मार्कण्डेय पुराण व्याख्यानम्

भावदीपकम्

3919

#Introduction =9

#75 MISSING

#211/212 Common.

#329 duble.

F. = 444

२५१५

संवत १८३४ फाल्गुण सु.११

मार्कंडेपुराण पत्रे ४३६ सटीक

नराणदेजोशीये हस्येजमालाया

मारफत पंडत जगद्धरजी

टीकारामगार कृत

No

3919

ॐ श्री गदाधरो नाथो जयति ॥

ॐ श्री रघुवंशारन्वायश्री

रामाय नमः ॥

ॐ श्री मार्कंडेयपुराणस्य सूची

पत्रम् ॥

मा॰ पु॰
सू॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीशारदायै नमः ॥ श्रीरामाय नमो नमः ॥ श्रीभुवनाधीश जयति निरन्तरम् ॥

अथ मार्कण्डेयपुराणसूचीपत्रारंभः ॥

ॐ प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम् महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥ मार्क-
ण्डेयपुराणस्यादिमोयं मंगलश्लोकः ॥ यस्य प्रसादादपदर्क्ष्मीं संप्राप्य विबुधोत्तमः यमेवेश-
प्रविशान्ति नतमो राघवं प्रभुम् ॥ विश्वकायाविश्वभावो विश्वपादकरो विभुः प्रसन्नवदनो वन्दे
पावनो परमेश्वरो ॥ सद्राजहंसनिमास्यायसद्धर्मोपाधयेरतः नियतासर्वदेहज्ञ बाहुविष्णु-
र्ददतु मंगलम् ॥ येनात्र हार्दनिलये सहसा प्रविश्य सचोदितोस्मि सहसा जायरमेशभ्रूतेव
सोयं समग्रगुणभूषितभव्यमूर्तिर्जीयतेन नरवरो रणवीरसिंहः ॥ मार्कण्डेयपुराणप्र-
दीपनेयं कृतोद्योगः श्रीमद्रणवीरसिंहाद्याज्ञां प्राप्य ज्ञानी शूराद्विमलात् रामचंद्रो बुधः का-
श्मीरभूमीरत्नं कृतिनस्थितिः प्राश्नानुहृदयावासश्रीरामरत्नसङ्घियाम् ॥ तत्रास्य मार्कण्डेयपुरा-
णस्य तत्रपल्लवोर्णमनस्य पुराणे पुराणदानप्रस्तावाध्याये भिहितम् यदुक्तं तत्र यत्राधिकृत्य सर्वान्वे धर्मा-
धर्मविचारणा पुराणं तत्र सा हतं मार्कण्डेयमिहोच्यते यत्र लिख्य च योददाज्ञैसावर्णकारिसंयुतम्

कात्स्निर्वंपौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ॥ अस्यार्थः यत्र यस्मिन्मार्कण्डेयपुराणे सकानू चतुरोव
र्णान् आश्रमांश्च अधिकृत्य धर्मस्य सामान्यविशेषात्मकस्य विहितस्य गुणाद्याभिहितविधया अधर्मस्य
विहितानामननुष्ठानदुष्टानरूपस्य निषिद्धस्य च काम्यस्य चाधिकारिभेदेन विचारणा क्रियते वेदव्यासेन
लोकाननुजिघृक्षता निर्णीयते विशिष्टानुष्ठानविधा विचार्यते ननु पुराणमिदमष्टादशसु पुराणेषु प्र
थमं मार्कण्डेयं कथ्यते तस्य परिमाणमाह नवसाहस्रमिति तथा चोक्तमिदं पर्वते मुनिना पुराण
द्वारसंख्याचकथितानन्तबुद्धिना श्लोकानां षट्सहस्राणि तथा चाष्टशतानि च श्लोका लघ्यान्नवाशी
तिरेकादशसमाहिताः कथिता मुनिना पूर्वं मार्कण्डेयेन धीमता अष्टौ श्लोकसहस्राणि नवश्लोक
शतानि च श्लोकाश्चतुरशीतिश्च चत्वारिंशत्तथापरे चतुर्थ्यं चाष्टादधिकाशतान्यध्यायनवतीमितेति
अत्र पुराणद्वारसंख्येयत्वाद्वारशब्दं तत्पदं लक्षयते तत्र बुद्धिनेति परमार्थज्ञेन भगवता व्यासेन तथाशी
तिरिति नवाधिकाशीतिरेकोननवतिरित्यर्थः एकादशाचेति तदेतन्नवशताधिकानि षट्सह
स्राणि मार्कण्डेयेन धीमता मुनिना क्रौष्टुकये सम्यगाहिताः कथिताः मार्कण्डेयक्रौष्टुकिसंवादा
त्मके सर्वं पश्चाद्गुरुभागइत्यर्थः आद्यभागस्त्वाद्यादि सहस्रशताधिकं भवतीति पुराणस्यास्य
नवसाहस्रपरिमाणे तेयमू संपूर्णस्य प्रवृत्यान्नवाच्यस्य पुराणस्य संख्यामाह अष्टाविंशादि अष्टा

यानोगणनामाह चतुर्थं चाष्टादिति एवंविधं मार्कण्डेयपुराणं परिलिख्य विलिख्य स्वर्णसिंहेन कारिता
संयुते कार्त्तिक्यां शक्तिकयायुक्तायां पौर्णमास्यां पात्राय ब्राह्मणाय पुराणवेदिने यो दद्यात् तस्य फलमाह
पुण्डरीकनाम्नो यज्ञस्य चान्यत्तं यथाविधि विहितस्योक्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नुयादित्यर्थः अत्र पुराणे
शक्तिस्थानीये महाभारतस्य वित्तस्य श्रीकृष्णादर्जुनस्यादि ग्रहणनिमित्तस्य हेतोर्वक्तस्य प्रश्नचतुष्टय
स्य विवरणमभिधीयते यदुक्तमिहैव भगवन्भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मनेत्यादावुपक्रमस्य वाक्यस्य
न्मानुष्यमंयानो निर्गुणोपि जनार्दनः वासुदेवो जगन्मूर्तिः स्थितिसंयमकारकेत्यादि अत एव महा
भारतस्य पुराणे चतुर्ह्रूफत्वं मतेनैवानुक्रमण्यां शक्तिपादिनेमुनिना ॥

अध्या
याः

अध्यायानां क्रमेणात्र सूचीपत्रं प्रतन्यते
पुराणे शक्तिपादाचार्यस्य हृष्टशिवप्रहृष्टये ॥

१ तत्र मंगलाचरणपूर्वकं मार्कण्डेयजैमिनिसमागमे प्रश्नचतुष्टयम् अध्यायः प्रायदुर्वासःसोऽभिगमनम्

२ विप्रुद्धुपरत्नाणाकंकयक्षिवधेकन्धरेणरक्षोवधस्तद्ध्यायानयनं तत्संतानार्द्धी संभवलनुद्रवर्ग्रहणं युद्धभूमौ तस्यामर णम्

2

हि॰ २

मा॰पु॰
ह॰प॰
७

५

भा०पु०
स्कं०५
५

मा॰पु॰
सू॰प॰
६

6

८०	राजभार्याप्राप्तिः
८१	राजभार्यानयनम्
८२	औत्तममनुजन्म
८३	औत्तममन्वन्तरवर्णनम् औत्तमं तृतीयं मन्वन्तरं समाप्तम्
८४	तामसमनोरुद्भवः
८५	तामसमन्वन्तरवर्णनम् तामसं चतुर्थं मन्वन्तरं समाप्तम्
८६	रैवते मन्वन्तरे रैवतो विवाहः
८७	रैवतमन्वन्तरवर्णनम् रैवतं पञ्चमं मन्वन्तरं समाप्तम्
८८	चाक्षुषे मन्वन्तरे आनन्दवरलाभः
८९	चाक्षुषमन्वन्तरवर्णनम् चाक्षुषं षष्ठं मन्वन्तरं समाप्तम्
९०	वैवस्वते मन्वन्तरे वैवस्वतोत्पत्तिः

मा.पु.
सू.प.
८

प्रजा

मा॰पु॰
सं॰प
८

8

मा॰ पु॰
सू॰ प॰
५

9

१४५ मरुत्तचरित्रे नापस्वाकारम्
१४६ मरुत्तचरित्रे पातालदाहः
१४७ पितापुत्रयोरवीक्षिन्मरुत्तयोरन्योन्यं कोपे प्रतिज्ञानिर्वाहः मरुत्तचरित्रं समाप्तम्
१४८ मरुत्तपुत्रस्य नरिष्यन्तस्य चरितः
१४९ दमविवाहः
१५० नरिष्यन्तवधः
१५१ नरिष्यन्तपुत्रस्य दमस्य पितृवधप्रतिज्ञावर्णनम्
१५२ दमप्रतिज्ञानिर्वाहः
१५३ वंशानुकीर्तनं समाप्तम् श्रीक्रौष्टुकिमार्कण्डेयसंवादसमाप्तिः धर्मपक्षिजैमिनिसंवादश्च समाप्तः
१५४ इति मार्कण्डेयपुराणे नवसाहस्र्यां संहितायां पुराणकीर्तनमाहात्म्यसेव्यादिश्रुतिपादनम् मा
र्कण्डेयपुराणसूचीपत्रं समाप्तम् ॥ ० ॥
सज्जनश्रुतिमाल्या यशदुर्गाप्यायनाहं नः निर्यन्त्रा सर्वदा विजयस्त्वर्थि सुर्ददतु मंगलम् विक्रमा

शुभम् ॥ ००

ॐ श्री:

मार्कण्डेयपुराणटीका
पण्डितमहताबचन्द्र
विरचिता ॥

ॐनमोविघ्नहर्त्रेनमः श्रीसद्गुरुचरणसरोजेभ्योनमः ॐयन्मस्तकांतिदंभोलेर्द्रीवप्रमूर्हस्त्याम्लोप्यतिगुरवः नाशेयमयांसि।
सोवोगणपोभद्राणिदद्विशीष्ट श्रीसद्गुरोः कटाक्षांशोजयमद्भुतहत्त्रिमान् यत्कृतांशेनमहतीनेष्टिमोह स्वजायते
सृष्टिस्येमहतीः समस्तजगतः कुर्वाणमारोपितोयायेनास्पदमच्युतेहृदिदधेसज्ज्ञानस्फुरज्ज्ञानात्मकम् यस्यानुग्रहभाजनं
नरवरः स्वस्मिन्समग्रेजगद्दृष्ट्वास्वंसकलेपिभातितिमस्तेयत्मामरस्यात्मना माधुर्यपूर्णरसप्रूरमनुस्रवंतीनैर्मल्यनै
न्यगुणभावमनोरमश्रीः उत्तंसतेविदधतीपरिशीलमानाबुद्धेःपरंजयतिसिद्धसरस्वतीयम् श्रीमद्भारतवारिधिस्फुर।
गतेकल्लोलमेगिमग्रणीमार्कंडेयपुराणसारममलंदिव्यंसदर्थास्पदम् यश्चक्रेसकलैःपुराणनिवहैःसन्तानकर्मापिपु
ण्यासंतेनकविवेधसेहृदिभजेस्वेष्टार्थसंपत्तये बालविस्मोःप्रसादानामाश्रयमद्भुतंमुनिम् मार्कंडेयंनमाम्येपुराण
प्रतिपादकम् मार्कंडेयपुराणोस्मिंस्तनुतेनावदीपकम् रामवंद्यपदांभोजमपुलिङ्गामतेन्द्रकः पुराणाब्धिःस्वगंभीरः
स्कारंमन्दगतिर्नरः गुरूणांदृष्टिरेवात्रभवतादवलम्बनम् येनात्रहार्दतिलयंसहसाप्रविष्यसंबोदितोस्मिस्वगुणापर
मेष्टिनेव सोयंसमस्तगुणभूषितभव्यमूर्तिर्देदीप्यतेनरवरोरणवीरसिंहः संतोजयंतिपरदोषरजासमस्ताश्चारुकि
भेगिनिरपेक्षसमग्रयमस्त्याः तोवाम्बुजानितरणीपरितोषयंतिव्याबोधयमविकलंसवनानिभूयः ॥ इहखलुभगवा
न्कृष्णद्वैपायनः परमकारुणिकोलोकानंदस्यत्तामरमेश्वरनिःश्वसितोद्भूतवेदविचारासमर्थानवुजिहृक्षुर्वेदोपबृंहकच
तुर्वर्गसाधनभूतनानाधर्मसदाचारनिरूपणपराण्यष्टादशपुराणानितदुपबृंहकमहाभारतसंहितानिनिबबंध ततस्सर्वा
नाश्रमिणोवर्णांश्चाधिकृत्यधर्मान्प्रविदर्शयिषुर्भगवान्पाराशर्योव्यासोमार्कंडेयपुराणंप्रणेष्यन्नादिसितस्यग्रंथस्यनिरंत
रायपरिसमाप्त्यायप्रचयगमनायचशिष्यशिक्षार्थंमंगलश्लोकंसर्वपुराणसाधारणंप्रदर्शयति नारायणंनमस्कृत्येति ॥ १

नारंजीवसमूहोःयनमाश्रयोयस्यब्रह्मादिस्थावरांतानांजीवानांपरापररूपाणामात्मत्वान्नारायणस्तं यद्वानयोमित्वान्नारस्याय
नेगमनेप्रवृत्तिःशुभाशुभेषुकर्मसुयस्मात्तं अथवानारमयनेज्ञानातिसर्वलोकसाक्षित्वात्तेनमस्कृत्य अनेनसर्वात्मत्वादेतःप्र
विश्वशास्तृत्वात्सर्वसाक्षित्वाच्चनिरूपहितेनारायणाख्येशुद्धब्रह्मप्रतिपादितम् किंचनाराणांनराणांज्ञानाश्रयपश्चिदाभासाश्रयःशु
रूपवचसोभवेतीतिश्रुतेस्त्वाश्रयत्वेनयस्मात्तेनगुणोपहितेश्वरत्वक्रमेणाउपेतेनेनारायणं एवंनिर्विशेषसविशेषंवनारायणा
त्वेंब्रह्मनत्वेनमस्कृत्यमंजेषीकादिवत्स्वतंत्राद्युपाधिपृथक्कृत्यासात्त्वात्कर्मेत्यर्थः एकस्मिन्नपेदद्विविधंब्रह्मयत्प्रतिपादितेनदेव
विभागकल्पनयाप्रतिदर्शयति नरंचैवनरोत्तममिति नरंकार्योपाधिकंचैतन्यंत्वंपदस्यवाच्यं नरोत्तमंतेननयाप्रकृत्यादिनउवर्गो
उत्कृष्टस्ततोप्युत्कृष्टनरःकारणोपाधिःशुद्धसत्त्वात्मातमस्तदीयंवाच्यस्ततोप्युत्कृष्टतमंनिरूपहितंचैतन्यंसत्त्वत्रयायेनसर्वंजातु

ॐनारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् देवींसरस्वतींव्यासंततोजयमुदीरयेत् १॥

सूतेसम्यग्ज्ञानानंदादिस्वभावमखण्डंदण्डायमानंपदयोर्लक्ष्यंतेननमस्कृत्यनिरस्तोपाधिद्वयनयानिष्प्रपंचपारमार्थिकस्वभावत्वे
नस्थितिमित्यर्थः उक्तपरमार्थतत्त्वात्मकेसरोत्तानेप्रविद्याकार्यकलानिहरणेनप्रशस्तेनित्येवाग्यस्याविद्यतइतितांसरस्वतींदेवीमु
क्तनारायणनरनरोत्तमाद्युपपन्नपरमार्थतत्त्वदीपिनीवाग्देवीचनमस्कृत्यशाहृतिनिष्पन्निदृष्टौजरागत्तुसेधिपरमार्थतत्त्वावबोधना।
त्मकवैखरीमध्यमापश्यंत्यादित्रिविधवाक्स्थापनोपूर्वपूर्ववैखर्यादिविलापनेननिर्विशेषब्रह्मसमवायिनींपरांवाचमनुभूय
त्यर्थः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदं।
न्तीतिश्रुतेः स्मृतिश्च अयंहिजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः मनोमयंसूक्ष्ममुपैतिरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थवि
ष्ठ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे अन्यत्रापिवैखरीशब्दनिष्पत्तिर्मध्यमास्मृतिगोचराद्योतिकार्थस्यपश्यंतीपराब्रह्मैवकेवलेति

मा.
पु.टी.
२

अहंमनुरभवंसूर्यश्चेतिवामदेवादिवत्स्वीयंब्रह्मभावमयमात्माब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्तमनुसन्धानेनध्यानेव्यासंलोकप्रसिद्ध्यासनिःश्वसित
समस्तवेदस्यविभजनक्रिययावालोकानुजिघृक्षयागृहीतलीलाविग्रहंकृष्णद्वैपायनंपाराशर्यंचनमस्कृत्येतिपूर्वकालेना
नेनरभावीक्रियाविशेषःप्रतिपादितस्तमाह ततोजयमुदीरयेत् जयतिसमयानन्तत्वाच्छ्रद्धयानन्तस्तेशयादिरूपेणपरिनिष्ठितर
तिजयश्चनृणामपिपुरुषार्थानामधिकारिभेदेनप्रतिपादननिमित्तकेशास्त्रेउदीरयेत् उत्उच्चैःसर्वेषांश्रोतॄणांश्रवणगोचरंयथास्याद्
गमत्वेप्राप्नुयादित्यर्थः अत्रलिङ्गशेषपाठारम्भेमङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वंप्रदर्शितम् अत्रचश्लोकेबहवःश्रुतिस्मृतिवादाअनुसं
धातव्याविस्तरभीत्यानलिख्यन्ते १॥ एवंलोकानुग्रहायपालयेवाविर्भूतंवैकुण्ठादिषुस्वभक्तहार्दनिलयेचनिवासिनंनाराय
णंत्वंहरिंसेष्टदेवमभिमुखीभूयतद्विषयेवाविर्भूतंभास्करप्रकाशन्यायेनहरिणानिमसमुद्रेकैलासस्वहार्दपुण्डरीकहृदयनिलये

प्रपद्येदेवमीशानंशाश्वतंध्रुवमव्ययम् महादेवंमहात्मानंविश्वस्यजगतस्पतिम् २॥

वक्तृविषयलीलास्पदेश्रीहरंसंमुखीभवति प्रपद्येदेवमीशानमिति अहंईशानंईष्टेतच्छीलःताच्छील्येशानच्ईशनशीलंसर्वेश्वरंसर्वे
शेचईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वभूतानामित्यादिश्रुतेः तमीशानंप्रपद्येप्रज्ञानतत्कार्यनिर्हरणायशरणंप्रजामिदेवमितिब्र।
ह्मादिकारकजगत्प्रपञ्चसर्जनेनक्रीडापरंसर्वोत्कर्षेणवर्तितुमिच्छयावाविजिगीषुंअनेनजगत्प्रपञ्चस्यसृष्टिसंहारादिरूपव्यवहारंविधाय
केवलस्वप्रकाशात्मतयासर्वत्रभासमानेनमहदादितत्त्वसर्गाभासतात्मनाद्योतमानंचसर्वैरेवब्रह्मादिभिस्तदिच्छानुविधेयैःस्तू।
यमानंच यद्वेहितंवदेशकालाकाराद्यवच्छेदावच्छिन्नतयासर्वात्मनाप्रभिनयावदेवं तद्रूपंतथात्वपारायणोदिक्रीडाविजिगीषा
व्यवहारद्युतिस्तुतिगतिक्षितितेस्वरूपतदस्याभयलक्षणपरतयावर्तमानेविशेषणत्रातौसद्रूपलक्षणेनविशिनष्टि शाश्वतंध्रु।
वमव्ययमिति शाश्वतंदेशकालादिपरिच्छेदेनशश्वदनारतंभवेपुराणत्वादिनपक्षः ॥

२

शुद्धे हृद्ये ध्रुवमिति शुद्धयमिति ध्रुवमचलं निर्विकारं शुद्धयं संसारस्यानेमात्रकारणीभूतत्वाद्यपमूर्त्ते तेस्थीतं भोगं स्वमृत।
वा कुमारीमादिशुभ्यमा विशुलिंगे षुदेहादिविशेषेपि स्वरूपव्ययभूते तेजीर्णोदयोरुनवंचसीतिशुभ्यमा सर्वासवस्या सचवात्यादिशु
जागरादिषु चव्ययविहीने सर्वेषु चक्रियानिर्वर्तकेषु कारकेषु स्वतंत्रकर्तृत्वाद्यपवाये पकत्वादिसंख्या सच प्रथमादिषु चेति
बोध्यम् एवं वाचलत्वादव्ययत्वाच्च प्राप्तनेश शङ्कं निर्विशेषमित्यर्थः अयं स्वरूपलक्षणेन श्रीहरमीशानेनिर्धार्य तटस्थेनापि
नेविशेषयति महादेवमिति यदीयद्योतनत्वादि शान्तमहत्त्वोपमात्रेणसर्वेब्रह्मादयोद्योतनादिगुणशक्ताः संपन्नाः स स्वयं
निरतिशयद्योतनत्वादिस्वभावान्महांश्चासौदेवश्चेति कर्मधारयेण निरतिशयमहत्त्वदेवत्वयोः सामानाधिकरण्यम् महतां
ब्रह्मादीनां देवः श्रूयते याव स्थित इति वा अत्र महत्त्वानस्य सामानाधिकरण्ये नियमितत्वादीर्घत्वं बोध्यम् महादेवत्वे हेतुमा
ह महान् अपरिच्छिन्नः स्थूलसूक्ष्मोभयात्मत्वेन वा तामस्वरूपं यस्य ते अणोरणीयान्महतो महीयानिति श्रुतेः यदुक्तम् निना
ब्रह्माण्डस्य यथा मध्ये दृश्यते सर्षपाकणः ब्रह्माण्डं च तथा यस्य तस्मै स्थूलात्मने नमः तथा बालाग्रभागः शतशः कल्पितो
यमहस्रशः यस्य मानमिदं प्रोक्तं तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः इति एवमीश्वररूपतया श्रीहरमीशानेविशेषयित्वा संविदात्मकतया
लीलाग्रहाद्याविर्भावेन वा जगत्पालकं विशेषयति विश्वस्य जगतस्थितिमिति पतिश्चस्त्रादुपद्रवनिरसनेन पालकं प्रतिष्ठाय
नियंता रक्षकः जगतः प्रधानादेर्जडत्वात्किंचित्कारित्वादृते स्यसंविदात्मकस्य श्रीशंकरस्य ज्ञानेच्छादिप्रतिपादनेन ज
गत्पालकत्वं बोध्यम् यदुक्तं पद्मपुराणे यज्ञा सायन्मुदा यस्य सन्नयासं सजेज्जगत् ज्ञाज्ञं दुःखमसत्तुंच सम्भवाते यत्तमयइति ए
वं मंगलश्लोकद्वयं सर्वार्थसंग्रहरूपं यथामति विवृतम् अस्य च मार्कण्डेयपुराणस्य मत्स्यपुराणोपुराणदानप्रस्तावे स्वरूपम।
भिहितम् यत्राधिकृत्य सर्वान्धर्मान्धर्मविचारणा पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते परिलिख्य च यो दद्यात्सौवर्णं क।
रिसंयुतम् कार्त्तिक्यां पुण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेदिति तदिदं मार्कण्डेयपुराणं यथामनीषं विव्रियते २॥

एवं परमार्थतत्त्वानुध्यानरूपं मंगलाचरणं प्रतिपाद्येदानीं तत्त्वानुपलब्धेर्विनिर्णीते प्रवर्तते किंतत्संशयितेत्यायोन्यायांगेन।
तत्संशयश्च अभियुक्तोक्त्या जैमिनिमुनेः पुराणोपबृंहक महाभारतोक्तकुत्रचिद्विश्वमेयविषये समसंदिग्धत्वमेवैतत्पुराणबीजभूते।
तन्निर्णयप्रसंगेन सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च भूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पंचलक्षणमिति पंचलक्षणपुराणप्रति।
पादयन्नुपक्रमते श्रीभगवान्व्यासः तपःस्वाध्यायसंपन्नमित्यादिना तपसा ज्ञानेन यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः तत्साधनभूतेन
स्वाध्यायेन वेदाभ्यासेन च संपन्नं संसिद्धमिति ब्रह्मनिष्ठत्वं श्रोत्रियत्वं चानेन प्रतिपादितम् श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः मार्क।
ण्डेयं मृकण्डस्य मुनेरपत्यं शुभ्रादित्वाड्ढक् तपःस्वाध्यायसंसिद्धत्वादेव महामुनिं महर्षिं प्रख्यातात्मा महात्मा वाहंकारात्मा त
स्यैव च भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चेत्येषां तज्ज्ञानमस्य नेशत इति मत्स्यपुराणोक्तरीत्या पंचविधानामव्यक्तात्मादीनां ज्ञातात्मत्वं वापि शिवे पर

व्यास उवाच तपःस्वाध्यायसंपन्नं मार्कण्डेयं महामुनिम् व्यासशिष्यो महातेजा जैमिनिः पर्यपृच्छत १॥

स्मिन्ब्रह्मणि कृतप्रतिष्ठत्वान्महामुनिमिति बोध्यम् तमीदृशं मार्कण्डेयं महामुनिं जैमिनिनामको व्या॥
सशिष्यो व्यासशिष्यत्वेपि मार्कण्डेयशिष्यस्य तावलम्बनेन ब्रह्मज्ञानस्यातिदुर्लभत्वाद्गुरुसमाश्रयणं दुरुच्छेद्य
संशयनिवारणाय सूचितं तदुक्तं श्रीभगवते न ह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलं भवेत् ब्रह्मैतदद्वितीयं हि गीयते बहु
धर्षिभिरिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनः संभाववादिमाद्यनिवर्तकानां गुरूणां बहुत्वं युक्तमेव तत्तानप्यदस्तु गुरुर्भगवद्
व्यतिरिक्त एक एव तदुक्तं तत्रैव मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीतेत्यादि महातेजा इति महद्विचालनीयं तेजो यस्य ब्रह्मानु
भूतिप्रयत्नपरं तेज उपासनाद्यनुष्ठानजन्यमन्तःकरणस्य तीक्ष्णत्वं यस्य दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मयेति श्रुतेः मा
र्कण्डेयं महर्षिं बहुमानपुरस्सरं च तत्त्वविषयकं पर्यपृच्छदिति कर्मतया योजनीयम् परिपृष्टवान् १॥

तमेवप्रसंगंवक्ष्यमाणमहाभारतवृत्तान्तविषयसंशयनिर्णयपूर्वकंदर्शयतिभगवन्नित्यादिना एतत्सर्वंविस्तरतःसमाख्यातमि
हार्द्दस्मीसेतम् हेभगवन् उत्पत्तिंप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिम् वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानितीत्युक्तलक्षणयुक्तोभगवान्
तस्यामेवपूर्णंभारताख्यानेमहाभारतात्मकमितिसंमहात्मनामहाभारतनाम्नकाद्भुतग्रन्थप्रतिपादकत्वान्महानात्मा बुद्धिर्यस्मादिर्थस
तेनव्यासेनोक्तं ततःशुद्धैरास्तिकत्वादियुक्तैर्नानाशास्त्राणांधर्मार्थकाममोक्षाभिधायकानांसमुच्चयैःसंग्रहैःपूर्णमस्तिस
मुद्रवानेतरत्नजालैःपूर्णंसर्वेषांशास्त्राणामुपजीव्यत्वादमलंप्रसन्नगंभीरंकस्मिंश्चिदपिशास्त्रेप्रतिज्ञायादानेकुण्ठितत्वादि
मलमित्यर्थः १ एतदेवप्रपंचयति मतिशुद्धिसमायुक्तमिति मतेरन्तःकरणस्यतत्प्रतिपादितधर्मसंग्रहानुष्ठानायाशुद्धिरव

जैमिनिरुवाच भगवन्भारताख्यानंव्यासेनोक्तंमहात्मना पूर्णमस्तमलंशुद्धैर्नानाशास्त्रस-
मुच्चयैः १ मतिशुद्धिसमायुक्तंसाधुशब्दोपशोभितम् पूर्वपक्षोक्तसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितं

निर्हरणेनयासमायुक्तम् तदेतदभिप्रायेणविशेषणंसाधुशब्दोपशोभितमितिसाधुभिःशुद्धप्रकृतिभिःसेव्यायेनतत्रतत्रप्रतिपा
दितायथावर्णाश्रमंयथास्वधर्मानुष्ठानानितैरुपशोभितम् नकेनापिदूषणाद्याविर्भावेनादूषितत्वात् परसिद्धान्तपक्षनिराक
त्वाच्चरमेवन्यायमाह पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमन्वितमिति पूर्वपक्षस्यप्रतिपादिताप्रयोदितस्यजनमेजयादिनेवोक्तेः
इच्छायावोदितस्यवैशम्पायनादेर्यासिद्धान्तेवादरूपेणसिद्धान्तेनिश्चयेपरिनिष्ठापरफललाभभूताविश्रान्तिस्तयासर्वैश्चवत्तशु
मर्थप्रतिपादकेषुशास्त्रेषुसम्यक्संशयविपर्यासाविशमर्थप्रतिबंधकनिरासपूर्वकमनुसंधानमित्यर्थः तथाचधर्मप्रधानेषुधर्म
व्याधोपाख्यानादिषुअर्थप्रधानेषुकर्णिकादिवाक्येषुकामप्रधानेषुसमानिर्माणादिषुमोक्षप्रधानेषुसनत्सुजातभगवद्गीतादिषु

मा॰
३ टी
४

तदेवरहस्यंतद्दर्शनोक्तान्येभ्यःशास्त्रेभ्यउत्कर्षयतित्रिदशानांयथाविष्णुरिन्द्रादीनांदेवानांविष्णुरितिव्यापकत्वात्सर्वेश्वरविष्णुत्वात्द्वि
पदांमनुष्याणांपादःपदादेशःवेदोक्तसंप्रदायप्रवर्तकत्वात् ब्राह्मणोयथाप्रधानंचूडामणिःशिरोरत्नंपराभिभवानत्वात् ६ कुलिशं
वज्रंसर्वोपद्रवनाशनेनजगदाप्यायनकरत्वात् मनोनियन्तृत्वेनेन्द्रियाणांविषयेषुप्रवृत्तेः अत्रसर्वत्रनिर्धारणेषष्ठी तथैवशास्त्रा
णांपुमर्थप्रतिपादकानांमध्यान्महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्चमहाभारतमुत्तमंसारमित्यर्थः ७ अत्रहेतुमाह अत्रार्थइति यस्मादत्रमहाभारते
धर्मादयश्चत्वारःपुरुषार्थास्तेप्रसिद्धाःपरस्परमन्योन्यमनुबन्धपदकाधिकारिनिरूपणयासापेक्षतायथायुधिष्ठिरादिपृथक्पृथक्भिन्ना

त्रिदशानांयथाविष्णुर्द्विपदांब्राह्मणोयथा भूषणानांचसर्वेषांयथाचूडामणिर्वरः ६
यथायुधानांकुलिशमिन्द्रियाणांयथामनः तथैवसर्वशास्त्राणांमहाभारतमुत्तमम् ७
अत्रार्थश्चैवधर्मश्चकामोमोक्षश्चवर्ण्यते परस्परानुबन्धाश्चसानुबन्धाश्चतेपृथक् ८ का
मशास्त्रमिदंप्रोक्तमर्थशास्त्रमिदंपरम् मोक्षशास्त्रमिदंचाग्र्यंधर्मशास्त्रमथोत्तमम् ९।

धिकारिविषयतयासापेक्षाश्चयथार्थकामप्रधानेषुदुर्योधनादिषुधर्मस्यनिरपेक्षत्वंयस्मादत्रवर्ण्यतेतस्मान्महाभारतमुत्तममिति
पूर्वेणसंगतिः ८ अतःसर्वेषांशास्त्राणामत्रसत्त्वादिदमेवश्रेष्ठमित्याह कामशास्त्रमिति मोक्षशास्त्रमिदंचाग्र्यमितिचकाराद्मो
क्षशास्त्रत्वमेवास्यप्राधान्येनसूचितम् तथाहिअत्रहिशास्त्रेकाव्यरूपव्याजाद्विधिनिषेधलिपाएवविभूतिरसावसानेवेमतस्यदा।
र्तिनीसमाप्तिमुपनिबध्नताव्यासेनवैराग्यजननतात्पर्यंप्राधान्येनास्यदर्शयतामोक्षलक्षणःपुरुषार्थः शान्तोरसश्चमुख्यतया
यदिहास्तितदन्यत्रयन्नेहास्तिनतत्क्वचित् धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचभरतर्षभइत्यत्रधर्मार्थकामानांसर्वेषां ।।

४

नादृङ्ग्राप्तिपदत्वेन विषयेन यापिपर्यन्तविरसतमपरावलोकानामिति त्वनत्प्रकारायां विवक्षाविषयत्वेन सूचितः एतच्चांशेन विवृतमेवा
न्यैर्व्याख्याविधायिभिः स्वयं चोद्गीर्णं तेनोदीर्णमहामोहमग्नमुज्जिहीर्षता लोकमतिविमलज्ञानालोकदायिना लोकनाथेन यथा यथा
विपर्येति लोकतन्त्रमसारवत् तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशय इत्यादि बहुशः कथयता ततश्च शान्तो रसो रसान्तरैर्मोक्षलक्षणः
पुरुषार्थः पुरुषार्थान्तरैस्तदुपसर्जनत्वेनानुगम्यमानोऽङ्गित्वेन विवक्षाविषय इति महाभारततात्पर्यं सुव्यक्तमेवावभासते ननु महाभार
ते यावान्विवक्षाविषयः सोऽनुक्रमण्यां सर्व एवानुक्रान्तो न चैतत्तत्र दृश्यते प्रत्युत सर्वपुरुषार्थप्रबोधहेतुत्वं सर्वरसगर्भत्वं च महाभारतस्य तस्मि
न्नुद्देशे स्वशब्दनिवेदितत्वेन प्रतीयते अत्रोच्यते सत्यं शान्तस्यैव रसस्याङ्गित्वं महाभारते मोक्षस्य च सर्वपुरुषार्थेभ्यः प्राधान्यमित्येतन्न स्वशब्दा
भिधेयत्वेनानुक्रमण्यां दर्शितं दर्शितं तु प्रतीयमानत्वेन भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातन इत्यनेन ह्ययमर्थो विवक्षितो यद
त्र पाण्डवादिचरितं कीर्त्यते तत्सर्वमवसानविरसं अविद्याप्रपञ्चरूपं च तस्माद्व्यतिरेकेश्रेयसीति यदुक्तम् खेदोदारवतः सम्
द्दर्शनं नाभुक्त्वा भवेत्कौरवो भग्नोरुः पतितः सनिष्कपरिजनो जीवन्नुकेभक्तिनः गोपैर्विहरन्जीजितः सविजयः कष्टैः स्तनाहस
यत्तस्मात्तत्त्वेभिरिदं विचार्य सुचिरं शोभेमनो हीयतामिति परमार्थसत्यस्वरूपस्तु भगवान्वासुदेवोऽत्र कीर्त्यते तस्मात्तस्मिन्नेव पर
मेश्वरे भगवति भवत भावितचेतसो मा भूत विभूतिषु निःसारासु रागिणो गुणेषु वा नयविनयपराक्रमादिष्व
मीषु केवलेषु केषुचित्सर्वात्मना प्रतिनिविष्टधियः अयं च निगूढरमणीयोऽर्थो महाभारतावसाने हरिवंशवर्णनेन समाप्तिं
विदधता तेनैव कविवेधसा कृष्णद्वैपायनेन सम्यक्स्फुटीकृतः अनेन चार्थेन संसारातीते तत्त्वान्तरे भक्त्यतिशयं प्रवर्तयता सकल
एव सांसारिको व्यवहारः पूर्वपक्षीकृतो न्यक्षेण प्रकाशते देवतातीर्थतपःप्रभृतीनां च प्रभावातिशयवर्णनं तस्यैव परब्रह्मणः
प्राप्त्युपायत्वेन तद्विभूतित्वेनैव देवताविशेषाणामन्येषां च पाण्डवादिचरितवर्णनस्यापि वैराग्यजननतात्पर्याद्वैराग्यस्य च मोक्ष
मूलत्वान्मोक्षस्य च भगवत्प्राप्त्युपायत्वमेव परम्परया वासुदेवादिसंज्ञाभिधेयत्वेन चापरिमितशक्त्यास्पदं परं ब्रह्म गीतादिप्रदेशा
न्तरेषु तदभिधानत्वेन विशेषितम् तदेवमनेनानुक्रमणीनिर्दिष्टेन वाक्येन भगवद्व्यतिरेकिणः सर्वस्यान्यस्यानित्यतां प्रकाशय

नामोक्षलक्षण एवैकः पुरुषार्थः शास्त्रनये नदस्मादयमक्षयसुखपरिपोषणलक्षणः शान्तो र
सो महाभारतस्याङ्गित्वेन विवक्षित इति सम्प्रतिपादितमिति ध्वनिकारः ॥

मा. पु टी. ५

नकेवलंसर्वपुरुषार्थशास्त्राणामेवप्रतिपादकत्वादस्यश्रेष्ठत्वं यावतावर्णाश्रमाचाराणामानुश्रविकाणामपिप्रतिपादकत्वादिदं
श्रेष्ठमित्याह चतुराश्रमवर्णानामिति आचारोवेदमूलस्तस्यस्थितिरनुष्ठानंतस्यसाधनंप्रतिपादनमित्यर्थः प्रलयार्णवेपरिह
प्यमानश्रीबालमुकुंदप्रसादास्पदत्वान्महाभागोभाग्यंयस्यतस्यामंत्रणम् वेदंव्यस्तविभजतेइतिवेदव्यासस्तेनअतएवधीम
ताअतिशयितबुद्धिना १० हेतातउदारंमहत्कर्मविचालनीयंकर्मयस्यतेनव्यासेनैतन्महाभारतेतयाकृतंयत्रदेशास्त्रंसर्वशास्त्रा
णांव्यापकंविरोधैःप्रतिवादिविवादाद्याक्षेपैर्नाभिभूयतेनतिरस्क्रियते अतएवोदारकर्मणेत्युक्तमित्यर्थः ११ इदानींमहत्वरूप
केजगदाप्यायनमाहोदर्शयतिव्यासवाक्यजलौघेनेति वेदएवशैलोहिमाद्रिस्तस्मादवतीर्णंव्यासवाक्यमेवजलौघोगंगाप्रवाहः।

चतुराश्रमवर्णानामाचारस्थितिसाधनम् प्रोक्तमेतन्महाभागवेदव्यासेनधीमता १० तथा
तातकृतेयेनव्यासेनोदारकर्मणा यच्छास्त्रमिदंशास्त्रंविरोधैर्नाभिभूयते ११ व्यास
वाक्यजलौघेनकुतर्कतरुहारिणा वेदशैलावतीर्णेननीरजस्कामहीकृता १२ कलश
ब्दमहाहंसमहाख्यानवराम्बुजः कथाविस्तीर्णसलिलःकार्ष्णवेदमहाह्रदः १३ ॥

त्तेन कुतर्काः पुरुषार्थविषयाविप्रतिपत्तयस्तएवतरवस्तान्हरतीतितादृशेनसर्वामहीनीरजस्काअपापातयाधनिमित्तकाकृ
तेत्यर्थः १२ महाह्रदरूपकेणजगत्संजीवनकारित्वमस्यप्रतिपादयतिकलशब्दमहाहंसमइति कलामधुराःस्फुटाश्चयेशब्दावा
क्यानितएवमधुरस्फुटवाशितामहाहंसायत्रेतिविशेषणेयोजनीयम् महाख्यानानिश्रतिपर्वोक्तमानानिपौष्यपौलोमादीनितान्ये
ववराणिमहार्घसौगंध्येनश्रेष्ठान्यम्बुजानियस्मिन्कथापाण्डवादिचरितंतदेवविस्तीर्णंप्रवहद्रूपंमहासलिलंयस्मिन्सोयंकृष्णस्य
द्वैपायनस्येदंकार्ष्णंवेदःपंचमःसएवमहाह्रदःस्वच्छत्वगम्भीरत्वाद्येनतद्धर्मयोगात्जगत्संजीवयतीतिशेषः १३ ॥

५

इत्थं महाभारतग्रन्थं समनुपसंहरन्नप्रमेयवक्तृत्वं यत्तान्मिहंजेमिति नातनुरूपसवत्नप्रकारेण सन्निवेदयितुमाह तदिदमि
ति भारतरूपमाख्यानमिति हासो वक्तुं नाक्रमत एव बहुविस्तरेत्वत्ततः पारमार्थ्येन तान्तकामोऽहं तो भगवन्नुपस्थितः उपसन्नः इत्यर्थः १७
तस्मै मेयवक्तृत्वेन स्मान्तानुमिहेत्ममद्विद्यमाह कस्मादिति निर्गुणोपि त्रिगुणमायागुणेभ्यो निष्क्रान्तोऽपि वसति यस्मिन् सर्वाणि भू
तानि वासयति वा सर्वं जगदिति वासुदेवः प्रकाशस्वभावो वसत्यसौ देवश्चेति कर्मधारयः सर्वाधारो जगत्कर्तावा तत एव जनैरर्थ्य।
ते भोगापवर्गाविति जनार्दनः जगन्मूर्तिर्जगतोऽस्मादतिरिक्ताया आकाशिन्मूर्तिरुपलभ्यते संविदात्मकत्वात्तस्य अत एव स्थितिसर्गादेः
कारणमेवमीदृशस्य भगवतो मानुष्यत्वावलम्बने दुर्घटमिमेतत्कस्मादिति प्रथमः प्रश्नः १५ द्वितीयमाह कस्माच्चेति द्रुपदस्य

तदिदं भारताख्यानं बहुशाखं बहुविस्तरम् तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः १४ क
स्मान्मानुष्यतो प्राप्तो निर्गुणोऽपि जनार्दनः वासुदेवो जगन्मूर्तिः स्थितिसंयमकारणम् १५
कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका साद्रुपदात्मजा पञ्चानां महिषी कस्मादत्र नः संशयो महान् १६
भेषजं ब्रह्महत्याया बलदेवो महाबलः तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कस्माच्चक्रे हलायुधः १७ ॥

राज्ञः द्रुपदस्यात्मजा पुत्री कस्मादभिधानात् पञ्चानां पाण्डोर्महावंशप्रसूतस्य पुत्राणां धर्माद्यंशानां तेषां पाण्डवानामेकैव महिषी कस्मात् संपन्ना
नव महावंशप्रसूताया द्रौपद्याः स्त्रिया वा पाण्डवानो भरतवंशजानां धर्मनिष्ठानां वासुदेवप्रवणानामेतन्न युज्यते न वयुक्तमित्यर्थः
अत एवाह अत्र नः संशय इति महानिति दुरुच्छेदः १६ तृतीयप्रश्नमाह भेषजमिति तीर्थयात्रायाः प्रसङ्गेन ब्रह्महत्यायाः स्वत
वधोत्थाया भेषजं चिकित्सा बलेन धरणीधरशेषरूपेश्वरत्वेन दीप्यते दीप्यत इति बलदेवः बलेन विभूतिरूपेण बलेन बलवत्ता वाह
कामरागविवर्जितमिति गीतोक्तेवमनेन प्रणयपापास्वभिन्नतासुविता अत एव महाबलः प्रसनेन ब्रह्महत्यानिवारणे स्वतन्त्रत्वेन स
वितम् प्रोक्तप्रकारेण सर्वाधारस्य सर्वात्मकस्य हलायुधाख्येश्वरस्यैव प्रणयपापलेपाभावेन व्रतनिष्ठादृष्टेत्यर्थः १७ ॥

चतुर्थमाह कथंवैतितेपंचद्रौपद्याःपंचपुत्राःप्रतिविंध्यश्रुतसेनश्रुतकीर्तिशतानीकश्रुतकर्माद्योयथाक्रमेणयुधिष्ठिरादिभ्योजाता
स्तेमहारथाःपाण्डुपुत्रामहात्मानइतिपदत्रयेणाकृतदारत्वमनाथवद्वधेवायोग्यमितिद्योत्यतेःसकाशात्सौप्तिकेकथंवधमापुरित्य
न्वयः १८ एतत्सर्वमितिमयोक्तंप्रश्नचतुष्टयंसमाख्यातुंकथयितुंत्वमेवार्हसियतोभवंतोज्ञानवृद्धावयोवृद्धाश्चमूढबुद्धीनांज्ञाना
मवबोधकराज्ञानविधायिनोभवंतीतिशुश्रूषमाणप्रकारःप्रदर्शितः १९ दशाष्टदोषरहितमितिदशभिरष्टभिश्चाष्टादशभिर्दोषै
र्वक्ष्यमाणैरहितंवक्तुमुपचक्रमेप्रारेभे २० अष्टादशवाग्दोषानाह नानर्थकमित्यादिनाऽनर्थकेनिष्प्रयोजनमवद्यैनरहितेना

कथंवैद्रौपदेयास्तेऽकृतदारामहारथाः पाण्डुनाथामहात्मानोवधंप्राप्ताअनाथवत् १८ एत
त्सर्वंविस्तरतःसमाख्यातुमिहार्हसि भवंतोमूढबुद्धीनामवबोधकराःसदा १९ इति
तस्यवचःश्रुत्वामार्कण्डेयोमहामुनिः दशाष्टदोषरहितंवक्तुंसमुपचक्रमे २० नानर्थकं
नभिन्नार्थंनासहृत्तेनचाधिकम् नम्नेकष्टशब्दंवाव्युत्क्रमाभिहितेनच २१ ॥

नर्थकेभिन्नोनिहतःप्रसिद्धआदिनायोंपत्रप्रसिद्धाप्रसिद्धोभयार्थमप्यप्रसिद्धेप्रयुक्तेनदिष्टंभिन्नार्थंनामप्राहृदोषस्तद्रहितम् असह
विद्यमानेहृत्तमसद्वृत्तंवादिपत्रहतवृत्तमित्यावत् नादृशमपिन नयाचोक्तंगुरुलघ्वादिनियमादविशुद्धोपिलक्षणात्पतितंगादि
दोषात्रश्रोत्रव्याघातोस्तिविस्वरइति अधिकंपदादियत्रावपेत्तितेनतदधिकंपत्रतादृशमपिन न्यूनमपेत्तितमपिपदंनप्रयुक्तंनादृ
गपिन कष्टःशब्दःप्रतीतिक्लेशाद्यत्रहोयोपत्रनतादृशाहेनतन्मग्राहन्नितैया व्युत्क्रमेणाक्रमरूपेणालोकशास्त्रप्रसिद्धिविरुद्धः
क्रमस्तेनाभिहितेकथितेनादृशेनचेत्यर्थः २१ ॥

6

ग्रस्त्रीलेश्रीउदापि नाम्नाम्नेनाहश्रोनव नानुकल्पमननुकल्पेग्रमसमर्थेपदर्थेपद्यतेन तत्रनास्यस्यशक्तिस्ताहशमपि न निष्कारणमप
ठितमप्यनुपयुक्तत्वादयोग्यमित्यर्थः ताहशमपि न अनुपामहेतुकोनिर्हेतुरहेतुस्तदपि न ग्रसत्यमस्तेनेनास्यसंमस्यमित्यर्थः
ग्रसंग्रसुतिशयेनासंमेसबोधापाख्याविकले समसमम्मितिपाठेवुझवनुपानूक्ते निश्चयहीनमितियावत् ग्रपश्चेश्वकुनार्यस्वद्
पानुकर्षहेतः श्राद्दतेप्रथमविशिष्यस्तत्वानिविज्ञावाहतेमयाहृतत्वस्यैवव्याहततवेतिताहगपि न भक्तियुक्तं शापिते प्रतिपिण।
दपिषितेषुश्रूषासनिगतेतन्नस्लिरपतादृत्तमपि न सर्वत्रप्रसिद्धप्रतीते न तदितरप्रतीते गच्छेप्रदश्येनतत्र पक्केवलकविदेवशास्त्र
प्रसिद्धं न सर्वज्ञेत्यर्थः स्वल्पाकृपाग्रमनीषोपलभ्यासेव्याविचारणात स्पापश्रयोजनकविचारानुपयुक्तमित्यर्थः एवमष्टादशदोष

नाशीलेनानुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् नासूयकस्य मेधानाशुश्रूषवे नैव भक्तियुक्तप्रती
तेवामृत्यमेवाप्रयोजकम् ११ मार्कण्डेयउवाच क्रियाकालोयमस्माकं संप्राप्तोमुनिसत्तम विस्त
रेणाभिवक्तव्ये नैषकालः प्रशस्यते १३ येतुवक्तानिवक्ष्येयतानहंजैमिनेतव यथावत्तद्वदेहमनेरह
समोहास्ते द्विजोत्तमाः १४ पिङ्गाक्षश्च विरोधश्च सुपुत्रः ससुमुखस्तथा द्रोणपुत्राः खगश्रेष्ठास्तत्त्व
ज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः १५ वेदशास्त्रार्थविज्ञाने येषामव्याहतागतिः विन्ध्यकन्दरमध्यस्थास्तान्पृ

निर्हीनेचान्मुवाचमार्कण्डेयः ११ तत्रसर्वज्ञोमार्कण्डेयोमहर्षिः स्वकृपाख्येनमुनिनाशप्ताश्चत्वारः पुत्राः पक्षियोनिमापन्नाविहितेते
षांशापमात्रजैमिनेः सकाशादस्मारणमभिजानन्स्वस्यक्रियानुष्ठानकालमिषेणजैमिनमनुयोगस्यप्रतिवचनमनुपादानमाह क्रि
याकाल इति विस्तरेणाववक्तव्ये तदनुयोगस्यातः विस्तरेणनप्रशस्यतेनयोग्योभवति १३ वक्ष्यामि कथयिष्यामि नष्टः सन्देहरूपसंमोहो
येषांहेद्विजभूशायणोत्तमाः द्विजश्रेष्ठा १४ द्रोणमन्दपालस्यपुत्रस्यद्रोणस्यपुत्राः तत्त्वज्ञाः परापरब्रह्मपारमार्थ्यविदः शा
स्त्रस्यतत्त्वप्रतिपादकस्यस्मरणपराः शास्त्रविवेकिनः १५ ननुकथंपक्षिणांतत्त्वज्ञानंशास्त्रचिन्तकत्वंचसम्भवेत्कयथावामन्यत्रैतेषाम्

मा॰ एवमुक्त इति व्यासवाक्यम् धीमतेति द्विजोत्तमानां ज्ञानप्रसंकटपतितानां तदुद्धरणे प्रशस्तबुद्धिना जैमिनिरिति विशार्ङ्गले मार्कण्डेयं मह।
पु॰टी॰ र्षिश्रेष्ठं तिर्यग्योनिषु वेदशास्त्रार्थं तत्त्वविज्ञानानामाहरणं नश्रवणे हेतुना विस्मयेनोत्फुल्ले प्रकटिते विस्मयात्तु भावेलोचने यस्य २७ तदेवाह अ।
७ त्यद्भुतमिति अत्र सम्भवित्वसंभावनेन हे ब्रह्मन् इदमाश्चर्यं पततां गवां तिरश्चामिव मानुषी वाक् असंभावनीया तेषां पक्षिणां अत्र सम्भवे ते
अन्नादतिज्ञाने निरवधिके सुवर्णजातरशनसहस्रेषु तपश्चारादिनापि लभ्यते तपसा मनस्तत्र लेभे प्रधिकारित्वाद्यभियोगिनामपि यद्दु
ष्प्रापं तत्तिर्यग्भिः पक्षिभिः प्राप्तमित्यसंभाव्यमिवैतदित्यर्थः २८ तदेव प्रपंचयति तिर्यग्योन्यामिति योनिशब्दः स्त्रीपुंसयोः प्रभ

एवमुक्तस्तु मुनिना मार्कण्डेयेन धीमता । मत्वा वर्षिः शार्ङ्गले विस्मयोत्फुल्ललोचनः २७ जैमि।
निरुवाच । अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन् वाचो गिरिमानुषी । यत्पक्षिणस्ते विज्ञानमापुः परमतद्दुर्लभम् २८ ।
तिर्यग्योन्यां यदि भवस्तेषां ज्ञानं कुतोऽभवत् । कथं च द्रोणतनयाः प्रोच्यन्ते ते पतत्रिणः २९ कश्च द्रो
ण इति ख्यातो यस्य जाताश्चतुष्टयम् । पुत्राः गुणवन्तस्तेषां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ३० मार्कण्डेय उवाच
शृणुष्वावहितो भूत्वा यद्वृत्तं नन्दने पुरा । शक्रस्याप्सरसां चैव नारदस्य च सङ्गमे ३१ नारदो नन्दने।
पश्यन्नप्सरोगणमध्यगम् । शक्रं सुराधिराजानं तन्मुखासक्तलोचनम् ३२ स तेन ऋषिवरिष्ठे
न दृष्टमात्रः शचीपतिः । समुत्तस्थौ स्वकं चास्मै ददौ चासनमुत्तमम् ३३ ॥

योनौ यद्यपि तेषां भवो जन्म तथापि तेषां पक्षिणां ज्ञानं विज्ञानं विज्ञानं कुतो निमित्तादभवत् प्राप्तम् किंच कथं चेति द्रोणस्यापत्या।
नस्तनयाः पतत्रिणः पक्षिणः २९ अत्रार्ने द्रोणो जिज्ञासते क इति गुणवत्स गुणवन्तं तं पुत्रमुखं गल्लोपश्चार्षः ज्ञानविज्ञानवन्तः त
दाह धर्मज्ञानां महात्मनामिति ३० अवहितः सावधानः भूत्वा प्रपद्यताम् वृत्तं पुरा संपद्येत सङ्गमे संभेदे ३१ अप्सरसां नो वेश्यानां गणाः
समूहस्तन्मध्यगं मध्यस्थं सुराधिराजानमिति समासान्तविधेरनित्यत्वात् तन्मुखे तिनासां अप्सरसां प्रतिशायिलावण्यमकरंद

वलहन्तौ हंतीति वलहन्ता त्वष्टमुष्टिं तं कृतोऽस्मान् विनयेन मुखकृतवज्ञवनादिं सं वरेण नम्रवननाश्चप्रणेमुस्ताः १४ तामिरम्यशोभिः
सनारदः उपविष्टे आसनस्थे शतक्रतौ शतमखे शक्रे तेन सर्वेन नारदाद्यैर्योगयथार्हं यथायोग्यं कृताः संभाषाः स्वागतादिनिवेदनानि यैः
मनोरमा मनोज्ञाः १५ कथान्तरे प्रसंगे प्राप्तस्य त्यनीष्ट्रस्मिन्नीष्ट मध्यायातवाभिमतां प्रमाणिनां तस्यैला स्यापाद्य तां देहीमवयः १९
यत्र यस्यां रुचिः प्रीतिः १७ १८ इहास्मिन्समाजे युष्माकं सर्वासामप्सरसां मध्ये यान्मा नेहरूपोदार्यादिगुणैरप्यधिकं श्रेष्ठं मन्यते सा स्म।

ते दृष्ट्वा बलहन्ता च मुनिं तेजिष्ठ योगगाः प्रणेमुस्तं च देवर्षिं विनयावनताः स्थिताः १४ ताभिर
भ्यर्चितः सोऽप्युपविष्टे शतक्रतौ यथार्हं कृतसंभाषाः कथाश्चक्रुर्मनोरमाः १५ ततः कथान्तरे
शक्रस्तमुवाच महामुनिम् देह्याज्ञां यन्मनीषा स्तनवयाभिमतेति वै १६ रंभा वा मिश्रकेशी वा उ
र्वश्यथ तिलोत्तमा घृताची मेनका वापि यत्र वा भवतो रुचिः १७ एतच्छ्रुत्वा मुनिश्रेष्ठो वाक्यं शक्र
स्य नारदः विचिन्त्याप्सरसः प्राह विनयावनताः स्थिताः १८ युष्माकमिह सर्वासां रूपोदार्यगुणा
धिकम् आत्मानं मन्यते यस्य सा नृत्यतु ममाग्रतः १९ एतेनालं सरूपेण सिद्धिर्नोऽस्मत्परतः चार्व
पिहानवहूपं रूपं मम सिद्धिर्भवता २० मार्कण्डेयः तदाकासमकालं वा एकैकस्याश्च तास्ततः प्रहे।

नृत्यं प्रदर्शनोऽस्मत् १९ रूपान्वेषणे हेतुमाह एतेनेति रूपसाहितेन नृत्येनालं प्रलं किं फलं प्रलमस्माकं प्रलंकारार्थं प्रतीनाससर्वांगसौरहाव
भावानुभावायात्मकस्य रूपैणैव सिद्धिर्निर्वहणं लास्यापि हानं रूपं चारुमंजुलमपिहानमप्सरादिदेहविषये यस्य अस्मद्रूपापिहानत्वी
नेत्रं त्रैविड्म्बना नुकरणमात्रमेवेत्यर्थः २० तासां वद्रूपाधिकास्मस्य गर्वेण मोमेंविवादो भूरित्याह तदाकेति तस्य नारदस्य समक्षेपि नोवाक
सममकालेन तत्क्षणमेव एकैकस्याः तासामप्सरसां मध्ये प्रदेशगुणैस्तत्रोऽपि कास्मिन्नवं भवसीमब्रवीत् अहमेवैवमेवाममब्रवीदित्य

मा० ७.टी० ८

संभ्रमे विवादरूपे क्षोभे पाकशासन इन्द्रः स्वयमिममेव मुनिमात्मगुणाधिकं विभक्तिलोप आर्षः गुणाधिकं पृच्छन्नेमाह प्रच्छि इति कर्मकः ४२
शाक्रस्य वक्षे देवशालमनुयाताभिः ४३ वोयुष्माकं मध्यात् ४४ गुणाकृत्वा निर्मिताः कन्यकाः श्रीवापाभिः हन्तुं शः देहे मिलितेत्या ४५ तत्र
तासु मध्ये मे किं मुनिक्षोभणेन गर्विता सार्हंकारा ४६ तस्य रुद्रो वीसमसो देहस्य पत्यर पक्ष यन्तारं मनोरूपं सारथिं स्मरका कुमार्गगामिषिद्ध

एवं संभ्रममालोक्य भगवान्पाकशासनः । पृच्छन्नेममिहेमाह मुनिमात्मगुणाधिकम् ४२ श
क्रवक्षेत्रानुयाताभिः स्वस्त्राभिः सनारदः । प्रोवाचयमदावाक्यं जैमिने तन्निबोधमे ४३ तपस्यतेन
गेन्द्रस्य यावत्क्षोभयितुं बलात् उर्वशी समसं मुनिश्रेष्ठ नाके मत्येगुणाधिकाम् ४४ मार्कण्डेयश्चाव
तस्यानहवने श्रुत्वा सर्वो निर्मितकन्यकाः । अस्माभिः शक्यते नेन हन्तुं शापाक्किरेकया ४५ तत्रास्मा
वश्यतामस्य किं क्षोभणगर्विता मन्त्रवादाय यास्यामि यत्रासौ संस्थितो मुनिः ४६ अद्य तद्देह
यन्तारं मन्येकृदिपवाजिनम् स्मरशास्त्रगतदर्शं करिष्यामि कुसारथिम् ४७ ब्रह्मा जनार्दनो
वापि यद्वा नीललोहितः तमप्यद्य करिष्यामि कामबाणक्षतान्तरम् ४८ ॥

स्मरशास्त्रं हि द्यागोवदान्तिनो येनत्तं तस्या विषमपि स्मरशास्त्रेण कामशास्त्रनिपादिना रुष्टानेन गन्तो हस्ता क्षिपिलिताः शान्तशास्त्रप्रतिपा
दिना विवेकवैराग्यादिरूपा रश्मयस्तरश्मीनां वल्गा यस्यान्तं गुणपक्षकरणाघानां दुष्पथप्रस्थिता नो नियन्तृत्वासामर्थ्यात्कुसारथिं करिष्या
मीत्यर्थः ४७ नीललोहितो रुद्रः काकपायेषां मुनिवराणामिमपि शहाघोतपति कामस्य बाणैः संमोहनादिभिः क्षतं प्रहरितं प्रेन्तरे

८

मावधः प्रालेयाद्रेर्हिमाचलस्य तटे मुनेर्ऊर्वीसस्य तपसः प्रभावेण महिम्ना प्रशान्ते स्वक्षामो न्यवैरैः श्वापदैर्व्यालैर्हिंस्रशालिभिर्युक्तमाश्र
श्रमोपवनम् ४९ पुंस्कोकिलवल्लीनिमाधुर्यं यस्याः यत्र यस्मिन्देशे क्रोशमात्रे क्रोशप्रमाणे प्रमाणे मात्रच् तस्माद्देशाच्च प्रगायनज
गोवराग्रराष्ट्रहा स्वराग्रस्वराश हूपकत्वेपि ५० श्राकर्ण्य श्रुत्वा तत्र देशे ५१ तं स्वस्य निकटस्थं लोभणायनपसस्यालनाय ५२ ५३।

इत्युक्ता सा जगामाथ प्रालेयाद्रितटे तदा मुनेस्तपःप्रभावेण प्रशान्तश्वापदाश्रमम् ४९ सा पुंस्को
किलमाधुर्यं यत्रास्ते स महामुनिः क्रोशमात्रस्थिता तस्माद्गायनवराप्सरा ५० तद्गीतध्वनिमाक
र्ण्य मुनिर्विस्मितमानसः जगाम तत्र यत्रास्ते सा बाला रुचिरस्वना ५१ तां दृष्ट्वा चारुसर्वांगीं मुनिः स
स्मयमानसम् लोभणायागतां ज्ञात्वा कोपामर्षसमन्वितः ५२ उवाचेदं ततो वाक्यं महर्षिः स महा
तपाः यस्माद्दुःखार्जितस्येह तपसो विघ्नकारणम् ५३ आगतासि मदोन्मत्ते मम दुःखापवर्गि त
स्मात्त्वं पुण्यगोत्रेऽस्मिन्मत्कोपकलुषीकृता ५४ जन्म प्राप्स्यसि दुष्टे त्वं यावद्वर्षाणि षोडश त्रिजटं पप्परि
मज्यपत्तीर्थधारिणी ५५ वत्सरं त्वं वनं नपानवाप्यस्यथ माप्सराः प्रशापात्तेश्च भीतिविशालस ३
लाघवर्दिवि वामुमाप्स्यसि वक्रवीनाम्नेनेकपवन ५६ इति वचनमसह्यं क्रोधसंरक्तदृष्टिश्चलक
लवलयितां मानिनीं श्रावयित्वा तरलतरतरंगां गां परिमज्ज्य विप्रः प्रथितगुणगणौघः संयमानः स

हे मदेनोन्मत्ते त्वं चरित्रे मत्वारिणि सपर्णास्य गरुडस्य गोत्रे वंशे मम क्रोधेन कलुषीकृता मलिनीभूता ५४ उत्प्रेतेऽत्र समते यावद्वर्षाणि गरु
डमत्स्यराजरूपे ५५ हे प्रधमाप्सराः अप्सरः स्वधर्मे प्रशापात् नव्यजीतिं लालनादिरूपां रतिं शस्वेण शुध्येन समता पवित्रीभूता दिवि स्वर्गे वासं तिवा
सं नेतव्यार्थे प्रार्थनारूपं मदत्तशापस्यानयवाभावादिमर्थः ५६ श्रमसयं कठोरं वचनानि कलानि मधुरशिंजितानि वलयानि यस्याः सा तां श्राव

मा० पित्वाग्न्याकर्णे पिता श्रुत्वा विप्रोऽदुर्वासाः गां हिमाचलतटभूमिं परित्यज्य यदा गां वाणीं परित्यज्य मौनेन समाश्रित्य तरवस्तराश्रुतिं चैव लास्य
पु टी० रेगावीचयोपपस्यां गंगां संश्रयानः शप्ति तेज गति प्रख्याता गुणगणानां जितेन्द्रियत्वादीनां मोचः समूहो यस्य सः ५१ इति पिणि तस्मह
५ राम वेदविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः १ एवं मुनिशापेन पक्षित्वेन संवृत्तमभिधायेदानीं तस्या जन्म वक्तुं गरुडवंश

इति मार्कण्डेयपुराणे नैमिषनिषण्णाः स्वराः शापदुर्वासोगमने नाम प्रथमोऽध्यायः १ मार्कण्डेय उवा
च अरिष्टनेमिपुत्रोऽभूद्गरुडो नाम पक्षिराट् गरुडस्याभवत्पुत्रः संपातिरिति विश्रुतः १ तस्याप्या
सीत्सुतः शूरः सुपार्श्वो वायुविक्रमः सुपार्श्वतनयः कुम्भिः कुम्भेः पुत्रः प्रलोलुपः २ तस्यापि तन
यावास्तां कङ्कः कन्धरपववः कङ्कः कैलासशिखरे विद्युद्रूपेति विश्रुतम् ददर्शाम्बुजपत्राक्षं रा
क्षसं धनदानुगम् ३ आपानसक्तममलस्रग्वराम्बरधारिणम् भार्यासहायमासीनं शिलापट्ट
े विमले शुभे ४ तं दृष्ट्वाथ कङ्केन रक्षः क्रोधसमन्वितम् प्रोवाच कस्मादायातो भवानत्र खगा
धम ५ स्त्रीसन्निकर्षे तिष्ठन्तं कस्मान्मामुपगच्छसि नैष धर्मः सुबुद्धीनां मिथः स्थाननिषेवण हिं
म् ६ कङ्क उवाच साधारणोऽयं शैलेन्द्रो यथा तव तथा मम अन्येषां चैव जन्तूनां ममता भव। हे

माह अरिष्टनेमिः पुत्रस्मादित्वा अरिष्टनेमिः कश्यपः १२ तस्य प्रलोलुपस्य ३ आयातेनवारुणीयानेनरक्तं अमलस्रजो वराम्बराणि
वधारयंतं शिलापट्टे शिलातले अमले स्फाटिके शुभे स्वच्छे परुष्यहीने ४ भवान्कस्मादिहायातः तेन गच्छापसर ५ सन्निकर्षे सन्नि
धाने माम्प्रपत्समीपं मिथो मैथुनरहो वा तिष्ठान्ये पुरुषादनीयं पुरुषवत्पुरस्माद्विरूपे सुबुद्धीनां नैष धर्मः द्वयोरनृतीयो न जात भवेदि
त्यक्ते रिम् यः ६ कंकस्तु शैलस्य साधारणत्वममकस्विद्दोषः स्माह साधारण इति अन्ये शैलेन गरुडादि वममता त्वयो योग्यमर्यः ७॥ ५

ह्रतरनामसुवनाहतजेन शोणितेन बीभत्सं विकृतं विस्फुरन्तं स्पन्दनःसेवलं तेश्रवेतन सं स्फुटं ८ केदरः केकश्याना सुगणेजेश्वरः पतितणं
राज्ञा ९ संज्वालनमग्निरीदृः तस्य केकस्य १० क्रोधामर्षाभ्यां विह्वलेन परिवर्तितेन श्रुतिलीनेन्त्रेयेन नागेन्द्रः सर्पराजश्ववतिःश्वसन्विष्फू
त्कारं मुञ्चन् तस्य कदरस्यार्धधारहासस्तातत्समाप्रत्यालेन गजगाम कंदरः ११ भूधरान्पर्वतानुधराभुवं नागान्सर्पान्द्विरदान्वा पादपानां

मार्कण्डेय उवाच इत्युक्त्वा णखड्गेन केकि विच्छेदितस्तमः ततस्तत्तजबीभत्सं विस्फुरन्तमवेक्ष्य तम् ८
केकिं विनिहतं सुलाकदरः क्रोधमूर्छितः विशुद्धपवयापायमनस्कं कुणिजेश्वरः ९ सगत्वा शैल
शिखरं पत्र केकोदरतः स्थितः तस्य संज्वालनेवक्रध्मातमैश्स्य खेचरः १० क्रोधाकर्षविहल्माता नाग
इश्वनिःश्वसन् जगाम सर्वपत्रार्धधारहानसगतस्तसः ११ महनापत्त्वानेन चालयन्भूधराधरा।
मू नागाम्यादपजालानि विक्षिपन्तनलोल्लणः १२ लण्णल्पनिशत्रुस्सपताक्रान्तमहीधरः पाना
सक्रमतिवक्रेतं दरशनिशाचरम् १३ आनासवक्रनयनं हेमपर्यङ्कमास्थितम् स्वरदामशरिता।
शिखरशिवेदनमूषितम् १४ केतकीगर्भपत्राभैर्दन्तैर्घोरतराननम् वामोरुमाश्रितां तस्य टा।
दर्शायतलोचनाम् पत्नीमदेनिकां नामपञ्चको किलकलस्वनाम् १५ ततो रोषपरीतात्मा दृष्ट्वा तेकतर
रःस्थितम् तमुवाचमउहासमनेहिषुग्रसवैमया १६

हृताणांजालानि समूहान् विक्षिपन्निस्तनौविकिरन्नतनजे॥
लणः रक्ते लणः १२ तपिनानाशिताः शाञ्चोरातत्समेषितापुनर्वरायेनपत्ताभ्यामाक्रान्तोमहीधरोयेनवक्रेदेशेपानासक्रापाननमरा
मतिर्यस्य तेनातमंदरदर्शी १३ १४ केतकीगर्भपत्राणि तेषामाभेःमरघोःपाटले १५ रोषेणक्रोधेनपरीतं भरितमात्मा मनो यस्य मया

[illegible] ४

विश्वम्भविश्वास्यवातिनोदतः मदसंपृक्तमहंकारिणंयमस्यसादनंमदनेनपिष्ठेमायपिष्ठे १७ यास्यसे शाप्यसे १८।१९ नोस्माभिरेतःनोस्मा
कंपौरुषंविद्धिजानीहि २० हेपतगानामधम श्रेजनस्यपुत्रमिव तस्मात्पुत्रंप्रतिक्रम्यत्वांत्वदामेविमलपीतेनेलखड्गमाददेजयाह २१ २२

पदेहत्येषोममभ्रातापिसंभ्यवातितस्त्वया तस्मात्त्वांमदसंपृक्तंनपिष्ठेयमसादनम् १७ विसंभघाति।
तेलोकायेचस्त्रीबालघातिनाम् यास्यसेनिरयान्सर्वांस्त्वमधमपाहतः १८ इत्येतन्सखगेंद्रेणाप्रो
क्तःस्त्रीमन्त्रिपैनदा खलःक्रोधसमाविष्टःसमभाषतपत्रिणम् १९ खलउवाच यदितेनिहतोभ्राता
पौरुषेणततिविद्धितः वामप्यद्यहनिष्यामिखड्गेनानेनखेचर २० तिष्ठत्वणंनमेजीवन्मतगाधमयास्य
सि इत्युक्त्वान्नतपत्राभंविमलंखड्गमाददे २१ ततःपतगराजस्यखलोपिसमरत्तमः बभूवयुद्धम
तुलंयथागरुडशक्रयोः २२ ततःसखलसःकोपात्खड्गमाविध्यवेगवान् चिक्षेपपतगेंद्रायनिर्वाणां
गारवर्चसम् २३ पतगेंद्रस्तुतंखड्गंकिंचिदुत्थितमतलात् वक्त्रेणजग्राहतदागरुडःपन्नगंयथा २४
तंचपादतलेनैवभक्तावक्रेकोपसमन्वितः तस्मिन्भग्नेततःखड्गेवाहुयुद्धमवर्तत २५ ततःपतगराजे
नवतस्याक्रम्यवक्षसम् तूर्णपातकरैराशुशिरसाचवियोजितः २६ तस्मिन्विनिहतेसास्त्रीख
गेशशरणमभ्यगात् किंचित्संजातसंत्रासासाहभार्याभवामिते २७॥

आविध्यभ्रामणंकृत्वा निर्वाणंशांतानिमसमंधमंगारस्मिंगालेनतह्रदवीयस्यतमतिक्रमस्मिसर्पः २३ उत्थितउत्क्रम्यपन्नगोसर्पं २४ तंखड्गंभंक्त्वा।
विभंज्य प्रवर्तनानायत वाहुयुद्धेनियुद्धे २५ तालस्यचंचोःपातःप्रहारस्तैःकरैश्चनखपातैः वियोजितःपृथक्कृतः २६ तस्मिन्नातेसेसाध्वी

निष्क्रान्तिं प्राप चिन्ते वैरनिर्याननरूपं १८ स्वकपाट्रपाणिधारयितेशीलेयस्यामेनकाननयेनीकाहूपधारणेहेतः स्वपाणि सेदंसोपणीम २५
मुनेर्ब्रैंवीसमः पापाधिनामसखेष्ठा मतदर्ग्यो तस्याः श्रयाः विहंगमः कल्दरः २० मेदपालस्यमुनेः संतानोमारुत्नायगृहीतपदितिरपस्य
मितबुद्धयो वेदवेदांगतवजनादतनमनयः जरितारिसारिसृक्कसृपद्रोणाश्चत्वारः मुनिपुत्रसत्तमा अप्रतिश्रेष्ठाः २१ तेषांवतएणां

नामादायवेगश्रेष्ठः स्वकेंरहसगामतः गतः सनिष्क्रान्तिं प्रातवैश्रुहूपनिपातनात् १८ कल्दरस्य
वृसावेशमप्राप्य काद्रूपधारिणी मेनकातनया सभ्रूः सोपर्णी रूपमाददे १९ तस्यां सञ्जनयामास ना
र्त्तीनामससन्तानरा मुनिशापाग्निसंदग्धाव्रशमसम्मनरा तस्या नामनदोवक्रनार्त्तीमितिविहंगमाः २०
मन्दपालस्तनाम्ना सं श्वत्वारो मितबुद्धयः जरितारिसृपद्रोणानाम्मुनिसत्तमाः २१ तेषांजवयो
धर्मात्मा वेदवेदांगपारगः उपयेमेसतानार्त्ती कल्दराभिमतांशुभाम् २२ कस्यचित्त्वथकालस्य तार्त्ती
गर्भमवाप ह समपत्वाद्विते गर्भे कुरुक्षेत्रे जगाम सा २३ कुरुपाण्डवयोर्युद्धे वर्तमाने सुदारुणे भा
वितार्थवकार्यस्य रणमध्ये विवेश सा २४ सा चापथपसराय्युद्धे भगदत्त किरीटिनोः निरंतरं शरैराशी
दाकाशं शलभैरिव २५ पार्थ कोदण्डनिर्मुक्तमासन्नमतिवेगवत् तस्याभल्लमतिश्रणमलवं विच्छेद
जाठरीम् २६ भित्त्वैकोऽहि शशांकाभं भूमावण्डचतुष्टयम् प्रायुषः सावशेषत्वान्नतराशाविवावतत् २७

जवयः कनिष्ठोद्रोणाख्यः उपयेमे विवाहयामास कंदरेणापि त्राभिमतां शुभां सुभगां २२ आहिते धृते २३ शरसम्पातेनमनुष्याणांस्यभावितार्थत्
कार्यस्यपरणावमोक्षस्य २४ किरीटी अर्जुनः यद्युद्धे आकाशं निरंतरं मेतरामध्यदेशान्विक्रान्तं निरंतरं वर्तनशलभैः पतंगैरिव २५ पार्थ
स्यार्जुनस्यकोदण्डाद्धनुषः सकाशान्निर्मुक्तं भल्लं सर्वायसः शरः अतिशयेन तृणां मेकत्वं तस्यास्तार्त्त्याः जठरस्यकुक्षेरियं जाठरीत्वचं

वर्मं २९ कोष्ठे जठरे शशांकाभं धवलं वर्तुलं तूलराशौ पिचुनिचये २७

मा· ९ टी· ११

नस्यागउवनेहयस्य पानस्तस्य समकालं समनेन रमेव भगदमाद्गुफान्तमनीकाद्गजोन्नमान्तकाशगमार्ये निरस्तेन वाणेन संभिन्नं सं
छिन्नेलम्बनेरज्जर्यस्याः सा महनी चपदापपात ३८ समन्तात्समेप्रविषमेपरणीतले संशाना को हृशी स्तनानो पिशितसमांसस्याप
रिस्थिता निखगाएशनिक्काटयन्नीतिरोदधाना पपातेति पूर्वेणान्वयः ३९ ४० हन्नेसम्मासेशान नवांतिकं भीष्मसमीपं धर्मपुत्रेपृथिवि

नमानसमकालेवसपनीकाद्गजोन्नमात् पपातमहनीचणदा वाणसंभिन्नलम्बना ३८ समंसमेनास्से
प्रमाविभिन्नायरणीतलम् क्कादयन्तीखगाण्शनिस्थितानिपिशितोपरि ३९ हतेचतस्मिन्द्रपतौभग
दन्नेनरेश्वरे वहमहामभूद्ग्रेकुरुणाउवसेनघोः ४० हन्नेप्रद्रेपर्मपुत्रेगनेशानन्नवांतिकम् भीष्म
स्यगदन्तोशेषामङ्गानेधर्मान्महात्मनः ४१ वणाणगतान्निनिष्टतियज्ञाणानिद्दिजोत्तम श्राजगा
मतमुद्देशंसमीकोनामसंयमी ४२ सतत्रशाहमस्यरणोज्ञीवीक्रूवीनिवाशितम् वासाद्स्कटवा
कानोविजनेपिपतत्त्रिणाम ४३ प्रपाक्षिः शिष्यसहितोवाराणस्याणविस्मितः प्रमान्नपिरपस्ता
णाशिशुकानिदृदर्शसः ४४ ॥

रेमहात्मनो भीष्मस्याशेषान्धर्मान्कृत्स्नः कृपयनः श्रोतेगनेसति ४१ समीकोनाममंयमीमु
निः पञ्चवगाटेमरगतानि श्रुणानिनिहृत्तिनमुद्देशमाजगाम भीष्मोक्तधर्मेतत्त्वमवणाय प्रतिपत्न्यासादिप्रगतेषुसमेकोमुनिरुपित
वगानस्लेनवदैवयोगाद्दुतोदेशेनेवतंसंशानमिति भावः ४२ प्रपर्णेतपृष्ठा ववाशितेपतत्रिणांशतं ४३ शिष्यसहितमसेनमहा
मानगणयाउमापप्त्रेमहायसंपत्तिषेतिना अमापप्त्र अमापयित्वा प्रविध्यमानामानाचपितांचपतामूर्यंचतातद्दशानिशिशुका

[illegible] ११

गुरवे गृहं प्रस्तुः इहास्मिन्देशे पुत्रानिति प्रणाम प्रणामानि किं न मन्तानि तव चंद्रमार्थम् यस्मात् कोटिसंख्योदशानयानां त्वानामेकसमा
तिः चतुर्विंशत्सहस्राणि शतानि तन्नैव वर्णिमेकस्या ग्रहोहिरण्यः प्रमाणेन तासामष्टादशहेतोहिरण्यः त्वयं शामा हेमुनीश्वर पुत्राम
णमात्राणि किं न मन्तानीति महात्मिस्मयः ४५ अनुगतानां शिष्यानां ४६ अत्र विस्मयाप्त्वं वहतेनैव मरणस्य देवाधीनत्वान्निदर्शे
यति समयगिति सम्यक् समीचीनं शुक्रमिति यावत् शुक्रेणाहिते अग्रेणाशान्मस्त्रां कोतिमतेतन्निशेषेणारस्य सम्यग्गत्वं शुद
र्शिनम् स्वैरेरदिं तपी पीडितं देव्यानोसे मं पलायनपरं अप्ययानतत्परं इहोक्तमिमनयः ४७ नातिवाक्यानि शोकात्प्रणाह नगेत

शिष्याः मम त्वं गुरवे प्रणामः किं न मन्तानाश्च ग्रहादश अतो हिरण्यः त्वयं शामामुनीश्वर ४५ नाति
नत्रुतथाम्भूसासमीका भगवान्मुनिः इहास्म विस्मयाविष्टः शीवावानुगतान्हिनान् ४६ सम्य
गुक्तं हिनाग्रेण शुक्रेणोशनसासयम् पलायनपरं इहादेवमसेवं स्वरादितम् ४७ नगेतवा
निवर्तेथं कस्माद्भजनकातराः उत्सृज्य शौर्ययशसी कगतानमरिष्यथ ४८ नश्यतो ध्रुय
तो वापिनावद्भवतिजीवितम् यावद्धातास्रजत्सर्वं तत्पावन्मनसेच्छति ४९ ॥

यमिमादिना नगेतवमयणन्तथं निवर्तेथं पुत्राय पुनरिवर्तेथं हेकातरा अधीरा यूयं कस्माद्धेतोः भजनपलायनशौर्ययशसी स्थिरे देहे
उत्सृज्य सकाकगताः स्थनमरिष्यथेति मरणजीवनयोरनियतं देवाधीनत्वात् मरणे जीवनवत् देवनिर्मिते शंका न कर्तव्या ४८ न
दाह नश्यतइति नश्यतो युद्धादौ ध्रियमाणस्य जीवतो पुष्यतो युध्यमानस्य तावत्कालमेव जीवितं भवति यावत्कालं धाता सर्वं कर्मफल
दानसमये जीवितमायुरस्रजत् नियतं तथा भालपट्टे लिखत् किं च यावत्कालं मनसा से कसे नेच्छति धाता तावसर्पंतमस्याशुभम
रणं च संभवेत अप्रमयारतगणारक्षणयोः फलत्वे परीमसंभवस्य दृष्टत्वादनियतं कथं भवेत् अतएवोक्तं अरक्षितं तिष्ठति देवर

क्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति जीवत्यनाथोपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोपि गृहे न जीवति ४५

एतदेवप्रपञ्चयति एके इति पलायन्तो युद्धादपक्रान्ताः सन्तः स्वगृहे म्रियन्ते अपरे जना भोगं विषयं भुञ्जाना नागदादिविकारहीना अका
रणमेव म्रियन्ते एवं पिबन्तो निधनं मरणं गताः प्राप्ताः ॥ ५० ॥ नृपैर्वान्ये विलासिनीः कामयाना भुञ्जाना एवामयं रोगं विनैव शस्त्रैः संसम
रादौ अविद्वांसो गताः प्राणान् राजादिवैरेण राजसभायां राजस्य वशं गताः मृताः इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ नचैवमभियानवेग्रस्ताजन्मादपक्रम्यतपो
योगादिप्रवणा नैव मरणाभावाय यत्नं विधाय स्थाम इति तन्मध्ये शिवादिश्रमितानामपि तदभावस्यादृष्टवरत्वादित्याह अन्ये इति येनेद

एके म्रियन्ते स्वगृहे पलायन्तोऽपरे जनाः । भुञ्जाना भोगमन्येऽपि पिबन्तो निधनं गताः ॥ ५० ॥ नृपैर्वान्ये
विलासिनीः कामयाना विनामयम् । अविद्वांसो गताः शस्त्रैस्त्वन्ये न राजवशं गताः ॥ ५१ ॥ अन्ये नेपथ्या
भिरतानीताः प्रेतनाट्यानुगैः । योगाभ्यासरतानां च प्राप्नोत्येव परमं सनातनम् ॥ ५२ ॥ शम्बरे यस्तु शतिमं
वज्रे कुलिशपाणिना । हतस्तेभिरहस्तेन न ततापि न मृतोऽसुरः ॥ ५३ ॥ तेनैव काले वज्रेण तेनैवेन्द्रेण दा
नवाः । प्राप्ते काले हतान् दैत्यान् लक्षणात्रिधनं गताः ॥ ५४ ॥ विदित्वैवं न संत्रासः कर्तव्यो विनिवर्तनाम्
ततो निहन्ता ते देवा मारकं मरणेजं भयम् ॥ ५५ ॥ इति शुक्रवचः सम्यक् श्रुत्वैतैः स्वगणाग्रजैः । ये युद्धेऽपि
नैवं प्राप्ताः पञ्चत्वमतिमानुषे ॥ ५६ ॥ अयुध्यमानां पतने विषाः कृपाणा पतने समम् । कृत्वा मासं वमारके

यस्य धर्मराजस्यानुगैः किङ्करैर्येनमहहतेनीता अपनलोकं प्रापिताः अमर्यतामममरणधर्मत्वे ॥ ५२ ॥ वज्रादिप्रहरणाश्रहरितानामपि प्रा
मे कालेविनानप्रतीर्दृष्टनश्माह शम्बर इति ... तेन वज्रेण तथापि वज्रघातेनापि प्राप्तकालाभावात् ॥ ५३ ॥ हे दानवाः
तेनैवेन्द्रेण वज्रेणायुधेन विचारा भावाद्योऽपि तैः ॥ ५४ ॥ संत्रासो दरः विनिवर्तनं रणायपरावर्तनं ॥ ५५ ॥ उक्तं मङ्क्षु ते विश्रमयति इतीति
पञ्चत्वं मरणं अतिमानुषे सर्वसंहारत्वादतिघोरे ॥ ५६ ॥ एतदेव विस्मयोक्त्या विघटयति अयुध्यमानामिति सम्यक् एककाले अस्त्राणा

१२

यस्मादिति घोरे विशसने नैनैते प्रणष्टास्तेनात्तायतेनैते सामान्या: पक्षिणका: किंतु केष्वेते महापुण्यराशिं समर्जितमहाभाग्या महाद्भ्रा:
ह्मण प्रकाशाश्चमाह केष्वेतदिति देवस्यानुकूलता यत्र विश्वसंहारे हतेपि वीजात्मकानामप्यविततत्वादिरूपं महाभाग्यप्रदर्शयितृत्वशी
लं यस्या: सा महाभाग्यप्रदर्शिनीति ५८ तामेतान् निवर्तनपरावर्तनयानगच्छतेनेन: परममोदयोगेन वाक्यमर्थ: किंवद्भ्रा
श्रमे प्राप्याप्येतेषां मार्जाराद्रिभ्यो रक्षा वहिता भवतेमाह मार्जारेति मार्जारा विडाला: प्राल्लवो मूषका: तेभ्यो भयं प्रेपन: पतीन्
कुलोवभु: नत्र स्मरतितस्याने ९० किंचयद्यपि साधारण्येन सर्वेषां जीवानां स्वीयं कर्मेरक्षादि प्रवर्णन यापि पोरुषावलम्बनमे

केष्वेते सर्वेष्वापि विशसनेनैते सामान्यपक्षिण: देवानुकूलता लोके महाभाग्यप्रदर्शिनी ५८ एवमुक्ता
स तान्वीक्ष्य पुनर्वचनमब्रवीत् निवर्तताश्रमं यात गृहीत्वा पक्षिबालकान् मार्जाराद्भयं यत्र ते
षां मुनिवरात्मजा: येन तेन कुलाद्यपि स्याप्येतात्रपक्षिण: ९० द्विजा: किं वाति यत्नेन यथा येन क
र्मभि: स्वकै: रक्षन्ते वाखिला जीवा यथैते पक्षिबालका: ९१ तथापि यत्न: कर्तव्यो नरै: सर्वैः स्वकर्म।
स: कुर्वं पुरुषकारं तत्वाद्यतो यातिनो सताम् ९२ इति मुनिवचनेन प्रेरितास्ते द्विजतनया: पक्षि।
गृह्य पक्षिणस्तान् तरुविटपसमाश्रितान्लिसंवेपथु गृह्यता पक्ष्यामाश्रमं ते ९३ ॥

वन्माप्येतद्देवतमरतयोदास्यामि मेतानेव योनान्दर्शनीकृत्य प्रदर्शयत्येन दत्वातद्रक्षयति द्विजा इति द्वाभ्यां हे द्विजा: किं चेमतदपि
श्रोतव्यमेव यद्यपि स्वकै: कर्मभिरिति यत्ने तथा येन तेषां रक्ष्यन्ते रक्ष्यन्ते च सर्वे जीवा अत्र दृष्टान्त: यथैत इति पररक्षादि शुभकर्मणापि माने
वटिनो भ्रष्टेत्याश्रमस्याभिपर्यन्तलावन्केनैतेषां पक्षिणां तानारक्षाविहितमेवदैवतमरतैव ज्ञापयसीयथामर्थ: ९१ तथापिदैवाधीन
तोपरि यत्न: सर्वैः पुरुषार्थफलेषु कर्मस्वपि यत्नश्चानेकर्त्तव्य: तस्य स्वपरोपकृतमात्मकदृष्टफलत्वात् पुनर्देवसदाचारशास्त्राणि नदृ
ष्टफलानि कुर्वन्निति पुरुषकार: सम्यग्ने कुर्वन्तयद्यपि फलासिद्धिरत्र दृष्टा तथापि फलसिद्धिं यावत् कुर्वन् सतां पोरुषाश्रयिणा वा

सतां नित्यत्वं नोयाति सदाचारकर्मेणैव तत्र तस्याविघ्नमन्ततफलसिद्धिरवश्यं भाविष्येवतिभाव: ९२
तरूणां हतानां विटपेषु मंजर्याग्रेषु सम्यक्त्वीय मात्रिताग्रलीनां भ्रमराणां संघा: समूहा यत्र
तापसे मुनिभि: रम्यम् ९३

मा० | अतिअतिशयेनफलानिस्रंस्युकानिवल्कलानिवैवस्वतोधर्मराजः जातवेदोग्निः ४४ अपांपतिर्वरुणः गोपतिःसूर्यः विवरतीवेश्र
पु० टी० | वणःसमीरणोवायुः धातुः हिरण्यगर्भस्यविधातुः प्रजापतेर्वेधसःदेवेननिर्वर्मोवेधसःदेविकामल्क्रियाः श्रुतिप्रयुक्तावेदचोदिताविवि
१३ | धाश्चनेकाः ४५ इतिमार्कंडेयपुराणव्याख्यानेद्वितीयोध्यायः १ आहारेणभस्मादिनापयसांजलेनचशमिरतोमार्जारादिभ्यः।

सचापिरम्यंमनसातिकौतूहलेनप्रगरस्मन्तेकूक्षमेफलीस्युकान् वकारवक्राघुपल्हवेषमांस्वरैश्च।
वैवस्वतजातवेदसाम् ४४ अपांपतेर्गोपतिविवस्वतिण:समीरणस्यापिवसद्विजोत्तम: धातुर्विधा
तुस्त्वष्टुर्वेधसदेविका: श्रुतिप्रयुक्ताविविधास्तसत्क्रिया: ४५ इतिमार्कंडेयपुराणेपक्षिप्रश्नो।
नामद्वितीयोध्याय: २ मार्कंडेयउवाच श्रूयतांहन्तविप्रेंद्र:सतेषांमुनिसत्तम: चकारहारस
यस्मातथागम्यवपोषणम् १ मासमात्रेणजग्मुस्तेभानो:स्यंदनवर्त्मनि कौतूहलविलोलाक्षैर्द
ष्टामुनिकुमारकै: २ दृष्टामहींसनगरांसाब्धिनिम्नसरिद्वराम् रथचक्रप्रमाणांतेजग्मुराश्रममा
गता: ३ श्रमक्लांतांतरात्मानोमहात्मानोविप्रोत्तिमा: तत्तेवधकुटीभूतनेत्रोनवमहात्मनाम् ४
स्वेषः शिष्यानुकंपार्थंतुवनोपमंनिश्चयम् कृत्वामदलितांस्तैंचरणावभ्यवादयन् ५ ॥

अवपोषणंवर्धनम् १ भानो:सूर्यस्यस्यंदनस्याधनिवर्त्मनि २ रथचक्रप्रमाणांमंडलाकारांतेपक्षिण: ३ श्रमेणक्लांत:स्वा।
तअंतरात्मामनोयेषांतेतथामहात्मानोमहामनस:कर्मपरिपाकवशाद्धिपोनिजा:पक्षिगर्भांश्च्युता:तानंपरापरात्मविज्ञानेशक
टीभूतानैर्मलत्वमासादयन् ४ स्वेषु:समीकस्यशिष्यानुकंपार्थंधर्मस्यपरापरस्वरूपस्यनिश्चयंनिर्णयंतुवनइतिज्ञानगर्भावेतिमि

13

१३

घोरात् प्रतिवारयेत् प्रायासेनोनीदं नोसम्भं प्रतः पितास्तातेन सा त्वामुद्धृत्य ९ स्तः भवामः जीवितं प्राप्तः येन कारणेन ७ द्वितीयो भूमौ
शुतलतेजाः सेहर्गोवलः स्त्रीणां मध्ये सम्पूत्वा मयउः खसरोधनं निवारणं मस्माकं भवान्कृतवान्मोऽद्य नमितिपाठान्तरेउः खेवमरोदन
मसुपातेकृतवानसि ग्रस्नद्दत्ता परवशा दृद्यतपाकास्तप्येनउः खास्तुपाते कृतवानसीमर्थः ८ ततेवाह पतेग्रवत्ता क्रान्ताः कथं
वयं पुर्जानपदाद्यः कदा भवेयुः खस्थान् उद्दीनतपागमनस्थिताना नृभमेः सकाशाउ ममाहृत्तोतरमसेह लेपतेयोगतंउद्वीपनं

ऋजुश्च मरणाद्घोरान्मोचिताः स्म त्वया प्रभो प्रावासमभत्पयसांने नो दानापि नापि नागुरुः ९ गर्भस्थाना
म्भोनामातापिवास्मो नैव पालिताः त्वया नो जीवितं दत्त्वा शिशवो येन रक्षिताः ७ द्वितीयवत्ततेता।
स्तमुनीनां स्वर्षिसत्तम गजवपुषाः सम्पूमास्य कृतवान्दुःखशोदनम् ८ कथं वयं शबलाः खस्थाद्
त्वाम्यहेकदा कदाभ्रमेदुःमेनस्मात् दृष्ट्वेहलोतरेगानम् ९ कदामे सहजाकोतिः पासनाशममेष्य
ति एवांपतानिलोयेन मत्समीपविहारिणाम् १० इति चिन्तयता तात भवता परिपालिताः ते
सांप्रतं प्रहृष्टाः स्मः शापिताः करवाम किम् ११ इत्यृषिवचनं श्रुत्वा तेषां संस्कारवत्तदम शिष्यैः प
रिवृतः सर्वैः सदस्त्रेणाभिगिरा १२ कौतूहलपरो भूत्वा रोमाञ्चपटसंवृतः उवाच तन्नतोनुनप्र नेः कारणं गिराम् १३

कदाद्रक्ष्ये द्रक्ष्यामि ९ सहजा स्वाभाविकी शरीरस्य कान्तिः शोभा यांस्तु नारज सा क्रोडव शात्स्वतातामनिलेन वायुनोक्षिप्तेन नाश
मदर्शनमेष्यति प्रागमिष्यति ममसमीपे विहारिणां क्रीडतानाम् १० हे तात भवता पुत्रवत्परिपालिताः तेवयं सांप्रतं प्रहृष्टाः स्मः
प्रतस्त्वरया पापानि हृतिनोऽस्माकं शापिग्रातापय किंकार्यं करवाम प्रार्थनोलोट् ११ संस्कारवत्पदपशाहादिदोषरहितत्वात् सम्यक्सं
स्कारयुक्तं शिगिराणामभीकथनेन १२ रोमाञ्चपटः सर्वशरीरावरकत्वात्तेन संवृतत्वाद्वाहतः नतः पारमार्थ्येन पदिग्योगना

वसंतउर्ल भायामत्रष्यस्व गिरांवावांमहन्नेः कारणं हेतं स्पष्टं व्रूत १३

मा·
५ टी·
१४

नचैतच्छापं विनाभविष्यतीति विचार्य शापमादेशच्छलेनि कस्य शापादिति रूपस्य शरीरस्य वयसश्च स्तोकस्यापराधः परानन्दे च नीयत्वात् तत्र हेतुं कस्य शापाद्भवद्भिः श्रमातन्मेवक्त्र मिहासिदेशे वक्तुमर्हथ योग्या भवथ १४ १५ तस्यकन्यके स्तत्तद्वृक्षस्वानारतन योनिरतत्रात्वरम तत्कृशाः विनयेवशमादिना वारेणवा संनर्शेविस्वमाश्रयतो न सेवया च भक्ता भजनेन प्रेम्णा च न स्वानुमनशीलाः १९ तपस्वरूणा नपोविधानेनत्रसत्कृस्यतमरस्य अतपवशान्यमानानि विषयग्रहणशक्ति हीनानि वाह्यानि सेक स्यशोनिपुत्रकायापोनरहितानि न्द्रियाणि यस्य तस्य सद्गृहस्थस्य यथाभिमतेन मनोभिलषितेन तथानेनैव प्रकारेण तस्य सद्गृहस्थस्योपपादितेसंसाधितमिमर्थः १७

कस्य शापादियं शामाभवद्भिर्विक्रियापरा रूपस्य च च सश्चैव तन्मे वक्तुमिहार्हथ १४ यतिनः

ऋतुः निरलसा निविष्टाननःशागासीनानुनिसत्तमः तस्य च त्रहृदयं जन्ते सत्कृशस्तनवरत्नया १५

स्तत्कृशस्य वयं पुत्राश्च त्वारो हि महात्मनः तस्यैव विनयाचारभक्तिनम्रा सदैव हि १६ तपस्वरूणस

कस्य शान्यमानेन्द्रियस्य च यथाभिमतमस्माभिस्तथानस्योपपादितम् १७ समित्पुष्पादिकं सर्वं

यच्चवान्यव्यवहारिकम् एवं तत्राश्रम तस्तेन तस्मास्माकं च कानने श्रजगाम महावर्षो भयपतोजरा

त्वितः ॥ आत्मातुरनेत्रः स्खलद्वागःपतीभवन्मावसेश्वरः १७ समयशोव तमावारमनीवोहारमानसम् ।

सितासत्तमर्षिश्रेष्ठमस्माकं भयायच २१ ।

तदेवाह समित्पुष्पादिकमिति समिदित्यनं आश्रव्यवहारिकं फल ॥

मूलादि प्रयोजनम् तत्समग्रं तस्य संपादितमितिहवैणाव्यय: १८ महाव र्षा महादेहः जरावशादातातुरनेत्रः स्खलांगः शिथिलि तदेहः २० समयम्प्यापर्णभाषणोशौचवारयोर्तरं हि विधुतमास्तनं आचारोदेशकालवशान्तदर्मेपरिपालनं पतानि विधेन यस्य ते स्वश्र णप्रदानादिना तीवातिशयेनोदारंदत्तिणमानसंयस्यतमर्षिश्रेष्ठं तातमिच्छन् अस्माकं शापभयाय च स्वरेश्वरो देवं द्वाप्रज

१४ [illegible]टीकाः ५

त्वयाद्य भत्त्वयाविष्टमाक्रान्तं मेधसेणभोजनेन गतिः निर्वाहहेतुः २२ पतितोऽवलम्बनतः पतन्निपातः पराभाय पत्नाभ्यामीरितेन येनैते
न गतिं रंहसा तिमचण्डेन खमसेनेन वाधुना हे महाभागयतः पीडितनास्मि ममगतिर्भवेत्वम् त्वयः २३ सोऽहेन मूर्च्छया पराविष्टभूमौ
समाहंसमदिनानि प्रस्रुतिः वाह्याभ्यानहीनः स्थितः तत्तोऽयाहमेनात्मचेतनां वाप्यस्मृतिमासवानस्मि २४ चेतः चेतनां विगतां ने

यस्त्वाव द्विजेन्द्रमां त्वयाविष्टं परित्रातमितोऽहंस्मि मेधसेणायमहाभागगतिर्भवममाधुना २२
विध्यस्यशिखरे तिष्ठन्पतितः पन्नेरितेनैवे पीडितोस्मि महाभाग समनेनातिरंहसा २३ सोऽहं मोहपराविष्टो
भूम्नौ मासमाहं समस्तृतिः स्थितस्ततोऽहमेनामचेतनो प्राप्तवानहम् २४ प्राप्यचेतः त्वयाविष्टो भवन्तं
शरणं गतः भिता पीविगतानेरोहयमानेनचेतसा २५ सकृत्स्थामलमनेतमस्त्रियायामलोमतिम्
मयकृभिलोविस्पृषेशाणरत्तात्तमामम २६ सएवमुक्तः शोवाचनमिंद्रं पतित्रपिणाम् प्राणसंधार
णार्थं वत्सभक्षतवेप्सितम् २७ इत्युक्तः पुनरप्येनं मह स्वमृतदिनोत्तमः आहारः कृतवांश्चाय।
स्वपक्षाभ्यामभवेन्मया सवाह नरमांसेन तृप्तिर्भवतिमेपरा २८ क्षपितवाव कौमारं नैश्चतिक्रान्ते
यतीनेयौवनेवते वयसः परिणामस्तेवर्तते नूनमण्डज २९ यस्मि सर्वाणां सर्वेषामशेषेच्छानिव

हः त्वयाविष्टवान्नपमानेनोपतसेन २५ हे ब्रह्मलमनेस मद्याद्विपरि निष्ठमस्त्रियायममानेदाय प्रमलोरजस्तमोहतिहीनो मयव्छ्यदे
हिमाणानां रताया तमां समर्था २६ सम्भरणार्थं परिपोषणार्थं २२ सहिजोत्तमः स्वकृपो मुनिः सचपत्नी २८ नरमांसाभिलाषितं नरमस्ति
णं प्रतिनिर्दिशति कौमारमिमादिना यचोः कौमारयौवनयोः स्तैव्येस्तिनातेनगर्योवर्थतेन व्यतिक्रान्ते वयसः परिणामो वृद्धत्वं हे प्रणतप

मा. टी. १५

15

न देवाह क्वेति पिशिते मांसे चरमेव यः स्थाविरं दुष्टभावानां दुष्टहृदयानां प्रशमः विक्रमेण शान्तिः २१ प्रतिश्रुतमङ्गीकृतं नो मा के मनः भावितं भावनाप्रकं २२ लब्धहृदयः कृतार्थितलाभात् कुडविनः स्वनिष्ठुरमतिकृते २३ गुणतो श्रेष्ठः प्रशंसनीयतया २४ वोध्यं कृतार्थ्यः स्वनत्रहेतः यस्मान्मया सह देवर्षिपितृणामृणान्मुक्तः श्रेष्ठं च पृथ्व्याकं गुणवतो पुत्राणां जन्मनाति कृतार्थश्चमाह जा

क्रमागतं पिशिते वरमेव वयस्तव सर्वथा दुष्टभावानां प्रशमो नोपपद्यते २१ अथवा किं ममैतेन शोकेनास्ति प्रयोजनम् प्रतिश्रुतमदातव्यमिति नो भावितं मनः २२ इत्युक्त्वा स विशिष्टं स्थिरीकृतनिश्चयः उवाच लब्धहृदयो मुनिर्वाक्यं सुनिष्ठुरम् २३ शीघ्रमस्मान्समाह यत् गुणतो वै प्रशस्य च विनयावनतान् सर्वान् भक्तिनम्रान् कृताञ्जलीन् २४ कृतार्थो वोऽहि नश्रेष्ठा ऋणान्मुक्तो मया सह जातं श्रेष्ठमपत्यं च युष्माकं मम हि जाता नमाः २५ गुरुः श्रेष्ठो यदि मतो भवतां च वरः पिता ततः कुरुत मे वाक्यं निर्व्यलीकेन चेतसा २६ तदा क्रमसमकालं च शोकमस्माभिरादृतैः यत् इत्यतिभवाक्यं देहकृत नमे वा वधार्यताम् २७ अथ विकवाच ममैष शरणं प्राप्तो विहगः स्वरूपान्वितः पुष्पमांसेन तेनास्य तृणाहमिभक्षयया तथा तपसा क्रकेन नयाशीघ्रं विधीयताम् २८

नमिति श्रेष्ठं प्रशस्यतरं हे द्विजोत्तमाः २५ भवद्भिः मम मांसं सदैव परिपालितास्यापि पूर्ववत्पालनीयोऽस्माह गुरुरिति भवतामिति कुर्म्मेरिषष्ठीवरउक्तश्रेष्ठादिना धापिलान् गुरुत्वपितृत्वयोरेकत्वनिष्ठत्वाद्वावरः निर्व्यलीकेन निष्कपटेन २६ तस्माद्भवेः वाक्यसमकालं शक्तिसमये प्राप्तैः आदृतैः अवधार्यतां निश्चितं २७ विहगः पक्षी तेन तत्स्वरूपान्वितत्वेन स्वभिः स्वज्ञातिः येन प्रकारेण भवे

प्रव्यथिताः प्रकर्षेण भीताः प्रकृष्टेन कंपेनोद्धृतेन साध्वसं भयं येषां एतत्कर्मास्माकं नास्तीति वयमब्रुवन् उत्तमार्थे प्रथमः पुरुषः ४९ पु
त्रिशब्दाः स्मामेव पुत्रनामासीदिति श्रुतेः स्वात्मभूतस्य पुत्रस्य घातनेन महानधर्मो ऽयमिति मम मातामहः कथमिति स्वकं देहं तनयशरी
विनाशयेत्स्वयं देहयात स्वार्थे णिच् घातयेत्परदेहं त्वं प्रेरयेत् बुधो विवेकी वा शब्दो ऽभिनये ततोहतः पापात्मेति उक्तमुत्तरि समर्थः
किंच पुत्रस्त्वपिशारीनाम ऋणापहारकः एवं न कृविदेहहाता आपनेदृणेदेवमाह पितृति पितृणामृणं श्राद्धादिक्रियोधैर्दैहिके देवा
नां यागादिना तर्पणं मनुष्याणां बंधमित्रातिथ्यादीनां धनान्नवस्त्रजादिप्रदानेन सहचर्या ऋषीणां ब्रह्मचर्याध्ययनादिकं यतेषां प्रा
णानि मुनिभिरुक्तानि तान्यृणानि पुत्रो याकुरुते उद्धि नद्विनत शरीरप्रदः पुत्रः कुत्रचिद्दानमेतस्मै यते यपतेवेत्यर्थः ५० एवं पुत्रस्य

ततो वयं प्रव्यथिताः प्रकंपोद्धृतसाध्वसाः । कथं कष्टमिति प्रोक्ता नैतत्कर्मेति वाब्रुवन् ४९ कथं
परशरीरस्य हेतोर्देहं स्वकं बुधः । विनाशयेद्घातयेद्वा पापात्मा तथा सतः ५० पितृदेवमनु
ष्याणां यान्युक्तानि ऋणानि वै । तान्यपाकुरुते पुत्रो न शरीरप्रदः सतः ५१ तस्मान्नैतत्करिष्यामो
न वीर्यं पश्यतानिशः । जीवन्भद्राण्यवाप्नोति जीवन्पुण्यं करोति च ५२ मृतस्य देहनाशश्च धर्माद्युप
रमस्तथा । आत्मानं सर्वतो रक्ष्य मात्रूपेमैविपश्चिता ५३ ॥ पितृऋणापकरणं च पुत्रत्वेन न तु देहप्रसवनादि श्रु

श्रुतिस्मृतिसंप्रदायानभिहितत्वादित्यधिकावायेनोपसंहरति तस्मादिपतच्छरीरप्रदानेन वीर्यं नानुष्ठिनं पुरातनैर्मुनिभिः पुराणे
वीनुतिश्रुतिपादितैः शास्त्रैर्नप्रतिपादितं किंच यद्यपि शद्गणामात्मापरिपालनं महाधर्मस्तथापि तद्विधानोद्धृतापरायले शस्य।
जीवतो यावदायुर्धर्मानुष्ठानेन स्यपरिहरोयामिति हेतुवादमाश्रित्याह जीवन्निति भद्राणि सत्वानि पुण्यं तदेतम् ५२ नाशो मरणान्त
वीपहारात्मकोः तदर्थमाह मृतस्येति देहस्य महापुण्यसाधनस्य नाशः न केवलमेतावानेवानर्थः किंतु तस्मात्साध्यस्य धर्मस्यापि उ
परमो विनाश इति न किमपि मरणफलकस्य देहप्रदानस्य फलम् अत्र धर्मविरोधमप्तिमाह आत्मनमिति देहं सर्वतो मरणादि।

मित्रादिरक्षणं धर्मपालनं नीचं धर्मीय भ्रातृभिः पतितापतिपालनं दृक्षोपयं तोषिमर्यं ज्ञातिपर्याये वृत्तिनः ५

मा०
पु० टी०
१९

रङ्गे विहङ्गेण परिवर्तिते ऽप्रतिक्रियेण पिक्कृत्येन भर्त्सनेन निंदनवाक्येन परुषेण निष्ठुरं ४४ यदहं त्वत्तिमवोस्तदैहिकं तमेवावधार्य नामिमादि
नास्त यमेव प्रतिज्ञाय प्रतिश्रुत्य तत्प्रतिज्ञातं वचो नैव कृतं तेनानुतिष्ठथ तिर्यग्योनिं पशुयोनिं ४५ विहङ्गमं पक्षिणं ग्रेनेमरणे भवा
मेष्यामिष्टियोगेन ऊर्ध्वं देहोत्क्रान्ते भवं और्ध्वदैहिकं कर्म शास्त्रतः शास्त्रप्रतिपादितेन विधानेन ४६ सविस्रब्धोऽतिविश्वासवान् आत्म
नः स्वस्य ४७ यस्य एवं प्रतिश्रुते देहपरिपालना यावज्जीवं धर्मानुष्ठानं ब्राह्मणत्वं प्रोक्तं न हृष्यति एतावदेवेति निष्कर्षोक्तिः यावद

16

ऋषिरागत्य ततः श्रुत्वा तदस्माभिरुदाहृतम्। कोपादस्मान्विहङ्गांस्तान् धिक्कृत्य परुषं वचः ४४ प्रतिज्ञा
य वचो मह्यं यस्मात्कृतं नैव तत्। तस्मान्मच्छापनिर्दग्धास्तिर्यग्योनिं प्रयास्यथ ४५ एवमुक्तास्तदा सो
ऽस्मांस्ते विहङ्गमथाब्रवीत्। ग्रमेष्टिमात्मनः कृत्वा शास्त्रतश्चौर्ध्वदैहिकम् ४६ भवत्स्वस्थविश्रब्धो मा
मत्र द्विजसत्तम। आहारीकृतमेतेन मया देहमिहात्मनः ४७ एतावदेव विप्रस्य ब्राह्मणत्वं प्रचक्षते।
यावत्पतगजाताश्च स्वसत्यपरिपालनम् ४८ न यज्ञैर्दक्षिणावद्भिस्तत्पुण्यं प्राप्यते महत्। कर्मणा
न्येन वा विप्रैर्यत्सत्यपरिपालनात् ४९ इत्येवं वचनं श्रुत्वा सोऽतिविस्मयनिर्भरः। प्रत्युवाच मुनिं शक्रः।
पक्षिरूपधरस्तदा ५० योगमास्थाय विप्रेन्द्र त्यजेमं स्वकलेवरम्। जीवन्मांसेन विप्रेन्द्र भक्तयामिक

वधारणे हे पतगजाताना वयं श्रेष्ठ किं तत् यत्स्वस्य प्रतिज्ञातस्य सत्यस्य परिपालनम् ४८ सत्यपालनमेवामेभ्यः कर्मभ्यो व्यतिरेव
यति न यज्ञैरिति प्रकरेनवाकर्मणाध्ययनेनेति प्रवैरभिसंहिते शास्त्रोक्तार्थानुष्ठानमेव मरणाणं तहृषितम् ४९ सपत्नीग्रेन।
हृंदयेविस्मयेन प्रतिदेहमागहेतनानिर्भरैः सम्पूर्णः ५० कलेवरं देहं ५१ १९

योगे समाधौ युक्तो वहितः स्वदेहमस्रत् जहत् पतिरूपं विहाय देवमूर्तिधारी ५२ युयुजे योगाद्ध्यानमाश्रित्य ध्रुवं निश्चयेन विष्णुपा
यिपं देवं द्रष्टुं जितात्मा सयाकृतमपराधं त्वमाप्यसि यत् योपराधः नरदेहमत्त्वाप्रार्थनं श्रमत्व मतेरागादिकालुष्यहीन किंवानया
नवसमपरिपालनयातष्टवान् वरं दद्यामीत्याह काचेति इच्छाप्रार्थितेमयाक्रियतां का ५३ प्रीतिः प्रसन्नतायैदत्तानेदेशपर।
मेश्वरस्येदस्यैदं इदं वैतन्मधुरध्यक्रायवैणोस्मिव्याप्तवावतदेनदर्षिः पश्यन्त्रवोचत् रूपं दृष्ट्वा प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिवर्णाय
इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शतादशेति यो वेद शास्त्रसहस्राणि बहूनि चाननानि तैरनन्तस्याश्च सर्वं मनपर

तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा योगयुक्तोभवन्मुनिः तत्रस्थितिश्चयं तान्नाशकोप्याह स्वदेहमत्र ५२ भोभोविभे
द्रष्टुमस्य ध्रुवं माविष्णुपायिपम् जितात्मा येन पापत्रेश्चपराधः कृतो मुने तत्समस्वामलमते काव
च्छाक्रियतां नव ५३ पालनात्मम वा कस्य प्रीतिमेपरमात्मयि श्रयमस्मि नेतानमेदेशाउभेवि।
ष्यति तपस्स्यतपाधमेनते विघ्नो भविष्यति ५४ इत्युक्त्वा यगतेशाक्रेपिनाकोपसमन्वितः श्रण
त्याशिरसा समाभिरिदंयुक्तो महामुनिः ५५ विभ्यतो मरणात् त्रातत्वमस्माकं महामते तेन महेसि
दीनानां जीवितं प्रियमिच्छताम् ५६ त्वगस्थिमांससंघातेन सयशोणितपूरिते कर्तव्या नरतिर्यत्र नकलिपिपरीतिः ५८॥

मतेनतरमवाप्तमयमात्मा ब्रह्म सर्वोनुभूरित्यनुशासनेन तिप स्वं वंब्राह्मणो विधानस्यदेवासुमत्त्वश रतिस्तुमस्मकं देवपश्चत्वयाहत्याईश्वराभे
देनस्वात्मनोवबोधः किंचैतन्माधनभूतेनपः स्वधर्मानुष्ठानादौ चत विघ्नो मा वा नो भविष्यति ५४ ५५ तत्रतावद्दत्तानविलासेनतेन
दवते प्रतिज्ञातं नमपिनपरिपालितं प्रसन्नतबीभत्सयोपदेहेविरतिर्योगरूपेरतिमनोस्माप्यिगस्त्वइतिप्रतिपादयेति विभ्यतोभयपश्च।
क्रान्तानां दीनानां कातराणामस्माकं स्वभावतएव प्रियं जीवितमिच्छतां तेन महेसि त्रिजीविषायादुष्परिहरत्वात् ५६ त्वगादिसंघा
ते इणादिपूरितेदेहे यत्र विरतिः कार्या तत्रास्माकं रतिरासक्तिर्पिंगस्मानिमर्पः ५७॥

मा.
शां.टी.
१८

नचेदेभवदात्तमेस्वयंप्रतितातानेवक्लानेयेणास्माभिरतिक्रांतं कामादिभिः प्रवलपरिपंथिभिर्वशीकृतत्वादितिप्रतिपादयतिशृण्वतो
वेति हेमहाभाग प्रबलकामाद्यरिभिरनोक्रांतत्वान्महाभाग्योभाग्यमैश्वर्यसाहात्म्यकं यस्य तस्य सम्बुद्धिः यथा लोको विमुह्यति वि
विक्तीभवतितथाशृण्वतोचकारेणास्माकमकस्मादेवायंबुद्धिविसवश्चाविर्भूतोनचसाव्यक्तयेनानुष्ठितरतिद्योतितम् कामादि
भिः प्रबलैरनुल्लंघ्येरिपुभिरबलाशक्ताः ५८ एतदेवप्रतिपादयन्देहिनोनवद्वाराख्येममतास्पदेनकामादिरिपुवशतांनिरूपयति
निप्रज्ञाकारेत्यादिना प्रज्ञाबुद्धिरेवप्राकारोवरणस्तेनसम्यग्गुप्तयोजिते प्रज्ञीनिस्थूणास्तंभायस्मिन्तदेवमेवकमेवभित्तिःकुड्यं
मैवमहान्तरोधोयवरकादिविभाजकमावरणंयस्यमात्संशोणितेनरक्तेनदात्मकेलेपनेसुधादिरूपंयत्र ५९ नवकरणरन्ध्रात्मका

शृण्वतो मे महाभाग यथा लोको विमुह्यति कामक्रोधादिभिर्दोषैरबलः प्रबलारिभिः ५८ प्रज्ञा
प्राकारमगुप्तं मस्थिस्थूणं पुरं महत् चर्मभित्तिमहारोधं मांसशोणितलेपनम् ५९ नवद्वारम
हीयांसं सर्वतः स्नायुवेष्टितम् रुपस्य पुरुषस्तत्र चेतनावानवस्थितः ६० मंत्रिणी तस्य बुद्धिश्च
मनश्चैव विरोधिनो एतेतेचैवनाशाय तनाबुभावितरेतरम् ६१ रूपस्यतस्यवनाबानाशमिच्छ
न्ति विद्विषः कामःक्रोधस्तथालोभो मोहस्त्वामस्तथारिपु ६२॥ निरुक्तं पंचवापेहेचवनाटशानिहाराणियत्र।
महीयांसमतिमहांतंपुरंसर्वतःस्नायुभिर्नाडीभिर्वेष्टितंपतिवद्धंएवमीदृशेदेहरूपेपुरेयदल्लिनवपुरेवेननावान्बुद्धिप्रतिकोराजेवराजा
पुरुषःपुरिशयनात्समनयातत्रविलीनत्वात्मरूपोजीवोत्रयोवस्थितइतितस्यपुरस्यशुभाशुभाभिर्दैववशात्वागतानाभिरात्मनधा
रोपिताभिरवस्थाभिर्भुक्तारमर्पः ६० तस्यनवद्वारकापपुरस्वामिनोमंत्रिणोहोविबोधिनोविषयेषुप्रबोधदायिनौसंकल्पविधा
यमनःनिश्चयविधायिनीबुद्धिश्चतयोःकर्मोह एतेतेरतिनाशुभोमंत्रिणोरतरेतरममोयंस्तस्यनाशायसंकल्पबुद्धिनाशान्तिम
येमनोनाशाद्वयंपरस्परंनाशायतेतेप्रयत्नंकुरुतः एवंमंत्रिद्वयस्यासोयंमेघत्वात्तदुपसादोःस्पष्टमेवप्रवितम ६१ विद्वि

१८ शान्तिपर्वः [illegible] ५२

17

तत्राघटितघटनापटीयोमायातिरोभावितसच्चिदात्मकस्यानित्यत्वादिविशिष्टंनित्यत्वादिरूपतयामन्यमानस्यविविज्ञीभावने १२
नमोहोनाममात्तानेमहारिपुः तादृशेनचस्वभावविस्मरणेनदृश्यमानविषयाभिलाषात्मकः रागाभिख्यःकामःश
त्रुः तेननिविडसंगतयाविषयप्रतिकूलवस्तुसंगस्याभावेनद्वेषाभिख्यःक्रोधोनाममहापरिपन्थी शमेषुविषयेषुसंत
दुस्साकुलतयातदृतिगर्भात्मकोलोभोनामवैरी सर्वेचैते स्वस्वभावस्वात्मानुपमोषणपरत्वेनसंसारावटपातयितेनवमहान्तः
सपत्नाः एषांजेतृत्वोपायमाह यदात्विति सत्त्वगोचराणिचक्षुरादीनिरूपादिगोचरग्रहणप्रवणानिग्राह्यस्य विषयानाहर
णसमाहितत्वेनपरमात्मदर्शननिष्ठत्वप्रसंसयम्यात्मवशानिविधायतिष्ठति राजेवामात्यादीन्सर्वान्स्वात्तावशान्संपाद्याधि
तिष्ठतियदानदास्वस्मिन्विद्यायोगेस्थितेवलकरणवर्गात्मकंसैन्यंयस्यतादृशोनिरातंकः प्रतिपक्षोमादितातंकाद्युपसर्गाद्वि

यदा तु सत्त्वप्रस्थानि द्वाराण्याहृत्य तिष्ठति तदास्य स्वबलस्यैव विरागेकत्र जायते तेनानुरागो भव
ति शत्रुभिर्नाभिभूयते १३ यदा तु सर्वद्वाराणि विहतानि प्रमुञ्चति रागो नाम तदा शत्रुर्नेत्रादिद्वा
रमिच्छति १४ सर्वद्वारी महायासः पञ्चद्वारनिवेशनः तस्मात्तु मार्गे विशति नेन्द्रियाद्वारतिश्च यम् १५

क्षोभोनोभिजायतइत्यर्थः तस्यचतस्यउते जैनानांजायमानानांपूर्वपक्षकास्यदानांविकल्पात्मकानामनुरागोहितेषितेचभवतिजायते।
रात्नवर्जितषड्वर्गस्यप्रकृतीनामनुरागित्वम् तस्यैवेंद्रियसंयमस्यानुरूपफलेशत्रुभिःकामादिभिःक्लेशैःनाभिभूयतेनानभिभव
तीत्यर्थः १३ अत्रव्यतिरेकेणमहान्तमनर्थंप्रदर्शयति यदात्विति विहतान्युद्घाटितानिप्रमुञ्चतिस्वाच्छन्द्येनतेषांविषयनि
क्षेपेवर्त्मनिदत्तेतदैवरागोनामनेत्रादीनिद्वाराणिरूपादिविषयनिविष्टानिमग्नमनस्कतयातदासक्तिमान्भवतीत्यर्थः १४ सर्वद्वा
रात्कोरिपुः सर्वाणिद्वाराणिकरणानिविद्यन्तेयस्य अतएवमहानायासोदुःखंयस्मात् पंचसत्तानेंद्रियद्वारेषुमुख्येनपानिवेशनं
प्रतिष्ठास्पदंयस्य तस्यरागस्यप्रविष्टस्यानुपश्चान्मार्गेवर्त्मनिक्रोधादिकंरिपुगणंप्रविशतिरागमनुकृतप्रतिष्ठोभवतीत्यर्थः १५

भा० तत्र पुरं तनेः प्रविश्य इंद्रियाख्यैः चोरैर्भवैः चौरैः रागः संश्लेषं अभेदवदनं मानसं वनतत्र हि विषयसंकल्पनात्मकलेश्वरैः क्रोधादिभिः सहा
पु.टी० याति अनिसक्तं त्रिमतल्पदस्वखलव साधनशब्दादिगोचरस्पृहया लंतयानंदेकनिष्ठो भवतीत्यर्थः ११ एवमुक्तप्रकारेणांतःकर
१८ णेंद्रियाणि वशीकृत्वाश्रुत एव दुरासदो महाशन महापापादिनिमित्त तया दुःखेनासादयितुमशक्यो नाशकः हेयोपादेयविवे
कविकलतया सम्यग्ज्ञानाभावेन दुरतिक्रमस्तथापि मः अथ सर्वविनाशनेन रोगाकारेण पूर्वोक्तशब्दादिषु हेयोपादेयवस्तुविवेक
तया प्रकृष्टज्ञानात्मकं सत्तामाकारेनाशयति तस्मादयति निकृन्तनादेतस्य तस्य भावस्यात्मानं तदविवेकमुत्थसाधनरूपोमत्त

प्रविश्य वनं तत्र चौरैरिन्द्रियसंज्ञकैः रागः संश्लेषमायाति मानसं च महेन्द्रैः ११ इंद्रियाणाम
नश्चैव वशीकृत्वा दुरासदः हाराणि च वशीकृत्वा शकारे नाशयन्मथ १२ मनस्तस्य हृतं हृद्या
द्विवेश्यति तत्क्षणात् प्रमाम रहितस्तत्र चौरवर्गैर्जितस्तदा रिपुभिर्लब्धविवरः सद्यो नाश
मृच्छति १३ एवं रागस्तथा मोहो लोभः क्रोधस्तथैव च प्रवर्तन्ते दुरात्मानो मनुष्यस्य तु नाशकाः १४

च विनाशयं संसारावर्तेसु शरूपं यातयतीति १२ तस्य रागादिमतो बुद्धिर्मनः संकल्पविषयचौरैर्हृतं हृद्यानतत्क्षणमेव वनस्था
ति विवेकप्रज्ञादिविरहितया जडा भवति तदेवं सति प्रमाभ्यां शुभसंकल्पपरनिश्चयाभ्यां रहितो विहीनः पौराणां करण
स्थानीयानां वर्गैर्निर्जितः सन् रिपुभिश्च रागादिभिर्लब्धविवरो लब्धावसरः सद्यो नाशमृच्छति गच्छति १३ सोपि ते रागादिरि
पुवर्गदोषप्रकृते विभ्रमयति प्रवमिति उक्तप्रकारेण दुरात्मानो दुष्टहृदया मनुष्यस्य तु वेगासिद्धिप्रतिकारयोगप्रसन्नदस्तुकृ
लेकर्मणि यास्मृतिः सत्यसम्मरणी यात्मनश्चाध्याने हेतुस्तस्या नाशका रागादयो रिपवः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः १४॥ १८

संसारित्वरूपस्य रागहेतुकं क्रोधादिपरंपरां प्रदर्शयति रागादिति विषयस्पृहारूपात् तत्प्रतिहतौ कोपः क्रोधाख्यो द्वेषः प्रभव
ति तस्माच्च रागक्रोध विषयेषु स्त्रीपुत्रादिषु लोभोऽपि कस्मादायोगार्थं प्रतिजायते तस्माच्च संमोहः आत्मानात्मादिवस्तुविचारमूढा।
त्मकमज्ञानं प्रभवति तस्माच्च ततः स्मरणस्य विभ्रमो विशेषेण स्वरूपलोप उपजायते स्मृतेर्भ्रंशाद्धिनाशात् बुद्धिर्व्यवसायात्मव
सायात्मिकायास्तस्या नाशः बुद्धिनाशाच्च पुरुषः सम्यग्ज्ञानस्वरूपप्रतिष्ठानाभावलक्षणं विनाशं निरोधानाख्यविनाशं प्रगच्छ
तीत्यर्थः ६० एवमुक्तप्रकारेण प्रकर्षेण नष्टबुद्धीनां प्रज्ञानानां प्रणष्टरागलोभानुवर्तिनां हरिणिके जीवितेऽपि सल्लोभानां तद्

रागात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाल्लोभोऽभिजायते लोभाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशा
द्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६० एवं प्रणष्टबुद्धीनां रागलोभानुवर्तिनाम् जीवितं तव सल्लोभाना
प्रसादं कुरु सत्तम ६१ योगं प्राप्य भगवता दत्तः सत्तमवे यथा ततामुं सौगतिकं प्राप्य जाम्यो मुनिसत्तम ६२
श्रेयसि न वा यत्नयोगेन तन्निष्ठा भविष्यति कदाचन नमे वा गच्छते शाह यावद्भ्येति पृच्छकाः ६३
दैवमप्यपरं मन्ये पौरुषं मन्यथैकम् प्रकार्यं कारितो येन बलादहमविचिन्तितम् ६४ यस्माद्व
पृच्छामि रहस्य मणिपद्म प्रसादितः तस्मात्रियेऽकस्मात् परंस्थानमवाप्नुयात् ६५ ॥

विषयलोलुभानां सर्वैः प्रकारैरनुकम्पानामस्मात्केनेदं मम प्राप्यं प्रसादं कुरु ६१ प्रसादस्य स्वरूपं निर्दिशति योगमिति यथा न भवेत्य
भविष्यति तामसी तमःप्राप्यं गतिं शनाविकष्टां उरुव्यापिनीं यथा तत्त्वजामो गमिष्यामः तथा प्रसादं कुर्विति पूर्वेण सम्बन्धः ६२
मिथ्याश्रमप्रयत्नं भविष्यति प्रयत्नं प्रसभं यावत्कालं नागम्येति पृच्छाम्य रति हे पृच्छकं पितामहः ६३ तत्रापि भवतां प्राप्यता
ने दैवमेव हेतुर्न पौरुषमित्याह दैवमिति परं उत्कृष्ट मन्ये कुतिष्ठ्यामनेयन दैवेन हेतुना प्रविचिन्तितमकस्मादकार्यं स्वपु
रुषस्य पुष्पप्रदानात्मकं ६४ मम तव प्रसादतस्तस्य फलोत्कर्षं प्राप्स्ये माह यस्मादिति तिर्यक्त्वपशुभावप्राप्तः प्रश्नः

रंसमारंवंपतिर्केक्षिउपशुक्रसंहूतम ६५

मा· पु· टी· ११

कदा ज्ञानमवाप्स्याम इत्याह जैमिनेरिति दर्शितो दृष्टोऽनुभूतो मार्गो यैः प्रसंदिग्धानि संशयाः ७६ योन्यन्तरमन्ययोनिं ७७ दिष्टेन दै-
वेन ७८ समीपस्थायिनो निकटस्थितान् ७९ ८० अनुज्ञाता आज्ञप्ताः शिखरिणां पर्वतानां ८१ यावदद्यावधि समाधौ स्थिता चेतना

जैमिनेः प्रश्नसन्देहान्प्रवक्ष्यन्ति पुत्रकाः । ज्ञानादर्शितमार्गाश्च निर्धूताशेषकल्मषाः । मत्प्रसादा।
दुत्कृष्टां परमां सिद्धिमवाप्स्यथ ७६ एवं शप्ताः स्म भगवन्पित्रा दैववशात्पुरा । ततः कालेन महता
योन्यन्तरमुपागताः ७७ जाताः स्मो रणमध्ये च भवता परिपालिताः । वयमित्थं द्विजश्रेष्ठ खग।
त्वमुपागताः । नास्त्यसाविह संसारे यो न दिष्टेन बाध्यते ७८ मार्कण्डेय उवाच इति तेषां वचः
श्रुत्वा शमीको भगवान्मुनिः । प्रत्युवाच महातेजाः समीपस्थायिनो द्विजान् ७९ पूर्वमेव मया प्रोक्तं
भवतां सन्निधाविह । सामान्यपक्षिणो नैते केऽप्येते द्विजसत्तमाः । ये युद्धेऽपि न संप्राप्ताः पञ्चत्वमा।
तिमानुषे ८० ततः प्रीतमनस्केन तेनानुज्ञाता महात्मना । जग्मुः शिखरिणां श्रेष्ठं विन्ध्यं द्रुमलतान्वित
म् ८१ यावदद्यावस्थितास्तस्मिन्नचले धर्मपक्षिणः । तपःस्वाध्यायनिरताः समाधिस्थितचेतनाः ८२
इति मुनिवरसत्कृतास्ततस्ते मुनितनया विहगत्वमभ्युपेताः । गिरिवरगहनेति पुण्यतोये यतम
नसो निवसन्ति विन्ध्यपृष्ठे ८३ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे धर्मपक्षिमहिमाभिवर्णनं नाम तृतीयो ऽध्यायः ३

बुद्धिर्येषाम् ८२ गिरिवरस्य विन्ध्यस्य गहने कानने यतमनसो निरुद्धचित्ताः ८३ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

१२ नैषांनीयतेस्मिन्निति निलयो नीडंतस्मिन्नात्रसत्त्वभूतोभ्रमणीवती १ स्थानानां कण्ठताल्वादीनां सौष्ठवेनोच्चारणाभिव्यज्यमानाकारादि
वर्णाश्च यथाभिचारेण संपन्नं संयोजितं जितश्वासीकृतः श्वासः प्राणो यत्र प्रविश्यमानो विरुद्धउदात्तादिस्वरप्रयोगो यत्र प्रतःश्रुवि
श्रुंस्पष्टंअक्लेशादिति निर्दोषं पूर्वं प्रतिपादितैर्दोषैर्हीनम् ४ विपोतिविरुद्धो यो निपतितपोतिनिवा दारकान्बालकान् विद्यमाश्रयेन
नजहातिनत्यजतिसरस्वतीवाणीविद्या च ५ लक्ष्मीव्यतिरेकेण सरस्वतीमवविरव्यापिनीजन्मांतरान्वागनात्स्ववाह ६ बंधुवर्गेति

मार्कंडेय उवाच एवंते द्रोणतनयाः पक्षिणो ज्ञानिनोऽभवन् वसंति विंध्याचले विंध्ये तानुपास्स्व च पृच्छ च
न १ इत्येवं वचनं श्रुत्वा मार्कंडेयस्य जैमिनिः जगाम विंध्यशिखरं यत्र ते धर्मपक्षिणः २ तत्स्या
सम्भूतश्च शुश्राव पठतां ध्वनिम् श्रुत्वा च विस्मयाविष्टश्चिंतयामास जैमिनिः ३ स्थानसौष्ठवसं
पन्नं जितश्वासमविस्तरम् प्रविस्पष्टमदोषं च पठ्यते द्विजसत्तमैः ४ विपोनिमपि संशामास्येता
न्मुनिदारकान् विभ्रमेन हृद्यमयेन जहाति सरस्वती ५ बंधुवर्गस्तथा मित्रं यच्चेष्टमपरं गृहे स
त्यागच्छति तत्सर्वं न जहाति सरस्वती ६ इति संचिंतयन्नेव विवेश गिरिगह्वरम् प्रविश्य च ददर्
शं सोऽथ शिलापट्टगतान्द्विजान् ७ पठतस्तान्समालक्ष्य मुखदोषविवर्जितम् सबाष्पकेशोतिहर्षेण
सर्वानेवाभ्यभाषत ८ स्वस्ति वो द्विजशार्दूला जैमिनिर्मां निबोधत व्याससिष्यमनुप्राप्तं भवतां दर्शनो

इहैविंषश्चराराधनादिकं श्रुतषस्तत्सर्वं विहायगच्छतिपरंलोकं तउक्तं सरस्वतीपतिनरोनरहतिपरित्यलेशंगणांगनेवपौः कु
लबालिकेवनोज्झतिवाग्देवीजन्मजन्मापीति ६ गिरेर्गह्वरंगुहां शिलापट्टेशिलातले ७ मुखदोषेणविशेषेणवर्जितंयथाभवति
तथाभवतितथापठतः सबाष्पकेशोरोमांचितः अभ्यभाषतजगाद ८ दर्शनाय उत्कं उत्सुकम् द्विजश्रेष्ठाइति संबोधने

मा.
९.टी.
२०

संतापः परितापः नन्वेवं कर्तव्यः प्रतीवमसृ नातिकृच्छ्रेण सर्वैः प्रकारैर्दिष्टं दैवमेव नतत् नवतस्मिंस्तस्मिन्नादोषा विभीवनकदर्थना
भिः स्वात्मा खिलीकार्यो दैवस्यऽऽरतिक्रमणीयत्वात् यऽऽक्तचरे नास्मस्माविहसंसारे यो न दिष्टेन बाध्यत इति ९ विपरीत विधानकृश
लं दैवकार्यं दृष्टान्तेन प्रदर्शयति स्फीतेऽह्निमयऽह्नेवन शुक्लेकुले केचिन्मनस्विनो भिमानशुक्रायजाताः तएवदैवपरिणामान्तरेण।
ऽऽन्नाथनसमस्त्याद्यभिमानस्त्वमेनद्विजेंद्रेणाकेनविनेषादयनाशे संपन्नेसतिसहसोत्यिताः सोऽनेनसाम्नाबोधिताः अवश्यं।

संतापेनानुकर्तव्यो यस्मिंञ्जातीवमसृना शमाः स्वगात्मापन्नाः सर्वथा दिष्टमेवनतत् ९ स्फीतेऽह्न
कुलेकेचिज्जाताः किलमनस्विनः स्ववनाशे द्विजेंद्रेणसरलेनसमसोत्थिताः ११ दृष्ट्वापार्वतिशुरु
षाहत्वाव्यथितिवापरे पाचयित्वानुयावतेन एवमवनत्त्वणात् १२ पतदृष्टं सवकृशो विपरीतेन
यामया भावाभावसमुच्छेदैरजस्रं व्याकुलं जगत् १३ इतिसंचिंत्यमनसा नशोकं कर्तुमर्हथ
तानस्यफलमेतावच्छोकरूपैरहृष्टता १४ ततस्तेजे मितिंसर्वे पायाघ्योभ्यामपूजयन् प्रनाम
पवप्रभक्तुः प्रणिपत्य महासुनिम् १५ प्रयोवुः स्वगमाः सर्वे व्यासशिष्यं तपोनिधिम् सखाप।
विहंविश्रांतेपत्रानिलहृतक्रमम् १६ ॥ विपानवइति ११ पतदेवदैववैपरी
भावीयननाशोननदर्पेपरितापो
संप्रपन्नयति दृष्ट्वेति दृष्ट्वा सर्वेस्वयं दानारोभूत्वा दैवदोषेण नरिक्तनो प्रायणमायावेने अपरे चाम्याह्नाचातपित्वा व्यथिपरे ह
सेनरस्मर्थः तएवपरैर्याच्यमानाअन्नमायावेने भवेसंसारेतत्त्वणादिक्लीभावात् १२ भावाभावयोः समुच्छेदैः सदासतयोरसा
संवैपरीत्यैरजस्रं नित्यं १३ पुरुषहृताशालीनतां १४ प्रनाम यपक्रुशलवार्त्तां १५ स्वगमाः स्वगाः सखे न श्रमतिक्वास नेनवि।
हरेऽउपविष्टमासीन विश्रांतमरहदधोलवनेनक्रान्तं तेश्च पतिभिः पत्राणां पन्नाणां अनिलेखनोनाशितः क्रमो ग्लानिर्यस्य १६ २०

जीवितमायुः वेधसत्तमे १७ उद्भूतउद्दीमः वर्ततेऽस्माकमस्ति शान्तिर्निर्वाणं पुण्याकं यस्मात्मानो दर्शनमेव वारि तेन भवद्दर्शनपयसेनमे
वास्माकं शापः प्रगल्भतेऽनि भावः १८ गल्भाउल्लपाः स्तम्भप्रधानाः तत्कारा एव वः १९ अपवापत्रानरे अस्माभिरादतैः सम्प्रदे
नैतत्सम्यक् समीचीनमुक्तं तत्र हेतुः भवतां सहसंगमः संभेदः २० अतोऽस्मासु भवतां देवानामिव संसर्गः संभेदो मम कमद्य
श्रेयः शामिः अपि शाहुः वाच्ये एकवचनेन बहुवचनेन परिणामनीयं येनास्माकं महत्पुण्यं निष्पन्नमित्यर्थः २१ कारणं निमित्तं

पतिणाऋषुः अद्य नः सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् यद्युष्मत्पादयुगलं नवपादाम्बुजद्वयम् १७
पितृकोपाग्निरुद्धोऽनाघोनोऽद्येऽस्तुवर्तते सो पशान्तिं गतो विप्र युष्मद्दर्शनवारिणा १८ कच्चिद्वः कुशलं
वस्तु तत्राश्रमे मृगपक्षिषु वृक्षेषु फलतोयेषु भवतां कारणादिषु १९ अयवानेन उक्ते हि सम्यगस्मा
भिरादृतैः भवतां संगमो ययोऽतेषामकुशलं कुतः २० प्रसादं च कुरुष्वात्र अस्यागमनकारणम् ।
देवानामपि संसर्गो भवतां हृदयो मम येनास्माकं गुरुणा श्रावितो दृष्टिगोचरम् २१ जैमिनिरु
वाच श्रूयतां हि जगासहेतुः कारणं येन कल्यरम् विन्ध्यं नगमिमं रम्यं रेवावारिकणोक्षितम् २२ स
न्देहाभ्यावनेशास्ते तोऽस्म पहूमिहागतः मार्कण्डेयं महात्मानं सर्वं भृगुकुलोद्वहम् २३ मयपृष्टा म
याशास्त्रसंदेहितं विन्ध्ये महाचले द्रोणपुत्रात्महात्मान तेव संमपर्येत्व २४ तदाक्यचोदितश्चैमस्मा
गतोऽहं महागिरिम् तत्कृणुधमशेषेण भवाव्याख्यातमर्हथ २५ ॥

येन निमित्तेन कन्दरं गृहं रेवा या नर्मदा या वारिकणोक्षितं विन्दुभिः सिक्तं सिक्तम् २२ सर्वं पश्य म मार्कण्डेयं पृष्टं गतस्तु तिशेषः २३ वदति
कथयिष्यन्ति अर्थं वक्ष्यार्थकं २४ तस्मार्कण्डेय सवाकेन चोदितः प्रेरितः अशेषेण समग्रं व्याख्यातुं अर्हथ योग्या भव ६८

विषये गोचरे बुद्धेरिति शेषः अस्माकं बुद्धेर्गोचरे विषये १९ स तु बुद्धिगोचरं दर्शयति चत्वार्यपीति अंगेषु वेदांगेषु शिक्षादिषु वेदैः
संमितं तुल्यं भारतादि २० यद्यपि समग्रशास्त्रजातेष्वस्माकं बुद्धिगोचरत्वं तथापि वक्ष्याम इति प्रतिज्ञां समारोढुं न शक्नुमः श्रा

पक्षिण ऊचुः विषये मतिर्वर्त्स्यामो विविक्तकः श्रृणुष्व तत् कथ्यं तत्र वदिष्यामो यस्मद्बुद्धिगोचरम् १९
चत्वार्यपि च वेदेषु धर्मशास्त्रेषु चैव हि समस्तेषु तथांगेषु यच्चान्यद्वेदसंमितम् २० एतेषु गोचरोऽस्मा।
कं बुद्धेर्ब्रह्मन्समस्तम प्रतिज्ञातं समारोढुं तथापि च न शक्नुमः २१ तस्मात्त्वं सर्वविस्रब्धः संदिग्धं।
यद्धि भाति ते वक्ष्यामस्तव धर्मज्ञ न चेन्मोहो भविष्यति २२ जैमिनिरुवाच संदिग्धानीह वस्तूनि भा
रते प्रति यानि मे श्रृणुध्वममलान्येतान् श्रुत्वा व्याख्यातुमर्हथ १० कस्मान्मानुष्यतां शमः कृतकर्मो
पि सन्प्रभुः वासुदेवोऽखिलाधारः सर्वकारणकारणम् ११ कस्माच्च पाण्डुपुत्राणामेका सा द्रुपदात्म।
जा पञ्चानां महिषी कृष्णा सुमहानत्र संशयः १२ भेषजं ब्रह्महत्याया बलदेवो महाबलः तीर्थयात्रा
प्रसंगेन कस्माच्चक्रे हलायुधः १३ कथं च द्रौपदेयास्ते अकृतदारपरिग्रहाः पाण्डुनाथा महात्मानो वधमा
प्ता अनाथवत् १४ एतत्सर्वं कथ्यतां मे संदिग्धं भारते स्थितं कृतार्थः सन्त्वलोयेन गच्छेयं निजमाश्र

स्तां नेमाहामोहस्य उरुकेयत्वा द्वानतहयत्नमरस्मोके न चेन्मोहो भविष्यतीति मोहोऽत्तानम् १८ वदस्व पृच्छ विस्रब्धो विद्यामवान् १९ १०
हे अमलाः सर्वं ततो ममापि च हेकारमालिन्यहीनाः १० एतच्छ्लोकचतुष्टयेन प्रश्नपंचकं व्याकृतम् ११ १२ १३ १४ येन कृतार्थः तेन १५
२१

अत्र प्रथमस्यानुयोगस्य हे देवतात्राणमानुस्मरणपूर्वकमुत्तरयितुमाह ॥ योऽसाविष्णादिना योऽसौ सनातनस्तस्मै नमस्कुरु यथा
नमस्कुरुष्वमनेन श्रवणामङ्गलपूर्णिभिः समन्वयः तत्र चतुर्थ्यन्तं यथाविधि भगवतेनकीर्तयन्स्वधर्मेनिर्गुणामूर्तिश्रेयसी यतियोऽसावि
ष्णादिनाह्वाभ्यां योऽतिप्रसिद्धो गोपालादिरूपेष्वपि उक्तेनगोपात्रदशानुतेनगुरुहार्यइतिश्रुतेः असौविहद्भिः स्वात्मतयानुभू
यमानत्वेनप्रमतः परमात्माअव्यक्तमादीनांशोकानांपदानांजडानामात्मनांकार्यकारणात्मकानांसत्तास्फुरणादायित्वात्पर
मउत्कृष्टआत्माव्यापकः संततभावीच अतएवचराचरगुरुः चराणांस्थूलानांकारणानाञ्चचराणांस्थूलानांकार्याणांगुरु
र्जनकः स्वात्मसत्ताप्रदः तत्रहेतुः सनातनः नित्यसत्यः नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामात्मास्यजन्तोर्निहितोगुहायामित्या
दिश्रुतेः जनार्दनइतिपाठान्तरे जनानांजन्मादिमतांकार्यकारणानामर्दनोज्ञानाजडस्यचेतनोपजीव्यतयास्वकार्यकारित्वात्

प्रतिपादकश्च ॥ योऽसौ चराचरगुरुः परमात्मा सनातनः आधारः सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः १९
नमस्कुरुष्व सुरेशाय विश्वाय प्रभविष्णवे अरूपाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च २० ॥

तदेवाह आधार इति सर्वेषांगगनादीनांभूतानामाधारश्चाधिष्ठानंरज्जुरिवभुजङ्गस्य अस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रो
तश्चेतिश्रुतेः जीवानामपिकरणत्वमाह गतीनामिति धर्मार्थकामादीनांप्राप्तीनांमध्येउत्तमानिरतिशयागतिर्लब्धिः यस्माभा
त्रापरोलाभइतिस्मृतेः यद्वागतीनांनानावेदेतिहासादिप्रतिपाद्यानांस्थानानांअपरविद्यास्पदानांउत्तमापराविद्याश्रयत्वात्स
गतिःस्थानं स्वात्मैक्यतयैवप्राप्यःस्वात्मत्वबोधपरमस्थः यच्छ्रुत्वापि तयोत्तरखविभ्रमरूपेत्यातस्मैइतिपाठ्यम् यज्जन्मविनाशादिभा
वविकारोपलक्षितसर्वभिन्नंचिन्मात्रैकलक्षणं आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात् आनन्दयातीत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमस्त्रहज्ञनित्यपरानन्दैकरूपमेकं
विश्वावभासकत्वादिस्वरूपमपिप्रपञ्चवदवच्छेद्यनेनकथंचिदपिविश्वासंभिन्नतयाविश्वाद्व्यतिरिक्तंमाण्डूक्यादिश्रुतिवाक्यप्रति

[illegible] २५

पश्चाद्द्वितीयं स्वहृद्विश्वाभिधानं विशुद्धसत्त्वोपाधिमाह सर्वाणां करणानि यथाह्वानां शक्रवद्भारीनोरीशायन्निर्यचे विश्वे विश्वस्यभूतेश
प्रविष्टाय कार्यात्मवेहतिकारणमिति नायेनकारणानादाकाशादि वद्याप्य कायवानन्द्देहतः प्रभविश्वे प्रनेन नमयसहजशक्तिम
त्वात्मकर्षेणनानानयाभवितेशीलायेत्यर्थः अतएव श्रुखायस्पृश्श्रोत्रादिपंचकमनोबुद्ध्यहंकारस्थूलदेहरूपेण नवद्वारशरीरे प्रदेहे
भुप्रविश्यशेतेतदनुगुणो जन्मविनाशेभ्यः सुविपन्नेश्वर्यः परापेन्द्रयावाहणनात्मरूपः अतएव पुराणिशोकनवद्वारपुरा
निचतन्देशावियशाणिदेहानिप्रनितिमाणिनिजीवयतीत्यतिपुरुषाः तथाचश्रुतिः कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश।
आनंदो न स्यादिति नप्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रितावितिच परानुगतत्वादेव।
पुराणित्वयप्रवनप्रवाह नित्यवहितेश्वरः किंतत्कृतस्य निर्मितपावेननानामसोमसंभिन्नत्वेष्वविकारैकविरूपरस्त्यर्थः अतएवाह
शाश्वतोदेशकालादिभिरपरिच्छिन्नरूपत्वादेवापरिच्छिन्नाय परात्मः देशकालाकारभेदः संविदानहिपन्नतरति तत्रहेतु अक्षयायपुर्वि।

चतुर्विंशात्मने नमस्ते त्रिगुणायागुणाय च वरिष्ठाय गरिष्ठाय वरेण्यायामिताय च १८॥

यमानस्वभावमपर्शयवधायकसत्त्वादिस्वभावात्तानतिमिरसंभिन्नस्वरूपप्रकृतिस्वभावायेति १७ एवमौपनिषदोपास्यं विशुद्धसत्त्वा।
त्मकं भगवंतमपतिपादनमेवपांचरात्रोपास्यं चतुर्व्यूहात्मना दर्शयति चतुर्विंशात्मन इति परामकृतिर्भगवान्वासुदेवो निरंजनो त्मा
नस्वरूपसंस्थात्मकर्षणाख्यो जीवः प्रद्युम्नाख्यो मनोनिरुद्धाभिधानोहंकारो नाथ तेनेन वासुदेवं भगवंतमभिगमनोपादानेज्या स्वा।
ध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा तीर्णक्लेशो भगवंतमेव प्रतिपद्यत इति एवंच नारोहमसत्यः पंचरात्रतंत्र प्रसिद्धात्मस्वरूपं यस्यत।
स्मै सांख्यशास्त्रोक्तचतुर्विंशमाह त्रिगुणायागुणाय सत्त्वादिगुणत्रितयात्मकप्रधानोपाधिनागुणहीनब्रह्मादिचिनयेश्वरस्वतयेत
दधिष्ठानस्वतविशुद्धचिन्मात्रस्वतेयग्रगुणायगुणातीताय हैरण्यगर्भोपास्यं चतुर्व्यूहमाह वरिष्ठायेति श्रुतिशायेन महत्वे स्थूलतरा
यमहाप्रपंचात्मकत्वाद्वैराजस्य प्रतिशायेन गरवेगरिष्ठाय वरेण्याय अभिलषणीयाय स्वात्मना हिरण्यस्य अमिताय इत्तोनत्वा

ग्रप्येषामपिचतुर्थ्येहमाह यत्तोगायेति तद्रदेवतादयादिषु तपायत्तानामंगायश्रुपियत्तालोकालोनेरेफलप्रदानेनागरकृता।
यत्तभोक्तृत्वान्नेति ग्रखिलस्यवरावरस्यजगतश्चिदात्मकत्वादंगायाभित्तानाय वेदाद्यैःसर्वैर्नि:श्वसितोमत्रैर्दैदेरीडितायनत्ता।
देवतास्तमापिसर्वात्मकत्वेनपारमार्थतःस्तायेनेनत्रिनयंगोणम वैदेरीडितेनश्रुखेनतत्वदर्शयति यस्मादितिग्रणतरमति
तत्त्वंयोगिभमतामरमाणोरस्यगीयोसंहृहस्तुरेमहीयोसंयस्मान्नास्ति ग्रणोरणीयान्महतोमहीयानितिमादिश्रुतेः २५ ये
नजगदादिनाविश्वमपरमकारणेनेदंदृश्यमानेचरावरात्मकंजगद्याप्तंभगवत् ग्रस्यजगतोसाद्यतिरिक्तत्वेपक्षोपाख्या।
विकल्पत्वमाह ग्राविर्भावेमादिना ग्राविर्भावेनमकपांवभौतिकस्यदेहस्यापरदेहस्यग्रहणेन दृष्टेदृश्यमानेविवर्तणांनिश्च

यत्तोगायाखिलांगायवेदाद्यैरीडितायच यस्माद्णडतरंनास्ति यस्मान्नास्तिमहत्तरम् २९ येन
विश्वमिदंव्याप्तमनेनजगदादिना ग्राविर्भावतिरोभावैर्दृष्टादृष्टविवर्तणाम् वदंतिपत्तदृष्टमिदंतथैव।
वाप्युपसंहृतम् ३० ब्रह्मणोवादिदेवायनमस्कृत्यसमापिता श्रुक्तामागुहिरत्तैर्यःपुनातिजग

णांतिरोभावेनग्रहीतपांवभौतिकदेहत्यागेनप्रेमादृष्टेचेदादृश्यमानेनत्रचविवर्तणांकर्मरणानमफलभोगेवजागमूकमिमर्थः
नकेवलंकर्मफलदातृत्वमेवास्यभगवतयेश्चर्यंयावतातजगतःसृष्टिरप्यमादयश्चेमाह वदंतीति ३० एवंगुणातीतात्मगुणावर्ति।
नेश्रुडसत्वमूर्तिकंविविधमतोनराभिप्रेतचतुर्थ्येहगंभेसमनुकीर्त्यद्वितीयरजोगुणप्रधानेब्रह्म समभिधत्ते ब्रह्मणइति ग्रादि
देवायप्रथममाविर्भूतायदेवाय सर्वेशरीरीप्रथमःसवैपुरुषउच्यते ग्रादिकर्तासभूतानांब्रह्माग्रेसमवर्ततेतिश्रुतेः ब्रह्मणोवि
श्वस्यसृष्टिविधायिनेचनमस्कृत्यसमापितासावधानत्वेन तस्यैश्वर्यमाह योवक्त्रैश्चतुर्भिर्वक्तामाहीनेदानुहिरत्तुचारयत्।
जगतांत्रयंपुनाति तदर्थाज्ञानात्सपवित्रीकरोतीत्यर्थः ३१॥

एवंस्तुतीयंवृहन्मनुकीर्त्यचतुर्थेन नमः प्रधानकंस्वरूपंप्रतिकीर्त्तयन्नाह प्रणिपत्येति ईशानं नमियं तारं रुद्रं प्रणिपत्य नत्वा नमस्यति।
यन्नत्वमेवयेमाह यस्य रुद्रस्य त्रिपुरदाहे एकेनविस्मयेनवाणेन विनिर्जितैः विशेषेण निर्जितैः कम्पितैः तवर्गैः स्तुतीयपाठे।
विनिर्जितैः सुरगणैर्यज्ञानां यातिकानां यज्ञा न विलुप्यन्ते विघ्नैर्न विहन्यन्ते इत्यर्थः ४२ कृत्स्नं सारं मतमभिप्रायं व्यासस्य
वेदविभागविधानः व्यसविभागेयत्नमस्त्वाद्वारवत्त्वाच्च महाभारतमुख्यत इति निरुच्यमानमहाभारतनिर्मातृत्वेनाद्भुतक-
र्मणः अद्भुतकर्मत्वमेवाविष्करोति येनेति उद्दिश्य उद्धार्य धर्माद्याः स्मृतपुरुषार्थाः प्रकटीकृताः सर्वेषां च तत्पुरुषार्थशास्त्रा-
णां महाभारतोपजीव्यत्वात् अत एवास्यशोकं व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वमिति ४३ संग्रहेण शोकान्गुणातीतगुणावतारकस्यावता-

प्रणिपत्य नमस्येशानमेकबाणविनिर्जितैः यस्मात्सुरगणैर्यज्ञा विलुप्यन्ते न यज्वनाम् ४२ प्रव-
क्ष्यामो मतं कृत्स्नं व्यासस्याद्भुतकर्मणः येन भारतमुद्दिश्य धर्माद्याः प्रकटीकृताः ४३ आपो
नारा इति प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ४४ ॥

रविमूर्तिवनारायणदर्शयन्त्रस्य सर्वमर्मज्ञनिग्रहणे निमित्तं साधयति आपो नारा इत्यादिना आपस्समभिधानेनारा इत्यभिधेयं तत्त्व-
दर्शिभिः परमार्थज्ञैर्मुनिभिर्मननशीलै राणा नाराजीवाः प्रोक्ताः इति शब्दः स्वरूपनिर्देशार्थः आपः पुरुषवचसो भवन्तीति
श्रुतेः तस्य प्रसिद्धस्य नाम्नापो यनं उपलब्धिस्थानं यस्मात्तेन नारायण इति स्मृतः अत्र वापो नारा इति सप्तानामस्पर्शं कृतं यद्वा ।
तेन नारायणो स्मृतो मम तत्त्वपते सदेति श्रुतेरणमनुपलतितस्य पाञ्चभौतिकसंघातस्य नारा इति यौगिकनाम आपो
वेनरसूनव इति प्रदेशान्तरे विवरणात्तरेण विद्यावच्छिन्नेन जीवेनानुपायो ब्रह्मणि पुंसो रजनमिवकल्पितं तत्त्वम् ममतत्त्वा-
यनमिति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरहमेव सर्वात्मस्वरूपात्तदभिमानी चेति जीवेश्वरयोरभेददर्शिन इति भूयार्थः ॥ २३

नरेण यस्मात्मनासृष्टं नारं स्थूलादिप्रपंचस्तदेवायनं वासस्थानं यस्येति निष्कर्षार्थः तथाचात्र स्मृतयः पितृब्रह्माण्डेनेदृना।
नरोजीवेश्वरावुभौ तयोश्चनयनात्कुंडे ब्रह्मापि नर उच्यते नरजानामपीकार्याणि नाराणि ब्रह्माण्डमित्युच्यते तदयनं वसतिस्थानं ते
तेन नारायणो विभुः नारो नयः श्रुतिस्मृतिद्वयप्रदर्शितम् अथवैतत्सिद्धं तत्तेनेन नारायणो विभुः यच्च किंचिज्जगत्सर्वं
दृश्यते श्रूयतेपि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति एतच्च मत्स्यपुराणे यथोद्धवउभौ वे प्रपंचितम् ४४ ॥ ॥
तस्य परब्रह्मणो नारायणस्य प्रोक्तप्रकारेण परापरतया वस्थितस्य चातुर्विध्यं दर्शयति सदेव इति देवः स्वप्रकाशः भगवा
न्निरतिशयसमग्रषड्विधैश्वर्यपूर्णः सर्वस्याधिकरणं जगद्व्याप्य नारायणः प्रोक्तस्वरूपो विभुर्व्यापकः हे ब्रह्मन् चतुर्धा सं
स्थामागतः तच्चातुर्विध्यमाह सगुणस्त्रिगुणमायाशक्तिसत्त्वविशिष्टमूर्तिः निर्गुण एक इति बीजस्थानीयस्य नारायण

स देवो भगवान्सर्वं व्याप्य नारायणो विभुः चतुर्धा संस्थितो ब्रह्मन्सगुणो निर्गुणस्तथा ४५
एका मूर्तिरनिर्देश्या शुक्लां पश्यन्ति तां बुधाः देवानामप्यगम्या सा तेजोरूपा निरत्यया ४६ ॥

स्य परापररूपत्वं श्लोकेन प्रतिपादितम् ४५ तच्चातुर्विध्यस्वरूपतो दर्शयन् प्रथमतो निर्गुणस्वरूपमाह एका मूर्तिरिति येकाना
गुणपरब्रह्माद्यभिधेया सजातीयादिभेदकालत्रयशून्या सैवाखिलसर्वनिरंतरा सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यो व्यापकत्वाच्छुक्ला
यिनी मूर्तिः सा चानिर्देश्या निर्देष्टुं व्यपदेष्टुम् अशक्या व्यपदेशहेतूनां गुणजात्यादीनामनास्पदत्वात् शुक्ला मायाकालुष्यवर्ज्यत्वा
त् शुद्धबुधा योगिनो ज्ञानकर्मसमुच्चयरीत्या तां मूर्तिममूर्तामपि व्यवहारार्हमामूर्तिं व्यपदेश्यां पश्यन्ति सर्वसंविदधिकरणे
हृदये आलोचयन्ति तां दृक्श्रुतिपथयोरनतिविशेषयति देवानामपीति ब्रह्मादीनां सर्वज्ञत्वादिस्वभावानामपि अगम्या अगोचे
रा अत एवाशक्या तेजोरूपा संवित्प्रकाशैकस्वभावा अप्रत्ययास्येभ्यः देहादिभ्यो निष्क्रांतत्वाद्धिरत्यया अजत्वादमरत्वाच्च
अप्ययो विनाशः अनेन जन्मादिभावविकृतेर्विरहः स्वभावः षडूर्मीणां च वर्ज्यत्वमस्याः प्रतिपादितम् ४६ ॥

मा.
पु टी.
२५

नामैवं योगिशास्त्रामेव प्रदर्शयन्विशेषयति ज्वालामालोपशोभाङ्गेति ज्वालानां भासां मालाभिरुपशोभितानि निगूहितानि मलिक
षमायेन निचोलितानां योगानि यस्या योगिनां ज्ञानकर्मोभयसमुच्चयप्रवणानां परा निष्ठा उत्कृष्टा विश्रान्तिरथ नराहूत्रिविशिष्टला
न मायोपकारस्थगितविवेकानां वसाहरस्यायोजनसहस्रकोटेनरिता विद्याशक्तिप्रकाशनालोकप्रकाशितविवेकप्रका
शानां स्वात्मनयेवोपलभ्यान उक्ते हरस्यातिकस्यापि वसा गुणातिगा गुणातीतानाम्नूर्तिर्विन्तेयेत्यर्थः ४७ नामैवम्भूयोदस्पति
पन्नये पर्यायान्तरैः प्रतिपादयति वामदेवाभिधानास्मीति योगिभिः सा निर्गुणामूर्तिः वामयति सर्वं प्रपञ्चपरमात्मकं जगत्।
प्रतिष्ठापयतीति वामः परा प्रकृतिर्जीवात्मा तेन वामनादीव्यनेनामनूपादियाकरणेन क्रीडत इति वामदेवः तथा च श्रु

ज्वालामालोपशोभाङ्गा निष्ठा सा योगिनां परा हरस्यापीतिकस्यापि विज्ञेया सा गुणातिगा ४७
वामदेवाभिधानास्मि निर्ममत्वेन दृश्यते रूपवर्णादयस्तस्या न भावाः कल्पनामयाः ४८ ॥

तिः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति स्मृतिश्च भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगदिति प्रकृतिद्वयं निर्दिष्टम्।
द एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय म
यि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इवेत्यादि नवमी वामसाविशिष्टे न तत्स्वभावैर्देहाद्यास्पदैरभिमानलेशकलङ्कैः स्पृश्यते इ
त्याह निर्ममत्वेनेति दृश्यते सा तात्त्विकी पते स्थूलादिकल्पितभावानामप्रपञ्चनाच्च तस्या मूर्तेः कल्पनास्वभावाः कल्पनामयाः।
रूपवर्णादयो भावा विद्यन्ते वर्णो गुणवाचि जातामारीनामुपलक्षणम् ४८ ॥ २५

23

अस्यैवेति कूटस्थनित्यतया वर्तमानरूपात् भूतभविष्यतोर्वर्तमानविशेषत्वादेवकारेणाव्याप्तावर्तिनम् सदेति कालत्रयाविनादे
शाकाराद्युपलक्षणेनानेन कालादिव्यवच्छेदव्याप्तास्थिरत्वमपि निरस्य यतिरूपत्वस्वरूपेण प्रतिष्ठामेकं केवलं रूपं विद्यते यस्याः ४९
एवं निर्गुणां मूर्त्तिमभिधाय सगुणा मूर्त्तीरभिधास्यन् तमः प्रकृतिकां मूर्त्तिमभिधत्ते द्वितीयेति प्रलयकाले सर्वस्य जगतः प्र
णाहत्वात् क्लिष्टमानानयाशेषयत्राख्या नामधेयं यस्याः तस्याः कर्तव्यमाह अधो ब्रह्माण्डमले स्थित्वा मूर्धा शिरसा पृथिवीं धा
रयति यद्वक्ष्यमाणेलेमर्षणाय तिष्ठत्यनुभौति तामसी तमः प्रधानात तद्वहतः तिर्यक्कं पशुत्वेनागमूर्त्तिमत्त्वात् ५० ट

अस्यैव सा महाशुद्धा स्वप्रतिष्ठैकरूपिणी ४९ द्वितीया पृथिवीं मूर्ध्ना शेषाख्या धारयत्यधः तामसी सा स
माख्याता तिर्यक्त्वमनुपाश्रिता ५० तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालनतत्परा सत्त्वोद्रिक्ता तु सा ज्ञेया धर्म
संस्थानकारिणी ५१ चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पन्नगतल्पगा रजस्तस्या गुणः सर्गे सा करोति स
दैव हि ५२ या तृतीया हरेर्मूर्त्तिः प्रजापालनतत्परा सा तु धर्मव्यवस्थानं करोति नियता भुवि ५३ ॥

तृतीयां सत्त्वप्रधानामाह तृतीयेति कर्म स्थितिरूपं अत एवाह प्रजानां पालने दैत्यनिमित्तोपद्रवेभ्यो रक्षणेनमराद्यासकाला
वसत्त्वेमुद्रिक्तमुद्रिक्तं यस्याः सा तथा हृष्टी अत एव धर्मस्य सत्त्वप्रमाणत्वात् वेदविहितानुष्ठानरूपस्य विहितवर्जनरूपस्य च संस्थानेमर्यो
दया स्थापने तत्कर्तृशीलं यस्याः ५१ चतुर्थी रजःप्रधानां मूर्त्तिमाह चतुर्थीति जलसंप्लवप्रलयकालीनस्य मध्ये तिष्ठतीति पन्न
गः शेष एव तल्पं शय्या तस्मिन् गच्छतीति शेते स्वपिति तस्याश्च रजोगुणः प्रधानं अत एवाह सर्गमिति ५२ एवं चतुर्व्यूहे
प्रदर्श्य प्रकृतानुयोगं अत्रैवानयति येति नियता नियमवती ५३ ॥

भा० तस्यनियममाह प्रोद्धतानितिप्रकर्षेणोद्धतान्धर्मद्रोहिणः अतएवाह धर्मविच्छित्तिकारिणइति धर्मस्यवर्णाश्रमनिय
१.टी० मविभक्तस्यविच्छित्तिर्विच्छेदंकर्तुंशीलंयेषांतानसुरान्हंतीति देवान्सदाचारव्यवहारयुक्तान्तथाचान्यानपि देवोपजीवान्सा
२५ धूनवतीतियतोधर्मस्यरक्षापरमयनंप्राप्यःपरमार्थोयस्याः ५४ अत्रैवार्थेस्मृतिमुदाहरति यदायदेति यत्रयत्रकालेधर्मस्यप्रो
क्तस्यसदाचारस्यग्लानिरुपक्षयोभवति ततश्चतद्विपरीतस्याधर्मस्यवर्णाश्रमादिव्यवस्थानिकर्षणहेतोर्दुराचारस्याभ्यु

प्रोद्धतानसुरान्हंति धर्मविच्छित्तिकारिणः यातिदेवोत्तथाचान्याधर्मरक्षापरायणः ५४ यदा
यदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहम् ५५ पुराहिशं
खदैत्येनवेदाश्चत्वारआहृताः समुद्रजलमाविश्यस्थितोदानवपुंगवः ५६ मत्स्यरूपीतदाभूत्वा
हत्वाशंखंमहासुरम् आनिनायसतान्वेदांस्त्रैलोक्यस्यहितायवै ५७ कूर्मरूपंसमादायतिलव
उद्धृतामही समंपातालतःस्थानान्महाभारेणपीडिता ५८ भूत्वापुरावराहेणपोत्रेणापोनि
रस्यच एकपादेधृयोत्तानानलिनीववसुंधरा ५९ कृत्वानृसिंहरूपंहिहिरण्यकशिपुर्हतः

त्थानमुत्पत्तिर्भवतिहेभारततदातदातत्रतत्रकालेहंसत्त्वमूर्तिरात्मानंस्वेच्छयैवयोगमाययासृजामिनजीववत्कर्माधी
नस्सृष्टिर्भवामीत्यर्थः ५५ धर्मरक्षणायात्मानंसृजामीत्युक्तं तस्याएवमूर्तेर्गुणावतारात्मिकायाःकलावतारान्सकर्तव्या
नाह पुराहीति आहृताःनीताः ५६ मत्स्यरूपीमत्स्यमूर्तिःसमत्स्यः ५७ समाधायसमास्थाय तिलवदिति उद्धरणेली
लयैवयातिलम् ५८ पोत्रेणमुखाग्रेण आपःप्रलयकालीनाःउत्तानाउद्धृता ५९ ६० ॥ २५

एवंप्रोक्तान्कलावतारान्नृपसंहरन्विभूत्यवतारानाह वामनादीनितिसंख्यातेंगणयितुंनेस्मदे शक्रोनभवामित्यजस्यपरस्यना
रायणस्य तथावसुतिः विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रावोचयःपार्थिवानिविममेरजांसीत्यनेनतमेवाद्यहेतः स्वतिश्च नांतोस्तिमम
दिव्यानांविभूतीनांपरंतप एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमयेति साम्प्रतंवर्तमानेकालेयेमत्पुराणेभवताम्नाप्नुरःकृ
ताख्यः सत्वमूर्तिर्जगत्पालनार्थमवतीर्णइतिप्रोच्य: ९१ अक्रमप्रियकावायेनोपसंहारन्नाह इतीति सावयनोरत्नाकर्मणि

वामनादींस्तथाचान्यानसंख्यातान्मितोऽस्म्यहं अवतारानजस्येहमायाशुरःसोऽपरेऽव्ययम् ९१ इतिसा
त्त्विकीमूर्तिरवतारंकरोतिवै प्रद्युम्नेतिसमाख्यातारक्षाकर्मण्यवस्थिता ९२ देवत्वेऽथमनुष्यत्वे
तिर्यग्योनौचसंस्थिता गृह्णातितत्स्वभावंसावासुदेवेच्छयासदा ९३ इत्येवंतेसमाख्यातेकृतकृ
त्योऽपिसत्प्रभुः मानुषत्वेगतोविष्णुः सृष्ट्यादौनामरेश्वरः ९४ इतिमार्कण्डेयपुराणेऽवतारसंदर्शनप्रतिपा
दनेनामचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

देवत्वेनिर्दुरात्मनोधर्मतत्त्वज्ञानादपरिपालनरूपेऽवस्थिताऽतः प्रद्युम्नएवलक्ष्मीवत्प्रद्युम्नेतिसमाख्यातेति ९२ सासत्त्वमूर्तिर्देवादिमूर्तौ
देवामनादिकायांमनुष्यत्वेरामकृष्णादौ तिर्यग्योनौमत्स्यवराहादौचसंस्थिता वासुदेवस्यपरमात्मनइच्छयातन्मूर्तिःतस्या
मत्स्यमानायाःशक्तेःस्वभावंगृह्णाति ९३ प्रथमस्यद्वितीयस्यप्रश्नस्यकृष्णायाःपंचभर्तृत्वरूपस्य ९४ इतिचतुर्थोऽध्यायः ४ ॥

मा॰ प्रतिज्ञाते द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह त्वष्टेति त्वष्टा प्रजापतिरासीत् तस्य त्रिशिरा विश्वरूपो नाम सुत आसीत् तपः स्वधर्मा-
पु॰ टी॰ नुष्ठानमधोमुखो देवानां मातृपक्षीयाणां यज्ञभागानां प्रदानकालेन प्रमुखः शौकयारिषूणां वधं तस्य चिंतया शक्रेण हत इति १
२९ इंद्रस्य तेजसो बलादेः पराभवरूपा हानिर्नाशो जायत २ शक्रस्य तेजोपचारयति विनाशयतीति तादृशोऽपि धर्मः शक्रं संविवेश य-

पक्षिण ऊचुः त्वष्टा प्रजापतिः पूर्वं तस्यासीत्त्रिशिराः सुतः अथोमुखस्तपः कुर्वन्हतः शक्रेण शौ-
कया १ त्वष्टुः पुत्रे हते ब्रह्मन्सर्वमिन्द्रस्य तेजसः बलादस्याभिभूतस्य पराहानिरजायत २ अथ धर्मः
संविवेश पाकशासनतेजोपचारकः निस्तेजाश्चाभवच्छक्रो धर्मे तेजसि निर्गते ३ ततः पुत्रे हते श्रुत्वा।
त्वष्टा क्रुद्धः प्रजापतिः अवलुंच्य जटामेकामिदं वचनमब्रवीत् ४ अद्य पश्यंतु मे वीर्यं त्रयो लोकाः
सदैवताः अद्य पश्यतु दुर्बुद्धिर्ब्रह्महा पाकशासनः ५ स्वकर्माभिरतो येन मत्सुतो विनिपातितः
इत्युक्त्वा कोपताम्राक्षो जटामग्नौ जुहाव ताम् ६ ततो वृत्रः समुत्तस्थौ ज्वालामाली महासुरः महा-
कायो महावीर्यो भिन्नाञ्जनचयोपमः ७ इंद्रशत्रुरमेयात्मा त्वष्टृतेजोपबृंहितः अहन्यहनि सोऽवर्ध-
दिषुपातं महाबलः ८ वधाय चात्मनो दृष्ट्वा वृत्रं शक्रो महासुरम् प्रेषयामास सप्तर्षीन्संधिमिच्छ-न्

मद्रूपे तेजसि निर्गते श्रणाहे ३ अवलुंच्य उत्कृत्य ४ पाकशासन इंद्रः वीर्यं मे पश्यतु ५ स्वस्मिन्कर्मण्यभिरतः स्वधर्मनिष्ठस्तपस्वी ६।
ज्वालानां माला विद्यते यस्य भिन्नाञ्जनचयोपमः श्यामः ७ महाप्रवर्धरेणाक्रुष्यमाणादिषुः सकाशाद्यावन्मात्रोऽध्वा निःसरः पत- २९

समयात्मैत्रीरूपात् ९ यदवस्थामित्रद्रोहाक्रोनन्नाम्नैत्रीउल्लंघ्य निरस्य ब्रह्महत्यया भिभूतस्य पराभूतस्य यूपीर्यमनन्नाश
बलेहि विधि पर्म्मेशाशरीरे वनत्रायस्य पर्मैप्रवेशइतिसूचयिष्यति हिनीयस्य वायोप्रवेशइत्याह नदिति मारुतंवायुंबलेवि।
शिनष्टि सर्वव्यापीनीति सर्वव्यापिनं यदागुरुणोनपर्वता: पक्षाणिवगगनेपरिभ्रमेति सूचयन्तं निरूपयितमशक्तं तद्बल
स्याधिदैवतमिवस्वरूपेणोवक्रमपिहाल्दैवतमिव नहाधिष्ठाताकेनापिवक्रेणाकाशेनेतिगुणाधिष्ठानिरूपणावत् १२ ब्र

संख्येवक्रस्ततस्यहवेणसमयात्नदा रूपयःपीतमनसःसर्वभूतहितेरता: ९ सत्त्वावस्था
मुल्लंघ्यपराशक्रेणघातित: ब्रह्महत्याभिभूतस्यतदाबलमशीर्यत ११ नक्ष्कदेहविभ्रष्टंब
लंमारुतमाविशत् सर्वव्यापिनमव्यक्तं बलस्याधिदैवतम् ११ ब्रह्म्यायायदाशक्रोगौत
मरूपमाश्रित: धर्षयामासदेवेन्द्रस्तदारूपमशीर्यत १३ अंगप्रत्यंगलावण्ययत्तीवमनोह
रम् विहायदुष्टंदेवेन्द्रंनासत्यावगमनन्तत् १४ धर्मेणतेजसासत्त्वंबलहीनमरूपिणम् ज्ञा
त्वास्वेशंदैत्यायास्तज्जयेवक्रुतयमम् १५ तत्रप्रदेशवक्रेणवज्रिणाविनिपातिता: १६ राज्ञा
मुद्दिक्तवीर्याणांदेवेन्द्रविजिगीषव: कुलेषुनिवलादैत्याप्रजायन्तमहाभुजे १७॥

हल्यायाःहितीयार्थेपहीश्रहत्या ब्रह्मल्याया:शीलमितिशेषोवापर्षयामासशीलंविनाशयत् तदाचशक्रस्यगौतमशापेनम
गाक्रोतनादितिहितीयोपराधोरूपविनाशेहेतु: १३ बलस्यप्रदेशेवायुप्रवेशवद्रूपप्रदेशेदस्त्रप्रवेशमाह अंगेत्यादि उद्देरोषाक्रोते
नासत्यावश्विनौ १४ तस्यशक्रस्यजयेउयमस्ययोग १५ वज्रिणाविष्णुना १६ उद्दिक्तवीर्याणामतिबलानांराज्ञांकुलेषुदैत्यादैवे

इति नीतिकवितर्क: २

धरणीभूमिः सभामन्धर्मोप्या १८ तेषां देवानां तत्रमेरौ दैत्येभ्य उत्पन्नभूमिनेविदस्य दैत्यस्य कारणं हे तमामनःस्वस्य १९ एष्वलौ
जसः बहुबलाः भूभृतो राज्ञो गेहेषु गर्हेषु २० बहुलाभ्रूयः अक्षौहिण्यःसेनाः कोटिस्त्रयो दश तथा लक्षाणामेकसप्ततिः
वनविंशत्सहस्राणि शतानि तन्नवैव चेत्यक्षौहिणीप्रमाणं नाम्न तत्र भूरयः अतसहस्रशो वर्तते नासां च नियंत्रमाणानां।
भारेणाक्रान्तोपीडिता अधःपातालं व्रजामि हे त्रिदशा देवाः शांतिर्इः तस्य प्रशमः २१ तेजोभागैस्तेजसा मे शेः अवतेरुः अ

कस्यचित्त्वथ कालस्य धरणी भारपीडिता जगाम मेरुशिखरं सभा यत्र दिवौकसाम् १८ तेषां सा।
कथयामास भूमिर्भारावपीडिता तत्र जन्म वदैत्याख्यं खेदकारणमात्मनः १९ ये ते भवद्भिरसुरा वि
हताः दृप्तबलौजसः ते सर्वे मानुषे लोके जाता गेहेषु भूभृताम् २० अक्षौहिण्यो हि बहुलास्तद्भारात्तां।
व्रजाम्यधः तथा कुरुध्वं त्रिदशा यथा शान्तिर्भवेन्मम २१ पतिणाक्रतुः तेजोभागैस्ततो देवा अवतेरु
र्दिवो महीम् प्रजानामुपकारार्थं भूभारहरणाय च २२ यदिन्द्रदेहजं तेजस्तन्मुमोच स्वयं वृषः
कुन्त्यां जातो महातेजास्ततो राजा युधिष्ठिरः २३ बलं मुमोच पवनस्ततो भीमो व्यजायत उमत्रोयम
जौ माद्र्यां शक्ररूपौ महाद्युती २४ शक्रस्य वीर्यतश्चैव जज्ञे पार्थो धनञ्जयः ये च ते भगवान्नित्यमव तीर्णः शतक्रतुः २५

वतारान्वक्तुं तत्रनिमित्तमाह प्रजानामित्यादि २२ बलरूपयोरंशेनावश्रदस्वप्रवेशवदिद्रस्य धर्मांशेधर्मप्रवेशाद्योत्पत्तिमाह।
यदिन्द्रेत्यादि वृषो धर्मः कुन्त्यां पाण्डुभार्यायां २३ पवनो वायुः बलेन तेजः यमजावेकत्वेन माद्र्यां द्वितीयस्यां पाण्डुजायायां जातौ नकु
लसहदेवौ शक्रत्वावर्णपमाप्य शपरिभ्यां तासमाभ्यां जातौ अतएव शक्रवद्रूपं लावण्यं ययोस्तौ महाद्युती शृंगारवेशाभरणत्वात २४
इत्यमनेन प्रकारेण पंचपाण्डवरूपेण २५

तस्यपंचधावतीर्णस्येन्द्रस्यकृस्नाद्रौपदी पत्नीतमुपसंहरन्नाह शक्रस्येतिग्रन्तःशंकितोदोषोनाविष्कार्यइत्यर्थः २९ ग्रत्रहेतु
नरमाह योगेश्वराइति योगेनसत्ववशाचित्तत्वेनेश्वराःसमर्थाः बहूलानिभूरीणिशरीराणिस्वेच्छयाकुर्वंति पंचानांपाण्डवानां
नैवेनत्स्मभवांशकयाकदर्थनीयंशचैतत्सानं दशानामेकपत्नीत्वस्यश्रवणात् बलदेवोहलधरः २२ इतिमार्कण्डेयपुराणव्या
ख्यानेपंचमोध्यायः ५ प्रतिज्ञातेतृतीयंप्रश्नमुत्तरयितुमाह रामइत्यादिना पार्थेष्टयायाःशत्रुजेनेलांगलीलांगलधारीराम

तस्योमत्तामहाभागापत्नीकृस्नाहुताशनात् शक्रस्यैकस्यसापत्नीकृस्नानान्यस्यकस्यचित् २९ यो
गेश्वराःशरीराणिकुर्वंतिबहूलान्यपि पंचानामेकपत्नीत्वमित्येतत्कथितंतव श्रूयतांबलदेवोपिय
थायातःसरस्वतीम् २२ इतिमार्कण्डेयपुराणेइन्द्रविक्रियाप्रतिपादनंनामपंचमोध्यायः ५ प
क्षिणऊचुः रामःपार्थेषुरंप्रीतिंज्ञात्वाकृस्नस्यलांगली चिंतयामासबहुधाकिंकृतंसुकृतंभवेत् १
कृस्नेनहिविनानाहंयास्येदुर्योधनांतिकम् पाण्डवान्वासमाश्रित्यकथंदुर्योधनंनृपं २ जामातरं
तथाशिष्यंघातयिष्येनरेश्वरम् तस्मात्रपार्थंयास्यामिनचदुर्योधनंनृपम् ३ तीर्थेष्वाप्लावयि
ष्यामिनावदात्मानमात्मना कृस्नेणपाण्डवानांचयावदेतायकल्पते ४

णाद्रामः कृतेकर्मकिंसुष्ठुकृतंवाधवानांपाण्डवानांकृस्नेणाच उभयेषांकृतंहितंकथंभवेदित्यर्थः १ एतदेवविचारयति कृस्नेने
ति यास्येगमिष्यामि कथंवादुर्योधनंनृपंवाघातयिष्यइत्युत्तरेणान्वयः २ तस्माद्यातनेदेतःजामातारंशिष्यंच तस्मात्रभयपक्षा
नाश्रयणमेवश्रेयस्करमित्याह तस्मादिति ३ सिद्धांतमाह तीर्थेष्विति आप्लावयिष्यामिस्नानादिनापवित्रंकरिष्यामि श्रेतायना

मा॰
पु॰टी॰
२८

हृषीकेशं कृष्णं शौरिः सुरस्यापमेहलपरः ५ हृष्टैः पुष्टैश्च जनैराकुलां समेकुलां सुःपरेयविगंतव्येषु गामिष्यमाणेषु यानेषु सो
पीतेनपानेयेनरैवतस्यपर्वतस्योद्यानमारामे श्रद्धिमत्वंपवित्रिशकं समदोमदश्रकोपीतपानत्वात् रेवतीभार्यां प्रसन्नोपमामप्स
रासदृशाम् ७ स्त्रीणां कदम्बकस्य गणस्य मध्ये तिष्ठतीति तथा मत्तः मदयुक्तः पदेपदे स्खलन् सेवलन् वनस्थाने सर्वेर्द्धि
मत्त्वाद्रमणीयमनुत्तमं च ८ तदुद्यानं वर्णयति सर्वर्त्तुरूपुष्पाढ्यामिमादिना सर्वेषामृतूनां वसंतादीनां तरूणां पुष्पकाः

इत्याम्येव हृषीकेशो पार्थेन्द्रयोः धनावपि नगामहारकाशौरिः स्वसैन्यपरिवारितः ५ गत्वा ह्यरव
तीरामोद्धृष्टपुष्टजनाकुलाम् योगतव्येषु तीर्थेषु पेयापानेहलायुधः ६ पीतपानो जगामाथ रैव
तोद्यानमृद्धिमत् हलायुधो हसन्त्वा समदो रेवतीमप्सरोपमाम् ७ स्त्रीकदम्बकमध्यस्थो ययौ मत्तः पदे
स्खलन् ददर्श सवनं वीरो रमणीयमनुत्तमम् ८ सर्वर्त्तुरूपुष्पाढ्यं शाखामृगगणाकुलम् पुण्यं
पद्मवनोपेतं सपल्वलमहावनम् ९ सोऽशृणोत् प्रीतिजननान् वल्गून् मदकलान् शुभान् श्रोत्ररम्यान्
मधुराञ्छब्दान् खगमुखेरितान् १० सर्वर्त्तुफलरम्याढ्यान् सर्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वलान् अपश्यत् पादपांस्तत्र।
विहगैरनुनादितान् ११ आम्रानाम्रातकान् भव्यान्नारिकेलान् सतिन्दुकान् आरग्वधांस्तथा तीरान्दाडि। मत्कीनपरस्कान् ११

शाखामंजर्या लाभिराप्यं समस्तं शाखामृगाणां वानराणां गणेन आकुलं संकुलं पुण्यं पुष्पं पद्मानां वनैः पद्मिनीभिरुपेतं युक्तं सहपल्वलैर्वेशं
तैर्महावनैश्च वर्त्ततेन यानं ९ प्रीतिजननानानन्देत्पादकान् वल्गून् मंजून् मदेनकलान् मधुरान् शुभान् मंगलान् श्रोत्रयो रम्यान् हर्षदे
तून् यतः सुष्ठु अतिशयेन मधुरान् खगानां पिकादीनां मुखैरीरितान् वाशितान् १० सर्वेषामृतूनां फलान्येव रत्नानि पक्वान्नसौग।

२८

28

श्रुतिमनोरमानतिशयेनमनोज्ञान् १३.१४ पङ्कजैरनोरामः १५ १६ १७.१८ ग्रथिष्ठितमाश्रितम् १९ २० कीर्णानिसंकुलानि

पनसोद्गुकुचाम्रोचाजीर्णाश्चातिमनोरमान् पालीवतान्लकुचान्कोलान्द्वलिनानयवेतसान् १३ भल्ला
तकानामलकांस्तिन्दुकांश्चमहाफलान् इंगुदान्करमर्दांश्चहरीतकविभीतकान् १४ पनानमांश्चा
स्तनहस्तदर्शीयद्भनत्न: नीपांश्चाशोकपुन्नागकेतकीबकुलांस्तथा १५ चम्पकान्सप्तपर्णांश्चकर्णिका
रान्समल्लिकान् पारिजातान्कोविदारान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा १६ सालांस्तालांस्तमालांश्चनिचुलान्वञ्ज
लान्यवान् चकोरै:शतपत्रैश्चभृङ्गराजैस्तथाशुकै: कोकिलै:कलविङ्कैश्चहारीतैर्जीवजीवकै: प्रिय
पुत्रैश्चातकैश्चतथान्यैर्विविधै:खगै: १८ श्रोत्ररम्यंसमधुरंकूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितम् सरांसिचमनो।
ज्ञानिप्रसन्नसलिलानिच १९ कुमुदै:पुण्डरीकैश्चतथाकोकनदोत्पलै: कल्हारैश्चकवाकैश्चतथैव
जलकुक्कुटै: २० कारण्डवै:प्लवैर्हंसै:कूर्मैर्मत्स्यैरिवच पतैश्चान्यैश्चकीर्णानितथान्यैर्जलचारिभि:
क्रमेणैवंवनेधीमान्प्रेक्ष्यमाणोमनोरमम् जगामानुगतस्तीभिर्लेनाग्रदृष्ट्रमनुत्तमम् २२ सददर्श
द्विजांस्तत्रवेदवेदाङ्गपारगान् कौशिकान्भार्गवांश्चैवभारद्वाजांश्चगौतमान् २३ विविधेषुचसंस्म्
नानेशेषुद्विजसत्तम कथाश्रवणबद्धाङ्कानुपविष्टान्महत्स्वच २४॥

२१.२२ २३ कथाश्रवणेबद्धोत्कानुत्कण्ठायैस्तान् उपविष्टानासीनान् महत्स्वासनेषु २४॥

मा॰ कृष्णाजिनेषूत्तरीयेषु च कूलेषु नदीतटेषु नदीनां पाठान्तरे तूलमयेषु आसनेषु वृसासनेषु दर्भादिमयेषु शृण्वन्तं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः क्रि
पु॰टी॰ यायोज्या पौराणिकाः पुराणेषु प्रतिपादिताः कथाः शुभाः पापनाशकाः धर्मे नियोजकाः आद्यानामीश्वरादीनां २५ २६ तेषु सर्वेषु वेशजेषु
२५ तेषु विनातनस्य ब्रह्मासनस्थितत्वेन सम्भ्रमाभावात्तु नर्हत्वात् हली हलधरः क्रोधेन विघूर्णितनेत्रः इति शीघ्रस्य २७ श्रुत्वा स्वतिपदे इति ब

कृष्णाजिनोत्तरीयेषु कूलेषु च बृसीषु च शृण्वत्सु तेषां मध्यस्थं कथयन्तं शुभाः कथाः पौराणिकाः स
र्षीणामाद्यानां चरिताश्रयाः २५ रामं दृष्ट्वा द्विजाः सर्वे मधुपानारुणेक्षणम् मत्तोयमिति मन्वा
नाः सम्भ्रमाभ्युत्थितास्तदा २६ ऋते तं सूतं हलधरस्तेते स्मन वेशनम् ततः क्रोधसमाविष्टो हली सू
तं महाबलः निजघान विघूर्णाक्षः तं भिताशेषदानवः २७ श्रुत्वा स्वतिपदे ब्राह्मं तस्मिन्सूते निपातिते ।
निष्क्रान्तास्ते द्विजाः सर्वे वनात्कृष्णाजिनाम्बराः २८ अवधूतं तथात्मानं मन्यमानो हलायुधः चिन्तया
मास सुमहन्मया पापमिदं कृतम् २९ ब्रह्मासनगतो ह्येष यन्मयायं निपातितः तथा ह्येमे द्विजाः
सर्वे मामवेक्ष्य विनिर्गताः ३० शरीरस्य च मे गन्धो लोहस्येवासुखावहः आत्मानं चावगच्छामि ब
ब्रह्मघ्नमिव कुत्सितम् ३१

रणो वेदव्यासस्य निष्क्रान्ता विनिर्गताः वनात् उद्यानात् २८ तथात्मानं ब्राह्मणानां निर्गमनेन ॥
कारेण अवधूतं मन्यमानः हतं सूतं दृष्ट्वा द्विजा इत्यादिना हलधरस्य चिन्ता वाक्यम् २९ अपि शब्दो स्थैर्य यस्मात् ३० ब्रह्मघ्नं विज्ञानि स्वात्मना । हरि
लोकाह शरीरस्य चेति गन्धो दौर्गन्ध्यं लोहगन्ध इव लोहदौर्गन्ध्यम् असुखावहो वीभत्सत्वात् कुत्सितं निन्दितं अवगच्छामि २५

अतएवास्यानेऽपरितापेननिवृत्तिरित्यपिगितिं अमर्षेक्रोधे अभिमानेदर्पे अभीरुतांनिःशङ्कत्वं येग्रहेर्विघ्नविघ्नेनाक्रोमेनसुमहत्मा
पंत्रस्मदस्य १२ ब्रह्मत्रत्रेवतब्रह्मरुपाव्रते द्वादशसंवत्सरेषुनिर्वर्त्यंद्वादशवार्षिकं स्वकर्मणोऽनुसरणमार्जुनस्याप्यरोपकेप्रकाश
के १३ एवंवितर्कनिश्चयमाह अथैवेत्यमिति प्रतिलोमांसमुद्रगामिनीम् एवंरूलपरेणतीर्थयात्राक्रमणाज्जवयोरस्याहार्ये
मिषेकृत्वास्नानवधेनसेवायोद्गलिता अत्रवनामर्षोक्तवरं अथचतस्थयस्नानंरेवकेप्रतिजानीतेअतःपरमिमादिनाप

पितामर्षयतांमह्यमभिमानमभीरुताम् येनविघ्नेनसुमहत्तपःपापमिदंकृतम् १२ ब्रह्मत्वेच
करिष्यामिव्रतेद्वादशवार्षिकम् स्वकर्मण्योपकर्तुर्वेऽप्राप्यचित्तमनुत्तमम् १३ अथैवेंस्समाह
त्यानीर्थयात्रामयाधुना एनामेवप्रयास्यामिप्रतिलोमांसरस्वतीम् अतःपरंस्फुरणंचैवपाणः।
वैदेकृष्णाक्रमम् १४ इतिमार्कण्डेयपुराणेऽवतपरिच्छेदोनामसप्तमोऽध्यायः ७ पक्षिणऊचुः ह
रिश्चन्द्रइतिराजर्षिरासीत्त्रेतायुगेपुरा धर्मात्मापृथिवीपालःप्रोल्लसत्कीर्तिरुत्तमः १ नदुर्भिक्षंनच
व्याधिर्नाकालमरणंनृणाम् नाधर्मरुचयःपौरास्तस्मिन्शासतिपार्थिवे २ बभूवुर्नैवचोन्मत्ता
धनवीर्यतपोमदैः नाजायन्तस्त्रियश्चैवकाश्चिदप्राप्तयौवनाः ३॥

एतत्वीर्येपाणस्ववज्राश्रयम् १४ इतिमार्कण्डेयपुराणव्याख्यानेसप्तमोऽध्यायः ७ तदाहहरिश्चन्द्रेत्यादिनाधर्मात्माधर्मस्वभावः
हरिश्चन्द्रादहवैवैधस्यपत्नाकोराजपुत्रश्रामेतिश्रुतिप्रसिद्धनाम्नोल्लसन्तीविश्वव्यापिनीकीर्तिर्यस्यसः अतएवोत्तमस्तमसउत्का
न्तः १ तस्यप्रभावमाह नेतिशासतिरक्षतिसति २ उन्मत्ताधनादीनांसम्बन्धातिरहर्षवती अजाताः गर्भस्थाः ३

मा.
पु.टी.
३.

अरण्ये वने अनुसरन् पश्चाद्धावन् असकृत् मुहुर्मुहुः योषितां नारीणां ४ विहायमृगान् मा भैरिति त्रासं माभैषीरित्यर्थः शासति
दण्डधारिणि दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः अन्यायवृत्तिमान् स्त्रीणां दुःखप्रदानेन अधर्मे निरतः ५ आक्रन्दिते उच्चैरोदने तदनुसारी तदनुगतः
सर्वेषामारम्भाणां क्रियाणां विघ्नकर्त्ता हिंसाने विनाशनं करोतीति तथा रौद्रो घोरो विघ्नराट् गणपतिः समचिन्तयत् एतस्मिन्नन्त
रे इति स्त्रीरोदनराजाभयप्रदानवचनकाले ६ तच्चिन्तनमेवाह विश्वामित्र इति भवादीनां रुद्रादीनां शाकम्भर्यादीनामसिद्धास्तपसा सा
धिता विद्याः ७ ततः किमत आह साध्यमाना इति क्षमा अपकारिषु क्रोधाभावः मौनं वाङ्नियमः चित्तसंयमो मनोनियमः अ

सकदाचिन्महाबाहुररण्येनुसरन्मृगान् शुश्रावशब्दमसकृत्त्रायस्वेतियोषिताम् ४ सविहायमृ
गान्राजामाभैषीरित्यभाषत मयिशासतिदुर्मेधाःकोयमन्यायवृत्तिमान् ५ आक्रन्दितानुसारीचस
र्वारम्भविघातकृत् एतस्मिन्नन्तरेरौद्रोविघ्नराट्समचिन्तयत् ६ विश्वामित्रोयमतुलंतपआस्थायवी
र्यवान् प्रागसिद्धाभवादीनांविद्याःसाधयतिव्रती ७ साध्यमानाःक्षमामौनचित्तसंयमिनामुना प
ताभयार्ताःक्रन्दन्तिसर्वेकार्यमिदंमया ८ तेजस्वीकौशिकश्रेष्ठोवयमस्यसुदुर्बलाः क्रोशन्त्येतास्तथा
भीतादुष्पारंप्रतिभातिमे ९ अथवायंनृपःप्राप्तोमाभैरितिवदन्मुहुः इममेवप्रविश्याशुसाधयि
ष्ये यदीप्सितम् १०

मुना विश्वामित्रेण साध्यमानाः स्ववशीक्रियमाणा विद्या अतएव भयेनार्त्ताः क्रन्दन्ति क्रोशन्ति यद्येमा एतस्य न वशीभवेत्ति तथा मया
विघ्नराजेन कर्तव्यम् ८ यद्यप्येतन्मया विघ्नोपादनं कर्तव्यं तथापि नाहं समर्थो भवेतीत्येतत्कमाह तेजस्वीति श्रेष्ठो वरीयान्
तपोधः कौशिके कुशिकगोत्रे श्रेष्ठः प्रधाने अयमेतस्मिन्काले सुदुर्बलाः यैः सहायैरेतत्साधयेयं ते अस्माकमकिंकराः अस्म
ने स्तेजसा क्रोशयन्तः स्वार्थे णिच् क्रोशन्तः अतएतत्कार्यं दुःखेन पारयितव्यं कष्टं प्रतिभाति ९ एवं चिन्तयित्वा सिद्धमन्त्रमवलम्ब्या

१०. ह अथवेति अयं नृपो हरिश्चन्द्रः प्रविश्य आविश्य ईप्सितमात्मनिष्टं १०

॥ वसिष्ठेन ब्रह्मबलेबलेनात्मणांतेजसा वदीप्यमानेप मौपालके उपस्थिते सन्निहिते १२ ममकार्य्ये केन हेतुना तस्मात् तेपोनिर
स्तं तेन विशेषेण दीपितानि दिशामंतराणि येन तादृशो: शरैर्विभिन्नानि विविधैर्भिन्नाङ्गानि यस्य स पुरुषोदीर्णं निदामरणं
प्रतीतं तिपरिपालयति प्रवेशति पाठान्तरम् १३ क्रोधस्य सर्वविनाशहेतुत्वात्: साधितात्मपि विद्यानेश्वरदर्शनेप्युरिम

इति संचिंत्य मनसा रोदेण विश्वामित्रेण नवैनदा तेनाविष्टहृदय: क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ११ कोयं वभाति वसिष्ठेन
पावकेप पङ्क्तिर: बलात्मतेजसा दीप्यमानेपमानुपस्थिते १२ कोयमन्कार्य्ये कातेप विदीपितदि
गन्तरै: शरैर्विभिन्नसर्वाङ्गो दीर्घनिद्राम्प्रतीतति १३ विश्वामित्र: ततः क्रुद्ध: श्रुत्वा तद्रूपतेर्वच: ।
क्रुद्धे वसिष्ठे वरेतस्मिन् ब्रह्मर्षिया: स्तोणनता: १४ सचापि राजा तं दृष्ट्वा विश्वामित्रं तपोनिधिम् भीतःश्चा
वेपमानश्च सहसा सम्यपलोवत १५ मद्गृहान्त्रितिय दास्यति नित्यं हेतिवाब्रवीत् ततः समागताविन
यात्मज्ञाणि समाभ्यभाषत १६ भगवन् त्वेष मे धर्मो नापराधो मम प्रभो नक्रोद्धुमर्हसि मुने निजधर्मर
तस्य च १७ दानवोरत्तिनवोधर्मेन्ते नमहीतिता वापन्नु यस्य योऽयं धर्मे शास्त्रानुसारत: १८ वि
श्वामित्र उवाच दानवीं कस्य केरत्ना: कैर्योदयंचेतन्दृप तिथमेतत्समावल्लयय धर्ममप्येनव १९ ॥

र्थ: १४ श्रावेपनाकंपतश्च सर्वं कंपनेर हृष्टतो सम्यपर्लोवत् य: कंपते सोयमत्र इति प्रसिद्धे: १५ १६ क्रोद्धुमर्षयितुं निज
धर्मे निजे स्वाभाविके क्षत्रियधर्मे १७ ननु कोयं तव नैतो धर्मस्तमाह दानवामिति अयमस्त्रेति यस्य रक्षोतियावत् १८
तिप्रेशीत्रे समावल्लकयाय श्चधर्माद्भयं १९ ॥

प्रियेभ्यो विप्रेभ्यश्च कृशवृत्तयः दीनाः जीविकाः परिपन्थिभिः शत्रुभिः २० यद्यवेक्षसे प्रतिजानासि निर्वेष्टुकामः यष्टुमिच्छ
तिणा प्रतिदानेन निष्कृतिमिच्छन् तयेष्टाम यज्ञदक्षिणां च प्रियाद्दक्षिणो दीयतां प्रतिपाद्यताम् २१ विप्रागतम् वचनं प्रहृष्टे

31

हरिश्चन्द्र उवाच दातव्यं प्रियविप्रेभ्यो ये चान्ये कृशवृत्तयः रक्ष्या भीताः सदा युद्धं कर्त्तव्यं परिपन्थिभिः २०
विश्वामित्र उवाच यदि राजा भवान् सम्यग्राजधर्ममवेक्षते निर्वेष्टुकामो विप्रोऽहं दीयतामिष्टदक्षिणा २१
यक्षिणस्त्रुः एतद्राज्ञो वचः श्रुत्वा प्रहृष्टेनान्तरात्मना पुनर्जातमिवात्मानं मेने प्राह च कौशिकम् २२
हरिश्चन्द्र उवाच उच्यतां भगवन् यत्ते दातव्यमविशङ्कितम् दत्तमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात् सुदुर्लभम् २३
नरेगान्नामवर्णं वा पुत्रं लक्ष्मीं कलेवरम् प्राणान् राज्यं पुरं पत्नीं यदभिप्रेतमात्मनः २४ विश्वामित्र उ
वाच राजन् प्रतिगृहीतोऽयं यस्ते दत्तः प्रतिग्रहः प्रयच्छ प्रथमं तावद्दक्षिणां राजसूयकीम् २५ हरिश्च
न्द्र उवाच ब्रह्मंस्तामपि दास्यामि दक्षिणां भवतो वयम् व्रियतां द्विजशार्दूल यस्तवेष्टः प्रतिग्रहः २६ ।
विश्वामित्र उवाच ससागरवनोपेतं सब्रह्मग्रामपत्तनम् राज्यं च सकलं वीर रथाश्वगजसंकुलम् २७

न्तरात्मना मनसा २२ राजा नृहारत्वात्प्रथमेव एवमपसरयति उच्यतामिति २३ कलेवरं देहं २४ प्रतिग्रहो दानेनेत्वया प्रयच्छ प्रदेहि ता
वद्दक्षः साकल्ये राजसूययज्ञे शिष्टं पूर्वमदत्तो वा दक्षिणा ममत्यो निरवशेषं प्रदेहि २५ यो यस्तव प्रतिग्रहस्त्वष्टः प्रियः सतत्याविप

कोशागारो भाण्डागारः धनं वस्त्रादि राजपरिच्छदस्थानं कोशाभिधयः १८ १९ सर्वस्वनाशेऽप्यविकारमुखः प्रसन्नवक्त्रः २० मे मह्यं देहि।
राजर्षे त्वं कस्य प्रभुस्त्वं स्वामित्वं २१ कैस्तु प्रश्नायेन प्रश्नेः प्रभुत्वे स्वस्य स्वामित्वमाह यस्मिन्सर्वस्मिन्काले यावन्मया ते मही दत्तासीत
तस्मिन्सर्वस्मिन्काले पि भवानेव ब्रह्मर्षिश्रेष्ठः प्रभुरासीत् किमुत वक्तव्यं भवानद्य सर्वस्वामित्वे काले न प्रभुरस्तीमत्यर्थः २२ विष

कोशागारञ्च कोशञ्च यच्चान्यद्विद्यते विना भार्यां च पुत्रं च शरीरं च तवानघ १८ धर्मञ्च सर्वधर्मज्ञ
यो यान्तमनुगच्छति बहुनात्र किमुक्तेन सर्वमेतत्प्रदीयताम् १९ पक्षिण ऊचुः प्रहृष्टेनैव मनसा सो
विकारमुखो नृपः तस्यर्षेर्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह कृताञ्जलिः २० विश्वामित्र उवाच सर्वस्वं यदि दत्तं मे
राज्यमुर्वी बलं धनम् प्रभुत्वं कस्य राजर्षे राज्यस्थे तापसे मयि २१ हरिश्चन्द्र उवाच यस्मिन्नपि तदा ब्रह्मन् दत्ता
ते काले राज्यवती मही तस्मिन्नपि भवान्स्वामी किमद्य वसुधापतिः २२ विश्वामित्र उवाच यदि नाम त्वया
प्रतिदत्ता मम राजन्वसुधा त्वया यत्र मे विषये स्वाम्यं तस्मान्निष्क्रान्तुमर्हसि २३ पक्षिण ऊचुः श्रुत्वा राजा
तदा वाक्यं वचनात्तेन प्रमुनेः मुहूर्तमपि निश्चेष्टो नाहमस्मीत्यचिन्तयत् २४ मुहूर्तं स्थाणुवत्तस्थौ
ब्रह्मशापभयात्ततः सोऽनावसिष्ठन्नलगोवस्त्रमागो करोन्मतिम् २५ श्रोणीसूत्रादिसकलं भूष
णं संत्यज्य तरुवल्कलमाविश्य सहपत्न्या सुतेन च २६

पदेशस्वाम्यं प्रभुत्वं निष्क्रान्तुं निर्गन्तुं २३ वज्रस्य पातेन तत्सम २४
सेत्तोवेनतो ब्रह्मशापभयस्य तेनातरोऽत्रः स्थितः जलगंडूषद्वादशवार्षिकजलवत्सनियमस्थितम् भागे सर्वस्वदाने राज्यदेशादि
मागेव २५ श्रोणीसूत्रं कटिसूत्रं अलंकारश्च भूषणानां संग्रहे समूहं पत्न्यकत्त्वेति शेषः तद्रूणावल्कलानि त्वचः आविश्य

मुनेः प्रणामं दक्षिणादिकं कृत्वा प्रचक्रमे आरेभे शैब्यया नाम्न्या आत्मजेन पुत्रेण रोहिताख्येन ३७ अथानेयस्याने प्रदत्वा
अपप्रदाय ३८ निहतकण्टकं हतशत्रु देहत्रयमात्रमेवावशिष्टं ३९ मुनिस्तत्रागतो धर्मपरीक्षार्थं दक्षिणार्थं अपरुणद्धि तथा
पीतिरेवाकोक्तिः ब्राह्मणानां प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं प्रदत्तं मतं देहीति पहिकामुत्रिकेभ्यः श्रेयेभ्योऽपि शपनीमर्थः ४० तथापि

तथेति चोक्त्वा कृत्वा च राजा गन्तुं प्रचक्रमे सपत्न्या शैब्यया सार्धं बालकेनात्मजेन च ३७ व्रजन्तं स
ततो धावंस्तं मुनिः समभाषत क्व यास्यसीमं दत्वा मे दक्षिणां राजसूयिकीम् ३८ हरिश्चन्द्र उवाच
भगवन्राज्यमेतन्मे दत्तं निहतकण्टकम् अवशिष्टमिदं ब्रह्मन् शरीरत्रयमेव मम ३९ विश्वामित्र उ
वाच तथापि खलु दातव्या राजर्षे यज्ञदक्षिणा विशेषतो ब्राह्मणानां हि मद्दत्तं प्रतिश्रुतम् ४०
यावत्तोषो राजसूये ब्राह्मणानां भवेत्किल तावदेव तु दातव्या दक्षिणा राजसत्तम ४१ प्रतिश्रुतस
च दातव्यं योद्धव्यं चाततायिभिः रक्षितव्याः सदार्तास्त्वयैव प्राक्प्रतिश्रुतम् ४२ हरिश्चन्द्र उवा
च भगवन्साम्प्रतं नास्ति दास्ये कालक्रमेण ते प्रसादं कुरु विप्रर्षे सद्भावमनुचिन्त्य च ४३ विश्वा
मित्र उवाच किंप्रमाणो मया कालः प्रतीक्ष्यस्ते नराधिप शीघ्रमाचक्ष्व शापाग्निर्मया नो सन्निपति ४४

कियती दक्षिणा मया देयेति तत्राह यावत् परिमाणो यत्परिमाणा तेषां यज्ञे निमंत्रितानां ब्राह्मणानां किलेति प्रसिद्धो भवेत्स्यात् ताव
त्प्रमाणा वदातव्येति ४१ तत्र प्रतिज्ञाभंगेन भीषयति प्रतिश्रुतमिति आततायिभिः शत्रुभिः प्राक्पूर्वं ४२ साम्प्रतं वर्तमाने काले दास्ये
दास्यामि तत्तस्मात् कालक्रमेण किञ्चित्काले परिपालनरूपेण मम भावमनुचिंत्य परीक्ष्य प्रसादं कुरु इत्यर्थं दीनवोक्तिः ४३ किंप्रमाणः।

किंपरिमाणः प्रतीक्ष्यः परिपाल्यः अन्यथा कालप्रमाणस्याज्ञापनेन ४४

मासेनत्रिंशद्दिनोरात्रप्रमाणेनकालेन प्रवृत्तोगंतुमारब्धो ४५ शिवःकल्याणकारी परिपंथिनोधर्मपालनप्रतिबंधकाविघ्नाःमा
निषेधे ४६ गंतेगमनेकृतेमयविनाक्वयास्याप्रियाभार्या ४७ सपुत्रकुटुम्बःपुरुषाःअनुयायिनोनुगामिनः अनुव्रजन्ते ४८।
जहासिमजनासि नित्यंभवद्वियोगेनयार्तिःपीडातयापरिपीडितान् दुःखितान् धर्मतत्परोधर्मतत्परः दीनानांसशोकानामनु

हरिश्चन्द्र उवाच मासेनतवविप्रर्षेप्रदास्येदक्षिणाधनम् सांप्रतंनास्तिमेवित्तमनुज्ञांदातुमर्हसि ४५
विश्वामित्र उवाच गच्छगच्छनृपश्रेष्ठस्वधर्ममनुपालय शिवश्चतेस्तुपंथानमासंतुपरिपंथिनः ४६
पतिमाज्ञप्तः प्रस्थातःसगच्छन्निजगामवसुधाधिपः पश्चान्मनुविनागंतुमन्वगच्छत्तंप्रिया ४७
तंसभार्यंनृपश्रेष्ठंनिर्यान्तंसकलंपुरात् दृष्ट्वासपुत्रकुटुम्बःपौराराजानुयायिनः ४८ पौराऊचुः हा
नाथकिंजहास्यस्मान्नित्यार्तिपरिपीडितान् त्वंधर्मतत्परोराजन्दीनानुग्रहकृत्तथा ४९ नयास्मानपि
राजर्षेयदिधर्ममवेक्षसे मुहूर्तंतिष्ठराजेन्द्रभवतोमुखपंकजम् पिबामनेत्रभ्रमरैःकदाद्रक्ष्यामहेपुनः
यस्यप्रयातस्यपुरोयान्तिपृष्ठेचपार्थिवाः तस्यानुयातिभार्येयंगृहीत्वाबालकंसुतम् ५० यस्यभृत्याः
प्रयातस्याग्रतोयान्तिगजसंस्थिताः सएषपद्भ्यांराजेन्द्रोहरिश्चन्द्रोऽधिगच्छति ५१ हाराजन्सुकुमारेणेस

शरदभ्रदयाकरः ४९ धर्ममवेक्षसेधर्मज्ञानार्थीपिबामपिबामः मुखपंकजदर्शनसुखंलभामहेनाद्यःकरोति ५० केचिदेवमूचुःराजमातामालोक्या
द्वःयस्येत्यस्मिन्पद्यात् ग्रहोदेवस्यदौरात्म्यमितिभावः ५१ अग्रेपुरतः गजेषुसंस्थिताःसाक्ष्यपाः ५२ केचिद्राज्ञोदर्शनेदुर्लभमत्वाक्रोशं
नेहाराजन्नितिशेषमनाभ्यासःस्पृष्टसमीचीनाउन्नतानासिकायस्यतत् शुभ्रानासिकायाःसन्तायोनसंवास्वलादितिनासिकाशाहस्य

नागजसमाप्तिक्लिष्टमास्थितम् कीदृशमिति विशेषंमविषयति ५३

मुखंसकलसमाप्तःप्रतिपादितंकेशं दुःसहसुकुमारं

नसमारोपेसंतापोनिवसितानासापंकितःसंतापंदिवसेनसंदेशः पतिमुखप्रतिसंपं

मा· पु.टी· ३३

केचित्पौरा राजानं प्रेष्ठत्वादनुयियासवश्चक्रुः तिष्ठ तिष्ठेति आनृशंस्यं आनृतत्वं परदुःखासहः ५४ यथा सत्तादेश्छायाऽपरिहरान
यावयमपि नमत्तामरसमर्थः ५५ तदेव स्फुटयन्त्याभिः सह भवान्स स्वीयमर्थः स्वर्गः शोभनं स्थानं ५६ तेषां पौराणामेवानुकं
पयानुक्रोशेन अतिष्ठत् ५७ पौराणां वाक्यैराकुलं यथा भवेत्तथा कृतं निरुद्धम् रोषेण क्रोधेन अमर्षेण ईर्ष्यया विवृत्ते परिवर्ति

तिष्ठन्ति सत्यप्रेष्ठस्त्वं धर्ममत्र पालय आनृशंस्यपरो धर्मः क्षत्रियाणां विशेषतः ५४ किं दारैः किं
सुतैर्नाथ धनैर्धान्यैरथापि वा सर्वमेतत्परित्यज्य च्छायाभूता वयं तव ५५ हा नाथ हा महाराज हा स्वा
मिन्किं जहासि नः यत्र त्वं तत्र तत्र वयं तत्सुखं यत्र वै भवान् नगरं यत्र तत्र भवान् स स्वर्गो यत्र वै भवान् ५६
इति पौरवचः श्रुत्वा राजा शोकपरिप्लुतः अतिष्ठत्तदा मार्गे तेषामेवानुकंपया ५७ विश्वामित्रो
पि तं दृष्ट्वा पौरवाक्याकुलीकृतम् रोषामर्षविवृत्ताक्षः समागम्याब्रवीदिदं ५८ धिक्त्वां दुष्टसमाचा
रमनृतं जिह्मभाषिणम् यस्त्वं प्रदाय मे राज्यं पुनः प्रत्याकर्षुमिच्छसि ५९ इत्युक्तः परुषं तेन गच्छा
मीति सवेपथुः ब्रुवन्नेवं ययौ शीघ्रमाकर्षन्दयितां करे ६० कर्षतस्तां तथा भार्यां सुकुमारीं श्र
मातुराम् सहसा दण्डकाष्ठेन ताडयामास कौशिकः ६१ ॥

ते अक्षिणी येन ५८ अनृतमसत्यं अनृतप्रवृजिह्मभाषिणं कौटिल्यकथनशीलं आकर्षुं नेतुं अपहर्तुमिच्छसि किं स्वयं दत्त्वा।
पुनः स्वीकारार्थं ५९ परुषं निष्ठुरं सवेपथुः सकंपः गच्छामीति ब्रुवन् कथयन् आकर्षन् हस्तावलम्बेन नयन् ६० सु
कुमारीमतिकोमलाङ्गीं श्रमेणातुरामाकुलां दण्डकाष्ठेन महालगुडेन ६१ ॥

३३

उदाहरत् प्रकथयत् ९२ विश्वेदेवाः पंचकृपालवो दयाशीलाः सुपापो ऽतिपापः ९३ यज्वनां विधिनाइष्टवतां श्रवरो ऽपितो ऽभ्रंशितः
कस्य सम्बंधिनं महाध्वरे महति यज्ञे हूयमे यादौ मंत्रपुरस्सरं मंत्रपुरस्कृतं सुतम् अभिषुतं सोमं ९४ तान् विश्वेदेवान् अथ ९५ भवित्री

ततो यापीडितो राजा हरिश्चन्द्रो नरेश्वरः गच्छामीत्याह दुःखार्तो नान्यत्किंचिदुदाहरत् ९२ अथ वि
श्वेतदा देवाः पंच प्राहुः कृपालवः विश्वामित्रः सुपापो ऽयं कांल्लोकान् समवाप्स्यति ९३ येनायं यज्वनां
श्रेष्ठः स्वराज्यादवरोपितः कस्य वा श्रद्धया पूतं सुतं सोमं महाध्वरे पीत्वा वयं प्रयास्यामो मुदं मंत्रपुरः
सरम् ९४ पतितान् क्रतु इति तेषां वचः श्रुत्वा कौशिको ऽतिरुषान्वितः शशाप तान्मनुष्यत्वं सर्वे यू
यमवाप्स्यथ ९५ प्रसादितश्च तेनोक्तं पुनरेव महामतिः मानुषत्वे ऽपि भवतां भवित्री नैव संततिः ९६
न दारसंग्रहश्चैव भविता न च मत्सरः कामक्रोधविहीनाश्च भविष्यथ सुराः पुनः ९७ पतितान् क्रतुः
ततो ऽवतेरुस्ते ऽंशैः स्वैर्देवास्ते कुरुवेश्मनि द्रौपदीगर्भसंभूताः पंच वै पाण्डुनन्दनाः ९८ एतस्मात्का
रणात्ते च पाण्डवेया महारथाः न दारसंग्रहं प्राप्ताः शापात्तस्य महात्मनः ९९ एतत्ते सर्वमाख्यातं
पाण्डवेयकथाश्रयम् प्रश्नत्रयं समाख्यातं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि १०० ॥

भविष्यंती संततिर्वंशः ९६ दारसंग्रहो विवाहः ९७ ९८ तस्य विश्वामित्रस्य ९९ भगवन् सर्वं जन्मग्रहणनिमित्तानुयोगं इत्यकृतम्
प्रश्नत्रयं समाप्ताः पंचयचलादिकम् पंचेष्टस्योत्तरं दत्वान्यप्रश्नाणां स्वतंत्रयति किमन्यदिति पाठांतरे अर्हसि योग्यो भवसीत्यर्थः ८०

मा०
पु.टी०
३४

इति मार्कण्डेयपुराणे व्याख्याने सप्तमोध्यायः ७ द्रौपदेयोमतिप्रसंगेन हरिश्चंद्रचरित्रं निरूप्येदानीं तत्कथाशेषं श्रोतेनाञ्कुत
हलः एवक्ति भवद्भिरित्यादिना यथापृष्टमितिपृष्टानतिक्रम्य १ कृच्छ्रं दुःखं महद्दीर्घं बहुक्लेशमतिशयेन तादृगिति महद्दुःखे

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चंद्रोपाख्याने द्रौपदेयोत्पत्तिर्नाम सप्तमोध्यायः ७ जैमिनिरु
वाच भवद्भिरिदमाख्यातं यथापृष्टमनुक्रमात् महत्कौतूहलं मेस्ति हरिश्चन्द्रकथां प्रति १
अहो महात्मना तेन प्राप्तं कृच्छ्रं महद्दुःखम् कच्चित्सुखमनुप्राप्तं तादृगेव द्विजोत्तमाः २ पक्षिण ऊ
चुः विश्वामित्रवचः श्रुत्वा स राजा प्रययौ शनैः दैव्यानपैवानुगतो भार्यया बालपुत्रया ३ स गत्वा व
सुधापालो दिव्यां वाराणसीं पुरीम् नैषा मनुष्यभुक्तेति शूलपाणेः परिग्रहः ४ जगाम पद्भ्यां दुःखार्तः
सह पत्न्या समाकुलः पुरीप्रवेशे ददृशे विश्वामित्रमवस्थितम् ५ तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं विनयावनतो
भवत् प्राह चैवं प्राञ्जलिः कृत्वा हरिश्चंद्रो महामुनिम् ६ इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम
येन ते कृत्यमस्त्याशु गृहाणार्घ्यमनुत्तमम् यच्चान्यत्कार्यमस्माभिस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ७ ॥

व २१ दिव्यां द्योतनादिगुणयुक्तां मानुषैर्भुक्ता भोगाय स्वीकृता न तत्र देवैः शूलपाणेर्विश्वेश्वरस्य परिग्रहः स्वीकारः ४ ५ ६ कृ
त्यमुपयोगः अर्घ्यं पूजोपकार्यं मनुहेयं आख्यातं कथयितुं ७ ॥ ३४

राजसूयो निमित्ते यज्ञे नत्वस्य वबोधयदित्वयास्मर्यते त्विंमते ८ अज्ञानमनन्तेतपसोवृत्ते यस्य तस्य सम्बोधनम् दिनस्यार्धे
द्विप्रहरात्मकं प्रतीतस्व परिपालय मा विरम परोधं मा कुर्विनमर्थः ९।१०॥ अर्थः पन्ने प्रतिग्रहो मदत्तधनस्य ग्रहणं मेम
मत्तद्वियस्य प्रकर्षेण उद्दोदोषापादकः दत्वेति येपूर्वं दानारोम्भमनेवर्यं कथमस्मै प्रायावामदेह्यमर्थः १२ अकिंचनो इति:

विश्वामित्र उवाच पूर्णाः समा मासो भद्र ते दीयतां मम दक्षिणा राजसूयनिमित्तं हि स्मर्यते स्ववचो
यदि ८ राजोवाच ब्रह्मन्नद्यापि सम्पूर्णो मासो ज्ञानतपोधन तिष्ठत्यर्धदिनार्धं तत्प्रतीक्षस्व माचिर
म् ९ विश्वामित्र उवाच एवमस्तु महाभाग आगमिष्याम्यहं पुनः शापं तव प्रदास्यामि न चेदद्य प्रदा
स्यसि १० पक्षिण ऊचुः इत्युक्त्वा प्रययौ विप्रो राजा चाचिन्तयत्तदा कथमस्मै प्रदास्यामि दक्षिणा या
प्रतिश्रुता ११ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः साम्प्रतं च मे प्रतिग्रहः प्रदुष्टो मे न याचे याचामहे कथ
म् १२ किं नु प्राणान् विमुञ्चामि कां दिशं यामि अकिञ्चनः यदि नाशं गमिष्यामि अप्रदाय प्रतिश्रुत
म् १३ ब्रह्मस्वहृत् क्रिमिः पापो भविष्याम्यधमाधमः अथवा प्रेष्यतां यास्ये वरमेवात्मविक्रयात् १४
इति तं व्याकुलं दीनं चिन्तयानमधोमुखम् प्रत्युवाच तदा पत्नी वाष्पगद्गदया गिरा १५॥

नः मरणापेक्षयन्तोऽस्मादाह यदीति नाशं मरणं १३ प्रतिग्रहाप्रदानं ब्रह्मस्वहरणं चेति द्वयस्य प्रकृतनिष्क्रियस्य दत्वा।
फलं क्रिमिरित्यादि एवं मरणोपायो गयन्ताप्रतर्कां सदितर्कयति अथवेति प्रेष्यतां दासत्वं तदेव वरं श्रेष्ठं आत्मनो वि।
क्रयात् द्रव्यविनिमयात् १५॥

मा.
पु.टी.
३५

श्मशानवत् अस्पृश्यकिमङ्गस्ववर १६ परतरं धर्मं १७ अग्निहोत्रं यतः अधीतं वेदाध्ययनं वैफल्यं निष्फलत्वं अकारणमनृतमसं
अग्नौतमेतावद्ग्राणांदृष्टोगतिनृणां इति कोने समुदितं कथितं धीमतां जितमनसां तारणाय भवोदाराणाय अकृतात्मनां अशु
नमनस्कानां पातनाय अधोगतये १९ सप्तावरिषालनेदोषमितिवृतेनाह सप्तर्षिमेधानिति कृतिर्नाम राजा कश्चित् सकृदे १८
कवारं २० नानमपत्यं मे इत्यर्थं शोकग्रस्तेन राज्ञा वियोगजातेन सरुरुद हृदयवचनात् सा रुरोद बाष्पाम्बुलवैः संभृते नेत्रे

मञ्चिंतो महाराज स्वसत्यमनुपालय श्मशानवद्वर्जनीयो नरः सत्यबहिष्कृतः १६ नातः परतरं ध
र्मं वदन्ति पुरुषस्य तु यादृशं पुरुषव्याघ्र स्वसत्यपरिपालनम् १७ अग्निहोत्रमधीतं वा दानाद्याः सक
लाः क्रियाः भजन्ते तस्य वैफल्यं यस्य वाक्यमकारणम् १८ सत्यमत्यन्तमुदितं धर्मशास्त्रेषु धीमताम्
तारणायानृतं तद्वत् पातनायाकृतात्मनाम् १९ सप्ताश्वमेधानाहृत्य राजसूयं च पार्थिव कृतिरा
जस्तु तः स्वर्गाद्भ्रष्टोऽसत्यवचनात्सकृत् २० राजन्नानमपत्यं मे इत्युक्त्वा सा रुरोद ह बाष्पाम्बुप्लवनेत्रा
तामुवाच महीपतिः २१ राजोवाच विमुञ्च भद्रे सन्तापं सन्नयं तिष्ठते बालकः उच्यतां वक्तुकामासि
यद्वा वे गजगामिनी २२ पत्न्युवाच राजन्नानमपत्यं मे सतो पुत्रफलाः स्त्रियः सो संभराय विद्धि न

इतिविंशमणवद्दितियम् २२

णीयमांसलाम् २१ राजानुनैः ख्यातावकनापाश्च संज्ञानभयेनामांशेकार्थे किं स्मरणार्थं माषासपति विमुञ्चेति भद्रेकप्यागिनी
ति सप्ताश्वमेधसमन्वितं संभयं गजवद्गमनशीलं यस्याः २२ सतोत्वारं शामहात्मनो स्त्रियः पत्न्यः पुत्रं केवलं तिपुत्रफला इत्यर
ति निवेदने फलमाह संभरायकस्मै विद्धि त्रीयवित्तेनयनविनिमयेन देहीनि संभरानम् २२॥ ३५

मोहंमूर्छां संप्राप्तो वेनतो २४ वनखेदे स्मिन प्रकः संलापो यस्या स्मान्नाटशी मम पापस्य उर्जेन स्य दुःखिना दुःखपिडी किं कस्माद्
वक्तिमिच्छ लोपश्चार्षः २५ नवेदाद हा हेति सोढ्तिनित्तिने दुर्वोध्यशक्या महेशक्रमः २६ श्रापि भिक्षितवयसाभिः परित्यक्तो
यामः २७ सकरुणकरुणारसाविर्भावकंचाकाम २८ अपध्यानादनादयात रेकोमंगविशेषसोदरो कंवं वमंन देवाललरणशाया

पतिणाऊञ्चः पतदाकमुपमुमयोमोहं महीपतिः प्रतिलभ्य च संज्ञां स विललापाति दुःखितः २४
मह दुःखमिदं मे द्य पतमेवं ब्रवीषि माम् किं वुनस्मित संलापाम मम पापस्य दुःखिना २५ हा हा का।
ये त्वया सोढवरुमेवं स्मिते दुर्वोध्यमेतद्वचनं कलेशकाममेकपाम् २६ इमस्का सन्तपश्चेशापि
स्थितिमलभकुवन् निपपात महीपृष्ठे कं यापिपरिप्लुतः २७ शयाने भविते दृष्ट्वा हरिश्चंदमा।
हीपतिम् उवाचेदं सकरुणं राजपत्न्यातिदुःखिता २८ पत्युवाच हा महाराजकस्मात्त्वमपध्याना
दुपागतम् यत्ने निपतितोभूमौ शोकवाक्लरणाविन: २९ येनकोसगुशोविते विशालमपवर्जितम्
सपवहपिवीनायोभूमौ स्वपिति मेपतिः ३० हा कष्टं किं नवाने न कृतं देव महीत्विना येनेदोपल्दत
सोयेनीतः पापामिमो दशाम् ३१ इमस्का सापिमश्चाणीमूर्छितानिपपातह भर्तृदुःखमहाभारा।
नस्मिन्नउवितः शोतयोप्यः ३४ कोसगुशः कोसगविकंको सापिकं ध्रुपिककोटिशः अपवर्जितं विशालितं भूमौ शय्यावृता
पो ३० रात्रो देववृक्तोऽर्गति प्रतिविन्याह हा कष्टमिति हे दैवमहीत्विनाराज्ञा पापं दुःखं दृशोगवस्था ३१ अमस्येनसोढु
मशक्येन भर्तृदुःखमहाभारेणातिशायेन पीडिता ३२ ॥

मा॰ अनार्यैः प्रविश्यमानस्तामिनौघ्रमर्थमतीवदुःखपरावृत्तस्तया विशेषात् ३३ ददस्व देहि ३४ कालकल्पः कालसदृशः क्रुद्ध इव
पु॰ टी॰ वैरभावनयाराज्ञः क्रोधं कृतवान्भावनानस्योपकारार्थं धर्मे परीतायेपरमार्थतः यमत्रः स्मे मार्गिते याचितेन यो राज्ञो दम्यमोः ३५
३९ समभ्युक्ष्य उत्क्षिप्य ३६ ऋणं धारयतो अन्नमर्णस्य प्रतिदिनं दुःखं वर्धते एवं अनृणत्वाद्देहं कृतवान् सत्यं मामहीतिभावः ३७ आ

36

पतिताकृत्तः नीतश्चापतितोभ्रमावनायै पितरौ शिशुः दृष्टा तदवस्थां पाविष्टः शाढ्वाकोसुः स्थितः स
तात तात ददस्वान्नमम्बाम्ब मम भोजनम् त्वमेव लवती जाता नि कार्थे मम सूयति ३४ एतस्मिन्नेव त
रेणामो विश्वामित्रो महातपाः कालकल्प इव क्रुद्धोपेत्य समागितस्तपाः ३५ दृष्ट्वैव तं हरिश्चन्द्रः पपात
भुवि मूर्छितः स वारिणा समभ्युक्ष्य राजानमिदमब्रवीत् ३६ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र तां देहि दक्षिणा
म् ऋणं धारयतो दुःखमहन्यहनि वर्धते ३७ आप्यायमानः स तदा हिमशीतेन वारिणा अवाप्य चेत
नां राजा विश्वामित्रमवेक्ष्य च ३८ पुनर्मोहं समापेदे पुनः क्रोधं ययौ मुनिः समाश्वास्य च राजानं वाक्य
माह मुनिस्तदा ३९ दीयतां दक्षिणा सा मे यदि धर्ममवेक्षसे ४० सत्येनार्कः प्रतपति सत्ये तिष्ठति मेदिनी
सत्ये चोक्तः परो धर्मः स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ४१ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् अश्वमेधसह

[illegible]

प्यायमानः आप्याय्यमानः आसिच्यमानः हिमवत् शीतेन ३८ ३९ सा एवं प्रतिश्रुता धर्मं सत्ये ४० प्रकर्षेण रविः परउत्कर्षः ४१
तुलया तुलायाम् धृते एतेन हेतुसत्यं हिनि अग्नये न एवकारः समाश्वमेधसहस्रयो
स्तैल्येनिराकृते प्रतितिष्ठते प्रतिविशेषकोऽभवेत ४२ ३९

साम्नापि तेन कारणं प्रयोजनं प्रनार्यैः दुराचारैः पापः संकल्पो यस्य क्रोदुः स्वरापि निशुरतम समस्तेन इति तेशीलं यस्य त्वपि प्रव
तेव इति कथयति सति प्रनस्य सद्भावादसत्वकथनं रूपमन्यते ममसद्भावः पश्चात्ताभावस्त्वेनाव एव कुदृत्ति णाद्दानरूपः श्रुषा।
तो ४३ तदाह प्रयोति दास्यति प्रति पादयिष्यति ४४ शापाद्भयेनातैराद्भःखितः कोदिग्भूतो भयेनविद्रावापदिशमद्बेराको
पणस्र गायते यतो धनो विद्यमानधनः निःस्वः सान्त्वामीयापि क्रान्तः सर्वैर्मित्र बन्धादिभिर्वर्जितत्वात् दशांसंकरेण पदपीश

प्रव्रज्यवाकिं ममैतेन साम्नापि केन कारणाम् प्रनार्यैः पापसंकल्पैः क्रूरैर्वाल्तनवादिति त्वपिराजेन्द्र व
इति सद्भावः प्रपन्नो मम ४३ प्रयोस्मदृत्ति णाराजन्न दास्यति भवान्यदि प्रस्ताव लम दाम केशपाशा।
त्मिता मृणगतः ४४ रक्तक्रोसयणोविशो राजाशापभयातुरः कोदिग्भूतो धनोनिःस्वोऽस्पृशामयति।
नाहतः ४५ मापीसम्भयः प्राहेदं क्रियतो वचनं मम माशापानल निर्दग्धः पञ्चत्व मुपयास्यति ४६
सतयाकृष्यमान स्तदाजाप्त्या प्रनः पुनः शापभेद्दकरोम्येष विक्रयं तवनिर्घृणः ४७ दशांसे।
रपि यत्कृते न शाक्नोत्तत्करोम्यहम् यदिमे शक्तोवाणी वक्मीर एक्तद्र्वचः ४८ एवमुक्तानतेनाभा
र्यागत्वा नगरमातुरः वाष्पापिहितकण्ठात सतोवचनमब्रवीत् ४९ ॥

गरहीते पदे विघते यस्य तेन विश्वामित्रेण हृत उपकृद्धसर्वः ४५ क्रियतां सेपायस्तं शापानलेन निर्दग्धः पञ्चत्वं मरणं माउपया
स्यति माशहोनिषेधे ४६ निर्घृणो निर्दयः ४७ दशांसे यान्तकैरपि शक्तानेशाक्नोति भार्यांभो विक्रीणामीतीदृशं सप्रतिशयेन उ।
हेवचः ४८ वाष्पाप्रवृत्त जलेनेनापिहितः कण्ठोतिणी वयस्य भार्यारिमनेन प्रपेरकारलोपः ४९

मा॰
पु॰टी॰
३२

किं किंचित् जगत्पतिं वा मोहयत्युत्तमान्मिव च यत् एवं श्रुत्वा नृपमाह: कस्त्वं भोरिति एवं तैः पृष्टे राजाह दृष्टोसइति श्रुत्वा नृपो मा
नुषय्यनिति : ५० अतिकठिनोतिक्रूरः ततस्तस्मात्तस्मादपि पापतरोतिपापी कस्मादेतत्त्वया कथ्यते इत्युक्ते तेनाह विक्रेत
मिति द्रव्यविनिमयेन परस्त्रीकन्ते दयिताप्रेयसी पत्नी शर्मोप्यहं एतस्मिन्कार्ये शरणागतो गुरावसथ्ये प्रेयसिये न कारणेन शरणा
गतामेव न रक्ष्यत्यस्फोटेन प्रियेन तपवाह दृष्टोसंस्मारी मर्षः ५१ शरणैष्याथ धर्मेषु त्वादास्यामि दासभावेन प्रतिपादिता यद्दिवा

भो भो नीरागरिकाः सर्वे शृण्वन्तु वचनं मम किं मोहयत्युत्तमकस्त्वं भो दृष्टोसो हम मानुषः ५२ ततस्तो वाति
कठिनस्ततः पापतरोपि वा विक्रेतृदयितां शर्मो येन शरणान्न जानाम्यहम् ५३ यदि वा कस्यचित्कार्ये दास्य
शरणैष्यामम सब्रवीत्तन्नराधुको यावन्नो धारयाम्यसून् ५४ अथ वृद्धो द्विजः कश्चिदागमाह नराधि
पम् समर्पय स्वमे दासीमहं केनापनयद: ५५ प्रतिमे विप्रमस्तो कस्य कुमाराश्च मे प्रिया रहक
मेनशा क्रोतिकन्ते मस्त्वात्म्य एवं मे ५६ कर्मणा तावद्धोष्यरणी लालोत तवपोषितः श्रुत्वा प्रसिद्धं विप्रे।
रहस्माणोपयमेवलाम ५७ एवमुक्तस्तु विप्रेण हरिश्चन्द्रो महीपतिः वशीयेन मनो दुःखात्तु किं विधेन

कस्यचिन्नर्मसकार्यं भवेत ततः सप्रमोदरपाश्रुको ब्रवीत मम नयाकार्यमिति प्रणतो निवेदयत् त्वरा निवेदने शरणागतमनो
नुरक्ते विशेषयति यावद्दिनि यावद्रैनि नं कालम् ५८ समर्पयस्व प्रतिपादय क्रेनाक्रयिकः श्रुत्वा एवाह पनश्च इति ५९ प्र
लोके व्रक सकुमारा मरश्ला प्रयच्छ देहि मे मम ५० कर्मण्येतावत्कर्मणि साधुना कर्मण्येतादीनोत तवपोषितो गणानो इदेवि
नेसम मंभजमनः रूपं योग्यं ... प्रयच्छ ५१ मनसा दुःखात्मनो विक्रय देहे ... शीर्यंत शिथिलीव ३२

वल्कलस्य भूर्जं मयवसनस्यांतेरफ्मसिपियिले ५७ अर्पसदावायवसन ५८ नास्मातीः मस्त्यशत्रुपुनाप्रयमप्रति प्रस्यपा
स्पृष्टमयोग्यापरवल्लभनवान् ५९ प्रसेनावाक्षेणाविलेकल्पषेप्रदितीपस ६० काकपक्षोपिशिवशेशपारयनीतितथा
सवलत्पतन् प्रभ्याहननं वपेटयाहतवान् शपोनुगार्षः ६१ नाथस्वामिन् क्रोणीक्षद्धेणगरहाणपनेवालंविना

ततः सविषेण्टपतेवेल्कलांतेरफ्मपनम् वद्धाकेशेषयासयन्तपपत्नीमकर्षत ५७ पत्न्युवाच प्र
न्वार्यशुभ्रवनावन्मापावमस्पणाम्पहेशिशुम् दुर्लभदर्शनेनातपुनरस्मभविष्यति ५८ यशेहिवत्स।
मामेवंमातरंहासतागतनाम् मोमामस्मातीराजपुत्रप्रस्यपारहनवापना ५९ ततः सवालः सरमारहा
तमातरम् समेमाथावदन्मेतिवदन्वसाविलेतणः ६० हस्तेनवतमाकर्षत्काकपक्षधरः सवलन् त
४१ तमागतेद्विजः क्रोधाद्दालमभ्याहननदा वदंस्तूष्णीमोस्वेतितेनवगुत्रतिमातरम् ६१ पत्न्युवाच प्रसा
देकुरुमेनाथक्रोणीक्षमेववालकम् क्रोनापिनाहंभवतोविनैनेकार्यमाधिनी ६२ रम्यंममास्यभा
ग्यायाः प्रसादः क्रियतांविभो मोसंयोमयवालेनवस्मेनवपपासिनोम् ६३ वाहाणउवाच गस्येतावि
तमेतननेपतांममवालकः स्त्रीपुंसायेमेशास्त्रैः कृतमेवहिवेतनम् शतेनसहस्रुलस्यवकोटिभिस्स
नेवापनम् ६४ पतिणात्मुः तेयैवतस्यतहितेरमानरपटेततः शरस्यवालकमाशामहेकस्यम हरिश्चन्द्र ५६

यपत्निदीयतां ६५ समासेनविषेरनिमत्वात् स्त्रीपुंसोरिनिपयोगः वेनतेभ्यतिः प्रयंभावः शीलकर्मण्यनायात्रयणपयास्त्रीपुं
सयोरवौविहितस्यानहालकस्यापिवेतनमत्रपंप्रतिपादयामीति ६६ उत्तरपदेउत्तरीयवस्त्रांतेदत्वावद्धामहमितिनामा [illegible] ५५

१९ इष्टयज्ञस्तु:सामासोजनः १७ १८ तथाविधैस्ताश्वक्रकौरैउनैपैः किंनस्वनोस्मि १९ श्रेनरधीपनतिरोदधोहन्ताण्णमारो
हाउच्चविदणात्सगेरसत्रनैःसैमानाश्चैो २०।२१।२२ तत्रवेधोनाममाश्रेणैवतद्वियोनतहवेन २३ कस्पपरंवत्सग्रभावमिमशाह

नीयमानैतनैरदृष्ट्वाभार्यापुत्रोसपार्थिवः विललापपाउ:त्वानैतिःश्वसोस्पुनः पुनः १६ पोनवाश्चर्वे
वाद्विमोनेतुर्वेवहप्यज्ञनः दृष्ट्वेवनःपुराणन्तीमेयदासौन्वमागता १७ स्पर्वैवशापमस्तोयसजुमारकरा
गुलिः संयोमाविक्रयंवालोधिस्नामस्तसुउसेतिम १८ हाविपेदाशिशोवत्समममानापैसहवैपैः देवा
धीनारश्यैशासैनस्मनोस्मिनथाविधैः १९ पवंविपलतोराजःसविश्रोनरधीपनहतारोस्तादिभिस्तेगे
स्नावारायतस्रालितः २० विश्वामित्रस्ततःशामोरपविनमपावत तस्सैसमर्पयामासहरिश्चन्द्रोपितउत्त
म २१ तद्दिज्ञस्तोकमालोकवालविक्रयसम्भवम शोकाभिभूतंराजानंकुपितःकौशिकोब्रवीत २२ त
त्रवेधोममेमातस्सदशीयदक्षिणाम मनसेयदितज्ञानस्पस्तत्रैमेपरंबलम २३ तपसोत्रयतमस्माय
णस्यासममस्यच मत्प्रभावस्पवोग्रस्पशुद्धस्याध्ययनस्यच २४ राजोवाच भ्रयदास्यामिभगवन्कश्चित्कालः
प्रतीक्ष्यताम साम्प्रतंनास्तिमेक्रीतापत्नीपुत्रश्चवालकः २५ विश्वामित्रउवाच योयंस्थितस्नतभा
गोदिवमस्पनराधिप पपपवप्रतीत्सोमेवकव्योनानरंत्वया २६ ॥

तपसइति प्रतमस्पक्रर्षेणकायवाङ्मनोनिरोधेनानुष्ठितस्य ब्राह्मण्पस्पनतनिष्ठनस्यग्रममस्यासहत्तस्य प्रतपवजातस्पमस्या
भावस्पमत्महिम्नः।उग्रस्पप्रवलस्य शुद्धस्पनत्वविश्रांतिपर्यवसानस्याध्ययनस्यवेदपाठस्यच २४ भ्रमत्शिष्टंयनं २५ उभरेवा ३८

ब्रह्मणं निर्दयं निष्ठुरं परुषं ७७ आदिशत्तेन विनाशहरणं मयादीनां मध्ये तेरे गते रश्निमयः सर्वाकारैर्निरूपायं धनलाभं आत्मनो भा
र्याप्रव्रविक्रयवदिक्रये ग्राविनिश्चित्य ७८ प्रेष्येणानियोजनेन ७९ दुर्गन्धेन विकृतो वीभत्सः रूक्षः पोमूनापि किलसमर्थः श्मश्रु
लो केशैः खवितमुखः दंतरउन्नतदंतः ब्रह्मणी क्रूरः ८० लम्बोदरः दीर्घजठरः स्फिग्वान् दीर्घपुच्छजघनाधोभागः करालो घोरः

पतिताभ्युः तथैवमुक्त्वा राजानमब्रह्मणं निष्ठुरं वचः दहतायचनेतृणं कुपितः कौशिको ययौ ७७ वि
श्वामित्रे गते राजा भयशोकादिमध्यगः सर्वाकारैर्विनिश्चित्य शोवाचोर्ध्वमुखः ७८ वित्तक्रीतेन यो
दासीभयामप्रेष्येण मानवः सत्वरीतत्वराशुक्रो यावत्तपतिभास्करः ७९ अथाजगाम त्वरितं धर्मश्चाण्डा
लरूपधृत् दुर्गन्धविकृतो रूक्षः श्मश्रुलो दंतरो हूणी ८० कृष्णोलम्बोदरः स्फिग्वान्करालः परुषाक्षरः
गृहीतपक्षिपुञ्जश्च शवमाल्यैरलंकृतः ८१ कपालहस्तो दीर्घास्यो भैरवेति वदन्मुहुः श्वगणेन वृतो घो
रो यष्टिहस्तो निराकृतिः ८२ चाण्डाल उवाच अहमर्थी त्वया शीघ्रं कथयस्वात्मवेतनम् स्तोकेन वह
ना वापि येन वा लभ्यते भवान् ८३ पतिताभ्युः तं तादृशमथालक्ष्य क्रूरदृष्टिं सुनिष्ठुरम् वदंतमतिदुः
शीलं कस्त्वमित्याह पार्थिवः ८४ चाण्डाल उवाच चाण्डालोऽहमिति ख्यातः प्रवीरेस्मिन्पुरोत्तमे विख्यातो
वध्यवधको मृतकम्बलहारकः ८५ राजोवाच नाहं चाण्डालदासत्वमिच्छेयं सुविगर्हितम् वरंशा

परुषाक्षिकर्णो घोरः श्वगणेन परिवृतस्य ८१ गृहीताः पक्षिणां पुञ्जा गणा येन शवमाल्यैः मृतदेहस्थमाल्यैः शिरोधार्यैरभिः ८१
कपालहस्तः पात्रभोजनपात्रं हस्ते यस्य श्वासं मुक्त्वा भैरवेति वदन् नाम्ना नेरूपास्यः कश्चित् श्वानः सारमेयाः तेषां गणेन यष्टिर्वेत्रनि
राकृतिर्दुर्दर्शः ८२ येन परिमाणभूतेनाधिकेन ८३ अतिदुःशीलं अतिशायेन दुःशीलं गात्रादिकं वदंतं ८४ प्रख्यातो वीरायचनाटा

३५

चण्डालस्याग्रतो धर्मस्यागमनम् ८५

धर्मेण चण्डालरूपेण हरिश्चन्द्रस्य क्रयः ८५

39

८१ ८८ स्वर्गस्य वेश्मारुरुक्षुर्व्रजंगमिष्ये गमिष्यामि वित्तकामः कोपनाभिलाषी ८९ ९० चिंतायामवस्थितं मानसं यस्य विकलो
विक्लवः ९१ चाण्डालसंकरः कष्टो निरयापादकत्वात् दुःखदः ९२ सुवेशास्तनेत्रः प्रेक्ष्योन्निरीक्ष्यः चित्तेष्वनुवर्त्तते इति तया ९३

पक्षिण ऊचुः तस्यैवं वदतः शान्तो विश्वामित्रस्तपोनिधिः कोपामर्षविवृत्तात्मा प्राहचेदं नराधिपम् ८७
विश्वामित्रः चाण्डालोयमनल्पेन ते धनेन वित्तमुपस्थितः कस्मान्न दीयते मह्यमशेषा यज्ञदक्षिणा ८८ हरिश्च
न्द्रः भगवन्नस्य वेशास्य मामात्मानं विद्धि कौशिक कथं चाण्डालदासत्वं गमिष्ये वित्तकामुकः ८९ विश्वामि
त्रः यदि चाण्डालवित्तेन मामात्मविक्रयजं मम न प्रदास्यसि कालेन शप्स्यामि त्वामसंशयम् ९० पक्षिण ऊ
चुः हरिश्चन्द्रस्ततो राजा चिन्तावस्थितमानसः प्रसीदेति द्रुतं व्यासं गृहीत्वा जगाद विह्वलः ९१ दासोस्म्यार्त्तो
स्मि भीतोस्मि त्वद्भक्तश्च विशेषतः कुरु प्रसादं विप्रर्षे कष्टश्चाण्डालसंकरः ९२ भवेयं वित्तशेषेण सर्वकर्म
करो वशः तवैव मुनिशार्दूल प्रेष्यश्चित्तानुवर्त्तकः ९३ विश्वामित्रः यदि प्रेष्यो मम भवान् चाण्डालाय तत
तो मया दासभावमनुप्राप्तो दत्तो वित्तार्बुदेन वै ९४ पक्षिण ऊचुः एवमुक्तस्तदा तेन चाण्डालो हृष्टमान
सः विश्वामित्राय तद्द्रव्यं दत्त्वा बद्ध्वा नरेश्वरम् ९५ दण्डप्रहारसंभ्रान्तमतीवव्याकुलेन्द्रियम् इष्टबन्धुवियो

गार्त्तं मव्यद्विजवक्रिमया ९५ इति मार्कण्डेयपु
हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्: ८

वित्तस्यार्बुदेन दशकोट्या ९४ ९५ दण्डस्य लगुडस्य प्रहारेण या व्यथा तेन संभ्रान्तं मूर्च्छितं अत एवातीवव्याकुलेन्द्रियं इष्टयोः प्रिययोर्ब
न्धोर्भार्यापुत्रयोर्वियोगेनार्त्तं दुःखितं निनेस्वीयपक्कणं चाण्डालालयं नेनम् ९६ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने अष्टमोध्यायः ८

१ नैवाग्रावेदां प्रोहरिश्चन्द्रः कदाचिदपि मनसैवं स्मरति २ ग्रतो भार्यापुत्रविक्रयजाद्दुःखादधिकं पापनरेत्वगाशात् संकरत्वात् ३
दयिते वत्सले शान्तिः समनस्कं समाविष्टः प्रविष्टः नकस्यापि स्वैरंस्य मात्मानं वानिमर्षः हृतसर्वस्वः नष्टधनसामग्रीकः ५
स्तानां चैलानि वस्त्राण्यपहरतीति तथा नस्य चाण्डालस्य वशानुगः ६ गृध्राशिष्टश्चानुमः शवं स्तनेप्रतिशवं स्थे

पतिर्गणभृत्: हरिश्चन्द्रस्ततो राजा वसे श्वपचालयपक्कणे प्रातर्मध्याह्नसमये सायं चैवेतदगायत १ बा
ला दीनमुखी दृष्ट्वा बालं दीनमुखं पुरः मां स्मरत्यसुखाविष्टा मोचयिष्यति नो नृपः २ उपात्तवित्तो विप्राय
दत्त्वा वित्तमतोऽधिकम् न सा मां मृगशावाक्षी वेत्ति पापतरं गतम् ३ राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातन
यविक्रयः प्राप्ता चाण्डालता चेयमहो दुःखपरम्परा ४ एवं स निवसन्नित्यं स्मरन्दयितात्मजम् भार्यां
वाप्तसमाविष्टो हृतसर्वस्व आतुरः ५ कस्यचित्त्वथ कालस्य मृतचेलापहारकः हरिश्चन्द्रोऽभवद्रा
जा श्मशाने तद्वशानुगः ६ चाण्डालेनानुशिष्टश्च मृतचेलापहारिणा शवागतोऽयं नेदेयः पुद्गागतश
वेषतः षड्भागममभागाः स्वल्पोभागोनवेतनम् इति प्रतिसमादिष्टो जगाम शवमन्दिरम् ८ दि
शं तु दक्षिणां तत्र वाराणस्याः स्थितं तदा श्मशानं घोरसन्नादं शिवाशतसमाकुलम् ९ शवमाल्यसमा
कीर्णं दुर्गन्धि बहुधूमकम् पिशाचभूतवेतालडाकिनीयक्षसंकुलम् १० गृध्रगोमायुसंकीर्णश्व।

केशावेभ्यः ७ शवमन्दिरं श्मशानं ८ वाराणस्याः काश्याः दक्षिणां दिशमाश्रितं ९ उद्वेगं धोयस्यगंधस्य दुःखसरभिव्यरतीति १०
गृध्रैर्गोमायुभिर्जम्बुकैः संकीर्णं संकुलं श्वानो सारमेयाः तैर्हृदि गंतिः परिवारिते अस्थ्नां केकसानां संघातो राशिभिः संकीर्णे ११

मा॰
पु॰टी॰
५॰

नानाप्रेतकोटीनां सत्त्वानां सहस्रं नादो एवं महाकल्लोलास्तैः संकुलं यस्मिं महागणानां भैरवाणां महाभूतानां वेतालानां रवस्य कोलाहलो
यत्र तत् तथैकलिलेनाकुलम् १२ ज्वलनामा मारीनायतत्क्रमणक्रमिनि प्रत्यक्षं धनेरसुकरणीतेन संकुलम् १३ प्रचण्डपवन इति
योजना १४ ह्रस्वेतारोदृप्यनानतरश्मशाने १५ तत्कालमृतश्मशिरकालमृतश्वेतिद्वयोः शवयोर्निःस्यंदनेत्र यो रुद्रानं तत्पापतितयो
रियन्नभ्यस्तानत्र नैवेरिति उन्नानमयः स्वहनयास्मानतमेयिरार्थः एवं मृत्येसायानतत्रसंत्रसार्वविभक्तिकः समस्यर्थेतसिल १६।

नानामृतसहस्राढ्यं महाकल्लोलसंकुलम् महागणमहाभूतरवकोलाहलाकुलम् १२ हाहुरुमिश्र
हाहाकारैर्वर्णविपाग्रेण हाहियभातिनेयास्वहामानलपितामह १३ मानामहपितःपोत्रक
गतो सोहवान्यव इमेवेतहतानत्रधनिः सम्प्रयतेमहान् १४ तत्रनेत्रैरनिमिषैः शवोमानमिदस्थि
तः निमीलितेमनयतेभ्रूवंचितयतस्ततः १५ प्रपंदरम्य शरीराणि विकसद्दन्तपंक्तयः हसन्तीवा
ग्निमध्यस्थाः कायस्य पंदशान्विति १६ पृथ्वेश्मरवेदाशहाहावायमेरश्चिपंक्तिषु वायवाक्रंदशब्दम
प्रक्रमेषु प्रदर्षेतः १७ गायतोभूतवेतालपिशाचगणरतेषाम् श्रूयतेसमहाघोरः कल्पान्तरवशा
न्तः १८ महामहिषकारीषगोमाषाक्रकुलसंकुलम तत्रस्थमस्मद्देश्यहनेसामिपिमिरुवत्तेः १९ ॥

प्रज्ञिमध्यस्था विमायोदह्यमानाः शवाः विकसंमोवक्रिदाहादतिस्वक्ष्मादंतानां पंक्तयोयेषांते प्रपंदरम्याणि शरीराणि हसंतीयेन।
मेदत्वं काय स्वदेहस्येय मीदृशीदृशावस्था १६ वायसवायसामानां तोसृतोदामानानोप्रश्नोपंक्तिषु मातोयःशब्दः स सर्वेसर।
तीयाप्रक्रमेषु कापालिकेषु लाभहेतुकाम्भस्यीज्ञानोयःशब्दः १७ भूतादीनां गायतां यः शब्दः एवमनेकेषां शब्दानां समूहो एव न
शान्तःशब्दोश्रूयत १८ महामहिषाणां करीषाणां गोमाषकमतपिशाचानांसमूहः कारीषगवांशकृतःपुरकृत्येमयस्यपद्मस्ते न

[illegible]

नानाप्रेनेके उपहाराः ग्रैवेयमनिपादिना स्रजो मालानां दामानः काकपक्षाः केशसमूहा यासो ऽस्य कापालिकं इति मेचकं अनेका
नां शवानां राशीभूतानामेव कुञ्जेभिः कुञ्जैः वाहुलकत्वादैसादेशाभावः श्मशानेन नगरायते नगरमिवाचरति २० शैवेन नोदि
नो हरीकृतः अखिलश्मशानकापालिकादिसंगात् शुशोचेति शेषः तदेवाह हा भस्मा इत्यादिना मार्येन हे विधे देवे २१ दोषेणादति
णायाः प्रशतिपादने नेनेभस्मादयः २२ वणालेन स्वामिनो केशवस्य साहरणादिकमिममर्यादीकुर्वन् केशवान् कुन्तिनकेशकृतः

नानोपहारस्रगुद्दामकाकपक्षोपकालिकम् अनेकशवकुञ्जेभिः श्मशानं नगरायते २० सदाजातत्रसे
शादोदः खिन्नः शैवनोदितः हा भस्मा मे विलोविशाः कृतद्रव्यं विधेर्गतम् २१ हा शैव्य प्रमेवालमाम
कामदभाग्यकम् विद्यामित्रस्य दोषेण गताः कृत्वापि ते मम २२ इमे वै वितर्य स्तत्रबलालोकेषुनः
पुनः मलिनोद्धत सर्वांगः केशवानोपवाथनी २३ लगुडी कालकस्यैव धावेऽयापि रतललतः अस्मि
न्भावदेमूलं प्रामे प्राप्तामिवायुत २४ इदं मम दरेणतो मुख्य वणालके निदम् इति धावत्र्योरानां
जीवमोच्यन्तरेगतः २५ जीर्णकर्पटसंग्रंथिकृतकन्थापरिग्रहः विनाभस्मरजोलिम मुख्य बाहु रसा

गैपवान्तर्गतिः धनीधनपुरुषहस्तः कापालिकत्वाभिमानवान् २३ लगुडीदण्डहस्तः कालकस्योतिर्देश्यवादेनकथायः इतस्ततो
दृष्टानीतशवार्थोदानार्थं धावन् उतभविष्यमामी संभावनायां २४ शवेभ्यः संग्रामार्थानां विभागव्यग्रत्वमस्याह इदं ममेति मुख्य
वणालके कापालिकप्रधानचण्डालार्थं निमित्तसप्तमी जीवमोत्यंतरमयोग्योनिजस्तत्र इतिस्तपनविसृष्टनिर्योतिता २५ जीर्णानजी
र्णेरेणा कर्पटेन संग्रंथिः कृतः कन्थायाः परिग्रहोयेन विनाभस्मरजसा लिमा उपदिग्धा मुख्यशालीना देहः कशिरः २६ ॥

मा. पु. टी. ५८

नानानेकानांशवानांमेदश्चादिनालिप्ताः समन्तादुपलिप्ताः कराङ्गुलयोयस्य सश्वसनदुःखवशादुच्छ्वसन् नानाशवानांवसाघर्षेम
पनीतानामोदनादीनामाहारेणकृतातृप्तिरुदरपूरणंसापरायणोयस्य २७ तदीयानांशवसंबंधिनांमाल्यानांसंश्ले
षःसंश्लेषस्तेनकृतंमस्तकस्यशिरसोमण्डनंभूषणंयेन दुःखवशान्नरात्रौदिवाशेतेभार्यापुत्रादीनांप्रियाणांवियोगदु
ष्टासादितदुःखोहाहेतिप्रकर्षंवदन् २८ समावर्षाणिनीतानिदुःखवशाद्वर्षशतेनोपमायासांसासमानीतानाःक्षि
न्नःनिद्रयाभिभूतःश्रान्तःक्लान्तःक्षुधादिनाखिन्नोमेगात्रेयस्य निश्चेष्टःनिःस्पन्दःस्तम्भः एवंकारेमांगीकृतकार्यंवि

नानामेदोवसामज्जालिप्तकराङ्गुलिःश्वसन् नानाशवौदनाहारकृततृप्तिपरायणः २७ त
दीयमाल्यसंश्लेषकृतमस्तकमण्डनः नरात्रौनदिवाशेतेहाहेतिप्रवदन्मुहुः २८ एवंद्वादश
समानीतावर्षशतोपमाः सकलाविरूपःश्रेष्ठःश्रान्तोबन्धुवियोगवान् निद्राभिभूतोह्यलगोनि।
श्चेष्टःससमपद्यत २९ तत्रापिशयनीयेसदृष्टवानद्भुतंमहत् श्मशानाभ्यासयोगेनदैवस्यबलव
त्तया ३० अन्यदेहेनदत्त्वान्यगुरवेगुरुदक्षिणां तदाद्वादशवर्षाणिदुःखेनासावनिष्कृतिः ३१॥

तानिरामार्थः २९ यत्रापिवह्निजीगरोपभुज्यमानदुःखापनोदनार्थंस्वलतोऽपलब्धयेसमस्तयापितत्रापिमहद्दुःखमनुभूतया
निम्नहोदैवहतानांनकुत्रापिकदापिकथंचिदपिसौख्यसंभावनापिदर्शयन्नेतदभिप्रायेणातत्स्वप्नमहममाह तत्रापीतिअद्भुतंम
हदिति एकस्यांरात्रौद्वादशवर्षपरिभ्रमद्रूपं तदर्शनेतिमित्रमाह श्मशानेतिजागर्यासंस्कारप्रयत्नयदाप्योल्पप्रसेनमधेःश्र
मेषांतथाविधानांकापालिकानामपित्वगाभ्यासयोगेनयथाविधस्वप्नदर्शनेप्रतिबन्धन्नाह दैवस्येति सर्वार्जितस्यकर्मणाः
तदेवाह अन्यदेहेनेति सर्वार्जितदेहेनयदागुरवेदक्षिणानदत्तानादाद्वादशवर्षोपभोग्यंदुःखंनदैवदानस्यनिष्कृतिःप्राय

श्री
५८

तत्रस्थो गर्भस्थितः रुद्रैर्वर्ध्यमानः ११ गर्भस्थस्य हि जीवस्य षण्मासाः हर्षे जन्मोत्तरदुःखस्मरणेन निर्वेदाय मासादानयमोदिश्मति
पादस्तेषु तिन्नास्मर्यते श्मतनपवाह १२ तत्रतिरेतोस्माद्गर्भसंकटात् निष्क्रान्तो निर्गतः यथा नेहशीमवस्थां पुनः शमयोन यापति
घोरसमर्थः १३ मृतसंस्कारकरणे पुत्रादाहादि पुत्रकृतो यमः कृतो मानः गर्भवासविंतितदानयमीदिश्मतिपादनमतिज्ञातस्य

प्राप्तानेमदद्दशोण पुक्कसीगर्भसंभवम् तत्रस्थस्याप्यसौ राजा सोविंतयदिदंतदा ११ ततो निष्क्रा
न्तमात्रस्तदानेयं मे कशेष्यहम् १२ प्रेतेन्नरेम जातानस्तदा पुक्कसबालकः श्मशाने मृतसंस्कार
करणे पुत्रकृतो यमः १४ प्राप्ते तसमसमे वर्षे श्मशाने तस्मैनो द्विजः आनीतो वेष्टुभिर्दृष्टस्तेन तेनाथ
तो गुरुणी १५ मृतस्यार्थिना तेनापि परिभूतास्य ब्राह्मणाः कृत्स्ने ब्राह्मणास्तेन विश्वामित्रस्य वे
ष्टितम् १६ पापिष्ठमात्रमेकर्मे कृतवेणपकारकः हरिश्चन्द्रः पुरा राजा विश्वामित्रेण पुक्कसः
कृतः पुण्यविनाशेन ब्राह्मणस्थापनायनात् १७ यस्तनतमतेतेषांतेः सशोभोरूपात्तदा गच्छेतेन
रंकोघोरमपुनैवनरायम १८ रमात्कमात्रेवनेन समस्थः सन्नयस्तदा पुण्यक्षयमहं तोम्यपापाहस्ता

विस्तृते नार्थः १४ तेन बाणस्तवालकेन पुषधनः शाहमृत्यारिहीनः गुणीविद्यादिगुणसंपन्नः १५ परिभूतास्रनादरताः विश्वा
मित्रस्य ब्राह्मणस्य हरिश्चन्द्रस्य राज्यादेरवसंसनदूपं वेष्टितम् १६ तदेवाहसार्थेन ब्राह्मणस्य सदक्षिणाधनस्थापनायनादपन
यनादपहारादित्यर्थः १७ ततमतेतेषां वचो न गटह्णाति १८ १९ ॥

मा. नैर्यमदूतैः संगृहीतैस्सम्यक् दृढं बद्धं तैलद्रोण्यां तैलपूर्णायां द्रोण्यां तप्ततैलमिषाने ४० क्रकचैः करपत्रैः पाट्यमानश्शोणितमा
१.टी. नः तत्र खड्गाराधेण अग्नीनेवेन्धनमसि ४१ स्वतमात्मानं श्रमतोमत्रवानेनज्ञाहतोमउत्तिमः ४२ दुःखवशादेकं दिनं वर्षा।
४२ णां शतेन परिमाणेणयत्र तथा नथाहि भेदैस्तदपिकारिभिः ४३ विष्टामश्नातीति विष्टाशी ग्राम्यसूकरादिः बद्धेहमिति पूर्वं।

तैः संगृहीतमात्मानं नीयमानेन तावलात् पश्यति स्म तदा विप्र हा हा मातः पितर्यमे एवं वादी स नर
के तैलद्रोण्यां निपातितः ४० क्रकचैः पाट्यमानस्तत्र धारैर्घोरसुदुःखः अग्नौ स्फीतेनेव तमसि स्थ शोणि
तपूरिते ४१ सप्त वर्षस्तनात्मानेष्यक्रमतेद्दर्शमः दिने दिने वनरकेपञ्चतेभिस्थतेमतः तथैतेदीप
ते सर्वतथावानाहतोमतः ४२ एकैर्दिने वर्षशतप्रमाणेनरकेभवत् तथा वर्षशते तस्य श्वाविनेतस्के
भेदैः ४३ ततो निपापितो भूमौ विष्टाशी चाप्यजायत तथापश्यद्दरेद्देहस्तिनेवानेरपञ्चम् ४४ क्षु
गे विड्वालकं कं वृगाम विपत्तिणं कृमिम् मस्येकूमेवमकरंस्थापरे कुक्कुटे शुभम् शारिकास्यावरे
वसर्पमस्योस्थपत्तिणः ४५ द्विवसेदिवसे जन्ममरणं शतानि सत्यथा प्राप्य दुःखसंतप्तोदिनेवर्षशता
पमम् ४६ एकं वर्षं तथाप्यर्थगतेतस्य कुयोनिषु अथ गणत्वं करा चित्त्वराजं ते स कुलोद्भवम् ४७

स्वाद्धिहृगादेहत्कृष्टं देहं तदा ह्रस्तितनुमित्यादि ४४ ४५ प्राणिनः प्राणधारिणश्चात्मनः एकं दिनं वर्षशतोपमं तस्य संपन्नं ४९
कुयोनिषु कुत्सितासु योनिषु प्रोक्तास्तेन पूर्वमनुभूतम् स्वकुलोद्भवं स्वकुलक्रमागतं ४७ ॥ ४२

हारितमपहारितेनतत्राज्येनराज्ञातेनापहारिता ४८ यातितनुहितकासितंजितकाललनभीषणंग्रासंसंगृह्येयस्य मोक्षमिच्छन्विभ
त्यिग्भृहंदिप्रेतनशरभेणग्रहणादेनसिंहेनमहदिष्वंदः ४९ तांभार्यांक्रोशन्तींदृष्ट्वेतिशेषः ५० ५१ साशैव्यानीयतेयमभटैर्यम
हारंप्राप्यते विवसमाविगतवस्त्रा ५२ ग्राक्रंदमुच्चैराक्रान्ते ५३ स्ववाकान्तःस्ववाक्यैः सर्पपाशैःसर्पमयैःपाशैरज्ञाभिर्बलवद्।

तत्रस्थितस्यतस्याथराज्यंद्यूतेनहारितम् भार्याहृताचपुत्रश्चसचैकाकीवनेगतः ४८ तत्रापश्यच्च
सिंहंसव्यादिनास्त्रंभयावहम् विभक्तपिशुभार्यान्शरभेणसमन्वितः ४९ पुत्रसम्भक्षितःसोऽपिभा
र्यांतांस्वपुत्रकाम् शायसमोहरिश्चन्द्रकिंधूतेननवाधमोः ५० पुत्रस्तेशोच्यतांयामोभार्ययाशोच्य
यामहं सचापश्यमनराधिपयाचितापितृतःपुनः ५१ अथापश्यमनराधिपसर्पैःसनराधिपः नीयते
मुक्तकेशीमार्दीनाविवसनाबलात् ५२ हाहानाथेतिदुःखितेनीत्रायस्वेत्यसकृद्रुपम् अथापश्यमनन्त
रधर्मराजस्यशासनात् ग्राक्रंदमंतरिक्षस्थआगच्छेतिनराधिप ५३ विश्वामित्रेणविक्षोभिधर्मरा।
जःस्ववाक्यतः उद्धरात्सर्पपाशैस्तुनीयतेबलवद्भिः ५४ तत्रापितस्यविकृतिर्मोधर्मस्यव्रजायत
पताःसर्वाद्रशास्तस्यपापाःस्वप्नेप्रतिष्ठिताः तास्ताश्चैवसमस्तांस्तेपावद्दर्षतद्वादशाम ५५॥

फंवद्गिरिशेषः ५४ तत्रापिपनाहसीपदशास्वविकृतिर्व्यभिचाररूपोविकारः मायाह्वोनिषेधे अमानोनाःप्रतिषेधेन
व्रजायत सेजत्तेप्रनीयाप यावद्वर्षो ५५॥

मा· ७·टी· ४३

पलः षंच दण्डा होरात्रात्मकः तस्य शेषे संयमः ५७ प्रभावस्तेजः ५८ दुःखस्य पापहेतोः शेषं भ्रेयोभिहृद्धिः अस्य दुःखस्यावधिरिति शे
षः ५९ विबुद्धे जागरण मनुप्राप्तः तारस्यलवणास्यावेसवनेपरिषेकः श्रेतो वमानेनोपपद्यतेन प्राप्यते समावर्षाणि ६० प्रनास्य

हा दैव पतितं शोके नीयमानो भवेद्बलात् यमं सोपशपदाकाशाद्दुःखावमस्तन राधिपम् ५७ विश्वामित्र प्रभा
वाय दुर्निवार्यो महात्मनः पुत्रस्यते मरणमपि शदास्यति तथापुनः ५८ गच्छत्वेमानुषं लोके दुःखशेषं त
भुङ्क्ष्व पवमुक्तोयमेनासौ क्षेपस्तवभविष्यति पतीते द्वादशे वर्षे दुःखस्यास्य नराधिप ५९ श्रेतरिता
ब्धपतितो यमदूतैः प्रचोदितः पतितोयमलोकात्तु विबुद्धो भय संभ्रमात् श्रहो दुःखमिति ध्यात्वा तेनेता
रावसेवनम् स्वप्ने दुःखं मयादृष्टं यस्यानान्तो पपद्यते ६० स्वप्ने दृष्टं मया यत्तु किं मेतद्द्वादश समाः समेस्मा
ष्वच्छदिमानिः पुत्रकुंसान्न मनेध्रमः ६१ प्रनास्य पाजडध्यिप पने हास्य परायणाः नेमत्त्वस्तचके विवर्प
वमेवापरे तथा ६२ श्रुत्वा दुःखेततो राजा देवास्मरणमीयिवान् स्वस्ति कुर्वन्तु मे देवाः शैव्यायाबाल
कस्य च ६३ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे पवमुक्त्वा सराजानन्पुत्कः पुत्कम कर्मणि शा
वानो मस्य हरणे पुनर्नष्टस्मृतिर्यथा ६४ ॥

यापकस्माराद्वैर्द्वादशवर्षापन्नभावात् तत्रदेहत्यनेनो जडधियः स
त्यार्थविवेकाकुशलाः स्वप्ने सर्वस्य संभावनीयत्वादेवमेवापरे कुशलयायाकृत्तुः ६२ ईयिवान् जगाम ६३ महतेश्रेष्ठः शामिट
तत्वात् कलाय समाने रात्मने वेधसे सर्वकर्त्रे पुत्को योजितः नष्टास्मृतिरिव यस्य व भवनिर्वाह्यमाणकार्य संपादनव्यग्रत्वात् ६४ 43

स्मृतिर्गोचरे स्मृतिविषये ९५ ९६ ९७ ९८ भविता भविष्यति ९९ रोहयन्ती प्रसर्यं सृदन्ती नाभ्यजानन्न प्रत्यभिज्ञातवान् अपरामन्या
मिव १० शुराषेवा तक केशान्ते दृष्ट्वा पुत्रा जमदालकं जटिलं शुष्क हस्ते ऐयमानस्मात्वण्यस्य ११ विन्तं स्मरति १२ ऊर्ध्वउत्रते श्वके शुवो

मलिनो जटिलः कृशो लग्नश्रीविकलो ऽत्रपः। नैव शुशोभ भार्यापि वैतस्यासीत् स्मृतिगोचरे ९५ नष्टोन्मादो राज्य।
नाशाच्छ्मशानेभ्य वसन्नरः। प्रयाज गाम स्वस्थाने स्मृतमार्गाय भामिनी ९६ भार्यानस्यनरेन्द्रस्य सर्पदेष्ट
स्विबालकम्। हावत्सहा पुत्रशिशोरमेवं वदनीगुरुः ९७ कृष्णा विवर्णा मलिना पांसु धूसरिताकुला हा रा
जन्त्रयवालेवपस्य समेमहीतले। रममाणां पुत्राद्दृष्ट्वा स्वदेहं शुष्ठादिहीनामस्तनम् ९८ तस्या विलापशब्देन समाक
र्ण्य नरपाधिपः। जगाम चरितेनेव भविता सत्कम्बलः ९९ नासौ रोहयन्ती भार्या नाभ्यजानन्नपार्थिवः। चि
रमससेतमांशुनजीर्णामिवापराम् १० मृपितेवासकेशांते पुत्रं दृष्ट्वा जटालकम्। नाभ्यजानत् स्वपवरेभ्यो।
कृशं हस्ताप मलवम् ११ सोपि कृमेमपदे बाल दृष्ट्वा शीविपरीतम्। नरेन्द्र लतापि तेविना मायनेरेश्वरः १२
तस्य तवा सकेशानस्य धेनुकेस्वगालकम्। नीलाः केशाः कुञ्चिताश्चसमाहीनश्च श्वेतिताः १३ राजी।
वपत्रसदृशेनेत्रे विम्बोष्ठसेहनः। यनदं हृस्वनि किङ्कुर्हना स्यो दीर्घ वाहुकः १४ ॥

यस्य शोभनेन गएकैगणेयस्य कुञ्चिता श्वाला नरंगिणः भ्रान्तनात् १३ राजीवपत्राभ्यां पद्मचक्षुर्दाभ्यां सदृशे विम्ववद् कामाभ्यामोष्टा
भ्यां हतः संयुक्तः निष्किष्कुः सवे षष्ठं गेषकुञ्चित किष्कुः कम्मितरति विषः हना स्येवर्तलम्बवः १४ ॥

वल्गारो लेखाः करे यस्य तासां मध्ये यवं धारयति एकः पल्लवो यत्र पाठांतरे मत्स्ययवयोर्मध्ये एकः पल्लवो यत्र सिरालो नाडीरविवितो पादो य
स्य गंभीरः उन्नतः पादादिषु गंभीरो ऽतिमग्नो वा नाभ्यादिषु सूक्ष्मा सुकुमारा त्वग्यस्य मध्ये त्रिवलीधरः ७५ एवमीदृशो सामुद्रिकप्रसिद्धल
क्षणमवयवजालं दृष्ट्वा चिंतयति ग्रहो ऽस्ति कुतो तेन दैवेन ७६ अन्ते गोत्रके शोनशीलं यस्य ते ७७ वयसो वस्थामुपागतः श्यामः स्यात्

55

वर्तुलै रेखकरो मध्ययवमत्स्यैकपल्लवः सिरालपादो गंभीरः सूक्ष्मत्वक्त्रिवलीधरः ७५ एषो ऽकस्मिन्नरेंद्रस्य
कस्याप्येष कुले शिशुः जातो नीतः कृतांतेन कामवस्थां दुरात्मना ७६ एवं हि दृष्ट्वा मे बालं मातुरुत्संगशायिन
म् स्मृतिमभ्यागतो बालो रोहिताश्वो ऽब्जलोचनः ७७ सो ऽप्येतामेव वत्सो मे वयो ऽवस्थामुपागतः नीतो यदि न
घोरेणाकृतांतेनात्मनो वशम् ७८ राजपत्न्युवाच हा वत्स कस्य पापस्य प्रपध्यानादिदं महत् दुःखमापतितं
घोरं यस्यान्तो नोपलभ्यते ७९ हा नाथ राजन् भवता मामनाश्वास्य दुःखिताम् क्वापि संतिष्ठता स्थाने विश्र
ब्धं स्थीयते कथम् ८० राज्यनाशः सुहृत्त्यागो भार्यातनयविक्रयः हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधातः कृतं
त्वया ८१ इति तस्या वचः श्रुत्वा राजा स्वस्थानतश्च्युताम् प्रत्यभिज्ञाय दयितां पुत्रं च निधनं गतम् ८२ किं
स्वस्तानागताः संभ्रमैर्ममयोषिद्वराभवेत् बालश्च समस्तः कस्मादिति राजाप्यवारयत् ८३ ॥

यदि स एव घोरेणाक्रूरेणाकृतांतेन कालेनात्मनो वशं न नीतः स्यादित्यर्थः ७८ प्रपध्यानात् ७९ अनाश्वास्य विश्रब्धं सवि
श्वासं यथा भवेत् क्वापि अज्ञाते स्थाने ८० ८१ स्वस्मात् स्थानाद्राज्याद्भ्रंशितो अत एव तद्रूपांतराप्ताप्रत्यभिज्ञाय ८२ ८३ ॥

८५ चेतः चेतनो ८६ शोभना ग्रस्वादयीं पवृतन्मुखेमेमम पस्यतः किं न दीर्यते कस्मान्न भिद्यते ८७ उपगूह्य ग्राम्यिष्यवत्सेवत्सामि ८८
जानुप्रणीतेन जानुभ्यां प्रणीतेन समानीतेन पिंगेन कपिशेन तितिरेण नाम्ना रजस्वा उत्संगेन अंके अंगेभ्यः उत्तमसमोत्तरीयं वस्त्रं मलं माति
समेष्यति प्राप्स्यति ८९ अंगेभ्यः प्रत्यंगेभ्यश्च संभूत उत्पन्नः अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे इत्याद्युक्तेः मनोहृदयं च नंदय।

कथं पत्नीममेयं सा बालकश्चापि मे सुतः ज्ञात्वा करोदं संतमो मूर्छामभिजगाम सः ८४ सा च तं शमभिता
पतामवस्थामुपागतम् मूर्छितानिपपातानातिश्लेषाय धरणीतले ८५ चेतः संप्राप्य राजेन्द्रो राजपत्नी च।
तौ समम् विलेपतुः समन्तप्तौ शोकभाराभिपीडितौ ८६ राजोवाच हा वत्स सुकुमारं ते सुचिश्नुनासिका
लकम् पश्यतो मे मुखं दीनं हृदयं किं न दीर्यते ८७ तात तातेति मधुरं ब्रुवाणं स्वयमागतम् उपगूह्य वत्से वा।
हे वत्स वत्सेति सो हृदान् ८८ कस्य जानुप्रणीतेन पिङ्गेन तितिरेण ना ममोत्तरीयवस्त्रं मे गतं यासमलं मे
ष्यति ८९ त्वं गात्रसंगसंभूतो मनोहृदयनन्दनः पिता पापः पितृस्मात्सुतो विक्रीतो येन वत्सवत् ९० हृत्वा
राज्यमशेषं मे सबान्धवधनं महत् दैवाद्धिनादृशंसेन रश्चोभे मतनयः सुतः ९१ अहं दैवाद्धितरस्य पुत्रस्या
ननपंकजम् निरीक्षन्नपि घोरेण विषेणाप्याहतो भृशं ९२ एवमुक्त्वा तमाराद्य बालकं वाष्पगद्गदः ।
परिष्वज्य च निश्चेष्टो मूर्छया निपपात ह ९३

तौ नितयावत्सवत् वत्समिवाम्मलवयानादरास्मदे ९० ततः इति राज्यस्सरणमनेनेत्यर्थः ९१ दैवाद्धिनादृश्संतरिति स्मरणमानीय पुत्रस्या
ननपंकजं पश्यन्नपि घोरेण विषेणाप्यप्रस्मसंधीकृतोहमित्यर्थः उत्प्रम्मतिस्मरति पयमपि प्रतिगतः इति भावः ९२ परिष्वज्य आलिंग्य ९३

मा. पु.टी. ५५

उपलभ्यते प्रसभिज्ञायते विद्वज्जनमनसामाह्लादकत्वाच्चेंद्र इव ५४ नेगाउत्तानाप्रशनः शोते कृमिदैः स्वयाः सदृशा विपदा स्मर्यः ५५
पतिते मूर्छिते ५६ भर्तृदर्शनात्सद्गुणा चण्डालत्वशाप्ता विस्मिता पुत्रमरणादीनागदाहमनं शुत्रस्यापि भिक्षितपीडाभिः पीडिता दुःखि
ता वीते तौ पश्यंतौ जगुप्सिते वीभत्से ५७ यतः श्वपाकस्य चण्डालस्याहं योग्यः ५८ विकरूणं विगतदये निर्मर्यादं से सम्यक् धर्मो स्ये

45

पत्न्युवाच प्रयंस पुरुषव्याघ्रः स्वरेणोवोपलभ्यते विद्वज्जनमनश्चंद्रो हरिश्चंद्रो न संशयः ५४ तस्यास्मिन्नासि
का तेगाप्रशतोपो सुखेगता दंताश्च कुमुदस्याग्याः ख्यातकीर्तेर्महात्मनः ५५ श्मशानमागतः कस्मात्सयंघे यं पु
मनरेश्वरः पुत्रशोकं विहायाथ साप प्रयस्मतिते पतिम् ५६ सहृष्टा विस्मिता दीना भर्तृपुत्रार्थपीडिता वी
क्षंती सा ततः पश्यद्दर्देहे जगुप्सितम् ५७ श्वपाकाहमतो मोहंजगामायतलोचना प्राप्य चेतश्च शनकैः स
गद्गदमभाषत ५८ धिक्त्वां दैव विकरुणं निर्मर्यादं जगुप्सितम् येनायममरप्रख्यो नीतो राजा श्वपाकताम् ५९
राज्यनाशं सुहृत्त्यागं भार्यातनयविक्रयम् प्रापयित्वापि नो मुक्तश्चण्डालो यत्कृतो नृपः ६० हा राजन्नाद्य संता
पात्मिस्मोपरणीतले उत्थाप्यमानं पर्यंकमारूढं किंमुच्यते १ नाद्य पश्यामि ते कं छत्रं भृंगारमथवा पुनः चा
मरं व्यजनं वापि कोयं विधिविपर्ययः २

जगुप्सिते निंद्ये स्रमोरेह्वैवैः स्वपः सदृशः ५९ नो मुक्तः न मोचितो दुःखादिति शेषः ६०
उत्थाप्य उत्थाप्य पिता वे पर्यंकं रखहामारूढे ति तथा किं नोच्यते १ भृंगारं कनकनिर्मितं धारापात्रं तद्वच्च व्यजनं ताल हंतं विधेः दैवस्य विपर्ययो

५५

सेवुजनोपद्रवायैर्निर्यासतः पूर्वे राज्यकाले भ्रमन्तो निर्गत्य सेवकनरीयैर्वस्त्रैः संमार्जनीकृतैः ३ सोयं राजाधिराजः श्मशाने चरतीति च
तथैनान्वयः श्मशानं वर्णयति कपालैः करोटिभिः सहस्रैर्लग्नाः संमिलिताश्चर्मपटाश्चर्मस्तनकम्बलखण्डैर्निरन्तरे संछादिते निर
वकाशे श्मशाने स्नायूनां शिरानां निर्मांसैर्नानास्थानजलेन संपूर्णे कीर्णाः समन्ततः पर्यस्ताः केशा यत्र सदारुणे प्रतिघोरे ४ व
सावपानस्यानिःछेदः शवानामग्निदाहवशात् स्वसावसेन संपूर्णे कीर्णाः समन्ततः पर्यस्ताः केशा यत्र सदारुणे शुष्कायामस्थिम
ध्याः पृष्ठकः निम्नतया वसाप्रस्रावस्य समुदितत्वात् शयानीभावेन तया पृष्ठे पाण्डुरैः कृतविस्वदेशमण्डिते भस्मभसिते श्रेगणारंगा

यस्यां सेव्यन्ते पूर्वे राजानो भ्रमन्तो गताः स्वोत्तरीयैः प्रकुर्वन्ति नीरजस्कं महीतलम् ३ सोयं कपालसंलग्न
चर्मपटनिरन्तरे स्नायुनिर्मांससंपूर्णकीर्णकेशे सुदारुणे ४ वसानिःछेदसंशुष्कमहीपृष्ठकमण्डिते ।
भस्माङ्गाराग्निदग्धास्थिमज्जासंवहभीषणे ५ गृध्रगोमायुनादान्तेन ह्रष्टविहङ्गमे चिताधूमावलिकृ
तानीलीकृतदिगन्तरे ६ कुणपास्वादनमुदितसमस्तनिशाचरे वरं ममैष राजेन्द्रः श्मशाने दुःखदुः
खितः ७ एवमुक्त्वा समाक्षिप्य राज्ञः कण्ठे स्वपाणिना कष्टेनाकामयाथाशाविलापान्तेन या गिरा ८

ला अग्निदग्धानि अस्थीनि च मज्जा मेदः तेषां संवहः प्रवाहः प्रदेशे समुदायस्तेन भीषणे दारुणे ५ गृध्राणां गोमायूनां शिवानां नादेन
भ्रान्तोद्भ्रान्ता प्रतपवनशामन्ताउड्डीना बाल्हदा विहङ्गमा श्मशानवासिनः कलविङ्कादयः पक्षिणो यत्र चिताधूमावलीनां सञ्चालीकृत्य सम
पानीलीकृतं दिशामन्तराणि मध्यानि यत्र ६ कुणपानां शवानामास्वादनेन संभक्षणेन समुदिताः हृष्टाः विषयस्पर्शेनेन संमुक्ताः निशाचरा यत्र
सानेमहाश्मशाने वरं श्रेष्ठं वरतरात्तस्मात् यो यस्मिन् श्रमे षोडश भवो सामन्तसेनाजितनाथेना राजेन्द्रस्य श्मशाने चरणमयोग्यमिति।
भावः ७ कष्टमदुःखसशोकस्यनादेन कस्यामयस्य रोगस्याधारामस्ते श्राद्धपादीनपाः ८ ॥

मा· पु.टी· ४८

यदेतत्तवधर्मेतत्परस्यराज्यनाशादारभ्यवनाज्ञातवासान्तपर्यवसानेदारुणंसमापतितंतन्ममप्यकस्मात्त्वंसमम एव वा भवा
मते ममन समासम्यानवसायाद्यमेस्वभावस्यातिदारुणत्वापत्तिश्चेतीमाभावान्मनो मोहं प्राप्नोतीत्यर्थः ९ यदि सम्यगेवैतद्भवान्मा
मतेतदा तव धर्मे तत्परस्य तत्साहाय्यमत्र किं न फलतीत्याह यदेतदिति धर्मेत्तधर्मपरायणं एवं सत्येवेत् धर्मे सहायता परत्रसेर
हाण नकेवलं धर्मे स्येवात्रैते ष्फलं यावनाविशारदीनां पालनतिमित्रकेदेवानामप्यनन्तहेतके यिधर्मेसाह्यनास्ति इयति विज्ञानामा

46

राजंस्त्वमोऽनुतप्यं नु यदेतन्मन्यते भवान् तं कथ्यतां महाभाग मनः संमुह्यते मम ९ यदेतद्दैवं धर्मेतना
स्तिधर्मे सहायता नश्चैव विप्रदेवादिपालनेष्वनेषिव १० नास्ति धर्मः कृतः सम्यगार्जवेनात्दशे मता ।
नश्चैव विप्रदेवादिपाल यत्नेनेधर्मपरमः स्वराज्याद्व्यरोपितः ११ इति तस्य वचः श्रुत्वा निःश्वस्य संसग
द्गदम् कथयामास तत्वेन गणाय यथायथा माध्यणाघता १२ रुदितामापि मह्विर्निःश्वस्य संमुद्धः खिन्न स्वपुत्र
मरणाभीरुर्यथा ह्रदे मवेरयत् १३ श्रुत्वा राजानत्थावाक्यं निपपात महीतले मतस्य पुत्रस्य नृपानराजिकथा
विलिहन्नुत्तम् १४ राजोवाच यमस्यभितां यावः कपलोपुत्रमरिज्णो तस्माद्ब्रवीमि यन्नावोधयियः पु

पञ्चलानां योग्यं नास्ति कावचने १० यतदेवप्रयेवयति नास्तीति धर्मः स्वभावावेदनानुष्ठानविधाने सनास्तीतिदीनोक्तिः तस्मात्मिलाधने
समादिकंचनास्तीत्यन्नदाशापिका प्रश्नहेतः यत्रातिधस्मिन्धर्मे सति धर्मपरमो धर्मप्रवणः व्यवरोपितः निराकृतः ११।१२ स्वस्य पुत्रस्य
मरणे तत्कृमनतिक्रम्य यथा ह्रदे १३ विलिहन् लेलिहानः १४ कपणो पुत्र माजस्य महयाल स्याः शिष्यस्य यावनात् गरिष्ठो लब्धो

४८

नरोचयेनाभिनन्दामि उपासितं सेवितं तेसोऽहमिति यावत् यद्यप्येतत्तथापि नैनेनमम फलिष्यति पराधीनत्वादित्याह नात्मायत्त।
इति आत्माधीनः अतोमममन्दभाग्यतापरपराधीनेनैव मन्दभाग्यत्वम् १६ नेदं वदर्शायमर लोकेपिममैतेदेव फलिष्यतीत्याह व
णालेनेति अनन्तुत्तानोनाहंमोयदिज्वलनेवह्निं शवेहेप्रविशामि स्वामिनो निवेशेन नवह्वेव शरणाय यत्रमस्मिन्जन्मनि वण
लस्यैव दासमतोयासेयास्यामि १७ नकेवलं वणालदासत्वमेव स्वामिनिर्वेशाभावेन नरकपातश्चमहाननर्थं इत्याह नरके

श्रियेन रोचये कालं दीर्घं क्लेशमुपासितम् नात्मायत्तश्च नत्वेषि पश्यमे मन्दभाग्यताम् १६ वणालेनानु
नुत्तानः प्रवेक्ष्ये न ज्वलनेयदि वणालदासतां यास्ये पुनरप्यत्र जन्मनि १७ नरकेव पतिष्यामि कीटकक्रि
मिभोजनः वैतरण्यां महाह्रदं च वमाश्रित्य पाशपिञ्छलः १८ अभिपत्रवने प्राप्य च्छेदं प्राप्स्यामि दारु
णाम् तापं प्राप्स्यामि वा प्राप्य महारौरवरौरवम् १९ मयन्नस्य दुःखं ज्वलयोव्वरं प्राणवियोजनम् य
कोपि बालयोयोयमासीद्दे शंकरः स्मृतः मनदैवाम्बुवेगेन सूतः सोपि मदीयमा २० कथं प्राणा
न्विमुञ्चामि पराधीनोस्मि दुर्मतिः अथवा नास्तिसंक्लिष्टो नरः पापमवेतने २१ तिर्यक्त्वेनास्ति नदुःखं
नास्ति पद्मवनेतथा वैतरण्यां कृत स्नानं ह्यहाह्यशे पुत्र विसवे २२॥

वेति पिच्छलः पूतः १८ छेदं देहस्य दारुणं १९ यदा किं भविष्यन्नरकपातचिन्तया वर्तमानमेव दुःखं सोढुं शक्तो नास्मीत्याह मय
स्येति प्राणैर्वियोजनं वियोगो मरणं मन्ये अस्मिकोदैवपवाम्बुवेगाउदीयसलेन सूतः पोषः २० प्राणामागोपिनमम श्रेयस्करः पराय
त्तत्वादित्याह कथमिति प्राणत्यागमेव यदान्तरेणासिद्धं नयति अथवेति प्राणोदुःखेन संक्लिष्टः संयोजितः २१ एतदेव द्रढयति।

तिर्यक्त्वइति पुत्रस्यविसर्वेमरणे २२

मृतस्यशरीरेणासह २३ स्नातंनेष्टंदुष्पातंनेमानवसेयस्याः २४ मेमम २५ यत्तत्पुत्रेणत्वयाचसहसंगमनं शुभ्रमार्गेणेगवेषणे २६
हसितंउपहासितंरहस्येयत्कांतेवाशब्देनशप्यंतंवसतीनामलीकंअप्रियमदतेवा २७ गर्वेणअहंकारेणनावज्ञेयःतत्परिभा

सोहंमृतशरीरेणादीप्यमानेहुताशने निक्षिप्यामितन्वेगितंतनयंतत्कृतेमम २३ यन्नतानाव
गच्छत्वेविप्रवेश्मशुचिस्मिते ममवाक्यंवतन्वेगिनिबोधाहनमानसा २४ यदिदत्तंयदिष्टंतेगुरवो
यदितोषिताः परलोकेसंगमोमेभूयात्पुत्रेणचत्वया २५ इहलोकेकृतस्नेतदृविछितिमेस्मितम
त्वयासहममश्रेयागमनेशुभ्रमार्गेण २६ यन्मयाहसितंकिंचिद्रहस्येवाशुचिस्मिते मृलीकश्च
कृतंतत्सर्वंतेनक्षममयाचतः २७ राजपत्नीतिगर्वेणनावज्ञेयःसतेद्विजः सर्वैयत्नेनतेतोष्यःस्वा
मीदैवतवल्लभे २८ यन्मयाच पूर्वमयन्त्रराजर्षेदीप्यमानेहुताशने दुःखभारासहायेवसहपास्या
मिवैनया महत्स्वर्गेचनरकेसहपास्यावहेप्रभो २९ पतिप्राणकृतः श्रुत्वाराजाप्युवाचेदमेवमस्तु
पतिव्रते ३० ततःकृत्वाचितांराजाआरोप्यतनयंस्वकम् भार्यापश्चात्सतोदध्यौबद्धांजलिपुटस्तदा ३१
चिंतयन्परमात्मानंयमेनारायणंहरिम् हृत्कोटरगुहालीनंवासुदेवंसुरेश्वरम् ३२ ॥

व्यः तेत्वयातोष्यस्तोषणीयःस्वामीपरिहयः २८ २९ ३० ३१ हृत्कोटरगुहायांदहराकाशेलीनं अपयदेतस्मिन्ब्रह्मपुंडर
रीकेदहरोस्मिन्नंतराकाशइत्यादिश्रुतेः ३२ ॥

अनादिनिधनमाद्यंतरहितं ब्रह्म व्यापकं कृष्णसंज्ञानं दृश्यभावे चिंतयमानस्य ध्यायतः प्रसन्नचेतसो ये ३३ ३४ ३५ ३६ तितिक्षा सहनं द
मोक्षोसंदिग्धनिग्रहः समंततः सर्वतः नेमसदर्शनेवाद्यादिशब्देन शमश्रुद्रमस्मार(?)येभरश्शेते ३७ सनातनाश्चलयाः ३८ ३९ अपर

अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णसंपीतांबरस्रजम् तस्य चिंतयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः यमेयसत्त्ववतः कृ
त्वा समाजग्मुस्त्वरान्विताः ३३ आगमन्सर्वे सोत्सुकास्ते भोभो राजन्स्मरणप्रभो अयं पितामहः साक्षाद्धर्मश्च
भगवान्हरिः ३४ साध्याः सविश्वमरुतो लोकपालाः सचारणाः नागाः सिद्धाश्च गन्धर्वा रुद्राश्चैव वसवस्
तथाश्विनौ ३५ पते चान्ये च वरदा विश्वामित्रपुरोगाद्विजाः ३६ यम उवाच मा राजन्साहसं कार्षीर्धर्मोहं
त्वामुपस्थितः तितिक्षादमसत्याद्यैस्त्वद्गुणैः परितोषितः ३७ इन्द्र उवाच हरिश्चंद्र महाभाग प्रसन्नः शा
क्रोस्मि तेतिकम् त्वया सपुत्रभार्येण जिता लोकाः सनातनाः ३८ गच्छ त्वं त्रिदिवं राजन्भार्यापुत्रसम
न्वितः सुदुष्प्रापं नरैः सर्वैर्जितमात्मीयकर्मभिः ३९ पक्षिण ऊचुः ततोमृतमयं वर्षमपमृत्युविना
शकम् इन्द्रः प्रासृजदाकाशाच्चितामध्यगते विभुः ४० पुष्पवर्षं प्रपाताथ दुन्दुभिस्वनमेव च यतस्त
तो वर्तमाने समाजे देवसंकुले समुत्तस्थौ ततः पुत्रो राजस्तस्य महात्मनः सुकुमारतनुः स्वस्थः प्रसन्नेन्द्रि [illegible]

स्वरूपकृष्टः सर्पदंशजीवदग्धदाहादिजो मृत्युस्तं प्रासृजद्वर्षं आकाशात्स्वर्गात् ४० दुंदुभीनां देववाद्यानां स्वनः प्रादुर्भवनं तेन सना
थम् समाजेन समवायेन देवैः संकुले संकीर्णे सर्पविषविनाशात्स्वरेवेनस्थितः प्रसन्नप्रादिहीनः प्रसन्नमानसः ४२ ॥

48

परिष्वज्याभ्यालिंग्य ४३ इंद्रप्रमादिनाहृष्यन्वाक्ये ४४ निजानेकर्मणांफलमालम्ब्यलब्धोपेपेंचमी ४५ हे देवराज अननुज्ञातेनोनास्ति
मः निष्कृतिवेतनस्यात्तेदस्यविश्वामित्रेणापरिगृहीतत्वात् ४६ भाविनेभविष्यते ४७ यमस्यऋषेर्विश्वामित्रस्य च ४८ शामस्येः

ततोराजाहरिश्चन्द्रःपरिष्वज्यसुतंततः भार्ययावस्थितोयुक्तोदिव्यमालाम्बरान्वितः ४३ स्वस्थःसमस्त
हृदयोमुदापरमयायुतः बभूवतन्तुणाद्विप्रभूयश्चैनमभाषत ४४ सभार्यस्त्वंसपुत्रश्चस्वर्लोकेस
द्गतिंपराम् समारोहमहाभागनिजानांकर्मणांफलात् ४५ हरिश्चन्द्रउवाच देवराजाननुज्ञातःस्वामि
नाश्वपचेनवै अगत्वानिष्कृतिंतस्यनारोहेहंसुरालयम् ४६ धर्मउवाच तवैवंभाविनंक्लेशंमयैवात्मा
यमायया आत्माश्वपाकतांनीत्वादर्शितंचैवपक्कणम् ४७ मायपणाभद्रवज्ञायोस्तनकेनावकौशिकः।
अर्थाणांनिष्कृतिर्नीतायमर्षिवचनात्त्वया ४८ इन्द्रउवाच प्रार्थ्यतेयन्नरैःस्थानंशमस्तैर्मनुजैर्भुवि तत्स
मारोहहरिश्चन्द्रस्थानंपुण्यकृतोत्तरणाम् ४९ हरिश्चन्द्रउवाच देवराजनमस्तुभ्यंवाक्यंचेदंनिबोधमे प्रश्रा
दसुमुखोपहेत्रवीमिमप्रश्रयान्वितः ५० मच्छोकमग्नमनसःकोसलेनगरेजनाः तिष्ठन्तितानपास्येवंक
थंयास्याम्यहंदिवम् ५१ ब्रह्महत्यागुरोर्घातोगोवधःस्त्रीवधस्तथा तुल्यमेभिर्महापापंभक्तत्यागउदाहृतं

शांतिनस्यैः ४९ प्रश्रयेणविनयेनानतोनम्रः ५० मदर्थेशोकस्तस्मिन्मग्नंमनोयेषांतेनथा अपास्यत्यक्त्वा ५१ भक्तस्यप्रेमपूर्वकम्स
सागाह्नप्यब्रह्महत्यादीनामेकत्वैवसमवायेनप्ययम् ५२॥

भक्तानामागोऽस्मात्पुत्रश्रेयो नेवन वेदिमाह भजंतमिति भजंतेकायवाङ्मनोभिः सेवमानं व्रतपवामात्मकमयोग्यं शक्रदेवो।
महीनं भजतः श्रूरूषस्य रहाम्रुत्रत्स्वेन पश्यामि ५२ तेऽयोध्यावासिनो जनानामङ्क्ताः ५४ इत्यभिप्रायानि शून्यनसिद्धानि सर्वानेः
समृद्धैः सहभोज्यं भोग्यं ५५ प्रभावेण महिम्ना कुटुम्बिनो गृहस्थानां नगरादिनिवासिनां श्रुतेपविवेकमैश्वर्यपारातो राजनं
यज्ञादिनिर्वाहकं स्वेवकर्थमित्येदिमर्थः ५६ एतदेव द्रढयति नचेति राज्ययज्ञादिनिर्वहणं व्रतपवैतैममोपकारिणोय

भजंते भक्तममात्मंमद्रुहेमजनतः सदाम् नेहनाश्रुत्रपश्यामितस्माद्वक्रदिवं व्रज ५२ यदितेसहिताः
स्वर्गं समायांति सुरेश्वर ततोहमपि यास्यामि नरकं वापि तैः सह ५४ इन्द्र उवाच बहूनि पुण्यपापानि ते
षां भिन्नानि वै पृथक् कथं संघातभोग्यं त्वं भूप स्वर्गमभीप्ससि ५५ हरिश्चन्द्र उवाच शक्र भुंक्ते नृपो राज्यं प्र
भावेण कुटुम्बिनाम् यजते च महायज्ञैः कर्म पूर्तं करोति च ५६ तच्च तेषां प्रभावेण मया सर्वमनुष्ठितम्
उपकारिणो न सन्त्यक्ष्ये तानहं स्वर्गलिप्सया ५७ तस्माद्यन्मम देवेश किञ्चिदस्ति सुचेष्टितम् दत्तमिष्टं
मथो जप्तं सामान्यं तैरस्तु नः ५८ बहुकालोपभोग्यं च फलं यन्मम कर्मणः तदस्तु दिनमप्येकं तैः
समं त्वत्प्रसादतः ५९ पक्षिण ऊचुः एवं भविष्यतीत्युक्त्वा शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः प्रसन्नचेतापमंत्रविद्या

न्तादेरूपकृत्वात् स्वर्गसल्लब्धुमिच्छया ५७ सचेष्टितं शोभनं चेष्टितं सत्कर्मानुष्ठानं तैरुपकारिभिः सामान्यं साधारणं नोऽस्माकं पु
ण्यानां समवायेन बहुत्वम् ५८ यद्यप्येषां पृथक्पृथक् पुण्यापुण्यादिभोगोऽवश्यं भवति तथाप्युपकारिणां निष्कृतिमिच्छयाऽस्माभिरा
ह बहुकालोपभोग्यमिति वर्षाणां न त्वनाप्तोपभोग्यं समं साधारणं त्वत्प्रसादतस्त्वामेवैवं याचे इत्यर्थः ५९ पक्षिणोऊचुः ६०

मा॰
पु टी॰
४५

चतुर्वर्गैः सम्यक्प्रासमेताय तेषु कैश्चिरे निकटे सुभ्यतो जनामितिशेषः ९१ धर्मसरात्ताराहितस्य ९२ प्रासलोकान् स्वर्लोकम
भिप्राय सम्वाप्य संकुले ९३ ९४ पदेपदे प्रतिपदं विमानानामासन् संभृते सम्यक्प्रामोदहर्षयोयैः चकाराम्भसंभूतहर्षोराजा ९५ ९६ ९७ हे

गत्वाम्पुनगरे संवैचतुर्वर्गसमायुतम् हरिश्चन्द्रस्य निकटे शोवाचविबुधाधिपः ९१ आगच्छतजनाःस
र्वे स्वर्गलोके सतुलेभम् धर्मप्रसादात्वैशाम स्वर्गोपुष्माभिरेवच ९२ विमानकोटिसम्वाप मास्वर्लोका
न्महीतलम् गत्वायोध्याजनेभ्यः प्राहदिवमारुह्यतामिति ९३ तदिन्द्रस्यवचःश्रुत्वा श्रीमातस्यचभूपतेः सम
स्तपुत्रदारास्ते दिवमारुरुहुर्जनाः ९४ पदेपदे विमानानि विमानैरगमत्रराः तदासंभूतहर्षोसौ हरिश्च
न्द्रश्च पार्थिवः ९५ राजेभिषिच्य तनयं हरिश्चन्द्रो महातपाः समारुरोहत्रिदिवे पौरैः सर्वैः समन्वितः ९७।
प्रयोध्याद्येषु रेभ्यो रोहिताश्वं स्वतेयिपम् सहदेवैश्च मुनिभिरभ्यषिञ्चत्तराधिपः ९८ राजेदमितदाचि
सहस्रपुष्पस्फुरज्जते संप्रायप्रभृतिमलत्तो विमानैः समहीपतिः शुशोभचक्रेपुराकार्यैरेवम्प्रशाकासंहतैः ९९
ततस्तस्माद्विमालोकास्मोकमदेशनाजगो देमाचार्यो महातेजाः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् १० शुकश्चाच
प्रहोतिति तामाहात्म्य महोदानफलेमहत् पदागतो हरिश्चन्द्रः पुनश्चन्द्रत्वमामवान् ११॥

विप्रजेमिने ९८ भूतिमैश्वर्य्यं विमानैः कर्शैः स्वर्गेशृतिशेषः प्रासाचक्रेप्रतिष्ठन् विमानानां पुराकाररत्नमार वप्रैश्चयैः प्राकारैः सालैस्तैः
सम्यकहृतैः समन्ततोयाभिः ९९ ऋद्धिर्भूति १० तितिताङ्कः स्वादिसहमेदानस्य भूम्यादेर्दैहानस्य पदाहरिश्चन्द्रः स्वर्गगतः प्राप्तः तदावे।

५५ स्वतनाम्नाजित्वं सामवान् प्राप सर्वसामितानभितिनाव १८

नमस्त्वेद्दुर्मे मर्यादामपि क्लेशाद्दशां श्रितः हरिश्चन्द्रो हि धर्मार्थी मद्देवगालदासतामिमपि स्मिश्कोऽतना सर्पं सकसृपाख्याने फलि
नमुपसंहरति एतदिति सद्दुःखार्तो हरिश्चन्द्र बहुःखसागरमग्नत्वादार्तः १२ १३ इदानीं खिलप्रकरणमायेन स्थिते विश्वामित्र
वसिष्ठयोर्म्योमेषणापाद्दाडीवकलशाम्याडीवकं नाम युद्ध्समुत्तराध्यायेन वक्ष्यमाणं तत्क्रमारभने अतः परमिति तस्य राजसूयस्य।

पक्षिण ऊचुः एतत्ते सर्वमाख्यातं हरिश्चन्द्रस्य चेष्टितम् यः श्रुणोत्सदुःखार्तो महत्सुखमवाप्नुयात् १२।
स्वर्गार्थी प्राप्नुयात्स्वर्गं सुतार्थी सुतमाप्नुयात् भार्यार्थी प्राप्नुयाद्भार्यां राज्यार्थी राज्यमाप्नुयात् १३ अतः
परं कथाशेषं श्रूयतां द्विजसत्तम विपाको राजसूयस्य पृथिवीक्षयकारकः तद्विपाकनिमित्तं च युद्धमा
डीवकं महत् १४ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने नाम नवमोऽध्यायः ९ पक्षिण ऊचुः रा
ज्याच्च्युते हरिश्चन्द्रे गते च त्रिदिवालयम् निष्क्रामन्महातेजा जलवासात्पुरोहितः १ वसिष्ठो द्वादशाब्दा
न्ते गंगावासोषितो मुनिः शुश्राव च सममस्तं तद्विश्वामित्रस्य चेष्टितम् २ हरिश्चन्द्रस्य नाशं तु राज्यस्योदार
कर्मणः चण्डालसंप्रयोगं च भार्यातनयविक्रयम् ३ स श्रुत्वा सुमहाभागः प्रीतिमानवनीपतौ चका
र कोपं तेजस्वी विश्वामित्रं मुनिं प्रति ४ वसिष्ठ उवाच मम पुत्रशतं तेन विश्वामित्रेण घातितम् तदापि
नाभवत्कोपस्तादृशो यादृशोऽद्य मे ५ श्रुत्वा नराधिपमिमं स्वराज्याद्वरोपितम् महात्मानं महाभागं

विपाको निमित्तं देवयस्य १४ इतिपण्डितभट्टरामचंद्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने हरिश्चन्द्रोपाख्याने नवमोऽध्यायः ९॥१२
राज्यस्य च नाशे चण्डालेन संप्रयोगं व्यवहरणे ३ प्रीतिमानति प्रसन्नः अवनीपतौ हरिश्चन्द्रे राज्ञि ४ अद्य हरिश्चन्द्रविनाशने ५ अवरो

मा०
१ टी०
५०

अनागाः निरपराधः अयमत्रैव हितः अहमेव सर्वासामपकृष्याश्रयो यस्य ७ बहुशअपरालदास्त्वादिना खलीकृतोप्यकृतः ८
यज्ञानां विधिनेष्ट्वतो अवरोधिता उत्पादकः ९ वसिष्ठस्य शापं अन्ना अयच्छत प्रतिदद्दौ १० तिर्यक्त्वं पशुभावे ११ अन्यजातेर्जन्म
नः समायोगं प्राप्तौ १२ भूमिना शनिमित्रकयोराडिबकयोः शरीरपरिमाणमाह योजनानामिति १३ अन्योन्यस्य परस्परं प्रहरंतौ

यस्मात्त्वमस्मद्वाग्दग्धः शत्रावपि विमत्सरः अनागा अपि धर्मात्मा अस्मतो मत्पराश्रयः ७ सपत्नीपुत्रमस्म
त्वशापितो भ्यादशामितः खराज्याच्चावितस्तेन बहुशोपि खलीकृतः ८ तस्माद्दुरात्मा ब्रह्मद्विड्यज्ञानाम
विरोधिता मच्छापान्महतो मूढः स बकत्वमवाप्स्यति ९ पक्षिण ऊचुः तच्छापं स महातेजा वसिष्ठः प्रति
कौशिकः त्वमप्याडिर्भवस्वेति प्रतिशापमयच्छत १० अन्योन्यशापात्तौ शापौ तिर्यक्त्वं परमद्युती वसिष्ठ
श्च महातेजा विश्वामित्रश्च कौशिकः ११ अन्यजातिसमायोगं गतावपि महौजसौ युयुधातेतिसंरब्धौ मा
हाबलपराक्रमौ १२ योजनानां सहस्रे द्वे प्रमाणेनाडिरुच्छ्रितः बकस्त्वथापि कं बसून्सहस्रत्रितयं बकः १३
तौ तु पक्षप्रहारैस्तैः रेभोत्यस्मारुविक्रमौ प्रहरंतौ भयं तीव्रं प्रजानां चक्रतुस्तदा १४ विधूय पक्षावाडिश्च बकोर
क्तेक्षणो महान् शिरःस्थ उन्नतग्रीवो बकं पद्भ्यामताडयत् १५ तत्पक्षः पवनाक्षिप्ताः पतिताः गिरयो भुवि ।
गिरिप्रपाताभिहताच्चकंपे च वसुंधरा १६ आकंपमाना जलधीनुद्धूतोर्मीश्चकार ह तताम चैकपार्श्वेन पाता

लतयेनौसंतो १७ विप्रयपरिवारस्य ज्ञाणिपताणिरके कोपवशादूहते परिवर्तिते अधिष्ठिते येन उच्चनाउच्चामिताग्रीवाकंदराये न सबको
पिपद्भ्यामताडयत् अघातयत् १५ पतालामनिलस्यापातारावानात् १९ ३ ऊर्ध्वं पताऊर्मयो येस्तान् यो स्रुपमाने वपाताल तामनोत्त

तानमवीत्सकारा २ केचिद्धिविद्यानतिनेकविद्वैभरे ६
दिवि मद्यनावयः फणिनः नश्यम १८

पर्यस्तमुद्धस्तंक्षितिमण्डलंयस्मिन् १९ पलायनोह्येरेधावताम् २० संत्रासेनभयेनविभ्रान्ते २१ वाभ्रवयोर्युद्धेविरमत युवयोस्तत्स्वा।
स्थ्यंकल्याणं २२ ब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः २३ अपानुदत्प्रनाशयत्‌ २४ युद्धेनालमलं हे २५ तामसंभावंचौर्य्यमूर्च्छंच २६ नवापियुवयोरप।
राधइत्याह राजसूयेति विग्रहोयुद्धं २७ नस्यराज्ञोहरिश्चन्द्रस्यहेब्रह्मन्‌ वसिष्ठउपकारस्यपदेस्थाने २८ केवलंयुवांस्वात्मनस्त

इति सर्वे परित्रस्ता हाहाभूतमचेतनम् जगदासीत्समुद्भ्रान्तं पर्यस्तक्षितिमण्डलम् १९ हा वत्स हा कान्त
शिशो क्वयास्यकासि संस्थितः हाप्रियेकान्तशैलोयं पतत्याशुपलायताम्‌ २० इत्याकुलीकृते लोके सन्त्रा
सविह्वलचेतसैः परिहृतः सर्वैर्जगाम पितामहः २१ प्रसन्नावाचविश्वेशस्तावुभावपिकोपितौ यु
द्धेविरमतेतलोकाः स्वास्थ्यंव्रजन्तुति २२ श्रुत्वापितावपितौवाक्यंब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः कोपामर्ष
विह्वलौतौयुयुधातेततस्ततः २३ ततः पितामहोदेवस्तद्दृष्ट्वालोकसंक्षयम् तयोश्चहितमन्विच्छंस्तिर्य
ग्भावमपानुदत्‌ २४ ततस्तौपूर्वदेहस्थौप्राहदेवः पितामहः युद्धेनालमसंभावंवसिष्ठकुशिकर्षभौ २५
ब्रह्मोवाच अदितन्मवसिष्ठत्वंत्वंचकौशिकसत्तम तामसंभावमाश्रित्यरागद्वेषप्रवर्तितम्‌ २६ राजसू
यविपाकोयंहरिश्चन्द्रस्यभूपतेः युवयोर्विग्रहस्यायंपृथिवीलयकारकः २७ नवापिकौशिकश्रेष्ठस्तस्य
राज्ञोपराध्यति स्वर्गावाप्तिकरोब्रह्मन्नुपकारपदेस्थितः २८ तपोविघ्नस्यकर्त्तारौकामक्रोधवशंगतौ
परित्यजतभद्रंवोब्राह्मंहिप्रचुरंबलम् २९

यस्यएवविघ्नकर्त्तारौकामायाक्रान्तत्वात्‌ इत्याह तपइति तस्मात्क्रो
धंक्रोधंचसत्यजतमित्याह परित्यजतेति वांयुवयोः हियस्मात्ब्राह्मंबलंब्राह्मणानांपञ्चराणिप्रभूतानिविनाशकलानियस्य २९ ॥

परिष्वज्य समाश्लिष्य ३० त्रिजेतो के स्वमाश्रमं ३१ ३२ एते इति पाख्याने शोके पापानामपनोदं नाशं ३३ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्या
ने दशमः १० एवं पश्यतस्तद्वयस्य प्रतिवाक्यनिर्णयप्रसंगेन हरिश्चन्द्रोपाख्यानं व्यवसमाप्य सकलधर्मोपयुक्तं व्याख्यानीयं प्रतिपाद्य इदा
नीं ज्ञानादर्शितमार्गास्तत्तदात्मोत्सवाप्यूयति पक्षिणोपि दशापञ्चक्लिहेतवकस्तानं योगवह्नमाणं जैमिनिसंदेहतिरासपूर्वकं स
मभिधास्यतस्य प्रश्नान्संशयितान्दर्शयति संशयमिमादिना भूतानां जीवानामाविर्भावतिरोभावतु समिति विनाशो यत्र जीवे तेन

एवमुक्तौ ततस्तेन लज्जितौ तावुभावपि तमयामासतुः प्रीत्या परिष्वज्य परस्परम् ३० ततः स्वं सर्वं ब्रह्मा।
लोकं त्रिदशपैर्वृतः वसिष्ठोऽप्यात्मनः स्थानं कौशिकोऽपि स्वमाश्रमम् ३१ एतदाडीबकं युद्धं हरिश्चन्द्रक
थां तथा कथयिष्यति यो मर्त्यः सम्यक् श्रोष्यति चैव ये ३२ तेषां पापापनोदं तच्छ्रुतं संततकारि यत् न चैव वि
घ्नकार्याणि भविष्यन्ति कदाचन ३३ इति मार्कण्डेयपुराणे आडीबकयुद्धं नाम दशमोऽध्यायः १० जैमिनिरु
वाच संशयं द्विजशार्दूलाः प्रवृत्तं मम पृच्छतः आविर्भावतिरोभावौ भूतानां यत्र संस्थितौ १ कथं संजा
यते जन्तुः कथं वा स विवर्धते कथं वोदरमध्यस्थस्तिष्ठत्यंगनिपीडितः २ निष्क्रान्तश्चोदरात्पश्चात्कथं वा
वृद्धिमृच्छति उत्क्रान्तिकाले च कथं विज्ञानेन वियुज्यते ३ कस्मान्मृतस्तथा प्राप्नोति उभे सुकृतदुष्कृते कथं

तत्र संस्थितौ तेन प्रश्नचतेनैकः प्रश्नः १ तत्राविर्भावे संबद्धान्प्रश्नांस्तदेवोपनाह कथमित्यादिना पादेदेहदेहिनोः संसर्गो गोत्पत्तिविनाशोत्थापि
संजायते कथं तेनापत्तश्यादिना श्लोकेन प्रश्नत्रितयम् अंगानामेव प्राणैः निपीडितो दुःखितः तावदेशस्य वर्जोव वेद्वेलेभ मित्यनप्रश्नः १ निष्क्रान्तेति नि
र्गमनं स्पष्टं तिसप्राप्नोति इत्यपरः प्रश्नः तिरोभावे संसक्तान्प्रश्नानाशयितानाह उत्क्रान्तिकाले मरणसमये विज्ञानेन जीवेन वियुज्यते विभ
क्तो विशक्तो भवतिस्यपरः प्रश्नः १ कस्मात्स्थितो मृतः सन्नुभे सुकृतदुष्कृते शुभपापे प्राप्नोति भुंक्ते एवं जायते वर्धते इत्यपि परिणमते वि

तत्रतस्मिन्स्थितःकोष्ठेउदरे ग्रासग्रयेस्थाने कथंनजीर्यते भुक्ताद्यादिवस्तुपरिणमते यत्रपिण्डीकृतइव अन्नादिनिर्मितेपिण्डस्मि
वानेनजीर्णतेहेतुरुक्तः यत्रपोषितउदरेसगृहण्यपिभस्मानिभुक्तानिजीर्यन्तेऽथमल्पकोदेहःकथंनजीर्यतेइतिसंबंधः एवंदश
प्रश्नानिरूपिताः ५ अतकथयैतत्सकलंदशप्रश्नयोगात्मकम् एतत्सर्वंसंदेहोक्तेःसंदिग्धार्थावाचोविजृम्भितविलासः यद्यस्मादेत
देवपरमेऽत्युत्कृष्टेगुह्येरहस्येतेत्रतेत्रन्तानात्मके यदुक्तंगीतासु तेत्रतेज्ञस्तपोतातानेपतत्तानेसमेसमस्तादियद्योक्तेतेत्रतेत्रत्ता।
संसर्गसंभूतसंसारगहनविवेकेजनेनवोःकृतविवेकाप्तंस्येति ग्रन्तेनमोहंभजेतेइत्यर्थः ६ इदानीमेतत्प्रश्नान्तरूपित

कथंनजीर्यतेतत्रपिण्डीकृतइवाश्रये स्त्रीकोष्ठेयत्रजीर्यन्तेभुक्तानिसगृहण्यपि भस्मानितत्रनोजेत
जीर्यतेकथमल्पकः ५ एतन्मेब्रूतसकलंसंदेहोक्तिविजृम्भितम् यदेतत्परमंगुह्यंयत्रमुह्यन्तिजन्तवः ६
एतिणश्रुत्वः प्रश्नभारोयमतलस्तयास्मान्निवेशितः दुर्बोधःसर्वभूतानांभावाभावसमाश्रितः ७
तेष्वण्वषमहाभागयथाशङ्कपितुःशृणु श्रुतःपरमधर्मात्मा स्मृतिर्नोमनाममतः ८ बाल्गुणाभागी
वःकश्चित्तनमाहमहामतिः कृतोपनयनेशान्तसमतिजरङ्गरूपिणम् ९ वेदानधीषसमतेयथान्
क्रमसादितः गुरुशुश्रूषणोपक्रोभेत्ताव्रकृतभोजनः १० ततोगार्हस्थ्यमास्थायरह्णयपत्नानिन्तमान
इहमुमारयापममाश्रयेयावनेततः ११ ॥

माह प्रश्नभारइति निवेशितःस्थापितआरोपितइतियावत् बाढ
स्माद्दुरन्तयोगात्वात्सभारस्मास्यप्रत्नलोमहान्दुर्बोधःदुःखेनमहतायासेनवक्तुंयोग्यःतत्रहेतुःयतःसर्वभूतानांभावाभावयोराविः
र्भावतिरोभावयोःसमाश्रितइत्यर्थः ७ एतदेवपूर्ववृत्तसंवादायक्रमेणानुरूपितमुपक्रमते तेष्वण्वेति ८ शोभनामतिर्यस्या
सैकमालाकारविषयेमनतेयस्मात्तयवशान्ते तथानेनध्यानमात्रनिरतेश्रुतपववावाङ्मतिनाहाजङ्गरूपिणमित्यर्थः ९ अधीषत्र

एवंतान्प्रश्न पृच्छोवहितः ११ वसंतोजयमध्यमं ११

मा० परिव्राड्भिक्षुः निष्परिग्रहः त्यागी ब्रह्मप्राप्त्यैव शोकनाशो भविष्यति तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः १२ जडवत् जडइव १३ ।
पु टी० बोध्यमानः श्रेयमासाः १४ १५ साग्रमधिकं सपादमश्नुते परितोषाः स्वत्वातिनिर्दोषाः दुःखस्पर्शहीनाः दृष्टाः येवमत्स्यदेमरणेन म
५२ नि चक्षिताः सुहृदादीनां वियोगाद्दयस्य हृदयस्य व्ययः १६ नानाजन्मस्वनेकानां मातॄणां लाभात्ता नानाविधाः स्तनाः पीताः १७ १८

भवेष्वाल्पे ततो वत्स परिक्षीणे निजपरिग्रहः एवमभ्यासितद्वन्द्वपरगत्वान शोचमि १२ पतितमरुः शुभे
वसुको बहुशो जडवन्नाहं किञ्चन पिता पिते सबहुशः श्रीमा माद्दपुत्रः पुनः १३ इति पिशमतः स्नेहात्मा
पितो मधुरा तरम् स बोध्यमानो बहुशः सुहृत्सेदमथाब्रवीत् १४ तातैतद्बहुशोऽभ्यस्तं यत्त्वया योपदिश्यते
तथैवान्यानि शास्त्राणि शिल्पानि विविधानि च १५ जन्मनामयुतं साग्रं मम स्मृतिपथं गतम् निर्वेदाः परि-
तोषाश्च येच मत्स्मृतयेन्विताः १६ सुहृन्मित्रकलत्राणां वियोगाः सङ्गमास्तथा मातरो विविधा दृष्टाः पीता
नानाविधाः स्तनाः १७ अनुभूतानि सौख्यानि दुःखानि च सहस्रशः बान्धवा बहवः प्राप्ताः पितरश्च पृथग्वि-
धाः १८ विण्मूत्रपिच्छिले स्त्रीणां तथा कोष्ठे मयोषितम् गर्भदुःखान्यनेकानि बालत्वे यौवने तथा वृद्धतायां
तथा मान्ति तानि सर्वाणि संस्मरे १९ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां चापि योनिषु पुनश्च पशुकीटानां मृगा-
णामथ पक्षिणाम् २० तथैव राजभृत्यानां राज्ञामाहवशालिनाम् समुत्पन्नोऽस्मि गेहेषु तथैव तववेश्म-
नि २१ भृत्यतां दासतां चैव गतोऽस्मि बहुशो नृणाम् स्वामित्वमीश्वरत्वं च दरिद्रत्वं तथा गतः २२

पिच्छिले पूतिपने कोष्ठे ज्ञः तोयुषितं निवासं कृतम् १९ २० राज्ञां भृत्यानां परिचारकाणां आहवशालिनां युद्धे शोभमानानां शूराणां
मित्यर्थः २१ भृत्यतां पापाहत्वं परंत्वं च ईश्वरत्वं नियन्तृत्वं २२ ॥ ५२

मेमयाश्रमेषाहं हारितो मूर्छितः २३ पित्रादिकृतेन मम खेनरस्थः पत्नादीनां पित्रादुपयोग्यानाम मलाभाद्रास्तृणायैतानतेनो देशे गतः
प्राप्तः २४ यतस्समेतायतत्त्विसायवे मोक्षः संसारचक्रभ्रमान्मुक्तिः २५ यत्र यस्मिन् ज्ञाने विज्ञाते भ्रष्यतीकृते विगुणो मोक्षाभा
वाद्विगतगुणः क्रियाणां कलापः संघातः सम्यक् फलपर्यवसायीन प्रतिभाति बुद्धिप्रद्धिं नशमोति नद्धन स्वरफलत्वादिमर्थः
इमवेः प्राश्नुतो बाधो निर्विशेषब्रह्मात्मैकाध्यत्नीकारः वेदैः त्रैगुण्यप्रतिपादकैः किं प्रयोजनं न किंचित् यतश्चास्मसवैदिकक
र्मफलापेक्षश्रमापितस्य हेयतयात्तातस्य तत्रहेतुः गुरुभिर्निर्विशेषब्रह्मात्मसाक्षात्कृतिरूपे विज्ञाने निरीहस्य निष्कामस्य यतः
सदानित्यकालव्याप्तस्य नोद्यापकस्य यहामहात्मनः सद्रूपब्रह्मस्वभावस्य २७ ननु किं तन्महात्मत्वेनात्मयद्विज्ञानेन त्रैगुण्यप्रतिपा

हतेन मया हतमात्रैर्हतं मे हारितं त्वया दत्तं मम मात्रैर्मयैर्मया दत्तमनेकशः २३ पितृमातृसुहृद्भ्रातृका-
लत्रादिकृतेन च । हृतस्महमत्वयादैन्यमस्तु येतानतेनागतः २४ एवं संसारचक्रेस्मिन् भ्रमता तात संकटे ज्ञा-
नमेतन्मया प्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारकम् २५ विज्ञाते यत्र सर्वोयमध्यक्तः साम्प्रतं मतिः क्रियाकलापो वि-
गुणो न सम्यक् प्रतिभाति मे २६ तस्मात् त्रयीधर्म्मवेदैः किं मे प्रयोजनं ज्ञानस्य गुरुविज्ञाते निरीहस्य म-
हात्मनः २७ षड्विकारक्रियादुःखसुखत्वनर्थरसैस्त्ययत् गुणैःस्ववर्जितं ब्रह्म तत्प्राप्स्यामि परं पदम् २८

दकवेदोक्तकर्मकलापेक्षश्रमापितस्वेत्मा शेवाननतत्त्वं प्रतिपादयति षड्विकारवतामिति षड्विकारैरस्त्यादिभिः षड्भिः स्थूलदेहस्व
भावैः क्रियाभिः प्राणमयाश्रयाभिरश्रयाभिः दुःखादिभिर्मनोमयनिबन्धनैः नर्थत्वस्मारसोरागत्वैस्मकारादैमैः संकल्पविचिकि
त्सादिभिर्मनसोधर्मैः तथावश्रुतिः कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति गुणैःस्वशक्तेनेत्वेन
त्रिगुणात्मको विज्ञानमयः कोशोगृहीतः तत्स्वरूपनिरूपेश्चानंदमयात्वेशून्यणंतयाख्यानमयाहृतमानं दमखुरूपतेः पंचकोशैरुपा
धिभूतैर्वर्जितं तेभ्यो विविक्तीकृतेन उत्तीर्णं तदाधारेवानंदात्वेब्रह्मपरं सर्वान्तरत्वादन्नमयादेः कोशेभ्यो व्यतिरिक्तं वतत् तच्छ्रुतिर्देशे

देवस्य ... तात ... पुत्र ... मातृ ... सुहृद् ... २८

मा॰ पु॰ टी॰ ५३

पूर्ववमुक्तं ब्रह्मलोकादिभोगेषु वा तत्राशनवद्वैरस्यरूपं परं साधनं वैराग्यमित्याह रसेति रसो रागः तर्षः कामः भयं विषयनाशनि
बंधनं उद्वेगो नानाविषयविषयानवस्थितचित्तत्वं हर्षो वांछितलाभः आनंदस्तद्भोगजन्यसौख्यं एतैर्जाता या चिंता तद्रूपाणां वाग्
रामगबंधनीसाव तरप्यवमदागात्मा नदीतेव दुःशीला ये संगास्तद्रूपः पाशा तैर्जाता तद्रूपा रज्जवो शतैराकुला चित्ता वेदिता २९
उपसंहरति तस्मादिति इमं मम प्रभवं दुःखं तद्यैव यथा कुत्सितो जगुप्सितः पाकः किंपाकः विषपाकेन फलेन सन्निभं सदृशम् ३०

रसतर्षभयोद्वेगहर्षानन्दजवाकुला चिंता नाहममगयाहिसंगपाशशताकुला २९ तस्मान्मयात्यं देवा
तस्यकेमं दुःखसन्निधिम् अपीयमर्थमाथ्वं किंपाकफलसन्निभम् ३० तस्यास्तदवचः श्रुत्वा हर्षविस्मय
गद्गदः पितोवाच महाभाग त्वमतेव हृष्टमानसः ३१ पितोवाच किमेतदत्राथवा कृतस्ते तात संभवः
केन ते जरता पूर्वं मिथ्या नीत प्रबुद्धता ३२ किन्तु शापविपाकोयं मुनिदेवकृतस्तव यत्त्वया तिरोभूत
माविर्भावमुपागतम् ३३ श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं परं कौतूहलं हि मे तन्मे ब्रूहि वत्सेत्य यथावृत्तं तमा
भवान् ३४ पुत्र उवाच शृणु तात यथावृत्तं ममेदं सुखदुःखदम् यश्चाहमासमन्यस्मिन् जन्मन्यस्मिन्यदा
यतः ३५ अहमासं प्रवरो विप्रो न्यस्तात्मा परमात्मनि आत्मविद्याविचारेषु परां निष्ठामुपागतः ३६ ॥

जडस्याकस्माद्वा लौकिकाः प्रतिभावा आविर्भावा दिस्मयमानः पृच्छति किमेतदिति कृतः कस्माद्धेतोः पूर्ववेदपारगशिताकाले प्र
बुद्धता विकसितत्वं ३२ अथैव हेतुमेवेषयन्नाह किंन्विति पूर्वमप्रबुद्धत्वं शापप्रभावेणाजडत्वमप्रबुद्धत्वं यत् यस्मात्तेनतत्तिरोभूतं प्र
ज्ञाहितं प्रयथाविर्भावमध्यन्नत्वं उपागतं प्राप्तम् ३३ यथा येन प्रकारेणाहमासं भवान् ३४ हतेसंपत्ते अस्मादतो मानादिमपूर्वजन्म
नः परब्रह्मणीते जन्मनि ३५ परमात्मनि तुरीये प्रत्यक्तं तेनैव स्वस्तात्मा ध्याने नैकाग्रीकृत चित्तः साध्यसाधकभावेनात्मनः प्रतिपादि।

५३ [illegible]

तत्रसाधनान्याह सततमितियोगेनानेकजन्मोपार्जितयुक्तस्यावस्थितस्यसततंयोऽभ्यासस्तस्यसंगमात्सम्भ्रमैः सत्त्वसंयोगात्संगात्
कामादित्यागेनसत्त्वभावात्स्वशास्त्रानोपमनियमाद्यष्टांगानांसेवनात् विचारणेकोऽहंकस्मात्कस्यवासंसारश्चेदंरूपः विशोधनम्
पापिभ्यः पृथक्कारेणयस्तस्मैतनवहृपनयाः वस्थानेनतस्मात्परानिशाकाशाम्बुपागतइतिशेषेणान्वयः ३७ तस्मिन्नेवज्ञानेकयोगाभ्यासाव
स्थितेवयुग्मपक्कारेणोत्कृष्टाप्रीतिःरतिः वृद्धन्तः समादपतः परेतत्त्ववणतयाकेवलं आचार्येणोपदेशेनोपदेष्ट्रत्वे शिष्याणांसंदेह
हरतिहृत् प्रतिशयेनोपदेशयानोसन्देहहारकः ३८ ततःज्ञानस्यविचारणादालाभ्यां ब्रह्मणापत्नीचैकत्वेनात्मानं ब्रह्मकारात्मता

सततंयोगयुक्तस्यसततभ्यासंसंगमात् सत्त्वयोगात्स्वभावाद्विचारणाविशोधनात् ३७ तस्मिन्नेवपरा
प्रीतिर्ममासीद्वृद्धन्तःपरम् आचार्येणैवसंशयः शिष्यसन्देहहृत्तमः ३८ ततःकालेनमहताब्रह्मैकत्व
मुपागतः अज्ञानाकृष्टसद्भावोविपत्क्रमयमादतः ३९ उत्क्रांतिकालादारभ्यस्मृतिर्लोपनमेऽभवत् यथावृ
द्युनेचैवजन्मनोस्मृतिमागतम् ४० पूर्वाभ्यासेनतेनैवसोऽहंतेनाततिजितेन्द्रियः यतिष्यामितथाकर्तुं
नभविष्येयथापुनः ४१ ज्ञानदानफलेह्येतद्यज्जातिस्मरणंमम नह्येतत्प्राप्यतेतानचयीधर्मेस्थितैर्नरैः ४२

मोसमोनयमत्रेनभावमतिसकुमारेदुर्लभमेनतानमिमाह अज्ञानेति अज्ञानेनदुरुच्छेदेनाकृष्टःतिरोभावितःसद्भावोयस्य अतएवअ
मादतोनवहितत्वेनविपत्क्रमेशतइतिस्वस्येतजन्मकारणमभिहितम् ३९ किंचित्कालमनवहितत्वयापिमहतोज्ञानस्यसततमभ्यस्यमा
नस्यफलमाह उत्क्रांतिकालादिति स्मृतेरद्भुतत्वमाहे कविषयापालोपउच्छेदः यथावत्करतलामलकवत् ४० यतिष्यामियतिष्ये
भविष्येऽहंस्वामि ४१ अभेभ्योज्ञानदानस्यफलमेतदेव यज्जातीनांजन्मनोस्मरणंयतज्जन्मान्तरस्मरणंचयीधर्मस्थितैःचयीधर्मपरायणै
नप्राप्यतेरागाद्याक्रांतचित्तत्वेनपरंपरयास्मृतिनाशस्तेनचबुद्धिनाशात् तदुक्तं ध्याकरागात्क्रोधःप्रभवतिक्रोधाद्धोभिजायतेलोभा

द्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशात्प्रणश्यतीति कामस्थानं
ततश्चैतत्कामसमिति अतः ४२

पूर्वजन्माभ्यस्ततत्त्वप्रभावेण निहताधर्मे धर्मस्य परीतो निष्ठाद्विराजदंतो विना सरनियातः ४३ त्वं च मउपदिश परात्मतत्त्वेन नात्मानं मोचये
माह तदिति दर्भिनिराकात् तत्वा पुत्रस्य पितृऋणपाशत्वप्रसिद्धेः स्मरणापनयनेनाप्नुयात् ४४ आविर्भावतिरोभावो भूतानां यस्य संस्थिता
विस्मादिनाभवतापदृश्यदृश्याः संसारपथगहने भ्रमणानीतदाश्रयो यत्र प्रश्ने ४५ तत्र कस्यचित् धर्मपथप्रवृत्तिः कस्यचिदधर्मपथप्रवृत्तिर्य
योसत्त्वस्य शाखा मे परत्र रजसः कस्यचित्तमसेयत्र तमसः शाखा मे कस्यचिदीश्वरानुगृहीतचित्तत्वात्काम्यनिषिद्धवर्जनपुरस्सरं रति
ष्कामकर्मप्रवृत्तौ तत्र शुद्धस्य सत्वस्यैव शाखा मे तस्य च नित्यनैमित्तिकयज्ञोपासनादिसमाश्रयणेन शुद्धचित्तस्य सद्गुरुसमाश्रयणात् म
हावाक्यादिनिर्णीयफलपूर्वकमखण्डाद्यवबोधेन ब्रह्मणैक्यं प्रदर्शयिष्यन् पिता पुत्रसंवादमारभते तद्यानादिमायोऽद्वयबुद्धिहीनतावास्त

सोऽहं सर्वप्रभावेण निहताधर्मसम्पागतः एकांतत्वं गुणागम्यपतिष्ठाम्यात्ममोक्षणे ४३ तद्धि त्वं महाभा
गयत्नसंशापितेरदि एतावता पितेर्दृश्यते स्मरणमाप्नुयात् ४४ पतितः प्राह पुत्रः पिता प्राह ततः पुत्रे
भुरपान स्वतत्त्वं भवता यद्दृश्यदृश्याः संसारगहनाश्रयम् ४५ पुत्र उवाच श्रूयतां तात यथासौ तद्भूते।
मयाऽसकृत् संसारचक्रमारूढेन निश्चित निर्विघ्नेन विद्यते ४६ ॥ नामभेदेन जीवस्य प्राकृतगुणकर्मसंबंधाच्छरीरे देवतिर्यगादिरूप
पमुपजायते तस्मात्प्राकृतगुणविनिर्मुक्तयोगधर्मार्थमात्मकं कर्मैव तैनेन तेन च पुनः स्वैः कर्मणामवश्यं भोग्यत्वात्पुण्यपापकारणकेसु
खदुःखात्मकफलोपभोगाय तद्रूपे देवतिर्यगादिशरीरे प्रादुर्भवति ततः कर्म ततः पुनः शरीरमिति संसारस्यारघट्टघटीवत् भ्रमणमा
णस्य च स्वरूपदर्शयन् वैराग्यार्थं तन्निवृत्तिश्च तत्कारणतानुपरिहृतिमूलकत्वात् ज्ञानविहितं तत्त्वज्ञानैकसाध्यत्वात् शास्त्रचोदितविहित
कर्मानुष्ठानादिकं तत्साधनं ततो वेदान्तादिवाक्यविचारार्थं सद्गुरुसमाश्रयणमिति द्रष्टव्ये योपाख्यानादिना प्रदर्शयति तत्र संसारस्य
भ्रमिमच्चक्रस्वरूपत्वं तावदाह श्रूयतां तात मयादिना असकृत् संसारपथचक्रे जीवस्य स्वस्वभावविशातंतादिकं तेनावक्रबंध

न चोत्क्रान्तिकाले च कर्यं विज्ञेवेन विभज्यत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह सोऽहमित्यादिना इरितः तैर्वा नुन्नयानेन च लेपादिना उत्क्रान्तिकाला
न्मरणकालात् एतस्य सम्यग्मध्यन्तनयोपलभ्यमानत्वात्स्वात्मनि वक्तृत्वं प्रदर्शयति यथेति श्रुत्योऽनुमानादिना स्वात्मसंसारस्वरूपस्थितिः
तद्यथा हे विवस्मानावेयाना अहमदात्मिति अहमशेषमिति तस्यैव श्रद्दध्यामयोऽहमज्ञातमिति श्रुतिरपि प्रमाणं इह देवा मनवम।
मर्मस्थानाम्नवे दर्शयति एतदभिप्रायेणैव यथानामत इति वाक्यम् ४७ ऊष्मा जाठराग्निः पित्तधातुरूपः प्रकुपितः श्लेष्मवातधातुगुणी
कारेणाधिकीभूतः कायेतीव्रणाधिकीभूतेन वायुधातुना समीरितो ध्मायमानः दीप्यमानः प्रज्वलन् निरिन्धनः भुक्तस्य पीतस्य वाभक्ष

सोऽहं वदामि ते सर्वं तन्मे वा नुन्नया पितः उत्क्रान्तिकालादारभ्य यथा नामो वदिष्यति ४७ ऊष्मा प्रकुपितः
कायेतीव्रवायुसमीरितः भिनत्ति मर्मस्थानानि दीप्यमानो निरिन्धनः ४८ उदानो नाम पवनस्ततश्चोर्ध्वं प्र
वर्तते भुक्तानामम्बुभक्ष्याणामधोगतिनिरोधकृत् ४९ ततो येनाम्बुदानानि कृतान्यन्नरसास्तथा दत्ताः
स तस्यामाह्लादमापदि प्रतिपद्यते ५० अन्नानि येन दत्तानि श्रद्धापूतेन चेतसा सोऽपि तृप्तिमवाप्नोति विना
प्यन्नेन वै तदा ५१ येनानृतानि नोक्तानि प्रीतिभेदः कृतो न च आस्तिकः श्रद्दधानश्च स सुखं मृत्युमृच्छति ५२

जलादेर्वायुवेगवशाद्दग्धत्वास्थानात् इन्धनहीनः अन्नपवतायामावात्तथापि अन्तःशरीरस्य मर्मस्थानानि भिनत्ति दहति ४८ वायोर्वेगितस्ततश्च
श्लेष्मधातुविकारकारित्वं दर्शयति उदानइति उदानो नाम वायुः कण्ठस्थान ऊर्ध्ववहिः शरीरे वायुवेगवशाज्जन्ते प्रवर्तते स च भुक्तानामम्बूनो
भक्ष्याणां च अधोगते जठरामाशयस्थानस्य भुक्तपीतानां निरोधं करोति येन कण्ठ हृदि दुर्व्यथ आविरेको रोगिणामुत्कर्षः संजायते इत्यर्थः ४९
एवं पापिनां मरणकाले घोरगद्यीन्नमपदानृणारूपोपलक्षणमन्नानामभिधायनविरसायपुण्यकर्मश्रेणीं प्रपञ्चयति ततइत्यादिना।
अन्नानि च रसाश्च तस्यामापदि मरणकालिकोपद्रवे आह्लादं सुखं प्रतिपद्यते स्वर्गेन सम्यग्मा प्राप्नोतीत्यर्थः ५० तदा मरणकाले ५१ अनृतानि

असत्यानि वचनानि इत्यमादेः प्रीतेरसोमं प्रेम्णो भेदश्छेदः ऋच्छति प्राप्नोति ५२

मा॰ सुनस्तपुरनीर्घ्याल्नः सुक्त्वा परह दुर्गमयावाचा ५३ आगारे वेश्म ५४ वेदनापीडा शोकः संहाः खेदः उद्वेगो भयं ५५ मोहमज्ञानं आलोकोदी
पु॰टी॰ पादि एवं मरणकाले मोखदेहतकं यमेदशीपिलापकृतमनुसरति कूटमातीति प्रशास्यान्तिन्यान् अनुशास्तियमाचारादीन् शिलय
५५ ति मोहस्समवोः तानमरणकालाः ५६ इतिगंपाउगेभ्याः नदामरणकाले ५७ वेपथुः कंपः क्रंदति आह्वयतिरोदितिव ५८ इत्यर्दशीन।

देवब्राह्मणभक्तानां ये रता स्थानुरूपवः सुखमावहेतिकमेमस्तेन राः सुखस्मवः ५३ आगारस्थापिनोवा
हेनत्यामत्रदायिनः आमुवंति नराः कालेन स्मिन्स्माद्यपस्थिते ५४ शीतेजयेतिपनदास्तापेवोदकदा
यिनः नयांतिवेदनोकष्टाये वामोद्वेगहारिणः ५५ मोहेत्तानप्रदातारस्तमध्यालोकदायिनः नयांतिवे
दनोकष्टायेवामोद्वेगहारिणः कूटसाक्षीमृषावादी प्रशस्यानुशास्ति यः तेमोहस्समवः सर्वेनथायेवे
दनिंदकाः ५६ विभीषणाः इतिगंध्याः कूटमुद्गरपाणयः आगच्छंति दुरात्मानोयमस्यपुरुषास्तथा ५७
प्रामेषुहृत्कांपेतेषुजायतेतस्यवैपथुः क्रंदमविरते सोथमातः भ्रातस्तमातस्तथा ५८ सास्थवागस्फुटातात
एकवर्णाविभाव्यते दृष्टिर्विभ्रम्यतेत्रासाद्धासाद्धास्यमयानतम् ५९ ततः सवेदनाविष्टः स्वशरीरं विसृ
जति वायुग्रस्तादिनरूपं देहमन्यत्प्रवर्तते ६० तत्कर्मजं यातनार्थं नमातापितृसंभवम् तत्प्रमाणवयो
वस्थासंस्थानैः प्राग्भवेतथा ६१ ॥

शक्तिर्विभ्रमते कुरुनि दृष्टेन मः शाश्वेवति स्थासात् अति ती वोङ्नास्याण स्थासान् ५९॥
वायोरग्रेसतंशीलेयस्य नत्रादृशेतस्यजीवस्यरूपंप्राणाख्यमारुह्यायदेहं प्रवर्ततेतेनयत्क देहसदृशोमेनशरीरेकर्मभोगार्थमाश्रयतेइत्यर्थः
तदाह तस्य तत्क्षणे देहस्य कर्मणो जाततदा सनापास्तसंनीप्रवलत्वात स्पेदेहस्यप्रमाणोपोरुषमानवयस्था रूपणाघवस्थासंस्थानमा।
कारोयत्र तत्प्राग्भवे यन्मातापितृसंयोगाजातंतत्वातिवृद्धं एकशरीरं लभतेनतु तदानीं मातृसंभवं तद्भवतीत्यर्थः यातनार्थं पापफलोपभो ५५

55

कर्षन्ते बलात्त्रयति दारप्रहारेण दण्डघातेन संभूते कम्पितम् ९२ यमलोकमार्गे पापिनो दाहरणदुःखं दर्शयति कुशेमादिना त्रिभिः
कृष्णादिभिः कुर्कशे परुषे दारुणे मार्गे स्थलीपाथेयसमभीतिः दुरेणानूर्म नापापकर्मा यमालयं प्रयाति शंकुः कीलके सप्रोशानाः उत्कटेः
कठिने ९३ तरक्षुभिस्त्रस्य वारुकिरणसंयाम्भिः किरणैः शिवास्शृगालस्लदन्तस्त्राढेनभीषणैः ९४ ९५ उक्तं त्रयमलोकवर्त्मस्तसर्व

ततोऽध्वनि यमस्याशु कर्षन्ते दक्षिणां दिशम् दारप्रहारमन्यन्ते पाशैर्वभ्रान्तिदारुणैः ९२ कुशकण्टकव
ल्मीकशंकुपाषाणकर्कशे तथा प्रदीप्तज्वलनेक्वचिच्छ्वभ्रशतोत्कटे ९३ प्रदीप्तादित्यतप्तेन दह्यमानस्त
दंशुभिः कृष्यते यमदूतैश्च शिवासन्नादभीषणैः ९४ विकृष्यमाणस्तैर्घोरैर्भक्ष्यमाणः शिवाशतैः प्रया
ति दारुणे मार्गे पापकर्मा यमालयम् ९५ छत्रोपानत्प्रदातारो ये च वस्त्रप्रदायिनः ते यान्ति सुखमार्गे
ण तथान्नदाः ९६ एवं क्लेशाननुभवन्नवशः पापपीडितः नीयते द्वादशाहेन धर्मराजपुरं नरः ९७
कलेवरे दह्यमाने महान्तं दाहमृच्छति भक्ष्यमाणे तथैवाङ्गे छिद्यमाने सुदारुणम् ९८ क्लिद्यमाने च
चिरं तेजेन दुःखमवाप्नुयात् स्वेन कर्मविपाकेन देहान्तरगतोऽपि सन् ९९ तत्र यद्दानमन्नं वा तोयं वा प्रयच्छे
त्तिलैः सह यद्वापिण्डं प्रयच्छन्ति नीयमानस्तदश्नुते १००॥

छत्रोपानत्प्रदानस्य ग्रहणमाह छत्रोपानत्प्रदातार इति छत्र मान
पत्रे उपानह त्रणकाष्ठादिनिर्मिता पादरक्षिणी पादुकाः ९६ अवशो स्वतंत्रः ९७ द्वादशाहेन भूनीतं यमं तत्र नरव यानफलं प्रपंचयति कलेवरे इत्यादि
ना तत्र दह्यमानकशरीरस्य दाहादीनीयमानोनेतन द्वासनगरहीने शरीरे भेताखेदर्शयति भक्ष्यमाणे सृगालादिना भुज्यमाने ग्रान्ति दुःखं श
स्त्रैश्छिद्यमाने सुदारुणं दुःखं ९८ क्लिद्यमाने जलैः तद्धेतुः स्वेन कर्मविपाकेन हेतुना देहान्तरमं देहे गतः ९९ अस्य द्वादशाहस्य वेष्ठक

सकृत्स्वगति मनो यमसर्वे स्थितेनीप यमपंक्ति नवीन लगमह मेवमो ।

तैलस्याभ्यंगो विमर्दः अंगानां करचरणादीनां संवाहनं मर्दनं आप्याय्यते वर्धते ११ १२ १३ छायासंज्ञः स्वेद्यते यत्र मनुष्यो यो
णभुण्णः पापश्मादिवत् यमस्येदं याम्यं १४ यमस्वरूपं दर्शयति गर्तमात्रे स्थप्रमाणे रक्तेक्षणे विलोचने यस्य भिन्नः संपिष्टोऽञ्जनस्य च
यः पुंजस्तस्य प्रभा यस्य प्रकृतिः कृष्णमिति यावत् मृत्य्वादीनां परिचारकाणां मध्ये स्थितं यमं पश्यतीति पापिनां भीषणं संस्थानं यः।

तैलाभ्यंगो बांधवानामंगसंवाहनं च यत् तेन चाप्याय्यते जंतुर्यच्चान्नं ददति बान्धवाः ११ भूमौ स्वपद्भि
नीतस्य क्लेशमाप्नोति बान्धवैः दानैर्दत्तैश्च तदा जंतुराप्यायते मृतः १२ नीयमानः स्वकं देहं हृष्टारणांसम
पश्यति रूपं केतयादत्तं तोयपिंडादिकं भुवि १३ द्वादशाहात्सुरे घोरमायासं भीषणाकृतिम् याम्यं य।
पुरं सघोरं जंतुः कृष्यमाणस्ततस्ततः १४ गर्तमात्रोपरक्ताक्षं भिन्नाञ्जनचयप्रभम् मृत्युकालान्तकादी
नां मध्ये पश्यति वै यमम् १५ दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीदारुणाकृतिम् विरूपैर्भीषणैर्वक्रैर्वृतं व्याधिशतै
रपि १६ दण्डासक्तमहाबाहुं पाशहस्तं सुभैरवम् तन्निर्दिष्टां ततो याति गतिं जंतुः शुभाशुभाम् १७

सोमयेषां प्रकृतिर्नोनविपरीतदर्शनं रक्तत्वं तेषाम् पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामशिवो शिवानामिति मनस्तजाते भिद्धि।
मत्वात् प्रभुः शिवः सौम्यः शिवानां पुण्यवतामित्यर्थः १५ भ्रुकुटी भ्रूभंगस्तया दारुणा भीषणाकृतिर्यस्य तं विरूपैर्विगतरूपैः भीषणै।
र्दारुणैर्वक्रैः कुटिलैः स्वभावतो व्याधिशतैर्ज्वरादिभिर्वृतं परिवारितं १६ दण्डेऽभ्यासक्तो महान्बाहुर्यस्य तन्निर्दिष्टां तेन यमेन देशिताम् १७ ५९

कस्याग्रतस्तथा ज्ञाति ३ भेस्व कृतं दुःकृतेरति हृष्टस्यापुनो नरपतिमाह रौरवं स्मादिनाध्यायोतम् अन्तनीश्रमसवादी निशामय श्रालो
वपतिनि वोपेति यावत् ७८ प्रमाणतः परिमाणेन जानुप्रदीवाप्रमाणोयस्य श्वभ्रस्य प्रमाणं सुदुस्तरः अतिशयेन दुःखेन तर्त्तुं शा।
क्यः ७९ सुदुस्तरत्वं तत्स्पर्शयतिनेवेति रौरवे अंगाराणां स्फुलिंगानां चयैः पुंजैरुपेते युक्ते अतितीव्रेणाज्वलनेनाग्निनाता पितेऽसुर

रौरवं कूटसाल्मीव यान्ति पश्चात्ततो नराः तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि रौरवस्य निशामय ७८ योजनानां सहस्रे द्वे रौ
रवो हि प्रमाणतः जानुमात्रप्रमाणश्च तत्र श्वभ्रः सुदुस्तरः ७९ तत्रांगारचयोपेते कृतेन तद्दारुणानलम् ज्व
लनेनातितीव्रेण नाम्ना पितान्धकारभूमिना ८० तन्मध्ये पापकर्माणो विक्षिप्यन्ते यमानुगाः सदह्यमानस्तीव्रे
ण वह्निना तेन धावति ८१ पदे पदे च पादोस्य शीर्यते जायते पुनः अहोरात्रेणोद्धरणं पादाभ्यां सोवगच्छति
एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विमुच्यते ततो यमाप्यपश्चाद्धैर्येनातरद्धि रयमर्च्छति ८२ ततः सर्वेषु निस्ती
र्णः पापी तिर्यक्त्वमश्नुते कृमिकीटपतंगेषु स्थावरेषु वरेषु च ८३ गवाश्वमगजाद्येषु गोखरेषु तथैव च
च श्रमात्सवैव पापास्तु दुःखदास्तत्र योनिषु ८४ मानुष्यं प्राप्य कुब्जो वा कुन्तिलो वानरोपि वा वणलपु
कुसायामस्तु नरो योनिषु जायते ८५ अवशिष्टेन पापेन पुण्येन च समन्वितः ततो वरोहिणीं याति सुद्र

मेतरितं भस्मिभ्रयेन कृतेनेति मिंते ८० तन्मध्ये अग्निमध्ये ८१ उद्धरणं उत्क्रमणं पादाभ्यां पादयोः शीर्यते नश्यति ८२ विमुच्यते मुच्यते निरयं
नरकं ८३ एवं पापिनो नरकमुक्ता पापभकर्मशेषेण तस्य कुजन्मानमाह ततइति ८४ ८५ ८६ अवरोहिणीं अवस्थवरत्वेपि रोहिणीरुधे
यानी जात्यन्ध कर्णतारतम्यशामोजन्मान रेखुद्रास्यणनादिनोन्मोविनीमित्यर्थः पाठोतरे पश्चाद्यपत्रपाः रोहिणीं सुद्रादियोनि गच्छ।

७ चिट्ठिकिहि
७ ॐ चिष्टिहिछि

अधिरोहिणीं ब्रह्मभूयोपयोगिनीम् पाठांतरे सम्यगार्थः ८८ पुण्यां गतिं स्वर्गाख्यां ८९ ९० तस्मात्स्वर्गात् क्षीणे पुण्ये प्रच्युताः महा
त्मनां महाब्राह्मणानां गेहे सहृदये जायंते नीरुजो रोगहीनाः सतां हृद्वृत्तं वरिष्ठं परिपालयंतीति तथा ९१ अथ ग्राम्यान् प्रशस्तान् ऊर्ध्वं स्वर्गं यांति।

विप्रदेवेंद्रतो वापि कदाचिदवरोहिणीम् एवं ते पापकर्माणो नरके दुःपतंत्यधः यथा पुण्यकृ
तो यांति तन्मे निगदतः शृणु ८८ ते यमेन विनिर्दिष्टा यांति पुण्यां गतिं नराः प्रगीतगन्धर्वगणाः
प्रनृत्ताप्सरसाकुलाः ८९ हारनूपुरमाधुर्यशोभितान्यमलानि च प्रयांत्याशु विमानानि दिव्यवस्त्र
स्रगुज्वलाः ९० तस्माच्च प्रच्युता राज्ञामन्येषां च महात्मनाम् जायंते निरुजो गेहे सद्वृत्तपरि।
पालकाः ९१ भोगान् संप्राप्नुवंत्युग्रांस्ततो यांत्यूर्ध्वमन्यथा अवरोहिणीं वा संप्राप्य पूर्ववद्यांति
मानवाः ९२ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा जंतुर्विपद्यते अथातः शृणु विप्रर्षे यथा जंतुर्हि जायते ।
निषेके मानवैः स्त्रीणां बीजे प्राप्ते रजस्यथ ९३ इति श्रीमार्कंडेयपुराणे पितापुत्रसंवादे स्वर्ग
नरकफलोपभोगो नामैकादशोऽध्यायः ११॥

पुण्यपरिचयात् अन्यथेति पापपरिचयेन नरकं यांति अवरोहिणीं विप्रदेवादिद्रूपां पूर्ववदिति जन्मांतरीयवत् ९२ विपद्यते म्रि।
यते निषेके गर्भाधाने स्त्रीणां संबंधि तिरजसि मानवैः पौरुषबीजे शुक्रे प्राप्ते संयोगं याते सति ९३ इति मार्कंडेयपुराणे एकादशः ११

पूर्वाध्यायेन मत्वल्कामंतंप्राणोत्वल्कामति प्राणं वोत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंतीति श्रुतिप्रसिद्धं जीवस्य प्राणानुवृत्तस्योत्क्रांतिप्र
वेकागतिश्चोक्त्वेदानीं रोगभयात्मिकामारोहेध्यनवतरेकस्माणात्तरें कल्पे कृत्तेपिंडं वा गोपवर्त्मगजापनेवाश्वासं वेतिश्रुतिप्रतिपादितां पुण्यप
भोगिनीं पुंव पापामपि हितीयां गतिं पापकृतो नारकीं दुःखपरम्परामभिशाप वेतीति द्विविधा गतिर्दर्शिता॥ अत्रैवं संक्षेपेणोपवर्णितां
तयैव द्विविधा कर्मशेषोपभोगप्रतिपादिकामागतिमवरोहेरमणीयचरणा अभ्यासो ह्यायनां रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयो।
निं वा क्षत्रिययोनिं वा इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धां द्वितीयां तु कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्येरन्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं।
वेति श्रुतिप्रतिपादितां अथैतयोः पथोर्न कतरेणच न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि
ति श्रुतिप्रतिपादितां तृतीयामागतिं कीटादिक्षुद्रजन्तुप्राप्तां गतिमभिधाय इदानीं कथं संजायते जन्तुः कथं वा स विवर्धते ।

प्रश्रवाच निषेकं मानवस्त्रीणां शुक्रं बीजं रजस्तथा विमुक्तो नरकाद्वापि स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते १
नाभिभूतेव तत्स्त्रैयं यातिवीर्यं द्वयोषितः कलिलत्वं बुद्बुदत्वं ततः पेशीत्वमेव च २॥

कथं चोदरमध्यस्थस्त्रिदोषसंगतिपीडितः इत्यादेरनुयोगस्योत्तरं विवृणोति निषेकामित्यादिना तत्र यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं
पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इ
ह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते इत्यादिश्रुत्युक्तक्रीडयैवौषधिसंपत्तिरूपेणान्नभक्षकेन रेतोरक्तयोः संयोगे।
निषेकं स्त्रीयोन्यां निषिक्तं शुक्रं नरस्य प्रतिपद्यते जंतुः प्राप्नोति वा शुद्धैर्गौतमतन्तुं वा शुरेवक्षोष्टिर्वीर्युः समस्थितिरिति श्रुतिप्रतिपा।
दिते तत्स्वलिंगं हरन्नौ स्त्रीरजस्त्रिसिक्तं रेतः कर्मफलसाधनप्राप्तः पुरुषवचसा भवतीति श्रुते रायोरेतो हृष्ट्वारस्त्रीत्वालिंगोपा।
पिंजीवो गर्भं शय्येविशति अन्यथाजरतो सिक्तमपि रेतः एयेन्न संभवेन्नस्थिरीभवेद्वा तो वा अपवर्गं भोशयेत्तमाचाप्णुपाद॥

ना.
प्र.टी.
५८

नकारणभूतानि गृहीत्वा क्रमेण ते गर्भं वर्धयन्ति तथा च शुक्रातिरेके पुमान्भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां साम्येन षंढ
को भवति शुक्रभेदेन यमो भवतीत्यादिक्रमेण गर्भवृद्धिमाह नाभिभूतमिति तस्मिन्नेव जन्मनि वीर्ययुक्तं शुक्रशोणिताख्यं नाभिभूतं शाम
सत्वैर्यशोभाति यतः गर्भस्य नाभिनाडी तन्नाडीरसवहाः स्त्रियः सैव तासु तेन गर्भस्य वृद्धिर्भवति निमग्नः गर्भस्य नाभिमध्ये तस्मो
तिः स्थानं ध्रुवं मतम् तदा धर्मति वातश्च देहस्तेनाप्य वर्धते इति कलिलं ते उभयोः संमिश्रीभावः तस्यैकरात्रोषितेन कलिलं भवति प
ञ्चरात्राद्बुद्बुदो भवति सप्तरात्रात् पेशी द्विसप्तरात्रात् स्वेदः पञ्चविंशतिरात्रात् स्थितो घनो भवति मासमात्रात् कठिनो भवति द्विमासाभ्यं
तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो भवति मासचतुष्टयेन त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः सम्भवति षष्ठे मुखनासि।

पेश्यास्तथा यथा बीजादङ्कुरादेः समुद्भवः अङ्गानामप्यथोत्पत्तिः पञ्चानामनुभागशः ३ उपाङ्गान्यङ्गुलीनेत्र
नासास्यश्रवणानि च प्ररोहं याति बालोऽयं त्वगादिकम् ४ तथा रोमाणि नाभेऽनेके शाखैव ततः प
रम् तस्मात्सहवृद्धिमायाति ते नैवोद्भवकोशकः ५ नारिकेलफलं यद्वत्कोशवृद्धिस्वच्छति तद्वत्पाशेषात
हृदि कोशो धार्थमुपस्थितः ६ आननेनान्ननीरेण तथा यो मे स्ववर्धते ग्रीष्मेष्वाशापरिक्रम्यज्ञानान्नारेण तथा शली ः ७

कालिको ज्ञेयः सप्तमे भवति सप्तमे चलः समर्थो भवति अष्टमे उत्पाद्यवस्थति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवतीत्याद्यपूर्वे दशाहे ३ पेश्याः सका।
शादङ्गानामुत्पत्तिं सोपमानमाह पेश्या इति पञ्चानामङ्गानां शिरोभुजद्वयपदवद्धः कृतिनेवा मूगलकंच ३ प्ररोहमङ्कुरितत्वं तेभ्योऽङ्ग।
स्यादिभ्यः ४ आगुरिमनेनत्वाशाहुप्रावेनः सोऽसवृद्धिर्नातस्य भवतीत्याह तदिति तेनैवोक्तेनैवाङ्गोपाङ्गादिनामासेन स्वाशस्थिरस्थित
नउद्भवश्चत्रः कोशः स्वज्ञादेशः वरणमिव ५ कोशो वाहृदयं ग्रस्यसोपमामुत्पत्तिमाह नारिकेलफलमिति ६ गर्भस्थावस्य देहसंस्था
नप्रकारमाह आननमिति मलेभ्यस्य संस्थाय अधोऽधयतः समारितो ः ७ ॥ ५८

58

८ अथैषां सत्त्वानां गर्भवादीनामुदरे यथारूपं यथास्थिति तत्स्वरूपमेव वर्णनेनाख्याता. ९ अग्निना गर्भस्थेन वह्निना मात्राभुक्तान्नादिना
तत्रापि तस्य वायोः स्थितिवत्सुपेपत सभोगः सन्तिष्ठतीत्याह पुण्यापुण्ये इति अनेन कथं न जीर्यते तत्र पिण्डी कृत इवाशये इति स्पष्ट
स्यादृष्टवशात्तत्र न जीर्यते इत्यस्य तस्य शोकं भवति १० आप्यायिनी वर्धनकरी तस्य जन्तोः स्तोकनाना स्रा सह निबद्धा ११ क्रामतीति संक्राम

जानुपार्श्वे तथा नेत्रे जानुमध्ये च नासिकाम् स्फिचौ पार्ष्णिद्वयस्थौ च बाहू जंघा च बहिःस्थितौ ८ एवं वृद्धिं क्र-
मादायाति जंतुः स्त्रीगर्भसंभवः अमुष्मिन्नुदरे जंतुर्यथारूपं यथास्थिति ९ काठिन्यमग्निना याति भुक्तपीतेन
जीवति पुण्यापुण्याश्रयमयी स्थितिर्जंतोस्तथोदरे १० नाडी त्वाप्यायिनी नाम नाभ्यां तस्य निबध्यते स्त्रीणांत
थांतरुदरे सानुबद्धोपजायते ११ क्रामंति भुक्तपीतानि स्त्रीणां गर्भोदरे ततः तैराप्यायितदेहोसौ जंतुर्वृद्धिमु
पैति वै १२ स्मृतिं तत्र प्रयात्यस्य बह्व्यः संसारभूमयः ततो निर्वेदमायाति पीड्यमान इतस्ततः १३ पुनर्नैवं क-
रिष्यामि मुक्तमात्र इवोदरात् तथा तथा करिष्यामि गर्भे नाप्स्याम्यहं यथा १४ इति चिंतयते स्मृत्वा जन्मदुःखश-
तानि वै यानि पूर्वानुभूतानि दैवभूतात्मकानि वै १५ ततः कालक्रमाज्जंतुः परिवर्तत्यधोमुखः नवमे दश

ति तैः संक्रान्तैर्भुक्तपीतैरेवैः ततस्तस्मिन्गर्भोदरे गर्भवासे १२ स्मृतिस्तत्राह पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतस्तस्मात्किं स्मृतिमवलम्बत इत्याह स्मृ
तिमिति निर्वेदं वैराग्यं इतस्ततः पञ्चसु जन्मसु १३ तस्य निर्वेदवचनं पुनर्नैवेति इत्यपवाद्यं १४ दैवभूतात्मकानीति आधिदैविकाधिभौ।
तिकाध्यात्मिकानि त्रिविधदुःखानि १५ अधोमुखः प्रसवितं परिवर्तत इति जननकालनियमाय नवमइत्यादि १६

निष्क्रम्यमाणो गर्भाद्बहिर्निःसार्यमाणः प्राजापत्येन योनिभवेन दैवभवेन वा वातेन पीड्यते निष्क्रम्यते तदा गर्भावक्रान्तिसमये १७
असह्यां तीव्रां चेतनां संज्ञां वायवानस्य स्पर्शसुखेनान्वितः १८ ततश्च वायुना स्पृष्टस्य जन्ममरणमतीव शुभाशुभात्मकं कर्म तत्स्मर
तीत्याह तत इति समाक्रामति अधोधः पातनाय परिगृह्णाति यतो मोहितो तस्य स्वात्मनो दुःखस्य तदुपायस्य च विस्मारयतीति विष
यात्मकृविज्ञत्वात् सद्यो ज्ञानबालस्य तत्क्षणे स्तनपानादिगवेषणे तत्परत्वे हि दृष्टत्वे ज्ञानस्य गर्भान्तरे स्फुरितस्य भ्रंशो विस्मरणम् मनु
ष्योऽहमस्मीत्यभिमानेन स्तन्यादिषु प्रवृत्तेः १९ तदेवाह बालभावे बालत्वे एवं सर्वास्ववस्थासु यावन्मरणं अनेन षड्भावविकारवत्त्वं दे

निष्क्रम्यमाणो वातेन प्राजापत्येन पीड्यते । निष्क्रम्यते च विलपन् स्थानाद्दुःखेन पीडितः १७ निष्क्रान्तश्चोदरान्मू
र्च्छामसह्यां प्रतिपद्यते । प्राप्नोति चेतनां वायोर्वायुस्पर्शसुखान्वितः १८ ततस्तं वैष्णवी माया समाक्रामति ।
मोहितो तया विमोहितात्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् १९ भ्रष्टज्ञानो बालभावं ततो जन्तुः प्रपद्यते ततः कौ
मारकावस्थां यौवनं वृद्धतामपि २० पुनश्च मरणं तद्वज्जन्म प्राप्नोति मानवः अतः संसारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते
घटयन्त्रवत् २१ कदाचित्स्वर्गमाप्नोति कदाचिन्निरयं नरः स्वर्गं च निरयं चैव कदाचिद्द्वयमश्नुते २२ क
दाचिदत्रैव पुनर्जातः स्वकर्म वाश्नुते कदाचिद्भुक्तकर्मा च शनैः स्वल्पेन गच्छति २३ ॥

हस्येयोगात्स्वदर्शितं २० एवमस्य जन्मादिमरणान्तां गतिमागतिमुत्क्रान्तिं च प्रदर्श्य पुनरपि संसारादरघट्टघटीयन्त्रवत् स्योपरतिर्वा स्यान्न
तु विद्युपरस्तान्न तत्रास्तीत्याह पुनश्चेति २१ स्वर्गं पुण्याधिक्यात् तथैव नरकं च बहुपापेतरफलं स्वर्गं दुःखं च स्वर्गिणोपि पतनदुःख
निरयमपमेव नारकिणाम्बत्स मातामह्यादिसंपर्कात्स्वर्गसुखं स्मर्यते २२ अत्रैवेति कर्मभूमौ स्वकर्म पुण्यपतरोभयात्मकं भुक्तापि
दुःखसुखात्मकं कर्म तीव्रमेव वेगेनानुष्ठितं पुण्यं पापं वा परस्मिन्नेव कालेन इतोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्य गच्छति तत्फलोपभोगाय स्वर्गं निर।

॥ हरिहरिहरिहरिहरि ५५

59

कदाचिदस्मैः पुण्यैः पापैश्चानुष्ठितैः नत्वसदृशफलं स्वल्पकालोपभोग्यं स्वर्गं नरकं च गत्वा कर्मभूमौ जायत एव प्रियस्येति श्रुतिदर्शितं येन
पुनर्जन्ममरणप्रबन्धोपरतिरस्य नास्तीत्याह कदाचिदिति अस्मिन् शुभाशुभैर्हेतुभिः पुण्यपापैः तत्तत्कर्मभूमौ भुक्तशेषैरिति स्वस्वदि-
ष्टानुष्ठितकर्मजातिसदृशफलैरित्यर्थः २४ नारकैर्नरकहेतुभिः कर्मभिः नरकाधिकृतैर्यमपुरुषैर्वा पात्यमानस्य नरकभोगायत-
स्मिन् समये नरके च महद्दुःखं मया प्राप्यते इत्येवंरूपः सन्तापो दुःखं स्वर्गवासिनोऽदृष्यन्ते इति सम्बन्धः अयं तापः स्वर्गीयतापाधिकतये पुण्य-
पुण्यकर्मक्षये पुनः पतनभीतिजन्यतापोऽभिहितः स्वर्गलोकस्थितौ तत्कारणभूतपुण्यक्षयस्य स्मरिष्यमाणस्य तापः कृतप्रतिष्ठव-
नतत्र गतकालेस्य सौख्योशरीरस्थितिर्बोध्यम् स्वर्गलोकगमनसमयेऽस्याधिकतरदेवताधिष्ठितलोकदर्शनजः परितापः इति शयतापस्य एवं नवि।

कदाचिदस्मिन् भुवने जायते च शुभाशुभैः स्वर्लोके नरके लोके भ्रमत्येवं द्विजोत्तम २४ नरके च महद्दुःखमि-
येतत्स्वर्गवासिनः हृष्यन्ते तत्र सन्तापः पात्यमानस्य नारकैः २५ स्वर्गे च दुःखमतुलं यदारोहणकालतः
भयं प्राप्य पतिष्यामीत्येवं मनसि वर्तते २६ नरकांश्चैव संप्रेक्ष्य महद्दुःखमवाप्यते एतां गतिमहं गत्वेत्य-
हर्निशमनिर्वृतः २७ गर्भवासे महद्दुःखं जायमानस्य चाधिकम् जातस्य बालभावे च महद्दुःखमुपागते २८

गुडिकाद्वदृष्ट्या तितिले तेहि पुण्यपुञ्जोपस्थापितसुखात्मसागरावगाहिनो नराः पापमाशेषमन्देमाधुपद्रवस्तत्तत्विमानायतनदुः-
खम् फलस्य पीनापस्येति तापमालहि दिवेपि नतत्र निरतिशयं सुखम् २५ नचैतन्न दुःखमाह स्वर्गेति आरोहणकालं समारभ्य सम-
स्तसकस्य २६ नारकान् नरकवासिनो जनान् एतामन्वादेशेन निर्दिष्टां सर्वां कांगतिं दुःखप्राप्तिं प्राप्य हर्निशेपोनः पुनर्मनानिर्वृतो दुः-
खितो गर्भेमामोस्मि नरकः दुःखादप्यधिकं गर्भवासदुःखमित्यर्थः २७ एवं दुःखाधिक्येन सौख्यस्य नाममात्रमेव प्रसिद्धमिममभिप्राये
णाह गर्भवासेत्यादिना उपागते आधिक्येन प्राप्नोतीति नसर्वोशोप्यस्तीत्यर्थः २८ ॥

मा॰
पु॰टी॰
९॰

दुःखानामतिकष्टितं १९ यमस्य पुरुषैर्याम्यैः पुनस्त्राभीतोपि नगर्भादिकं प्राप्नोतीति १० शाकुनैः प्रकृतैः स्मृतिविधिभिर्दण्डैः गुणसेवे येषेहानुग्रस्कृतं दुर्दर्वष्यंतिवध्ये ११ किंद्वुःखशतं यस्य संहरति नास्तीति नच संसारदुःखानां शांतये धीकुले दृष्टाः एवं सति भवदुप दिष्टाचकीयकर्पसेवावुःखमायनश्वरफलत्वात् ननास्तिकवत्मयाचर्यो हृष्यतेयावनामोदकामस्य नशानधिकारान्मयामोक्ता

कामेर्ष्याक्रोधसंबंधैर्योवनेचातिदुःसहम् दुःखशयाहदुतावमरणेदुःखमुल्बणम् १९ विकृष्यमाणो याम्यैश्च नरकेषु च यामयः पुनश्च गर्भे जन्माथ मरणे नरकं तथा २० एवं संसारचक्रेस्मिन्नेतेनावद्दघटी वत् भ्राम्यते प्रकृतैर्वंधैर्बद्धावध्यंतिचासकृत् २१ नास्तिनानसुखं किंचिन्नदुःखशताकुले एवं मा तापयतताकथंसेवाचर्यामया २२ इतिमार्कंडेयपुराणेपितापुत्रसंवादेजन्ममरणदुःखादिवर्ण नंनामएकादशोध्यायः ११ पितोवाच साधुवत्सत्वयाख्यातं संसारगहनेपरम् ज्ञानप्रदानसंभूते समाश्रित्यमहत्फलम् १ तत्रतेनरकाः सर्वेयथावैरौरवस्तथा वर्णितास्त्वंसमाचक्ष्व विस्तरेणमहामते २ पुत्रउवाच रौरवस्तेसमाख्यातः प्रथमोनरकः पुनः महारौरवसंज्ञस्तुश्रृणुघोरतरंकेपितः ३ योजना नांचतुष्पंचसहस्राणिसमंततः तत्रताम्रमयीभूमिरधस्तस्याहुताशनः ४॥

ययतत्तापयतमानेनकथंसेवेयमर्थः २२ इतिमार्कंडेयपुराणव्याख्यानेएकादशोध्यायः ११ इदानीकस्योप्सनो ज्ञातिदुःखनमितिहृष्टस्यो तस्माह तत्रतावद्दक्रमभिमुखीकरणायाह साधुवत्सेत्यादिनाज्ञानस्यात्मानात्मविवेकस्य प्रदानेनसंभूतं महत्फलंजातिस्मरत्वेसमा श्रित्योक्तं १ यथारौरवोनरकः प्रोक्तस्तथान्यानपिनरकान्विस्तरेणप्रब्रूहि २ ३ चतुष्पंचसहस्राणि चत्वारिंशत्सहस्रंयोजनानामस्य

९॰ समंततः [illegible]

60

सात्ताम्रमयीभूमिः ५ ९ ७ ज्योतिंडःखस्रोपणामे ८ पराक्रांतैःज्वलैर्विततैः ९ ततोमहारौरवात् ग्रंथनसमाचनोधकारेण १० ११ दे
नारनिग्रनिशीतवशादंतवीणयाभक्ष्यंतेत्रुस्रोतनरस्यर्थः ग्रतिवलाग्रतिनीव्राःसेविपार्श्वः १२ १३ ग्रवलम्बमानाग्रमेयाम्यमालिंगस्थिताः

तत्रापतमासासवींथोषद्दिधुत्समप्रभा विभात्यतिमहारौद्रादर्शनस्पर्शनादिषु ५ तस्यांवद्धःकराभ्यांच
पद्भ्यांचैवयमानुगैः सुच्यतेपापकृत्स्नम्धेलठमानःसगच्छति ६ काकैर्हंकैरथोलूकैर्हंसिकैर्मेषकैस्तथा
भक्ष्यमाणस्वरंतुरुदन्मार्गेविकृष्यते ७ दह्यमानःपितमांसत्रानस्त्वातेनिवाकुलः वदन्यसकृद्दद्दिशोन।
शांतिमपिगच्छति ८ एवंतस्मात्प्ररौरवांतःपराक्रांतैरवाप्यते वृषांशुनाशुनैःपापैःकृतेदुष्टबुद्धिभिः ९
ततोस्यस्तुतमोनामसोतिशीतःस्वभावतः महारौरववरीवेस्तस्याधतमसाहतः १० शीतार्तास्तत्रधावंति
नरास्तमसिदारुणे परस्परंसमासाद्यपरिष्वज्याश्रयंतिच ११ दंतास्तेषांचभज्यंतेशीतार्ताःपरिकंपिताः
तेषुस्मातिवलास्तत्रत्यामेवाप्युपद्रवाः १२ हिमवत्तारकस्तोवाप्युर्मिनमस्त्रीनिदारुणाः गज्जास्तस्त्रालितेदेहं
पश्यंतिनेत्तघात्विताः १३ ग्रवलम्बमानाधाम्यंतेपरस्परसमागमैः एवंतत्राप्यसमहाक्लेशावोरस्तमानवैः ८
शाप्यतेत्रायगाग्रेषपावइक्ष्तंस्मतयः १४ निकृंतनरतिख्यातस्ततोप्यानरकोत्तमः तस्मिन्कुलालचक्रा
णिभ्राम्यंतेपापकर्मणाःस्वयम् १५ तेषारोप्यनिकृंत्यंतेकालसूत्रेणमानवाः यथाकृगोगुलिस्यनधापादतल

भ्राम्यंतेपरिभ्रमंति १६ तेष्वचक्रेषुनिकृत्यंतेद्विधाच्छिद्यंते यथाकुलालोनिर्मितंचक्रस्थंघटंसूत्रेणद्विधाकरोति तथातेशापादम।
लकेकालसूत्रेणनिकृत्यंतेस्यर्थाः १७ ॥

जीवितभ्रंशो मरणं एकांमेलनं १७ १८ १९ २० स्थितिःस्थैर्यंअंतरामध्येउद्गिरंतोमुखैर्वहंतःस्रवंतः २१ अंत्रैःपरीतद्भिःनेत्रैर्नेत्रगोल
नाडीभिः अस्रविलंबिभिः बहिर्निष्क्रांतैः २२ ज्वलताग्निनाआस्तृताआच्छादिताअवनिःभूमिःयत्रअसिपत्रवने २३ यत्रभूमौ

61

नतेषांजीवितभ्रंशोजायतेद्विजसत्तम छिद्यन्तितेषांशतशःखण्डशश्चैकतांव्रजंतिवै १७ एवंवर्षसहस्रा
णिभ्राम्यंतेपापकर्मिणः तावद्यावदशेषंहितत्पापंसंक्षयंव्रजेत् १८ अप्रतिष्ठंचनरकंशृणुष्वगद।
तोमम यत्रस्थैर्नारकैर्दुःखमसह्यमनुभूयते १९ तान्येवतत्रचक्राणिघटीयंत्राणिचाप्यत दुःखस्यहे।
तुभूतानिपापकर्मकृतांनृणाम् २० चक्रेष्वारोपिताःकेचिद्भ्राम्यंतेतत्रमानवाः यावद्वर्षसहस्राणि।
नतेषांस्थितिरंतरा २१ घटीयंत्रेषुचैवान्येबद्धास्तोयेघटीयथा भ्राम्यंतेमानवारक्तमुद्गिरंतःपुनःपुनः
अंत्रैर्मुखविनिष्क्रांतैर्नेत्रैरस्रविलंबिभिः दुःखानितेप्राप्नुवंतियान्यसह्यानिजंतुभिः २२ असिपत्र
वनंनामनरकंशृणुचापरम् योजनानांसहस्रंयःप्रज्वलद्ग्न्यास्तृतावनिः २३ तमाःसूर्यकरैश्चण्डैःका
लोनाग्निसदारुणैः प्रपतंतिसदायत्रप्राणिनोनरकौकसः २४ तन्मध्येचवनंशीतंस्निग्धपत्रं।
विभाव्यते पत्राणितत्रखड्गानिफलान्यस्यद्विजसत्तम २५ श्वानश्चतत्रशबलाश्चरंत्यशतशोहिताः म
हावक्त्रामहादंष्ट्राव्याघ्रा इवमहाबलाः २६

नरकौकसःनरकवासिनः २४ स्निग्धानिरम्याणिपत्राणियत्रविभाव्यंतेप्राप्तुंभूयते खड्गामीतिक्रेवनंपत्राणितिसाहचर्यात् २५ श्वा
नःसारमेयाःशबलाःकर्बुराः अहिताःप्रतिकूलाःव्याघ्रादीपिनश्च २६ ॥

दुःखेन च्युतप्रतापादिनात दिविविच्छिद्दिषयायोति २७ धरणिस्थेन भूस्थितेन २८ पत्राणि शातयन्ति अधः पातयन्तीति तथा समीरणो
वायुः तेषां तन्तूनां २९ लेलिह्यमाने ज्वालाभिरास्वाद्यमाने ३० सारमेयाः श्वानः शातयन्ति तनूः कुर्वन्ति ३१ अतोऽस्मात् श्लोकाद् असिपत्रवना
त् परतरम् अतिघोरे मेमतः ३२ तप्ताः कुम्भाः ज्वलता अग्निचयेनोद्वृत्तैस्तैलैः अयःसम्पूर्णैश्च तेन पूरिताः ३३ क्वाथ्यन्ते रध्यन्ते विस्फुटन्ति गात्रा

ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र दुःखेन परिपीडिताः २७ हा तात हा मातरि
ति क्रन्दन्तो नितान्तदुःखिताः दह्यमानोऽङ्घ्रियुगला धरणिस्थेन वह्निना २८ तेषां गतानां तत्रासिपत्रशातो समीरणः
प्रपातितेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि २९ ततः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये लेलिह्यमाने वान्यत्र व्याप्ता
शेषमहीतले ३० सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः तेषां खण्डानि रुदतामनेकान्यतिभीषणाः ३१
असिपत्रवनं तात मयैतत्परिकीर्तितम् अतः परतरं भीमं तप्तकुम्भं निबोध मे ३२ समन्ततस्तप्तकुम्भा वह्नि
ज्वालासमाहृताः ज्वलदग्निचयोद्वृत्ततैलायस्पूर्णपूरिताः ३३ तेषु दुष्कृतकर्माणो याम्यैः क्षिप्ता ह्यधोमुखाः
क्वाथ्यन्ते विस्फुटद्गात्रा गलन्मज्जाजलाविलाः ३४ स्फुटत्कपालनेत्रास्थिच्छिद्यमाना विभीषणैः गृध्रैरुत्पा
ट्यन्ते पुनस्तेष्वेव वेगिनः ३५ पुनः सिमिसिमायन्ते तैलेनैक्यं व्रजन्ति ते द्रवीकृतैः शिरोगात्रैः स्नायुमांसत्व
गस्थिभिः ३६ ॥

णि येषां गलन्ता द्रवतां मज्जा रूपेण जलेनाविलाः कलुषाः ३४ स्फुटन्तिः कपालादयश्छिद्यमाना येषु ते अयामात्र उत्पाट्यन्ते तेष्वेव तेषु देहेषु पुनर्य
ते मग्ना वेगिभिस्त्वरितैः ३५ सिमिसिमायन्ते पाकशब्दानुकरणं द्रवीभूतैस्तैलरसैनैक्यं यान्ति स्नाय्वादिभिः ३६

मा॰ पु टी॰ ९२

दर्व्यादारुहलमुखटङ्केनैलादिकस्य मिश्रणार्थं मेतः परिवर्त्तनेनेन च हिताः प्रविवर्त्तमानाः कृतावर्त्तैर्विहितपरिवर्त्तनैः क्वाथ्यन्ते तिष्ठ
न्ते ११ १८ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने चतुर्दशोध्यायः १४ इदानीमभिहितानां निरयाणां हेतून्निकर्माणि विहिताकरणप्रतिषि
द्धविधानात्मकानि प्रपञ्चयन्नस्याध्यायस्य दर्शितत्वेनेतिहासत्वेन सत्कर्मसु विहितविधानरूपेषु प्रज्ञाजननाय नरकान्तकारणान्यति।
निर्दिशन्नाह ग्रहे वैश्यकुल इत्यादिना अस्माद्धन्तेमानात्मकारणात् निपाने जलाशये गवां तृषार्त्तानां रोधं प्रावरणं पानीयपानं निरोधं
कृतवान् १ अशिवे अकल्याणे अयोमुखैरयष्टुभिः खगैः पत्तिभिर्दंष्ट्रादिभिराकुलं संकुलम् २ यंत्रेषु इक्षुपीडनकादिषु यी।

ततो याम्यैर्भटैराशु दर्व्योद्घट्टनचहिताः कृतावर्त्तैर्महातैले क्वाथ्यन्ते पापकर्मिणः १७ यद्धते विस्तरेणो
क्तस्तमकुम्भो मया पितः १८ इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नरकवर्णनं नाम चतुर्दशोध्यायः १४
पुत्र उवाच ग्रहे वैश्यकुले जातो जन्मन्यस्मादनन्तरे समतीते गवां रोधं निपाने कृतवानहम् १ विपाकात्क
र्मणस्तस्य नरकं भृशदारुणम् प्राप्तोस्मि वाशिवं घोरमयोमुखखगाकुलम् २ यंत्रपीडितगात्रस्य वा
तोद्भूतकर्दमम् विकृष्यमाणस्यक्षर्मिस्तनितास्त्रिरवाकुलम् ३ पाममानस्य वैतस्मात्पंचवर्षशतं गतम् महा
तापार्त्तिनमस्यन्तृष्णादाहार्दितस्य च ४ अथाह्लादकरः शीतः पवनः स्पर्शशीतलः करम्भवालुकामध्य [illegible]

डिताजेतवस्तेषां वक्त्रे यउद्गिरमाणा असृजो रक्तानां प्रवाहास्तैरुद्भूताकर्दमाजम्बालायस्मिन् तथा विकृष्यमाणस्य इक्षुर्मिणो उत्कृतितनस्तेषां
स्तनितैर्मेघगर्जितैः सदृशोय आर्त्तिरवः स उत्कोशस्तेनाकुलम् ३ तत्र नरके पाममानस्य मम पाठान्तरे निकृत्तस्येत्यर्थः तस्मादेवको
योदाहस्तेनार्दितस्य संतमस्य ४ आह्लादकरः सौख्यदायी स्पर्शसु शीतलस्य करंभाः सक्तवस्तैः सदृशा वालुका प्राणीयस्यः सिकतास्ताभिः
पूर्णो वैरकस्तस्य मध्ये स्थैरस्मदादिभिर्नारकिभिः सप्तपाणाः संप्राप्तमति नरके पितोद्यमसहेतुकेदर्शितम् ५

62

नस्य सत्त्ववायोः संपर्कात् संयोगात् अशेषाणां समेषां नारकिणां जंतूनां यातनातीव्रवेदनाप्रशमं गमत् प्रशान्ताभवत् स्वर्गिणां स्वर्गवासिनां नि
र्वृतिराह्लादः परोक्षणसेवना ९ आह्लादेन विस्तारिणी विकस्वराण्यनपवस्तिमिता नितिः संतानि इत्यानि येषां तैः आसन्नसम्पूर्ण
वर्तिने १ दर्शयन् निर्दिशन् मानस्थितमहतिनिरोधसंदेदतेरस्ततिथमात्रप्रणतायतस्य सम्बुद्धिः ८ भूयोवार्जस्येन तत्क्षणमात्रमिस्माद्दिना

तत्सम्पर्कादशेषाणाम् यातनानां नारकिणाम् ममवापि यथा स्वर्गे स्वर्गिणां निर्वृतिः परा ९ किमेतदितिचा
ह्लादविस्तारिस्तिमितेक्षणैः दृष्टमस्माभिरासन्नैर्नरकस्थैरनुत्तमम् १ याम्यश्च पुरुषो घोरो दण्डहस्तोऽग्रतः प्रभो
पुरतो दर्शयन् मार्गमितएहीतिमानद ८ ततस्तेजोजनतः सर्वैर्दृष्टा तद्दर्शनान्मुखम् कुतः शोजलयो भूयः तत्
मात्रं स्थिरोभव ९ वज्राञ्जसंगीयवतोयस्माकं सुखकारकः ततोसौ नरकाभ्याशे उपविष्टः कृपान्वितः १०
पुरुषः सततदा दृष्ट्वा यातनाघातसंकुलम् नरके प्राहतेयाम्य किंकरंहृतपयान्वितः ११ पुरुष उवाच भोया
म्य किंकराचक्ष्व किं मया पातकं कृतम् येनेमं यातनाभीष्मं शमोस्मि नरकं परम् १२ विपश्चिदितिविख्या।
तोजनकानामहं कुले जातो विदेहविषये सम्यक्स्य प्रजापालकः १३ यज्ञैर्मयेष्टं बहुभिर्धर्मतः पालितामही
ही नोत्सृष्टं मैव संग्रामो नातिथिर्विमुखोगतः १४ देवर्षिपितृभृत्याश्च नैवपर्याश्रिता मया कृता स्पृहा च न
मयापरस्त्रीविषयादिषु १५ ॥

तेषां त्रिपदेवाक्यम् ९ तव गात्रेण सञ्जितशीलं पवनस्य नरकस्याभ्याशे निकटे उपविष्ट आसीत् १० ११ आचक्ष्व कथयं यातनामिर्विभेत
स्मादिति भीषणस्तेपरस्त्रूष्टे १२ सम्यक् यथा धर्मे १३ नोत्सृष्टो न नमतः न विमुखो भूतः संग्रामात् तत्रिपथभीत् विमुखो निराशः १४ पर्यावस्थि

ततः पश्चिमेतता: कृतादिग्नवकम: सूतकोता ५

मा॰ देवादीनां तिथ्यादिषु स्वयं समागतानां वर्जने दोषमाह पर्वकालेइति पर्वादिश्राद्धकाले तिथियागयोग्ये दिने निपाते जलाशयं त्वषिता
पु.टी॰ धेनवो गावः १९ ते पितरो देवाश्च विमुखा निराशाः निष्क्रम्य निर्गम्य गृहमेधिनो गृहस्थस्य तस्मात्प्रकाशात् इष्टो यागादिः पूर्तो वापी
६३ कूपारामादिनिर्माणं जेउ एपनश्यतः प्रदर्शनेयातः २० पितृविश्वासः पितॄणां विश्वासस्य श्रद्धाया प्यापनाशणाविध्वंसान्नाशात् शुभं पु

पर्वकालेन पितरस्तिथिकालेन देवताः पूज्यन्ते यमा यान्ति तिपान्तमिव धेनवः १९ पतन्ते विमुखा यान्ति
निष्क्रम्य गृहमेधिनः तस्मादिष्टश्च पूर्तश्च पंचेन्द्रावपि नश्यतः २० पितृविश्वासविध्वंसात्सप्तजन्मार्जितं शु
भम् विनश्यत्यधर्मैवैवाविश्वासो हन्त्यसंशयम् २१ तस्माद्देवे च पित्र्ये च नित्यमेवोद्यतो भवम् सोऽहं कथमि
मे प्राप्तो नरकं भृशदारुणम् २२ इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे पुण्यपुरुषप्रश्नो नाम चतुर्दशोऽध्या
यः १४ पुत्र उवाच इति पृष्टस्तदा तेन भगवांस्तो महामतिः उवाच पुरुषो याम्यो घोरोऽपि विनयं वचः १
किं उवाच महाराज यथार्थं त्वं तथैव त्वात्र संशयः किंतु स्वल्पं त्वया कृतं पापं भवतास्मारयामि तत् २ ।
विदर्भराजपत्नी पीवरी नाम नामतः ऋतुमन्नाभ्युपगतः तेन यातस्याः कृतः पुरा ३ सशोभनायां ।
कैकेय्यामासक्तेन ततो भवान् ऋतुव्यतिक्रमात्प्राप्तो नरके घोरमीदृशम् ४॥

एवं पुत्र विश्वासो श्रद्धा २१ उपतः उपुकः २२ मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने चतुर्दशोऽध्यायः १४ विनयं तेन सविनयं १ स्मारयामि स्मरणवि
षयं मानयामि २ विदर्भस्य राज्ञस्तनया पुत्री वन्ध्यो निष्फलो बीजस्यादानात् ३ सशोभनायामतिसुन्दर्यां कैकेय्यां कैकेयपवि ।
षयोद्भवायां ऋतोर्व्यतिक्रमादुल्लंघनात् ४॥

आज्यस्यहतादेःपातेपतनेन प्रजापतिर्वीजाधानाधिष्ठातादेवः वीजस्यशुक्रस्यस्त्रीवाधंगोनमाग्निरितिपंचाग्निविद्यायामग्नेरूपासनेस्त्रियांसेच्
यते ५ तदुल्लंघनेदोषमाह यस्मिन्निति श्रासत्किमानृतमरः पतेत्तद्ध्वजेन ६ ७ भवतिःउद्भवंति ८ नगश्चितेपापं ९ कररुग्णाककचेनपा
टनेनछिद्यंते क्वाथ्यतेलगाः क्वाथ्यतेतैलगताः ११ कृष्यतेकिंघनेविभिन्नहस्तदिपाद्भिन्नस्यदेहस्यवेधः पुनःसंबन्धःसंयोगास्यउनकाविंदुःखेन

होमकालेयथावह्निराज्यपातनमेवर्द्धते तथैवप्रजापतिस्तस्यहीजपातनमेवर्द्धते ५ एतन्मूलंह्यधर्मस्यका।
मेषामत्किमान्भवेत् सत्यपिश्राद्धदानानापमवाप्यनरकंपतेत् ६ एतावद्देवतेपापंनास्मत्किंचनविद्यते।
नदेहिगच्छश्रुणानाश्वपभोगाययार्थिव ७ राजोवाच यास्यामिदेवानुचरयत्रमांनेनयिष्यसि किंचित्।
पृच्छामितन्मेत्वंयथावद्वक्तुमर्हसि ८ वक्तनात्त्समीकाकाःपुंसानयनहारिणः पुनःपुनस्मनेत्राणित
हन्तेषांभवेन्निरिह ९ किंकर्मकृतवंतश्चकथयेतन्ममुष्मिनम् हरंमेषांनयानिहृत्वाजायमानापुनःपु
नः १० कररुग्णापाहेनेकस्मादेतेसुदुःखिताः करेभवालकास्वेतेनयेतेक्वाथ्यतेलगाः ११ अयोमु
खैःखगैर्भवक्षष्येतेकिंहियावद विभिन्नदेहवेधानिमहारावविराविजः १२ अयश्चंचुनिपातेनसर्वा।
गेषुनिरुःखिताः किमेतेनिहवंतोहिनयंतेदर्निशंनराः १३ एतान्महादृश्यंतेपातनाःपापकर्मिणाम्
येनकर्मविपाकेनतन्ममादेशनोवद १४ ॥

यायोमहारावश्राक्रंदस्तेनविराविणोविरवणशीलाः १२ अयश्चंचुरयस्तोदिःखगमुखंतांसंनिपातेनसर्वांगेषुतप्यतेपीड्यन्ते अतःकिमनिह
वंतः पापकृत्यातेभवंति अहर्निशंअजस्रं १३ कर्मणःपापकर्मणोविपाकेनफलदानसामर्थ्येनउद्देशतोनाममात्रेण १४ ॥

शुभेनेतरेकर्मानुष्ठानतत्पराणांनराणांतत्कर्मफलोपभोगोवश्यंभावीति प्रपंचयन्नाह पुण्यानामिति १५ पर्यायेणाक्रमेण भुंजनएव शुभेनेतरेकर्म
नाशंयातिनान्यथाचशाहृपवार्थं नाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभाशुभमितिस्मृतेः १६ एतदेव
प्रपंचयति नविनेति भोगादृतेभोगंविना भोगात्तुभोगादेवशुभाशुभंपरित्यजति इतिमेमततोनिबोध भोवादिकस्यपरस्मैपदिनोबुधे
रूपम् १७ नरकदृष्टफलंशुभाशुभंकर्मैहिकंयथातथामुष्मिककर्मफलभोगोमिमाह दुर्भिक्षादिमादिना दुर्भिक्षात्स्वकाण्डादपिकेदुर्भि

64

किंकरउवाच यन्मांत्वंपृच्छसिनृपालपापकर्मफलोदयम् तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिसंक्षेपेणयथातथम् १५ पुण्यापु
ण्येहिपुरुषःपर्यायेणसमश्नुते भुंजतश्चक्षयंयातिपुण्यापुण्यमथापिवा १६ नतुभोगादृतेपुण्यंपापंवाकृ
र्ममानवः परित्यजतिभोगाच्चपुण्यापुण्यंनिबोधमे १७ दुर्भिक्षादेवदुर्भिक्षंक्लेशात्क्लेशंभयाद्भयम् मृततो
मृत्युमायांतिदरिद्राःपापकर्मिणः १८ उत्सवादुत्सवंयांतिस्वर्गात्स्वर्गंसुखात्सुखम् श्रद्दधानाश्चदान्ताश्चधन
ढ्याःशुभकारिणः १९ व्यालकुंजरदुर्गाणिसर्पचोरभयानिच घ्नन्तावामेनगच्छन्तिपापिनःकिमतःपरम् २०
स्रग्गंधमाल्यसद्वस्त्रमधुयानासनाशनाः स्तूयमानाःसदायांतिपुण्याःस्वर्गाटवीषुच २१॥

तेभ्योयांति प्राप्नुवंतिदरिद्रानिःस्वाः १८ एवंपुण्यकर्मिणामप्याह उत्सवादिति दान्ताजितेंद्रियाःधनाढ्याधनिनःशुभकारिणःपुण्यदानादि
कर्मिणः यदुक्तं प्रदत्तदानेनभवेद्दरिद्रोदरिद्रभावेनकरोतिपापम् पापंचकृत्वानरकंप्रयातिपुनश्चपापीपुनरेवनिःस्वइति प्रदत्त
दानेनभवेद्धनाढ्योधनाढ्यभावेनकरोतिपुण्यम् पुण्यंचकृत्वात्रिदिवंप्रयातिपुनश्चभोगीपुनरेवचाढ्यइति १९ घ्नन्ताःहिंसाप्रव
मत्ताः वामेनप्रतीपतयादेहैःस्थानेनयर्थाः २० स्वर्गाटवीषुकाननारण्यान्तरगहनादिषु २१॥

२ दैवकर्मानेकजन्मसंचितमित्याह अनेकेति संचयः समूहः संचितमर्जितं अत्र तत्फलदानाय प्रवृत्तस्य पापस्य कर्मणो भोगेनैवागामिनः
कर्मणो निष्पत्तिर्भवति आरब्धं तत्फलदानाय प्रवृत्तं भोग्यमेवेति त्रिविधस्य कर्मणः शास्त्रैरभिहितो भवति अत एव तद्दृष्टिं शुभाशुभकर्मसं
चयेन संचयनीयकर्मपुञ्जमित्यर्थः तदुक्तं कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुञ्जते इत्यादि सुखदुःखयोरङ्कुरस्याभिनवोद्भेदस्योद्भवो यस्मादिति म
र्थः २२ अत्र दृष्टान्तमाह यथा हीति बीजं धान्यादिकर्मकृषाणप्रयुज्यमानं पयोसिक्तमवेक्षते अपि तत्तत्कालेन निष्पत्तिं याति तथा कर्मकारिणा
पुरुषेणापूर्वकर्ममेकेनैव पुण्यापुण्यं कालेन शुभाशुभफलनिष्पत्तिरूपं प्राप्यते अत्र कालेशत्ति देशस्याप्युपलक्षणम् २३ अत्र महत्वाल्पत्वाव

अनेकशतसाहस्रजन्मसञ्चयसञ्चितम् पुण्यापुण्यं स्मृतं तद्धि सुखदुःखाङ्कुरोद्भवम् २२ यथा हि बीजं भूणा
लपयोसिक्तमवेक्षते पुण्यापुण्यं तथा कालेऽप्यनेककर्मकारिणा २३ स्वल्पं पापं कृतं पुंसा देशकालोपपादित
म् पादस्यासात्कृतं दुःखं कण्टकोऽपि प्रयच्छति २४ तमप्यनन्तरं स्थूलशङ्कुकीलकसम्भवम् दुःखं यच्छति तद्व
च्छिरोरोगादिदुःखदम् २५ अपथ्याशनशीतोष्णश्रमतापादिकारकम् तथा यो नमपेक्षते न पापानि फलसं
गमे २६ एवमल्पानि पापानि शीर्षरोगादिकान्क्रमात् तद्वत्स्वाग्निकृन्तन्ति बन्धनानि फलाप्तये २७ ॥

स्थपादेशकालादिभिः कृतानां कर्मणां फलं तादृशमेवेत्याह स्वल्पमिति पापं स्मादृश्यं नैव फलं प्रयच्छतीति शेषः कण्टकः सूक्ष्माग्रो वेधकीलकः यादृशः
कण्टकः स्वल्पस्तादृशमेव पादस्यास्य दुःखं ददातीत्यर्थः २४ तस्मात्स्वल्पात्कण्टकदुःखादनन्तरमतिप्रचुरदुःखं स्थूलशङ्कुकीलकादिनाऽस्य
लेन संभवतीति तथा तेन तथैव स्वल्पात्पापादुत्पन्नफलं शिरोरोगादिवद्दुःखदं भवतीत्यर्थः २५ तदाह अपथ्यं प्रतिकूलमशनं शीतोष्णादिकं च
दीर्घमार्गगुरुभारादिजन्यः श्रमः स्तनापध्यात्मिकादि तत्कारकं साधनं यद्दुःखेन तथा पापानि फलस्य संगमे संपर्के यो नमपेक्षते ते निर्निमि
त्तस्य दुःखादेरनुपपत्तेरित्यर्थः २६ शीर्षरोगादिकान्क्रमात्फलं निमहान्ति पापानि बन्धनानि संख्यातावद्यादीनि फलाप्तये तद्दुःखाय फलन्तीत्यर्थः २७

मा॰
पु॰ टी॰
६५

पवेनारतम्येनावस्थितस्यापि पुण्यस्य महत्त्वं फलेनिष्पन्नमीत्याह अल्पमिति तिस्राथैन हेलयानायासेन पाठान्तरे अन्येन भुक्तसमुच्छिन्नेन ल
भगरमर्थः चिराच्चिरकालेपुरुतरं स्तम्यलोकादिस्थामिकरं महान्तेस्वर्गराज्यादिजम् २८ उक्तमुपसंहरति एवंचेति इहसंसारे २९ तत्तु कस्मा
यंभोगोदेहस्यात्मस्यवाननावदेहस्यजडत्वाद्भोगायतनत्वाच्च नचात्मनस्तस्याल्पिमस्वभावत्वाद्गगनवत् इतिचेत्तमं अपिलोहमायेनात्मोत्मा
ध्यासेनस्थितस्यजीवस्यैवेत्याह जातीमातृजातिविरुद्धानि ब्राह्मणादीनां तत्वादिधर्मस्य पुद्धादेरनुष्ठानानि जात्याविरुद्धानि कर्माणितथा।
देशानीर्थादौ हिंसादिविरुद्धानि कर्माणि तानादतानाचकृतानि कर्माणि तत्र तस्मिंल्लिंगमात्रे पंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्
पुपंचीकृतभूतोत्पन्नस्मां गंभोगसाधनमित्युक्तरूपेणपरिच्छिन्नं स्वस्वप्रमाणेग्रंतरात्मनिजीवात्मनि वासनारूपेणाश्रकानि भवंतितस्मा
65

अल्पेन पुण्येन शुभं गेहं हेलयासंप्रपद्यति स्वर्गे तप्पर्यवशाहं अपरं समप्याप्य वा चिराद्भुरुतरं वत्स महान्त
मपि कालजम् २८ एवं वत्स दुःखानि पुण्यापुण्योद्भवानि च भुंजानो नेक संसार संभवानीह तिष्ठति २९
जातिदेशविरुद्धानि तानानाकृतानि च तिष्ठंति तत्र प्रकारानि लिंगमात्रेतरात्मनि ३० कर्मणा मनसा।
वाचा न कदाचित्कचिन्नरः अकुर्वाणोनकं कर्म पुण्यं वाप्यपतिष्ठति ३१॥
स्थितापरमात्मनाक्रमेणफलदानायति
पुरुषेते अतेनवाविर्भावतिरोभावौभूतानां कुत्रसंस्थितावितिष्ठहस्योत्तरमुक्तं भवति सर्वेषांभूतानां तत्रतत्रकर्माणि प्रहरीश्वरेक्त्वाधीनत्न।
यानेषुतेषुशुभाशुभेषु लोकेषु आविर्भावतिरोभावौ तत्रैवेश्वरे स्थितावित्यर्थः तथाचश्रुतिः एषएवसाधुकर्मकारयतितं यमेभ्यो लोकेभ्य उ
न्निनीषत एषएवासाधुकर्मकारयतितं यमेभ्यो लोकेभ्यो धोनिनीषत रस्मादि स्मृतिश्च अज्ञोजंतुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोः ईश्वर।
प्रेरितोगच्छेत्स्वर्गं निरयमेववेति यावत्पर्यंतमस्यजीवस्यलिंगदेहेनात्मोध्यासो पलब्धिस्तावत्सुखादिस्वर्गादिरूपः संसारो इत्यपरिह
रः ततोवक्ष्यमाणयोगक्रमेण विविक्तीकृतस्य देहमुक्तो भवतीति बोध्यम् ३० नचास्य कर्मणा उपरतिः कदाचिदप्यस्तीत्याह कर्मणेति
पुण्यंपापं वाकर्मानत्र तिष्ठन्नतिष्ठतीत्यर्थः कर्मणाशारीरेण अतोनतुक्रियमाणकर्मस्तुतादि भोगकारकं भवतीतिभावः ३१ ६५

कायिकवाचिकेषु मानसिकस्यैव कर्मणः शाखामसिमाह यद्यदिति यद्यद्धिक्रियाकारि सुखदुःखहेतुकामंगाहर्षविषादाभ्यां विकारविधायि नम
वैचेतसः सकाशाद्याप्नोतीत्यर्थः यदाह मनएव मनुष्याणां कारणं सुखदुःखयोरिति २२ यावद्वध्यपापादिकं विहितं तावत्कालं तन्नरका
दिषु उपयोगात् उपभोगात्क्षयं याति तत्र दृष्टान्तः भुज्यमानमिवाशनं अशनं भोजनं २३ एवमिहलोके सुखादिभोगेनावशेषकर्मफलोपभोगार्

यद्यदाप्नोति पुरुषः सुखं दुःखमथापि वा प्रमादतमथवा सम्यक्संविक्रियाकारि चेतसः २२ यावन्मात्रमथातस्य पा
पं वाप्यथ चेतरम् उपयोगात्क्षयं याति भुज्यमानमिवाशनम् २३ एवमेनं महापापं यातनाभिरहर्निशम् त
पयंति नरा घोरं नरकामरवर्तिनः २४ तथैव राजन्पुण्यानि स्वर्गलोके मरैः सह गन्धर्वसिद्धाप्सरसां गीताद्यैरुप
भुज्यते २५ देवत्वे च मनुष्यत्वे तिर्यक्त्वे च शुभाशुभम् पुण्यपापोद्भवं भुंक्ते सुखदुःखोपलक्षणम् २६ इति श्रीमा
र्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे पुण्यपापोपभोगप्रतिपादनं नाम पंचदशोऽध्यायः १५ किंकरउवाच यत्त्वपृ
ष्टमस्मिभो राजन्यातनाः पापकर्मिणाम् येन केनेति पापेन तन्मे वत्स्याम्यशेषतः १ दुष्टेन चक्षुषा दृष्टिः परदारान्नरा
धमः मानसेन च दुष्टेन परद्रव्यं च मत्सरैः २ चक्षुतण्डाः खगास्तेषां हरन्त्येते विलोचने पुनः पुनश्च संभूतिर
तयोस्तेषां भवत्यथ ३ ॥

त्तिप्रतिपादनेन सुखवत्मायन्नमानेनैव पौर्विकं पुण्यमनुमेयं प्रसङ्गात्प्रापितमर्थं चोत्पत्तिदिशानुपसंहरति एवमिति एतेषु मध्ये तत्र यातनाः हन्यमाना नार
किणः २४ २५ २६ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने पंचदशोऽध्यायः १५ एवं प्रासंगिकं पुण्येन नरभोगमावश्यकं प्रतिपाद्य प्रकृतं नारकिया
पभोगप्रश्नमनुसरति यत्त्विति २ परदारैः परस्त्रियं एकवचनमार्षं दुष्टेन कामाक्रान्तेन २ हरन्ति निष्कर्षन्ति संभूतिरुत्पत्तिः ३ ॥

ननुक्रियमाणकालमेनेति दुःखं प्राप्स्यंती माशंक्य निमेषमात्रे वर्षप्रमाणमिमाह यावन्तश्चेति अवारितां निरर्गलां ४ असत्का
स्त्राणि नास्तिकशास्त्राणि सेविताः अश्रमभाषिताः सम्यग्दृष्टिरास्तिकता तस्या विनाशाय शिष्याणामपि हितवादित्वमेवमायस्मात्
शिष्याणामनीति ५ अत्यर्थेति विरुद्धे असतीवागसहा क ६ अयात् अत्ये समारूढत्रयः पुनः पुनः प्राप्स्यते ते विहंगमेरितिशेषः ७ मि
त्रयोर्भेदः अयो मे स्नेहविप्लवः पित्रोः माता जनकयोः सहपुत्रस्य भेदः स्वजनस्य बंधुजनस्य याज्यो यजमानः उपाध्याय उपदेशेना।

यावन्तोत्र निमेषांस्तु पापमेभिर्नरैभिः कृतम् तावद्वर्षाणि ते यान्ति मे ते प्राप्स्यंत्यवारिताम् ४ असच्छास्त्रो
पदेशास्तु यैरेतायैस्तु सेविताः सम्यग्दृष्टिविनाशाय शिष्याणामपि मानवैः ५ यैः शास्त्रमसत्यार्थैःकैर्यैर
महागुरावहन्ता देवदेवद्विजातीनां गुरोर्निंदावचैः कृता हसंति तेषां जिह्वायां जायमाने पुनः पुनः ६ नरामे
पर्वतस्याग्रात्मान्पतेयुः पुनः पुनः तावन्तो वत्सराणेव वज्रतुण्डैः सुदारुणैः ७ मित्रभेदस्तु यापित्रोः पुत्रस्य
स्वजनस्य च याज्योपाध्याययोः सोप्यासा तस्य सहवारिणः ८ भार्यापमोर्ध्वयके विद्वेदकुष्ठेनराधमाः त
रमप्यश्वपादसंते करपत्रेण पार्थिव ९ परोपतापकायेच वयेवाक्ष्यादिनिषेधकाः तालवृन्तानिलस्पानवंद
नोशीरहारिणः १० प्राणांतकेदरुत्तापेमदुष्टानोचयेधमाः वांश्च वालुकासंस्थास्तुश्च मे पापभातिर्नैः ११

मात्रा सहसुतस्य भेदः सहचारिणी च सहचारी च तयोर्द्वेषमो विरिप्सर्थः सख्यो वा ८ पाटयंते क्रियंते करपत्रेण क्रकचेन ९ परेषामुप
तापकाः दुःखदायिनः आज्ञादस्य आज्ञादसाधनस्य त्यागादेः नदोहतालवृन्तेनमादिनालवृन्तेन व्यजनं उशीरं ननदंशीनद्वंद्वहारिणः।
उन्मादकाः १० प्राणांतके मरणावसाने अत्रदुष्टानां साधृनो ११ ॥

द्विधा कृष्यते द्विभागं कृत्वा कृष्यते १२ तदन्वयेन निकृन्तति छिनत्ति तदमानास्तदन्तः १३ पैशुन्यं खलकर्म तस्य स्वरूपमाह अयशश्चो यथा
यैर्वा गम्यते यथा यस्तु कंचन वचस्य मर्मनस्य मर्मकर्मणा यदुशान्तनामिति अमृतमिति विलक्षणं १४ उद्धृता दर्पिताः १५ पितृपक्षेषु श्राद्धे निमंत्रितेषु अग्नि-
पतितेषु देवे निमंत्रितेषु ब्राह्मणादिषु दृष्टा ज्ञाता हृष्यं पञ्चपितता दुर्गे स्थिति नियोसं निष्कंटंगि रिवर्त्मना: स्वविष्टदेहाः पादस्थापने नरास्ता ह।

पुंसके श्राद्धे तत्ये यस्य नरो येन निमन्त्रितः दैवे वाप्यथवा पित्र्ये मद्द्विधा कृष्यते खगैः १२ मर्माणि यस्तु साधू।
नां तदन्वाभिर्निकृन्तति श्मेनेन तदमानास्तु खगास्तिष्ठन्ति वारिताः १३ यः करोति च पैशुन्यमयशो वा गम्यतां मम
तिः पादाने द्विद्विधा जिह्वा नेसेन्मंत्रि शितैः खरैः १४ मातापित्रोर्गुरूणां च ये वक्ता चक्रुरुद्धताः तस्मैष्ठ पवि
त्रा दुर्गतेर्मञ्ज्ञेयोमुखाः १५ देवतातिथिभूतेषु ग्रहेषु भागतेषु च अभुक्तवत्सु ये श्नन्ति तदग्निमिवदग्निपतितेषु १६
दुष्टान्त्रयुग्मपतिर्यासंभुजनेतापोस्वस्वस्तथा मार्गे निर्विघ्नोणा पश्ये पने पादशानराः १७ एकपंक्त्यां तु ये वि
षमं पचे वेनरदानम विषमेभोजनयेमीह विद्भूत्स्तमेतथा १८ एकसार्थप्रयाने ये तिःस्वमत्राध्वितेनरम्
ध्याप्यस्य त्रमश्नन्ति तिनरमेश्रेष्मभोजिनः १९ गोब्राह्मणाग्रयः स्पृष्टा ये कच्छिष्टेन रे स्वर तेषामते ग्निकुंभेषु
प्रज्वलन्माहिताः करः २० सूर्येन्दुतारकाद्दृष्टा ये रुच्छिष्टेश्च कामतः तेषां पाणिवरेरेनैत्रयमस्वालावह्निः समिध्यते २१

शाठेनाम शपेति वाकस्यकर्मता परिणमनीया १७ एकपंक्त्यां सभायो विषमं न्यूनं अधिकं स्वस्मिन्नर्थं १८ सार्थेन संघेन निःस्वं अकिंचनं अ-
पास्य हरीकृत्य १९ उच्छिष्टैरकृतशौचैः प्राहिताः संस्थापिताः २० समिध्यते प्रदीप्यते २१॥

मा॰ गामयः कुलस्त्रियः २२ लोहैर्लोहनिर्मितैः २३ असंस्कृत्यदेवादीनामनिवेद्यउद्धृतानिनिष्क्रमणानि २४ संदेशोऽयमुत्कर्णनैः २५ निशा।
पु॰टी॰ मिताश्रुता २६ पूरयंतिश्रेनः प्रवेशयंति २७ प्रपावापी विध्वंसउत्पाटने २८ २९ अवमेहेति हन्तापुनर्सर्गकुर्वंति वायसैःकरटैः ३० ८
९०

67

गोवर्धिर्जनवनीविश्रेश्मेष्वेशात्तापितास्वमा गामयोगरवोद्भूतयैःस्पृष्टाश्चपराकिल २२ वडंश्चयत्नेर्लिग
उलोहैरग्निप्रतापितैः अंगाररशिमध्यस्थास्तिष्ठेमाजानुवाहिनः २३ पायंसकृत्संस्कृत्यागदेवाज्ञानिवेद्यानि
वै भुक्तानि येरसंस्कृत्य तेषामेवाग्निपापिनाम् विपातितानां भूपृष्ठे उद्धृतानि निरीक्ष्यताम् संदेशो रणकृष्ण
तेनवैर्यैर्मेमुखाननः २५ गुरुदेवद्विजातीनांवैरानोचनराधमैः तिरस्तिशामितायैस्त्वपाणानामभिनिर
ताम् २६ तेषामपोमपान्कीलानग्निवर्णान्पुनः पुनः कर्णोश्वुपूरयन्त्येतेयान्याविलपतामपि २७ यैःप्रपादे
वविप्रदेवालयसभाःशुभाः भंकाविध्वंसमानीतालोभक्रोधानुवर्तिभिः २८ तेषां तैर्निशितैःशस्त्रेर्द
विलपतांत्वचम् छेद्यकुर्वन्तिवेयाम्याःशरीरादतिदारुणाः २९ गोब्राह्मणार्कमग्निंश्चयेवमेहंतिमानवाः ते
षामेतानिकृष्यंतेगरेवायाणिवायसैः ३० दन्ताकमायपक्वमेहिनीपाययमयच्छति समेवंवैनेकपाद्धिग्नःता
रनयापवायते ३१ स्वपोषणपरोयस्तुपरित्यजतिमानवः पुत्रभृत्यकलत्रादिबन्धुवर्गमकिञ्चनम् ३२

न्वावाग्रहाबेनप्रतिपाद्य ३१ अकिञ्चनमनन्तममवसन्ने स्वसपोषणपरेश्चेह्येषस्य ३२॥

संभ्रमे उपस्थिते उपद्रवे वा उद्धृत्य उत्कृत्य स्वमांसं भुङ्क्ते ॥ ३३ ॥ उत्कोचः कूटसाक्षित्वादि यः परदेयं धनं तेन जीवतीति तथा । यंत्राणां कुलालचक्रादीनां ॥ ३४ ॥
प्रयच्छंति परिक्रीणन्तीत्यर्थः । शिलापेषं पिष्यन्ति शिलायां पेषकाष्ठादिना समतुल् ॥ ३५ ॥ न्यासस्योपनिधेरपहारिणो निह्नवकारिणः ॥ ३६ ॥ तथा वा-

दुर्भिक्षे तेन संभ्रमे वापि सोऽप्येवं यमकिंकरैः । उद्धृत्य स्वानि शुद्धैस्तु स्वमांसानि भुङ्क्ते तथा ॥ ३३ ॥ शरणागतं च यस्त्यजति लो-
भाद्वा कोपजीवनः । सोऽप्येवं यंत्रपीडाभिः पीड्यते यमकिंकरैः ॥ ३४ ॥ सुकृतं ये प्रयच्छंति यावज्जीवं कृतं नराः ।
ते पिष्यन्ते शिलापेषं तथैव पापकारिणः ॥ ३५ ॥ न्यासापहारिणो बद्धाः सर्वगात्रेषु बंधनैः । कृमिवृश्चिककाले-
र्भक्ष्यन्ते हर्निशं नराः ॥ ३६ ॥ तथा मर्दनमर्जिकानालवावेदनान्नराः । दिवा मैथुनिनः पापाः परदाररताश्च
ये ॥ ३७ ॥ तप्तैव कण्टकैस्तीक्ष्णैरायसैः शाल्मलिम् । आरोप्यन्ते विभिन्नाङ्गाः स्रवद्रक्ताविलाः ॥ ३८ ॥
मूषायामपि पच्यन्ते ध्मायमानाश्च मानवैः । पुरुषाः स्नुषयाश्च परदाराभिमर्षिणः ॥ ३९ ॥ उपाध्यायमधः कृ-
त्वा कृद्धस्तोऽध्ययनं नरः । गृह्णाति शिलमप्यवासोऽप्येवं शिरसा शिलाम् ॥ ४० ॥ विमुक्तकेशमवाप्नोति व्रजन्मार्गे
द्रुतपीडितः । तथा मोहनिशं भारपीडाहृषितमस्तकः ॥ ४१ ॥ मूत्रश्लेष्मपुरीषाणि येन त्यक्तानि वारिणि । नरके मेलेष्म
विण्मूत्रदुर्गन्धे नरके गताः ॥ ४२ ॥ परस्परं च मांसानि भक्षयन्ति तथार्दिताः । अक्रमेणाविधिना दत्त्वैभिः परस्पर

मार्दनात् नासिकानालच्छेदः ॥ ३७ ॥ स्रवः प्रवाहः ॥ ३८ ॥ मूषा तैजसद्रावणी स्थाली तस्यां ध्मायमाना वह्निना ॥ ३९ ॥ उपाध्यायमुपदेष्टारं ॥ ४० ॥ श्रेणीः
शिलाश्रृंखलाबद्धा आपीडितः । भारस्य पीडया मोहं हर्षितं मस्तकं शिरो यस्य ॥ ४१ ॥ उत्सृष्टानि त्यक्तानि ॥ ४२ ॥ अविधिना असंस्कारेण ॥ ४३ ॥

हृताश्चोद्वासिताः ४४ छिद्रकृत्याक्रन्दनर्म्मत्वासंपातयः ४५ पतितान्ययहः प्रतिग्रहः ४६ भृत्यामरणीयाः पश्यतश्चमनादरेषष्ठी ४७ पृष्ठं देहस्य
पश्चाद्भागः पृष्ठमांसमलोकस्य पश्चाद्देः ४८ ४९ ५० ननस्तस्मिन्नन्तमङ्कुंभेशोषणं शुष्कत्वं ५१ ५२ निष्कृतिं कृतघ्नत्वनिर्यापणं एतस्मात्रि।

अपाटितास्तैर्यैर्वैदावकृष्य स्वजनादपि नरमेशैलसंङ्गाग्राग्रामाश्चंते यः पुनः पुनः ४४ पुनर्भूपतयोपेव यावज्जी
वन्ति ते नराः तेमी क्रिमितमापन्नाभक्ष्यंते तु पिपीलकैः ४५ पतितप्रग्रहाद्दानाद्याजनाच्चिन्त्यमेवनात् पापा
णामध्ये कीटत्वं नरः सततमश्नुते ४६ पश्यतो भृत्यवर्गस्य मित्राणामतिथेस्तथा एको मिष्टान्नभुग्भुङ्क्ते ज्वलदंगा
रसंचयम् ४७ वृकैर्भयंकरैः पृष्ठं नित्यमस्योपभुज्यते पृष्ठमांसं नरो येन पतो लोकस्य भक्षितम् ४८ अन्धोप्यव
धिरो मूकोभ्राम्यते तु क्षुधातुरः अकृतज्ञोनि मित्राणां तेषां मांसान्यश्नुते तथा ४९ अकृतज्ञोधमः पुंसामपकारेषु व
र्त्तते अपेक्षतश्च मित्राणामपकारोऽस्तु दुर्मतिः ५० तप्तकुंभे विलपति ततो याम्यति शोषणाम् करंभ
वालुकातप्तामेतायंत्रावपीडनम् ५१ असिपत्रवनेतस्मात्करपत्रेणपाटनम् कालसूत्रेण याच्छेदमने
काश्चैव यातनाः ५२ प्राप्य निष्कृतिमेतस्मान्नरोऽस्मिन्कथमेष्यति ५३ श्राद्धे संवहिनो विप्राः समुपेत्य प
रस्परम् उद्वासस्त्विन्द्रियेफेनं सर्वांगेभ्यः पिबन्ति ते ५४ ॥

रयात् अस्मिन्न्लोके पश्चान्निगमिष्यति कृतघ्नस्य दुर्लभा नरकान्मुक्तिरिति भावः ५३ श्राद्धेभोजनार्थं संवाहिनः स्वयं समवेताः ते नरके
परस्परं समुपेत्य मिलिता ५४ ॥ ६८

68

दीप्तानि ज्वालाभिः प्रज्वलितान्यंगानि शरीराणि येषां ५५ एवं संग्रहेण नरकयातनानि रूप्य नरकभुक्तौ पापशेषानुरूपं योनिमाह जायंते इत्या
दिना ५८ गच्छंति शाम्भवेति ५७ गोघ्नाः पेतुर्हंतारः परं परं श्रेष्ठमदमन्नरकं यांति शाम्भवेति श्रमजन्मनि व्याप्य शाम्भवनीति एवं एतावदः यथा
गोहत्यादीनां महापातकिनां नरकः फलं तत्सदृशं जन्म भविष्यति तथोपपातकानां तत्समानमेव नरयोजन्म चेति सर्वेषां निश्चयो वोऽस्य र

सुवर्णस्तेयी विप्रघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः अधश्चोर्ध्वं वह्निमध्ये दह्यमानाः समंततः ५५ निर्दह्य सहस्राणि ब
हूनि ततस्ततः जायंते मानवाः कुष्ठक्षयरोगादिचिह्निताः ५६ मृताः पुनश्च नरके पुनर्जाताश्च तादृशाः या
पि गच्छंति कल्पांतपरिमाणेन राघव ५७ गोघ्नाः परं परं यांति नरकं त्रयजन्मनि तथोपपातकानां च सर्वेषा
मिति निश्चयः ५८ नरकप्रच्युता यांति यैर्यैर्हि पातकैः प्रयांति योनिं जानानि तां मे निगदतः शृणु ५९ इति
मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नरयातनावर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः १४ किंकर उवाच पतितात्प्रतिग्रहात्।
खरयोनिं व्रजेद्द्विजः नरकात्प्रतिमुक्तस्तु कृमिर्भवति याजकः १ उपाध्यायव्यलीकं तु कृत्वा श्वा भवति द्विजः
तज्जायां मनसा वाञ्छन् द्रव्यं वापि समस्पृशन् गर्दभो जायते मर्त्यः पितरौ प्लावमानकृत् २॥

मर्थः ५८ इदानीं नरकयातनाभोगानन्तरं पापशेषाज्जन्माभिधातुं प्रतिजानीते नरकप्रच्युता इति प्रयांति प्राप्नुवंति गच्छंति जन्म तेसंपि राघवः जा
नानि जाताः क्लीवत्वमार्षं ५९ मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने चादितः षोडशोऽध्यायः १४ प्रतिज्ञातं प्रपंचयति पतितादित्यादिना याजकः पति
तस्येति शेषः १ उपाध्यायो गुरुस्तस्य व्यलीकं कपटं श्वा सारमेयः तज्जायां गुरुभार्यां गर्दभो रासभः २॥

आक्रम्यकारावेधादिनानिगृह्य कच्छपत्वंकूर्मत्वं २ भर्तुःस्वामिनःपिण्डंअन्नं तस्यस्वामिनोद्विषतांदिशन् सोपिमनःसम्मोहेनसम्यगाविष्ट
स्य ४ असूयकर्ष्यालुः शंकवःशंकुरेवशंकवःमृगजातिःपाठांतरेलावकःपक्षिजातीयः ५ पानंपानीयंहरतिइतिपानरोधकःचटकः

आक्रम्यमातापितरौशारिकात्वंप्रजायते तावेवपीडयित्वातुकच्छपत्वंप्रपद्यते २ भर्तृपिण्डंसमश्नन्यस्तद्धि
तानिनिषेवते सोपिमोहसमाविष्टोजायतेवानरोमृतः ४ न्यासापहर्तानरकाद्विमुक्तोजायतेकृमिः असूयक
श्चनरकान्मुक्तोभवतिशंकवः ५ नशकादिविभेदाच्चचटकःपानरोधकः विश्वासहन्ताचनरोमीनयोनौप्रजा
यते ६ यावंयवांस्तिलान्माषान्कुलत्थान्सर्षपान्चणान् कलायान्कलमान्मुद्गान्गोधूमानतसीस्तथा ७ स
स्यान्यन्यानिवाहृत्वामोहाज्जन्तुरचेतनः संजायतेमहावक्त्रोमूषकोबभ्रुसन्निभः ८ परदाराभिमर्षीतुवृकोघोरो
भिजायते श्वासृगालोबकोगृध्रोव्यालःकंकस्तथाक्रमात् ९ भ्रातृभार्यांचदुर्बुद्धिर्योविमर्षतिपापकृत् पुंस्को
किलत्वमाप्नोतिसचापिनरकाच्युतः १० सखिभार्यांगुरोर्भार्यांराजभार्यांचपापकृत् प्रधर्ष्यपिनाकामान्धःसूक
रोजायतेनरः ११ यज्ञदानविवाहानांविघ्नकर्ताभवेत्कृमिः प्रवर्दीताचकमायाःक्रिमिरेवोपजायते १२॥

कलविंकःचातकोवापाठांते विश्वासहंताविश्वासघाती ६ ७ मूषकश्चाखुःबभ्रुणानकुलेनसन्निभःसदृशः ८ वृकःमृगादंशः ९ अवम
र्षतिस्पृशति १० सख्युर्भार्यांप्रधर्ष्यपिना अभिमृश्य सूकरःवराहः ११ अयंप्रतिश्रुत्यमास्मैदात्ताअनर्दीता १२॥

घृतेघ्रश्नाति वायसोःरिष्टः १३ पिंडासमंतस्मे १४ कपिर्वानरःकाष्ठेदारु १५।१६।१७ प्रशास्त्वमनाभुयं १८।१९।२० प्रजस्यामिषंमांसंमेषम

देवतातिथिविप्राणामदत्वायोन्नमश्नुते भुक्तोनरकान्मोपिवायसःसंप्रजायते १३ गेहेपितृसमंवापिश्रा
द्धंयोवमसमते नरकान्मपरिभ्रष्टःक्रौञ्चयोनौप्रजायते १४ मूढस्त्वश्रावयंगीतंवाकपियोनौप्रजायते नरस्मा
मपरस्वमायकाष्ठान्नःकीटकोभवेत् १५ शक्रनतेषामःशुंसोविमुक्तोनरकात्तरः सूकरःक्रिमिकोमनुष्य
रात्रिलभ्यप्रजायते १६ कृतघ्नःक्रिमिकीटस्तुपतंगोवृश्चिकस्तथा मत्स्यःखरोबकःकूर्मःशुक्कसोजायतेनतः १७
प्रशास्त्वशुक्रसंहृत्वानरःसंजायतेखरः क्रिमिःस्त्रीवधकर्तावबालहन्ताचजायते १८ भोजनेचोरयित्वातुमा
क्षिकाजायतेनरः तत्राप्यस्तिविशेषोवैभोजनस्यश्रणाधुनात् १९ हृत्वाद्धिनमार्जारोजायतेनरकाच्युतः
तिलपिण्याकसंमिश्रमन्नंहृत्वातुमूषकः २० घृतंहृत्वातुनकुलःकाकोमद्गुरजामिषम् मत्स्यमांसापहृ
त्काकःश्येनोमेषामिषापहृत् २१ चीरीशाकेलवपहृत्तैलवणंदधिवाक्रिमिः चोरयित्वापयश्चापिबलाका।
संप्रजायते २२ यस्तुचोरयतेतैलंतैलपायीसजायते मधुहृत्वानरोदंशःपूपंहृत्वापिपीलकः २३ चो
रयित्वातुहविष्यान्नंजायतेमलगःक्रिमिः आमवंचोरयित्वातुतित्तिरित्वमवाप्नुते २४ ॥

अ॰ २१ चीरीभ्रंगारी बलाकाविसकण्टिका २२ तैलपायीपरोल्लीमधुमाक्षिकं देशोवनमक्षिका अपूपंपिष्टकं २३ हविष्यान्नंपायसंमलगोविष्ठा

मा० २५ पत्रोर्णं धौतकौशेयं २६ कोशकारः क्रिमिः कोशेययोनिः शार्ङ्गकः पक्षिजातीयकः अंशुके सविशेषवसने २७ पट्टविकं अवेर्मेषाज्जातमावि
पु.टी० कं पट्टं शणजं दनादित्यमरनिघातः तौमं तु मायाञ्चितस्याभवं कर्पासाद्भवं कार्पासिके वह्निशौचे वह्निनाशुद्धे वसने अग्निजनितविशेषे यदुक्त
७० न्ति अग्निशौचे च वाससी इति अन्यत्रापि अग्निशौचेणकानामिति २८ वर्णकान् विचित्राणि वसनानि पत्त्राणि शाकं च चोरयित्वा मश

अयोहृत्वा तु पापात्मा वायसः संप्रजायते हृते कांस्ये तु हारीतः कपोतो रौप्यभाजने २५ हृत्वा तु का
ञ्चनं भाण्डं क्रिमियोनौ प्रजायते पत्रोर्णं चोरयित्वा तु चक्रवाकत्वमृच्छति २६ कोशकारस्तु कौशेये
हृते वस्त्रे द्विजायते दुकूले शार्ङ्गकः पापो हृते चैवांशुके शुकः २७ हंसः पट्टविकं हृत्वा वस्त्रे तौमे च जायते
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वह्निशौचे बकः खगः २८ मयूरो वर्णकान्हृत्वा पत्त्रशाकं च जायते जीवञ्जीवक
तां याति रक्तवस्त्रापहृन्नरः २९ कुकुन्दरी शुभान्गन्धान्वासो हृत्वा शशो भवेत् शण्डः पलालहर्ता च

70

काष्ठहृद्घुणकीटकः ३० पुष्पापहृद्दरिद्रः स्यात्पङ्गुर्यानापहृन्नरः शाकहर्ता च हारीतस्तोयहर्ता च
चातकः ३१ भूमिहृन्नरकान्गत्वा रौरवादीन्सुदारुणान् तृणगुल्मलतावल्लीत्वक्सारतरुतां क्रमात् ३२
प्राप्नोत्यल्पपापस्तु नरो भवति वै ततः क्रिमिः कीटः पतङ्गो वा पक्षी तोयचरो मृगः ३३ ॥

रयोनिः २९ कुकुंदरी गंधमुंदरी मूषकजातिः शुभाशुभाहृद्वर्धान् अन्यवासः शशोर्णजाते यायम् पलालं यवसं घुणकीटो दारुक्रिमिः ३०।३१।
त्वक्सारो नडादिः नरत्वं तु ततो देहलं जन्मेति यावत् ३२ तोयचरः पक्षी वर्तकमीनादिः ३३ ॥ ७०

गोत्वंप्राप्नुते ३४ यदि शाठ्येनशूद्रवशाम्नावसंभवद्योतकः ३५ भूमिहारिणामभिहितं दुर्योनिभाक्त्वमप्यवाप्नोतीत्याह श्राति पवपूर्वेति कुलेन
गुरोर्विद्याशाही विद्यापहारी निष्क्रियेति विद्यामधीयदक्षिणादानेनतस्माद्गुरुपत्नीतिनिष्क्रियश्रुणी ३६ अयमस्यनरस्यभार्यांपारकांगुरुषप्रति
पादयन्शेवलत्वंकुर्वन् शाण्ठत्वेनपेत्य ३७ अतमिदेश्चमदीमे अजीर्णवान्भुक्तान्नजीर्णरहितः यतोमेदाग्निःदुर्बलजाठराग्निर्जायते ३८
एवनरकच्युतानांदुर्योनिदोषमभिधायतेषामत्रजातानामभिज्ञानमाह परनिन्दामित्यादिना परेषाममर्षेर्ष्यानयोपगर्हणेनिन्दा

गोत्वंप्राप्यवचनाल:श्वकुमारदिनेशुष्मिनः पेयन्योवधिरःकुष्ठीयत्स्मणावश्यपीडितः ३४ मृतवेगादितो।
गेष्वगुरुर्गोग्राप्यते अपस्मारीचभवतिस्वदन्त्वंयदिगच्छति ३५ एवपवक्रमोहषोगोसवर्णादिहारिणः
विद्यापहारिणश्चेतिनिष्क्रियेश्रुणिनोगुरोः ३६ जायामन्यस्यपारकांगुरुषंप्रतिपादयन् याभोतिशाण्ठतां।
मृष्टोयातनाम:परिच्युतः ३७ यःकरोतिनरोरोमसमिदेन्धनाशने सोजीर्णवान्सदुःखार्तोमन्दाग्निश्च
जायते ३८ परनिन्दाकृतघ्नत्वपरमर्मोपमर्दनम् नैष्ठुर्यंनिर्घृणत्वंचपरदारोपसेवनम् ३९ परस्वहर।
णाशौचंदेवतानांचकुत्सनम् निकृत्याचवनत्वंकार्पण्यंचनृणांवधः ४० यानिचप्रतिषिद्धानि।
तत्प्रसिद्धिःसंततता उपलक्षणानिजानीयान्मुक्तानांनरकादनु ४१ ॥

नैष्ठुर्यंपारुष्यंनिर्घृणत्वंनिर्दयत्वं ३९ परस्वपरद्रव्यंचौर्यादिनातस्यहरणंअशौचंचकुत्सनंनिन्दनंनिकृत्याशाठ्येन कार्पण्यंव्ययभी
रुत्वंवधोहत्या ४० अक्तानिनारकेयाभिज्ञानानामुपलक्षणानिक्रमाद्यामपिसंगृह्णातियानिचेति तेषांप्रतिषिद्धानांप्रसिद्धिर्लो।
केवेदेचसंततताविस्ततातानिसर्वाण्युपलक्षणानि अभिज्ञानानिनरकान्मुक्तानामनुपश्चाज्जानीयादित्यन्वयः ४१ ॥

मा॰ एवं स्वर्गाश्रितानामभिज्ञानमाह इष्टापूर्तेष्विति परलोकं प्रति परलोकनिमित्तं कर्माचरणं उक्तिर्वचनं वेदस्य प्रामाण्यदर्शने वेदार्थे
पु॰टी॰ श्रद्धा ४२ सानुरोधः गुरूणामनुरोधसद्भावः तपसः श्रयः श्रयणं ४३ संग्रहेण मोक्षस्य एवं विस्तरेणालोकाद्वेदाच्चावगन्तव्यं स्वर्गाश्रि।
तानामभिज्ञानमिमाह अमानीति ४४ उपसंहरति एतदिति अत्र पुण्येतरे भोगे गतौ चायं संग्रहः आत्मवान् शौचवान्दान्तस्तपस्वी विजिते-
७२ न्द्रियः धर्मकृद्वेदविद्यार्थी सात्त्विको देवयोनिताम् रजसा तमसा चैव समाविष्टो भ्रमन्निह भावैरनिष्टैः संयुक्तः संसारं प्रतिपद्यते तत्रापन्नी
ति संयुक्तः किञ्चिद्दाम्भिनिलक्षयेत् प्रध्यानमिव श्रद्धाभक्तेन तदुपधारयेत् वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धर्मक्रियात्मचिन्ता च
सात्त्विकं गुणलक्षणम् तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थ उच्यते सत्त्वस्य धर्मः परमः श्रेष्ठमेतद्यथोत्तरम् तापसा यतयो विप्रा ये च वैमा-

71

इष्टापूर्तेषु श्रद्धा च परलोके प्रतिक्रिया समा भूतहिता चोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ४२ गुरुदेवर्षि
सिद्धानां पूजनं साधुसंगमः सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री सानुरोधस्तपःश्रयः ४३ अमानी चैव सद्धर्म।
क्रियाभूतानि यानि च स्वर्गाश्रितानां लिंगानि पुरुषाणामपापिनाम् ४४ एतदुद्देशतो राजन्भव।
तः कथितो मया स्वकर्मफलभोक्तॄणां पुण्यानां पापिनां तथा ४५ ॥

निका गणाः नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः।
णः असत्कार्यकरो धीर आरंभी विषयी च यः स राजसो मनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति कलामल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः द्यूतपा
नप्रसक्ताश्च प्रथमा राजसी गतिः राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः वादयुद्धप्रधानाश्च द्वितीया राजसी गतिः गंधर्वा
गुह्यकाश्चैव विबुधानुचराश्च ये तथैवाप्सरसः सर्वा राजसेषूत्तमा गतिः निद्रालुः क्रूरकृल्लुब्धो नास्तिको याचकस्तथा।
प्रमादवान्भिन्नवृत्तो भवेत्तिर्यक्षु तामसः स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरीसृपाः पशव ॥ ७२

शृगालाश्चजम्बुकातामसीगतिः हस्तिनश्चतुरंगाश्चशूद्राम्लेच्छाश्चविगर्हिताः सिंहाव्याघ्रावराहाश्चमध्यमातामसीगतिः चारणाश्चसुप
र्णाश्चपुरुषाश्चैवदांभिकाः रक्षांसिचपिशाचाश्चतामसेषूत्तमागतिः शरीरजैःकर्मदोषैर्यातिस्थावरतांनरः वाचिकैःपक्षिमृगतांमान
सैरंत्यजातिताम् परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिंतनम् वितथाभिनिवेशश्चत्रिविधंकर्ममानसम् पारुष्योनृतवादीचपिशुनःपुरुषस्त
था असंबद्धप्रलापीचमृगपक्षिषुजायते पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यमपिसर्वतः असंबद्धप्रलापश्चवाङ्मयस्याच्चतुर्विधम् अदत्तादा।
ननिरतःपरदारोपसेवकः हिंसकश्चाविधानेनस्थावरेषूपजायते यस्यांयस्यामवस्थायांयत्करोतिशुभाशुभम् तस्यांतस्यामवस्था।

तदेशमवगत्वावोरुहेसर्वेनुयाथना तथावरूढोनरकस्तदेशमवगानाम् ४६ ततस्तमग्रतःकृत्वासरामाणो
तमुद्यतः ततश्चसर्वेकल्कुहयानतानाश्चापिमिदेमिः ४७ प्रसारंकुरुमध्येयतितिहृतावक्तुहृतेकम् तदेग
सेगोपवनोमनोज्ञाद्यनोवनः ४८ परितापोश्चगात्रेभ्यःपीडाबाधाश्चकृत्स्नशः अर्हन्तिनराश्चकृपां
कुरुमहीपते ४९ पुत्रउवाच पतज्ज्वालावचेलक्षांतेयाम्येपुरुषेस्तपः यत्क्षकयमेतेषामाह्लादोमयितिष्ठ
ति ५० किंमयाकर्मतत्पुण्यंमर्त्यलोकेमहत्कृतम् आह्लाददायिनीपुष्टिर्येनैतदुदीरय ५१॥

यांतत्तस्यतमवाप्नुयात् शरीरेणहिशारीरंवाङ्मयेनहिवाङ्मयम् मानसंमनसाचैवस्वकर्मफलमश्नुतेस्मायपरार्के ४५ शेषएवंजोपद्
कृत्वागतोनरकेचिरमवस्थानायोग्यतायोजनायमेनोक्तम् ४६ उत्तुङ्गैःकृष्टेराहते ४७ आह्लादयतिसुखाकरोति स्वशाह्लोपतीति।
यातकोनिरयबाधास्थायित्वात् ४८ पीडनामाबाधाःकृपाणिदुःखानि अर्हन्तिआह्लिनन्ति ४९ मयिविषये ५० यस्यकर्मणःसेव।
त्यिनीपुष्टिःपोषणंउदीरय अभिधेहि ५१॥

मा॰ पु॰ टी॰ ७२ तद्गतेपितृदेवादिशिष्टगतेक्षिप्ते ५२।५३ ५४ मृदुत्वं मार्दवं अपहृता अपहताः ५५ मद्देहकप्राणविषयाविमुक्तेयं स्वतन्त्रस्त्वोथवे इति याम्य
स्तत्स्वाभाविकत्वेन परिहरणाय योगं स्थास्ये स्थास्यामि ५६ निजैरसाधारणैः पुण्यैः सम्यगविनाशिनोर्जितान् प्रयत्नविशेषेणार्ज
हीनान् अपास्य अपहाय ५७ आर्तानां जन्तूनां दुःखस्य निर्वाणमुपशमस्तस्य दानादुत्थमुद्भूतम् ५८ नरकौकसः स्थानं येषां ५९ आत

72

याम्य उवाच पितृदेवातिथिप्रेष्यशिष्टेनान्नेन तेन त पुष्टिमभ्यागतो यस्मात्तद्रूतं च मनोयतः ५२ ततस्त्वद्गात्रसं
सर्गी पवनो ह्लाददायकः पापकर्मकृतो राजन् यातना न प्रबाधते ५३ अश्वमेधादयो यज्ञास्त्वयेष्टा विधिवद्यतः त
तस्त्वद्दर्शनाद्याम्या यंत्रशस्त्राग्नियातनाः ५४ पीडनच्छेददाहादि महदुःखस्य हेतवः मृदुत्वमागता राजंस्तेजसा
पहतास्तव ५५ राजोवाच यदि मत्तस्त्विषा चैना यातना न प्रबाधते ततो भद्रमुखात्राहं स्थास्ये स्थाणुरिवाचलः ५६
याम्य उवाच एहि राजेन्द्र गच्छामो निजपुण्यसमर्जितान् भोक्तुं भोगानपास्येमा यातनाः पापकर्मिणाम् ५७ ।
राजोवाच न स्वर्गे ब्रह्मलोके वा तत्सुखं प्राप्यते नरैः यदार्तजन्तुनिर्वाणदानोत्थमिति मे मतिः ५८ तस्मात्त्वता
वद्यास्यामि यावदेते सुदुःखिताः मत्सान्निध्यात्सुखिनो भवन्ति नरकौकसः ५९ धिक्तस्य जीवितं पुंसः शर
णार्थिनमातुरम् यो नार्तमनुगृह्णाति वैरिपक्षमपि ध्रुवम् ६० यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये भवन्ति
तस्य यस्यार्तपरित्राणे न मानसम् ६१ नरस्य यस्य कठिनं मनो बालातुरादिषु वृद्धेषु च न तं मन्ये मानुषं रा

रोगिणां प्राणैर्दुःखिते ६० आर्तादिपरित्राणेनैव यज्ञादीनां फलसमृद्धिः स्यादित्याह यज्ञेत्यादि भूतये फलसमृद्धये ६१ सकृते दर्शनतया
मान्यपि रक्षणमाह नरस्येति ६२ ॥

एतेजंतवोममसन्निकर्षात्सन्निधानादग्निपरितापजादिकंदुःखंवैपद्भिर्जंतीतिशेषः तदेतेषांप्राणस्वदानान्स्वर्गस्त्वत्तमरंसोऽक्षम म
यश्चेतिद्वयोरन्वयः ९४ एतेबहवोमय्येकस्मिन्दुःस्थितेसतिमयाकिंनसोख्यंप्राप्स्यतेस्यात् एकस्यदुःस्थितावहूनांसुस्थितनान्नाममहत्
द्राग्यमित्यर्थः ९५ एनाविमतादेशेननिर्देशः परोक्षत्वेऽप्यसदर्शनाय ९६ नयामिप्रापयामिप्रहेउपासितः सेवितः सम्यगावत्

एतेमत्सन्निकर्षात्तुयदग्निपरितापजम् तथोग्रयातनाजंचापिदुःखंनरकसंभवम् ९३ क्षुत्पिपासोद्भवंयच्चपबम्
क्लोमदंमस्तत् एतेषांप्राणदानाच्चममैवस्वर्गमव्ययम् ९४ प्राप्स्येनेनपदिसत्वबहवोदुःस्थितेमयि किंवा।
प्राणेर्मयातस्मात्तस्मान्नेत्रनमाविरम ९५ यमउवाच एषधर्मश्चशक्रश्चपश्यैतौसमुपागतौ अवश्यम।
स्माञ्जतयंनस्मात्माधिवगम्यताम् ९६ धर्मउवाच नयामित्वामहंस्वर्गंत्वयासम्यगुपासितः विमानमेत।
दारुह्यमाविलम्बस्वगम्यताम् ९७ राजोवाच नरकेमानवाधर्मपीड्यमानाःसहस्रशः त्राहित्राहीतिक्रं
दन्तिमामतोनव्रजाम्यहम् ९८ इन्द्रउवाच कर्मणानरकप्राप्तिरेतेषांपापकर्मणाम् स्वर्गंत्वयापिगन्तव्यं
त्वपुण्येनकर्मणा ९९ राजोवाच यदिजानासिधर्मंत्वंत्वंवादेवशतक्रतो ममयावत्प्रमाणंतुशुभंतद्व
क्तुमर्हथः १०० धर्मउवाच अब्बिन्दवोयथाम्भोधौयथावादिवितारकाः यथावावर्षतोधारागंगायांसि
कतायथा १०१॥

दूष्माविलम्बस्वनरंमाकुरु ९७ हेधर्मक्रन्दन्ति आक्रन्दन्तेरक्षार्थं ९८ पुण्यपापकर्मणोःफलप्राप्तेमहत्वंतरभित्रिभावः ९९ शुभंपु
ण्यंकर्म ९९ अर्हथःयोग्योभवथः १०० अब्बिन्दवोजलबिंदवः अम्भोधेयाःदिविनरिस्तेवर्षतोमेघस्यधारावर्षबिंदवः १०१॥

अस्मच्छ्रेयसः संख्यातं गणयितुमशक्याः योनिषु जन्मग्रहणे तु त्वयानंतवो जीवा यथा भवंति दार्ष्टांतिकमाह तथेति १२ अनुकंपां अनुक्रो-
शं शतसाहस्री संख्या लक्षगुणा उपगतं प्राप्तं १३ तस्मात् अमरालयं स्वर्गं तपयत्न भोगेन नाशयत्न १४ ममसंपर्कोयमेगमायस्स्पृहां रच्छा

अस्मच्छ्रेयाय यदा राजंस्त्वया योनिषु जन्तवः त्वया तत्रापि पुण्यस्य संख्या नैवोपपद्यते १२ अनुकंपामिमामद्य।
नारकेष्विह कुर्वता। तदैव शतसाहस्री संख्या समुपगतं तव १३ तदुच्छ्रयस्व पश्येष तत्रोक्रममरालयम् ए।
तेन नरके पापं तत्पचन्तु स्वकर्मजम् १४ राजोवाच कथं स्पृहां करिष्यन्ति मत्संपर्कोपमानवाः यदि मत्सन्नि
धावेषामुत्कर्षो नोपजायते १५ तस्माद्यत्सुकृतं किंचिन्ममास्ति त्रिदशाधिप मुच्यन्तां च नराः सर्वे पापिनो
यातनां गताः १६ इन्द्र उवाच एवमूर्ध्वतरं स्थानं त्वया प्राप्तं महीपते एतांश्च नरकान्पश्य विमुक्तान्पापक।
र्मिणः १७ पुत्र उवाच ततोऽपतत्पुष्पवृष्टिस्तस्योपरि महीपतेः विमानं चाधिरोप्यैनं स्वर्लोकमनयद्धरिः १८
अहं चान्ये च ये तत्र यातनाभ्यः परिच्युताः स्वकर्मफलनिर्दिष्टास्ततो योन्यन्तरं गताः १९ एवमेते समाख्या
ता नरका द्विजसत्तम येन येन च पापेन यां यां योनिमुपैति वै २० पुराणुभवजं ज्ञानमवाप्याधिगतं तव ।
अतः परं महाभाग किमन्यत्कथयामि ते २१ इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे नारकिमोचनं नाम स
प्तदशोऽध्यायः १७॥

उत्कर्षोऽत्र मत्तः स्वनिष्क्रमा १५ १६ ऊर्ध्वतरमतिसमृद्धं एवमिति नारकान्मोचयता प्राप्तं तेन एषु तत्स्थानं ब्रह्मलोके १७ हरिरिन्द्रः १८ १९ उ
पसंहरति एवमिति २० पुराणुभवजं पूर्वजन्मसु ज्ञानाज्ञातं तत्त्वानमपरोक्षं तवाधिगतं अभिहितं २१ आदितः सप्तदशोऽध्यायः १७॥

शोकानुमोदनपूर्वकमयमदनुग्रहे कथितेति ग्रन्थयंमोहेनयावद्भाशाहीनं १ अवगतेज्ञाते अस्मिंसंसाररूपायांव्यवस्थितौमर्यादायां २ मम
वचनेश्रद्धानेयत्नाभवति तथायथाशक्तितोगार्हस्थ्यमार्गनिमित्तपतिततयाशंकाहीनः वानप्रस्थाश्रमेतत्परः प्रवणः ३ तेवानप्रस्था
श्रमेअनुष्ठापतिर्विवर्ष्य अग्नीनोपरिग्रहंअग्रहणांसेवनेविहायसमग्रस्य आत्मनिस्वरूपेआत्मानंचित्तंआसादयप्रकाशीकृत्यअतएवनिर्द्वन्द्वः जिनत्व
भूमिपरिवर्तनः यतोनिष्परिग्रहः मुक्तसमग्रभोगसाधनः ४ एकांतेविविक्तेचित्तविक्षेपपरिहारायशीलयत्नमभ्यसनीतितथा वशंप्रवा
पतीकृतवस्तुमाणयोगाभ्यासवशादात्मामनोयेन अभिदृतोविद्यमानायोगाभ्यासप्रयत्नविशेषेतन्द्रानिमीलिकायस्य तादृशोभितः प

पितोवाच कथितामेतयावत्संसारस्यव्यवस्थितिः स्वरूपमपिदेहस्यचदीर्घंचवदव्ययम् १ तदेवमेतदखि
लंमयावगतमीदृशम् किंमयापुत्रवैकार्यमेवमस्यांव्यवस्थितौ २ पुत्रउवाच यदिमद्वचनंतातश्रद्दधानम
शंकितः तमतिमन्यगार्हस्थ्यंवानप्रस्थपरोभव ३ तमनुष्ठायविधिवद्दिहायाग्निपरिग्रहम् आत्मन्यात्मानमा
दायनिर्द्वन्द्वोनिष्परिग्रहः ४ एकांतशीलोवश्यात्माभवभिक्षुरतन्द्रितः ततयोगपरोभूत्वावाह्यस्पर्शविवर्जि
तः ५ ततःप्राप्स्यसितंयोगंदुःखसंयोगभेषजम् मुक्तिहेतुमनौपम्यमनाख्येयमसंगिनम् यत्संयोगात्र

रिव्राड्भव ततभिक्षाश्रमेयोगपरोभ्यासनतत्परोभूत्वावाह्यैर्विषयैः सहस्पर्शइन्द्रियाणांसंयोगस्तेनविवर्जितः ५ तंयोगंदुःखसंभावया
पन्नात्मिकांतानककर्मसमुद्भवरूपांमुक्तिं तेविशिनष्टि दुःखैः संसारपरिवर्तनजैः संयोगस्तस्यभेषजंऔषधंभवमहारोगहारकं तदेवच
मुक्तेर्निर्विशेषत्वस्यात्मैकात्मिकायाहेतुंनिमित्तंनकेवलंकर्मज्ञानेवाअपितुतद्रूपसमुच्चितंयवमद्भुतत्वादनौपम्यमुपमयाहीनंभेदत्र
नीमभावत्वात् अतोनाख्येयंनिर्विशेषत्वादाख्यातुमशक्यंयतोऽसंगिनंसकलभूतेन्द्रियविशेषैःसंगहीनंयस्ययोगस्यसंयोगात्संप्राप्ते।
र्हितोः भूतैः शरीरारंभकैः योगः सम्बन्धः नभविष्यतिमुख्यमसेदेहत्वंधादिमर्षः उपेयसत्ततपदोपायोत्राभिहितोबोद्धव्यः ६ ॥

मा॰पु॰
टी॰
७५

74

सामान्यतोभिहितंयोगंविशेषतोविविदिषुर्गुरूपसदनप्रकारेणप्रार्थयते वत्सेति अतःपरमितिपूर्वोक्तसंसारस्वरूपस्थित्याख्यानानन्तरं येनयोगेनभूतैःस्वाग्निविनाशयमकैःशरीरारंभकैःपुनःपुनर्भूतोनोत्पद्येनरवेदहेदुःखमेवपरावर्तनेनपरिभ्रमणेनानेनावाप्नुयांप्राप्स्यामि १ यत्रेतियोगमममुक्तिपरस्यसर्वकर्मफलाभिसंधित्यागेनमोक्षफलाभिसंधितपरस्यसमन्मीभ्रात्मसचायोगेपिश्रमंगोपिसंसारवंधनेर्योगंसंवन्धेनेति अनात्मविद्यात्मादितानेर्थेरर्थरूपेरिवदेहेहदियादिभिर्नसंवध्यतेरन्वयः २ स्वस्वत्तानाधिकारित्वसंपादकंपरंवैराग्यंप्रदर्शयति संसारेत्यादि संसारपदवादित्रेमध्याह्नकालीनाश्रणभानुस्तस्यातापतेयदाध्यात्मिकादितापत्रयेनस्यार्मार्ज्ञ्येनप्रकृत्यनिष्पक्वदेहमानसंचयस्यतेमोचलक्षणस्त्रिदानेदवनस्पतानेस्वात्मनयासादा

पितोवाच वत्सयोगंसमावहमुक्तिहेतुमतःपरं येनभूतैःपुनर्भूतोनेदहदुःखमवाप्स्यसि १ यत्रमुक्तिपरस्यात्मामससंसारवन्धनैः नैतियोगमयोगापियोगमधुनावद २ संसारादित्यतापार्तिप्रक्रुष्टदेहमानसं चलज्ज्ञानाम्बुशीतेनतस्य चमावाकवारिणा ३ अविद्याकृष्णसर्पेणदष्टंयोद्विषपीडितं सवाक्यामृतपानेनमाजीवयपुनर्मृतं ४ पुत्रदारगृहक्षेत्रममत्वनिगडार्दितं मामोचयेथाः सद्भावे

क्ताररूखेवसंतमस्याध्यापनविधायिजलंनेनशीतेनशीतलेनवाक्यंयोगप्रतिपादकाध्यात्मविवेकववनेनदेववारेनसिक्तसम्यक्त्केरौभिषिञ्चयेनतांनापार्तिप्रहासामोमर्थः ३ अविद्यावसत्रूणासानेसेवकृष्णोभीषणःसर्पस्तेनदष्टंयं यस्मात्विषेणाभ्यापकेनगरेणापीडितंमांमस्तंनिःसंतकस्तंशोभनानिवाक्यादेविधायीनिवाक्यानिववनानितान्येवामृतंतेनसम्यग्रूपचमत्कारकारियानेनेतेनपुनर्जीवयसंतननमापादय ४ पुत्रादिषुममत्वमेवनिगडेनाहम्प्रेखलावंधस्तेनादितंमांसद्भावस्यपरब्रह्मलक्षणविज्ञानमनुभवस्तदेवोद्घाटनेप्रेखलावन्धमोक्तसाधनेकुञ्चिकातेमामोवयथाःइतिप्रार्थनेलिङ्.विरमनादिकालप्रवृत्तादिनिगडार्दितंममं.वयस्यानादितात्मानतयमाभिधेहीतिपाक्यम ॥ ७५

शूलेवरागालवीणायां प्रोतमनन्स्तूतेन्प्रवसतत्पस्पर्श ११।१८।१९ विपोस्यनिविमुक्तोभविष्यतिमरिष्यति विनाशंमरणं २०। यदि ते
सभयाभर्तुर्मरणेनवैधव्यप्राप्तेः नैवोदयमुपैष्यतिनोदेष्यतीत्यर्थः २१ ततेनेतिनिरयं यात् आजगाम २२ भयहेतुमाह निःस्वाध्या
यवषट्कारमिति त्रयस्त्रिंशत्संशये संशयकालत्ताभावेन यत्तायुपयुक्तकालात्तानेनयत्तादिनाशानेन वदेवानाहव्यभोज्न

पथि शूले तदा प्रोतमचौरं चौरशंकया माण्डव्यमतिदुःखार्तमन्धकारेऽथ स द्विजः २० पत्नीस्कन्ध
समारूढश्चालयामास कौशिकः शशापैवाथ संक्रुद्धो माण्डव्यस्तमुवाच ह २१ येनाहमेवमत्यर्थं
दुःखितश्चालितोऽमुना इमामवस्थां संप्राप्तः स पापात्मा नराधमः २२ सूर्योदये वशुः प्राणैर्वियोक्ष्य
ति न संशयः भास्करालोकमात्रेण स विनाशमवाप्स्यति २३ तस्य भार्या ततः श्रुत्वा तं शापमतिदारु
णं प्रोवाच व्यथिता सूर्यो नैवोदयमुपैष्यति २४ ततः सूर्योदयाभावादभवत्सततं निशा बहून्यहः
प्रमाणानि ततो देवा भयं ययुः २५ निःस्वाध्यायवषट्कारं स्वधास्वाहाविवर्जिते कथं नु खल्विदं
सर्वं न गच्छेत्संक्षयं जगत् अहोरात्रव्यवस्थानं विना मासर्तुसंक्षयः तत्क्षयाच्चायने ज्ञाये नेदक्षि
णोत्तरे २६ विनायनपरिज्ञानं कालः संवत्सरः कुतः पतिव्रताया वचसा नोद्गच्छति दिवाकरः २७

नादिनावर्षणेनतोयेनततः प्रजाः इति सर्वं नश्यतीत्यर्थः २२ तदेव दर्शयति अहोरात्रव्यवस्थानेऽव्यवस्थिते मर्यादामासानां त्रिंश
दहोरात्राणां द्विपर्वणां स्वतन्तोऽपश्य अहोरात्राणां द्वेसंक्रान्तीनां तत्क्षयाद् ऋतुव्यवस्थानाशात् अयने विषुवद्दयाः संदे २६ सं
वत्सरो युगादिरूपः कालः कालस्य दग्रहो याति पतिव्रतायामाहात्म्यमित्याह पतिव्रतायाः इति २७ ॥

मा पु
टी
७७

77

विहरणेमेव नेऊतोर्यत्तस्याभावो नाशः ४६ आप्यायनं तर्पणं अस्माकं देवानां ४७ निष्पादितास्तस्य मास्तेनास्मान् प्रयच्छामः
द्यः ४८ एवमन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वे देवानां मर्त्यानां च सिद्धं भवतीत्याह अन्योन्यहीनेति वृष्टिं वा वर्षाम वर्षामः अथ स्वर्गे
प्रकर्षेण वर्धितं प्रीतं येषां ते देवदर्शयन्तितो यद्वर्षेण हीनेति ४९ एतदविधाने दोषमाह येऽस्माकमिति नित्यनैमित्तकास्मकि

त्रयोदयं विना नैव स्नानदानादिकः क्रमः नाग्रे विहरणं चैव कृतभावस्थलत्वात् ४६ नैवाप्या
यनमस्माकं विनाशे मेन जायते वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोचितैः वृष्ट्यादिना तु शक्लो
मो मर्त्यान्सस्यादिसिद्धये ४७ निष्पादिताश्च युष्माभिर्मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः एवं वयं प्रयच्छामः का
मानस्मादृशजिताः अधो हि वर्षाम वयं मर्त्यास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः तोयवर्षेण हि वयं हविर्वर्षेण मान
वाः अन्नोमतर्पणं व्याप्यात्स्वर्गं भूलोकयोः क्रमात् ४९ येऽस्माकं न प्रयच्छन्ति नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः
कृतभागं दुरात्मानः स्वयं चाश्नन्ति लोलुपाः ५० विनाशाय वयं तेषां तोयसूर्याग्निमारुतैः क्षितिं च सं
दूषयामः पापानामपकारिणाम् ५१ दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् उपसर्गाः प्रवर्तन्ते म
रणाय सुदारुणाः ये त्वस्मान्प्रीणयित्वान्नं भुञ्जते शेषमात्मना तेषां पुण्यान्वयं लोकान्वितरामः म

यास्तत्कृतभागं न प्रयच्छन्ति अतएव दुरात्मानः यतो लोलुपा लुब्धाः ५० तोयेनातिवृष्ट्यादिना सूर्येण नावृष्ट्या अग्निना दा
हादिना मारुतेन च वात्यावातादिना अपकारिणां चौराणां ५१ उपसर्गा उपद्रवाः सुदारुणा अतिक्रूराः ५२ शिष्टेनान्नशानुस्मा
उपकृतिमस्याह येत्विति प्रीणयित्वा तर्पयित्वा शेषं विघसान्नं वितरामः प्रयच्छामः ५२ ॥

एवमसौ न्यतर्पणेन परस्याप्युपकारकं यद्दर्पणं तस्य च सुखस्य मूलं सूर्योदयः तदभावाद्योभयलोकविनाशः प्रादुर्भूतस्तस्माद्र न
नास्तीति ननु तस्माद्धेतोः एतत्सर्वं जगत् व्युष्टेः प्रभातस्य संस्थितिं विना नास्ति नश्यतीत्यर्थः अतो दिनोदयार्थं विनतैक्यति कथं
स्यादिति शंकेतिशेषः ५४ समेतानां मिलितानां यज्ञस्य सोमप्रभागापिकरणस्य वृद्धिर्निविच्छेदेशोकन श्वतितया ५५ तेजोवृद्धादे
केनेन सेवते नैव यथाशाम्यति न यसा पतिव्रतायाधर्मेण यत्नयः सूर्योदयाय परिणतं तेन यसेव नादेशेन यशाम्यति यद्दके

तथास्ति सर्वमेवैतन्न हि वै व्युष्टिसंस्थितिं कथं तु दिनसर्गः स्यादस्माकमुवदन्नमराः तेषामेवं समे
तानां यज्ञविच्छेदशंकिनां देवानां वचनं श्रुत्वा आह देवः प्रजापतिः ५५ तेजः परं तेजसैव तपसा च
तपस्तथा प्रशाम्यत्यमरास्तस्माच्छृणुध्वं वचनं मम ५६ पतिव्रताया माहात्म्यान्नोद्गच्छति दिवा
करः तस्य चानुदयाद्धानिर्मर्त्यानां भवतां तथा ५७ तस्मात्पतिव्रतामत्रेरनसूयां तपस्विनीं प्रसा
दयत वै पत्नीं भानोरुदयकाम्यया ५८ प्रसादिता वै साप्यथ दिनानां कृतवती ततो हेमविधिधना सर्वमिति अर्ध
वैतद्दिनं देवा भवतीति यथापुरा ५९ अनसूयोवाच पतिव्रताया माहात्म्यं न हीयेत कथं चन सं
मान्य तान्नतः साध्वीमहः स्रक्ष्यामि वैस्तराः ६० यथा पुनरहोरात्रसंस्थानमुपजायते यथा च तस्याः

एवं गते तेषां तत्तदपवर्तिते आग्निदग्धस्य विस्फोटशांतिः स्यादग्निनाध्रुवमिति हेमगृहाः ५८ तस्यैव दिवाकरस्य ५७ ५८
यथापुराथ एवं दिनं मासीत यथा पुनर्भवतीत्यथावेन ५९ न हीयेत न मश्येत सम्मान्यमानयित्वा तां पतिव्रतां ततोनंतर हेस्राः
अहोरात्रस्य संस्थानं व्यवस्था नाशमेष्यति मरिष्यति तयाहं विधास्यामीति शेषः ६० ॥

मा॰ पु॰
टी॰
७८

78

धर्मस्य पानित्रमस्य भर्तुश्च ॥२॥ कश्चिदिति निर्देशः स भर्तृदर्शनादपि नेदृशमिश्रानंदं प्राप्तोऽपि पाठान्तरे वस्य इष्टपदार्थः अप्यधिकं
प्रतिश्रेष्ठं ॥३॥ भर्तुः शुश्रूषणात्संसेवनात् ॥४॥ महता क्लेशेन दुःसाध्या संसाधितस्य धर्मस्य नानायासेनैव शुश्रूषामात्रदेवास्त्रियामह
फलेसाधयंतीत्यत उक्तं वस्यापान्तेष्टेयं धर्ममाह पंचवर्णानीमादिना पंचयज्ञानि पंचदनानि देवश्रुतिपितृभूतमनुष्याणां
देयानि पतिपात्राणि सर्वदा नित्यं मनुष्येण तथान्यविरोधसाधनमप्यसिद्धेः समाह तथेति आत्मनोऽसाधारणसवर्णस्य त्रास्त्र
णतादेर्धर्मेणाध्ययनाध्यापनादिना धनस्य संचयः संग्रहो विधातव्यः पात्रेऽलब्धेऽर्थः तेनोन्नतेन यात्रेवियाविनयादिविशि

पुत्र उ॰ एवमुक्ता सरोजस्या गङ्गा सा मातरिंशुभा उवाच कथालेऽप्स्वधर्मं भर्तस्त्वयात्मनः ॥१॥ क
श्चिन्नरसि कल्याणि सभर्तृदर्शनादपि कश्चित्याखिलदेवेभ्यो ममस्य अपाधिकं पति ॥२॥ भर्तृशुश्रूष
णादेव मया प्राप्तं महत्फलं सर्वकामफलावाप्तिः पत्नेः शुश्रूषणात्स्त्रियाः पंचयज्ञानि मनुष्येणासा
धिदेयानि सर्वदा तथान्यवर्णधर्मेण कर्तव्यो धनसंचयः ॥३॥ पात्रस्थार्थं ततः पात्रे विनियोज्याव
धानतः सत्यार्जवतपोदानैर्दयायुक्तो भवेदतः ॥४॥ क्रियाश्च शास्त्रनिर्दिष्टा रागद्वेषविवर्जिताः स्वना
नि विहितान्येव लोकानाम्मानवः क्लेशेन महतावापि धनापम्यादिना क्रमात् ॥५॥ स्त्रियाश्च यस

द्वेषाल्लब्धो विधानेनो यथाविधि विनियोज्यः पतिपात्रस्यार्थः पात्रप्रतिपादनेऽस्य फलमाह सत्येत्यादि सत्यं यथार्थभाषणमार्ज
वं वक्रत्वं तपो धर्मरक्षणं दानं पात्रप्रतिपादनं दया दुःखितेषूपकारितबुद्धिरेतैर्युक्तो भवेत् प्रतोननपात्रपादितेनार्थेन
क्रियाश्च शास्त्रविहिताः कर्तव्या रागादिपक्षपातरहिताः स्वस्यां जातेनो वर्णाश्रमेवा विहितानेव लोकान्स्वर्गादीन्मह
ता क्लेशेन दीर्घेण तपसा यानापमादिना गृहस्थधर्मो यवस्थेमेन ॥ नार्याततत्र श्रुता परतये च भाव्यमित्याह स्त्रियत्तिनैः शुभिःक ७८

श्रुत्वेह तु शुश्रूषयेति हि यस्मात् स्त्रियः पतिसेवयैवार्थसंशुश्रूषापहारिण्यः स्त्रीकारिण्यः तस्मात् स्त्रियाः पतिदिनेश्वश्रूकर्त
र्वेति पूर्वेणैवान्वयः यतः पतेनस्मान्नास्तीति निश्चयात् शरणमुपवासः ५९ उक्तमुपसंहरन्तीशुश्रूषणनायोपादिशति तस्मादिति ९०
उक्तमर्थं संग्रहेण प्रतिपादयति यदेवेभ्य इति पंचमहायज्ञानुष्ठानेकृत्यादिविषयः नान्यविनाश्रिनन्यविना ६१ आदितोष्टादशो

शुश्रूषार्थापहारिण्यः पतिशुश्रूषयैव हि नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणं भर्तृशुश्रू
षयैवैता लोकानिष्टान्व्रजंति हि ५९ तस्मात्साध्वि महाभागे पतिशुश्रूषणं प्रति त्वया मतिः सदा कार्या
यतो भर्ता परा गतिः ६० यद्देवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च तस्याप्यर्धं सत्फलं तं
न्यचित्ता नारी भुंक्ते भर्तृशुश्रूषयैव ६१ इति मार्कंडेयपुराणे पितापुत्रसंवादे स्मात्येयोपाख्याने नसू
यावाक्यं नामाष्टमोध्यायः ८ पुत्र उवाच तस्मात्तद्वचनं श्रुत्वा पतिशुश्रूषतद्यतान् प्रस्तुवाचातिव
त्रीनामतनस्रपाश्रिदेवव: १ आसन्नाणुवाच यमात्मनगृहीतास्मि देवेभ्यश्चावलोकिता यन्नेषक
निकल्याणी श्रद्धावधयस्पृतः २ नानाम्यतमनारीणां काविमतिसमागतिः तत्त्वीतिश्चापवकाप्य
इहलोके परत्र च ३ पतिप्रसादादिह च प्रेत्य चैव यशस्विनि नारी सुखमवाप्नोति नार्या भर्ता हि दे
वतं ४ सात्वं ब्रूहि महाभागे प्राप्तायाममगृहीतं आर्यायाः किंवाकृतं मया यार्यं तापि वा शुभे ५
ध्यायः १ अवलोकितानुग्रहेन हृष्टा २ नानाम्यतदिव्यपरिहृस्याभ्युपगमः तदाह नेमामिति तस्य भर्तृः प्रीतिः प्रसन्नता इहच
शस्ये परत्र स्वर्गनये ३ पतदेवाह पतिप्रसादादिति ४ आर्यायाश्चवक्ताः पतिव्रतायाः आर्यायाममश्रेष्ठेन भर्त्रा ५

मापु
टी
८१

उपागम्य प्रपद्यन्त वचा केन वचनेनाप्यसंसत्कर्मयज्ञादि श्रुद्धं च न दिनं न क्रमिति रात्रि श्रुपिणं यत्तं पु चेतादिनं यावं वे तेमा ८ अ
हर्निशायोः संस्थाय यावद्विरवात्रिनां पूर्ववद्रविनाशितो यायां चेते न दर्य दिन यज्ञ्मर्पं ९ यागकर्मणां यज्ञक्रियाणां न दभा
वाद्यागकर्मणाम भावाद्विछिद्दान पुष्टिमाप्यायनेनोपयांतिनप्रभ्रुवेति १० उच्छेदं नाश पश्यतिगमिष्यति ११ अतिमन्मना

अनसूयोवाच यते देवाः महेन्द्रणमाभुपागम्य दुःखिताः तद्धक्ष्याम्यसत्कर्म दिनेन के निर
पितं १ यावचेते हर्निशा संस्थापूर्ववद्विरवतिना अहं तदर्थमाया नाम्शृणत्वे देवतामम २ दिना
भावात्समस्तानाम भावो यागकर्मणां तदभावात्सुराः पुष्टिना पयांति तपस्विनि ३ अहश्चैव समु
च्छेदादुच्छेदः सर्वकर्मणां तदुच्छेदादनावृष्ट्या जगदुच्छेदमेष्यति ४ तत्त्वमिच्छसि चेदेन जगदुद्धर्त्तु
मापदः प्रसीद साध्वि लोकानां पूर्ववद्वर्ततां रविः ५ शाण्डिल्युवाच माण्डव्येन महाभागे शप्तो मम
तो ममेश्वरः सूर्योदये विनाशं त्वं प्राप्स्यसीत्यतिमन्युना ६ अनसूयोवाच यदि ते रोचते भद्रे तत्त्व
द्वचनादहम् करोमि पूर्ववद्देहं भर्तारं च नवं शुभे ७ मयापि सर्वथा स्त्रीणां माहात्म्यं वरवर्णिनि
पतिव्रतानामाराध्यमिति संमानयामि ते ८ एवमुक्ते तथेत्युक्ते तया सूर्यमानिन्हावत तपस्विनी अ

त्रिक्रह्लेन ९ तेन भ्यं रूप्य पर्णा नो अग्रे य माण्णा इति संप्रदाने च न पर्ण भर्तारं पूर्ववज्जीवंतं करोमि तद्वनेर्दे हरोगिणं रोगापनयना
मवं करोमि १२ पतिव्रतानां नाम्नाइशीनां माहात्म्यमुत्कृष्टत्वमाराध्य इति अत्रोद्देनोनेनव संमानयामि मानं करोमि १३ तथा
साध्वी निशि रात्रौ अर्घ्यमुद्यम्य सूर्यमानिन्हावदशरात्रकालगतेसति १४ ॥

79

५

कृत्वयमवरुणाकुवेराणांकृताञ्जलिर्यस्य ॥ यमुस्मत विमुक्तः स्नानसूयाः ॥ विषादोदुःखंविरेणविलम्बेनकिंशोच्चमेवनरुत्तीरसंजीव
यामीत्यर्थः ॥ भर्त्तासमंसमदृशो ॥ समेनयथार्थेनजीविनामाग्नुःशरदोवर्षाणां ॥ अनामयोनीरोगः ॥ उपमश्चयोगःजीवनान्

ततोविवस्वान्भगवान्कल्पयमारुणस्तुतिः शैलाधिराजात्उदयमारुरोहोद्दमण्डलः ॥ सम
नन्तरमेवास्याभर्त्तायातोऽस्तुयन् प्राणानवमरीहुष्टेपतनेनत्रुद्रेवसा ॥ अनन्तपोवाच नीव
यादस्त्वयाभद्रेकृतंत्वः परमेवतं पतिशुश्रूषयावामेतपसः किंविरेणमे ॥ यथाभर्त्तृसमंना
त्यमपश्यंपुरुषंक्कचित् रूपतःशीलतोवस्यावाम्याधुर्यादिभूषणैः ॥ तेनसत्येनविशोयथाधि
मुक्तःपुनर्भवेत् यामोनजीवितंभार्यासहाब्दःशरदांशतं ॥ यथाभर्त्तृसमंनान्यमहंपश्यामि
देवतं तेनसत्येनविमोयंपुनर्जीवत्वनामयः ॥ कर्मणामनसावाचाभर्त्तारायधनेयति य
थामत्तोयमोनित्यंनयाथंजीवतादृढः ॥ शुश्रूवाच ततोविप्रःसमुत्तस्थौव्याधिमुक्तः पुनर्न
वा स्वभाभिर्भासयन्वेष्मसहस्राकरकज्जरः ॥ ततोयतन्मुखहर्षिर्देववाद्यानिसस्वनुः तेषिरे
वमुदंदेवाश्चनसूयामथाब्रुवन् ॥ देवाऊचुः वरंवृणीष्वकल्याणिदेवकार्यमहत्कृतम्
त्वयायस्मात्ततोदेवावरदास्तेतपस्विनि ॥५४
जीवन्तत्योस्नातनुरादेशः ॥ हृन्सारकोदेवरुवाजरोवार्यक्कहीनः ॥ सस्वनुःदध्वनुः ॥ देवानांकार्यंसूर्योदयनेमहद्दर्शनिजीवनं

दानकंनननननमस्तिष्कः ५४

वराहींवरयोग्या १७ योगेत्तवनेनत्त्वापनेकर्मजमहेन्नामविद्यादीनांपंचानांक्लेशानांतूत्तयेमोचनाय १८ पद्यास्यापमत्रमात्म
संमात्म १९ ब्रह्मणःसतोन्निःहत्तीयोमरीचेरनेनरेत्नातवान् अपश्यत्तापश्यत् २० कीदृशीमपश्यदित्याह लोभनीयतमाङ्गी
गात्रेवशाभरणत्वात्स्वदृणीयाकृतिर्यस्याःसाभेजे २१ अभिध्यायतोध्यानंकुर्वतःविकारःकामाख्यःअपोवाह समेतनतस्थितेप

अनसूयोवाच यदिदेवाःप्रसन्नामेपितामहपुरोगमाः वरदाश्चवरार्हांचयद्यदेभवतांमता १७
तर्यान्नममपुत्रत्वेयूयंत्वाविष्णुमहेश्वराः योगेनप्रापुंयभर्त्रासहितानांक्लेशमुक्तये १८ ब्रह्मोवाच
एवमस्त्विनिदेवास्तांब्रह्मविष्णुशिवादयः प्रोच्यजग्मुर्यथास्थानंमात्मनेपालितौ १९ ततः
कालेवहुतिथेद्वितीयोब्रह्मणःसुतः सभार्योभगवानत्रिरनसूयामपश्यत स्वतस्त्वांतांसुचा
र्वङ्गींलोभनीयतमाकृतिं सकामोमनसाभेजेसमुनिस्तामनिन्दितां २० तस्याभिध्यायतस्तात
विकारोयोऽभ्यजायत तमपोवाहपवनस्तिर्यगूर्ध्वंवेगवान् २१ ब्रह्मरूपंवशुक्राभंपतमानंसमं
ततः सोमरूपंरजोरूपंदिशस्तेजगृहुर्दश २२ ससोमोमानसोजज्ञेतस्यात्रेःप्रजापतेः पुत्रःस
मस्तसत्वानामायुराधारपवच २३ तुष्टेनविष्णुनाजज्ञेदत्तात्रेयोमहात्मना स्वशरीरात्समुत्पन्नः

ब्रह्मस्यापुंकेब्रह्मणोंशत्वाद्वारूपंपयश्शुक्राभवलाभायभायस्यसोमोमूर्तरूपंपयस्तनाहशोसमंततःपतमानंपतंतंशाल्लेप
रूपं ब्रह्मलोकरजश्यामाधिकत्वादिजोरूपंयस्य २२ प्रजानांआप्यायनकारित्वात्पतिःपालकःसम् सत्वानांसर्वानांजीवानामायुषोजी
वितस्याधारःसोमवाराधीनत्वात्कालस्य २३ अथदत्तात्रेयोत्पत्तिमाह तुष्टेनेतिविष्णुशरीरात्स्वतत्त्वरजोद्रेकाधिकोयस्य २२

मत्यौद्विकोत्रयः ३२ ॥

अत्रेरपत्यं प्राप्तेयः वरदानकाले विष्णुनामयाहं दत्त इत्युक्तत्वाद्दत्तस्यासावात्रेयः ननु केचिद्भागवते दत्तोमयाहमिति यदुगावात्म
दत्त इति अनसूयायाः स्तनं न लक्षणया स्तन्यं पयो पायाने अवतीर्णः कलयाक्रूरावतारः द्वितीयः सोमाद्देनतरजः ॥१४॥ दुर्वाससो
जन्मावधि शाक्रनिकं कोपामर्षसमन्वितेन वदर्शयन् जन्माह समाहादितिद्वाभ्यां गर्भवासमहादुःखासहिष्णुमान्मातरुद्दशात्म
माहात्म्यञ्जुतोयतो यस्मात्कुपितो गर्भवासात् तस्मिन्नेव कालेन तत्तस्मिन्नामैसद्यः पतिते देहे येन्द्रः कान्तवीर्यात्त्वनः समारब्धः से
रब्धः नमाते कोपं नु दुर्वाससं संज्ञत्वजननाशाय वासनालोमदेशे जगलादौ सम्यजन्ते कान्तवीर्येसत्सितमपराधे तदृष्ट्वा सद्यः कुपि
नः स दुर्वासाः देहं यदग्धुकामः ननु दग्धवान् सयोनानतत्त्वाकोपस्य दुर्वेननादिमर्षः यद्वा पाठान्तरे यतो यस्मादिति कोपस्य हेतुः

दत्तात्रेय इति ख्यातः सोऽनसूयास्तनं पपौ विष्णुरेवावतीर्णोऽसौ द्वितीयोऽत्रेः सुतोऽभवत् समाप्त
स्वप्नुतामातरुद्दशात्कुपितो यतः देहं येन्द्रस्ततो गर्भमारब्धमन्तः जनत् ॥१५॥ दृष्ट्वात कुपितः
सद्योदग्धुकामः स देहं गर्भवासमवाप्यैव कोपामर्षसमन्वितः ॥१६॥ दुर्वासास्तमसा युक्तो
रुद्रांशः सोऽभ्यजायत इति पुत्रत्रयं जज्ञे तस्यात्रेर्लेशवैभवम् ॥१७॥

न्माह देहं येदुर्वाहतं समीपे वर्तमाने अपराधं तेनाशायापरायं रिंसासमागारिदुर्वृत्ते पतत्र्युतयोगबलेन सद्यः शुक्रं यज्ञाने
मपराधं विनन कालं पवमाऽदुर्भावेन दृष्यायिदस्मात् तमेनादृशमन्येनेदृष्ट्वात्र्यत्रिः स पितरि सद्यः कुपितः बालस्य वधमानस्य
तस्माद्वेनेन तेन तस्मिन् किं विकर्त्तनात् अनपत्य स दुर्वासाः देहं यस्य यमेव दग्धुकामस्तमपि शोषं समाने एवं गर्भवासमवा
प्य नमारम्भे त्वर्षः कोपामर्षाभ्यां समन्वितः यतस्तमसा युक्तो न कोपादि प्रकृतिभूतेनोद्रिक्तगुणः सत्वरजसी तमसाभिभूत
त्वात् रुद्रस्य प्रपौत्रे अहं कस्य पौत्रे अनुग्राहकस्यमेहस्य संशावतारः तस्मादनसूयायाञ्चालब्धजन्मा यमशः ईशस्यायमंशः

मा॰पु॰ त्वमेव प्रपंचयति सोमइति १८ तेषांगुणानुरूपंकृत्यमाह सोमइति आप्याययन् स्वर्गसंचरन् प्रजानांपतिःपालकः १९

टी॰ निवर्हणात् हननात् शिष्टानांसदाचाराणांयद्रक्षणंप्रह्लादालर्कादीनामनुग्रहःयोगोपायोपदेशकारित्वात् स्वांशकृत् २०·

८१ अवमन्तारं अवमन्तारंसपादकंरौद्रंभावंक्रूरंस्वभावं ह्यतोवाग्भिश्चित्तैर्हस्तादिभिश्चेष्टितैः स्वरूपान्यथात्वस्यतयास्मिन्

रूपेपरिनिष्ठितवानित्यर्थः सहासंगतत्वस्मृतिमत् अथतःपुत्रः सदाचारतपस्यादिष्टयोगीस्मर्यः २० योगस्थः सविष

सोमोब्रह्माभवद्विष्णुर्दत्तात्रेयोव्यजायत दुर्वासाःशंकरोजज्ञेवरदानाद्दिवौकसाम् १८ सोमः

स्वरश्मिभिःशीतैर्वीरुधोषधिमानवान् आप्याययन्सदास्वर्गेवर्त्ततेसप्रजापतिः १९ दत्तात्रेयःप्र

जाःपातिदुष्टदैत्यनिवर्हणात् शिष्टानुग्रहकृच्चेतिज्ञेयस्त्वंशःसवैष्णवः २० निर्दहत्यवमन्तारंदु

र्वासाभगवान्हरः रौद्रंभावंसमाश्रित्यमनोवाग्भिःस्थितः २१ सोमत्वंभगवानत्रिःपुनश्चक्रेप्र

जापतिः दत्तात्रेयोपिविषयान्योगस्थोबुभुजेहरिः दुर्वासाःपितरंत्यक्त्वामातरंचोत्तमंव्रतं उन्मत्ता

ख्यसमाश्रित्यपरिबभ्राममेदिनीं २३ इतिमार्कंडेयपुराणेपितापुत्रसंवादेदत्तात्रेयोत्पत्तिर्नामाष्टा

दशोध्यायः १९ पुत्रउवाच मुनिपुत्रवृतोयोगीदत्तात्रेयोपिसंगितो प्रभोस्समानः

सा॰विसमसमजनिविप्तिः स्मृ

यान्तुभुंक्तेयोगस्थानोविषयोपभोगोनीवन्मुक्तानन्तरक्लिष्टसमाप्तःस्त्रीभिर्यानैवेत्यादिनात्तोपभावायस्थ

नेयः २३ उन्मत्ताख्यउन्मत्तवर्यायोग्यंव्रतंसमाश्रित्यपरिबभ्रामचरन्नाचारंदिवेदंरूपंपरित्यज्यमजरयागचर्यामाश्रित्यपायावेशभून २२

एकोनविंशोध्यायः पंवदत्तात्रेयोमतिमभिधायतस्यासंगितोयोगंवक्तुपरिहारायतस्ययोगमाहात्म्यंप्रतिपादयति

८१

प्रियदर्शनेश्वरतिसुभगंनीरंजनं २१ उन्ननारउन्नमज ५ स्त्रियःसान्निकर्षान्नचिधानात् योगेसमाधौपादोनेरश्रुसंगीसंगहीनः ४म
येस्तुनामयपानमपिवत्वावमवेवाचाविनिवत् ९ भोगानांसंसर्गेणापकेनाहूपितेवैकृतमिवापादितेननवस्तुनतस्ययोगिन
स्तेषांतेषांविधेनचरणलक्षपिपदः स्वरवेःप्रतिसंक्रांतत्वादिवहेयाभावोनीवन्मुक्तानांशुभोजलज्जीडत्रिमादिकायांकृतवान्

तथापितंमहात्मानमनीयापियदर्शने तन्मयजर्नेक्रमायालेसवससलीरमृणाश्रिताः २ द्विव्येवर्षे
यातेहूर्णोयदातेतन्मयजंतितेते तन्वीण्यामरससलीरंसवेमृनिक्रमारकाः ३ ततोदिव्या[illegible]यौवनारू
पीननितम्बिनी नारीमादायकल्याणीमुमनतावनलात्मनिः ४ स्तोसंनिकर्षायचेतेपरिमस्माति
मामिति मुनिपुत्रास्ततोयोगेस्यासामीनिविविनयत् ५ तथापितंमुनिस्तनानमनेतियदामुनिः
ततःसरस्वतयानार्यामयपानमथापिवत् ६ सुरापानरतंतेतेसमार्येतमभ्ययस्तनः गीतवाद्यादि
वनितानभोगसंसर्गदूषिते ७ मन्यमानामहात्मानेतयासहवरास्त्रियं नावापदोषंयोगेशोवा
रुणीमपिवन्नपि ८ भुंजानवसायिवेश्यान मातरिश्वावसर्वग सयोपिवत्स्यपत्नीकल्पपस्तेपुस
योगवित् योगीश्वरश्चिन्त्यमानोयोगिभिर्मुक्तिकांक्षिभिः ९ इतिमार्कण्डेयपुराणेपितापुत्रसंवा

मुनिपुत्राणांबहिरपरमार्थदृष्टीनांसंपर्काभावेननिर्लेपत्वंदर्शयामास ७ नदान् मधुपानेनममानावदिरिक्षियेषु शूद्रादिवकर्मण्यो
वादेकृतेयोगस्यमहाविदेहादयोपिशः प्रभुःशुचसर्वगपदेतः वारुणीमद्य ८ सुरहृष्टान्तः भुंजानवसायिनस्थणलस्यवश्मातः
मातरिश्वावायुर्यथावसर्वगोपितदोषैर्नलिप्यतेतथाचवरोपिवत्यिनतस्याल्पिताः योगवित् योगज्ञः योगिनामीश्वरः प्रभुःपतोस

टेटनातेयमयदिमाश्विवर्गितेनामसटसमकोध्यायः ८

सिकाट्टिमियोंसिमिश्रिमसमाः ९ विंशोध्यायः २०॥

मा पु
टी
८२

इदानीं योगीश्वरश्रेष्ठस्य मानेयो योगिभिर्मुक्तिकांक्षिभिरिति सर्वोपायानं ने श्रोक्तं वर्णयन्नात्रेयमहिमानं कार्तवीर्यानुग्रहं
दर्शयति कस्यचिदित्यादिना समाहूतो नाभिमन्त्रिभिः । नरकत्रमं उत्तरकाली नफलमुद्देशमन्त्रिणः यदर्थं चौरादिभ्यो रक्षणार्थं
राज्ञा शुल्कं करादि देयं राज्ञे इत्येतत्कोपादिरूपे नदत्तं राज्ञा निष्पादितेन ग्रसं पाद्यमानेन तत्र निष्फलमेव राज्ञा चौरादिभ्यो
रक्षार्थं शुल्कं च गृह्यते तन्न पण्यभानी स्याद्रक्षायेनायापहारिवात् इत्यर्थः राज्यमहत्त्वलोभाद्रुद्धेयः २ एतदेव प्रपंचयति
श्रेणीनां व्यवहारप्रदर्शनेन पण्यानामिति पण्यानां विक्रयाणां ग्रक्षरक्षितिभिः शुल्कग्राहिभिरध्यक्षारिभिर्मार्गेष्विति ।

पुत्र उवाच कस्यचित्त्वथ कालस्य कृतवीर्यात्मजोर्जुनः कृतवीर्ये दिवं याते मन्त्रिभिः सपुरोहि
तैः पौरैश्चात्माभिषेकार्थं समाहूतोऽब्रवीदिदं १ नाहं राज्यं करिष्यामि मन्त्रिणो नरकोत्तरं यदर्थं
गृह्यते शुल्कं तदनिष्पादिते वृथा २ पण्यानां द्वादशं भागं भूपालाय वणिग्जनाः दत्वार्थरक्षिभि
र्मार्गे रक्षिता यान्ति दस्युतः ३ गोपाश्च घृततक्रादेः षड्भागं च कृषीवलाः दत्वान्यद्भूभुजे दद्युर्यदि भागं
ततोऽधिकं ४ पण्यादीनामशेषाणां वणिजो गृह्णतस्ततः इष्टापूर्तविनाशाय तद्राज्ञश्चौरवृत्ति
ता ५ ॥

नो दस्युतश्चौरेभ्यः ३ तक्रं मोरसं कृषीवलाः कार्षिकाः ततस्तस्मान्नातिवहादेयादधिकमर्थं यदि गोपादयश्च दद्युस्तदा
द्वैतेषां चौरादिभ्यो रक्षितुमनोऽशुल्कग्राही राजा चौरधर्मी स्यादत्र चलोके वक्ष्यमाणं ४ अशेषाणां सर्वेषां पण्यादीनां शुल्कं
वणिजः सकाशाद्गृह्णतो राज्ञः ततस्तस्मात्तदिष्टापूर्तविनाशाय भवेत् एतच्चौरधर्मिणः अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां च
वत्तपनं आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्य

८२

82

नवाभिः पालितेरताइव्यार्हैराज्ञातेषामपिकृतोऽयायस्मात् यथर्मैरिति सदृशमर्थ्यं यथर्मै राज्ञोऽथातिरिक्तैर्लोकः पाल्यतेतेषां रक्ष
काणांहत्यतेरक्षोविकामध्येसंश्रितःइदमेतेवाइधर्ममापिवातिरिक्तोभागोदेयस्मृद्धततयाल्पत्रतयावाश्रितस्यगृह्नतोवलिष
ड्भागंनृपतेर्निश्चयेननरकोभवेदित्यर्थः १ यद्यपिपूर्वैरेवमुनिभिः रक्षणस्यवेतनंराज्ञोग्रासंतयानिरूपितंतथापिचौरतस्क
यंभ्रष्टतनक्षदेनोनृपतेर्भवेत्इतिनानाविधंपापंराज्यमसम्यक्शासतोराज्ञोतोनाहराज्यंकरिष्यामीतिशुक्रःएवमुक्तम् १ त

यद्धर्मैः पाल्यते लोकस्तद्धर्मेण संश्रितः । गृह्णतो वलिषड्भागं नृपतेर्नरको ध्रुवं १ निरूपितमिदं
राज्ञः पूर्वैरक्षणावेतनं प्रजातेभ्योरक्षायोर्यतदेनोन्नृपतेर्भवेत् १ तस्माद्यदि नृपत्वमाश्रामेयो
गित्वमोक्षितं भुवः पालनसामर्थ्यं शक्तः कोऽमहीपतिः १ पृथिव्याः शत्रुभ्रामरक्षणमेव हि संशु
नः ततो भविष्यति नाम्ना नैकरिष्यपापभागितं तस्य तन्निश्चयं ज्ञात्वा मंत्रिमध्ये स्थितोऽब्रवीत् गर्गो
नाम महाबुद्धिर्मंत्रिश्रेष्ठो वयोऽधिकः ११ यद्येवं कर्तुकामस्त्वं राज्ये सम्यक्शासने ततः शृणुष्व मे
वाक्यं कुरुष्व नृपात्मज दयान्वये महाभागे समस्तेशाणीकृतात्मने तमाराधय भूपालपालितो
भवत्वचपुम ११

देवाह तस्मादिति योगित्वं सर्वं च सन्निधिमत्वं ईशित्वं श्रामृमिष्टं नाहमौराज्ञैव भुवः पालने सामर्थ्यं शक्तोनान्यः इत्यर्थः ८ शत्रुभू
तविकारातः मात्यः पुत्रः सहृदः प्रजासम्पत्तिः ततो राज्ञा भविष्यति भविष्यामि नाम्ना ते पापभागितं करिष्यामि ९ वयोऽधिको वृद्धः १० ११
समस्तानामनेनोशेषणं प्रसेकृतं तत्राश्रमो येन तवायं सामान्यो वोढव्य इत्याह पालियति इष्टदैन्यमण्णाशनाम्याति पालयति ११

83

योगयुक्तमवहितं योगस्य फलमाह समदर्शिनि सर्वत्रोत्तममध्यमाधमादिषु जीवेषु समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं यस्य जगतो धातः स्थिति
कर्तः १३ १४ १५ १६ पराभूताः पराजिताः १७ पलायने अपयाने कृत उत्साहो यैः १८ १९ विकृतस्य रागयानादेरूपं विकृतं आचरणं

योगयुक्ते महाभागे सर्वज्ञे समदर्शिनि विष्णोरंशे जगद्धातरवतीर्णे महीतले १३ यमाराध्य
सहस्राक्षः प्राप वांछितमात्मनः हृतं दुरात्मभिर्दैत्यैर्जंभाद्यैर्दितिजैः सुतान् अर्जुन उ० कथमारा
धितो देवैर्दत्तात्रेयः प्रतापवान् कथं चापहृतं दैत्यैरिंद्रत्वं प्राप्य वासवः १४ गर्ग उवाच देवानां दा
नवानां च युद्धमासीत् सुदारुणं दैत्यानामीश्वरो जंभो देवानां च शचीपतिः १५ तेषां च युध्यमानानां
दिव्यः संवत्सरो गतः ततो देवाः पराभूता दैत्या विजयिनोऽभवन् १६ विप्रचित्तिमुखैर्देवा दानवैस्ते
पराजिताः पलायने कृतोत्साहा निरुत्साहा द्विषज्जये १७ बृहस्पतिमुपागम्य दैत्यसैन्यवधेप्स
वः अमंत्रयंत सहिता बालखिल्यैस्तथर्षिभिः १८ बृहस्पतिस्तानुवाच दत्तात्रेयं महात्मानमत्रेः पुत्रं त
पोधनं विकृताचरणं भक्त्या संतोषयितुमर्हथ सवो दैत्यविनाशाय वरदो दास्यते वरं ततो हनि
ष्यथ सुराः सहिता दैत्यदानवान् २१ गर्ग उवाच इत्युक्तास्ते तदा जग्मुर्दत्तात्रेयाश्रमं सुराः ददृशुश्च
महात्मानं तं तेन लक्ष्म्या समन्वितम् २२

मावारोपस्य भक्त्योपासनादिना २० तोषयिष्याकं हे सुराः सहिताः समवायेनास्थिताः २१ तं दत्तात्रेयं ते देवाः २२ ॥

साध्यस्यैः समपराजयमसाधनं निष्पादने २२ उपनद्धः उपपीवद्धः निःश्रनमितिसेवानमरवमभिहिते २४ इष्यतेर्वागच्छते २५ २६
२० उल्लिष्टः ग्रस्तृष्टः वनितासंगितामचैवाहं जितेन्द्रियः २८ हेजगन्नाथनमनचोदोषरहितः नदेवाहमेतिविघपात्तालनेभार्गनते

उद्गीयमाने गन्धर्वैः सुराणान्वरतेऽमुनि नेतस्यगवामप्रणानिमवद्वन्साध्यसाधनं २३ वद्धःस्तवे
वोयनद्धभेस्यभोग्यस्तृगादिकं निष्टनमन्त्रतिष्टंतियान्नेपानिदिवौकसः २४ प्राणायणामास्त्र
पः स्थितास्तिष्टंतमासने सम्पाद्यगानात्वेवान्नात्यं किमिच्छते मनोभवद्विषेने पंशु शूका कि
येनमम २५ देवा ऊचुः दानवैर्मुनिशार्दूल जन्माद्यैर्भूर्भुवादिकं हृतं त्रैलोक्यमाक्रम्य कृतमाश्रमाश्च
क्रान्तयशः २६ नहृत्येक्रतवृद्धिं त्वपरित्राणाय नोनव त्वत्प्रसादादभीष्टामः पुनःप्राप्तेरविविष्टपे २७ २२
दमात्रेय उवाच मयासम्भोऽहंमुक्षिष्टानवैवाहं जितेन्द्रियः कथमिछथममोपिदेवाः शत्रुप ॥
राभवे २८ देवा ऊचुः अनघस्त्वंजगन्नाथनलेपस्तवविद्यते विद्यात्तालनशुद्धान्तर्निविष्टत्ता ५८
नदीधिते २९ दत्तात्रेय उवाच सत्यमेतत्सुराविद्यासमास्तिसमदर्शिनः अस्यास्तयोषितः संगा मुखव
दहमुक्षिष्टतांगतः ३० स्त्रीसंभोगो हि दोषाय सातत्येनोपसेवितः एवमुक्तास्ततो देवाः पुनर्वचन

नमुहे यदेतः सांते तास्त्रित्रिविष्टयोगप्रभावेणा निवेशिने सानेपरेच स्त्रान्नवोयं नतस्यदीधितेयो रश्मिजालापस्यनस्पसे
वोपनमितिसंगृहिते न दर्शिनः २९ विद्यात्तानेयतः समदर्शिनः ३० सातत्यनपोनः पुत्र्येनदोषायाभवहये ३१

अनन्या निर्दोषा जगतो माता तारणी रिवाम्रेः द्विजचण्डालयोरनयोः साम्ययोः संगिनी सर्वसंगशुभमालाय यथा निर्लेपा तेन सह नित्यसमवायिनी
तथेयं तव ३२ ३३ माविलम्ब्यतां चिरं माक्रन्दत ३४ ममदृष्टिपातपवञ्चत शुभ्र क्लिन्नेन प्रक्षीणानि बलानि निर्बलानि तेजांसि येषां ते येना

देवा ऊचुः अनन्येयं द्विजश्रेष्ठ जगन्माता न दृश्यते या सा विद्या तव विभो सर्वतस्पृष्टादिस्थिता यथा शुभ
माला सर्वस्य द्विजचण्डालसंगिनी ३२ गर्ग उवाच एवमुक्तस्ततो देवैर्दत्तात्रेयो ऽब्रवीदिदम् प्रहस्य
त्रिदशान्सर्वान्मय्येतद्भवतां मतम् ३३ तदाहूयासुरान्सर्वान्युद्धाय सुरसत्तमाः इहानयत मद्दृष्टि
गोचरं माविलम्ब्यताम् ३४ मद्दृष्टिपातद्रुतशुक्रक्षीणबलतेजसः येन नाशमशेषास्ते प्रयान्ति
मम दर्शनात् ३५ गर्ग उवाच तस्य तद्वचनं श्रुत्वा देवैर्दैत्या महाबलाः आहवाय समाहूता जग्मुर्दे
वगणान्नृप ३६ ते हन्यमाना दैतेयैर्देवाः शीघ्रं भयातुराः दत्तात्रेयाश्रमं जग्मुः समस्ताः शरणा
र्थिनः ३७ तमेव विविशुर्दैत्याः कालयन्तो दिवौकसः ददृशुश्च महात्मानं दत्तात्रेयं मदालसम् ३८
वामपार्श्वस्थितामिष्टामाश्लिष्य जगतां शुभाम् भार्यां चास्य सुचार्वङ्गीं लक्ष्मीमिन्दुनिभाननाम् ३९
नीलोत्पलाभनयनां पीनश्रोणिपयोधराम् सस्मितां मधुरालापां सर्वैर्योषिद्गुणैर्युताम् ४०

कातरेण ३५ ३६ शरणार्थिनो रक्षितृकांक्षिणः ३७ तमेवेत्याश्रममेव महर्षेः कालयन्तो घ्नन्तः दिवौकसो देवान् मदेन सुरापाननिमित्ते
नालसम् ३८ आश्लिष्य आलिङ्ग्य जगतां शुभां शुभदायिनी ३९ योषितां वरस्त्रीणां गुणैः सामुद्रिकशास्त्रप्रसिद्धैर्युताम् ४०

प्रग्रन॰ प्रथमे साभिलाषाः सकामाः रहूनेरक्तूनं मनोभवं कामं धैर्यात्मनसा वोढुं धारयितुं न शेकुः न शक्ता न राग्रप्याज्ञाः ५१ तेन पापे
नकामेन नोदिताः प्रेरिताः पाठान्तरे मृद्वीनो वै विभ्रमप्राप्नुवन्तः यतः संसक्ताः नैव कामसंक्रमन स्वाशय्यर्थः ५२ सारभुक्तकेष्टनोत्का

नेतोऽपहृत्यागतो दैत्याः साभिलाषा मनोभवं न शेकुः कठून धैर्यात्मनसा वोढुमातुराः सकादेवा
न्स्रियेनानहृते कामा मनोजसः नोदितास्तेन पापेन प्रसस्रालन नोऽब्रुवन् ५२ स्त्रीरत्नमेतनैलो
कैसारेनापीदृवं भवेत् कृतकृतमास्तनः सर्वेश निनोभाविते मनः तस्मात्सर्वे सम्भूत्वा पितृशिवि
कापां स्वारदेना॰ प्रारोप्य समुपस्थानेन यामरतानिभिस्प्रिनाः गर्गाः सानुरागाश्ततस्तत्पो प्रयस्व
परस्परं नस्पतापोषिते स्वधीमशालिप्य स्वरात्वरा॰ शिविकायां समारोप्य सहिता दैत्यदानवाः
शिरः स्वशिविकां कृत्वा स्वस्थानाभिमुखं ययुः ५३ दृष्ट्वा तेषु पललो देवा विहसेदं मयाब्रवीत् दिष्ट्यं
वर्धन दैत्यानामेषालक्ष्मीः शिरोगता समस्थाना न्यतिकोतानवमत्स्य शुपेच्छाति ५४ देवा मेवुः क
थय स्वनगमाय केशस्थाने स्ववास्थिता शुरुपस्यफलं किं वा मयपृच्छमयथनश्यति दत्तान्वेषयः
स्त्रीणां पादस्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रयच्छति सक्थो श्रुसंस्थिता वस्तं नाना विधं वसु ५५ कल
ने दारान्ससंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी मनोरथान् रये तिष्ठंत्यासां हृदि स्थिता ५६
नभाविते भावशुक्रेनोत्साके ५३ सम्भूत्वा पिप्य उत्सृज्य शिविकायां पापाप्रयाने स्वसमुपस्थाने प्रात्मीयस्थाने ५४ सानुरागाः सस्नेहाः ५५ नवं
नवो न मर्मस्थाप्रयोगं पस्थानं पाठं ने रलयं नाशस्थाने समस्थाने त्यागात्यतिक्रमणे च्छाति ५५ निलयं गृहं वसु धनं ५६ क्रोडस्थाश

मा पु
टी
८५

हेल लक्ष्मीवतां श्रेष्ठः आसेवं समागमं प्रवासिभिः परदेशगतैः ५१ वाक्यानोलावण्ये अवितथो सफलो ५२ एवं शोभनानिमित्तादेशा निलक्ष्याः संकीर्णानिष्ठस्थानमाह शिरोगतेति अमुमाश्रयं स्थानं यातितं प्रकृष्टं त्यजतीत्यर्थः ५३ ५४ नीस्माभिः ५५ ५९ कृतलक्ष्मानंद

लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठः कण्ठस्था कण्ठभूषणम् अभीष्टं वै प्रदौ मतथासेवं प्रवासिभिः ५१ मिष्टा
मेवाक्यलावण्यमानाममवितथां तथा भुवे संस्था कविनं वयच्छ त्सदयिसंभवा ५२ शिरोगतां संत्यज
तितनोमं यातिचाश्रयं सेयं शिरोगतादेत्यान्यारित्यजतिसांप्रतं ५३ प्रहृष्टा स्थाणिवश्यन्तांतस्मादेते हृ
तास्ययः नभेतवं भृशं चैते मयानिस्तेजसः कृताः परदारावमर्षोय्यदम्पवणाहतौजसः ५४ गर्गउवाच त
तस्तेविविधैस्तोत्रैर्वध्यमानाः सुरारयः भूर्मिलक्ष्या समाक्रांता विनेशुरिति नः श्रुतं ५५ लक्ष्मीमात्मसमा
माश्रेयं महामुनिं स्तूयमानं सुरैः सेंद्रैर्दैत्यनाशात्प्रसादितैः ५६ जयकृष्ण जगन्नाथ देत्यांतकहरे
प्रभो नारायणाच्युतानंतवासुदेवानयाजर ५७ त्वत्प्रसादात्त्वं वैलक्ष्मी राज्यं लब्धं जनार्दन शार्ङ्गप
त्वक्रपाणे भक्तानां नित्यवत्सल ५८ प्रणिपत्य ततो देवादत्ताश्रेयं मनीषिणं नाकपृष्ठमनुप्राप्ता
यथा पूर्वं गतज्वराः ५९ तथा त्वमपि राजेंद्र यदीच्छसि प्रथमं प्रियम् प्राप्नुहि स्वर्यमाविलेन गरमाराध
यप्रसते ९० इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयोपाख्याने गर्गवाक्यं नाम एकादशोऽध्यायः २१

सृष्टे जगतां नाथ ईशहरत्व विद्याविलेपनरूपान् दैत्यान् प्रभो प्रभवणशील नारायणं जीवानामयनस्थानभूत अच्युतस्वरूपान्न्यथा
वदेशादिभिरपरिच्छेद्यानंतवासुदेवसम प्रजागदाधार अनया विनाशिन् अजरभावविकारहीनत्वं जय एवमेव सदैव सर्वोत्कर्षमाविष्कुरु ५७

85

तदेव सामिद्धमर्थफलितमाह तत्समागमादिति ५८ ९ प्रकृतिमापप्रायहिसः

स्यैवर्गस्य १२ मार्गेनैतेन यो ह्येभिः नरः परीतः पार्थिवः तेन मुनिना वाग्मिणा नलाउम्येनाग्निना १ इत्युक्तस्ततः सगर्गप्रविक्रान्तं वरं ह्यात्महो
मुनिस्तमुवाच कृतस्नानं तु गुरुं समं ४ उपरोधं तु साधीनां कर्त्तुं शुश्रूषयितुं वा शुश्रूषावशात् केभ्यः सफलो भवितुमर्हति मनमतोश
क्रांदित्याह प्रशक्रमिति उपकाराय सेवाफलविधानाय अतः सक्रमिमादि ११ भगवान् भगवपि नवपवानादिवान रेवः क्लेश
गर्ग उवाच इत्येवं वचनं श्रुत्वा कार्तवीर्यो नरेश्वरः दत्तात्रेयाश्रमं गत्वा तं भक्त्या समपूजयत्
पादसंवाहनाद्येन मध्वाद्याहरणेन च स्रक्चन्दनादिगन्धाम्बुफलाद्यानयनेन च २ तथान्नसाध
नैस्तस्य उच्छिष्टस्यापमार्जनैः वाञ्छितेनाग्निना तेन नरंपगृतो भुजद्वयं ३ परितुष्टो मुनिर्भूपं तमु
वाच तथैव सः यथैवोक्ताः पुरा देवा मद्यभोगादिकुत्सनं ४ स्त्री चेयं मम पार्श्वस्थेत्येतन्नोगाच्च कु
त्सितः सदैवाहं न मामेवमुपरोद्धुं त्वमर्हसि अशक्तमुपकाराय शक्तमाराधय प्रभो ५ गर्ग उ
वाच तेनैवमुक्ते मुनिना स्मृत्वा गर्गवचश्च तत् प्रत्युवाच प्रणम्यैनं कार्तवीर्यार्जुनस्तदा ६ राजो
वाच देव त्वं हि परां मायां विमोहाय समुपाश्रितः अनघस्त्वं तथैवेयं देवी सर्वभवारणिः ७ इत्युक्तः
प्रीतिमान् देवस्ततस्तं प्रत्युवाच ह कार्तवीर्यं महाभागं वशीकृतमहीतलं ८ वरं वृणीष्व गुह्यमेत
दिनः अनघ पवस्वा आश्रमाधारणां आत्मशक्तिं मायां जगतो मोहनाय समुपाश्रितः रसार्थः अनघ वा निन्द्यो नवः सर्वस्य भवस्य सं
सारोत्पत्तेः अरणिरूपा निस्यान मियं देवी समश्चापि नीनवसृष्टस्य भवस्य भा ७ पादान्तरे दृष्यं पूर्वं भुजद्वयं पस्येति परीतिनस्मि
धमस्य विद्यासाफल्येन गुरु तस्याच महती फलप्राप्तिर्यानि ना ८ गुह्यं रहस्यं ममेममसमान्यिवत् पस्मात् परान्मुक्तकृषा ९

मा पु
टी
८९

स्वस्य पूजने फलमाह ये च मामिति आत्मसंस्थितैः पाठान्तरे आत्मनः संभवैर्विभवैः यथाशक्तीत्यर्थः ११ अवमन्यतामवमान-
कर्तॄणामवध्यतो निर्लिङ्गः पाठान्तरे तेषामवधानमन्यैः कृते प्रदाने च हरिष्यामि १२ १३ १४ परस्योत्कृष्टस्येर्ष्या अस्यसहनं विनते
ज्ञाने स्वानुभवं अप्रतिद्वन्द्वतां प्रतिपदस्तीनं चेल लघिमा गरिमा लघिमादीन्यष्टैश्वर्याणि पाठान्तरे लघुना लाघवं सौष्ठवं गुणे ४

ये वै मां पूजयिष्यन्ति गन्धमाल्यादिभिर्नराः मांसमद्योपहारैश्च मिष्टान्नैरात्मसंस्थितैः ११ तस्मा
समृतेगीतैश्च ब्राह्मणानां तथा वचैः वाद्यैर्मनोरमैर्वीणावेणुशंखादिभिस्तथा ॥ तेषामहं परां
तुष्टिं पुत्रदारधनादिकम् प्रदास्याम्यवधूतश्च हरिष्याम्यवमन्यताम् सत्वेवरयभद्रे तेषां यन्मनसि
ह्रसि प्रसादस्समृद्धिलेशं गुण्यनामानुकीर्तनात् १३ कीर्तवीर्य उ॰ यदि देव प्रसन्नस्त्वं तत्प्रयच्छर्द्धिं
मुत्तमां यथा प्रजाः पालयेयं न चाधर्ममवाप्नुयात् १४ परानुस्मरणज्ञानमप्रतिद्वन्द्वतारणे स
हस्रमाप्तुमिच्छामि बाहूनां लघिमागुणाः असंगा गतयः सन्तु शैलाकाशाम्बुभूषु च पातालेषु
च सर्वेष्ववधः स्याधिकान्नरात् १५ तथोन्मार्गप्रवृत्तस्य सन्तु सन्मार्गदेशिकाः सन्तु मेऽतिथयः सर्वे
आवित्तदानमथाप्यस्तु १६ अनष्टद्रव्यता राष्ट्रममानुस्मरणेन च त्वयि भक्तिः सदैवास्तु नित्यमव्य
भिचारिणी १७ दत्तात्रेय उ॰ यथा ते कीर्तिताः सर्वे तान् वरान् समवाप्स्यसि मत्प्रसादाद्भविता चक्रव

असंगाः अस्खलिताः स्वस्मात् अन्योऽवधः ज्ञातिशौर्यादिनोत्कृष्टात् १५ उन्मार्गे गन्तव्ये प्रथमे सन्मार्गस्य सदाचारस्य देशिका
उपदेष्टारः अतिथयः आत्मावश्यकाः पाठान्तरे मतयः स्वाचनीया भवेत् १६ अव्यभिचारिणी अकुटिला १७ १८

अगृह्णन अगृह्णत २०।२१।२२।२३ संभाराः सामग्र्यः २४ २५ आघोषयामासइन्द्रैर्नैघोष १९।२० २८ २९ मज्जतां विनश्यतां ३१ अनष्ट

पुरंदराच प्रतिपद्य ततस्तस्मै दद्मानैयायसोऽर्जुनः आनाय्य महतीः सर्वा अभिषेकमगृह्णत २०
आगतास्त्वपि गन्धर्वा लक्ष्याश्चाप्सरसो वराः ऋषयोयं वसिष्ठाद्याः मेर्वाद्याः पर्वतास्तथा २१ गंगाद्या
स्तनद्यानद्यः समुद्रास्त्वेसउन्नताः सरांसि तथा स्वयाह्रता देवा देवाः सहवादयः वासुकिप्रमुखानागा
अभिषेकार्थमागताः २२ सुमेरोः शिवपोराजानानपदास्तथा संभाराः संभृताः सर्वै दमान्नेयम
सदनः अथसञ्चाल्यते नाग्रौन्दैवर्वसुलादिभिः सह २४ नारायणेनाभिषिक्तो दमानेयपशुपिता
समुद्रैश्च नदीभिश्च सरोभिः सोऽभिषेचितः २५ अघोषयामास तदा स्थितो राज्ये समे हृदयः दत्तान्नेया
मरात्रहिमवान्यातिवलान्वितः २६ अद्यप्रभृति यः शास्ते मां सप्ततेभ्योऽग्रहीष्यति इत्सवः समयादश्र
पारिहिसारक्षोपिवा २७ इत्यात्मेनेनतदामेकश्चिदाश्रयभूनरः तस्तेषुरुषवान्यवभूवारुपराक्रम
सएवग्रामपालोभूनरक्षपालः सएवच देवपालः सएवाभूद्दिज्ञानीत्रींचरतितता तपोसितोपा
लपितामार्थपालश्चमोभवत इत्थपालाग्निपालादिभयेइष्टोचमज्ञता २८ अस्मात्स्वैवसमान
मापन्नपरधीरहा सएवसमस्तनः सद्यः समुद्धृतोभवत्पर्णा २९ अनष्टश्चनाचासीतन्मिन्यास्यति

इथताचकायतनंनष्टस्यपुनर्लाभस्य तदर्के कार्तवीर्यार्जुनोनामराजावाहसहस्रवान तस्यसंस्मरणादेवहृतंनष्टंचलभ्यते

॥ ३२ ॥ ... समागमादिति ॥ ९९ ॥

87

११ गार्तिमनुकृतेति १४।१५ समाधिना प्रवाहितत्वया १६ उक्तं दत्तात्रेयमहिमानमुपसंहरन्नाह इत्येतदिति १७।१८ परमं निर्गुणं
रूपं १९।४० कथ्यनाश्रयेत्सर्वात्मना तमेवाश्रयेदित्यर्थः तस्य प्रादुर्भावनियममाह अधर्मस्येति ४१ एवं गुरोर्महिमानं प्रतिपा

तेनैवचरतस्तमेसंग्रामेष्वपिविचेष्टिते तस्यहिमतिमानेवहुधायाहाङ्गिरामुनिः ११ ननुनैका
र्तवीर्यस्यगतिंयास्यन्तिपार्थिवाः यज्ञैर्दानैस्तपोभिश्चसंग्रामेष्वातिचेष्टितैः दत्तात्रेयादितेयस्मि
न्समापहिनरेश्वरः तस्मिंस्तस्मिन्दिनेयागंदत्तात्रेयस्यसोकरोत् १५ तथैवचप्रजाःसर्वास्तस्मिन
हनिभूपतेः तस्यहिपरमोहश्चायागवकुः समाधिना इत्येतत्तस्यमाहात्म्यंदत्तात्रेयस्यधीमतः
विलोक्यराघवरामोरनन्तस्यमहात्मनः १७ प्रादुर्भावाःपुराणेषुकथ्यन्तेशार्ङ्गधन्वनः अनेनस्याप्र
मेयस्यश्रावकगदाभृतः १८ यतस्यपरमंरूपंयश्चिन्तयतिमानवः सहलोसवसंसारात्ससुखी
र्णोविराड्भवेत् १९ प्रागहञ्चनहुनेलोकाभक्त्वाहंसकलभोक्षिभोः यत्पुण्यफलेनापिसृजितोमो
त्तरोस्यहे इत्येवंयस्यैवावस्तुकथ्यनाश्रयेज्जनः अधर्मस्यविनाशायधर्माचारमेवच अना
दिनिधनोदेवःकरोतिस्थितिपालनं ४० तथैवजन्मचाख्यानमलर्कस्यवदामिते यथायोगश्च
कथितोदत्तात्रेयेणतस्यवै पितृभक्तस्यराजर्षेरलर्कस्यमहात्मनः ४१ इतिमार्कण्डेयपुराणे
पितापुत्रसंवादेकार्तवीर्यवरलाभोनाममहादशोध्यायः १८ दत्तात्रेयोपाख्यानंसमाप्तम् ॥

द्यशिष्यपरीतार्थमलर्कस्यजन्मप्रपंचयति तथैवेति पितृभक्तस्यशुश्रूषोरितिगुरोःशिष्यस्यलक्षणोक्तिः ४१ द्वाविंशतितमो

यकाव्येस्तेषां सम्भवैः चमत्कारैर्विमर्शैः ॥ ४ अत्राणां पाशकानां विनोदेन क्रीडया शास्त्रार्थानां विनयेनाभ्यस्तेन योगः

श्रीगुरुरुवाच प्रागभूदमरावीर्यः शत्रुजिन्नाम पार्थिवः । तेनोपयम्य पत्नी सोमा कन्याशुरंदवः ।
नृपात्मजो महावीर्यो वभूवारिविदारणः । बुद्धिविक्रमलावण्यैर्गुरुशक्राश्विभिः समः ॥ २ समस्त
नवयो गुहि सत्वविक्रमैर्वाहितैः । नृपपुत्रो नृपसुतैर्नित्यमात्तसमाहृतः ॥ ३ कदाचिद्भ्रातसत्व
विवेकक्रतनिश्चयैः । कदाचित्काव्यसंलापगीतनाटकसम्भवैः । तथैवोत्तविनोदैश्च शास्त्रार्थैर्वि
नयेन यो गीनिग्रहनागाग्रसंदनाभ्यासतत्परः ॥ ५ रेमे नरेन्द्रपुत्रोसौ नरेन्द्रतनयैः सह । यथैव हि
दिवानक्तं गतावपि मुदा युतः ॥ ६ तेषां तत्क्रीडतां तत्र रहितं भूपविशोस्सुताः । समानवयसः सोमा
नमायान्यनेकशः ॥ ७ कस्यचिद्विनयकालस्य नागलोकान्महीतले । भूमावागतौ नागौ भ्रातावश्व
तरस्य च ॥ ८ अश्वतरसुतौ नित्यं तरुणौ प्रियदर्शनौ । तौ नरेन्द्रपुत्रेण सार्धं तथैवान्यैर्नृपात्मजैः ॥ ९ वि
नोदैर्विविधैस्तत्र तस्थतुः प्रीतिसंयुतौ । सर्वे च ते नृपसुतास्ते च ब्रह्मविशस्तथा ॥ १० नागराजात्म

कर्मयोगादिभिः निग्रहभुजाभ्याग्रहनागादीनां ग्रहाभ्यासे युतत्परः प्रवणः ॥ ५ रंतक्रीडितं ॥ ७ अश्वतरस्य नागस्य ८ अश्वतरा
त्मजौ नागस्य रूपेण प्रतिबद्धौ अश्वौ ॥ ९ भोगान् भुञ्जतीति भोगभुजः क्रियाकर्मपाठान्तरे भोगानां भुक्तिक्रियाभोजनम् ॥

वक्रभोगभुजः क्रियाम् ॥

जैनौ वालान संवाहनादिकं वरागत्यादि संयुक्तौ

॥ परमुत्कृष्टं निर्वाणं सौख्यं संलापो मिथो भाषणं ॥ २ ॥ इहामस्मै आत्मनो विहृदये गुणसम्पन्ने ॥ ४ ॥ निःश्वासपरमो विरहात् सहवासात्
पिताप्युत्तरः नागस्य दारकौ बालको ॥ ६ ॥ दिवा हृष्टयोगके षितयोः मेमयानहृष्टो रजन्यां रात्रावेव हृष्टो एवकारेण दिवा दर्शनाभा
वः सूचितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आजैवे वव स्यैकमनसो एकैककर्मरूपकामिन्स्नेनेनोपेनेरष्टक्रः ॥ ९ ॥ न केनापि दृष्टा भ्रातृदिना कथाय स्वयंतो

अहन्नहन्नचपासे सोवन्नगकुमारको आजम्मुत्तमे दारको पीभासन्नो मे दीपतिः सवताष्णो
लवसत्ता पंरनिर्वाणमा मवान् विनोसैविविपेहोसेः संलापादिभिरेव व ॥ ३ ॥ विनातमध्यो नगुभ
नेनसत्तो नयपोमय नवरामनन आहृशसत्राणपान्मविहृदये ॥ ४ ॥ रमानलेवमोराविविनातेनम
हासना निःश्वासपरमो नोवान प्पुस्नेनदिनादेने ॥ ५ ॥ मन्मेलोकियराप्रीतिर्भवनोःकेनष्ठरको स
रोतेयमहुपिनाताउभोनागदारको ॥ ६ ॥ हष्टयोरयपानालेवहूनिरवसानिमे दिवाएजन्मामेवो
भोपरणामिपियदर्शनो ॥ ७ ॥ जन्मवाव शंतिपिनाव पेहष्टोशोणपत्नहूता जजनो प्रसूवतमेहूभा
गातुरगापिपनेःसनो ॥ ८ ॥ पुत्राहूवनः पुत्रःशत्रुजिनस्तानतनाम्ना ख्यातस्तनधनः रूपवानानेवो
पेतःसुरोमामोपियवदः ॥ ९ ॥ अनासूषकपोवाग्मीविहान्मेन्नोगुणाकरः मातृमानापितापीमा
नोमानितपमूबसः ॥ १० ॥ नस्योपवारसंप्रीतिसंभोगापदूनेमनः नागलोकेहलोकेवावरानिविर

वाग्मीवाग्गुक्तिपटुः विद्वानिपश्चिन्मैत्रः सर्वमैत्रीकनगुणानामाकारश्रयतिस्थानेमाताना गुरूणां मानपितामानकृतन् ॥ उप
वारः हृत्नासंप्रीतिः प्रेमसंभोगो मानदिभोगस्तेरपहूतमाकृष्टं नागलोके नूलोके वा सत्यिरानःरनिसुखंलनविंदतेनलभते ॥ नशीन

Left margin: मा सू
टी
८८

रैनाथपनसंत्मश्याहामघोरैहा ४

Right margin: तोहिमोगनजपनतननप्रमाणातं नगुतियै ८
२ ॥
५
॥ २
नोकिंजयपतिमतायचनारमिबवइवकैतानकुमानानितिमानेप

हेपुत्रौ स सज्जनध्वजः गुणवतां भाग्यवतां भवद्विधैर्गुणिभिः यस्य गुणानां कीर्तनं क्रियते २३ अधीनाद्रुष्टाः परोत्तं निरुक्ताः शीलिनः स च
रित्राः समे श्रनन्ये स्यामिभावके २४ यस्य मित्राणि मित्र गुणान् उपचारप्रीत्यादीन् अमित्राश्च रिपराक्रमं पौरुषं कथयंति सदा नित्यं स
त्यसाधुरुत्वाप्पर्थे २५ गृहे भोजयते चैव ग्रसमाक्षाति इच्छति यस्य तेषु परित्यागः इत्यादि योक्तं प्रीतिलक्षणम् अन्तरम् तस्यापि
भवद्भां कावित्यपवितिर्विधेये नाशायेनाह नस्योपकारिणा इति कश्चिदिति प्रश्ने निष्पादितं सम्पादितं २९ एतदेवोपकारिणः

पितोवाच पुत्रौ गुणवतो श्रेष्ठः स यस्यैवं भवद्विधैः परोक्षस्यापि गुणिभिः क्रियते गुणकीर्तनम् २३
संति शास्त्रविदो शीलाः संति शूरो स्वशीलिनः शास्त्रशीले समे यस्य स मन्येधन्यतंजनम् २४ यस्य मि
त्रगुणान् मित्राण्यमित्राश्च पराक्रमम् कथयंति सदा सत्य पुत्रवांस्तेन वै पिता २५ नस्योपकारिणः
कश्चिद्वस्त्रामभिवांछितम् किं वि निष्पादितं वस्तोपरितोषाय चेतसः २६ स धन्यो जीवितं तस्य तस्य
जन्म सजन्मनः यस्मार्थिनो न विमुखो मित्रार्थो न च दुर्बलः २७ मद्गृहे यन्न वर्णादि तत्वं वाहनमासन
नं यद्यान्यस्मीतयेतस्य तदेयमविशंकया २८ धिक्तस्य जीवितं पुंसो मित्राणामुपकारिणां प्रतिरूपमकु
र्वंतो जीवा मीलवगच्छति २९ उपकारं च मित्रेषु योपकारेषु शत्रुषु न मे यो वर्धति प्राज्ञस्तस्ये च्छंति सदो

प्रत्युपकारविधानं दर्शयति स धन्य इति मित्रार्थोभि यस्य प्रयोजनं न दुर्बलः प्रतिबलवान् २७ अतस्तस्योपकारार्थं पुत्रौ मे स्वच्छ
न्दयति मद्गृहे इति अविशंकया स्वाच्छन्द्येन २८ एतदेव चानुपकारिणां मित्रत्वेन दर्शयति धिक्तस्येति प्रतिरूपं तत्सदृशम
धिकं वा प्रत्युपकारं अवगच्छति जानीते २९ मित्रमात्र उपकारस्तदन्यासकृपक्व लोके श्रेयो नास्तीत्याह उपकारमिति उत्त

मा पु
टी
८९

89

नचतस्यसर्वसमृद्धिसंपूर्णस्यावाभ्यांकिंचिदुपकारंशक्यतेविधातुमित्याह किंतस्येतिकृतकृत्यस्य अवाप्तेत्यादिसमृद्धस्ययोहि अन्या
न्यनिनःसम्पादयतितस्यकिंक्रियतइत्यर्थः ३१ नदेवाहयानीति ३२ नचयनाहृद्विनैवसंपूर्णायावमाविज्ञानमूलयाप्रवृत्ततया
पीत्याह विज्ञानमिति विज्ञानंविशेषज्ञानंप्रसुमवः तत्रअतप्रजे प्राज्ञानांप्रवृद्धानां ३३ नौप्राज्ञाभ्यां ३४ यद्यसाध्यमथ
वासाध्यंभवेत्तथापिश्रोतुंतदिच्छामि विपश्चितोव्यवसायायोगोत्साहवतोकिंवाअसाध्यंभवेत् ३५ व्यवसायपरतेवश्रेयसीत्या

अवाहयतः किंतस्यकृतकृत्यस्यकर्तुंशक्येनकेनचित् यस्यसर्वार्थिनोगेहेसर्वकामैःसदार्चितः ३१
यानिरत्नानितद्गेहेपातालेतानिनःकुतः वाहनासनयानानिभूषणान्यम्बराणिच ३२ विज्ञानंय
स्यतत्रास्तितदन्यत्रनविद्यते प्राज्ञानामपिसोतातसर्वसन्देहहृत्तमः ३३ एकंतस्यास्तिकर्तव्यम
साध्यंतच्चनौमतम् हिरण्यगर्भगोविन्दशर्वादीनांवरात्मते ३४ अश्वतरउवाच तथापिश्रोतुमि
च्छामितस्ययत्कार्यमुत्तमं असाध्यमथवासाध्यंकिंवासाध्यंविपश्चितः ३५ देवत्वममरेशत्वंतत्पू
ज्यत्वंचमानवाः प्रयान्तिवाञ्छितंवाप्यदृढव्यवसायिनाः ३६ नाविज्ञेयंनचागम्यंनाप्राप्यंदिविचे
हवा उद्युक्तानांमनुष्याणांयतचित्तेन्द्रियात्मनाम् ३७ योजनानांसहस्राणियातिगच्छन्पिपीलकः
अगच्छन्वैनतेयोपिपदमेकंनगच्छति ३८

ह देवत्वमिति तत्पूज्यत्वंतेषांदेवानांपूजनार्हत्वं प्रयाति प्रकर्षेणप्राप्नुवंति दृढंमंतरायविच्छेदरहितंव्यवसायिनउद्योगिनः
३६ उद्युक्तानांफलसिद्धिरवश्यंभाविनीत्याह नाविज्ञेयमिति यतंनियमितंचित्तमिन्द्रियाणिआत्मादेहंचयेषां ३७ नचहीनबल
ताधिकबलताभ्यांसम्योयोगसाफल्येनकदर्थनाकार्येतिदृष्टांतेनाह योजनानामिति पिपीलकोमन्दगतिरपिवैनतेयोग ८९

अत्र च भुवि पर्वतादिदर्शनमित्याह कथं तलमिति भुवस्तेदं प्रोवं ३९ वोपुत्रयोः ४० हृसंसम्पन्नं सहद्गलशालिनः सदाचारानुष्ठाने
नशोभमानस्य ४१ ४२ समुत्पत्य एककस्मादागत्य विध्वंसयति प्रवसंसयति ४३ अल्पकायानां दंशमशकादीनां अकारणं निष्प्रयोजनं

कथं तले ऽङ्क चष्टोवं स्थानं यत्साम वान्भुवः उत्तानपादतनयः पुत्रः सन्त्र्यभिगोचरः ३९ तत कथतां
महाभाग कार्यवानेन पुत्रको सम्भूपालस्ततः साधुर्येनात्यप्रेभवेतवाम् ४० पुरा शत्रुजितः तेनाप्यो
तमिदं तात शर्वं त्रस्नेमहात्मना कौमारकेयथा तस्य तनेसहद्गलशालिनः ४१ तं तु शत्रुजितं तात शर्वं
कश्चिद्द्विजोत्तमः गालवोऽभ्यागमद्धीमान्गृहीत्वा तुरगोत्तमम् ४२ प्रसवाच च राजानं सम्प्रयेत्साश्र
मे मम कोपि दैत्याधमो राजन्विध्वंसयति पापकृत् ४३ ततद्रूपं समास्थाय सिंहेभवनचारिणाम्
अन्येषां चाल्पकायानामहर्निशमकारणम् ४४ समाधिध्यानयुक्तस्य मौनव्रतधरस्य च तथा करो
ति विघ्नांस्स यथा चलति मे मनः ४५ दग्धुं कोपाग्निना सद्यः समर्थास्तेवयं नतु दुःखोर्जितस्य तपसो
व्ययमिच्छाम पार्थिव ४६ एकदा तु मया राजन्नतिनिर्विण्णचेतसा तस्य क्लेशितेन निःश्वासो निरी
क्षितः ४७ ततो ऽम्बरतलात्सद्यः पतितो ऽयं तुरङ्गमः वाक्चाशरीरिणी प्राह नरनाथ शृणुष्व
ताम् ४८

४४ ध्याने युक्तस्यावहितस्य मनश्चलति ध्यानं विहाय विक्षिपति ४५ यद्यपि कोपाग्निना दग्धुं भस्मीकर्तुं समर्थाः स्म तथापि दुःखेना
र्जितस्य तपसो व्ययं नाशं नेच्छाम न इच्छामः ४६ अतिशयेन निर्विण्णेन निर्वेदयुक्तेन तेनासुरेण क्लेशितेन बाधितेन तमसुरं निरीक्ष्य निः

काख ३ टीका: स्कं ७ पतिव्रताकीर्णः ५४

अश्वोंतः अमहीनः वलयं मण्डलं अर्केणागगनोल्लंघनेन समं क्रांतम् उल्लंघयितुं समर्थः प्रतिपादितो विश्राणितः ४९ अस्याश्वस्य महिमान
माह पातालेत्यादि प्रतिहता प्रतिस्खलिता भंगः पतनेनामर्दनं ५० अतोऽन्वर्थं निर्वचनमस्य प्रतिपादयति यत इति ५१ क्लिश्नाति
बाधते ५२ कोसौ यं पत्नमारुह्य तं हनिष्यतीत्याकांक्षायामाह शत्रुजिदिति सऋतध्वजः एतेनाश्वेन ख्यातिं कुवलयाश्व इति प्रतीतनामा

अश्वोंतः सकलं भूमेर्वलयं तुरगोत्तमः समर्थः क्रांतमर्केण तवायं प्रतिपादितः ४९ पातालाम्बर
तोयेषु नास्य प्रतिहता गतिः समस्तदिक्षु व्रजतो न भंगः पर्वतेष्वपि ५० यतोऽश्ववलयं सर्वमश्वोंतोऽयं
चरिष्यति अतः कुवलयो नाम्ना ख्यातिं लोके प्रयास्यति ५१ क्लिश्नाति मामहर्निशं पापो यश्च दानवाध
मः तमप्येनं समारुह्य द्विजश्रेष्ठ हनिष्यति ५२ शत्रुजिन्नाम भूपालस्तस्य पुत्र ऋतध्वजः प्राप्यैतद
श्वरत्नं स ख्यातिमेतेन यास्यति ५३ सोऽहं त्वां समनुप्राप्तस्तपसो विघ्नकारणम् तं निवारय भूपाल
भागभाग्भूपतिर्यतः ५४ तदेतदश्वरत्नं ते मया भूप निवेदितं पुत्रमाज्ञापय तथा यथा धर्मो न लुप्य
ते ५५ स तस्य वचनाच्छ्रुत्वा नेच पुत्रमृतध्वजं तदश्वरत्नमारोप्य कृतकौतुकमंगलं ५६ सोऽप्रेषयत
धर्मात्मा गालवेन समं तदा स्वमाश्रमपदं सोपि तमादाय ययौ मुनिः ५७ इति मार्कण्डेयपुराणे कुव
लयाश्वीये त्रयोदशोऽध्यायः २३

यास्यति ५३ एवमाकाशवाणीनिरूपणप्रकृतमाह सोहमिति यतो यस्मात् नृपतिः तपसो रक्षायाः षड्भागं भजतीति ५४ निवेदितं
ढौकितं न लुप्यते न नश्यति ५५ कृतं कौतुकेनोत्सवेन सहितं मंगलं यस्य ५६ स शत्रुजित् तमृतध्वजं ५७ इति मार्कण्डेयपुराणे टीका

विचित्रा विशेषेणचित्राआश्चर्यभूताः १२ मदस्यावलेपेनोपहतः ३ प्रधर्षयितुंविघ्नंकर्तुंसौकरंसूकरस्यवराहस्येदं ४ क्रुष्टआकारि
तःशरासनीधन्वी ५ चारुभिश्चित्रैरुपशोभितंचापंधनुः ६ सम्बाधांसंकटां अत्यक्रामत् उल्लंघयत् ७ मनोजवोतिवेगवान् आदेश

अश्वतरउवाच गालवेनसमंगत्वानृपपुत्रेणतेनयत् कृतंतत्कथ्यतांपुत्रौविचित्रायुवयोःकथा १
पुत्राऊचतुः सगालवाश्रमेरम्येतिष्ठन्भूपालनन्दनः सर्वविघ्नोपशमनंचकारब्रह्मवादिनाम् २ वीरं
कुवलयाश्वंतंवसन्तंगालवाश्रमे मदावलेपोपहतोनाज्ञासीद्दानवाधमः ३ ततस्तंगालवंविप्रंस
न्ध्योपासनतत्परम् सौकरंरूपमास्थायप्रधर्षयितुमागमत् ४ मुनिशिष्यैरथक्रुष्टःशीघ्रमारुह्य
तंहयम् अभ्यधावद्वराहंतंनृपपुत्रःशरासनी ५ आजघानचबाणेनचन्द्रार्धाकारवर्चसा आकृष्य
बलवच्चापंचारुचित्रोपशोभिते ६ नाराचाभिहतःशीघ्रमात्मत्राणपरोमृगः गुल्मपादपसम्बाधां
सोत्यक्राममन्महाटवीम् ७ तमन्वधावद्वेगेनतुरगोसौमनोजवः चोदितोराजपुत्रेणपितुरादेशका
रिणा ८ अतिक्रम्याथवेगेनयोजनानिसहस्रशः धरण्यांविवृतेगर्तेनिपपातलघुक्रमः ९ तस्या
नन्तरमेवाश्वःसोप्यश्वीनृपतेःसुतः निपपातमहागर्तेतिमिरौघसमावृते १० ततोनादृश्यतमृगः
सतस्मिन्राजसूनुना प्रकाशंचसपातालमपश्यन्नवनापितम् ११ ततोपश्यत्ससौवर्णप्रासादशत
संकुलम् पुरन्दरपुरप्रख्यंपुरंप्राकारशोभितम् १२

कारी ८ अतिक्रम्यउल्लंघ्यधरण्यांभूमौविवृतेउद्घाटितेगर्तेश्वभ्रेलघुक्रमःचतुरगतिः ९ अश्वीअश्वारूढः १० मृगोवराहः प्रकाशं

प्रकाशंपातालमपश्यत नाविनैवांशुमंतं ८८ ॥ १२

स्वा पु
श्री
९८

वरयाशीघ्रगमनान्विता १३ ह्रीमशक्तिताःसिकस्वदासीतिदृष्टा एवंशाहः केवलगमनार्थद्योतकः १४ एकतएकस्मिन्देशे १५ कामेनमु
ग्धाविमुग्धा १६ तांवर्णयतिविम्बोष्ठेमृगाक्षीमित्यादिना विम्बोष्ठेमेचावरणगुक्तवर्णचन्द्रइवमुखंयस्याः सम्पूर्णामनेत्रवोअस्यालोय
स्याः पीनौपीवरौश्रोणीपयोधरौचयस्याः विम्बइवारुणावोष्ठौयस्याः न तिन्कृशाङ्गानियस्याः नीलोत्पलेइवविलोचनेयस्याः १७
रक्ताअरुणास्तुङ्गानखायस्याः श्यामांषोडशवार्षिकीवर्णेनवाश्यामां स्निग्धाः सुकुमारास्ताम्राअरुणाः करौवङ्घ्रीपादौचयस्याः

तस्यविश्रमनापश्यमत्रकंचिन्नरोत्तमे भ्रमताचततोदृष्टातन्वयोवित्तरान्विता सन्दृष्टातत्रतन्वं
गीग्रथितांङ्केतिकस्थवा नोवाचकिंचित्सासाद्दमाकरोहवभाविनी १४ सोप्यसमेकतोवद्धा
तामेवानुस्मरन्हृद विस्मयोत्फुल्लनयनोनिःशंकोनृपतेःसुतः १५ ततोपश्यत्सविस्तीर्णपर्य
ङ्केस्वर्णकांचने निषण्णांकन्यकामेकांकामस्येवरतीमिव १६ विम्बोष्ठींतुमुखींसम्पूर्णांपीनश्रोणी
पयोधराम् विम्बारुणोष्ठीतन्वंगीनीलोत्पलविलोचना १७ रक्ततुंगनखांश्यामांस्निग्धताम्रकरां
घ्रिकाम् कुन्दकुड्मलसदृशदन्तांनीलस्निग्धशिरोलकां १८ तांदृष्ट्वाचारुसर्वांगीमनंगांगलतामिव
सोमन्यसाधिवरसांरसातलदेवतां १९ साचदृष्ट्वातंबालंनीलकुंचितमूर्धजं पीनोरुस्कंदवा
हुतमवंकामदनप्रभा २०

कुन्दोदलवद्विर्भागः सद्वङ्गलकिरणीयस्याः शोभनादशनादन्तायस्याःसुदतीमित्यर्थः नीलावर्वशस्निग्धाः सूक्ष्माः शिरसिप्र
लकाः मूर्धजाः नलायस्यास्ताम् १८ चारूणिसुन्दराणिसर्वाण्यङ्गानियस्याः अनएवानंगस्याविर्भूतामंगस्यदेहस्यलतामिव रसा
तलस्यपातालस्यदेवतामधिष्ठात्रींदेवीमिव १९ नीलाः कुंचिताःअरालाःमूर्धजाःकेशायस्य पीनौवृहन्तस्कन्धौवाहूचयस्य अमल

91

स्वयम्भू पुराणम् ९

९८

चित्तस्य क्षोभं विकारं तमाह लज्जाया नवीनपुरुषदर्शनात् विस्मयस्याद्भुतस्य नरत्नस्यालोचनात् दैन्यस्य कामविकारेण तस्य न रत्नस्यालाभेन वा वशं गता भावशावश्यं गता २१ तं निरूपयति कोयमिति कृतपुण्यैश्च यो नरो वा २२ निःश्वस्य तदप्राप्तिनिमित्तेन दुःखेनोच्छ्वस्य उपविश्य समासस्य मदिरा खंजनी तद्वच्चपले अक्षिणी यस्याः २३ कामशरस्य संमोहनाख्यस्याघातं प्रहारं २४ साध्वी

अन्यैश्च महाभागा चित्तक्षोभमवाप सा लज्जाविस्मयदैन्यानां सद्यस्तन्वी वशं गता २१ कोयं देवो
नु यक्षो वा गन्धर्वो वोरगेश्वरः विद्याधरो वा संप्राप्तः कृतपुण्यैश्च यो नरः २२ एवं विचिंत्य बहुधा निः
श्वस्य च महीतले उपविश्य ततो भेजे सा मूर्च्छां मदिरेक्षणा २३ सोपि कामशराघातमवाप नृपतेः
सुता तां समाश्वासयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् २४ या च साध्वी तदा दृष्टा सर्वं तेन महात्मना ताल
वृन्तमुपादाय पर्यवीजयदाकुला २५ समाश्वास्य तदा दृष्टा तेन सा मोहकारणं किंचिल्लज्जान्विता बा
ला तत्सख्यै समवेदयत् २६ सा चास्मै कथयामास तदपत्रपविक्लवात् मोहस्य कारणं सर्वं तद्दर्शन
समुद्भवं यथा तया समाख्यातं तच्च भामिनी २७ सख्युवाच विश्वावसुरिति ख्यातो दिवि गन्ध
र्वराट् प्रभो तस्येयमात्मजा सुभ्रूर्नाम्ना ख्याता मदालसा २८ वज्रकेतुसुतश्चोग्रो दानवो रिविदारणः
पातालकेतुर्विख्यातः पातालान्तरसंश्रयः २९

सती सा तालवृन्तं व्यजनमुपादाय शहीना पर्यवीजयत् वा सर्वं चालयामास तस्याः मूर्च्छितत्वात् आकुला ससंभ्रमा २५ तेन कृतध
जेन मोहस्य मूर्च्छायाः कारणं २६ तस्य कृतध्वजस्य दर्शनात्समुद्भवो यस्य तत् तया तन्वा २७ २८ संश्रयः निवासः २९

मा प्र
टी
५२

92

तमोमयीं अन्धकारात्मिकां संधिरात्रिं ३० उद्दत्यति परिणेष्यति किलेति कर्णो कर्णिकायां ३१ आत्मनः स्वस्य व्यापादने घाते उद्यता मुमुक्षुः
अतीते ह्यस्तनेदिवसे ३२ एतं दानवं ३३ अहमिति सखीवाक्यं हे वीर पुष्करमालिनः पद्ममालिनः ३४ संभेन देसेन दिव्ययागत्या खेचरी

तेनैव मुग्धानगताह्यत्वामायातमोमयीम् अपदृत्य हारिनीता मया हीनाद्दुरात्मना ३० आगामिमां
यो दर्शपामुद्वत्यति किलासुरः सत्वनार्हति चार्वङ्गी सूक्ष्मेवेदस्कृतिं यथा ३१ अतीते दिने बालामा
त्मव्यापादनोद्यताम् सखीभिः प्राह्नायं नो याप्यते दानवाधमः ३२ मर्त्यलोकमनुप्राप्तं यपत्नं भे
त्स्यते शरैः सुतेभर्ता महाभागेन चिरेण भविष्यति ३३ अहं तस्याः सखी नाम्ना कुंडलेति मनस्वि
नी सुता विन्ध्यवतः पत्नी वीर पुष्करमालिनः ३४ हते भर्तरि शंभेन तीर्थात्तीर्थमनुव्रता चरामि
दिव्ययागत्या परलोकार्थमुद्यता ३५ पातालकेतुर्दुष्टात्मा वाराहं वपुरास्थितः केनापि विद्धो बाणेन
मुनीनां त्राणकारिणा ३६ तच्चाहं तत्वतो न्विष्य त्वरिता पुनरागता सत्यमेव सकेनापि ताडितो दुष्ट
माचरत् ३७ इयं च मूर्च्छामगमत्कारणं यच्छृणुष्व तत् त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ३८
देवपुत्रोपमे चारुवाक्यादिगुणशालिनि भार्या चान्यस्य विहिता येन विद्धः सदानवः ३९ एत
स्मात्कारणात् मोहं महान्तमियमागता यावज्जीवं च तन्वङ्गी दुःखमेवोपभोक्ष्यति ४०

रूपया अनुभर्तुः पश्चाद्गाविवृतं यस्याः सा ३५ विद्धः आहतः ३६ अन्विष्य गवेषयित्वा दुष्टं दोषयुक्तमाचरन् कुर्वन् ३७ ३८ अन्यस्य
पात्स्यन माहयेनेति ३९ भवतो लाभाभावात् दुःखमेव यावदायुरुपभोक्ष्यति तन्वङ्गीति दुःखसहिष्णुत्वाभावोनेनद्योतितः ४० ५२

दुःखभोगेनिमित्तंदर्शयतित्वयीति रागिस्वरागि अन्यथाअसत्यं ४१ मदालसायाप्रीतत्वदुःखितत्वयोरात्मनासामान्यंसहेत्वक
मारस्य अहमिति विशेषोभेदः ४२ अस्याःकृतेरे तथाःकृतेहतथापुत्रेसाधयामिभर्तृलाभोयथास्यादित्याहयथेति निर्व्यलीकेनशा
ठ्यरहितेनपरांतरेअस्याभर्तृलाभपर्यंतमनयासहचयामिअनंतरंतपः परलोकसाधनायचरिष्यामीत्याहयदीति ततोभर्तृलाभा

त्पश्चादूर्ध्वं रागिभर्माचान्योभविष्यति यावज्जीवमतोदुःखंसरभ्यानान्यथावचः ४१ अहंत्वयाग
तेप्रीतादुःखितात्रसमागता यतोविशेषोनैवास्तिस्वसत्वोनिजदेहयोः ४२ यथेष्टाभिमतंवीरंपति
मामोतिशोभना तथाबहेतपःकार्यानिर्व्यलीकेनचेतसा ४३ तत्कोवाकिमर्थंवासंप्राप्तोत्रमहा
मते देवोदैत्योथगन्धर्वोपन्नगःकिन्नरोपिवा ४४ नह्यत्रमानुषगतिर्नचेदृशाश्रुपवपुः नमस्माल्यो।
हिकाधिंतयथैवोवितथंमया ४५ कुवलयाश्वउवाच यन्मांपृच्छसिधर्मज्ञेकस्त्वंकिंवासमागतः तच्छृ
णुष्वामलप्रज्ञेकथयाम्यादितस्तव ४६ राज्ञःशत्रुजितःपुत्रःपित्रासंप्रेषितःशुभे मुनित्राणाय्यदियशगा
लवाश्रममागतः ४७ कुर्वतोममरक्षांचमुनीनांधर्मचारिणां विघ्नार्थमागतःकोपिसौकरंरूपमास्थि
तः ४८ मयासविद्धोबाणेनचंद्रार्धाकारवर्चसा अपक्रान्तोतिवेगेनतमस्म्यनुगतोहया ४९ पपातसहसा
गर्तेसमानसवाजिनः सोहमश्वसमारूढस्तमस्यकःपरिभ्रमन् प्रकाशमासादितवान्दृष्टवभवतीमया ५०

दनंतरं ४२ ४४ तत्वंयथार्थंअवितथंसत्यं ४५ आदितआरंभतः ४६ ४७ ४८ अपक्रान्तःपलायितःअनुगतःपश्चाद्धावन् ४९
श्वसमानःनिःश्वसन्श्रान्तवाद्दुःखीश्वशाहृशाश्वदारात्ततांद्योतयतिपारांतरेसन्नीडेनायासःमामकोश्वश्वगर्तेपातेसमर्थः

दृष्ट्वा चेति स्तोकार्थे हर्वप्रष्टानुत्तरसोपानम्ः दृष्ट्वा चोदितया अतस्तामनुप्रविष्टः ५१ ५२ दुर्वीक्ष्याः समस्ताः हस्तपदे ब्रवशपत्
जनीयत्स्वपे पद्दे देवाद्याः विशंकाविकल्पाशंकाथांजिः नेहमयिविषयेकर्तव्या ५३ लज्जयाजडं यथा तथा वीरस्माणोति क्रियाविशे
षणं भाविनीकामविकारयुक्ताः ५४ तस्यामदालसायाः सखीकुंडलापतं मदालसां प्राह यथावदिति सारम्भकं वचनं सममा विश्वस्तं
तल्लगमे वेति हर्षेणातद्वचने स्मारयति ५५ एवमनुरागितं त्वयैवाकस्मादाश्रितं स्थैर्यं हर्वमन्यत्र कस्मिन्नपप्रतिष्ठता

दृष्ट्वा च वनमेकं किंचिद्बहुवस्त्रादनुत्तमम् तां चैवानुप्रविष्टोऽहं मिमं प्रासादमुत्तमम् ५१ दृष्टेनात्र काचि
त्तं संस्थं न देवोऽहं न दानवः न पन्नगो न गन्धर्वः किन्नरो न शुचिस्मिते ५२ समस्ताः दृष्टपदे न देवा
या मम कुंडले मनुष्योऽस्मि विशंका ते कर्तव्या नेह कर्हिचित् ५३ पुत्र उवाच ततः मदालसा क
मामसौ वदनत्तमम् लज्जाजडैवीरमाणो किंचिन्नोवाच भाविनी ५४ तस्याः सखी पुनरप्येनां मदालसा
मनूवाच ह यथावत्कथितं तेनैवसारम्भावचनेन च ५५ कुण्डलोवाच वीर सम्यगसंदिग्धं भवता
भिहितं वचः नान्यथा हृदयं यस्मादस्याः स्थैर्यं प्रयास्यति ५६ चन्द्रमेवाधिकाकान्तिः सम्पूर्णेतिरवि
प्रभा धृतिर्धीरेऽथ निर्वीरं तान्तिरस्येति चोत्तमम् ५७

दिति महत्तां भाववतां समसंकल्पानुसारिणी हृत्तिर्भवतीत्यर्थः ५६ अत एवाह अधिकाऽऽह्लादिका कान्तिः स्वषमा एवकारेण
यस्मिन्कांस्यादिसद्भावो व्यावर्त्यते नित्यसमवेतत्वं प्रदर्शितं प्रभा प्रभास्वरता धृतिः समृद्धिः धृतिरिन्द्रियनिरोधशक्तिः सो
तिस्तितिसाऽऽत्मममं महानुरूपम् अतस्त्वयि भावस्थैर्यान्नित्यसमवेते तेऽवैर्यं नयेत्यर्थः ५७ ९३

प्रमन्दिग्धंसंप्रायहीनं ५८ इद्गुता प्रापदउक्ता विधिनादैवेनायंपुत्रवयोः सम्बन्धः समाहितो योजितः पारांतरेवंविधिनैवात्रस
मागतः प्राप्तः ष विधिनावैवाहिकेनविधानेनयत्परम्परयासमागतसंप्रामंकार्यंतत्कुरु ५९ परवान्परापधीनः पश्चात्वंमन्यसे
तथाहंकुर्वेऽसमर्थः तांकुंडलोहेपितः तत्कुलेतस्मामदालसायाःकुलेशरुहंपुत्ररोपयसे ९० गौरवेणमानेन ९१ प्रतिपाद्ययोजयित्वा ९२

तथैवविद्रोमन्दिग्धंसर्पंपोदानयमः सुताभिःसागवोमाताकथंमिथ्यावदिष्यति ५८ इत्युक्तेयंसभागण
चनन्तसम्बन्धमुपेत्यवै कुरुष्ववीरयत्कार्यंविधिनेवसमाहितः ५९ पुत्राऽऽनुचतः परवानहमित्याहराज
पुत्रः सतांपितः साचतेचिन्तयामासतन्मुरुहंतत्कुलेशरुहं ९० सचापितत्वरणात्मामः प्रगृहीतसमित्कु
शः मदालसायाःसंप्रीत्याकुंडलागौरवेणच ९१ प्रज्वाल्यपावकंहुत्वामन्त्रविन्कृतमङ्गला वैवाहिके
विधौकन्यांप्रतिपाद्यपथागतम् ९२ जगामतपसेथीमान्स्वमाश्रमपदंतदा साचाहतोमम्वैबालोक
तार्थास्मिवरानने ९३ संयुक्तामस्मनाहष्ठावामहेऽरूपशालिना नपत्तस्येऽहमनलेनिर्विशंकेनचेतसा
९४ तीर्थाम्बुधूतपापाचभविष्यीनेहशीयथा तेचाहराजपुत्रंसापश्चयावनताततदा गन्तुकामानिज
मत्वीस्वदृढिक्कवभाषिणी ९५ कुण्डलोवाच पुंभिरपमितसत्तनोपदेशोभवद्विधे दातव्यःकिमु
तस्त्रीभिरतोनोपदिशामिते ९६

९३ निर्विशंकेननिश्चिंतेन भवद्विवाहसम्पन्नाकृतार्थत्वात् ९४ ईदृशीवैधव्यलाञ्छिता निजायाःसख्यासम्बन्धीस्वदृढस्नेनविक्कृ
वंगद्गदिकायुक्तंभाषतइतितथा ९५ भवद्विधेशिक्षितेऽपदेशाःशिक्षणंपुंभिरपिशिक्षितोभिपुरुषैरपिपदपितदातव्यःकिमुत

वक्तव्यं हीमि मैत्ताभि मस्तर्ह्नीमिपदेशोदानतवः क्षतः कान्ताष्टं हे तोनेपदि शामितनिश्चये: ५८

94

यद्यप्येवं किं तनयापि अस्मा मदालसायाः स्नेहाकृष्टेन स्नेहायत्तेन चेतसा त्वया च विस्रम्भिता विश्वासिता स्मारयामि न तूपदिशामी
त्यर्थः ९७ तदुपदेशमाह भर्तव्येति पतिनापत्नी अत्रहेतुः धर्मार्थेति सहायिनी सहचारिणी ९८ दम्पत्योरन्योन्यायत्तत्वे शुभोफ
लसंपत्तिर्भवतीत्याह यदेति संगतं तद्द्वयं गमं फलं भवति ९९ न च भार्यां विना कोपि पुरुषार्थः सिध्यतीत्याह कथमिति
तस्या भार्यायां आहितं स्थितम् १० नवा भर्तारं विना तस्याः कुत्रापि कर्मण्यधिकार इत्याह तथैवेति अत स्त्रिवर्गोयं धर्मा

किन्त्वस्यास्तनयमथायाः स्नेहाकृष्टेन चेतसा त्वया विस्रम्भिता वास्मि स्मारयाम्यपि सुव्रत ९७ भर्तव्यार
क्षितव्याच भार्या हि पतिना सदा धर्मार्थकामसंसिद्ध्यै भार्या भर्तृसहायिनी ९८ यदा भार्या च भर्ता च
परस्परवशानुगौ तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगतम् ९९ कथं भार्यामृते धर्ममर्थं वा पुरु
षः प्रभो प्राप्नोति काममथवा तस्यां त्रितयमाहितम् १० तथैव भर्तारमृते भार्या धर्मादिसाधने
न समर्था त्रिवर्गोयं दाम्पत्यं समुपाश्रितः ११ देवतापितृभृत्यानामतिथीनां च पूजनम् न पुंभिः शक्य
ते कर्तुमृते भार्यां नृपात्मज १२ प्राप्तोपि चार्थो मनुजैरानीतोपि निजं गृहम् क्षयमेति विना भार्यां
कुभार्यासंश्रयेण वा १३ कामस्तु तस्य नैवास्ति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दम्पत्योः सहधर्मेण त्रयीधर्मम
वाप्नुयात् १४ पितॄन्पुत्रैस्तथैवान्नसाधनैरतिथीनपि पूजाभिरमरांस्तद्वत्साध्वी भार्या नरोवति १५

र्थकामाख्यदाम्पत्ये उभयाधीनत्वे समुपाश्रितः ११ गृहिणोपि भार्यां विना न किमपि सिध्यतीत्याह देवतेति १२ धर्ममेवं भा
र्याधीनं समर्थ्यार्थमपि पालनेन तदधीनमेवेत्याह प्राप्तोपीति कुभार्या चण्डी १३ एवं कामोपि तदधीन एवेत्याह काम
इति एवं सहधर्मेणान्योन्यापेक्षितेन त्रयीधर्मादिका धर्मधारणं महत्त्वमवाप्नुयात् १४ ऋणत्रयापाकरणमपि भार्याधीन

मवेत्याह नित्यमिति अत्रापि आशीकोशीरप्रावचोत्ता १५

यथा पुंसो भार्याधीनैव त्रिवर्गसम्पत्तिस्तथा स्त्रियोपीत्याह स्त्रियाश्चापीति सिद्धरूपसंहरति तस्मादिति समं सर्वं दम्पती एवं ध्र
धिगच्छतः प्राप्नुतः चपवार्थे ७६ युवयोर्मयोक्तं उभयोः साधारणं ७७ तं स्वतधजं आत्मनः स्वस्य ७८ दनुसंभवैर्दानवैः ७९ उत्कृ
ष्टमुच्चैरन्योन्यमाकारितं अनेन कन्यारत्नं क्रियते इति संभ्रमार्थे वीप्सा दिवः स्वर्गात् ८० ८१ ८२ ८३ संछन्नमाच्छादितं अत्यन्तम

स्त्रियाश्चापि विना भर्त्रा धर्मकामार्थसन्ततिः । नैव तस्मात्समे लोके दम्पती वाधिगच्छतः ७६ प
त्न्या योक्तं युवयोर्गन्तुमिच्छामि यथेप्सितम् । त्वं वर्धस्वानया सार्धं धनपुत्रसुखोत्तमा ७७ इत्युक्त्वा सा
परिष्वज्य स्वां सुवीतं नमस्य च । जगाम दिव्यया गत्या यथाभिप्रेतमात्मनः ७८ सोपि शत्रुजितः पुत्र
स्तामारोप्य तुरंगमम् । निर्गन्तुकामः पातालाद्धिंसितो दनुसंभवैः ७९ ततस्तैः सहसोत्कृष्टं क्रिय
तेऽक्रियते इति कन्यारत्नं यदानीतं दिवः पातालकेतुना ८० ततः परिघनिस्त्रिंशगदाशूलवरायुधं
दानवानां बलं प्राप्तं सह पातालकेतुना ८१ तिष्ठ तिष्ठेति जल्पंतस्तेन दानवोत्तमाः । शरवर्षैस्तथा
शूलैर्ववर्षुर्नृपनन्दनम् ८२ स च शत्रुजितः पुत्रस्तदस्त्राण्यतिवीर्यवान् । चिच्छेद शरजालेन प्रह
सन्निव लीलया ८३ क्षणेन पातालतलमसिशक्त्यृष्टिसायकैः । छिन्नैः संछन्नमभवत्तेषां तत्र धनञ्जयो
रुकैः ८४ ततो स्त्रं त्वाष्ट्रमादाय चिक्षेप प्रति दानवान् । तेन ते दानवाः सर्वे सह पातालकेतुना ८५ ज्वा
लामालातितीव्रेण स्फुटदस्थिचयास्तदा । निर्दग्धाः कापिलं तेजः समासाद्येव सागराः ८६
तिशयेन ८४ त्वाष्ट्रं त्वष्टृदेवत्यमस्त्रं शस्त्रोत्तमादानवांस्प्रति चिक्षेप ८५ ज्वालानां मालाभिरतितीव्रेण तेनास्त्रेण स्फुटंतो व कि
ताप्य वलात्त्रुटंतो स्थीनां कीकसानां चया येषां ते दानवा निर्दग्धाः सागराः सगरपुत्राः षष्टिसहस्राणि ८६

८७ ८८ संगरं युद्धं ८९ ९० तारितः संसारात् सद्धर्मचारिणोऽनयस्तृतीयान्तपाठे सद्धर्मचारिणा भवता ९१ यशः ख्यातिं प्रथितं तां स्तुत्वपा
नवत् विस्तारितं वार्तिकादिवत् बहुलीकृतं भाष्यादिवत् ९२ ह्रापयते विनाशयति किं तु पितृसदृशमेव चेष्टते स मध्यमः पुत्रः
९३ स्वसामर्थ्यतोऽतिरिक्तमधिकं निष्पादयति तं नरसत्तममाहुः ९४ न्यूनतां रिक्तत्वं तं पुरुषाधममाहुः ९५ स्वस्मादधिकं त्वं पुत्र

ततः स राजपुत्रोऽसौ निहत्यासुरसत्तमान् वीरत्वेन समं तेन समागच्छत्पितुः पुरम् ८७ प्रणिपत्य ततः
सर्वं स तु पित्रे न्यवेदयत् पातालगमनं चैव कुण्डलायाश्च दर्शनम् ८८ तद्वन्मदालसाप्राप्तिं दानवैः
सह संगरं वधं च तेषां महोग्राणां पुनरागमनं तथा ८९ इति श्रुत्वा पिता तस्य चरितं धीरचेतसः प्रीतिमा
नभवच्चेदं परिष्वज्याह चात्मजं ९० सत्पुत्रेण त्वया तात तारितोऽहं महात्मना भयेभ्योऽग्रनयस्तातये
न सद्धर्मकारिणः ९१ मत्पूर्वैः ख्यातिमानीतं मया विस्तारितं यशः पराक्रमवता वीर त्वया तद्बहु
लीकृतं ९२ यदुपार्जितं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा तन्न ह्रापयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ९३
तद्वीर्यादभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत्स्वशक्तितः निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरसत्तमम् ९४ यः पित्रा
समुपात्तानि धनवीर्ययशांसि वै न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमम् ९५ यन्मया ब्राह्मणा
र्थे कृतमासीद्यथा त्वया पातालगमनं यच्च यच्चासुरविनाशनं एतदभ्यधिकं वत्स तेन त्वं पुरुषोत्तमः ९६

स्याह यन्मयेति यथा मया ब्राह्मणानां ब्राह्मणरक्षणं कृतं निष्पादितमासीत्तथापि निष्पादितमिति स्वात्मना सहतौल्यमुक्तं प्राधि
क्यमाह पातालगमनमिति एतस्मात्त्वोऽभ्यधिकं तेन हेतुना त्वं पुरुषेषु त्रिविधेषूत्तम इत्यर्थः ९६

95

पुत्रगुणाधिक्येन स्वात्मानं ज्ञायते तद्धन्य इति तत्र हेतुः त्वां पुत्रमिति ईदृशमधिकगुणयुक्तं ९७ नातिशायिनः आधिक्येनानुत्कर्षितः
प्रज्ञादिभिर्हेतुभिः न पुत्रेणात्मनोऽनधिकेन कृतां प्रीतिं नाप्नोतीति मन्ये वाक्यस्यानुकर्षः ९८ पित्राकरणभूतेन यः पुत्रः पितुः प्रज्ञा
दिभिर्लोकेऽननेनैव विज्ञायते तस्य जन्माधिक्यं इत्युक्तं लोकोत्तरं चरित्रं मर्यादयति प्रतिष्ठाप्य संज्ञानं दिनानि मित्रैः शुद्धारतया यः वा तात पिता
पन्थाने: कलशात्मस्तेऽलीनापितं पुनर्वसुद्दस्य शुद्ध्यां च यः पिता पुत्रात्मकः ख्यातिं प्राप्नोति तस्य शोभनजन्मनः पुरुषस्य

तद्धन्यो गुणवान्वत्स महत्त्वमेव गुणाधिकः त्वां पुत्रमीदृशं प्राप्य ख्याता वः पुत्रवतामपि ९७ न स पुत्रकृ
तां प्रीतिं मन्ये प्राप्नोति मानवः पुत्रेणातिशायितो यः प्रज्ञादानविक्रमैः ९८ धिग्जन्म तस्य यः
पित्रा लोके विज्ञायते नरः यः पुत्रात्ख्यातिमभ्येति तस्य जन्म सुजन्मनः ९९ आत्मना ज्ञायते धन्यो
मध्यः पितृपितामहैः मातृपक्षेण मात्रा च ख्यातिमेति नराधमः १०० तत्पुत्र धनवीर्येण त्वं विव
र्धस्व सौख्येन च गन्धर्वतनयां चेमां वियुज्येत वै त्वया १०१ इति पित्रा बहुविधं प्रियमुक्तः पुनः
पुनः परिष्वज्य स्वमावासं सभार्यः स विसर्जितः १०२ पित्रेत्थं बहुवात्सल्याद्धस्तेन वत्स तदा स्त्रतः
वत्स कुवलयाश्वः ख्यातिमवाप्स स्वतर्जनः १०३ स तया भार्यया सार्धं रेमे नत्वा पितुः पुरे अन्येषु
वनेषूद्यानवनपर्वतसानुषु ४ सा श्वश्र्वा श्वशुरयोः पादौ प्रणिपत्य च सा शुभा प्रातः प्रातस्तत
स्तेन सह रेमे सुमध्यमा ५ इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे कुवलयाश्वीये मदालसापरि

जन्म सफलमित्यर्थः ९९ स्वोदार्यमेव च पुरुषस्य ख्यातिहेतुर्न च पित्राद्यौदार्योपजीव्यो भवेदित्याह आत्मनेति पित्रादिहेतुना योऽज्ञा
यते सोऽधन्यः मातृपक्षेण मातुलादिना १०० १ स्वमात्मीयमावासं सदनं १०२ १०३ १४ सा मदालसा १०५ चतुर्विंशतितमोऽध्या
यः ॥

मा॰ चरपविभ्रम १ अन्वेष्टव्या मार्गितव्या २ दुष्टत्वा हिंसादिनिरताः तेभ्यः सकाशात् स्थ ५ ६ पूर्ववैरं ज्ञात्वा यत्रूपं ७ प्रार्थनायां भं
प्र॰टी॰ गोन्यथाविधानं देसत्यप्रतिश्रवश्च वितथप्रतिज्ञ ८ तत्र यज्ञादिविधानेकर्तव्यं संचिंतयन्नपि न किंचित्करोमि यतोदरिद्री यत्तस्य
५६

प्रचाप्रवत्तः ततः कालेवहुतिथौ गतेराजा पुनः सतं प्राह गच्छाशु विप्रा एणां चारणायचरमेदि
नी ११ अस्यमेनं समाकर्ण्यप्रातः प्रातर्दिने दिने प्रावाधा हिंस्र मुख्यानामन्वेष्टव्यासदैवहि २
दुष्टात्मानः सन्निधानः सपोदानवाः पापबुद्धयः तेभ्योनरस्याय द्यथा वाधा मुनीनां तत्तं तथा कुरु ३ सयथो
क्तस्तदापि राजतथाचकेनरपात्मजः परिक्रम्य महीं कृत्स्नां वववन्दे वरणो पितुः ४ अहन्यहन्य
नुप्राप्ते पूर्णे कृत्स्ने पतन्नरः ततश्च शोभादिवसान् यौरेमस्त्रीषध्यया ५ एकदातत्र चरन् सोप दर्शी
यमुनातटे पाताल केतोस्तु जं तालकेतुकृताश्रमे ६ मायावी दानवः सोथ मुनिरूपं समा
स्थितः सप्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन् ७ राजपुत्र ब्रवीमित्वां न त्वाकुरु यदीच्छसि न
चतेप्रार्थनाभंगः कार्यः सत्यप्रतिश्रव ८ यक्षेयक्षेन धर्मायकर्तव्याश्च महेष्टयः चिंतयेत्त
त्र कर्तव्यं नास्ति मेदरिद्रि णायतः ९ अतः प्रयच्छ मे धर्म्य हिरण्यार्थे सभूषण यदेतत्कण्ठल
ग्नं रत्नं चममहाश्रमे १० यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसां पतिं वैदिकैर्वारुणैर्मन्त्रैः प्रजाना
प्यदैवतकैः ११ अभिष्टूयत्वराघुकः सप्रम्येमीति वादिनं तं प्रणम्य ततः प्रादात्स्वकण्ठवि

प्रत्यभंगमेमदनास्ति नजप्रार्थनाः कार्या ९ हिरण्यार्थे यज्ञे स्ववयं हिरण्यं दरिद्रीक्रियते १० वेदोक्तैर्वरुणदेवतैर्मन्त्रैः ११ अभिष्टूय

96

मुक्तावरपुत्रः प्रतिपूर्वमस्य मित्रागच्छामि १८
५६

एवंदैन्यं निर्व्यलीकेन निर्व्याजेन १३ आदेशात्वदाज्ञायाः विस्रब्धो विश्वसन् अत्वरन् सम्भ्रममकुर्वन् मनोगतं यत्त मनोरथं १४।१५
१६।१७ निघ्नन्नाशयन् ब्रह्मद्विषः दैत्यान् १८ अग्निसंयोगं अग्निदाहं प्रापितो लम्भितः शुद्धे स्तापसैर्मुनिभिः १९ कृतत्राणोद्धृतः

आह चैनं भवान्यातु निर्व्यलीकेन चेतसा स्वां स्वामितावदद्यैव तवाश्रमसमीपतः १३ तवादेशान्महा
भाग यावदागमनं तव न तेत्र कश्चिदावाधां करिष्यति मयि स्थिते विस्रब्धश्चात्वरन् स्नानं कुरुष्व
त्वं मनोगतं १४ पुत्रा ऊचुः तत्र कालात्तस्मिन्समं मग्ना नदीजले १५ तस्योपितत्रैव माया विहि
तमाश्रमं १५ गत्वाजलाशयात्तस्मात्तालकेतुस्ततः कृतं यदाह सा यथा ऽन्यच्च मन्येषां चैतदकथ्यवा
न् १९ तालकेतुरुवाच वीरः कुवलयाश्वोसौ ममाश्रमसमीपतः केनापि दुष्टदैत्येन कुर्वन्रक्षां
तपस्विनां ७ युध्यमानो यथाशक्ति निघ्नन्ब्रह्मद्विषो ऽपि मायामाश्रित्य पापेन भिन्नः शूलेन
वक्षसि १८ म्रियमाणेन तेनेदं दत्तं मे कण्ठभूषणं प्रापितश्चाग्निसंयोगं स चैतैः शूद्रतापसैः १९
कृतार्तहेषाशब्दोऽश्वः सास्रुविलोचनः नीतः सोप्यश्व तेनैव दानवेन दुरात्मना २० एतन्मयात्र
शंसेन दृष्टं क्रूरकारिणा यत्कृत्यमनन्तरं तत्क्रियतां रक्षोत्तरकालिकं २१ हृदयाश्वासनं चैतन्नह्यस्य
कण्ठभूषणं नास्माकं हि सुवर्णेन कृत्यमस्ति तपस्विनां २२ पुत्रा ऊचुः इत्युक्त्वोत्सृज्य तद्भूमौ
स जगाम यथागतं निपपात जनः सोथ शोकार्तो मूर्छयातुरः २३

कृतार्तहेषाशब्दो येन २० एतदिति श्लोकार्थं मुनिरूपप्रतिच्छन्नेन दानवेन स्वात्मनिता हृदा शास्त्रस्य धर्मवत्तत्कस्य मरणादिदर्शनात्म्नक्रूरकारपरं
रवल स्य दांभिकस्य स्वत्तमभंवाक्य मुक्तं उत्तरकालेभव मौत्तरकालिकमौर्ध्वदैहिकमित्यर्थः २१ युष्माकं हृदयस्य मनस आश्वासनं सन्त्वनं

कच्छीमत्स्य स्येनाश्रित्य पदेनिदेशम्य विशम्य पार्श्वेनोदेशयस्मकान्तंम
सैन्योक्तामित्यम्भिस्तत्रं ४४ उत्सृज्य त्यक्त्वा भूम्या ५४॥

मा· पु·टी·

97

चेतनां मोहाभावं २४ तस्य भर्तुरिदं तदीयं स्फोटे वतत्त्वमेव च एवार्थे निहतं मृतं २५ महानाक्रन्दः सारावोदुःखध्वनिः भवने
षु गृहेषु तथैवाभूत् यथा तस्य नृपतेर्गेहे समवर्तत आवर्तते ति सर्वेषां दुःखसाम्योक्तिः २६ भर्त्रा विना भर्त्रा विमुक्तां विमृष्य वि
वेकं विधाय स्वस्थः स्वस्मिन्स्वरूपे स्थिरं मानसं यस्य स्वरूपस्थित्यैव द्विशोकाद्धि निस्तारः श्रूयते तरति शोकमात्मविदिति २७
शोकाभावमेव विवेकेन प्रदर्शयति भवतामात्मनो वाप्यवश्यं परोदनीयं रोदितव्यं न पश्यामि विवेकेन नालोचयामि तत्र हेतुः

हृतेन चेतनां प्राप्य सर्वास्तान्पयोषितः राजपत्न्यश्च राजा च विलेपुरतिदुःखिताः २४ म
दालसा तु तं दृष्ट्वा तदीयं कण्ठभूषणं तत्याज सा प्रियान्प्राणान्श्रुत्वा च निहतं पतिं २५ ततः
पुरे महाक्रन्दः पौराणां भवनेष्वभूत् यथैव तस्य नृपतेः स्वगेहे समवर्तत २६ राजा चैतां मृतां दृ
ष्ट्वा विना भर्त्रा मदालसां प्रत्युवाच नरं सर्वं विमृष्य स्वस्थमानसः २७ न रोदितव्यं पश्यामि भ
वतामात्मनस्तथा सर्वेषामेव संचिन्त्य सम्बन्धानामनित्यतां २८ किन्नु शोचामि तनयं किन्नु
शोचाम्यहं स्नुषां विमृष्य कृतकृत्यत्वान्मन्ये शोच्यावुभावपि २९ मच्छुश्रूषुर्मद्वचनाद्द्विजर
क्षणतत्परः प्राप्तो मे यत्सुतो मृत्युं कथं शोच्यः स धीमतां ३०

सर्वेषां पितापुत्रादीनां सम्बन्धानां मायास्पदीभूतानां अनित्यतां नश्वरत्वं संचिन्त्य विविच्य संसारे स्थितानां नाना सम्बन्धानां
सम्बद्धानां नश्वराणामेव मध्ये कं सम्बन्धं शोचामि अनेकत्वात् अद्वितीयब्रह्मात्मैकात्म्यसम्बन्ध एव स्वभावान्येन सम्बन्धनिमि
त्तकः शोकाविस्तीर्यत इति भावः २८ एवं वस्तुतः शोच्याभावे अनेकाभावं विविच्य शोकमेवानित्यत्वं प्रदर्शयन्सर्वतः शोकाभा

वहेहमवर्षपयातिनशप्तीत्यर्थः तदेहंयदिहिंस्नानांकृतेनदर्थममपुत्रेणासन्न्यस्तं तदानन्तुवितर्के अभ्युदयस्यस्वर्गादि प्राप्तेःका
रणंभवेत् अतएवपुत्रेणकृतत्वात्परत्राभ्युदयप्राप्तित्वात्कृतकृत्यतयानसशोच्यइत्यर्थः ३१ वध्याअपिकृतकृत्यत्वाच्छोकायोग्यतांद
र्शयति इयंचेत्यादिना एवमिति भर्तृश्रवणमात्रादेवप्राणत्यागेन नारीणांभर्तृरन्यत्रदैवतमितिहेतुः ३२ अस्याःशोका
नर्हत्वमन्यथापिभवेदित्याह अस्माकमिति वियोगिनीभर्तुर्नाशेयदिजीवेत् ३३ अस्यास्तुनैवशोकार्हत्वमित्याह यात्विति

अवर्षपयातियद्देहंनहिंस्नानांकृतेयदि ममपुत्रेणसन्न्यस्तंनन्वभ्युदयकारणम् ३१ इयंचसत
कुलोत्पन्नाभर्तैवमनुव्रता कथंनुशोच्यानारीणांभर्तैवपरमंदैवतं ३२ अस्माकंवान्धवानांच
तथान्येषांदयावतां शोच्याह्येषाभवेदेवंयदिभर्त्रावियोगिनी ३३ यातुभर्तृवधंश्रुत्वातत्क्षणा
देवभामिनी भर्तारमनुयातेयंनशोच्यासाविपश्चितां ३४ ताःशोच्याविधवावियोगिन्योनशो·
च्यायास्तनाःसह कष्टंधोत्पात्तुतिष्ठंतिकष्टदाःस्युःकुलात्मनोः ३५ भर्त्रावियोगस्त्वनयानाव
भूनःकृतस्तया अतस्त्वियंकथंशोच्यापरेपिसहचारिणी ३६ दातारंसर्वसौख्यानामिहवा
प्यत्रयोभयोः लोकयोःकाहिभर्तारंनारीमन्येतमानुषम् ३७ ॥

तर्हिस्मयशोनकः विपश्चितांविवेकिनां ३४ आर्तेवियोगेदुःखतापवशेकथंयोग्याइत्याह नाइति सहगुणपत्न्योयास्तुनार्योभर्तृस
हगमनत्वेणजीवितत्यागेनकष्टस्यतनन्तरण दुःखस्यप्राप्तामिथ्यामतिनाजीवंत्यएवतिष्ठंतिताः कुलस्यआत्मनश्चकष्टदाएव
जीवंत्याभर्तारंविनाकस्यापिसुखस्यानुत्पन्नत्वात् सर्वस्यापिकुलस्यस्ताचितास्पदीभूतत्वाच्चदुःखदा ३५ अतोमेयंतादृशीत्या
भर्तृनिष्ठुतत्तयातेवकृतंसौख्यादेकंनानातिशतितथापरेपिपरलोकेपि ३६ कृतत्वमाह दातारमितिमानुषंमनुष्यमात्रं ३७

भा॰ नस्मात्सनिपादितप्रकारेणनोभाग्यपि शोच्याविनितिदर्शयन्न. शोकाभावपर्यायपानित्याह नसइति सर्वेवयमात्माविशा

पु॰टी॰ श्वत्ताविताडुःखादित्यर्थः ४८ एतदेवप्रदिपादयति विप्राणामिति ब्राह्मणप्रयोजनभावं प्रार्थयनाशस्य षड्गुण

९८ देर्भुक्त्वा ४९ नचैतादृशमरणं सामान्यजनस्यफलेदित्याह मातुरिति मातःसतीत्वादीनिसर्वदहेभे पाठांतरेमा

त्सतीत्वादीनिदेह त्यागोपिनासनत् ५० चिंतान्वितशोकाक्रांतत्वाच्चिंतायुक्तं ५१ मध्यादिभिःकारणभूताभिमयेषा

नशश्येच्चोनचैवेषंन्यायवृद्धजननीचवा त्यजन्ताबास्यरागार्थीयप्राणान्सर्वेसन्तारिताः ४८ विप्राणां

ममर्थमस्यगतःसुरिमहामतिः आन्ततएवमर्थंभक्त्या सत्यागाद्देहमेभेतुतः ४९ मातःसतीत्वंसहे

गावेमत्यंप्रोर्थमात्मनः संग्रामेसन्मजनप्राणान्मोविनद्दिजरक्षणात् ५० पुत्रावृच्चतः ततः

गुवलयाश्चसुमाताभर्तुरनंतरं फलावुनवथंताहस्याहचिंतान्वितपतिं ५१ मातोवाच

नेममात्रानमेसख्यामातामीतिर्नैपहृशी कृत्वामुनिपरित्राणेहतेपुत्रेययामम्या ५२ शोचतो

वान्धवानांयेनिःश्वसंतोतिदुःखिताः स्रियंतेव्याधिनाक्लिष्टास्तेषांमानाहृथाप्रजा ५३

संग्रामेयुध्यमानायेभीतागोद्विजरक्षणा तुस्माःशोकेविपद्यंतेतएवभुविमानवाः ५४ ॥

ईदृशीप्रीतिः हर्षोनप्राप्ता याहृशीमुनीनांपरित्राणाद्धेतोः यद्य मेपुत्रमाचादिभिरीदृशीप्रीतिर्नप्राप्ता याहृशीम

याप्राप्तेतियोज्यम् ५२ प्रीतिमत्त्वमेवदर्शयति शोचतामिति व्याधिनारोगेणक्लिष्टाःदुःखिताः तेषांमातादृशानांमाता

जननीवृथाप्रजानिष्फलसंततिर्भवेत् ५३ सर्वोत्कृष्टतिरिक्तमरणान्तुपन्याहस्याह संग्रामइति अभीताानिर्भया

त्यक्ताविचना विपद्यंतेम्रियंतेतएवमानवायेषांतेषांमाताचतादृशेषवेत्यर्थः ५४

एतदेव प्रपंचयति अर्थिनां वाञ्छापूरणेच मित्रवर्गस्योपकृतौ विद्विषां युद्धे पराङ्मुखो यो न याति तेनैव पुत्री सत्पुत्रवान् पिता माता च वीरसूः वीरमाता प्रशस्तुतिं श्रेयःप्रभवेदित्यर्थः तदुक्तं दानेतपसि शौर्ये वा विज्ञाने विनये नये यस्य न प्रथिता कीर्तिर्मातुरुच्चार एव सइति ४५ मातुर्न भेत्तोप्राश्वसा फलमित्यत्र यानीन्याह गर्भक्लेशाः इति गर्भक्लेशाः गर्भधारणक्लेशस्तदा विधः

अर्थिनां मित्रवर्गस्य विद्विषां च पराङ्मुखः यो न याति पिता तेन पुत्री माता च वीरसूः ४५ गर्भक्लेशाः स्त्रि

यो मन्ये साफल्यं भजते तदा यदारिविजयी वा स्याद्संग्रामे वा हतः सुतः ४६ पुत्रा ऊचतुः ततः स

राजा संस्कारं पुत्र पत्नीमलम्भयत् निर्गम्य बहिः स्नातो ददौ पुत्राय चोदकं ४७ तालकेतुश्च निर्गम्य त

थैव यमुनाजलात् राजपुत्रमुवाचेदं प्रणयात्मधुरं वचः ४८ गच्छ भूपालपुत्र त्वं कृतार्थोहं कृतस्त्वया

कार्यं चिराभिलषितं त्वय्यत्राविचलेस्थिते ४९ वारुणयज्ञकार्यं च जलेशस्य महात्मनः तन्मया साधि

तं सर्वं यन्ममासीत्सदेप्सितं ५० प्रणिपत्य स तं प्रायाद्राजपुत्रः पुरं पितुः समारुह्य तमेवाश्वं सुपर्णा

निलविक्रमम् ५१ इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे कुवलयाश्वीये मदालसाप्राणपरित्या

गो नाम पंचदशोध्यायः २५ पुत्रावूचतुः स राजपुत्रः संप्राप्य वेगोदात्मपुरं ततः पित्रोर्विवन्दि

षुः पादौ दिदृक्षुश्च मदालसाम् १ ॥

साफल्यं भजते यदा हतो युद्धेनयी रणे वा हतः स्यादिति मन्ये वाक्यस्यात्र कर्मत्वं स्मृतो यावत्पश्यतेति यावत् ४६ संस्कारं मंत्रैर्दग्धं अल

म्भयत् प्रापयत् बहिः श्मशाने ४७ ४८ चिराभिलषितं कार्यं मया संपादितं अत्राश्रमे ४९ वरुणस्येदं वारुणं ५० ५१ आदितः पंचविंश

[illegible]

मा० पु०टी० ११ उद्दिष्टं निर्देशयुक्तं अप्रहृष्टमुखं विषण्णमुखं तानुष्ठदर्शनात् विस्मितात्त्वं ततस्य संजीवनेनाश्चर्येण विकासितनेत्रे पुरः
पुरतः प्रहृष्टवदने २ पूर्वशोकस्यैव प्रपंचः अन्यमिति ३ उरुणि बहूनि कल्याणानि यस्य ततस्य सम्बोधनं परिपन्थिनः
शत्रवः अकण्टकं अविद्यमानशत्रुः ४ पृष्ठे पश्चात् संवृत आवृतः तत्त्वरणात्मजप्रवेशात् तत्र कर्षणाभवदुत्सवः

99

सददर्शतदुद्दिष्टमप्रहृष्टमुखंपुरं पुनश्चविस्मितात्तेसप्रहृष्टवदनंपुनः २ अन्यमुक्तकलहन
यनंदिष्ट्यादिष्ट्यातिवादिन परिष्वंगमन्योन्यमतिकौतूहलान्विते ३ चिरंजीवोरुकल्याण
हतास्त्वेपरिपन्थिनः पित्रोःप्रह्लादयमनस्त्वयास्माकमकण्टकः ४ इत्येवंवादिभिःपौ
रैःपुरःपृष्ठेवसंवृतः तत्त्वरणात्मभवानन्दं प्रविवेशपितुर्गृहं ५ पितावृतंपरिष्वज्यमाता
चाम्बवबान्धवाः चिरंजीवेतिकल्याणीर्दत्त्वास्मैतदाशिषः ६ प्रणिपत्यततःसोपृच्छत्किमे
तदितिविस्मितः पप्रच्छपितरंहृष्टंसोऽस्मैसम्पूर्तमुक्तवान् ७ सभार्यांतांश्रुत्वाहृदयेशोम शृं
दालसा पितरौचपुरोहृष्टालज्जाशोकाब्धिमग्नगः ८ चिन्तयामाससाबालासाश्रुत्वानि
धनंगते तन्नाजजीवितसाध्वीपित्सांनिष्ठुरमानसं ९ ॥

आनंदोयस्ततद्गृहं ५ कल्याणीःशुभाः ६ सराजीतत्सर्वसम्पन्नंसम्पक्व्ययथावृत ७ हृदयेष्टांप्राणप्रियांपित्रोरभ्य
र्णेभार्यामुद्दिष्टंशोकानर्द्दतयालज्जाब्धिमध्यगःप्रियतमायाविनाशाच्छोकाब्धिमध्यगः ८ निधनंमरणंगतेमानसा
ध्वीपतिव्रतानत्राशेश्रुतेपिममजीवतपवतदृत् विनाशाभावात् निष्ठुरपरुषमानसंयस्ततम् ९ ॥

५५

तदेवाह न्रशंसइति न्रशंसः क्रूरः अनार्यो दुर्जनः मत्कृते मदर्थे यथ स्यात् अतिशयेन निर्घृणो निर्दयः ९ परि संस्तम्भ्य निरस्य
मोहाद्धेतोर्यद्भ्रमं भ्रांतिमपास्य निरस्य आतुरो दुःखी ११ एतत्पतिं रत्रेमरणं योषितां श्लाघ्यमस्तु त्वं १२ एवं स्वस्य मरणाभावं विचिं
त्य रोदनस्यासंभवमाह यदीति श्लाघ्यं निन्द्यं नोस्माकं पुरुषाणां कातरवद्रोदनमसंभाव्यमेव किलेति संभावनायां १३
एवं शोकाभावमाह अथेति विपत्तस्य शत्रोः परिभवस्यानादरस्यास्पदमाश्रयः १४ शोकादेरसंभवं विचार्य दुःखं विचार्यमा २

न्रशंसोहमनार्योहं विनातां मृगलोचनां मत्कृते निधनं प्राप्तां यज्जीवाम्यतिनिर्घृणः ९ पुनः
संचिंतयामास परिसंस्तभ्यमानसम् मोहाद्भ्रममपास्यैव निःश्वस्यावाच चातुरः ११ मृतेति सा
तन्निमित्तं त्यक्तमयि यदि जीवितं किं मयोपकृतं तस्याः श्लाघ्यमेतद्धि योषिताम् १२ यदि रोदि
मि वादीनां श्रियेति वदन्तु कः तथाप्यश्लाघ्यमेतन्नो वयं हि पुरुषाः किल १३ अथ शोकजडो दी
नोभूतिदीनो मलान्वितः विपत्तस्य भविष्यामि ततः परिभवास्पदं १४ मयापि शान्तनोः कार्ये
राज्ञः शुश्रूषणोचितः जीवितं तस्य याप्यन्ते संत्याज्यं तत्कथं मया १५ किन्त्वत्र मन्ये कर्तव्यं त्यागो
भोगस्य योषितः सचापि नोपकाराय तत्त्वेष्याः किन्तु सर्वथा १६ मयान्रशंस्यं कर्तव्यं नोपका
येपका

रिवा यामरर्थे त्यजन्त्याशां न्ह दर्थे त्समिदंमम २

२ -येति अरीरस्य शान्तनाशनात् तस्य राज्ञः आपन्नमधीनं तज्जीवितं १५ एवं विचार्य दयिताकृते कार्यं कर्तव्यमाह किंत्वि
ति विशेषद्योतकः अत्र कर्तव्ये सचापि योषिद्भोगत्यागः किंतु विशेषे सर्वथा नोपकाराय परलोके तस्याः किंचित्कर्तृत्वात्
और्ध्वदैहिकादिवत् १६ विशेषतस्तु सर्वैः प्रकारैर्मयान्रशंस्यं कर्तव्यं तस्मिन्कृते तदुपकारि अपकारि वा भवेत्तदेव कार्यं तस्यापि कृत

सोपकारासम्भमाह येति इदं ग्रादर्शस्य मानं २७

मा॰ १८ सहचारिणीता १९ २० २१ एवंप्रासंगिकं कुवलयाश्वोपाख्यानं निरूप्य तदुपक्रमस्यैर्थ नागपुत्रौ पितरं विज्ञापयंतौ मदालसा
पु॰टी॰ जीवनं पुनरस्मै तदुःख्यापयेमेवेति प्रकृतमनुसरति एवमिति २२ अस्यं तद्दुःखेन आत्मपुमर्थं ईश्वरैरपि स्वातंत्र्यं पुत्रैर्विश्वस्तादि
९० भिरपि २३ विमर्षं सिद्ध्यसिद्ध्योर्विवेकं नागराट् प्रसृतरः उद्योगस्यावश्यंफलितत्वान्महसन् इवशादोऽयं तदुःख्यापत्ता संभा

100

इति कृत्वा मतिं सोऽथ निष्पाद्योदकदानिकं क्रियाश्चानंतरं कृत्वा अस्तुवाच सुतस्य सः १८ यदि सा मम
तत्वंगीनस्याद्भार्या मदालसा अस्मिन्जन्मनि नान्या मे भविष्यती सहचारिणी १९ तामृते मृगशावाक्षीं
गन्धर्वतनयां शुभा न भोक्ष्ये योषितं काचिदिति सत्यं मयोदितं २० सहधर्मचारिणीं पत्नीं तां मत्त
गजगामिनीं तां विना नान्यां करिष्यामीत्येतत्सत्यं मयोदितम् २१ एवं सुसंपरित्यज्य स्त्रीभोगं तात
सर्वदा क्रीडन्नास्ते समं तुल्यैर्वयस्यैः शीलसंपदा २२ एतत्तस्य परं कार्यं तात तत्केन शक्यते क
र्तुमत्यंतदुष्प्रापमीश्वरैः किमुतापरैः २३ जड उवाच इति वाक्यं तयोः श्रुत्वा विमर्षमगमत्पि
ता विमृष्य चाह तौ पुत्रौ नागराड् प्रहसन्निव २४ यद्यशक्यमितिज्ञात्वा न करिष्यति मानवाः क
र्मण्युद्यमं मनुष्यो गहात्माहानिस्ततः परा २५ आरभेत नरः कर्म स्वपौरुषमहापयन् निष्पत्तिः क
र्मणं दैवे पौरुषे च व्यवस्थिता २६ ॥

येनाद्योतकः २४ एतत्कार्यं कर्तुमशक्यमितिज्ञात्वा तः कर्मण्युद्यमं न करिष्यंति तया कर्माकरणात् एयो योगहात्माप
राहानिः सर्वस्योद्योगसाध्यस्याननुष्ठानेनंद्दतमूलत्वात् २५ अतः कर्मैव श्रेष्ठमित्याह आरभेत इत्यादि स्वमसाधार
णं पौरुषं अहापयन् त्यजन् दैवे देवानां वरे काले वा पौरुषे अध्याने २६ ॥

तस्मादुद्योगस्य सफलत्वात् इतः परं तपश्चर्यां तपःक्रियां २७ अखण्डशक्तिः पूर्णतरशक्तिः शिवो हि गीतप्रियः २८ तदर्थं संगीतशिक्षार्थं
सरस्वती वागधिष्ठात्री प्राक् प्रथमं विभुं महेश्वरं ते २९ नागेन्द्रो ऽश्वतरः सप्तावतरणं नाम तीर्थं ३० त्रिषु सवनेषु कालेषु आप्लुतः कृतस्नानो
भूत्वा तन्मनाः एकाग्रीकृतचित्तः संयमवानित्यर्थः ३१ शब्दब्रह्मात्मसन्मूर्तिर्ब्रह्मणः समवायिनी इतिं च तुष्टयीमामा पराने यात्सर
स्वती तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं स्तोत्रं समारभते जगद्धात्रीमित्यादिना जगद्धात्रीं परायाः पश्यन्त्यादिक्रमेण जगदुल्लासकत्वात् जगन्मा

तस्मादहं तथा यत्नं करिष्ये ऽत्र कावितः तपश्चर्यां समास्थाय यथैतत्सेत्स्यते चिरात् २७ अखण्डशक्तिर्हि ज
गत्येक एव महेश्वरः संगीतकप्रयोगेण स प्रसीदेदिति श्रुतम् २८ सरस्वतीं तदर्थं च प्राक् प्रसाद्य ततो विभुम्
आराधयिष्ये तां भक्त्या जीवयिष्ये मदालसाम् २९ जड उवाच एवमुक्त्वा स नागेन्द्रः सप्तावतरणं गिरेः तीर्थं हि
मवतो गत्वा तपस्तेपे सुदुश्चरम् ३० तन्मना नियताहारो भूत्वा त्रिषवणाप्लुतः तुष्टाव गीर्भिरश्वतरस्तत्र देवीं सरस्वतीम्
३१ अश्वतर उवाच जगद्धात्रीमहं देवीमाराधयिषुः शुभाम् स्तोष्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ३२
सदसद्देवि यत्किंचिन्मोक्षवच्चार्थवत्पदम् तत्सर्वं त्वय्यसंयोगं योगवद्देवि संस्थितम् ३३

तां देवीं द्योतनक्रीडनादिशीलां शुभां सर्वाभीप्सितफलविशिष्टत्वात् सर्वदायिनीं सरस्वतीं ज्ञानशक्तिं आराधयिषुमिच्छन् ब्रह्मणो
वेदस्य योनिं कारणं तस्य स्वाभिन्नब्रह्मनिःश्वसितोत्पादकत्वात् यद्वा ब्रह्मणो ज्ञानेकरणभूतत्वाद्योनिं शास्त्रयोनित्वादिति न्यायात् ३२ सद
सद्भयरूपमूर्तीनां परां सरस्वतीं स्तौति सदसदिति सदसत्व्योपाव्योस हि इह यत्किंचित्तन्मात्रं पदार्थजातजीवितं पदनीयत्वात् पदं तत्र मो
क्षार्थवत्सत्पदं उपाधिगतीर्णे शुद्धब्रह्म तद्विपरीतं वच्चार्थवत्पदमसद्रूपं अविद्यकं गगने मलनीलिकादिवद्ब्रह्मण्यारोपितं यत्सदद्वयमस्ति

मा वृ
टी
१०

101

तत्सर्वंत्वयि परब्रह्मणो व्यतिरिक्तायां परमार्थसत्यभूतायां परात्मिकायां असंयोगात् असंबन्धात् सदसद्रूपमव्यपदेश्यत्वात् त्वयि योगवत्संयुक्तं
इव संस्थितं समष्टकुचितो व्यतिरिक्तस्य कस्याप्यसत्त्वात् चिदात्मकतया सर्वस्य चिदात्मकत्वमेवेति मायायाऽइवत्येवसंविदात्मिकया परया शक्त्या
णितं स्थितमन्यथा त्वनकिंचित्सदसदात्मकद्वितयमित्यर्थः तस्मिद्रूपत्वादेव भगवत्यामसत्तासंयोगः श्राविद्यकस्याज्ञानस्य तिवर्तकं ज्ञा
नमपि तत्समनस्य साहचर्याद्ज्ञानमेवातः सत्त्वस्याप्यसंयोग इति बोध्यं देव्यास्त्वमयस्यापेवमसतक्तस्य परासंविद्रूपतयोग्नौ गीर्णत्वात् जीवि
तत्वं ग्रतएव परमार्थविचारणायां बंधमोक्षाभावो भिहितः तथा चोक्तं नविरोधो न चोत्पत्तिर्नबंधो न च साधकः नमुमुक्षुर्नवामुक्त इत्येषा

त्वमक्षरं परं देवि यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् अक्षरं परमं ब्रह्म विश्वं तद्द्वैक्षरात्मकम् २४ दारुण्यवस्थितो वह्निर्भौमो
चपरमाणवः तथा त्वयि स्थितं सर्वं जगच्चेदमशेषतः २५ ओंकाराक्षरसंस्थानं यत्तद्देवि स्थिरास्थिरम् तत्रमा
त्रात्रयं सर्वमस्ति तद्देवि नास्ति च २६ त्रयो लोकास्त्रयो देवास्त्रैविद्यं पावकत्रयं त्रीणि ज्योतींषि वर्णाश्च त्रयो
धर्मादयस्तथा २७ त्रयो गुणास्त्रयः शब्दास्त्रयो वेदास्तथाश्रमाः त्रयः कालास्तथावस्थाः पितरो हर्निशादयः २८

परमार्थतेति २३ तत्तात्त्वात्मकं सदसत्तयाद्वर्वमादिष्टं यत्तदेवप्रपंचयं स्तयोरसंयुक्तत्वमेव देव्यां प्रपंचयति त्वमक्षरमिति तदक्षरं व्या
पकं परमत्वाभिधाद्न्यस्माज्जीवात्मनो व्यतिरिक्तं त्वमसि यत्र व्यापके परब्रह्मणि अभिव्यापकाधारभूते सर्वं तत्तात्त्वादि प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठाउ
पलभ्यमानत्वमागतं सर्वशब्देनाभिधित्सितमाह अक्षरमिति ब्रह्मव्यापकं तत्तापेक्षया परममुत्कृष्टं अक्षरं न क्षरं तत्ताभावस्वरूपं यतो
यस्मात्कारणभूतात् विश्वं तत्तात्त्वात्मकं नश्वररूपं उद्भूतमिति शेषः २४ शब्दात्मिकायां देव्यां विश्वस्य समवायाव्यस्यानं दृष्टांतेनाह दारुणी
ति अशेषतः सकारणं पादांते ब्रह्मजीवः परिमितमक्षराख्यं इदं जगच्चक्षराख्यं २५ यमदवोभिधानाभिधेयभावेन प्रपंचयत्सदसद्भावा

संबंधवोक्तं इत्यादि ॐकाराक्षरसंस्थानमिति
१०

ॐकारस्वरूपं यन्मात्रात्रयार्धमात्रात्मकसमस्तस्वरूपवाचकं यदक्षरं परापरस्वरूपं संस्थानमाकारो यस्य तत् स्थिरास्थिरं मात्रात्रितयवाच्यं स्थिरम
क्षरत्वाद्ब्रह्मतत्त्वाख्यं विश्वादिकं अस्थिरं क्षरात्मकतया व्याहृतत्वाज्जाग्रदादि तत्र प्रणवे यन्मात्रात्रयं व्यस्तसमस्तमकारादिकमेव सर्वं विश्वमव
ति तत्र हे देवि निर्विशेषचिदात्मकप्रकाशरूपे तव चिदात्मिकाया मात्रानुगतत्वादस्तित्वमवलम्ब्य तेन नास्तिवचनेभ्यस्तव व्याहृतत्वादस
वं हत्वा इति तत्प्रसिद्धौ सत्त्वासत्त्वात्मकादक्षरादक्षरोभयरूपस्य परमस्वभावाया अस्तङ्गतरूपिण्याः प्रवृत्तिरूपा पादे वा स्तनो व्यतिरिक्तमानत्व
मनेन सूचितं ॥ ३८ ॐकारस्य मात्रात्रितयस्याकारादेर्वाचकस्य वाच्यं प्रपञ्चयति त्रयो लोका इत्यादिना त्रयो लोका भूर्भुवःस्वारूपाः त्रयो
देवा ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकाः त्रयो विद्यास्त्रैविद्यं ऋग्यजुःसामस्वभावं पावकानां वह्नीनां गार्हपत्याहवनीयवैश्वदेवानां त्रयं ज्योतिज्यो

एतस्मात्त्रयं देवि रूपं तव सरस्वति विभिन्नदर्शना चाद्या ब्रह्मणो हि सनातना ॥ ३९ सोम
संस्था हविःसंस्थाः पाकसंस्थाश्च ये द्विजाः ता नक्षत्राणि हे देवि क्रियन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ ४०
अनिर्देश्यं तथा चान्यदर्धमात्राश्रितं परम् अविकार्यक्षयं दिव्यं परिणामविवर्जितम् ॥ ४१

तींषि सूर्यवह्निचन्द्रास्त्रयः वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयः धर्मादयः धर्मार्थकामाख्याः ॥ गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि शब्दाः उदात्तानुदात्तस्वरि
तास्त्रयः वेदा वेदप्रतिपाद्याः कर्मोपासनाज्ञानानि त्रीणि आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थाख्यास्त्रयः कालाः भूतं भविष्यद्वर्तमानं च
त्रितयं अवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याद्याः पितरः पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः अहर्दिनं निशा रात्रिरित्यादिना संध्यारूपं त्रितयम् पूर्वश्लो
६५ कस्य अकारोक्तसमुच्चयार्थो बोद्धव्यः ॥ ३८ तवरूपं तदात्मकं स्वरूपमेतत् यात्वं ब्रह्मणोर्धमात्रा वाच्यत्वसनातना नित्यसमवा
श्री यिनी आद्या सर्वकारणं सेव त्वं सेत्थं या त्रिमात्रा वाच्येन विभिन्नं विविधभेदयुक्तं दर्शनं यस्यास्तादृशी तदक्षरोभयोर्नीर्णापि सर्वज
४७ गत्कारणं भवसीत्यर्थः ॥ ३९ सोमहविःपाकात्मकं त्रिविधं कर्म विताचमात्रात्रितयस्य वाच्यं तव स्वरूपमेवेत्याह सोमसंस्था इति सो

मा प्र
टी
९२

मेनित्यकर्मणि संस्थाः स्थितिर्येषां ते हविर्दर्वीहोमेनाभीष्टयमानेनं तमित्यस्थितिर्येषां पाके पाकप्रधाने यज्ञे आज्यादिश्च संस्था येषां ये हि
जात्यैव वर्णिकाः तैर्ब्रह्मचार्यादिभिर्वेदाध्ययनशीलैस्ता मात्रास्थितः स्वः स्वः स्वाराणान्मात्रात्रयरूपायास्तपो ह्यारात्क्रियाः क्रियन्ते यद्वा पाठा
न्तरे याः सोमादीनां संस्था व्यवस्थाः द्विजैर्ब्रह्मचार्यादिभिः क्रियन्ते मा व्यवस्थास्तैस्तत्त्वमात्रात्रितयात्मिकाया उच्चारणात्क्रियन्ते सर्वेषां सो
मादिरूपाणां कर्मणां वेदाश्रयत्वाद्वेदस्य च मात्रात्रितयात्मकत्वात्तस्य च विशुद्धात्तरूपत्वादिति परम्परया तदुच्चारणादेव क्रियन्ते
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवमिति गीतास्मृ ४ एवं मात्रात्रितयस्य चराचरवाचकत्वमभिधाय तदुत्तीर्णं परमर्धमात्रावाच्य
माह अनिर्देश्यमिति जातिगुणक्रियायदृच्छाभिः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकैर्निर्देष्टुमशक्यं तत्र हेतुः परं श्रेष्ठतरादपि परमोत्तीर्णं

102

नैवं च परं रूपं यन्न शक्यं मयेरितम् न वास्येन च वा जिह्वा ताल्वोष्ठादिभिरुच्यते ४२
इन्द्रोऽपि वसवो ब्रह्मा चन्द्रार्कौ ज्योतिरेव च विश्वावासं विश्वरूपं विश्वेशं परमेश्वरम् ४३

प्रपञ्चयतीति किं प्रदर्शितेभ्यो लोकादिभ्यो भिन्नं ओंकारस्यार्धमात्राश्रितं अविकारिविकाराभाववत्कूटस्थत्वात् अत एवाव्ययं नाश
हीनं द्विविधो ततनस्वभावे तुर्यं भवं द्विधं तत्र प्रकृतिसमाश्रित्य पराक्रमवर्णलोकादिविपरिणामेन तत्तद्भूतभौतिकभावव्यवहरण
रूपेण विशेषेण वर्जितं यत्तत्त्वरूपं परमसत्त्वोत्कृष्टमेतद्रूपं तदाद्यन्ताभ्यां विनिष्क्रान्तं भवतीत्यन्तरेणान्वयः ४१ तदेतद्रूपाद्युत्तीर्णं
यत्तत्त्वरूपं मयेरितं लोके न शक्यं अवाङ्मनोगोचरत्वात् आस्यादिभिरकारादिवर्णेनोच्यते अतस्तन्मयागदितुं न शक्यते ४२ एवं
परं रूपं विश्वोत्तीर्णं तया वाङ्मनोविषयाभावादशक्यनिरूपणं प्रतिपाद्यास्यैव कथंचिद्विश्वात्मकतया स्वरूपं निरूपयति इन्द्रश्चादि ९२

इंद्रादयस्त्वयि स्थिमिव्यापकाधिकारणरूपायां मनीषिभिर्भाव्यंते प्रकटीक्रियंते अन्यथा त्वतेनार्किं विदित्यर्थः तत्रेन्द्रो मायोपहितः सृष्ट्यादि
कारी परमेश्वरो नानाभूतः वसवोशेषभूतस्तत्त्वाग्नीश्वराधिष्ठितमायाकार्याणि जगत्प्रपंचोपादानानि तेषामेव स्थूलत्वावस्थापादको ब्र
ह्माहिरण्यगर्भः सूत्रात्मा जगदाप्यायनप्रकाशनपवनादिक्रियाप्रयुक्तं वह्न्यादि तदेतद्विश्वकारणं त्वयि निर्विभागं संविद्रूपायां प्रक
टीक्रियते इति चतुर्थेन सम्बन्धः यच्चेदमस्ति यच्चाग्रे तत्तेजो विद्धि मामकं गामाविश्य च भूतानीत्यादिगीतास्व विशेषनिर्देशेन निद
र्शनया सर्वात्मत्वं प्रोच्य सामान्येनाप्याह विश्वावासमिति विश्वमावासयति स्थापयति विश्वस्मिन्वावासो यस्य तत् विश्वानि रूपाणि
शरीराणि यस्य विश्वेषामीशं नियंतारं परमेश्वरं ईश्वराणामपीश्वरं त्वा त्वां स्मरामि ४३ तस्य च त्वा तेन सांख्यशास्त्राद्यमेव कारणमित्याह
सांख्येति सांख्ये चतुर्विंशतितत्त्वप्रतिपादके पंचविंशतितद्रूप पुरुषपर्यवसाने उक्तं वेदांतवादे च सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिते

सांख्ये वेदांतवादोक्तं बहुशाखास्थिरीकृतम् अनादिमध्यनिधनं सदसच्च सदेव यत् ४४ एकं
त्वनेककार्येष्वभवभेदसमाश्रितम् अनाख्येयगुणाख्यं च वर्गाख्यविश्वगणाश्रयम् ४५

मित्येतदक्षरमिदं सर्वं तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिके वेदांतवादे च प्रतिपादितं तदेव चान्येषु शास्त्रेष्वपि फलतयानिष्पादितं
इत्याह बहुभिः शाखाभिः शास्त्रोपनिषन्मन्त्रवादिभिः स्थिरीकृतं एकस्य शुद्धस्य परब्रह्मात्मकस्य फलस्य लेशोपलेशादिभिः प्रतिपा
दितं तदुक्तं सारस्वते स्तोत्रे त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च रुचीनां वैचि
त्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इवेति शास्त्रेषु निरूपितं प्रतिपादयति अनादीत्यादि विश्व
स्यादिमध्यतयास्वछादिरहितं गगनादिवत्तज्जनिमन्मादियोगि यस्मज्जगत्तो यो निभूतमक्षरात्मकं न वासत्त्वानुविद्धतया शुद्धत्वाज्जी
वोपि यत्र भवति न वा सत्त्वरात्मकं प्रकृत्यादि यच्च सदेव कालत्रयेप्यबाधितं वा रितात्स्वरूपान्यथाभावयोगि सत्त्वं परमा
र्थसद्रूपं तद्रातत्वोभयोर्निर्णीतत्वात् ४४ एकं सजातीयादिभेदरहितं त्वामुख्ये महितीयं च स्फटिकतटमिव सर्वोपाधिप्रति

मा त्र
टी
१०३
103

त्वायासहिमलमाद्यनेकैव अविद्यावद्भिर्मलिनहृदयैः अकृतमप्यद्वैतब्रह्मात्मतत्वं असंभावनाद्याक्रांतचित्ततया न श्रद्धीयते अत उक्तं ना
पेक्ष्यमिति अपि रेकार्थे मोहनिद्राया उत्थेयत्वमेवार्थः तत्र हेतुः भवे संसारे भेदैः समाश्रिते तदाश्रयणं विहाय भेदानामसत्वात् वा
द्यसंवेदनोज्झिततया स्वस्वभावनिरूपहितपरब्रह्मात्मतयावस्थानादविद्यमानाख्योविशेषनिर्देशो यस्य तत् फलव्याप्ति
निषेधेमात्मतानिवृत्तिप्रयोजनपरिशिष्टमाणायां हमेषसांगुणानां सर्वतत्वादीनामाख्यो विशेषनिर्देशो यस्य तत् तदुक्तं सर्व
ततातलिरनादिबोधः स्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः अनंतशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरंगानि परमेश्वरस्येति वर्गः समता ब्रह्मा
दिकीटांतेषु एकरूपता यस्य यदुक्तं यैव चिद्गगनाभोगे स्त्रवणे भाति भास्करे यथा विवरकोशस्थे सैव चिकीटकोदरेष्विति वर्गः सहायः

नानाशक्तिमत्वमेकं शक्तिवैभवभाविकम् सत्वोत्तमं महासौख्यं रूपं तत्वविभाव्यते ४९
एवं देवि त्रयाभावं सकलं निष्कलं च यत् अद्वैतावस्थितं ब्रह्म यच्चाद्वैतव्यवस्थितम् ५०

आवर्तमानेषु अनुहृतो वा एवंरूपो विशिष्टनिर्देशो यस्य तत् त्रयाणां गुणानां सत्वरजस्तमसां प्रकृतिस्वरूपाणां साम्यमाधारः ४५
नानाशक्तिमत्वं सृष्ट्यादिनिर्माणेः त्वं ब्रह्मांतेषु कानां ब्रह्मादीनामेकं प्रधानं ईशानं सर्वशक्तिमत् अत्र हेतुः शक्तीनां वैभवं अनंत
सम्यग्दृशिमत्वं तत्स्वभाविकं प्रकटयत् स्वतंत्रत्वात् तस्य मुख्यस्वभावमाह सत्वोत्तमपरमानंदः सार्वभौमाद्यानंदानां शततमगुणोत्कृष्टा
नां विश्रांतिस्थानम् अत एवाह महासौख्यमिति निर्विशेषं महानंदमित्यर्थः अस्यानंदस्यान्ये मात्रामुपजीवंतीत्यादिश्रुतेः एवं स
गुणं निर्गुणं च ब्रह्मपरमार्थं निर्विभागं तत् विद्रूपया देव्या परामर्शात्रूपया इति तं प्रतिपादितम् ४९ उक्तमुपसंहरति एवमिति सक
लं तत्समस्ता जीवितं अद्वैतं जीवः निष्कलं उपाध्युपशीर्णं ब्रह्म तदेवाह अद्वैतावस्थितमिति द्वैतेप्रपंचे ५० १०३

उक्तं स्तोत्रार्थसंग्रहकृत् शब्दात्मिकाया भगवत्याः सरस्वत्याः सर्वोपलम्भपरमकारणत्वं दर्शयति येऽर्था इति येऽर्था योगिप्रमत्ताः पर
माणवादयो नित्याः पदार्थाः ये चान्ये तेभ्यो विलक्षणा अनित्या भूम्यादयः स्थूलाः पदार्थाः विलयादौ विनश्यन्ति कारणात्मना तिष्ठन्ति
ये च स्थूला विराडादयो नार्या इति स्थूला महाविराडादयोऽपि बोध्याः ये च सूक्ष्माः प्रकृतिप्रधानादयः अतिसूक्ष्मं च निरूपयिष्यते निर्वि
शेषं परं ब्रह्मतत्त्वं ये वा भूमौ लोकालोकान्तायां विप्रकृष्टाः पदार्थाः अन्तरिक्षे भुवो लोके अन्यतः स्वरादिसत्यान्तेषु लोकेषु भूमिग्र
हणेन यामलानामपि ग्रहणं तेन चतुर्दशभुवनान्तर्वर्त्ति यत्किंचित्पदार्थजातं समस्ति तेषां सर्वेषां हे देवि ततत्पदार्थस्य सन्नि
कृष्टविप्रकृष्टदेशकालनानाकारिकारितशब्देन सर्वव्यापकेन वेदशास्त्रादिना परिगृहीतमूर्त्तिना काशवचनसंघर्षजनितेन

येऽर्था नित्या ये विनश्यन्ति चान्ये येऽर्थाः स्थूला ये च सूक्ष्मा निसूक्ष्माः ये वा भूमौ येऽन्तरिक्षेऽन्यतो वा तेषां देवि त्वत्त एवोपलब्धिः ४८ यच्चामूर्तं यच्च मूर्तं समस्तं यद्वा भूतेष्वेकमेकं च किंचित् यद्दिव्यास्ति क्ष्मातले खेऽन्यतो वा तत्सम्बद्धं त्वत्स्वरैर्व्यञ्जनैश्च ४९

व्यवहरणशीलत्वेन एव पराद्रूपाया उक्तरीत्या पश्यन्त्यादिषड्हृन्माया उपलब्धिः प्रतीतिर्भवतीत्यर्थः यदुक्तं न सोऽस्ति प्रत्ययो लो
के यः शब्दानुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते इति वाक्यपदीये एवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदकेन देव्याः परमका
रणत्वं प्रदर्शितम् ४८ त्वत्त एवोपलब्धिरित्युक्तं तत्स्पष्टयति यच्चेति हृदये चैतन्यमात्रसत्ताकं स्वयंज्योतीरूपं तत्तत्परामर्शात्मनाप
रारूपये त्वया स्वात्मानमविभक्तमपि विभागयुक्तमिव चिकीर्षुरकामयत सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः ततश्च मूला
धारादिचक्रेषु विश्रम्य गगनसंघर्षितेन श्वसनेन तेषु तेषु अस्थानेषु कण्ठादिष्वाहत्य विषक्रमात्रेयं वर्णानामभिव्यंजकं
करणविहृतम् वर्णाश्च पदवाक्यादिकल्पनयार्थसंकेतपरिच्छिन्नतामापन्ना एवं क्रमप्रसूता इमे वं तदपि त्वद्रूपः शब्दः

मा पु
टी
१४

पदं वाक्यं वाक्यमित्याद्युच्यते तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंग
यंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंतीति अत्र वाचस्तुरीयं चतुर्थमंशं वैखर्याख्यमित्यर्थः अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना
बह्वी नानारूपा भवति मितममितं स्वरः सत्यानृते एष तद्भावभौतिको विकारो वाचः वदन्वाक्प्रोवाच मंतरो यमयतीत्यादि च
वाजसनेयके सा वाक्य यया समे भाषितः सा हि वक्तुर्नित्या नाकृचे तस्य ज्योतिः स्वरूपा तेन नित्यसमवायिनी नहि वक्तुर्वक्तेर्विपरि
लोपो विद्यते विनाशित्वादिति श्रुतेरितिरर्थः पदार्थस्तु अमूर्तं ब्रह्म व्याकृताकाशवाय्वादिकं मूर्तं ततो विलक्षणं तेजोब
न्नभूतभौतिकादिकं समस्तं समष्टिरूपं व्यष्टिरूपमाह यद्वांतर्याम्यादिभूतेष्वाकाशादिष्वेकमेकं प्रत्येकं द्व्यष्टभूतं परमार्थ
त एकमेव किंचिद्रूपं शक्तिदिवि स्वर्गे अंतराले स्यांतरिक्षे अधस्तात् पातालादिषु तत्सकलं तत्त्वैः स्वरैः सम्यग्व्याप्तिभिः स्वरैरकारादिभि
र्व्यंजनैः ककारादिभिः ऊष्मादिभिः स्पर्शैः सम्बद्धः शब्दार्थयोर्नित्यसमवेतत्वात्सम्यक्फलपर्यवसायि वद्धमित्यर्थः अभिव्यक्त
वाकं चात्र यास्यामि त्रावरुणां मदनाइत्वरं तीत्रिषष्टिं वर्णात् ततः प्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते तां पश्यंतीं अथ मनुदितां मध्य
मां बुद्धिसंस्थां वा चं वक्त्रकरणविघटितैर्वैखरीं च प्रपद्ये इति स्वराद्वाविंशतिश्चैव स्पर्शानां पंचविंशतिः यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वा
रश्च यमाः स्मृताः अनुस्वारो विसर्गश्च ᳵक ᳶप इति पराश्रयौ एते गदिता वर्णास्त्रिषष्टिरिति सूरिभिः एतैर्वर्णैरिदं जगत्सर्वं चरित्रं स्या
त्तु एवेत्यादि शिक्षाशास्त्रे अत्रायं विभागः अ इ उ ऋ वर्णाश्चत्वारो ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाद्द्वादश लृकारस्य दीर्घाभावात् ह्रस्वप्लुत
भेदाद्द्विधा संध्यक्षराणां ह्रस्वाभावाद्दीर्घप्लुतभेदादष्टविधानि तान्येवं द्वाविंशतिः स्वराः कादयो मांताः
पंचविंशतिः स्पर्शाः अंतस्था ऊष्माणश्च चत्वारः यमाश्चत्वारः कुं खुं गुं घुं इति सदृशो
वर्णाः अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्चत्वार इत्यादि

104

सप्तस्वरूपतद्वन्तं कुञ्जवासिनी दन्धनीतियादेवी मद्दयांवंदशाद्दरीमावतानगा जिज्ञातदायिश्रीवागीशायमवदनेशतिद्वजः ५५। गीत
सप्तहायस्वर्वकतयाचमत्कारितान्यसहायं वंप्राप्यते सहायमितिमेमज्ञेनोभावयोः ५२ सप्तस्वरानिषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैव
ताः पंचमश्चेत्यमी सप्ततंत्रीकण्ठोत्थिताः स्वराइति तेषांच मूर्छनार्थग्रामाः सन्निधापनं ग्रामस्त्रामं त्रयोणि इतिभुरादौ तेचस्वरसप्तस्वास
प्ततयारागाः स्थानेशंचरणंगेयस्य यदूर्ध्वं हृदयग्रंथेः कपोलफलकादयः प्राणसंचारणस्थानंस्थानमितिमभिधीयते इतितेचसप्तस
रसंबंधात्सप्तैवरागाभैरवोमेघमल्लारो दीपकोमालकोसकः श्रीरामश्चापिहिंदोलोरागाः सप्तप्रकीर्तिताः इतिगीतशास्त्रे तेषांच
नियतस्वरव्यंजनवशानिगीतकानि गाथाश्च सप्तैवस्वराणांसप्तानांश्रेणीनायां सप्तैवमूर्छनाः षड्जंग्रंयेप्रवस्तुः स्वराः श्रेणीमूर्छनासे
जड उवाच एवंस्तुता तदा देवी विष्णोर्जिह्वा सरस्वती प्रत्युवाच महात्मानं नागमश्वतरं ततः ५० सरस्वत्युवाच
वरं ते कम्बलभ्रातः प्रयच्छाम्युरगाधिप तदुच्यतां प्रदास्यामि यत्ते मनसि वर्तते ५१ अश्वतर उवाच सहायं दे
हि देवि त्वं पूर्वं कम्बलमेव मे समस्तस्वरसम्बन्धमुभयोः संप्रयच्छ नौ ५२ सरस्वत्युवाच सप्तस्वरा ग्रामरागाः स
प्तपन्नगसत्तम गीतकानि च सप्तैव तावतश्चापि मूर्छनाः ५३ तानाश्चैकोनपंचाशत् तथा ग्रामत्रयं च यत् एतत्स
र्वं भवान्गाता कम्बलश्चैव तेऽनघ ५४ ज्ञास्यते मत्प्रसादेन भुजगेन्द्रापरं तथा चतुर्विधं पदं तालं त्रिप्रकारं लयत्रयं
सुदाहृतेति ५५ तेषां च स्वराणां प्रत्येकं सप्त सप्त तानाः एकोनपंचाशत् तत्र लयः सहचारी तालमृदंगवेणावेणहस्तामितयातो
सप्तकाले विरामो लयः निषादर्षभगांधारास्त्रयोग्रामत्रयं षड्जमध्यमधैवतं वापंचमश्च सामान्यं विश्रांतिस्थानं याश्रूर्छनेत्युच्यते तदुक्तं
षड्जं मयूरो वदति सचमतश्च पंचमं ऋषभ साधारणे काले पिकः कूजति पंचमं रेभंति ऋषभं गावस्तेचमताश्च पंचमम् अजाविकश्च
गान्धारं सचमतश्च पंचमम् मध्यमं क्वणति क्रौंचः सच मतश्च पंचमम् धैवतं हेषते वाजी सच मतश्च पंचमं हस्ती गर्जति नैषादं स
चमतश्च पंचममिति केचिन्निषादर्षभगांधारास्त्रिविधं ग्राममाहुः तदुक्तं निषादर्षभगांधारं भेदं ग्रामत्रयं स्मृतमिति ५८

मा ३ टी १०५ अपरमन्यत्पदंस्थानंउरःकण्ठःशिरोदन्ताहृदयकपोलादयश्चेतिचतुर्विधंस्थानंतालंकालक्रियामानंददातिएतत्सप्तस्वरास्तेषांनिसामंम
त्रंमध्यंतारमितित्रिप्रकारंतेषांचव पाणांमंद्रादीनांलयंचत्रिविधम् ५५ पतिःतेषांमंद्रादीनांविच्छित्तिःतत्ताहस्वर्यात्तच्चत्रिप्रकारंश्रोतो
यंवादित्रंतच्चचतुर्विधंततंश्रानद्धंसुषिरंघनंचततंवीणादिकंवाद्यमानद्धंमुरजादिकंवंशादिकंतत्सुषिरंकांस्यतालादिकंघनमित्यमरः अ
परमितिरागाणांषड्जादिस्वरविश्रान्तीनांगमकस्वभावानांश्रुत्येरागपरिपोषकाणांरसात्मकांगहारागेयानुभावहावभावादीनांतानं
प्रबंधश्छन्दोर्थगुणानाशक्तिरूपम् यदुक्तं गतिस्तुरागःसंगीतेसच्चालापःप्रकीर्तितः गमकोश्रुत्येरागस्यपरिभावोरसा

पतिस्त्रयंतथातोद्यंमयादत्तंचतुर्विधं एतद्भवान्मत्प्रसादान्नागेंद्रापरंचयत् ५६ यस्योनगीतमायत्तंस्वर
व्यंजनयोश्चयत् तदशेषंमयादत्तंभवतःकम्बलस्यच ५७ यथानान्यस्यभूलोकेपातालेवापिपन्नगे प्रणे
तारौभवंतौचसर्वस्यास्यभविष्यतः पातालेदेवलोकेचभूलोकेचैवपन्नगा ५८ जडउवाच इत्युक्त्वासातदा
देवीसर्वजिह्वासरस्वती जगामादर्शनंसद्योनागस्यकमलेक्षणा ५९ तयोश्चतथयथाहृतंप्रज्ञाश्रेसर्वम
जायत विज्ञानमुभयोरग्र्यंपदतालस्वरादिकं ६० इतिमार्कंडेयपुराणेकुवलयाश्वीयेसरस्वतीस्तुतिर्नाम

मकः गीतिःप्रबंधश्छन्दोर्थगुणानाशक्तिविषयत्वइति अत्रचस्वराणांदेशकालक्रियादिभेदेनानंत्यंविज्ञेयम् यदुक्तंदेशका
लादिभेदेनक्रिययास्वरमिश्रयाभेदाश्चषट्पंचाशत्कोटयोगीतस्यकीर्तिताइत्यादि ५६ अपरमितस्यविषयमाह यस्येति
ति यस्यगाथादेःगीतमालापःआयत्तमधीनंस्वरव्यंजनयोश्चयदधीनं ५७ प्रणेतारौगायकौशिक्षाकारकौच अस्योक्त
स्यस्वरादेःलोकस्यार्थिनश्च ५८ ५९ ६० मार्कंडेयभावप्रदीपेषड्विंशोध्यायः ॥

105

१ संहतया त्वस्मयावाचा कलौ मधुरस्फुटध्वनी २ २ ४ ५ ६ जातिं पूर्वजन्म स्मरतीति तथा यास्मात् तद्वत् पूर्ववत् योगिनी योगयुक्ता योगमाता योगोपदे

जड उवाच ततः कैलासशालेंद्रशिखरस्थितमीश्वरं गीतकैः सप्तभिर्गीतैस्तंत्रीलयसमन्वितौ १ आरिराध
यिषू देवमनंगांगहरं हरम् प्रचक्रतुः परं यत्नमुभौ संहतवाक्कलौ २ प्रातर्निशायां मध्याह्ने सन्ध्ययोश्चापि
तत्परौ तयोः कालेन महता स्तूयमानो वृषध्वजः ततोथ गीतकैस्तोषं प्राह हे श्वो व्रियतां वरः ३ ततः प्रणम्याश्व
तरः कम्बलेन समं तदा व्यज्ञापयन्महादेवं शितिकण्ठमुमापतिं ४ यदि नौ भगवान्प्रीतो देवदेवस्त्रिलोचनः
ततो यथाभिलषितं वरमेतं प्रयच्छ नौ ५ मृता कुवलयाश्वस्य पत्नी देवमदालसा तेनैव वयसा साद्य दुहि
तृत्वं प्रयातु मे ६ जातिस्मरा यथा पूर्वं तद्वत्कान्तिसमन्विता योगिनी योगमाता च मद्देहे जायतां भव ७ म
हादेव उवाच यथोक्तं पन्नगश्रेष्ठ सर्वमेतद्भविष्यति मत्प्रसादात्समस्तं च शृणु चेदं भुजंगम ८ कामं वेदम
भिध्यायन्कुरु त्वं पितृतर्पणं श्राद्धावसाने शान त्वं मध्यमं पिण्डमात्मना ९ भक्षिते तु ततस्तस्मिन्भवतो म
ध्यमात्फणात् समुत्पत्स्यति कल्याणी तथा रूपा यथा मृता १० जड उवाच एतच्छ्रुत्वा ततस्तौ तु प्रणि
पत्य महेश्वरम् रसातलं पुनः प्राप्तौ परितोषसमन्वितौ ११

पुत्री ७ चकार उपायविशेषद्योतकः ८ अशान भक्षय अभिध्यायन् चिंतयन् श्राद्धस्यावसाने समाप्तौ पितृणां स्नानं तर्पणे ९ फणा

१२ १३ गुप्तां गोपितां रक्षितां श्वेतगृहे रहःस्थाने १४ नागपतेरश्वतरस्य पुरं १५ १६ देवत्सौ मानदः मानकृत् १७ १८ अब्रूतां प्रकथयतां प्रणयोपेते

मा पु
टी
१०६

106

तथा चक्रतवास्याइंस नागः कम्बलानुगः पितरंच मध्यमं तद्यथावदुपजग्मिवान् १२ तमभिध्यायतः
कामं ततः सा तनुमध्यमा जज्ञे निःश्वासतः सद्यस्तद्रूपा मध्यमा फणात् १३ नचापि कथयामास कस्यचि
त्स भुजंगमः श्वेतगृहे तां सुदंतीं सखीभिर्गुप्तामधारयत् १४ तौ चात्रदिनमागम्य सुतौ नागपतेः पुरम् ऋत
ध्वजेन सहितौ विक्रीडाते मराविव १५ एकदा तु सुतौ प्राह नागराजो मुदान्वितः यन्मया पूर्वमुक्तं न क्रि
यते किं न तत्तथा १६ स राजपुत्रो युवयोरुपकारी ममांतिकं कथं नानीयते वत्सावुपकाराय मानदः
१७ एवमुक्तौ ततस्तेन पित्रा स्नेहवता सुतौ गत्वा तस्य पुरं सख्ये रेमाते तेन धीमता १८ ततः कुवलयाश्वं तौ
कृत्वा किंचित्कथान्तरम् अब्रूतां प्रणयोपेतं स्वगेहागमनं प्रति १९ तावाह नृपपुत्रोसौ नन्विदं भवतोर्गृहम्
धनवाहनवस्त्रादि यन्मदीयं तदेव वाम् २० यद्यस्ति वांछितं दातुं धनं रत्नमथापि वा तद्दीयतां द्विजसुतौ य
दि वां प्रणयो मयि २१ एतावतापि दैवेन वंचितोस्मि दुरात्मना यद्युवाभ्यां ममत्वं नो मदीये क्रियते गृहे २२
यदि वा मत्प्रियं कार्यमनुग्राह्योस्मि वा यदि मद्धने मम गेहे वा ममत्वमुपकल्प्यताम् २३

तेसख्ये हे १९ नन्वित्यनुज्ञायां वां युवयोः २० अस्य भवतोः पितुः वां युवाभ्यां वां युवयोः २१ एतावतापि युवाभ्यां मामके गृहादौ वक्रतं ममताभ्यां पतेन वंचित

देवतनयाद्यहवयोरिति ॥ इत्यादिकार्यमपिक्रियतां २२

१०५

मत्स्वकं मम संयतने स्वकं आत्मीयं युवां विजानीतं अत्रोपपत्तिमाह सत्वेतिमित्रं २४ शापितौ कृतशपथौ युवां २५ २६ अस्मयाविभिन्नवं २८ २९

युवयोर्यन्मदीयं तन्मत्स्वकं युवयोः स्वकम् एतत्सत्यं विजानीतं सत्यो प्राणो बहिश्चरः २४ पुनर्नैवं विभिन्नौ हे
वक्तव्यौ द्विजसत्तमौ मत्प्रसादपरौ प्रीत्या शापितौ हृदयेन मे २५ ततः स्नेहार्द्रवदनौ तावुभौ नागनन्दनौ
ऊचतुर्नृपतेः पुत्रं किंचित्प्रणयकोपितौ २६ ऋतध्वज न सन्देहो यथैवाहमवादिदम् तथैव चास्मन्मनसि
नात्र चिन्त्यमतोऽन्यथा २७ किं त्वावयोः स्वयं पित्रा प्रोक्तमेतन्महात्मना द्रष्टुं कुवलयाश्वं तमिच्छामीति पुनः
पुनः २८ ततः कुवलयाश्वोऽसौ समुत्थाय वरासनात् यथाह तात तस्मै का प्रणाममकरोद्भुवि २९ कुवल
याश्व उवाच धन्योऽहमति पुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया यत्तातो माममि द्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ३० त
दुत्तिष्ठत गच्छामस्तामात्तां क्षणमप्यहम् नातिक्रान्तुमिहेच्छामि पद्भ्यां तस्य शपाम्यहम् ३१ जड उवाच
एवमुक्त्वा ययौ सोऽथ सह ताभ्यां नृपात्मजः प्राप्य च गोमतीं पुण्यां निर्गम्य नगराद्बहिः ३२ तन्मध्येन ययु
स्ते वै नागेन्द्रनन्दनाः मेने च राजपुत्रोऽसौ पारे तस्यास्तयोर्गृहम् ३३ ततश्चाकृष्य पातालं ताभ्यां नीतो
नृपात्मजः पाताले ददृशे चोभौ सपन्नगकुमारकौ ३४

प्रणवं दृष्टवान् तस्यं ३० अतिक्रान्तं व्यावर्तयितुं पद्भ्यामिति चतुर्थी ३१ ३२ तस्या गोमत्या मध्येन पारे तीरे अस्मिन् तस्या नद्याः ३३ आकृष्य हस्ताभ्यां

गृहीत्वा उभौ विप्रकुमारौ पन्नगकुमारकौ ददृशे ३४

मा पु
टी
१०७

फणेतितस्याभिज्ञानमाह फणामणिभ्यांकृतउद्योतःप्रकाशोययोस्तौव्यक्तःस्वस्तिकोरेखाविशेषस्तस्यलक्षणंययोस्तौसुरूपांगौसुंदरांगौ
तौविलोक्यविस्मयेनोत्फुल्लेलोचनेयस्यतादृशोभवदितिशेषः ३५ ३६ माननीयंपूज्यंदिवौकसांदेवानां ३७ ३८ ३९ अन्यत्रपरस्मिन्देशेमृदं

फणामणिकृतोद्योतौव्यक्तस्वस्तिकलक्षणौ विलोक्यतौसुरूपांगौविस्मयोत्फुल्ललोचनः ३५ विहस्यचा
ब्रवीत्प्रेम्णासाधुभोद्विजसत्तमौ कथयामासतुस्तौचपितरंपन्नगेश्वरं ३६ शांतमश्वतरंनागंमाननीयं
दिवौकसां रमणीयंततोपश्यत्पातालंसनृपात्मजः ३७ कुमारैस्तरुणैर्वृद्धैरुरगैरुपशोभितं तथैवनाग
कन्याभिःक्रीडंतीभिरितस्ततः चारुकुण्डलहाराभिस्ताराभिर्गगनंयथा ३८ गीतशब्दैस्तथान्यत्रवेणु
वीणास्वनानुगैः मृदंगपणवातोद्यहारिवेश्मशताकुलं ३९ वीक्षमाणःसपातालंययौशत्रुजितःसुतः
महतात्मानमभीष्टंयंपन्नगाभ्यामरिंदमः ४० ततःप्रविश्यतेसर्वेनागराजनिवेशनं ददृशुस्तेमहात्मा
नमुरगाधिपतिंस्थितम् ४१ दिव्यमाल्याम्बरधरंमणिकुंडलभूषणं स्वच्छमुक्ताफललताहारिहारोपशो
भितम् ४२ केयूरिणंमहाभागमासनेसर्वकांचने मणिविद्रुमवैडूर्यजालांतरितरूपके ४३

गादिभिरातोद्यैर्वादित्रैर्हारीणिमनोहराणिवेश्मनांशतानितैराकुलंसंकुलं ३९ ४० उरगाधिपतिमश्वतरं ४१ स्वच्छाभिर्मुक्ताफ
ललताभिर्हारिणामनोहरेणहारेणोपशोभितं मण्यादीनांजालैरंतरितंविचित्रंरूपकंयत्रतत्रसर्वकांचनेऽआसनेऽआसीनमितिशेषः ४३

तस्य श्रुतध्वजस्य ४४ परिषस्वजे आलिलिंग ४५ उपाघ्राय शिंघित्वा अमित्रवर्गस्य निहंता भव ४६ ते प्रसिद्धा भवतो गुणाः असामान्या विशि
ष्टा ४७ ततस्मात् एतान् गुणान् वर्त्तयंथा वर्त्तयस्व तवहेतः जीवितमिति अगुणो गुणहीनः ४८ निर्वृतिः सोख्यं विश्वासं महाजने सज्जने

सतोम्यो दर्शितस्तस्य जातेः साकमसाविति वीरः कुवलयाश्वोथ पित्रे चासौ निवेदितः ४४ ततोननाम
चरणौ नागेंद्रस्य ऋतध्वजः तस्य पाप्य बलाक्रांतं स नागः परिषस्वजे ४५ मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय चिरं जीवेति
पुत्रक निहंतामित्रवर्गस्य पित्रोः शुश्रूषणं कुरु ४६ वत्सधन्यस्य कथ्यंते परोक्षस्यापि ते गुणाः भवतोम
मपुत्राम्याम सामान्या निवेदिताः ४७ तदेतानेव वर्त्तयंथा मनोवाक्कायचेष्टितैः जीवितं गुणिनः साध्यं जी
वन्नेवमृतो गुणः ४८ गुणवान्निर्वृतिः पित्रोः शत्रूणां हृदयज्वरः करोत्यात्महितं कुर्वन्विश्वासं च महाजने
४९ देवताः पितरो विप्रा मित्रार्थि विकलादयः बान्धवाश्च तथेच्छंति जीवितं गुणिनश्चिरम् ५० परिवाद
निहृमानां दुर्गतेषु दयावताम् गुणिनां सफलं जन्म संश्रितानां विपन्नतैः ५१ जउउवाच एवमुक्त्वा स तं
वीरं पुत्राविदमथाब्रवीत् हृष्टः कुवलयाश्वस्य कर्त्तुकामो भुजंगमः ५२ स्नानादिकं क्रमात्कृत्वा सर्वमे
व यथाक्रमम् मधुपानादिसंभोगमाहारं च यथेप्सितम् ५३ ततः कुवलयाश्वेन हृदयोत्सवभूतया क
थया स्वल्पकं कालं स्थास्यामो हृष्टचेतसः ५४ ॥

५१ अर्थितो वनपकाः विकला रोगिणः जीवितमायुः ५० परिवादानिंदाया निहृमानां विमुखानां दुर्गतेषु दरिद्रेषु विपन्नैस्तैरापन्नैः संश्रिता

नामसंगीतौ ५५

मा॰ पु॰
टी॰
१०८

108

अपचितिंशक्त्रौ ५५ आत्मवानजितचित्तः उपजोषमित्यव्ययं स्वतोऽर्थे यथोपजोषं स्वस्वत्वमनतिक्रम्येत्यर्थः ५९ मार्कण्डेयभावप्रदीपे सप्तविं
शोऽध्यायः पवनाशी भुजंगः उपासांचक्रिरे सिषेविरे १ अन्तर्दृपाभिर्योग्याभिः पुत्रयोः सख्येर्मित्र स्पष्टं ऋतध्वजस्य २ तव भद्रस्य शर्माश्रय सप्तम

अन्ये मे नेच तन्मौलीवचः शत्रुजितः सुतः तथा च कारापचितिं पन्नगेशोऽस्तु दारथीः ५५ समेत्य तेनात्म
जभूपनन्दनैर्महोरगाणामधिपः ससत्यवाक् मुदान्वितोऽन्नानि मधूनि चात्मवान्यथोपजोषं बुभुजे स
भोगभुक् ५९ इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने ऋतध्वजपातालयानं नाम सप्तदशोऽध्यायः २२
जड उवाच कृताहारं महात्मानमधिपं पवनाशिनं उपासांचक्रिरे तौ भूपालतनयस्तदा १ कथा
भिरन्तरूपाभिः स महात्मा भुजंगमः प्रीतिं संजनयामास पुत्रसख्येरुवाच च २ तव भद्रस्य किं ब्रूहि गे
हमभ्यागतस्य यत् कर्तव्यमुरस्तन्माशंकां पित्रीव सतो मयि ३ हिरण्यं वा सुवर्णं वा वस्त्रं वाहनमा
सनं यच्चाभिमतमत्यर्थं दुर्लभं तद्वृणीष्व मां ४ कुवलयाश्व उवाच भवत्प्रसादाद्भगवन्सुवर्णादि गृहे
मम पितुरस्ति मम याप्यपि न किंचित्कार्यमीदृशैः ५

गेहमभ्यागतस्य च कर्तव्यमस्ति तत् शंकां संत्यज्य विहाय यथायं पुत्रो मयि पितरि त्यक्त्वा वश्यकर्तव्यं ब्रवीति तथा त्वमपि मम सुत इव तत्
ब्रूहीत्यन्वयः एवं सामान्यकर्तव्ये चोदितो नागेश्वरेण राजपुत्रः ३ विशेषतश्चोदयति हिरण्यं वेति ४ ईदृशैर्हिरण्यादिभिः कार्यं मोपयोगः ५
१०८

वर्षसहस्राणि ये सहस्रवर्षायुषि शासति रक्षति सति याज्ञोन्मुखे याज्ञासंमुखे ९ जीवति सञ्जीवे सति येच तरुणाय वसंतस्य कोटिनामं तत्स्य
नं तारुण्याद्दुन्नादिसद्भावात् विप्राणां विद्यादिषु निष्ठातानां ब्राह्मणानां कोटिषु प्रतिपाद्येनेतीति शेषः तथैव सभाग्या इत्यर्थः ७ तारुण्यं स
द्भावरूपं यस्मिन्स्मभावयन्नाह मित्राणीति तत्स्यानि विस्मसदृशानि शिष्टानि च श्रेष्ठानि अनामयं नीरोगं स्वजनेन वित्तं धनमाद्रियते आद्री
यते तन्मित्रादिसद्भावरूपं यौवनं मे मम किं तन्नास्तीत्यर्थः ८ सर्वस्य विद्यमानत्वेऽस्य याज्ञानुपयोगमाह अस्तीति अविद्यमाने

ताते वर्षसहस्राणि येशासतो मां वसुन्धरा तथैव वसुधा पातालेन मे याज्ञोन्मुखे मनः ९ ते सभाग्याः स
पुण्याश्च येषां पितरि जीवति तरुणकोटिसमं वित्तं तारुण्याद्द्विजकोटिषु ७ मित्राणि तुल्यशिष्टानि
तद्वद्देहमनामयं जनेनाद्रियते वित्तं यौवनं किं तन्नास्ति मे ८ असत्यर्थे तृणो याज्ञाप्रवणा जायते म
नः सत्यशेषे कथं याज्ञां मम जिह्वा करिष्यति ९ येषां स्वतनये किंचिन्मम गेहेऽस्ति नास्ति वा पितृबा
हुतरुच्छायां संस्थिताः स्वापिनो हिते १० ये त्वबाल्यात्प्रभृत्येव विना पित्रा कुटुम्बिनः ते सशोकाद्वि
भ्रष्टा मन्ये यात्रैव वंचिताः ११ तेषु यत्नप्रसादेन धनरत्नादिसंचयान् पितृसक्ताः प्रयच्छामः काम

याज्ञायां प्रवणं तत्परं अर्थे धनादौ अशेषे सति विद्यमाने मम जिह्वा याज्ञां कथं करिष्यति न कथमपीत्यर्थः ९ एवं स्वस्याधिताभावं प्रद
र्शितदेवाद्वयेन द्रढयति येषामिति हि रेवार्थे तथैव स्वाविन इत्यर्थः १० एतदेव व्यतिरेकेणाह ये त्विति पित्रा विना पितृहीनाः कुटुम्बिनः
कुटुम्बधारिणः विभ्रष्टाः पतिताः धात्रा दैवेन ११ संचयान् राशीन् पिता सन्विद्यमानो येषां प्रयच्छामः ददामः कामतः स्वेच्छया
णटं पित्रासक्तान् पारितोषिकीकृतान् धनराशीन् १२

मा पु
टी
१९

109

स्पलाभमर्वत्संगृह्णाति तत्सर्वमितितत्सर्वं लाभमावनयालोचितं थनादिकं चूडामणिनाशिरोरत्नेन चुंबं स्पृष्टं श्रृंगस्य पादादेः स्पर्शः १२ प्रसन्नेति निः
छन्दवत्प्रसृतं उक्तोराजपुत्रेण १४ प्राप्तमिष्टं न भवेत् मनःसंकल्पः प्रयत्नादेर्व्यतिरेकि १५ एतत् श्रुत्वा तथैव प्रार्थयन्नागेश्वरोपरोधं सफलय
न्नाह भगवन्निति विशेषेणाधिकेन १६ कृतकृत्योतिराकांक्षः तत्कृतकृत्यत्वमाह यदितिपद्यस्मात् श्रृंगेन शरीरेण संश्लेषमाश्लिषं ततः प्राप्त

तत्सर्वमिदं संप्राप्तं यदङ्घ्रियुगलेन च मच्चूडामणिना चुम्बं यच्चाङ्घ्रिस्पर्शमामवान् १३ जडउवाच शृणे
वेप्रसन्नं वाक्यमुक्तः पन्नगेश्वरः प्राहराजसुतं प्रीत्या पुत्रयोरुपकारिणं १४ यदिष्टं तत्सुवर्णादिम
तो वाञ्छतेन मनः यदस्मत्तनयः प्रीतिं तत् सर्वं हि ददाम्यहं १५ कुवलयाश्व उवाच भगवंस्तत्प्रसादेन
प्रार्थितं गृहे मम सर्वमस्ति विशेषेण संप्राप्तं तव दर्शनात् १६ कृतकृत्योस्मि चैतेन सफलं जीवि
तं मम यदङ्गसंश्लेषमितस्तव देवस्य मानुषः ७ ममोत्तमाङ्गे नृपादरजसा यदिहास्पदं कृतं तेन
वनप्राप्तं किं मया पन्नगेश्वर १८ यदि त्ववश्यं परानन्दो वरो मम यथेप्सितः तत्पुण्यकर्मसंस्कारो हृदया
न्मापैतु मे १९ सुवर्णमणिरत्नादि वाहनं गृहमासनं स्त्रियोन्नपानं पुत्राश्च चारुमाल्यानुलेपनं २०
एते च विविधाः कामाः गीतवाद्यादिकं च यत् सर्वमेतन्मम मतं फलं पुण्यवनस्पतेः २१

प्ररं मानुषोमर्त्यधमाराजसः देवस्यसात्विकस्य ७ उत्तमाङ्गे शिरसि त्वदाक्लिप्ममाशिरसि प्राप्तस्पदं प्रतिष्ठा तेनैव किं त्र प्राप्तं कान्तं सर्वमेव प्राप्तं
१८ यद्यपि महात्मनो वचनमनिवार्यं तथाप्येतदस्तित्याह यदिविति संस्कारो भावनात्रूपः मा न्मापैतु मापगच्छतु १९ सर्वं च भोग्यसम
त्वादिकं तत्फलमेवेत्याहद्वाभ्यां २० पुण्यस्य वनस्पतेः पुण्यवृक्षस्य २१

तन्मूलः तस्य स्ववर्णादेर्मूलः यत्नः पुण्योपार्जनमनुमना नापरपर्यायं तिरुपसंहरति पुण्यसकामानामिति पुण्येन त्वराणां २२ एतत् स्वर्गा
दिकं २३ नागेश्वरस्त्वमदालसाप्राप्त्येयेत्तनश्चोदयति तथापीति यद्यपि धर्मस्यैव तत्फलात्तेन प्रार्थनीयं किंचित् याद्येऽसीकर्तव्यं देवादिस
मीपान्नैवेद्यादिवत् २४ राजपुत्रस्तु नागेश्वरेणाथ मे प्रार्थनयाहृतीतार्थोपि पानः पुण्येन चोदितस्तदभिप्रायमविदन्नाशंकनागेश्वरनन्द

तस्मान्नरेण तन्मूलः कार्यो यत्नः कृतात्मना कर्तव्यः पुण्यमुक्तानां न किंचिद्भुवि दुर्लभं २२ अश्व
तरउवाच एवं भविष्यति प्राज्ञस्त्वन्नवधर्माश्रितामतिः सत्यं चैतत्फलं सर्वं धर्मस्यैकं यथात्वया २३ त
थाप्यवश्यं मद्गेहमागतेन त्वयाधुना ग्राह्यं यन्मानुषे लोके दुष्प्रापं भवतो मतं २४ जडउवाच तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा स तदा त्वपत्येदनः पुत्रावलोकनं चक्रे पन्नगेश्वरपुत्रयोः २५ ततस्तौ प्रणिपत्योभौ राज
पुत्रस्य यन्मतं तत्पितुः सकलं वीरो कथयामास तत्स्फुटं २६ पुत्रा ऊचतुः तातास्य पत्नी दयिता श्र
वेमं विनिपातितं अमजद्दयिता प्राणान्विप्रलब्धा दुरात्मना २७ केनापि कृतवैरेण दानवेन कुबुद्धि
ना गन्धर्वराजस्य सुता नाम्ना ख्याता मदालसा २८ कृतज्ञोयं ततस्तात प्रतिसंकृतवानिमां नाममात्रा
योभविष्यामेवर्जयित्वा मदालसां २९ दृष्टुं तां चारुसर्वांगीमयं वीरऋतध्वजः तातवांछति यद्येतत्कि
एतत्तासि तंमेवेत ५

नयोर्मुखमवलोकयन्प्रार्थिताभिप्रायमिवचोदयति तस्यैतदिति २५ स्फुटं स्पष्टं राजपुत्रे निजहृद्गतं गोपितमपि ऊचतुः २९ विप्रल
ब्धा वंचिता दुरात्मना दैत्येन २७ २८ अन्याः परास्त्रियो या २९ यद्येतत्तमदालसादर्शनं क्रियते तत्सर्वं कृतं उपकृतं भवेदित्यर्थः ३०

मा॰पु॰
टी॰
१८

110

अश्वतरस्त्वराजपुत्रपरीक्षार्थं तद्दर्शनमसंभाव्यमिवव्रदन्नाह भूतैरिति भूतैर्भूम्यादिभिस्तादृशैरन्योन्यं तद्भवनस्वभावैर्वियोगिनः तद्भव
वनस्वभावस्यपुरुषस्ययोगः सम्बन्धस्तादृशएवतद्भवनस्वभावएवेतिमरणादिकालेवियुक्तस्यभूतात्मकशरीरस्यरूपादियोगोपितादृ
शएवेतिनत्वानेनरूपेणदर्शयितुंशक्यतेतनमद्भुतरूपादियोगोपिचिन्तसर्वंद्रष्टव्यान्तनानुवेयेनस्वप्नादौदृष्टतएवेतिभावः तदाह कथमे

अश्वतरउवाच भूतैर्वियोगिनोयोगस्तादृशैरेवतादृशः कथमेतद्धिनासम्यङ्मायांवाशम्बरोदि
तां ३१ जडउवाच प्रणिपत्यभुजंगेशंपुत्रः शत्रुजितस्ततः प्रत्युवाचमहात्मानंप्रेमलज्जासमन्वि
तः ३२ मायामयीमपश्यंतामममतातमदालसां यदिदर्शयसेमह्यंपरंकृतमनुग्रहं ३३ अश्वतर
उवाच तस्मात्पश्यैवत्सत्वंमायांचेद्द्रष्टुमिच्छसि प्रणयाद्योभवेद्गेहेबालोप्यभ्यागतोगुरुः ३४
जडउवाच आनयामासनागेंद्रोगूढांगेहेमदालसां तेषांसंमोहनार्थायजजल्पचततःस्फुटं ३५
दर्शयामासचततोराजपुत्रायतांशुभां सेयंनवेतितेभार्याराजपुत्रमदालसा यानष्टामयाऽ
ऽहंमतामहंदर्शयामिनाम ३६

तदिति शम्बरेणमायाचार्येणोदितामुक्तामपदिशाम ३१ मदालसाविषयेणप्रेमणाग्रहोस्वतरस्यभार्यादर्शनप्रार्थनाविषयणालज्जया
चसमन्वितः समनुगतः ३२ अपिशब्दस्तादृशोदेहरूपसङ्गावेसंभवंद्योतयति मायामयींमायाप्रकृतिकांपरंगत्वाइदं ३३ प्रणयाद्योद
यनीयः बालोपिगृहेभ्यागतःप्राप्तोगुरुर्भवेत ३४ स्फुटंजजल्पपश्यतामहंमदालसांदर्शयामीत्येवंकथयामासेत्यर्थः ३५ स्फुटंवाक

मार्कण्डेय १८

विगतत्रयो निर्लज्जः त्वरन्संभ्रमं कुर्वन् ३७ मास्प्राक्षीः मास्पृशः प्रागेव सर्वमेव श्रुतं तथा न मद्दर्शनं ३८ ३९ अत्र भज्जस्तत्तांत येव पक्षपल्वित
कं पतति मोहः इति ममेदं मता या मदालसा या दर्शनं मोहो वा तेन नायं मोहो मम यतो हं अलं सम्यक् प्रमयवान् तानवान् तद्वेहतः यतो हं अरी
णां घातनो नाशको प्रियेन मोहेन शास्त्रेण विनेव पातितः पाठांतरे मदालसा मुं मोहितं दृष्ट्वाह अहो स्नेहो हा स्मत्पतेर्ममोपर्यचलेमनश्येना

नृपउवाच सदृष्ट्वातां तदापत्नीं तत्क्षणाद्विगतत्रपः प्रियेति नाम भिक्षुस्तं यथौ वाचमुदीरयन्
निवारयामास च तं नागस्यास्य न तस्तरन् ३७ अश्वतरउवाच मायेयं पुत्र मास्प्राक्षीः प्रागेव कथि
तं तव श्रुतं तथा न स्पृश्यास्याः मायासंस्पर्शनादिभिः ३८ ततः पपात मेदिन्यां सतु मूर्छापरिप्लुतः
हा प्रियेति विवदन्नोथ चिंतयामास भाविनी ३९ मोहो मम मायेनेवेति नालेमस्य यवानहं येनाहं शात
नैरीणां विनाशहेनापातितः ४० मायेति दर्शिता तेन मिथ्या वा यदि वा स्फुटं वायग्न्यंबुतेजसां भ्रमे
राकाशस्य च चेष्टया ४१ ततः कुवलयाश्वं स समाश्वास्य भुजंगमः कथयामास तत्सर्वं मृतसंजीव
नादिकं ४२ ततः स दृष्टः प्रतिलभ्य कांतां प्रणम्य नागं निजमाजगाम सशोभमानः स्वपुरं तमश्व
मारुह्य संचिंतितमभ्युपेतं ४३ इति मार्कंडेयपुराणे मदालसोपाख्याने मदालसाप्राप्तिर्नाम

येपातनेरीणां विनाशहेनापातितइति अहो अस्मत्पतेर्ममोपरि मयि विषयभूतानां स्नेहः अचलं चास्थिरमनो मयि येन स्नेहेन ४०
तेनाश्वतरेण मायेति दर्शिता सेयं मिथ्या माया वा स्फुटं अमाया वा इयं च मायास्फुटं वाय्वादीनां चेष्टया स्पंदनेन दर्शिता वा ऽन्नसमेवे
सर्थः ४१ ४२ प्रतिलभ्य पुनर्लब्ध्वा निजमात्मीयं पुरं संचिंतितं चिंतासमकालमभ्युपेतमभ्युपस्थितमसंततरंगं ४३ अष्टाविंशतितमोध्याः

१ स्वजनं वंधुजनं २ ३ ४ यावज्जीवस्थितत्वात् कामोपभोगतत्तैः प्रारब्धकर्मवेगवशोपगतैः पुत्रपौत्रांकर्मसामान्यात्तांस्तयर्थं वोढुमानावोढुंतीतिवे
क्रांतेनरम्याखशुमिषुरेमे ५ कालधर्ममरणंउपेयिवान्प्राणः ६ । ८ सर्वगोव्यापकेपुरुषेक्रांतस्परस्परूपापन्नस्याचभावाद्विक्रांतइतिनामधे
यस्यनिरर्थकत्वात् यद्वदस्ति वदंतिपुरुषान्प्रात्ताव्यापिनंपुरुषंयतः क्रांतिश्चगतिर्हदिष्टादेशाद्देशांतरेतया सर्वगोनप्रयातीतिव्यापी

जडउवाच आगम्यस्वपुरंसोथपित्रोःसर्वमशेषतः कथयामासतन्वंगीयथाप्राप्तमदालसा
१ ननामसापिचरणौश्वश्वश्वशुरयोःशुभा स्वजनंचयथापूर्वंववन्देनाभिवादितैः २ रमयामास
तन्वंगीयथान्यायंयथावयः ततोमहोत्सवोजज्ञेपौराणांतत्रवैपुरे ३ ऋतध्वजस्यसचिरंतयारेमेसमम
ध्यया कन्दरेषुचशैलानांनिम्नगापुलिनेषुच काननेषुचरम्येषुतथैवोपवनेषुच ४ पुण्यक्षयंवोढु
मानासापिकामोपभोगतः सहतेनातिकांतेनरेमेरम्यास्वभूमिषु ५ ततःकालेनमहताशत्रुजित्स
नराधिपः सम्यक्प्रशास्यवसुधांकालधर्ममुपेयिवान् ६ ततःपौरामहात्मानंपुत्रंतस्यऋतध्वजं अ
भ्यषिंचन्नराजानंसदाचारानुचेष्टितं ७ तस्यकालयतस्तस्यप्रजाःपुत्रानिवौरसान् मदालसायांसं
जज्ञेपुत्रःप्रथमजस्ततः ८ तस्यचक्रेपितानामविक्रांतइतिधीमतः ततस्तेनैवेशुस्माजहासचम
दालसा ९ सावैमदालसापुत्रंबालमुत्तानशायिनं उल्लापनच्छलेनाहरुदमानमविस्वरम् १०

देहेस्वरोयतः ततोविक्रांतसंज्ञेयंमतामममनिरर्थकेति अतउक्तंजहासचमदालसेति ९ उत्तानशायिनं उर्ध्वमुखोदरपादंशेतेर
तिबालस्यशायनस्वभावः अविस्वरमितिविरुद्धस्वरस्यदर्शनंनोत्पन्नादृश्यमर्थः उच्चैर्बालस्यविश्रमार्थंभाषणंगीतिकाकथनं लोरीत

श्रीमार्कंडेयपु १८

१११

तदेवाह शुद्धोसीति तातेति वात्सल्यद्योतकं संबोधनं रेत्यर्धबाल शुद्धोस्यलिप्तोसि भातिप्रियस्वभावोसि नामेति सहचरस्य रूपमाक्षिपति तेन नाम
रूपे देहाद्याश्रये ते निरुपाधेर्न स्तः अग्रासत्यादिकं याद्वत्त्वेन नामरूपपरिहेयत्वेन प्रतिपादितम् तदुक्तं अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकम्
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति तयोर्नामरूपयोर्मायामयत्वात्काल्पनिकत्वमाह कृतमिति हि यस्मात् तन्नामास्मिन्नधुनैव
जन्मकाल एवास्माभिर्मातापित्रादिभिः कल्पनया देहेऽत्र तयाभिमनेहकृते नियमितं काल्पनिकस्य नामादेस्तादृशे भूतपंचकात्म
के देहे कल्पितत्वेनासत्तामसत्वेन सनातननिरत्ययसद्रूपेणात्वया संबंधो नास्तीत्युपदिशति पंचात्मकं पांचभौतिकं इदं देहं अस्य
लक्षणादि नामरूपास्पदं ते प्रतीचो नास्ति न वा च त्वं पंचात्मकोसि मायाकारणकपंचभूतात्मको देहो नास्ति अतस्त्वं सर्वतः षड्भिर्भ्यो
व्यतिरिच्यमानः कस्य देहाद्यावेशानंतस्य रिपोषणार्थं प्रार्थ्यमानस्य कस्माद्धेतोः रोदिषि विलापं करोषीत्यर्थः ॥ सर्वकारणस्य परमे

शुद्धोसिरे तात न तेस्ति नाम कृतं हि ते कल्पनयाधुनैव पंचात्मकं देहमिदं न तेस्ति नैवासि त्वं
रोदिषि कस्य हेतोः ॥ नो वा भवान्रोदिति वै स्वजन्मा शब्दोयमासाद्य महीशसूनुं विकल्प्यमाना वि
विधैर्गुणार्थैर्गुणाश्च भौताः सकलेंद्रियेषु ॥१२॥

श्वरस्यानकामस्य रोदनायोगपन्नमेवतवत्स्यायदित्याह नो वा इति भवान्सत्यात्मको विश्वस्य मायादेः प्रपंचस्य जन्मोत्पत्तिर्यस्मात्सतां
दृशस्त्वं नैव विवेकदृष्ट्या रोदिषि विश्वजन्मादिमहाविभूतिमतो न स्वल्पद्रविषयस्य खलु प्रार्थनमनुचितमेव तत इत्यर्थः अथ कोयं
रोदितीत्याशंक्य तस्या विरूपादिविषयव्रातस्य भौतिकत्वबद्धौतिकत्वमेवेत्याह शब्दोयमिति अयं शब्दो गगनगुणो विगुणमायांश
तमोगुणकार्यं महीशसूनुं मद्यादीनां संघमासाद्य तदाधारतयाश्रित्यारोपितः अन्नमयादि त्रिकोशोपाधि गृहीत्वेन षड्भिर्निवर्तना
र्थं तदध्यास्यारोदितीति तदाह विविधैरनेकप्रकारैर्गुणानामिंद्रियाणामर्थैर्विषयैर्हेतुभूतैः प्रार्थ्यमानैर्विकल्प्यमानः शब्दोयं रोदनक्रि
ययात्वय्यारोपितः अतस्त्वमस्माच्छब्दात्पृथक्स्व नाम कामः कथं रोदिषीत्यर्थः न च ते प्रार्थ्यमाना इंद्रियार्थाः सारभूता इत्याह गुणा इति
सकलेष्वेकादशसु करणेषु येगुणाः शब्दादयस्ते भौता भूतविकारा एवाक्रमस्यायतस्त्वत्तत्प्रार्थनया स्वात्मनो रोदनकदर्थनानुचितेति

भा०पु
टी
११२

ननु देहस्य हानिवृद्ध्यादिमत्त्वात्कथं तस्य जात्वमंगीक्रियते इत्याशंक्य तस्य तावतात्मत्वपारमार्थ्यं न घटते इति सदृष्टान्तमाह भूतानीति
यथा इह लोके भूतानि वृद्धादीनि परिदुर्बलानि कृशानि अन्नमयत्वात्तन्मयानी तैः वृद्धादिभिः फलगडैरेव भ्रियमाणो वृद्धिं उपचयं यांति
प्राप्नुवंति तथा इह देहे भूतानि देहस्थान्यारंभकाणि रसादीनि उपवासानशनादिवशात्कृशानि संति अन्नाम्बुपानादिभिर्वृद्धिं यांति
न तावता तस्य पारमार्थ्यं घटते इत्यर्थः आत्मनस्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वथा गगनस्येवोपचयापचयाभावात्तत्त्वस्य तमाह एककस्येति तत्र
देहस्थोऽपि ते तव एककस्य सजातीयादिभेदात्तस्य दस्य निर्विकारस्य न वृद्धिर्न वा हानिरपचयो भवति अतस्त्वयाऽविनाशिनाऽकस्य
हेतोः शयते इत्यर्थः केचित्त्वत्र भूतैः स्थितैरन्नाम्बुपानादिभिः परितो दुर्बलानि भूतानि वृद्ध्याद्यहं इह अन्यानि यथा वृद्धिं समायांतीत्यर्थात्
भूतैरन्नादिभिस्तानि हानिं यांतीति तथैककस्योदासीनस्यात्ममयस्य तेन वृद्धिर्न च हानिरिति निरोदनं निषेधे हेतुरयम् ।२३ न चायं देह

भूतानि भूतैः परिदुर्बलानि वृद्धिं समायांति यथेह पुंसाम् अन्नाम्बुपानादिभिरेककस्य न तेऽस्ति
वृद्धिर्न च तेऽस्ति हानिः ।२४ त्वं कंचुके शीर्यमाणे निजेऽस्मिन्नस्मिन्देहे मूढतां माव्रजेथाः शुभाशु
भैः कर्मभिर्देहमेतं मदादिमूढैः कंचुकस्ते निबद्धः २५

त्वं स्वस्वाभाविकोऽस्य शीर्यमाणे तया शरीराभिधानत्वात्कर्मपरवशतया उदितत्वान्न वै तेन तस्माद्विपरीतस्य सद्भावान्नित्ये तेन संबन्धः इत्या
ह त्वं कंचुक इति अस्मिन्निदं भावास्पदे निजे स्वत्वेनाभिमते कंचुके स्थूलाद्यावरणे शीर्यमाणे विनाशोन्मुखेऽपचितिं याते देहे उप
चीयमाने त्वं च तस्माद्व्यतिरिच्यमानेनानाहतोऽविनाशित्वादिधर्मो मूढतामहंकाररूपतापह्रलितस्वभावतां माव्रजेथाः अतः शुभाशुभैः
कर्मभिः पुण्यपापैरेतं इत्यर्थो मदादिदोषदुष्टस्याप्यदोषपरिग्रहार्थमन्वादेशेन निर्देशः देहमुपचयं प्राप्तं शरीरं माव्रजेथाः शुभाशु
भकर्मणोः सुखदुःखफलकानां देहाश्रयाणां तादात्म्याध्यासेनाहं सुखी दुःखी वेति तदभिमानं मालम्बस्वेत्यर्थः कंचुकबन्धने नि
मित्तमाह मदादीति मदोऽहंकारः आदिना ममतापरिग्रहः मदादिभिर्मूढत्वहेतुभिः तेन यः कंचुकः शरीराद्यावरणं निबद्धः ग्रथितः

112

११२

मातापित्रादिदेहानां भौतिकत्वे समानेनत्र प्रतियोगिधियानामांतरकल्पनेनत्वयार्थमेवेत्याह तातेतीति भौतं भूतविकारात्मकं संघं संघातरूपं देहं सर्वत्राविशिष्टमेव तं बहुधा अनेकनामप्रकारकल्पनया मालयेथाः मा कथय कथम् अविशिष्टे देहे नामांतरकल्पनमिति तद्दर्शयति तातेतीति पुत्रस्य प्रतियोगिधियायं देहो मम पितेति किंचिद्भागकल्पनाकथ्यते तस्मिन्नेव भार्यया भर्तृत्वारोपात् भागकल्पनं तथा पितुः प्रतियोगिमस्यपेत्तयायं देहो मम पुत्र इति किंचिदभिधीयते एवं पुत्रस्य प्रतियोगित्वापेतयानेकस्यारोपितेति अम्बा मातेत्युच्यते सैव भर्तृपेत्तया दयितेति किंचिदभिधीयते किंचिच्च होमिथानस्य कल्पकथनाभावे नतस्यान्याभिधानेन व्यभिचार द्योतकः नच स्वरूपतो मात्रादिदेहेषु व्यभिचारो लक्ष्यते तदुक्तं भार्यास्नुषाननंदा च याता मातेत्यनेकधा प्रतियोगिधियायोषिद्विद्यते न स्वरूपत इति ज्ञानवैलक्षण्यमस्तेयवैलक्षण्या विनाभूततत्वात्तेयाकारभेदो न कर्तव्य इत्याशयः देहादिष्वहंममास्पदेषु नामांत

तातेति किंचिन्नयेति किंचिदम्बेति किंचिद्दयितेति किंचित् ममेति किंचिन्नममेति किंचिद्धि
तं संघं बहुधा मालयेथाः २५ दुःखोनिदुःखोपशमाय भोगान्सुखाय जानाति विमूढचेताः ता

रकल्पनावैयर्थ्यं वक्ततो व्यतिरिच्यमानेषु बाह्यार्थेष्विदं तवेदं ममेति कल्पना व्यर्थेत्याह ममेवेतीति इदं वस्तु ममास्ति अर्थादिदं तवेति किंचित्कथ्यते तन्मा कथय तस्य स्वालीयत्वेनाभिमतस्य वस्तुनः परेणास्वीकारान्ममताव्यभिचारः इदं वस्तु न मम स्वत्वानि भवति अर्थात्तवेदमिति किंचिद्धितं संघातबहुधा मालयेथास्तु कम् २५ नच प्रयाससाध्येषु विषयोपभोगेषु तया विवेकिनास् कदापि नभाव्यमित्यस्य निर्वादेनाह दुःखोनीति विमूढचेताः अत्ता नमोहितचित्तः अतस्मिंस्तद्बुद्धिमान् दुःखोनिदुःखस्याध्यान्विषयान् शब्दादीन् भोगा इतोः दुःखोपशमाय दुःखोनामुपशमफलकाय सुखाय इतयेजानाति सर्वस्याप्यादिमध्यावसानेषु दुःखप्रायत्वात् प्रयाससाध्यत्वसाध्यविषयेषु भोगेन सुखमिति प्रीतिं विभातीति विमूढचेतस्त्वमेवात्र हेतुः तदुक्तं भागवते विमोहितो यं जनईशमायया त्वदीयया त्वान भजत्यनर्थदृक् सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित्पुरुषश्च वंचित इति ।

113

पुनः शङ्कः पूर्वस्मादतिरेके अविमूढचेतास्तु विवेकदशाशारदचन्द्रकिरणोत्करधवलीकृतहृदयो यतो विद्वान्विज्ञानवान्मनीषी तावे
वस्तूनामनित्यपभोगेन रतिकरणोद्दुःखमेवजानाति परिणामपरितापादिना दुःखमेव यायेवमन्यते तदुक्तं पातञ्जले परिणामपरिता
पसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति १९ पूर्वश्लोकार्थं द्रढयितुमियोग्यानित्यानित्यानिनोः क्रमेणयोषितिरागो वि
रागश्च हेतव इति निर्वेदरागपार्थं सम्यगस्माह हा सेति योषिता या हासः शारदसुधांशुकौमुद्या इवोल्लास इति कविभिर्वर्ण्यते सोस्थीनां दं
तादीनां केकसानां संदर्शनमेवेति बीभत्सतादवर्णनीयएव तथा यदतोर्नेत्रयोर्युगमद्वयं अम्बुजतुलमतिशयेनोत्पलं शृङ्गारिविकासि
तस्य रसिद्धेनोपसेयं तद्वसायाः तृतीयार्थे षष्ठी वसया शोणितमांसादिद्रवेण कलुषमाविलमिति बीभत्सतया परिपादनीयमेव त
याकुचौ कांचनघटाविवेति वर्णितौ आदिना ऊर्वोः परिग्रहः तौ च रंभास्तम्भकाण्डेनोपमितौ तत्सर्वं पीनं स्थूलं च तदुच्चं पिशितमांसम

हा सोऽस्थिसंदर्शनमप्यलिप्सु यममस्तुज्जलेन कलुषं वसायाः कुचादि पीनं पिशितं घनं तत्स्थानं र
तेः किं नरकं न योषित् ७ यानं क्रियां यानस्तं च देहं देहे पिचास्यः पुरुषो विनष्टः ममत्ववुद्धि
नैतथा यथास्मिन्देहेति मात्रं तव मूढ नैषा १८

व इत्थं यां प्राणान्तरमणीयां योषिन्नारी रतेः स्थानमास्पदं अभिमन्तासाव स्तविचारदृश्याविचार्यमाणा नरकं प्रति विकृताऽश्रयाऽङ्गलो
स्वदा च किं न भवतीति सर्वस्य जनस्य तासां नारायणरूपा नारी प्रसूतेः सततं परिमाजैवेति नार्या पुरुषस्येव हि भोगेच्छानितरां भवति
यदुक्तं मोतापाये यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य न भोगभूः स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्त्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेदिति ८ स्त्रीपुत्रदेहाद्यनात्म
त्माभिमानोपनतं दुःखं भियातद्रूपएव एव दृष्टाः संसारवारिधिरत्वयाशोचनीयो न तत्परिमितस्पर्शलाभाभावभावनया नवरोदनं
विद्यात त्वमिन्नाशयेन परमात्माभिदेशनां सोपालम्भमुपदिशति यानमिति न वेति वेदादिषु यदुक्तमसमेरण वेदान्तकं पासं तो
एविस्मयामंत्रणो वत्रेति नयानाद्यविद्यावशोत्थापितक्रियाकारकादिलेपत्तनादिभेदस्य ।

तद्व्यवहारपरिगृहीतकाल्पनिककर्त्रादिनिर्देशस्य सम्बन्धिनी यथा यदा तया निर्दिश्यमाना विवेकिनो दृश्यमाश्चैवा पुनर्दर्शनपथमागताह्
ढता आत्मन्यतात्माध्यारोपरूपा अनात्मनि वात्माध्यासात्मिका एवं च स्वात्मनोपि विस्मृत्या योजनशतसहस्रेष्वपि तस्य गवेषणात्मिका च
मूर्खता त्वया शोचनीयेति शेषः किं न स्वात्मनो मूढतामात्मा विवेकभ्रममात्रसिद्धामनुशोचसीत्युपालंभः यदुक्तं श्रीभागवते त्वामात्मा
नं परं मत्वा परमात्मानमेव च आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहो ज्ञजनताज्ञतेति तामेवमूर्खतां तन्निरासाय परमात्मनि श्रौमिताहंकारप
रिहारेण तत्कर्त्राभिमानोपायेन पराभिमानदार्ढ्याय स्वाभिमानं प्रदर्शयति यानमिति इदं तन्निजस्वभावस्यात्मनो व्यवहाराय घटयोगतिः
क्रियात्वं च तत्र क्रिया या स्वरूपप्राधान्येन गौणत्वानाभासात्मिकैका जानातीत्यादावन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपा क्रियात्ता धात्वा
आत्माभासविशिष्टस्य तिङर्थाश्रयः परस्पराध्यासेनाभासत्वज्ञयोर्विवेकाग्रहात् तदुक्तमाचार्यैः आत्माभासस्तत्तिङ्बोधाव
र्थस्य धियः क्रिया उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति तदुच्यते तथा चैतन्यमध्यस्य तत्त्वं बुद्धे
रिहोच्यते इत्यादि द्वितीयात्तु ज्ञानस्य प्राधान्येन गुणीभूतक्रियाया विवेकालोकनिर्मलीकृतधिषणानुगमेनापवर्गपर्यवसायि
नी गीतादिषु शास्त्रेषु प्रतिपदं प्रतिपाद्यतेति तथा च प्राणचिन्नेहितायतं कर्मत्वं नेच कर्मधीद्रियनिर्वाह्यमिति व्यवहारद्वयम
पविद्योपहितत्वरूपेणाश्रयं तत्र द्वयस्यापि उपायत्वापन्नस्याश्रपराभिमाननिरासाय पराभिमानं प्रतिपादयति यानं गमनक्रिया
गत्यर्था ज्ञानार्था इति नियमेन यानं ज्ञानमपि तदुभयं क्रियैवेति ज्ञातव्यं तत्र याने उक्तद्वयात्मके इतं स्वभावतस्त्वात्मसक्तं देहं स्थूल
सूक्ष्मात्मकं क्रमेण कर्मज्ञानसाधनं हेतुरूपं भवति तस्योभयस्यापि कर्तारमधिष्ठानमाह देहे इति देहेष्वेकरूपेणस्थः चिद्रूपत्वात्
तो व्यतिरिक्तः उभयोरप्याश्रयः न हि स्वतंत्रस्य कर्तृत्वभावेन स्थूलादिस्वात्मिकार्ये प्रगल्भते सुषुप्तिसमाध्यादिषु तथोपलभ्यमान
त्वात् पुरिशरीरद्वये शयनात्पुरुषः तदध्यासेन कर्ता भोक्ता च तथा चोक्तं श्रीभागवते भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्माय शेते यद
दमूषु पूरुषः भुंक्ते गुणान्षोडश षोडशात्मक इत्यादि स एव सर्वात्मतया सर्वतो व्यतिरिच्यमानत्वेन पराहं तथा च पुरुषः शरीरस्य

च्यते इति उपहितानुपहितरूपो द्विविध आत्मा पुरुषशब्देनोच्यते तथा चाश्रुतिः य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीति सोपाधिः सर्वात्मा पुरुषः प्रतिपादितः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् विज्ञातारमरे केन विजानीयात् इति निरुपाधिः पुरुषः श्रूयते इत्युक्तः स्थित इत्यलोकेवितनमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यतीति तमेव निर्दिशति अविनष्ट इति मरणादिषु देहस्य नाशेपि स्थूलदेहस्य च ब्रह्माहमस्मीति विमर्षेण नाशेपि अविनाशी आतिवाहिकात्मकस्य देहस्याभिमाननिर्हरणेनैव हि मोक्षोपलब्धिरिति बोध्यम् अविनाशिनेश्रुतिः अविनाशी वा अरे अयमात्मेति अविनाशि तु तद्विद्धीति च स्मृतिः अस्मिन् चिदानंदाकाशरूपे अप्यवलोक्यमाने अनंतरे अहंकारयोगेन यातादृशी विधा ह्रो मम त्वबुद्धिरिति अहं ब्रह्मास्मीति पराभिमानस्तत्र न भवति यथा यादृशी अभिमानं निविडं डम्बरमयमित्यर्थः देवी ह्येषा गुणमयी मम

इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्याने पुत्रोल्लापने नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ जड उवाच वर्धमानं सुतं तं सा राजपुत्रं दिने दिने तमुल्लापनादिना बोधमनयन्निर्ममात्मकं १ यथा यथा बलं लेभे यथा लेभे मतिं पितुः तथा तथात्मबोधं च सोवाप मातृभाषितैः २ इत्थं तया स तनयो जन्मप्रभृति बोधितः न चकार मतिं प्राज्ञो गार्हस्थ्यं प्रति निर्ममः ३

मायाउरत्यया इति गीतासु ममत्वबुद्धिरेव अंतरंगतयाभिमानिते देहे उपचयापचयादिदोषसहस्रभाजने अयमहं नाम गोत्रवर्णजात्यादि निबंधनं भवतीति तव मुखे परिदृश्यमानं गौणमनुभावतो शुद्धैव संसारारण्यभ्रमणमोहभयास्पदात्तव पर्यस्यतीति वेदादीनामत्रावधेयोर्थः स्वरूपमेव सुधीभिर्वेदितव्य इति अस्मिन् काष्ठके सद्धृदयहृदयपरिस्पंदिनोर्थाननेकोपायप्रयोजनाभवंती त्वपदेश सर्वस्मिन् तत् सो काष्ठकमिति विस्तरभयान्न विरम्यते २९ मार्कण्डेयभावदीपे एकोनत्रिंशोध्यायः निर्ममात्मकमिति ममतया निष्क्रांत आत्मा चिन्मय स तथा तं बोधं निर्विशेषात्मानुभवं १ बलं देहिकं पितुः सकाशान्मतिं शास्त्रादिगोचराम् २ प्राज्ञः मद्गुरुः ३

114

पुरुषस्यगगनस्येवामूर्तत्वात्स्वशोभनोवाकस्यस्येतिनैरर्थ्याभिप्रायेणात्रमदालसायाहासः यद्वक्ष्यत्यत्रपदमेवसुबाहुरितियासंज्ञाकृता
त्वस्यकृतस्येति निरर्थासाप्यमूर्तत्वात्पुरुषस्यमहीपतेइति ४ तथेतिविक्रान्तस्यभ्रातुःप्रकारेण ५ अतिचिरंसुबाहुदेवतिर्यङ्नरादिषुपुरुष
स्यात्मनएकत्वान्मूर्तानांभूतेभ्यएवविनाशदर्शनात् अमूर्तस्यगगनस्येवशस्त्रादिभिश्छेत्तुमशक्यत्वात् शत्रुमर्दनेत्यभिधानस्य
वैयर्थ्याभिप्रायेणात्रतस्याहासः यद्वक्ष्यति पुत्रस्ययत्कृतंनाममतत्तीयस्यारिमर्दनः मन्येतदप्यसम्बद्धंस्मरणेचाप्यत्रकारणम्

द्वितीयोस्याःसुतोजज्ञेतस्यनामाकरोत्पिता सुबाहुरयमित्युक्तेसाजहासमदालसा ४ तमप्येवंय
थापूर्वंबालमुल्लापवादिनी प्राहबाल्यात्सचप्रापतथाबोधंमहामतिः ५ तृतीयंतनयंजातंसरा
जाशत्रुमर्दनम् यदाहतेनसासुभ्रूर्जहासातिचिरंपुनः ६ तथैवसोपितन्वङ्ग्याबालत्वादवबोधि
तः क्रियाश्चकारनिष्कामोनकिंचिदुपकारकं ७ चतुर्थस्यसुतस्याथचिकीर्षुर्नामभूमिपः ददर्शतां
शुभाचारामीषद्धासांमदालसां ८ तामाहराजाहसतींकिंचित्कौतूहलान्वितः क्रियमाणेसकृन्नाम्निक १९
थ्यतांहास्यकारणं ९ विक्रान्तश्चसुबाहुश्चतथान्यःशत्रुमर्दनः शोभनानीतिनामानिमयामन्येकृता

एकएवशरीरेषुसर्वेषुपुरुषोयदा तदास्यराजन्कःशत्रुःकोवामित्रमिहेष्यते भूतैर्भूतानिमृद्यन्तेअमूर्तोमृद्यतेकथम् क्रोधा
दीनांपृथग्भावात्कल्पनेयंनिरर्थकेति ६ उपकारकंस्वर्गादिप्राप्तिकारणम् ७ ईषद्धासांमन्दस्मितांपूर्ववत्कल्पनायाहास
स्याविर्भूयमानत्वात् ८ राज्ञाअभिप्रायंज्ञातंकिंचित्कौतूहलेनान्वितः ९ शोभनानीतिस्वजातिसदृशानायोग्यानि १०

तदाहयोग्यानीति शौर्यस्यादीपोतिशयस्तेन युतानि अर्थवन्ति अर्थयोग्यानि ११ आत्थ कथयसि १२ कनीयान्कनिष्ठः १३ अलर्क इति नाम्नो योग
तो रूढितश्चार्थसम्बन्धाभावात् प्रहस्य उपहस्य १४ असम्बद्धं अनर्थकं १५ इयं नामरूपा व्यावहारिकी व्यवहारप्रयोजना नाम्नां विक्रान्तादीनां

योग्यानि त्वत्र वंश्यानां शौर्यादीपयुतानि च अर्थवन्त्येतानि चेष्टान्येव इति मे मनसि स्थितं तदस्य क्रियतां ना
म चतुर्थस्य सुतस्य मे ११ मदालसोवाच मयाज्ञा भवतः कार्या महाराज यथात्थ मां तथा नाम करि
ष्यामि चतुर्थस्य सुतस्य ते १२ अलर्क इति धर्मज्ञः ख्यातिं लोके प्रयास्यति कनीयानेष ते पुत्रो मतिमां
श्च भविष्यति १३ तच्छ्रुत्वा नाम पुत्रस्य कृतं मात्रा महीपतिः अलर्क इत्यसम्बद्धं प्रहस्येदमथाब्रवीत्
१४ भवत्या यदिदं नाम मम पुत्रस्य कृतं शुभे किमीदृशमसम्बद्धमर्थः कोस्य मदालसे १५ मदालसोवा
च कल्पनेयं महाराज कृता सा व्यावहारिकी त्वत्कृतानां तथा नाम्नां शृणु भूप निरर्थतां १६ वदन्ति पु
रुषाः प्राज्ञा व्याप्तिमन्तं पुरुषं यतः क्रान्तिश्च गतिरुद्दिष्टा देशाद्देशान्तरं तु या १७ सर्वगो न प्रयातीति व्या
पी देहेश्वरो यतः ततो विक्रान्तसंज्ञेयं मता मम निरर्थका १८ सुबाहुरिति या संज्ञा कृता न्यस्य सुत
स्य ते निरर्था साप्यमूर्तत्वात् पुरुषस्य महीपते १९

त्रयाणां १६ तत्र विक्रान्तसंज्ञाया निरर्थतामाह वदन्तीति प्राज्ञाः प्रबुद्धाः १७ सर्वगः सर्वत्र वर्तमानः देहस्यादि विषयेश्वरः प्रेरकः गतिसंक
ल्पस्य सर्वसिद्धत्वात् १८ अन्यस्य द्वितीयस्य सुबाहुत्वस्य मूर्ताश्रयत्वात् पुरुषस्य गगनादिवदमूर्तत्वात् देहद्वयाद्व्यतिरिच्यमानत्वात् १९

कारणं निमित्तं २० शरीरेषु देवतिर्यगादिषु अत एव गीतासु सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशि-
ष्यते इति समबुद्धिर्वै विशिष्टेन निर्दिष्टम् २१ एवं नाम्नो भागं निरर्थीकृत्य मर्दनस्य द्वितीयस्य समर्थाश्रयस्य पदस्याल्लिनैरर्थ्यमा-
ह भूतैरिति मृद्यन्ते इह मूर्तानां भूतानां मूर्तैरेव भूतैर्मर्दनं प्रसिद्धं न त्वमूर्तस्य मूर्तेभ्यो मर्दनं भवति व्याघातात् अत एवाह अमूर्तो
मृद्यते कथं च कथमपि अत्र मदुपपन्नहेतुमाह क्रोधादीनामिति पृथग्भावात् आत्मव्यतिरिक्तचित्तधर्मत्वात् कामः संकल्पो वि-

पुत्रस्य यत्कृतं नाम मत्तीयस्यारिमर्दनः मन्ये तदप्यसम्बद्धं शृणु चाप्यत्र कारणं २० एक एव शरीरेषु स-
र्वेषु पुरुषो यतः ततोस्य राजन्कः शत्रुः को वा मित्रमिहेष्यते २१ भूतैर्भूतानि मृद्यन्ते अमूर्तो मृद्यते कथं
क्रोधादीनां पृथग्भावात्कल्पनेयं निरर्थिका २२ यदि संव्यवहारार्थमसन्नाम प्रकल्प्यते नाम्नि तस्मादल-
र्केति नैरर्थ्यं भवतो मतं २३ जड उवाच एवमुक्तस्तया साध्व्या महिष्या स महीपतिः तथेत्याह महाबुद्धि-
र्दयितां तथ्यवादिनीं २४ तं चापि सा सुतं सुभ्रूर्यथा पूर्वं सुतांस्तथा प्रोवाच बोधजननं तामुवाच स पार्थि-

चिकित्सा क्रीडीत्येवं सर्वं मन एवेति श्रुतेः २२ असदसम्बद्धं वस्तु तत्त्वमलर्क इति शब्दाकरस्तूच्यते यथा गवादीनां पञ्चत्वाच्छे-
कत्वमापन्नानां व्यवहाराय कल्पनामाश्रित्याभिधानं क्रियते तथास्यापि पूर्वमस्माकमविद्यमानत्वात्कर्मपारवश्येनास्मद्देहत्वा-
जन्मवासत्वरत्नदृष्टानामडित्यादिवदनर्थकमपि सार्थकमिव व्यवहारेण सम्पद्यते इति भावः २३ साधुसम्यक्प्रोक्तिं पुत्रकं महिष्याः
स्या महाबुद्धिः महती मदालसा प्रोक्तज्ञानपर्यवसायिनी बुद्धिर्यस्य तथ्यवादिनीं सत्यवदनशीलां २४ पूर्वसुतान्ज्येष्ठांस्त्रीन्प्रबोधितवं

मार्कण्डेयटी ५८

मा पु
टी
११६

अभावाय समुच्छेदाय संततेर्वंशस्य तुष्टः पित्रादीनामृणापनयनयेन न निवृत्तिमार्गतत्परस्य पुत्रस्य ऋणापाकरणाभावात् अवबोधो निवृत्तिमार्गेण स्वलभं ता
नेन स्वदानेन आदेशनेन २१ तेन त्वया प्रवृत्तिमार्गे पित्रादिसंतोषणरूपे मां नियोजय प्रवर्तयेत्यर्थः २२ एवं प्रवृत्तावस्मिन्प्रवर्तते सति कर्ममार्गः
पितृदेवादिसंतोषणरूपः समुच्छेदं लोपं न गमिष्यति एतदेव विशदयति पितृ पिण्डेत्यादि एवं पुत्रस्यावबोधने कृते पितॄणां पिण्डस्य श्राद्ध
दिदानस्य निवृत्तिरुच्छेदो न भविष्यति साधिता मंत्रणं दयालुनां समां हि सर्वजगदाप्यायककर्ममार्गप्रवर्तनायैव प्रशस्ता प्रवृत्तिः प्रसिद्धा
तत्त्वापियोगमात्रत्वादनादिसम्प्रदायप्रवृत्तं लोकसंग्रहायापि कर्ममार्गसंप्रदायप्रवर्तनमेव युक्ततरमिति सामिप्रायम् २३ किंच

करोषि किमिदं मूढे मम भावाय संततेः दुष्टावबोधदानेन यथा शर्वं मतेषु मे २१ यदि ते मत्प्रियं कार्यं
यदि ग्राह्यं वचो मम तदेनं तनयं मार्गे प्रवृत्तेः सन्नियोजय २२ कर्ममार्गः समुच्छेदं नैव गामिष्यति पितृ देवे
पिण्डनिवृत्तिश्च नैवं साधिभविष्यति २३ पितरो देवलोकस्थास्तथा तिर्यक्त्वमागताः तद्वन्मनुष्यतां याता
भूतवर्गे च संस्थिताः २४ सपुण्यान् सपुण्यान् स्वकर्मणा मत्या अपि संस्थितान् पिण्डोदकप्रदानेन नरः कर्मण्य
वस्थितः सदाप्याययते सम्यक् तद्वद्देवातिथीनपि २५ देवैर्मनुष्यैः पितृभिः प्रेतैर्भूतैः सगुह्यकैः वयोभिः त्रिभिर्विशिष्टैर्नागपक्षिभिः

कर्मोपजीविनः पित्रादयोपि तदनुष्ठानतत्परानेव मनुष्याननुपजीवंतीत्याह सार्धेस्त्रिभिः पितरः श्वसादिना भूतवर्गे कृमिपतंगादौ संस्थि
ता जाता ये पितरस्तेन रमेवोपजीवंतीति शेषः २४ एतदेव प्रपंचयति सपुण्यानिति धार्मिकान् तदितरकान् देवान् अविद्यमाने शोभने
स्वेदेहे तपुण्यं येषां तान्यापि नरकेतनकडंकरेन नरकादिस्थान् तथा वुभुतया तामात्कशान् तथापि पापया परिस्थिता नपडस्तान् पिण्डो
दकप्रदानेन श्राद्धेन आप्याययन्वर्धयति २५ वयोभिः पक्षिभिः नागपक्षिभ्य योगवच्छेदेन कर्मस्था प्राप्तासना सनस्थो मनुष्य एव न देवा
नापि तिर्यञ्चः उपजीव्यते तन्त्र वप्रेहिणो भवंतीत्यर्थः २६ ॥

११६

उक्तमुपसंहरति तस्मादिति यत्कार्यमावश्यकं कर्म तत्त्रयोनिभिः क्षत्रियजातिभिः ऐहिकफलं राज्यादिधर्मपरिपालनेन दृष्टं फलं आमुष्मि
कं पारलौकिकं स्वर्गादिफलं अदृष्टं च कर्तव्यं तत्कर्म मे मम पुत्रं कर्म सम्यक् अतिपादय पदे गतस्यार्थस्याप्येतस्य यः कर्मसङ्गो कर्मबोद्धव्यमिति
हिकर्मको गमयति दिश स्वर्गमित्यादिवत् ३२ ३३ दुर्हृदां रिपूणां ३४ यमः सहन्ती तस्याः श्वश्रुः पालनाद्धर्मतो रक्षणात् सुखोपभोग

तस्मात्त्वं गिपुत्रं मे यत्कार्यं तत्त्रयोनिभिः ऐहिकामुष्मिकफलं तत्सम्यक्प्रतिपादय ३२ तेनैव
मुक्ता सा भर्त्रा वरनारी मदालसा अलर्कं नाम तनयं स्ववाचोल्लापवादिनी ३३ पुत्र वर्धस्व मद्भर्तु
र्मनोनन्दय कर्मभिः मित्राणामुपकाराय दुर्हृदां नाशनाय च ३४ धन्योसि रे यो वसुधामशत्रुरेक
श्चिरं पालयितासि पुत्र तत्पालनादस्तु सुखोपभोगो धर्मात्फलं प्राप्स्यसि चामरत्वम् ३५ धरामरा
न्पर्वसु तर्पयेथाः समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः हितं परस्मै हृदि चिन्तयेथा मनः परस्त्रीषु निवर्तयेथाः
३६ यज्ञैरनेकैर्विबुधानजस्रमर्थैर्द्विजान्प्रीणय संश्रितांश्च स्त्रियश्च कामैरतुलैश्चिराय युद्धैश्चारी
न्तोषयितासि वीर ३७ बालो मनो नन्दय बान्धवानां गुरोस्तथाज्ञाकरणैः कुमारः स्त्रीणां युवा सत्
कुलस्त्रभूषणानां वृद्धो वने वत्स वनेचराणाम् ३८

ऐहिको दृष्टफलः आमुष्मिकं चादृष्टफलं धर्माद्देवामरत्वं देवत्वं प्राप्स्यसि ३५ ननु कथं धर्मोनुष्ठातव्य इत्याशंक्य तदाह धरामरान्भूदेवा
न्ब्राह्मणान् पर्वसु पुण्यकालेषु धनादिना तर्पयेथाः समीहितं कांक्षितं परस्मै परार्थं परस्त्रीषु परस्त्रीभ्यः विषयभूताभ्यो वा मनो निवर्त
येथाः ३६ अर्थैर्धनैः प्रीणय तर्पय संश्रितानुपजीव्यान् ३७ किं च बाल इति कुमारः षड्वर्गः ३८

मा पु
टी
११७

117

किंचराज्यमिति प्रश्नस्मिमार्गोपदेश सर्वस्मिन्नलम्बभूतमसेवव्याख्यानत्रयपूर्वोग्रंथभागोभविष्यति २५ विंशोध्यायआदितः १ २ अत्रलोके
भारतेकर्मभूमौ प्रश्रयोविनयः ३ तत्रराजपुत्रत्वात्स्वभावभूतंराज्यपालनमेवमहान्धर्मस्तत्रनीतिरूपकारिणीत्यतस्तामेवोपदिशति वत्सेत्या
दिना प्रजानाममात्यादीनांरंजनंतोषस्त्वनुरागः आदितआदौ अविरोधेनस्वधर्मस्याविरोधेन ४ सप्तव्यसनानि अक्षपानस्त्रीसंगमस
क्तिमृगयादण्डपारुष्यवाक्पारुष्याणीति मूलंराज्यमूलंहरंतीतितथा रात्तश्चात्मरक्षणंमंत्रगुप्तिश्चकार्येत्याह आत्मेत्यादि ५ मंत्रगोप

राज्यं कुर्वन्सुहृदो नंदयेथाः साधून्रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः दुष्टान्निघ्नन्वैरिणश्चाजिमध्ये गोविप्रार्थे
वत्समृत्युंव्रजेथाः २५ इतिमार्कंडेयपुराणेमदालसोपाख्यानेअलर्कोल्लापनेनामविंशोध्यायः २०
जडउवाच एवमुल्लाप्यमानस्तु सतमात्रादिनेदिने ववृधे वयसाबालोबुद्ध्याचालर्कसंज्ञितः १ सकौ
मारकमासाद्यऋतध्वजसुतस्ततः कृतोपनयनः प्राज्ञः प्रणिपत्याहमातरं २ मयायदत्रकर्तव्यमै
हिकामुष्मिकायवै सुखायतद्वदस्वाशेषं प्रश्रयावनतस्यमे ३ मदालसोवाच वत्सराज्येभिषिक्तेनप्र
जारंजनमादितः कर्तव्यमविरोधेनस्वधर्मस्यमहीभृता ४ व्यसनानिपरित्यज्यसप्तमूलहराणिवैआ
त्मारिपुभ्यःसंरक्ष्योबहिर्मंत्रविनिर्गमात् ५ अष्टधानाशमाप्नोतिस्वपदत्साविरथोयथा तथाराजाप्यसं
दिग्धंबहिर्मंत्रविनिर्गमात् ६ दुष्टादुष्टांश्चजानीयादमात्यानरिदोषतः चारैश्चारास्तथाशत्रोरन्वेष्टव्याः

त्वेनर्थ्यसदृष्टांतमाह अष्टधेति यथाराजाअष्टधाक्रवाकारूप्यवान् स्वस्वपदस्यामात्यादिसहायसंपत्तेरचिरान्नाशमाप्नोतिपाठांतरेस्वच
क्रस्यसैन्यादेः तथाऽसंदिग्धं निःसंशयं बहिर्मंत्रविनिर्गमादपिनाशमाप्नोतीत्यन्वयः अपिर्भिन्नक्रमः ६ अरिदोषतः रिपुप्रयुक्तेभ्योमेदादिभ्योदो
षेभ्यो मात्यान्सहायानुष्टानुभयवेतनग्राहिणो दुष्टान्स्वामिभक्तान् चारैःप्रणिधिभिर्जानीयात् शत्रोश्चाराश्चचारैःकरणैरन्वेष्टव्याः ७

विश्वासोविश्रम्भःकार्यस्ययोगेनाप्यमित्रेपिनविश्वसेदित्यर्थः यदुक्तंमत्स्यपुराणे नविश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनातिविश्वसेत् विश्वस्ताद्भयमु
त्पन्नंमूलान्यपिनिकृन्ततीति ८ स्थानंदुर्गादिकंवृद्धिर्धनस्थानतःवृद्धितःकर्माष्टकेनधनादेर्वर्धनंतत्क्षयोधनादेर्विनाशःतद्यत्नेनभाव्यंषाड्गुण्ये
नसंधिविग्रहयानद्वैधासनाश्रयाख्येनगुणितंगुणयुक्तःकृतआत्मायेनतादृशेनभवितव्यं नचकामवशवर्तिनेत्युपलक्षणंसप्तानांव्यसनानां ९
शत्रूणांजयेक्रममाह प्रागात्मेति आत्मामनःपूर्वंअरिषड्वर्गजयेनजेतव्यःततोजितेन्द्रियत्वेनगुणिनामन्त्रिजयःभृत्यानपश्चाद्धनादिदानेनमा
नेन अनन्तरंचपौराणांरंजनया ततःसहायसंपत्तिलाभादरिभिर्विरुद्धेनयेनतज्जयःसेत्स्यतीत्यर्थः १० एवंजयक्रमाभावेशत्रुवशतया

विश्वासोनतुकर्तव्योराज्ञामित्रमवेक्ष्यतु कार्ययोगाद्ध्यमित्रेपिविश्वसेन्नराधिपः ८ स्थानवृद्धि
क्षयज्ञेनषाड्गुण्यगुणितात्मना भवितव्यंनरेन्द्रेणनकामवशवर्तिना ९ प्रागात्मानंविजित्यैवततो
भृत्यामहीभुजा जेयाश्चानन्तरंपौराविरुद्धेनततोरिभिः १० यस्त्वेतानविजित्यैववैरिणोविजिगीष
ते सोजितात्माजितामात्यःशत्रुवर्गेणबाध्यते ११ तस्मात्कामादयःपूर्वंजेयाःपुत्रमहीभुजा तज्ज
येहिजयोवश्यपराजावश्यपतितैर्जितः १२ कामःक्रोधश्चलोभश्चमदोमानस्तथैवच हर्षश्चशत्रवो
ह्येतेविनाशायमहीभुजां १२ कामप्रसक्तमात्मानंस्मृत्वादण्डंनिपातितं निवर्तयेत्तथाक्रोधाद
नुह्रादंहतात्मजं १३ हतमैलंतथालोभान्मदाद्वेनंद्विजैर्हतं मानादनायुषःपुत्रंहतंहर्षात्स्वजयं १४

नर्थमाह यस्त्विति एतानात्मादीन्वैरिणोरिपून्जेतुमिच्छति अजितात्माअजितामात्यश्चभृत्यादीनामुपलक्षणं बाध्यतेजीयते ११ तज्ज
येतेषांकामादीनांजये जयोरिपुपराभवः तैःकामादिभिर्जितोवशीकृतः १२ तानेवनिर्दिशति कामइति कामादिभिर्नष्टनृपानुदाहर
ति कामप्रसक्तमिति दण्डकनामराजानंकामप्रसक्तंसंतंनिपातितंस्मृत्वा आत्मानंकामान्निवर्तयेदितिसम्बन्धः एवमुत्तरत्रसम्बन्धः
अनुह्रादंनामस्वपंहतात्मजंस्मृत्वाततोनिवर्तयेत १३ ऐलंपुरूरवसंलोभाद्दुर्वर्षणः वेनमंगपुत्रं १४ ॥

पभिःकामादिभिःजितैर्वशीकृतैःमहत्त्वेनमहात्मनाताःसर्वंजितंप्राप्तंस्वत्वाविचिंत्यस्वीयान्स्वामीयात् १६ काकाच्चकोमलेभ्यःशंकांकुर्यात्
कोकिलान्मधुरभाषित्वंभृंगात्सारग्राहित्वंवकात्स्वार्थविचिंतनंव्यालादत्तान्नियतवासित्वंशिखंडिनस्त्रिग्धक्रमंहंसात्तुदुग्धमवंतीनीरविवेक
वत् सर्वसारार्थग्राहित्वंकुक्कुटात्कालज्ञत्वंलोहात्दृढत्वंतस्मिन्कार्ये १७ कीटकस्यक्रियांविपत्तेकुर्यात् यथाकीटकोयत्रविवरेतिष्ठतित
स्याविपत्तोदयेत्तमेस्थानेप्रतिवसेत् पिपीलिकानांवल्मीकानांचेष्टाविपत्तोदयेतातेमेघोदयेश्च यथापिपीलिकाअण्डानिसंचारयंतित
थाराजादुर्गंसर्वसामग्रीभिःश्रयेत् १८ यथाग्निविस्फुलिंगाश्चअग्निकणाअग्नेर्निर्गतायत्रपतितास्तत्रदहंतेएवंराजापिस्वप्रताग्निगता

**पभिर्जितैर्जितंसर्वंमत्तेनेनमहात्मना स्वत्वाविवर्जयेदेतान्दोषान्स्वीयान्महीपतिः १६ काककोकि
लभृंगाणांवकव्यालशिखंडिनां हंसकुक्कुटलोहानांशिक्षेतचरितंनृपः १७ कीटकस्यक्रियांकुर्या
द्विपत्तेमनुजेश्वरः चेष्टांपिपीलिकानांचकालेभूपःप्रदर्शयेत् १८ तथाग्निविस्फुलिंगानांबीजचेष्टाच
शाल्मलेः चंद्रसूर्यस्वरूपंचनीत्यर्थेपृथिवीक्षिता १९ बन्धकीपद्मशरभशीलिनीगुर्विणीस्तनात् प्र
सान्नरूपेणाचादेयान्नन्दगोपालयोषितः २० शक्रार्कयमसोमानांतद्वद्वायोर्महीपतिः रूपाणिपं
चकुर्वीतमहीपालनकर्मणि २१**

यत्रारिशस्यानेपतिततत्सर्वंनाशयमीत्यग्निविस्फुलिंगानांचेष्टा यथाशाल्मलेर्वीजंतच्छुतात्गगनेउड्डीनोदृश्योभवेत् तथाराजापिरिपुद
येस्वस्यनिर्बलत्वेज्ञातेनैवकुत्रचिद्रिपोःस्वात्मानंगोचरतयाप्रदर्शयेदितिशाल्मलिवृत्तवीजचेष्टाचंद्रस्यस्वरूपंप्रकृत्याह्लादकतयाह्लादक
त्वंसूर्यस्यस्वरूपंप्रतापवाहुल्यंदर्शयेदितिशेषः नीत्यर्थंदर्शयेदित्यर्थः १९ बंधकामंत्रगामिनी पद्माद्विकासितत्वाकार्येषुशरभात्परा
क्रांततास्शीलिनीशीलवतीतस्याःशुचिचरित्रतागुर्विणीगर्भवतीतस्याःस्तनात्तत्रततासर्वसंपत्तिभरितत्वाचैतेभ्योनृपेणप्रसत्तादे
याशिक्षितया तद्वन्नंदगोपालयोषितःसकाशात्प्रतिदिवसंदधिविक्रयादिवत्प्रतिगृहंकेनचिद्व्याजेनवार्तागवेषणंरूपा २० २१

118

एतानि पंचरूपाणि यथासंख्येनश्लोकैर्दर्शयति यथेंद्र इति तोयोत्सर्गेण जलवर्षणेन आप्याययेद्वर्धयेत् चत्वारो मासान्वार्षिकाण परिचारै
र्भृत्यैस्तत्तत्कार्येषु नियोजितैः ससस्यधनादिना तथा लोकान्वर्धयेत् इत्यर्थः पार्श्वांतरे परिहारैः पालितो विकादिप्रदानैरित्यर्थः २२ यथा सूर्योष्टौ
मासान्भूमिकान् सूक्ष्मेणोपायेन स्वैः रश्मिभिर्भुवोंतरप्रविश्य तोयं सर्वं रसजातं हरति पिबति तथा नृपः शुल्कादिकं चदादि देयं भागधेयं च
सूक्ष्मेणैवोपायेन बलिग्रहणनियमेन न हरतीत्यर्थः २३ यमस्य स्वरूपं दाण्डयितत्वं दर्शयति यथेति प्रियं वल्लभं द्वेष्यं प्रतिगतं क्रमेण धार्मिक

यथेंद्रश्चतुरो मासान्तोयोत्सर्गेण भागतान् आप्याययेत्तथा लोकान्परिचारैर्महीपतिः २२ मासा
नष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः २३ यथा यमः प्रि
यद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति तथा प्रियाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टौ विचारयेत् २४ शशांकमालोक्य यथा
प्रीतिमाप्नोति मानवः एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृतास्तच्छशिव्रतम् २५ मारुतः सर्वभूतेषु निगूढश्च
रते यथा एवं चरेन्नृपश्चारैः पौरामात्यादिबन्धुषु २६ न लोभाद्धनकामाद्वा नार्थाद्वा यस्य मानसं
प्रदार्थैः कृष्यते धर्मात्स राजा स्वर्गमृच्छति २७

मधार्मिकं च काले कर्मपरिपाके प्राप्ते नियच्छति स्वर्गनरकाभ्यां दण्डयति तथा प्रियाप्रियौ पवरिष्टदुष्टादुष्टौ स्वकृतदुष्कृतकारिणौ विचारये
दिचार्य च दण्डयेत् प्रत्रोदुष्टश्चेद्दाराहैः शत्रुदुष्टश्चेत्पालितो धिक्कयोग्य इति बोध्यम् २४ सोमस्य रूपमाह शशांकमिति यत्र यस्मिन्राज्ञि
सर्वाः प्रजाः निर्वृताः स्वाविताः सद्राज्ञः शशिनः सोमस्य व्रतं सर्वाह्लादकारित्वमित्यर्थः २५ वायोः स्वरूपमाह मारुत इति निगूढो गूढः प्राण
रूपेण चारैर्गूढपुरुषैः चारैः पश्यंति राजानः स्मृतत्वात् २६ सर्वनीतिसंग्रहमाह न लोभादिति धर्मात्कृष्यते अपकृष्यते स ऋच्छति प्राप्नोति २२

मा पु
टी
११९

119

उत्पथग्राहिणः अधर्ममार्गगामिनः शूद्रान् स्वस्मात् वर्णाश्रमनियमितात् धर्माच्चलितान्नरान् निजेष्प्रमाथ लोके करोति स्थापयति २८ वर्णानां
ब्राह्मणादीनां धर्मा न सीदंति न विशीर्यंते आश्रमा आश्रमधर्मा ब्रह्मचार्यादिषु नियमिताः शाश्वतं स्थिरम् २९ उक्तान्राजधर्मानुपसंहरति
एतदिति कृत्यं कार्यं परमं मम हृद्ध्येः सिद्धेश्च कारकं येन राज्ञः कुबुद्धिभिः पाखंडपदादेः स्वधर्माच्चाल्यंते ३० भूतानां जीवानामुपद्रवादिभ्यः
पालनेनैव राज्ञ एव कृतकृत्यः कृतार्थः स्यात् यतो यस्मात् सम्यक्पालयिता धर्मस्य षष्ठं भागं प्राप्नोति ३१ शक्रस्य सलोकतां स्वर्गमेति प्रा

उत्पथग्राहिणो मूढान्स्वधर्माच्चलितान्नरान् यः करोति निजे धर्मे स राजा स्वर्गमृच्छति २८ वर्णधर्मा
न सीदंति यस्य राष्ट्रे तथाश्रमाः राजंस्तस्य सुखं तात परत्रेह च शाश्वतं २९ एतद्राज्ञः परं कृत्यं तथैतद्वृ
द्धिकारकं स्वधर्मस्थापनं नृणां चाल्यंते ये कुबुद्धिभिः ३० पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः
सम्यक्पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति वै यतः ३१ एवं वर्त्तते राजा चातुर्वर्ण्यस्य रक्षणे स सुखी विहर
त्येव शक्रस्यैव सलोकतां ३२ इति मार्कंडेयपुराणे मदालसोपाख्याने राजनीतिर्नामैकविंशोऽध्यायः
२१ जड उवाच तन्मातुर्वचनं श्रुत्वा सोऽलर्को मातरं पुनः पप्रच्छ वर्णधर्मांश्च धर्मांश्चैवाश्रमेषु च १
अलर्क उवाच कथितोयं महाभागे राज्यतंत्राश्रितस्त्वया मम धर्मोऽहमिच्छामि श्रोतुं वर्णाश्रमात्म
कं २ मदालसोवाच दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिधोदितः नान्यस्तुर्यो धर्मोऽस्ति धर्मस्तस्यापदं

प्नोति ३२ आदितएकत्रिंशः सर्वाध्यायांते वर्णधर्मा न सीदंतीत्यादिना वर्णाश्रमधर्मरक्षणेनैव राज्ञः परं सौख्यमिह च परत्र चेत्युक्ता वर्णा
श्रमधर्मान्श्रोतुमुपक्रमते तन्मातुरित्यादिना १ अथ वर्णाश्रमात्मकं धर्मं श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः २ उदितः कथितः तस्य ब्राह्मण
स्य आपद्यापि तत्क्रियादेर्धर्मस्वीकरणं तस्य धर्मस्त्वर्थः ३ ॥

शुद्धे याजनाध्यापने योग्यस्यैव ब्राह्मणादेर्याजनमध्यापनं न तु त्रैवर्णिकबहिष्कृतस्य तथा शुद्धात् स्वधर्मवर्त्तिनः सकाशात् प्रतिग्रहश्च जीवि
काजीवनं ४ एवं क्षत्रियस्याप्याह दानमिति अयं धर्मः क्षितिरक्षणं शस्त्रग्रहणं चास्य जीविका ५ एवं विशोऽप्याह दानमिति वाणिज्यं पशुरक्षाया
शुपाल्यं कृषिर्भूमिकर्षणं इत्यस्य वैश्यस्य त्रिविधा जीविका ६ एवं शूद्रस्याप्याह दानमिति द्विजातीनां त्रैवर्णिकानां शुश्रूषा सेवा कारुकर्म शि
ल्पकरणं जीविकास्य ७ शूद्रस्य विशेषधर्ममाह द्विजातिसेवानिरता इति कुलपावनाः शूद्रकुलपावनाः ८ द्विजातीनां त्रैवर्णिकानां शुश्रू
षायाः सेवायाः पालनं रक्षणं तत्स्ववर्णानां पादान्ते तेनस्याः पोषणं प्रतिदिनं वर्धनं क्रयविक्रयौ वाणिज्यमिति तस्य जीविका उक्तान्वर्णधर्मा

श्रीपु ९२ याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धप्रतिग्रहः एषा सम्यक् समाख्याता त्रितयं चापि जीविका ४ दानमध्ययनं
यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययं त्रिधा धर्मः प्रोक्तः क्षितेरक्षा शस्त्राजीवित्वमेव च ५ दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रि
धैव सः वाणिज्यं पशुरक्षा च कृषिश्चैवास्य जीविका ६ दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया व्याख्या
तः शूद्रधर्मोऽपि जीविका कारुकर्म च ७ द्विजातिसेवानिरता मद्यमांसविवर्जिताः स्वधर्मनियता नित्यं ते
शूद्राः कुलपावनाः ८ तद्वद्द्विजातिशुश्रूषापालनं क्रयविक्रयौ वर्णधर्मास्त्विमे प्रोक्ताः श्रूयन्तामाश्रमाश्र
याः ९ स्ववर्णधर्मात् संसिद्धिं नरः प्राप्नोति न च्युतः प्रयाति नरकं प्रेत्य प्रतिषिद्धनिषेवणात् १० यावन्नो
पनयनं क्रियते वै द्विजन्मनः कामचेष्टोक्तिभक्षस्तावद्भवति पुत्रक ११ कृतोपनयनः सम्यग्ब्रह्मचा

उपसंहरति वर्णधर्मा इति आश्रमा ब्रह्मचार्यादयस्तेषामाश्रयायेषां धर्माणां ९ स्ववर्णधर्मपालने फलमाह स्ववर्णधर्मादिति संसिद्धिं स्वर्गं किं न
च्युतो न स्वधर्मादेतराभ्रष्टः तथा च गीतासु यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव इति प्रतिषिद्धस्य स्व
र्णाश्रमाविहितस्य निषेवणात् १० तत्राश्रमधर्मसिद्ध्येमुख्यमंगमुपनयनमित्याह यावदिति कामः स्वेच्छाचेष्टा यस्य भक्ष्यमतिक्रांतस्त
तावद्भवति ११ तत्र ब्रह्मचारिणो धर्ममाह कृतोपनयन इति तत्र गुरोर्गृहे १२ ॥

मा।मु
टी
१२०

स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तदर्थं गुरोर्निवेद्य तेन गुरुणानुज्ञातेन सति तदर्थं समर्थं भक्षणीयं न सर्वथा सर्वं भिक्षाहृतीनमन्नं न सर्वे स्वेनैव भक्षणीयं न स्वेच्छ
यावत्पर्यः १३ गुरोः सम्यक्प्रीत्युपपादकः प्रसन्नतापादकः आहूतश्चाकारितोऽध्ययनाय तत्परः पाठपरः नान्यमानसप्रकाशचित्तः १४ अनुज्ञा
तो गुरुणा तत्समः वरा शुल्कं दक्षिणां गुरुणा प्रार्थितां दत्त्वा ततोऽनन्तरं गृहस्थाश्रममध्यावसेत् १५ तदा स गार्हस्थ्याश्रमकाम इति चतुर्थस्याप्याश्रमे ब्र
ह्मचारी द्विविधः उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च यदि कामात् विरक्तचित्तः स्यात्तदोपकुर्वाणो गृहस्थाश्रमावासेन तदुर्मतन्यवतयास्वस्योपकारकः तत् य
दि नैष्ठिकः ब्रह्मचारी भवत तत्पवनयास्वात्मस्येव निष्ठा निष्पत्तिः प्रयोजनं यस्येति कामाद्यभावात्तृतीयं चतुर्थं वाश्रममावसेदित्यभिप्रायेणाह

120

स्वाध्यायो ध्याग्निशुश्रूषा स्नानं भिक्षाटनं तथा गुरोर्निवेद्य तच्चाद्यमनुज्ञातेन सर्वथा १३ गुरोः कर्मणि
सोद्योगः सम्यक्प्रीत्युपपादकः तेनाहूतः पठेच्चापि तत्परो नान्यमानसः १४ एकं द्वौ सकलान्वापि वेदा
न्प्राप्य गुरोर्मुखात् अनुज्ञातो वरं दत्वा गुरवे दक्षिणां ततः १५ गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गृहस्थाश्रममाव
सेत् वानप्रस्थाश्रमं वापि चतुर्थं वेच्छयात्मनः १६ तत्रैव वा गुरोर्गेहे द्विजो निष्ठामवाप्नुयात् गुरोरभावे
तत्पुत्रे तच्छिष्ये तत्सुते विना १७ शुश्रूषुर्निरभीमानो ब्रह्मचर्याश्रमं वसेत् उपाहूतस्ततस्तस्माद्गृहस्था
श्रमकाम्यया १८ ततो समानार्षिकुलात्स्वां भार्यामरोगिणीं उद्वहेन्न्यायतोऽव्यंगां गृहस्थाश्रमकारणा
१९ स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पितृदेवातिथीनपि सम्यक्संप्रीणयेद्भक्त्या पोषयेत्स्वाश्रितांस्तथा २०

वेच्छयात्मन इति १६ यदा ब्रह्मचर्याश्रममेवावसेदित्याह तत्रैव वेति निष्ठां निष्पत्तिं तत्पुत्रे गुरोः पुत्रे तत्सुते गुरोः सुते विना गुरुपुत्रस्याभावे १७
निरभीमानः अभिमानातिक्रान्तः उपसर्गस्तत्र स्वमनुष्येषु बहुलमिति दीर्घः ततोऽनन्तरं तस्मात्स्वयमाश्रमादुपाहूतः समाहूतः १८ असमानोऽनेक
ऋषिर्गोत्रकर्ता कुलं यस्यास्तां तस्यां स्वसदृशीं वयआदिना रोगहीनां अव्यंगां विकलांगतारहितां तत्र हेतुः गृहस्थाश्रमकारणं गृहस्य गृहिणी
मूलत्वात् १९ स्वकर्मणा याजनाद्येन प्रीणयेत् तर्पयेत् आश्रितान् भरणीयान् २०

आश्रितानिति प्रपंचयति भृत्यान्सजातीनिति ग्रामीन् भगिन्यादीन् पशवः पशून् २१ अन्त्येह्नकाले अभिगमो भार्यागमनं २२ उद्देशत इति निर्दे
शमात्रेण अवधार्यतां निश्चित्य २३ प्रस्थग्रहणकालमाह अपत्यसंततिमिति आर्तिमतो देहस्य दुर्बलताविकारात् आत्मनो मनसः शुद्धिकारणात् शुद्धेः
२४ तत्र वानप्रस्थाश्रमे अरण्ये वने भवं आरण्यं वन्यं फलादि तस्योपभोगात् तपोभिः शीतातपसहिष्णुतादिभिः आत्मकर्षणं देहशोषणं भूमौ स्थंडिले

भृत्यान्सजातींस्तथा ग्रामीन्दीनानाथपतितानपि यथाशक्त्यन्नदानेन वयांसि पशवस्तथा २१ एष धर्मो
गृहस्थस्यर्तावभिगमस्तथा पितृदेवातिथिज्ञातिभृत्यशेषं स्वयं नरः भुंजीत च समं शक्त्या यथावि
भवमात्मनः २२ एष तूद्देशतः प्रोक्तो गृहस्थस्याश्रमो मया वानप्रस्थस्य धर्मं ते कथयाम्यवधार्यतां २३
अपत्यसंततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चानतिं वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः शुद्धिकारणात् २४ तत्रारण्योप
भोगाश्च तपोभिश्चात्मकर्षणं भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पितृदेवातिथिक्रिया २५ होमस्त्रिषवणं स्नानं
जटावल्कलधारणं मौनादिकरणं चैव वन्यस्नेहनिषेवणं २६ इत्येष आत्मशुद्ध्यर्थं तपसश्चोपका
रकः वानप्रस्थाश्रमः प्रोक्तो भिक्षोर्हि चरमोऽपरः २७ चतुर्थस्य स्वरूपं तु श्रूयतामाश्रमस्य मे यस्तु ध
र्मोऽस्य धर्मज्ञैः प्रोक्तस्तान्महर्षिभिः २८ सर्वसंगपरित्यागो ब्रह्मचर्यमकोपता यतेंद्रियत्वमावासे नैकस्मि
न्वसतिश्चिरं २९ अनारंभस्तथाहारो भैक्ष्यान्नेनैककालिना आत्मज्ञानावबोधेच्छा तथा चात्मावलोकनं

शय्याशयनं २५ मौनादीनां करणमभ्यासः योगाभ्यासो वा वन्यानां वनोद्भवानां स्नेहानामिंगुदीतैलादीनां निषेवणं २६ आत्मशुद्ध्यर्थं मनसः शु
द्धिः भिक्षोः संन्यासिनः चरमः पाश्चात्यः २७ अस्य संन्यासाश्रमस्य २८ तदाह सर्वेत्यादिना आवासगृहे वसतिः स्थितिः चिरं दिदिनं २९ अनारंभः पा
कस्यानासेवनं भैक्ष्यान्नेन गृहस्थक्रमणलब्धेनान्नेनैककालिना एकवारं आहारः प्राणसंधारणमात्रं आत्मनश्चिदानंदस्वरूपस्य तापते

मा॰ पु॰
टी॰
१२१

121

नेनेतितानंतत्वमादिमहावाक्यं तेनावबोधेच्छाजितासातथाच सति उपायपूर्वकंतयात्मनोवलोकनमसीतिपदेनलक्ष्यस्याखण्डप्रत्यक्के
तन्यस्यावलोकनेऽभवणाधिकमेणासाक्षात्कारः ३० निवेदितउक्तः सामान्यंसाधारणंअन्यदुक्तेभ्योधर्मेभ्योभिन्नम् ३१ तदाह सत्यमिति
यथार्थभाषणं शौचंद्विविधंआभ्यंतरंबाह्यंचआभ्यंतरंप्राणायामभावशुद्ध्यादिकंद्वितीयंमज्जलस्नानादिकं अहिंसापरपीडावर्जनं अन
सूयागुणेषुदोषाविष्करणंतदभावोनसूया क्षमाद्वंद्वसहिष्णुता आनृशंस्यं अकौटिल्यं वंचनाभावः अकार्पण्यं औदार्यं संतोषो दैवलब्धे
र्थेप्रसन्नता ३२ एतेतेशेषगुणावर्णानामाश्रमाणांसाधारणोपेनाभिहिताः ३२ एतेषुप्रोक्तेषुसाधारणेषुसाधारणेषुसमंततः सम्यगंततो निश्च

वत्सर्थेनाश्रमेधर्मोमयायंतेनिवेदितः सामान्यमन्यद्वर्णानामाश्रमाणांचमेशृणु ३१ सत्यंशौच
महिंसाचअनसूयातथाक्षमा आनृशंस्यमकार्पण्यंसंतोषश्चाष्टमोगुणः ३२ एतेसंक्षेपतःप्रोक्ताध
र्मावर्णाश्रमेषुते एतेषुनिरस्यधर्मेषुसेष्वतिष्टेत्समंततः ३३ यश्चोल्लंघ्यपरंधर्मंस्ववर्णाश्रमसंविते
नरोमिथ्याप्रवर्तेतसदंड्योऽभृतोभवेत् ३४ येचस्वधर्मसंत्यागात्मापंकुर्वंतिमानवाः उपेक्षेतनरोता
न्पतेरिष्टापूर्तंविनश्यति ३५ तस्माद्राजाप्रयत्नेनसर्वेवर्णाःस्वधर्मतः प्रवर्तनीयोमिथ्यादंड्याःस्थाप्या
श्चैवस्वकर्मसु ३६ इतिमार्कंडेयपुराणेमदालसोपाख्यानेवर्णाश्रमधर्मानुकीर्तनंनामष्टाविंशो

यपर्यंतंतिष्ठेदित्यर्थः ३३ प्रोक्तानांवर्णाश्रमधर्माणामननुष्ठानेदोषमाह यश्चेति उल्लंघ्यपरमत्युत्तमं अन्यथापरधर्मानुष्ठानतत्परतया
प्रवर्तेत ३४ अदण्डयितूराज्ञोपिदोषमाह येचेति स्वस्यअसाधारणस्यधर्मस्यसंत्यागात् पापंपरधर्मानुष्ठानंपरधर्मोभयावह इत्यादिगी
तास्मृतोक्तात्पापात् उपेक्षतोदण्डयितूराज्ञइष्टापूर्तंवाङ्लकवाटीर्थः ३५ उपसंहरति तस्मादिति स्वधर्मतः स्वधर्मेसम्यक्स्थित्वासि प्रव
र्तनीयःतिष्ठंतोरक्षणीयाइतिशेषः अप्रमथ्यास्वधर्मत्यागेनतेदंड्याः स्वेषुकर्मसुस्थाप्याःस्थापयितव्याइत्यर्थः ३६ आदितोद्वाविंशतमोध्यायः

र्वाख्यायां तेरे गृहस्थस्य धर्मोप्युक्तस्तदधिकारितया तज्जिज्ञासया तद्धर्मान्पृच्छति यत्कार्यमित्यादिना वंधः प्रसवायः वंध इति पाठे नि
ष्फलः यस्य गृहस्थस्य क्रियायाः वक्ष्यमाणप्रकारेण सर्वलोकानामुपजीव्यत्वाडुच्छित्तिरोनत्तं भवति तस्य गृहस्थस्य धर्मान्वदेत्यन्वयः १ यच्च गृह
स्थस्योपकाराय यस्मान्मेघांवानरणां भवति गृहे सतां तिष्ठतां यच्च वर्ज्यं निषेधनीयं यथा यत्कर्म क्रियते यथावत्तन्मम वद २ तत्र सर्वेभ्य आश्रमेभ्यो
गार्हस्थ्यं सर्वोपजीवनात्स्तीतिवत्सेति आख्याय आदाय पुष्णाति प्रीणाति तस्य फलमाह तेन गार्हस्थ्याश्रमोक्तधर्मपालनेन लोकान् स्वर्गा

अलर्कउवाच यत्कार्यं पुरुषेणेह गार्हस्थ्यमनुवर्तता बन्धश्च स्यादकरणात्क्रियायां यस्य चोच्छितिः
१ उपकाराय यन्नृणां यच्च वर्ज्यं गृहे सता यथा च क्रियते तन्मे यथावत्पृच्छतो वद २ मदालसोवाच व
त्स गार्हस्थ्यमास्थाय नरः सर्वमिदं जगत् पुष्णाति सर्वलोकांश्च स जयत्यभिवांछितान् ३ पितरो मु
नयो देवा भूतानि मनुजास्तथा कृमिकीटपतंगाश्च वयांसि पशवोऽसुराः ४ गृहस्थमुपजीवंति
ततस्तृप्तिं प्रयांति च मुखं चास्य निरीक्षंते अपि नो दास्यतीति वै ५ सर्वस्याधारभूतेयं वत्स धेनुस्त्रयी
मयी यस्यां प्रतिष्ठितं विश्वं विश्वहेतुश्च या मता ६ ऋक्पृष्ठासौ यजुर्मध्या सामवक्त्रशिरोधरा इष्टापूर्त
विषाणा च साधुसूक्ततनूरुहा ७ शांतिपुष्टिशकृन्मूत्रा वर्णपादप्रतिष्ठिता उपजीव्यमाना जगतां सा

दीनभिवांछितान्मनोभिलषितान् जयति प्राप्नोतीत्यर्थः ३ लोकान्पुष्णातीत्युक्तं तत्प्रपंचयति पितर इति ४ उपजीवंति पुरवे प्रहिणो भवं
ति ततो गृहस्थात् उपजीवनमाह मुखं चेति अपि कश्चिदयं गृहस्थो नोऽस्मान्भागं दास्यतीति ५ तस्य सर्वोपकारायहेतुत्रयीसेवनमेवे
त्याह सर्वस्येति आधारभूता प्रतिष्ठा महिमानमाह यस्यामिति त्रयीयं वा विश्वस्य हेतुर्निमित्तं ६ तामेव धेनुं शरीररूपकेण दर्शयति ऋ
क्पृष्ठेति पृष्ठं देहस्य पश्चाद्भागः शिरोधरा कन्धरा विषाणे शृंगे साधुसूक्तानि वेदाभ्यासितानि यस्य शोभनः पावनानि तनूरुहाणि लोमानि यस्याः

पादास्तस्यां प्रतिष्ठिता मा चैवं येन जगतां उपजीव्यमाना आनीयमाना अपेक्षणीयेत्यर्थः सा चात्र यानस्थाने च लौकिकधेनुवदपचीय
ते कामदुग्धदोहनादिषु न क्लेशा भवतीत्यर्थः ८ स्तनचतुष्टयं दुग्धदोहस्थाने ९ स्तनानां प्रत्येकं देवादीनामुपजीवनीयत्वमाह स्वाहाका
रमिति स्वधामयं स्वधाकारं स्तनं नरादेत्याः १० आप्याययति वर्धयति ११ तदननुष्ठाननिरतस्य दोषमाह तेषामिति देवाद्युपजीवमाना
नां स्वाहाकारादीनां उच्छेदकर्ता अननुष्ठापकः १२ अनुष्ठानरतस्योदयमाह यस्त्विति तुशब्दः पूर्वस्माद्व्यतिरेके पाययति देवादीनि

स्वाहाकारस्स्वधाकारो वषट्कारश्च पुत्रक हन्तकारस्तथैवान्यस्तस्याः स्तनचतुष्टयं ९ स्वाहाकारं स्त
नं देवाः पितरश्च स्वधामयं मुनयश्च वषट्कारं देवभूतसुरेनराः १० हन्तकारं मनुष्याश्च पिबन्ति सततं स्तनं
एवमाप्याययत्येषा वत्सधेनुस्त्रयीमयी ११ तेषामुच्छेदकर्ता यः पुरुषोऽत्यन्तपापकृत् स तमस्यन्धतामि
स्रे तामिस्रे च निमज्जति १२ यस्त्वेतां मानवो धेनुं स्वैर्वत्सैरमरादिभिः पाययत्युचिते काले स स्वर्गायो
पपद्यते १३ तस्माद्वत्स मनुष्येण देवर्षिपितृमानवाः भूतानि चानुदिवसं पोष्याणि स्वतनुर्यथा १४
तस्मात्स्नातः शुचिर्भूत्वा देवर्षिपितृतर्पणं प्रजापतेस्तथैवाद्भिः काले कुर्यात्समाहितः १५ सुमनोग
न्धपुष्पैश्च देवानभ्यर्च्य मानवः ततोऽग्नेस्तर्पणं कुर्याद्देयाश्च बलयस्तथा १६ ब्रह्मणो गृहमध्ये तु विश्वे
देवेभ्य एव च धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं हरेत् १७

वतः प्रेरयति उपपद्यते योग्यो भवति १३ अनुदिवसं प्रतिदिनं पोष्याणि वर्धनीयानि तेषां पोषणे दृष्टान्तमाह स्वतनुर्यथेति य
था स्वदेहं प्रयत्नपोषयति तथावश्यकमेतत्कर्तव्यम् १४ तेषां पोषणे विधानमाह तस्मादित्यादिना प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्यापि त
र्पणं कुर्यात् १५ सुमनः पुष्पं अग्नेस्तर्पणं हवनं १६ प्रागुदीच्यां ऐशान्यां १७

122

प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि याम्यायां दक्षिणस्यां प्रतीच्यां पश्चिमायां उत्तरत उत्तरस्यां आहरेत् क्षिपेत् १८ अर्यम्णो पितृपतये सूर्याय वा ग्रहेभ्यः सूर्यादि
भ्यो नवभ्यः १९ नक्तंचरेभ्य इत्यनेन दिवाचरेभ्योपि आकाशात् आकाशे निर्वपेत् दद्यात् २०।२१।२२।२३ उत्सर्गं बलिशेषं आदद्यात् अद्भ्या २४

प्राच्यां शक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् प्रतीच्यां वरुणायाथ सोमायोत्तरतो बलिं १८ दद्या
द्ब्रह्मविधाये च बलिं द्वारे गृहस्य तु अर्यम्णोथ बहिर्दद्याद्ग्रहेभ्यश्च समन्ततः १९ नक्तंचरेभ्यो भूतेभ्यो ब
लिमाकाशतो हरेत् पितॄणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखो स्थितः २० गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमा
नसः यक्ष्मायतनमुद्दिश्य बलिं दद्यात्ततस्तथा २१ ततोन्नमादाय पुनर्भूमिभागे शुचौ बुधः दद्यादशेष
भूतेभ्यः स्वेच्छया सुसमाहितः २२ ततस्तोयमुपादाय तेष्वेवाचमनाय वै स्थानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना
वोद्दिश्य देवताः २३ एवं गृहबलिं दत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् २४
चण्डालश्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातरुदाहृते २५ आचम्य च ततः कुर्या
त्प्राज्ञो द्वारावलोकनं मुहूर्तस्याष्टमं भागमुद्वीक्ष्योप्यतिथिर्भवेत् २६ अतिथिं तत्र संप्राप्तमन्नाद्येनो
दकेन च संपूजयेद्यथाशक्ति गंधपुष्पादिभिस्तथा २७ नाभिन्नमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनं
अज्ञातकुलनामानं तत्कालेसमुपस्थितम् २८

२८

वयोभ्यः पक्षिभ्यः आवपेत् क्षिपेत् विश्वदेवानामिदं वैश्वदेवं नाम यज्ञः अतिथिरावेशिकः २६ २७ अतिथिविधाने नियममाह नाभिन्नमिति

बुभुक्षुं भोक्तुमिच्छन्तं श्रान्तं श्रमेण नाविन्नं २९ चरणं शाखा वो स्वाध्यायं वेदे ३० अतिथिपदं निर्वक्ति अनित्यं हीति न यस्तोस्यात् संग्रहणं यस्तो
न्नं वा दत्तवान् गृहाश्रमी गृहस्थः ३१ तस्मै अतिथये किल्बिषभुक् पापभोगी शरीरं विशतिं ३२ प्रतिनिवर्तते निर्गच्छति तस्मै प्रदाय ३३

123

बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिंचनं ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः २९ न पृच्छेद्गो
त्रचरणे स्वाध्यायं चापि पण्डितः शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिं ३० अनित्यं हि स्थितो यस्मा
त्तस्मादतिथिरुच्यते तस्मिंस्तमेनयत्तोस्यादृणान्मुच्येद्गृहाश्रमी ३१ तस्माप्रदत्तो यो भुङ्क्ते स ययेकि
ल्बिषभुङ्नरः स पापं केवलं भुङ्क्ते पुरीषं चान्यजन्मनि ३२ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते
स दत्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ३३ अप्यम्बुशाकदानेन यद्वाप्यश्नाति स स्वयं पूजयेत्तन्न
रः शक्त्या तेनैवातिथिमादरात् ३४ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन च पितॄनुद्दिश्य विप्रांश्च
भोजयेद्विप्रमेव वा ३५ अन्नमग्रं समुद्धृत्य ब्राह्मणायोपपादयेत् भिक्षां च याचते दद्यात् परिव्रा
ड्ब्रह्मचारिणे ३६ ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयं अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्त
माः ३७ भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा अदत्वा तु न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ३८

स गृहपतिः ३४ विभवे सति बहून् विप्रान् दैवे एकमेव विप्रं भोजयेत् ३५ अग्रं ग्रासचतुष्टयं उपपादयेद् दद्यात् भिक्षा ग्रासप्रमाणा
परिव्राट् संन्यासी ३६ ग्रासादिपरिमाणमाह ग्रासेति अग्रं चतुर्गुणं षोडशग्रासा हन्तकारं ३७ ३८

२ष्टान्‌ प्रियान्‌ ज्ञातीन्‌ बान्धवान्‌ वंधून्‌ गोत्रिणः अर्थिनो याचकान्‌ विकलान्‌ व्यंगान्‌ आतुरान्‌ रोगिणः ३९ कुटुम्बिना गृहस्थेन समर्थे शक्तो
४० अवसीदति अकिंचनो भवेत्‌ सीदता दीनेन तेन यत्कृतं पापं स समर्थो बंधुः समश्नुते प्राप्नोति ४१ तत्र सायंकाले सूर्योढं अतिथिं भोजयेत सूर्येण चा

भोजयित्वातिथीनिष्टान्‌ ज्ञातीन्‌ बन्धूंस्तथार्थिनः विकलान्‌ बालवृद्धांश्च भोजयेच्चातुरांस्तथा ३९ वा
ञ्छते क्षुत्परीतात्मा यश्चान्योऽप्यममाकिंचनः कुटुम्बिना भोजनीयाः सामर्थ्ये विभवे सति ४० श्रीमंतं ज्ञा
तिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं स समश्नुते ४१ सायं चैव विधिः कार्यः सूर्यो
ढं तत्र चातिथिम्‌ भोजयेत यथाशक्ति शयनासनभोजनैः ४२ एवं वहतः स्तात गार्हस्थ्यं भारमाहितं
स्कन्धे विधाता देवाश्च पितरश्च महर्षयः श्रेयोभिवर्षणाः सर्वे तथैवातिथिबान्धवाः पशुपक्षिगणा
स्मायेचान्ये सूक्ष्मकीटकाः ४४ गाथाश्चात्र महाभाग स्वयमत्रिरगायत ताः शृणुष्व महाभाग गृ
हस्थाश्रमसंस्थिताः ४५ देवान्पितॄंस्तथातिथींश्च तद्वत्संभज्य बान्धवान्‌ जामीर्लब्धाश्च गृहस्थो वि
भवे सति ४६ श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि वैश्वदेवं हि नामैतत्कुर्यात्सायं तथा दिने ४७
मांसमन्नं फलं शाकं गृहे यच्चोपसाधितं न च तत्स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत्‌ ४८ इति श्रीमार्कं
डेयपुराणे मदालसोपदेशे गृहस्थाश्रमकल्पो नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः २३

स्तंगते आतः सूर्योढो अतिथिः स्मृतः तत्र स्मृतकं ४२ उद्वहतो धारयितः आहितं स्थीकृतं स्कन्धे अंसे ४३ अत्र गार्हस्थ्ये ४४ ४८ भावप्रदीपे त्रयस्त्रिंशो

मा पु
टी
१२४

पूर्वाध्याये कार्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा पितृनुद्दिश्य विप्रांश्च भोजयेदित्युक्तमेव वेति श्राद्धस्य कर्तव्यतां सामान्येनोक्त्वा तदेव विशेषतो नि-
र्देशेन वक्तुमाह नित्यं नैमित्तिकमित्यादिना नित्यं नैमित्तिकं नित्यनैमित्तिकमिति त्रिविधं गृहस्थस्य कृतं कर्मणि क्रमः कार्यं कर्म तन्निशामये-
त्यर्थः १ तत्र नित्यमाह पंचयज्ञाश्रितमिति पाठो होमश्राद्धातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिरिति पंचसु यज्ञेषु आश्रितं यत्तन्नित्यं पूर्वाध्याये कथितं नै-
मित्तिकं च पुत्रजन्मादिषु जातेष्टिनान्दीमुखादिश्राद्धं निमित्तानां पुत्रजन्मादिकानां हेतोरागतमित्यर्थः २ तृतीयमाह नित्यनैमित्तिकं पर्वश्राद्धा-

124

मदालसोवाच नित्यं नैमित्तिकं चैव नित्यनैमित्तिकं तथा गृहस्थस्य कृतं कर्म तन्निशामय पुत्रक १
पंचयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत्कथितं तव नैमित्तिकं तथा चान्यत्पुत्रजन्मक्रियादिकं २ नित्यनैमित्तिकं
ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि पंडितैः तत्र नैमित्तिकं वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयं तव ३ पुत्रजन्मनि यत्कार्यं जातकर्म स-
मं नरैः विवाहादौ च कर्तव्यं सर्वं सम्यक्क्रमोदितं ४ पितरश्चात्र संपूज्याः ख्याता नान्दीमुखास्तु ये पि-
ण्डांश्च दधिसंमिश्रान् दद्याद्यवसमन्वितान् ५ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाहितः वैश्वदेव-
विहीनं तत्केचिदिच्छंति मानवाः ६ युग्माश्चात्र द्विजाः कार्यास्ते च पूज्याः प्रदक्षिणं एतन्नैमित्तिकं वृद्धौ
तथान्यच्चौर्ध्वदैहिकम् ७

दिकं दर्शादेर्नित्यत्वान्नित्यत्वं महालयादिनिमित्तेनागतत्वान्नैमित्तिकमित्युभयात्मकं श्राद्धमित्यर्थः नित्यस्य पूर्वोक्तत्वान्नैमित्तिकं अभ्युदया-
ख्यं श्राद्धमभिधास्यामीति तच्छृणु ३ समं सर्वं सम्यक् क्रमेणोदितं कथितं ४ अत्र पुत्रजन्मादौ नान्दीमुखा नाम पितरः पूज्याः दध्ना संमिश्रा-
न् यवैः समन्वितान् पिण्डान् दद्यात् ५ वैश्वदेवं नाम क्रियाविशेषं पूर्वाध्यायोक्तं तेन विहीनम् ६ अत्र नान्दीमुखश्राद्धे एतन्नैमित्तिकं नाम वृ-
द्धिनिमित्तमाभ्युदयिकं श्राद्धम् अन्यदपरं नैमित्तिकपदोदितं पितृणामौर्ध्वदेहाद्भवमौर्ध्वदैहिकं नामैकोद्दिष्टं श्राद्धं वक्ष्यामीति शेषः ७

नदाहमस्तावहनीति एकमुद्दिश्य यात्क्रियते तदेकोद्दिष्टं दैवहीनं विश्वेदेवादिविहीने एकं पवित्रं विष्टरो यत्र ८ अग्नौकरणमष्टकादि तेन व
र्जितं प्रेतस्य मृतस्य उच्छिष्टसन्निधौ ब्राह्मणानां भोजनस्थानं नामोच्छिष्टं तस्य सन्निधौ समीपेन तदुच्छिष्टेन ९ अमुकस्यादक्षयमिति स्थाने विप्राणां
भोजनादौ विप्राणां विसर्जने अभिरम्यतामिति ब्रूयादिति द्वयोरन्वयः १० प्रतिमासं मासिके वत्सरांत आवत्सरं कार्यं ११ पूर्णे वत्सरे सपिं
डीकरणे समानसपिंडीकरणं द्वादशाहे च सपिंडनं कार्यमिति केषांचिन्मतमाश्रित्योक्तं यदा वेति १२ १४ प्रतिमासस्माहश्येपनविधिना

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते । प्रतीरेतिलकार्यमेकोद्दिष्टं श्राद्धमतन् दैवहीनं तथा
कार्यं तथैवैकपवित्रकं ८ आवाहनेन कर्तव्यमग्नौकरणवर्जितं । प्रेतस्य ममुकस्येति स्थाने विप्र
विसर्जनं । प्रेतस्य पिंडमेकं च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ । तिलोदके चापसव्येन नामस्मरणान्वितं । अभिर
म्यतामिति ब्रूयाद्ब्रूयुस्ते भिरताः स्म ह । प्रतिमासं भवेदेतत्कार्यमावत्सरं नरैः ११ अथ संवत्सरे पूर्णे
यदा वा क्रियते नरैः । सपिंडीकरणं कार्यं तस्यापि विधिरुच्यते १२ तत्रापि दैवरहितमेकार्घैकपवि
त्रकं । नैवाग्नौकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितं १३ अपसव्यं च तत्रापि भोजयेदयुजो द्विजान् । विशेष
स्तत्र चान्योस्ति प्रतिमासक्रियाधिकः १४ तं कथ्यमानमेकाग्रो वदंत्यामेनिशामय । तिलगन्धोदकै
र्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयं १५ कुर्यात्पितॄणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक । पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घार्थं च प्रसेचयेत् १६

सपिंडनस्य मासिकत्वापत्तौ ततो विशेषाभिधित्सयाह विशेष इति प्रतिमासक्रियायाः सकाशादधिकः १४ तत्र सपिंडने पितॄणां त्रि
पुरुषाणां पात्रत्रितयं एकं प्रेतस्य पात्रं कुर्यात् तत्पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घार्थं प्रसेचयेत् १६ तत्र मंत्रमाह ये समानाः समनसो जीवा जी
वेषु मामकाः तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंल्लोके शतं समाः समाना व आकूतानि समानादृदयानि वः समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासती

मा पु
टी
१२५

125

सर्ववन्मासिकक्रियावत् स्त्रीणामप्येवमेव सपिंडीकरणसहितमेकोद्दिष्टं कार्यमित्याह स्त्रीणामपीति मात्रादीनां १७ तत्रापि विशेषमाह पु
त्राभावे इति तदभावे प्रतिसंवत्सरं संवत्सरे संवत्सरेऽपि एकोद्दिष्टं कार्यं १८ मृताहनि मरणदिने वत्सरे वत्सरे नराणां पुरुषाणां यद्वत् तद्वदिह स्त्रियामपि का
र्यमित्यर्थः पुत्रसद्भावे विधिरयं पुत्राभावे सपिंडनेनैकेन कार्यमित्याह पुत्राभावे इति सपिंडाः सगोत्राः तदभावे सगोत्राभावे सहोदरा भ्रात
रः १९ मातुः सपिंडा मातामहसनाभयः मातुः सहोदरा मातुलाः एते विधिं सपिंडीकरणात्मकं सुताया दुहितुः सुता नप्तारः २० मातामहाय

सपिंडीकरणं तासां पुत्राभावेन विद्यते प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियः १८ मृताहनि यथा
न्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् पुत्राभावे सपिंडास्तु तदभावे सहोदराः १९ मातुः सपिंडा ये च स्युर्ये च मा
तुः सहोदराः कुर्युरेनं विधिं सम्यगपुत्रस्य सुतासुताः २० कुर्युर्मातामहायैवं पुत्रिकातनयास्तथा
द्व्यामुष्यायणसंज्ञास्तु मातामहपितामहान् २१ स्त्वजयेष्वर्थयामाद्यं श्राद्धं नैमित्तिकेष्वपि सर्वाभा
वे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममंत्रकं २२ तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य कुटुम्बवत् तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दा
हाद्याः सकलाः क्रियाः २३ सर्वेषामेव वर्णानां बांधवो नृपतिर्यतः एतास्ते कथिता वत्स नित्या नैमि
त्तिकास्तथा क्रियाः श्राद्धाश्रितामन्यां नित्यनैमित्तिकीं शृणु २४ दर्शश्चात्र निमित्तं वै कालस्येन्दुक्षयात्म
कः नियतो नियतः कालस्तस्य संसूचयामथ २५ इति श्रीमार्कंडेयपुराणे मदालसोपदेशे नैमित्ति कश्राद्धकल्पो नाम त्रिंशोऽध्यायः ३०

मातुः पित्रे पुत्रिकातनया नप्तारः द्व्यामुष्यायणा तस्यापरस्य चामुष्यायणः द्वयोः पित्रोः श्राद्धादिसम्बन्धी द्व्यामुष्यायणः पुत्राभावे माता
महगोत्रं स्वगोत्रेण सहैकीकृत्य श्राद्धं यथायोग्यं नैमित्तिकैः सपिंडनादिभिर्मातामहपितामहास्तजयेष्वरिस्तत्परेण सम्बन्धः २१ सर्वो
ष्मानां सर्वेषां पुत्रादीनामभावे स्त्रियो भार्याः स्वभर्तॄणाममंत्रकं मंत्रहीनं सापिंड्यादिकं कुर्युरित्यर्थः २२ स्वकुटुम्बवत् स्वबंधुवत् तासां स्त्रीणा
मभावे तज्जातीयैर्नरैस्तत्सजातिभिर्वैः सह २३ तत्र हेतोः सर्वेषामिति यतो यस्माद्धेतोः

नैमित्तिकीं प्रोक्तां क्रियामुपसंहरति एता इति नित्यनैमित्तिकमुभयात्मिकाः २४ चंद्रक्षयात्मकः कालो यो दर्शो माख्येः सततश्राद्धक्रियायां
निमित्तहेतुः तस्य निमित्तत्वस्य दर्शकालस्य नियतः कालः पंचदशपाः तिथिर्नित्यता सर्वदेवहि चंद्रक्षयात्मकः कालो मावस्याख्येः श्राद्धोप
योगीत्यर्थः अस्मिन्दर्शाख्ये काले पंचदशपाः कलाया विनाशो षोडशपा समाख्या यां कलायां स चन्द्र उदयमुदेतीत्यर्थः अतोस्मिन्नित्यनैमि
त्तिकत्वं प्रसिद्धम् पाठांतरे स्पष्टोर्थः एतच्चहासमस्यादिश्राद्धकालोपलक्षणं बोद्धव्यमिति २५ इति मार्कंडेयपुराणव्याख्याने श्राद्धतत्त्व
त्रस्त्रिंशत्तमोध्यायः अथेदानीमव्यवस्थं सपिण्डनप्रेतमोचकत्वदर्शपर्वणाख्यं श्राद्धकल्पं प्रपंचयितुमाह सपिंडीकरणादिति यः
प्रेतरूपस्य पितुर्यः प्रपितामहस्तृतीयः पुरुषः स सपिंडीकरणार्थं सा पिण्डं निर्वर्त्य लेपंवसहरुद्रादित्यादिरूपमुपचयं शुनरो नराम भि
हृद्धिभुनक्ति पालयतीति लेपभुजः मूलविभुजादिना कः याति मुक्तिं इति शेषः सा पिण्डं निर्वर्त्य पितुः स्थाने प्रेतस्य स्थितत्वात् पितामहस्य

मदालसोवाच सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पितुर्यः प्रपितामहः स तु लेपभुजो याति प्रलुप्तः पितृपिण्डतः
१ तेषामन्यश्चतुर्थो यः पुत्रलेपभुजामभुक् सोपि सम्बन्धतो हीनमुपभोगं प्रपद्यते २ पितापि
तामहश्चैव तथैव प्रपितामहः पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ३ ॥

स्थाने पितुः स्थितत्वात् प्रपितामहस्य स्थाने पितामहस्य स्थितत्वात् यः पूर्वं प्रपितामहो वृद्धस्तदाप्रभृति मुक्तो भवति तदाह पितृणां
त्रयाणां पुरुषाणां पिण्डतः सकाशात्प्रलुप्तो यतोतो सो मुक्त इत्यर्थः १ एवं वृद्धप्रपितामहस्य मुक्तिं प्रदर्श्य प्रेतस्यापि सपिण्डनेन वृद्ध
पुरुषान्तर्भूतत्वादभ्युदयमाह तेषामिति पितामहप्रपितामहवृद्धानामन्यो यतिरिक्तश्चतुर्थः प्रेतरूपः पिता यः पुत्रस्य लेपभुजां पितामहा
दीनां वस्वादिरूपाणामन्नं भुनक्तीति तथा पुत्रेणैव मोचयित्वा वस्वादिरूपतां प्रापितत्वाद्भुक् पुत्रलेपभुजामभुगिति सोपि प्रेतरूपः पितास
म्बन्धतः पितामहादिषु विभागमेलनादहीनं शर्माणमुपभोगं पितृलोकप्राप्तिरूपं प्रपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः २ एवं सापिण्ड्यस्य प्रेताभ्युदयप्रदत्वं
निरूप्य सामर्थ्येोक्तं सापिण्ड्यं श्राद्धमिति यत्प्रसिद्धं तन्मतिपादयति पितेति द्वाभ्यां पित्रादयस्त्रयः पुरुषाः पतेत्रयाणां पिण्डानां सम्बन्धिनो यिशात्

मा पु
टी
१२९

एवं पित्रादीन्प्रदर्श्य लेपभुजानाह लेपसम्बन्धिन इति लेपस्य वस्त्रादिमयस्याभिवृद्धेः सम्बन्धिनो ये ख्याति रिक्ता स्त्रयः पुरुषाः पितामहप्रपि
तामहवृद्धप्रपितामहात्प्रभृतिभवेति अत्र वस्तुतः प्रपितामहस्य वृद्धस्य प्रपितामहस्य आदित्यात्मकस्य वृद्धस्य मोक्षरूपो मरीचरा
भिवृद्धिः क्रमादर्शिता पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति कर्त्तारं विना क्रमस्यानुप
पत्तिरिति न्यायेन तेषां वत्सान्दर्शितानां पित्रादीनां यजमानो नाम सप्तमः पुरुषो ज्ञेयः तदेवोक्तं मत्स्यपुराणे त्रिभिः सपिण्डीकरणमेको
द्दिष्टे पिता यदा प्राप्स्यति कालेन तदा पुत्रे तत्वं धनात् अत्र सापिंड्यं यदा प्राप्स्यतीति योज्यं तथा लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागि

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहप्रपितामहात् प्रभृत्यस्मात्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ४ इत्येष मु
निभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः यजमानात्प्रभृत्यूर्ध्वमन्ये लेपभुजास्तथा ५ ततोन्ये पूर्वजाः स्व
र्गे ये चान्ये नरकौकसः ये च तिर्यक्त्वमापन्ना ये च भूतादिसंस्थिताः ६ तान्सर्वान्यजमानो वै श्राद्धं कुर्व
न्यथाविधिः समाप्याययते वत्स येन येन शृणुष्व तत् ७ अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि तेन
तृप्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ८ यदम्बु स्नानवस्त्रोत्थं भूमौ पतति पुत्रक तेन ये तरुतां प्राप्ता
स्तेषां तृप्तिः प्रजायते ९ यास्तु गात्राम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ताभिराप्यायनं तेषां ये देवत्वं कु

नः पिंडदः सप्तमस्तेषां सापिंड्यं साप्तपौरुषमिति ४ सप्तभिः पुरुषैर्निर्वृत्तः साप्तपौरुषः सम्बन्धः तानेव गणयति यजमानादिति यजमानः प्रथ
मः पित्रादयस्त्रयः अन्ये लेपभुजाः पितामहादयस्त्रयश्चतुर्थाः ५ यजमानस्यैवमोचकत्वं दर्शयति ततोन्ये इति तत्स्तेभ्यः वृद्धोपेव्याति रिक्ताः पू
र्वजाः पुण्यापुण्यादिवशात्स्वर्गनरकादौ स्थिताः तान्सर्वान्येन येन द्रव्येण सम्यक्कृतश्राद्धपर्यन्तं आप्याययेत् तर्पयति तच्छृणुष्वेति द्वयोरन्वयः
नरकौकसो नरकवासिनः तिर्यक्त्वं पशुत्वं भूतादीनां योनिषु संस्थिताः ६ ७ प्रकिरणं प्रक्षेपः ८ स्नानवस्त्रस्य पीडनोत्थं तरुतां वृक्षत्वं ९ कणिका

१२९

उच्छिष्टेषु अन्तिमेषु ११ अदंताः अजातदंताः पावंतो ये अदग्धा वा बाला ये भूमौ जले वा निमाः यतः क्रियायाम् श्राद्धादिविषयोग्याः तत्र हेतुर्यतो असंस्कृता अ
शकरणादिसंस्कारहीना विपन्ना मृताः ते अन्नविकिरसम्मार्जनजलं चाश्नंतीति तथा १२ भुक्त्वा आचमतां आचमनं कुर्वतां ब्राह्मणानां यत्पादाद्
हिरन्नविकिरसहितं जलं यच्च अंघ्र्योः शोधने जलं भुवि पतितं तेन चूडादिसंस्कृता उपनयनादिहीनाश्चान्ये तृप्तिं प्रयान्ति १३ तेषां श्राद्धभोजिनां ब्राह्म

उच्छिष्टेष्वथ पिंडेषु यच्चान्नं पतितं भुवि तेन वाप्यायनं तेषां ये तिर्यक्त्वं कुले गताः ११ ये चादंताः कुले बा
लाः क्रियायोग्या असंस्कृताः विपन्नास्ते न विकिरसम्मार्जनजलाशिनः १२ भुक्त्वा चाचमतां यच्च
जलं यच्चांघ्रिशोधने ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै एवं यो यजमानस्य यश्च तेषां द्विजन्म
नाम् कश्चिज्जलान्नविक्षेपः शुचिरुच्छिष्ट एव वा १४ तेनान्ये तत्कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः प्रयान्त्या
प्यायनं वत्स सम्यक्छ्राद्धक्रियावतां १५ अन्यायोपार्जितैरर्थैर्यच्छ्राद्धं क्रियते नरैः तृप्यन्ते तेन चंडा
लपुक्कसाद्यासु योनिषु १६ एवमाप्यायनं वत्स बहूनामेव बांधवे श्राद्धं कुर्वद्भिरन्नाम्बुविंदुक्षेपेण जा
यते १७ तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकैरपि यथाविधि कुर्वीत कुर्वतः श्राद्धं कुले कश्चिन्न सीदति १८ तस्य
कालानहं वक्ष्ये नित्यनैमित्तिकात्मकान् विधिना येन च नरैः क्रियते तन्निबोध मे १९ श्राद्धं कार्यममावस्या

णानां विक्षेपः विकिरः १४ १५ अन्यायोपार्जितैरधर्मोपात्तैरर्थैर्धनैः चाण्डालाद्यासु योनिषु जाताः १६ अन्नविक्षेपेण अम्बुविंदुविक्षेपेण च १७ न
सीदति न नश्यति १८ कालान्नित्यनैमित्तिकान् पूर्वोपदिष्टान् १९ उडुपस्ताराणां पतिश्चंद्रस्तस्य क्षये अष्टकासु षट्सु तदुक्तं तिथिद्वयं पौषकृष्णे
अष्टमी नवमी तथा माघे च फाल्गुने कृष्णे अष्टकान्वष्टके क्रमात् अष्टम्यामष्टकाश्राद्धं नवम्यामन्वष्टकं पौषे माघे फाल्गुने षट् श्राद्धानि कीर्ति

मासि मासि उडुपतेः क्षये तथाष्टकास्वथ वत्स
मिच्छाकालं निबोध मे २०

तानि वै इति इच्छायाः खेच्छायाः कालस्तं निबोध २०

विशिष्टस्य श्रेष्ठस्य पंक्तिपावनादेर्ब्राह्मणस्य प्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणे सूर्योपरागे चन्द्रोपरागे च अयने उदग्दक्षिणागतिदिनद्वये विषुवे दिनरात्रिसाम्यरूपे
दिनद्वितये रवेः संक्रान्तौ राशेराश्यंतरे तरणदिने द्वादशविधे व्यतीपाते श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके यद्यपातविहारेण व्यतीपातः स उच्य-
ते द्विपच्छाये गजच्छायायां यदाहुः पितृदेवत्येऽहं सर्वे मघाकरे स्थितः तिथिर्वैश्रवणी या च गजच्छायेति सा स्मृतेति २१ श्राद्धार्हस्य श्राद्धे योग्यस्य
तिलमधुफलादेर्द्रव्यस्य संप्राप्तौ जन्मर्क्षे जन्मनक्षत्रे ग्रहपीडासु च २२ पूर्वोद्दिष्टं विशिष्टं ब्राह्मणं दर्शयति विशिष्ट इत्यादिना श्रोत्रियो ब्राह्मणः
योगी ज्ञानकर्मोभयवान् ज्येष्ठं नाम साम गायतीति तथा नाचिकेताग्निर्नाम कठशाखायां प्रसिद्धं नचिकेतसः प्रसन्नीभूतयमवरदानेन तवै
वनाम्ना भविताऽयमग्निरिति तेन त्रिर्नाचिकेताग्निविधमग्निं संसेव्य त्रिर्नाचिकेतसंज्ञं नामवेदभागमधीते यः स उच्यते एवं त्रिमधुर्नामवेदभाग

विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणे तथा । विषुवद्विषसंक्रान्तौ व्यतीपाते द्विपच्छाये ॥ २१ ॥ श्राद्धार्हद्रव्यसं-
प्राप्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने । जन्मर्क्षे ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छया ॥ २२ ॥ विशिष्टः श्रोत्रियो योगी वेदवि-
ज्ज्येष्ठसामगः । त्रिनाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥ २३ ॥ दौहित्रश्च ऋत्विग्जामाता स्वस्रीयः श्वशुर-
स्तथा । पंचाग्निकर्मनिष्ठश्च तपोनिष्ठश्च मातुलः ॥ २४ ॥ मातापितृपरश्चैव शिष्यसम्बन्धिबान्धवाः । एते हि
ज्ञानतमाः श्राद्धे समस्ताः केतनक्षमाः ॥ २५ ॥ अवकीर्णी तथा रोगी न्यूनाङ्गोऽधिकः पौनर्भवस्तथा का-

न्वयोऽधीते सः त्रिसुपर्णाख्यं व्रतं कृत्वा यस्तदाख्यमेव वेदभागमधीते यः स त्रिसुपर्णः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं छन्द इति वेदस्यांगानि
वेत्तीति षडंगवित् २३ दौहित्रः नप्ता ऋत्विक् तद्याजकः जामाता दुहितुः पतिः स्वसुर्भगिन्या अपत्यं स्वस्रीयो भागिनेयः श्वशुरो भार्यायाः पिता
द्यौः पर्जन्यो योषित्कर्मा अग्निरावसथ्योऽग्निरिति पंचाग्नीनां कर्मसु निष्ठस्तत्परस्तया अनुष्ठानकृत् मातुलो मातुर्भ्राता २४ मातापितरौ परौ सर्वेभ्यो
ऽत्युत्कृष्टौ यस्य सः मातापितृसेवातत्पर इत्यर्थः द्विजस्य सम्बन्धी विवाहादिना सम्बन्धवान् बान्धवः स्वगोत्रः केतने निमन्त्रणे क्षमा योग्याः २५
अवर्ज्यानाह अवकीर्णी नष्टव्रतः रोगी दीर्घरोगवान् अंगैर्न्यूनो विकलः अंगहीन इत्यर्थः अंगैरधिको वा अधिकांगः पुनर्भ्वा अपत्यं पौनर्भवः
द्विरूढायाः पुत्रः कारुः शिल्पी भर्तरि सति जारजः कुण्डः भर्तर्यसति जारजो गोलः २६

127

मित्रध्रुक् मित्रद्रोही कुनखी स्वभावात्कुत्सितनखः क्लीवः षण्ढः श्यावदंतः निराकृतिः स्वाध्यायत्यागी तेन प्रत्यायितेन अभिशस्तः दत्तशापः पापं
तैरेताते न अभिशस्तः इत्थंकृतः स्तेनो वा चौरः पिशुनः सूचकः सोमविक्रयी दीक्षमध्यादिविक्रयकृत् २७ कन्यां विवाहहीनां बाला तस्या दूषयि
ता दूषकः तत्वकृत् वैद्यः चिकित्सकः गुरोः पित्रोश्च त्यक्तकस्त्यागी भृतकानां कर्मकराणामध्यापकः अपुत्रः संतानहीनः पतितो ज्येष्ठायाः
प्रेशल्याः पतिः २८ वेदमुज्झति त्यजति वेदोज्झः अग्निसंत्यागी अग्न्युद्वासकृत् वृषलागणिकायाः पतिश्च दूषितः पतितः विकर्मस्थो वि

मित्रध्रुक्कुनखी क्लीवः श्यावदंतो निराकृतिः अभिशस्तस्तथा स्तेनः पिशुनः सोमविक्रयी २७ कन्या
दूषयिता वैद्यो गुरुपित्रोस्त्यागोज्झकः भृतकाध्यापकोऽपुत्रः परिवेत्ता पतिस्तथा २८ वेदोज्झो थाग्निसं
त्यागी वृषलीपतिदूषितः तथान्ये च विकर्मस्था वर्ज्याः पित्र्येषु वै द्विजाः २९ निमंत्रयेत पूर्वेद्युः पूर्वा
कान्द्विजसत्तमान् दैवे नियोगे पित्र्ये च तांस्तथैवोपकल्पयेत् ३० तैश्च संयमिभिर्भाव्यं यश्च श्राद्धं
करिष्यति श्राद्धं दत्वा च भुक्त्वा च मैथुनं योऽनुगच्छति पितरस्तस्य तं मासं तस्मिन् रेतसि शेरते ३१
गत्वा च योषितं श्राद्धे यो भुंक्ते यश्च गच्छति रेतोमूत्रकृताहारास्तं मासं पितरस्तयोः ३२ तस्मात्
प्रथमं कार्यं प्राज्ञेनोपनिमंत्रणम् अप्राप्तौ तद्दिने वापि वर्ज्या योषित्संगिनः ३३

रुद्धकर्मस्थः पित्र्येषु श्राद्धेषु २९ अथ ब्राह्मणानां निमंत्रणे नियममाह निमंत्रयेतेति पूर्वेद्युः श्राद्धदिनात्पूर्वस्मिन्दिने दैवे देवानां सम्ब
न्धिनि नियोगे कर्मणि पित्र्ये श्राद्धे तान् द्विजान् तथैव उनरूपकल्पयेत् नियमं ग्राहयेत् ३० तैः ब्राह्मणैः संयमिभिर्जितेंद्रियैः भवितव्यं श्रा
द्धदाता तेन च जितेंद्रियेण भाव्यं भवितव्यमिति पूर्वेद्युर्निमंत्रणाभिप्रायः श्राद्धं भुक्त्वा च मैथुनं स्त्रीसंगे रेतसि शुक्रे शेरते लीना भवंति
३१ योऽभुंक्ते दिवा रंभोजयति य आधानं गच्छति ३२ प्रथमं पूर्वेद्युः कार्यं कर्तव्यं यद्यपि ब्राह्मणा निमंत्रणार्थं पूर्वेद्युरप्राप्तास्तदा तद्दि

ने श्राद्धदिने योषित्संगिनो वर्ज्या इति सर्वथा स्त्रीसंगस्याजपत्वेन प्रतिसमा
हितः ३३

यतीन्संन्यासिनः यतमानसो निरुद्धचित्तः ३४ श्राद्धोपयोगिनो विशिष्टान्सत्क्रियावतो ब्राह्मणान्प्रदर्श्येदानीं तदुपयोग्यं कालविशेषं प्रदर्श
यति यथैवेति असितः कृष्णः पक्षो यथा प्रियः तत्र तेषां सोमकलाभिः पेयमानाभिराप्यायितत्वात् तथा तेषां पितॄणां दिनस्य पंचदशभाग
कल्पनया नवमं मुहूर्तात्पूर्वाह्णः तस्मात्पूर्वाह्णात् तथा व्यासः मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव च संगवः मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्ण
स्ततादृशः सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽथ सर्वधर्मबहिष्कृत इति अपराह्णः द्विधा विभक्तस्याह्नो द्वितीयो भागोऽपराह्ण इति कुतपकालस्यांगत्वे
बोद्धव्यं सप्तमान्मुहूर्तादूर्ध्वो नवमादपि यः पूर्वो मुहूर्तस्तन्मध्यस्थः कुतपस्तस्मिञ्छ्राद्धं विधातव्यमिति केचित् यदुक्तं सप्तमात्परतो यस्तु
नवमात्पूर्वतः स्थितः उभयोरपि मध्यस्थः कुतपः सोऽभिधीयत इति अन्ये तु कुतपसंज्ञकाष्टममुहूर्तोत्तरं रौहिणाख्यं कालं श्राद्धांगत्वे
न दर्शयंति तदुक्तं मत्स्यपुराणे ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयं मुहूर्तपंचकं वापि स्वधाभवनमिष्यते इति नवत्रयोदशमुहू

भिक्षार्थमागतान्वापि काले संयमिनो यतीन् भोजयेत्प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ३४ यथै
व शुक्लपक्षाद्वै पितॄणामसितः प्रियः तथापराह्णः पूर्वाह्णात्पितॄणामतिरिच्यते ३५

र्तस्य सायाह्नात् पातित्वेनांगत्वविधिरुपपन्न इति वाच्यं तस्यैव श्लोके वापीति विकल्पेनान्यथाव्यवस्थादर्शनमभिप्रायः तथा चोक्तम्
विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः रात्रेः श्राद्धं कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽथ सर्वधर्मबहिष्कृत इत्यत्र ति
थेर्यो रात्रिमतिपततीति अत्रापराह्णकालस्य द्विधा विभक्तस्याह्नो द्वितीयभागात्मकस्यांगत्वं पर्यवस्यति तथा च श्रुतिः आदित्यो वै सर्वे ऋतवः
स यदोदेत्यथ वसंतो यदा संगवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यंदिनोऽथ वर्षा यदापराह्णोऽथ शरद्यदास्तमेत्यथ हेमंत इत्यादिका वर्षाशरदोराप्याय
ननिमित्तकयोः सोमोऽप्यपायिनो पितॄणां तस्मिन्हेतुत्वमपराह्णस्यैव दर्शयतीति स्मृत्यंतरे चापराह्णस्यैवांगत्वमाह पूर्वाह्णो वै देवा
नां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामित्यादि अत्र मानवी स्मृतिरपि यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते तथा श्राद्धस्य पू
र्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत इति अतिरिच्यते अधिको भवति ३५

अभ्युपेतास्नातान् आचांतान्कृताचमनान् उपवेशयेत् संवेशयेत् ३८ एकैकंदैवेएकंपित्र्येचैकं ३७ वैश्वदेविकंवैश्वदेवादागतंकर्मतन्मा
तामहानांतत्संपित्वन्मात्वकार्यं चेत्यत्रोक्तं तयोः पितृर्मातामहस्यचश्राद्धविधिभेदमित्रमिच्छंति ३८ प्राङ्मुखोन्पूर्वाभिमुखो ३ उद
ङ्मुखोन्तरा भिमुखोन् ३९ विष्टरार्थंआसनार्थं कुशान्दर्भान् प्रश्नसंप्रश्न ४० देवानां विश्वेदेवानांमंत्रेनोमंत्रेण विश्वेदेवासआगतश्रृण

संप्रश्नस्वागतेनैतामभ्युपेतान्गृहे द्विजान् पवित्रपाणिराचांतानासनेषूपवेशयेत् ३८ पितॄणाम
युजः कामंयुग्मान्दैवे द्विजोत्तमान् एकैकंवापितॄणांचदेवानांचस्वशक्तितः ३७ तथामातामहानां
चतत्संवावैश्वदेविकं श्राद्धकयोस्तथाचान्येकेचिदिच्छंतिमानवाः ३८ प्राङ्मुखान्दैवसंकल्पास्मिआद्ध
यांउदङ्मुखान् तथैवमातामहानांविधिकल्कोमनीषिभिः ३९ विष्टरार्थंकुशान्दत्वाश्रम्पचार्च्यादिना
बुधः पवित्रकादिदैवतातेभ्योऽनुज्ञामवाप्यच ४० कुर्यादावाहनंप्रोक्तोदेवानांमंत्रतोद्विजः यवाम्भोभि
स्तथाचार्घ्यंदत्वावैश्वदेविकं ४१ गन्धमाल्याम्बुधूपंचदत्वासम्यक्सदीपकं अपसव्यंपितॄणांचस
र्वमेवोपकल्पयेत् ४२ दर्भांश्चद्विगुणान्दत्वातेभ्योऽनुज्ञामवाप्यच मंत्रपूर्वंपितॄणांचकुर्यादावाह
नंबुधः ४३ अपसव्यंतथाचार्घ्यंयवार्थंचतथातिलाः निष्पादयेन्महाभागपितॄणांप्रीणनेरतः ४४
अग्नौकार्यमनुज्ञातःकुरुष्वेतिततोद्विजैः जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्जमन्नंयथाविधि ४५

तामहमंहवंशदंबर्हिर्निषीदतेति ४१ उपकल्पयेत्सम्पादयेत् ४२ उशंतस्त्वाहवामहेउशंतःसमिधीमहि उशन्नुशतआवहपितॄन्ह
विषेअत्तवे आयांतनःपितरोमनोजवसःपितरःश्रुन्यथम् आमेयांतपितरोभागधेयंविराजाहृतःसलिलात्समुद्रादितिमंत्रेणपितॄणा

[illegible] ४४

[illegible]

मा पु टी
१२९
129

हवने मंत्रविनयमाह अग्नयेस्मादिना अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः स्वाहेति मंत्रोबोध्यः प्रवशुभरुद्र ४८ भाजनेषु भोजनपात्रेषु भाजनानामा
लम्बनं हस्तेन स्पर्शः ४७ यथासुखं सुखमनतिक्रम्य भोः हे ब्राह्मणाः जुषध्वं भक्षयध्वमिति वाच्यमनिष्ठुरमपरुषं तच्चित्ता भोजने दत्तचित्ताः मौनि

अग्नये कव्यवाहाय स्वाहेति प्रथमाहुतिः सोमाय वै पितृमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् यमाय प्रेतप
तये स्वाहेति तृतीयाहुतिः ४६ हुतावशिष्टं दद्याच्च भाजनेषु द्विजन्मनां भाजनालम्भनं कृत्वा दद्या
च्चान्नं यथाविधि ४७ यथासुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिष्ठुरं भुञ्जीरंस्ते ततस्तेपि तच्चित्ता मौनिनः
सुखम् ४८ यद्यदिष्टतमं तेषां तत्तदन्नमसत्वरं अक्रुध्यन्नरो दद्यात्सान्त्वेन प्रलोभयन् ४९
रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रांस्तिलैश्च विकिरेन्महीम् सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं प्रायः हि प्रचुरच्छलं ५० पृष्टे
स्तैश्च तृप्ताः स्थ तृप्ताः स्म इति वादिभिः अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं प्रकिरेद्भुवि सर्वतः ५१ तद्वदाचमना
र्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत् अनुज्ञातश्च ततः प्रोऽयत वाक्कायमानसः ५२ सतिलेन ततोन्नेन
पिण्डान्सव्येन पूर्वक पितॄनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ५३ पितृतीर्थेन तोयं च दद्यात्तेभ्यः
समाहितः पितॄनुद्दिश्य तद्भक्त्या जपमानोन्यपालज ५४ तद्वन्मातामहानां च दद्यात्पिण्डान्यथावि
धि गन्धमाल्यादिसंयुक्तं दद्यादाचमनं ततः ५५

संयतवाचः ४८ अतिप्रियमिष्टतमं असत्वरं शनैः सान्त्वेन स्वन्नाम प्रलोभयन् ४९ सिद्धार्थाः सर्षपाः प्रचुरच्छलं प्रभूतच्छिद्रं हि यस्मात् ५०-५१ स
कृत्सकृत् एकवारं वीप्सावशाद्ब्राह्मणानां सर्वेषां ततस्तेभ्यो विप्रेभ्यः यतो निरुद्धवाक्कायश्च मानसं च येन ५२ उद्दिश्य प्रसिद्धनाम्नोच्चार्य ५३ पितृ

[illegible] ५८ ५५

१२९

५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ दौहित्रो दुहितापत्यं तेन सा कुकुत्सितं पापं तत्तापयति नाशयतीति कुतपः स चाष्टधा तदुक्तं मत्स्यपुराणे मध्याह्नः खड्गपा
त्रं च तथा नेपालकम्बलः रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृत इति तथा पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः अष्टावेते यत

दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या स्वस्त्यस्त्विति तान्वदेत् तैश्च तुष्टैस्तथैवोक्तो वाचयेद्वैश्वदेविकान् ५६
प्रीयन्तामिति भद्रं वो विश्वेदेवा इतीरयेत् तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तदाशिषः ५७ विसर्जये
त्प्रियाण्युक्त्वा प्रणिपत्य च भक्तितः आद्वारमनुगच्छेच्च आगच्छेदनुमोदितः ५८ ततो नित्यक्रियां
कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथीन् नित्यक्रियां पितॄणां च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ५९ न पितॄणां तथैवान्ये शे
षं सर्वं तदाचरेत् पृथक्पाकेन नेत्यन्ये केचित्पूर्वं च पूर्ववत् ६० ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्न
रः एवं कुर्वीत धर्मज्ञः श्राद्धं पित्र्यं समाहितः ६१ यथा वा द्विजमुख्यानां परितोषोभिजायते त्रीणि श्रा
द्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ६२ वर्ज्यानि चाहुर्विप्राग्र्य कोपोध्वगमनं त्वरा राजतं च तथा पा
त्रं शस्तं श्राद्धेषु पुत्रक ६३ राजतस्य कथा कार्या दर्शनं दानमेव वा राजते हि स्वधा दुग्धा पितृभिः श्रू
यते मही तस्मात्पितॄणां रजतमभीष्टं प्रीतिवर्धनं ६४ इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपदेशे पार्वणश्रा
द्धकल्पो नाम पंचविंशतितमोऽध्यायः २५

तस्मात्कुतप इति विश्रुत इति ६२ अत्र वर्ज्यमाह वर्ज्यानीति शस्तं प्रशस्तं ६३ राजतस्य श्रेष्ठत्वे निमित्तमाह राजते हीति स्वधा यस्मात्पितृभिः
राजतपात्रे श्रूयते नियोगेन मही स्वधां दुग्धा इति द्विकर्मकः इति श्रूयते इति वाक्यस्य कर्मत्वं बोध्यम् ६४ षड्विंशतमोध्यायः ॥

मा पु
टी
१३०

इदानीं श्राद्धे प्रीतिकारकाणि विहितानि द्रव्याण्यविहितानि च दर्शयितुमाह अतः परमित्यादिना श्राद्धेनमानीतं १ तत्र प्रीतिकारकाणि भक्ष्याण्याह मासमित्यादिना दधितिलव्रीहिघृतशर्करान्वितं हविष्यान्नं २ हरिणस्य मृगविशेषस्येदं मांसं हारिणं शशो मृगः तस्य पिशितं मांसं ३ शकुनस्य पक्षिण इदं शाकुनं सूकरो वराहः तस्यामिषं मांसं छगलोजस्तस्य मांसं छागलं एतस्य मृगस्येदं ऐणेयं ४ रुरुर्नाम मृगः गवयो गोसदृशो मृगः ५ अश्रो मेषस्तस्येदमौरभ्रं गव्यं पयः गोदुग्धं तत्र पाकविकारः पायसं ६ त्रिपिबं त्रिभिः पिबतीति इन्द्रियक्षीणं वृद्धं श्वेतमजापतिं वाध्रीणसं जानते शा

130

मदालसोवाच अतः परं शृणुष्वेदं पुत्र भक्त्या यदाहृतम् पितॄणां प्रीतये यद्वा वर्ज्यं वा प्रीतिकारके १ मासं तृप्तिः पितॄणां तु हविष्यान्नेन जायते मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः २ त्रीन्मासान्हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृतृप्तये चतुर्मासांस्तु पुष्णाति शशस्य पिशितं पितॄन् ३ शाकुनं पंच वै मासान्षण्मासान्सूकरामिषं छागलं सप्त वै मासानैणं चाष्टमासिकीं ४ करोति तृप्तिं नव वै रुरोर्मांसं न संशयः गवयस्यामिषं तृप्तिं करोति दशमासिकीं ५ तथैकादशमासांस्तु औरभ्रं पितृतृप्तिदं संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव वा ६ वाध्रीणसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु रौहिणामिषम मत्स्यमांसं सत्कुलोद्भवैः ७ अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा पितॄणां नाय सन्देहो गयापिण्ड
देव पुत्रक ८

१
मार्कण्डेय

द्यर्थोतिकाः श्राद्धकर्मणि यस्य जलं पिबतः कर्णौ जलं स्पृशतः स त्रिपिबः त्रिभिर्मुखेन कर्णाभ्यां च पिबतीति त्रुमस्मात्क्षीणेन्द्रियं संभोगात् ममजापतिमजमित्यर्थः श्वेतनाद्ः कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहंगमः स वै वाध्रीणसः प्रोक्तः इत्येषा नैगमी श्रुतिरिति लोहो लोहितच्छागस्तस्येदं लोहं कालशाकं उत्पलशाकं मधुमादिकं यच्चास्य स्वकुलोद्भवैः पुत्रादिभिर्वान्यैर्वा दत्तं तच्चामन्तां तत्र सिंप्रयच्छति दत्तइत्य

१३०

वन्यानांवनोद्भवानांमध्येएतेराजश्यामाकादयः पितृतृप्तयेस्युः ९ यवादयोग्रामोद्भवानांमध्येअतिशोभनाः प्रशस्ताः १० वर्ज्यानाह
वर्ज्याइतिगर्हितानिन्दिताः ११ रसैर्वर्णैश्चहीनारहिताः १२ निर्यासाःद्रुमरसाः १३ शस्यतेलोकप्रसिद्धावाचानस्तूयते १४
श्राद्धेवर्ज्यंधनमाह यच्चापीति उत्कोचतःउत्कोचात् पतितात्भ्रष्टात् अन्यायेनयः कन्याशुल्कः विक्रयद्रव्यः १५ एवंवर्ज्यंजल

राजश्यामाकश्यामाकौतद्वच्चैवप्रशातिका नीवाराःपौष्कलाश्चैववन्यानांपितृतृप्तये
यवव्रीहीसगोधूमौतिलामुद्गाःससर्षपाः प्रियंगवःकोविदारानिष्पावाश्चातिशोभनाः १० वर्ज्या
मर्कटकाःश्राद्धेराजमाषास्तथाणवः विप्रुषिकामसूराश्चश्राद्धकर्मणिगर्हिताः ११ लशुनंगृ
ञ्जनंचैवपलाण्डुपिण्डमूलकं करंभेद्यानिचान्यानिहीनानिरसवर्णतः १२ गांधारिकामलाबू
निलवणान्यूषराणिच आरक्ताश्चैवनिर्यासाःप्रत्यक्षलवणानिच वर्ज्यान्येतानिवैश्राद्धेयच्चवाचा
नशस्यते १४ यच्चाप्युत्कोचतःप्राप्तंपतिताद्यदुपार्जितं अन्यायकन्याशुल्कोत्थंद्रव्यंचात्रविगर्हि
तं १५ दुर्गंधिफेनिलंचाम्बुतथैवाल्पतरोदकं नलभेद्यत्रगौस्तृप्तिंनक्तंयच्चाप्युपाहृतम् १६ यन्नसर्वा
पसृष्टंयच्चाभोज्यनिपानजं तद्वर्ज्यंसलिलंतातसदैवपितृकर्मणि १७ मार्गमाविकमौष्ट्रंच
सर्वमैकशफंचयत् माहिषंचामरंचैवधेन्वागोश्चाप्यनिर्दशं १८ पित्रर्थंमेप्रयच्छस्वेत्युक्त्वायच्चा
दाहृतं वर्जनीयंसदासद्भिस्तत्पयःश्राद्धकर्मणि १९ वर्ज्याजन्तुमतीरूक्षाक्षितिःप्लुष्टातथाग्नि
ना अनिष्टदुष्टशब्दोग्रदुर्गन्धाचात्रकर्म

लमप्याह दुर्गन्धीति १६ सर्वतश्चापसृष्टेनअवाहिणानोत्सृष्टंननिर्गतं अभो
ज्यान्निपानाज्जलाज्जातं १७ मृगाणांपानार्थंकृतेनिपातेमार्गं एवमुक्तत्वचनदर्शदिभ्योनिष्क्रान्तमनिर्दशंगोनिपानस्यदशाहा
द्व्यदिविलर्थः १८ १९ एवंवर्ज्यांभुवमप्याह वर्ज्येति जन्तुमतीकृमिवती प्लुष्टादग्धाअप्रतिष्ठानांकिल्पादीनांदुष्टःशब्दोयस्यां अत्रश्राद्धे २० ॥

कृतापमानकाः कुलकलंकाः वायुव्यविविधकुलहिंसकाः कुलघातकाः नग्नादिगम्बराः पातकिनः पापिनः पाठांतरे उन्मत्तानि
कान्यापृथग्जीविन २१ अपुमान्नपुंसकः अपविद्धः सर्वैर्वमतः यातुधानाराक्षसाः २२ स्पृष्ट संहृतेत्याहतेदेशोराक्षसादिनाशायति
लैनमहीमवकिरेत् द्वेतानवत्स उभयोर्यजमानपित्रोः २३ पश्वावोम्लकाशौचं सूतकाशौचेन संस्पृष्टं नपश्यतिसवर्धयति
उदक्या रजस्वलास्वरोगः शोङ्केश्च सद्दस्माभाषासंभाषा २५ केशादिभिरवपन्नमपुष्टं स्मृतिर्दुर्गन्धि पर्युषितंकालांतरेपक्कंवार्ता

कृतापमानकाद्ध्नायाव्यापृज्यकुलहिंसकाः नग्नाः पातकिनश्चैव हन्युर्दृष्ट्यापितृक्रियां २१ अपुमा
नपविद्धश्चकुष्ठीयामस्तुकरः पापेवदंतिपश्चाद्धानियातुधानाश्चदर्शनात् २२ तस्मात्तुसंवृ
तेदद्यात्तिलैश्चावकिरेन्महीं एवं रक्षाभवेच्छ्राद्धेकृतातातोभयोरपि २३ शावसूतकसंस्पृष्टं दी
र्घरोग्, सुरोगः शोकैः समाभाषायजमानेनचादरात् २४ केशकीटावपन्नंचतथाश्वभिरवेक्षितं
पूतिपर्युषितंचैववार्ताकाभिषवास्तथा वर्जनीयानिवैश्राद्धेतथावस्त्रानिलाहृतम् २६ श्रद्धया
परयादत्तंपितृणांनामगोत्रतः यदाहारास्तुतेजातास्तदाहारत्वमेतितत् २७ तस्माच्छ्रद्धावता %

%गिभिरवेक्षितं पतितैर्मलिनैश्चैवनपुष्माणि॥ पुत्रयस्त्तंपितृकर्मणि यथावच्चैवदातव्यं पितॄणां तत्रिमिच्छता
पितामहान् २५ वर्जनीयं सदाश्राद्धे तथोदक्यादिदर्शनं॥

काश्चाभिषवश्चसुराः व्यजनवद्धस्त्रानिलेनाहृतंवीजितं २८ ननुस्वकर्मणादेवतिर्यगादियोनिर्गतान्पितृन्कथंदत्तंप्राह्नं तर्पयतीत्याशंक्या
ह श्रद्धयेति नामगोत्राभ्यांलोकप्रसिद्धाभ्यां प्रापकाभ्यां परयाश्रद्धयाचप्रापिकयायद्दत्तंकव्यंपितृणांतत्क यंतेपितरोयदाहारा
यदाहारोदेवतिर्यगादियोनिषुतेपितरोजातास्तदाहारत्वमेतीत्य तथाचमत्स्यपुराणेश्राद्धकाण्डेएकोनविंशोध्यायेमनोःप्रश्नप्र
वेकंमत्स्यउवाच देवोयदिपिताजातः शुभकर्मानुयोगतः तस्यान्नममृतंभूत्वादिव्यत्वेप्यनुगच्छति दिव्यत्वेभोगरूपेण पशुत्वेचतृ

प्रवश्यभोजनीयपंक्तिपावनादिब्राह्मणेभ्योतिविशिष्टं योगिनमाह योगिनो योगयुक्ता युक्तात्मानः सर्वेषां साक्षात्कारिणस्ते विपश्चिता वि
दुषा यजमानेन श्राद्धे भोजनीयाः तत्र हेतुमाह योगाधारा इति योगो ज्ञानं कर्म वा तदाधारा येषां ते हि विषयोपहारहारा पात्रपितृन्‌गिरा
नकर्मेन्द्रियाणीन्द्रियाणि पवयितस्तदुक्तं तत्र वते योगिनो निश्चयात्मानस्तस्मात्तान्योगिनः सदा पूजयेद्भुञ्जीतेत्यर्थः १९ योगिनं स्तौति ब्राह्म
णानामिति अग्राशनोऽग्रभोजी अग्राशनो वा सर्वेषां ब्राह्मणानां मध्ये उत्कृष्टस्थाने ग्रासनं यस्य स तथा दशगोप्रदिष्टात् अस्य सर्वमोचक
त्वं स्तुत्याह यजमानानिति बहुवचनं यजमानस्य परिवारादिसाहित्यं द्योतयति भोक्तॄन्ब्राह्मणान्प्रमात्वा श्राद्धेनाप्यायनीपान्सवा
ञ्जेतृन्‌ तारयेत्संसारसमुद्रभ्रमणान्मोचयेदित्यर्थः तत्र तारणमाचेष्टान्तः नौरिवाम्भसीति २० अत्र श्राद्धादौ या पितृगाथा वर्ण्य

योगिनश्च सदा श्राद्धे भोजनीया विपश्चिता योगाधारा हि पितरस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा १९ ब्राह्म
णानां सहस्रेभ्यो योगी चाग्राशनो यदि यजमानांश्च भोक्तॄंश्च नौरिवाम्भसि तारयेत् २० पितृगाथाः
स्तथैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः या गीताः पितृभिः पूर्वमैलस्यासीन्महीपतेः २१ कदा नः सन्ततावग्र्य
ः कस्यचिद्भविता सुतः यो योगिभुक्तशेषान्नो भुवि पिण्डान्प्रदास्यति २२ गयायामथवा पिण्डं
खड्गमांसं महाहविः विषाणवर्ज्यखड्गस्य आसूर्यं चाश्नुवामहे २३ तथा श्राद्धे प्रपादेषु मघासु
च यथाविधिः मधुसर्पिःसमायु- ऽं पायसं दत्तिरणायते २४

यति पितृगाथा इति कदा गीतास्तत्राह यदैलस्य पुरूरवसो राज्ञः सोमेन सह श्राद्धार्थं
समागममासीदित्यर्थः एतच्च मत्स्यपुराणे सोमेन पुरूरवसः श्राद्धक्रियार्थं समागमनं सप्रपञ्चं निरूपितमिति तत्र एवावसेयो विस्त
रभयान्नातिविद्यते २१ तामेव गाथामाह कदेति भावी भविष्यः अग्र्यः पितृक्रियारतत्वात् कस्यचिदस्मद्वंशजस्य तादृशः सु
तो भविता यो योगिनां भुक्तस्य शेषाच्छिष्टं यदन्नं तद्विद्यते यस्य स तेन पिण्डं प्रदास्यतीति योजना २२ खड्गो गण्डकस्तस्य मांसं तदेव
महाहविः खड्गमांसविशेषमाह विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्यां रहितो यः खड्गस्तस्य प्राश्याश्नाता वत् सूर्ययावत्कालं सूर्य उदेति मदा
प्रलयपर्यन्तं कालं तावदश्नुवामहे तृप्ता भवाम इत्यर्थः २३

प्रजां मेध्यां पशून् हिंसातं प्रपुष्टिमुत्तमामित्यादिना नैतदाख्यापेक्षपोदघी श्राद्धस्य तत्वात्तच्छ्राद्धं श्राद्धचते तथेति एवंमनंतराध्या
यएवमध्यास्य स्वजनश्रेष्ठमित्यत्र स्तुतं श्राद्धमवश्यकर्तव्यमाह मयास्त्वेति तथाहत्तिरणायेने सूर्यस्य दत्तिरागतोगतोदिने ३५ प्रा
संगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमाह तस्मादिति ३६ पितृतर्पणेन सर्वदेवप्रीणनमाह वसूनिति प्रीणयंति प्रसादं गच्छंति तर्पयंति
च तथाचोक्तं मत्स्यपुराणे पितॄन्प्रीणाति यो भक्त्या ते पुनः प्रीणयंति तम् यच्छंति पितरः पुष्टिं स्वर्गारोग्य प्रजाफलम् देवकार्या
दपि पुनः पितृकार्यं विशिष्यते देवतानां च पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतं इत्यादि ३७ श्राद्धयोगेनाभ्यां फलाभ्यां मोक्षाभ्युदयरू
पं फलमाह आयुरिति तत्र मोक्षोऽपुनरावृत्तिफलमित्यतरोगेणात्र ३८ उपसहरति एतन्मेइति यथोदितमिति आदिसर्गोत्पत्तिरेवम

तस्मात्त्वं पुत्र यजेह्नापास्तपितॄन्सुव्रत मानवः कामानभीप्सन्सकलान्पापाच्चात्मविमोचनं ३६ वसू
न्रुद्रांस्तथादित्यान्नक्षत्रग्रहतारकाः प्रीणयंति मनुष्याणां पितरः श्राद्धतर्पिताः ३७ आयुः प्रजां
पशून्वित्तं स्वर्गमोक्षसुखानि च प्रयच्छंति तथा राज्यं पितरः श्राद्धतर्पिताः ३८ एतत्ते पुत्र कथितं
श्राद्धकर्म यथोदितं एवं कुर्वीत धर्मज्ञः श्राद्धं सम्यक् समाहितः ३९ इति श्रीमार्कंडेयपुराणे मदा

प्रदायः प्रकृतम् इति भावः यदुक्तं मत्स्यपुराणे तेभ्यः सर्वे च मनवः प्रजासर्गे विनिर्मिते ज्ञात्वा श्राद्धानि कुर्वंति धर्मभावेऽपि सर्वदा तेभ्य ए
व पुनः प्राप्तुः प्रसादाद्योगसंगतिं पितृणामादिसर्गेतु श्राद्धमेव विनिर्मितमिति एवमिति इत्थमिदं श्राद्धमाहितम् गृहप पत्रे देश
कालद्रव्यापसामर्थ्याय दिनक्षिपेत् तदा दर्शाष्टकाश्राद्धं नित्यत्वात् कर्तव्यं ब्राह्मणस्याकरणे स्वाध्यायपंचानामिह लोके न पिका
श्रित्वं परत्र निरयगामित्वं जन्मांतरे श्वयोनित्वमिति प्रत्यवायः स्यात् तस्मादुक्तं कुर्वीत सम्यक् श्राद्धं समाहितः इति तथा च स्मृतिः यो
दैवं ब्राह्मणेभ्योऽग्निमभिहूय मन्वाहार्यं परिभवत्यपयत्नेन संभवत्यत हिंताश्च देवाश्च पितरो भवंति स्वर्भं लोकं नानुसरति प्रेते ग्रंत
त्वमधिगच्छतीत्यादि ३९ षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३६ ॥

अथकाम्यश्राद्धस्य कालानन्तं प्रतिजानीते काम्यानामिति १ प्रतिपत्सन्ततिः द्विपदप्रदा भृत्यादिसंपत्तिदायिनी वरेप्सोपनं दत्ता
तीति तथा २ गजाधिपत्यं हस्तिसेनाराज्यं पाठान्तरे गणानां श्रेणपादीनामाधिपत्यं ऋद्धिमुत्तमां संपत्तिं ३ स्त्रियः स्त्रीः क्रियापरः आ
हुतस्मरः ४ ५ यथासंभवितायथालब्धेनान्नेनेत्यशाक्तविषयमेतत् श्राद्धस्य योग्या विहिताः पदार्थाः एवोक्तास्तेषां संपद्भिः सम
न्वितो वेति शाक्तविषयमेतत् ६ अमावस्यां श्राद्धमाह पुरुषः शुचिरित्यादिना ७ अमावस्यामावास्या सर्वकृद्वचनं नित्यकर्म विषय

महालयो वा· काम्यानां श्रूयतां वत्स श्राद्धानां तिथिकीर्तनं न तत्प्राणं परं वेद स्वर्गभुक्तिफलार्थदं १
प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा वरार्थिदा तृतीया तु चतुर्थी शत्रुनाशिनी २ श्रियं प्राप्नोति
पंचम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां ऋद्धिमुत्तमां ३ स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति
दशम्यां पूर्णकामतां वेदांस्तथाप्नुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ४ द्वादश्यां जयलाभं तु प्रा·
प्नोति पितृपूजकः प्रजां मेधां पशून्वृद्धिं स्वातन्त्र्यं पुष्टिमुत्तमां ५ दीर्घमायुस्तथैश्वर्यं त्रयोदश्यां क्रि
यापरः प्राप्नोति न सन्देहः श्राद्धश्रद्धापरो नरः यथासम्भविनान्नेन श्राद्धसंपत्समन्वितः ६
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः तेन कार्यं चतुर्दश्यां यत्नेन पुरुषः शुचिः सर्वान्कामा
नवाप्नोति स्वर्गं चानन्तमश्नुते अमावास्याश्च वैताः श्राद्धं न किं विरतिर्दुर्लभम् कृत्तिकासु पितॄन
र्च्य स्वर्गं प्राप्नोति मानवः अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ९ ॥

त्वमस्याः सूचयति किंचाश्रुतितिथीनां मुक्तोतरयोः सामान्येनैव ग्रहणमिति केचिदाहुः तन्न श्राद्धस्य पितृप्रीणनेन पितृपशुकः का
लस्य अपराह्णकालवत् कृत्स्नपक्ष एव यद्वक्रमाकर्ष्यैव शुक्लपक्षादेः पितृणामसितः प्रियः तथापराह्णः सर्वोत्ताति
तृणामतिरिच्यत इति ८ एवं तिथीरभिधाय नक्षत्राण्याह कृत्तिकास्वित्यादिना अर्च्य अर्चयित्वा सौम्ये सोमदेवत्ये मृगशिर

मा॰ १०।११।१२।१३ १४।१५ भिषक्सिद्धिं चिकित्साशास्त्रकौशलं वारुणे वरुणदैवत्ये शतभिषजि १५ प्रोष्ठपदे प्रोष्ठपददैवत्ये पू
पु॰टी॰ र्वभाद्रपदायां विन्देल्लभेत उत्तरे उत्तरभाद्रपदायां कुप्यं मुक्तातरीनं स्वर्णादि १९ ऋक्षेषु नक्षत्रेषु नक्षत्रवित् श्राद्धस्य तत्त्वं विदन्

१३३ गौर्यं मार्गे स्वर्वाप्नोति तेजश्चादित्य पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्य आश्लेषासु वरान्सुतान् १० मघा
सु स्वजने श्रैष्ठ्यं सौभाग्यं फाल्गुनीषु च प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ११ प्रयाति
श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः रूपयुक्ताश्च चित्रासु तथा पत्नीरवाप्नुयात् १२ वाणिज्यला
भदा स्वातिर्विशाखा पुत्रकामदा कुर्वतश्चानुराधासु लभते चक्रवर्तितां १३ आधिपत्यं च ज्ये
ष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं आषाढासु यशः प्राप्तिरुत्तरासु विशोकता १४ श्रवणे च शुभाँल्लोका
न्धनिष्ठासु धनं महत् वेदवित्त्वमभिजिति भिषक्सिद्धिं च वारुणे १५ अजाविकं प्रोष्ठपदे विन्दे
द्भार्यां तथोत्तरे रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरंगमान् १६ श्राद्धं कुर्वंस्तथाप्नोति भरण्यामायुरुत्त
मं तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् १७ इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसानुशासने
काम्यश्राद्धकालकथनं नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः २७ मदालसोवाच एवं पुत्र गृहस्थे
न देवताः पितरस्तथा संपूज्या हव्यकव्याभ्यामन्नेनातिथिबान्धवाः १ भूतानि भृत्याः सकलाः
पशुपक्षिसरीसृपाः भिक्षवो याचमानाश्च ये चान्ये वसता गृहे सदाचारवता तात साधुना गृह

१० इति सप्तविंशतितमोऽध्यायः एतस्योक्तस्य श्राद्धकल्पस्य मुख्यफलसिद्धिप्रदः सदाचारो यत्तन्निरूपयितुं प्रोक्तमनुवदति एवमिति

मेधिना पापं भुंक्ते समुल्लंघ्य नित्यनैमित्तिकाः क्रियाः ३॥

१२ अन्यथा विधानेऽश्नवायमाह पापमिति समुल्लंघ्यातस्का ३॥ १३३

पूर्वस्मिँल्लोके सदाचारवतेति श्रुत्वा तं ज्ञातं हृष्टं तन्मोदनपूर्वकं मनुयुक्ते कथितमिति पुरुषस्येदं पौरुषं ४ ५ ६ आचारं स्तौति एतेत्या
दि ७ अलर्करांङ्कलेहयं ८ ९ तदेव दर्शयितुमाह त्रिवर्गसाधन इति धर्मार्थकामाख्येतस्य त्रिवर्गस्य संसिद्धौ १० तत्रादावर्थस
साधनेनावदाचारमाह पादेनेति अर्थस्यार्जितस्य पादेन चतुरंशेन पारत्र्यं परत्र परलोके हितं पारत्र्यं मैहिकदैहिकप्रयोजनं संच

अलर्क उ॰ कथितं मेत्वया मातर्नित्यं नैमित्तिकं च यत् । नित्यं नैमित्तिकं चापि त्रिविधं कर्म पौ
रुषं ४ सदाचारमहं श्रोतुमिच्छामि कुलनन्दिनि । यत्कुर्वन्सुखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ५ म
दालसोवाच गृहस्थेन सदा कार्यमाचारपरिपालनं । न ह्याचारविहीनस्य सुखमत्र परत्र वा ६
यज्ञदानतपांसीह पुरुषस्य न भूतये । भवंति यः सदाचारं समुल्लंघ्य प्रवर्तते ७ दुराचारो हि पुरु
षो नेहायुर्विंदते महत् कार्यो यत्नः सदाचारे आचारो हंत्यलक्षणं ८ तस्य स्वरूपं वक्ष्यामि स
दाचारस्य पुत्रक । तन्ममैकमनाः श्रुत्वा तथैव परिपालय ९ त्रिवर्गसाधने यत्नः कर्तव्यो गृहमे २८
धिना । तत्संसिद्धौ गृहस्थस्य सिद्धिरत्र परत्र च १० पादेनार्थस्य पारत्र्यं कुर्यात्संचयमात्मवान् । अर्धे
न चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकान्वितं ११ पादं चात्मार्थमायस्य मूलभूतं विवर्धयेत् । एवमाचरतः
पुत्र अर्थः साफल्यमर्हति १२ तद्वत्पापनिषेधार्थं धर्मः कार्यो विपश्चिता । परत्रार्थं तथैवान्यः का
म्यात्रैव फलप्रदः १३ प्रत्यवायभयात्कामस्तथान्यश्चाविरोधवान् । द्विधा कामोपि गदितस्त्रिव

पसंग्रहं आत्मवान् यत्नवान् अर्धेन हि पादेन आत्मनो भरणं पोषणं नित्यादिकर्मव्ययसहितं ११ अर्थार्जनार्थं आयस्य निरुद्ध
लब्धान्यधनसंग्रहाय मूलभूतं विवर्धयन् १२ तथा धर्मसाधने आचारमाह तद्वदिति पापोच्छेदार्थमेकः परलोकार्थमपरः ऐहि
कफललाभार्थः काम्यस्तृतीय इति त्रिविधो धर्माचारः १३ कामाचारमाह प्रत्यवायभयादिति कामस्यासेव्यमानस्य करणा।

मा.
पु. टी.
१३४

134

नां धर्मविरुद्धगोचरसेवनपरतया प्रत्यवायो धर्मो च यस्यो विघ्नस्तस्माद्यो भयं तेनेन्द्रियप्रीतिनिमित्तकः शब्दादिः कामः सेव्य इत्येकः
कामः सेव्य इत्येकः कामः अन्यो द्वितीयो विरोधवान् धर्मार्थाभ्यामविरुद्धस्तौ भार्यामुपेयादित्यादिरूप इत्यर्थः तदेतत्त्रिवर्गभे
दं संकलयति त्रिवर्गो नवधा कृत इति कृतो निर्वाहित इत्यर्थः १४ एतेषामन्योन्याश्रयतां तदितरतां च परस्परानुबन्धानि
ति अन्योन्यसापेक्षानित्यर्थः न हि धर्मः केवलोऽर्थकामाभ्यां रहितः सेवितुं शक्यः अर्थेन सापेक्षत्वादिन्द्रियारामेणाप्यध्यवसि
तेऽस्यानिष्ठापातात् न च केवलावर्थकामौ धर्मं विहाय सेवितुं शक्यौ तयोः कारणेन धर्मेण सह विरोधात् तदुक्तं धर्मादर्थ
श्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यत इत्यादि शास्त्रात् तावदेतदन्यत्रास्य विस्तरो वेद्यः विपरीतानुबन्धान् परस्परनिरपेक्षांश्च देशकाला

परस्परानुबन्धांश्च सर्वानेतान्विचिन्तयेत् विपरीतानुबन्धांश्च धर्मादींस्तान्पुत्र बुध्यसे १५ धर्मो
धर्मानुबन्धो धर्मो धर्मो नात्मार्थबाधकः उभाभ्यां च द्विधा कामस्तेन तौ च द्विधा पुनः १६ ब्राह्मे
मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चापि चिन्तयेत् समुत्थाय तथाचम्य प्राङ्मुखो नियतः शुचिः १७ पूर्वां
सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकराम् उपासीत यथान्यायं नैनां जह्यादनापदि १८ असत्प्रलापम
नृतं वाक्पारुष्यं च वर्जयेत् असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक १९ सायं प्रातस्तथा होमं कु
र्वीत नियतात्मवान् नोदयास्तमने बिम्बमुदीक्षेत विवस्वतः २० केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दं

दिवसादे ते सेव्या इत्यर्थः १५ तदेवाह धर्म इति धर्मो धर्मानुबन्धो धर्मप्रयोजनः नित्यकर्मादिवत् न हि नित्यस्य कर्मणो ध
र्मं विना किंचित्फलमस्ति तच्च श्रीधरस्वामिभिर्गीतासु वा विस्तरेण प्रपञ्चितं तत्रैव द्रष्टव्यं एवमर्थो धर्मार्थमानुबन्ध एवं सत्या
त्मनार्थस्य बाधको न भवति अर्थं विना यागादिधर्मानुष्ठानस्यानुपपत्तेः उभाभ्यां धर्मार्थाभ्यां द्विधा कामो द्विप्रकारः पू
र्वोक्तः कामो बाधनीयो न भवति गृहस्थादिधर्मवद्धर्मार्थाभ्यां विना कामस्यानुपपत्तेः पुनश्च तेन कामेन तौ द्विधा धर्मार्थौ हि
बाधनीयौ न भवतः कामं विना धर्मार्थयोरनुपपत्तेरित्यर्थः १६ एवं त्रिवर्गस्याचारं निरूप्याधुना सदाचारं निरूपयति ब्राह्मे इत्या

१३४

उदक्याशरजस्वलायाः २२ कपालकाः अस्थीनि २४ २५ २६ अन्तर्जानुर्युग्मजानुः २७ उपहतो बाधा २८ २९ ३० भिन्नं छिन्नं ३१ ३२ प्रतिकू

नग्नां परस्त्रियं नेक्षेत्पश्येदात्मनः शकृत् उदक्यादर्शनस्पर्शौ वर्ज्यौ संभाषणं तथा २३ नाप्सु मूत्रं पु
रीषं वा मैथुनं वा समाचरेत् नाधितिष्ठेच्छकृन्मूत्रकेशभस्मकपालकाः २४ तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि र
ज्जुवस्त्रादिकानि च नाधितिष्ठेत्तथा प्राज्ञः पथि पुष्पाणि वा भुवि २५ पितृदेवमनुष्याणां भूतानां च
तथार्चनं कृत्वा विभवतः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति २६ उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा स्वाचान्तो वाग्यतः
शुचिः भुञ्जीतान्नं च तच्चित्तो ह्यन्तर्जानुः सदा नरः २७ उपघातं विना दोषान्नान्यस्योदीरयेद्बुधः प्रत्यक्ष
लवणं वर्ज्यमन्नमत्युष्णमेव च २८ न गच्छन्न च तिष्ठन्वै विण्मूत्रोत्सर्गमात्मवान् कुर्वीत नैव चाचामन्
किंचिदपि भक्षयेत् २९ उच्छिष्टो नालपेत्किंचित्स्वाध्यायं च विवर्जयेत् गां ब्राह्मणं तथा वाग्निं स्वमू
र्धानं च न स्पृशेत् ३० नेक्षेत च रविं नेन्दुं न नक्षत्राणि कामतः भिन्नासनं तथा शय्यां भाजनं च विवर्ज
येत् ३१ गुरूणामासनं देयं प्रत्युत्थानादिसत्कृतं अनुकूलं तथालापमभिवादनपूर्वकं ३२ त
थानुगमनं कुर्यात्प्रतिकूलं न संजपेत् नैकवस्त्रश्च भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनं ३३ नवाहयेद्द्वि
जान्नाग्नौ होमं कुर्वीत बुद्धिमान् स्नायीत न नरो नग्नो न शयीत कदाचन ३४ न पाणिभ्यामुभाभ्यां
च कण्डूयेत शिरस्तथा न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कार्यं निष्कारणं नरैः ३५

तत्सहितं ३३ वाहयेत् मर्दनादिकं तस्यैव हस्तेन न कारयेत् मेहनं जलेन सेचनम् ३४ ३५ ॥ ३५

मा॰
पु॰ टी॰
१३५

अनध्यायेषु पक्षाष्टमीचतुर्दश्यमावास्यादिषु ३६ ब्राह्मणादिसंमुखं न मेहेत मूत्रोत्सर्गं न कुर्वीत ३७ आबाधासु रोगादिषु ३८

शिरःस्नानं च तैलेन नाङ्गं किंचिदपि स्पृशेत् अनध्यायेषु सर्वेषु स्वाध्यायं च विवर्जयेत् ३६
ब्राह्मणानिलगोसूर्यान्न मेहेत कदाचन उदङ्मुखो दिवा रात्रावुत्सर्गं दक्षिणामुखः ३७ आ
बाधासु यथाकामं कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः दुष्कृतं न गुरोर्ब्रूयात् क्रुद्धं चैनं प्रसादयेत् ३८ परिवा
दं न शृणुयादन्येषामपि कुर्वतां पन्था देयो ब्राह्मणानां राज्ञो दुःखातुरस्य च ३९ विद्याधि
कस्य गुर्विण्या भारार्तस्य महीयसः मूकान्धबधिराणां च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ४० पुंश्चल्याः
कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च देवालयं चैत्यतरुं तथैव च चतुष्पथं ४१ विद्याधिकं गुरुं देवं बु
धः कुर्यात्प्रदक्षिणं उपानद्वस्त्रमाल्यादि धृतमन्यैर्न धारयेत् ४२ उपवीतमलंकारं करकं चैव व
र्जयेत् चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पंचदश्यां च पर्वसु ४३ तैलाभ्यंगं तथा भोगं योषितश्च विवर्जयेत्
नोत्क्षिप्तपादजङ्घश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ४४ न चापि विक्षिपेत् पादौ पादं पादेन नाक्रमेत् मर्मा॰
भिघातमाक्रोशं पैशुन्यं च विवर्जयेत् ४५ दंभाभिमानतैक्ष्ण्यानि न कुर्वीत विचक्षणः मूर्खोन्मत्तव्य
सनिनो विरूपान्मायिनस्तथा न्यूनांगांश्चाधिकांगांश्च नोपहासैर्विदूषयेत् परस्य दंडं नोद्यच्छे
च्छिक्षार्थं पुत्रशिष्ययोः ४६

गुरोः परिवादं निंदां ३९ ४०-४१ उपानत् पादुः ४२ करकं कमंडलुं ४३ तिक्षिप्तः प्रसृतौ पादौ नैव चयेन सः ४४ आक्रोशः अभिशापः पै

शुन्यं सूचकत्वं ४५ ४६ उपहासैर्नर्मवाक्यैः परिहासैः ४७॥

आसनमासन्यादि उपसाधयेत्पाचयेत् ४८ ४९ वर्ज्यावीरुधोर्कतूलादयः ५० अगस्त्यंशिरस्पादायदक्षिणतश्चत्यर्थः पुरन्दरंशक्रं पूर्वतश्चत्यर्थः ५१ उपरागेराहुग्रासेराज्ञोस्नानंकुर्वीतेत्यर्थः ५२ धूनयेत्कम्पयेत् उल्कालयेदित्यर्थः ५३ ५४ विदशादशाहीनंजीर्णमि

तद्गृहेनोपविशेत्प्राज्ञः पादेनाक्रम्यचासनं संधावंकृसरंमांसंनाद्यार्थमुपसाधयेत् ४८ सायंप्रात

श्चभोक्तव्यंकृत्वाचातिथिपूजनं प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापिवाग्यतोदंतधावनं ४९ कुर्वीतसततं

वत्सवर्जयेद्वर्ज्यवीरुधः नोदक्शिराःस्वपेज्जातुनचप्रत्यक्शिरास्तथा ५० शिरस्यगस्त्यमास्था

यशयीताथपुरन्दरं नतुगन्धवतीष्वप्सुस्नायीतनतथानिशि ५१ उपरागेपरंस्नानमृतेदिन

मुदाहृतं अप्यस्नात्वातुनास्नातोगात्राणिस्वपाणिभिः ५२ नचापिधूनयेत्केशान्वास

सीनचधूनयेत् नानुलेपनमादद्यादस्नातःकर्हिचिद्बुधः ५३ नचापिरक्तवासाःस्याच्चित्रा

सितधरोपिवा नचकुर्याद्विपर्यासंवाससोनापिभूषणे ५४ वर्ज्यंचविदशंवस्त्रमत्यन्तोपहतं

चयत् केशकीटावपन्नंचत्तथाश्वभिरवेक्षितं ५५ अवलीढावपन्नंचसारोद्धरणदूषितम्

पिष्टमांसंवृथामांसंवर्ज्यंमांसंचपृष्ठकं ५६ नभक्षयीतसततंप्रत्यक्षलवणानिच वर्ज्यंवि

रोधितंपुरभक्तंपर्युषितंचयत् ५७ पिष्टशाकेक्षुपयसांविकारास्तपनेदिने तथामांसवि

कारांश्चतेचवर्ज्याश्चि

मितियावत् अत्यंतमुपहतंअतिजीर्णंकेशेत्यादिनासार्थेननिषिद्धमांसवर्जनम् अवपन्नमि

लितंतल्लंसंपिष्टंश्वभिःसारमेयैवरवेक्षितं ५५ अवलीढमास्वादितम्अवपन्नंमिश्रितं सारोद्धरेणनष्टंनिःसारं ५६ प्रस

संकेतानिनीतिं तत्वलतां मणमंतद्विष्टिकेतः पंक्ति ५७ स्तिथिविशिनाःशिरसा

सपवर्ताः ५८

नास्नातइत्यादिना भोजने नियमः संविष्टः सुप्तः ५९ नोर्व्यामुपविष्ट इति स्थंडिले आसनरहित इत्यर्थः शाठ्यवत् शाठ्ययुक्तः वदन्
जल्पन् ९० ९१ ९२ ९३ अन्नस्य भुजिक्रियां भोजने ९४ ९५ सम्यग्भुक्त्वा समाज्य पित्वा ९६ द्विर्द्विवारं प्रासीतं ललाटे खानि इंद्रियद्वाराणि

उदयास्तमने भानोः शयनं च विवर्जयेत् नास्नातो नैव संविष्टो न चैवान्यमना नरः ५९ न चैव श
यने नोर्व्यामुपविष्टो न शाठ्यवत् न चैकवस्त्रो न वदन्प्रेक्षतामप्रदाय च ९० भुञ्जीत पुरुषः स्नातः
सायं प्रातर्यथाविधि परदारा न गंतव्याः पुरुषेण विपश्चिता ९१ इष्टापूर्तायुषां हंत्री परदारग
तिर्नृणां नहीदृशमनायुष्यं लोके किंचन विद्यते ९२ यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिमर्षणं
देवार्चनाग्निकार्याणि तथा गुर्वभिवादनं ९३ कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्वदन्नभुजिक्रियां अफेना
भिरगंधाभिरद्भिरच्छाभिरादरात् ९४ आचामेत्तच्च पूर्णाभिः प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखो वा पिवा अंत
र्जलादावसथाद्वल्मीकान्मूषिकस्थलात् ९५ कृतशौचावशिष्टाश्च वर्जयेत्पंच वै मृदः प्रक्षा
ल्य हस्तौ पादौ च सम्यग्भुक्त्वा समाहितः ९६ अंतर्जानु तथा वामे त्रिश्चतुर्वापिवेदपः परिमृज्य
द्विःस्यात् खानि मूर्धानमेव च ९७ सम्यगाचम्य तोयेन क्रियां कुर्वीत वै शुचिः देवतानामृषीणां
च पितृणां चैव यत्नतः ९८ समाहितमना भूत्वा कुर्वीत सततं नरः क्षुत्वा निष्ठीव्य वासश्च परिधा

तथा चाश्वस्मृतिः हस्तौ जानु यादशौचं च विमलमथ जले त्रिः पिवेदुन्मृज्य द्विस्तर्जन्यंगुष्ठकाभ्यां सजलमभिमृशेन्नासिकारंध्रयुग्मं अंगुष्ठाना
मिकाभ्यां नयनयुगलं कर्णयुग्मं कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां नाभिदेशं हृदयमथ तलेनांगुलीभिः शिरोंसाविति ९७ ९८ ९९ ॥

ष्ठवलीढे भोजनविषये त्तु तेवांते वमने ७० आलम्भनं स्पर्शनं पूर्वमगोपृष्ठादिकस्याभावे तत्तस्यैवांपरमन्तरं दक्षिणश्रवणस्य शं कुर्यादित्य
र्थः ७१ तदेवाह अविद्यमान इति ७२ ७३ ७४ श्मश्रुकर्म शिरःकेशकर्तनं ७५ ७६ ७७ पित्रोर्याः पंचमीसप्तमीपंचमसप्तमगर्भोत्पन्ना

ष्ठतेवलीढे वांते च तथा निष्ठीवनादिषु कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनं ७० कुर्वीतालम्भनं
वापि दक्षिणश्रवणस्य वै यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परं ७१ अविद्यमाने पूर्वोक्ते ह्यन्तर
प्राप्तिरिष्यते न कुर्याद्दंतसंघर्षं नात्मनो देहताडनं ७२ स्नानाध्ययनभोज्यानि संध्ययोस्तु विवर्ज
येत् संध्यायां मैथुनं वापि तथा प्रस्थानमेव च ७३ पूर्वाह्णे तात देवानां मनुष्याणां च मध्यमे भक्त्या
तथापराह्णे च कुर्वीत पितृपूजनं ७४ शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा प्राङ्मुखोदङ्मुखो
वापि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ७५ व्यंगिनीं वर्जयेत्कन्यां कुलजामपि रोगिणीं विकृतां पिङ्गलां चै
व वाचालां सर्वदूषितां ७६ अव्यंगीं सौम्यनासां च सर्वलक्षणलक्षितां तादृशीमुद्वहेत्कन्यां श्रेयस्का
मो नरः सदा ७७ उद्वहेत्पितृमात्रोश्च पंचमीं सप्तमीं तथा रक्षेद्दारांस्त्यजेदीर्ष्यां दिवा स्वप्नं च मैथुनं
परोपतापनं कर्म जंतुपीडां च वर्जयेत् उदक्यां सर्ववर्णानां वर्ज्या रात्रिचतुष्टयं ७९ स्त्रीजन्मपरि
हारार्थं पंचमीं चापि वर्जयेत् ततः षष्ठ्यामयुग्माया श्रेष्ठा युग्मासु पुत्रक ८० युग्मासु पुत्रा जायंते
स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेत नरः सदा ८१

७८ परेषामुपतापकं हिंसनं जंतूनां सामान्यानो उदक्या पुष्पवती ७९ युग्मासु समध्यात्षष्ठी रात्रिः श्रेष्ठा ८० संविशेत मैथुनार्थं शयीत ८१

मा. तत्रापि वर्ज्यदिनमाह विधर्मिण इति पर्वाद्येषु हि दिने गर्भसंस्था विधर्मिणो विरुद्धधर्माचारिणो जायन्ते षण्डका नपुंसकाः ८२
पु. टी. कटभूमिमाहवनभूमिं ८३ यज्वनां याज्ञिकानां तपस्विनां च परिवादं निन्दां परिहासमुपहासं ८४ उत्कृष्टस्योत्तमस्याग्र पक्वेष्टसा
१३७ विधर्मिणो ह्यपर्वाद्येषु सन्ध्याकाले च षण्डकाः क्षुरकर्मणि वान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुत्रक ८२
स्नायीत चैलवान्प्राज्ञः कटभूमिमुपेत्य च देववेदद्विजातीनां साधुसत्यमहात्मना ८३
गुरोः पतिव्रतानां च तथा यज्वितपस्विनां परिवादं न कुर्वीत परिहासं च पुत्रक ८४ कुर्वता
मविनीतानां न श्रोतव्यं कथं चन नोत्कृष्टशय्यासनयोर्नापकृष्टस्य चारुहेत ८५ न चा
मंगल्यवेशः स्यान्न चामंगल्यवाग्भवेत धवलाम्बरसंवीतः सितपुष्पविभूषितः ८६
नोद्धतोन्मत्तमूढैश्च नाविनीतैश्च पण्डितः गच्छेन्मैत्रीं न शीलेन च चौर्यादिदूषितैः ८७
न चातिव्ययशीलैश्च न लुब्धैर्नापि वैरिभिः न बन्धकीभिर्न न्यूनैर्न बन्धकीपतिभिस्तथा
सार्धं न बलिभिः कुर्यान्न च न्यूनैर्न निन्दितैः न सर्वशंकिभिर्नित्यं न च दैवपरैर्नरैः ८९
कुर्वीत साधुभिर्मैत्रीं सदाचारावलम्बिभिः प्राज्ञैरपिशुनैः शक्तैः कर्मण्युद्योगभागि
भिः ९० सुहृद्दीक्षितभूपालस्नातकश्वशुरैः सह ऋत्विगादीन्षडर्चार्हानर्चयेच्च गृ
हागतान् ९१ यथाविभवतः पुत्र द्विजान्संवत्सरोषितान् अर्चयेन्मधुपर्केण यथाका
यमस्य ८५ ८६ उद्धताः स्वधर्मत्यागिनः ८७ ८८ ८९ ९० सुहृद्भिः शोभनहृदयैः दीक्षितैः कृतदीक्षैः भूपालैः स्नातकैः व्रतिभिः
श्वशुरैश्च सह मैत्रीं कुर्यात् ऋत्विक्गुरुस्नातकजामातृवल्लभराजादीन्षड्गृहागतान्पूजयेत् ९१ संवत्सरोषिता न्नित्यमुपवा

137

[illegible] ५१

[illegible] ५१
१३७

शासनेप्राज्ञायोविवदेहिरुहंवादंकुर्यात् ९२ ९४ गृह्येभ्यः गृहदेवेभ्यः ९५ ९६ ९७ परिश्रीरणामित्यत्रपितृणामितिपाठांतरं मणि

निहितेत्वशासनेतेषांश्रेयस्कामोद्विजोत्तमः नचैवविवदेज्ञीमानाकुष्टश्चापितैःसदा ९३ सम्यग्गु
ह्यर्चनंकृत्वायथास्थानमनुक्रमात् संपूजयेत्ततोवह्निंदद्याच्चैवाहुतीःक्रमात् ९४ प्रथमांब्र
ह्मणेदद्यात्प्रजानांपतयेततः तृतीयांचैवगृह्येभ्यःकश्यपायतथापरां ९५ ततोनुमतयेदद्या
द्दद्याद्गृहबलिंततः पूर्वाख्यातेमयायस्मिन्नित्यकर्मक्रियाविधौ ९६ वैश्वदेवंततःकुर्याद्दत्वयस्तत्र
मेशृणु यथास्थानविभागेनदेवानुद्दिश्यवैपृथक् ९७ पर्जन्यायधरित्र्यैणांदद्याच्चमणिके
यं वायवेचप्रतिदिशंदिग्भ्यःप्राच्यादितःक्रमात् ९८ ब्रह्मणेचान्तरिक्षायसूर्यायचयथाक्रमं
विश्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योविश्वभूतेभ्यएवच ९९ उषसेभूतपतयेदद्याच्चोत्तरतस्ततः स्वधानमइती
त्युक्त्वापितृभ्यश्चापिदक्षिणे १०० कृत्वापसव्यंवायव्यांयक्ष्मैतत्तेतिभोजनं अन्नावशेषमिश्रंवै
तोयंदद्याद्यथाविधि १०१ ततोन्नांशंसमुद्धृत्यहंतकारोपकल्पनं यथाविधियथान्यायंब्राह्म
णायोपपादयेत् १०२ कुर्यात्कर्माणितीर्थेनस्वेनस्वेनयथाविधि देवादीनांतथाकुर्याद्ब्राह्मण
चमनविधौ २ अंगुष्ठोत्तरतोरेखापाणेर्यादक्षिणस्यतु एतद्ब्राह्ममितिख्यातंतीर्थमाचम
नायवै ४ तर्जन्यंगुष्ठयोरंतःपित्र्यंतीर्थमुदाहृतं पितृणांतेनतोयादिदद्यान्नान्दीमुखादृते
१०५

केभागएषुदिशेषे ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ ॥

कस्यप्रजापतेरिदंतीर्थंकायं १०६ । ७ १८ नत्नुनांदीमुखानांपितृणांकेनतीर्थेनक्रियाकार्येत्याशंक्याह नांदीमुखानामिति १०९

१९ नाचक्षीतनपश्येत् धयंतीपाययंती ॥ १२ ॥ १३ प्रशष्टप्याः शत्रुभिरनाक्रमणीयः सरस्वतीयात्यादिसमृद्धिमती १४ स्वसंयताः

138

अंगुल्यग्रेतथादेवंतेनदेवक्रियाविधिः तीर्थंकनिष्ठिकामूलेकायंतेनप्रजापतेः ६ एवमेभिःस
दातीर्थंर्देवानांपितृभिःसह सदाकार्याक्रियाकुर्वीतनान्यतीर्थेनकर्हिचित् ७ ब्राम्हेणाचमनंप्रा
क्तंपित्र्यंपित्र्येणसर्वदा देवतीर्थेनदेवानांप्राजापत्यंनिजेनच ८ नांदीमुखानांकुर्वीतप्राज्ञःपिं
डोदकक्रियां प्राजापत्येनतीर्थेनयच्चकिंचित्प्रदीयते ९ युगपज्जलमग्निंचबिभृयान्नविचक्ष
णः गुरुदेवान्प्रतितथानचपादौप्रसारयेत् १० नाचक्षीतधयंतींगांजलंनाञ्जलिनापिबेत् शौ
चकालेषुसर्वेषुगुरुष्वल्पेषुवापुनः ११ नविलम्बेतशौचार्थंनमुखेनानलंधमेत् तत्रपुत्रनवस्त
व्यंयत्रनास्तिचतुष्टयं १२ ऋणप्रदाताकेवैद्यश्रोत्रियःसजलानदी जितामित्रोनृपोयत्रब
लवान्धर्मतत्परः १३ तत्रनित्यंवसेत्प्राज्ञःकुतःकुनृपतौसुखं यत्राप्रधृष्योनृपतिर्यत्रसस्यवती
मही १४ पौराःसुसंयतायत्रसततंन्यायवर्तिनः यत्रामत्सरिणोलोकास्तत्रवासःसुखोदयः १५
यस्मिन्कृषीवलाराष्ट्रेप्रायशोनातिभोगिनः यत्रौषधान्यशेषाणिवसेत्तत्रविचक्षणः १६ तत्र
पुत्रनवस्तव्यंयत्रैतत्त्रितयंसदा जिगीषुःपूर्ववैरश्चजनश्चसततोत्सवः १७ ॥

सम्यक्तत्रास्मिन्धर्मेवर्तिनाः न्यायवर्तिनोयथोचितंव्यवहारिणः अमत्सरिणःक्रोधाः १५ कृषीवलाःकार्षिकाः अशेषाणिसमया

स्तुशीलेषुसब्रह्मचारिषु सहवासिषु ब्रह्मनादिषु तन्निष्ठस्यार्थे सहवासमशीलेषु उपसंहरति इत्येतदिति १८ आदितोष्टात्रिंशत्तमोध्यायः ३८
क्तसदाचारानुवृत्त्येन तत्रैव विशेषाभिधित्सया तदेव पुनः प्रतिपादयति अतः परमित्यादिना वर्ज्यावर्ज्ययोः प्रतिक्रियां प्रतीकारः तदाह
स्नेहेन न कृतादिनाक्तं सिक्तं चिरसंभृतं चिरं सम्यक् भृतं तेष्टतं पक्वमिति यावत् तत्पर्युषितं अपि भोज्यमिति १ गोधूमादीनां विक्रियाः तैः
स्नेहाग्रपि भोज्या इति पूर्वेणान्वयः पंच पंचनखा भक्ष्या इति श्रुतेः शशकादयः पंचभक्ष्या इति संबंधः २ प्रोक्षितं यज्ञे निवेदितं देवे

वसेन्नित्यं स्वशीलेषु सहवासिषु पंडितः इत्येतत्कथितं पुत्र मया ते हितकाम्यया १८ इति श्रीमार्कंडे
यपुराणे मदालसोपदेशे सदाचारनिरूपणं नामाष्टात्रिंशतितमोध्यायः ३८ मदालसोवाच अ
तः परं शृणुष्व त्वं वर्ज्यावर्ज्यप्रतिक्रियां भोज्यमन्नं पर्युषितं स्नेहाक्तं चिरसंभृतं १ अस्नेहा अपि
गोधूमयवगोरसविक्रियाः शशकः कच्छपो गोधा श्वाविन्नक्रोथ पुत्रक २ भक्ष्याश्च तेन तथा वर्ज्यो
ग्रामसूकरकुक्कुटौ पितृदेवादिशेषं च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्यया ३ प्रोक्षितं चौषधार्थं च खादन्मांसं ॥
न दुष्यति शंखाश्मस्वर्णरूप्याणां रज्जूनामथ वाससां ४ शाकमूलफलानां च तथा विदलचर्मणां ८
मणिवज्रप्रवालानां तथा मुक्ताफलस्य च ५ गात्राणां च मनुष्याणामम्बुना शौचमिष्यते तथायः
मानां तोयेन ग्राह्यः संघर्षणेन च सस्नेहानां च पात्राणामद्भिरुष्णेन वारिणा शूर्पधान्याजिनानां च
मुसलोलूखलस्य च ७ संहतानां च वस्त्राणां प्रोक्षणात्संचयस्य तु वल्कलानामशेषाणामम्बुमृच्छुद्धि

गिरणे औषधार्थे खादन् अदन् अथ वस्तूनां शुद्धिमाह शंखाश्मेत्यादिना ४ विदलं तेषु इति विदलाया तन्मुद्गादयस्ते ष्वां चर्म रांकवादीना
मिति केचित् ५ आयसानामयोनिर्मितानां ग्राह्यः पाषाणस्य ६ सस्नेहानां तैलादिलेपयुक्तानां ७ संचयस्य राशेः अम्बुना जलेन मृ

मार्कंडे० ८

मा॰ प्रोक्षणमार्जनात् प्रतिविशेषः तस्मादुद्धृतानां केशानां लोम्नां मेध्यतास्वयमेवावायुना शुद्धिः ९ सिद्धार्थकानां सर्षपाणां चवा पुनैव शुद्धिः

पु॰ टी॰ उपघातवतामशुद्धिदूषितानां कल्केन तिलकल्केन पिण्याकेन जलयुक्तेन शुद्धिः १० कार्पासिकानां कर्पासोद्भवानां तक्षणात्तन्तुक

१३९ रणात् ११ पार्थिवानां मृण्मयानां कारुः शिल्पी तस्य हस्तः पण्यविक्रेये योषितो मुखं च पतानि नित्यशुचीनि १२ रथ्यायां गते कर्द

मादि अविज्ञातं यस्य जन्मस्थानं न ज्ञायते तच्छुद्धमिति विज्ञेयं एवं सर्वं च दासवर्गेणाद्यादिना सुरुद्रादिनायदाहृतं शुद्धं शुद्धं वे

मनुयोगे वाचा शुद्धमित्युक्ते वेरणप्रशस्तमिति प्रशंसितं तत् चिरं भुज्यमानतयातीतं यत् अनेकैर्जनैर्दत्तं विततादर्घ्येन नियमितं

139

तृणकाष्ठौषधीनां च प्रोक्षणाच्छुद्धिरिष्यते आविकानां समस्तानां केशानां चापि मेध्यता ९ सिद्धा

र्थकानां कल्केन तिलकल्केन वा पुनः सामुतानां भवति उपघातवतां सदा १० तथा कार्पासिकानां च

विशुद्धिर्जलभस्मना दारुदन्तास्थिशृङ्गाणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ११ पुनः पाकेन भाण्डानां पार्थि

वानां च मेध्यता शुचि भैक्ष्यं कारुहस्तः पण्यं योषिन्मुखं तथा १२ रथ्यागतमविज्ञातं दासवर्गादिनाहृतम्

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु १३ अतिप्रभूतं बालं च वृद्धातुरविचेष्टितं कर्मान्ता गोगा

रशालाश्च स्तनन्धयस्तनाः स्त्रियः १४ शुचिन्यस्रवस्तथा आपः स्रवेतोगन्धबुद्बुदाः भूमिर्विशुध्यते खा खातदाहमार्जनगोक्रमैः

लघु भोगस्य परिपाके पथ्यं १३ अतिशयेन प्रभूतं प्रचुरं स्वल्पं भवालं बालकं वृद्धस्य विचेष्टितं यदशुद्धि पर्यवसानं तथातुरस्य रोगिणो वि

चेष्टितं कर्मान्तः तत्ताच्छिल्पक्रियागतद्रतः पर्यवसानं याशालाश्रंगारशंगालस्तेनोपलक्षिताः नाट्यमादिशालाः स्तनं धयन्ति पिबन्ती

ति स्तनन्धयो बालस्तादृशाः स्तना यासां स्त्रीणां ताः शुचित्वेनोक्ता भवन्ति १४ शुचिस्रुः शुद्धिमत्यः स्रवन्त्यः प्रवहन्त्यो नद्यः अविघ

मानेदोषहेतुर्गन्धो बुद्बुदाश्च यासां अथ भूमिविशुद्धिमाह भूमिरित्यादिना फालात् हलेन विलेखनात् दाहोऽग्निना मार्जनं ज

लसेकपूर्वकं प्रोक्षिप्याथावने गोक्रमैः गवां वृषभाणां क्रमैः परिवर्तनैरित्यर्थः १५॥

अन्यान्यपि भूशुद्धिहेतून्याह लेपादिति मृद्गोमयजलैरुपदेहनात् उल्लेखनात् खननात् सेकाज्जलेन परिषेचनात् अत्र स्वभावतः शुद्धिता
यत्स्याशुद्धिनिमित्ततारतम्यं फालादितो ज्ञातव्यं गृहस्य शुद्धिमाह वेश्मगृहं संमार्जनात् सेकादिपूर्वकं शोधनात् अर्चनात् मृल्लेपपुष्पादिपूजा
दि अवलेपनात् केशादिभिरवपन्ने व्यचिते गवाघ्राते मक्षिकान्विते मृदादिना शुद्धये प्रोक्षितव्यं इत्यनन्तरेणान्वयः १६ तैजसानां शुद्धिमाह त्रौड
म्बराणां ताम्रमयानाम् अम्लेन क्षारेण त्रपुसीसयोः १७ द्रुतोद्रवस्य रुपात्रस्य च शुद्धिर्भस्माम्बुभिर्भवति अमेध्येन
मलेनाक्तस्य भवितस्य गंधस्य ड्गंधयोरपहरणेन निराकरणेन १८ अन्येषामिति दारवशीस्मृत्यादीनां तद्द्रव्यैर्भस्ममृज्जलादिभिर्गन्धा

लेपादुल्लेखनात्सेकाद्वेश्मसंमार्जनार्चनात् केशकीटावपन्ने च गोघ्राते मक्षिकान्विते १६ मृदम्बुभ
स्मनाताप्रोक्षितव्यं विशुद्धये त्रौडम्बराणामम्लेन क्षारेण त्रपुसीसयोः १७ भस्माम्बुभिश्च कांस्या
नां शुद्धिः प्लुतो द्रवस्य च अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैर्गन्धापहरणेन च १८ अन्येषां चैव तद्द्रव्यैर्वर्णगन्धाप
हारतः शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतं १९ तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपाति
तं रथ्यागतं चैव चैलादि तानवाताश्च विसृष्टम् २० रजोग्निरश्वा गोच्छाया रश्मयः पवनो मही
विप्रुषो मक्षिका धाराः स्पृष्टसंगाद्दोषिणः २१ अजाश्वौ मुखतो मेध्यौ न गोवत्सस्य चाननं मातुः प्रस्र

पहारैश्च शुद्धिः कार्येति जलाशयानां शुद्धिमाह शुचीति गोतृप्तिकृद्गवांतर्पणकावर्णसमर्थं तोयं जलाशयं प्रकृतिस्थं शोधनगसंज्ञा
तनीलिकाद्यभावास्थितं महीगतं तोयं १९ चण्डालैर्धीवरैः क्रव्यादैः सिंहादिभिर्विनिपातितं तन्मांसं शुद्धं वाताता चैलादि च तथा २० रजो
रेणुः विप्रुषो जलबिन्दवः दुष्टस्य मलादेः संगात् २१ गोर्वत्सा वत्सस्य वृषभस्य च नासं मेध्यं प्रस्रवणोपागं त्वं शकुनेः पतितं फल
स्य पातनं मेध्यं शकुनिना शुकादिना पातितं फलं तन्मेध्यमित्यर्थः यद्वा शकुनिः फलस्य पातन विषये मेध्यो भवतीत्यर्थः २२

[illegible]

मा॰ पण्यवत् विक्रेयवस्तुवत् २३ रथ्यायां अवसर्पणे परिभ्रमणे अन्नकर्मभोजने २४ विरुद्धामलिना रथ्याकर्दमो जलं वा लोम्भस
शु॰टी॰ एतेषां असंस्पर्शेपि स्पर्शानुर्हैः मूत्रपुरीषादिभिः स्पृष्टानां पक्वा इष्टका अन्तरं अस्मिन् विकारेषु चित्तानां भस्मना नां च २५ प्रभू
१४॰ तं प्रचुरं स्पर्शपात्र मुपहतं भोक्तुमानीतं यदन्नं तस्माद् ग्रासमात्रमुद्धृत्य शेषस्यान्नस्य तथा मृदा च प्रोक्षणं कुर्यादिति भो
जन शुद्धिकथनं २६ अशुद्धान्नभोजने स्वात्मनः शुद्धिमाह उपवासइति इष्टेन छिद्रं पद्मेन अनं तद्मातीति तथा पतन्न शुद्धाशु

१40

आसनं शयनं यानं नावः पथि तृणानि च सोमसूर्यांशुपवनैः शुद्ध्यंते तानि पण्यवत् २३ रथ्यावसर्प
णे स्नानं तु तथा नान्नकर्मसु आचमेत् यथान्यायं वाससो विपरिधाय च २४ स्पृष्टानामप्यसंस्पर्शे पवि
रथ्याकर्दमांभसां पक्वेष्टकाचितानां च मृदावायुसंगमात् २५ प्रभूतोपहतादन्नादग्रमुद्धृत्य
संत्यजेत् शेषस्य प्रोक्षणं कुर्यादाचम्याद्भिस्तथा मृदा २६ उपवासस्त्रिरात्रं तु दुष्टभक्ताशिनो भ
वेत् अज्ञाते ज्ञाते पूर्वे च तद्दोषापगमेव च २७ उदक्यां स्पृगादीन्त्व निकांतावसायिनः स्पृष्ट्वा स्ना
यीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः २८ नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नातः शुद्ध्यति मानवः आचम्यैव तु
निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा २९ न लंघयेन्न थेवास्तक ष्ठीवनोद्वर्तनानि च नोच्चानां दोविका
लेषु मानं लिप्ते कदाचन ३॰
योज्ञाने अज्ञाने च समम् इत्याह अज्ञात इति तस्याशुद्धिरूपस्यापगमेन नाशेन २७ सृगालो गोमायु अंतोवसायी चंडालः हृतहारि
णः शवनिर्हारिणः २८ नरस्य मनुष्यस्य सम्बन्धि नारम् अस्थि केकसं सस्नेहं मांसं निःस्नेहं शुष्कं नारमस्थि स्पृष्ट्वा गामालभ्य स्पृष्ट्वार्कमी
क्ष्य वा शुद्धि २९ अस्य पाठांतरे अस्थि वा ष्ठीवनं निष्ठ्यूतिः उद्वर्तनमंगोच्छ उन्मार्जितमगरागादि न लंघयेत् उद्यानादावारामादा

आलपेत्संभाषेत जनैर्द्विष्टां कृतद्वेषां वीरहीनां निष्पतिपुत्रां उच्छिष्टां निविडादीनि गृहाद्बहिः क्षिपेत्तमेनेत् ३१ परेणास्वाम्योपयो गार्थकृते वारिणि जले पंचमृत्पिंडानन्नुद्धृत्य न स्नायात् पंचपिंडानिततद्धृत्य तु स्नायात् देवखातेषु गृहादिस्थिते पुष्करिणीषु त्रि दामहत्सरः तदन्यत् सरः सरित् गंगादिनदी ३२ देवतादिनिन्दकैः सह स्पर्शने माला यसंभाषणे ३३ अन्त्यजम्लेच्छपतितं स्वधर्मा भ्रष्टं विधर्मी पाषाण्डी षण्ढो नपुमान् विवस्त्रो नग्नः ३४ स्तनिर्यातकान्कापालिकान् पाठांतरे सूत्या उह्लादिनिर्यातका

न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनां तथा स्त्रियं गृहाद्बहिः उच्छिष्टं विण्मूत्रपादांभांसि निक्षिपेद्बहिः ३१ पंचपि ण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि स्नायीत देवखातेषु सरोह्रदसरित्सु च ३२ देवतापितृसच्छा स्त्रयज्ञमंत्रादिनिन्दकैः कृत्वा च स्पर्शनालापं शुद्ध्येदर्कावलोकनात् ३३ अवलोक्य तथोदक्यामं त्यजं पतितं शवं विधर्मिसूतिकाषण्ढविवस्त्रान्त्यावसायिनः ३४ स्तनिर्यातकांश्चैव परदाररता न्सद्ये पतदेव हि कर्तव्यं प्रोक्तं शोधनमात्मनः ३५ अभोज्यसूतिकाषण्ढमार्जाराखुश्वकुक्कुटा न् पतितापविद्धचण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् ३६ संस्पृश्य शुध्यति स्नानादुदक्याग्रामसूकरौ तं च्च सूतिकाशौचदूषितान्पुरुषानपि ३७ यस्य चानुदिनं हानिर्देहे नित्यस्य कर्मणः यश्चाप्यसंस त्यक्तः किल्बिषी स नराधमः ३८ नित्यस्य कर्मणो हानिं न कुर्वीत कदाचन तस्याकरणमात्रेण बन्धः केव

निर्दिष्टाः परदाररतान्पारदारिकान् पतदिति पूर्वश्लोकप्रोक्तं शोधनमर्कावलोकनात्मकं ३५ अभोज्यं कलन्नादिकं अभोज्यादी नंसंस्पृश्य स्नानाच्छुद्ध्यतीति द्वितीयेनान्वयः पाठांतरे अपविद्धो रोगादिना भग्नः ३६ आसूर्यान स्पर्शलिंगादिनां सत्यक्तः अननुमतः किल्बिषी पातकी न कदापि तस्य शुद्धिरित्यर्थः नित्यकर्म पूर्वोक्तं ३८ अत एव नित्यस्येति व्यतिरेकेण तस्य नित्याकरणस्य फ लमाह तस्येति नित्यकर्मणः अकरणे अननुष्ठाने प्रतिपुत्के पुजन्म स्तस्य केवलं बन्धः फलिष्यतीत्यर्थः ३९

प्रायश्चित्तमयूख २५

मा. पु. टी. १५८

चयनेत सर्वेषांशिवपर्वेषोनिवृत्तिः ४८ ॥

151

कदाचित्तत्र नहुतादिनित्यकर्मणोपि वर्णानामाह दशाहमिति मासार्धं पंचदश दिनानि ४० ततः परमितिस्पष्टं तस्तकाशौचविनिर्मो

क्षणं च नात्परं ४१ तेषु दिनेषु तेषां कर्तव्यमाह प्रेतायेति नित्यमहिर्नदीतटे ४२ तस्य दग्धस्य प्रेतस्य अस्थिचयने अस्थ्यां संचयं च तथा

दि पूर्वोक्तेषु संचयनाहर्ध्वं अस्थिसंचयं कृत्वा तेषां मृताशौचसंपृक्तानामंगस्य स्पर्शो विधीयते कर्मकर्तृतिलकारः देहस

स्पर्शो विधातव्यः ४३ तेषां ततः परं कर्तव्यमाह साधकैः पारलौकिकशरीरसाधनतत्परैः एवं संचयनेकृते सति सपिण्ड

नां सनाभीनां स्पर्शाय विधीयते अन्योन्यैः स्पर्शो विधातव्य इत्यर्थः संचयनात्पूर्वं तु सपिण्डैरपि स्पर्शो न कार्य इति एवं

दशाहं ब्राह्मणास्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जिताः क्षत्रियो द्वादशाहं च वैश्यो मासार्धमेव च ४० शूद्रः

स्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः ततः परं निजं कर्म कुर्युः सर्वे यथोदितं ४१ प्रेताय सलि

लं दद्युर्बहिर्दग्ध्वा तु गोत्रजैः प्रथमेह्नि चतुर्थे च सप्तमे नवमे तथा ४२ तस्यास्थिचयनं कार्यं चत

र्थे गोत्रिके दिने ऊर्ध्वं संचयनात्तेषामंगस्पर्शो विधीयते ४३ साधकैस्तु क्रियाः सर्वाः कार्याः संच

यनात्परम् स्पर्श एवं सपिण्डानामुक्ता हानिस्तथोभयोः ४४ तथैव मिश्रयाशस्त्रतायो ह्यस्यनव

क्रिषु विषमपानादिमृते आत्मानाशकयोरपि ४५ बालेदेशान्तरस्थे च तथा प्रव्रजिते मृते स

द्यः शौचमथ्यान्यः अत्यहमुक्तमशौचकम् ४६ ॥

तोभयोः प्रेततत्क्रियाकारकयोऋणस्यान्योन्यं प्रति बहुस अपाकस्य प्रेतस्य देहसाधनाक्रियाकर्तृः पितुऋणमोचनं प्रेतेना

पि लब्धदेहेन कर्मणां भोगेन ऋणमोचनमित्यर्थः पाठान्तरे उभयोः सनाभिक्रियाकर्त्रोः मृताहनि प्रेतस्य मरणादिनेस

मानमशौचमित्यर्थः ४४ तथेति पूर्वोक्ताशौचाच्छ्रया शस्त्रादिना मृतेषु शेषे च कार्यमित्यन्वयः उद्बन्धने पाशेन स्वात्म

नो मारणं प्रयाता भृगुपतने सैन्यास युक्तमनशनं प्रायः अनशनं दुर्भिक्षादिना अन्नालाभेन भोजनाभावः ४५ बालेहतः

१६ दि संस्कारहित प्रेतेषु सद्यः शौचं सर्वकालिकमिश्रयेति मन्त्रान्तरे स्याविक्र

सपिण्डानामिति सपिण्डानां मध्येन्यस्मिन्मृते अपरः सपिण्डो यदि मृतः स्यात् पूर्वमरणस्य सपिण्डस्याशौचसमाख्यातैरशौचत्वेन परिग
णितैर्गतैर्दिनैः क्रियाः कार्या इत्यर्थः एतच्च विस्तरेण पराशरे प्रपंचितं विस्तरभयादिह न लिख्यते एतदर्थिभिस्तत्रैवावधार्यम् ४७
उक्तमन्यत्रातिदिशति एष एवेति जन्मनि जन्मनिमित्ते सूतके सपिण्डेषु सूतकेषु सूतकाशौचयुक्तेषु ४८ सचैलं सवस्त्रं ४९ पूर्व
जन्मवतः पूर्वजातस्य गतैर्दिनैः अशौचदिनेषु वर्णानां नित्यकर्मणः प्राधान्ययोजनाय तत्यागं वदन्सर्वोक्तं स्मारयति दशेत्यादिना ५०

सपिण्डानां सपिण्डस्तु मृतेन्यस्मिन्मृतो यदि पूर्वाशौचसमाख्यातैः कार्यास्तस्य दिनैः क्रियाः ४७ एष
एव विधिर्दृष्टो जन्मन्यपि हि सूतके सपिण्डानां सपिण्डेषु यथावत्सूतकेषु च ४८ जाते पुत्रे पितुः
स्नानं सचैलं तु विधीयते तत्रापि यदि चान्यस्मिन्जाते जातश्चापरः ४९ तत्रापि शुद्धिरुद्दिष्टा पूर्वजन्मव
तो दिनैः दशाहाद्दशमासार्धमाससंख्यागतैर्दिनैः ५० स्वाः स्वाः कर्मक्रियाः कुर्युः सर्ववर्णा यथावि
धि प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यमेकोद्दिष्टमतः परम् ५१ सपिण्डीकरणं पुत्रकार्यं प्रेतस्य गोत्रजैः पुत्रभ्रा
तृकलत्राणि यानि चान्यानि वै स्मृताः ५२ सपिण्डकरणं पुत्रराज्ञा वा धनहारिणा विप्रेण ऋत्वि
जा वापि भ्रात्रा पुत्रेण वै तथा ५३ गोत्रजेनापि तत्कार्यं पितृत्वप्रतिपादने तस्मादेतद्धितैस्तत्त्वं
पुत्राद्यैः सह बान्धवैः ५४ सपिण्डीकरणं कार्यं सुतैः स्नातस्य गोभिस्तथा नासपिण्डीकृते प्रेते पितृ
यज्ञं प्रपद्यते पार्वणमग्निहोत्रं च श्राद्धं यज्ञं दर्शयोः ५५ दानानि चैव देयानि ब्राह्मणेभ्यो मनी
ततः परमिति नियमितगमदिनेभ्यः परतः एकोद्दिष्टं एकमुद्दिश्य षिभिः यथादिष्टतमं लोके यश्चापि पितृपितामहेर
यत्क्रियते मासिकादि पूर्वोक्तं कर्म कार्यमिति ५१ ५२ ५३ तत्र हेतुः पितृत्वमिति सापिण्ड्येन प्रेतत्वं विहाय यतः पितृत्वं प्रतिपद्यते अ
तो तीत्यर्थः प्रेतमनसि हितैः प्रेतमोचनप्रवणैः ५४ प्रेतस्य सपिण्डीकृते पितृयज्ञे श्राद्धं न प्रपद्यते पार्वणं वर्षवर्षे निर्वर्त्यं श्राद्धं च
वेदस्यर्धयोर्योगे दर्शे च यत् श्राद्धं तत्सापिण्ड्याभावेन यतो न प्राप्नोति तस्मादावश्यकं तदित्यर्थः ५५ इष्टितं वल्लभं प्रेतस्य स्वस्य वा ५६

मा० पु० टी० १५२

142

गुणवते पात्राय प्रत्तं यं अक्षयफलं गतेभ्यो शौचदिनेभ्यो वर्णानां निष्पकर्मसमारंभदिने कर्तव्यमाह स्पृष्ट्वेति सलिलस्पर्शनं सर्वेषां सा
मान्यं वाहनादीनां क्रमेण वर्णानां विशिष्टः स्पर्शः ५७ स्वेन वर्णधर्मेण निर्दिष्टस्वर्पदानं ग्रहणतः तथा क्रियाश्चापि कर्तुः शुचिनो लिखिता
शौचदिवसाः ५८ एवं निरूपितानध्यायं दृष्ट्वा पुनाचारान्संग्रह्णाति अथैतव्यमिति ननु केवलं वेदपाठमात्रेणानाम्नायेण भवितव्यं किंतु
तदर्थज्ञानं पूर्वेण पिभाव्यमित्याह विपश्चितेति विपश्चितार्थदर्शिना पूर्वेण निश्चयपर्यवसानं तु हिना पंडितेन भवितव्यमित्यर्थः धर्मं नइ
तिन्मायेनमर्जितस्य धनस्य देवादिनपेरण तत्परेण भवितव्यमित्याह यष्टव्यमिति यत्नतः ५९ तथापि धर्माचरणं महता संप्रदायमप्रदेया

ततश्च गुणवते देयं तथैवाक्षयमिच्छता स्पृष्ट्वाम्बु दिवसैः स्पृष्टा सलिलं वाहनायुधं ५७ प्रतोदं दंडौ च तदा
सम्यग्वर्णैः कृतक्रियाः स्ववर्णधर्मनिर्दिष्टमुपादानं तथा क्रियाः कर्तुः समस्ताः शुचिभिः परत्रेह च
सूतिदाः ५८ अथैतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता धर्मतो धनमाहार्यं यष्टव्यं वापि यत्नतः ५९ य
च्चापि कुर्वतो नात्मा जुगुप्सामेति पुत्रक तत्कर्तव्यमशंकेन यन्न गोप्यं महाजने ६० एवमाचरतो वत्स
पुरुषस्य गृहे सतः धर्मार्थकामसंप्राप्त्या परत्रेह च शोभनं ६१ इति मार्कंडेयपुराणे मदालसोप
देशो वर्णाश्रमाचारो नामैकोनत्रिंशतितमोऽध्यायः २९ गउउवा० स एवमनुशिष्टस्तु समस्तां सम्या
मयौवनः कृतध्वजसुतश्चक्रे सम्यग्दारपरिग्रहं १ उत्पादयामास सुतांस्तेष्वपि यज्ञक्रियाः पि
तुश्च सर्वकालं च चकाराज्ञानुपालनं २ ततः कालेन महता संप्राप्यावरमं वयः चक्रेऽभिषेकं पुत्रस्य

वर्तितव्यमित्याह यच्चापीति जुगुप्सां निन्दां अशंकेन शंकारहितेनेति लोकाचारमुक्त्वा निगमयति महाजने गुर्वादौ यज्ञोपवीतस्य गो
पनीयं न भवेत् महाजनो येन गतः स पन्था इत्युक्तेः ६० उक्तमुपसंहरति एवमिति इहभोगभूमौ धर्मादीनां प्राप्त्या समर्थजनेन परत्रफ
लभूमौ च शोभनं फलं फलिष्यतीत्यर्थः ६१ आदितएकोनचत्वारिंशोऽध्यायः अनुशिष्टः शिक्षितः दारपरिग्रहं गृहादं १ चरमं वयः
वार्धकं २ पियासुर्यातुमिच्छन् सचोक्तचरित्रो महाभागो महती ब्राह्मणादीनां रक्षायस्मात् एव विस्रं रवायम्नतथैव सम्यक्कीर्तिः

सप्रप्रवैवत प्रवर्तितोर्जितमलादेवोमलभागोसर्वं पदेः ४

तत्रक्षेकं भगवकागच्छदिभुजिमसंत्सरीमर्ड्जितसेवका तत्रदेवानगच्छितं समकेर्जतोऽपि संप्राप्तिम ४॥

१५२

श्रायोपदिष्टाद्धर्मोस्तूपदिष्टं परं धर्मं सूत्रपातन्यायेनोत्तरत्र विक्रियमाणेन कारणेन तया मदालसा पुत्रं संकेयंत्री कालपरिणामेन श्रोक्त धर्मानुष्ठानसाधनतया स्वयमेवास्य फलिष्यतीत्याशयेनोद्दिशति मदालसेति कामानामुपभोगस्तत्संसर्गः संसर्गो मुद्रिकेहेतुर्लेख स्तस्य प्रक्षालन करस्तं संसनमिति ज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वमनेन सूचितं ५ तस्य च नित्यानित्यवस्तुविवेको मूलमिति विधं दुःखाभिघात श्रुतिति तद्दुःखाभिघातस्य हेतुं संकेतयंत्याह यदेति दुःखमभिघातः असह्यं सोढुमशक्यं तत्कारणमाह प्रियेत्यादिना वि त्तनाशेनात्मनो मनसः सकाशाद्वा उद्भवो यस्य ६ राज्यं कुर्वत इति अहंकारग्रस्तत्वं कथितं गृहस्थधर्मोऽन्ममकारादीनवलम्ब

मदालसा च तनयं प्राहेदं पश्चिमं वचः कामोपभोगसंसर्गप्रक्षालनकरं हितं ५ मदालसोवाच यदा दुःखमसह्यं ते प्रियबन्धुवियोगजं शत्रुबाधोद्भवं वापि वित्तनाशात्मसंभवं ६ भवेत्कुर्वतो राज्यं गृहधर्मावलम्बिनः दुःखायतनभूतो हि ममत्वालम्बनो गृही ७ तदास्मात्पुत्र निष्कृष्य मद्दत्तादङ्गुलीयकात् वाच्यं ते शासनं पट्टे सूक्ष्माक्षरनिवेशितं ८ जड उवाच इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै सौवर्णं साङ्गुलीयकं आशिषश्चापि योग्या याः पुरुषस्य गृहे सतः ९ ततः कुवलयाश्वोसौ सा च देवी मदालसा पुत्राय दत्त्वा तद्राज्यं तपसे काननं गतौ १० इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे ऋतध्वजशान्तिर्नाम त्रिंशतितमोध्यायः ४० ॥ सोपाख्याने समाप्ते ॥

यति गृह्णातीति तच्छीलयस्य गृहस्थस्य ममममत्वाहंकारादीनवधकान्त इत्याह वरगाह दुःखानां त्रिविधानामायतनं कुर्जं स्थानं वा सस्थानं तत्र हेतुः हि यस्मात् गृही गृहस्था ममत्वमालम्बयति गृह्णातीति तथा ७ निष्कृष्य उद्धृत्य अङ्गुलीयकात् ऊर्मिकातः सासनात् यद्वेतच्छासनमाज्ञा तत्तेया वाचाच्यंवा विषयमानेनंव सूक्ष्माक्षरैरूर्मिकायां पट्टे इति निवेशितं दत्तं ८ सौवर्णं सुवर्णेन निर्मितं ९ १० आदितश्चत्वारिंशत्तितमोध्यायः ४०

अथयोगिन्या मदालसयोपशिक्षितस्यालर्कस्य धर्माचारानुष्ठानेन तस्य चित्तकषायपरिपाकेण क्रमेण ज्ञानप्राप्तिं वदन् कर्मानुष्ठाने
नाचारप्रवृत्तिं जावदाह सोपीत्यादिना स्वेस्वे विहितवर्णाश्रमकर्मानुष्ठाने कर्मणि १ तमेव तस्याचारमाह इष्टेष्विति शिष्टेषु
स्वधर्मनिरतेषु २ धर्मानुचरणेन तस्य पुत्रप्राप्त्यादिकमाह प्रजायंतेति विमार्गो विरुद्धपाषण्डादिधर्मस्तस्य परिपन्थिनः शत्रवः
३ तस्य त्रिवर्गाचरणसंपत्तिमाह चकारेति धर्मेण धर्मपूर्वकमर्थं चकार अर्जने अर्थेन वा धर्मं चकार तयोर्धर्मार्थयोरविरो

पुत्र उवाच सोप्यलर्को यथान्यायं पुत्रवन्मुदिताः प्रजाः पालयामास धर्मात्मा स्वे स्वे कर्मण्यवस्थि
ताः १ इष्टेषु दण्डं शिष्टेषु सम्यक् च परिपालनं कुर्वन्परां मुदं लेभे इयाज च महामखैः २ प्रजायंत
स्तस्य तनयास्तस्य महाबलपराक्रमाः धर्मात्मानो महात्मानो विमार्गपरिपन्थिनः ३ चकार सोर्थं धर्मे
ण धर्ममर्थेन वा पुनः तयोश्चैवाविरोधेन बुभुजे विषयानपि ४ एवं बहूनि वर्षाणि तस्य पाल
यतो महीं धर्मार्थकामासक्तस्य जग्मुरेकमहर्यथा ५ वैराग्यं नास्य संजज्ञे भुञ्जतो विषयान्प्रि
यान् न चाप्यलमभूत्तस्य धर्मार्थोपार्जनं प्रति ६ तं तथा भोगसंसर्गप्रमत्तमजितेन्द्रियम्
सुबाहुर्नाम शुश्राव भ्राता तस्य वनेचरः ७ तं बुबोधयिषुः सोथ चिरं ध्यात्वा महामतिः तद्देदिसं

धेन परस्परमनभिहननेन विषयान्कामान् ४ आसक्तस्य तत्परस्य त्रिवर्गार्जनतत्परतया प्रमादाक्रान्तत्वेनाविवेकितत्वाद्बहूनि
वर्षाण्येकमहर्यथा ययुरित्यर्थः ५ तदेव प्रमादित्वं तस्य दर्शयति वैराग्यमिति तस्यालर्कस्य धर्मादीनां त्रिवर्गाणामुपार्ज
ने स्वीकारं प्रति अलं निवारणमतिर्नाभून्नाजायत ६ भोगानां संसर्गेण संपर्केण प्रमत्तमनवहितं अत एवाजितेन्द्रियं प्रव
जितत्वाद्वनेचरः सुबाहुर्नाम शुश्राव ७ बुबोधयिषुर्बोधयितुमिच्छन् ध्यात्वा केनोपायेनाहं बोधयिष्यामीति ध्यात्वा तस्याल

भावेन त्वानानुज्ञातेष्वतस्मै राज्यस्योपघातादीनां हेतूनामभावान्न कथंचिदपि श्रेयः फलेदित्यतस्तद्धेरिसमाश्रयणं स
वार्थसिद्धिकरत्वाच्छ्रेयो मन्यते स्मेत्यर्थः ८ तदेवाह तत इति उदीर्णमुद्युक्तं बलं सैन्यं वाहनं दंत्यादि समृद्ध्यादियस्य कृती नि
पुणः ९ सोपि काशिराजः बलस्य सैन्यस्योद्योगमभिषेणनं १० स्वधर्मं क्षत्रियधर्मं शत्रोराज्ञयाऽप्रदानरक्षणं ११ अभ्ये
त्य संमुखमेत्य हार्देन भ्रातृस्नेहेन अग्रजः सुबाहुः आक्रान्त्या परावस्कन्देनेहत्वना भयेन अल्पामपि क्षितिं न दास्यामि १२

ततः स काशिभूपालमुदीर्णबलवाहनं स्वराज्यप्राप्तमागच्छत्सुबाहुः शरणं कृती ९
सोपि चक्रे बलोद्योगमलर्कं प्रति पार्थिवः दूतं च प्रेषयामास राज्यमस्मै प्रदीयतां १०
सोपि नैच्छत्तदादातुमाज्ञापूर्वं स्वधर्मवित् प्रत्युवाच च तं दूतमलर्कः काशिभूभृतः ११
मामेवाभ्येत्य हार्देन याचतां राज्यमग्रजः नाक्रान्त्या संप्रदास्यामि भयेनाल्पामपि क्षितिं १२
सुबाहुरपि नो याच्ञां चकार मतिमांस्तदा न धर्मः क्षत्रियस्येति याच्ञा वीर्यधनो हि सः १३ ततः
समस्तसैन्येन काशिराजः परिवारितः आक्रान्तुमभ्यगाद्देशमलर्कस्य महीपतेः १४ अनंतरै
श्च संबन्धमभ्येत्य तदनंतरं तेषामन्यतमभृत्यैः समाक्रम्यानयद्वशं १५ अपीडयच्च सामंतां
स्तस्य राष्ट्रोपरोधनैः ततो दुर्गान्तपालांश्च वशे चक्रेऽटविकांस्तथा १६

यस्य याच्ञा धर्मो न भवति तत्र हेतुः हि यस्मात् क्षत्रियो वीर्यपौरुषधनं यस्य १३ आक्रान्तुमवस्कंदितुं राष्ट्रदेशं १४ अनंतरै
भूम्यनंतरै राजभिः संबंधं संधिं तेषां भूम्यनंतरराजानामन्यतमैः कतिपयैस्तस्य राष्ट्रं समाक्रम्य वशमनयत् १५ राष्ट्रो
परोधनैस्तस्यालर्कस्य सामंतान् अपीडयत् ततो दुर्गान्तपालान् आटविकान् वशे चक्रे इति १६

कोषारणमयद्दानादीनां प्रदानेनेति दानेन वशीकरणं भेदेनोपजापेन साम्ना सान्त्वेन साम विषयानाह तस्य काशिरा
जस्य निभृता विनीता ये भवन्तीति त्रिभिरुपायैस्तद्बलस्वीकरणमुक्तम् चतुर्थस्तु चरम उपायः १७ परस्य शत्रोः स्वचक्रेण सैन्ये
नावपीडित आक्रान्तः कोषस्य संचितस्य धनस्य क्षयं नाशं पुरस्य रोधं आक्रमणं पाठान्तरे अतिरागपुरं कर्मारुध्यत १८ विषा
दं शोकं परमं मनं तं चेतसो व्याकुलत्वं विक्षिप्तत्वं १९ आर्तिं दीनतां यदंगुलीयकं २० निष्कृष्य उल्लिख्य २१ प्रकाशप्र

कांश्चिद्दोषप्रदानेन कांश्चिद्भेदेन पार्थिवान् साम्नैवान्यान्वशं निन्ये निभृतास्तस्य येऽभवन् १७
ततः सोऽल्पबलो राजा परचक्रावपीडितः कोषक्षयमवापोच्चैः पुररोधेन धारिणा १८ इत्थं सं
पीड्यमानस्तु क्षीणकोषो दिने दिने विषादमागात्परमं व्याकुलत्वं च चेतसः १९ आर्तिं स पर
मां प्राप्य ततः सस्माराङ्गुलीयकं यदुद्दिश्य पुरा प्राह माता तस्य मदालसा २० ततः स्नात्वा शुचिर्भू
त्वा वाचयित्वा द्विजोत्तमान् निष्कृष्य शासनं तस्माद्ददृशे स्फुटाक्षरं २१ तत्रैव लिखितं मात्रा
वाचयामास पार्थिवः प्रकाशपुलकाङ्गोऽसौ प्रहर्षोत्फुल्ललोचनः २२ संगः सर्वात्मना त्या
ज्यः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते स सद्भिः सह कर्तव्यः सतः संगस्य भेषजम् २३

करे पुलकयुक्तमंगं यस्य प्रकृष्टेन हर्षेणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य २२ तच्छासनमाह संग इति सर्वात्मना सर्वैः प्रकारैस्त्या
ज्य एव स संगश्चेद्यदि त्यक्तुं न शक्यते अनादिकालात्प्रवृत्तितत्त्वचित्तप्रवृत्तत्वात् अथ स सद्भिः समचित्तत्वप्रशान्तत्वनिर्ममत्व
त्वसमयजीवसहृत्वसाधुत्वादिगुणयुक्तैः सह कर्तव्यः तत्र हेतुः यतः सतः प्रोक्तलक्षणाः संगस्यानादिकाले प्रादुर्भूतस्य भव
रोगाख्यस्य भेषजमौषधं तन्निर्हरणोपायं वदन्ति यथा ज्वरादेरोगस्यदाहप्रकृतेरुष्णैरेव क्वाथादिभिस्तच्छान्तिस्तथा सत्संगप

मार्कंडेयपुराणं १५५

एवंकामाख्यंरोगमपिमुमुक्षोरौषधैर्नैवचिकित्सनीयस्तस्मात् कामइतिविषयाभिलाषः हेयः परिनिर्देशनीयः हातुंत्यक्तुंसकामश्चे
न्नशक्यतेजन्मांतरशताभ्यस्ताविषयेषुमतिर्दृढत्वात् जरद्भिरिवसूक्ष्मैः सद्भिः खेनवार्यतइतिन्यायेनकामस्त्यक्तुंचेन्नशक्यते
सकामः मुमुक्षुंप्रतिमोक्षोमेभूयादित्येवंरूपःप्रतिकर्तव्यः यद्यपिचिकमिषामुमुक्षयोः कामत्वाविशेषेणभवेत्तथापिविषय
चिकमिषायाबंधहेतुत्वान्मुमुक्षायामोक्षनिमित्तत्वान्मुमुक्षायामेवकामः पर्यवस्थापनीयः यतोसौसेवमुमुक्षैवानादिकालप्रवृत्त
प्रवृत्तस्यकामस्यतदाख्यरोगस्यौषधंजायतेभवतीत्यर्थः २४ वक्ष्यः पुनःपुनः साचमुमुक्षासतांसंगतेस्समागमात्सकाशाय

कामः सर्वात्मनाहेयोहातुंचेच्छक्यतेनसः मुमुक्षांप्रतिकार्यःसहातंसातस्यभेषजम् २४ वा
चयित्वास्ववकुशोहृत्संगंश्रेयः कथंस्यादिति मुमुक्षयेतिनिश्चित्यसाचसत्संगतेर्यतः २५ ततः स
सत्संपर्कंचिंतयन्पृथिवीपतिः दत्तात्रेयंमहात्मानमगच्छत्परमार्तिमान् २६ तंसमेत्यमहा
त्मानमकल्मषमसंगिनं प्रणिपत्याभिसंपूज्ययथान्यायमभाषत २७ ब्रह्मन्कुरुप्रसादंमेश
रण्यःशरणार्थिनः दुःखापहारंकुरुमेदुःखार्तस्यातिकामिनः २८ ॥

तोभवेदतः सत्संगनिषेवकर्तव्येत्यर्थः मुमुक्षयात्रणांश्रेयोनान्यथेतिनिश्चित्येत्यन्वयः सतांसंगंद्वारमाहुर्विमुक्तेरितिश्रीभा·
गवते २५ साधुसंपर्कंसत्संगंविज्ञानरूपात्मसद्भाववत्त्वान्महात्मानंपरमार्तिमानितिसांसारिकविविधदुःखाभिघातेनसन्त
प्ततया दृष्टादृष्टाबाधिकैहिकामुष्मिकवैराग्ययुक्तोगुरूपसदनयोग्यइत्युक्तं २६ गुरूपसदनप्रकारमाह तंसमेत्येति अकल्मषमज्ञा
नमालिन्यविविक्तं नरहितरसंगिनमितिगुरुलक्षणमुक्तं यथान्यायमितिसमित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठमुक्तरूपस

मा.
पु.टी.
१४५
ग्रं

145

नीतिश्रुतेस्तत्कर्मायमनतिक्रम्येत्युक्तम् २७ अथ स्वात्मानं बुभुत्सुः सद्गुरुं स्वाभिप्रायस्वीकरणपूर्वं प्रार्थयते ब्रह्मन्निति वि
ज्ञातेन स्वात्मब्रह्मस्वभाव ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति इति श्रुतेः ब्रह्म जानाति ब्राह्मण इति स्मृतेः प्रसाद मन्वयं हे हे शर
णपश्शरेण सा ब्रह्म स्वात्मा मे ब्रह्मणामिति द्याल्लत्वं घोतितं शरणं दुःखाद्विनाश मर्थयितं शील यस्य से मम दुःखस्वाभि
ज्ञानस्य परिहारं विना शंकुरक्षकेनोपायविशेषेण मम दुःखापहारः सेतस्मतितनच्छापीति प्रार्थनं स्वामत्वस्यानि वेदयति दुः
खेनार्तस्य संतप्तस्य तवेदेनत्वरातिशयेन कामात्कामयमानस्यातिकामिन इति कामार्जनेन तप्तस्य तथाति दुःखितत्वं कामिन एव
भवतीति घोतितं २८ एवमलर्केण प्रार्थितो दत्तात्रेयो ऽस्य दुःखाभिघातजार्तिः स्वात्मनो विज्ञानेनैव नश्यति नान्यथा
न रति येन कमात्मविदिति श्रुतेः तद्दुःखमस्यागंतुकं मानसिकत्वात् तन्निरासायात्मानात्मविवेक एव मनन्यथा
स्य उपायः स चानाद्यविद्यामोहितत्वान्न भवेत हि वेक्तावकाशदानाय तद्भाषयैवाभ्युपगम्योपदिशति दुःखापहारमि

दत्तात्रेय उ॰ दुःखापहारमद्यैव करोमि तव पार्थिव सत्यं ब्रूहि किमर्थं ते दुःखं तत्पृथिवीपते २९
कस्य त्वं कस्य वा दुःखं तत्त्वयैव विचार्यतां अंगान्यंगीनि रंगं च सर्वांगानि चिंतय ३० ॥

ति अद्यैव वर्तमान एव न कालांतरे कर्मार्जितस्वर्गसुखादिवत् एतावद्युक्तं पृच्छामि सत्यं ब्रूहि एतत् दुःखं तेनैव प्र
ण्यह्यातिरिक्तं वा चकाराद्व्यतिरिक्तं वा यद्याद्यस्तर्हि व्यतिरिक्तस्यान्येन संयोगो नित्य एव कुंडबदरादिसंयोगवत् यदि द्वि
तीयस्तर्हि सर्वतो विविक्तेनात्मना एकेन परमानंदघनेन प्रतियोगि दुःखस्पर्श एव नास्ति त्वव्यतिरिक्तं दुःखं कस्य संस्पर्शा
भियादिति व्याख्यातः अत एवाज्ञायः एषो व्यतिरिक्तेनात्मनाव्यतिरिक्तं दुःखमन्यदिति पदेन स्वकंठेनैव निर्दिष्टः २९
एवं दुःखमनात्मपदमभिधाय तदात्मज्ञाननिरासाय विवेकाभिज्ञानमुपदिशति कस्येति देहादिर्वा तर्हि विकारो वा क
स्यैव तदुःखं इति तत्त्वयमेव विचार्यतां अंगानि ते ज्ञा सदानि महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तं कर्मेन्द्रियाणि दश मनः
पंच गोचराः इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं चेतना धृतिरित्येतान्यंगानि अंगी हि द्विविधः संघातः सूक्ष्मश्च एतेभ्यः सर्वेभ्यो व्यतिरिक्तमा

नखं गेयो नि क्लिंतिं गंतिशवपवंक्षा मासिंवंपवक्लसेवसंकीगग लि किनारसेवंडुःखा
पटकेभविष्यमीति १

एवं गुरुणा दत्तात्रेयेणोपदेशसंकेतेनानुगृहीतोऽथ कोऽहमिति देशे स्वात्मानं स्वात्मनैव विचारयितुमाह इत्युक्त इति तेन दत्तात्रेयेण धी
मता अग्रशास्त्रमतिना त्रिविधस्याध्यात्मिकाधिभौतिकादिभेदेनाश्रितस्य दुःखस्य स्थानमात्मानं स्वमानसमेव विचिंतयामास ३१ विमृ
श्य पुनः पुनराभीक्ष्णेन विचार्य यत उदारा विमर्शसहिष्णुर्धीर्मतिर्यस्य स्वस्य मोक्षनिमित्तकर्तव्यप्रदर्शनेन विवेकविषदालो
कप्राप्त्या प्रहृष्यमाणो अहो वत मोक्षस्य वलंपेनेनावंतं कालं भ्रामितोऽस्मीति ३२ अथ स्थूलादिक्रमेण स्वात्मनो विमर्शमाह नाहम्
उर्वीति देहे कांक्षिये पस्थिततमस्थ्यादितअप्रभवाभिजडत्वात् एवं यद्द्रवसलिलद्रवतयाम्भोतिरौष्ण्यादितयाऽनिलोवा
युः स्पन्दतया आकाशं सुषिरतयाऽस्थितेनभवाभितनोव्यतिरिच्यमानचिद्रूपत्वात् शारीरं शारीरे भवं अहंकारदुःखसुखवाम

पुत्र उवाच इत्युक्तः शिक्षितस्तथाऽसौ राजा तेन धीमता त्रिविधस्यापि दुःखस्य स्थानमात्मानमे
व च ३१ स विमृश्य चिरं राजा पुनः पुनरुदारधीः आत्मानमात्मना धीरः प्रहृष्टः सेदमब्रवीत् ३२
नाहमुर्वी न सलिलं न ज्योतिरनिलो न च नाकाशं किंतु शारीरं ममैतत्सकलं ह्युच्यते ३३ न्यूनातिरि
क्ततां याति पंचकेऽस्मिन् सुखासुखं यादृक् स्यान्मयि किं न स्यादन्यस्थेऽपि हि तन्मये ३४ नित्यप्रभ
तसद्भावन्यूनाधिकान्वितेनान्ते तथा मम मता स्पृक्का विशेषो नोपलभ्यते ३५ ॥

मम अभ्यधिकं किं नूयते कथ्यते नैतत्कारिण्यादियमभूम्यादिवदत्र देहे केनापि स्वरूपभूतेनाभिज्ञानेन रूपितश्च इत्यर्थः ३३ एवं वि
तर्कास्तु खितरयोः स्वरूपं पुनरन्यथात्र देहे तयो र्योगेन्यापमर्दकतया प्रादुर्भावतिरोभावात्मतामास्पर्शित्वमाह न्यूनातिरिक्ततामि
२' ति अस्मिन् पंचके पृथ्व्यादीनां तन्मात्रगुणरूपविषयतया स्थितानां निमित्तभूतानां सुखासुखं भयेकालवशेन न्यूनातिरि
क्ततामापि केवलं तां याति पद्येत तस्मात् सुखोपलंभः तर्हि ममापि तन्मये सुखेन रभोगकाले हर्षविषादयोरुपलंभोऽनन्तस्वभा
वतामापन्ने मयि कीदृक्स्यात् अन्यस्थे ततो धरादिभ्यः पंचतन्मात्रेभ्यः सुखासुखाभावाद्व्यतिरिक्तेऽपि किं न स्यादित्यर्थः ३४ प
तदेवोभयोः प्रादुर्भावेन राज्याम नित्यत्वनिश्चयात्मनात्मरूपमतस्मिन्नस्तु उद्ध्यात्यारोपे स्वरूपलंभ ममता भूम्यात्मानुभवं वि

मा॰ पु॰ टी॰ १५९

तर्कयति निद्राप्रभृतसद्भावे इति अनयोः सुखासुखयोः न्यूनाधिक्यात् सुखप्रादुर्भावेन तस्याधिक्यं तत्र च न्यूनत्वं दुःखस्याधिक्ये इतरस्य न्यूनत्वं तस्माद्धेतोः नतोन्नतेन ग्रन्थेन न्यूनाधिकमानमेयाश्रिततुलापुरुष्यायेन निद्राप्रभृतसुषुप्तसद्भावप्राग्जागरकरूपतया समवस्थितिः एवंरूपे ममत्वलेशेनास्थिते इत्यर्थः तथा च गीतासु मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्याः इति महाभारते च सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखं पर्यायेणोपवर्तते तेन रथनेमिपृता इवेति तथा च ममत्वालम्बने सुखितरोपलम्भस्तत्र यो ममतयान्योऽसृष्टो विशेषः कोऽपि लोकान्तरः पदार्थः किं नोपलभ्यते इति स्वात्मानुभवस्यालब्धतया तद्विषयो वितर्कः ३५ विवेकसमकालमेवात्मानं सर्वतो व्यतिरिच्यमानत्वान्ममताशून्यमनुभूय सुखितयोः शरीरत्वमपि निराकरोति तन्मात्रावस्थितेः इति अत्रायमर्थः तन्मात्रतयाकेवलानुभवमात्रतयावस्थिते अत एव तस्मिन् सुखाद्यवकाशहीने तदुपलब्धिस्थानभूते सुखादा सन्दद्वयवस्था

तन्मात्रावस्थितेस्तस्मिन्नतीयांशे च पश्यतः तथैवभूतसद्भावे शारीरे किं सुखासुखम् ३६ मनस्य
वस्थितं दुःखं सुखं वा मानसं ततः यतस्ततो न मे दुःखं सुखं वा न सदाहं मनः ३७ स्व॰

त्मकजाग्रत्स्वप्नद्वयाद्यतिरिक्ते तृतीये स्वमेवांशे प्रकृष्टतमात्मात्तद्रूपे स्थाने आत्मानं पश्यतः साक्षात्कुर्वतो ममसुखादिवाससमात्मनि परमानंदघने मयानानुभूयत इति शेषः तथा चोक्तं इच्छादिरागादि सुखादिधर्मकाः सदाधियः संसृति हेतवः परे यस्मात्प्रसुप्तौ तदभावतः परः सुखस्वरूपेण विभाव्यते हि न इति रामगीतासु एवं यथैवात्मनः सुखादिस्पर्शो नास्ति तथैवभूतानां सद्भावे यत्र तदेहे न दुःखितोऽसुखितयोरनाश्रयं पश्यतः सुखासुखं तत्र शारीरे शारीराश्रयं किं भवति न भवतीत्यर्थः ३६ एवमात्मनानात्मनोः सुखासुखयोरनाश्रयत्वं विचार्य पारिशेष्यान्मनसस्तु तः
करणस्यैवेते विचार्याह मनसीति दुःखं सुखं वा यतो यस्मात् मनस्येवावस्थितं ततस्तस्मात् मानसमेव तत् न तु तस्मात् मम
तद्भयं न भवति तत्र हेतुः हि यस्मात् अहं चिदात्मा सर्वतो व्यतिरिच्यमानो मनो न भवामि येन सुखासुखयोरासंगस्या

श्रीदुर्गा १५९

पत्रेदेव सम्यग्विचार्य दृढयति नाहंकार इति यतोऽहं अहंकारादिकोंतःकरणविशेषज्ञातो न सुखादिविषयो न भवामीत्यतश्च
तःकरणज्ञातेदः खेतत्कथं केनाध्यासप्रकारेण मम भवेत् यतः पारक्यं परकीयं न हिताहरशमन्यस्य संबंधमाप्नोतीत्यर्थः ४७ अ
मुमेव विमर्शं पुनरपि वितर्कयति अहं शरीरं मनश्च न भवामि तत्र हेतुः यतोऽहं तस्मात्स्थूलात् व्यतिरिक्तस्तथा मनसश्च सका
शात्स्थाग्विभिन्नः सुप्तिसमाध्यादिषु तथोपलब्धेः अतो हेतोः उन्मत्तेऽविद्ययाभिमोहिते चेतसि अंतःकरणे देहे च तदनुगते
अपि अपारमार्थ्येनैव मायाकार्यत्वात् असत्यत्वेनैव सुखादीनि स्थितानि अज्ञाम्लिन्नाद्यविषयानि यमिते सर्वदा
रेम मनु रागज्ञात्वादिभिर्देहधर्मैः स्पृष्टस्य कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येवमाद्यंतःक
रणधर्माणां सदस्य प्रत्यक्चैतन्यस्य किं सुखादीनां स्पर्शो भवति नैवेत्यर्थः केचित्तु उन्मत्तस्य चेतसि तदनुगते देहे च यथा सुखादी

नाहंकारो न च मनो बुद्धिर्नाहं यतस्ततः अंतःकरणजडः स्वपारक्यं मम तत्कथं ४८ नाहं शरीरं
न मनो यतोऽहं तस्माद्व्यतिरिक्तस्तथा मनस्तथाऽहम् उन्मत्तचेतस्यपि यथापि देहे सुखानि दुःखानि च वा किं
ममात्र ४९ राज्यस्य वांछा हृतेन यन्मे सदेहस्य चेत्संभवमत्र पूर्वं स्वराजि गुणात्मकत्वान्मम किं न तत्
चेतस्य सखाहं च शरीरतो नाः ५० न यस्य हस्तादिकमप्यशेषमासन्न मा संप्रति दिहाणात् कुक-

नि अपि यथापि तत्परेभ्य आगतानि अविद्यमानान्येवोपलभ्यंते । सनानाग सुखादिको मेः स्वल्पोपि संभवंत्येशश्च ५१
तथा ममापि मत्स्वस्वरूपतया सुखादीन्यत्र देहे इत्यादिदृष्टांतार्थे व्याचख्युरिति तन्न तन्मते चेतस्यपि देहे इति पाठांतरमत्रासंह
४९ एवं स्वस्य प्रत्यक्त्वात्सुखासुखयोरनात्मधर्मत्वे विविच्य वा राज्यादिनाऽपि न संबंध इत्यादि प्रतिपादयति
राज्यस्येति अस्य देहस्याग्रजातो यतः सवाङ्नामकोषात् नृपो देहो राज्यस्य वांछा हृतेन चेतसा तस्य देहो मम न च पंचभूतप्रकृति
कोशाश्रितं चैषां गुणानां मायिकानां सत्त्वादीनां प्रवृत्तानां अन्योन्योपमर्दनेन प्रवृद्धा भवति मम देहादिधर्माणां स्थितस्य किं नु भवे
त् तत्र वसति तस्मिन् शरीरे स्थितः सत्कालादेवास्मिन्देहे स्थितो देहनाम्नातिरिक्त एवोपलभ्यतेऽत्यर्थः ५० हस्तादिकं कर्मेंद्रि

मा॰
पु॰ टी॰
१४०

147

पारम्पारम्भ्यतानेंद्रियांतःकरणप्रकृत्यादिकं क्रमात्क्रममासत्त्वमासत्त्वतरां गात्सम्बंधं इहास्मिन्देहे सम्बंधं नाप्नोति यदि निक
टां गात्कथं चित्सम्बंध मंगीक्रियते तथापि तारतम्येनानाश्रितैर्नांगादिभी रागांगैः स्वल्पापि लेशमात्रोपि संबंधः संश्लेषः पु
रुषस्य कोस्ति न कोपीत्यर्थः ५१ एवं सर्वेषु शरीरेष्वेक चिदात्मपुरुषत्व प्रतिपत्त्या समसावीत्मभावनायायोदिमतिं निरस्यन्ना
ह तस्मादिति पूर्वोक्ताद्धेतोः पुत्रं नगरं तन्नाशानिमित्तकः शोकस्तत्सम्बन्धात् काशीवासवा ५२ एतदेव निदर्शनेनाम्ना
दृढयति यथेति स्वल्पोद्घटोघटी हि प्रसिद्धो अविद्याकामकर्मपरिकल्पितैः शरीराणां भेदैर्देहेषु अन्ये विभिन्नाः
एकचिदात्मपुरुषस्वभावा एव भवामोततः कस्य नामहं तेहं शोचामीति भावः ५३ एकचत्वारिंशत्तमोध्यायः एवं किम
यातेडः स्व मित्यादि गुरूक्तिक्रमेण सम्यक्तत्वात्मभावदर्शनपर्यवसानं विज्ञानं स्वयमेव विचार्य स्वनिश्चितमप्यर्थेनावन्न

तस्मान्नेमरिर्नैवमेस्तिडः खं न मे स्वखनापि पुत्रं न शोकः न चास्ति नागादि बलानि तस्य नास्य वा
कस्यचिद्वा ममास्ति ५२ यथा घटीकुंभकमेकमेव इत्यस्य माकाशमेकं वहुधा हि दृष्टम् तथा स्तवा
ऽः सव काशिपात्मन्ये च देहेषु शरीरभेदैः ५३ इति मार्कंडेय पुराणे पितापुत्रसंवादे ऽलर्कोपाख्या
नेऽलर्के विवेको नामैकचत्वारिंशत्तमोध्यायः ४१ पुत्र उवाच॰ इत्थं निशम्य तं विप्रं प्रणिपत्य सपार्थि
वः प्रत्युवाच महात्मानं प्रश्रयावनतो वचः १ सम्यक् प्रपन्नोरोस्मि न मेडः खं न किंचन असम्य
गदर्शिनो मग्नाः सर्वे दैवाह दुःखार्णवे २ यस्मिन्यस्मिन्ममासक्ता संविशेत्सः प्रजापते ततस्ततः

शुद्ध्यातियावत्गुरुशिष्यसंवादस्य वादिभिः संवादयतश्चेति निश्चितमप्यर्थं गुरवे स्वविद्यासार्थं निवेदयन्नाह इत्यं निशम्ये
ति प्रश्रयेण विनयेनावनतो नम्रः १ तदेवाह सम्यक् प्रपन्न इति हेत्रस्त्वं सम्यक् प्रपन्नोविचारमाणस्यममडः खमतः
करणाश्रयं न किंचन यतोसम्यग्दर्शिनो विवेकिनः दैवावागते असुखार्णवे मग्नाः पाठांतरे सर्वे देवा अपि सुखार्णवे
स्वर्गसुखरूपेणावे मग्ना यतोसम्यग्दर्शिनः २ तामेवासम्यग्दर्शिनामनुभूतिमनुभूतामाह यस्मिन्यस्मिन्निति पुंसः यस्मि
न्यस्मिन्ममासक्ता ममतासंगेन याया संविशुद्धिः प्रजायते ततस्ततस्तं तं आसक्तं विषयं समोदायतदाकारतयासम्यगदहो

१४०

अतोममतयैवदुःखासक्तिरूपयादुःखाधासंगइतिदृष्टांतपूर्वकमाह मार्जारभक्षितेइति मार्जारेणाखिलेनभक्षितेगृहस्थेकुक्कु
टेसति यादृशंममतयासंतप्तंदुःखं तादृग्दुःखंममतयाशून्येगृहस्थसक्तत्वेसमानेपिकलविंकेचटकेसमूषिकेसाखौ विशल्ये
नभक्षितेसतिनभवति अतोममतासंबंधवद्दुःखादीति ४ अतश्चसोहमितिअहंसुखीदुःखीवांतःकरणधर्मवान्नभवामिय
तःप्रकृतेःस्थूलसूक्ष्मोभयरूपात्पंचभूतात्मकःपराकाष्ठाप्राप्तःसुखदुःखयोःस्वरूपमाह यइति भूतैःसहसतांयोभिभ
वोन्यूनाधिकभावेनसंस्कारःसदुःखसुखयोरात्माभावश्चार्थः अतोभूतेभ्योव्यतिरिक्तस्यममचिदात्मनःकःसुखदुःख
योःसंबंधइतिभावः ५ राज्ञाप्रोक्तांसम्यग्दृष्टिमभ्युपगमस्तवमनुवदन्दत्तात्रेयआह एवमेतदिति व्याहृतंकथितं मूलंप्रति

मार्जारभक्षितेदुःखंयादृशंगृहकुक्कुटे नतादृङ्ममताशून्येकलविंकेसमूषिके ४ सोहंनदुः
खीनसुखीयतोहंप्रकृतेःपरः योभूतैरभिभवतोभूतैःसुखदुःखात्मकोहिसः ५ दत्तात्रेयउ०
एवमेतन्नरव्याघ्रयथैतद्व्याहृतंत्वया ममेतिमूलंदुःखस्यनममेतिचनिर्वृतेः ६ मत्प्रश्नादेवते ॥
ज्ञानमुत्पन्नमिदमुत्तमं ममेतिप्रत्ययोयेनक्षिप्तःशाल्मलितूलवत् ७ अहमित्यंकुरोत्पन्नोमम २
मेतिस्कंधवान्महान् गृहक्षेत्रोच्चशाखश्चपुत्रदारादिपल्लवः ८ धनधान्यमहापत्रोनेककाल
द्या निर्वृतेरात्यंतिकस्यानंदस्य ६ राज्ञाप्रोक्तांप्राचते मत्प्रश्ना प्रवर्धितः पुण्यापुण्याग्रपुष्पश्चसुखदुःखमहा
दिति मयिविषयेकृतात्प्रश्नाद्धेतोः ममवाप्रश्नात् सत्वंब्रूहिकिमन्यत्तेदुःखंवेत्सेवंरूपात् उत्पन्नमाविर्भूतं उत्तमंसर्वेषुभू
तेष्वेकभावात्मतारूपंसर्वभूतेषुयेनैकंभावमव्ययमीक्षते अविभक्तंविभक्तेषुतज्ज्ञानंविद्धिसात्त्विकमितिगीतासु तस्यफ
लंरजस्तमोवृत्तीनांकारणभूतममताज्ञानविस्तररूपमाह ममेतीतिप्रत्ययोज्ञानंक्षिप्तःशाल्मलितूलवत्पर्यस्तः ७ अमुमे
वममताज्ञानंवृक्षरूपकेणप्रदर्शयति अहमितिदेहेनात्मन्यात्मत्वप्रतिपत्तिरूपोंकुरोयस्यममेपुत्रदारादीनेवंरूपाःस्कंधा
विद्यंतेयस्यमहान्व्यापकः गृहक्षेत्रेरूपाउच्चाउन्नताःशाखायस्य पुत्रदारादयःपल्लवाःनिकिसलयानियस्य ८ नेकास्मिन्

कालपयकर्षितोपयुक्तमांसंतस्यमनसिःप्रकर्षेणवकर्षितः ५

अपवर्गोऽस्मात्मैकतालातं तावद्व्यापी व्यापकः तदेव वर्त्म पंथ इत्यर्थः मूढैर्विद्याविमोहितैः मूर्खैः सह संपर्कः संसंगः
सम्प्राप्यपनदेतुसेवनं सेकोयस्य विधातुंकर्त्तुमिच्छा विधित्साय स्ते दास्मामि मोहि इत्येवंरूपा सैवंभंगाराणांभ्रमराणां माला
स्ताभिराक्रोभरितः पाठांतरे नानाशास्त्रीयलौकिकज्ञाना नानावेदनेच्छावायवं रूपो मम तातं तरूहं दिसर्वसंविदधिकरणोजातस्त
च्छिन्नेति शेषः ९ तच्छाया श्रिताना मात्यंतिकं विनाशमाह संसाराध्वेत्यादि ज्ञानं तायते नेनेति प्रसस्मात तद्दातगुरुवा
कंतस्य विचारमनुष्ठादवधेपरा परा णीयं यत्सुखं परमानंदस्त्रात्यंतिकं अपरिच्छिन्नं तेषां अभविनोऽकृतः स्यात् ॥ इदानीमस्या
पायस्वर्वंकच्छेदेनप्राप्यंमहानन्दमाह येस्त्विति सतांसंगएव पाषाणस्तस्मिन्नाभीलोपनसंघर्षः तोदनेतेन शितेन ती
क्ष्णेन विद्योपासाज्ञानं च स एव कुठारः परशुर्यैश्छिन्नस्ते महात्मानस्तेनैव वर्त्मनाऽज्ञानतरुच्छेदमार्गेण गताइत्यर्थः १२

अपवर्गपथव्यापी मूढसंपर्कसेवनः विधित्साभृंगमालाढ्यो स्तदिजातोमहानतरुः ९ संसाराध्व
परिश्रांता यतच्छायां समाश्रिताः अज्ञानं सुखं वीरते या मात्यंतिकं ततः ॥ ये स्तु सत्संगपा
षाणशितेन समदातरु छिन्नो विद्याकुठारेण ते गतास्तेन वर्त्मना १२ अप्यप्रस्नवनं शीतली
रजस्कमकंटकं प्राप्नुवंतिपराभासानिर्दृतिं हत्रिवर्जिताः ११ भूतेन्द्रियमयस्थूलं न तत्वेवान्त
कृतो गता इत्यपेक्षायामाह प्राप्येति प्रस्रवणं प्रह्लादकत्वाच्छीतलं यतो नीरजस्कम मेवाप्यहं न तन्मात्रमयावावां

कंटकं चोरमूढच्छत्रितिदीनत्वान्प्राप्तामनीषिणः परामुत्कृष्टां निर्वृतिं शय्यां निर्वृतिं परमानंदं प्राप्नुवंति तेषां मुख्यमभिज्ञानमाह
वृत्तिभिर्गुणत्रयात्मिकाभिर्जाग्रदादिभि प्रमाणविकल्पविपर्ययनिद्रास्मृतिरूपाभिः पंचभिर्वा वृत्तिभिः बुद्धाश्रयाभिर्वर्जिताः
प्रस्रवणत्वं तेच दृदादिज्ञानवृक्षफलहृत्वभावेनाज्ञाननाशेनवृत्तिव्याप्यत्वेनापि ब्रह्मणो ब्रह्मप्रतिपत्त्या वर्जिता इत्यर्थः तदुक्तं स्वप्रकाशे
पि सात्वेषधीवृत्त्या व्याप्यते न्यवत् फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निकारितं ब्रह्मण्यपज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति
१३ एवं विविच्यापितस्यज्ञानाभ्यासायपुनरपि सर्वं वृक्षात्वात्म निपुन्नाजगदेतद्वृक्षात्मानं चैव मज्जं सर्वं तेनेषु इत्यादिन्यायेन द
यात्वतयास्वात्मनासह स्वात्मानं प्रत्याययति भूतेन्द्रियमयमिति तन्मात्रमयोकरणगोचरप्रकृतिको विषयेंद्रियात्त्वाहरूकमंतः

नैतांतः करणात्मको

करणं सत्त्वात्मा स्वरूपं ययोस्तादृशो नैव भवाव इत्यर्थः १४॥

एवं स्थूलात्सूक्ष्माच्चात्मानं विविच्य प्रकृतेरपि परमात्मानं तथैव विवेचयति किंचेति हे राजेन्द्र आवयोर्विषये इदमभीप्सुम्
तातः करणादिषु प्रधानमन्वगच्छमिति किं वस्तु पश्यसि पश्यामि चेत्यनुयोगः विशेषाणां प्राधान्याभावात्सङ्क्रान्तेर्मनश्च
प्राधान्यं हूयते यत इति योमायायानुगुणात्मकः संघातरूपो महाभूतान्यहंकार इत्यादिनादर्शितः तेजात्मकः स ततं जा
नातीति तेनैव विशुद्धसंविद्रूपः यतो यस्मात्सर्वेषां विभिन्नो विलक्षण इति यावत् अतः स एव तेजसा आवयोर्विषये प्रधा
नं स एवैक आवां भवायोनमन्ये गुरोः तव शिष्यस्य तेन मनोपस्वरस्य वा कथं चिद्देशेन घटने व्योम्नो घटादिष्विवात्मनो देहेष्वेक
रूपत्वात् यदुक्तं ब्रह्मदर्शने येव विभुवनाभोगभूषणो भाति भास्करो यथा विवरकोशस्थे सवत्वि कीटकोऽदेहे इति स्तोत्र
वार्तिके च ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने व्योमवद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नम इति १५ यत्तयोर्देहदेहिनोः

किं वा पश्यसि राजेन्द्र प्रधानमिदमावयोः यतः परो हि तेजस्त्वात्संघातो योगुणात्मकः १५ मश
कोदुम्बरेषीकामुञ्जमत्स्याम्भसां यथा एकत्वेपि पृथग्भावस्तथात्मात्मनोरपि १९ इति मार्क
ण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे अलर्कोपाख्याने ज्ञानयोगो नामहात्रिंशत्तमोध्यायः ४२ अलर्कः
भगवंस्त्वत्प्रसादेन मम आविर्भूतमुत्तमं ज्ञानं प्रधानाच्चिच्छक्तिविवेककरमीदृशं १ किं त्वत्र वि
षयाक्रान्तचेतस्स्थैर्यं न तन्मे चेतसि न चापि वेद्मि मुच्येयं कथं

पृथक्त्वमज्ञावासङ्गो दृष्टान्तेन दर्शयति मशकोदुम्
इत्यादि उदुम्बराख्यफलान्तर्वर्तिनो मशकादेः यथैकत्वेपि पृथग्भावः एवमिषीकायाः मुञ्जान्तरेणान्तर्वर्तिनां मत्स्यानामम्भ
स्यन्तर्वर्तिनां तथात्मनो ज्ञात्मनोरप्येकत्वे पृथग्भावो मोक्षे तावदनयोर्वियोगो न कदाचिद्भविष्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः न स तावद
वविंशयावन्न विमोक्षे पश्येत पश्यन्नित्यादि १९ द्विचत्वारिंशत्तमोध्यायः एवं देहदेहिनोर्नित्यानित्यविचारणया ज्ञानयोगं संप्रा
प्यापि तस्य विषयाक्रान्तचेतसि चिरकालमवस्थानेऽदृष्टमिति तत्स्थैर्योपायं जिज्ञासुः प्रोक्तमनुवादपूर्वकमनुपृच्छति भगव
न्निति प्रधानं प्रकृतिः चिच्छक्तिः पुरुषस्तयोर्यो विवेकः पृथग्भावस्तं करोति संपादयतीति तादृशं ज्ञानं १ यद्यप्येतेनैव कृत·

149

क्त्यत्वेनातः परं वेदितव्यं हि किं चिदिति श्रुतेस्तथापि ग्रीष्मसंतापसंतप्तपाषाणपतितपयः पृषतवच्चपले चित्ते न तिष्ठत्ये
तदित्याह किं त्विति विशेषद्योतकः तज्ज्ञानं प्रकृतिबंधस्यानादिप्रवृत्तप्रवृत्तत्वात्तद्बंधमोक्षोपाय वेदनं मम नास्तीत्याह न
चापीति २ कथं केनोपायप्रकारेण भूयः पुनर्न भूयां न जन्म लभेयं जन्माभावे निर्गुणत्वाप्रत्याप्तिरितिचेत्तत्राह कथमिति
निर्गुणतां गुणातीतत्वमियां प्राप्नुयां एतदेव विशेषांतरेण प्रार्थयते कथंत्विति शाश्वतेन शाश्वद्भवेनानादिसिद्धेन ३
ब्रह्मज्ञानयोगसोपायः कर्मयोगश्चेत्तन्मे मम संप्रणताय नम्राय ब्रूहि याचते तत्त्वं संगुरुं प्रार्थयते सम्यगिति पुंषीकृत
कथय अत्र हेतुः हि यस्मात्तत्त्वज्ञानमहाप्राज्ञानां यः संगः सत्संगमनाद्यविद्याक्लेशितानां गतिः परमावस्थाप्रा
प्तिहेतुरित्यर्थः पाठांतरे उपहर्तुः उपकारकः अनादिसंसारदुःखोन्मोचकः ४ तत्र कथं च ब्रह्मसौकत्वं व्रजेयं शाश्वतेन वा

मू॰ कथं न भूयां भूयश्च कथं निर्गुणतामियां कथं च ब्रह्मसौकत्वं व्रजेयं शाश्वतेन वै ३ तन्मे योगं तथा ब्रू
२ ह्य च प्रणताय याचते सम्यग्ब्रूहि महाप्राज्ञ सत्संगो हि गतिर्नृणां ४ दत्तात्रेय उ॰ ज्ञानपूर्वो
वियोगो यो ऽज्ञानेन सह योगिनः सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं प्राकृतैर्गुणैः ५ मुक्तिर्योगात्तथा

त्मनस्तत्स्वरूपं तावदाह ज्ञानपूर्वइति यो यो योगः सम्यग्ज्ञानात्मनीयते संगः दुःखादि
गिनश्च ज्ञानेनज्ञानाभावेन सह ज्ञानं स्वात्मनः संवेदनं तत्पूर्वं प्रथमं मुख्यं यस्य सतादृशस्तेन वियोगो निवृत्तिः सा मुक्ति
रज्ञाननिरासेन ब्रह्मणा तत्पदार्थलक्षणेन त्वंपदार्थलक्षणस्य प्रत्यक्चैतन्यस्यासीतिपदेनयोक्तमैक्यं देकं सोपवर्ग इत्यर्थः तत्र य
रनादिसंबंधतः भ्रूरूपं चिदानंदात्मकेन ब्रह्मणा सह जीवस्य तादृशस्याप्यनैक्यं ईश्वरजीवादीनां पृथक्त्वज्ञानं तत्प्रकृते
रागतैर्गुणैः सत्त्वादिभिः संसर्गाद्भवतीत्यर्थः तदुक्तं गीतासु पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् कार
णं गुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मसुइति भागवते च वद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत गुणस्तु मायामूलो यमित्या
दि ५ तच्चज्ञानमात्मसक्तिं वैरस्याद्भवतीत्याह यो योक्ता मुक्तिः सा योगाज्ज्ञानात् अभ्यासदार्ढ्यात्तत्त्वमसिपदलक्ष्यविश्रांतिः स

पाठांतरे ख्यातेः प्रकृतिपुरुषविवेकः तद्दुःखान्नैर्विध्येनास्थिताद्भिन्नात्तद्दुवृत्तीति तथा तत् तावन्न पुरुषो विरागवान् प्रकृतिपु
रुषविवेकाय समुत्सुको भवेत् यावन्न दुःखाभिघाते नोपहन्यते तदुक्तं ज्ञानेदुःखाद्रूवमिति ६ संगस्य परिहरणीयत्वे सफल
मुपसंहरति तस्मादिति ममेत्यस्याः ख्यातेः प्रथायाः हानिर्विनष्टिः ७ एवं निर्ममत्वस्यान्तरान्तरफलं वशिष्ठमाह निर्मम
त्वमिति सुखायानंदाय एवकारेणात्यंतिकत्वं सुखस्य प्रदर्शयति कथं समभिलषितेषु ममतास्पदेषु वस्तुषु निर्म
मत्वं स्यादित्यत आह वैराग्यादिति रस्मात् पुत्रवस्तुदोषाणां गमनस्थिरत्वापातरमणीयत्वादीनां दर्शनेनैवेत्यर्थः वैराग्यस्योत्पत्ति
हेतुमाह ज्ञानादिति निर्दोषात् सम्यग्ज्ञानात् वैराग्यं हेयानुश्रविकविषयेषु वैतृष्ण्यं तस्य च ज्ञानस्य तदेवात्यंतिकहेतु इत्याह
ज्ञानमिति ज्ञानं च वैराग्यपूर्वकमेव तेनान्यथा तावन्न विषयेभ्यो विरज्यते पुरुषो रागाद्यावृत्तविवेकात्मकेन ज्ञानेन प्रसन्नहृ
दयः स्यात् तथा तावज्ज्ञानं नाप्यते यावन्न वैराग्येण प्रसन्नहृदयः स्यादित्यनयोर्ज्ञानवैराग्ययोरन्योन्यहेतुहेतुमद्भावः समभिहितः

तस्मात्संगं प्रयत्नेन मुमुक्षुः सन्त्यजेन्नरः । संगाभावे ममेत्यस्याः ख्यातेर्हानिः प्रजायते ७ निर्मम
त्वं सुखायैव वैराग्याद्दोषदर्शने । ज्ञानादेव च वैराग्यं ज्ञानं वैराग्यपूर्वकम् ८ तद्गृहं यत्र वसतिस्त
द्भोज्यं येन जीवति । यन्मुक्तये तदेवोक्तं ज्ञानमज्ञानमन्यथा ९ उपभोगेन पुण्यानामपुण्यानां च पार्थिव

यदुक्तं भगवत्पादैः यावदज्ञानभावः स्यात्तावद्देहात्मभावनाभेदाभा १० कर्तव्यानां च नित्यानामकामकरणात्तथा
वनयोदेति सर्वस्मिन्नेकतात्मयः ज्ञानं भक्तिं च वैराग्यमेतदेव संशयद्वेति ८ तयोभयोः स्वरूपं वदन् संतोषतत्परे रागधनुः शास्त्र
ज्ञानादि प्रभवदित्याह तद्गृहमिति यत्र वसतिः रात्रिसुखवसनं तदेव गृहं किमत्र महाशालादिति मीरणेन तदेव च भोज्यं येन
प्रस्थमात्रेणजीवति अतः किंचनयात्मादिराशीकरणेन कृत्यं यत्तज्ज्ञानं शास्त्रादिजं मुक्तये स्यात्तदेव ज्ञानं यत्तु तादृशं मुक्तिप्र
येवसायि तज्ज्ञानं स्यात्तदज्ञानं शिल्पनैपुण्यमेवेत्यर्थः अनेनानेकपुण्यास्तेषु यावतास्यार्थनिष्पत्तिः स्यात्तावन्मात्रे प्रवृत्तिरस
न्तुष्टिरित्युक्तं तदुक्तं यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः इति ९ एवं ज्ञानयोगमभि
धायानवाप्ये विमिश्रचेयं कायं प्रकृतिं वयं नामित्यस्योत्तरं भूतमिदानीं कथं नश्ययाभ्यपेक्षास्योत्तरमाह उपभोगेनेति पुण्यानां

भा॰
पु॰टी॰
१५॰

कर्मणां सुखदेहतां एवमशुभानां कर्मणां दुःखदेहतां उपभोगेन क्षयात् नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्य
मेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति स्मृतत्वात् न तेषां पूर्वार्जितानां भोगं विना क्षयो भवति कर्तव्यानामवश्यकरणीयानां नित्या
नां सन्ध्यावन्दनादीनां अकामकरणात् कामराहित्येन विधानात् न शारीरं बन्धमाप्नोत्यन्तरेण सम्बन्धः १० एवमसञ्चयात् पूर्वसा
गामिनो नवस्यानर्जनात् पूर्वमर्जितस्य कर्मणः वर्तमानस्य च ज्ञानेनैव दाहात् बीजान्यग्निदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञानद
ग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनरिति स्मृतेः यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कु
रुते तथेति स्मृतेः ११ यदि निष्कामतयानुष्ठितस्यास्य कर्मणः फलं किमपि न स्यात् तर्हि व्यर्थमेतदनुष्ठानमिति शंकापनोदना
य ज्ञानसमुच्चितस्य कर्मणोऽनुष्ठानस्य श्रेयःप्राप्तिरेव फलमित्युपदिशन्द्वे हि देह्यो नित्यानित्यविचारणायां ज्ञानविषयं योगमुप
दिश्य कर्मविषयं योगमुपदिशन्नुपक्रमते एतत्त इत्यादिना योगं चित्तवृत्तिनिरोधरूपं युक्तितस्य फलमाह यमिति यंयो

असंचयात्पूर्वस्य त्वयात्पूर्वार्जितस्य च कर्मणो बन्धमाप्नोति शरीरेण पुनः पुनः ११ एतत्ते कथि
तं ज्ञानं योगं चेमं निबोध मे यं प्राप्य ब्रह्मरूपेण योगी शाश्वते नान्यतां व्रजेत् १२ प्रागेवात्मात्मना ज्ञेयो

गं प्राप्य शाश्वतेन नित्येन ब्रह्मरूपेण योगी नान्यतां पैकां व्रजेदित्यर्थः जिज्ञासुर्हि दुर्जयः कुर्वीत तज्जये यत्नतस्योपा
य्येनेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोरनुष्ठानान्मुक्तिर्नान्यथेत्युपदिष्टं भवति तथा चोक्तं ज्ञानं प्रधानं न च कर्महीनं कर्म प्रधीनं न त
त्वबुद्धिहीनं तस्मादुभाभ्यां तु भवेत्प्रसिद्धिर्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयातीति १२ तमेवाह प्रागेवात्मेति आत्मा नाः स्वभावतः सौदा
मिनीव चपलः न तत्र चित्तं कल्पितेषु शुभेष्वशुभेष्वा विषयेष्वस्थिरः प्रागेव ज्ञानानुष्ठानात्पूर्वमेव जयो नेतु योग्यः यतः स आत्मा दु
र्जयो दुःखेन जेतुं शक्यः अतस्तज्जये आत्मना सत्त्ववृत्तिनिष्ठेनाभ्यासवैराग्यनिष्ठेन वा यत्नं कुर्वीत मनो निरुन्ध्यात् तस्योपायं
वक्ष्यमाणं प्राणायामधारणादिकं शृणु क्षेममतः तथा च गीतासु योगं योगश्चेत्याद्यर्जुनप्रश्ने भगवान् असंशयं महाबाहो
मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासेन च कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः वश्यात्मना तु यतता श
क्योऽवाप्तुमुपायत इति पतंजलिर्मुनिरपि अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति १३ ॥

रघा

चित्तस्य प्राधान्येन निरोधहेतुं वैराग्याख्यमुपायमभिधायाधुना प्राणस्य प्राधान्येनाभ्यासाख्यं निरोधमभिधास्यन्मनःप्राण
योः स्वव्यापारेऽन्योन्यमेकयोगक्षेमतया जायमानः प्राणः सर्वेन्द्रियवृत्तिनिरोधद्वारेण चित्तस्यैकाग्र्यं भवतीति तात्पर्येण प्राण
प्राधान्येन कर्मयोगं चित्तवृत्तिनिरोधेन तन्नोपायभूतमभिधत्ते प्राणायामैरित्यादिना किं वा हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि
ग्रहाख्या यमाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानाख्या नियमास्तत्राष्टांगकर्मयोगांगेषु वा येषु चित्तस्य द्विष्ठत्वं म
लस्योपदेशे सदाचारनिरूपणद्वारा सांगोपांगमात्मानात्मविचारनिष्पत्तये प्रपंचिताः न हि तैर्हीनस्यानधिकारिणस्तान्यष्टयो
गे प्राणायामादिकमाभ्यंतरं च निरोधाख्यं योगं दत्तात्रेयो ऽलर्कस्योपदिशेत् तथा च सति अपि कारिणेव शिष्टान्यासनादीन्यं
गानि वदंस्तत्र प्राणायामस्यैव समारणलक्षणस्य धारणाध्यानप्रत्याहारस्य प्रज्ञाजननाय पूर्वं मलक्षेपेण शोधकेन चित्तचा
पल्यापहारादिरूपफलाभिधानपूर्वकमुपक्रमते प्राणायामैरित्यादिना श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायाम इति

प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्च किल्बिषं प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणां १४

यत्तेजल्लक्षणः प्राणायामस्तस्य देशकालसंख्योपाधिभिर्वाह्यांतरविषयात्तेऽपि गणनचतुर्विधस्त्वं तैश्चतुर्भिः प्राणायामैर्दोषा
न्धातुवैषम्यजात्कारणचित्तचापल्यजांश्च दहेत् देशबंधश्चित्तस्य धारणेति लक्षणाभिर्नासाग्रादिदेशे चेतसः स्थिरीकरणरूपा
भिर्धारणाभिस्ताभिः किल्बिषपापं विरक्तं नैसोद्वा चित्तवित्तपदस्तं दहेदाशयेयोगी स्वविषयासंयोगे चित्तस्वरूपानुकार
इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारस्तल्लक्षणेन इन्द्रियाणि स्वविषयेभ्यः प्रतीपमाह्रियंते स्मिन्नित्यायत्तेंद्रियजयरूपेण प्रत्याहारेण संस
र्गान्मनसो विषयेषु संपर्कान्ममत्वासंगान्दहेत् तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानमिति महर्षिपतंजलिसूत्रितलक्षणेन धारणाया
देशे बंधस्य चित्तस्य ध्येयप्रत्ययैकप्रवाहरूपेण ध्यानेनानीश्वरान्स्वातंत्र्यस्वभावात् प्राकृतजीवस्य लभान्तः खड्गः स्वायत
त्वादीन् १४ एवं चतुर्णामाभ्यंतरीयाणां योगांगानां फलमभिधाय तत्र प्राधान्येन प्राणायामस्य साधकत्वं सदृष्टांत
माह यथेति एवं तस्य धातूनां स्वर्णादीनां मलाकरनिष्ठानां ध्मातानामग्निना संयोजितानां मलं मरणं दहेदस्य

तेषणा तथेन्द्रियैः कृता ये दोषास्तस्यापत्स्यादयो योगिना प्राणनिग्रहात् प्राणायामात् दह्यन्ते १५ अत एवास्य साधकेयत्नं विदध्यादित्या
ह प्रथममिति साधनं कारणं प्राणस्य प्रश्वासरूपस्यापानस्य श्वासरूपस्य च तयोर्यो निरोधः समानता पादनं स प्राणायाम उ
दाहृत उक्तो योगिभिरित्यनेनास्य साधनमुक्तं १६ तस्य त्रैविध्यमाह लघुमध्योत्तरीयाख्य इति १७ एतदेव विवृणोति लघुरि
ति द्विगुणश्चतुर्विंशतिमात्रः षट्त्रिंशद्भिस्त्रिगुणाभिर्मध्यमन्दापि मात्राभिः परिकीर्तित इत्यर्थः एते च पूरककुंभक
रेचकाख्यया लघुमध्योत्तरीया उक्ताः यतो द्वादशमात्राभिः पूरणीयत्वात् पूरक इति कथ्यते श्वासपूर्वकत्वाभ्यन्तरो यश्चतुर्विंशति
भिर्मात्राभिः प्रश्वासपूर्वकगतिभावेन रेचनीयत्वाद्बहिः रेचनत्वाद्रेचक इति प्रोच्यते प्रश्वासपूर्वकत्वाद्बाह्योयं तयोरभावे

151

यथा पर्वतधातूनां ध्मातानां दह्यते मलं तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् १५ प्रथ
मं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् प्राणापाननिरोधश्च प्राणायाम उदाहृतः १६ लघुम
ध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क शृणुष्व मे १७ लघुर्द्वादश
मात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः १८ निमेषोन्मेषणे
मात्रा तालो लघ्वक्षरं तथा प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृता द्वादशमात्रकम् १९

तृतीयः चतुर्विंशतिमात्राभिः प्राणस्य स्तंभवृत्तिरूपः कुंभक इति कथ्यते त्रयोप्येते हृदयाद्द्वादशान्तं यावद्व्यञ्जय भूमिप्र
कारेण देशेनाभ्यन्तरेण बाह्यः तथा कालेनापि अन्तर प्राणादि संचारापेक्षमासर्वेषु नादि रूपतया परिदृष्टः एवमभ्यस्ता
प्राणायामात्प्रकाशावरणं क्षीयते इति तथा चात्र भगवान्पतञ्जलिमुनिः स तु बाह्याभ्यन्तरस्तंभवृत्तिर्देश
कालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ततः क्षीयते प्रकाशावरणमित्यादि १८ एवमेव देशकालावभिधाय ति निमेषोन्म
षणे इति निमेषोन्मेषमात्रे काले या मात्रा स्ताः संख्यार्थं द्वादश स्मृताः तथा तालो तालनिर्देशो यल्लघ्वक्षरं मात्रारूपं त

प्रसंविकस्य प्राप्तौ फलमाह प्रथमेनेति प्रकाशावरणहेतुभूतान्सर्वान्दोषान्प्राणायामो जयतीत्यर्थः २० ननु कथमयमति
वलः स्वच्छन्दचारी प्राणो वशो भवतीत्यत्र सदृष्टान्तमाह मत्तत्वमिति २१ छन्देन वशतया साधितं श्रोत्क्रमेण स्ववशीकृते ११
ऽस्य स्वरूपस्थितिप्रतिबन्धकर्तृत्वे तदपरं सदृष्टान्तमाह यथाहीति साधितस्तैस्तैरुपायैः स्ववशीकृतः सिंहो मृगान्हन्ति
न मानवान् तथैव पूर्वं स्वच्छन्दचारात्प्रोक्तक्रमेणानिषिद्धः निरुद्धः पवनः प्राणः किल्विषं वित्तेपदे तं हिनस्ति न त्वंगं

प्रथमेन जयेत्सर्वं मध्यमेन च वेपथुं विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् २० मत्तत्वं सेव्य
मानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः २१ वश्यं मत्तं यथे
च्छातो नागं नयति हस्तिपः तथैव योगी छन्देन प्राणं नयति साधितं २२ यथा हि साधितः सिं
हो मृगान्हन्ति न मानवान् तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्विषं न नृणां तनुं २३ तस्माद्युक्तः सदा यो
गी प्राणायामपरो भवेत् श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयं २४ धृतिः प्राप्तिस्तथा
संवित्प्रसादश्च महीपते स्वरूपं शृणु चैतेषां कथ्यमानमनुक्रमात् २५ कर्मणामिष्टदुष्टा ८
नां जायते फलसंक्षयः चेतसो ऽपकषायत्वं यत्र सा धृतिरुच्यते २६ ऐहिकामुष्मिकान्का ८
साधकानां तत्र देहम् २३ प्रसंग (माल्लोभमोहात्मकान्स्वयं निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्वकामि
दा फलप्रदत्वादेवं वशवर्ती भवेत्पुरुषइत्याह तस्मादिति युक्तो ऽवहितः २४ तदवस्थाचतुष्टयं निर्दिशति धृतिरिति २५ तत्र धृति
माह कर्मणामिति यत्र यस्यां प्राणायामस्यावस्थायां इष्टदुष्टानां शुभाशुभानां कर्मणां फलस्य सुखदुःखात्मकस्य संक्षयो जा
यते चेतसश्चापकषायत्वं रागादिमलशून्यत्वं जायते सा धृतिरित्युच्यते २६ प्राप्तिमाह ऐहिकामुष्मिकान्कामाल्लोभमो
हात्मकांश्च योगी निरुध्य स्वयमास्ते सा सर्वकामदायिनी प्राप्तिस्सिद्धिरुच्यते २७ ॥

नी

मा॰ पु॰ टी॰ १५२

सं

अथ विस्मादः अतीतानागतानित्यादिना भूतभव्यादीनर्थान्विप्रकृष्टान्दूरस्थान्तिरोहितानाच्छादितान् इंद्रादीनांचस्थि
तिज्ञानसंपदाद्भुतंभवयाप्रज्ञया विजानाति सा संविदिति ख्याता तेसुनरेणान्वयः २८ अस्याः प्रज्ञाया अन्याभ्यो विशेषं सम
र्थयतितुः एवार्थे यथैव प्रज्ञया योगी तत्प्रभावः सदृशा महिमा नान्यया कयापि संविदोपमातं योग्य इत्यर्थः संविदं
स विज्ञत्वभावं पुरुषं यदा प्राप्नोति तदा संविदिति ख्याता कथिता साच प्राणायामस्याभिहितस्य फलभूता स्थितिः प्रतिष्ठे
ति चतुर्थस्य वासांतरविषयाक्षेपिणः प्राणायामस्य स्वरूपमभिहितं यतोवा संस्थूलं आंतरं सूक्ष्मं प्रकृत्य वसानं यद्विष
यभूतं तत्त्वविद्यात्मकपुरुषसमापत्त्यात्प्रतिपत्तीतिबोध्यं २९ अस्या निर्विचाररूपायाः संवित्समापत्याः फलं अध्यात्मरूपं

152

अतीतानागतानर्थान्विप्रकृष्टतिरोहितान् विजानातींद्र सर्वदर्शधराणां ज्ञानसंपदा २८ तत्प्र
धा॰ भावस्तु यद्योगी प्राप्नोति संविदम् तदासंविदितिख्याता प्राणायामस्य सास्थितिः २९ याति
प्रसादं येनास्य मनः पंचैव वायवः इंद्रियाणींद्रियार्थाश्च सप्रसाद इति स्मृतः ३० शृणुष्व च
महीपाल प्राणायामस्य लक्षणं युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितवानहम् ३१

अथ स्माद्याहेति स्थूलविषयां सवितर्कामपेक्ष्य निर्वितर्कायाः प्राथम्ये ततोपि सूक्ष्मविषयायाः सविचारायास्त-
तोपि निर्विकल्परूपाया निर्विचारायास्तस्या एव प्रकृष्टाभ्यासवशाद्येन मनः पंचप्राणा इंद्रियाणींद्रियार्थागोचरा-
श्च प्रसादं नैर्मल्यं क्लेशवासनाविरहितत्वं याति प्राप्नुवंति स प्रसाद इति स्मृतः ३० एवं साधारणेन मुख्येनयासफलेप्र
णाणिरोधमभिधायाथेदानीं प्रत्याहारस्या धारणादिसिद्धये मुख्यमस्य परिकर्माभिधास्यन्नासनादिकरणजालोपदे
शमारभते शृणुष्व चेति लक्षणं दर्शनं तानं लक्ष्यदर्शने इति धातुः प्राणायामस्य कीदृक्तस्य योगं धारणादिकं यु
ञ्जतः समादधतः मुख्यसाधनत्वमस्यैवोक्तं वेदितव्यमिति नचात्रस्वकपोलकल्पनयाहमुक्तो भवेयावता गुरुणामु

पृथ्वीमार्गेरौ वेवसवंगतत्वमित्ता श्रद्धयेनाद यादृक्कीत्यिकांनरे विहितमाय
त्रमिति ३॥

१५२

तत्रासनं वक्तुं निर्दिशति पद्ममिति आस्थाय स्थित्वा कृत्वा विधाय प्रणवमोंकारं ध्येयत्वेन परिगृहीतमेकान्तं वस्तु हृदि
संविदधिकरणे ११ तत्र पद्मासनमाह समः स्वकः समासनः नात्युच्छ्रितं नातिनीचैश्चलाजिनकुशोत्तरासनो भूत्वा संपद्य ऊ
भौ चरणौ जंघाकटयोरंतरे संसृत्य समाहृत्य संहृतास्यः किंचिद्विकासितमुखः ऋजुर्विष्टब्धग्रीवः कम्प्यासनेन वाग्यतः संहृतवा
वाक् अजल्पन्नित्यर्थः योगं युञ्जीतेति सर्वेषां वान्वयः १३ अथासनं स्वस्तिकं वाह पार्ष्णिभ्यामिति गुल्फाधोभागाभ्यां लिंग
वृषणौ संस्पृशन्नाक्रामन् अयतः वासांतरशौचयुक्तः स्थित इत्यनेन कृतमलमूत्राद्युत्सर्गलकालं तेन केनापि विघ्नं पहत्तेन
शौचाभावेनाक्रांतो भवेत् इत्युक्तं भवति किंचिदुन्नामितशिरोग्रीवाधारं येन अनेन समकायशिरोग्रीवत्वमुक्तं दंतैर्दन्तानसं

पद्ममथासनं चापि तथा स्वस्तिकमासनं आस्थाय योगं युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि १२ समः स-
मासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ संवृतास्यस्तथैवोरू सम्यग्विष्टभ्य वाग्यतः १३ पार्ष्णिभ्यां लिं-
गवृषणौ संस्पृशन्प्रयतः स्थितः किंचिदुन्नामितशिरा दंतैर्दन्तानसंस्पृशन् १४ संपश्यन्नासि-
काग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् रजसा च तमोवृत्तिं सत्वेन रजसस्तथा संछाद्य निर्मले सत्वे स्थि-
तो युञ्जीत योगवित् १५ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः प्राणादीन्मन एव च निगृह्य समवायेन प्रत्या-

स्पृशन्निति स्पष्टमोकाराः संवृतास्य इत्यस्यैव विशेषः १४ स्वनासिकाग्रं प्राणान्तं संपश्यन्निव पश्यन् दिशः काष्ठा अनवलोक
यन् अप्रेक्षमाणः दिक्षु दृग्विक्षेपपरिहारार्थं घ्राणाग्रसंदर्शनमुक्तं न तु तत्र दृष्टिः कर्तव्येत्यभिप्रायः एवं कायसंस्थानमभिधाय चित्त
समाधानमभिधत्ते रजसेति रजसा स्नेहोगुणात्मककारणादशाकल्पातमोवृत्तिं निद्रालस्यादिरूपां संछाद्य रजः सत्त्वविक्षेपात्मक
मिन्द्रियवर्गस्य दृष्टिशब्दादिग्रहणरूपां सत्त्वेन प्रकाशात्मकेन सत्त्वगुणप्रधानेनांतःकरणेन संछाद्य अभिभाव्य एवं निर्मले
रजस्तमोवृत्तिशून्ये सत्त्वे स्थितः सन् चित्तवृत्तिनिरोधात्मकं योगं वेत्तीति तथाविधः सन् योगं युञ्जीत समादधीतेत्यर्थः १५ एवं
योगं समादधतो यदि स्वचापलस्वाभाव्याद्योगसमाधानापरिपाकाद्वा चित्तं बहिर्यातुं यतते यतनदा प्रत्याहारेत्तदित्याह इंद्रि-

[illegible]

मा॰
पु॰टी॰
१५३

प्रत्याहारानुष्ठानप्रवणस्य फलमाह यस्त्विति यो योगी कामानिन्द्रियार्थादीन्प्रत्याहारेण प्रतीपं पराग्भावं न्यक्कृत्य प्रत्यक्प्रवणतयाहृत्य संहरेत् तत्र दृष्टान्तः यथा कच्छपः कूर्मः सर्वाङ्गानि स्वशरीरनिष्ठानि विधत्ते तथा सर्वेषां परस्परं भिन्नतया स्थितानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानामात्मनि प्रहृत्य चिन्मात्रैकतया स्थितेरिति भक्तिविशेषो यस्य नच शरीराणां भेदेन तस्मिंस्त्विभिन्नतयैवावस्थितेनावस्थितिरित्येतत्याह एकस्थ इति एकस्मिन्नात्मान्य चिन्मात्ररूपेति पश्यतीति तथा सन्नात्मानं प्रोक्तरूपमात्मनि विगलितान्योन्यभेदे शुद्धसत्त्वात्मनि पश्यति साक्षात्करोतीत्यर्थः तथा च गीतासु सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन इत्यादि १७ एवं योगिनः प्रत्याहृतसकलकरणचक्रस्य स्थितप्रज्ञत्वलक्षणं महाफलमभिधाय तद्द्वारापूर्वाय पुनरपि तत्कर्तव्यतामाह सवा साभ्यन्तरशौचमिति यमनियमादीनां बहिरङ्गानामनुष्ठानेन वा सा

यस्तु प्रत्याहरेत्कामान्सर्वाङ्गानीव कच्छपः सर्वात्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि १७ स वा साभ्यन्तरशौचं निष्पाद्याकरणेनाभितः पूरयित्वा तु यो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् १८ त्रिषाणवगुणाख्यात्र प्राणायामस्त्रिधोदितः प्राणायामाद्दशाहैव धारणा साभिधीयते द्वे धारणे स्मृतो योगो योगिभिस्त

शौचं स्नानप्राणायामादीनामन्तरङ्गानामनुष्ठानप्रकारेणाभ्यन्तरशौचं मनःप्राणयोर्निरोधरूपं निष्पाद्य संपाद्य तु यो योगफलार्थं मुमुक्षुः कंठद्वारभ्रूनाभितः नाभितस्त्वा प्राणायामैर्देहं पूरयित्वा पूरकादिक्रमेण प्राणायामं निष्पाद्य प्रत्याहारमुपक्रमेदित्यर्थः १८ प्रत्याहारे प्रवृत्ते प्राणायामस्य संख्यामाह त्रिषडिति पूर्वोक्तक्रमेण त्रिगुणाः
नवो स एव षट्संख्याका वैपरीत्येनानुक्रियते तदा षड्गुणाः ऊर्ध्वं पूरकादिक्रमेण स एव नवगुणा इति त्रिषाणवगुणत्वे प्राणायामस्त्रेधा विधमुक्तं गुरुभिः तथैव प्रत्याहारमाह षट्प्राप्राणानां इन्द्रियाणामायामाः प्रत्याहाराः ते दशाहोच्च मनःप्राणनिरोधरूपो सानाभ्यादौ देशे धारणाद्धारणेत्यभिधीयते एवं द्वादश प्राणधारणाः सम्यक्ध्येये मनःप्राणयोर्निरोधप्राधान्येन स्थिते द्वे धारणे ते एव तत्त्वदर्शिभिर्योगिभिर्योगोऽभिधीयते तदुक्तं पतञ्जलिमुनिना योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति १९

153

१५३

एवं योगमभिधाय तत्फलमाह तथा वा इति योगयुक्तस्य तद्रूपे युक्तस्यावहितस्य योगिनो नियतात्मनो निरुद्धचित्तस्य सर्वे दोषा देहाश्र
याव्याध्यादयश्चित्ताश्रयाविक्षेपादयश्च प्रणश्यन्ति स्वस्मिन्स्वरूपे विज्ञानदेहरूपे तिष्ठतीति स्वस्थः ४० वीतस्ततस्तत्कृते परंब्रह्म
कृत्यादिभ्यस्तत्कृष्टं प्रकृतांश्च प्रकृतेर्गुणान्सत्वादीन्तत्स्वाभावान्पृथग्भूतान्विद्यमानान्वीतस्ते व्योमादीनां पञ्चभूतानां प
रमाणून्कारणतया व्यवस्थितान्नतिस्तस्मान् आत्मानं पुरुषं प्रत्यक्चैतन्यमकल्मषं वासनापि वासनाविहीनं ४१ युक्ताहारो मातृतप्र
चारार्थं नियमिताहारः यदाहुः द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदिति प्राणाया

तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ४० वी
ततेच परंब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान्पृथक् व्योमादि परमाणूंश्च तथात्मानमकल्मषं ४१ इत्थं
योगी यताहारः प्राणायामपरायणः जिताञ्जिताञ्शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहं ४२ दोषान्
व्याधीन्स्तथा मोहं आक्रान्ता भूरनिर्जिता विवर्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्जितां ४३ प्राणा
नामुपसंरोधात्प्राणायाम इति स्मृतः धारणेत्युच्यते चेयं धार्यते यन्मनो नया ४४ शब्दादिभ्यः
प्रवृत्तानि यदक्षाणि यतात्मभिः प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ४५ ॥

मपरायणः जिताजितां भूमिं वस्यमारणाद्यासनयाः साभेदेन वशीकृतां उत्तरोत्तरां स्वक्रमाद्युपर्युपरि वर्तमानां सोपानारोहन्यायेनारु
हेत यथा गृहमिति निदर्शनं सोपानारोहपरिग्रहार्थं ४२ अवशीकृतभूम्यारोहे दोषमाह दोषानिति अनिर्जिता अवशीकृता भ
राक्रान्ता आरूढा व्याध्यादीन्दोषान्यतो विवर्धयति तस्मादनिर्जितां भूमिं नारोहेत् ४३ निरुक्तिद्वारा प्राणायामादीन्दर्शयति प्राणा
नामायाम उपसंरोधः अनया यद्यस्मान्मनः क्वचिद्देशे यद्धार्यते स्थाप्यते यदुक्तं योगानुशासने देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति ४४
शब्दादिगोचरेषु प्रवृत्तानीन्द्रियाणि प्रवृत्तानि तेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशाद्दक्षाणि योगेन हेतुना यतात्मभिर्योगिभिर्यत्प्रत्याह्रियं

नेयमीयमानेन्द्रियांते तनः प्रत्याहारस्मृतः ४५

मा० अजितश्वासो रोगव्याध्यादिहृपायमाह उपाय इति अश्वावशीकृतभूमिकारोहणे येनोपायेन ४६ तस्य दृष्टान्तमाह यथेति
पु०टी० यथा जलार्थिनो लोकाः कूपादिगंभीरजलाशयास्थितं जलं यंत्रैर्घटिकारघट्टादिभि नालैः मृणालैः तदादिभिरुपायैः तोयं यत्ना
१५८ समंतात्पिबेयुः तथा योगी जितश्रमो वायुं प्राणं पिबेत् प्राणायामप्रत्याहारधारणाभिरंतः प्रवेशयेत् येन व्याध्याद्युपशमो
नं० भवेदित्यर्थः ४७ एवं प्राणायामादीन् तेषां नियोगानामिह एषां योगांगोपकारकं ध्यानमाह आधाराभ्यामिति मूला
धारस्वाधिष्ठानचक्रारोहक्रमेण आकृष्य मनो नाभ्यां मणिपूरके ततो हृदये अनाहते च धारणं कुर्यात् तत्र स्तनतीया उरसि अग्रेना
दूतात् हृर्ध्वं रोदवर्त्मनि कण्ठे विशुद्धौ मुखे नासिकाये च विशुद्धा रोदवर्त्मभूता एता धारणाः नेत्रयोर्भ्रूमध्ये आज्ञाचक्रे मूर्ध

उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः येन व्याध्यादयो दोषा न जायंते हि योगिनः ४६ यथा
तोयार्थिनस्तोयं यंत्रनालादिभिः शनैः आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ४७ आधाराभ्यां हृ
१५४ दये चापि त्वलीयां च तथोरसि कंठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्धसु ४८ किंचित्तस्मात्परस्मिंश्च
धारणाः परमात्मनाः दर्शिता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यजरसात्मतां ४९ नाध्मातः क्षुधितः श्रांतो
न च व्याकुलचेतनः युंजीत योगराजेन्द्र योगी सिद्ध्यर्थमादृतः ५०

नि ४८ तस्मात् भ्रुवः किंचित् परस्मिन् करंध्रे तद्वासे उन्मनताख्यायां स्वरूपस्थितौ च मनो धारयेदित्यर्थः एतास्थ धारणाध्यान
समाधिकाठिनात्वात्परमा उत्कृष्टाः स्मृताः एतासां फलमाह दर्शिता इति प्राप्नोति समाधिसिद्धौ तं वशीकृत्य अश्रुत्तरेणावि
नाशिना व्यापकेन वा परब्रह्मणा साम्यं तं समानस्वभावत्वं एकात्मतां प्राप्नोति ४९ समाधिसिद्धये योगिना योगं योगप्रदेशं तः क
रेणादर्शयति नाध्मात इति धावनादिव्यापादतिवृकुलस्यासमस्यासतवान्योगीयोगध्यानेन युंजीत क्षुधितो बुभुक्षितः श्रांतो
श्रमयुक्तः व्याकुलचेतनः क्षिप्तांतःकरणः कीदृशो योगी सिद्धार्थं तत्रैव अभिरूपसमाधिसिद्ध्यर्थमादृतः सप्रहः ५०

अत्र समाधिर्द्विविधः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च ध्येयानतिरिक्तध्येयवस्तुगताशेषगुणविशेषसाक्षात्कारहेतुः संप्रज्ञातः स
र्ववृत्तिनिरोधस्त्वसंप्रज्ञातः तस्मिन्संस्कारमात्रशेषतया चित्तं तिष्ठति संप्रज्ञातश्चतुर्विधः वितर्कविचारानंदास्मितानुगतः
एतद्भूमिकाचतुष्टयं क्रमिकं वितर्कादिभिरभिधीयते तच्च भूमिकाचतुष्टयं क्रमादेकस्मिन्नेवालम्बनेऽवस्थितं तथाहि यच्चतुर्भु
जाद्याकारमाश्रित्य प्रथमं भावना प्रवर्तते तदालम्बनमित्युच्यते तत्र प्रथमं स्थूलाकारेण धारणाध्यानसमाधिभिर्यः स्थूलग
तानामशेषविशेषाणामस्फुरितानामज्ञातानां साक्षात्कारः स वितर्क इत्युच्यते अत्र स्थूलशब्देन भूतेन्द्रियाणि गृह्यंत इति तत्रैवाल
म्बने स्थूलाकारसाक्षात्कारानंतरं पंचतन्मात्राहंकारमहत्तत्त्वप्रकृतिरूपसूक्ष्माकारसंयमेन पूर्ववद्दृष्टाशेषविशेषक्रमेण तत्साक्षा
त्कारः स विचार इत्युच्यते विचारशब्देन करणान्युच्यंते तत्रैवालम्बने सूक्ष्माकारसाक्षात्कारानंतरं सूक्ष्माणामपि दृष्टित्व

नातिशीतेन चोष्णेन द्वंद्वेनाग्न्यनिलात्मके कालेष्वेतेषु युंजीत न योगं ध्यानतत्परः ५१ सश
ब्दाग्निजलाभ्याशे जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ५२ सभये
कूपतीरे वा चैत्ये वल्मीकसंचये देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ५३ ॥

त्वाचतुर्विंशतितत्त्वानुगतसुखात्मकपुरुषसंयमेन यः सुखाकारः स आनंद इत्युच्यते एवं भूमिकाक्रमेण स्थूलसूक्ष्मानंदा
नां स्वरूपाणि दोषकलानि साक्षात्कृत्य तेभ्यो विरज्य तस्मिन्नेवालम्बने यः कूटस्थविभुचिन्मात्रत्वादिरूपेण तेभ्यो विवेकत आत्मनः
साक्षात्कारः सास्मितेत्युच्यते यस्योदये जाते पुनर्बुद्धिरूपं परं वैराग्यं भवति तेनासंप्रज्ञातो योगो जायते इति ध्येयं ५० अथ समा
धियोग्यं कालमाह नातिशीत इति द्वंद्वे द्वन्द्वसहिते ध्यानतत्परो योगी पूर्वोक्तभूमिकासमाध्यभ्यासतत्परः ५१ अथ तादृश
योगाभ्यासयोग्यं देशमाह सशब्द इति अत्र श्रुतिः समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः मनोऽनुकूले
न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रये प्रयोजयेदिति ५२ तत्त्वज्ञो योगस्यात्मतत्त्वक्रमात्मस्फुटः साध्यस्तत्त्वं परमार्थं जानातीति त

मा॰ अथापि देशकालविवर्जने विशेषमाह सत्वस्येति सत्वस्य योगाभ्यासप्रवृत्तस्य स्थैर्यस्यानुपपत्तावसिद्धौ पूर्वोक्तौ देशकालौ वि
प्र॰दी॰ वर्जयेत् अपरिपक्वयोगानां योगिनां देशकालनियमो यं क्रियते परिपक्वयोगानां तु कल्यां तवाग्न्यादिभिरपरिचालितानां
१५५ को देशकालनियम इति भावः यद्वा सत्वस्य सद्भावस्यानुपपत्तौ असिद्धौ सत्यां पूर्वोक्तौ देशकालौ विवर्जयेत् तत्र हेतुः
यस्मादसतः अखोपाख्याविकलस्य दर्शनं योग्यं न भवेत् तस्मात्तदसद्दर्शनं परिवर्जयेदित्यर्थः ५४ अनार्तस्यापि यस्य योगी
गूढत्वादत्र भावा पुनर्क्रियो गाय समाधत्ते तस्य योगिनो विघ्नाय योगविघाताय ५५ स्मृतेर्लोपः पूर्वापरानुसन्धानराहित्यं

सत्वस्यानुपपत्तौ च देशकालौ विवर्जयेत् नासतो दर्शनं योग्यं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ५४ दोषानेतान्
नाहत्य मूढत्वाद्यो युनक्ति वै विघ्नाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ५५ वापि यस्य जडता लोपः स्म
तेर्मूकत्वमन्धता ज्वरश्च जायते सद्यस्तद्वदज्ञानयोगिनः ५६ प्रमादाद्योगिनो दोषा यद्येते स्युश्चि
कित्सितं तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तन्निबोध मे ५७ स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव धारये
त् वातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदावर्ते तथोदरे ५८ यवागूं वापि पवने वायुग्रन्थिं प्रति क्षिपेत् तद्वत्क
म्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ५९

अज्ञानेयुक्तस्य योगिनः ५६ यदि योगिन एते दोषाः प्रमादादनवधानात्स्युः तेषां विघातायचिकित्सितं तज्जः प्रतीकारं योगि
नां यत्कर्तव्यं तन्निबोधमे मत्तः ५७ तदाह स्निग्धां घृतादिना सिक्तां यवागूं तरलां अत्युष्णां भुक्त्वा वातगुल्मस्य रोगविशेष
स्य प्रशान्त्यर्थं भुक्त्वा तत्रैव धारयेदिति यवागूं गलस्थितं हृदयवत्वसनादिना वक्षादि तेधारयेत् तत्रैव धारयेद्यवागूं भक्तेन धारणं
स्य प्रशान्त्यर्थं उदावर्ते गुल्मरोगे उदरेपि पिबेत् ५८ पवने वातरोगे यवागूं भुक्त्वा वातग्रन्थिना प्राणवायु
निरोधं प्रतिक्षिपेन्नाशयेत् कम्पे देहवेपथो स्थिरं यथा भवति तथा महाशैलं मनसि धारयेद्येन कम्पो न प्रपतीत्यर्थः ५९

155

द्विवाते लोहलत्ते वा चेंधारयेत् वाधिर्ये कर्णयोर्गौरवे तत्स्मात्तैः पिपासितः अम्लं फलं आम्रादिकं ध्यायेत् ९० रुजा रोगः तस्य रोग
स्योपकारिणीं प्रतिकारिणीं धारणां धारयेत् दाहिनीं तृषायां ९१ स्मृतिलोपस्योपकारिणीं धारणामाह कीलमिति ९२ मानुषव
तिरिक्तात्सत्वाज्जाता वाधा पलाश्चिकित्सिता स्तदा भवति यदा द्यावा पृथिव्यौ वायुश्चीवाव्यापिनो धारयेत्तदा ९३ एतदेव स्पष्टयति अ
मानुषमिति अमानुषं सत्वं भूतपिशाचादिकं योगिनमंतर्मनुस्सिंप्रविशेद्यदि तदा वाय्वग्न्योर्धारणेन एनं देहसंस्थं विनिर्दहेदि

विघाते वचसो वा चं वाधिर्ये श्रवणेन्द्रिये तथैवाम्ल फलं ध्यायेत्तृष्णार्तो रसनेन्द्रिये ९० यस्मि
न्यस्मिन्रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारिणीम् धारयेद्धारणां तृष्णायां शीतां शीते च दाहिनीं ९१ कीलं शि
रसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताडयेत् लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सद्यो योगिनस्तेन जायते ९२ द्यावा
पृथिव्यौ वायुश्रीव्यापिनावपि धारयेत् अमानुषात्सत्वजाता वाधास्ताश्चिकित्सिताः ९३ अ
मानुषं सत्वमंतर्योगिनं प्रविशेद्यदि वाय्वग्निधारणेनैनं देहसंस्थं विनिर्दहेत् ९४ एवं सर्वा
त्मना रक्षा कार्या योगविदा नृप धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ९५ प्रवृत्तिलक्षणा
ख्यानाद्योगिनो विस्मयात्तथा विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ९६ अलौल्यमा
रोग्यमनिष्ठुरत्वं गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथ मं चिह्नम् ९७

त्यर्थः ९४ उक्तमुपसंहरति एवमिति तत्र हेतुः धर्मार्थेत्यादि ९५ न च सर्वं कृत्यादिवयोगप्रवृत्तिं स्वात्मनः कस्य चिद्ख्यापयेदित्याह
योगाभ्यासेन प्रवृत्ते प्रवर्तमानस्य सिद्ध्यादेर्लक्षणस्याख्यानादन्येभ्यः कथनात् विस्मयान्मैतन्मादात्म्य सिद्धकान्यामत्तस्य प्रा
प्त्य ऽहंकाराच्च योगिनः साधितमपि योगस्य विज्ञानं विलयं यस्माद्याति तस्मात्प्रवृत्तयो गोप्या इत्यर्थः प्रवृत्तयः सिद्धीनादर्शकं वा ९६

योगसिद्धेः सूचकानि पूर्वलिंगान्याह अलौल्यमिति अचापलं अलोलुपत्वं वा अनि
ष्ठुरत्वमपारुष्यं वर्णावाप्तकृतिः लघु

मा॰ त्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादं स्वरसौष्ठवं च गंधः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदंतीति ९७ अथ परत्वं योगलक्ष
पु॰टी॰ णमाह अनुरागमिति स्नेहं याति प्राप्नोति सत्त्वानि जीवान् न विभ्यति नोद्विजंते एतदुत्तमं योगसिद्धेर्लक्षणं यस्मान्नोद्वि
१५९ जते लोको लोकान्नोद्विजते च य इति गीतास्व ९८ तितिक्षापि योगस्य लक्षणमित्याह शीतोष्णादिभिरिति अत्युग्रैरसुलक्ष्यैः
तस्य योगिनो योगस्य सिद्धिरुपस्थिता प्रत्यासन्नवर्त्तिनी ९९ त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः एवं सर्वांगं योगं निरूप्येदानीं तस्यतद्
सिद्ध्यभिलाषात्मकान्विघ्नभूतानुपसर्गानाह उपसर्गा इत्यादिना दृष्टे सात्त्वात्मते १ तानाह काम्याः क्रियाः सकामकर्मा

156

अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनात् न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धेर्लक्षणमुत्तमं ९८ शीतोष्णा
दिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न विद्यते न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ९९ इति श्रीमार्कंडे
यपुराणे पितापुत्रसंवादे अलर्कोपाख्याने योगनिरूपणं नाम त्रयश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४३ दत्ता
त्रेय उ॰ उपसर्गाः प्रवर्त्तंते दृष्टे ह्यात्मनि योगिनः ये तांस्ते संप्रवक्ष्यामि समासेन निबोध मे १ का
म्याः क्रियास्तथा कामान्मानुष्यानभिवाञ्छति स्त्रियो दानफलं विद्यां मायां कुप्यं धनं दिवं २ ॥
देवत्वममरेशत्वं रसायनचयः क्रियाः मरुत्प्रपतनं यज्ञं जलाग्न्यावेशनं तथा ३ श्राद्धानां सर्व
दानानां फलानि नियमांस्तथा तथोपवासात्पूर्त्ताच्च देवताभ्यर्चनादपि तेभ्यस्तेभ्यश्च कर्मभ्य

णि मनुष्याणामिमे कामास्तान् कामानाह स्त्रिय इति दानस्य दत्तस्य फलं मायां इन्द्रजालादिकं अघटितं हाटकादि कुप्यं २
रसायनसाधनेन वयसः प्राप्तुषः क्रियाः अपूर्वदर्शनं भृगुभ्यः प्रपातेभ्यः पतनं वशानं स्तंभनं ३ नियमान्नियमानां फला
नि षष्ठ्यर्थे द्वितीया उपवासादनशनात् पूर्त्तात् वापीतडागारामकूपादिभ्यः सकाशात् देवानामभ्यर्चनात् तेभ्यस्तेभ्यः पुण्य
कर्मभ्यो नुष्ठितेभ्य उपसृष्टो वापितः फलानि वाञ्छति ४ ॥

अस्य निवर्तनोपायमाह विघ्नमिति इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण वर्तमानं विघ्नं यत्नात् हठकारणं यथा तु तदाह ब्रह्मसंगिसं ६
गयुक्तं यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेदिति गीतासु ५ सत्त्वोद्भवाः सात्त्वाः
तानाह प्रातिभ इति चित्तमात्रेऽनन्यमविसंवादकं ज्ञानमुत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिभात्यस्याग्रगतं प्रातिभं श्रवणेन्द्रियात्तथाविधाद्दूरा
गतं श्रावणं देवेभ्य आगतं दैवं भ्रमो नाम मिथ्यामतिः आवर्तस्तोयस्येव ज्ञानस्यावर्तः कटुकोदयाः पुनः संसारावटपातना
त्कठोरोदयाः ७ तत्र प्रातिभमाह वेदार्था इति प्रातिभ उपसर्गः ८ श्रावणमाह शब्दार्थानिति योजनानां सहस्रेभ्याहस्त

विघ्नमित्थं वर्तमानं यत्नाद्योगी निवर्तयेत् ब्रह्मसंगि मनः कुर्वन्नुपसर्गात्प्रमुच्यते ५ उपसर्गै
र्जितैरेभिरुपसर्गास्ततः पुनः योगिनः संप्रवर्तन्ते सात्त्वराजसतामसाः ६ प्रातिभः श्रावणो दै
वो भ्रमावर्तौ तथापरौ पञ्चैते योगिनां योगविघ्नाय कटुकोदयाः ७ वेदार्थाः काव्यशास्त्रार्था वि
द्याशिल्पान्यशेषतः प्रतिभाति यदस्येति प्रातिभः स तु योगिनः ८ शब्दार्थानखिलान्वेत्ति शब्दं
गृह्णाति चैव यत् योजनानां सहस्रेभ्यः श्रावणः सोऽभिधीयते ९ अष्टौ यदा च दृश्यंते समंताद्देव
योनयः उपसर्गं तमप्याहुर्दैवमुन्मत्तवद्बुधाः १० भ्राम्यते यन्निरालम्बं मनो दोषेण योगिनः
समस्ताचारविभ्रंशाद्भ्रमः स परिकीर्तितः ११ आवर्त इव तोयस्य ज्ञानावर्तो यदाकुलः विघ्ननाश

सकाशात्तं शब्दं गृह्णाति शृणोतीत्यर्थः स श्रावणः ९ दैवमाह अष्टौ देवयोनयो ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्राद्याः समंताद्दृश्यंते प्र ५
वीक्ष्यंते तं दैवमुपसर्गमाहुः उन्मत्तवदिति गर्वोद्धावशितचित्तवत् १० भ्रममाह दोषेण कामादिना निरालम्बं योगिनो ६८
मनो भ्राम्यते समस्तानामाचाराणां विभ्रंशाद्यथोचिताचलनात् ११ आवर्तमाह ज्ञानावर्तेकरविंशादिरूपे परिमितेज्ञानप्रवाव

हठ० उपसर्गः प्र० ५ १५

येनैः आत्मिमादिभिर्महाघोरैरुपसर्गैर्नाशितयोगाः सकला देवयोनयः पुनः पुनरावर्तंते अत एवेषां निर्हरणे यत्नो योगिना वि
धेय इत्यर्थः १३ तन्निर्हरणोपायमाह प्रावृत्येति शुक्लं शुद्धसत्वात्मकं मनोमयं कम्बलं आहृत्य परिधाय परमं ब्रह्म चिंतयेत् त
त्प्रवणं तत्परं मनो विधाय येनोपसर्गपिशाचा एतन्मनो नोपसर्जंति १४ योगे एव युक्तो वदितोनयदिमितासत्तुद्दसिद्धिपुरस्कृतः
लघ्वाहारः आलस्यनिद्रातंद्रादिनिर्हरणाय मिताहारः जितेंद्रियः ब्रह्मचर्यपरः भूराद्याः सप्त सूक्ष्माः धारणा मूर्ध्नि धारयेद्येनास्य
देहात्म्यं सत्स्यतीत्यर्थः १५ तत्र भूमिधारणामाह यदि त्रीभुवनं धारयेद्योगी ततस्तस्मात् सौख्यभुवो विभूत्यैक्यं प्रतिपद्यते

एतैर्नाशितयोगास्तु सकला देवयोनयः उपसर्गैर्महाघोरैरावर्तंते पुनः पुनः १३ प्रावृत्य कम्बलं शु
क्लं योगी तस्मान्मनोमयं चिंतयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवणं मनः १४ योगयुक्तः सदा योगी लघ्वाहारो
जितेंद्रियः सूक्ष्मास्तु धारणाः सप्त भूराद्या मूर्ध्नि धारयेत् १५ धरित्रीं धारयेद्योगी तत्सौख्यं प्रतिप
द्यते आत्मानं मन्यते चोर्वीं तद्गंधं च जहाति सः १६ तथैवाप्सु रसं सूक्ष्मं तद्वद्रूपं च तेजसि स्पर्शं वा
यौ तथा तद्वद्बिभ्रतस्तस्य धारणां १७ व्योम्नः सूक्ष्मां प्रवृत्तिं च शब्दं तद्वज्जहाति सः १८ मनसा सर्व
भूतानां मन्स्याविशते यदा मानसीं धारणां बिभ्रन्मनः सौख्यं जहाति सः १९ तद्वद्बुद्धिमशेषां

प्राप्नोति ततस्तदैक्यं प्राप्यात्मानं उर्वीभूतं मन्यते एवं रण सत्वानां वेत्ति तत्ववित् परित्यजति संप्राप्य बुद्धिं सौख्य
तां वशीकृत्य तस्माद्भुवो गंधं शिष्टं जहातीत्यर्थः १६ एवमन्येष्वप्वादिषु धारणया वशीकृतेषु तदैक्येन तेषां विभूतिसौख्यमनुभू
य रसादिसूक्ष्मतया स्थितान् जहातीत्यर्थः तद्वत्तस्य व्योम्नो धारणां बिभ्रद्योगी तदैक्यसौख्यमनुभूय सूक्ष्मां प्रवृत्तिं तस्य शब्दं जहाती
त्यर्थः १८ मनसा करणभूतेन सर्वभूतानां मनो यथा विशते मानसीं धारणां बिभ्रन् तदैक्यसौख्यमनुभूय तन्मनस्त्यजन् जहाति १९
सप्तमीं धारणामाह सत्वानां जीवानां धारणया तदैक्यं वेत्ति ततस्तत्सौख्यं प्राप्य तां त्यजतीत्यर्थः २०

एतानि सप्त तत्त्वाणि ग्रहमेतान्यसीति क्रमात्क्रमं तद्देके न तत्तो त्वमनुभूय परित्यजति पाठांतरे एतानि तत्त्वाणि परि
त्यज्य सत्त्वे परमार्थं ब्रह्माणि स्वात्मानं योजयेदित्यर्थः एवं सम्यग्विज्ञाय यो ब्रह्मात्मैक्येन तिष्ठति तस्य परयोगिनः पुनर्ज
न्मबंधो न विद्यते न स पुनरावर्तते इति श्रुतेः २१ सोऽयं सोऽस्य दृष्टादृष्टानतत्त्वं स्वासिद्धितैदैक्येन तदात्मिकां विभूतिमेकां
परामुत्तरां पुनः रंजयेद्वशीकुर्यादित्यर्थः २२ न च तास्वेकत्रैवासक्तिं भजेदित्याह यस्मिन्निति रागमासक्तिं विनश्यति पुनः
संसारपथ्यमवतरति स्यात्रनुपतिमंत्रणे संगस्याकरणं पुनरनिष्ट्रसंगादिति भगवान्पतंजलिः २३ तत्त्वानि भूतानि

परित्यजति तत्त्वाणि सप्त त्वेतानि योगवित् सम्यग्विज्ञाय योलर्कं तस्यावृत्तिर्न विद्यते २१ ए
तासां धारणानां तु सम्प्राप्तानां सोऽयमात्मवान् दृष्ट्वादृष्टानतः सिद्धिमेकामेकां परां जयेत् २२
यस्मिन्यस्मिंश्च कुरुते भूते रागं महीपते तस्मिंस्तस्मिन्समासक्तिं संप्राप्य स विनश्यति २३ तस्मा
द्विदित्वा तत्त्वाणि संसक्तानि परस्परं परित्यजति यो योगी स परं प्राप्नुयात्पदं २४ एतान्येव तु
वन्यायसमस्तत्त्वाणि पार्थिव भूतादीनां वियोगेन सद्भावस्तस्य मुक्तये २५ दृष्ट्वादिषु समासक्ति
रित्येतदविलंजगत् पुनरावर्तयेद्रूप ब्राह्मणान्तरमानुषं २६ समेता धारणा योगी समतीत्य
यदीच्छति तस्मिंस्तस्मिंल्लयं तत्र भूते याति नरेश्वर २७ देवानाम सुराणां च गन्धर्वोरगरक्षसा
म् देहेषु यमायाति संगं नाप्नोति न कुचित् २८

गंधादीनि परस्परं समासक्तानि यो योगी त्यजति स परं पदं परब्रह्मात्वं प्राप्नुयात् २४ तथा पसमासत्त्वासद्भावः सत्तानत्त्वस
ग्रोक्तक्रमेण वियोगे तेषु भूतेषु मुक्तये प्रभवतीत्यर्थः २५ गन्धाद्यासक्तिरेव च बन्धहेत्वाह गन्धादिष्विति गंधाद्यासक्तिरेव
ब्रह्मण्यादिकमविलं जगत्पुनरावर्तयेज्जन्माद्यं प्रावर्तयेत् २६ एतानि धारणाभिर्वशीकृत्यापि यदि स्वेच्छया तां तां विभू
तिमिच्छति तदा नास्य बंधश्चासक्तिविरहादित्याह समेता इति समतीत्यातिक्रम्य २७ न के
लं भूतेषु यावता भौतिकेष्वपि नासक्तिं भजेदित्याह देवानामिति २८

एवंधारणासप्तकेन मुख्येन संप्राप्तप्रभावस्य योगिनो यत्ने नैवाष्टविधमणिमादिकमैश्वर्यं सिद्ध्यतीत्याह अणिमेति २९ एवं नि-
रतिशयं सुज्ञानं सूचयतीति तथा तान् ३० क्रमेणैताः सिद्धीर्लक्षयति सूक्ष्मादिति सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोऽणीयान् अ-
णिमा यतः शिलादिकं निरन्तरमपि प्रविशति शीघ्रत्वाल्लाघवाल्लघिमा इच्छासमनन्तरमेव महास्तम्भादीन्निर्वहति इति ता-
दृशाल्लाघवाल्लघिमा केचित्तु लघिमा लघुर्भवति यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं यातीत्याहुः महिमा माहात्म्यमस्य भ-
वति शेषाशेषाणां ब्रह्मादीनामीश्वराणामपि पूज्यत्वात् केचित्तु महिमा यतो महान्भवति येन समस्ते ब्रह्माण्डेऽपि न समवैतीत्या-
अस्य योगिनो प्राप्यं यद्यस्मान्न भवति प्राप्यत्वात् प्राप्यसाम्यात् ब्रह्मलोके चित्तप्राप्तिर्नामास्य सिद्धिर्यया भूस्थितोऽङ्गुल्यग्रेण

अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं च तथापरम् २९ यत्रका-
मावसायित्वं गुणानेतांस्तथेश्वरान् प्राप्नोत्यष्टौ नरव्याघ्र परनिर्वाणसूचकान् ३० सूक्ष्मात्सूक्ष्म-
तमोऽणीयाञ्छीघ्रत्वाल्लघिमा गुणः महिमाशेषपूज्यत्वात्प्राप्तिर्नाप्राप्यमस्य यत् ३१ प्राका-
म्यमस्य व्यापित्वादीशित्वं चेश्वरो यतः वशित्वाद्वशिता नाम योगिनः सप्तमो गुणः ३२ यत्रेच्छा-
स्थानमप्युक्तं यत्र कामावसायिता ऐश्वर्यकारणैरेभिर्योगिनः प्रोक्तमष्टधा मुक्तिसंसू-
चकं भूप परं निर्वाणमात्मनः ३३ ततो न जायते नैव वर्धते न विनश्यति नापि क्षयमवाप्नोति

चन्द्रमसं स्पृशतीत्याहुः ३१ अस्य योगिनः प्राकाम्यं पर्याप्तत्वं व्यापित्वात् केचित्तु प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यतो भूमौ निमज्जति उ-
दकेऽउन्मज्जतीत्याहुः यतः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थो य ईश्वरोऽत ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवस्थानाप्ययानामीष्टे इति भू-
तभौतिकानमस्य वशत्वादेतास्य वशिता वाशित्वं नाम सप्तमो गुणः ३२ यत्रेच्छायाः स्थानं स्थापनं स्यात्संकल्पतायत्तास्य सं-
कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्तीति कामावसायिता अन्येषां निश्चया निश्चयमनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चितवाः
पदार्था निश्चयमनुविधीयन्त इति ऐश्वर्यमीश्वरत्वं तस्य कारणैरेभिर्योगिनः अष्टधा मुक्तेः संसूचकं परमात्मनिर्वाणं प्रोक्तम् ३३

यथा जलं जले निक्षिप्तमेकं याति तथा योगिनः आत्मा परमात्मनि साम्यं सामरस्यं अभ्येति ४१

किंच भूतेभ्यो व्यतिरिक्तत्वान्न तस्य छेदादयो भवंतीत्याह छेद्यमिति भूमेर्भिन्नत्वाच्छेदं न प्राप्नोति भूम्यात्मकं हि वस्तु दिकं
कुठारादिना करणेन छेदं प्राप्नोति अयं तु न तथा अद्भ्यो व्यतिरिक्तत्वात् क्लेदं न प्राप्नोति तेजसो व्यतिरिच्यमानो दाहादं च न
प्राप्नोति वायोर्व्यतिरिक्तत्वाच्छोषं च न लभते सर्वव्यतिरेकवत्त्वे हेतुः न च शब्दाद्यैर्ग्राह्यमाणो विन्द्रियवर्गैर्ग्राह्य इत्यते गृ
ह्यते इन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्तत्वात् अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यत् अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं इति वाक्य
तेरस्य सुखात्यसुच्यते इत्यादिश्रुतेः २५ न चास्यैतेऽक्तस्यात्माशब्दादयः संति यतस्तद्ग्राह्यास्तेषां शब्दादीनां योभोक्ता स
छेदं क्लेदं च न प्राप्नोतीत्याह शोषं भूतादिनो न च भूतवर्गोऽद्वाप्नोति शब्दाद्यैर्गृह्यते न च २५ न चास्य संति
शब्दाद्यास्तद्ग्राह्यास्तेन न युज्यते २६ यथादिकानकं खंडमपद्रव्यवदग्निना दग्धदोषं द्वितीयेन खं
डेनैक्यं व्रजेत्सदा २७ न विशेषमवाप्नोति तद्वद्योगाग्निना यतिः निर्दग्धदोषस्तेनैक्यं प्रयाति ब्रह्म
णा सह यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् तदाख्यस्तन्मयीभूतो न गृह्येत विशेषतः
परेण ब्रह्मणा तद्वत् प्राप्यैक्यं दग्धकिल्बिषः योगी याति पृथग्भावेन कदाचिन्महीपते ४० यथा
जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमनुगच्छति तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मनि ४१
तेः शब्दादिभिर्न युज्यते भोक्तुर्व्यतिरिक्तत्वेनैवास्थितत्वोपलब्धेरिति २६ ननु यथा शब्दादिभिर्विलक्षणो भावैरयं न युज्यते तथैव
कथं विलक्षणेन शुद्धेन ब्रह्मणा विद्याशुद्धो जीव ऐक्यं लभत इत्याशंक्य दृष्टांतेन तयोरैक्यं समर्थयति यथादीति कानक
स्येदं खंडं कानकं अपद्रव्यवन्मलद्रव्ययुक्तं अग्निना दग्धो दोषो मलं यस्य द्वितीयेन शुद्धेन खंडेनैक्यं समानत्वं व्रजेत् न च विशेषमवा
प्नोति २७ तथा प्राक्तयोगाग्निना यतिः योगी निर्दग्धदोषः तेन ब्रह्मणैक्यं प्रयाति न च विशेषमाप्नोति २८ ब्रह्मणा सामरस्यं भू
योदृष्टांतमाह यथेति चंदनाग्नौ सरलाग्निर्निक्षिप्तः समानत्वमैक्यं व्रजेत् तदाख्यात स्यैव चंदनादेराख्या यस्य न तु सरलाग्नेः

युतस्तन्मयीभूतस्तत्स्वभावतामापन्नः विशेषतो न गृह्येत ३९ तद्वत्परेण ब्रह्मणैक्यं प्रा
प्य दग्धकिल्बिषो निर्दग्धाविद्यामलो योगी ब्रह्मणः पृथग्भावेन कदाचिद्याति ४०

मा॰ पु॰ टी॰ १५९

159

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः अथ परिपक्वयोगस्य योगिनो भिक्षान्नेनात्मवृत्तिं भगवन्निति चर्यामाचारं ब्रह्मवर्त्मनि
ब्रह्ममार्गे अनुसरन् अनुगच्छन् न सीदति न ग्लानो भवति १ अत्रोत्तरमाह मानेत्यादि यावेतौ प्रसिद्धौ मानः प्रीतिकरो जनानां
नो अपमानश्चोद्वेगकरः लक्षणं सामान्यानां तावेव मानापमानौ विपरीतार्थौ मानः उद्वेगकृत् अवमानः प्रीतिकृत् सिद्धिकार
कौ सिद्धेः साधनौ विरुद्धेन नालौकिकचर्यावान् योगी विज्ञातव्यः स्मृतः भवति २ तदेव स्पष्टयति मानापमानाविति
विषमं घोरं ३ अस्यालौकिकीं चर्यामाह चक्षुषा पूतं पादन्यसेत् यथा तथा संचरणशीलो भवेद् इति पिबेत् विचार्य चर

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे अलर्कोपाख्याने योगसिद्धिनिरूपणं नाम चतुस्त्रिंशत्त
मोऽध्यायः ४४ अलर्क उ॰ भगवन्योगिनश्चर्यां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ब्रह्मवर्त्मन्यनुसरन्यथा यो
गी न सीदति १ दत्तात्रेय उवा॰ मानापमानौ यावेतौ प्रीत्युद्वेगकरौ नृणां तावेव विपरीतार्थौ योगिनः
सिद्धिकारकौ २ मानापमानौ यावेतौ तावेवाहुर्विषामृते अपमानोऽमृतं तत्र मानस्तु विषमं वि
षं ३ चक्षुःपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलं सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतं च चिन्तयेत् ४ आतिथ्य
श्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च महाजने च सिद्ध्यर्थं न गच्छेद्योगवित्क्वचित् ५ व्यस्ते विधूमे व्यङ्गा
रे सर्वस्मिन्भुक्तवज्जने अटेत योगविद्भैक्ष्यं न तु तेष्वेव नित्यशः ६ ॥

रशीलो भवेदित्यर्थः वस्त्रपूतमिति पवित्राहारः स्यात् सत्यपूतामिति मितं सत्यवादी स्यात् बुद्धिपूर्वमिति विशिष्टं चिन्तयेत्
ज्ञानीयाद्विसृक्तं ४ भिक्षाटने चास्य लौकिकीं रीतिमेवेत्याह आतिथ्येत्यादि महाजने पूजादिना प्रसन्ने मत्स्तवेन न सिद्ध्यर्थं भि
ति भिक्षाया प्राप्तिबलाभार्थं ५ अथ भैक्षयोगी भैक्षमटेत तत्राह व्यस्त इति भाण्डशौच्ये व्यस्ते यथं ते विधूमे धूमहीने व्यंगा
रे इत्युल्मुकादिभिः शून्ये सर्वस्मिन् जने भुक्तवति विभक्तिलोपश्चार्षः नन्वेवं सर्वालाभे कथं वर्तेत तत्राह नत्विति न तेष्वेव नित्यशो

तदेवाह यथेति एतं योगिनं युक्तो वहितः मानादिनिमित्तक्रोधहर्षाभाववान् सतां साधूनां वर्त्म ब्रह्ममार्गं तु सरणं न दूषयन्
माने हर्षवान् अवमाने क्रोधवान् इति न गर्हयेत् ७ भिक्षास्थानानामस्य नियमयति भैक्षमिति यायावराणां सस्थानिकेषु गृहेषु एतद्द्व
येषु भिक्षा श्रेष्ठा प्रथमा या वृत्तिर्जीविकास्य योगिन उपदिश्यते ८ अत्र पतंत्वानवममप्याह अथेति शालीनेषु अधृष्टेषु अप्र
कटीकृततत्त्वसुकृतेषु दांतेषु जितेंद्रियतेषु श्रोत्रियेषु वेदाध्ययनशीलेषु महात्मसु ब्रह्मानुभववत्सु तादृशेषु भिक्षाचर्या
मध्यमा कथ्यते ९ चरमामाह अतऽइति अत ऊर्ध्वमिति पूर्वोक्तानंतरमित्यर्थः अदुष्टेषु सदाचारेषु अपतितेषु स्वधर्मनिर

यथैवमवमन्यंते जनाः परिभवंति च तथा युक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न दूषयन् ७ भैक्षं चरेद्गृहस्थेषु
यायावरगृहेषु च श्रेष्ठा तु प्रथमा चेति वृत्तिरस्योपदिश्यते ८ अथ नित्यं गृहस्थेषु शालीनेषु चरे
द्यतिः श्रद्दधानेषु दांतेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु ९ अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अदुष्टापतितेषु च भैक्षचर्या
विवर्णेषु जघन्या वृत्तिरिष्यते १० भैक्षं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव वा फलं मूलं प्रियंगुं वा कणपि
ण्याकसक्तवः ११ इत्येते वै शुभाहारा योगिनः सिद्धिकारकाः तत्प्रयुंज्यान्मुनिर्भक्त्या परमेण
समाधिना १२ अपः पूर्वं सकृत्प्राश्य तूष्णीं भूत्वा समाहितः प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमा ह्याहु
तिः स्मृता १३ अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा उदानाय चतुर्थी स्याद्व्यानायेति च पंचमी

तेषु वर्णेषु क्षत्रियवैश्यशूद्रादिषु विप्रेषु अयं जघन्या चरमा वृत्तिरिष्यते १० भैक्षमन्नमस्य केवलं प्राणसंधारणमात्रं न तु कर
णप्रीतिनिमित्तं महदाहारादिकमित्याह भैक्षमिति तक्रं गोरसं पयो दुग्धं यावकं यवानां विकारं प्रियंगुनाकणाः धानाः
पिण्याको निःसारं वस्तु ११ प्रयुंज्यात् उपयुंज्यात् भक्षयेत् १२ प्राश्य आचाम्य १३ १४ प्राणायामैः पृथक् प्राणानामाहुतीर्दत्वा १५

मा॰
पु॰ टी॰
१६॰

160

एवंयोगिनो वृत्तिचर्यामभिधाय व्रतान्याह अस्तेयमिति अस्तेयं चौर्याभावः ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंगत्यागः त्यागोऽपरिग्रहः अलोभः आधिक्य
लिप्साभावः अकल्कता निष्कपटत्वं अहिंसा प्राणिजातपीडाभावः परमः प्रकृष्टोऽयेषु पंचस्वपि श्रेष्ठीयमहिंसा १६ अथ नियमानाह
अक्रोध इति परैस्ताडितोऽपि क्रोधाग्निप्रज्वलनं तदभावः गुरूणां शुश्रूषा सेवा शौचं बाह्यान्तरं द्विविधं आहारस्य लाघवं मितत्वं नि
त्यं स्वाध्यायो वेदाभ्यसनं १७ स्वाध्यायस्य नियमं योगिन आह सारभूतमिति सारभूतं ज्ञानं तत्कार्यस्य योगस्य साधनमुपका
रकं न च बहुज्ञानं तत्रोपयुक्तं तत्परो भवेदित्याह ज्ञानानामिति हि यस्मात् यज्ज्ञानानां नानाशास्त्रीयबोधकानां बहुता योग

अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च त्यागोऽलोभोऽकल्कता व्रतानि पंच भिक्षूणामहिंसापरमाणि वै १६ अ
क्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवं नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्तिताः १७ सा
रभूतमुपासीत ज्ञानं तत्कार्यसाधनं ज्ञानानां बहुता येयं योगविघ्नकरी हि सा १८ इदं ज्ञेय
मिदं ज्ञेयमिति यस्तृषितश्चरेत् अपि कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् १९ त्यक्तसंगो जित
क्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् २० शून्येष्वेवावकाशे
षु गुहासु च वनेषु च नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् वाग्दंडः कर्मदंडश्च मनोदंडः

स्य विघ्नं विघातं करोतीति तथा तथा च गीतासु नियमितं यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य
विजानत इति १८ अनेकज्ञानेच्छयानिष्ठस्य योगिनो ज्ञेयाभावमाह इदमिति तृषितः पिपासित इव जलं ज्ञेयं ज्ञातुं योग्यं
१९ अतः सर्वाणि ज्ञानानि परित्यज्य ध्यानाभ्यासनिष्ठ एव भवेदित्याह त्यक्तसंग इति पिधाय निरुद्ध्य बुद्ध्या अवसायात्मि
कया निवेशयेत् तत्परं कारयेत् २० ध्यानाभ्यासयोग्यप्रदेशमाह शून्येष्विति अवकाशप्रदेशेषु उपक्रमेत् अभ्यसेत् २१ सिद्धस्य

समदर्शित्वं महायोगिनो मुख्यं लक्षणमित्याह सर्वमिति ईदृशे यत्सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत्सर्वं यस्य योगिन आत्ममयं ज्ञानस्वभावेन।
हि ज्ञानात्स्वेतभावाः केनचिद्विषयीकृताः ज्ञानादृतेनार्थसत्ता ज्ञानरूपं ततो जगदित्यर्थः यद्वा गुणागुणमयं सगुणं ईश्वरजीवादिकं जडमी
र्गो अगुणमविद्यमानगुणं निर्गुणं ब्रह्म च यस्यात्ममयमेव तस्य योगिनः कः प्रियः को वा अप्रियः प्रियाप्रिययोर्विषयपक्षपातित्वा
त्तस्य निर्विषयत्वेन सर्वतोऽतीतत्वात् ४३ तदेव पुनराह विशुद्धबुद्धिर्विषयशीत्यभावात् तत्र हेतुः समलोष्टकाञ्चनः द्वेषोपादेयादिबुद्धि
रहितः समस्तभूतेषु च अत्माथमादिरूपजयास्थितेषु यः समत्वेनाहितः स्थितः विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके

सर्वमात्ममयं यस्य सदसज्जगदीदृशं गुणागुणमयं तस्य कः प्रियः को नृपाप्रियः विशुद्धबुद्धिः स
मलोष्टकाञ्चनः समस्तभूतेषु च यः समाहितः स्थानं परं शाश्वतमव्ययं च यतिर्हि मत्वा न पुनः प्र
जायते ४४ वेदाः श्रेष्ठाः सर्वयज्ञक्रियाश्च यज्ञाज्जप्यं ज्ञानमार्गश्च जप्यात् ज्ञानाद्ध्यानं सङ्गरागव्यपेतं
तस्मिन्प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ४५ समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी शुचिस्तथैकान्तरतिर्यतेन्द्रियः समा
प्नुयाद्योगमिमं महात्मा विमुक्तिमाप्नोति ततः स्वयोगतः ४६ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवा
दे अलर्कोपाख्याने योगिचर्यानिरूपणं नाम पंचत्रिंशतमोऽध्यायः ॥

च ये द्विजाः समदर्शिनः इति गीतासु सयोगी परस्थानं ब्रह्माख्यधाम शाश्वतमविनाशि अव्ययं शरीरादिक्षयेष्वव्ययस्थं मत्वा ज्ञात्वा न पुनः प्र
जायते मुच्यते इत्यर्थः ४४ वेदाध्ययनसत्कर्मानुष्ठानादिक्रमेण योगिनो ब्रह्मभूयमाह वेदा इति सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यो वेदाः श्रेष्ठास्तेषु च यतिपा
दिना यज्ञक्रियाश्च काम्यवर्जिताः श्रेष्ठा उत्तमाः यज्ञाच्च जप्यमानसक्रियात्मकोपासनादि श्रेष्ठं तस्माज्जपात्स्वरूपाज्जप्याच्च ज्ञानं ज्ञायतेनेन परे
तत्त्वमिति श्रुतस्मात्तत्स्मादिवाक्यविचारः श्रेष्ठं तस्माज्ज्ञानाच्च ध्यानं संगेन फलाभिसंधानेन रागेण वनितास्वर्गादिविषयसाव्ययेन रहितं त
च्छ्रेष्ठं ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते इति स्मृतेः तस्मिन्ध्याने प्राप्ते चिरात्स्थिरे सति शाश्वतस्य सनातनस्योपलब्धिरनुभवो भवतीत्यर्थः ४५ उक्तस्य यो

नमस्तेहीगांपयस फलमाह समाप्तितेति ॥

एकाग्रीकृतचित्तः त्वमेव परमुक्तरूपे यस्मान्न स्वर्गादीन् मनेन विरागो दर्शितः अप्रमादी प्रमादो योगाभ्यासविषयमनवधानं तदभाववान् अप्रमादी
मा० पु० शुचिर्बाह्यान्तरशुद्धिविषयशौचवान् एकान्तरतिर्विविक्तसेवी विजितवितेपासद्दिगम्य दिग्यर्थः यतेन्द्रियो निरुद्धकरणग्रामः प्रत्याहृतशब्दा
टी० द्यर्थः एवमेभिर्गुणैः साधनैः स महात्मा मुमुक्षुर्योगं प्राप्नुयात् ततस्तेन तस्मादेव योगात् किं जन्ममरणप्रवेशं विरतिमाप्नोतीत्यर्थः ५
१६१ प्राप्नोति एवं च व्याख्यातमध्यायः एवं सफलं योगं निरूप्येदानीं लघुर्दोषशमार्थः स्वादिमादिषु प्रदेशेषु योगमार्गाणां निर्देशो विहित
स्तानि निरूप्येतमोंकारस्वरूपनाम सहरूपनामिदयउक्तान्तवादपूर्वकमवतारयति एवमिति एवं प्रोक्तप्रकारेण योगी सम्यग्यथा
भवति तथा योगे व्यवस्थितो लब्धानुष्ठानमार्गलब्धः सन्नन्तरान्तराणां शतैरपि तस्माद्योगात् आवर्तयितुं यातयितुं शक्यो न भवति यद्य
प्ययमिह योगप्रवेदे पातादप्यस्य योगिनो योगभ्रष्टस्यैवं एककर्मिषु एवमारम्भमर्जित पुण्यलोकान्प्राप्य पुनः प्राप्य योगिनां कुले

दत्तात्रेय उवाच एवं यो वर्तते योगी सम्यग्योगव्यवस्थितः। न स व्यावर्तितुं शक्यो जन्मान्तरशतै
रपि १ दृष्ट्वा च परमात्मानं प्रत्यक्षं विश्वरूपिणम्। विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम् २
तत्प्राप्तये महत्पुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत्। तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं शृण्वतः परम् ३ ॥

जन्मान्तरसहस्रैरेव सर्वाभ्यासेन तमेव योगमभ्यसन् च्युतः इति भावः १ तस्य चाभ्यस्तस्य योगस्य फलं परमात्मदर्शनमाह दृष्ट्वेति परमा
त्मानं जीवात्मनः परप्रतिष्ठारूपं प्रत्यक्षं करतलफलवत् इति संदिग्धं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य तं विशिनष्टि विश्वरूपिणं जगन्मूर्तिं न तेन विना जग
तः स्वरूपं किंचिद्दृष्टं तदेव प्रपञ्चयति विश्वतः पादाः शिरांसि ग्रीवाश्च यस्य जगन्मूर्तित्वात्तस्यानिष्पन्नमात्रं कृपया तत्पादादिसंभावन
प यानि मतं समर्थयते विश्वेशमिति विश्वस्येशं नियन्तारं अत्र एवमाणिनां शुभाशुभादिषु प्रेरकं तथा विश्वे सर्वं शुभाशुभादि कर्मफलं
स्वर्गनरकादिकं भावयति प्रकटयतीति तथा तं दृष्ट्वा न व्यावर्तितुं शक्यो योगी निर्वृत्तमन्वयः २ तस्य प्राप्तये उपायं दर्शयति तत्प्राप्त
ये इति तस्य योगस्य प्राप्तये तस्य परमात्मनो वा महत्पुण्यं तन्मेघाप्रपञ्चमेवं प्रमोचनोपायभूतत्वात् ओमित्येकमक्षरमभिधानमभि
धेयं चाप्यापिनमविनाशिनं जपेद्धिमस्येत् भूरिमेव स्वरगेवादजायत भूर्वारितिप्रजुर्वेदात्स्वरि ॥ ॥ १६१

तिस्रामवेदात्मानिष्ठकालिञ्जभ्यानपदेभ्योभितमेभ्यस्त्रयोवर्णाअजायंतअकारउकारोमकारइतितानेकधासमभरत्तदेतदोमितिवहूवचा
स्तेण तस्यचप्रणवस्यामित्येतदक्षरमिदंसर्वमितिसार्वात्म्यश्रुतेस्तन्मात्राणांचाकारोकारमकाराणांक्रमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचका
नांवाच्यवाचकयोरभेदमाश्रित्ययेनप्रवेस्यपूर्वस्मिन्नुत्तरोत्तरस्यप्रविलापनेनशूक्ष्मक्रियमाणेस्थूलस्यजगतोकाररूपवाच्यस्यसूक्ष्मेलवणाद
कस्मायेनप्रविलयोभवति तथासूक्ष्मस्यप्रकारणेकारणस्यतृतीयेऽर्धमात्रावाद्वैःमात्राद्वयोशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यतेइतिश्रुतेगौलिताशिवत
द्वैतभावेवाच्यानस्तातीतेप्रविलयोभवति अतःप्रणवाख्यशब्दमयत्वेनतद्वाराचाध्यानसातीतेवस्वभातीतितदेतदुक्तंतस्मामयेमदृष्णप
मोमित्येकाक्षरंजपेदिति यःपूर्वाध्याययोगिनःपंचस्तनियमेभ्यसाध्यायउक्तस्तदेवप्रणवजययवाप्यतेस्तध्यायस्यस्ययोगिनउक्तःत
स्यप्रणवस्यस्वरूपंप्रपंचयत्रवधारयेदर्थः १ तदेवमात्राणांविभागमाह अकारश्चेति अकारःसात्वःउकारोराजसःमकारस्तामसः ५ अर्थ

अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयं एता एव त्रयो मात्राः सात्वराजसतामसाः ५ निर्गुणा यो
गिनी चान्या चार्धमात्रोर्ध्वसंस्थिता गान्धारीति च विज्ञेया गांधारस्वरसंश्रया ५ पिपीलिकागति
स्पर्शा प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते यथा प्रयुक्त ओंकारः प्रतिनिर्याति मूर्धनि तथोंकारमयो योगी अक्षरे त्व

मात्राप्रणवोपरिस्थितामाह निर्गुणेति निर्गुणागुणातीताअस्याअतिसूक्ष्मामात्राभ्योद्यन्तितिस्रःऊर्ध्वम्अमात्रवाच्यानस्तातीतेद्वादशांतेसं
स्थिता अतएवयोगिनीगम्यासाचार्धमात्राकारादेर्मात्राजालस्यतस्याःसंस्कारशेषतयावर्तमानत्वात्तत्संस्कारोपाधिनैवार्धमात्रत्वेन
वाच्यापरमार्थतःसामात्रैवेत्यर्थः तस्याउपलब्धौकरणमाह गांधारीतियस्माद्गांधाराख्यःस्वरोवर्णादनिर्ह्रादाद्घुरप्रानवमस्मिन्याम्नि
विश्रांततादाश्रयउपलब्धिस्थानंयस्यास्तस्मात्सागान्धारीताख्यापिविज्ञेयागांधारस्वरग्रहणमन्येषांषड्जादीनांस्वराणांतथैवपरयामवि
श्रांतेरुपलक्षणाउपलक्षणमितितेयं ५ अस्याअभ्यस्यमानायाशिरसिब्रह्मरंध्रस्थानेभिव्यक्तिमाह पिपीलिकायागतिस्पर्शोयथोपलभ्य
तेनतथासाप्रयुक्ताअभ्यस्यमानासतीमूर्धिलक्ष्यतेउपलभ्यतेइत्यर्थः प्रत्युच्चार्यमाणोंकारसहपायिनोयोगिनोद्वादशांतविश्रांतोब्रह्मणे

162

ब्रह्मरन्ध्रद्वारा निर्गच्छन्निति यावत् ओंकारमयः दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवनेन प्राप्तदृढभूमिनया ओंकारप्रकृतिरेव योगी अत एव ब्रह्मर
न्ध्रोपलभ्य परस्मिन्नक्षराग्र इतरस्मादीशपदवाविनाशी स्थूलमात्राणां ध्वंसेन नाशेन स्वरः नासौ तेन विनाशस्वरूपानुपपत्तेरनुक्तत्वाद
त्तरो व्यापकश्च भवेदित्यर्थः ९ ओंकारो मूर्धनि प्रतिनिर्यातीत्युक्तं तदेव धनुःशरादिकल्पनयोपदिशति प्रणवो धनुरिति प्राणाश्रयः
प्रणव ओंकारो धनुः यथा धनुः सन्नेलक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथात्मशरस्यात्तरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः प्रणवेनाभ्यस्यमानेन संस्क्रि
यमाणस्तल्लक्ष्यमनोः प्रतिबन्धनात्तरेवातिष्ठते यथा धनुषा स्वक्षिप्तः लक्ष्ये स्वयं तत् प्रणवो धनुरिव धनुः शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः परम एव
जलसूर्यादिवदिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्पितो बाह्येरेव ब्रह्म एतत् लक्ष्यमिति तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्यव
मनःसमाधित्सुभिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् तत्रैवं सति अप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जिते

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॰ ओमि
त्येतत्त्रयो वेदास्त्रयो लोकास्त्रयोऽग्नयः विष्णुर्ब्रह्मा हरश्चैव ऋक्सामानि यजूंषि च मात्राः
सार्धाश्च तिस्रश्च विज्ञेयाः परमार्थतः तत्र युक्तस्तु यो योगी स तल्लयमवाप्नुयात् १ ॥

न्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्धव्यं ब्रह्म लक्ष्यं ततस्तद्वेधनादनन्तरं शरवत्तन्मयो भवेत् यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्या
त्मताप्रत्ययतिरस्कारेणाक्षरैकात्मत्वफलमापादयेदित्यर्थः एवमेवाथर्वणमुण्डकोपनिषदि पठ्यते तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राण
स्तदु वाङ्मनः तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धीति तत्रापि कस्य प्राणादिपरिज्ञानवत्ताख्यादिलक्ष्यात्मा इत्यतो विचारसमर्थ
स्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानसमाधानेन मुक्तिफलदर्शनपरतया तेनोक्तं धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानि
शितं सन्धीत आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धीति अस्य मन्त्रस्यार्थो यदुच्यते कथं वक्ष्यामि तत्रोच्यते धनुर्गृहि
त्वैः हीनादायौपनिषदं उपनिषत्सु भवं प्रसिद्धं महास्त्रं महच्च तदस्त्रं च धनुस्तस्मिन् शरं किं विशिष्टमित्याह उपासानिशितं सततर

सिध्यानेन …त्तन्पीन ॥

संधाने कुर्यात्स्वाध्यायवायथा क्रमेणेन्द्रियमनःकरणैस्तविषयाद्दिनिवर्त्त्यैलक्ष्यप्रवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः नद्दिहस्तेनेव यन्त्रयग्राप्यमनमि
हृसंभवतिनद्वागवतेनतस्मिन्वलक्षणपूरेलद्देभावोभावनातद्भूतेनचेतसालक्ष्यनदेवपयोक्तलक्षणमहत्वंहेसौम्यविज्ञीत्यर्थः यत्र
कृयतुरादिनत्रुच्यते प्रणवोधनुरित्यनेनमंत्रेण प्रणवोत्रवस्ताभिध्यायतउपसंहृतकरणग्रामस्यप्रणवोपरक्तंचेतनत्वमतिविशेषेयन्स्कृ
रतिसद्वात्मेत्यतुसंधानेप्रणवशरसंधानेतस्यविन्यतिविशस्यविशवात्रुसंधानेलक्ष्येवेधइतिनिष्कर्षार्थः १ परापररूपस्यप्रणवस्यो
पासनार्थेसमस्तव्यस्तरूपतामाह ओमित्येतदिति प्रणवोद्विविधः समस्तोव्यस्तश्चतत्राद्यःसमस्तःसमुदायशक्त्यैकजातेदेवयोगरू
ढिस्त्रीकारेणस्वामिरूं.ऽरेपदमितिवैयाकरणपरिभाषयापदंतत्स्याभिधेयभावेनसर्वात्मसूतेकूटस्थंसर्वोतुहृतत्वेनवाह्मतेचित्यका
शात्मकमोमित्येतत्सदंलक्षयति इतिशब्दः पदस्यस्वरूपनिर्देशार्थः द्वितीयंव्यस्तंप्रणवमाह त्रयोवेदास्त्यादिनाअकारेउकारोमकारः
श्चेतिकर्मधारयसमासेनकृतेद्वंद्वसमासाश्चेतिसमासस्यघातिपदिकसंज्ञाविहितानान्तंवेततत्स्तप्रयमेवपनेनासावयवानापृथक्

ओमित्येतत्त्रयोवेदास्त्रयोलोकास्त्रयोग्नयः विष्णुर्ब्रह्माहरश्चैवतिस्रोहस्त्रीत्रयः स्वराः ८
मात्राःसार्धाश्चतिस्रश्चविज्ञेयाःपरमार्थतः तत्रयुक्तस्तुयोयोगीसतल्लयमवाप्नुयात् ९ ॥

पृथगवाच्यवाचकभावेनहानिरभिहिता त्रयोवेदाइतिकर्मोपासनाज्ञानानांतेषुप्रतिपादितानामुपलक्षणं विष्णादिदेवत्रयंचस्थितिसि
हृतीनामुपलक्षणंगुणत्रयाणांच तथाचाध्यात्माधिभूताधिदेवतादिभेदेनचप्रतीयमानप्रपंचसावनरविष्णादिकस्यापिग्रहणंबोद्धव्य
पदंसर्वचिकात्मकंजगतिपातस्यितेततत्त्वस्यप्रणवस्याभिधानस्याधिधेयत्वेनचिन्तनंबोद्धव्यम् तिस्रोहस्त्रीनामग्रदाद्याःत्रयःस्वराउदा
त्तानुदात्तस्वरिताख्याः ८ परापरब्रह्मदृष्ट्योपास्यमानः प्रणवःसार्धमात्रोपिपरापरब्रह्मप्रतिपादकत्वेनविदितमिप्रायेणतस्यमात्राःसकल
यति मात्राइति पूर्वोक्तदृष्ट्यामात्रायोगेपाधिकालिसोधवहारायसंख्यानिर्दिष्टार्धमात्राचलुतोच्चारणेनविरकालमनुपानाद्यणति
ध्वन्यनुरणनरूपाध्वनीनांहादशान्तमागमेऽपदिष्टतथाचतत्रतस्मिन्प्रणवेयुक्तोवहितःस्थूलादीनांसत्त्वादिगुणविलायनक्रमेणाव(
लम्बभावानुसारीयोगीतस्मिंल्लयमेकध्यमाप्नोति तथाहि स्थूलप्रपंचोपहितचेतन्यमकारार्थःतत्स्थूलप्रपंचांशपरित्यागेनकेवलचै

तमसात्रमकारेणलक्ष्यते ॥

मा ७
टी
१६३

तथा सूक्ष्मोपहितचैतन्यमुकारार्थः सूक्ष्मांशपरित्यागेन चैतन्यमात्रमुकारेण लक्ष्यते तथा स्थूलसूक्ष्मप्रपंचकारणमायोपहितचैतन्यं मकारार्थः तादृशमायांशपरित्यागेन चैतन्यमात्रं स्वरूपाकारं मकारेण लक्ष्यते एवं तुरीयं सर्वानुपहितं तत्त्वोपहितं चैतन्यमर्धमात्रार्थः तदुपाधिपरित्यागेनार्धमात्रया चैतन्यमात्रमद्वयं ब्रह्माद्यं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते एवं च वर्णानां सामानाधिकरण्यादभेदश्रुतेर्बाधपरिशेषत्वमद्वितीयत्वं विज्ञानं दमात्रमेव सर्वं इत्येतदद्वैतं सिद्धं भवति एवमुक्तानां चोपाधीनां मायात्वकार्यत्वेन मिथ्यारूपाणां नामात्मकमायाचकार्यनिवृत्ते नैव पृथगवस्थानप्रसंगः तदधिष्ठानमात्रावशेषेण कारणेन रूपमपि तद्धर्मसमुपलभ्यते तथा दीनां वाकार्थबोधानुपयोगेऽप्युपासनायामेवोपयोगात्स्य समभिधाने इष्टं तस्मात् सर्वं द्वितीयपश्यन्त्यग्रन्थगाभिनेत्रं सम्प्रणवोपासनावहितेन योगिना प्राप्यत इति तात्पर्यम् ९ व्याहृत्यात्मनोऽवान्तरप्रणवोपासनायैतदात्मकस्योंकारस्योपासनमाह अकार इति सपादेन

अकारस्त्वथ भूर्लोक उकारश्चोच्यते भुवः सव्यञ्जनो मकारस्तु स्वर्लोकः परिकल्प्यते १० व्यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयाव्यक्तसंज्ञिता मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्धमात्रा परं पदम् ११ अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ओमित्युच्चारणात्सर्वं गृहीतं सदसद्भवेत् १२ ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दैर्घ्यसंयुता तृतीया च प्लुताख्याता वचसः सा न गोचरा १३ ॥

सव्यञ्जनः अर्धमात्रायाः गायाः प्रकाशकः कर्ताबिन्दुरूपस्पर्शो मादन्त्यात्तज्जीववाचको मकारस्स्वर्गः परिकल्प्यत इत्यर्थः ९ मूर्तामूर्तात्मकतयाप्येवमेवोपास्यमाह व्यक्तेति प्रथमा मात्राकाराख्या व्यक्तास्थूलत्वात्स्फुटा द्वितीया तूकाराख्या मात्रा अव्यक्तसंज्ञितास्तो मात्रा जगत्प्रपंचबोधकत्वादन्येषामसाधारणेन प्रकृता तृतीया मात्रा मकाराख्या कारणत्वात्तयोर्व्यक्ताव्यक्तयोः ज्ञानरूपाचिच्छक्तिर्नाम्ना अर्धमात्रा च परं पदं सर्वज्ञत्वमपि सर्वतो व्याप्तत्वेन परं ब्रह्मतत्त्वार्थः वाग्संवेदनोज्झिता विमला सर्वाविद्यानंदात्मिका विद्या चिच्छक्तिरेव परं पदं ब्रह्मात्मकं भवतीति भावः ९ उक्तानां योगभूमिकानां प्रणवमात्राक्रमपर्यालम्बनमित्याह अनेनैवेति प्रोक्तानां प्रणवमात्राणां वाचकरूपाणामनुक्रमात्संग्रहमाह ओमितीति सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत् १२ ॥

१६३

163

प्रणवोच्चारे मात्राणां ह्रस्वादिमात्राक्रमेण वाङ्मनोगोचरपरब्रह्मसमापत्तिमाह ह्रस्वादिति प्लुतरणनन्यायेन प्लुतविश्रान्त्यात्मकपरब्रह्म विश्रान्तिरूपतया ब्रह्मसावैश्वर्यादिवित्तयस्य गोचरे विषये वा असंवेदनरहितत्वात् क्रमशः काभावतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवं तावद्द्वितीयब्रह्म वाचकत्वेन प्रणवः सोपासनरूपस्य लयरूपतस्य चात्मानुसंधानेन यः समाधिसाधनत्वेन भगवता पतञ्जलिना सूत्रितः समाधिसिद्धिरीश्वर प्रणिधानादिति तस्य वाचकः प्रणवः तज्जपस्तदर्थभावनमिति सूत्राभ्यां प्रणवजपस्य प्रणिधानशब्दार्थत्वेन व्याख्यानात् तं क्रमेणोमिति ब्रह्मपदलक्ष्यत्वेन परं ध्यायदि ह्युत्तिनस्यतदित्यादिना तस्य सर्वदेहत्वं यः क्रमेण तत्सफलमाह यस्त्विति वेत्ति सम्यग्भावयति एवोक्तप्रकारे ण ध्यायति सात्मैकोनतानीयात् ॥ १४ ॥ स योगी संसारचक्रमुक्तस्त्यक्तकामत्वं परिहापितैर्विविधप्राकृतिकवैकृतिकदारिद्र्यरूपबन्धने येन ब्रह्मणि लये विश्रान्ति परमे समरूपविदानन्दात्मके परमात्मनि नित्यकोपाधिनिवृत्त्या प्राप्नोतीति द्वयोरन्वयः ॥ १५ ॥ एवं सफलं प्रणवोपा

एतदप्यक्षरं ब्रह्म परमोङ्कारसंज्ञितं यस्तद्वेत्ति नरः सम्यक् स याध्यापतिता पुनः ॥ १४ ॥ संसारचक्र-
मुक्तस्त्यक्तवैविध्यबन्धनः प्राप्नोति ब्रह्मणि लयं परमे परमात्मनि ॥ १५ ॥ प्रक्षीणकर्मबन्धश्च
ज्ञात्वात्मानमरिष्टतः उत्क्रान्तिकाले संस्मृत्य पुनर्योगेन गच्छति ॥ १६ ॥

सनमभिधायत्तानेन संचितागामिनोः कर्मणोर्विलयात् प्रारब्धकर्मणश्च यावद्देहपतिस्थितत्वात् तत्प्रापितयाभिज्ञानमनेकारिष्टसन्निपातेन तत्प्रारब्धविरामसमयं च लक्षणं ध्यायं समावस्थान्तरं प्राप्तं समुत्क्रमणेऽवहितो भवेद्येन न पुनः संसारपथमवतरतीत्याशयेनाह प्रक्षीणकर्मबन्धश्चेति प्रक्षीणः क्षीणप्रायः प्रारब्धकर्मणो बन्धो यस्य आसन्नदेहपात इत्यर्थः तदभिज्ञानरूपादरिष्टतो रिष्टैरनेनत्याध्यायेव प्रमाणं लक्षणमरिष्टं देहपातसमयपर्यवसितं ज्ञात्वा ततः स्वात्मनोत्क्रान्तिकाले देहपरित्यागोत्क्रमणे स्मृत्वा पुनरिति पूर्वमभ्यस्तेन विज्ञानेन तं योगं कृतार्थत्वात् सम्यक् त्यक्तमपि उत्क्रान्तिसूचकारिष्टदर्शनसमये भूयस्तत्रावहितो भवेत् गच्छतीति योगीति योगशब्दस्यार्थ इत्यर्थः तथा चोक्तं पूर्वमेव परिणतेः ज्ञानानन्तरं यानं जतीकृतम् प्रयाकः सर्वकार्येषु स्खलितात्मकं पतेदिह यः श्मासादभिकर्तव्यार्थं न विन्दति तदा तेन प्रकर्त्तव्यामतिक्रमणं प्रति आदौ समकलेभावं समालोचयेद्वमाश्रयेत सोपानपदवीं तां।

तस्यप्रस्तांनतत्पहृतिमषष्टिंशतिपदापात्मोत्पकासर्वंचजेदय गेकृत्वात्मसंख्यांनर्भकृत्वापानेसमाहृतेनवासारेणानिलंत्यकालहृदयं
पूरयेत्ततः पूरितेनतस्येहृदयनहृर्धविनियोजयेत्पोस्थितोहृत्कुञ्जाजीवोत्तजनाभिपधपरमतान्तहृदारमप्यासाप्तब्रह्महारेविभ
रयेतत्रयोस्थातेस्वभिश्रवस्थिरधीः पिङ्गलाश्रयः मनःशाङ्गः समाहृत्यवोधशक्तिपरात्मिकामतयाविवाधितेकृपोन्तरांत्रस
गुहाशयम् विज्ञेलस्थितेनतसंलीनेपासुमेपदेकृतासनवरेवैनोविनिर्गत्यपुरांतरात् शतकोटिसहस्रांशुशीतविनुगभ
स्तिरुकसभवेत्परमब्रह्मयहिपाः परमंपदम्तन्यविष्टानिराभासःपरविन्मात्रलक्षणः सूक्ष्मसूक्ष्मतमापन्नःक्षीरेक्षीरोरातरे
पथामजीवःपरमात्मेदेयकीभावमुपागतः तत्रमाप्नुतमामोतियत्रनमामनर्भवरति ९ पृथ्यंचात्रयोगःपरिपक्वेनरयोहृदेयो
रयोगिनोः सेव्यश्माह तस्मादितिपञ्चसिद्धयोगस्यभुनरभ्यासस्वार्थतामसंगेनानभ्यसनोयपयोगस्यभुनरभ्यसनेतस्यातिः

तस्मादसिद्धयोगेनसिद्धयोगेनवापुनः श्रेयान्यरिष्टानिसदायेनोत्क्रांतौनसीदति ९ इति
मार्कण्डेयपुराणेपितापुत्रसंवादेलर्कोपाख्यानेप्रणवमात्रार्थप्रतिपादनंनामषष्टिंशत्तमो
ध्यायः ५९ ॥

सकृमारस्यविकल्पमात्मिकलेशेनैवतिरोभावात् तथाचसर्वंचपितापुत्रसंवादशारंभेपुत्रस्यजन्मांतरेसमारुद्धयोगस्यापिर
क्रांतिसमयेतज्ञानवाहितत्पापुनर्जन्मप्राप्तिरभिहिता पुत्रःमासंपुराविप्रोमत्तात्मापरमात्मनिधानंमावियाविचारपुपरिनिष्ठां
परांगतः सततंयोगयुक्तस्यसततात्भ्यासंसंगमात् सत्संयोगात्स्वभावाद्विचारणाविशोधनात्नतस्मिन्नेवपरांप्रीतिमनमासीपुत्र
नःपरंश्रावाप्नोवसंशामःशिष्यसहेरहूत्तमःततःकालेनमहताश्रैकत्वमुपागतः अज्ञातानाकृष्टसङ्गाविविपनंश्रममारतस्मादि
प्रामयोगस्याप्यवसततताभ्यासमप्यावशपकतंश्चतानान्यपेंरागोतासन्नुकं अन्तत्वेतनाःसततंयोमांस्मरतिनित्यशःतस्याहंसलभः
पार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनःइति येनारिष्टातेनेनोत्क्रांतौयोगावहितविज्ञतयानसीदतिनपुनर्जन्मबंधमवाप्नुयादित्यर्थः ९ इतिमा

श्रीमार्कण्डेयपुराणेटीकायांषष्टितमोध्यायः ॥

पूर्वाध्याये ते प्रतिज्ञातान्यरिष्टज्ञानानि निवेदयितुमाह अरिष्टानीति मृत्योर्मरणकाले १ देवमार्गमन्तरिक्षे संवत्सरात्परं वर्षादूर्ध्वं २ विम्बं मण्डलं अरश्मि रश्मिरहितं नांशुमालिनमनंशुमालिनं अविद्यमानप्रभामण्डलं ३ वान्ते छर्दिते प्रत्यक्षं जागरे ४ ५ अकस्मादेव हेतुं विनैव प्रकृतेश्च जन्मप्रभृति संसिद्धायाः शुभाया अशुभाया वा योनिवर्तेत परिवर्तेत शुभप्रकृतिरशुभप्रकृतिमान् शुभप्रकृतिः शु

दत्तात्रेय उवाच अरिष्टानि महाराज शृणु वक्ष्यामि तानि ते येषामालोकनान्मृत्युं निजं जानाति योगवित् १ देवमार्गं ध्रुवं शुक्रं सोमच्छायामरुन्धतीं यो न पश्येन्न जीवेत्स नरः संवत्सरात्परं २ अरश्मिबिम्बं सूर्यस्य वह्निं चैवांशुमालिनं दृष्ट्वैकादशमासात्तु नरो नोर्ध्वं स जीवति ३ वान्ते मूत्रपुरीषे वा सुवर्णरजतं तथा प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दशमासिकं दृष्ट्वा प्रेतपिशाचादीन् गन्धर्वनगराणि च सुवर्णवर्णान्वृक्षांश्च नवमासान्स जीवति ५ स्थूलः कृशः कृशः स्थूलो योऽकस्मादेव जायते प्रकृतेश्च निवर्तेत तस्यायुश्चाष्टमासिकं खण्डं यस्य पदं पार्ष्ण्यां पादस्याग्रेऽथवा भवेत् पांसुकर्दमयोर्मध्ये सप्तमासान्स जीवति ७ कपोतगृध्रकाकोलवायसा वापि मूर्धनि क्रव्यादो वा खगो लीनः षण्मासायुः प्रदर्शकः हन्यते काकपङ्क्तीभिः पांसुवर्षेण वा नरः स्वां छायां वान्यथा दृष्ट्वा चतुर्मासान्स जीवति अनभ्रे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमाश्रितां रात्राविन्द्रधनुश्चापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् १०

भप्रकृतिमान् भवेत् ६ पार्ष्णिगुल्फाधोभागे पदं यस्य खण्डं द्विधाकृतमिव भवेत् पांसौ रजसि कर्दमो जम्बालः ७ काकोलः कृष्णः काकः वायसः सितकण्ठः काकः क्रव्यादः श्येनादिः लीनः कृतप्रतिष्ठः स्यात् ८ अन्यथा शिरोहीनां स्वच्छायां ९ अनभ्रे अविद्यमानमेघे गग

[illegible]ध्यायः ॥

मा वृ
टी
१६५

165

अशिरस्कां शिरोरहितां ११ गात्रे देहे वसति शरीरे जेनसमः सदृशो गोधः श्वा वो मरतदेहस्येन समः १२ शोषः शुष्कत्वं १३ मारुतः प्राणः संभिन्नः
स्पर्शानाद्रोमांचितः कृंतति छिनत्ति न रुष्यंति न स्वं प्राप्नोति १४ ऋक्षः भल्लूकः कालं जीवनसमयं नेच्छति गतायुरित्यर्थः १५ दक्षिणामाशां

स्वप्ने तैले तथादर्शे तोये वैवात्मनस्तनुम् यः पश्येदशिरस्कां वा मासादूर्ध्वं न जीवति ११
घस्लिवस्लिसमेगागन्यो गात्रे शावसमोपि वा तस्यार्धमासिकं ज्ञेयं योगिवोरस्य जीवितम् १२
यस्यैवस्नानमात्रस्य हृत्पादमवशुष्यते पिवतश्च जलं शोषो दशाहं सोपि जीवति १३ संभिन्नो
मारुतेनाथ मर्मस्थानानि कृंतति न रुष्यंत्यम्बुसंस्पर्शात्तस्य मृत्युरुपस्थितः १४ ऋक्षवा
नरयानस्थो गायन्यो दक्षिणां दिशम् स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्युः कालमिच्छति १५ रक्त
कृष्णांबरधरा गायंती हसती च यम् दक्षिणाशां नयेन्नारी स्वप्ने सोपि न जीवति १६ नग्नक्ष
पणकं स्वप्ने हसमानं यदि पश्यति प्रवल्गंतं वीक्ष्य वल्गंतं विद्यान्मृत्युमुपस्थितम् १७ आमस्त
कतलं यस्तु निमग्नं पंकसागरे स्वप्ने पश्यत्यथात्मानं सद्यो म्रियते नरः १८ केशांगारी
स्तथा भस्म भुजगान्निर्जलां नदीं दृष्ट्वा स्वप्ने दशाहात्तु मृत्युरेकादशे दिने १९ करालैर्विकृतैः कृ
ष्णैः पुरुषैरुद्यतायुधैः पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं लभेन्नरः २० ॥

दिशं १६ नग्नक्षपणकं नामकापालिकं व्रतधारिविशेषं वल्गंतं नृत्यंतं १७ आमस्तकतलात् मूर्धादिपादपर्यंतं पंकसागरे कर्दमसमुद्रे १८
अजलां निर्जलां दशाहात् दशाहस्योपरि एकादशे दिवसे पाषाणैः प्रस्तरैः पाठांतरे सद्यो मृत्युं पश्यस ग्रामनमरणार्थः २०॥

विपरीते शस्ताद्दिनाहृत्तेऽपरीते स्वयं वा मरणत्र्यं ॥ भुक्तमात्रस्य सद्य एव भुक्तान्नस्य देनानां चर्षः संघर्षो यस्य प्रतीयतः ॥ धूमादीनां गंधं
न वेत्ति न जिघ्रति यस्मात् उद्दिजने यथा निशि न यथा हि विभीति परस्पेन यस्य प्रतिविम्बितं ॥ १४ नमनोन्नती ऊर्ध्वाधःपरिवर्तने

सूर्योदये यस्य शिवा क्रोशंती याति संमुखे विपरीतेऽपरीते वा स सद्योऽस्तङ्गच्छति ॥ यस्य वै भुक्त
मात्रस्य हृदयं पीड्यते तथा जायते चान्नवैषम्यं स गतायुरसंशयं ॥ धूमादिगन्धं नो वेत्ति यः समाहि
यथानिशि नान्यानेपरेण यस्य मीलनेन स जीवति ॥ शक्रायुधं वा परिघं वा दिवा ग्रहगणांस्तथा
दृष्ट्वा म्रियेत संक्षीणमात्मजो वित्तमात्मवान् ॥ नासिका वक्रतामेति कर्णौ यान्ति मनोन्नतौ नेत्रं च
वामं स्रवति यस्य न स्याशु रुङ्क्ष्यते ॥ आवक्रतामेति मुखं जिह्वा वा श्यामतां यदा तदा प्राज्ञो विजानी
यान्मरणमासन्नमात्मनः ॥ उष्ट्रा रासभयानेन यः स्वप्ने दक्षिणां दिशं यथाति न विजानीयात्स योऽस्तं
नरेश्वर ॥ पिधाय कर्णौ निर्घोषं न शृणोत्यात्मसंभवं नश्यते च चक्षुर्ज्योतिर्यस्य सोऽपि न जीव
ति ॥ पततो यस्य वै गर्ते स्वप्ने द्वारं पिधीयते न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रात्तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ऊर्ध्वा च
दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा रक्ता पुनः संपरिवर्तमाना मुखस्य चोष्मा सुषिरं च नाभेः शंसंति पुंसामपरं श
रीरं ॥ स्वप्नेऽग्निं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते पुनः जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ११ ॥

वति वाथ स्रवति उष्ट्रे उत्क्रमगत ग्राउर्न्यामित्यर्थः ॥ आसन्नं निकटवर्तिनं ॥ रासभः खरः ॥ निर्घोषं आत्मसंभवं आनरं धनिं वा
तथा ज्योतिः रूपदर्शनं ॥ गर्ते श्वभ्रे पिधीयते आच्छाद्यते श्वभ्रात् गर्तात् ॥ न च संप्रतिष्ठा अस्थिरा संपरिवर्तमाना परावर्तमाना सुषिरं

रन्ध्रं ब्रह्मरन्ध्रं शरीरं मरणं ॥ न निष्क्रमते न निर्गच्छति ॥ ११ ॥

मा पु
टी
९९ विरश्मींब्रह्मादितताबप्रमाणंयमेतेवर्षः १८ ॥

दुष्टैर्भूतैः पिशाचादिभिः प्रभिरक्ष्यते प्राविश्यते रात्रौ च दिवा दिने च १२ स्ववस्त्रं प्रमलं प्रविद्यमानम् मलं शुक्लं रक्तं पश्यति सितं रक्तं प्रसितं कृ
ष्णं वा यः पश्यति विनिर्दिशेत् कथयेत् १३ स्वभावो नामाहारादिरुच्यारंभको जन्मप्रभृति गुणः तस्य वैपरीत्यं साविकाद्याहाराणां राजस
तामसाद्याहारे प्रीतिः प्रकृतेर्गुणात्मिकायाः विपर्ययः सात्विकप्रकृते राजसादिप्रकृतिः समासेन गः एवं सर्वेषां गुणानां विप
र्ययो विनिमयः विनाशकाले विपरीतबुद्धिरिति स्मार्तबुद्धिविपर्ययो ऽवबोद्धव्यः १४ तमेव बुद्धिविपर्ययमाह येषामिति येषां गुरू
णां समीपे सततं विनीतो नम्रः स्यात् दिग्गुणवान् येषां वा स्यत रस्य सततं प्रतिपूज्यतया मतः तानेव गुरून्योवजानाति तिरस्करोति निंदति

यश्चाभिरक्ष्यते दुष्टैर्भूतैरात्रावथो दिवा समस्तसमयाग्रोतेनरः प्राप्नोत्यसंशयम् १२ स्ववस्त्रम
मलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथासिते यः शुभान्स्वशुभांस्तत्र स्वापिहि विनिर्दिशेत् स्वभाववैपरीत्यन्त
प्रकृतेश्च विपर्ययः कथयंति मनुष्याणां ममासमीपमंतकौ १४ येषां विनीतः सततं ये च वृ
द्धतमा मताः तानेव चावजानाति तानेव च विनिन्दति देवतान्यतिथीन्विप्रान् गुरून्वृद्धांश्च ति
रति मातापित्रोरसत्कारं जामातॄणां करोति यः योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषां च महात्मनां प्राप्ते
न्तकाले पुरुषस्तद्धि तस्य विवत्सरेः योगिनां सततं यत्नादरिष्टान्यवलोपते संवत्सरान्ते स्ते प
फलदानि दिवानिशम् १७ विलोकनानि यदा चैषां फलपंक्तिः सदारुणा विज्ञाय कार्यो मनसि स

रतिं च तस्य धर्मांत्रकौ समासमत्राविति पूर्वेणान्वयः १५ असत्कारमवमानं जामातॄणां दुहितृपतीनां १६ योगिनां कर्मनिष्ठानां ज्ञानवि
दुषां ज्ञानकुशलानां अन्येषां च महात्मनां विधात पोहृदादीनां काले मरणे प्राप्ते सति पुरुषो निंदतीति पूर्वेणान्वयः तत्स्वात्मनो बु
द्धिवैपरीत्यं विवत्सरे अरिष्टानालोकनकुशलैर्विज्ञेयं १७ योगिनामरिष्टानि दिवानिशं सततं विलोकनीयं अन्तरेणान्वयः तानि च अ
रिष्टानि संवत्सरान्ते फलदानि भवंति तत्पूर्वोक्तं कालस्यानियतत्वतेय १८ यदा चैषामरिष्टानां फलपंक्तिः फलपाकः सदारुणाद्य

॥ २ सहितायावतिपपतेतमपतलिमपरशेमरतवद्विसरतपरपतकाशपरसेवल्लिकामालकाततवीक ॥

९९

प्रभयं निराबाधं अस्मौ मरणकालोऽस्य योगिनो यथा फलः प्रमादाद्याकौतविन्नतया निष्फलो न भवेदित्यर्थः ४९ तत्स्वभावः तस्यारिष्टस्य
स्वभावश्चालोकयावतिकालेऽपूर्वी कृपरिमाणो दिनमासादिवत्सरो तेनऽपागते संप्राप्ते सति अरिष्टस्य स्वभावे मरणं भवेदित्यर्थः
तस्य दृष्टारिष्टदिनस्य भागे योगैः पूर्वाह्णादि प्रभृतिदिने दिने प्रतिदिनं वा ५० अत्रैव पर्यालोकमाह यत्रेति तत्रैव तस्यामेव योगेनावगुञ्जी
तयावत्तद्दिने नियमितं मरणादिनेप्राप्तं स्यात् ५१ भयं मरणात् सर्वथा त्यक्त्वा आत्मवान् निरुद्धचित्तः तत्कालं जित्वात्मभावं यत्रावसथे
स्थानेऽस्मात्मनो मनसः स्थैर्यं स्यात् तत्रैव स्थित्वा योगं युञ्जीत तेन तत्त्वेण तयः ५५ तीन्मुपणात् स्थूलस्त्वादि क्रमेण स्थित्वात्माय पापशुणाव

ज्ञात्वा कालं वितेतस्मात् गभयं स्थानमाश्रितः युञ्जीत योगी कालोऽस्य यथा नास्य फलो भवेत् ४९ दृष्टा
रिष्टस्तथा योगी स्वकाममरणात् भयं तत्स्वभावस्तदा लोकः कालेयावत्प्रागते ५० तस्य भागेनदि
वाह्णाद्यां गयुञ्जीत योगवित् पूर्वाह्णादयपराह्णं च मध्याह्ने चादिने दिने पूर्ववारजनीभागे न दोषस्तदि
निशीति तत्रैव तावद्युञ्जीत यावत्याप्तादिन दिने ५१ तत्स्त्यक्त्वा भयं सर्वं जित्वा तत्कालमात्मवान् तत्र
वावसथे स्थित्वा यत्र वास्य स्थिर मात्मनः युञ्जीत योगं निःशल्यं शुद्धं तत्परमात्मनि तस्य यश्चात्मनात्म
ज्ञानं ह्यनिमपि स्मृत्यजेत् ततः परमानन्दधारामृतो ह्युपमानावरं यत्तु हि तत्परं वाप्यनिः शब्दं तत्तत्सम
श्नुते ५२ यत्तत्स्वं मनसा ख्यातेन वाचा कथया पथवत् प्राप्स्यसे यत्तन्तस्मूलम स्ते पायी नवाप्यम ५३

रमात्मन्यर्थमाशवाचोऽतिनिस्यविलायतन्मयपलदाकारश्चात्मना मनसा भूत्वा संपद्यतो हृतिमपि ब्रह्माकाराकारितो विनहानिम
पिसंत्यजेत् ५४ ततो हृदिमागाद नेतरं परमनिर्वाणं परमानंदं अतीन्द्रियं इन्द्रियज्ञानातीतं यत्तुहेतं तः करणस्यागोचरमविष
यं यद्ब्रह्म वाचा ख्यातं वक्तुं न शक्यते यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः तत्तत्वं परमं समश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः ५६ उपसंहर
ति यत्तदिति इदानीं स्थूलानि खनत्यायेन राधर्मा यो कृ योगं संक्षेपेण वक्तुं प्रतिजानीते प्राप्स्यसि इति येन साधनेन तत्स्थूलप्राप्स्यसे तत्

नंतेणत्रुष्यत्वसाधनाभ्यासरार्थमेवत्रस्यशास्त्रप्रयोगानित्युक्तं ४०

मा० प्र
टी
१८०

167

नत्र चंद्रिकासंभिन्नचन्द्रकांताश्मवद्यथा येन योगिनो योगसिद्धिस्तद्वियोगाभ्यासादेवेत्याह शशांकरश्मिसंयोगादिति नाद्रुक्ष्यति ५८
चंद्रिकाभिरसंभिन्नो न स्रवति एवं योगिन उपमा सा दृश्यं योगी श्रादरनैरंतर्यसत्कारैर्योगं युंजीत येन सद्यः भूमिर्भविष्यतीति भावः
ईदृगेवापरं दृष्टांतमाह नथेति नैक इति एकः केवलः सूर्यकांतः सूर्यरश्मिसंयुक्तो वह्निं न प्रकटयति एवं योगी केवलवाग्विवेकं
दिना योगसिद्धिं संपरं नाप्नोतीति भावः ४९ तथा ममताभावोऽपि योगिनः सिद्धिदस्तमाह पिपीलिकेत्यादि पिपीलिकादयो गेहस्य प्र
तिष्ठे गृहे स्वामिवद्वसंति तस्मिन्नेव गेहे स्थले विशीर्णे सति तेन तल्लस्मान्नभ्रकाशादन्यतोऽन्यस्मिन्नेहे यांति ५० तद्दुःखेन तेषां न किं चिद्दुःखं

शशांकरश्मिसंयोगाच्चन्द्रकांतमणिः पयः स्रवत्यजनितानाद्रुक्षः सोपमा योगिनः स्मृता ॥ तथार्क
रश्मिसंयोगादर्ककान्तो हुताशनं आविष्करोति नैकः सन्नुपमा सापि योगिनः ॥ पिपीलिकाखुन
कुलगृहगोधाकपिञ्जलाः वसंति स्वामिवद्गेहे स्थले यांति ततोऽन्यतः ॥ ५१ ॥ दुःखं न स्वामिलोभे सत्यनेन
तेषां न किंचन वेश्मनो यत्र तज्ज्ञेः सोपमा योगसिद्धये ॥ मृदेहिकाल्पदेहापि मुखाग्रेणाल्पकेन
सा करोति मृदाभारं वपुषोपदेशः स योगिनः ॥ पशुपक्षिमनुष्याद्यैः पल्लवपुष्पफलान्वितं वृक्षं विलुप्य
मानं नदृष्ट्वा संप्राप्ति योगिनः रुरुशावविषाणाग्रमालक्ष्य तिलकाकृतिं सहैनेन विवर्धते योगी
अपि तत्स्वामिनो गृहनिर्माणश्रवेन तद्दुःखसत्त्वे एवं सोपमा योगिनो योगसिद्धये ममताभावरूपा ये भवति न गृहारंभेण तथा नेन भा
व्यं दुःखस्वात्मत्वात्मस्पृतिभावः ५१ तथ अग्रपयोगिनो योगस्य सिद्धिः किंतु दीर्घकालनैरंतर्येण सेवित इत्येतेन महायोगिनेन देशभा
गभवतीति सदृष्टांतमाह मृदेहिकेति मृदेहिका पिपीलिका अल्पदेहा क्षुद्रकायापि स्तोकदेहसदृशेण मुखाग्रेण स्वाश्रयेण
मृदाराशिं वल्मीकं निर्वपं करोति कालेन संपादयति अयमेव योगसिद्धेर्योगिन उपदेशो भवतीत्यर्थः ५२ किंच योगिना तन्मावता
भाव्यमिति सदृष्टांतमाह पशुपक्ष्यादिविलुप्यमाने विलुप्यमाने एवंभूतादिभिराक्रम्यमाणोऽपि तेषां देवाकांतनयातानां ननु

५८
१८०

सेव्यमानो योगो गोदिनादिने नारतम्येन वर्धमानस्तेन सह तस्यापि बुद्धिः सिद्धिश्च योगिनो भविष्यतीति सदृष्टांतमाह रुरुशावेति रुरु
शावो मृगपोतकस्तस्य विषाणयोः शृंगयोरग्रे तिलकाकृतिं वर्तुलविशेषकाकारं तेन रुरुपोतकेन सह तद्विषाणाग्रं विवर्धते श्चाल
स्यसंदृश्यसिद्धिं परमार्थवेदनं बुद्ध्यामवाप्नुयात् एवं योगी क्रमात्क्रमे योगसाधनं सदृष्टाभ्यासं मे वर्धते इत्यर्थः ५४ योगसाधनासनाय भ्या
सदेशनो भेग्याह इवशृंगमिति इवेणस्तीरादिना शृंगं पाषाणमुपादाय गृहीत्वा भुवरूर्ध्वदेशमारोहतः पुरुषस्य नेगमेंगे उत भोगादिकं स
मग्रीवादिनापाये वाहितः दृष्टादिना चोपलक्षितं ग्रालोकाद्दृष्टांतीकृत्य योगिना किं न विज्ञाते ऊर्ध्वभूम्यारोहतः पुरुषस्य शृंगपाषाणतीरादि
यननभीम्मावहितस्य तस्य कायविन्नयोः सन्निवेशं दृष्ट्वा योगी नैनेव सन्निवेशेन योगसमाधानतत्परो भवेदित्यर्थः ५५ योगाभ्यासावधाने

इव शृंगमुपादाय यथारमारोहतो भुवः नेगमेंगे विलोक्योच्चैर्विज्ञाने किं न योगिना ५५ सर्व
स्वं जीवनायालं निखाने पुरुषस्य या चेष्टा मातमतो ज्ञात्वा योगिनः कृतकृत्यता ५६ न कृद्दय
ववसतिनष्ठोमेयेन जीवति येन संपद्यते वायं स्वल्पं स्वममता स्वका ५७ शुभ्र्यार्थितो पितैः का
र्यं करोति क्रमणोंयथा तथा बुद्ध्यात्मिभिर्योगी पारक्यः साधयेत्परम् ५८ इति मार्कंडेय पुराणे
पितापुत्रसंवादे अलर्कोपाख्याने निरूपदेशनं संदेश योगाभ्यासो नाम मत्तमौविंशतितमोऽध्यायः ५१
वयोगिनः कार्यमिति चेष्टा वैगेनाह सर्वस्वेति सर्वस्वं यत्न सम्पन्नोऽपुरुषाणां धनीययारत्ता वाहितो भवेत् तस्य पाचेष्टा नागरूकत्वं जीवनाय
प्राणसन्धारणाय याश्च पुरुषस्य जिज्ञीविषया लंपर्याप्तमं वेष्टा सर्वं विहाय तत्र यथात यो पुरुकत्वा याचेष्टा पुरुषस्य निखाने गतौ दीयते तस्य
ततउद्गमना योपाया न्वेषणारूपा तां चेष्टान त्वतो पारमार्थ्येन ज्ञात्वा भावहितं तवजागरूकतो युक्तः संभवाति वीर्यो पायज्ञाता न्वेषणारूपा
श्चेष्टा प्रकृतस्य योगिनः कृतकृत्यता कृतार्थता भवेदित्यर्थः ५६ गृहधनादौ चास्य ममता भावं सिद्धिश्वमाह मत्तगृहमेति गृर्धः सजीव
ननिर्वाहः ५७ मन्नकर्यं परनिष्ठेर्थमें: स्वभावनिष्ठा योऽकरणा स्य भवेदिमां शं काह शुभ्र्यार्थित इतियथाये योगी वस्ताविर्हरिष्टो वस्ता
निष्टाहरणं पामो वास संवेदनाभावात्मकैवाभ्यर्थितः स्नानाशनादिकं कार्यं यथा करोति द्विषैः करोति निर्वहति तथा परंभ्यः॥

168

परेभ्यः शितितैर्वैश्यादिभिः योऽस्मत्संदर्शकोऽनर्थकोऽनादिभ्यो गृहीतैर्योगसाधनैः परकीयैः परत्रस्थितैः स्वभावैः साधनभावेन परि
गृहीतैः परं स्वभावं साधयेदित्यर्थः एवं परत्रस्थितैरन्यैरपि स्वभावैः साधनतया शितितैर्हि योगादेर्यत्नपात्रहितैर्योगी परं साधये ।
दिति एवं भागवते च त्रिंशतितमे शत्रुभ्यः शितितेनेन दत्तान्नयोगाय रत्नमुपादिदेशात्मनः ४८ इति मार्कण्डेयपुराणभावदीपे सप्तचत्वा
रिंशोऽध्यायः एवं सप्रपञ्चं सफलं योगमुक्तः संप्राप्य कृतकृत्यतया स्वात्मानं मान्यमानश्चाह तत इत्यादिना प्रतिमुदान्वितः सं
प्राप्तस्वभावतयातिशयेनानन्दयुक्तः १ तदेवाह दिष्ट्येति कृतकृत्यतयानन्दद्योतकमव्ययम् परेभ्यः शत्रुभ्योऽभिभवोऽनादरस्तस्मि

पुत्र उवाच ततः प्रणम्य तं विप्रमलर्कः स महीपतिः । प्रश्रयावनतो वाक्यमुवाचातिमुदान्वितः १
अलर्क उवाच दिष्ट्या देवैरिदं ब्रह्मन्परामिभवसंभवं । उपपादितमत्युग्रप्राणसन्देहदं भयं २
दिष्ट्या काशिपतेर्भूरिबलसैन्यपराक्रमः । यद्धेतुरिहायातः सङ्गमस्त्वत्समो मम ३ दिष्ट्या
मन्दबलश्चाहं दिष्ट्या भृत्याश्च मे हताः । दिष्ट्या कोषः क्षयं यातो दिष्ट्याहं भीतिमागतः ४
दिष्ट्या त्वत्पादयुगलं मम स्मृतिपथं गतं । दिष्ट्या त्वदुक्तयः सर्वा मम चेतसि संस्थिताः ५ दि
ष्ट्या ज्ञानं ममोत्पन्नं भवतः सङ्गमागमात् । भवता चैव कारुण्यं दिष्ट्या ब्रह्मन्कृतं मम ६

न्संभवसमुत्पन्नं उपपादितं संपादितं देवैर्मन्दभीत्यसाधनादुग्रदर्शिहिरण्यं गुरुं बन्धुषाणानां सन्देहदं मरणावधिष्टं भयमुपपन्नम् २
दिशुशीघ्रमेम अपकारी त्याह दिष्ट्येति यद्धेतोरादितिपस्माद्ध्यामादृच्छेदायतामभवात् हेतोः सत्प्रकाशं शरणं सङ्गमो ममायातः
पोस्थितः ३ ममबलहान्यादिकस्योपकारायाघसंभूतत्वमाह दिष्ट्यामन्दबलश्चाहमिति ४ एतासां हानि शुभवदित्याज्ञानोक
हरणानां सङ्गमो ममोचटमानमपि यद्धुदितेन महान्देवानाभ्युपकारइत्याह दिष्ट्येति उक्तयः उपदिष्टा वचनानि संस्थिताः स

अनर्थोऽपि दुःखं अर्थतां यातो मोक्षं शुभानां कर्मणाम् उदये फलदाने दैवं समनेनारियोः परिभवादिकं न च संगमाय योपकाराय श्रेयः प्राप्यमेयया
यातनम् । ययोः कृते अहं ८ न भूयो न संपन्नः ९ अनेनो दुःखमेव पादयाहतास्तेषां कानने उद्धं पंगदनम् पाठान्तरे गार्हस्थ्यपवि
वादेन तिरस्कारेण प्रकारेण मुक्तियोगप्राप्तिनिमित्तं कृतोपमेतात् १० चरख्यववहर ॥ ममतादृक्तित्यागाभिता ने शत्रुसमीपयाने महात्मा

अनर्थोऽप्यर्थतां याति दुःखस्य संभवादयं यदेतदुपकाराय ममानेन संगमानव ९ सुबाहुरुपका
री मे स च काशिपतिः प्रभो ययोः कृतेऽहं संप्राप्तो योगीशं भवतोऽन्तिकं १० सोऽहं तव प्रसादाग्निनिर्द
ग्धाज्ञानकिल्बिषः तथा यतिष्ये येनेदृङ् न भूयो दुःखभाजनं ११ परित्यज्य गृहस्थाश्रमात्तिपदपका
ननं त्वत्तोऽनुज्ञां समासाद्य ज्ञानदस्य महात्मनः १२ दत्तात्रेय उवाच गच्छ राजेन्द्र भद्रं ते यथा ते कथि
तं मया निर्ममो निरहंकारस्तथा चर विमुक्तये १३ पुत्र उवाच एवमुक्तः प्रणम्यैनमाजगाम त्वरा
न्वितः यत्र काशिपतिर्भ्राता सुबाहुस्तस्य सोऽग्रजः १४ समुपेत्य महाबाहुं सोऽलर्कः काशिभूपतिं
सुबाहोरग्रतो वीरमुवाच प्रहसन्निव १५ राज्यकामुक काशीश भुङ्क्ष्व राज्यमूर्जितं यथा
वा रोचते तद्वत्सुबाहोः संप्रयच्छ वा १६ काशिराज उवाच किमलर्क परित्यक्तं राज्यं ते संयुगं
विना क्षत्रियस्य न धर्मोऽयं भवांश्च क्षत्रधर्मवित् १७ निर्जितामात्यवर्गस्तु त्यक्त्वा मरणजं भ
यम् सन्दधीत शरं राजा लक्ष्यमुद्दिश्य वैरिणाम् १८ ॥

नयामि हेतुकमाह एवमुक्त इति चरयान्यागनिमित यान्वितो त्वरान्वितः १४ समुपेत्य समीपं गत्वा १५ संप्रयच्छ देहि सुबाहोः सुबाहवे १६
नेतव्या संयुगं संग्रामं विहाय १७ तन्नु सन्तरि शत्रुहरणमेव महाधर्ममित्याह निर्जितामात्यवर्ग इति वशीकृतस्वविवादिवर्गः संदधीत

भा॰ टी॰ ९९

तेरिष्टं वरान् उत्कृष्टान् हित्वा त्यक्त्वा यद्भोक्ष्यते परस्य स्वर्गादेः संसिद्धिः प्राप्तये महामते ॥ धर्मः हा यज्ञैः पाठादिभिः पुरस्सरे पादिभिर्वा ॥ एवमिति ।
अभ्युपगमार्थे तदा इदृशकमिति संपद्यते वर्तमाने ॥ विपरीतार्थं तं विद्धि करणं भवेत विपरीतमित्याशयभावं दर्शयति यथायमिति भौतिकः
भूतप्रकृतिः संघः संघातो देहादिर्यथा तथा करणानां भौतिकानां हारानिर्गतं भौतिकविषयग्रहणार्थं मंतःकरणं मनोपि भौतिक
मेव यथा तथा सकला गुणाः सत्वाद्याः शेषेषु जंतुषु देवादिस्थावरांतेषु सामान्या एव न वगुणा अतिरिक्ता भौतिकान्यं किं विद्धं तं
समस्ति तथा वगीतेन तदस्मिन् देहाद्यात्मवादिविवेकेषु वा पुनः सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैरिति गुणाकार्यत्वाद्भूतानां

तेजित्वान् पतिर्भोगान् यथाभिलषितान् वरान् भुञ्जीत परं संसिद्धेयं मे नंतवमहामते ॥ अलर्क
उवाच एवमीदृशकं वीरममाप्यासीन्मनः प्रभो सोमं तं विपरीतार्थं स्फुरणं वा प्यत्र कारणं यथायं भौ ॥
तिकः संघस्तथांतःकरणं तथा गुणाश्च सकलास्तदृशा शेषेष्वेव जंतुषु ॥ विद्धि किरेक एवायम ५५
हात्मा भौतिकश्च न तथा त्वपतेषु सोमिन्न स्वामिति मे मता ॥ तन्मयाङ्गः स्वमासो घनद्भावाङ्गव पु
नमे दत्तात्रेय प्रसादेन ज्ञानं प्राप्तं नरेश्वर ॥ निर्जितेंद्रियवर्गत्वं मनसा संगमशेषतः मनो त्वसंगप्र
सत्याय तत्तेय परमो जयः ॥ संस्थाय यत्नतः सिद्धो यतः किं विचिन्त्यते रैदियागिव संयमत्वतः

जगद्रूपितयैव भौतिकमित्युक्तं ॥ भूतानां गुणानां नानात्वा च्चिछिलेलड्यपिति स्पनानात्वं प्रसक्तं वारयन्नित्येग्वादिषु हिरेर्ग्रेभ्यो वेत्या
ह विद्धि मिति सजातीयविजातीयस्वगतभेदहीनः स्यर्थः तथा वक्रतिः एक एवाहितीयं ब्रह्मेति तद्यदेवं सतिमिश्रादिषु हि काः
निरर्थैवेत्यर्थः ॥ स्व च योगीश्वरप्रसादात्कृतकृत्यतास्मान राज्यादीनामभिलाषः स्यामाशयेनाह तदिति उनममुक्त्वष्ट ॥ ततः किं
मित्यत आह निर्जितेंद्रियवर्गत्वमिति मनः संकल्पः सत्याय प्रकाशनेन प्रकारेण तस्य मनसो जयो निरोपेक्षति परमः उत्कृष्टो लौकि
केभ्यो जय उत्कर्षो भवतीत सर्वेश्वरत्वात् ॥ अतः यत्नतोभ्यासेन सिद्धोऽहं तत्त्वमनि संस्थाय प्रकाशीकृत्य यतः यस्मात् सिद्धेरन्य किंचि

५५ न विपरीतस्य कोमलात्संपद्यते हि ग्रहणः सिद्धिं सर्वज्ञतैव च जीवन्मुक्ति ॥ ९९

अतः सिद्धमेतदित्याह सोऽहमिति यथेदं सपत्न्यादिकं सर्वं अत्मैव तथा मया दृष्टं अनुभूतं अतो निष्पन्नं गवेष्यतां नियोगो लोक २४
अभिहित उक्तः तेनालर्केण ४४ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः १ निष्पन्नः सिद्धः अर्थः प्रयोजनं ४ सक्तलोवि

सोऽहं न तेऽरिर्न ममासि शत्रुः सुबाहुरेषोपि ममोपकारी दृष्टं मया सर्वमिदं यथात्मा अन्विष्यतां
भूप रिपुस्त्वयान्यः ४५ इत्थं स तेनाभिहितो नरेन्द्रो हृष्टः समुत्थाय ततः सुबाहुः दिष्ट्येति तं भ्रा
तरमभ्यनन्द्य काशीपतिं वाक्यमिदं बभाषे ४६ इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादे अलर्कोपा
ख्यानेऽलर्काभिनन्दनं नामाष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३८ सुबाहुरुवाच यदर्थं नृपशार्दूल त्वामहं श
रणं गतः तन्मया सकलं प्राप्तं यास्यामि त्वं सुखी भव १ काशिराज उवाच किं निमित्तं भवान् प्राप्तो
निष्पन्नोऽर्थश्च कस्तव सुबाहो तन्ममाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे २ समाक्रान्तमलर्केण पित्र्यं येन
महन्महत् राज्यं देहीति निर्जित्य त्वयाहममभिचोदितः ३ ततो मया समाक्रम्य राज्यमस्यावनस्य
ते पततास्ववशमानीतं तन्मे त्वं सक्तलोऽपि ते ४ सुबाहुरुवाच काशिराज निबोध त्वं यदर्थमयमु
द्यमः कृतो मया भवांश्चैव कारितोऽत्यन्तमुद्यमं भ्राता ममायं ग्राम्येषु सक्तो भोगेषु तत्त्ववित् वि
मूढाववाचवन्तौ च भ्रातरौ मे सहोदरौ तयोर्ममैव यन्मात्रा बाल्ये स्तन्यं यथा मुखे तथाववोधो

तेन स्ववंशक्रमागतं ४ कारितः कृत्वसेवितः ५ अतत्त्वविन्नेदतः विमूढ्रतिः बोधवन्तौ निर्विशेषाववोधपञ्ज्ञौ ६ माता मदालस
यास्तन्यस्तनोद्भवं पयो यथास्य मुखे विन्यस्तं तथा ज्ञानमपि तया कर्णयोर्विषये विन्यस्तमुपदिष्टम् ७

॥ ७ सुबाहुः काशिराजं प्रति

मा पु
टी
१७०

170

विज्ञेयास्तान्ते योगिनः पुरुषप्रकृत्यादयः पदार्था ये हि भिरन्यैः सद्गुरुसमाश्रयतस्तैर्मता तान्तास्ते मायामनसो मननात्मकस्य आकाशं प्रवर्ते
यनीयत्वेनीताः प्रापिताः अस्यन्ते आकाशयनीताः ॥ ८ ॥ यथास्य तान्तनतया प्रकटीकृतेन वन्तरकारणानि निमित्यमाह ॥ यथैकसार्थे इति यथैक-
स्मिन्सार्थे यातानां बहूनां सत्वानां तत्रैकस्मिन्नपि अवसीदति श्रमरोगादिवशाद्विशीर्णे सति तत्र सार्थे सार्थानां सदा वारदयाव-
तां दुःखं भवति तथास्माकमपि एकसार्थप्रयातानां अस्यैकस्यानेनानावसीरते अवहारेरक्षास्माकं दुःखं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तथास्या-
वसादमाह गार्हस्थ्येत्यादि अस्मिन्कोटे तेषु मदेहस्य संवाप्यते यतो भ्रान्तकल्पनां विभूतिधारयति सति ॥ १० ॥ कथमस्यावसादे नन्वा-

तेषां मम च विज्ञेयाः पदार्था ये मतान्यमिः आकाशे मम सोनीतास्ते मायाग्नानस्य पार्थिव ॥ ८ ॥ य-
थैकसार्थयातानामेकस्मिन्नवसीदति । दुःखं भवति सार्थानां तथास्माकं महीपते ॥ ९ ॥ गार्हस्थ्य-
मोहमापन्ने सीदत्यस्मिन्नरेश्वर । समवाप्स्यसे देहस्य विभूतिभ्रान्तकल्पनाम् ॥ १० ॥ ततो मया
विनिश्चित्य दुःखाद्वैराग्यभावना भविष्यत्यस्यादिह भवानितः योगाय संश्रितः ॥ ११ ॥ तदस्य दुः-
खाद्वैराग्यं संबोधाय महीपते समुद्भूतं कृतं कार्यं भद्रेनेलब्रजनाम्यहम् ॥ १२ ॥ उद्यामदालसा-
गर्भेन स्पृःपीतानन्तःस्तनम् । मान्यतारी मैतेयं तेन वत्स्यमयावितिपार्थिव ॥ १३ ॥ विचार्यनन्त्य-
पामवेश्ममहास्वपदेवकम् । कृतनतापिनिषामंप्रयास्यसि हृयेपुनः ॥ १४ ॥

ति कथं वा तानस्य दुःखमायनं वैराग्यं जनिष्यतीति विनिश्चित्यास्य दुःखादुत्पन्नाया वैराग्यस्य भावना भविष्यतीत्यस्माद्धेतोः भवानु-
योगाय संश्रितो मयाश्रित इत्यन्वयः ॥ ततस्मादस्य दुःखात्संबोधाय वैराग्यं समुद्भूतं प्रकटितं मया च कार्यं संपादितं ॥ किंच पूर्व-
ज्ञानां सहोदराणां भ्रातॄणां यथायथं तया यातान्दानास्माकमयं सोदर्यो तोस्य सोदरे यत्नो मिहृयमध्यायति तमिमाह उद्यामेति स्मितात्ततो
नेनं तस्याः स्तनं स्तनं पीताय मन्त्रो सामान्यानां नारीणां स्तनेयो न वत्स्यमायानाइति विचार्येतन्नरेणानवयः ॥ तत्सर्वं मया कृतं तच्चा

[illegible] ॥ १४ ॥

१०

किंच सीदतः पुरुषस्यानुपकारी भ्रात्रादिर्न किं विदितमात्र उपस्थिते इति येर्मित्रादिसंज्ञैः सीदमानः सीदन्स्वजनादिरूपेस्थिते पुना
दि येनैतान् हे स्वजनादीन मन्ये ते च सेन्द्रिया अपि विकला रहिता हीना इत्यर्थः तदुक्तं भागवते गृहं न संस्पृशन्त्यहं जनो न सस्पाभिनान्स्पा
जननी न सीप्सात् दैवं न तस्मान पतितस्य स्पानमो बन्धुः स्वयं पेन स्मृतमिति ४ पतदेवाह सुहृदीति सुहृदादौ समर्थेऽपकाराय श
क्ते सति यो धर्मादिभ्यः पुमर्थेभ्यो वसीदति विनश्यति तेषु शक्ताः सुहृदादयो वा आगन्तव्याः न तु सौवाच्यः केनाप्यशिक्षितेन तयानिरपरा
धनादि इत्यर्थः यदुक्तं तत्रैव पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः इत्यं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञान योजयेत्कर्मसु क
उपस्थिते सीदमानः स्वजनो बान्धवः सुहृत् । यैर्न रुन्धन्त तान्मन्ये सेन्द्रिया विकला हि ते ॥ १४ ॥ सुहृदि
स्वजने बन्धौ समर्थे यो ऽवसीदति । धर्मार्थकाममोक्षेभ्यो वाच्यास्ते न तु नन्वसौ ॥ १५ ॥ पतन्त्वत्सगमा
दूयमया कार्यमहत्कृतम् । स्मृतिनेन स्मरामि ख्यातमितज्ञान भाग्भव सत्तम ॥ १६ ॥ काशिराज उवाच
उपकारस्त्वया साधो ममालर्कस्य कृतो महान् । ममोपकाराय कथं न करोषि स्वमानसम् ॥ १७ ॥ फ
लदायी सतां सद्भिः सङ्गमो नाफलो यतः । तस्मात्त्वत्संश्रयात्पुक्तो मया युक्ता समुन्नतिः ॥ १८ ॥ सुबा
हुरुवाच । धर्मार्थकाममोक्षाख्यं पुरुषार्थचतुष्टयं । तत्र धर्मार्थकामास्ते सकला हीयते परः ॥ १९ ॥
मे मूर्खान् लोकस्वयं श्रेयोस्तिन एष्टि यो यान्समीहेत निकामकामः श्रेयो त्वदैवेस्य खलेश हेतो रनेनतुः स्वयं च न वेद मूढः कर्तृस्वयं न दभि
तो विपश्चिद् विद्याया मतरे वर्तमानम् दृष्टागने स्त सहग्णः क्रतुर्हि प्रयोजयेद्रत्नयथं गयथान्ध मिमादि ९ गुहृत्तत्र विद्याया इरुद्धेय्यमान
उपकारकारकमाशिषाभिनेदति ज्ञानभाग्भवेस सन्मेमोति ज्ञानभाक्केयाग्यं समायपत्रं हे साधो स्वमानसं संकल्पम् ८ यतः सद्भिः
सह सङ्गमः फलदायी वृथा फलो निष्फलः तस्मादेतोः त्वत्संश्रयात् नव सङ्गमात् युक्तायोग्या समुन्नतिरौन्नत्यं पथा प्राप्ता स्यान्त्या क
विति शेषः ९ पवमभ्यर्थितः संग्रहेणोपदिशन्नाह धर्मार्थकाममोक्षाख्यमिति तत्रैतेषु मध्ये धर्मादयस्त्रयस्तेन च सकलाः संपूर्णाः

भा पु टी २८ नत्वात् अविनं सर्वंतानंभ्रान्तमसत्वमिथ्यैवेत्यर्थः ॥

171

त्क्षोतात्वे पुरुषार्थः आलोच्य विचार्य यतेथाः यत्नं कुर्वीथाः श्रेयसे मुक्तये ॥ तदेवाह ममाहमिति देहादिष्वनादिशुभप्रत्ययो न त्वया का
र्यः सम्यक् देहादीनां यस्मिन्नेनाश्रितानां अहं ममादेर्धर्मस्याभयस्याप्यसत्ताभावेनेन आलोच्य तदाह धर्मोऽहंममादिः कल्प्यमानस्तया
सन्नेव यस्मिन्नौ देहादेर्धर्मो ऽश्रयस्याभावे प्रसक्तायां निराश्रयो यधर्मः कथमिति चेत्तथाह यथा सन्नायां इष्टेत्याभिधानमसन्नेव भजते देह
देरहं ममाया आश्रयस्यासत्वात् तदभावे कथं निराश्रयो ऽहं ममेति प्रत्ययः कथमिति ष्ठतीत्यर्थः अतएव सम्यगालोच्य पद्यमदेहप्राणत
ख्यादिकं विचार्य तस्यासत्वं निश्चित्य अहंकारममकारौ न तत्र कल्पनीयौ विशुद्धम् ॥ एतदेव दृढीकर्तुमाह केचाहमिति सम्य
कत्त्वे यसंस्तेपि अहमिति सत्तासंकेतो यमितिकः षष्ठे तस्यापि केषां संत्वेपात्मना तया आलोच्यं वा ग्रेप्रपंच देहादावतः प्राणातः कर

नैते सत्ते यतो वक्ष्ये तदिहैकमनाः शृणु । ज्ञात्वा च सम्यगालोच्य यतेथाः श्रेयसे नृप ॥ २१ ममेति
प्रत्ययो भूप न कार्योऽहमिति त्वया । सम्यगालोच्य धर्मो हि यस्याभावे निराश्रयः ॥ २२ कोवाह
मिति संज्ञेयमित्यालोच्यं त्वयात्मना । बाह्यान्तर्गतमालोच्यमालोच्यापररात्रिषु ॥ २३ अव्यक्ता
द्यविशेषान्तं सविकारमचेतनम् । व्यक्ताव्यक्तं त्वया तत्त्वं ज्ञातव्यं कश्चाहमित्यतः ॥ २४ एतस्मिन्नेव
विज्ञाते विज्ञातमखिलं त्वया । अनात्मन्यात्मविज्ञानमस्वे स्वमिति मूढता ॥ २५

णादौ गतमर्थार्थं ममाहं प्रत्ययं यावद्देहस्तावदस्मीति प्रत्ययो निश्चयं यया मावदालोच्य विचार्य अपररात्रिषु अपररात्रेषु स्वभावतः शुद्ध
चित्तावस्थाकालेषु च विचार्येति अनेन कालोप्यभ्यासयोग्य उपदिष्टः सर्वविकारस्य लाभ्रयोगोपलक्षकः ॥ २३ बाह्यान्तर्गतमालोच्य
मित्येतत्स्पष्टयति अव्यक्ताद्यमिति प्रकृतेरारभ्य विशेषः स्थूलदेहं तत् पञ्चविंशति तत्त्वसमूहः एतत्सर्वं सविकारं रूपं तत्त्वापरिज्ञातं के
यत्नाच्चेतनं जडं व्यक्तं च वा ग्रेदि यग्रासंग्रव्यक्तं अतः कारणान्न सत्त्वया तेय यश्चेतनस्मिन्नेव तत्र अविकारी चेतनश्च तत्त्वानां पञ्चविंशतिको
हमिति प्रत्ययस्यास्पदं संकल्पनेत्यापि त्वयाज्ञेयमित्यर्थः ॥ २४ परिशिष्टे पंचविंशके रूपे तस्मिन्न् ज्ञातानात्मकत्वयाऽस्मदेतोपलभ्यमेव

[illegible]

१२८

पद्मग्रनात्मनिदेहादावात्मतयाहंप्रत्ययेन विज्ञाने ग्रस्तग्रनात्मीये स्वमात्मीयमिति ज्ञानं सा मूढने व वेविमम एवत नत्रासक्तोभवेदिम
र्थः ॥ एतद्धिज्ञानादेवाहमस्मि इत्यस्मादहं सोहमिति यद्यप्यहं सर्वगतंत्रह्मैवेतिनिश्चय पदवीं परिशुद्धनिष्ठामितयापि लोकसंव्यव
हारतो गुरुशिष्यादिकल्पनामाश्रित्य मयोक्तं सर्वं यत न त्वयाप्ट्टेति निश्चितो नामयासर्वं कथितं ॥ त्ववाङ्गःकाशिभूमिपमेवमुक्तापयं
विमतचः ॥ ॥ परं निर्वाणं विदेहकैवल्यं ग्रतलामनुपमं योगस्याभ्युत्तस्य पूर्वार्जितस्य तानकर्म समस्तवयानुष्ठानस्य फलभूतं संसृ
ष्टोतः स्वाधीनतारामस्तत्यांत मोनिरेव यः सयोगीव स्तनिर्वाणं त्रस्तभूतोपिगच्छतीम कश्चपांजीवन्मुक्तिं प्राप्याय कर्मतयेणदेहपाते

सोहं सर्वगतो भूप लोकसंव्यवहारतः मयेदमुच्यते सर्वं त्वयापृष्टोत्र नान्यदहम् ॥ एवमु
क्ता ययौ धीमान् त्ववाङ्गःकाशिभूमिपं काशिराजोपिसंहृष्ट्रस्सोलेकत्वप्रवेययौ ॥ ग्रतलैकोपि
सुतं ज्येष्ठमभिषिच्य नराधिपं वनं जगाम संत्यक्त सर्वसङ्गः स्वसिद्धये ॥ ततः कालेन महता नि
दृन्द्वो निष्परिग्रहः प्राप्य योगर्द्धिमतुलां परं निर्वाणमामवान् यथायजगदिदं सर्वं सदेवासुरमानु
षं पाशैर्गुणमयैर्बद्धं बध्यमानं च निम्नशः ॥ पुत्रात्मभ्रातमित्रादिममस्वयाहंकारादिभाविनैः ग्राकृष्य
माणं करणैः स्वर्गैर्नभिन्नदर्शने ग्रज्ञानपंकमध्यस्थमनुद्धारं महामतिः ग्रात्मानं च समुत्तीर्णं
विदेहं मुक्तिं प्राययत्यर्थः ॥ योगाहिमाह यथापीति गुणमयैः सत्त्वादिगुणप्रकृतिभिः पाशैरज्जुभिर्बद्धं बध्यमानं ग्रथिते निम्नशो निर्वि
रामं ॥ पुत्रादिभिर्भाविनैर्वासितैः करणैरिन्द्रियैरिनस्ततः स्वर्नरकादिषुग्राकृष्यमाणं पतोभिन्नेस्यपरक्तादिभेदप्रकदर्शने ज्ञान
घस्यग्रनपवहः ग्वेत्विविधेर्यानपरिक्लिष्टं जरादिदेषयथा निति पूर्वेणान्वयः ॥ एवमुक्तं सोकद्ध्योक्तस्वहृयंयद्विन दर्शनात्मकम
ज्ञानमेवयं कोऽहं रूनरोजन्मालस्तस्य मध्ये तिष्ठतीति तादृशाग्रविद्यमानं उद्धारं पंकसागरतस्मात्तानं समुद्धरणं यस्य तथाज
गदिदं यथा नात्मानं च सम्यक्तानः पतन शंकाहीनं उत्तीर्णं सुद्धतं यथा पश्यन् ग्रानंदसंपत्तिसमाप्तमाप्तं तां वदमाणेन ग्रायार्थसंवि

मा० पु
टी
१०२

यद्येकष्टं अस्माभिः सर्वं प्रयत्नेन खलु राज्यमनुष्ठितमपि यच्चाउनरेमया ज्ञानमवगतं किं तन्न योगान्नास्ति परं सुखमिति ॥ इति पं
चाशत्तमोऽध्यायः एवं संक्षेपेणाभिहितं योगमुपसंहरन्नाह तातेति समानि हृष्टानि श्रुत्वा न ह्यबुद्ध्वा व्यवस्थयेन योगेन प्राप्यमपि परं
गत्वा प्राप्य न शोचसि न रतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः १ तत त्वं वत्साहमपि यास्यामि योगाभ्यासेन प्राप्स्यामि त्वयोपदिष्टेन ब्रह्मज्ञाना
य कथितैर्यज्ञैः किं जपेन मे यायाभावेन वा किम् अत्र हेतुः कृतकृत्यस्य कर्तव्याभावात् करणं वेदोक्तानुष्ठानं ब्रह्मत्वन्भाराय वेद

यद्येकष्टं यदस्माभिः सर्वं राज्यमनुष्ठितं अपि पश्चान्नायातं ज्ञाने योगान्नास्ति परं सुखं इति मार्कण्डे
यपुराणे पितापुत्रसंवादे अलर्कोविश्रान्तिर्नामान चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ४० पुत्र उवाच तातैतेन ते समा
लिश्च सम्यक् योगस्त्वत्तमे प्राप्स्यसे येन तद्ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचसि १ ततोऽहमपि यास्यामि किं यज्ञैः
किं जपेन मे कृतकृत्यस्य करणं ब्रह्मत्वमाराय कल्पते २ त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्याहं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्र
हः यतिष्ये न यथा मुक्तो यास्यामि निर्वृतिं परां ३ पक्षिण उवाच एवमुक्त्वा स पितरं प्राप्यानुज्ञां ततस्ततः
स प्रभुः सन्त्यज्य गामसे धावी परित्यक्तपरिग्रहः ४ सोऽपि तस्य पिता तद्वत् क्रमेणैव महामतिः वान
प्रस्थं समास्थाय चतुर्थं आश्रममभ्यगात् ५ तत्रात्मजयमासाद्य हित्वा बन्धं गुणात्मकं प्राप परां सिद्धिं.

निमित्तकार्यकल्पते संपद्यते इत्यर्थः २ यतो मुक्तः सर्वतया प्रयतिष्ये यया निर्वृतिं परमानन्दं प्राप्स्यामि ३ एवं पितापुत्रसंवादेन नैमि
तिमम्मानुत्तरयितोपसंहरतिपक्षिणः एवमिति मेधावी नाम सुजेगुवाल्लणवालकः ४ चतुर्थाश्रमं सन्यासाश्रमं अभ्यगात् आश्रयत् ५
न यवचतुर्थाश्रमे ग्रात्मनो मनुसोजयं निरोधमासाद्य मनोनिरोधफलमुक्तं गुणात्मकं त्रिगुणमयं बन्धं हित्वा विहाय सत्यान्तः प्र
वृद्धः परां सिद्धिं ब्रह्मात्मैक्यरूपां प्राप तस्मिन्योगाभ्यासकाले एवोपान्तारहीनां सम्मतिः सम्यग्ज्ञानं येनेति यरासिहिप्राप्तेर्हेतुरय ६

१०२

172

उपसंहरति एतन्नेतिग्रन्थश्रवणेच्छा काशयेति किमन्यदिति १ इति पण्डितमहत्तमचंद्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने पंचाश
त्तमोध्यायः नचेयाख्यानापरपर्यायः पितापुत्रसंवादः समाप्तः प्रविविक्तिपत्सहस्वेत व्यापकांशेपनाहृतम् एवभिर्लक्षणैर्गम्यत
त्तो मित्रस्लमायिनम् एवं च पितापुत्रसंवादेन मारस्यप्रवृत्तनिवृत्तात्मकस्य च कर्मणो ज्ञानस्य च योगसाध्यस्य स्वरूपस्य फलं प्रतिपा
दितं अथेदानीं योगेन प्रतिपन्नमपि ब्रह्म तस्य दुर्बोधत्वात् प्रकारान्तरेण सर्गविसर्गमन्वन्तरभूसंस्थानवंशानुचरितात्मकैः पञ्चभिः
पुराणप्रतिपाद्यैर्लक्षणैर्लक्ष्यप्रपंचप्रतिपिपादयिषुर्जैमिनिप्रश्नमायं प्रपत्तिपुरःसरं प्रतिजानतो भक्त्यनुवादावक्रमोदनपूर्वकं वक्ष्य

एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यन्मां पृष्टवतावयं संविस्तरेणयघावने किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि १ इति मार्क
ण्डेयपुराणे पितापुत्रीयो विश्रान्तिर्नाम चत्वारिंशोध्यायः ४५ पितापुत्रसंवादः समाप्तः जैमिनि
रुवाच सम्यगेतत्समाख्यातं भवद्भिर्द्विजसत्तमाः प्रवृत्ते च निवृत्ते च द्विविधे कर्मणि वैदिके १ अ
हो पितृप्रसादेन भवतां ज्ञानमीदृशं येन तिर्यक्त्वमप्येतत्प्राप्य मोहस्तिरस्कृतः २ धन्या भवन्तः
संसिद्धौ प्रागवस्थास्थितं यतः भवतां विषयोद्भूतैर्न मोहैश्चाल्यते मनः ३ दिष्ट्या भगवता ते
न मार्कण्डेयेन धीमता भवन्तो वै समाख्याताः सर्वसन्देहहन्तमाः ४

णः सर्वकर्तृत्वं सर्वशक्तित्वादिशक्तिपुरुषस्य च बोधोपायभूतानि सर्गविसर्गादीनि पंच लक्षणानि ज्ञातुमनुपृच्छते सम्यगेतत्स
माख्यातमित्यादिना हे द्विजसत्तमाः सर्वजन्माभिप्रायेण सम्बोधनं पक्षिसत्तमाः तिर्यक्त्वादि दुर्लभतानमज्ञानादृ(?)पक्षिश्रेष्ठाः १
वैदिकं वेदे प्रतिपादितम् १ सन्देहहन्तेन माभिनंदति अहो इति द्वाभ्यां पितुः सकाशस्य प्रसादेन दयया ईदृशं परमं दुर्लभेण
येन ज्ञानेन तिर्यक्त्वमपि तिर्यग्जन्म प्राप्य मोहो ज्ञानेन तिरस्कृतः पक्षिणः २ संसिद्धौ शुद्धस्य प्राक् पूर्वजन्मनि यावस्था ज्ञानस्य काष्ठा तत्स्थाः स्थि
तमनो विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः पित्रा प्राप्य मपातितं न्मतुः विषयाद्भूतैः संजातैर्मोहैर्वैचित्यमहेयस्ते न चाल्यते विक्षिप्यते यत इति

मा॰पु॰ टी॰ ८२

173

भवद्दर्शनंचममतपसोमात्रात्स्यादेवसंज्ञानमित्यभिप्रायेणाह संसारेस्मिन्निति अतपस्विनांतपोहीनानांनजायते १ भवतांसंगमेनै
वममकृतार्थतानायतेनान्यथाभिप्रायमाह यद्यहमिति नस्यांनभवेयंकृतार्थोनिरस्तसंशयः ततः नूनमितिनिश्चये अन्यथाल्पस्याप्युपदे
ष्टेनमेकृतार्थतानजनिष्यति २ अन्येभ्योल्पानस्माधिकत्वेयेनानन्तानितोभिन्नेदति प्रवृत्तेचेति अस्तमलांनष्टाज्ञानकालुष्यान्तःकाम
मेयथास्मानाम्यपकस्यचिदुपदेष्टृत्वमस्तमलाद्धिहिनोस्तीतिमन्ये ३ इदंपृच्छमाने अर्हन्तयोग्याभवतप्रार्थनायानोर २ तदाह कथमि

संसारेस्मिन्मनुष्याणांभ्रमतामतिसंकटे भवद्विधैःसमंसंगोजायतेनातपस्विनां १ यद्यहंसं
गमासाद्यभवद्भिर्ज्ञानदृष्टिभिः नस्यांकृतार्थस्तन्नूनंनमेन्यत्रकृतार्थता २ प्रवृत्तेचनिवृत्तेचभवतां
ज्ञानकर्मणि मतिमस्तमलामेषयथानान्यस्यकस्यचित् ३ यदिवोनुग्रहवतीमयिबुद्धिर्द्विजोत्त
माः भवन्तोनन्तुमाख्यातमर्हन्तेदमशेषतः ४ कथमेतत्समुद्भूतंजगत्स्थावरजंगमं कथंचप्र
लयेकालेप्रयास्यतिसत्तमाः ५ कथंवंशाश्चदेवर्षिपितृभूतादिसंभवाः मन्वंतराणिचकथं
वंशानुचरितंचयत् यावत्यःसृष्टयश्चैवयावन्तःप्रलयास्तथा यथाकल्पविभागश्चयावन्मन्वं
तरस्थितिः ६ यथाचक्षितिसंस्थानंयत्प्रमाणंचवैभुवः यथास्थिताःसमुद्राद्रिनिम्नगाःकानना

नि ७ वंशाःसूर्यादीनांसंततयः देवाऋषादःस्वरूपोवक्ष्यमाणाःदक्षसामन्वंतरेषुवेदहस्ताःपितरोग्निष्वात्तादयोगणाःभूताद्यःसहादयः
मन्वंतराणिस्वायंभुवादयःवंश्यानांवंशोद्भवानांअनुचरितंचयत्कथयेतिशेषःमिन्वामीतिषष्ठेनान्वयः ८ यावत्यःयत्परिमाणाः
यत्संख्याकाइतियावत् कल्पानांब्रह्मदिनानां मन्वंतरेषुचतुर्दशसुयास्थितिर्जनानांव्यवहृतिः ९ क्षितेःपृथिव्याःसंस्थानंसं
निवेशःप्रमाणंपरिमाणंयोजनानांसमुद्राःक्षारोदादयःअद्रयोमेर्वादयःनिम्नगागंगायमुनादयःकाननानिवनानि १० ॥

८२

भूर्भुवादिर्यो लोकानां चतुर्दशानां गणः समूहः पातालानामतलादीनां संश्रयः संस्थानं सूर्यादीनां ग्रहाणां अश्विन्यादीनां नक्षत्राणां ज्योतिषां नारकादीनां ॥ ६ ॥ आभूतसंप्लवं प्रलयं यावत् प्रलयमायास्यति कारणात्मना स्थास्यति शेषं प्रलयादवशिष्टं प्रलीनसर्वभावं यद्भविष्यति ब्रह्म तत्श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ इदं तदिति सात्म्यदर्शनाभिनयः ॥ ८ ॥ गुरूपसदनप्रकारेण तच्छ्रोतुमिच्छामीत्याशयेनाह मार्कण्डेयेनेति तस्मै स विद्वानुपसन्नाय प्राह शमान्विताय दमान्विताय प्रलीनदोषाय यथोक्तकारिणे गुणान्विताय

भूर्लोकादिश्च लोकानां गणः पातालसंश्रयः । गतिस्तथार्कसोमादिग्रहर्क्षज्योतिषामपि ॥ ६ ॥ कथं
व प्रलयकाले पुनर्यास्यन्ति सत्तमाः । उपसंहृतेव यच्छेषं जगत्यस्मिन्भविष्यति ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं स
र्वमेतदाभूतसंप्लवं ॥ ७ ॥ पवित्ररूपः प्रथमारोपमेतलोपप्लवाम्भुतिसत्तम । ईदृशस्तथा प्रवसा
मन्नहुणो ब्रह्मनेमिने ॥ ८ ॥ मार्कण्डेयेन कथितं पुरा कौष्टुकये यथा । द्विजपुत्राय शान्ताय प्रजसत्ताना
यधीमते ॥ ९ ॥ मार्कण्डेयं महात्मानमुपासीनं द्विजोत्तमं । कौष्टुकिः परिपप्रच्छ यदेतत्पृष्टवान्भवा
न्मयाकर्ण्य यत्प्रोत्याय यन्मुनिर्भृगुनन्दनः । तन्मे शृण्वथ्यविष्यामः पृष्टान्तद्विजसत्तम ॥ १० ॥ प्रणिप
त्य जगन्नाथं पद्मयोनिं पितामहं । जगद्योनिं स्थितं कृष्णं स्थितौ विष्णुस्वरूपिणं । प्रलये चान्तकर्तारं

गताय सर्वदा प्रदेयमेतत्सकलं मन्मुखत्वन्मादिष्क्रतेः ॥ ११ ॥ संप्रदायप्रवृत्तमेव वर्णयन्वक्ष्यामसृष्ट्याशयेनाह तस्मै चेति कौष्टुकेः श्रीम
न्मार्कण्डेयस्य गुरुनन्दनो मार्कण्डेयः ॥ १२ ॥ एवं नैमिनिप्रमानाम्नुत्तरेपरिकरं कृत्वा मंगलपूर्वकं कथयितुमारभते प्रणिपत्येति जग
न्नाथं स्वामिनं इति सामान्यतृप्तत्पयत्वास्थितं सर्वान्स्तुतेन ब्रह्मप्रणामविषयं दर्शितं तत् देवमायागुणोपहितत्वाद्वस्थितेर्विमू
र्तिभेदेन प्रणमति पद्मयोनिमित्यादिना जगन्त्रष्टारं जगद्योनिं भूतं कर्तारं संहर्तारं चेदं कूटः स्वरूपो विद्यते यस्य तस्यैकस्यैव

नरकपर्यन्तं सृष्टं तं जगत्स्थावरजंगममिति शुश्रूषोर्भवदन्तात्मनः पुराणसंहिताकथने संप्रदायप्रवृत्तिं प्रत्याह उत्पन्नमात्रस्येति
उत्पन्नमात्रस्य पाद्मभूतस्य पुरा सर्गादौ ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रथमादिन्द्रियाभिव्यक्तेः प्राग्जन्मनः पुराणं शतकोटिप्रविस्ती
र्णमेकपद्यबृहत्कात्मकं वेदाश्च गाद्यो मुखेभ्यश्च तथा विनिर्गतानि क्रमान्नान्तरपामि प्ररणान्निर्यातानन्तस्वयं तेन कृताः यदुक्तं भा
गवते प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यत इति ॥ ननु पुराणान्यष्टादश
कथमेकत्वेनैव वा यन्निर्दिष्टानीत्यत आह पुराणसंहिता इति पुराणानि संहितानि धर्मशास्त्राणि च बहुलाः प्रणेतारः परमर्षयो वेदव्या

मार्कण्डेय उवाच उत्पन्नमात्रस्य पुरा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः पुराणमेतद्वेदाश्च मुखेभ्योऽनुविनिर्गताः ॥
पुराणसंहितास्तश्च बह्व्यः कृताः परमर्षयः वेदानां प्रविभागश्च कृतस्तैस्तु सहस्रशः ११ धर्मं
ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च महात्मनः तस्योपदेशेन विना न हि सिद्धं चतुष्टयम् १२ वेदान्सप्तर्षि
यस्तस्माज्जगृहुस्तस्य मानसाः पुराणं जगृहुश्चाद्या मुनयस्तस्य मानसाः १३ भृगोः सकाशाच्च्य
वनस्तेनोक्तं वा द्विजन्मनाम् ऋषिभिश्चैव दक्षाय प्रोक्तमेतन्महात्मभिः १४ दक्षेणा चापि कथि
तमिदमासीत्तदा मम तत्तुभ्यं कथ्यतेऽद्याहं कलिकल्मषनाशनम् १५ ॥

सादयः प्रविभागाः शाखारूपतया विभजनानि तैस्तु तेरेव व्यासादिभिः कृताः सहस्रशोऽनन्ताः ११ एवमृषीणामपि वेदविभाग
पुराणनिर्माणे तेनापि गुरूपदेशं विना धर्मादयो न सिध्यन्तीत्याशयेनाह धर्ममिति तस्य महात्मनो ब्रह्मणः तत्रकृतिस्मृतिसूत्रादि
रविहितानुष्ठानान्निषिद्धवर्जनाच्च सात्त्विकः परिणामविशेषः पुरुषैकदेशो धर्मः तत्त्वावबोधः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरपर्ता
ने विरागो द्विविधः दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यरूपोऽपरः ब्रह्मादिविगुणवैतृष्ण्यं परः ऐश्वर्यमणिमादिप्रादुर्भावः १२ सप्तर्षयो
मरीच्याद्याः तस्य ब्रह्मणो मानसाः सनत्सनकाद्याः १३ पुराणग्रहणे चान्वये सम्प्रदायः प्रवृत्त इत्याह भृगोरिति द्विजन्मनाम्

174

१२५

मेमनः समाधिनापेकाग्र्येण देहस्येवेकोष्टके ॥ जगतो योनिं कारणं अजं सर्वज्ञं अव्ययमनश्वरं प्रलये सर्वस्याश्रयमाधारं धातारं चेतयि
तारं श्रुतानां परमं उत्कृष्टं प्राप्यं पदं ॥ ब्रह्माणं व्यापकं वर्धकं वा आदिकारणं पुरुषं पूर्णं जगतउत्पत्त्यादित्रयकारणं अनौपम्यं उपक
रणाद्युपमयाहीनं यत्र सर्वं सामान्येन यत्किंचित्स्थितमस्ति तद्यस्मिन्प्रतिष्ठितं ॥ तस्मै सामान्येन निर्दिष्टाय हिरण्यगर्भाय प्रकाशस्व
भावाय लोकतन्त्राय सर्वलोकविस्तारकारिणे अत एव धीमते निरतिशयबुद्धिशक्ताय प्रणम्य कायवाङ्मनोभिः प्रह्वीभूय भूतानां
चराचराणां सर्गं प्रादुर्भावं अनुत्तमं ज्ञानेन कारणरूपतयावस्थानात् उत्कृष्टं मोहदायित्वेनोत्कृष्टतमं ॥ एवं गुरुं परमेश्वरमभिनम
भिमुखीकृत्य प्रतिज्ञातं कथयितुं प्रस्तौति महदाद्यमिति महानाद्यं यत्र माद्यं यत्र विशेषाः पृथिव्यादयस्ते यत्रान्ते यो विंशतितत्वाख्यं तत्वा

सर्वमेतन्महाभाग श्रुतं मे समाधिना यथा कृतं यथा पूर्वं दक्षस्य गदतो मुने प्रणिपत्य जगद्यो
निमजमव्ययमाश्रयं चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदं ॥ ब्रह्माणमादिपुरुषमुत्पत्तिस्थिति
संयमे यत्कारणमनौपम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ तस्मै हिरण्यगर्भाय लोकतन्त्राय धीमते प्रण
म्य सम्यग्वक्ष्यामि भूतसर्गमनुत्तमं ॥ महदाद्यं विशेषान्तं सवैरूप्यं सलक्षणं प्रमाणैः पञ्चभिर्ग
म्यं स्रोतोभिः षड्भिरन्वितं ॥ पुरुषाधिष्ठितं नित्यमनित्यमिव च स्थितं तच्छ्रूयतां महाभाग परमे

दीनं सवैरूप्यं वैलक्षण्ययुक्तं सलक्षणयुक्तं च प्रकृतिविकृतिरूपत्वात् तथाहि महत्तत्वं प्रकृतेर्विकृतिरहंकारस्य प्रकृतिरेवम
हंकारो महतस्तत्वस्य कार्यं विकृतिः प्रकृतिश्च तन्मात्रेन्द्रियादीनां एवं तन्मात्राण्यपि अहंकारस्य कार्यत्वाद्विकृतयः स्थूलभूतानां
कारणत्वेन प्रकृतयश्च षोडशकोगणः पूर्वस्माद्वैलक्षण्येन विकृतिरेवेति सर्वेषां प्रकृतिभावात्सलक्षणयुक्तत्वं पुनरस्य वैल
क्षण्यं चेति तथा च सांख्ये महदादि तत्कार्यं प्रकृतिविरूपं सरूपं चाव्यक्तमहेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लि
ङ्गं सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तं त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्

मार्कण्डेयटी

मा॰पु
टी
१०५

175

पंचभिः प्रमाणैः प्रमाकरणभूताभिरस्मिबुद्धिभिर्गम्यं ज्ञेयं तथाहि बुद्धेर्वीरदर्शप्रमाभिमुखं अभिमानस्य स्वान्मपरामर्श
नेमनसः संकल्पनेंद्रियाणां शब्दादीनामालोचनं कर्मेन्द्रियाणां चिकीर्षाहरणक्रियेति यद्वा पंचभिः प्रमाणैः प्रत्यक्षादिभि
रस्योपलब्धे नैर्गम्यं विवेक्तुर्योग्यं तत्र पृथिव्यादिभूतानि प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलभ्यानि शरीरस्थं वायादिकं तथास्थितानि तत्कार्य
लिंगानुमानेनातीन्द्रियाणां पुरुषप्रकृत्यादीनामुपलब्धिः प्रकृतेर्नश्वरत्वात्पुरुषस्य चेतनस्यापि निष्क्रियत्वात्सर्गादिप्रवृत्ते
रित्यत्र परस्परं चनयोः प्रहतिरिन्दुपमानेनोभयोः संगतयोः परस्परत्वसर्गादिसिद्धिरित्युपमानप्रमाणोपयोगः प्रतिस्व
स्वकर्मफलानिस्वीयानदीयोति गतानागतादि ज्ञानेष्वागमस्योपयोगः साध्यसाधनभावेऽर्थापत्तिः अयोविंशतितत्त्वज्ञाने
नसाधनेन साध्यात्रुभावमूर्तिः प्रकृतिः पुरुषश्चेत्यर्थापत्त्युपपत्तिरिति तथाचोक्तं तत्र प्रत्यक्षमत्राणां संप्रयोगे सतामति अन्य
नोवृद्धिजन्मेत्यनुमानं लैगिकं पुनः शाब्दं शास्त्रतवेदोक्तमुपमानं तथापुनः प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनं दृष्टायो
स्योपयमावक्स्यार्थस्य कल्पना क्रियते यद्बलेनासावर्थापत्तिरुदाहृतेति अत्राभावप्रमाणमपिग्राह्यम् प्रमाणपंचकं
यत्र वस्तुरूपेण जायते वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणतेति साङ्केः प्रशस्तैरभ्यर्हितैः शान्तिकैः ह्वानैर्भिः शास्त्रैः
प्रवितैरनुगतैः सर्वाणिहिशास्त्राणि अनादिसम्मन्यानि तत्पुरुषप्रकृतिविवेकार्थकान्येव यदुक्तं गीतासु ऋषिभि
र्बहुधागीतंच्छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितमिति १९ पुरुषेणात्मतत्त्वेनाधिष्ठितमपिष्टा
याश्रितं चेन्न दानित्यं अत्यन्तानित्यमिवस्थितम् यन्महदाद्यविशेषान्तं तत्त्वज्ञानात्मकं जगत् परमेणाश्रवातितेन समा
धिनैकाग्रेणहे महाभाग संसारसागरोन्मोचकप्रकृतिपुरुषविवेकं सनातनं तत्त्वमात्मनामहाभाग्यम् श्रूयतामिति
कृत्वामननमनिदिध्यासनक्रमेणसाक्षात्कार्यमित्यर्थः एवशाहोत्रजगतोजगतोनित्यत्वायाश्रेतभवयोनकः यदाहुः सां
ख्याः असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति २१ ॥

संग्रहेणोक्तं तेनैव तेन तत्प्रादुर्भावं प्रपंचयति प्रधानमिति प्रलये प्रधीयते निधीयते ऽस्मिन्सर्वं कार्यजातमिति प्रधानं सृष्टौ सर्वस्य जगतो ऽस्मिन्बीजरूपतया स्थितस्य प्रादुर्भावात्कारणं यत्तदिति शब्दौ प्रमत्ताप्रमत्तप्रसिद्धिद्योतकौ अव्यक्ताख्यं अप्रकटाख्यं आख्यानं यस्य इंद्रियागोचरत्वात् प्रकृष्टानंतप्रपंचात्मना परिणतत्वात्प्रकृतिः क्रियां यस्यास्तां प्रकृतिं महर्षय आहुः नित्यां कालत्रयेऽपि परिणामि नित्यतया स्थितां सत्वादिगुणव्यतिरिक्ततयानुपलभ्यत्वात् सदसदात्मिकां कार्यकारणात्मकत्वेन तया स्थितामित्यर्थः महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति गीतासु तेन तानि तया गण्यमानत्वात्तत्त्वात्मिकेयमिति ११ एवं प्रकृतिलक्षणमुक्त्वा तेन तत्स्वरूप तत्पूर्वकं प्रादुर्भावमाह ध्रुवमिति ध्रुवं शाश्वतं कूटस्थनित्यं अक्षय्यं तेन मशक्तं निरवयवत्वात् अजरं जरादिवस्थारहितं सत्यपरिच्छेद्य

प्रधानं कारणं यत्तदव्यक्ताख्यं महर्षयः यदाहुः प्रकृतिं नित्यां सूक्ष्मां सदसदात्मिकाम् १२ ध्रुव
मक्षय्यमजरममेयं शास्त्रनिश्चयैः गंधरूपरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविवर्जितम् १३ अनाद्यंतं जगद्यो
निं त्रिगुणप्रभवाप्ययम् असांप्रतमविज्ञेयं ब्रह्माग्रे समवर्तत १४ प्रलयस्यान्ततेनेदं व्याप्तमा
सीदशेषतः गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने १५ ॥

मेयं रहितत्वात् इति ध्रुवत्वे हेतुद्वयम् शास्त्रनिश्चयैः नानाशास्त्रदर्शनैः वागोचरत्वान्मानेनातमशक्यं निर्विशेषत्वाच्च तत्र विशेषाभावं दर्शयति गंधेत्यादि गंधादयो हि विशेषप्रतीतिहेतवः ते तावयवाः तेन तत्सत्वे तु साधारणं विरूपतादृक्त्वेतावाहतश्च अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्च यत् अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवमित्यादिश्रुतेः ११ गंधादिविशेषासद्भावे हेतुमाह अनाद्यंतमिति अन्यानि नाशहीनं गंधादयो हि उत्पत्तिनाशवंतः जगतो योनिं सनातनं बीजं बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनमिति गीतासु त्रयाणां जगद्धेतूनां मायायाः गुणानां सत्वादीनां प्रभवः उत्पत्तिकारणं अप्ययः संहारश्च यस्मात् जगद्योनित्वे हेतुः असांप्रतं संप्रति वर्तमानेकाले अवसांप्रतं तस्मात् निष्क्रमसांप्रतं प्रागभावादिप्रतियोगिरहितं मायागुणानामसांप्रतं वर्तमानत्वा

मा॰पु
टी
१०९

176
=

एवं लोकद्वयोक्तविशेषणाविशिष्टं ब्रह्म व्यापकेन तन्मयेन सर्गादौ समवर्तत न विशेषांशस्य वा ये सिसृक्षा रूपस्य कालिन्तु यमेव परिह्
हीनत्वात्प्राक् बभूवेत्यर्थः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः ३४ प्रधानं निर्विशेषस्य ब्रह्मणः समात्याग्रहणेनिति मिश्रं प्रदर्शयन्नाह यत्तप
स्येति तेनेदं क्षुभ्यमाने जगदशेषतः सर्वं यत्तत्पदात्तनुपवात्सर्गस्यादौ आसमासीत् सिसृक्षायां सर्वं जगत् सृष्टिं कश्चिन्निर्माण
मायेन स्फुटतया स्थितवाङ्गुणं विरूपतया विशेषैरनाश्रितत्वात्प्राधान्येन व्याप्तम् एवं तत्त्वेन तत्तयोः प्रादुर्भावं प्रदर्शयन्
सर्गतत्त्वानां महदादिप्रादुर्भावमाह गुणसाम्यादित्यादिना तत्र महत्तः प्रादुर्भावमाहसार्धेन ततः तत्त्वप्रक्रमोः प्रादुर्भावाद्यन्ते।
ततः तस्मात्पूर्वोक्ताद्गुणसाम्यात्प्रकृतेः तेन क्षेत्रज्ञेनाधिष्ठितात् अधिष्ठाय चोदितात् ३५ गुणानां विशेषहेतवोऽनन्तरं प्रकृतौ भावादिषु।

गुणसाम्याद्व्यज्यमाने सर्गकाले ततः पुनः प्रधानतत्त्वमुद्भूतं महान्तं तत् समावृणोत् ३६ यथा
बीजं त्वचा तद्वदव्यक्तेनावृतो महान् सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधोदितः ३७ ततस्तस्मादहंका
रस्त्रिविधो वै व्यजायत वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ३८ महता चावृतः सोऽपि यथाव्यक्ते
नैव महान् भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रकं ततः ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ३९

मानत्वाद्व्यज्यमाने प्रकाशमाने विशेषसहरूपाभिव्यक्तिभूते सर्गकाले प्रधानं तत्त्वं प्रकृत्याख्यं तत्त्वमुद्भूतं पूर्वं निर्विशेषस्याव्यक्ततस्
व्यक्तस्य जगद्बीजत्वापत्तिरूपमव्याकृताख्यमाकाशनिर्दिष्टं रहनत्रयो विंशतितत्त्वहेतुर्गुणात्मिका या प्रकृतेः प्रादुर्भावो दर्शित
इति सर्वमनवद्यम् तत्कार्यमाह तत्प्रधानं तत्त्वं महान्तं तत्त्वं समावृणोत् स्वस्मिंस्तद्धर्मेण ग्राह ३६ तद्दृष्टान्तमाह यथा बीजमि
ति त्वचा वर्मणा तथाभिव्यक्ते कारणगुणाः कार्ये गुणान् आरभन्ते इति न्यायेन महान् कारणगुणात्मकोऽवभूवेत्याह सात्त्विक इति
तस्मान्महतः अहंकारस्य गुणित्वात्त्रैविध्यमाह वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः भूतादिर्नाम तामसः ३८ सोऽपि अहंकारोऽपि
अव्यक्तेन प्रधानेन त्रिविधादहंकाराद्भूतादेस्तामसस्य सर्गमाह भूतादिरिति विकुर्वाणः कालतो भेदापरिणमन् शब्दतन्मात्रं सस

शब्दं तत्कार्यमाकाशं चोभयं भूतादिरावृणोत् ५० ततस्तस्माच्छब्दतन्मात्रात्स्पर्शतन्मात्रं ससर्ज ततः स्पर्शतन्मात्राद्बलवान्वायुः स्थूलो जायत
स्पर्शतन्मात्राद्वायोर्जन्मादि द्वयमाह तस्येति यतस्तस्य वायोः स्पर्शो गुणो मतस्ततस्तस्मात्स्वभूतेत्यर्थः ५१ ज्योतिस्तेजः ५२ ५३ ततो
रसतन्मात्रात् तद्रूपतन्मात्रं कठिनं रसतन्मात्रेणाप्यायस्य समावृणोत् तदर्थं ५४ तस्माद्गन्धतन्मात्रात्संघातः सर्वभूतानामेकत्र स
मुच्चयो भूमिरजायत तस्य भूरूपस्य संघातस्य भूतगुणसंचयस्य गंधो साधारणो मतः ५५ तन्मात्रतोक्तत्वादुपपादयति तस्मिंस्तस्मिन्

आकाशं शब्दमात्रं तु भूतादिश्चावृणोत्ततः ५० आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह बलवा
ञ्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ५१ वायुश्चापि विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ज्योतिरुत्पद्यते वायो
स्तद्रूपगुणमुच्यते ५२ स्पर्शमात्रस्तु वै वायू रूपमात्रं समावृणोत् ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं स
सर्ज ह ५३ संभवंति ततो ह्यापश्चासंस्ता वै रसात्मिकाः रसमात्रेण ता आपो रूपमात्रं समावृणोत् ५४
आपश्चापि विकुर्वंत्यो गन्धमात्रं ससर्जिरे संघातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणो मतः तस्मिंस्तस्मिं
स्तु तन्मात्रं तेन तन्मात्रता स्मृता अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततस्तु ते न शांता नापि घोरास्ते न मू
ढाश्चाविशेषिणः भूततन्मात्रसर्गोयमहंकारात्तु तामसात् ५० वैकारिकादहंकारात्सत्वो
द्रिक्तात्सात्विकात् वैकारिकः स सर्गस्तु युगपत्संप्रवर्तते ५०

ति तस्मिंस्तस्मिन्भूते गगनादौ तत्तच्छब्दादिकं मात्रमवधारणं कार्त्स्न्ये वा मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इति कोषः तेन हेतुना तेषां तन्मात्रतास्मृ
तेत्यर्थः प्रलयपर्यवशिष्यमाणः सर्गादौ सर्वभूतकारणं तन्मात्रमित्युच्यते किंच अविशेषः सामान्याकारस्तस्य वाचकत्वात्तु ते विशेषा अभे
दत्वहेतुत्वादविशेषा उच्यंत इत्यर्थः ५२ अविशेषत्वे हेतुमाह न शांता इति शान्ताः सात्विकाः घोरा राजसाः मूढास्तामसाः अविशे
षाभावात्गुणादिविशेषप्रतीतिरेव च उक्तमुपसंहरति भूततन्मात्रेति ५० इदानीं वैकारिकाहंकारस्य सृष्टिमाह ॥

मा पु
टी
१७७

वैकारिकादिति यस्मात्सात्विकादहंकारात्तैजसतामसौ गुणौ क्रमसत्वस्याधिकात्तस्मात्सात्विकादित्यर्थः वैकारिकः सत्वसर्गस्तद्युगपदक्रमेणे
वसंभवतीति निर्गच्छति तन्मात्रपंचभूतादिवदन्योन्यतः क्रमेणजायन्ते इत्यर्थः ४८ तैजसाहंकारस्य सृष्टिमाह बुद्धीन्द्रियाणी
ति तैजसानि राजसाहंकारस्य कार्याणि वैकारिकः सात्विकाहंकार्याद्भूता इन्द्रियाणां दशानां देवाश्चाधिष्ठातारो दश तेचैमे दिग्वा
तार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां क्रमेणचाधिदेवता इति ४९ तेषां सर्वेषां ममयात्मकानामिन्द्रिया
णामधिष्ठातृदेवानां चाधिष्ठातारमाह एकादशमिति मनोन्तःकरणं तस्याधिदेवश्चन्द्रः मनसो विशेषाणां बुद्धिविमर्शहंकारा

बुद्धीन्द्रियाणि पंचैव पंच कर्मेन्द्रियाणि च तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ४९
एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पंचमी ५०
शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते पायूपस्थौ हस्तपादौ वाक्चैव मैत्रेय पंचमी ५१
गतिर्विसर्गो ह्यानन्दः शिल्पं वाक्यं च कर्म तत् आकाशं शब्दमात्रं तु स्पर्शमात्रं समाविशत् ५२
द्विगुणस्तत्र वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणावुभौ ५३
त्रिगुणस्तत्र तत्राग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसमात्रं समाविशत् ५४

दीनां च रूद्रस्यति तेन तत्र रुद्रा अधिष्ठातारो देवा एते देवाश्चाधिष्ठातारश्च वैकारिकाः सात्विकाहंकारात्क्रमेणस्मृताइत्यर्थः बुद्धी
न्द्रियाणि निर्दिशति श्रोत्रमिति ५० एषां बुद्धित्वे निमित्तमाह यतः शब्दादीनां विषयाणां पंचानामवाप्त्यर्थं ग्रहणार्थमेषां प्रवृत्ति
स्तस्माद्बुद्धियुक्तानि ज्ञानेन्द्रियाणि वक्तते प्रवर्तते कर्मेन्द्रियाण्याह पायूपस्थाविति ५१ तेषां ग्राह्यान्विषयानाह गतिरिति तत्तेषां क
र्मेन्द्रियाणां इदानीं परस्परानुप्रवेशप्रपंच पारणार्थमाह आकाशमित्यादिना एकगुणमाकाशं स्पर्शतन्मात्रमाविशत् ५२ आ
काशस्य कारणस्य शब्दानुवृत्तेनात्स्पर्शस्य स्वगुणस्य सत्वाद्द्विगुणः शब्दस्पर्शगुणवान्वायुः ५३ त्रिगुणः शब्दस्पर्शयोः पूर्वभूतगु

177

१७७

ग्राघः शब्दस्पर्शरूपाः पृथ्वानुगताः रसतन्त्रो योगुणोतस्त्रनगुणाः रसात्मिकास्तगुणस्वभावाः ४५ शब्दादयस्तत्रतोगुणास्तगन्धम
वेणसंहताः संघाततयास्थिताः तेपंचगुणाः सोमेऽभिमरयतन् तस्मात्पंचगुणाभूमिः स्थूलाभूतेषु गगनादिषु सध्याहस्यतेगन्ध
शब्दादिसमूहंधारयतीतिगन्धः ४९ एतेस्थूलत्वात्रिगुणत्वस्थूलत्वयोस्थिताःस्माह शांताइति तेनशांतत्वादिहेतुनाविशेषावि
शेषयुक्ताः विशेषाभेदः अन्योन्यानुप्रवेशाद्धतेपरस्परंधारयतिवस्त्रलग्नंपिंडंघातस्वतेविशेषाः सर्वेऽप्यन्योन्योपकारार्थं ५० प
वंभूमेः स्थौल्यंप्रतिपादयत् तदंतर्गतंचलगाणस्मिन्सर्वत्रमज्जायतेस्माह भूमेरंतरिति लोकेः सर्वप्रकाशाकीर्ताः तदंतरीतो लोकः लोका

तस्मात्पंचगुणाग्राघोविज्ञेयाः स्थूलरसात्मिकाः शब्दः स्पर्शश्च रूपंच रसोगन्धः समाविशन् ५५ संहतानां
घमायेणग्राह्यमेवस्थूलमहीमिमां तस्मात्पंचगुणाभूमिः स्थूलाभूतेष्वदृश्यते शांताघोराश्चमूढाश्चवि
शेषास्तेनतेस्मृताः परस्परानुप्रवेशाद्धारयंतिपरस्परं ५८ भूमेरंतस्त्विमंसर्वंलोकालोकंघनावृतं
विशेषाश्चेन्द्रियग्राह्यानियतत्वाच्चतेस्मृताः गुणंपूर्वस्यपूर्वस्यप्राप्नुवंत्युत्तरोत्तराः नानावीर्याः पृ ५९
थग्भूताः सप्ततेसंहतिंविना नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्यकृत्स्नशः समेत्यान्योन्यसंयोगम ६०
न्योन्याश्रयिणश्चते ६१ एकसंघातविज्ञाश्चसंप्राप्यैक्यमशेषतः पुरुषाधिष्ठितत्वाच्चअव्यक्तानुग्रहेण ६२

लोकोनामपर्वतः तत्रैः पुष्करावर्तकादिभिर्मेघैराव्रततः अत्रभूमौयेविशेषाअन्योन्यसंभिन्नाभौतिकाः पदार्थाः नियतत्वाच्चेंद्रियग्राह्याश्च
तेस्मृताः यदायस्मात्नियतत्वात्विशेषाइन्द्रियग्राह्याश्चतेस्मृतास्त्यर्थः ५८ पूर्वस्यपूर्वस्याकाशादेर्गुणंशब्दादिकंउत्तरोत्तरावाय्वा
दयः प्राप्नुवंतीत्यर्थः इदानीमेतेषामव्यक्तानामगोत्सत्स्माह नानावीर्याभिन्नकार्याः स्माह काः पृथक्भूताः अन्योन्यभि
न्नतयास्थितायतेसप्तअव्यक्तमहदहंकारतन्मात्रपंचकज्ञानेन्द्रियपंचककर्मेन्द्रियपंचकंभूतपंचकमितिसप्तकोगणः संह
तिमन्योन्यमिलनंविनाप्रजाः स्रष्टुंनाशक्नुवन्निसृतोयणान्वयः ५९ असमागम्यामिलित्वाकृत्स्नशः सर्वेअन्योन्यसंयोगमेत्यप्राप्य

द्वणंपेवांते पुरुषेणाधिष्ठितत्वादव्यक्तस्यप्रधानस्यानुग्रहेणवापेक्षमशेषतः स
र्वैनपेक्षंप्राप्यनेमहदाद्या ॥

नक्षेसोमाश्रयिणः अन्योन्यमाश्रयंतेमद्दीनाः ६० एकसंघातएकत्वमिलितंविहूल

178

विशेषांतास्तेषां विशेषांतेन व्याप्याण्डमुत्पादयंतीत्यन्वयेनाव्ययः ६१ अण्डस्य परिमाणमाह जलबुद्बुदमात्रमिति तत्क्रमात्कालतो
भाद्वृद्धिमागतं प्रमेयदाह्यः कालोगुणतोभकत्वात्र प्राक्तिरिति ६२ हे महाबुद्धे तदण्डं भूतेभ्य उपादानकारणेभ्य उत्पन्नं बृहत्तस्य
हिमाण्डं उदके जले शेते तदुदकेशयं अण्डपर्वमसज्जो दैतास्य वीर्यमवासृजत तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति स्मृ
तेः प्रकृत्याः कार्यं अण्डे सत्येतत्र तः ब्रह्मासंज्ञा समाख्या यस्य स विवृद्धः अण्डस्योपाधिभूतस्य वर्धनात्सोपितेन सह विवृद्ध इत्यर्थः
स ब्रह्मा प्रथमस्त्राद्यः शरीरी शरीरधारी जीवः स एव पुरि अण्डे शयनात्पुरुष इत्युच्यते स एव च भूतानां प्रधानादीनामादिकर्ता च

महदाद्या विशेषांता अण्डमुत्पादयंति ते जलबुद्बुदमात्रं तत्तत्क्रमाद्वृद्धिमागतम् ६१ भूतेभ्यो
ण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशयम् प्राकृतेण्डे विवृद्धः स क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ६२ स वै शरीरी प्रथमः
स वै पुरुष उच्यते आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ६३ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचरा
चरं मेरुरुल्बोस्य संभूतो जरायुश्चापि पर्वताः समुद्रा गर्भसलिलं तस्याण्डस्य महात्मनः तस्मि
न्नण्डे जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषं द्वीपाद्रिसमुद्राश्च समाद्यैर्लोकसंग्रहः जलानिलानलाका
शैस्ततो भूतादिना बहिः ६४ वृतमण्डं दशगुणैरेकैकत्वेन तैः पुनः महता तत्समस्तेन सहैवानेन

ब्रह्मोत्पत्तिः ८

स्मादण्डे ग्रहाद्ये विशेषात्मिकायाः प्राक् समवर्तताजायतेत्यर्थः हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् स दाधार पृथि
वीं द्यामुतेमामित्यादिश्रुतेः एवमेव स वै शरीरीति श्रुतिरपि ६४ तेन ब्रह्मणेदं सर्वं अव्यक्तादिविशेषांतं जगत्स्थावरं व्याप्तं त
स्मात् स्तंभस्तूलेति शेषः उल्बं कललं तो मेरुः स्यात् जरायुर्गर्भाशयः ६५ गर्भं यत्सलिलं तत्समुद्राः तस्य महात्मनः महादेहस्य ६६ अथ
यः पर्वताः समुद्राश्च ताराग्रहादयः समाद्यैर्लोकानां समानां संग्रहश्च भूम्यावरणस्थितः अण्डस्य बहिर्भूम्यावरणं ततो जलादी
नां च तदावरणानि तत्तेभ्यो भूतादिना अहंकारेण बहिर्वृतेन ६७ एकैकत्वेन पृथक्त्वेन दशगुणैः तैः सोम्यतः महता महत्तत्वेन तत्समं

महान्महत्तत्त्वं तैः पृथ्व्यादिभिः सप्तभिरावरणैः सहितस्तथाण्डकेन प्रकृत्या समावृतः एभिः सप्तभिः प्राकृतैः प्रकृतिकार्यैरावृ
तं तमण्डं प्राकृतमावरणं १९ अन्योन्यमावृत्य ताश्चाष्टौ प्रकृतयः स्थिताः यथा वेष्टरूपान्यन्यतत्त्वान्यतिदिष्टानि ताश्चाविनाशिनीत
त्वाश्रितः तदन्तः पुरुषः स्थितः पुरीष्वयं प्राकृतेषु शेते स्थित इत्यादिरर्थः ॥ ब्रह्माख्योमया कथितो यस्ते तव ॥ ब्रह्मणः प्रकृतीनां परिक्षेपे दृष्टा
न्तमाह यथेति मग्नो बुद्धितः संस्थितः उन्मज्जन्नुन्मज्जन्नूर्ध्वमागच्छन् जलाज्जलसंभवं यत्किंचिद्वस्तु जलं च क्षिपति तथा स ब्रह्मा जले प्रलयार्णवे मग्नः तदा स्थाः
प्रकृतीः क्षिपति विक्षिपति विभुर्व्यापकः अनेन प्रकृतीनां तत्कार्याणां च ब्रह्मणा सम्मनन्तरं तत्त्वायोनिता ॥ अव्यक्तं प्रकृतिः त

महांस्तैः सहितः सर्वैरण्डकेन समावृतः एभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतं १९ अन्योन्यमावृ
त्य ताश्चाष्टौ प्रकृतयः स्थिताः एषा सा प्रकृतिर्नित्या तदन्तः पुरुषश्च सः ॥ ब्रह्माख्यः कथितो यस्ते
समासाच्छ्रूयतां पुनः ॥ यथा मग्नो जले कश्चिदुन्मज्जञ्जलसंभवं जलं च क्षिपति ब्रह्मा स तथा प्र
कृतीर्विभुः ॥ अव्यक्तं क्षेत्रमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते एतत्समस्तं जानीयात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञल
क्ष णं इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः अबुद्धिपूर्वः प्रथमः प्रादुर्भूतस्तडिद्यथा ४३ इ
ति मार्कण्डेयपुराणे मार्कण्डेयक्रौष्टुकिसंवादे आदिसर्गे ब्रह्मोत्पत्तिर्नाम प्रथमोध्यायः ५९

प्यावगीतात्मयावत्तत्ता यते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभेति ॥ प्रथमः अबुद्धिपूर्वः बुद्धिपूर्वेण स
भूतत्वादादिमः सर्गः प्रादुर्भूतः सर्गादौ बुद्धिबोद्धव्ययोरभावादव्याकृतात्मकेन तमोमायात्मस्वभावेन बुद्धिपूर्वः सर्गोपि प्रथमः त
दा तस्याव्याकृतमासीत्तमआसीत्तमसा गूढमग्रे केवलं ब्रह्म सदासीदिति श्रुतेः मायाव्याकृताख्यमायापाशोपि सत्वं निषिध्यते
नापि द्वितीयं यदासीत्तमसस्तन्महिम्ना जायतेति श्रुतिस्तमो मायात्मदर्शियतिस्मृतिश्रुपितत्तत्त्वमिति गंभीरं तत्तज्ज्ञानतमस्तत्त्वं
अन्तःकरणमनभिव्यक्तं यत्किंचिद्वस्तु विद्यते तथा च कथंचिदुपलब्धिः समरूपवतामयं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितः प्राकृतो व्याकृतोद्भवः सर्गो

दर्शितमिति काकतालीयन्यायेन प्रादुर्भूतत्वे दृष्टान्तमुद्रूपमाह तडिद्यथे
ति यथा तडिदकस्मादेव प्रादुर्भवति तथायं सर्ग इत्यर्थः ४ एकपंचाशत्तमः ॥

179

पूर्वाध्याये तु हिरण्यगर्भः प्रथमः सर्गः प्रादुर्भूतश्चानेनाद्युद्दिष्टपूर्वकसर्गश्रवणेन कस्यापि किंचिन्मात्रमप्यसत्त्वात्सृष्टिरप्यापि कस्मात्
चाकस्मादेव भूम्यादिकल्पात्सृष्टिः संगच्छते श्रुतिप्रोक्तानुवादपूर्वकं संशयितोऽनुपृच्छ भगवानिति १ यदा भूतानामाकाशादीना
सृष्टिर्नासीत् प्रलयस्यान्ते पश्चात्सर्वस्मिन्नुपसंहृते यत्किंचिदस्ति तच्च वशिष्यते कालेन तत्कथयेति शेषः २ अथ प्राकृतप्रतिसंच
रे गौणावशिष्टं यत्किंचिदस्ति तत्कथमनभिव्यक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह यदा त्विति प्रतिसंचरः सत्त्वकारणे कार्याणां विलयः ३
एवं प्रतिसंचरे सम्पन्ने ततः किं स्यादित्यत आह स्वात्मनीति अव्यक्ते प्रधाने स्वात्मनि स्वस्मिन्नेव स्वस्वात्मनि सद्भावद्रूपेणि पुरुषे ।

क्रोष्टुकिरुवाच भगवंस्त्वत्संभूतिर्यथावत्कथिता मम ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनस्तथा चोक्त महात्म
नः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तो भृगुकुलोद्वह यदा न सृष्टिर्भूतानामस्ति किंचिद्दलि वा काले वै
प्रलयस्यान्ते सर्वस्मिन्नुपसंहृते २ मार्कण्डेय उ॰ यदा तु प्रकृतौ याति लयं सर्वमिदं जगत् तदोच्यते
प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसंचरः ३ स्वात्मन्यवस्थितेऽव्यक्ते विकारे प्रतिसंहृते प्रकृतिः पुरुषश्चैव सा
धर्म्येणावतिष्ठतः ४ तदा तमश्च सत्त्वं च समत्वेन गुणौ स्थितौ अनुद्रिक्तावनूनौ च ओतप्रोतौ परस्प
रम् ५ तिलेषु वा यथा तैलं घृते वा पयसि स्थितम् तथा तमसि सत्त्वे च रजोऽप्यनुसृतं स्थितम् ६ ॥

वा विकारे कार्यजाते प्रतिसंहृते सति प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ साधर्म्येण समानधर्मेण यथा नभिव्यक्तविभिन्नप्रकृतिपुरुषभावौ साम
रस्येनावतिष्ठतस्तदर्थः ४ प्रकृतेर्गुणानां च तदा साम्यावस्थानमाह तदेति समत्वेन समतया न्यूनाधिकभावेन स्थितौ अनुद्रिक्ता
वनुद्रेकवर्तिनौ अनूनौ प्रकृतेर्गुणस्वभावाद्यावदविनाशाया स्वरूपाणामपि तथाभावादविनाशिनौ पाठान्तरे अनूनौ परिहानि
हीनौ न वर्द्धनः ओतप्रोतवत्परस्परमोतप्रोततया परस्परस्वरूपानुप्रवेशेन सामरस्यतया स्थिता विरुद्धौ आवरणप्रकाशन
धर्मौ तमः सत्त्वगुणौ रजोऽपि तत्काले तयोः सामरस्येनावतिष्ठतीत्याह तिलेष्विति रजः प्रवृत्तिधर्मो गुणः अनुसृतं तमनुगतं तदर

एवमप्याकृतसंयुगणसाम्यं प्रदर्श्य एवं प्रलयावशिष्टं गुणातीतं तत्त्वं तेन देवतेन्द्रे तेन तत्त्वयोः सर्गोन्मुखे देहेन रस्माहुः अथ मेरितितः अयनेः
प्रादुर्भावादनन्तरं यावद्ब्रह्मणो द्विरब्ध्यस्य हि परार्धात्मकमायुर्जीवितकालः तावत्परेशस्य परमेश्वरस्य गुणातीतस्य दिनमेकं तेन
दिनेन समः समयः कालो निशा रात्रिरित्यर्थः तदुक्तं विष्णुपुराणे भूयसी वर्षशतं सर्वत्र ब्रह्मा जीवति यावदेव ब्रह्मायुषा परिछिन्नः पौरु
षो दिवसः स्मृतः रात्रौ तस्यां अतीतायां पुनरेव जगत्पतिः सर्वं विपन्नं सर्वज्ञः स्मादि ७ एतदेव प्रपञ्चयति अहन्येवेति तस्य दिनस्य
प्रभाते प्रबुद्धः जगन्निर्माणाय जागरितः जगतश्चादिः कारणं स्वतः स्वनादिमान् कारणहीनः सर्वेषां कारणानां हेतुः मनोगोचरातिगत

अस्यैव ब्रह्मणो यावदायुर्वै द्विपरार्धकं तावद्दिने परेशस्य तत्समः समयो निशा ७ अहन्येव
प्रबुद्धस्तु जगदादिरनादिमान् सर्वहेतुरचिन्त्यात्मा परः कोप्यपरक्रियः ८ प्रकृतिं पुरुषं चै
व प्रविश्याशु जगत्पतिः क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ९ यथा मदो नवस्त्रीणां य
था वा माधवानिलः अनुप्रविष्टः क्षोभाय तथासौ योगमूर्तिमान् १० प्रधानात्क्षोभ्यमाणात्तु
स देवो ब्रह्मसंज्ञितः समुत्पन्नोण्डकोषस्थो यथा ते कथितं मया ११

त्वादचिन्त्यो मनसः संकल्पाविषयः परः सर्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्य उत्कृष्टः कोपीत्यलौकिकः अपरा अर्वाचीना जगन्निर्माणादिरूपा क्रिया यस्य
सः तथा च गीतासु परस्तस्मात्तु भावोन्योव्यक्तोव्यक्तात्सनातनः यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीति ८ स एव च जगत्कर्त्ता प्रकृते
र्नगया क्षोभकस्तमाह प्रकृतिमिति प्रविश्य गर्भं तया जगतः पतिः पालकः योगेन ज्ञानात्मकेन स्वस्वभावेन क्षोभयामास जगत्सर्जना
याचोदयत् परेशः पराणां ब्रह्मादीनामीशोन्तर्यामी अत एव परमेश्वरः ९ प्रकृतिक्षोभणे दृष्टान्तमाह यथेति नवस्त्रीणां तरुणीनां
मदः कामः माधवस्य वसन्तस्यानिलो वायुः सर्वेषु चराचरेषु क्षोभाय गर्भाधानाय अनुप्रविष्टः तथासौ योगमूर्तिमान् प्रकृतिं तु क्षोभमत

वि॰ पु॰
टी॰
१८०

तस्यैव गुणातीतस्य क्षोभकत्वमित्याह स एवेति पूर्वं प्रथमं क्षोभ्यायाः प्रकृतेः पतिः स्वसत्तागर्भदानात्मना क्षोभकः स एव वैष्णवशक्ति-
हेतुत्वमित्याह स इति स एव संकोचनं पुरुषस्यावरकाया भोगदायाः विकासश्चावरणभेदो मुक्तिसाधनहेतोः स्वप्रकृतेः प्रधानत्वे-
ऽपि प्रधीयतेऽनेनेति निक्षिप्यतेऽस्मिन् संकोचविकासौ भोगापवर्गाविति प्रधानं तत्त्वेऽपि स एव स्थितः न तु शुष्कसांख्यवत्स्वतन्त्रायाः प्रकृतेर्जग-
ज्जगत्कारणत्वमिति स्थितम् ॥ १ ॥ स एव च प्रकृतेर्गुणांशं रजः स्वीकृत्य ब्रह्मात्मना संभूत इत्याह उत्पन्न इति प्रादुर्भूतः अगुणो
गुणातीतोऽपि रजोगुणं प्रशस्तात्मकं भुंजन् स्वीकुर्वन् यदा सर्गे प्रवर्तते तदा ब्रह्मत्वं रजोमूर्तिं कर्हिरण्यगर्भाख्यं समुपाश्रितः ॥ २ ॥

स एव क्षोभकः पूर्वं स क्षोभ्यः प्रकृतेः पतिः । स संकोचविकासाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥ १ ॥
उत्पन्नः स जगद्योनिरगुणोऽपि रजोगुणम् । भुंजन्प्रवर्तते सर्गे ब्रह्मत्वं समुपाश्रितः ॥ २ ॥ ब्रह्मत्वेस
प्रजाः सृष्ट्वा ततः सत्त्वातिरेकवान् । विष्णुत्वमेत्य धर्मेण कुरुते परिपालनं ॥ ३ ॥ ततस्तमोगुणोद्रि-
क्तो रुद्रत्वेनाखिलं जगत् । उपसंहृत्य वै शेते त्रिकाले त्रिगुणोऽगुणः ॥ ४ ॥ यथा प्राग्व्यापकः क्षेत्री पा-
लको लावकस्तथा । तथा स संज्ञामाप्नोति ब्रह्मविष्ण्वीशकारिणीं ॥ ५ ॥ ब्रह्मत्वे सृजते लोकान्रुद्र-
त्वे संहरत्यपि । विष्णुत्वे चाप्युदासीनस्तिस्रोऽवस्थाः स्वयंभुवः ॥ ६ ॥

यथा रजोगुणं स्वीकृत्य ब्रह्ममूर्तिः संभूतस्तथा सत्त्वतमसी गृहीत्वा विष्णुरुद्रात्मना प्रादुर्भूत इत्याह द्वाभ्यां सत्त्वातिरेकवान्सत्त्वाधिक
त्रिकाले सृष्टिस्थितिसंहृतिरूपे कालत्रये त्रिगुणो गुणत्रयप्रवर्तकोऽगुणो गुणातीतः शेते तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ एकस्यैव त्रिगुणस्य संज्ञाभे-
देदृष्टान्तमाह यथेति क्षेत्री कार्षिकः वापको बीजवितपः स एव जलादिसेकादिदानेन पालकः स एव च फलनिष्पत्तिकाले
लावकः दात्रेण छेदकः एवं स गुणातीतो ब्रह्मादिक्रियाकारिणीं संज्ञामाप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ क्रियाकारिणीं संज्ञामाह ब्रह्मत्व इति उदासी-

180

त्रयो गुणा एव त्रयो देवास्तद्गुणाधिकाः । तस्मादाह रजो ब्रह्मेति । न गुणानां प्रकृतिविकाराणां मूर्त्तिर्निर्गुणादेवानुविधानं विनेत्यर्थः ॥ एतेषां
गुणोपाधिकानां त्रयाणां देवानामन्योन्योपकारित्वमाह अन्योन्येत्यादि । मिथुनाः सहचारिणः । अन्योन्यमाश्रयिणश्चाधारभूताः । वि
योगः भिन्नतयावस्थानं अत एव न त्यजन्तीति । तथा च कालिदासः । एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् । विष्णोर्हे
रस्तस्य हरिः कदाचिद्वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्याविति ॥ उक्तमुपसंहरन् प्रकृतमनुसरति एवमिति । एवं सति त्रयाणामेक
त्वे सिद्धे सति जगत्पूर्वो जगतस्त्वादिः देवानां द्योतनादिशीलानां देवः प्रकाशकः स्रष्टृत्वे सर्गकारित्वे ॥ हिरण्यगर्भः प्रकाशव

रजो ब्रह्मा तमो रुद्रो विष्णुः सत्त्वं जगत्पतिः । एत एव त्रयो देवा एत एव त्रयो गुणाः ॥ अन्योन्यमि
थुना ह्येते अन्योन्याश्रयिणस्तथा । क्षणं वियोगो न ह्येषां न त्यजन्ति परस्परं ॥ एवं ब्रह्मा जगत्पूर्वो दे
वदेवश्चतुर्मुखः । रजोगुणं समाश्रित्य स्रष्टृत्वे समवस्थितः ॥ हिरण्यगर्भो देवादिरनादिरुप
चारतः । भूपद्मकर्णिकाकाशे संस्थो ब्रह्माग्रे समजायत । तस्य वर्षशतं त्वेकं परमायुर्महात्मनः । ब्राह्मे
णैव हि मानेन तस्य संख्यां निबोध मे । निमेषैर्दशभिः काष्ठा तथा चाष्टाभिरुच्यते । कला त्रिंशत्त
वै काष्ठा मुहूर्त्तेनात्र वै तथा । अहोरात्रं मुहूर्त्तानां त्रिंशता संस्मृतं अहोरात्रैस्तु त्रिंशद्भिः पक्षो द्वौ

ऽलः देवादिर्देवानां कारणं अनादिरविद्यमानकारणकः उपचारतस्त्वारोपेण वै सर्वगतत्वात् भूपद्मे लोकपद्मे तस्य कर्णिकाव
काशे कमलमध्ये संतिष्ठतीति तथा अग्रे सर्गादौ ॥ तस्यायुषः प्रमाणमाह तस्येत्यादिना मानेन वर्षाणां परिमाणेन ॥ ब्रह्मायुर्गण
नार्थं साधारणीं कालकलनां तावदाह निमेषैरित्यादिना अष्टाभिर्दशभिरष्टादशभिर्वा निमेषैः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठाः कला कलास्त्रिं
शत्क्षणः क्षणद्वादशकं मुहूर्त्तं तदुक्तं कोशे अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्त्तो द्वादशा

वि पु
टी
१८१

तैर्मासैः षड्भिरयनमित्रवर्षमानाहोरात्रैर्देवैकेमयनं द्वे अयने वर्षमत्र त्रिंशनाहोरात्रैर्वर्षसंवत्सरः ते च द्वे दक्षिणायनमुदगयनं च सूर्यस्य
गती तत्रायनद्वयं देवानामहोरात्रं तत्र च तयोर्मध्ये उत्तरायणं देवानां दिनं मध्यं दक्षिणायनं रात्रिः ॥११॥ एवं मानवर्षमानाद्देवानाम
होरात्रकल्पनया वर्षस्य रोरात्रदिव्यैर्वर्षसहस्रैर्द्वादशभिः कृतादि चतुर्युगं संज्ञितं भवति ॥१२॥ तेषां कृतादियुगानां विभागमाह
चत्वारि च संध्या युगयोर्गतागामिनोर्मेलकः युगयोर्यो संध्यांशोवसानकालः स च तथाविधश्चत्वारि शतानीहत्यः चत्वारिसह

तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वेयने दक्षिणोत्तरे तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम् ॥११॥ दिव्यैर्वर्षस
हस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितं चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं शृणुष्व मे ॥१२॥ चत्वारि तु सहस्राणि व
र्षाणां कृतमुच्यते शतानि संध्या चत्वारि संध्यांशश्च तथाविधः त्रेता त्रीणि सहस्राणि दिव्याब्दानां
शतत्रयं तत्संध्या तत्समा चैव संध्यांशश्च तथाविधः ॥१४॥ द्वापरं द्वे सहस्रे तु वर्षाणां द्वे शते तथा
तस्य संध्या समाख्याता द्वे शते तद्दंशकः ॥१५॥ कलिः सहस्रं दिव्यानामब्दानां द्विजसत्तम संध्या
संध्यांशकश्चैव शतकौ समुदाहृतौ ॥१६॥ एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या कविभिः कृता एतत्सहस्र
गुणितमहो ब्राह्ममुदाहृतं ब्रह्मणो दिवसे ब्रह्मन्मनवः स्युश्चतुर्दश भवन्ति भागशस्तेषां सहस्रं तद्वि

स्राणि प्रत्येकं शतानि कृतयुगमेवं युगेत्रापि बोध्यम् ॥१३॥१४॥ तदंशकः संध्यांशः द्वे शते ॥१५॥ शतानां वर्षाणि संध्यायाप
के शते एवं तदंशकः शते ॥१६॥ युगमाख्याभिधानं यस्याः कविभिः कृतं वर्षाभिः नवलक्षचतुर्विंशतिसहस्राणि मन्वंतरमानेन तद्दे
वचतुर्दशधा शतानि ब्राह्ममहोदिने ॥१७॥ तदेवाह ब्रह्मणो दिवसे मानेनैकसप्ततिवारं चतुर्युगानां परिवर्तनं मन्वंतरं तेषां मन्वंतरं

[illegible] ५०

मन्वंतराणां परिवर्तनाभिन्नानमाह देवा इति पूर्ववत्पूर्वमन्वंतरवदन्ये ब्रह्मणा सृज्यंते ११ मन्वंतरस्य दिव्यमानमाह चतुर्युगाना
मिति साधिकेति संख्यांशगणनाहीनेन १४ अन्यान्यधिकानि सप्तषष्ट्यधिकानि त्रिशतानि दशलक्षाणि १५ अधिके विशेषमसंख्यांशेष
वर्षाणि विहाय तत्सहगणने विषयसंख्या एकविंशत्कोटयो दशलक्षाणि अष्टाधिकानि द्वात्रिंशत्सहस्राणि १८ अन्यैर्वद्दिव्यमानमा
ह अष्टाविति नववर्षशतसहस्राणि नवलक्षाणि चतुर्विंशतिसहस्राणि १९ चतुर्दशगुणः चतुर्दशानां मन्वंतरकालानां पर्य्या

देवाः सप्तर्षयः सेन्द्रा मनुस्तत्सूनवो नृपाः मनुना सह सृज्यंते संह्रियंते च पूर्ववत् ११ चतुर्युगानां
संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः मन्वंतरं तस्य संख्यामानं वाहैर्निबोध मे १५ त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः
संख्याताः संख्यया द्विज सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं
साधिकं विना एतत्सु मन्वंतरं प्रोक्तं दिव्यैर्वर्षैर्निबोध मे १६ नववर्षसहस्राणि शतानि संख्यया सह तं
चत्वारिंशत्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु १७ चतुर्दशगुणो ह्येष कालो ब्राह्ममहः स्मृतं तस्यांते
प्रलयः प्रोक्तो ब्रह्मन्नैमित्तिको बुधैः भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकश्च विनाशिनः तथा विनाश
माप्नोति महर्लोकस्तु तिष्ठति १९ नह्यासीनोऽग्नितापेन जनलोकं प्रयाति वै एकार्णवे च त्रैलोक्ये

वर्तते ब्रह्मचतुर्युगानि एकोनविंशत्कोटयः अष्टपंचाशल्लक्षाणि अशीतिसहस्राणि मानुषमानेन ब्रह्मणो दिनमेकं भूतानां स्थिति
कालः तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः सर्वापि नैमित्तिकः प्रलयश्चतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्यश्च तत्र ब्रह्मणो दि
नावसाने त्रिलोकीनिमज्जनं प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयः समानां प्रकृतीनां महत्ता प्रलयः प्राकृतिकः आत्यंतिको मितातात्मान
त्रस्त्र्लमोक्षमज्ञायेन १९ नैमित्तिकप्रलये भूरादयस्त्रयो लोका नश्यंति १९ संकर्षणमुखज्वालाग्नितापेन संतप्ता महर्लोकनिवासि

[illegible]

[illegible]

मा० पु
टी
१८२

182

तन्मानेनाहिनप्रमाणेन तस्यान्तेऽवसाने एवमिति ब्रह्मणः कल्पनयामासकल्पनयैकंवर्षंप्रतेनैवप्रकारेणैकंवर्षशतंब्रह्मणः
कल्पनीयमित्यर्थः ४१ तस्य ब्रह्मणो वर्षाणांशतंपरमत्यन्तमितिसमाख्यायते परस्यब्रह्मणआयुः शतवर्षस्यार्धंपंचाशद्वर्षात्मकंपरार्धं
मित्यभिधीयते ४२ अस्यब्रह्मणएकंपरस्यार्धंपूर्वंगतंयस्यपरार्धस्यान्तेऽवसानेपाद्मोनाममहाकल्पोविश्रुतःप्रख्यातः ४३ वर्त

तन्मानेनैवसारात्रिस्तदन्तेसृज्यतेपुनः एवंतुब्रह्मणोवर्षमेकंवर्षशतंतुतत् ४१ शतंहितस्यव
र्षाणांपरमित्यभिधीयते पंचाशद्भिस्तथावर्षैःपरार्धमितिकीर्त्यते ४२ एकमस्यपरार्धंतुव्यतीतं
द्विजसत्तम यस्यान्तेऽभून्महाकल्पःपाद्मइत्यभिविश्रुतः द्वितीयस्यपरार्धस्यवर्तमानस्यवैद्विज वा
राहइतिकल्पोऽयंप्रथमःपरिकल्पितः ४४ इतिमार्कण्डेयपुराणेसर्गनिरूपणेब्रह्मायुःप्रमाणंना
मद्वितीयोध्यायः ५२ क्रौष्टुकिरुवाच यथाससर्जवैब्रह्माभगवानादिकृत्प्रजाः प्रजापतिपतिर्देव
स्तन्मेविस्तरतोवद १ मार्कण्डेय उ० कथयाम्येषतेब्रह्मन्ससर्जभगवान्यथा लोककृज्जगतःकृ
त्स्नंजगत्स्थावरजंगमं २ पद्मावसानेप्रलयेनिशासुप्तोत्थितःप्रभुः सत्त्वोद्रिक्तस्तदाब्रह्माशून्यंलोक
मवैक्षत ३ इमंचोदाहरन्त्यत्रश्लोकंनारायणंप्रति ब्रह्मस्वरूपिणंदेवंजगतःप्रभवाप्ययम् ४

मानस्याद्यस्मिन्नेववाराहोनामकल्पःप्रथमःपरिकल्पितः ४४ इतिमार्कण्डेयपुराणव्याख्यानेद्विपंचाशत्तमोध्यायः यथेतिब्रह्मणः
सोऽयमितिकमाख्यत्प्रमाणमभिधायेदानींसर्गंकथयितुमारभते यथेति १ निशायांसुप्तःप्राग्यावत्सुप्तोवायेसत्त्वगुणोद्रिक्तःयथामेयस्मिन्
शायांसुप्तस्तदवसानेप्रोत्थितःप्रबुद्धः ३ अत्रास्मिन्ब्रह्मस्वरूपिणंनारायणंप्रति प्रभवत्युत्पत्तिकारणंअप्ययंसंहारकारणम् ४ ॥

नरस्यादिजीवस्यतनयानाराइत्यापस्तानाराअयनंयस्यनामशुश्रुम क्रतवेनोवर्षं नारीभुशेतेयस्मात्तस्मात्तेननारायणः आपोना
राइतिप्रोक्ताआपोवैनरसूनवः नामयस्यायनंयस्मात्तेननारायणःस्मृतइतिस्मृतेः ५ तस्मिन्प्रलयकालीने अन्तर्गतमशे स
मुद्रार्णवशयने ६ अन्याअपराःयथापुराकल्पादिषुपूर्वेषुदिनेषु वाराहरूपवद्वाराहः तद्वाराहंवपुःक्रोडदेहं ७ कीदृशंतद्वा
राहंवपुरित्यतआह वेदयज्ञमयमिति वेदैर्योक्तायेयज्ञास्तेप्रकृतिर्यस्यतन्मयं यज्ञोयंवेदयज्ञमयः सर्वस्यसंभवउत्पत्तिर्य
आपोनरस्यतनयाइत्यपोनामशुश्रुम तासुशेतेसयस्माच्चतेननारायणःस्मृतः ५ विबुद्धः सलि
लेतस्मिन्विज्ञायान्तर्गतांमहीम् अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामस्तदाहिनेः ६ अकरोत्सतनूरन्याःकल्पे
दिषुयथापुरा मत्स्यकूर्मादिकास्तद्वद्वाराहंवपुरास्थितः ७ वेदयज्ञमयंदिव्यंवेदयज्ञमयोविभुः
रूपंकृत्वाविवेशाप्सुसर्वगःसर्वसंभवः ८ समुद्धृत्यवपातालान्मुमोचसलिलेभुवं जनलोकेऽभ्य
न्तःसिद्धैश्चिन्त्यमानोजगत्पतिः ९ तस्योपरिजलौघस्यमहतीनौरिवस्थिता विततत्वाच्चदेहस्यनम
हीयातिसंप्लवं १० ततःक्षितिंसमीकृत्यपृथिव्यांसोऽचिनोद्गिरीन् प्राक्सर्गेदह्यमानेतुतदासंवर्तका
ग्निना तेनाग्निनाविशीर्णास्तेपर्वताभुविसर्वशः शैलाएकार्णवेमग्नावायुनाचापिसंहताः ११
निषक्तायत्रयत्रासंस्तत्रतत्राचलाभवन् भूविभागंततःकृत्वासप्तद्वीपोपशोभितं भूराद्यांश्चत
स्मात् ८ समुद्धृत्यउद्धृत्यमुमोच अमाच्छादयत् जनलोकेस्थितैःसिद्धैर्भृग्वादिभिश्चिन्त्यमानोध्यायमानः ९ तस्योघस्यजलप्रवा
हस्य नौरिवेव अम्भोजलेविशीर्णत्वाभावमाह विततत्वादिति विस्तीर्णत्वात् संप्लवंजलभरितत्वं १० प्राक्सर्गेपूर्वसर्गे सं
वर्तकःकल्पान्तः ११ वायुनाप्रलयकालीनेनसंहताःपातिताः १२ निषक्तालग्नाश्चलाःस्थिराअभवन् संयितार्थःपूर्ववत्सर्वे

मा पु
टी
१८३

183

पुरा पूर्वेषु कल्पादिषु सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रुतेः अबुद्धिपूर्वकः अविद्यमाना बुद्धिरध्यवसायो यस्य पूर्वकः प्र
धानं यत्र यतस्तमोमयस्तमोगुणप्रधानः सर्गः प्रादुर्भूतः ४ अयं संक्षिप्तो यतोऽमिस्रः तमोमोहादयः पंचपर्वाण्यविद्याया
स्तत्त्वानि अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यानि पंचपर्वाण्यविद्यायाः ५ अप्रतिबोधवान् ज्ञानवान्स्सर्गः पंचधावस्थितः त
थापि ध्यायतः नगात्मको जडस्वभावः सर्गः प्रादुर्भूतः बाह्याभ्यन्तरे प्रकाशः प्रकाशहीनः यतः संवृतात्मा आवृत आत्मा स्वरूपं य
स्य जडत्वात् ६ यतो नगा अजगाः पदार्था वृक्षादयो मुख्या इव यस्य मे कृतान्मुख्या इति समाख्यायोक्तास्ततोऽयं मुख्यसर्गो नगात्मा वनस्प

ध्यायतोऽस्य लग्नोऽभवत् अर्थात्तदन्ततीय
तमसातिकोधमवर्तत ५ ॥

सृष्टिं चिंतयतस्तस्य कल्पादिषु यथा पुरा अबुद्धिपूर्वकस्तस्मात् प्रादुर्भूतस्तमोमयः तमो मोहो
महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञितः अविद्या पंचपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ५ पंचधावस्थितः स
र्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् बहिरन्तोऽप्रकाशश्च संवृतात्मा नगात्मकः ६ मुख्या नगा यतश्चोक्ता मु
ख्यसर्गस्ततस्त्वयं तं दृष्ट्वा साधकं सर्गममन्यदपरं पुनः तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्त
त यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिः स तिर्यक्स्रोतास्ततः स्मृतः ८ पश्वादयस्ते विख्यातास्तमःप्राया ह्यवेदिनः उत्प
थग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ९ अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशद्वधात्मकाः अंतःप्रकाशास्ते

[illegible]

त्योषधिलतात्वक्सारवीरुद्द्रुमादिभेदात्षड्विधः तं मुख्यसर्गमसाधकमकिंचित्करं पुनरपरं सर्गममन्यत दध्यौ ८ अभ्यवर्तत
अजायत तस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तिर्निमित्तमाह यस्मादिति तिर्यक्कुटिला प्रवृत्तिर्येषां तमःप्राया अवक्रचेतनाः अवेदिनो दीर्घानुसन्धा
नशून्याः अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिवित्ता नेवेदति न वित्तानं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति श्रुतेः उत्प
थं कुपथं गृह्णन्ति तच्छीलाः अज्ञाने ज्ञानाभिमानरताः पाठान्तरे ज्ञानेनैव शमयन्ति ज्ञानेनोपमर्षः ९ अहंकृता अहंकारिणः अहमेव केवल

[illegible] ॥

तथाचोक्तं भागवते तिरश्चामष्टमः सर्गः सोष्टाविंशद्विधात्मकः अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः गौरजो महिषः कृष्णः सू-
करो गवयो रुरुः द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम एते द्विखुरा नव खरोश्वोश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा एते चैकश-
फाः षट् श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः आद्ययोर्गोधान्ताः पंचनखा द्वा-
दश मकरादयो जलचराः कंकगृध्रवटश्येनभासभल्लूकवर्हिणः हंससारसचक्राह्वः काकोलूकादयः खगाः कंकादयः खगा-
श्च भूचरास्तेनैकीकृत्य गृहीताः एवमष्टाविंशतिभेदाः तेषु च क्रमरुरुगोराम्रगविशेषाः अन्येषामपि तिर्यक्त्वेन सामान्येनैषु वर्या-
पर्यायश्च मन्तर्भावः स्रोतसं वसंचारः अतएव प्रकाशोपेयान वहिश्चाहतनात्तमसाछन्नाः इति परस्परमप्यात्मनाविदितास्तिर्यंचः ७

ते सुखप्रीतिबहुला वहिरंतस्त्वनावृताः प्रकाशा वहिरंतश्च ऊर्ध्वस्रोतः समुद्भवाः १२ तुष्टात्मनस्तृ-
तीयस्तु देवसर्गोहि स स्मृतः तस्मिन्सर्गेभवत्प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा १३ ततोन्यं स तदा दध्यौ
साधकं सर्गमुत्तमं तथाभिध्यायतस्तस्य सत्याभिध्यायिनस्ततः प्रादुर्बभौ तदाव्यक्तादर्वाक्स्रोतस्तु
साधकः १४ यस्मादर्वाग्व्यवर्त्तंत ततोर्वाक्स्रोतसस्तु ते ते च प्रकाशबहुलास्तमोद्रिक्ता रजो-
धिकाः १५ तस्मात्ते दुःखबहुला भूयोभूयश्च कारिणः प्रकाशा वहिरंतश्च मनुष्याः साधकाश्च ते १६

साधकं कार्यनिर्वाहकं ऊर्ध्वभूम्यपरितोषात् संचारो येषां सात्विकः सत्वप्रधानः ते च देवाः ११ तेषां लक्षणं सात्विकमाह ते इति सुख-
मानंदः प्रीतिश्च बहुला येषां अनावृता ज्ञानावरणहीनाः प्रकाशा वहिरंतश्च प्रकाशनात्मनेन ११ तुष्टात्मना प्रसन्नहृदयाः प्रीतिः प्रस-
न्नता निष्पन्ने ११ साधकं कार्यनिर्वाहकं सत्यमभिध्यायतीति सत्याभिध्यायी सत्यसंकल्पः प्रादुर्बभावाविर्बभूव प्रादुर्भूय वहिरर्वाक्स्रोतः अव्य-
क्तादव्यानत् अर्वाक्स्रोतः अधःप्रवर्त्तनात् १४ तेषु चैतन्यस्य प्रधानेन तमोरजसादिकत्वमाह ते चेति प्रकाशबहुलाः सत्वाद्रिक्ताः तमो-
द्रिक्ताः तमोधिकाः रजोधिकाः १५ यस्मादेतेनात्र सामान्यात्तदुःखबहुलाः ततः प्रधानतानां भूयोभूयः कारिणः प्रवृत्तिपराः प्रकाशाः वहिरं

अनुग्रहो ऽहंकारः सर्गः भूताद्यभिध्योनं तमो नकचनः सर्गापेत्तया पंचमो ऽयं स चतुर्धा तां श्रनतु प्रकारानाह विपर्ययेणेति विपर्ययो ना
मानसिंत्तबुद्धिः सा चाविद्यादिनाना रागद्वेषाभिनिवेशात्मकतया तमो मोहः महामोहः तामिस्रान्धतामिस्रादिरूपेण पंचधा संख्यविभाव्य
ते अविद्यादिविपर्ययेण वधादीनवत्तनि अस्मिता द्वेषाभिनिवेशैः तेषाम् अन्नपानादिलक्षणे यत्साधनं तदुपहतकरणा तृप्तिः सिद्धिर्
दाराणामिति अष्टधा नानात्मशब्द्याना दिव्यक्तानि ष्टात्म मानि तेनाविद्यातमः अष्टविधे अपर्याणो देवेषु संस्थितानामात्मीय नाभिमा
नात्मोमोहः शब्दादिषु रागादेषां महामोहः तथ वशब्दादयः अष्टविधया येशा यितम्य मानास्ता मिस्रः ने ष्टेषु शब्दादिष्वन्यता
शकयाशोषता मिस्रो नामेति सोयमनिष्टेषु यतनानिमित्ते शब्दादिषु निमत्तायाभिमननं विपर्ययः शब्दादीनां भूतादेहंकारा
ऽयमविद्या विशेषो विपर्यय ऽकः इति प्रकृति व्यक्तिरिक्तमात्मानमाश्रित्याध्यात्मिकस्वभाव प्रकृत्या पासनकालमायविषयो यश्रममा

पंचमोऽनुग्रहः सर्गः स चतुर्धा व्यवस्थितः विपर्ययेण तुष्ट्या च शक्त्या सिद्ध्या तथैव च २३
निर्वृत्तं वर्तमानं च तेऽर्थं जानन्ति वै पुनः भूतादिकानां भूतानां षष्ठः सर्गः स उच्यते २४
ते परिग्राहिणः सर्वे संविभागरताः पुनः खादकाश्चाप्यशीलाश्च ज्ञेया भूतादिकाश्च ते २५

नादेवापकोपदेहशितायहणेयास्व मात्रश्रवणेन तदृष्टिः सेहमकृत्याभिमानाभिनिवेशेना हंकृतेः सर्गेन येनका अशक्तिर्नाम्
मवमुत्त दयन त्तामिन्तात्मानि स्वरूपे निराममयेभिमानशाहितया हमेव यत्स्यादिवदशक्तिः पंच शब्दादिविषयतया न सर्गोनः य
नियोका सिद्धिर्त्विषमगु णामुखामिश्र भेदात् नव तुष्ट्यासिद्धिर्हि विधाऽः स्वेच्छयाभिवातप्रहाणेन नतदुपायभूताऽष्टशब्दाध्यय
माऽनिषुः ऽनिष्टः सिद्ध्यः अष्टौ विवेकः शब्दार्थ यत्नानुश्रुध्यायेन नाम शास्त्राभ्यासः मिश्रसिद्धीहृतानेस्व स्त्यामिश्रदानेन धनादिना नानि
नामृ तेन मायादिना परीक्षेन मर्यैसपेन यतीयतया वन सहदादिना परीक्ष्यते यदाह सात्त्वाः ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघात
त्रयः सुहृत्प्राप्तिः दानं च सिद्धयोष्टाविति विपर्ययतनु ष्टशक्तयः सिद्धीनां शक्तिं च यात्र तन्ना होयाः यदाह सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः

सां॰ टी॰ १८४
अष्टौ विपर्ययः तुष्टिः नव अशक्तयः अष्टाविंशतिः सिद्धयः अष्ट ८

विपर्ययतुष्ट्यशक्तिसिद्धयः पंच नव अष्टाविंशति अष्टभेदा इत्यादि एतेषां पंचपर्वा

184

भूतादिकानामेतन्मंत्रकानां भूतानां नीचानां षष्ठः स सर्गः तोन्हृतलयति येषां मनः स्वभावत एव विद्वन्नमस्मीतेवर्त्तमानं वचयति किं वे
व्रज्ञानाति ॥ १८ ॥ तानेव पुनराह येऽइति येऽसर्वे परिग्राहिणः छ्रुद्रानुरूपानाविष्पपरिवृंहूलितन्यजंति ग्राविशेभ्यः समाहकं संस्थनस्मा
दे: संविभागविभजनेससनातीयकानां तदेशदावेरतानिरताः चोदकाः येरकावस्वाघदाने मतिं तया वन यवणाः तद्दाने ग्रशीला
प्रविशमाने सीलं छविवरीते येषां पाव हलिन याहयंतिताव तं पुरूषं शरीरविनोपताये तः खाकुर्वंतीत्यर्थः ते भूतादिकाती
वाहेया इति ॥ १९ ॥ तानेव पुनः कांस्सर्गोन्संकलयति प्रथम इत्यादिना यावदध्याय समाप्ति महतो तत्त्वाण ब्रह्मणः सकाशात् गुणानां वै

प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥ २० ॥ वैकारि
कस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकः स्मृतः इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ २१ ॥ मुख्यसर्गश्चतुर्थ
स्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः तिर्यक्स्रोतस्तु यः प्रोक्तस्तिर्यग्योन्यस्तु पंचमः ॥ २२ ॥ तथोर्ध्वस्रोतसां षष्ठो दे
वसर्गस्तु स स्मृतः ततोऽर्वाक्स्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ॥ २३ ॥ अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्विकस्तामस
श्च यः पंचैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ॥ २४ ॥ प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः
इत्येते वै समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ॥ २५ ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे सर्गनिरूपणे प्राकृतवैकृत सर्गसंक्षेपकथनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

थमं भूतसर्गः भूतसूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः ॥ २० ॥ वैकारिकः सात्विकाहंकारोत्पन्नः ऐन्द्रियकः इन्द्रियनिष्ठः प्रकृतेर्जातः प्राकृतः बुद्धिपूर्वी
वानामावरणविक्षेपाद्यर्थं यत्र सो यमबुद्धिपूर्वकः प्राकृतः सर्गः ॥ २१ ॥ मुख्यः सर्गः स्थावरात्मकः तिर्यक्स्रोतसोऽतिरश्चीनितिर्यग्यो
नेर्भवस्तैर्यग्योनः ॥ २२ ॥ ऊर्ध्वस्रोतसां देवानां सर्गः षष्ठः ॥ २३ ॥ अनुग्रहः सर्गोऽहंकारसर्गः सात्विको वैकारिकः तामसो भूतादिः वि
कृतेर्भवा वैकृता मुख्यसर्गादयः पंच प्राकृतास्त्रयः पूर्व ॥ २४ ॥ देवसर्गान्तभूतत्वात् प्राकृतो वैकृतश्च कौमारः सनत्कुमारादी
नां सर्गो देववत्तेन मनुष्यत्वेन स्मृत इत्यर्थः उपसंहरति इत्येते इति प्रजापतेर्ब्रह्मणः ॥ २५ ॥ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने प्राकिन

सिद्धिरस्तु ॥

सर्वाध्याये सामान्येनोक्तां सृष्टिमिदानीं तां विशेषतोभिधातुमुपक्रमते समासादित्यादिना भवमुत्पत्तिं १ तत्र भूतग्रामः सप्रवाये भू
मा०पु० तामभूतप्रलीयते राग्राग मेवशः प्राग्भवभवत्पदरागमे त्वत्कर्तृत्वभूतानां प्रलीनानां शुभाशुभकर्मभिर्ब्रह्मणो दृशगमेवपुनरु
टी० त्पत्तिमाह कुशलाकुशलैरिति पुण्यापुण्यैः भाविता वासिता ख्याताः प्रथिता ग्रनिर्मुक्तास्तानात्मानमोक्षभागिनः तद
१८५ वप्रलये उपसंस्थिता उपसंहृताः २ चतुर्विधान् राशुतांशु नाणान से दृजोद्भिज्जाख्याः प्रजाः तदा सृष्टिकाले मानसाः संकल्पात

क्रौष्टुकिरुवाच समासात्कथितासृष्टिस्त्वया भगवता मम देवादीनां भवं ब्रह्मन् विस्तराद्ब्रवी
तु मे १ मार्कण्डेय उ० कुशलाकुशलैर्ब्रह्मन् भाविताः पूर्वकर्मभिः ख्याता तथा ह्यनिर्मुक्ताः प्रलये ह्यु
पसंहृताः २ देवाद्याः स्थावरान्ताश्च प्रजा ब्रह्मंश्चतुर्विधाः ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जज्ञिरे मानसास्त
दा ३ ततो देवासुरपितॄन्मानुषांश्च चतुष्टयं सिसृक्षुरम्भांस्येतानि स्वमात्मानमयूयुजत् ४ युक्ता
त्मनस्तमोमात्रा ह्युद्रिक्ताभूत्प्रजापतेः सिसृक्षोर्जघनात्पूर्वमसुरा जज्ञिरे ततः ५ उत्ससर्ज ततस्तां
तु तमोमात्रात्मिकां तनुं सापविद्धा तनुस्तेन सद्यो रात्रिरजायत ६ अन्यां तनुमुपादाय सिसृक्षुः प्री
तिमाप सः सत्त्वोद्रिक्तास्ततो देवा मुखतस्तस्य जज्ञिरे ७

ज्ञिरे जाताः ३ देवादीश्च चतुष्टयान् एतानि अम्भांसि तन्नामकानि भूतानि च सिसृक्षुः सिसृक्षन् स्वमात्मानमयूयुजत् योगेन स्वमनो योजय
तिस्म युक्तः ४ युक्तात्मनो योगेन वशीकृतमनसः तमोमात्रा तमः सांशाउद्रिक्ता उत्कटा अभूत् जघनात् देहस्याधोवयवात् ५ तमोमात्रात्मि
कां विशिष्टतमः स्वभावां तनुं तनुमुत्ससर्ज सर्वत्र ततनुत्यागो नाम तन्मनो भावत्यागो विवक्षितः ग्रहणं च तन्मनोभावापत्तिरिति
दृष्टव्यं ग्रपविद्धा त्यक्ता ग्रन्यया प्रसा तनूः रात्री नाम पोदृस्मात् सिसृक्षावदिन्याद्रिक्ता रजन्यं धेया ६ उपादाय गृहीत्वा प्रीतिं

देवादिसृष्टिः १

185

सत्त्वप्रायं प्रकाशबहुलं ३० एवकारेण रजोतमोविहतं दर्शयति पितरो हि सात्त्विकरा जसाः मन्यमानस्य हि पितृः प्रजापतेः नैवींपि
तृवन्मन्यमानः पूज्यमानः ३१ उत्सृष्टा त्यक्ता दिननक्तयोरन्तरे मध्ये स्थिता ३२ रजोमात्रा केवलरजसः समुद्भवाः ज्योत्स्ना कौमुदी
नक्तान्तः रात्रिमध्ये प्रदृश्यते विप्रसूचे ३३ इत्यास्तनवः सृष्टिविशेषाभिधानायाह इत्येताइति ३४ ज्योत्स्नादिगुणमात्रात्मकतामाह ज्यो

उत्ससर्ज च भूतेशस्तनुं तामप्यसौ विभुः सा चापविद्धा दिवसं सत्त्वप्रायमजायत ३० सत्त्वमात्रात्मि
कामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ३१ सृष्टा पितॄंस्तस्य सर्गेन तनुं
तामपि स प्रभुः सा चोत्सृष्टाभवत्सन्ध्या दिननक्तान्तरस्थिता ३२ रजोमात्रात्मिकामन्यां तनुं भेजे ततः
प्रभुः ततो मनुष्याः संभूता रजोमात्रासमुद्भवाः ३३ सृष्ट्वा मनुष्यांस्तान्विभुस्तत्सर्जेन तनुं ततः ज्योत्स्ना
समभवत्सा च नक्तान्ते हृष्टेव वया ३४ इत्येतास्तनवस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ख्याता रात्र्यहनी चैव स
न्ध्या ज्योत्स्ना च वै द्विज ३५ ज्योत्स्ना सन्ध्या तथैवाहः सत्त्वमात्रात्मकं त्रयं तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै
तस्मात्त्रियामिका ३६ तस्माद्देवा दिवा रात्रावसुराश्च बलान्विताः ज्योत्स्नागमे च मनुजाः सन्ध्यायां
पितरस्तथा ३७ भवन्ति बलिनोऽधृष्या विपक्षाणां न संशयः न हि पर्यायमासाद्य प्रयान्ति च विपर्ययं ३८
ज्योत्स्ना रात्र्यहनी सन्ध्या चत्वार्येतानि वै प्रभोः ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि च ३९

त्स्नेति यस्माज्ज्योत्स्नादीनां विभागः सत्त्वात्मक एव तस्मात्त्रियामिकेति परिभाषिता ३५ गुणत्रयात्मकानां तिमावल्लवचिमस्यचा
ह तस्मादिति देवाः सत्त्वमात्रा दिवा हि नेरात्रावसुराः ३७ अधृष्या मर्दयितुमशक्याः विपक्षाणां शत्रूणां दिनादीनां विपर्यये प
रिवर्जने विपर्ययं निवर्त्तनं ३८ ज्योत्स्नादीनां गुणमयत्वमन्वेपमाह ज्योत्स्नेति ज्योत्स्ना सत्त्वाधिका रात्र्यहनी रजोकासंध्या तमोधिक ३९
॥

मा पु
टी
१८९

पतालिवतारिदेवासुरपितृमनुष्यरूपाणि ३९ ततःक्षुधाक्रांतत्वात्तामानभुतयाक्रशान्विरूपान्भीषणान्श्मश्रुलान्भक्षयितुं ४०
तेभ्योन्येत्यतिरिक्तयाऽस्थिताः गणाः रक्षामः भक्षयामः जक्षणमेतत्याघताः ४१ सुप्रियस्यात्ःखहर्षितेन शीर्यंतेअप्रशीर्यंते ४२
विशीर्णाश्रुतभावश्चार्षःसमारोहणेऽधरोहणंतेनहीनाः ४३ सर्पणात्कुटिलगमनात्हीनत्वाद्दिदिद्याविकलत्वात् पक्षेऽथव

186

वनार्यैनाम्स्थीत्स्नायांतनुमन्यांप्रजापतिः रजस्तमोमयींरात्रौजगृहेक्षुत्समन्वितः ४० ततोऽस्यका
रेद्भुत्क्षामानसृजद्भगवानजः विरूपाञ्श्मश्रुलांस्तेनतेमाराद्याभ्यधावंततंप्रभुम् ४१ रक्षामइतितेष्वन्येयउ
चुस्तेवरात्तमाः खादामइतियेचोचुस्तेयक्षास्तेनतेद्विज ४२ तान्दृष्ट्वाह्यप्रियेणास्यकेशाःशीर्यंतवे
धसः समारोहणहीनाश्चशिरसोब्रह्मणस्तदा ४३ सर्पणात्तेभवन्सर्पाहीनत्वादहयःस्मृताः स
र्पान्दृष्ट्वाततःक्रोधात्क्रोधात्मानोविनिर्ममे ४४ वर्णेनकपिलेनोग्रास्तेभूताःपिशिताशिनः ध्याय
तोगांततस्तस्यगन्धर्वाजज्ञिरेसुताः जज्ञिरेध्यायतोवाचंगंधर्वास्तेनतेस्मृताः सृष्ट्वातानस्सरसाम
देवयोनिंस्वयंप्रभुः ४५ ततःस्वदेहतोन्यानिवयांसिपशवोऽसृजत् स्वच्छंदतोऽन्यसरीरयवसमभ्या
वयोऽसृजत् गावश्चोदराद्ब्रह्मापार्श्वाभ्यांचविनिर्ममे पद्भ्यांचाश्वान्समातंगान्रासभान्गवयान्मृगान्

ड्रुतत्वस्वभावमाह क्रोधात्मानःक्रोधस्वभावाः निर्ममेनिर्मितवान् ४४ तेक्रोधाजाताःकपिलेनक्रोधानुभावेनवर्णेनभूताःक्रोध
वशानामपिपिशिताशिनःक्रव्यादाः गांवाणींध्यायतोनुसंदधतः ४५ यस्माद्वाचंध्यायतोऽस्यगांतजज्ञिरेतेनतेगंधर्वाःस्मृताः श्रवेत्स
नाभिःसहरतोपसनागन्धर्वाश्चतारःपवमानसेदेवयोनिषु ४६ पशवःपशून्सृष्टान्दृष्ट्वानप्रचयोवीन् ४७ उदराज्जठरात्मांत

२९

१८९

जातयः पशूनां फलिन्य ओषधयः मूलिन्य ओषधयः कासांचित्फलपाकान्तः कासांचिन्मूले ॥४८॥ अथ येयज्ञे तस्मादोषधिपशुसर्गा-
न् वै नाशुरूपवकर्मान्तं नोपयज्ञांगं पारंभञ्चनियोजितम् ॥४९॥ ग्राम्यान् ग्रामेषु भवान् आरण्ये वने भवान् आरण्यान् ॥५०॥ द्विखुरो द्विशफः
उदके जले भवा औदकाः मकरमत्स्यादयः सरीसृपाः सर्पाः ॥५१॥ एवं यज्ञोपयुक्तान् पशून् अभिधाय यज्ञहेतुवेदसृष्टिमाह गायत्रं चेति

उष्ट्रानश्वतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः। ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥४८॥ एवं पश्वो-
षधीः सृष्ट्वा न्ययुञ्जत्सोऽध्वरे विभुः। तस्मादादौ तु कल्पस्य त्रेतायुगमुखे तदा ॥४९॥ गौरजः पुरुषो मेषाश्चा-
श्वाश्वतरगर्दभाः। एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्च निबोध मे ॥५०॥ श्वापदो द्विखुरो हस्ती वानराः पक्षिप-
ञ्चमाः। औदकाः पशवः षष्ठाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥५१॥ गायत्रं च ऋचश्चैव त्रिवृत्साम रथन्तरम्। अग्निष्टो-
ममेव यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥५२॥ यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा। बृहत्साम तथोक्थं
च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥५३॥ सामानि जगतीछन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा। वैरूपमतिरात्रं च निर्ममे
पश्चिमान्मुखात्। एकविंशमथर्वाणमाप्तोर्यामाणमेव च। अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखा-
न् ॥५४॥ विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च। वयांसि च ससर्जादौ कल्पस्य भगवान्विभुः ॥५५॥
उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे। सृष्ट्वा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपितॄन्मनून्। ततोऽसृजत्स भू-
तानि स्थावराणि चराणि च। यक्षान्पिशाचान्गन्धर्वांस्तथैवाप्सरसां गणान् ॥५६॥

ऋचो मंत्राः त्रिवृद्रथन्तरं च सामभेदः प्रथमात् पूर्वस्मान्मुखात् ॥५२॥ पञ्चदशसंख्यापरिच्छिन्नं स्तोमं ॥५३॥ वैरूपातिरात्रौ यज्ञभेदौ ॥५४॥ अनु-
प्तोर्यामाणं यज्ञभेदः ॥५५॥ विद्युतः तडितः अशनिं वज्रं रोहितं इन्द्रचापः ॥५६॥ उच्चान्युत्कृष्टानि अवचानि निकृष्टानि देवादीनां चतुष्टयं

श्रीविष्णुपुराणटीकायां प्रथमांशे ४०

मा ७ सै १८०

187

ग्रव्यपंचिरस्यापिवयंनस्वरंस्यासुस्थावरं ३८ यानिकर्माणिपूर्वकल्पजन्मसर्जितानिवासनायाग्रतुगतानाम्यतियोदिरेयामाः तान्येवक
र्म्मसृज्यमानाः प्रतिपद्यते याष्टवीति ३९ तान्येवकर्मणोफलानितत्ततोपकान्येवतानिदर्शयंयलन्नामोरेहनुमाह हिंसेति हिंसाशीलाहिं
स्रनाद्देशकर्माणिरुजते सहन्नरुनिपवेसवेर नयेरतः तदाविनाशेन नहिंसादिनाकर्मणावासिताः तस्माद्धेतोः तस्यहिंसादेखदेव
नाहयामेवतस्यतस्मैरोचतेकर्माणिविहितनिषिद्धत्वाकारेणसर्वक्रियायेनसंस्कारेननयातितयासर्वामफलंभुक्तेसंस्कारभावित
त्वान्नतत्तजातीयकायतिकरोति ततस्मात्संस्कारवशादेवयुग्मेतरयोरभिरुचिः नहिंसादेवयुग्मेतरसंस्कारोनमेयातिभावः ४० तस्य
प्रभुत्वात्सर्वैवीर्यनिस्तावंमभिमाह इंद्रियार्थेष्विति विषयेषुभूतेषुसत्वासत्वतयाद्विविधेषुपवसप्रभुःप्रभवनशीलः नाना

नरकिन्नररक्षांसिवयः पशुमृगोरगान् ग्रव्यपंचव्यपंचैवपादिरस्यात्मनेगमम् ३८ तेषांपृयान्तिक
र्माणिपाक्स्रष्टः प्रतिपादिरे तान्येवप्रतिपद्यतेसृज्यमानाः पुनःपुनः ३९ हिंसाहिंसेमृदुक्रूरधर्मा
धर्मावृतानृते तद्भाविताः प्रपद्यतेतस्मात्तस्यरोचते ४० इंद्रियार्थेषुभूतेषुशरीरेषुवसंप्रभुः नाना
त्वंविनियोगंवधातैवप्रदधात्स्वयं नामरूपंचभूतानांकृत्यानांचप्रपंचनं वेदशब्देभ्यएवादौदेवा
दीनांचकारसः सर्वेषांनामधेयानिपाश्ववेदेष्टदृष्टयः शार्वर्यतेप्रसूतानानाम्येवेभ्योददात्यजः ४१

तथैवकर्मविनियोगेउपयोगंचप्रदधात्तविहितवान् ४१ कृत्यानांक्रियाणांप्रपंचनंविस्ताराः वेदशब्देभ्यइति यतइतिवेदनाद्यतिदेवा
नस्मतनात्सृष्टमिति मनुष्यानित्यद्वशंसतिपितरः पवित्रमितिग्रहानाशवशंतिलार्चविश्वानीतिशास्त्रमभिसौभगेभ्यताः प्रजाइत्यादि
भ्यः श्रुतिभ्यलनयशाहपूर्वविकारस्तिः श्राव्यनेप्रमाणादिनिधनानित्यावाग्रत्सृष्टास्वयंभुवा आदौवेदमयोदिव्याततःसर्वाः प्रवृ
त्तयइतिस्मर्यते ४१ शार्वर्यतेप्रलायांतेसर्गादौतान्येवनामध्वलादराति तथावसूत्रतिःयथाभिमृतिनिनानीतानलत्रासंघ्वेतिरिह
देवादेवरतीतेहिरूपैर्नामभिरेवच युगानैतानिहितावेदात्सनिहासमपर्ययः तेभिरेनयनामापूर्वंमनन्तानाः स्वयंभुवति यत्तल
नमपिसमाननामरूपत्वादावृत्तावप्यविरोधोदर्शतान्समेतस्मिन्सर्वावेदमसोयानायथापूर्वमकल्पयदितिधनेश्रुति ४२ ग्रव

उपसंहरति एवंविधा इति समाप्तनामरूपस्यापेन प्रादुर्भवंतीत्यर्थः ४५ चत्वारिंशोऽध्यायः इदानीं मनुष्यादिसर्गमभिधातुमा
रभते प्रोक्ता इति १ मनुष्येषु स्थितानां वर्णादीनां सृष्टिमिति यथा चेति वर्णान् ब्राह्मणादीन् तेषां च ये गुणास्तान् कर्माध्ययनादि
सर्गस्तु पूर्वोक्त एव विशेषः मिथुनानां सहस्राणां २ उपपद्यंते विरक्ता भवंति तत्र हेतुः सत्त्वोद्रिक्ताः सुतेजस सत्त्वोत्कटा मतयः सत्त्वाधिकेन सह

एवंविधाः सृष्टयस्तु ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः शर्वर्यन्ते प्रबुद्धस्य कल्पे कल्पे भवंति वै ४५ इति श्रीमा
र्कंडेयपुराणे मार्कंडेयक्रौष्टुकिसंवादे विशेषसर्गनिरूपणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ४७ क्रौष्टुकिरु
वाच प्रोक्ता त्वर्वाक्स्रोतसस्तु कथितो भवता यस्तु मानुषः ब्रह्मन्विस्तरतो ब्रूहि ब्रह्मा समसृजद्यथा १ यथा च
वर्णानसृजद्यद्गुणांश्च महामते यच्च तेषां स्मृतं कर्म विप्रादीनां वदस्व तत् २ मार्कंडेय उवाच ब्रह्मणः
सृजतः पूर्वं सत्याभिध्यायिनस्तथा मिथुनानां सहस्रं तु मुखात्सोऽथासृजन्मुने ३ जातास्ते ह्युपपद्यन्ते
सत्त्वोद्रिक्ताः सुतेजसः सहस्रमन्यद्वक्षस्तो मिथुनानां ससर्ज ह ४ ते सर्वे रजसोद्रिक्ताः शुष्मिणश्चा
प्यमर्षिणः ससर्जान्यत्सहस्रं तु द्वंद्वानामूरुतः पुनः ५ रजस्तमोभ्यामुद्रिक्ता ईहाशीलास्तु ते स्मृ
ताः पद्भ्यां सहस्रमन्यच्च मिथुनानां ससर्ज ह ६ उद्रिक्तास्तमसा सर्वे निःश्रीका ह्यल्पतेजसः ततः संहृष्य
माणास्ते द्वंद्वोत्पन्नास्तु प्राणिनः ७ अन्योन्यहृच्छयाविष्टा मैथुनायोपचक्रमुः ततः प्रभृति कल्पे

रूपालोचननिरतास्तत्पराः ५ राजस इत्यादि लिंगस्वभावाकारमाह शुष्मिणो बलवंतः अमर्षिणो रोषवंतः ऊरुभ्यां सदैव ऊरुभ्यां स्थिता
नो मरुतः प्राणरूपाद्द्वंद्वा ६ ईहा स्पृहा शीलाः कामिनः पद्भ्यां पादाभ्यां ७ निःश्रीकाः निस्तेजसः पाठांतरे नितिः श्रीकांतिः स्वाभाव्येन तेन तेषा
निःसत्त्वाः संहृष्यमाणाः विषयाभ्याहर्षयुक्ताः पाठांतरे अन्योन्यं संहर्षमाणाः स्पर्धापराः हृच्छयेन मैथुनेनोत्पन्नाः प्राणिनो जीवाः श

एवं वृत्तविधानामर्वाक्स्रोतसां मनुष्याणां ग्राम्यादिकेन ग्राम्यांस्थितानां सर्गमभिधाय तेषां शब्दादिविषयोपलब्धिसाधनमाह ध्यानेन
स्मरणेन तत्रेवभूतेन मनसा संकल्पनेन तासां प्रजानां नाम गृह्य रूपाणां सकृदेकवारं शब्दादिविषयः शुद्धो वा प्रस्पर्शादीनैः श्रोत्रेतरतो
कैः प्रत्येकं पृथक्पृथक् पंचलक्षणः शब्दादीन्येकं कल्पमात्रे यो वा नु भवति ग्रत एव शुद्धत्वं तेषाम् सामान्येन द्विषयोपलब्धिश्च
न विधायामनुष्यस्येति प्रत्येकवत्तविधगणप्रकृत्यनुविद्धः शब्दादीनां नासाम्यपलभस्त्येकेन देववचप्रपंचपिष्यन्नरत्र ॥
एवं प्रथमसर्गादौ तस्मात्प्रभवाल्ववायेन वंशेन संभूतास्ते केनैषैरिदमिति ॥ तेषां सर्गादौ शुद्धं निवासस्थानमाह सरितस्त्वा

ध्यानेन मनसा तासां प्रजानां जायते सकृत् शब्दादिविषयः शुद्धः प्रत्येकं पञ्चलक्षणः इत्येषा मान
षी सिद्धिर्याश्चैवं प्रजायते: तस्मात्प्रवाय संभूता येरिदं पूरितं जगत् ॥ सरितः सरः समुद्रांश्च से
वन्ते पर्वतानपि तास्तदा सत्वशीतोष्णा युगेऽस्मिन्सर्वशोभिवे ॥ स्वभाविकी यामा विषयेषु
महामते न तासां प्रतिघातोऽस्ति न द्वेषो नापि मत्सरः पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिकेताश्च सर्वशः
नावेलं कामचारिण्यो नित्यं मुदितमानसाः पशवः पक्षिणश्चैव नक्रा मत्स्याः सरीसृपाः पिशाचै
रगरक्षांसि न तथा मत्सरिणो जनाः ॥ प्रावारकाश्रमा वा नेस्य पमप्रसूनयः न मूलफलपुष्पाणि

दि युगे कृतयुगे ॥ तेषामनुरूपं विषयोपभोगत्वमिमाह स्वभिमिति स्वभाविकीं स्वतः सिद्धां प्रतिघातो वा धाद्वेषो द्वः स्वाभ्यापी
मत्सरोमर्षः ॥ अनिकेतानियमितनिवासभूम्याः कामाद्विक्रान्तवरणानये वति संप्रदिनं सत्वं वद्दलं मानसयासां ॥ धर्मेति
रनतादधर्मफलभोगशेषभूतास्ति यस्यानयोपितदानासत्नुमाहद्वाभ्यां पशवश्चेति नक्रादुष्टानलप्राणिनः सरीसृपाः गोना
सादयः उरगाः सर्पाः ॥ प्राहस्त्वनिग्राच्छादयतीत्या वारकाश्चमनीहारादयः स्तनवाव संतादयः ग्रह सर्वाभावेहेत्वमाह तेहीति ॥

कालपरिवर्त्तनेन तेषां बहिर्मुखत्वप्रसङ्गमाह कालेनेति चित्तप्रमिलष्यमाणा नानाविषयत्वादनेकरूपा १९ चिरमतान्त्रभुक्ताविरा
न रमिरमा प्रजापासेन गच्छतामार्गेण वृक्षसिद्धाहारत्वात् १९ भोगाभिलाषेण तेषां तद्गतिनिरोहितमित्याह गच्छतामिति ग्रामासस्थितानां
नुसारिणानन्तर तासां प्रजानां पुरुषां संबाधिसोऽखेप्रजायत तत्रलेनेवह्नानिमित्याभूवन् सासिद्धिर्त्तनाम्नारसोल्लासारसस्यगर्भसगर्भ
सतेयस्याः २० सिद्धिर्विशेषणं सर्वकामप्रदायिनी पुसेकारैरध्यंगादिपरिमलनहीनैर्देहैरुपलक्षिताः २१ तासां संततिक्रममाह ता
कालेन गच्छता तासां विनासिद्धिरजायत सर्वकालसुखः कालो नाम पर्य्यवसीनता १९ ततस्तता
सा सर्वा ह्ममध्याह्नविनिमृता पुनर्लप्रवेच्छुतां रसिरतापासेन साभवत २० गच्छता वतथायासोम
नसः समजायत पुष्पासौ वनतत्तासां सिद्धिर्नाम्नारसोल्लासा २१ समजायत्तेवाभ्यास सर्वकामप्रदा
यिनी पुसेकारैः शरीरैश्च प्रजास्ताः स्थिरयौवनाः तासां विना तु संकल्पं जायन्ते मिथुनाः प्रजाः २२ स
मं जन्म च रूपं च म्रियन्ते चैव ताः समं अनिच्छाद्वेषसंयुक्ता वर्त्तन्ते न परस्परं तुल्यरूपायुषः सर्वा अध
मोत्तमवर्जिताः २३ चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु आयुःप्रमाणं जीवन्ति न च क्लेशाद्
विपद्यते २४ क्वचित् क्वचित्पुनः सा भूर्यतिर्नाशात्सर्वशः कालेन गच्छता नाशमुपयान्ति यथा
प्रजाः २५ तथा तत्क्रमशो नाशं जग्मुः सर्वत्र सिद्धयः तासु सर्वासु नष्टासु नभसः प्रच्युता नराः २६ ॥
सामीति पुसेकारैश्चेति मिथुनाः प्रजाः स्त्रीपुंसाः समेन रूपगायत्र २२ अनिच्छापुकामेहद्वेषेण च संयुक्ताः विना रहिताः २३ तासं
मासहः प्रमाणमाह चत्वारीति क्लेशाद्रोगाद्वा न विपद्यन्ते न म्रियन्ते २४ कालपरिवर्त्तनेनास्तिनेरपि विकारमाह क्वचिदिति
नानाप्रनेकरूपा न सर्वत्रेनानाभूक्तन उगलसर्कि चित्तसमामवात् दृतिगतत्वात् गच्छतापरिवर्त्तनायथाप्रजाः कालेभुगाना
शं यान्ति तथा सिद्धयापि जीवनहेतवो नष्टा रसान्तरेणाक्षयः २५ नभसोंतरिक्षात् प्रच्युताः पतितानराः २६ ॥

मा॰ पु॰ टी॰ १८९

तेषु च नररत्नरूपाणां मसः पतंतीत्याह प्रायश इति गृहेषु संस्थिताः संजाताः तेभ्यः कल्पवृक्षेभ्यः ॥ यत्सुपभोगानाह वस्त्राणीति
गंधेन सुरभिणा वर्णेन च श्लक्ष्णेन रसेन चान्वितं समाक्षिकं शोभनं सक्षिकाभिर्निर्वृतं प्रतिपुटकं मधु प्रमाक्षिकमिति पाठे म
क्षिकाभिर्मधुकरीभिर्निर्वृत्तं माक्षिकसदृशं किमपि वस्तुजातं वर्तयंति स्म प्रवर्तयन् ॥२२॥ प्राकास्मिको देन सूत्रः ३ । पर्यषु

प्रायशः कल्पवृक्षास्ते संभूता गृहसंज्ञिताः सर्वः सुखोपभोगश्च तासां तेभ्यः प्रजायते ॥ वस्त्राणि
च प्रसूयंते कालेनाभरणानि च तेषु चन्नायते तासां गंधवर्णरसान्विते प्रमाक्षिके महावीर्ये पु
टके पुटके मधु तेनूता वर्तयंति स्म चैतासु गणसुखेन ता ॥ ततः कालेन वैराग्यस्तासां प्राकस्मिको
भवत् मासि मासि ततो भ्यागर्भो भ्यसिः पुनः पुनः ततः कालांतरेणैव पुत्रलोभान्विताः स्त्रनाः पु
त्रां स्तासां पृहे नम मवा विष्टवेनसः ॥ रागोत्सवात नत्तासां वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः तेषु रत्नपरीधं
नयेनः शाखामहीरुहः तेषु स्तेनापवारेणैतेपितासां महीरुहः तमोहन्त्वात्मनायनशोभितासं वृतं
पेनषा १४ तास्तद्देहोपवातार्थं चक्रः पूर्वं पुराणि च गृहयत्न सद्वर्गे पूर्ववैतेषु दरीषु च १५ संप्र
यंति च दुर्गाणि वालैयापेवत मोदके होतिम वनपाउर्गेमिताः पितास्मनोगुलेः १६ मानोम्यातिप
माणानि नानास्त्र पूर्वं प्रवर्तिरे परमाणाः परस्त्रस्य चसरेरुमहीरजः १७

हूनपरीतः प्रात्मीयवेनत्नगृहः पतामम त्वेनाविष्टं चेतोयासां ॥ प्रसुप्रयान प्रयेरूवो शिष्टानां ॥ तेनापवारेण लोभग्रहणात्पे
णऊरूकर्माणि १४ हेहानांशीतोष्णादीनामुपवातार्थं नाशाय पूर्वं प्रथमे १५ ह्वतानामिदं वा ते पुर्गे पार्वते दुर्गे इरक स्य दमोदके हे
विमपिष्टकादिवितं मितापरिमाय १६ मानानामरिमाणाइस्यानिनानामिप्रमाणानि मानरत्नादीनिनात्मे वदर्शयंति परमाणरि

१८९

पुरमेव क्रमात्क्रमेणोत्सेधमाह वालाग्रमिति लिक्षा तदन्तरजीवविशेषः यवोदरमिति निस्तुषो यवः एकादशगुणं यवमध्यमङ्गुलं १८ पदेनाम
परिमाणं षडङ्गुलं तस्य द्विगुणा वितस्तिर्हस्तोङ्गुलैः २४ हस्तैः किष्कुः तद्विशेषमाह चतुर्हस्तो धनुर्मङ्गुष्ठमूलं तर्जनीविस्तारहीनं देवष्ठते देमुष्टीश्र
यिके चतुर्हस्तो नमुष्टिहस्तो वितस्ती हस्तश्च धनुः तथा चाङ्गुष्ठो ह्यपायि काङ्गुलैर्वितस्तिरुच्यते हस्तः इति पवनमानं तत्प्रथमतश्चेति
नासिकाहस्तेमानदण्डहस्तवतर्ह्लापदण्डो हस्तद्वेकोशः गव्यूतिः कोशद्वयं तुल्वनरशणसक्रोशस्तत्र योजनेनेसंख्यातायं गण्य।

वालाग्रं वेवलिक्षा च यूका वा यव यवोदरे एकादशगुणं तेषां यवमध्येन चाङ्गुलं १८ षडङ्गुलपदं
तत्त्ववितस्तिर्द्विगुणा हस्ते ह्रुवितस्तीनथाहस्तो चत्वारितीर्घदिवेष्टने १९ चतुर्हस्तं पनुर्दण्डेन नाडिके
युगमेव च क्रोशाधनुःसहस्राहे गव्यूतिस्तद्वयं तयोः ५० यो जनं च येयानंनेभाजैः संख्यानायामिदं परं
तेन तावन्तरयोनिस्सनुरविवेताष्टगस्यवै ५१ वतवणांसयहगीणाणस्वसम्यानिरोपिणत् चतुर्योक
त्तिमेंड्गेंतत्वकुरवनरेंपरं पुरवर्वलेटकंवैवतवड्डोणीमुखं विहितं शाखानगरकंचापि तथा खर्वटकं ह्यषो ५२ ग्रामं च घोषं वसतीनेष्वावसथान्तरक सोत्सेधप्राकारवनः परिखा
वृतम् ५४ योजनार्धार्धविष्कम्भमष्टभागायतं पुरम् प्रागुदक्प्रवणं शस्तं शुद्धवंशावहिर्गमं ५५
तदर्धेन तथा खेटं तस्मादेन तु खर्वटम् न्यूनं द्रोणीमुखं तस्मादष्टभागेन चोच्यते ५६

नार्यपराकेवलेवर्नयनिष्वहृहरेशतिस्स ५७ वतरणोङ्गीणाणेप्रतदपर्वत जलरक्रविमाणांणीपुरिणिस्वयं सम्यन्म्यानिसभावेनेवतेषां तथा लान्
वनुर्यद्दुर्गमाकारादिकृरतरं ननूरिषुणां दरूदुत्पलात् ५२ दुर्गेः परिवृयान्नगरादीनश्रोपिनमाह पुरमिति ५३ तेषावसथान्तरकमिति
शेषः तत्रपुरलक्तमाहसोत्सेधमितिसहोत्सेधेनोच्छ्रयेण वर्ततेयः सप्रोंमनः प्रकारः प्राकारो वरणोयत्रतत् पुरं तेयमित्र वेरणोन
यः सर्वतः प्राकारमभितः परिखया खातेन जलदुर्गेण हृतं तथाम ५४ तस्यपरिमाणमाह योजनेन चतस्क्रोशोनसार्धप्रयोग्यद्वितनसाष्टुर्धं

तेदीर्घमितिश्रस्यन्तद्वामिति प्रागुदक्प्रवणं ॥

क्रोशः सविष्कंभः परिणाहो यत्र तस्य दैर्घ्यमाह अष्टभागा अष्टक्रोशी शतानाम

माघ टी० १८० [illegible] ५

पूर्वेन गच्छता वास्तुवर्त्मगमने प्रधानमार्गेण चानेन पथश्छृदैः कृत एवं किं तना द्विदेशधरहितैर्वेशोर्वेशाभिः कृमेवाद्विरिगमेवा यानीमार्गश्चमय
मे वेशोर्वेटितो यत्रस्यान्नन्वेरपशासं मंगलमित्यर्थः ४१ उक्तलक्षणस्य पुरस्यार्धेन खेटं कार्षिकग्रामाश्रयमेतस्य खेटस्य पादेन खव
रेशेन खर्वटः गिरितटग्रामाश्रयपुरे तस्मान्नखेटाद्दशभागेन मूने हीनो मुर्खवनामोच्यते ४२ शाखानगरस्य लक्षणमाह प्राकारेति
शाखानगरकं च सर्वोक्तपुरलक्षणपुरयमेव दृश्यते किं तत्प्राकारेण परिखया वा हीनं विकलं तच्च मंत्रिगणसामंतानां च भुक्तिम
तन्निवासस्थानत्वात् ४३ ग्रामस्य लक्षणमाह तेयतिते गणगृहपभोग्याश्च यत्र भूता भूतस्थामध्ये समंततो वर्तमानस्य तेनाहूता
भूमौ यावसति स ग्राममिति तेतम्यर्थः विप्राश्च विप्रमग्राम्याश्च यत्रैवच संति ते सन्तग्रामः शतैर्योक्तः शूद्राणां वासपवेचेति मतः ४४ वसते

प्राकारपरिखाहीनं पुरयमेवउच्यते शाखानगरकं चान्यन्मन्त्रिसामंतभुक्तिमत् तथा शूद्रजन ॥
प्रायाः सुसमृद्धकृषीवलाः क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका ४८ अन्यस्मान्नगरादेः कार्यमु ५८
दिश्यमानवैः क्रियते वसतिः सा च विज्ञेयावसतिर्नवैः ४९ दृशग्राम्यापाविनासेतैः परभूमिवेगावली
ग्राममप्यवहशीसंज्ञा राजवल्लभसंश्रयः ५० शकटाकृष्णभागस्थगोपालैर्विपिने विना गोसमूहल
याबोधायेच्छाभूर्निकेतनैः ५१ तपवेनगरादींल्लक्ष्मत्वावासार्थमात्मनः निकेतनानि दृष्टा

लक्षणमाह अन्यस्मादिति अन्यस्मान्नगरादेः कार्यमुद्दिश्यागतैर्मानवैर्या वसतिः क्रियते सा तैर्वसतिनामा निवासस्थानं विज्ञेया ४९
दृशीसमभिधानस्य निवासस्य लक्षणमाह दृशेति दृशाः शत्रूणां मार्गप्रतिबंधकाः प्रायो वा दृश्यन्ते यत्र वसंति परेषां शत्रूणां भूमौ वसतिवली
सेनाश्च क्रियते यत्र तत्प्रवरा तो वल्लभानां राजप्रीतिपात्राणां निपातितनरात्संश्रयः स्थाने सा दृशी संज्ञा ग्राममप्यवाकिं तत्तैर्विना समृत्तत्वः
हीने ५० अस्य घोषस्याभिधानमाह शकटेति शकटैः गृह्नतः सप्राधुदाप्राणापिता भाजः सोपयोगिनः संभारापेर्गोपाले गवां गणश्च
यत इति शेषः स घोषो गोष्ठ इति कथ्यते परे ब्रह्मणान्मोपारस्तानन्तरभूसंबंधनिकेतनं निवासो येषां तैः विपिने वनेनावने विहाय ५१ पंच

[illegible] १८०

अथ तन्नामावासानामार्करश्च पूर्वं संप्रदायेन कथयते इत्याह गृहाकारा इति पूर्वं यथा यं ४३ तासां तत्स्वरूपप्रकारमाह वृक्षस्येवमिति
शाखाः वेश्मनो वल्कीनादीनि ४४ एतदेव प्रपंचयति याइति शाः शाखावन्तीति वृक्षे नीति शालाः नाम्न शाल तन्त्रसिद्धं शालानाम् ५५
इदं हानांशीतोष्णादीनां सुखवानम्रपायमित्यर्थः वार्तोपाजीविकायाउपायं निर्वाह्य कदेत्यपेक्षायां त्रेतायामाह ४५ ततस्तेभ्यो याउद्भव
भूत्वेना याश्च गम्य सर्वेषाशं भ ४६ अस्मापशास्तपस्य सत्वेन साधिता निकामतोपयेहि निरगमीरस्यां नगनानि ग्रामानिग्रहाश्वदर्क

गृहाकारा यथा पूर्वं तेषामासन्महीरुहाः । तथा संस्मृत्य तत्सर्वं चक्रुर्वेश्मानि ताः प्रजाः ॥ ४३ ॥ वृ
क्षस्येव गताः शाखा लतेवैवापरागताः । नताश्चैवोन्नताश्चैव तद्वदूर्ध्वाः प्रचक्रिरे ॥ याः शाखाः क
ल्पवृक्षाणां पूर्वमासन्द्विजोत्तम । तापव शाखा गेहानां शालास्तेनैव तास्ततः ॥ कृत्वा द्वन्द्वोपघाता
न्वार्तोपायमचिन्तयन् । नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेष्वशेषतः ॥ ४५ ॥ विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृ
ष्णाक्षुधार्दिताः । ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतामुखे तदा ॥ ४६ ॥ वार्तास्वसाधिता ह्यन्या वृष्टिस्तासां नि
कामतः । तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निम्नगतानि वै ॥ ४७ ॥ वृष्ट्यावरुद्धैरभवन्स्रोतःखातानि निम्न
गाः । ये पुरस्तादपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले ॥ अपां भूमेश्च संयोगादोषध्यस्तास्तदाभवन् । अफा
लकृष्टाश्चानुप्ताश्च ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥ ४९ ॥ ऋतुपुष्पफलाश्चैव वृक्षगुल्माश्च जज्ञिरे । प्रादुर्भावस्

नितान्यवतासांजीवनोपायाश्च भवन्तीति शेषः ४८ ये पुरस्तादपां स्तोकाः सूक्ष्मा जलबिन्दवः पृथ्वीमापन्नाः प्राप्ताः ते रवरुद्धैर्निम्नदेशेषु प्र
लिवद्धे हे स्रापिके वहिर्निस्सरणात् स्रोतसामसु सरणानां खातानि निम्नगानद्यो भवन् ४९ ओषध्यो वक्ष्यमाणाश्चतुर्दश ओषधीवेषा
यभूताः नफालेन हलेन कृष्टाश्च न वीजवापपूर्वमा बीजवापयुक्ताः ग्रामेषु भवा ग्राम्याः अरण्येषु वनेषु भवा आरण्याश्च ४९ वृक्षाः फलि

मा पु
टी
१९१

वर्त्तनेजीवंतिश्राकस्मि[illegible]देहम् मृतो ८१ पर्यंन्तम् [illegible] समसमतयाशीचकुः आत्मनोन्यायेनविवादास्पदेनस्वयमेवतन्यायेपर्या
लोचयन् यथावलमितिमा[illegible]न्यायेन ८२ नेनसाधवास्वयंग्रहणेनरागद्वेषमूलंकेनामिथुनापथप्रतामेवग्रग्रसत्फलेनदर्शे ८५

नैवौषधयोवर्त्तन्ते[illegible]गेगुणे रागलोभौसमाश्रायप्रमास्याकीस्मिंकौमदा ततस्ताः पर्य
गृह्णन्तनद्यः सेतून् [illegible] हत्तगल्मौषधीश्चैवमात्मन्याधायधावले नैनदोषेणतानेजोषध
ध्योमिथुनोहिता [illegible] गणाताल दोषध्योमहामते ८५ पुनस्ताः सम्प्रणष्टासंविभोना ताः पुनः
प्रजाः [illegible]स्तुः तथातेः परमेष्ठिनं ८७ सचापितत्त्वतोज्ञात्वातानदाग्रस्ताः वसुन्धरां वत्सं
कृत्वासुमेरुंतु [illegible] भगवान्विभुः अयं पयोदोनेनसस्यानिपृथिवीतले ततिरेतानिबीज
निग्राम्यारण्यास्तत्ताः पुनः ८९ ओषध्यः फलपाकान्तागणाः सप्तदशस्मृताः व्रीहयश्चयवाश्चैव
गोधूमाअणवस्तिलाः प्रियंगवोह्युदाराश्चकोरदूषाः सचीनकाः माषामुद्गामसूराश्चनिष्पावाः
सकुलत्थकाः आढक्यश्चणकाश्चैवशणाः सप्तदशस्मृताः इत्येताओषधीनांतुग्राम्याणांजातयः पु
रा ९१ ओषध्योयज्ञियाश्चैवग्राम्यारण्याश्चतदेश व्रीहयश्चयवाश्चैवगोधूमाअणवस्तिलाः ९२ प्रि
यंगुसप्तमाह्येतेअष्टमास्तुकुलत्थकाः श्यामाकास्त्वथनीवाराजर्तिलाः सगवेधुकाः ९३

नात्मौषधीषु ८९ ग्रस्ताग्रासिनीवसुन्धरा भुवे ९९ ९० फलपाकेप्रतीनाशोयासांताओषध्यः तास्सप्तदशगणा तानाह व्री
हयश्चेति ९० ९१ ९० यत्तियायज्ञकर्मार्हाः तागम्यानिव्रीहयश्चेति ९१ ९२ ॥

१९१

१३ नासांप्रजानां १४ इत्येतत्तेनोसिद्धिं कृष्टपच्यतेऽतिकृष्टपच्या १५ मर्यादांस्थितिं स्थापयन्नतिक्रम्यगुणान्सत्वादीनतिक्रम्य १६
वर्णानांब्राह्मणादीनांब्रह्मचार्यादीनांचतदर्थमाश्रमाणां कर्मप्राप्यालोकाश्च १७ तानेवविभज्याह प्रजापतेरिदंप्राजापत्यंक्रिया
वतांकर्मनिष्ठानां पञ्चस्थानंस्वर्गं १८ मरुतांमारुतंस्थानंस्वधर्मंवाणिज्यादि गन्धर्वाणामिदंगान्धर्वंपरिचर्यासेवातामनुवर्ति

ऊर्जंविद्वान्मर्कटकास्तथावेणुयवाश्चये ग्राम्यारण्याःस्मृताह्येताओषध्यस्तुचतुर्दश १३ यदाश्च
ष्टाओषध्योनप्ररोहन्तिताःपुनः ततःसताभ्यःसहसावार्त्तोपायंचकारह १४ ब्रह्मास्वयम्भूर्भगवा
न्सृष्टिसिद्धिस्वकर्मजाम् ततःप्रभृत्यथौषध्यःकृष्टपच्यास्तुजज्ञिरे संसिद्धायांतुवार्त्तायांततस्ता
सांस्वयम्प्रभुः मर्यादांस्थापयामासयथास्थानंयथागुणं १६ वर्णानामाश्रमाणांचधर्मान्धर्मभृ
तांवर लोकांश्चसर्ववर्णानांसम्यग्धर्मानुपालिनां १७ प्राजापत्यंब्राह्मणानांस्मृतंस्थानंक्रियाव
तां स्थानमैन्द्रंक्षत्रियाणांसंग्रामेष्वपलायिनां १८ वैश्यानांमारुतंस्थानंस्वधर्ममनुवर्त्तिनां गा
न्धर्वंशूद्रजातीनांपरिचर्यानुवर्त्तिनां १९ अष्टाशीतिसहस्राणांमुनीनामूर्ध्वरेतसां स्मृतंतेषां
तुयत्स्थानंतदेवगुरुवासिनां २० सप्तर्षीणांतुयत्स्थानंस्मृतंतद्वैवनौकसां प्राजापत्यंगृहस्था
नांन्यासिनांब्रह्मणःक्षयं २१ योगिनाममृतंस्थानमितिवैस्थानकल्पना २२ इतिमार्कण्डेयपु
राणेसर्गाभिधानेस्थानविभागोनामपंचमोध्यायः ५५

नाम् १६ चतुर्वर्णाश्रमाणांविभज्यस्थानान्याह अष्टाशीतीत्यादि गुरुवासिनांब्रह्मचारिणां २० वनौकसांवानप्रस्थानांप्राजापत्यं
प्रजापतीनामिदंन्यासिनांपरिव्राजकानांतत्परंस्थानम् २१ ब्रह्मणंब्रह्म २२ आदितःपञ्चपञ्चाशत्तमोध्यायः ॥

मा पु
टी
१५२

एवं राजसीं मनुष्यसृष्टिमभिधाय सात्त्विकीं सृष्टिं कथयन् पूर्वोक्तमनुवदति तत इति तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करण,
द्विभिः कारणैः प्रधानादिभिः सह क्षेत्रज्ञा जीवाः गात्रेभ्योऽङ्गेभ्यः प्राक् पूर्वाध्याये २ के ते इत्यत्र सृष्टाः समपेक्षायां तान्स्म
रयति देवाद्या इति एवं त्रैगुण्यविषयमेतत् ३ व्यवर्धन्त न बहुत्वाय प्रभवन् ४ ५ क्रोधात्मनः सकाशात्सम्भवोऽस्य ९ नासज्जन्त से

मार्कण्डेय उ० ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः
सह १ क्षेत्रज्ञाः समवर्तन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ते सर्वे समवर्त्तन्त ये मया प्रागुदाहृताः २ देवा
द्याः स्थावरान्ताश्च त्रैगुण्यविषये स्थिताः एवंभूतानि सृष्टानि स्थावराणि चराणि च ३ यदास्य
ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् भृगुं पुलस्त्यं पु
लहं क्रतुमङ्गिरसं तथा मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसं ५ नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे नि
श्चयं गताः ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं क्रोधात्मसम्भवं ६ संकल्पं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजम्
सनन्दनादयो ये च पूर्वं सृष्टाः स्वयम्भुवा ७ न ते लोकेषु सज्जन्त निरपेक्षाः समाहिताः सर्वे तेना
गतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः ८ तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ब्रह्मणोऽभून्महाक्रो
धस्तत्र कोपस्तमोऽर्कसन्निभः ९ अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् विभजात्मानमित्युक्त्वा स

गताव्वभूवुः यतः समाहिताः एकाग्रचित्ताः निरपेक्षाः प्रजासर्जननिमित्तधर्मापेक्षारहिताः अतएव मे सर्वे अनागतस्य भविष्य
तो वर्तमानादेरुपलक्षणीभूतस्य ज्ञानं येषां वीतरागा विरक्ताः विमत्सराः क्रोधरहिताः ८ तत्र कोपे अर्कसमोऽभिदीप्यमानः
प्रतिशरीरं विपुलं यस्य विभज पुरुषरूपं नारीरूपं च विभागेनात्मानं स्वयं अन्तर्द्धे तिरोभूत ९ ॥

१५२

192

एकधास्थितंपुरुषत्वंस्त्रीत्वंचदशधाविबभाज ॥ सौम्यैःसुंदरैःअसौम्यैःक्रूरैःशांतैःसात्विकैःअसितैःकृष्णैःसितैःश्वेतैरेवंबहुधा
स्त्रीदेहंबहुधाविभेद ॥ स्वयंभुवोयस्मात्स्वायंभुवंमनुंप्रजानांपालेपालने ॥ तोदेह्यर्थात्तस्यकृतो ॥ तस्मात्पुरुषाद्विराजःस्वायंभुवा
त्मनोःअखिलोकेकर्मभिर्भूविभागधीवस्थाननिर्माणमात्रादिभिः ॥ रुचेःरुचयेप्रजापतये कन्येद्वयोर्जायतेतिसर्वमादक्षगणः ॥

सचोक्तोवैद्विधास्त्रीत्वंपुरुषत्वंतथाकरोत् विभेदपुरुषत्वंचदशधाचैकधाचसः ॥ सौम्यासौम्यै
स्तथाशांतैःशांतैःस्त्रीत्वंचसप्रभुः विभेदबहुधादेवःस्वरूपैरसितैःसितैः ॥ ततोब्रह्मात्मसंभूतंपू
र्वंस्वायंभुवंप्रभुं आत्मानमेवकृतवान्प्रजापाल्येमनुंद्विज ॥ शतरूपांचतांनारींतपोनिर्धूतक
ल्मषां स्वायंभुवोमनुर्देवःपत्नीत्वेजगृहेविभुः तस्माच्चपुरुषाद्देवीशतरूपाव्यजायत प्रियव्र
तोत्तानपादौप्रख्यातावात्मकर्मभिः ॥ कन्येद्वेचतथाकूतिप्रसूतिचततःपिता ददौप्रसूतिंद
क्षायतथाकूतिंरुचयेपुरा ॥ प्रजापतिःसजग्राहतयोर्जज्ञेसदक्षिणः पुत्रोयज्ञोमहाभागदम्प
त्योर्मिथुनंततः ॥ यज्ञस्यदक्षिणायांतुपुत्राद्वादशजज्ञिरे यामाइतिसमाख्यातादेवाःस्वायंभु
वेंतरे ॥ तस्यपुत्रास्तुयज्ञस्यदक्षिणायांसभास्कराः प्रसूत्यांचतथादक्षश्चतस्रोविंशतिस्तथा ४
ससर्जकन्यास्तासांतुसम्यङ्नामानिमेशृणु श्रद्धालक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिःपुष्टिर्मेधातथाक्रिया बुद्धिर्ल
ज्जावपुःशांतिःसिद्धिःकीर्तिस्त्रयोदश पत्न्यर्थंप्रतिजग्राहधर्मोदाक्षायणीःप्रभुः ॥

सरुचिःप्रजापतिस्तामाकूतिंपत्नीत्वेजग्राह तयोःशतरूपास्वायंभुवयोः सदक्षिणायावर्तते सदक्षिणोयज्ञःपुत्रःदंपतीततःपूर्व
प्रसवादनंतरंमिथुनंयज्ञदक्षिणेजाते ॥ स्वायंभुवस्यमनोरंतरेकाले ॥ सभास्कराःअतिशयेनभासनशीलाः ॥१९॥ दक्षस्याप

मापु
टी
१८३

नाभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य कनिष्टिकाश्यर्थः ॥ पत्नी सो भवरल्क्रमेणाह भृगुरिमाहिना ॥ २४ ॥ प्रश्रयधर्मस्याख्यात्यादिभि
संनतिमाह असूयेति कर्मसदाचारे पाठांतरे कामे दर्पहर्षे ॥ क्रियायाभ्यदः पुत्रादयापादयः ॥ व्यवसाये निश्चयश्रयपवश्रुत्रः ॥

धृतिःसुः ५ ॥

नाभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ख्यातिः सती च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिस्तथा क्षमा सन्नति
श्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवांगिरा मुनिः ॥ पुलस्त्यः पुलहश्चै
व क्रतुश्चर्षिवरस्तथा अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमे ॥ २४ ख्यात्याद्या जगृहुः कन्या मुनयो
मुनिसत्तम श्रद्धा कामं चला दर्पं नियमं धृतिरात्मजं संतोषं च तथा तुष्टिर्लोभं पुष्टिरसूयत मेधा
श्रुतं क्रिया दंडं नयं विनयमेव च बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजं व्यवसायं प्रजज्ञे
वै क्षेमं शांतिरसूयत ॥ सुखं सिद्धिर्यशः कीर्तिरित्येते धर्मयोनयः कामाद्रति सुतं हर्षं धर्म
पौत्रमसूयत ॥ २८ इति मार्कंडेयपुराणे सर्गाभिधाने स्वाविकसृष्टिप्रतिपादने नाम ...ध्यायः ५१
मार्कंडेय उ॰ हिंसा भार्या त्वधर्मस्य ततस्तस्यां जज्ञे तथानृतं कन्या च निकृतिस्ताभ्यां ततो ह्यौ नरकं भ
य ॥ माया च वेदना चैव मिथुनं द्वयमेतयोः तयोर्जज्ञे च वै माया मृत्युं भूतापहारिणं वेदनायां
सुतेनापि दुःखं जज्ञेऽथ रौरवान् मृत्योर्व्याधिजराशोककृष्णक्रोधाश्च जज्ञिरे ॥ दुःखोत्तराः स्मृता

श्रुतिमृदा नाम कामस्य भार्या ॥ २८ ॥ इति संचायाशनमोध्यायः ॥ पवं सात्त्विकीं सृष्टिमभिधाय तामसीं वदन्नसत्पुत्रस्याधर्मस्य संततिमाह
हिंसेति ॥ पत्नयोर्नरकभययोरेनद्वयं मिथुनं पत्नी ते माया च वेदना च नरकभययोः सामित्यर्थः ॥ रौरवा मरकाधर्मः ॥ दुःखवा३

[illegible] ॥ ५१ ॥ [illegible]

[illegible] ॥ ५ ॥

निकृतिः कपटनिः प्रलम्बो बोधेरम्भोर्भोर्ये ५ पतेव त्वमानाम्नयोदर्शोहिंयेत्र विषयाग्रहस्थयाश्रद्दसेस्य उच्छिष्टादिनाह धेनुको ऽसुरः सरो नाम
चतुर्दशः प्रलम्बाः ३ नाः सम्भोगादेशमात्रांकतें शीलेये चाने १ सेस्वाविषयेयोजयेत्प्रासक्तं कुर्वति २ प्राकृष्यव शेकृतनागतादिभि
स्तथानराम्भोनयेति यथायथमादिभिरेवानिनाशयेति ८ एवमेकादशानो कृत्यं घदर्शयामयो गाह प्रहकारगत नश्यतिऽ रहकार

निकृतिश्चानया बाधामारम्भो भीर्यो भवत्सु वै प्रलम्बो नामनन्दर्पो वरम्भोः पयाम्नन्देश १ प्रलम्बो
हन्तकायेन मे रम्भो वादेशकारिणः विनाशकाले धनरागमजं मे ते प्राणघनान् २ शेद्देघ्रदशाहे
नेनथामनुन्नितिचारिनाः सेसेनरोस्त्विपेवापिविषयेयोजयेन्निदि ३ नयेद्धिपाणि वाक्रम्यराभाहे
घारिभिर्नेरा योजयेति यथा हानि पान्मयथमादिभिर्हिन प्रहकारगत स्थान्म्य स्तथामोऽत्रहिंसयिनः
विनाशाय नरस्त्रीणां यन्नेने मोहसंश्रिताः ४ नयेवोमो गृहेषु सोऽत्रः सरोनाम प्रसश्रितः त्वत्तामोऽत्र
मेलोन ग्रथ्यौ रीकाकसमन्वितः ५ ससर्वोन्वरितें सदृशां ब्रह्मणानयसोतिथिः देष्टाकराल
मन्यर्थीविहनास्य सुभैरवं ॥ नमूत्तकाममाहं देवब्रह्मालोकपितामहः सर्वब्रह्ममयाश्रुत्वः क
रणं जगतोऽव्ययः ब्रह्मोवाच नानव्यनेनगारिरेजोह्यकोपशमं चजन स्वजैनेनामसीहानिमया
स्वरमसः कला ॥ ॥ ३ः सहरवाच त्वयानोस्मिन गम्यायमवेयवत्नवाकृत्यं कथयस्वमिमियोनाय = २
पियासमस्वास्मिन्नुर्वेतः कृत्वाप्रयोममाख्यातिन्हवसयंयवत्निर्हेतः ५ ॥ ८

उत्तुहिष्टानेन नरस्त्रीणां यन्नेने यत्नकुर्वति मोहवैविमसंश्रितं प्राश्रितः ४ वन्देशमाह नयेवेति ३ । सरोनाम प्रसायश्रयर्योपो
शहिणां धर्मोधर्ममासातीप्रधर्मदर्शने श्रहिणां विनाशायप्रतापदः वोरीजिह्विका ५ ॥ सर्वब्रह्ममयो वेदमयः ६ ॥ रणंत्राप्त

मातृ टी १९४

धुंसांनिषिद्धकर्मकारिणोगृहेंनवाश्रयःस्याने ९ तृष्यातिर्यक्काःस्फोटाजीर्णायेशुद्रेभागाणदपलेनववदंते त्वतेनतवयेन।
कींटैश्चावपनंहर्षितंयत् ९ सुवस्त्रवातेनोपशामितमनुसीकृते अपकंमन्दयाकं श्रसितनवाष्पहीने अन्येनावलीढमासाद
नेश्रसंस्कृतेनसंस्कारहीनेवं संस्कारोचैवमद्देवादिबलिक्रिया ९ आसंदीउच्चैःपीठंतस्मिन्विरुद्धभोजनाभिशुलानहीदिनसत्ति
णपर्वमादिह्यन्नामृतंरेयत्र ९ उदक्यारजस्वला उपहतोहयतां ९ शुद्रःर्पेन्द्रसमं ९ पत्तनजलश्ववंकेदेमंक्लिष्टमाणास

वल्लोवाव नवाश्रयोगृहेंधुसोनतस्यापार्मिकोबले शुद्धिनिनक्रियाराम्राभवाबन्नागमिष्यसि ९
तृष्याकोटाश्वतेवतमाहारेवदहामिते तनकीटावपनेवतस्याश्वभिर्वेलिते ९ मधुभाग
गनेनहुन्नएववानोपशामिते उच्छिष्टापक्वमासिवमवलीढमसंस्कृते भग्रासनस्थितैर्भुक्
मासन्नोगतमेवच विद्विष्टंसन्धपोअन्त्यवाघसरोमं ९ उदक्योपदृतंघुक्रुषुदक्याहयमे
वच पवोपवातवाकिंचिद्वरूपंयमयापिवा ९ पतालिनवशुष्कंपमन्यत्रापिदहामिते अष्ट
हयाद्वतंदमेमत्वातेर्यदवत्तया ९ यमाश्वसर्वकेक्लिष्टमनर्घीकृतमेवच त्यक्तमाविकृतेय
नेदंनवेवातिविस्मयात ९ दृष्टकृत्स्नातेदतनवपस्मयाय्यातितमकूले पवपोनभवाकिंचिकरोमें
शुष्किकेकम ९ पवपोनभवायोषितपल्लनवत्समये कन्याशुक्लोपयानायाःमशुपानपतनके

श्रनर्घीकृतंतइःखायेवहत्यमानीतं यत्कंविहानश्राविकृतमहमेतनदसेदहामीतिप्रतिविस्मयारमरकारात ९ पौनर्भवः
पुनर्हीपत्नंश्रामुषिकंपारलोकिकंकर्मकर्मतचनवह्नमयेशस्त्रनरनायोऽस्य ९ कन्यायाःशुक्लोपनेनविक्रयत्तस्यापधाने
तथाहरणातमशुपानेनेनवचनेनयाःक्रियाःकर्माणिसशुपास्तनजिक्षतितानितवत्समार्थ्यमित्यर्थः २२ ॥ १९४

194

असच्छास्त्राणां नास्तिकशास्त्राणां याः क्रियाः यज्ञार्थाभिष्क्रन्नेहीनं यत्र समनः समनयाय यार्थनयानापीतेपठितम् ॥१४॥ यद्यत्रुवि
नयाक्रन्ते आशुषिकं यारलौकिकं कर्मानुष्ठितं ननम्र्वनव समवेयि ॥१५॥ गुर्विणी गर्भिणीनस्या अभिगमे संध्यादिकं यन्निमित्तकार्यं निमि
कर्मनस्य व्यतिक्रमे त्यागे अम्सहाणो भुसामर्थ्यमाह असच्छास्त्राणां क्रियाकर्माणि तेषामालापो भ्यपनं तेन हर्षितेषु सदोषेषु नर
श्रुतवत्र अभिभवस्य दण्यस्सामर्थ्यं भविष्यति ॥१६॥ अल्पवसतिमाहूयं परिभेदे पकसायं कौ वैषम्यणाविभजनेह्यापाकेन कस्यापि।

नथैव यत्नपुरुषार्थमसच्छास्त्रक्रियाश्रयाः यद्यार्थं निष्क्रन्नं किंचिदधीते यत्र सम्यनः ॥१४॥ यद्यत्रुवे
क्रन्ने किंचित्करोमानुष्ठिकं नरः नन्सर्वं तव कामं ब्रूदहामि तव सिद्धये ॥१५॥ गुर्विण्या अभिगमे सन्ध्या
निमित्तकार्य व्यतिक्रमे असच्छास्त्रकृतालापहर्षितेषु चङ्रः सह नवाभिभव सामर्थ्यं भविष्यतिप
हालभु ॥१६॥ पंक्तिभेदे हयापाके पाकभेदे तथा क्रिये निमंचबगरकलहे भविता वसतिस्तव ॥१७॥ अ
पोष्यमारोवन यावहूगो वाहमादिके असन्ध्याभुक्तिनागारे कालेन वोमभयं त्वरणां ॥१८॥ नतत्रयर
पीशल्यविधौ ध्यानदर्शने अशांतिकपरान्यस्मभवानभिभविष्यति ॥१९॥ हयापवासिनामयप्रु
नस्त्रीषु सदारतः नह्यासनोपकर्तारो वैशल्यप्रतिकाश्रये ॥२०॥ अचलवाविणाधीतमिष्यावाविष

क्रतेपाके पाकस्य भेदे वहत्नो सनातीयानां वभूनां हथकाये अक्रियाक्रियाहीने यानेक्रियावै यदेवदेवार्चादि श्रयोमंदयनागे हे कल
हे ॥१७॥ अपोष्यमारोवरणादि हानेनानन्तुग्रहीनकेवलेवदेहान्या वसंध्यापायानः सायंवाभुक्तितेमार्जितेष्वगारे ॥१८॥ शांतिरुपद्रव
शमनीन शांतिके भुहोमादिभुरतानिरतः अभिभविष्यति दुर्विपनाशयिष्यति ॥१९॥ हयापवासिनः तपायाफानवाहनायामि
लाषिणः नवशासनस्य दण्यसोपकर्तारो वसरहायिनः वैशल्यप्रतिकारभेनव्रतेषु निरताः ॥२०॥ वैशल्यतितो दर्शयति अचलचारि

ग्रासाम्य ३१

माघ
टी
१९५

195

एवं वर्णाश्रमाचारहीनानां स्वाश्रमादि स्वकर्मतः इति शमदमशौर्यतेजोवाणिज्यं वैश्वर्णिकपञ्चस्नानादिकात् परित्यक्तानां भ्रष्टानां पर
लोकस्यार्थं स्वर्गादिकमीप्सतामिच्छतां ११ तस्माद्विरुद्धपापश्रेष्ठायाः ११ वैश्वदेवं सात पश्चात् भगवन्तमर्पयेत् मेनमः इमे
वंरूपेणमेवेण १४ संस्कृतं वैश्वदेवदेवतादिभ्यः उपपूर्वकमश्नाति श्रेतः प्राणायामादिना वहिर्मज्जनादिना श्वलोल्लुपो लोभ

ब्राह्मणक्षत्रियविशीश्च शूद्राणां स्वकर्मतः परिभ्रष्टानां पापश्रेष्ठाः परलोकार्थमीप्सताम् ११
तस्माच्छ्रेयःफलं सर्वं नश्येत्सम्भविष्यति श्रमस्तेन प्रयत्नेनाभिपूज्यं सन्निवेदयेत् ॥ ११ ॥ भगव
वैश्वदेवान्तेनाम्नोच्चारणपूर्वकं पतत्रिश्वतिदाश्यत्तिय भवबलिं भूमितले तेषां वलं वह्निदिशम
न्यसादाद्भविष्यति १४ यः संस्कृताशी विधिवद्भूविर्नलोलुपा वहिः श्वलोलुपोऽजितक्रोधः स्वल्पह
दयस्तु वर्जयेत् १५ शूद्रान्ते हव्यकव्याभ्यां देवताः पितरस्तथा नाश्नन्तीति यथा पितरः हृदयस्य
वर्जयेत् १६ यश्चैत्रो गृहे वाल हृदयो पाषितमेव तु नथा स्वजनवर्गेषु शूद्रान्नं चापि वर्जयेत् १७
योषितो भिरनायत्तं वहिर्गमनोत्सुकाः सत्कूपापकर्मा गेहे यस्मात्सर्वं वर्जयेत् १८ वयः सम
पधानि शयनान्यासनानि च यत्र गेहे तथा यस्मात्तदेवं वर्जयेत्सम १९ यत्र कार्याणि कानि
मे साधुकर्माणि वर्ज्यन्ताः सामान्योपस्कृतं तु तत्र तेन पापं समन्नं हृदे २०

हीनः १५ नाश्नन्तः ऊर्ध्वलिप्सुः १६ स्वजनवर्गेषु बन्धुनाम १७ यत्र गृहे योषितः स्त्रियाभिरनाप्रधिस्थिताः स्वकृतपापकर्माभिः
पादांतरे तत्र यान्तिकाः १८ वयसा वाल्यादेः संवंधेन योग्यानि शुद्धरूपाणि १९ कारणानि कादवालवः साधुकर्माणि शुल्कार्थ
सामान्याः सर्वसाधारणा उपस्कारा भाण्डादयस्तैः शुष्काः आत्मीय आत्मीयः शयनासनपात्रकादिसैः शुष्काः समर्पीः २०

गुर्वादिषासनस्थेषु शृद्धिरोगपरासनेषु संस्थितानां नातिदृष्टिकिं न गुर्वादीनां पर्युत्थानाद्योपगुक्राभवंति ५१ विहारपदहंते अग्रपथवाग्रेषुसांम
मंगंणाभेदः प्रतिज्ञानोद्रसनिम्ननादिनाप्रसतत्तनमिमर्षः ५२ वर्तनेभोजनं ५३ सम्यवाकाम्पाधेभाषिणः नान्तराधिनः दानेपत्ता
नापहीनानन्नमूपकाननीर्घ्यालन् ५४ ग्रसन्तीभिः फलदाभिः संगेन वर्जितां ५५ अध्ययनाभ्यासः स्वाध्यायाभ्यासः स्नानेप्र
पदामनस्थालिष्ठत्नगु फद्गहिनानिष्ठ नतिष्टंतिशृंदेनब्रवर्णेपस्मनपासदा ५६ नकुशलमा
दिभिर्हारेन विदूपस्यवेशमनः नमेभेदायवाग्रसल्लेद्वैपोभवनेनते ५७ देवतापितृसमाना
मतिधीनांवचनेनं पस्पावशिष्टेनामेनपुसम्यगृहस्त्र ५८ सम्यक्कामान्तमाधीलानदिहाग्रा
वताधिनः पुरुषानीटशान्मस्त्रमनेपाश्चानमूपकान् भरैपुस्नुषणोपुकामसन्तीसगवर्जितां
क्तुम्बमनेशेषामपुष्टावेनजपोधितें ५९ पननाध्ययनाभ्यासदानासक्रमृतिसदा पाजनाध्या
पनादानक्रुनद्वमिहिनेमन ६० हानाध्ययमपसेषु सपेपुक्रैंचतुःसर तानिपेत्मजसकुलश
हानीवान्वेननें ६१ रिभिः पूर्वैगुरोंपुक्रूपाशुपासवाणिस्पपा कृष्णावामहातिवंसजवेरुप
मकल्मषे ६२ दानेस्पाहिन शुस्नूपानमपपस्मसन्मन पूर्वचञ्चालणादीनाशुस्तुषाहृनिपोषकं
क्रतिसस्पाविरोधेनकृनहानिर्दृशीरहे पपतरवनमत्वात स्पेवानुगतात्मिका पत्रापिरोरु
तिपदः हृनिर्जीविका ६३ सन्मार्गः सहनयापरंशावलिशुहृगांशुल्कसेनशाल्हानवेनशास्त्रग्रहणेनानेरहीनवेतनसजीवनं
येन् ६४ पूर्वैर्गुणोर्दानाध्ययनयज्ञैः ६५ द्विजानां मवैर्णिकाना ब्राह्मणादीनांशुस्तूषपासेवपापाहृनिजीविकातपापो
षकेक्रुतनर्पोशम् ६६ पहीशृहस्थः अनुगतानामनापमाः तबपृहेग्रलक्ष्मीभपंक्तनेः स्पादिमतेरणासेवपः ॥ ॥

मा प्र
टी १९६

196

स्ङ्गेमयादिनानलिमेग्रमृतासमृतितेसिके ५१ भाक्तेरणाग्रामसंनारुह्यशय्यायत्रसर्वकिरणोः शय्यायाः श्रुद्रुद्रोके निसेस
वेकालेदीप्यमानोवद्गिधेदाद्यस्थितेसलिलेचवयत्रसृषावलोकः सर्वस्यदर्शनेदीपाश्चयत्रनानिगेहानिलस्याभाजनममाश्रयाः
रतादृष्यभः विषाणिजेनानि ५४ यत्रछायाश्रयेहीनावद्ग्रहीनताणाठांनेरनिश्चाववद्गहीलनाभेदः ५५ ग्रंथकोरेन्यनाग्निः संधिरा

यथावत्लिमेमन्थामस्तृदममुसमृतिते कृतपछवलिंयत्तनमेशाकोषिवीलिते ५१ भाक्त
राहूक्षशय्यानिनिमाग्निसलिलानिच सृंपावेलाकदीपानिलस्यागेहानिभाजने यथेशाव
स्नेनवीणाग्रादर्शोमधुसर्पिषा विषाणितान्नपात्राणिनद्धहूहूनतवाप्रयः ५४ यत्रकण्ठकिनो
हताययाशुष्याववल्लरी भार्याश्रुनभूवेल्लीकसद्रूहूवसतिस्लव ५५ यस्मिन्चदेनशः पंवसीर
येगावयेतृष्णा ग्रंथकोरेन्यनाग्निश्मतद्रूहूवसतिस्लव ५६ यकद्धागेहिवालेयेयिगवंपंवमा
हिबे वरञ्जसममानेगगृहस्थताश्रुशोवेप ५७ कृतालवायपिटकेनहस्पणासादिभाजने यत्र
नेयेवृतिमानितवद्गुःशतिश्रुय ५८ श्रुसलोलत्वेलतीणामास्येनहृउउस्वेरे प्रवस्केरसंवर्ण
वयहेतेतद्रुपकृत्नव ५९ मासापद्रूतोमत्रजोयोषिदावारवनिता यत्रबालोशासनकृवेद्रूदे
वसतिस्लव ६० लरतियत्रधान्यानिपक्वापक्वानिवेषमति नद्रुद्राहाणितत्रवेयथेच्छवसदः

र्वः बाणावस्रः वालयः स्वरः शाखयनाशयेसर्पः ५ लिमानिकोणानियत्रनगानियतेदेशेप्रतिश्रयंस्याने ५८ मंत्रणंमृस्वबादीर्म
कम्यानादीनांनिवेदनेस्त्रीणामास्यस्त्वेयत्रनिवेदनमयाणिउउस्वरेनान्नपात्रेस्थितानामसादीनांमंत्रणंप्रवस्करेगृहिश्रेत्रपकृ
तउपकारकः ५९ मासद्रव्याणियेस्त्रसायहर्तामस्यर्याणिहूवीयशासनकृतयिदेशातोहेचनकृत ६ लठानिप्रतिहस्येतरताभावान्

१९६

स्यात्साः पिधाने ऽ ग्नेदर्वीः स्वन्नाकायाः फलेनाग्रभागेनऽरिष्टानां ग्रुभानां ९८ मानुषस्यास्थिकेकसंदरनस्य शवस्य ग्रमेषांऽः स
हर्यरिच्छूदानांरत्नसां ९९ वंधोः पिण्डभागमनादेरस्येनादन्नेस्वये ग्राहेन भुंजेने सपिण्डातिमयरपिण्डन्मध्याविशपतानध्याविशेम
षः २४ पद्ममहापद्मौनिधीहषभेरावनौसरभिर्देवधेनुः सोदकानदीवपरकल्पेतेवितन्वगृहाण्येने ९८ ग्रशस्ताग्राग्रपहीनाः सश
स्तावावचर्यश्राहवंविनाग्रहस्यविर्तव्यहेनकार्यमित्यर्थः ग्रवीः पतिमाः हृन्नाककल्पनेऽतिरूवंवन ९९ याकूर्वंमहोत्सवावे
स्यालोपिधानेपगाग्निदन्नोदर्वीफलेनच गृहत्तवऽरिष्टानामशेषाणामपाग्रयः ९८ मानुषास्थि
शूहेयर्दवागोयस्ननास्थितिः नचयस्मनवावासलयायेमधोवरत्तसां ९९ ग्रदम्भुजनपेवेवंयाः पि
ण्डनेधारके सपिण्डान्सावकेग्रवनकालेनामरान्मन ९४ पद्मपद्ममहापद्मौमस्राितः सोदकान
दी हृषभेरावनौनहृकल्पनेनऽस्यन ९९ ग्रशस्तादेवनापरसशस्तांश्राहवंविना कल्पनेमऽ
नेरवोत्सव्यारिभृनमंदिरे ९८ पौरजानपदेर्धशग्रावयासेहामहोत्सवाः क्रियनेहर्ववऽहनंवनेव
स्थिरोस्थितिः स्वपवानचरोभोग्यैः स्वानेवस्वाग्रविग्रुधैः नवोग्रमलिनेग्रवनाम्यादिरनलवण
देपावापान्समयाज्ञातिधर्माजण्डेहामसंगलदेवनोहेम सम्यकस्रोवेविविधाहोकवाहान्सस्व
पाऽवेनोमास्तसगाः ९९ माकेणयऽ इमन्काऽः सरहगलातवेवानरपोपन वकारशासनसोपि
वाहपर्वदिमार्वादयः प्रसिद्धाः हवैरनुष्ठिनाश्यर्थः ९८ यादिपामृहिह्मलतणानुऽभृगान ९९ संग्रहोपदिशाग्रपसंहरतिरेश्यावा
गानिति समयान्समयधर्मान्ज्ञानीनांवापवानांरोन्माहशकिस्पनानृदवनानामिहिपागेविविधामानामकारांहोकवाहांहोक
वारानऽवेनोनिहन: पुंसत्वयासहसंगोमात्मिपर्थः ९९ सोपीत्यनेनऽः सहादोनोतमः ग्राधनात्यरेषांऽः स्वराधिमाननतेवस्याने

मा पु
टी
१८०

ग्रुपेतानीं दुःसहस्यान्वयं वंशं गुणांस्तेषु प्रतिपादितेषु प्रपंचयन्नाह दुःसहस्याभवदिति कलेः पाप्मापो भार्या यानिर्माष्टिः माष्टि
र्मज्जातस्यानिष्क्रान्ते सवर्णनाम स चैतो गर्भग्रहणाकाले १ तयोर्निर्माष्टिदुःसहयोः १६ ५ १ स्तनिहृतावीनहरा १ कर्मकर्त्तुं वै पतद्वेन
करोषाणां प्रशमनं कर्मैव तगादौ कुमाराणामष्टानामाह ग्रष्टानामिति २ सेचर्षं प्रमोत्सर्पवेने प्रतिप्रातिशयेन दुःसहस्य दुःख

मार्कण्डेय उवाच दुःसहस्याभवद्भार्या निर्माष्टिर्नाम नामतः जाता कालेस्तु पाप्मा या स्नैतौ च चाण्डा
लदर्शनात् १ तयोरपत्यान्यभवन् जगद्व्याप्तानि षोडश अष्टौ कुमाराः कन्याश्च तथाष्टावतिभीषणाः २
दन्ताकृष्टिस्तथोक्तिश्च परिवर्त्तस्तथैव च अङ्गध्रुक् शकुनिश्चैव गण्डप्रान्तरतिस्तथा ३ गर्भहा सस्यहा
चान्यः कुमारास्तनयास्तयोः कन्याश्चान्यास्तथैवाष्टौ तासां नामानि मे शृणु ४ नियोजिका वै प्रथमा
तथैवान्या विरोधिनी स्वयंहारकरी चैव भ्रामणी ऋतुहारिका ५ स्मृतिबीजहरे चान्ये द्वे कन्ये चा
तिदारुणे विद्वेषिणी च षष्ठी या काम्भुजरीक्रिटिलाननना ६ एतासां कर्म वक्ष्यामि दोषप्रशमनं तथा
अष्टानां तु कुमाराणां शृणुष्वातो द्विजसत्तम ७ दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः करोति स
घर्षमतीव विकोपं दुःसहागमं तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्षपैः शयनस्योपरि न्यस्तैर्मानुषे
दशनोपरि ८ स्नवचं लौषधिस्नानाच्छास्त्रतेजानुकीर्तनात् उष्ट्रकण्टकखङ्गास्थिहोमवस्त्रविधा
रणात् ९ तिष्ठस्तस्यः कुमारस्तु तथाक्तिः स्मकुद्भवन् शुभाशुभेन रागानुक्तेन याक्तिस्तवनाश्यया १०

सप्ताऽऽगमयाति ८ तस्योपशान्तावुपायमाह तस्येति सितसर्षपैः सिद्धार्थैः स्तुभैः तिमैः दशनादन्ताः ९ उष्ट्रकण्टकानि उष्ट्रस्येरो
माणि खड्गस्य गण्डकस्यास्थि क्षौमवस्त्रं कौशेयं १० हितीयस्तनयोक्तेराह तथाशुभाशुभेयत्कोपस्मृतयाक्तिः नेदेवाहृतयास्त्वाम

197

अप्रदुष्टेषु शास्त्रे ॥ अथ तृतीयमाह अग्न्यगारे इति ॥ अन्यदिन लक्षणमेव वाक्यं विवक्षोर्वक्रमिश्रनोरतिमाप्नोति विलक्षणोक्तावे
वरतिमाप्नोति सपरिवर्तनामाङ्गः सहस्रं शतं तस्योपायमाह तस्यापीति ॥ चतुर्थमाह अग्न्यगारे इति ॥ पंचममाह काकादीति वायो
नवाशितेन खेगगगनेगतः सन् ॥ तस्योपायमाह तत्रापीति अक्षेपणनिष्कासनं शरीरस्य कार्यमस्मागोवाकार्यः ॥ शुभेशकुनेतु न

तस्मादप्रदुष्टमंगलस्य वक्त्रं व्यपोहितः सदा । दुष्टं ज्ञानेन तथैवाकं कीर्तितो योजनार्दनः ॥ वृषावृष
रुद्धेस्तापायमकृत देवता । अग्न्यगारे परं गर्भं सदैव परिवर्तयन् ॥ रतिमाप्नोति वाक्येन वि
वहारस्य देवयः । परिवर्तक सस्नायतस्यापि सितमर्षयेः ॥ रक्ताद्यमन्त्रमण्यत्र रत्नाकवीनत
प्रवित अग्न्यस्थानि लवनूणां मेगेषु स्कारणोदितं शुभाशुभं समाचष्टे कृशे स्पर्शागताद्भुतं काका
दिपक्षिसंस्थानो वा येन स्पृष्टो पिवा शुभाशुभं शकुनिः कुमारो गोमाय्वादीनियः तथापि दुष्टे स्थादे
पः शरीरस्यागमवच ॥ शुभेदुनतरं कार्यमिति निपाहप्रजापतिः गणेशेतु सुस्थितं स्नात्वा मुहू
र्तार्थं हिमेनमम ॥ सर्वारंभा कुमारोतिशक्तितो वानस्पत्ना विधिस्मादेवता स्वस्यामूलानला
तेन चहिज ॥ गोमूत्र सर्षपस्नाने स्नातः स्तग्रहस्तजनैः पुनस्थ्यमोपानिषत्कारणाः शास्त्रदर्शिनः ॥

नरे सीघ्रतरं अथ षष्ठमाह गणेशेतिस्थिति मुहूर्तार्थं घटिकामात्रं गणेशेन सुविधिविधेषु रेवमाग्रेतेअस्थिमात्राग्रादोश्रमेषापाग्रेतेमस
पाः प्रथमेभागे श्रेष्ठायाग्रेते मूलायाद्यायेभागे यः कुते रेवं तत्वेचत्र भागेअस्थिमाः प्रथमांशके श्रमेषांतेमघा पूर्वेज्येष्ठांतेमूलमा
दितः गणेशांत स्थितिविधः प्रोक्तो दिवा रात्रौ च सध्ययोः दिवातु पितरं हंति रात्रौ हंति तु मातरम् संध्ययोरुभयं हंति नास्ति गणसमो

अशौचे स्पर्शे स्पर्शनसंयोगे ॥

नक्षत्रं ७८ ग्राणिज्जानः तत्पश्चात् तु चरायामासु ग्न्यवेक्षिनः

मा ७ मूलेनाल्वानेन मूलस्यगगार्ययोगेन नानस्याशिश्रोरुत्वानेन कर्षणेन स्यागेनेमर्थः प्रदानं जातं तशिशुं तत्परिमप्नेहाशु पूर्वं विपिता
सी स्याद्समानपञ्चपादिति ॥ नारदत्वागण्डशान्तिसमर्प्या येग्रहास्तेषां हननेः पुनर्भूयोमर्थं पमीपनिषदंयर्मरहस्यानांवेधाने
१९८ शस्त्राणांखड्गादीनांवानोपरिदर्शनेः परिवर्तनेः ॥ प्रवत्स्यानादेशेणनामावर्णेवेधादिनाजन्मनिनोनातस्य समममाह ग
र्भे इति स्त्रीणां गर्भे सपूर्णेफलेनाशयितं शीलं यस्य सगर्भहा नाम ॥ तस्य प्रशमोपायमाह तस्येति ॥ विशुद्धंम्लेच्छामयादि
नानि शीर्णकं गेहं तत्रावसथ्याधिवासनात् प्रनायामाहूर्भिण्याज्ञाणामादिवर्जनात् प्रष्टममाह तयेवेति ॥ तस्योपायमाह
प्रवत्स्यान्नेन्मिनप्रपशमयानिगणस्थान् गर्भस्त्रीणांतयामस्तफलनाशी सहाहृणः ॥ तस्यरक्ता
सदाकार्यानि तृशाव निषेवणात् प्रोमरुमचलिखनाल्लुसमाल्यादिधारणात् ॥ विशुद्धगेहावस
थारणापासावर्वेहिन मेध्येवसस्यहावान्यःसस्पर्द्धिमपरंतेनयः ॥ तस्याविरतोऽक्रवीतनीर्णोपा
नहिधारणात् तथापसव्यगमनाद्धाण्डालस्यप्रवेशनात् ॥ वहिर्वलिप्रदानाद्धसोमाक्युर्णाकी
र्त्तनात् परदारपरद्रव्यहरणादिवर्जनात् ॥ नियोजयतिचैवान्याकन्यासावनियोजिका न
स्याःपवित्रपठनात्कोपलाभादिवर्जनात् ॥ नियोजयतिमामगुविरोधाचाविवर्जने प्राकृत्याम
नमन्यतनाऽस्तिनोवानियोजिका नियोजयत्यनामितनगाहत हस्तगुपः ॥
नीर्णीतिजीर्णोपानमाहस्तधार्यविधारणात् प्रपसव्यनोगमनाद्यानात् चाण्डालस्यप्रवेशनादतगमनात् ॥ वहिश्चतथ
द्यादेसोमान्न्वूनोपयोमधादिमिश्राणांजलानांपरितःकीर्त्तनान्मेपादिमर्थः प्रवमहानोऽः सहृद्धगणांकन्यमभिधा
पकन्यानाममपिवदेत्तयाधायामाह परदारेत्यादिना ॥ कस्माऽःसहस्य तस्याःशान्त्युपायमाह तस्यारति ॥ किंचतस्याः
शान्तोयविचारोप्युपायस्माह नियोजयमीति पशुपरहारादिभिर्विरोधात्विरोधानो वष्णुचैपंचमी प्राकृष्टःशामःतदृशात

१९८

संसर्गसंपर्के १८ द्वितीयामाह विरोधमिति पोषमाणयोः प्रेमयुक्तयोः सावर्णिकैः सगोत्रादिभिः १९ तृतीयाः शोभ्रपायमाह नइत्तामि
ति श्रतिवादस्यपारुष्यस्य सहनानमर्षणानतशास्तस्याचारस्यनिषेधनात् २० तृतीयामाह खलाद्यन्यतराशिस्थानात स्पृहिमनोवृहि
युक्ताद्रुपाम् धनादेः समर्दिसंपत्तिं २१ श्रनर्थानेतिरोभूयवर्णेनतस्मिंस्तस्यरायवशा महानसमात्माकस्थानात श्रर्धसिद्धपक्वेश्रमा
दिप्रमागारे श्रन्नकोष्ठतस्मिन्स्थिते २२ प्रविश्यमानेनतत्स्याप्यमानेव भुंजनासार्धवध्भुक्तेरुच्छिष्टं रुच्छिष्टं उपस्थुच्छिष्टंरत्नेशीलय

परदाराभिसंसर्गं विनमात्मानमेवच निरोधनयत्रसामामितिनिभृतोविचिंतयेत् १८ विरो
धंकुरुते वान्यादस्यमेः पोषमाणयोः वन्धनां सहसोपिताः पुत्रैः सावर्णिकैश्चया विरोधिनीसा
नइत्ताकुर्वीतवलिकर्मणा नथ्यातिवादसहनाद्रत्नाचारनिषेधनात् २० धान्यखलाद्रस्ताद्रोग्यः
पथः सपिस्तथापरा समर्दिसमर्दिमरथ्यादपहतिवकन्यका २१ साधयेद्दारिकेसत्कामस्ठानधान
न्यपरा महानसादर्धसिद्धमन्नागाराच्चितंनया २२ प्रविश्यमानेचसदासार्धभुक्तचभुंजता उच्छिष्ट
णमनुष्याणोहरत्यनेवउद्धृता २३ कर्मानागारशालाभ्यः सिद्धंहिहरतिहिज गोसंतोनेभ्यश्रप
पः तीरहारासदेवसा २४ दंभाद्धतेतिलामेलसरागानथ्यासरो रागेकुसुंभकादीनां कर्पासा
स्तथैवच २५ साध्यपदार्थिकानामहरत्यविरतेहिज कुर्याद्धिरीणमोदहेदर्धकृत्तिमासि

स्याः पाठांतरे उः खेनापर्तेष्टशीतेशका २३ कर्मण्यनेनानिश्चयोपायोमसुस्रागारेभुप्रेरभुशालाभ्यां त्याभ्यः स्थितिमालाभ्यः पाठांतरे १
कर्मागाराणांशरकारादीनामेगारशालाधारत्यर्थः सिद्धांसपक्वांस्सिद्धांतीरहरतीति २४ सरांमधरागंरगंऊसुंभोरगद्ध्यनदादी
नांरंगद्रव्याणां २५ श्रविरतमविहितेनस्याउपशमनोपायमाह कर्पादिते त्रिरंवरिनामभूरस्यहन्त्वेमिथुनेकृत्तिमालेणादिना

मा ७
टी
१५५

199

रत्नाधे चारी सोमनाम सकोपतापरिक्रिया परिकरणं लेपनभूषणं १० चतुर्थीमाह उद्वेगमिति एकस्मिन्नेव स्थाने निवसे शीलेय
सगुरुवस्मोद्वेगेन तस्मादेशाच्चलनो योगः ११ तस्या उपायमाह तस्या इति विविधैर्विकीर्णैः १२ भुवः सङ्क्रं वेशाङ्के भूमिसङ्क्रमसमापिताय
कवित्ततयानघ्नं १३ पंचमीं कन्यामाह स्त्रीणामिति ३ः सहस्यापयं मंत्री दोः सदा १४ तस्या उपायमाह ऋवीनिति देवानामार्ककोशृहेन।

रत्नाश्चैव गृहेले ख्यावर्ग्याच सोमजानयथा होमाग्निदेवताभूपमस्नानाचपरिक्रिया कार्याती
गाढ्मालानामैव नरहत्तु गासने ११ उद्वेगजननु यस्यमायकस्थाने निवासिनः ७रुषस्य तसाद्यो
न्माभामणीसाम्नकन्यका १२ तस्याश्चरत्नाऋवीनविविधैः सितसर्षपैः भ्रामनेशयने वाथोय
चालेसतमानवः १३ चिन्तयेच्च नरः पापापामामेषा उद्वेचतना भ्रामयन्सक्रजप्पभुवः सङ्क्रमसमा
पिता १४ स्त्रीणांपुष्ठेदरत्नस्या प्रहृतेसात कन्यका भ्रूयापहन्तु सातस्या दोः सदा सतहारिका १५
ऋवीननीर्ध्वेदेवाकश्चैव स्नपवेतसानुष नदीसङ्गमस्वारेषु स्नपनं तन्मशानये १६ मशविक्रान्त
तन्वनः पंचमषपसिवाहिज चिकित्सा तस्यवेषः सम्यक्कवेरोषधैः १७ सप्तिं चापहरत्यमाल
ग्रामासानहारिका विविक्ते शामावेत्वानस्याः श्चोपशमो भवेत् बीजापहारिणीनाम्ना ह्रीषु सा
शतिभीषणा मेधान्नभोजनैः स्नानैस्तस्याश्चोपशमो भवेत् श्रष्टमी षष्ठीनाम कन्या लोकभ
यावहा याकरोति नवेष्टेषु नेरनारीमयथापिवा १८

स्याम्नसहारिण्याः प्रशान्तये नाशनाय १९ क्लमसकाथस्नानततः उपरि यथानेविचिकित्साकार्येदिति शेषः २० षष्ठीमाह स्रतिमिते
तदुपशममाह विविक्ते त्यादि २१ सप्तमींसोपशमोपायामाह वीजापहारिणीति स्त्रीपुंसोः स्त्रीपुंसयोः समासान्तविधिरनित्यः मेधं

१५५

तदुपशमनोपायमाह सर्षपमादिमधादिना कान्मिश्रितान् होमयेन्नरो मेकर्पान्नुरूपादिमर्थः मित्रविंदानामेष्टियोगे ४० प
वेष्ठत्रसहस्रप्रज्ञा कुमारीश्च प्रदर्शयेदानीं नेषां वेशकर्षयेन्न प्रारभते पलेषां लिति ४८ देताहुकेष्टेई:सहावृश्च स विकलाद्योना
मानिकलहायापव नस्याः प्रशानयेन्नामे वर्विंतयेदिमज्ञैरेणान्वयः ४९ प्रयतःशौचवान् ५० विलिप्ते हिकिरेत् प्रनेलग्रंश्रिमि
श्रदेवे सर्वेषां भूतानां च शान्तये कलहरूपविघ्नशमनाय ५१ विद्यानां ज्ञानविज्ञानानां तपसां स्वधर्मानुष्ठानानां संयमस्य शुद्धय
मधुक्षीरघृताक्तां ल शान्त्यर्थं होमयेत् तिलान् रुद्रीं तमित्रविन्दोवत्नयेष्टिं तत्र शान्तये ४० पलेषां तत्कु
मारीणां कन्यानां च हितेन तम प्रशान्तिं शवपमानिनेष्णाना मानिमस्तुए ४८ देताकुशेर भूकन्याविक
न्या कलहान्यथा प्रवृत्तान् तत्र श्रान्तिर्विन्यलानल्ययानये ४९ नामवर्विंतयेल्याज्ञः प्रयतश्च मूर्त्तिम
वेत् कलहाकलहरोरेकदारावविरनेल्लणा ५० रुद्रमनासशेत्रः सानल्म शातिं तिनेषामम हवोत्कुष्टा
न्मधुक्षीरघृताक्ताश्च बलिकर्माणि ५१ विलिप्ते रूपा वेवानलामिने व कीर्तयेत् भूतानां मालभिः सा
र्धं बालकानां तत्र शान्तये ५२ विद्यानां तपसां चैव संयमस्य यमस्य च कृष्णा वा सिता वालाभेव शान्तिकृ
देनमेसहा ५३ सुनिनाश्च यथा त्रापेतद्विगुणेन सर्वशः कृष्णागपानधानाश्च पेचामिगणासहि
ताः महादेवप्रसादेन महेश्वरस्मरणेन च सर्वपुनत्युणानिसंतुहिमासश्चनेनते ५४ तद्वाः सर्वे
श्मतेदुष्करदुरनुष्ठिते महापातकजं सर्वं पंचग्राम्यादिसकारणाम् ५५ ॥
निरोधस्य ध्यानधारणासमाध्यादीनां षडङ्गयोगयमकयसंयमः यमस्याहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहादेः शान्तयेन तेनामिते
वकोनयेदिनिपूर्वैसो वसमन्त्रः प्रशान्तिमयानार हृष्णामिमादिना ५६ कृष्णाङ्गभूताः पानधानारतामि ५७ महेश्वरस्मर
णेनानुमतेन ५८ निरस्येनहरप्रतिपन्नदुष्कृतपापंदरन्वाश्रितेदुष्ममनुष्ठाने महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यादिभ्यः विघ्नस्य कारणानि

मा ७ तेषां भूतानां प्रसादेन विघ्नदेहेन कलं कृपरिहाणेन उद्वाहेषु विवादेषु व्रह्मिकर्मसमुच्चादिषु ५० पुण्यानुष्ठानसंयोगेषु तुल्यका

टी लसंयोगे ५१ पवचार्थे ५२ ग्रसुरः पर्जन्यः ग्रस्तु यावद्गुणो वामविना सर्वः लोकेश्वरा लोकपालाः ग्रहाः सूर्यादयः ६० तयोर्मध्ये

२०० सहस्यसंततिमाह तयोर्मध्येति तालोहस्तानि केतनं यस्य रसनाजिह्वा परिवादयमरस्य निंदाकारो यदिमधेः ६१ तन्नायस्तुः

सहपुत्रस्याह परिवर्तसनाविति हतेम्यादिपदानां द्वन्द्वविग्रहे द्वन्द्वामरः श्रूपमालाः शङ्खः शंखकसमभि समध्याने हतास्त्रयः

200

तेषामेव प्रसादेन विघ्नानपंथन सर्वदा: उद्वाहेषु च सर्वेषु व्रह्मिकर्म सवैवहि ५७ पुण्यानुष्ठान
योगेषु ऋतुरेवा वनेषु च जपयज्ञविधानेषु यागास्त्रवचनादिषु ५८ शरीरारोगपभोगेषु सर्व
दानपनेषु च हद्गवालानरेषु वशान्तिकर्वनमेमसदा ५९ सोमामृद्दौतथ्यामाधिः सवितावानला
निलौ श्रलाविलस्द्रपश्चात्कः सर्वलोकेश्वराग्रहाः ६० तयोर्मध्ये कालजिह्वा भूसयस्तालानिकेतनः
सर्वेषांरसनासस्यस्त्रान्त्राधर्म्मपरिवादपेत ६१ परिवर्तसनोहोनविरूपाविकृतोहिज मोतवृत्ता
दिपरिवाधाकारामोपि सरूपा ६२ शर्विर्णणः परिवर्तनोऽकृतः पारपादिषु क्रोष्टकपरिवर्तः सर्वे
भस्मापादराः अतः ६३ तत्रहेतुयमाद्दिवनप्राकारमसरदसौ परिखाहोसमा क्रोमेदवलायर्भ
पारिणो ६४ श्रगाधनतयलभपिशुनेनामनामतः साक्षिमजागतः पुमांवतमयोजिनात्मना ६७
मादिपोज्यम ६१ शर्विर्णणागर्भिणः परिवर्तनेगर्भस्यचिनिमयंपारपादिषु स्थिताविनिशोषः ततस्ताभ्यामाविष्टाभ्यां देव
भूताभ्यां ग्रमणाः स्त्रियगर्भस्य परिवर्तः स्यात् ६२ ग्रजोगर्भिणीनारीहतवादिषु भमर्गावर्जयेदिमाह नहत्वामिति
समाकमिद्भनेत ६५ वन[illegible]स्पदैः सहस्यवंशमाह ग्रगः धतिनिग्रतिनात्मनामजितेंद्रियाणाम ६५ ॥

पंचमस्यशकुनेर्वेशमाहश्येनेत्यादि ११ निर्ऋतिः राक्षसः १२ नदीशः आपांनामीशः एतेषांमन्युकालादीनांपापस्योपपादनेक
नेच्छ एतेश्येनादयोहन्तावार्तावहाः १२ नदेवादनस्मादिति निलीयेषुलीनाभवेयुः नेनमस्मादिपापनेन १३ किंचगृहादिषु
तेषांवसन्तानन्देहमागःकार्यस्माद्गेहइति प्रसक्तिरुद्भवः नोऽस्मात्पस्यनिवेशनेविनिर्मोणां यस्मात्कपोतेनाक्रान्तेसत्यकेनी

श्येनकाककपोतांश्चगृहोल्लकांचवैसन्तान् श्वापशकुनिः पंचजनगृहप्रस्तान्स्वरामहाः १४ श्येनं
नग्राहमत्स्यकाकेकालागृहीन् गल्केनिस्रंनिस्वेवनश्रहानिभयावहे गृहंव्यापित्ससेशाय
कपोतवस्यंपमः एतेषामेववोक्ताहन्तः पापोपपादने १५ नस्माद्धोनादयोयस्मान्निलीयेयुः
शिरस्याय तेनमरत्यायांत्यासंशांतिकुर्याद्विजोत्तम १६ गेहेप्रसक्तिरेतेषांतदमोऽनिवेशने नर
लेवंजेयेद्देहंकपोताक्रान्तमस्तके १७ श्येनःकपोतोगृध्रश्चकाकोल्लूकोगृहेद्विज प्रविष्टःकश्च
पेदेतेवसन्तांतरवेश्मनि १८ इहकारिणेजेहंहेशांतिकुर्याद्विजोत्तम स्वप्नेपिद्दकपोतस्यदर्श
नेनपशयत्येत घरपस्यानिकपोनेगणराज्ञानरनेलया सीणांरजस्यवस्थानेतेषांकालाश्च्मस्
ए १९ चत्वार्यहानिसर्वाणितथैवात्यन्तयोदश एकादशतथैवास्यदपत्यंहंतिवैदिने प्रत्पादि

भादिकेपरस्मिन् १७ पतःश्येनइतिग्रन्तंमरणं १८ इहकपोताक्रान्ते दिग्यस्मात् स्वप्नेपीतिकिंचवक्तव्यंमागारे १९ बहुस्यदोःसरहस्या
पत्यामाह घरेति तेषांगृणांसौणांरजस्यवस्थानेस्थितिः २१ प्रमरेकमयएम्पर्कोणिप्रथमानिचत्वारिग्रहानिसिनानि ग्रन्थ
दपंश्चपत्नंश्रप्रत्यंगणराज्ञानरनेवृद्धः २५ दिनेत्राधिगमनेस्त्रीप्रवनेश्राद्धदानेश्राद्धादिनेमेभुनमेवनेपर्वसुप्रमावस्यादिषु २७

मा पु
टी
२०१

सप्तमस्याहगर्भहन्तरितिनिद्रोनामसमोहिनामकन्यका तयोः कार्यमाह अविशेषेति पक्षोनिद्रः अपराकन्यातोत्थियंमो
हयते ७६ तस्योमोहिन्यामोहना सरीसृपाः सर्पाः पृष्ठीषवर्द्धकं ७७ षण्मासानितिकालावधनोरन्ध्रेनसंयोगे द्वितीयाप्रभुवा
नोभक्तयं नीत्वनाह्वनोमसंयतो ७८ श्मशानेकटभूमौ च तिष्ठतीतितयास्तो इमौमोहिनीतिद्वौ ७९ अष्टमस्याहसस्यहन्त
रितिरन्ध्रेछिद्रे ८० प्रमंगलमुत्सवाच वत्तन्नादिषुकंदिनेनतयारंभेवापापारंभयः पुरुषःस्तरमोनिशयेनतमः सत्व

गर्भहन्तः स्तेनोनिद्रामोहिनीवापि कन्यका शैविक्यगर्भमेतेकोभ्रकामोहयेनयया ७६ नापितेमो
हनामस्याः सर्पमृत्युकंकच्छपाः सरीसृपाणिवाम्यानिपृष्ठीषमयवाछनः ७७ षण्मासान्नविलो
मासमश्रुवानामसंहतो हलच्छायाप्रपायाराजावधपरोचचतुष्पथे ७८ श्मशानकरभूमिष्ठाम्नरी
यावियर्जितो कृष्माण्डो निशीथेप्रविशाम्यामिमोहिये सपर्हन्तलवैकःहट्ठकोनामनाम
नः सर्पाहिंचसदाहनिलज्जारन्धं स्पृशन्ननत ८० प्रमंगलादिनारंभ स्तरमोवयेनवपुः तेनेक्ष
उपवेशवैकेशान्येतोपसर्पति ८१ तस्मात्कालेसप्तमेस्याद्दिनेप्रख्यानिशाकरे कृष्णोदारमधुमिव
हस्तस्कः सहायवान् नियोजिकोतिपाकमाउः सहस्रमयादितो जातेप्रबोदिकासंततस्याङ्क

यतेवीनानितिपतति अंतेतंमागेउपसंगिपुष्येनेषु अनुपचान्यवेशंकरोति ८१ आरंभेहलकर्षणादिकेअभिवीजवापेप
वेडः सहस्रकुमाराणामष्टानांदेनाकृष्णादीनामेकोनविंशोषिपुत्रामभिहिताविं ८२ इदानींडःसहस्रकुमारीणांसंततिं
माह नियोजिकेति प्रबोदिकानामकंपाठांतरेप्रबोदिकानामकंकन्यानांवतष्टयम् ८३ ॥

201

२०१

मानगराग्रामीषु समाविशंति दारुणं कूरं चोदयति प्रेरयेति १५ नालं गुरुः सार्धं वनं च पर्वे परीत्यचोदना कारितात्तु नर्ध्यायवक्ष्यते
इत्याह प्रथमेमिति चोदयतो नितेषः १५ दुर्विनीते प्रशीलविनाशो व शो वहीनं पथ्यं पति प्रगल्भा भवंति ध्याप्येन वाल्मते नेदुर्वि
नीतानयति निरिहामि शष्ठादुर्गादिका चलः गुरुपार्श्वाभिक्रांतानां स्त्रीभिः उदस्य रेतां मे संध्याकालेव यानाविधा योरीति प्रानष्टः नो
द्वेदेशति सर्वेपरस्यानष्टः पत्रपालिन शृहेनयोः रत्निर्नेदीपनेन तरनासां प्रवेशः इति योजना १८ जलस्य विशुद्धैर्विनुभिरन्यतः समा

मनोनुमान्यमूनां स्तनरामारीस्तुनाः सदा समाविशंति नाशाय चोदयंती दुरात्मना १५ प्रथमे
धर्मरूपेण कामं वा कामरूपेण अन्यर्थं वार्थरूपेण मोहे वा मोहरूपिणा १५ दुर्विनीते विनाशो
वेयधे प्रतिपद्यष्टरे भाष्येनेन निरिहामिः गुरुपार्श्वान्नयष्टुताः १८ नासां प्रवेशस्तु गृहे संध्याका १८
लेपुरस्सरे यानाविधा योरश्व वालिपत्रकालेन दीपने भुञ्जतोपि वतां वापि सखीभिर्जलविप्रुषैः
नरनारी प्रसंक्रांतिस्तासामाश्वभिनायते विरोधिमासव पः शुद्धा श्वासकोषादकस्तथा नमः प्र
चादनमात्पसलं स्नुपेन्नुणापुमे १९ प्रदीपस्नेलसंसर्गेर्दीपितेले विनेतथा मुसलोलूखलेय
चयाद्केवासने विधः १९ भूमिदायादिके पत्र पातालकहं नयासने पयोपालिमेनाप्यवाविहारः

गते: भुंजतामनफलैः सखीभिः श्वासनरनारीषु तासां संक्रांतिः संक्रमणमावेशः १८ द्वितीयापादः सहश्वासः सेतनिमाह विरोधि
न्याइति १९ तदाह प्रदीपप्रयोरूमपोस्नेलमन्यपकेद्दवितै मलादिना व चिते उपरिवरितेनेति पृष्ठासनेन विततेन युलेवा चयासोप्रवे
शः २० पादेनाक्रष्ट शाति मे श्वासने व हस्यादिके पत्र गृहे उपालिमेपटौ मयादिना नैरि नेतोयि प्रवाता नादेव प्रतिमानो विहारः हजागृहेन

माश्री
२०२

202

दर्वीमुखेनयथाग्निपरितावित्तं भंगेनेवलवंतोभवति ॥१२॥ तेषामाविष्टानां स्वभावमाह यकोनीति अलीकमसत्यं
सत्यं चमिश्रं विघ्नेयस्य पैशुन्यं सूचकत्वं ॥१३॥ अवधानमेकाग्रता अन्येषां पैशुन्यश्रवणे लोकाग्रह स्वार्थः ॥१४॥ तमसाक्रोधादिनं
जनयन्ते उन्मादयन्ते ॥१५॥ तृतीयायाद्भुः सहभ्यां अपत्यामाह स्वयंहार्या इति चौर्येण भर्तासंगम्येतिशेषः ॥१६॥ यतेषांगृहेष्वा

दर्वीमुखेन यथाग्निराज्येनाप्यायते विरोधिनीस्तनालश्च विश्रंभेन प्रबोदिताः ॥१२॥ यकोनि
ह्लागतः प्रेमासौणाचालोकसंभवान् चोद्कानामसत्तयः पैशुन्यं कुरुते गृहे ॥१३॥ अवधानगतस्त्व
स्यः श्रवणस्यातिदुर्मतिः करोतियग्रहणानेषांवचसांग्राहकस्तु सः ॥१४॥ आक्रम्यान्यामनोन्देशान
ममाच्छादयदुर्मतिः क्रोधं जनयते यस्तु तमःप्रच्छादकस्तु सः स्वयंहार्याश्च चौर्येण जनितं तनयस्य
ये सर्वहार्यमहारी च वीर्यहारीनयेवच ॥१६॥ अनाचारगृहेष्वेन मन्दाचारगृहेष्वपि अप्रक्षालित
पादेषु प्रविशन्ति महानसं ॥१७॥ खलेषु गोष्ठेषु च वेश्मशून्यगृहेषु च तेषु सर्वे प्रयान्यायेविह
रन्ति रमन्ति च ॥१८॥ भ्रामणास्तु ननयस्त्वकः काकनेच रन्ति स्तनः तेनाविष्टो रन्ति मत्यो नैव शाम्यति
वेश्मने ॥१९॥

वारहीनेषु प्रवेशमाह अनाचारगृहेष्विति अनाचारा अकृताचमना या वारास्तेषां गृहेषु मंदाचारा अप्रक्षालपादाः महानसेषा
कस्थाने यत्नेप्रविशन्त्याविशन्तीव ॥१७॥ खलेषु धान्यस्थानेषु गोष्ठेषु गवांस्थानेषु शून्यनिर्जनासु सर्वे सर्वहारी अन्नहारीवीर्य
हारीव ॥१८॥ तृतीयाया भ्रामणावेशमाह भ्रामणा इति रन्तिस्थले पाठान्तरे तेनाविष्टानविश्रंभमेकत्रामान्ति वेश्मेश्वति वि

२०२

तस्यां वेशविषयं स्वरूपमाह भुंजनिति मैत्रेय मुहूर्ते मैत्रं सोमे प्रवलमिति मुहूर्ते शास्त्रे स्नानदानादि शुभं लग्ने नगीतिहासादि १८
कविबुमित्राणां समूहो मैत्रं तस्मिन्नातिगीतिहास्यतिविषयपरमेन तदित्याह सन्ध्यायां मैथुनिते संभोगिते १० पंचम्याह सहक्र
मार्थः संततिमाह कन्यां चापमिति प्रसूतां गतु पाहि ११ तासां कार्यमाह यस्मादिति सर्वः समग्रः विवाहादागतो वैवाहिकः प्र
यानवैवाहिको विधिः कालषोडशवर्षादि प्रतिक्रम्य गतोगतः तस्मात्प्रकाक्षवहृद्ये हरति १२ अनन्तरं चपितामातरमाह जा
भुज्ज्ने गायते मैत्रे गायते हसते वचः सन्ध्यां मैथुने चैव नरमाविशति हि ना १० कन्यार्थं
प्रसूतां सा या कन्या स्तनहारिणी पकाक्षवहृत कन्यानुग्रह्याङ्गजनहारिका स्तनीयाल्लसमाख्याते
कन्यकाजातहारिणी १ यस्मान्निक्रियते सर्वः सम्यग्वैवाहिको विधिः कालातीता यदा तस्यां हरते
काक्षवहृदये २ सम्यक्श्राद्धमस्नानाच्च नस्याननं च मातरं विवाहितायाः कन्यायां हरतित्र्यजनेन या
अगम्य स्वप्ने च नग्नां विशेत् सूतिकागृहे प्रदीपशालमुसलेभूतिसर्षपवर्जिते ४ अत्र प्रविश्य सू
तां तमपहृत्या नमस्संभवे अन्यप्रसविनी वालेन च वो स्तजते हि ना ५ साजातहारिणीनामस्तो
राणि प्रतिनाशना तस्मात्संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे १ सूतिं वा प्रथमा नीयां स्तमगारति
येवाजात प्रयहरति स्तनलग्यां प्रवेशेनापन्नामतः ० पोत्रं प्यस्त स्पस भूतालोकाः शतसहस्रवः
तावकवचनं मातृकाश्च नस्सोविहृश्च वेजनमिव सीवजनमपि १२ स्तनीयायाः प्रवेशविषयमाह अगृहीत्यादि विषये वि
गतरूपे सूतिकाप्रसूतायां वियमाना दीपादयो यत्र भूतिः शुद्धभस्म १४ आत्मसंभवं पुत्रं अन्यस्याः प्रसाविन्याः प्रसवकार्ये
वालेन च तस्यानीताय माया शुस्स्यते रमये १५ तस्मादेतो १६ षष्ठ्याह सहक्रमार्थां वशमाह सूतिमिति प्रथमानामप

मा पु
टी
२०३

203

तस्य प्रवेशस्य लोकानामाशैव रणेनानां यान्तयोगाताः ९८ अन्योन्यं हंतम मथ्यथावृंन्तयतः परस्परमत्तकामाः अप्रत्यि
तेप्रवृत्ताः ९८ समयेसंकेते ९ आवासेवसति ॥ च्यराल यामायावसथेवसती पूर्वप्रथमा ९ समस्याः संततिमाह य
सूतेइति स्त्रीपुंसौ वीजहारिणौ देकन्यके इत्यादिना तस्यां वीजहारिण्याने कन्यके प्रहरणे वीजहरणसाधने ११ तत्रप्रथ

तथा विश्वासंतेनानीकास्तास्ता अरण्यालयोनयः अप्यथावं तथान्योन्यमत्तकामाः परस्परे ९ प्रव
र्णा वारयितारस्तासा अरण्यालयोनयः समये स्थापयामासयथा दृश्यता दृशाः स्थूल ९ अथ प्रभृति
लोकानामावासेयो हि संस्थति दृष्टं तस्याह मथ लेपानतिपिष्पन संशयः ॥ च्याम लयान्यावसथे
लोकायायमसविष्यति तस्याश्च संततिः पूर्वा साच समयेन शिष्यति प्रसूते कन्यके द्वे तु स्त्रीपुंसौ वी
जहारिणौ वानरूपा मरणा च तस्याः प्रहरणं तु ते ९ वानरूपा निषेकोन्ते साय सेति पते सतं तु स
पुमान्तान शुक्रनं संयाति वीतिता पि वा १४ तथैव गच्छतः सयाति वीजत्वमरणा पुनः अस्त्वा नशीति
नो ये वैतयावा पि वियोगिनः निर्वीजत्वेन रोयाति नारी वा शोचवर्जिता विद्धपिणी तया कन्या
ऋद्धिः कुटिलाननाः तस्या हे तन यो पुंसाम पकारप्रकाशको ९ पैशुन्याभिरते तालमसज्जन मिषे
विणः पुरुष द्वेषिणं चैतौ नरमाक्रम्यतिष्ठतः ९ माया भार्यानयामित्रभीषिः स्वजनैः परैः नाशम

मायाः कृतेत्यमाह वानरूपे ति निषेको गर्भाधानं तस्यां ते तिपते पर याति सत मवगर्भे १४ हितीयाया आह तथैवे ति अप्रसूता विश
याद्वौ पुंसौ निर्वीजते गच्छतः तथा नस्त्रानेशीलं ये वानयावियोगिनः प्रिये वि भियाश्चते निर्वीजत्वं यांति ९ अश्वस्याः सदुयावे

एकः प्रकाशकः अगुणाह्वोषात्पावं तनोत्यस्य गुणान्त्यमेव प्रकाशयति द्वितीयोपकारः अपकर्षति विनाशयति ७ उपसंहर
ति इमे तदति यत्सगणाउः सहस्य अपशब्दः कान्त्यैकान्त्येन पापचाराः दुष्टाचाराः सम्यगाख्याता मया कथिताः ८ आदितोष्टपंचाश
त्तमोध्यायः एवं तामसीं सृष्टिमभिधाय तन्मध्यपातित्वेन प्रधानकं रुद्रसर्गं वक्तुमस्तानवादष्टवं कथयति नानीते इत्येवंमति १ तस्य

एकस्तस्यागुणो ह्यलोके प्रकाशयति पापकृत् द्वितीयस्तगुणान्यैत्रीं लोकस्यामपकर्षति ७
इत्येते दोः सहाः सर्वे यत्सगणाः सततावध पापाचाराः समाख्याता येषां ममाखिलं जगत् ८ इति
मार्कण्डेयपुराणे तमः सृष्टे दोः सहोपाख्यानं नामाष्टमोध्यायः ५८ मार्कण्डेय उवाच इत्येष
तामसः सर्गो ब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु १ ततवस्मतथाचा
ह्योपत्यः पुत्रास्य येतथा २ कस्यादावात्मनस्तुल्यं सततं प्रध्यायतः प्रभोः प्रादुरासीत्प्रभोरंकस्तत्कुमा
रोनीललोहितः ३ रुरोद सस्वरं सोथ यद्भवंश्वाद्विजसत्तम किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदंतं प्रत्युवाच
ह ४ नाम देहीति तं सोथ प्रत्युवाच जगत्पतिं रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि मारोदीधैर्यमावह ५ एव
मुक्तस्ततः सोथ सप्तकृत्वो रुरोदह ततोन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि वै प्रभुः स्थानानि चैषां

महात्मानोपत्नीः पुत्रांश्च वै द्विज ६

रुद्रस्याष्टो मूर्तीः ताः दर्शयिष्यामीत्यं प्रीरक्षोपत्नीः पुत्राश्च वक्ष्यामि १ प्रध्यायतः प्रकृष्टतयाचिंतयतः प्रादुरासीदाविर्बभूव नीलश्चलोहि
तोरक्तश्चाति वर्णद्वयवान् ३ सस्वरमुच्चैः ४ मारोदीस्त्वदस्य रुद्रस्य रुद्रत्वमिति क्रन्तेरुद्रोनाम्नासि ५ सप्तकृत्वाः सप्तवारान्तत्वाद्वि

८ मार्कण्डेयपुराण

मा॰
टी॰
२१४

भवनामान्याह भवमिति प्रथमेनाम रुद्र इति पूर्वमेवोक्तं ७ एषां भवादीनां ८ ब्राह्मणो दीक्षितः क्रतुदीक्षायजमानः एतेषां क्र
मेण पत्नीराह सुवर्चलेति ९ रुद्राद्यैर्नामभिः सह रुद्रस्य सुवर्चला भवस्योमेत्यादि १० शुक्रमाह शनैश्चर इति ११ सतीं दाक्षाय

भवं शर्वं तथेशानं तथा पशुपतिं प्रभुः भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः ७ चक्रे नामान्य
थैतानि स्थानान्येषां चकार ह सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च ८ दीक्षितो ब्राह्मणः सोम
इत्येतास्तनवः क्रमात् सुवर्चला तथैवोमा विकेशी चापरा तथा स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी
च यथाक्रमं सूर्यादीनां द्विजश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह १० शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः
स्कन्दः सर्गोऽथ संतानो बुधश्चानुक्रमात्सुताः ११ एवंप्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं भार्यामविन्दत दक्षको
पाच्च तत्याज सा सती स्वकलेवरं १२ हिमवद्दुहिता साभून्मेनायां द्विजसत्तम तस्या भ्राता तु मैनाकः
सखा भोधेरनुत्तमः १३ उपयेमे पुनश्चैनामनन्यां भगवान्भवः देवौ धाताविधातारौ भृगोः ख्याति
रसूयत १४ श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः १५
धाताविधात्रोस्ते भार्ये तयोर्जातौ सुतावुभौ प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः १६

णीं अविन्दत अलभत १२ हिमवद्दुहिता हिमालयपुत्री द्वितीयजन्मनि मेनायां पितृकन्यायां सखा मित्रं प्रथमजन्मनो न कदापि विच्छेदः १५
उपयेमे ऊढवान् अनन्यां तं विनाकमपि भर्तारं न प्रार्थितवती रुद्रसर्गमभिधाय दाक्षायणीनां वंशमाह देवाविति १४ श्रियं चेश्री २१५

असूयत १५ धातुः पुत्रः प्राणः विधातुर्मृकण्डुः स च मम पिता १६

तस्मान्मृकण्डात्मनस्विन्यांभार्यायामहंमार्कण्डेयोजातः ममचधूम्रावत्यांभार्यायांवेदशिरानामपुत्रः धातुःपुत्रस्यप्राणस्य
पिवंशंनिबोध ७ तयोर्द्युतिमन्नरसोः पितापुत्रयोः पुत्राः पौत्राश्चबहवोभवन् ८ तस्यपौर्णमासस्य ९ तयोर्विरजःपर्वतयोः २८

मनस्विन्यामहं तस्मात्पुत्रो वेदशिरा मम धूम्रवत्यां समभवत्प्राणस्यापि निबोध मे ७ प्राण
स्य द्युतिमान्पुत्र उन्नतस्यात्मजः पुनः ततस्तयोः पुत्राः पौत्राश्च बहवोभवन् ८ पत्नी मरीचेः
संभूतिः पौर्णमासमसूयत विरजाः पर्वतश्चैव तस्य पुत्रौ महात्मनः ९ तयोः पुत्रांश्च वक्ष्येहं वं
शसंकीर्तने द्विज स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी प्रसूता कन्यकास्तथा १० सिनीवाली कुहूश्चैव राका
चानुमतिस्तथा पुत्रांस्तथात्रेश्चैवात्मजे तेषु यानकल्मषान् सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च यो
गिनं प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तोलिस्तत्सुतोभवत् ११ पूर्वजन्मनि सोगस्त्यः स्मृतः स्वायंभु
वेन्तरे क्षमा च सुषुवे भार्या पुलहस्य प्रजापतेः कर्दमं चार्ववीरं च सहिष्णुं च सुतत्रयं क्रतोस्तु
सन्नतिर्भार्या वालखिल्यानसूयत १४ षष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसां ऊर्जायां तु
वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः १५ रजो गात्रोर्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा सुतपाः शुक्र इत्येते
सप्तर्षयः स्मृताः १६ योसावग्न्यभिमानी च ब्रह्मणस्तनयोग्रजः तस्मात्स्वाहा सुतांल्लेभे त्रीनुदारौ

पुत्रकल्मषान्निशुद्धान् २१ दत्तोलिर्नामपुलस्त्यपुत्रः ११ सदत्तोलिः स्वायंभुवान्तरे पूर्वजन्मनि अगस्त्योभवत् ११ १५ ऊर्ध्वरेतसां च

सन्ताशिने वङ्वाग्निरूपं तेषांश्च यावणांसेननौ वंशो ॥२८॥ पंचचत्वारिंशद्भिः सह पिताचपुत्रत्रयं चैवं चतुष्टयमिति नैकोनपंचाश
द्वह्नयः कीर्तिताः ॥२९॥ अग्निष्वात्ताः साग्नयः बर्हिषदो नग्नयश्चेति संग्रहेण द्वौ गणाविह निर्दिष्टाविति ॥३०॥ तेभ्यः पितृभ्यः स्व
धानाम भार्या हे मुने जनयत् मेनां धारिणीं च ब्रह्मतत्त्ववादिनौ योगिन्यौ ताभ्यां न केवलमेतदेव पावनायोगिन्यौ तत्साथ
नकमेतत्फलज्ञानपृष्ठे ॥३१॥ नवपंचाशत्तमः एतदादिसर्गरूप सर्वोध्याय स्कंधे सम्यगिति देवगणादिचतुष्टयज्ञानस

पावकं पवमानेन शुचिश्चापि नताशिने तेषां तु संततावन्ये चत्वारिंशच्च पंच च ॥२८॥ कथ्यंते व
ह्नयश्चैते पिता पुत्रत्रयं च यत् एवमेकोनपंचाशद्वह्नयः परिकीर्तिताः ॥२९॥ पितरो ब्रह्मणा सृष्टा
ये व्याख्याता मया द्विज अग्निष्वात्ता बर्हिषदः साग्नयो नग्नयश्च ते ॥३०॥ तेभ्यः स्वधा सुते जज्ञे मेनां वै धा
रिणीं तथा ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज ॥३१॥ इति मार्कंडेयपुराणे सर्गनिरूपणे रु
द्रादिसर्गो नाम नवमोध्यायः ॥४९॥ क्रोष्टुकिरुवाच स्वायंभुवं त्वयाख्यातमेतन्मन्वंतरं मया त
दहं भगवन्सम्यक् श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मन्वंतरप्रमाणं च देवाः सप्तर्षयस्तथा ये च क्षितीशा
भगवंस्ते वदस्व च यत्नतः ॥२॥ मार्कंडेय उवाच मन्वंतराणां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः मा

हितं ॥१॥ तदाह मन्वंतरस्य दैवमानुषाह्वप्रमाणं देवायामादय। देवेन्द्रः स्वर्गाधिपतिर्हे लोकेशः तदेतिस्वायंभवे मन्वंतरे ॥१॥
दिव्यमानेनैकसप्ततिवारं चतुर्युगपरिवर्तनेन मन्वंतराणां चतुर्दशानां ब्राह्मे दिने साधिकेति संध्यांशकालगणनया सहिते
सर्घः अतएवामरवर्षत्रिंशत्सहस्रसमधिकां मनराधिपेन्स्कंधवषद्रूनमिति षड्विंशाल्लदिनसंध्यांशभागेन वर्तनेवस्तुत

205

विंशतिसहस्राधिकाः षट्त्रिंशत्कोटयः सप्तषष्ट्यधिकानि नियुतानि दशलक्षाणि ५ दिव्यया संख्यया तद्द्वापंचाशत्सहस्रा
धिकान्यष्टौ लक्षाणि ५१ शैष्यारुचिप्रजापतेर्नानामनवः पंचभ्रागामिनो भविष्याः सावर्णादयः सप्त ७ मन्वंतराणां परिग्र
हेण करणेन वदेवस्यामि ८ तत्रास्य विवक्षितस्य स्वायंभुवमन्वंतरस्योत्पत्तिसंग्रहः श्रूयतां संमतिं वंशमूलभूतमप्यमा

त्रिंशत्कोट्यस्तु संख्याताः सहस्राणि च विंशतिः सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया म
न्वंतरप्रमाणं तु श्चैतत्साधिकं विना ५ अष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतं द्वापंचाश
त्तथान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु स्वायंभुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा औत्तमस्तामसश्चै
व रैवतश्चाक्षुषस्तथा ६ षडेते मनवोतीतास्तथा वैवस्वतोधुना सावर्णिः पंच रौच्याश्च भौत्यश्चा
गामिनस्त्वमी ७ यत्नेषां विस्तरो भूयो मन्वंतरपरिग्रहे वक्ष्ये देवानृषींश्चैव यक्षेन्द्रः पितरश्च
ये ८ उत्पत्तिसंग्रहो वक्ष्ये शृणु यत्नामस्य संततिः यच्च तेषामभूत्तेजस्तत्पुत्राणां महात्मनां ९ मनोः
स्वायंभुवस्यासन्दश पुत्रास्तु तत्समाः यैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता ससमुद्राकर
वती प्रतिवर्षं निवेशिता १० स्वायंभुवेंतरे पूर्वमाद्ये त्रेतायुगे तथा प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः
स्वायंभुवस्य तु ११ प्रियव्रतात्प्रजावत्यां वीरात्कन्याप्यजायत कन्या सा तु महाभागा कर्दमस्य प्र

त्रेनेषां मनुपुत्राणां वेत्तमुत्पत्तिस्थानं ९ तत्समाः तेन मनुना सदृशाः आकारस्तोमनिर्देशाः वर्षं वर्षं प्रति वर्षं वर्षं जननि
वासस्थानम् १० आद्ये प्रथमे ११ प्रजावत्यां तदभिधानायां भार्यायां सा च कन्या कर्दमस्य भार्याभूदिति शेषः १२ ॥

सम्राट्कुक्षिस्तनामहकेमे तयोःकन्ययोः ११ तेभ्योदशभ्यःसप्तराजानोभूवन्निमात् अग्नीध्रइति सप्तैवराजानोभूवन्ति
निशेषःकविर्महावीरःसवनश्चेतित्रयःप्रव्रज्यासन्नूर्ध्वरेतसइतिभागवते १४ यमेणापिनर्दोषापरिहरणेन ९ कुशाह्वयेकुश

कन्येद्वेदशपुत्रोश्चसम्राट्कुक्षीचतेउभे तयोर्वैभ्रातरःशूराःप्रजापतिसमादश ११ अग्नीध्रोमे
धातिथिश्चवपुष्मांश्चतथापरः ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यःसवनःसप्तमपवते प्रियव्रतोभ्यषिञ्च
त्तान्सप्तसप्तसुपार्थिवान् द्वीपेषुतेषुधर्मज्ञद्वीपांश्चवनिबोधमे ८ जम्बूद्वीपेतथाग्नीध्रंराजानं
तंकृतवान्पिता प्लक्षद्वीपेश्वरस्तेनमेधातिथिःकृतः शाल्मलेनवपुष्मंतंज्योतिष्मंतंकु
शाह्वये क्रौञ्चद्वीपेद्युतिमंतंहव्यंशाकाह्वयेश्वरं ९ पुष्कराधिपतिंचापिसवनंकृतवान्सुतं महा
वीतोधातकिश्चपुष्कराधिपतेःसुतौ ९ द्विधाकृत्वातयोर्वर्षंपुष्करेसन्न्यवेशयत् हव्यस्यपुत्राः
सप्तासन्नामतस्तान्निबोधमे जलदश्चकुमारश्चसुकुमारोमणीवकः कुशोत्तरोथमेधावीसप्तम
स्तुमहाद्रुमः ४ तन्नामकानिवर्षाणिशाकद्वीपेचकारसः तथाद्युतिमतःसप्तपुत्रास्तांश्चनिबो
धमे ५ कुशलोमनुगश्चोष्णःप्रधानश्चान्धकारकः मुनिश्चदुन्दुभिश्चैवसप्तमःपरिकीर्तितः ११
तेषांस्वनामधेयानिक्रौञ्चद्वीपेतथाभवन् ज्योतिष्मतःकुशद्वीपेसप्तनामांकितानिवै ११

द्वीपे ९ तयोर्नाम्नैवपुष्करेद्वेवर्षेविहितवान्महावीतवर्षंधातकिवर्षंचपर्वतश्चाजनान्नामानर्घनामोन्नरश्चापितेयम् १८
२५

नगापीति क्रौञ्चद्वीपे २५ २७ २९ सनामानि समाननामानि ३० ३८ उक्तेषु सप्तद्वीपेषु धर्मादीनां व्यवस्थानमाह सप्तद्वीपादिष्विति
पुष्करद्वीपस्य ब्रह्मस्थानमात्रित्वात्मि रक्तिशेषाणां दस्युभाववमानून वर्णाश्रमादिविभागो ऽष्टद्वीपानि तवर्णाश्रमागतधर्मफल।

नद्यापि सप्तवर्षाणि तेषां नामानि मे शृणु उर्मिद्वेणवचैव सरघं लम्बनं तथा २५ धृतिमत्प्र।
भाकरं च कापिलं वापि सप्तमं वपुष्मतः सुताः सप्त शाल्मले शस्य चाभवन् २७ श्वेतश्च हरितश्चैव
जीमूतो रोहितस्तथा वैद्युतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा २९ तेषव शाल्मले तेषां सनामा
नि तत्समं वै सप्तमपानि चैःप्युः सप्तद्वीपेश्वरस्य वै ३१ तेषां नामाकितवेर्षैः सप्तद्वीपस्य सप्तधा
पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं तत्सुखोदयं आनन्दं च शिवं चैव क्षेमकं ध्रुवकं तथा ३८ सप्तद्वीपा
दिषु तेषु शाकद्वीपान्तिमेषु वै तेषः पंचसु धर्मो वै वर्णाश्रमविभागतः ३९ सुखमायुः स्वरूप
श्च बलं धर्मश्च नित्यशः पंचस्वेतेषु वर्षेषु सर्वसाधारणाः स्मृताः ४० पुष्करो यापि नात्पूर्वं जम्बुद्वी
पे द्वौ द्विज नस्य पुत्रावभूवुर्हि प्रजापतिसमानव ४१ ज्येष्ठो नाभिरितिख्यातस्तस्याः कृष्णकोनु
जः हिरवर्षास्तस्तीयस्तवतेषां भूदिलाहनः ४२ रम्यश्च पंचमः प्रोक्तो हिरण्यः षष्ठ उच्यते कुरुश्च
सप्तमश्चैव भद्राश्वश्चाष्टमः स्मृतः नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षसंस्थितिः ४३

भोगस्थानत्वाज्जम्बुद्वीपस्योभयात्मकत्वं वक्ष्यते ४१ स्वरूपः शोभनो रूपः सौन्दर्यं सर्वेषां तत्समानां सामान्येन स्मृताधिक्येन ३९ ४१ ४२

नेषां नदीपर्वतानां नामानि ॥ ॥

यथा नवानां मध्यादष्टमस्य हिमालयोपलक्षितस्य भारतस्य विशेषमाह यानीति अप्रयत्नेनानायासेन २४ विपर्ययो विद्या
दि पंचक्लेशाक्रान्तः जरादयो विपर्ययहेतवो बोद्धाः चतुर्युगानां कृतादीनामवस्थावस्थाने आर्तवा ऋतवस्तेभ्यो भवाः शी

यानि किंपुरुषाद्यानि वर्जयित्वा हिमाह्वयं तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्रायाप्रयत्नतः २४ वि
पर्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च धर्माधर्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः न वै चतुर्युगा
वस्था नार्तवा ऋतवो न च २५ आग्नीध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत्सुतो द्विज ऋषभाद्भरतो जज्ञे वी
रः पुत्रशताद्वरः २६ सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं महाप्राव्राज्यमास्थितः तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्र
मसंश्रयः २७ हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय पिता ददौ तस्मात्तु भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः २८
भरतस्याप्यभूत्पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः तस्मिन्राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ २९ एतेषां
पुत्रपौत्रैस्तु सप्तद्वीपा वसुन्धरा प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तैर्भुक्ता स्वायंभुवेऽन्तरे ३० एष स्वायंभुवः स
र्गः कथितस्ते द्विजोत्तम पूर्वमन्वन्तरे सम्यक्किमन्यत्कथयामि ते ३१ इति मार्कण्डेयपुराणे स
र्गनिरूपणे स्वायंभुवमन्वन्तरवर्णनं नाम दशमोऽध्यायः १० आदिसर्गनिरूपणं समाप्तम् ॥

॥ ग्रन्थसंख्या

तोष्णादयः ऋतवस्तद्धेतवो वसन्तादयः एतेन नार्थाद्भारतस्य गुणाः सार्धश्लोकद्वयोक्तगुणवैपरीत्येनावस्थिता बोद्धव्याः २५
२६ महाप्राव्राज्यं पुनरावृत्तिरहितां तद्योगचर्याम् २७ २८ समावेश्य संस्थाप्य २९ ३० पूर्वस्मिन्प्रथमे मन्वन्तरे ३१ आदि

पवेसर्गानेर्भूतेसर्गसंस्तेयेणानिर्दिश्येदानींभुवनकोशमभिधानमुपक्रमते कतिद्वीपा इत्यादिना १ पर्यासौ दैर्घ्यपरिमाणं परिणा
हः ११ शतार्धकोटिः पंचाशत्कोटयः सुमेरोरधो हरष्ण एवमर्धद्वयमेकीकृत्य शतकोटिविस्तारा भूमिः प्रतलहस्तस्थानमाका
रः १ एतदेव प्रपंचयन्नाह येनेति पुनरितिसंदेयेणश्लोकमपि विस्तरेणामृणु ४ नचलस्य परिमाणो जम्बूद्वीपः तेनाद्विगुण
स्तद्वीः एवमुत्तरोत्तरद्वीपानां द्विगुणत्वं बोध्यम् ५ एतेषां समानां द्वीपानां सप्तसमुद्राणां प्रत्येकमावरणमाह लवणोक्षिति

क्रौष्टुकिरुवाच कतिद्वीपाः समुद्रा वा पर्वताः कति वा द्विज कियन्ति चैव वर्षाणि तेषां नद्यश्च
का मुने १ महाभूतप्रमाणं च लोकालोकं तथैव च पर्यासः परिमाणं च गतिश्चन्द्रार्कयोस्तथा एत
त्प्रब्रूहि मे सर्वं विस्तरेण महामुने २ मार्कण्डेय उवाच शतार्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृत्स्नशो
द्विज तस्याः संस्थानमखिलं कथयामि शृणुष्व तत् ३ ये ते द्वीपा मया ख्याता जम्बुद्वीपादयो द्विज
पुष्करान्ता महाभाग शृणु तेषां च विस्तरम् ४ द्वीपात्तु द्विगुणो द्वीपो जम्बुः प्लक्षोऽथ शाल्मलः कुशः ॥
क्रौञ्चस्तथा शाकः पुष्करद्वीप एव च ५ लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलाब्धिभिः द्विगुणैर्द्विगुणै ७
र्वृद्ध्या सर्वतः परिवेष्टिताः ६ जम्बुद्वीपस्य संस्थानं प्रवक्ष्यामि निबोध मे लक्षमेकं योजनानां वृत्तो ः पु ७८
विस्तारदैर्घ्ययोः ७ हिमवान्हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च नीलः श्वेतस्तथा शृङ्गी सप्तास्मिन्वर्ष

लवणाब्धिर्विस्तरेण तन्नमो द्विगुणः तद्द्वीपमानान्येतत्समुद्र एवमुत्तरद्वीपवदब्धीनां द्विगुणत्वं बोध्यम् लक्षशकपोर्ध्यमा
सेन एष संकल्पाभिप्रायेण बोद्धव्यम् ६ नवपुराणान्तरोक्तसंख्या नालन्तादीनां द्वीपानां वर्णनं परिहाय योगेन जम्बुद्वीपस्य
संस्थानमभिधत्ते जम्बुद्वीपेति विस्तारः परिणाहः ७ अस्मिन् जम्बुद्वीपे वर्षपर्वतान् वर्षाणां भारतादीनां विभागकराः पर्वताः ८

अत्र मध्यस्थितस्य मेरोर्निषधादयस्त्रयो दक्षिणेन नीलादयस्त्रय उत्तरेण स्थिताः तत्र ते षड्वर्षपर्वतेषु मध्यगौ यौ द्वौ महा
चलौ मध्ये मेरोर्दक्षिणोत्तरतः स्थितौ निषधो नीलश्च तौ लक्षयोजनायामौ आयामो दैर्घ्यं तयोरुक्तयोः पर्वतयोर्निषधस्य
दक्षिणतो हेमकूटो हिमवांश्च नीलस्योत्तरतः श्वेतः शृङ्गवांश्च ते चत्वारः पर्वता नीलनिषधाभ्यां दशभिर्दशभिः सहस्रैः परस्प
रेण न्यूनौ तथा हि निषधो नीलश्च लक्षयोजनायामः तयोर्दशसहस्रयोजनन्यूनो नवतिसहस्रयोजनायामो हेमकूटः श्वे
तश्च ताभ्यामपि दशसहस्रयोजनन्यूनो शीतिसहस्रयोजनायामौ हिमवान् शृङ्गवांश्च एवमेते षड्वर्षपर्वता जम्बूद्वीपस्य।

द्वौ लक्षयोजनायामौ मध्ये तत्र महाचलौ तयोर्दक्षिणतो यौ तु यौ चैवोत्तरतो गिरी ४ द
शभिर्दशभिर्न्यूनौ सहस्रैस्तौ परस्परं द्विसाहस्रोच्छ्रयाः सर्वे तावद्विस्तारिणश्च ते ५ समुद्रा
न्तः प्रविष्टाश्च षडस्मिन्वर्षपर्वताः दक्षिणोत्तरतो निम्ना मध्ये तुङ्गायता क्षितिः ६ वेद्यर्धे दक्षि
णे त्रीणि त्रीणि वर्षाणि चोत्तरे इलावृतं तयोर्मध्ये चन्द्रार्धाकारसंस्थितिः ७ तत्पूर्वेणात्र भद्रा
श्वं केतुमालं च पश्चिमे इलावृतस्य मध्ये तु मेरुः कनकपर्वतः ८ चतुराशीतिसाहस्रस्तस्योच्छ्रायो
महागिरेः प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तीर्णः षोडशैव तु ९

तेऽल्पाकारता ह्रस्वाः षड्कुलपर्वतास्तत्र द्वीपस्य मण्डलीभावाद्ध्रासः ह्रस्वप्रकीर्तिते वर्षाणां पर्वतानां च यथाभेदं यथोत्तरमि
ति तेषामुत्सेधमाह द्विसाहस्रोच्छ्रया इति विस्तारिण इति भूमिमारभ्यास्थितानामयर्थः ५ अस्मिन् जम्बूद्वीपे ये प्रोक्ताः वर्षाणां
विभागकराः षट् पर्वतास्ते दक्षिणोत्तरतः स्थितास्ते समुद्रान्तः प्रविष्टास्ते निम्ना न्यूना मध्ये तुङ्गा उन्नता आयता दीर्घा भूमिर्वर्तते तस्य
र्थः ६ अर्धचन्द्राकृतं भूतलं वेदिस्तस्या अर्धे दक्षिणे भागे त्रीणि त्रीणि वर्षाणि तयोर्वेद्यर्धयोर्मध्ये ७ तत्पूर्वेणात स्य इलावृतस्य मेरो

विस्तारेण ॥ ८ मेरोरुच्छ्रायपरिमाणमाह चतुराशीतीति अधस्तात्पृथिव्यन्तरे भूम्या

208

शरावसंस्थितत्वाद्दर्द्धचन्द्राकारत्वात् अथमत्वोऽशसाहस्रयोजनदैर्घ्यस्तोर्ध्वं हेतुत्वेनविस्तारोवोध्यः शरावस्यनताकारत्वात्तस्यव
तुर्दिशंवर्णलक्षणेनवर्णविभागमाह शुक्लइति १५ स्वर्वर्णनइति शुक्लोविप्रःपीतोवैश्यःकृष्णःशूद्रोरक्तःक्षत्रियइत्यादि नेमि
न्दिकालानाशुरीराह तस्योपरीति १६ बलसभायाःपरिमाणमाह वत्तदेशेति १७ तस्यमेरोःअयुतंदशसहस्राणि विष्कंभपर्वता

शरावसंस्थितस्तात्कृहात्रिंशन्मूर्ध्निविस्तृतः शुक्लःपीतोसितोरक्तःप्राच्यादिषुयथाक्रमं १५ विप्रोवै
श्यशूद्राश्चक्षत्रियश्चस्ववर्णतः तस्योपरितथैवाष्टौपूर्वादिषुयथाक्रमं १६ इन्द्रादिलोकपा
लानांनृत्यमध्येत्रस्त्वासभा वत्तदेशसहस्राणियोजनानांसमुच्छ्रिता १७ अयुतोच्छ्रायसत्यापल
याविष्कंभपर्वतः प्राच्यादिषुक्रमेणैवमन्दरोगन्धमादनः १८ विपुलश्चसुपार्श्वश्चकेतुपादपशो
भिताः कदम्बोमन्दरेकेतुर्जम्बूर्वैगन्धमादने विपुलेवनग्रोधस्सुपार्श्वेचवटोमहान् एकाद
शशतायामायोजनानामिमेनगाः २० जटरोदेवकूटश्चपूर्वस्यादिविपर्वतौ आनीलनिषधप्रो
तौपरस्परनिरंतरौ २१ निषधःपारियात्रश्चमेरोःपार्श्वेनपश्चिमे यथापूर्वौतथापार्श्वेतावानीलनि
षधायतौ २२ कैलासोहिमवांश्चैवदक्षिणेनमहाचलौ पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ २३
नारुधिःशृङ्गवांश्चैवसन्तरेणार्णवस्थितौ पूर्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ २४

अवष्टंभयोग्यास्तवाःतानाहमन्दरइति १८ केतवःवक्षोच्छ्रिताःपादपास्तैःशोभिताःमन्दरादयःपर्वताःतान्क्रमेणाह कदम्बइति १९
नगाःवृक्षाः २० तथैवतस्यामेरोपिविष्कंभपर्वतावष्टंभस्तानाह जटरइति नीलमारभ्यनिषधपर्यन्तःकोटिर्ययोस्तौचपरस्परंनिरंतरौ
अंतरंभेदस्तद्रहितौसहस्रशाखिनः २१ एवंजाठरदेवकूटौतथैवेतावपि २२ भारतपरिच्छेदकारिहिमवानाकपवाघौहिमवा

209

हिमवदादीनां पर्वतानामन्योन्यंमर्यादाया: संस्थितेः पर्वतापनेशैलयत्नेनान्यंभेदेन सार्यते नयेतेस्थिता शन्यर्थः ॥ ११ इलावृतवर्ष
यामध्यविमाणमाह नवयोजनसाहस्रमिति प्रागादिदिक्षु नवसहस्रयोजनानि मेरोश्चतुर्दिशं कथ्यते इत्यर्थः ॥ १२ गन्धमादनपर्वते
यानि जम्बाः फलानि गजदेहप्रमाणानि पतन्ति यानि ॥ १३ तेषां फलानां रसपतनेन स्फुटेनानां रसावाहसमानिष्यन्दाज्जम्बूनाम नदी
प्रवहति यत्रयस्यां नद्यां जाम्बूनदनामकनकं प्रजायते ॥ १४ तस्याः प्रवहणमर्यादामाह सेतिपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य तेन मेरोः पूर्व

मर्यादापर्वता येते कथ्यन्ते ये द्विजोत्तम हिमवद्धेमकूटादिपर्वतानां परस्परं ॥ ११ नवयोजनसाह
स्रपाशुदग्दक्षिणाग्रे मेरोरिलावृतेतद्वदेत्ववैचतुर्दिशं ॥ १२ फलानि जम्ब्वागन्धमादनपर्वते
गजदेहप्रमाणानि पतन्ति गिरिमूर्धनि ॥ १३ तेषां स्रावात्प्रभवति ख्याता जम्बूनदीति वै यत्र जाम्बूनदं
नामकनकं संप्रजायते ॥ १४ सा परिक्रम्य वै मेरुं जम्बूमूलं प्रविशत्नदी विंशतिर्द्विजशार्दूल पीयमाना ज
नैस्ततः ॥ १५ फलानि वनखण्डकानि देवानामपि तेषां पि दयारयानि वै जम्बू गन्धमादनपर्वते ॥ १६ भद्राश्वे
श्वोत्तरविस्तीर्णः कूर्मसंस्थितिः वराहः केतुमाले च मत्स्यरूपश्च भारते ॥ १७ तेषु नक्षत्रविन्यासाद्दिक्षु
याः समवस्थिताः वर्षेषु हिमपुष्पग्रहा अभिभवपादकाः ॥ १८ इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनकोश

तेषु समन्ततः स्थितैः ॥ १८ न केवलं नाम फलानि जनानामिलावृतवासिनामेवोपभोग्यानि यावता देवानामपीत्याह फलानीति
तेषु गन्धमादनादिस्थितेषु जम्ब्वादिषु तेषु स्थितानि यानि फलानि तानि देवानामप्युपभोग्यानीति शेषः तानि कानीत्याह भद्राश्वे
ति पद्धतिमत्र वाचयेत् श्लोकः ॥ १० इदानीं वक्ष्यमाणखगोलवर्णनासत्त्वभूतं विस्तारूपास्यं तन्नक्षत्रसंस्थानं तावत् वर्षे वाराहमत्स्य
इति गुरुशिरा हयग्रीवः कूर्मसंस्थितिः कूर्माकारः उमेशश्च केतौ रवेः ॥ एतदभिधानेप्रयोजनम ॥ ॥

इत्येषितिनक्षत्राणां कृत्तिकादीनां प्रथमपादप्रभृत्यादिभिर्विन्यासक्रमेण तेषु भद्राश्वादिषु वर्षेषु विषयान् राशीन् समवोस्य
नाः तेषां प्रयोजनं तद्धावस्थानेनाह ग्रहाभिभवपादकाः इति ग्रहाणां क्रूराणां सौरादीनां चारेण योभिभवस्तमवत्स्तं पाद
यंति प्रापयंतीत्यर्थः पाठांतरे पादयंति ग्रथ्यापयंति तत्तद्देशस्थितानां नक्षत्राणां क्रूरग्रहाणां चारेणोपद्रवं तापयंतीत्यर्थः २२

मार्कंडेय उवाच शैलेषु मंदराद्येषु चतुर्ष्वपि द्विजोत्तम वनानि यानि चत्वारि सरांसि च निबोध मे
पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनं वैभ्राजं पश्चिमे शैले सावित्रं चोत्तरे चले २ अरुणोदं सरः
पूर्वं मानसं दक्षिणे तथा सितोदं पश्चिमे मेरोर्महाभद्रं तथोत्तरे ३ शीतार्तश्चक्रमुञ्जश्च कुलीरोथ
सुकंकवान् मणिशैलोथ वृषभवान्महानीलो भवाचलः ४ सविंदुर्मन्दरो वेणुस्तामसो निषधस्तथा
देवशैलश्च पूर्वेण मंदरस्य महाचलाः ५ त्रिकूटः शिखराद्रिश्च कलिंगोथ पतंगकः रुचकः सानु
मांस्ताम्रकोथ विशाखवान् ६ श्वेतोदरः समूलश्च वसुधारश्च रत्नवान् एकशृंगो महाशैलो
राजशैलः पिपाठकः ७ पंचशैलोथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता

शादितपकषष्टितमोध्यायः मंदराद्येषु मेरोश्चतुर्दिक्स्थितेषु वनानि उद्यानानि १ पूर्वं मन्दरे शैले दक्षिणे गन्धमादने शै
ले पश्चिमे विपुले शैले उत्तरे च ले सुपार्श्वे एवमुत्तरत्र २ सरांस्याह अरुणोदमिति ३ मेरोश्चतुर्दिक्स्थवर्णानां मन्दरा
दीनां चासेन उत्तरदेवकूटादयश्चतुर्दिक्स्थितानां तेषां बहिः श्वासान्यपि विष्कम्भपर्वतानाह शीतार्त इत्यादिना ४५

५० यद्विमादिविष्कंभाचलवर्षमान्यवैतानवदिः ११ १२ १३ द्रोण्यान्नपरीक्षितयः १४ अमलपानीयैर्निर्मलजलैः नाम्नद्रोणीश्च १५
भूमौ भवा भौमाः स्वर्गादिभ्यान्तरेणाप्याधिकाः अष्टवर्षाणां नवानां १६ न केवलं मनुष्याणां चेतः अपमोगार्णा भौमाः स्वर्गाया वता

वराहः शिशिरास्तद्वद्वैदूर्यः कपिलस्तथा पिञ्जरोथमहाभद्रः सुरसः कपिलो मधुः ९ अञ्जनः
कुक्कुटः कृष्णः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारियात्रः सशृङ्गवान् १० पश्चिमेन तथा
मेरोर्विष्कंभात्पश्चिमाद्बहिः एते वलाः समाख्याताः शृणुष्वान्यांस्तथोत्तरान् ११ शंखकूटोथवृषभो
हंसनाभस्तथाचलः कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सानुमान्नील एव च १२ स्वर्णशृंगी शातशृंगी पुष्पको मे
घपर्वतः विरजाक्षो वराहाद्रिर्मयूरो जारुधिस्तथा इत्येते कथिता ब्रह्मन्मेरोरुत्तरतो नगाः एते
षां पर्वतानां तु द्रोण्योतीव मनोहराः १४ वनैरमलपानीयैः सरोभिरुपशोभिताः तासु पुण्यकृ
तो जन्म मनुष्याणां हि जायते १५ एते भौमा द्विजश्रेष्ठ स्वर्गाः स्वर्गगुणाधिकाः न तासु पुण्यपापा
नामपूर्वाणामुपार्जनं १६ पुण्योपभोगा एवोक्ता देवानामपि ता द्विज शीतान्तादिषु चैतेषु शैलेषु द्वि
जसत्तम १७ विद्याधराणां यक्षाणां किन्नरोरगरक्षसे देवानां च महावासा गन्धर्वाणां च शोभनाः १८
महापुण्या मनोज्ञाश्च सदेवोपवनैर्युताः सरांसि च मनोज्ञानि सर्वर्त्तुसुखदोनिलः १९

देवानामपीत्याह पुण्योपभोगाः निनाम्नद्रोणीश्च १७ महावासा महागृहाणि १८ १९ ॥

210

क्रमोऽस्माभिः अवाधाउः स्वैवैमनस्यदैन्यं पार्थिवं पृथिव्याः इदं ॥ इति रोतेन समेरोः भूमत्र भद्राश्वादिषु संश्रामिः समर्जते ॥
अतपवैष्वचतर्षु भारतमेवसेव्यामित्याह एतदिति भारते श्रमाणां सर्वेष्वलोकेषु वर्षेषु वश्रतिमहत्वपाश्राये पंश्राद्यतवेह
तमाह सर्वमिति अत्र प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठामागते सर्वस्यविषयमाह तस्मादिति भारत सेवनात् अन्यादिति स्थावरनादिकं
योनिमन्येपपयंनेशरीरत्नाघदेहिनः स्याणमभ्यतमयंति यथाकर्मयथाक्रतमिति क्रतेः ॥ द्विपष्टितमोऽध्यायः अथ

नवैनेषुक्रमाणधावैमनस्यानिकुचवित् नदेतस्यार्थिवं पद्मं चतत्र्यत्रं मयोदितं ॥ वर्षाणीभा
रताद्दीनिपत्राण्पस्यचत्रदिशं भारतेकेतमालवकुरुभद्राश्वमेवच ॥ भारतेनाम यद्वर्षं दक्षिणे
नमयोदितं नत्कर्मभूमिर्नान्यत्र संप्राप्तिः पुण्यपापयोः ॥ एतस्मात्प्राप्यते सर्वमत्र प्रतिष्ठितं
तस्मात्स्वर्गोपवर्गौवामानुष्यनरकावपि तिर्यक्त्वमथवाप्यन्यन्नरः प्राप्नोति वैद्विज ॥ इति मार्कं
डेयपुराणे भुवनकोशवर्णने भारतवर्षमहिमावर्णनं नाम द्विनीयोऽध्यायः ॥ मार्कंडेय उ॰ ध्रुवा
धारं जगद्योनेः पदं नारायणस्ययत् ततः प्रवृत्ता सायं गा देवी त्रिपथगामिनी । सा प्रविश्य सुधायोनिं
सोममाधारमंभसां ततः संवर्ध्यमानार्करश्मिसंगतिपावनी । पपात मेरुपृष्ठे च सा ततश्चतुर्धागता

गंगावतरणमाह ध्रुवाधारमिति ध्रुवं अचलं चतदाधारं सर्वाधिष्ठानं यज्जगद्योनेर्जगद्बीजस्य नारायणस्य पदं वैकुण्ठाख्यं पद्यते
प्राप्यते ऽनेनेति पदं स्वरूपं वा तदुक्तं भारते योऽसौ सर्वगतो विष्णुश्चित्स्वरूपो निरंजनः स एव द्रवरूपेण गंगाम्भो नात्र संशय इति वि
पथगामिनी त्रिदिवनारपेने देवासागा स्वातार्यते धः मथ्येतारयते मर्त्यान् तस्मात्त्रिपथगा स्मृतेति । तस्मात्ततः प्रवृत्ता पादाग्रयोग

ततः मेरुपृष्ठे पतितया गंगया प्लावितं पृथ्वीतलं ॥

मतङ्गमुनि वर्णि व्यासमहा ॥

भाग
टी
२११
२१२

211/212

स्पदेवपितृादितृप्तिहेतोर्योमिमृतत्रिस्यानेश्चभसोजलानांवमनुष्यादीनामाप्यायनहेतूनामाधारंश्रविशानेसोमेवंइमसे
प्रविश्यततस्तस्मिंश्चन्द्रमसिसंवध्यमानाःसंभ्रममानाश्चर्कस्यरश्मयस्ताभिःसंगतिःसंयोगस्तयापावनीपवित्रयित्रीश्चेतनसो
मसर्पसंगत्यास्याश्चत्येनपावनत्वेघोत्यते २ ततश्चमेरोःपृष्ठेजगतोयावनायचतुर्दिशेप्रवहंतीचतुर्धायधोमेरोःकूटाःशि
खराणितेषांततशानामेतेभ्योनिपतंतीविवर्तितावर्तितेत्यर्थः ३ विकीर्यमाणंप्रतिदिशंविक्षिप्यमाणंसलिलंयस्याश्चाका

विकीर्यमाणसलिलानिर्गलन्त्यापगातथा नन्दरादिषुपादेषुप्रविभक्तोदकासमे ४ चतुर्द्धापिप्र
पातान्नुविभिन्नास्त्रिशिलोच्चया पूर्वसीतेतिविख्यातायत्तोचैत्ररथंवने ५ तस्यास्वाप्यपराधारु
णोदेसरोवरे शीतार्तंचगिरिंतस्मात्तत्स्मान्त्रिशीन्क्रमात् ६ गंगाभुवंसमासाद्यभद्राश्वान्सर्पयेग
ता तथैवालकनंदाख्यादक्षिणागन्धमादने ७ मेरोःपादेवनंगत्वानन्दनेदेवनन्दने मानसंचमहा
वेगाप्लावयित्वासरोवरं ८ आसाद्यशैलराजानेरम्यंत्रिशिखरंतथा तस्माच्चपर्वतान्सर्वान्दक्षिणा
क्रमोदिताना ९ तान्प्लावयित्वासंप्राप्तांहिमवंतंमहागिरिं दधारतत्रतांशंभुर्नमुमोचवृषध्वजः १०

शोनिर्गलन्त्याश्चपहीनामेरुपृष्ठेपपातमंदरादिषुषष्ठीर्थेसप्तमीमंदरादीनांपर्वतानांचतुर्ष्वपिपादेषुप्रत्येतेषुप्रविभक्तं
विभागेनावस्थितमुदकंजलंयस्याःसमसमितिन्यूनाधिकभावशून्यापिनार्थः ४ विभिन्नावेगवशाद्विशीर्णाश्चत्रिशिलोच्चये
यया ५ ६ भद्राश्वानभद्राश्ववर्षमालावत्लक्षयपंचमो ७ देवानंदयन्तीतिदेवनंदने ८ शैलराजानेसमाक्रान्तविषेयति
यत्वातमेरोर्दक्षिणोपक्रमेश्चारंभपूर्वमुदितान्यवेगात् ९ तांगंगांगविताशंभुर्जटांतरेदधारवबन्ध १०॥

भा

पितृमुक्तरणा भगीरथेन राज्ञा ॥ त्रिधाभूयां त्रिपथगनीयां व जलधिं प्रविवेश भगीरथस्य रथस्यानुपश्चादेकेन स्रोतसा
दक्षिणां दिशं प्रविवेश पुण्यानां सुपयोगाश्रयो जनानाम् ९३ पादे मेरोः पतन्मे विपुलेन गे ९४ त्रिशिखे पर्वते गता प्राप्ता ॥९९॥

भगीरथेनोपवासैः स्नानाद्याराधितो विभुः । नयनज्ञा वशवैणा समथादक्षिणोदधिं ॥ प्रविवेश त्रिधा
भूयां भतीर्थाव महानदी भगीरथरथस्यानु स्रोतसैकेन दक्षिणा ॥ ब्रह्मलोकात् गंगायपात
गिरिमूर्धन्य पुण्येण पयोगात्कैलासान्तां सुमोच हृषध्वजः ॥ तथैव पश्चिमे पादे विपुले सा महानदी
सर्वत्र रीतिविख्याता वैभ्राजंमावनेषयो ॥ शीतोदं च सरस्तस्मात् प्लावयन्ती महानदी सर्वतः
पर्वतान् गत्वा ततस्त्रिशिखं गता ॥ तस्मात्कमेणवाशीणां भशीखरेषु निपुण्य सा केतुमाले समं
प्राय शैवरणपश्चिमोदधिं तथोत्तरां दिशंगत्वा दिव्या सा च महानदी सुपार्श्वं ततश्चैवाद्रिं मेरुपादे
हि सा गता ॥ तत्र सोमगिरिं विख्यातोनाम्यपयोसविनर्षं तन्नाव यन्ती संप्राप्ता महाभद्रसरोवरं ॥
ततश्च शृंगकूटेसा प्रयाना च महानदी तस्माच्च ऋषभाद्रिं च क्रमाद्दश्चरगा च गं ॥ महार्णव मञ्जु
प्रापा सा वपितो नरा न्नकरू न् एवमेषा मयागंगा कथिता ते द्विजर्षभ ॥ जम्बूद्वीपनिवेशांश्च वर्षा
णि च यथा न च वसंति ते च सर्वे ये च प्रजाः किंपुरुषादिषु ॥ सर्वप्राणा निरातंकाः सन्तो नाकर्षविवर्णि

तत्रोत्तरस्यां दिशि समविनर्वं तं सा विवे ९८ नगान्पर्वतान् ॥ जम्बूद्वीपस्य निवेशान् स्थान भूतान्पर्वतादीन् वर्षाणि च मया कथितेति शे
षेणान्वयः ॥ तत्र मानवाः प्रजा विशिनष्टि सर्वप्राणाः अतिसारखबहुलाः निरातंकाः निरावाधाः स्वन्नतपायमभावे नोकर्षतपायथा

टी॰ नवमोऽध्यायः ९ पृ॰ ...

एकैकस्मिन्नुपेकं श्रद्दिभ्योविनिःसृतानिर्गता: २३ शङ्किनानिभूमिषुद्दियजनानितोयानितलानिमेहेभ्योभवेमेध्ये २४ तेषुवार्तोयाया नाह वार्तीति २५ यतदेवद्वाभ्योविद्धेण्णानिकामगहोयशति २६ तपश्चयामनादिसाधनंयस्याःसातपःसाधनिका २७ यश्चोभारतया तिरेचनाभिप्रायेणाह नचैतेष्विति यतेषुकिंपुरुषादिषुअष्टसुवर्षेषुपुरुषाणांनारकादीनांचतर्गुणामवस्थायर्माहीनोमहदिह्नसना

एकैकस्मिंस्तथादेशेन यस्मादिविनिःसृताः यानि किंपुरुषायानि वर्षाण्यष्टौ हि नाम तेषु हि ना नितोयानि मेघवार्षप्रभारते वार्षिकी भाविकी देशपालेयास्यामानसीनथा कर्मजावन्नणाशिदि वर्षेषु तेषु बाहुल २५ कामपदेभ्याहेतुभ्योवार्ताशिद्धिःस्वभावजा स्वाभाविकीसमानान्तरमिदेशाच देशिकी श्रुपासोद्याद्वतोयास्याध्यानोपेताचमानसी तपःसाधनिकापावककर्मजासाशुदाहृता २६ नचैतेषुपुरुषावस्थानायमोश्चायमानच पुण्यापुण्यसमारंभानेवतेषु हि नोमम २८ इतिश्रीभाग वते महापुराणे पंचमे स्कन्धे भुवनकोशवर्णने गंगावतरणं नाम एकोनविंशोऽध्यायः १९ श्रीशुक उवाच भगवत्कीर्ति नेत्येतनपुष्टोयंसमासतः यदेतद्वनाभोऽकर्मनानापुण्यपदम् १ यायापदामहाभागवतोपि नातभारत इतःस्वर्गअपमोक्षमयंवांतमश्रगम्यते २ नचलम्पवर्गमर्यानांभूमौकर्मविधीयते न
साद्दिनरनोपलन्मभेतद्धारतेवद २

रतमध्येसमारंभाःकर्माणीभारतंतेनहेपरीक्षुकलितमोहव २८ इति तत्त्विषष्टितमोध्यायः इदानीं भारतवर्षस्यैववैशिष्ट्यंव(र्णयितुंपुनरन्यथारभ्यते नचाऽयंप्रश्नःश्रवणकेनमालावेषु १ इतोभारतादर्थानुसर्वस्वभूतमोलिकस्मयन्त्रेतोविनाशसन्ना

अस्य भारतवर्षस्य यावेतः श्येतः ५ समुद्रेणास्य वर्णितो नवविभागास्तिरोहिताः आगम्य प्रयाण्याः ५१ अयं कुमारीद्वीपः ७ अंतःमध्ये

येवास्य भेदा यावंतो यथावस्थितानि वेव वर्षांपतिं तथा हि तपेवास्मिन् देशपर्वताः ४ मार्कं
ण्डेयः भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोध मे समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परं ५ इन्द्र
द्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वो वारुणस्तथा ६ अयं
तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः योजनानां सहस्रं वै द्वीपोयं दक्षिणोत्तरात् ७ पूर्वे किराता य
स्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चांतः स्थिता द्विज ८ इज्यायुद्धवणिज्या
द्यैः कर्मभिः कृतपावनाः तेषां संव्यवहारश्च एभिः कर्मभिरिष्यते ९ स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यपा
पं च वै तथा महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः १० विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैवात्र कुला
चलाः तेषां सहस्रशश्चान्ये भूधरा ये समीपगाः विस्तारोच्छ्रायिणो रम्या विपुलाश्चित्रसानवः
कोलाहलः सवैभ्राजो मन्दरो दर्दुराचलः ११ पुष्पगिरिर्जयन्तो रैवतोर्बुद एव च वातन्धमो वैद्यु
तश्च मैनाकः सुरसस्तथा १२ तुंगप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डुराचलः ऋष्यमूकः सगोमन्तः कू

प्रायपदेन शूद्राणां कर्मवैश्यवणिक्पशुपाल्यानग्रहणं कृतं पावनं पुण्यं येस्ते एभिरिज्यादिभिः ९ विहितैः स्वर्गादिप्राप्तिरेभिः कर्म

श्वेताः स्वशः पर्वताः तैः पर्वतैः आर्याः वानर्वर्णिकाः ५ तैर्जनपदैः ९ ७ हिमवतो हिमालयस्य पादात् प्रत्यंतात् निःसृताः निर्गताः १८

श्रीपर्वतश्च कोरश्च शतशोन्ये च पर्वताः तैर्विमिश्रा जनपदा म्लेछा आर्याश्च भागशः तैः पीयंते स
रिद्वरा यास्ताः सम्यङ्निबोधत गंगा सरस्वती सिंधुश्चंद्रभागा तथापरा यमुना च शतद्रुश्च वितस्तै
रावती कुहूः गोमती धूतपापा च बाहुदा च दृषद्वती विपाशा देविका चैव निश्चीरा गंडकी तथा
कौशिकी चापगा विप्र हिमवत्पादनिःसृताः १८ वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिंधुरेव च वेणा सनं
दिनी चैव सदानीरा मही तथा १९ पारा चर्मण्वती नूपी विदिशा वेत्रवत्यपि शिप्रा ह्यवंती च तत
था पारियात्राश्रयाः स्मृताः २० शोणो महानदश्चैव नर्मदा सुरसा क्रिया मंदाकिनी दशार्णा च
चित्रकूटा तथापरा २१ चित्रोत्पला वेत्रवती करतोया पिशाचिका नद्यास्तापी पिप्पलश्रोणिर्वि
पाशा वंजुला नदी सुमेरुजा शुक्तिमती शकुली त्रिदिवा क्रमुः ऋक्षपादप्रसूता वै तथान्या वेगवा
हिनी सपयोष्णी च निर्विन्ध्या तापी सनिषधावती वेण्णा वैतरणी चैव सिनीवाली कुमुद्वती २४

१४ पारियात्रस्य पर्वतस्य आश्रयाः स्थितिर्मताः २० २१ २२ २३ ॥

मावराबाङ्गभद्राश्चकैकेयादशमालिकाइतिपाठान्तरम् २० ॥
करतोयामहागौरीदुर्गाचान्तःशिलास्तथा विन्ध्यपादप्रसूतास्तानद्यःपुण्यजलाःशिवाः २१ गो
दावरीभीमरथ्याकृष्णावेण्यातथापगा तुङ्गभद्रासुप्रयोगावाह्याकावेरीचतथापरा सह्यपादविनि
ष्क्रान्ताइत्येताःसरितश्शुभाः कृतमालाताम्रपर्णीपुष्पजासूत्पलावती २२ मलयाद्रिसमुद्भूतानद्यः
शीतजलास्त्विमाः पितृसोमर्षिकुल्याचवञ्जुलात्रिदिवाश्रया २३ लाङ्गूलिनीवंशकरामहेन्द्रप्रभ
वाःस्मृताः ऋषिकुल्याकुमारीचमन्दगामन्दवाहिनी कृपापलाशिनीचैवशुक्तिमत्प्रभवाःस्मृताः
सर्वाःपुण्याःसरस्वत्यःसर्वागङ्गाःसमुद्रगाः २४ विश्वस्यमातरःसर्वाःसर्वाःपापहराःस्मृताः अ
न्याःसहस्रशश्चान्याःक्षुद्रनद्योहिजोत्तम २५ प्रावृट्कालवहाःसन्तिसदाकालवहाश्चयाः मत्स्या
श्वकूटाःकुल्याश्चकुन्तलाःकाशिकोसलाः अथर्वाश्चार्ककलिङ्गाश्चमलकाश्चवृकैःसह मध्यदेश्य
जनपदाःप्रायशोमीप्रकीर्तिताः सह्यस्यचोत्तरेयास्तुयत्रगोदावरीनदी पृथिव्यामपिकृत्स्ना
यांसप्रदेशोमनोरमः २६ गोवर्धनपुरंरम्यंभार्गवस्यमहात्मनः वाह्लीकावाटधानाश्चआभी
राःकालतोयकाः २७ अपरान्ताश्चशूद्राश्चपह्लवाश्चर्मखण्डिकाः गान्धारायवनाश्चैवसिन्धुसौ
वीरमद्रकाः शतद्रुजाःकलिङ्गाश्चपारदाहारभूषिकाः माठरारुहकनकाःकैकेयामानदाःशर्व २८

मा पु॰
टी
२१५

215

तान्वियोपनिवेशाश्च वैरपाः शूद्रकल्लानिव काम्बोजा दरदाश्चैव बर्बरा हर्षवर्धनाः ४८ चीनाश्चै
व मृगवाराश्च वङ्गलावासतोदनाः आत्रेयाश्च भरद्वाजाः प्रस्थलाश्च कशेरुकाः ४९ लेपाकाः सूल
काश्च चुलिकानागडैः सह जीवधाश्चानिमद्राश्च किरातानां च जातयः ५० तामसा हंसमार्गा
श्च काश्मीरा लंगनालश्च शूलिकाः कुहकाश्चैव कर्णा दार्वास्तथैव च ५१ एतदेशा उदीच्यास्तथा
प्राच्यादेशान्निबोध मे अन्धारकाश्च दकराश्च नर्गिरिबहिर्गिराः ५२ तथा प्लवङ्गा वङ्गेया मानदा मान
वर्तिकाः मलोमदाः प्रविजया भार्गवास्तेयमल्लकाः ५३ प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताम्रलिप्त
काः मल्लामगधगोमन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ५४ अथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः पुण्ड्राश्च
केरलाश्च चोलाः कुल्यास्तथैव च ५५ शैलूषा मूषिकाश्चैव कुरुमाना वनवासकाः महाराष्ट्रा मा
हिषकाः कलिंगाश्चैव सर्वशः ५६ आभीराः सहवैशिक्या आटव्याः शबराश्च ये पुलिन्दा विन्ध्यमौले
या वैदर्भा दण्डकैः सह ५७ पौरिका मौलिकाश्चैव अश्मका भोगवर्धनाः नैलिकाः कुन्तलाश्चान्ध्रा उद्भि
दा वनदारकाः ५८ दक्षिणानां त्वमी देशा अपरांस्तान्निबोध मे शूर्पारकाः कालिवला दुर्गालालीक
टैः सह पुलिन्दकाः सुमीलाश्च रूपपाः स्वापदैः सह तथा कुरुमिनश्चैव सर्वे चैव कुरुकराः ५९

एवंभारते वर्षे जनपदान् अभिधाय कालानुरोधेन कृतादीनां च वर्णां परिवर्तनाह्वान् विध्यमाह कृतेत्यादि अत्र भारते

नासिक्याश्च ये चान्ये ये चैवोत्तरनर्मदाः भीरुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैरपि ५५ काश्मी
राश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चार्बुदैः सह इत्येते अपरान्ताश्च पूर्णा विन्ध्यनिवासिनः सरजाश्च क
रूषाश्च केरलाश्चोत्कलैः सह उत्तमर्णा दशार्णाश्च भोजाः किष्किंदकैः सह अनूकालगिरके
राश्च वीनिरोचाय्यवतयः नोशलाः कोसलाश्चैव त्रैपुरा वैदिशास्तथा नम्रुरास्तम्बुराश्चैव षट
वोनैषधैः सह एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ५६ अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्रयि
णश्च ये नीहारांट्रसमार्गाश्च कुरवोगणीणाः खशाः कुंतयावरणाश्चैव कर्णादार्वाः सहन्तकाः
त्रिगर्तामालवाश्चैव किरातास्तामसैः सह ५७ कृतत्रेतादिकावाच चतुर्युग कृताविधिः एत
न भारते वर्षे चतुःसंस्थानसंस्थितं ५८ दक्षिणापरतो ह्यस्य पूर्वेण च महोदधिः हिमवानुत्त
रेणास्य कार्मुकस्य यथा गुणः तदेतद्भारतं वर्षं सर्वबीजं द्विजोत्तम ब्रह्मत्वममरेशत्वं देवत्वं म
रुतस्तथा ६० मृगयक्षाप्सरोयोनीस्तद्वत्सर्वे सरीसृपाः स्थावराणां च सर्वेषामितो ब्रह्मन् शुभाशुभैः ६१

अतएव चतुःसंस्थानेन चतुराकारेण संस्थितं संज्ञानाकारं ५८ दक्षिणामोपरतः पश्चिमतश्च ५९ सर्वस्य बीजम् उत्पत्तिस्थानं सर्वे

शाहस्यविषयमाह ब्रह्मत्वमित्यादि ६० इतोसाक्षाद्भारतात् स्वर्गादीनां योनीः प्रा

मा॰पु॰
टी॰
२१९

अन्यापरा ९२ स्वर्गापवर्गैः शक्यं कर्तुमिति शेषः ९३ अन्यत्र लोके शुभकर्मणो भोगेनैव तत्पुण्यक्षयो नान्यैः एवं स्योपार्जनमित्याह तत्कर्मेति कर्मै
वनिगडः तद्ग्रस्तैः स्वर्गलाकेनग्रस्तैर्देवैः स्वस्योपार्जितस्य कर्मणः क्षपणं भोगेन तत्र तस्मिन्नुन्मुखैर्देवैर्नो सर्वं कर्म देहादिभिः क्रियते सम
र्थ्यते तत्र हेतुः सुखस्य लेशेनांशेनोपबृंहितैरिति शेषः ९४ चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः तत्र भारते वर्षे १ किंत्विति विशे

यान्ति कर्मभूर्वत्स नान्या लोकेषु विद्यते देवानामपि विप्रर्षे सदैवैष मनोरथः ९२ अपि मानु
ष्यमाप्स्यामो देवत्वात्प्रच्युताः क्षितौ मनुष्यः कुरुते तत्तु यन्न शक्यं सुरासुरैः ९३ तत्कर्मनिगडग्रस्तैः
स्तत्कर्मक्षपणोन्मुखैः नाकिंचित्क्रियते कर्म सुखलेशोपबृंहितैः इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनको
शवर्णने भारतवर्षवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ९४ क्रौष्टुकिरुवाच भगवत्कथितं सम्यग्भवता
भारतं मम सरितः पर्वता देशा ये च तत्र वसन्ति वै १ किंतु कूर्मस्त्वया पूर्वं भारते भगवान्हरिः
कथितस्तस्य संस्थानं श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः २ कथं स संस्थितो देवः कूर्मरूपी जनार्दनः शुभा
शुभं मनुष्याणां व्यक्ततेवं ततः कथं ३ यथामुखं यथापादं तस्यैतद्ब्रूह्यशेषतः ४ मार्कण्डेय उ॰
प्राङ्मुखो भगवान्देवः कूर्मरूपी व्यवस्थितः आक्रम्य भारतं वर्षं नवभेदमिदं द्विज ५ ॥

षे पूर्वमिति भद्राश्वेत्यादिना विस्तरेण भारते कूर्मसंस्थितिरित्यादिना हरिः कूर्मरूपेण या संस्थितः प्रोक्तस्तस्य संस्थानमाकारं यथा तत्र पू
र्वमुक्तं तेन तत्र विभासा हि यथा संमताः स्थिता ग्रहा भवपादकाः इति नरायत्तः शुभाशुभमिति २ ४ ५

216

नक्षत्राणिकृत्तिकादीनित्रीणित्रीणिसृष्टादिषुनवसंगेषुस्थितानितेषुंगेषुयेविषयादेशास्थितास्तान्सम्यक्‌निबोधप्रवक्ष्या
रयेत्यर्थः १० मध्येकूर्मस्यपृष्ठे ६ पारियात्रपर्वतेनिवासिनःस्थानिनः ९ मध्येनिवासिनःपृष्ठेस्थितिगुप्ताः १० सौम्याःसोमदे

नवधासंस्थितानस्यनक्षत्राणिसमेततः विषयाश्चद्विजश्रेष्ठयेसम्यक्तान्निबोधमे १ वेदमेरा
विमाण्डव्याः शाल्वनीपास्तथाशकाः उज्जिहानास्तथावत्साघोषसंख्यास्तथाखशाः २ मध्येसारस्व
तामत्स्याः शूरसेनाःसमाथुराः धर्मारण्याज्योतिषिकागौरग्रीवागुडाश्मकाः ३ वैदेहकाःसपाञ्चालाः
संकेताःकंकमारुताः कालकोटिसपाषण्डाःपारियात्रनिवासिनः कापिंगलाःकुरुर्वाह्यास्तथै
वोदुम्बराजनाः गजाह्वयाश्चकूर्मस्यजलमध्यनिवासिनः ४ कृत्तिकारोहिणीसौम्याएतेषांमध्य
वासिनो नक्षत्रत्रितयंविप्रशुभाशुभविपाकदं वृषध्वजोऽञ्जनश्चैवजम्बाख्योमानवाचलः शूर्प
कर्णोव्याघ्रमुखःखर्मटःकर्वटःशनः ६ तथाचंद्रपुरश्चैवखशाःसमगधास्तथा गिरयोमैथिलाः
शैलास्तथावदनदन्तुराः प्राग्ज्योतिषाःसलौहित्याःसामुद्राःपुरुषादकाः पूर्णोत्कटोभद्रगौरस्त ५
थोदयगिरिर्द्विज ७ काशयोमेकलाम्बष्ठास्ताम्रलिप्तैकपादकाः वर्धमानाःकोसलाश्चमुखे ६
कूर्मस्यसंस्थिताः ८ रौद्रःपुनर्वसुःपुष्योनक्षत्रत्रितयंमुखे पादेदक्षिणदेशाःकौष्टकेवदनःप

वत्साम्रगशिराः क्रूरग्रहवेधेनाशुभंग्रहनक्षत्रशुभैरतिशुभाशुभविपाकदम् ११ ११ १४ १५ रौद्रोरुद्रदैवमार्द्रा ९ ॥

पित्र्यं पितृदेवत्यमघाफाल्गुन्यः प्रथमाः निपूर्वाफाल्गुन्यस्तथर्क्षः २०॥

कलिङ्गवङ्गजठराः कोसला मूलिकास्तथा चेदयाश्चोर्ध्वकर्णाश्च मत्स्याद्या विन्ध्यवासिनः विदर्भा
नारिकेलाश्च धर्मद्वीपास्तथोलिकाः व्याघ्रग्रीवा महाग्रीवास्त्रैपुराः श्मश्रुधारिणः ९ कैष्किन्धाहै
मकूटाश्च निषधाः कटकस्थलाः दशार्णा हारिका नग्ना निषादाः काकुलालकाः १० तथैव पर्णश
बराः पादैर्वै पूर्वदक्षिणे ग्रसेपर्वतेन तथापित्र्यंफाल्गुन्यः प्रथमास्तथा ११ नतत्त्वविनयेपादमाश्रि
ते पूर्वदक्षिणे लङ्काः कालाजिनाश्चैव शैलिकालकास्तथा महेन्द्रमलयाश्चोचदर्दुरेवववसंति
ये कर्कोटकवनेष्वेव भृगुकच्छाः सकोङ्कणाः १२ आभीराः शावराश्चैव वेण्वातीरनिवासिनः अव
न्त्यो दाशपुरास्तथैवाकणिनो जनाः १३ महाराष्ट्राः सकार्णाटा गोनर्दाश्चित्रकूटकाः चोलाः
कोलगिराश्चैव क्रौञ्चद्वीपजटाधराः १४ कावेरीऋष्यमूकस्था नासिकाश्चैव ये जनाः शंखशु
क्त्यादिवैदूर्यशैलप्रान्तरनाश्चये १५ तथा वारिचराः कोला चर्मपट्टनिवासिनः गणराज्यपराः कृ
ष्णद्वीपवासनिवासिनः १६ सूर्याद्रौ कुमुदाद्रौ च ये वसन्ति तथा जनाः औखावनाः सपिशिकाल
धयिकर्मनायकाः १७ दक्षिणाः कौरुषा ये च ऋषिकास्तापसाश्रमाः ऋषभाः सिंहलाश्चैव तथा कां
चीनिवासिनः १८ ॥

217

दक्षिणः कुक्षिरुदरं पार्श्वं स्यान्नैर्ऋतः १९ कुम्भराः फाल्गुणाः अपरं पादं दक्षिणो चरणो २० मैत्रं मित्रदेवस्याग्र्यनुराधा २४ ऐन्द्रं इन्द्रदेवस्य ज्येष्ठा

तिलिंगाः कुंजरदरीकच्छवासाश्च ये जनाः ताम्रपर्णीतथाकुक्षिरिति कूर्मस्य दक्षिणः १९ फाल्गु
ण्यश्चोत्तराहस्ताचित्राचर्तत्रयंहित कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वसे पादमथापरे २० काम्भोजाः पह्लवा
श्चैव तथैव वडवामुखाः तथैव सिन्धुसौवीराः सानर्ता वनितामुखाः २१ यावना मार्गगाः शूद्राः क
र्णप्रावेयबर्बराः किराताः पारदाः पाण्ड्यास्तथा पारशवाः कलाः २२ धूर्तका हैमगिरिकाः सिन्धु
कालकवैरताः सौराष्ट्रा दरदाश्चैव द्रमिडाश्च महार्णवाः २३ एते जनपदाः पादे स्थिताश्चैव दक्षि
णेऽपरे स्वातीविशाखामैत्रं च वनतत्रयमेव च २४ मणिमेघाः क्षुराद्रिश्च खंजनोऽस्तगिरिस्त
था अपरान्ता हैहयाश्च शान्तिका विप्रशस्तकाः कोकणाः पंचनदकाः रामभा वामनास्तथा
तारक्षुरांगतकाः शर्कराः शाल्मवेश्मकाः गुरुस्वराः फल्गुणका वेणुमत्यां च ये जनाः तथा फ
ल्गुलुका घोरा गुरुहाश्च कलास्तथा २५ एकेक्षणा वाजिकेशा दीर्घग्रीवाः सचूलिकाः अश्वकेशास्तथा
पुच्छे जनाः कूर्मस्य संस्थिताः ऐन्द्रं तु लंतथाषाढाद्वानतत्रयमेव च माण्डव्याश्चण्डखाराश्च अश्मक
लनतास्तथा २७

आषाढापूर्वाषाढा २६ ॥

मा॰पु
टी
२१८

वामेप्यपरेद्वितीयेपादे ५१ आषाढाद्युत्तराषाढाश्रविष्ठाधनि ५२ अथवामकुक्षौवारुणंवरुणदेवत्याशतभिषक्पोष्ठपदाद्वयेशर्वी

कुलूतालहडाश्चैवस्त्रीराज्यंलौकिकास्तथा नृसिंहावेणुमन्ताश्चवनावस्थास्तथापरे ५० धर्मबद्ध
स्तथोलूकाउत्तरंकूर्मपाश्रिताजनाः वामो ऽस्थिताःपादेजनाःकूर्मस्यभारते ५१ आषाढाद्यश्रवणंचैव
श्रविष्ठाचात्रसंस्थिता कैलासोहिमवांश्चैवधनुष्मान्वसुमांस्तथा ५२ क्रौञ्चाःकुरुवकाश्चैवक्षुद्रवीणा
श्चयेजनाः रसालयाःसकैकेयाभोगप्रस्थाःसयामुनाः अन्तर्द्वीपास्त्रिगर्ताश्चअग्नीज्याःसार्दनाजनाः
तथैवाश्वमुखाःप्राप्ताश्चिबिडाःकेशधारिणः दासेरकावाटधानाःशवधानास्तथैवच पुष्कला
वर्नकैरातास्तथातक्षशिलाश्रयाः माण्डव्याभूतिपुस्काःशातकाहेमतारकाः यशोमताःसगा
न्धाराःखरसागरराशयः ५३ अम्बष्ठामालवामद्रावेणुकाःसवदन्तिकाः पिङ्गलामानकलहाहूनाः
कोहलकास्तथा ५४ यौधेयादासमेयाश्चराजन्याःश्यामकास्तथा क्षेमधूर्ताश्चकूर्मस्यवामकुक्षि
समाश्रिताः ५५ वारुणंचात्रनक्षत्रंतथाप्रोष्ठपदाद्वयम् नैर्ऋत्यांकिन्नरराज्यंचपशुपालंसकीचकं ५६
काश्मीरिकंतथाराष्ट्रमभिसारजनस्तथा दरदास्त्वङ्गणाश्चैवकुलटावनराष्ट्रकाः ५७ सैरिष्ठा
ब्रह्मपुरकास्तथैववनवाह्यकाः किराताःकौशिकानन्दाजनाःपह्लवलोलनाः ५८

भाद्रपदाउत्तराभाद्रपदाद्वयम् ५६ ५७ ५८ ॥

218

थ्रुस्थिर्देवमेथ्रुस्थिनी यात्मंयमदेवमाभरणीस्रतंभे ७४ नत्रपूर्वान्तरं पादेषा कायशुभाशुभफलाय एतानि ह्मनि कादीनि देशे षेते
ष्रुक्षेशुग्रहाद्दिस्थिनेषु ७५ एतेषांन तन्त्राणा पोडश तक्रूरग्रहवेपेषु नेषांन तन्त्रविन्यासेन शेषकानां केमणोदिनाउमाः सम्यगव
स्थितेनक्रूरहाष्टिवेधादिनानाकोनैः शुभशुभदये शुभमेयान्ति यामवेति ७६ यस्मंतस्यमैत्रादेयाँ ग्रहाभोमादिकः पतिः तेन ग्रहेणभावि

ताविताभरकाश्चैवक्रूरटाश्चान्नटारकाः एकपादाः खशाबोधाः सर्वाणिधर्मानुविषयकाः ७७ तथावस
यनादिकाश्चोरप्रावरणाश्चय तिनयाःपोरवाश्चैवगन्धर्वाश्चहिंतोनम ७८ पूर्वान्तरंतक्रूर्मेस्यपादते
तेसमाश्रिताः रेवतीचाश्विदेवंस्यपाञ्चवंतिमितिचय ७९ तत्रपादेसमाख्यातेषाकायशुनिसतम दे
शाषेतेषुवेमाविनतन्त्राख्यपिवेहित ८० एतत्सोगसमीदेशाःपोस्मतेतत्कमोदिताः यान्तिवाशुदये
विषयहेःसम्यगवस्थितैः ८१ यस्यंतस्यपुतिपोवेग्रहसद्भाविनोभयं नदेशास्यमुनिश्रेष्टतडक्रूषेषु
भागमः प्रत्येकंदेशसामान्येनतत्रग्रहसम्भवे भयंलोकस्यभवतिशोभनेवाहितोनम ८२ सर्वे
देशाभयेत्तेताःसामान्यमितिमीतिद ग्रहैर्भवतिपोगस्यमत्यायामशोभने तथैवशोभनःपा
कोउःस्थितैश्चनतोग्रहैः क्रूरोपकारायत्नणादेशानैरात्मनोवुधैः ८३ इत्यगोहेष्वमेषुसहस्रन

नोमिलितस्यतेदेशस्यभयंभवतिवक्रितानिचारहीनचारादिनानाशंप्राप्तोमोनोन्यथा नस्यग्रहस्योकर्षेवक्रितनादिग्राहिमेशुभा
गमोभवतितस्यदेशस्यनयथः ८४ प्रत्येकंदेशानांसामान्यसाधारणेनतन्त्रग्रहाभ्यांवेधादिनाकोनाभ्यांनडहिनाभ्यांवाभयंशो
भनंभवतीन्यतयः ८५ तत्रहष्टोनाभिप्रायेणाह सर्वैरिति यथाहत्तेजन्मर्तजन्मराशपादिषुस्थितैर्ग्रहैरारादिभिःसामान्यमिते

श्रीः

मा० टी० २१९

देशे जनो भवति इति शास्त्रः सामान्यफलस्य प्रकाशनार्थः तमार्हपोऽसयात्राद्देरूप्यं त्वन्यैर्नसामान्यशब्दस्य विशेषनिवर्तकत्वाद्वि शेषतस्तस्य ग्रहस्य पीडया यात्रा स्यदस्मानिर्देश एवमेव अतएक स्वल्पस्यापापः खदोवा यत्नस्य फलेमदमेषु शोभने मनोऽनिषेपसामान्य वाचकत्वाच्छोभनमशोभनं च फलं पदेन यत्नाः शुभाभावस्वल्पभावसमाहृप्यपवाविपर्यये कृत्स्नापापमपि नैते पोरिष्टादोवशुभा शिषिति एवयमानस्य तैरायणाशैरूपगृहास्तंगतत्वादिना यदेन्नवितृ फलं सामान्यतः शुभाशुभं तावन्यैर्नावस्थितं भवेमच्या योऽकेषु देशसामिनं तत्तेषु स्वरूपग्रहादिनानुविहेतस्यग्रहस्य रूपत्वास्तगतत्वादिनानुविदस्य फलं संभवतीति ११ एवंदृष्टान्त मभिप्राय तस्तर्हिकमाह नयेवेति सामिनैश्रेदः शोभनः पाकः फलनिष्पत्तिः आत्मनः सप्रदेशास्तैः देशनस्तदविदेशे यैर्मे यत्तिशेषः एवंतुःस्थितैर्थैर्हेश्य सामान्येनेव तारतम्येनवाफलाभिसंपादकमादेशापकारायपादानरुपसाय कारायमादेशः।

आत्मन्यथाल्पशुभानां सर्वथैवातिपापिनाम् नैकथापिस्यपापानां भयमस्ति कदाचन १२
दिग्देशजनसामान्यमल्पसामान्यमात्मजम् न दान्तग्रहसामान्यं नरोऽभुंक्ते शुभाशुभम् १३

नैतुःपेदेशोदेशवासिनां फलनिष्पत्तये होपमिमर्थः ९ केषुवाभयं स्यादित्यपेक्षायां सामान्येनैव फलपाकात्स्वदाभ्यदर्शयन्नाह इत्येशति इत्येयते गोदेगोष्याने ग्रहदुःस्थस्तति शुभपवतामपि दृणां भवतीति किंतु न रशुभाशुभदायिना जनानां सर्वथैव भयं भविष्यतीत्यर्थः ११ एतदेव विभजयति पादपाति आत्मनोति अल्पशुभानामात्मनि भयं भवति अतिपापिनां सर्वथैव सर्वसा कार्निदिशुभयं भुवेत् अपापानां पापरहितानां शुभकर्मानुष्ठायिनां नैकथापि कस्मिंश्चिदपि भयं न भवेत् कदाचन कस्मिंश्चि त्कालेपीति १२ सर्वीत्सामान्यमिति विषदयति दिगिति दिग्देशशुवास्थितानां जनानां सामान्यसाधारणं शुभमशुभं वातेः स ह नरस्तत्फलं भुंक्ते एवं स्वल्पसामान्ये पतज्ञे भयं सामान्येन देशीयानामपि न निष्पत्तमितिआत्मनो वा जातं क्षरादिपीडश्येन्दुग्वादिनाश नं वा एवं ग्रहाणां तत्ताभ्रे च सर्वेषां प्रकारेणादुःस्थितानां सामान्यं फलं नरो भुंक्ते न च ग्रहश्वतत्त्पीडने फलस्य विशेषाभिधानात्

पंचपंचाशत्तमेऽध्याये शुभाशुभफलाः ४२

१९

एवं फलसामान्ये प्रतिपाद्य ग्रहाणां नवनक्षत्राणां सोप्यदेशेप्यनयाभिरक्षाग्रहाणां शुभकस्य विकल्पविकल्पविफलनीमाह परस्य
राभिरक्षा चेति ग्रहाणामदेशेष्वनन्तस्यनयापतेन्यपक्षविद्वेष्यः परस्परं जनानामन्योन्यमभिरक्षा जायते शुभमेदैः
स्थग्रहैः शुभस्य हानिः दोषः स्यान्न जायत इत्यर्थः १४ उक्तमुपसंहरन्न शेषमहवापन्नत्रुपायमवतारयति नदेशतदिति नदेशतत्कु
मेस्यसस्थानमाकारेण तत्रैषु ग्राह्येषु शुभमयोदितम् युक्तं यत् यत्र देवदेशेषु सामान्यम् शुभं च ग्रहाणां दोषः स्यसौ स्याप्याप्फलितं
भवतीति शेषः १५ यत्नकमनेफलमाह तस्मादिति देशानं सर्वोऽक्रम कारेण देशाधिष्ठाना रविताय ग्रहपीडा मानमनश्च हानाशा

परस्पराभिरक्षा च ग्रहादेशेष्वनजायते यतोऽन्यपक्षविद्वेषाः शुभहानिस्तथाशुभैः १४ नदेशतत्कु
मेस्थानेन तत्त्वेषु शुभमयोदितं यत्त्वदेशसामान्यमशुभं शुभमेव च १५ तस्माद्धितायदेशत्ता
ग्रहपीडां तथात्मनः कुर्वीत शान्तिमेधावी लोकवादांश्च सत्तम आकाशदेवतानां च चैमादीनां च
मोहृदं स्थापने निये लोके लोकवादा इति स्मृताः १७ तां स्तथैव च पूजयेत् कुर्याल्लोकवादान्महापूजन्
तेषां तु करणान्नॄणां शुक्रोद्भागमतयः शुभोदयः प्रहाणिश्च पापानां हि न सत्तम प्रशान्ति

निग्रहाद्वतादि रूपं लोकवादांश्च च सत्तमा शान्त्यमान्तरणानुशासनानेपत्तं यथवे गतानुगमपायागायाशास्त्रवादि रूपानु मेधावी बुद्धिमा
न् कुर्वीत १६ लोकवादांश्च सत्तमेति आकाशदेवतानामितिमारकाभवेस्थानेशाडीनाशोहृदमुक्तत्वं चैमादीनां देवायतनानां
स्थापितानां गमायलोके आमतेति योनिस्थगामाएणेन प्रवर्तते तेलोकवादा इति स्मृताः स्वतां इत्यर्थः १७ तथैव यथामतानु
गमाभवतानान् महापूजनेन पूजयेत् करणाद्धितानानाशुक्रोद्भागमतस्ययः १८
तेषामयत्नप्रशान्तीफलमाह शुभोदयं इति शुभमत्सम्यक्त्वस्योदयः पापानां महदुष्टवाणां च ग्रहाणां नाशः तेषु पत्नवागमाः प्रता

मागु
टी
२२०

220

॥ अर्हेशान् जीवानां जिनानां साधवः उपवासान् अनशनानि शस्त्रेण शस्त्रे चैत्यस्य वंदनं प्रदक्षिणादिकं ॥ ११ अस्मिन्नीं स्थवनीं ग्रहकृत्याणीं
वांच्छ्रतिवादान् पारुष्याणि ॥ १२ वोरागणि हृद्रागाणि अपलवादीनि ॥ १३ प्रयतानां शुद्धानां ॥ १४ आख्यातः कथितः ॥ १५ तत्क्रमं संस्था

तस्माच्छांतिपरः प्राज्ञो लोकवादरतस्तथा लोकवादोऽप्रशांतोस्य गृहपीडां न कारयेत् ॥१०॥ अर्हे
शाउपवासांश्च शस्त्रे चैत्यादिवंदनं जपेद्धोमं तथा दानं स्नानं क्रोधादिवर्जनं ॥११॥ अर्हद्रः सर्वभूते
षु मैत्रीं कृपां च पोषितः वर्जयेद् सर्वजीवानां मतिवादांस्तथैव च ॥१२॥ गृहस्थो वक्रवीतसर्वपीडासु
मानवः पर्वस्वाम्नायेषु प्राणिवोरागणि हि तत्सन्नम ॥१३॥ प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहदोषान्यशेषतः
नश्यन्ति वा मनोत्सानि पापानि द्युतिसन्नम ॥१४॥ यथाक्रमं मया ख्यातो भारते भगवान् विभुः नारा
यणो ग्रहविंसात्मा यत्र सर्वं प्रतिष्ठितं ॥१५॥ नवदेवाः स्थिताः सर्वे प्रतिनक्षत्रसंश्रयाः तथा मध्ये
नवहः पृथ्वी सोमश्चैव हि तत् ॥१६॥ मेषादयश्च याम ध्येयुस्तेहोमि मिथुनादिको प्राग्दक्षिणेन याम्यादे
कर्कि सिंहौ व्यवस्थितौ ॥१७॥ सिंहकन्यातुलाश्चैव क्रूरो राशि चयाः स्थिते तुलाश्च वृश्चिकश्चाभोपादे
दक्षिणापश्चिमे ॥१८॥ धनुश्च वृश्चिके नैव सहस्थिता व्यवस्थिताः वायव्येवास्य वै पादे धनुर्ग्रहादिके च ये ॥१९॥

ते देवा लोकपालाः प्रतिनक्षत्रं संश्रयो ये षां प्राच्यादिक्रमेण ॥ मध्ये क्रमिस्यपृथ्वेन्द्रनवहादयस्तथा ॥ १६ तत्तत्राणां मेषादि हाव
शराशिरूपत्वया परिणत नाम वैमिकदेशे गृह ग्रहाश्रयेण ग्रुभाशुभं वा आमिस्मार मेषादयस्तं ॥ १७ । १८ । १९ ॥

९

१२·

८० कूर्मे देशाः स्थिता देशेषु नक्षत्राणि स्वस्वेषु राशयो राशिषु ग्रहा इति राशेः क्रूरग्रहाक्रान्तो उपफलं जायते श्रवणनक्षत्राणां सदृशा
र्थपादत्रिपादादिरूपा कल्पनया राशिर्जायते यथाश्विनीभरणीकृत्तिकापादेन मेषराशिर्जायते एवं कृत्तिकात्रिपादरोहिणीमृग
शीर्षार्धेन वृषराशिरिति समविंशतिनक्षत्रकल्पनया राशिकल्पनायां वास्थिता एवं चानया प्रथमे मेषादीनां राशीनामध्ये
स्थितानामभिधानेषु नक्षत्रेषु मिथुनराशिमादिष्टेति सर्वत्र राशीनामाक्रान्तेषु नक्षत्रभिधाने बोद्धव्यम् ८० उपसंहरति तस्मादिति ८१

र्कं भमीनेन ये वास्य चर्गाः कृत्तिका त्रिजौ मीनमेषौ हि निःश्रेष्ठपादे पूर्वे तथेरितौ ८० कूर्मे देशे
स्वयं हीनानि देशेषु तेषु वै द्विज राशयस्तनयेषु ग्रहा राशिषु वा स्थिताः ८१ तस्माद्दूरस्थपीडास
देशपीडां विनिर्दिशेत् तत्र स्नानानि कुर्वीत दानहोमादिकं विधिं ८२ वपथ्वैश्व कः पादो वस्नाम
ष्य ग्रहस्य सः तारायणाख्योविमानस्याकारणाजगतः प्रभुः ८३ इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनकोश
वर्णने भारते कूर्मनिवेशवर्णनं नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ५८ मार्कण्डेय उवाच एतन्मे भारतं वर्षं
यथावत्कथितं मया कृतं त्रेता द्वापरं च न चान्यत्र क्वचिद्ध्रुवे १ श्वेतं चतुर्युगानां तु चान्यत्र एव
वै द्विज चरमास्तीर्थीनि दैवैर्नयेकवर्षस्तन जीवन्मनना चात्र सन्न्यस्तनये नादिके क्रमात् २
ननु कथं दानहोमादिना क्रूराणां ग्रहाणां पीडाविनाशादिः स्यादिना शंकमाना यथा स्वजनर्जन्मजतीवजातनस्त्रानः प्रवेशात्तत
म्भृतिनस्तनस्वैवार्चनेन तत्कान्तिः स्यादिमभिप्रायेणाह यथवेति यथवः प्रसिद्धः मन्तरहष्टश्चवेष्णोर्धायकस्यवेलणःपा
दः वनवर्षे शः पादो स्यविष्णाभूतानीति श्रुतेः अनेन जीवेनात्मनानामरूपेव्याकरवाणीमादिकाया अप्रतिपादितः सर्वप्रभून

मार्कटीका ॥

स्फुरणं दलरूपः शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्त इति प्रतिपादितं तुरीयं चैतन्यं सर्वप्रपञ्चस्याद्भुतस्य मध्ये तिष्ठतीत्यसीमन्तलम्
नयानस्यग्रहस्य रूपेणानस्रजाफलविधायकत्वान्नानात्वं वा उपद्रवोस्य वा परं निनाशयतीत्यर्थः नस्यैव नानाभवन
नामरूपात्मकतां इदव्ययाति नारायणइति नारो देवनरतिर्यगादिरूपो जीवसमूहो यत्नेस्यानं यस्य सेवास्थानं नारमयस
सवचायमनो हिमिहृवातिगतमारविंमात्माप्रविनःस्वभावो यस्य तन्नानसायतभूतं यनोवारमानि भूतानि जायंते
येनस्मानानिजीवंती मादिक्रतिप्रतिपादितं मन्तुभानाभिमायेणाहंकारेणजगन्नरंति स्वनपदः पभुः प्रभवणशीलः
श्रेतर्यामित्वेनसकलकार्यकारणादि संयोजनावियोजनादि शुभत्वेनेत्यर्थः इति २२ आदितः पंचषष्टितमो ध्यायः एवंभ

221

देवकूटस्तु पूर्वस्यां शैलेंद्रस्य महात्मनः पूर्वेणापत्स्थिते वर्षे भद्राश्वं तन्निबोध मे ३ श्वेतश्च
नीलश्च शैवालश्चाचलोत्तमः कौरजः पर्णशालाग्रः पंचैते तत्कुलाचलाः ४ तेषां
प्रसूतिरन्येपि बहवः क्षुद्रपर्वताः तैर्विशिष्टा जनपदा नानारूपाः सहस्रशः ५ ॥

रतवर्षवर्णनेनोपयोगित्वात्सम अथं भूगोलवर्णनमभिसंक्षिप्यन्तद्वद्भूपरत्वगोलवर्णनेव संग्रहेणभारतवर्षसम्ब
न्धानुरागं निरूप्यनव कालानुरोधाद्भूतभौतिकादीनामन्यथाभावरूपं युगादीनां विशेषदर्शयन्नाह पतत्नेइति नि
श्चकल्पिताराज्ञानवर्णं पंचलतानविद्भरात्म ग्रंथैवसेवकारेणाविशेषाभिधायकेन नाम्नयेकत्रमालादिश्रेतत्रभगव
तो वतस्त्वयं पर्येतीति १ तेषां उपः प्रमाणमह इदस्वरूपं विपर्येत्याह तवारीति ३ मेरोर्दक्षिणतः स्थितं भारतं निरूप्य
वेतः स्थितं भद्राश्ववर्षमाह देवकूटस्य पूर्वस्य पूर्वेतः स्थितस्य शैलस्यापि पूर्वेणास्थिते ३४ प्रसूतिर्वंश तेषांसुतपर्ण

९ शीतोयपयोघोजलप्रवाहः तेनाह्लादयंतिप्रवर्हतीतितनया ॥ ७ शुद्धं प्रग्रावापातं हेमं तेन समाप्रभा येषां ते दिव्यौर्दिविभवैर्देवैः स
हसंगमितिमिलिताः देवैः सहचारिण इत्यर्थः पुण्याः पुण्यवंतः ८ प्रथमोत्तमोनीचोत्कृष्टो समदर्शिनः एकत्वदर्शिनः तिति
तान्नसानदादिभिः तमादयोव समंचरन्तमानि वमेववमेयामूत्यनमूनीवसष्टांगमीतमाथनमिमापुक्तैः प्रकृत्यास्वभा

महात्मनः शुक्लश्चैव शुद्धसानुः सुमंगलः । इत्येवमाद्यो नद्योपि शतशोथ सहस्रशः ॥ ९ ॥ शी
तोशंखवती भद्रा चक्रावर्तादिकास्तथा । नद्योथ बह्व्यो विस्तीर्णाः शीततोयौघवाहिनीः ॥
भद्रवर्षे नराः शंखशुद्धहेमसमप्रभाः । दिव्यसंगमिनः पुण्याः दशवर्षशतायुषः ॥ ८ ॥ प्र
थमोत्तमो न तेष्वस्ति सर्वे ते समदर्शिनः । निन्दितादिभिरष्टाभिः प्रकृत्या तैर्गुणैर्युताः ॥ ९ ॥
तत्राप्यश्वशिरा देवश्चतुर्बाहुर्जनार्दनः । शिरो हृदय मेढ्राङ्घ्रिहस्तैश्च त्वय्यानितः ॥ ० ॥ तस्मा
त्पश्चैवेविषयाविलेयाजगतः प्रभोः । केतुमालमतो वर्षं निबोध मम पश्चिमम् ॥

वेनैवजनातिकेर्गुणैर्युता इत्यर्थः ९ तत्रापि भारते कूर्मसंस्थानवद्भगवतो हयग्रीवसंस्थानमाह तत्रापि भद्राश्ववर्षे तत्रापि
पूर्ववद्देवेषु मानां तत्पाणां त्रपाणां विभागायाह शिरइति अरत्नाणां त्रयेणाधिकेणान्वितः ० तत्रस्माविषयादेशाः पूर्ववद
हयग्रीवस्याके संगेषु कल्पनीया इति वदमनुपयोगित्वाद्विरमन्नाह तस्येति इदानीं मेरोः पश्चिमतः स्थितं केतुमालं वर्षमाह

केतुमालमिति ॥

मार्क
टी॰
२२२

१२नैकेतुमालवर्षपर्वतस्थेन्द्रियेणाजनाः ।। १४ सर्वेभद्राश्ववर्षीयैर्जनैः सहस्रसंवत्सरात्मकमायुः ७ ततश्चनिषधेभ्योलिंगेवे
निबोधयम् ९९ विभिन्नाभिर्नतानैर्धनेनतथमेदेशो मम विंशति नक्षत्राणि ७ षष्टितमोध्यायः इदानीं स मेरोरुत्तरतः स्थि

विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः विशोको वर्धमानश्च सप्तैते कुलपर्वताः ९ अन्ये स
हस्रशः शैला येषु ग्रामाः स्थिताः मौलयस्ते महाकायाः शाकपोतकरम्भकाः अंगुलप्रमुखा
श्चापि वसन्ति शतशो जनाः ये पिबन्ति नदीः श्रेष्ठाश्चक्षुः श्यामा सकम्बला १४ अमोघा कामिनी क
मोतथैवान्याः सहस्रशः अत्रापि श्रूयते विष्णुः पितृपितामहवाहरिः ९ वराहरूपी पादाश्च हन्त्रश्चेष्या
र्चितस्ततः ९ विनतत्र भगे देशे नक्षत्राणि गुणानि च एवन्तत्केतुमालेते कथितं मुनिसत्तम ७
इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनकोशे भद्राश्वकेतुमालवर्षद्वयवर्णनं नाम षष्टितमोध्यायः ६६
मार्कण्डेय उवाच अतः परं कुरून्वक्ष्ये निबोध मम भाषितान् तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्प
फलोपगाः १ वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च सर्वकामप्रदास्ते वै सर्वाभीष्टफलप्रदाः २
भूमिर्मणिमयी वायुः सुगन्धः सर्वदा शुभः जायन्ते मानवास्तत्र देवलोकपरिच्युताः ३ ॥

नेवर्षद्वयं वंदेत्तत्र पर्वतेस्थिते कुरुवर्षमाह अतः परमिति निमं सर्व वृक्षेष्वेष फलेन वोपगा उपगताः १२ २ ॥ २२२

222

समकालस्थितानि समानायुष्काणि ४ स्थितिरायुः ५ तन्मध्येनयोः शैलयोर्मध्ये वर्षमध्ये वा १०८ वर्षेषु प्रथमेष्वेष्ठे १७ तत्रा

मिथुनानि प्रसूयन्ते समकालस्थितानि वै ग्रन्थोन्यमनुरक्तानि चक्रवाकोपमानि च ४ वनदेश
सहस्राणि तेषां सार्धानि वै स्थितिः चन्द्रकान्तश्च शैलेन्द्रः सूर्यकान्तस्तथापरः ५ तस्मिन्कुलाचलौ व
र्षे तन्मध्ये च महानदी भद्रसोमा प्रयात्यर्व्यां पुण्यामलजलौघिनी ६ सहस्रशस्तथैवान्या नद्योव
र्षेपि चोत्तरे नद्यास्ताः क्षीरवाहिन्यो ह्यनवाहिन्य एव च ७ हर्षोद्भूतास्तथान्यत्र तथान्ये चान्न पर्वताः
ग्रमृतास्वादकल्पानि फलानि विविधानि च ८ वनेषु तेषु वर्षाग्र्य शतशोथ सहस्रशः तत्रापि
भगवान्विष्णुरास्तेन्त्मस्यरूपतां ९ विभक्तो नवधा विप्र तन्नामार्णवसंवृतम् देशास्तथा
पि नवधा विभक्ता द्विजसत्तम १० वंद्वीपः समुद्रैश्च भरद्वीपस्तथापरः नवापि पुण्या विख्याताः
समुद्रान्तर्महामुने इत्येतत्कथितं तव ब्रह्मन्कुरुवर्षं मयोत्तरं कूर्मात्किंपुरुषादीनि वर्षाणि गदतो
मम ११ इति मार्कण्डेयपुराणे भुवनकोशवर्णने कुरुवर्षवर्णनं नाम सप्तमोध्यायः १०

पिञ्जरुवर्षे ११ उपसंहरन्नन्यदवतारयति इत्येनविति १२ सप्तषष्टितमोध्यायः ॥

मा॰पु॰
टी॰
२२३

इदानीं भारतानंतरं किंपुरुषवर्षमाह यत्त्विति वपुष्मतां तु शरीराणां १ अनामया नीरोगाः २३ किंपुरुषादनंतरं हरिवर्षमाह
अतः परमिति ४५ जीर्यंते वयोहानिं न यांति तावंतमिति दशसहस्रं ६ अथेलावृतं मध्यमं वर्षमाह मेरुवर्षमि

मार्कंडेय उ॰ यत्तु किंपुरुषं वर्षं तत्र वक्ष्याम्यहं द्विज तत्रायुर्दशसाहस्रं पुरुषाणां वपुष्मतां १ अ
नामया ह्यशोकाश्च तत्र सर्वे नराः स्त्रियः सतत्र प्लक्षखंडश्च तत्रोक्तः स महान्नंदनोपमः २ तस्यातेवैफ
लरसं पिबंतः पुरुषाः सदा स्थिरयौवना निष्पन्नाः स्त्रियश्चामलगंधिकाः ३ अतः परं किंपुरुषाद्ध
रिवर्षं प्रचक्ष्यते महारजतसंकाशा जायंते तत्र मानवाः ४ देवलोकच्युताः सर्वे देवरूपाश्च सर्व
शः हरिवर्षे नराः सर्वे पिबंतीक्षुरसं शुभं ५ न जरा बाधते तत्र न जीर्यंते च कर्हिचित् तावंतमेव
ते कालं जीवंत्यनिरामयाः ६ मेरुवर्षमथाख्यातं मध्यमं यदिलावृतं न तत्र सूर्यस्तपति न ते
जीर्यंति मानवाः ७ लभंते नात्मलाभं च रश्मयश्चंद्रसूर्ययोः नक्षत्राणां ग्रहाणां च मेरोस्तत्र उप
श्रुतिः ८ पद्मप्रभाः पद्मवर्णा नेहफलरसाशिनः पद्मपत्रायताक्षाश्च जायंते तत्र मानवाः ९
वर्षाणां तु सहस्राणि तत्रायुस्तु त्रयोदश शरावाकारसंस्थानो मेरुर्मध्ये इलावृते १०

ति ७ तत्रैलावृते चंद्रसूर्ययोः रश्मयः आत्मनः स्वस्य लाभं न लभंते तयोः रश्मयो न तत्र प्रतपंतीति मेरुणावृतत्वात् ८९ शरावं वदंचवे १०
२२३

इलावृतादुत्तरेण रम्यकं वर्षमाह रम्यकमिति ॥ हरितच्छदो नीलपत्रः वर्तयंति जीवंति १२।१३ रम्यकादुत्तरेण हिरण्मयं व
र्षमाह तस्मादिति १४।१५ इति मार्कंडेयपुराणव्याख्याने षष्ठितमोध्यायः एवं पुराणोक्तेर्थप्रपंचिते सर्गे विसर्गे भूम्यादिसंस्थे
नादिवितर्थसंग्रहेणानिरूप्येदानीं पूर्वोपक्षिप्तानि मन्वंतराणि प्रपंचेन प्रतिपादयितुमारभते तत्र प्रथमं स्वायंभुवं मन्वंतरं

मेरुस्तथ महाशैल स्वर्णस्थानमिलावृते । रम्यकं वर्षमस्मान्नकस्त्यपिछेन्निबोधत ॥ तत्रस्तथापि वो
न्यग्रोधो हरितच्छदः । तस्यापि ते फलरसं पिवंतो वर्तयंति वै ॥ वर्षायुतायुषस्तत्र नराः लक्ष्
लभोगिनः । शुक्लप्रधाना विमला जरादौर्गंध्यवर्जिताः । तस्मादप्युत्तरं वर्षं नाम्ना ख्यातं हिरण्मयं हि
रण्वती नदी यत्र प्रभूतकनकोत्पला १४ महाबलाः सुतेजस्का जायंते तत्र मानवाः । महाकाया महा
सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः १५ इति मार्कंडेयपुराणे भुवनकोशवर्णने किंपुरुषहरिइलावृतरम्य
कहिरण्मयादिवर्षपंचकवर्णनं नाम षष्ठितमोध्यायः ६० भुवनकोशवर्णने समाप्ते क्रौष्टुकिरुवाच
कथितं भवता सम्यग्यन्मयोक्तोसि महामुने । भूसमुद्रादिसंस्थानं प्रमाणानि तथा ग्रहाः १ तेषां चैव प्रमा
णं वन्नक्षत्राणां च संस्थितिः । भूरादयस्तथा लोकाः पातालान्यखिलानि च २ स्वायंभुवं तथाख्यातं तु
ने मन्वंतरं मम । तदंतराण्यहं श्रोतुमिच्छे मन्वंतराणि वै । मन्वंतराधिपान् देवानृषींस्तन्नृपांस्तथा ३

निरूपिते द्वितीयं स्वारोचिषं मन्वंतरं द्वितीयं वर्णयितुमनुवादपूर्वकमुपक्रमते कथितमित्यादिना १२ तदंतराणि तस्य
स्वायंभुवस्यांतराणि भेदाः मन्वंतराणि स्वारोचिषादीनि श्रोतुमिच्छे इच्छामि तस्य मनोः तन्नृपान् ३ ॥

नदीतिन्मूर्वीभिःस्मारयति अन्यदपरं अनेनरंच ज्ञात् ४ नदेवाह कश्चिदित्यादिना अकृतणास्यवाच्येपुरे अर्षिणो देवावनिर्कानो
त्यक्षिनो अक्षिनोरेकचारित्वात् कथं विदन्त्यपदार्थयाथात्म्यादेकवचनेन द्विवचनेन त्याज्येरत्नलोपमाभ्यामिमादेवद्विवच
नमपिवासमन्वनीयमिति ५ मतउत्स्वभावोपस्मरतः सत्प्रयानो वासहूतः शुचिशीलः सदाचारो वाश्रगतीनामश
रणानांसमाश्रयः शरण्यमर्थः ६ अटेयंपरिभ्रमेयं प्रतिरम्याणि वनान्यद्यानानि येषु नगरेषु तैः शोभितो ७ नानानुकूलैः ॥

मार्कण्डेय उ॰ मवैनरं मयाख्यातं मनेरायं भुवेत्ततत् स्तारोविचाख्यम मन्मृत्युगानमाश्रदनेनतरे
कश्चिद्विज्ञातिप्रवरः पुरेमृदृष्णास्पदे ब्रह्मणायाल्लदेविप्रोपेणास्यस्विनावपि ५ मदउस्वभा
वःसहूतोवेदवेदांगपारगः सदातिथिप्रियोनित्यमगतीनांसमाश्रयः ६ नप्यनलेमतिःश्वो
मटेयामितिसर्वदा प्रतिरम्यवनोद्यानननानानगरशोभितां ७ अथागतोतिथिविप्रः कदाचिदस्य
वेश्मनि नानौषधिप्रभाववेत्ता मन्त्रविद्याविशारदः ८ अभ्यर्चितस्तेनासौश्रद्धापूतेनचेतसा तस्या
चख्यौसदेशांश्चरम्याणिनगराणिच ९ नदीर्वनानिशैलांश्चपुण्यान्यायतनानिच १० सततोविस्म
याविष्टः प्राहतं द्विजसत्तमं अनेकदेशदर्शित्वे नातिश्रद्धासमन्वितः ११ त्वं नातिवृद्धो वयसा नातिवृद्

अत्रैव नागकप्यमस्ति नकाले नपयसी पि ॥ न ॥

नानौषधीनांप्रभावः गगनगामित्वादिकस्तंजानातीति तथा तदनुरूपाश्चमन्त्रविद्यास्तासुचविशारदो निपुणः ८ आचख्यौ कथयत्
अनेकानांदेशानांदर्शी दृष्टात् तेनातिशयितयाश्रद्धयासमन्वितो न गत इति स्वकीयेचैवश्रद्धयातानदेशान्निर्दिशिनः अश्रम
योयंडरूपायायच्छ्रुतः सपवमरतिस्मृतेः १० प्रतिविलोयापरिक्षादर्शनेमहेदापूर्णिनिमित्तं तस्यमध्यमवयश्चादिदर्शनातर

निमित्तं मृगयमाद लम्पीकृत्य सियमपि ॥

224

अप्रतिहताजंघाचारणसंज्ञिता मंत्रौषधिप्रभावेऽलिप्तफलिते दर्शयति योजनानामिति ॥ विपश्चितो निश्चितस्य आददानस्य श्रद्ध
या ॥ ॥ पादलेपहरदेशायथोऽस्मिन गतिसाधकमौषधिविशेषमर्दने तस्य मंत्रप्रभावमीक्षितदिग्गमनात्मकमारूढ अभि
मंत्रयामासेति तेनाजिगमिषुणा आकाशेनाख्यातो कथितो यत्नतः मंत्राभ्यासजनेनकरणविशेषेण ॥ प्रसह्यवोर्मन्त्रेरविते

आस्लगाङः मंत्रौषधिप्रभावेणाविघ्नप्रतिहतागतिः योजनानां सहस्रं सोऽह्निदिनार्धेन व्रजन्नम्बरे ॥ मा
केऽपि यः ततः सविप्रलम्भय्यः प्रभुवाचेदमादरात् श्रद्धयालोऽवचनस्याप्यास्तामस्य विपश्चितः ॥ ॥
ममप्रसादं भगवन् कुरु मंत्रप्रभावजं इद्धमेतं मम ह्रीमतीवेछाप्रवर्तते ॥ प्रादात्सप्रासलगास्ये
सैपादलेपमुदारधीः अभिमंत्रयामासादिशंतेनाख्यातो वयत्नतः ॥ तेनाञ्जलिमपोदाय सहि
ज्ञोहिंसनतमः हिमवंतमगारहत्तुं नानायस्त्ववर्णालिते सहस्रेयोजनानां वा दिनार्धेनूत्रजामियत्
आयास्यामीति संचिन्त्य तरदर्धेनापरेणहि ॥ संग्रामोहिमवत्पृष्ठेनातिश्रांततनुर्हितः विववारतत
लयतात्हिनालतनभूतले ॥ पादाक्रांतेनतनस्याघनाहिनेतविलीयता प्रतालितःपादलेपःपरमौषधि
संभ्रतः ॥ ततो जउगतिःसोऽघ्रतश्चतमभ्युपयेदत्न् दहूर्षातिमतोतानिस्मनूनिहिमभूभृतः ॥

अपरेणाह्निनीयेनतस्यदिनसार्धेनापराह्णरूपेण आगमिष्यामीति संचिन्त्य आगदिति पूर्वेणान्वयः वाक्यस्यावकर्मत्तम ॥ तथ्रति
श्रायेनश्रांताक्रांततनुर्यस्यविववारपरिवभ्राम जाह्निनेतनतधारिणास्तनेष्ट्राकुहिनेभुवस्तलेऽष्टमूर्धदेशे ॥ पादाभ्यामाक्रांते
नरूमितशरीरेनेनविलीयताविगलताप्रक्षालितोधावितःपरमाभिरुत्कृष्टाभिरौषधिभिःसंभृतःसहृताः ॥ पर्यपरन्नुपरिश्रम

नृहिमपूर्वतोहिमावलसमाहृतिपस्यात् जङ्गानिमेरुगामतः ४९

सानूनि वर्णयति सिद्धेत्यादि सिद्धैर्गन्धर्वैर्जुष्टानि सेवितानि किंनरैरभिनीतानि संगीतकानि यत्र देवादीनां क्रीडावि
हारैरम्याणि रत्नस्थलानि समन्ततः ॥ २१ ॥ तथादिव्यानाम स्फटिकगणमांशनैराकीर्णानि श्यामलतानि सानून्यवलोकयन् नारदप्यमर
मिलनयनो शीतवशादद्भुतसञ्जातवस्त्रवलोकनाद्धर्षकर्षेण भूनात्रद्रुमाः पुलकारोमाञ्चायस्य ॥ २२ ॥ हिमालयं वर्णयति
क्वचिद्दिव्यादिनादिभिः प्रस्रवणेभ्योम्भश्च प्रस्रवजलपानासैर्मनोरमे हिमवति ददर्शेत्यन्वयः तथा प्रहृष्टमत्तो शिखिनो

सिद्धगन्धर्वजुष्टानि किंनराभिरतानि च क्रीडाविहाररम्याणि देवादीनामितस्ततः ॥ २१ ॥ दिव्याश्म
रागगणाशैराकीर्णानि अवलोकयन् नारदस्तद्धिमग्रहः रोमाञ्चपुलकाश्रुने ॥ २२ ॥ क्वचित्प्रस्रवणाम्भः
जलपानमनोरमे यत्र मत्तशिखिकेकाभिरत्यन्तध्वनिनादिते ॥ २३ ॥ हंसहकोयष्टिकाद्यैः क्वचिज्जाति
मनोहरैः पुंस्कोकिलकलालापैः श्रुतिहारिभिरन्विते पुष्पफलनम्रगन्धेन वासितानिलवीजिते पु
हशुक्रः सदृशो हिमवति महागिरौ ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा तं नारदस्तोऽहिमवन्तं महाबलं प्रोवाच प्रीतिसं
विग्नगात्रं रोमहृष्टमते ॥ २५ ॥ विभ्रमपादलेपाय विलोलकलितक्रमः चिन्तयामास किमिदं मयाल
मार्दशश्रिते ॥ २६ ॥ यदि पादलेपो नष्टो मे विलीनो हिमवारिणा शैलोऽनिर्गमस्थायं हरवासमिहागतः ॥ २७ ॥

मयूराणां केकाभिरत्यन्तपकेतानि नादिते ॥ २३ ॥ हंसहैः काकानां विशेषैः कोयष्टिकाद्यैश्च मनोहरैर्निनादिते क्वचित्पुंस्कोकिला
नां कलैर्मधुरैः स्फुरैश्चालापैः श्रुतिहारिभिः कर्णप्रीतिदायिभिः ॥ २४ ॥ पुष्पफलानां नम्रगन्धेन वासितः सुगन्धिरनिलस्तेन वीजित
मातिते ॥ २५ ॥ स्वः पदस्मादिने गतिं गमने मतिं चाव के ॥ २६ ॥ न दृष्यते दोभूताः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य ॥ २७ ॥ विलीनो विगलितः प्रतिशये

हिमालयवर्णनं सर्गः ४

ततश्च किमतआह प्रयास्यामीति क्रियायानिमकर्मानुष्ठानात्मिकायाहानिर्लोपं तथापिगुरवेकर्माग्नीनांगार्हपत्यादीनांशुश्रू
षणादिकंचअत्रपर्वतेकथंकेनप्रकारेणकरिष्यामि इतीमंमहत्संकटंदुःखमागतंसमापतितं २९ नचातिरमणीयपर्वतदर्शना
ददूरंगमिष्यामीत्याह इदंरम्यमिति सत्कालग्राहोहृद्धिर्यस्यतयास्पृहयास्यामिभ्रष्टानांसंवत्सराणांशतैरपि ३० यतिरमणीयानिवस्तू

प्रयास्यामिक्रियाहानिमग्निशुश्रूषणादिके । कथमत्रकरिष्यामिसंकटंमहदागतं २९ इदंरम्य
मिदंरम्यमितियस्मिन्वरपर्वते । समाहारहिरहृतस्मिन्याख्यहृष्टशतैरपि ३० किंनराणांकलालापाःस
मेनाह्रानहारिणः । प्रफुल्लतरुगंधश्चघ्राणाभ्येतमच्छुति ३१ सवस्यर्शलसाचासुःफलानि
रसवंतिच । हरंतिप्रसभंचेतोमनोत्तानिसरांसिच ३२ एवंगतेमृपशेषयादिकोविन्ध्यापरे समम
मोपादेशेनमार्गगमनायगृहान्प्रति । मार्कण्डेय उ । एवंसंचिंतयन्विप्रोबभ्रामचहिमाचले अ
श्वपादौषधिवलोविस्मरस्वेपरमेगतः ३४ मंददर्शाथमंतंचप्सुनिश्रेष्ठंवरूथिनी वराप्सरसमहा
भागामौलेयाद्रूपशालिनी ३५ तस्मिन्दृष्टेततःसाभूद्द्विजवर्येवरूथिनी मदनाकृष्टहृदयासा
नुरागाहितत्क्षणात् ३६ चिंतयामासकोन्वेषरमणीयतमाकृतिः सफलंमेभवेज्जन्मयदिमां

मासेवनकाम्याह किंनराणामिति सत्वतिप्राभोति ३१ प्रसभंप्रसह्य ३२ गतेप्राप्तेउपदिशेत्शिक्षयेत् ३३ वैकल्यंदेहस्यपरमेदरू
ढेयं अश्वपादयोरोषधिलेपनंबलंयस्य ३४ मूलस्याप्यमंमैलेयामोनेयेतिपाठांतरेहृष्टात्मारिनादर्पेण ३६ नावमंस्यतेमानय

तावमरा

भैरवी :: ३३

प्रस्यातिरमणीयत्वं वृत्ती यंती स्वात्मनः सानुरागत्वं व्यनक्ति अहो मेति संबोधनार्थः ललितासविलासा गंभीरता जेनत्यं दृष्टे दर्श
नक्रियायाः अन्योन्यस्यानेन समदृशः कुतो भुवि स्यात् ४४ अन्यासादृश्यमेवव्यतिरेकपरिदृष्टार्थ निकथ्यमितिसादृश्याभावेविंतायो

अहो स्वरूपमाधुर्यमहो स्य ललिता गतिः अहो गंभीरता दृष्टेः कुतो स्य सदृशो भुवि ४४ दृष्टा दे
वा स्त्रियो देव्याः सिद्धगन्धर्वकिन्नराः कथमेको पि नास्त्यस्य नत्स रूपो महात्मनः ४६ यथाहमास्य
मध्येवमानुरागस्तथा यदि भवेद्भवेदत्र मयात्यक्तः अत्रुसंचयः ४७ यथेषमपि सुस्निग्धो
दृष्टिमत्यविपातयेत् क्रतुपुण्यान मन्ये मा मायै लोकेव नितानतः ४८ मार्कण्डेय उवाच एवं स
चिंतयंती सा दिव्यपा सिन्ध्र्परा श्वात्मानं दर्शयामास कमनीयतराकृतिं ४९ तां तु दृष्ट्वा
हिजसूनुस्ता रूपावर्ष्यिनीं सोपचारं समागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ५० कात्वं कमलगर्भाभे
कस्य किं वा करोषि सा ब्राह्मणो हमिहायातो नगरादरुणास्पदात् ५१ पादलेपापरे ध्वस्ते वि
लीनो हिमवारिणा यस्यानुभावाद्यातो हमागतो मंदिरे तव वर्त्मनि उवाच मौलेया हमहाभा
गनाम्नाप्याता वरूथिनी विचरामि सदैवाच रम्ये स्मिन्महाचले ५२ ॥

नकमवत्यं ४४ अयं यदि मयि सानुरागो भवेत् अनेनास्तलाभात्पुण्यानां साफल्यं स्यात्मनो द्योतितं ४७ एतदेव दृष्ट्पनियदीति
सान्त्वयां अतिहार्दं ४८ दिव्यपाविरस्वराः ४९ सोपचारं अभिवादनादिपूर्वकं ५० ५१ प्रतापभ्रष्टः अनुभावात्प्रभावात् रमणी

देवकेशेयमवेलिमावे ५

यशापि प्राज्ञापय ४५ तन्मयायं स्वात्मायितिकेन पात्रियूपं कृत्वानां समग्राणां कर्मणां ४६ हान्यालोपेन हानिर्न्न प्रोक्तमयं प्रशः स
ग्रमापवेरितगामपदः ४७ कर्म हान्या स्वात्मानात् प्राहितं देशाटनकौतुकं स्वात्मानं च विन्दति प्रशस्यते शतिन सूयते प्रवासः देशाटनं
देभीरुमेमम देशादर्शनकौतुकमयवाधमयरायपोगं भवति अपराधेन तत्र पानुष्ठाने ४८ प्रत प्राहसनः तितिक्षतः तिष्ठेः

सा हं त्वद्दर्शनाद्दिवकामवैकल्यतां गता । प्रशाधियन्मया कार्यं त्वदधीनास्मि सांप्रतं ४९ प्राप्तस्य-
येमां पापेन गच्छ यानि नेगेहं भुवि स्मिते तेन समाचरल मेहोमिनेभवेत् कृत्स्न कर्मणां नित्यनैमित्ति-
कानां तु हान्या हानिर्द्विजन्मनः भवत्यतस्त्वं कल्याणि मग्रमुद्वमानितः ५० प्रशस्यते न प्रवासो प्रा-
स्त्वणानां कदाचन अपराधं तु मे भीरु देशदर्शनकौतुकं ५१ सती गृहे हि ना गृहस्थो नित्यनित्यः सर्वक-
र्मणां नित्यनैमित्तिकानां तु हानिरेव प्रवासिनः ५२ सात्वं किं बहुनोक्तेन तन्यायं कुरुष्व मध्येम यथा
न लंघितस्य धर्मपणामि तिन मूलयं ५३ वदुधिस्यवाय मैवं ब्रूहि महाभाग मा भूत्ता दिवसो मम
मायहि मम यत्र त्वं निजं गेहं न पेक्ष्यसि ५४ इत्यरेभ्यनरः स्वर्गीयतो न द्विजसत्तम ततो वयं परिभ्रमा
निष्ठाम तन्मयात्ययम् ५५ सत्वं सद्य मयाकांतकांतेवतं द्विनाचले रममाणो न मर्त्यानां वा स्थवा

संपादने ५६ बहुनोक्तेन किं प्रत्वं सात्वं तत्रयाकुरु प्रतन्लंगनेनप्रस्तयाते ५७ यत्र यस्मिन् दिवसे मां परित्यज्य निजं गेहं गमिष्यसि ५८
यतोयस्मात् इतो स्मात् हिमालयात् स्वर्गोरम्यतरो न भवति ततस्त्वत्सादेनो वयमस्मत्रसः स्वगालयं स्वर्गं पतिमस्यग्रहं हिमाचलेति
ष्ठामो नाम पाकं तत्रैव तवापि स्थितिर्योग्यति ५९ कांतेरम्य मर्त्यानां मरणधर्मिणां वायवानां कर्मणां तत्स्मरिष्यसि प्रधीगर्थे

भा पु
टी
२२७

तेनभं ॥१९॥ कृष्णेभुरेमिसुंवात्रे ॥१०॥ शख्यातसंग्रसिनग्रासीनस्यातिष्ठतइतियावत् ॥१८॥ यौवनस्तोपवयोहरिः ॥१९॥ कलेमधुरे
उन्मनाउत्कंठिता ॥९॥ मामास्तुःतीःमास्पृशः कृष्णयासहगमनाययाविनाभंवनमध्येवकामाकांमामामभ्युपेषि स्व
नयवउक्षेदृति योगणमामंस्त्रगाम् ॥२॥ हृदयमस्याद्विकंसाधयामरत्तौक्लुनेशश्वतानसंयाहलोकस्यच्छसिंदसति किंचनैवोकामे

स्तनोवस्त्राएपलंकायाभ्भस्यभोग्यानुलेपनं शाम्याम्यवनस्याहेनेसमुरोवशगाकृता ॥१९॥ वेश
वोणाहसंगीतेकिनराणांमनोहरे श्रृगालादकरीवाद्यमंहोमम्पदकेभवि ॥१॥ मनोभिलषिता
शाख्यासंगयमनुलेपने इहसनोमहाभागष्टरहेकिंनेयिकेनिजे ॥१०॥ इहसनोनैवनरकदाविने
भविष्यति विरुपनामियंभूमियौवनोपवयमत्त ॥१८॥ इत्युक्त्वासानुरामासासहसाकमलेक्ष
णा आलिलिंगमसीदेतिष्ठुवंतीकलमुन्मना ॥९॥ कलमणउवाच मामास्याशीविनाभयउद्भवः
सहेशलव मयामयायविनानवनमध्येवाभ्युपेषिमां ॥२१॥ साधमानंदनेहृदयंलोकाप्यच्छाति
शाश्वतान् त्रैलोक्येमनहरविलयमूढपतिष्ठित ॥१८॥ वरूमिमवाच किंतेनाहेषिनारिपरमणीयो
नाकोगतिः गन्धर्वविद्याधरादीसमकाधीष्ठाहिकलव ॥२१॥ श्रामणाउ अथोहागगाहृदयासायाःसन
नेमत्वयाग्रयः रम्यममाधिशरणवैदीविष्णुरिणोप्रिया ॥२५॥

नदरीवलंशुशोभासाङृतिःसम्यगाहिसमनुपतिष्ठति आदिमाजायनेहृषिहृदिश्वरत्नेनतः प्रणाश्नितिकमिणाहृदयेप्रतिपिंनेपतिहाणा
गनम्मभूढिपतनंनमानीपसामभिप्रायंसंवोधने ॥२१॥ शरणिशरणमशिर्हृदिविष्णुरिणोहृमादिविहरउक्तावेदीपतनभूमंममाशिये तिनं

सिद्धिमवसहीतिकावली ९

227

श्रद्धावान्गुणादयादयः शर्वीकाः ने षामादौ गुरोः गुणादयानामानि यामण श्यांदयो मदूर्मपालकेनिसाकृतेमेवोधनं ११ सान्तनिद
यामदहेदर्शयेमाहू तावृहिगुरुकेति श्रीतिमतोप्रेमश्रुक्ता मिथ्याप्रसते १० उपचारादारोपात् ११ श्रुतान्प्रदेशात् १२ शस्पेनयोग्या
भूयेन भोगप्रयोगनायेचेष्टाक्रियानन्नयने नाहशीचेष्टावेरलोकेकेशमयउःखायेप्रत्यपरलोके प्रफलाप्रदा नरकादिविपरीत

बद्धाञ्जलिरुवाच श्रद्धावान्गुणापेहितेषामादौ दयाहिन नाकरोषिकथं ननेमयिमदूर्मपाल
के ११ मोहितुष्कृतनतोवर्ममनत्याशीतिमतीनापि नेनहतामदूर्मिथ्याप्रसोदनममानव १० वा
ललाणउ यदिप्रीतिमती सत्यमेवोपचाराद्बोधिमो नेउपायेसमाबल्लपेनयामिवमालये ११ बद्ध
धिम्नवाव निजमालयमप्यस्मादवामाप्यमसंशयं सत्यकालेमया पासार्थभुक्तभोगान्नउलंघा ॥
म्रालणाउवाव नभोगार्थायायविप्राणांशस्पेनेहिवद्धंपिनि इहकेशायविप्राणांवेष्टाप्रेत्याफलप
दा ॥ बद्धाञ्जलिरुवाच संसारेणत्रियमाणायाममकृतापराधे प्रत्युतैवफलंभाविभोगाम्याप्य
नन्मनि ॥ एवंवहृयमज्ञेनतत्वोपचयकारके प्रत्याख्यानादहंमत्तेनेवपापमवाप्स्यसि ॥ म्रा
ललाणउ यदर्थंपनाभिलषेदित्मजुरुरवोमम नेनतोनाभिपाश्वामिकाम्ंविलयश्रुवच ॥

फलप्रदा ॥ संसारेणपालने ॥ एवंवसतिहृयमज्ञेनम्नूर्वस्मोकोक्तमिहभोगः परत्रमत्राणजंउत्रपनवोपचयकारकंइहहिका
के प्रमयाउष्टानेममरणेनववपापाविर्भावसेनचवनरकादिपातेनमहानर्थउपचिनोतीतिममत्राणमेवनवपुकृतम् ॥ का

संपर्वाकोति नयविलातांपरिकलाकोसंपायाकारोरि ॥

228

सहितानां स्वधर्मदारार्थाविशेषवणिक्कानां संकटयतितानामपि स्वेष्टदेवनारदं नीतिनान्यर्थैणाह इत्यकेति महान्भागो भाग्यं
भ्रंशयति: श्रेयसहेन स्वधर्मस्वगुरुवाक्यावलनं रूपं पश्य गयाशुनामध्यमयावाचा ॥१४॥ योनिः कारणं नाम तेनान्यस्मात् ॥१५॥ यु
ष्माकमग्नीनामाप्यायनान् श्राद्धं तिमतेमात्राप्यायितो देवाद्युष्मासस्माहीनां हेन वायं वेति सस्याह्यमादेनौवनोपापादेहि
तं जगद्भवति समां लभते नास्यतः नामस्याकृतार्थिकाल्पितो हेतोः तथा वस्त्रतिः श्रेयो मास्ताद्भूतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति

मार्कंडेयउवाच इत्युक्तासमहाभागः स्पृष्ट्वापः प्रयतः शुचिः प्राहेदं प्रणिपत्याग्रे गार्हपत्यमु
पांशुना ॥१४॥ भगवन्गार्हपत्याग्रे योनिस्त्वं सर्वकर्मणाम् ततस्त्वाहवनीयोऽग्निर्दक्षिणाग्निश्च
नान्यतः ॥१५॥ युष्मदाप्यायनादेवा वृष्टिसस्यादिहेतवः भवंति सस्यादखिलं जगद्भवति नान्य
तः ॥१६॥ एवं त्वत्तो भवत्येतद्येन सत्येन वै जगत् तथाहमपि संगेहं पश्येयं सति भास्करे ॥१७॥
यथा वै वैदिकं कर्म स्वकाले नाग्निकं मया तेन सत्येन पश्येयं गृहस्थोऽयं दिवाकरे ॥१८॥ यथा
च न परद्रव्ये परदारे च मे मतिः कदाचित्साभिलाषाभूत्तथैतत्सिद्धिमेतु मे ॥१९॥

सिद्धिमेतु मे ॥

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ॥१६॥ एवमग्निनं त्वं विमृश्य पुनर्देवस्य स्वस्य संकटविमुक्तये प्रमाणभूतमुपस्थापयति
एवमिति येन सत्येन त्वत्तो जगदेतद्भवति यस्मात्तस्मात्तेनैव सत्येन प्रमाणेन यद्यागृहीतेनाहमपि स्वगेहं पश्येयं यस्मिन्नेव लिङ्गे आ
करे सति प्रनष्टमिति ॥१७॥ स्वकाले प्रतृष्टान समये नाग्निकं न त्यक्तं गृहस्थः सन्नस्मि न्यहितस्मिन् ॥१८॥ एतत्स्थाल्मी यच्छूद्रगामात्मकं वा

क्रनसमतिनमोध्यायःसन्निधानैनैकस्म १ तेनाग्निनाग्रधिष्ठितप्राग्नितःसप्तालसाःप्रभामंडलस्यमध्यंगछतीतिनयावदेपयत
प्रयातयत् हव्यवाड्ग्रग्निः २ तस्यावह्यिमाःसप्तरामनेतेनाड्ग्रूपेवह्निनाविष्टरूपेदेवयोषितोऽस्पृश्यः ३ यथाश्रूर्वमागमने

इतिमार्कंडेयपुराणेस्वारोचिषेमन्वंतरेस्वारूणपाप्सरःसंवादोनामषष्ठमोध्यायः ६१ मार्क
ंडेयउवाच एवंतवदनस्तस्याद्विजधूजस्यपावकः गार्हपत्यःशरीरेतुसन्निधानमथाकरोत् १
तेनवाधिष्ठितःसोथप्रभामंडलमध्यगः प्रदीपयतदेशमूर्तिमानिवहव्यवाट् २ तस्यास्तत्र
ततोतत्रताड्ग्रूपेद्विजन्मनि अनुरागोभवद्विप्रपश्यंत्यादेवयोषितः ३ ततःसोधिष्ठितस्तेनहव्य
वाहेनतत्क्षणात् यथापूर्वंतथागत्वाप्रवृत्तोद्विजनंदनः ४ तगामवत्वराग्रूकस्तयादेवाभि
वीक्षितः श्रांतदृष्टिपाताम्नत्वेणानिःश्वासोत्कंपिताधरं ततःक्षणेनैवतदानिजगेहमवाप्यसः
यथापूर्वंहिद्विजश्रेष्ठश्चकारसकलाःक्रियाः अथसावाप्यसर्वांगीतत्रैवासक्तमानसा निःश्वासपर
मानिन्येद्विजशोषतयानिशा निःश्वसंत्यनवद्यांगीहाहेतिरुदतीमुहुः मन्दभाग्येतिचात्मानंनिं
दितमदीरेक्षणा ६ नविहारेनचाहारेरमणीयेनवावने नकन्दरेषुरम्येषुसावबध्नतदारति ५
प्रस्खलिते ४ श्राहष्टिपातातहष्टिपातमभिध्याय:निःश्वासेनोत्कंपितोधरोयथाभवत्तिनथा ५ यथाश्रोक्रंवेदेप्रोक्तमनतिक
म्य सावह्यिनीनत्रैवचास्तरापवासमंक्सानुरागंमानसंयम्याःदिनमच्चास्तणदर्शनपात्रस्पशेषं १ इतिसप्तास्मिका ९

मा० पु
टी
२२९

229

रममाणोक्रीडमानेस्त्वर्गेर्हि इपदंकदाभवेयमितिदोहदं तेनजातलगेन ॥ ७ ॥ हृष्टेनदोषप्रुक्तेनदैवेनबलात्कृतममसनीना
नदबोहकचेति सनाहृशोमहात्माजनोमिममदृष्टेगोचरेकवप्रामशनिदेवस्पर्शविलासितमेतत् ॥ अथप्रसिमहनिसंग
स्वरं त्रिपयिष्यतिनाशयिष्यतिपतोदुःखेनसोढुंशक्यः ॥ ९ ॥ पुंस्कोकिलस्वनिनादेनकूजितेन प्रलंपपीनम् ॥ १७ ॥ तथा

वकारमममाणोवचकवाकयुवोस्तराम् मुक्तानेनवराशेहानिनिर्दनिजयौवनम् ॥ ९ ॥ का
गताहमितंशैलंदृष्टदेवबलात्कृता कवग्रामःसमेदृष्टेगोचरेनाहशोजनः यथयसमसराभा
गोनमयासगमेष्यति नतकामाग्निरवपयंमोतिपयिष्यतिडःसहः ॥ ९ ॥ रमणीयमभूयव
पुंस्कोकिलनिनादिते तेनहीनेनदैवेनदहनीवायमामलम् ॥ ११ ॥ मार्कंडेय इत्येसामदना
विष्टाजगाममुनिसत्तम वद्धेपेवनदारागुलस्यास्तस्मिन्यनिरतां ॥ १७ ॥ कलिनीमागत्यवंसात्र
शबोलिराकृतः तथापूर्वमभूत्सोयमतदवस्पदर्शता ॥ ९ ॥ संचिंतयामासतदाकिंन्वेषागजगामि
नी निःश्वासपवनात्तानामिरावयववरोयती ॥ ९ ॥ पुनिशापतनाकिंनकेनचिक्किविमानिता
वाष्पवारिपरीक्षिप्तमिपंपमेयनामुखे ततःसदध्यौसचिरंनमर्यकोतकाकलिः सानवाम्प्र

शवोप्ततममगये: समपक्षतयम् ॥ १८

निराकृतःप्रमाष्यातःप्रभूत्सर्वंमयमंतदवस्थांविरहेणग्लानोतो ॥ ७ ॥ किंचितिवितर्के निःश्वासपवनेराम्लानानाग्लानातनाद्दना
किंविमानितानाश्रवमताकिंशहोविनकें पतोयस्माहाष्पवारिणापरितःक्लिन्नमार्द्रीभूतंमुखंधारयति ॥ ७ ॥ दध्यौध्यातेनालोवि

नवनृगमयोर्वानामवनगवसीमक्रमहिमा यथानयंचवामसंगमेस्य

१८
२

२२९

हेमन्नेनेनहिंसायविशेषेणतावाभार्ग्येभौगपदेनमिथुणएवकर्मभिः उराकृतैः पूर्वजन्मनुष्ठितैः ममैतदुपपादितंसाधितंसाधुसम
क् ॥१९॥ एषावदूषिनीतिराकृतवतीयमाख्यातवतीयाप्यालभ्या ॥२०॥ तवैवेसतिमायायातदुपपादितिम्यपिग्रसन्दिग्धनिःसंशय
१ यदस्यते कालेनकालातिवादनेनाकिं तत्त्वालराणदूषयारणंकरोमि ॥२१॥ आत्मप्रभावेणगान्धर्वामायायावचारविजनदार

पुनःसविंतयामासतहिंसायममैवकालिः ममैवोपपादितंसाधुभार्ग्येरेतनुराकृतैः ॥१९॥ मयेवे
षासानुरागेणावद्भुशःप्रार्थितासती निराकृतवती सेयमघयाप्यामभविष्यति ॥२०॥ मानेषमान्
गगेयंतयनदूषयाविति रेयतेमथसान्दियं किंकालेनकरोमितत् ॥२१॥ मार्कण्डेयः आत्मप्र
भावेणततस्तस्यहृपोद्विजन्मनः कृतावचारयत्ते तामिषणासावदूषिनी सातेदृष्टावरागेहाकिं ॥२॥
विस्फुललोचना सभेतस्माहूतत्वंगोपसीदेतिपुनःपुनः तथात्मवानसंदेहःपरित्यक्तामिनीवि
ते तदायमेः कष्टतरःक्रियालापोभविष्यति यथासमेत्यरब्धोऽस्मिन्महाकल्पतिरुर्वै ममतिशाण
नेधर्ममवश्यंप्रतिपत्स्यसे ॥२२॥ प्राग्बुधः सावशेषमेवूनमालिमहामते नितमस्तेतनूतेतहृदया
ह्लादकारकः ॥१९॥ कालितवाव किंकरोमिक्रियाहानिर्भवेत्स्वसतोमम तमप्येवविधंवाक्यंवी

निषण्णाश्रासीना ॥ तेकलितदर्शनवशात् किंचित्कंदर्पवेनेनप्रालस्येननिरस्तत्वात्संदेहकृतेविकसितेलोचनेयसासम
गयसंगम्य ॥२३॥ त्यक्तवेपरित्ता तवगेहेकष्टतरोनिद्रःखदः ॥२४॥ यद्यप्येवंतथापिधर्मपास्यसेवेमाद मयेति प्रवस्यन्तिः
संशये ॥ निहृतः प्रत्याहृतः ॥१९॥ प्रत्यासिनदीसतत्त्विष्णुः एवंविधंममदिशाणांतंधर्ममिमादिवाकम ॥ ॥

ततस्मात् यदहं ब्रवीमि तत्त्वं यदि करोषि कृतथे स्यादस्य १८ घ्रनाशंकमसंदिग्धं १९ इति सापादे काले मायायाविरमितत्वाद्दति
समये स्वात्मनो दर्शनं तया सह प्रतिबद्धकालि गाह् नात्मसंभोगसमये इति संसर्गः संयोगः हे सम्भूः ३ संयथास्यानयो ३(ग्रा

तदहं संकटं प्राप्तो यद्ब्रवीमि करोषि तत् यदि तत्संगमो मे स्यात्त्वया सह तत्त्वया १८ वरूथि
न्युवाच प्रसीद यद्ब्रवीषि त्वं करोमि तत्तन्मया ब्रवीम्यतद्दनाशंकं यत्कार्यं मयाधुना १९ क
लिरुवाच नात्मसंभोगसमये द्रष्टव्योऽहं त्वयावले निमीलिताक्ष्याः संसर्गस्तव सुभ्रूर्मया सह २०
वरूथिन्युवाच एवमस्तु महं नैव पश्येयं सितयास्तु तत् मया सर्वप्रकारं तव शोध्यं यत्तवाधुना २१
इति मार्कण्डेयपुराणे स्वारोचिषे मन्वन्तरे कलस्वरः संयोगो नाम षष्टितमोऽध्यायः मार्कण्डेय
ततः सह तया सोऽथ रराम गिरिसानुषु फुल्लकाननरम्येषु मनोज्ञेषु सरःसु च १ कन्दरेषु च र
म्येषु निम्नगापुलिनेषु च मनोज्ञेषु तथान्येषु देशेषु मुदितो द्विज २ वह्निना पिहितस्यासौ
घरूपेण तत्सा श्रुति तत्प्रयोगकाले निमीलितविलोचना ततः कालेन सा गर्भमवाप मुनिस
त्तम गन्धर्ववीर्यतोऽद्रूपे विततनाग्नि हि तन्मनः ४ तं गर्भं धारयामास पितुर्वेश्मनि सा वरूथिनी विप्रर
पर्वतराजनिर्वातयाद्गीताविसर्जितः ५ ततो जज्ञे सुतं तस्मादूर्ज्वलमिव विभावसुः सर्वोचिर्मयया

द्विजः समतितमोऽध्यायः ५३४ दिव्याङ्गो गर्भग्रहणेनावदेवसंयोगस्मार त्तामिति सोपीतिकालिः तया वरूथिन्या
पीत्यामिहा ५ देशान्तरीयैरोविभिर्द्दीमिर्मिः ९ ॥

१ शशलांकनमांई: २ महामनाःउदारवित्तः ३ गिरिप्रस्थेपर्वतसानुनि ४ पनंस्वरोचिषं ५ वीरवाक्येअनेसतिविभाकिलो
पस्त्राषःकामभयवशात्स्वासनेयस्त्राहेयत्नेनछुतानितवीरितोत्रुविनात्यस्तराशीयचनत् ६ चारुपवनःसुतापोजातेनिशोषः ७

स्वरोचिर्भिर्यतोभातिभास्वानिवसवालकः ततःस्वरोचिरितिवैनाम्नाख्यातोवभूवसः १ ववृ
धेसमस्तभागोवयसानुदिनेनया शशीवश्रयथावालःकलाभिःशशलाञ्छनः २ सजग्राहध
नुर्वेदंवेदान्विद्यामहामगाः प्राप्तवांश्चमहाभागस्सयौवनगोचरं ३ मन्दराद्रौकदाचित्सविचर
श्चारुवेष्टितः दृष्टवांकोनदाकन्यांगिरिप्रस्थेभयातुरां ४ त्रायस्वेतिगिरीसैनंसमानुदीपिकामब्रवी
त् माभैषीरितिसप्राहभयविह्वललोचनां ॥ किमेतदितितेनोक्तेवीरवाक्येमहात्मना ततःसा
कथयामाससाश्वासंतेयमुक्तानात्र कन्योवाच भुहमिन्दीवराख्यस्यसुताविद्याधरस्यवै नाम्नामनोर
माख्यातासुतायोवारुपवनः ५ मन्दारविद्याधरजासखीममविभावरी कलावतीचाप्यपरासुता
पारस्यवैमुनेः ६ ताभ्यांसहाहमायाताकैलासतटमुत्तमं तत्रदृष्टोमुनिःकश्चित्तपसातिकृशाकृ
तिः सक्लान्तकण्ठोनितरांनाहरयातातितारकः मयापहसितःक्रुद्धःसतदामामशापह ७ तामहा
मस्वरःकिंचित्किंचिन्नतापरपल्लवः नयावहसितापस्मावनार्थेरुतापसि ८ तस्मात्तामविरेणो
वरात्मोपहरिष्यति इत्येवशापमस्त्रयोध्यांसन्नतिभ्रांसिनोमुनेः ९
पारनाम्नोमुनेः ७ ८ हरयातोतितारकश्चतिकोटरातः ९ तामतामोनितामस्वरश्चतिमुनिविशेषणं लवसर्पशापवाक्ये १ १८

मा७
टी
२३१

ज्ञात्वारूपंतपसिस्थितंतंधिकशतयोगेद्वितीयायामवांमार्गेप्याह तेन त्रिभिः १९ तां तेः तमायाज्ञास्यहंयतिस्म २० अंगे शरीरे तपोयस्या
यत्तानुरागपश्चात्तापमाने नंदतोगर्जनेन २२ तृतीयं दिवसं कालात्मं तस्य योगे हि तृतीया अस्मादत्तमस्तस्य पतिकरोमीत्याह अस्याश्र
मस्थितिः तदयत्नारहस्यता २३ अस्मात्सकाशात् नवसंप्रदायमहिंतिंदर्शयति प्रासादस्मादिना २४ मन्मातुः पित्रे आमामहा

ऋषिकेशाल लक्ष्मणस्वांमासद्वं तेनेति निखिलं तपः अमर्षेणैव कोऽसि तपसा नातिकर्षितः १९
तो मासद्वयं ज्ञात्वा लक्ष्मणे कोपसंयमनेन तपः पतत्कुण्डाददेशापेनपारश्चमितद्युतिः २० पञ्चमः
ऋषभमर्थ्येणाभाव्यमस्यास्तस्यालयः तपोऽलेख्यैव सञ्ज्ञातेन यथोक्तेनेन तत्त्वलात् २१ ममाप्ये
वमहदत्तः सप्तपैतिपतातृगं तस्मात्षिमहानंदतमस्माहैरतिगर्जितः २२ तृतीयमथ
दिवसे पञ्चमे षष्ठेन प्रजानाति अस्तुगामसमस्तवमस्तदयज्ञाहमथाने २३ तेऽप्यपश्चामिमां रत
रतसोमात्मरहाद्युते यात्यात्माथेमवस्यातेस्वयं रुद्रः पिनाकधृत् २४ सायंभवो वसिष्ठा
यो महवर्णायदत्तवान् तेनापि दत्तं मन्मातुः पित्रे वित्ताद्युपायवे २५ प्रह्लादो हाहिकेस्ते पिम
पित्रे श्वशुरः स्वयं मयापि शिशिलितेवोरसकाशाद्धालयापितः हृदयं सकलास्त्राणामशेषाद्यु
नाशनं तदिदं गृहाणाशीघ्रमशेषास्त्रपरायणः तेनास्तरिः दात्मानेमनरातसमागतम् २६

यवित्ताद्युपायाय २५ सोऽपि मत्पितुः श्वशुरस्त्रिन्ताद्युपोमत्पित्रे गेहाहिकं गृहात् यपौतकं मत्पित्रे दत्ते पितुः सकाशात् शिशि
तेन गृहीतं २६ अशेषाणां सर्वेषामस्त्राणां परायणं साकल्यम् नहिवान् तेनेर्थानोजं काराद्देशः ततः तेनास्तहृदयेन २७ ॥

231

१८.१९ महाय भीतेन माया तरङ्गः २० यथा राजस पत्नीं दृष्ट्वा तनयस्य मनेर्वचनस्य संयमस्तु २१.२२ दृष्टां दर्शनेनिवेश्य संस्थाप्य

मार्कण्डेय उवाच ॥ न ययौ सकेनान्तं तेन वार्युपस्पर्शनेन तु । ब्राह्मणो ऽदयं प्राप्तान्सरस्वत्यां निव
वेशनम् ॥ १८ ॥ पतन्तस्मिं मन्ते रेवतं तन्न दासी भषणाकृतिः । मंदमानं महानादं मानं गामवसानिते ॥ १९ ॥
भयाभिभूता केशाणां संपे पितुर्न मे हिमे । महाय किंचिरे रोति सुवाणां तदद्दर्शसः ॥ २० ॥ स्वरोचिर्वि
नयामास दृष्ट्वा नैस मुपागते । दृष्ट्वा नेषव वचस्तस्य तथ्यमस्तु महामुने ॥ २१ ॥ जग्राह समुपेत्येनां
वरूथां सोपि राक्षसः । याहित्याहीति करुणां विलपन्तीं सुमध्यमां ॥ ततः स्वरोचिः संक्रुद्धः प्रोवाच
ति भैरवं दृष्ट्वा निवेश्य तद्दोर्दर्शाति निमिषेक्षणः ॥ २२ ॥ हाहाभिभूतः स तदा मानुषस्य निशाचरः ॥
प्रसीद ग्रामपतामसं संस्तुपतीं वचनमभाषत ॥ २४ ॥ मोचितो ऽहं त्वया शापाद दतिघोरान्महामुने ॥ प्रदत्ताद
तितीव्रेण ब्रह्ममित्रेण धीमता । अपकारी न मे त्वं तु महाभागाधिको परः । येनाहं मम दृष्टकष्टान्मम
शापाद्विमोचितः ॥ स्वरोचिरुवाच ॥ ब्रह्ममित्रेण मुनिना किं निमित्तं महात्मना । शापस्त्वं कीदृशश्चैव
दत्तःशापो महाभवतस्तथा ॥ २६ ॥ राक्षस उवाच ॥ ब्रह्ममित्रोष्टधा भिन्नमायुर्वेदमधीतवान् । जयोदशाधिकारेषु

अनिमिषेक्षणः निमेषरहितेक्षणः ॥ २२ दृष्टिदाहेनाभिभूतः २४ अतितीव्रेण अतितीव्रेणेन २५ २८ २० प्रथमशाखा

मा७ अष्टधा कायबालग्रहादिभिरष्टभिः प्रकारैर्भिन्नं यदाह कायबालग्रहोर्ध्वांगशल्यदंष्ट्राजरावृषान् अष्टावंगानि तस्याहुश्चिकित्सा
टी नेषु संस्थितेति शांतिकपौष्टिकामारणमोहनादिभिस्तपोदशाभिः शिल्पिकौशैः प्रकरणैरुपलक्षितं आथर्वणं वेदं यः पश्यात्यर्ववेद
२३२ मधीतवानसि जगे ४८ अस्याः कन्यायाः जनकः पिता खड्गिनः खड्गोऽसिर्यस्य ४९ ५० ५१ अत्र तपोनियेन नानेरोग्यादितदेहेन ५२ अतरा

अहं चेन्दीवराक्षेति ख्यातोऽस्या जनकोऽभवम् विद्याधरपतेः पुत्रो नलनाभस्य खड्गिनः ४९ म
या च याचितः पूर्वं वलमित्रोऽभवन्मुनिः आयुर्वेदमशेषं मे भगवन्दातुमर्हसि ५० यदा तेव
हुशो वीरभद्र याचनं तस्य मे न यदा दायाविनो विद्यामायुर्वेदात्मिकां मम ५१ शिष्येभ्यो ददतस्त
स्य मयान्तर्धानगेन हि आयुर्वेदात्मिका विद्या गृहीताभून्न दानच गृहीतां यो न विद्यां यां मामे
रक्ताभिरेतरा मनानिहर्षा स्वभवदा सातीव पुनः पुनः ५२ यन्मभिज्ञाय मा ह्यस्मात्तस्मान्निःकोपस
मन्वितः विकम्पिकन्धरः प्राह मामिदं परुषात्तरं रात्से नेवप स्मात्मे तयाहश्वेपुनरुमेते हृता
विद्याबहास्मश्रमामवत्ताय वैह्रूतः नस्मात्वं रात्सः पापमद्वापेननिराकृतः भविष्यसि नसन्दे
हः सनराद्रेणदारुणः ५३ श्रुत्वैकेप्रणिपातायैरुपचारैः प्रसादितः समामाह पुनर्विश्वस्तस्तत्क्षणान्मुउ

मधोऽश्रुमासनावत् ५२ यन्मभिज्ञाय श्रवसन्यायहासाद्धेतोः कोपवशाद्धिं कंपिनी कन्धराग्रीवायस्य पतषा तं दारुणावर्णो ५५
अवतायप्रनाहत ५५ निराकृतनाभिराकृतः दारुणः क्रूरः ५८ तेनमुनिनाऽस्मके सति मद्गुमानसः खड्गाक्रूरविनः ५० ॥ २३२

५८ सम्प्रपन्नस्त्वादिनमिक्षत्रविरवादिषुःस्वाहमतरोहेनिशाचरस्तेगतास्मि नसममयाछेहोसन्निघापितमस्मरोषिबोतानलेननापि
नस्म ५९ संतोचेतनोग्निप्रिष्टानेस्वाते ५६१ ग्रतीक्ष्णशृङ्गासा ननसस्मान्मने: ५१ दिविभवैरिवैरमवैरैवैस्तैरुस्ललः पुराणांवपुर्गोधर्वं
यन्मयोक्रमवर्णनहाविगंधर्वनामधा किंनवेगात्ससोभूत्वापुनःस्वयाश्यसेवपुः ५८ नह्यस्य
निर्घ्यताकृहुः सम्प्रपन्नविरवादिषुः निशाचरत्वेगतासिनदस्वानलनापितः ५९ पुनःसंतामवाप्ये
नामवास्यामितिनेवपुः नद्येवस्वमपिष्टानेलोकेगन्धर्वमस्तिने ५१ सोऽहनयामहाभागमोलितेन
स्वान्तदारुणात निशाचरत्वाद्यहीरतेनमेप्रार्थनाऽरूरु ५२ इमानेननयाभार्यामपञ्चामिप्रतोक्षते
ग्राप्रुवैरस्मसकलस्वंहागोपोमयानन: मुनेःसकाशान्तेषामलेशृङूतिषमहामने ५३ माकेतिष
गस्मकापरहोविद्यासनदिव्यामनोज्ञलः स्वम्भूषणपरेदिव्येपुराणांवपुराश्रितः ५४ इमाविद्यान
नःकन्यासदानमुपचरूमे नमोहस्मानदाकन्यानमितारस्वरूपिणी पुनरागोममाप्यवनानाली
वमहात्मानि दर्शनारेवसन्नातोविशेषणोपकारिणि किंवेषामेमखो मानमलकनेडःखपीड
ने प्रनानाभिलषेभोगान्भोक्तुमेतेनवेसमं ५५ गृहस्थैरपिनाशक्याकर्तुमिस्थनरशंसना स्वभा
वकाविनेमोहरूपयोविक्लरिष्यति ५० सोऽहंयथानेडःखोनेमन्स्कनेकमकेपितः नयाश्यामं
हेहं ५१ ननितारंतनकंस्वरूपिणंगंधर्वरूपधारिणं ५५ पत्रासावेतिहेमरवोमनस्कनेमदर्यनाभिलषेनाभिलषामिसमेसह ५९
स्वभावतःकाठिनेरपिपुरस्वैरपिनशंसनापाहश्वंकपरंवा ५० नडःखेनादेशाडःखपुत्रेपरमपितद्येवनयो:सखोःशोकाननलेन

सिनडुः खेनह्विकाननलानिता ५८ ॥

नाविंकलनलिता ५८

आयुर्वेदस्य प्रभावेणौषधाशीतानुरूपेण मद्विद्या नवेऽङ्गनाचे सम्यक् त्वत्स्वपतन २९ विधानेन प्रश्नादिमालिनीन उपयेमे स फला
न ८० पितरः स्वर्गशोकं परित्यज्य सा तथा पिता ८१ तद्व्याख्यानगदान्तरमिति शापेनाभ्यो गृहीतो योगशोकगलेनान्तरम् उखिले ९१

स रोषविदुवाच आयुर्वेदप्रभावेणानेकविधपूर्णानेवे साक्षेतवमहाशोकं समुत्सृजन्मम धर्म ७८
मार्कण्डेय उवाच ततः पित्रा स्वयं दत्तां तां कन्यां सविधानतः उपयेमे गिरौ तत्र स्वरोचिर्विश्वफलो
वनौ ९० रेमे तत्र तदा कन्या सा तत्पितावचभामिनी नगाम दिव्यया गत्या गन्धर्वः स्वपुरं ततः ९१
सचापि सहितस्तन्व्या नन्दाने तदा ययौ कन्यकापुरगतेयत्र तद्व्याख्यानगदान्तरे ९२ ततस्तयोः
सततं तेरोगहैरौषधीरसैः चकार नीरुजे देहे स्वरोचिर्विषयाजितः ९३ ततोऽति शोभने कन्ये
विद्यकेव्याधितः शुभे सकामे यातिदिव्यभोगविकाते तन्महीधरे ९४ इति मार्कण्डेयपुराणे
स्वारोचिषे मन्वन्तरे स्वरोचिर्विवाहो नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ६३ मार्कण्डेय उवाच एवं विद्युत्करो
गानकन्यकानेमुदायितेन स्वरोचिर्विषसुवाच ततस्मरणेव वचनं प्रभो १ मन्दारविद्याधरजा नाम्ना
ख्याता विभावरी उपकारिन्त्रमात्मानं पश्यह्याभिमतीह माम् २

गधौषधीनां रसैः काय नेत्रादिभिः रोगघ्नै रोगनाशनैः नीरुजेन निर्विदे ९३ व्याधिना बाधे: संकाशतविमुक्तौ निगिते विशोभागंस
कामा उद्धातीतिपकाशपुरके ९४ आदितपकसत्रतितमोऽध्यायः तासेका कन्यकाप्रोक्तवती १ हेउपकारिन् उपकारविधायि

सर्वेषांभूतानांरुतानिभाषाः अभिव्यक्तिमर्थपदवीं प्रसादेप्रवणः नम्रः ३४ कौमारात् आबाल्यात् ब्रह्मचारी ५ मधौवसंतेपुंजिक
स्थलानामाप्सरा अभ्याशमभ्यर्णं प्रख्याताशास्त्रआकारितेपि ९ कामस्यवैकल्यतांवाध्यनेपाठान्तरेकामेनवैकल्यतांवैधर्य्यं ०स्था
नेदृष्टैःश्वापदैःसंकुलेआहृतेसंकुलेवा ८ अहःस्तयेराशिरिन्नेनेपाठान्तरे अहःस्तयेराशाआप्यायमानायोष्यमाणा ९ सोमस्यक(

विद्यांचैवमयादास्यामिसर्वभूतरुतानिते यथाभिव्यक्तिमेष्यंतिप्रसादप्रवणोभव ३ मार्कंडेयः
एवमस्त्वितितेनोक्तेप्रभेजेनस्वरोचिषा द्वितीयायानतदाकन्याप्राहदेववचनमब्रवीत् ४ कौमारब्रह्म
चार्यासीन्मातेनाममपिता ब्रह्मर्षिःसुमहाभागोवेदवेदांगपारगः ५ तस्यपुंस्कोकिलालाप
रमणीयेमधौपुरा आजगामाप्सराभ्याशंप्रख्यातापुंजिकस्थला ६ कामवैकल्यतांनीतःसतयामु
निपुंगवः तस्यायोगेहमुत्सृज्यतस्मामरममहावने ७ विहायमांगतासाचमातास्मिन्विजनेवनेवा
लामेकामहीघृष्टव्यालश्वापदसंकुले ८ ततःकलाभिःसोमस्यवर्धतीभिरहःस्तये आप्यायमान
हरहोवृद्धिंयातास्मिसत्तम ९ ततःकलावतीत्येवममनाममहात्मना पृष्टेनायाःकृतंपित्रा
पर्वणाशुभानना १० ततस्माहंतदातेनयाचितेनमहात्मना देवारिणामलिनाख्यमस्तेमेयातितः

लाः प्रशस्ताप्रसवांविद्यंतस्मिन्कलावतीतिनामपित्राकृतं १० देवारिणाअसुरेणमुलिनाम्नाग्रंथकर्तनूतेन ११ इतिनिर्वेदात्इति
वैराग्यात्आत्मनोव्यापादनेमारणेउद्यताउद्युक्ता समाराज्ञायणा हेसत्तममुनिश्रवाःसत्तमइति १२

मा पु
टी
२३४

सतीवाक्यमाह माण्डव्यशीले १२ निधयः सर्वे महापद्मादयोनघ १५ देवन्तेयस्या विद्यायाः प्रभावेण निधयः आलोपालयिष्यन्ति तां महा
पद्मादिभिर्निधिभिर्नवभिः पूजिता पद्मिनी नाम विद्या १५ कृत्वा सा तां सा सती प्रसादे त्वत्प्रसादतः शुभ सुखः १७ स्निग्धया स्वेहयाह

माण्डव्यः सुभुमणीते महाभागो भविष्यति स्वरोचिर्नाम पुत्रश्च मनुस्तस्य भविष्यति १५ आलोकयन्ति
यथः सर्वे कारिष्यन्ति तव हस्ताः यद्यामिलाषितं वित्तं प्रदास्यन्ति चेत शुभे १५ यस्या वन्ते प्रभावेण वि
द्याया स्वोऽहं ह्यणमि पद्मिनी नाम विद्येयं महापद्माभिपूजिता १७ इत्याह मां द्वत्त स्वना सती सत्यपरा
यणा स्वरोचिस्त्वपुत्रं देवीनाम पुत्राय सादयिष्यति साहं यथा प्रसादायतो विद्यां स्वत्तश्च वपुः प्रयच्छामि
पतीत्वं त्वं प्रसादं सुखो भव १० मार्कण्डेय उ० एवमस्त्विति तामाह स तत्कन्यां कलावतीं विद्यावधीः
कलावत्यास्तिग्मं स्नात्वा मोदितः १९ जग्राह वनयोः पाणीं सततो सुमितद्युतिः नदन्त्वदेव
तर्पयन्तं सतीषु प्रसर सव १९ इति मार्कण्डेयपुराणे स्वारोचिषे मन्वन्तरे स्वरोचिषोद्भवो यपि
वाहोनाम चतुर्थोऽध्यायः ११ मार्कण्डेय उवाच ततः स ताभिः सहितः पत्नीभिरमरद्युतिः रराम
तस्मिञ्छैलेन्द्रे रम्यकाननिर्झरे १ सर्वोपभोगा रत्नानि भूषणानि च निधयः सम्प्रा
प्ता: ऊर्ध्वमायशवर्तिनः २

सा १८ १९ आदितोऽहिस्मतितमोध्यायः स्वरोचिर्देवप्रभः १ पद्मिन्यानिधिवशीकरणविद्याया: २

नाम्नैव रत्नानाहरन्तस्तनिरत्नत्वंनातोनानानुछकृष्टंत २ करकान् कमण्डलून् ४ सुपिवासितेन सुरभीकृतेन सरुचिः सुरोचिः ५ शिलो
च्चयेपर्वते ६ नसन्ससर्वेभूतरूतन्नत्नाख्यापनाय हंसीवक्रवाकोमिथः संकथनमाह कलहंसीति ललितेन सविलासं ७ दयितामिः प्रि

रत्नेरेव स्नानं प्रलेकावालानां याल्लमनुलेपनं स्नानानन्निशुभ्राणि कांचनानिपयेष्टुवा ३ सौ
वर्णानि महाभाग करकाश्च भाजनानि च तथा शय्या विविधा दिव्यास्तत्र शोभिताः ४ एवं सर्वाभिः
सहितो दिव्यगन्धाधिवासिते रत्नमयत्रविभ्राजिभिर्भासिते वरपर्वते ५ नाथ्यापि सहतेनेन्यलेभि
रे सुरवंयुगमो रममाणा यथा स्वर्गे तथा नव शिलोच्चये ६ कलहंसी जगादेकां चक्रवाकीं जले
स्थितां नस्यता सांवललितेन सर्वं येव सहावती ७ यमाय मानिशुणापोयं यापयौवनगोचरः ८
यिताभिः सहैताभिर्भुंक्ते भोगाननुत्तमाभिता ९ संतियोवनितः स्रगाद्याल्लत्न्यानातिशोभनाः नग
मामस्वकाः पत्न्यः पतयश्चातिशोभनाः १ सुभीषकसुविकालाकांताः कस्माच्चिदीक्षिताः परस्पर
नुरागाद्वेदाम्पत्यं वातितुलं मे १ यमायद्दयितामीष्टो ष्मलाप्राप्यातिवल्लभाः परस्परानुरागोहि
यमानामेव नायते ११ एतान्निशम्य वचनं कलहंस्यास समीरितं उवाचनाचक्रवाकीनातिविस्मित

याभिः प्रियेर्यासितानभीस्मितान् ८ नातिशोभनानातिरमणीयाः पतयोसकानातिशोभनाः पत्न्यः शोभना १० दयितानामभीष्टो
निवल्लभः ११ नयतिशयेनविस्मितं कलहंसीचन्नाप्रयंमानसेयस्याः नास्तासापत्न्यमप्यनुज्झरिहरन्नान् १२ ॥

मा ३
टी
२३५

235

कलहंसस्य वचने ऽपूर्वपतीकमव कवाकीसवचनमुन्नरपत्तनयास्यापयेनीनस्यपन्थानं हूषयंमाह नायंपन्था इति अयंसरोविषे
योनभवतिपतोप्यास्यपा गैत्वयः संनिकर्षनः स्यानेयावावानिकालेलजानभवतिअयनिर्नेजोतोस्यकनस्यपथप्यनेमिमर्थः
अन्यथापियन्यनहूषयति अस्यामितिपदायंग्रन्थमेकास्त्रियंभुक्तेनदान्यपोर्हयोविषयस्यमानसंवतिष्ठतिअन्नः ऊतोयम
वमस्येमपंः १३ अनयोर्हनमाह विनानुरागइतिहसस्त्रियनस्त्रिनस्यानुरागपकास्मिनेवापिष्ठानेतिष्ठतिनानेकास्यदेश
ननपथयीतिमान्यमग्जोभार्यास्रमविताकथंमविष्यति १४ पडकंयन्योयंदर्पिताभीष्टस्मोर्हनंहूषयति पताइतिदर्पितो
वहूमः पतामस्याविनोदमात्रेकेवलंलीलामात्रमेव यथापरः परिगनः एयज्जनोरात्तोलीलाशोभामात्रमेवमूल्येनस्वीकृ

नायंपन्थापतोलजानानमहीसंनिकर्षतः अस्यास्त्रियमयंभुंक्तेनान्ययोरस्यमानसं विनानुरागय १३
कोस्मिन्नपिष्ठानेयतः सति नतोतिमीतिमानेषभार्यासमविताकथं १४ पतानदर्पिताः पतन्नेता
सोदर्पितः पतिः विनोदमात्रमेवेतायथापरिजनोपरः १५ पतासांपयभीष्टायंतात्किंगणानमुंवति
अलिंगनमपरांकोनाम्यातोवेकोनयास्मया १६ विपायप्रदानमूल्येनावक्रीतोस्यषमस्मवन् पवतेता
नर्हिपमसमेवद्वाभ्रतिष्ठति १७ कलहंसपतिर्येमाममप्यमाहमेवव यस्यैकस्यास्त्रियंविनेयमायाञ्च

तो

नोम्य्तमय्व १८ स्वरोविस्तभार्याणांप्रेमाशेपवाविकमेवोपमनंदर्पयति पतासामितिनिस्सोरदर्पितानोयपयंभतोमोशेव
हूभः स्यान्नअस्तमभवनाथालिङ्नननुनः पदायमपरामेकांकानामालिंगनितदेवायमस्यकोनयाथ्यानः सनुनदायेमुणः
परस्परंविरुद्वावस्थायास्मिननान् योगानन्यजाति पकन्नप्रेम्णाश्चेदयस्य अपायाणांकिंनेम्यजानितावापाणांकिनस्यजेति
अनोपमारोपमाअकयेनेषांप्रेमाविर्भावः १६ आरोपमायनमेवपासिद्दिमहस्यादर्शयति विषायप्रदानमूल्येनेतिअमयाभार्यै
याविषयाः सर्वभूतसनतात्मिकयाः प्रदानेनमूल्येनावेणायविक्रीतोदयाविनिपेमनगृहीतः अमयाचपयिनोविषयाः

गु

रा

२३५

ग्रतो यं भस्म दैवं तासाम मयं प्रवर्तते हार्दस्य परस्परैकयं ततं नामि सिद्धांतयति नहीति प्रेमवद्धीश्च यत्नीश्च नाहिसममेकरूपं तिष्ठति चलत्वा
दृष्टो मारकत्वाद्वा तस्य मौपचारिकमेव प्रेमेति ॥ प्रेमणः स्वाभाविकत्वे स्वात्मानं चक्रवाकी मार्जिकस्य हवर प्रेम निर्भयादृष्टांतय
नितकलं दृष्टीति मम पतिरं हवापि यन्यात त्रेदृष्टन मनूरूपं दृष्टन माहूय स्मातिय स्यस्वरूपस्य परस्पर मैन तत्स्वरूपा श्चेक चैव परस्परा
श्रेकतिष्ठनीत्यर्थः ॥ निशाम्य श्रवपार्थ संजाततज्ञः स्त्रीभूमनादि श्रवणात् दयावचा धारयत् ॥ तामिर्माधाभिः ॥ मृगीविशि
नष्टिमत्रिया याचोवनाप्यायते तत्स्नेराया त्काख्वकवकवायमानाः पीनाः पीवरा श्रवयवा अंगानि यस्य ॥ पीनांशुचेन विशारिणव

मार्कण्डेय उ॰ सर्वसत्त्वकृतत्त्रासो बलो विरपराजितः निशाम्य हृज्जितो दर्पो समम्मे बरिना हम ॥ ततो वर्षशते याते रममाणो महागिरौ रममाणः समंतालिटेदेशश्रुतोस्मृग ॥ स्वस्व
रूपीनावयवं मृगीपृष्ठाविहारिणी वाशिताभिः सरूपाभिर्मृगीभिः परिवारिते श्राकृष्ट
गापुष्टकाक्षिञ्चतोस्त्रास्ततो मृगाः उवावसनतोलम्बालतामार्गेनगम्यतो नाहंसरोविस्तङ्गा
लोनिचैवाहं स्वलोचनाः मिलनावरूवः संति ताहृशास्तत्र गच्छत ॥ यकामनेकानुगतानायथा
हास्यामयदजृते ग्रनेकाभिलषैवैको भोगहृष्टानिरीक्षितः ॥

नूर्यमाणं वाशिताभिर्हर्षयन्तीभिः स्वरूपाभिः स्वदर्शीभिर्मृगीभिः परिवारिते ॥ भाववशाहारकृष्टो मृगस्सांगेश्च यिंवना यश्चरस्कंतेश्च
गापुष्टकं याभिस्तास्तथा जिघ्रती ताः मृगीः मृगउवाव मूव मृगीणां लज्जामार्गेनाम्मम निधोभावस्यानुभावी कृतमातलम्बावस्वलः
गम्यतामिति मृगवाकां मृगीणां विसर्जेनपरम् ॥ सरोविहंशोभनत्वात्मानं नतोवृतिरेव यति नाहीमिति तत्स्त्रोलः श्रनमस्सवियथा
नेभाव मनुभावनापादकः रुस्वलोचनाः नाहृशाः सरोविः सहृशानिर्जनावरूवैः संतिश्रुतस्तत्रैव वानिर्जनसमाजगच्छत ॥ यथाहि
योवरूमनन्तगतनंदास्यापन यात्रुरूप्यस्यामि वहृत्तो सहाय कवमयी मार यकेति यकास्त्रीग्रनेकैः श्रुरूपैरनुगतापवंनेकः श्रुरु

बोधैकाभिः सौभिरनाशोभितौ मृगीविशेषविभाष्याभागानृत्य ह्रीं

भोगस्य परस्परमभिलषितस्यैव दृष्टत्वान्निरीक्षितो न तु प्रेम्णा १४ किंच धर्महानिरपि महानर्थः समापततीत्याह ग्रस्येति धर्म
क्रियाहानिः स्नानतर्पणादि तदाह सक्त इति ग्रस्य भार्यया सह सक्तः सन् सदैव तत्काले पितृस्य स्नानः कामेष्वासक्तः एतस्मात् ग्रस्या
सक्तत्वकालेऽप्यासक्तचित्तत्वं विरुद्धमिति चलत्वाद्धर्मक्रियाहानिरिति १५ एवं स्वरोचिर्विषयं समनुपालयत्फलितमाह ग्रस्येति ताह

236

ग्रस्य धर्मक्रियाहानिरहन्यहनि जायते सक्तोऽस्य भार्यया चान्यकामासक्तः सदैव यत् पञ्चदशे
ष्वलक्ष्मीलः परलोकपराङ्मुखः नैकामयत भर्ह्यवोनाहन्नल्पः स्वरोचिषा १६ इति मार्कण्डेयपुराणे
स्वारोचिषे मन्वन्तरे स्वरोचिरूपालम्भो नाम पंचमोऽध्यायः २१ मार्कण्डेय उ॰ एवं निरस्यमानात्मा हा
रिणा न मृगांगनाः क्रमात् स्वरोचिर्विरक्तात्मा ने समेने पतितं यथा १ भ्योगवकार च मतिं स तासां न्नु लि
संगम चक्रवाकीं मृगपोतं मां मृग वध्या ननुशासितः २ समेत्य ताभिर्भूयश्च वर्धमान मनोभवः आ
प्तिं स निर्वेद कथो रेमे वर्षशतानि षट् किं नु धर्माविरोधेन कुर्वन्धर्माश्रिताः क्रियाः भुंक्ते स्वरोचिर्वि
विषयान् सहताभिरुदारधीः ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः स्वरोचिषः विजयो मेरुनन्दश्च प्रभावश्च
महाबलः ४ ॥

शः स्वरोचिर्विरिचन्तयतेन्य ःपरलोकाम्परां न्नुखः कामासक्तत्वात् नैकामयत कोतन १६ विसमतितमोध्यायः पतितं धर्मभ्रष्टं १
चक्रवाकाप्रेमाभावनया ग्रोक ग्याल तत्रः मृगेण च भूरि मृगी पृष्ठानुगमनं मृतवक पोतक प्रातिमः ग्रत एव मृग वध्या चनुशासितः
निरस्तः २ प्राप्ति मत्रक्रि समभ्ये एवताभिर्निरस्तानि र्वेदस्य वैराग्यस्य कथायामप ३ किंनिति वैराग्याभावेपि धर्मप्रवणताति विशेष

प्राप्तोद्धारयत् ॥ पद्मिनीविद्यान्तनायैतस्य श्ररनिर्माणमाह पद्मिनीति सर्वान्भोगानुपपादयतीति सा पद्मिनी तया तेषां पुराणां
तस्याः पद्मिन्याविद्यायाः प्रभावेण ॥ प्रकर्षेणोन्नतगर्वैः प्रोत्तंगाकारशालाविशिष्टैनेपथ्यानां ॥ निवेशितं प्रतिष्ठापितं ॥ प्रतिश

मनोरमावविजयं ग्रामस्तै दीवराज्ञा विभावरी मिरुने दं प्रभावं च कलावती ॥ पद्मिनी नाम
पाविद्यासर्वभोगोपपादिका तेनेषां तत्प्रभावेण पिमावकेषु चरद्वयं ॥ प्रायोन्नविमयं नामका
मरूपेन गोपरि विजयाय कनायादीसद्दोषुरमन्नमन ॥ उदीच्यामेरुने दं चपुरीं ने रत्नवतीमि
ति ख्यातोच्चकारप्रोत्तुंगवशप्राकारशालिनी ॥ कलावती तत स्यापि प्रभाव स्यानिवेशितं पुरे
तालमितिरव्यातं रतिरागाय धमाश्रिते ॥ एवं निवेश्य पुत्र्यास्ता पुरेषु पुरुषर्षभः रेमेताभिःस
मेविभ्रमनोत्ता स्वतिभूमिषु ॥ एकदा नगतो रत्यं विहरन्त्र्यपकुंधरः चक्रधमनुरालोक्यवरा
हमतिहरंगे ॥ ग्रथाह काविरल्भेत्म लेन तदा हरिणागना मध्येवयाप्यतो वाणाः प्रसीदेति पुनः पु
नः ॥ किमनेन हतेनाद्य मामाशु विनिपातय नपानिपातितोवाणोऽन्ध्वान्तमोमेतापयिष्यति ॥
खरोविरुद्धः तेन शरीरस्यरुजमस्माभिरुपलक्षते किंतु तत्कारणं येन वेधयाणान्हा नामिच्छसि ॥

पिनाम भूमिषु ॥ ॥ हरिणांगनानामसृगी मध्येवनस्वभूतायां ॥ चुनेनलक्षीकृतेन वराहेण मयि विमुक्तेनार्थ्यपवफालिष्यतीत्य
भिप्रायेणाहतनयेति ॥ खरोविरुद्धतनमाङ्गः स्वाप्यदंरूगयमाह तेनशनमरुजरोगसहितं किंचितिविनर्कं हातेत्यक्तं ॥

प्रियविरहप्रवनिर्वेदहेतुरितिस्मृत्यादः श्रमाशिति कृतास्पदं कृतप्रतिष्ठं ३ हास्मिन्नोगे १८ अवस्थास्मिन्निति गृहिणोषि १० इतीतमिमार्थयामि
१८ पश्चुभिर्न यस्यां संयोगो नितरं देहस्मादृ त्वमृगीति १९ सा पतिते सा भिलाषं परिष्वजस्व आलिंगय प्रतिमानिताः अतिशयेन मानिताः सुते

237

मृग उवाच अमाभावमकृहृदये यस्मिन्स्नेहः कृतास्पदे मम तेन विना मन्ये शोषधं किमतः परं स्तोचि
रुवाच कल्लोनाभिलषन्नेकृ सानुरागा गासि कृत्वं वा यद्धर्मोमे निनान्याणि मन्यसि मनसेक्थवस्यसि ९
मृग उवाच नामेवच्छामिभद्रं तेन पापे मय्यहं तेमनः हृण्णाम्यसमतोमः स्वनयिता गोनिपाननाः १० स्व
रोचिरुः त्वं मृगीव नलोपार्गीनस्यस्वपयावयं कथं नयामसमयोगो महिषस्यभविष्यति ११ मृगु
वाच यदि मापतितेन निचेमयि तेमापरिष्वज यदिवा साधु विन्नेनेकरिष्यामि यथेष्ठसिते प्रतावर्ते
हेमवतामविष्यामतिमानिता १२ मार्कण्डेयउवाच आलिंगितततस्तोस स्वरोचिर्विहंगो यतो
नेनचालिंगितासद्यः साभूद्दिव्यवपुर्धरा १३ ततः सविस्मयाविष्टः कान्वमिति मभाषत साचास्मै
कथयामासप्रेमलज्जानतानना १४ अहमभ्यर्थितादेवैः काननस्याधिदेवता अमादनोप्याहि मत्वलपा
मोपिमहामते १५ प्रीतिमतमोमोपि सन्तं भूलोकपरिपालके तन्यमायस्यदेवानां वाम्यहं वचनादहं १६

ता १३ दिव्यवपुर्धरा वनिता १४ प्रेमणा लज्जया च जनाम्रतवाणिपव्रतनम् १५ अधिदेवता अधिष्ठात्रीदेवी १६ प्रीतिमत्त्वां प्रेम
पूर्वकार्या वदेवदामि वीरादिकोचवदिः १६ ॥

२५ शीकरैर्जलकणैः २०२८ २९ स्वरोचिषः सिद्धिहेतुं हंससंकथनमाह सचापीति ३० साभिलाषां सकामां पुनः पुनराभीक्ष्ण्येन
उपसंह्रियतां विरम्यतामात्मा मनः तेनेव ३१ ग्रामसंग्रग्राम्यांश्चरमं वयः पश्चिमं वयो वृद्धत्वे ३२ अकालो समयः न कोपीत्यर्थः नवहेतः

मार्कण्डेय उ० ततः स तस्यां तनये सर्वलक्षणलक्षिते तेजस्विनमिवात्मानं जनयामास तत्क्षणा
त् २७ जातमात्रस्य तस्यार्घ्यं देववाद्यानि सस्वनुः जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः २८
सिषिचुः शीकरैर्नागास्तुष्टुवुश्च तपोधनाः देवाश्च पुष्पवर्षं च ससृजुश्च समन्ततः २९ तस्य तेजः
समालोक्य नाम चक्रे पिता स्वयं द्युतिमानिति येनास्य तेजसा भासिता दिशः स बालो द्युतिमान्ना
म महाबलपराक्रमः स्वरोचिषः सुतो यस्मात्तस्मात्स्वारोचिषोऽभवत् ३९ स चापि विचरन्नेक
दा विहारी तिर्कैरे स्वरोचिर्ददृशे हंसं निजपत्नीसमन्वितं उवाच वचनं हंसो साभिलाषां पुनः पु
नः उपसंह्रियतामात्मा विरमेनं क्रीडितेन मया ३१ किं सर्वकालं भोगैस्ते ग्रामस्तैश्चरमं वयः परित्या
गस्य कालो भवतश्चापि जलेचरी ३२ हंस्युवाच अकालः को हि भोगानां सर्वं भोगात्मकं जगत् यतः
क्रियन्ते भोगार्थं ब्राह्मणैः संयतात्मभिः इष्टापूर्तानि च यथा भोगानां बुभुक्षमाना विवेकिनः दानानि च प्रय
च्छन्ति धर्मांश्च कुर्वते सदैव तेऽपि भोगानां भोगाः श्रेष्ठफलं नृणां विवेकिनो तिरश्चां वा किं पु

न सर्वमिति संयतात्मभिर्जितमनस्कैः ३३ भोगार्थमेव यागस्यैर्वांपर्माश्चिरिह प्रह्वानि ईश्पतरमाह इष्टापूर्तानीति पौरिकाः सुविकान् ३४

विषयावरुद्धबुद्धीनां विरुद्धं परमात्मानुभवपर्यालोचनमित्यतो भोगेगर्हां चित्ते वेत्याह भोगेष्विति आसक्तं तदेकनिष्ठं चित्तं येषां
तेषां परमात्मान्विता विशुद्धनिरुपाधिपरमात्मैकत्वानुसारिणी मतिः कुतः भविष्यति न कदापीत्यर्थः भवबन्धनेषु वेपुत्रवसंग
मुपेतानाम् उपगतानां च तत्र वैबन्धुम यथावरुद्धबुद्धेः प्रकृतस्य भवबन्धोद्भवो हृदयस्य ३६ नाहंसारं तानपथ्यपवद्धरुद्धेः
फलतीत्याह पुत्रेत्यादि सीदंति विशरारवो भवंति तत्र दृष्टान्तः सरसीति सरसो यः पंकार्णवस्तस्मिन्मग्ना जीर्णा जरठा वनगजा

हंस उवाच भोगेष्वासक्तचित्तानां परमात्मान्विता मतिः । भविष्यति कदा संगमुपेतानां च बन्धुषु ॥ ३६ ॥
पुत्रमित्रकलत्रेषु सक्ताः सीदंति जन्तवः । सरःपंकार्णवे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ॥ ३७ ॥ किं न पश्य
सि वा मे ज्ञातसंगस्य रोगविषे प्रवाल्यात्कामसंसक्तं मग्नं स्नेहाम्बुकर्दमे ॥ ३८ ॥ यौवनेतीव भार्या
संसक्तं पुत्रजन्मसु सरोविषामनोमग्नं स्नेहसंसारपाशेन कृतः ॥ ३९ ॥ नाहं सरो विलम्बस्य लोकशो
वान्तेचरि विवेकवांश्च भोगानामविलिहितोऽस्मि संप्रति ॥ ४० ॥ मार्कण्डेय उ० सरो विरेनदाकर्ण्य
नानाहंसः खगोत्तमम् प्रालयमार्यालपसे यथावेवनपावनम् ॥ ४१ ॥

यथासीदंतीत्यन्वयः ३७ विषयपंकावसादे सरोविरेव दृष्टांत इत्याह किं नेति सेहरूपवाम्बुसहितः कर्दमोऽनवालः ३८ तस्यैवया
कालो निर्णयकृतामेव प्रपातइत्याह यौवनेइति पुत्रेषु जन्मसुचव गृहं तेन नरकवंतो ३९ नवाहं सरो विविति सरूपतोऽनिषेधः ने,
न तस्योवेतिकियासोणां वशेणाधीनो वाहं जले चरितिहंसितन्सरुषेहृत्ति वहुलमिति सम्प्याश्रलक भोगानामिति कस्यवर्ते
मानेऽत्ययति पाठी ४० पतन्खगस्य हंसस्यारितवाक्यमाकर्ण्य कन्नानात रहृगोनिर्वेदोपम्यपवकारेणनप्रूर्ववदाकर्णाप्ययोधेतिन

उद्दालविवेकवतीपौत्रीहिदिर्यस्य ४२ आदितस्सप्तषष्टितमोध्यायः स्वरोचिषोपत्यंस्वारोचिषः १ तस्यमनोः सुताः भूपालाराजा

ततस्समानपोघोरंसहस्राणिरुहारथीः जगामसलोकानमलान्निवृत्ताखिलकल्मषः ४२ इति
मार्कंडेयपुराणेस्वारोचिषमन्वन्तरेस्वारोचिषजन्मनामसप्तषष्टितमोध्यायः ६७ मार्कंडेय उ. ततःस्वा
रोचिषंनामाद्युतिमन्तंप्रजापतिः मनुंचकारभगवांस्तस्यमन्वन्तरंशृणु १ तदन्तरेनयेदेवा
मुनयस्तत्सुताश्चये भूपालाःकौष्टुकेयतानादतस्त्वंनिशामय २ देवाःपारावतास्तत्रतथैव
तुषिताद्विज स्वारोचिषेन्तरेचेन्द्रोविपश्चिदितिविश्रुतः ३ ऊर्जस्तम्बस्तथाप्राणोदत्तोलिरृषभ
स्तथा निश्चरश्चार्वरीवांश्चतत्रसप्तर्षयोभवन् ४ चैत्रकिंपुरुषाद्याश्चसुतास्तस्यमहात्मनः
सप्तासन्सुमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ५ तस्यमन्वन्तरंयावत्तावत्तत्तद्विस्तरैः भुक्त
मथवानिः सर्वाहितीयंवैतदंतरं ६ स्वारोचिषस्यचरितंजन्मस्वारोचिषस्यच निशम्यमुच्यतेसर्व
पैः श्रद्दधानोहिमानवः ७ इतिमार्कंडेयपुराणेस्वारोचिषमन्वन्तरवर्णनंनामाष्टषष्टितमोध्या
यः ६८ स्वारोचिषद्वितीयंमन्वन्तरंसमाप्तम् ॥ ॥

नः २३४ तस्यस्वारोचिषस्यमनोः ५ तस्यमनोः मूर्तिर्वंशस्तस्यविस्तरैः याद्यंतरेतद्वंशसंभवैः ८ फलाभिधानपूर्वकमुपसंहरतिसरो

स्वारोचि १ आदितः अष्टषष्टितमोध्यायः ॥

पूर्वाध्याये पद्मिनीनामविद्यानिधिसेविनाभोगोपपादिकेत्युक्तं तत्र निधीनां लक्षणं तान् प्रश्नानुवादपूर्वकं पृच्छति भगवन्नित्यादिना ।
किंतद्यातिविदि तत्संश्रयाः सा पद्मिनी आधारभूता येषां ते १ द्रव्यस्य संस्थितिः संस्थाने अभिहितेन कथितेन २ देवता अधिष्ठात्री ४ निधी

क्रौष्टुकिरुवाच भगवन्कथितं सर्वं विस्तरेण त्वया मम स्वरोचिषस्य चरितं जन्म स्वारोचिषस्य च ।
या तस्मात् पद्मिनी नाम विद्या भोगोपपादिका तत्संश्रया ये निधयस्तान्मे विस्तरतो वद १ अष्टौ ये
निधयस्तेषां स्वरूपं द्रव्यसंस्थितिः भवताभिहितेन सम्यक् ज्ञातुमिच्छाम्यहं गुरो २ मार्कण्डेय उ॰
पद्मिनी नाम या विद्या लक्ष्मीस्तस्याश्च देवता तदाधाराश्च निधयस्तान्मे निगदतः शृणु ३ तत्र प
द्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ मुकुन्दकुन्दौ नीलश्च शंखश्चैवाष्टमो निधिः ४ सत्यामृद्धौ भवंति
ते सिद्धिस्तेषां हि जायते एते ह्यष्टौ समाख्याता निधयस्तव क्रौष्टुके ५ देवतानां प्रसादेन साधुसं
सेवनेन च निधीनां सिद्धिरेषां मानवस्य प्रजायते ६ यमभिगतो किं तो विशेषमानुषस्य सततं
यादृक्स्वरूपं भवति तन्मे निगदतः शृणु ७ पद्मो नाम निधिः पूर्वं सत्वं सम्भवति हि द्विज सततम्
स्ततानां बहुनाम्यगः ८ दाक्षिण्यसारः पुरुषस्तेन चाधिष्ठितो भवेत् सत्वाधारो म

नष्टो निर्दिशति तेषति ५ ऋद्धौ संपत्तौ तेषां निधीनां सिद्धिः प्रजायते अधिष्ठातृप्रसादेन ६ यथां सिद्धिरेतमाह देवतानामिति ७८ नाम
यगद्दुतिशनिमात्यगः नद्देशो सौ निम्यशः स्थिरो भवतीत्यर्थः ९ दाक्षिण्यमौदार्यं सारो यस्य सत्व स्वगुणस्य ये धस्य वाधारः तत्र हेतुः यतो सा ।

[illegible]

सिलिमानिकेः मत्कुणाश्रयः ॥

नमस्कृत्य संस्थितिमाह स्ववर्णोत्मादि परिग्रहं स्वीकारं भ्रुतिनयोभ्रुतिशयेन क्रयविक्रयं वाणिज्यं ॥ देवनिकेतात्देवालयात् नत्रि र्मा
रोमनः संकल्पोयस्य ॥ महापद्मलक्षणमाह सत्वाधारइति प्रतिष्ठितः प्रतिष्ठायसीकृतः ॥ नमस्कृत्य सस्थानमाह करोतीति ३॥
योगशीलेभ्यो योगाभ्यासरतेभ्यः ग्रावसस्थानं निवासस्थानानि स्वयमपि योगशीलप्रव्रजायतेशत्यर्थः ॥ नमस्कृताः तस्मान्महाप

सवर्णकृष्णताम्रादिधातूनां चपरिग्रहं करोत्यतितरां सोप्यतेषां च क्रयविक्रयं ॥ करोतिवतस्थे
यत्नात्प्रतिसाध्वयवन्ति सदादेवनिकेताश्च सकारयतितन्मनाः इतिपद्मनिधिलक्षणं १ स
त्वाधारोनिधिश्चायमहापद्मश्रितप्रकृतः सत्वप्रधानो भवतिनिनबाधि प्रतिष्ठितोनरः ॥ करोतिपद्म
रागादिरत्नानां चपरिग्रहे मौक्तिकानां प्रवालानां तेषां च क्रयविक्रय ॥ ददातियोगशीलेभ्य
स्तेषामावसथांस्तथा सकारयतितद्भीलः स्वयमेवव्रजायते ॥ नमस्कृतास्तथाशीलाः प्रव्रज्यो
पक्रमेणत पूर्वद्दिमायान्समासोपकृषाश्च नमुञ्चति ॥ महापद्मस्तुविख्यातोयतेसमुपक्रम
ते ददातिदक्षिणाभूयो दीनानां परिपालकः ॥ इतिमहापद्मनिधिलक्षणं २ नामसोमक
रोनाममनिधिस्तेनावलोकितः प्रकृत्याश्च तमसः प्रायः स्वशीलोपि हि नायते ॥ वाणस्वङ्गहिप
नेषाञ्चमेषाञ्चपरिग्रहं देसनानावकृतेन यातिमैत्रींचवान्नभिः ५॥
माधिष्ठितानरुषान्प्रस्तावशतानः तेपुनस्थानन्यकारकः शीलोपिपाप्रवीवंशान्नुगताक्रिहिः संपत्तिः सामासप्रमाणंयेषांतानस्वोल
स्वर्हिप्रकान्कृवन्समाधिप्रसन्नानग्रंचतीत्यर्थः ॥ ॥ तमःपापः तयागुणावहलः स्वशीनःसचरितः ॥ नमस्कृत्यसस्थानमाहवाणेता

मा ७
टी
२५०

शौर्यहीनो भूपाणां नाप्रियाः तेषां भूभुजां ये प्रियास्तेभ्यस्त्वं ददासि शस्त्रकथादिकादन्यत्र निर्माणादौ न प्रीतिं यासि ॥ १७ ॥ ग्रन्थया नुगः फलानुसारी दस्युन श्रीरेभ्यः ॥ १८ ॥ नामसत्त्वमः प्रधानः ॥ १९ ॥ गुणपताते गुणाधिताते फलीनैरिमर्थः कर्मण्यान कर्मस्तानिर्वे नितान्त विश्रमितो विश्रामो विश्रमेभ जने कर्हिचित् कदापि ॥ २२ ॥ कच्छपः कूर्मस्तत्साहचर्यमाह समस्तानीति निगूढसंस्तव ।

ददासि शौर्यहीनानां भूभुजां येन न प्रियाः कथं विरूपत्व शस्त्राणां नान्यत्र प्रीतिमेति च एकस्मै
व भवतेयं धनं च न स्मान याऽनुगः द्रव्यार्थी दस्युनामाऽशेषं ग्रामं वापि गच्छति ॥ १७ ॥ इति मकरनिधिल
क्षणं कच्छपस्त्विति निधिर्यो नरस्तेनाभिवीक्षितः नमः प्रधानो भवति प्रपतीत्यसौ नाम सोऽपि निधिः व्यव
हारान शेषांश्च गुणपताते करोति हि कर्मस्थान विलीनेव न विश्रमितिकर्हिचित् समस्तानि यथैव
गानि निगूढानि च कच्छपः तथा विमुच्य रत्नानि तिष्ठत्याकुलमानसः न ददाति न वा भुङ्क्ते नाशेन
शभयाकुलः निधानमुर्व्यां कुरुते निधिः सोऽप्येकपुरुषः ॥ १८ ॥ इति कच्छपनिधिलक्षणं रजोगुण
मयः श्रीमान् मुकुन्दो नाम यो निधिः नरोऽवलोकितस्तेन तद्गुणो भवति द्विज ॥ १९ ॥ वीणावेणुमृदङ्गा
दिगीतानां च परिग्रहं करोति गायतां चापि नैष्ठुरं चावधपच्छति ॥ २१ ॥

विमुच्य निरुद्ध्य आकुलमानसः चिन्ताक्रान्तचित्तः नष्टवित्तस्य विनाशस्य भयेनाकुलः निधानेऽशेषपर्व्यां कुरुते निचयम्ने स्य र्थः एक पुरुषो नान्वयानुगः ॥ १८ ॥ तद्गुणो रजः प्रधानगुणः ॥ १९ ॥ तस्य द्रव्यपरिग्रहमाह वीणेत्यादि गीतोत्थं वादित्रं गायतां गायकानां तुष्टिम

वेदिनां स्तुतिपाठकानां सूतानां पौराणिकानां विदग्धानां शिक्षानां लास्यपाटिनां नृत्यशास्त्रपाठकानां ११ नहि ये ः कुलदायतिभिः पकंप
जनेयं निधिः मुकुन्दः न कृत्वा न व्ययी ११ रजस्तमोमयो हि गुणः पाठान्तरे रजः सत्वमयः स्तंभः अभिमानोत्मकं १ द्रव्यपरिग्रहमनुरूप
२ समस्ते न्यादि पण्यविक्रयं च हान्यादिकं ३ आधारः आश्रमः आगतस्यापि ये ः अभ्यागतस्याभिलाषैः न सहते न मर्षयति अन्यमर्ष

वेदिनामथ सूतानां विदग्धानां लास्यपाठिनां दत्तात्यह्नि निशं भोगान्मेने नैव समं हि न ११ कु
लदाय रतिश्चास्य भवत्येव न हि ये ः प्रयाति संगमाकं च सन्निधिर्भजेते न वै १२ इति श्रुत्वा ति
पिलत्वं १ रजस्तमोमयश्चासौ कुद्दालो नाम महानिधिः उपेत्य तं ममर्पिकं नरो लेनावलोकि
तः १३ समस्त धान्य रत्नानां पण्य धान्यादिकस्य च परिग्रहं करोम्येव तथैव क्रयविक्रयं आधारः
स्वनतानां च आगतानामभ्यागतस्य च सहते नापमानो किं स्वलाभमपि महात्मने १४ लूपमानश्चम
हतीं प्रीतिं विभाति यच्छति पेयमिच्छति वै कामं सड्गन्ध उपगच्छति वहु भार्या भवं मस्य तस्तिम
न्यानि शोभनाः रत्नपेसमवनराशिनिधिः कुद्दालवर्तते प्रवर्धमानो वनरमष्टभागेन समम दीर्घा
शुद्धं च सर्वेषां पुरुषाणां प्रयच्छति २० वंशूनामेव भरणार्थे च हराकुपागताः नेषां करोति कल्पो

णरत्यर्थः १२ मीतिं वर्धयन्पुरुषो वीर्यं वै कामममभिलषति न नेवानं प्रदत्तानि मड्गलं मार्दवं ३१ सुविनमनः प्रसव वसः रत्नये स्वरवा
पनाम वंश्यमनरान्पुरुषान्रूपान् १४ गतपुरुषमन्वयवादन्यस्यपुत्रावे पुरुषस्य प्रह्लाशेनाधिकं प्रवर्धमानो यो निधिः कुद्दालनाम
नदायपरपर्यायः दीर्घायुष्ट्वं दीर्घायुषोभावः १५ भरणे पोषणे आहन्तः श्रद्धधानः परलोके न च भवे नालिकरमर्थः १६

देवालोकितवाहनः

251

भवेदितिक्रियापूर्वेणयोज्यासद्वाशिषुमद्वारिषुम्मादिषु शौर्यित्वं प्रीतिविष्ठुदे प्रमैनैर्वानैर्मितमस्मादिभिः ४० नीलेति
पिनीलावराभिधानः ४८ तस्यद्ध्याजनमाह वत्ते्यादिविद्रुमः प्रवालः ४९ पतेषांमुक्तादीनांरमनेरत्नेश्यामो ५० ५१ क्वापीति
विरलतयैवमससैवतन्मवणाद्रर्थः ५२ निधीश्वरोनिधिपतिः कुरुषःतद्गुणित्वेनस्यानेदिष्टस्यगुणास्यसद्भावं ५३ रूत्तुपे

भवेदस्यनचपैरहः सद्वाशिषुजायते पूर्वमित्वैश्वशैौषिलंप्रीतिमनैः करोतिव ४६ इतिकुल
निधिलतरां ८ तथैवसवरजसौयोविभर्तिमहानिधिः सनीलसत्तलत्संगीनरलक्षीलवा
भवेत ४७ वत्नकर्पासधान्यादिफलपुष्पपरिग्रहं मुक्ताविद्रुमशंखानांशुक्त्यादीनांतथाग्रहे ४८
काष्ठानांचकरोतिपषद्वाम्पजलसंभवं क्रयविक्रयमप्येषांनाम्यत्ररमतेमनः ४९ तद्वगाल्लक
शिष्योषतथातमाकरोतिहि वेधवसारैताहृतालयोगपयनेनरः ध्रुतलेपनपुष्पादिभोग
भुक्तावपिजायते निधीरूपषाप्याधिनिधौनीलनाम्नैवजायते ५० इतिनीलनिधिलक्षणं रजस
मोमयश्चात्यःशंखसंतोद्रूपोनिधिः तेनापिनीयतेविप्रतद्गुणित्वनिधीश्वरः ५१ एकस्यैवभव
मेघनरनान्यमुपैतिवै यस्यशंखोनिधिलसस्वरूपकोऽष्टकेरूपण एकएवाम्नमात्मनमस्त्मनेभुङ्क्ते
तथायरं कद्दन्नभुक्तारिजनोनवशोभनवस्त्रधृत् ५२

इत्यादिसंस्थाने ५४ मस्तं मिष्टं एकपकाकेव ग्रमवरवस्त्रकदंक्रन्नितमप्रेपर्युषितन्नूतनैलादिसंस्कारसूनमेभुङ्क्तेपोजन
नोमस्यभार्यादिकः सदैवेकाकेवनवान् शोभनानिवस्त्राणिधारयतीतितथा ५५ ॥

नवशोभनवस्तान् गृहादिशुक्तमिमिमेन किंचिन्मात्रमपि ददाति स्वस्यसात्मानः पोषणे परस्तस्य रश्म्यर्थः शं खौशं खनिधिमान् ४९
इत्यन्तं निधिलक्षणमुपसंहरति इत्येत इति ख्याताः प्रसिद्धाः अर्थस्य धनस्य देवताः मिश्राणां मिलितानामवलोकनान्मिश्रस्वभा
वस्य गुणप्रकृतेरीदृशस्य नारादेः फलदानशीला ये ते तथा ५० न देव पुनराह यथाख्यातेत्यादि यथाख्याते यथा पूर्वमुक्तः स्वभा
वो गुणप्रकृतिर्विलोकनादनुग्रहात् पद्मामध्यानामभिधानमाह सर्वेषामिति आधिपत्ये श्रेष्ठीश्वरत्वे पद्मिनी मन्त्राधिदेवी भवती १

न ददाति सुहृद्भार्याभ्रातृपुत्रस्नुषादिषु स्वपोषणपरः शंखी नरो भवति सर्वदा ४९ इतिशेव
निधिलक्षणे ८ इत्येते निधयः ख्याता नराणामर्थदेवताः मिश्रावलोकनान्मिश्रस्वभावफल
दायिनः ५० यथाख्यातस्वभावस्तु भवत्येकावलोकनात् सर्वेषामाधिपत्ये च श्रीरेषा हि पद्मि
नी ५१ इति मार्कण्डेयपुराणे निधिलक्षणं नामाष्टमोऽध्यायः ६९ क्रोष्टुकिरुवाच विस्तरात्कथि
तं ब्रह्मन्मम स्वारोचिषं तथा मन्वन्तरं तथैवाद्यं पृष्टानि पृथो मया १ स्वायंभुवं पूर्वमथैवमनं
तरमुदाहृतं मन्वन्तरं तृतीयं मे कथयौत्तमसंज्ञितं २ मार्कण्डेय उ॰ उत्तानपादपुत्रोऽभूदुत्तमो
नाम नामतः सुरुच्यास्तनयः ख्यातो महाबलपराक्रमः ३ ॥

ति ५१ इति पंडितभट्टरामवंद्यविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने निधिलक्षणं नामष्टषष्टितमोऽध्यायः पूर्वं प्रासंगिकं नि
धिलक्षणमभिधाय प्रकृतं मन्वन्तरवर्णनं प्रारभमाणः तृतीयं मन्वन्तरं जिज्ञासुः ब्रह्मन्नुवाद एवं कथयन्तं क्रौष्टुकिर्विस्तरादिति १ एवमेव
सर्गवर्णनमभिधाय प्रवक्ष्यमाणो वाह १ उत्तानपादस्य स्वायंभुवपुत्रस्य प्रभुत्वस्य सुरुच्याख्यपत्न्यामभार्यायां १

मा॰छ
टी
२५२

242

प्रतीपम्प्रतिक्रम्य ४ परेष्वस्मिन् यमश्चक्रः साधौ सदाचारे सोमश्च सौम्यः ५ वाय्वग्न्योः सम्भोरयलं उपयमेवोक्तवान् ६
हे द्विजवर्य स्वेहवत् स्वेहएकं तस्यावक्तुतायां निर्दिनस्थापितमास्यदेशतिष्ठायचेतिमनसो विशेषणे ७ शुभस्यानायांप्रयो
जनस्यासक्तिं न तन्मनस्यएति प्राप्नोति स्वेहातिशयमाह सुमरति नामात्यस्तेन शृङ्गातिशतिनदालस्वेशतितदालसि ८
तस्याद्दर्शनमात्रादेवशरीरवलेभेस्याह सचेति स्पर्शनेस्पर्शेदधातिधारयति गात्रेणांगेनस्पर्शेनस्यतपाक्तनेसतितन्मय

स धर्मात्मा महात्मा च पराक्रमधनो नृपः प्रतीपं सर्वभूतानि वशी भाति दिवाकरः ४ समः शत्रौ
च मित्रे च परेषु चैव धर्मवित् इष्टेव युग्मवत्साधौ सोमवच्च महामुने ५ वाय्वग्न्योश्च तुल्यनामस्यये
मेसवीर्यवान् गन्तानपादतनयुः शर्वामिन्द्रश्चोत्तमः ६ तस्यामतीव तस्यासीद्द्विजवर्यमनः स
दा स्वेहवत्कुशिनोपदृशेद्धिरण्यानिदितास्पदे ७ शुभमयोजनसक्तिमुपैति नादितन्मनः सुमृचे
वनदालनितदाभूनस्यमभूतः ८ स ततस्यात्वावेग्यादर्शनादेवपार्थिवः दधातिस्पर्शने
गात्रेणास्यशैवतन्मयः ९ श्रोतोद्वेगकरे वाक्यं पियमस्यावनीपतेः तस्यापिभूत्सम्मानमेते
पौरमवनतदा १० एवमेनस्त्वजेदम्पुभाभ्याम्भवगानिव गतस्याववर्धीनाचापिवनोस्यवशमेव ॥

पवाभूदितिस्वेहातिशयोक्तिः ९ तस्यारामावाकंश्रोत्रयोरुद्वेगकरं द्वेष्यमपिश्रमसरातः प्रियमेवाभूत् तस्यद्वेष्यस्यापिवाक
स्य स्वात्मनाकृतं भूरिप्रयतं तं सम्मानं सराज्ञापरिभवनवादरं मेनेशतिस्त्रीनितेनमस्योक्तम् १० तदेवाहएवनादशोस्तजं एवमेनेपरि
बभूवे प्रसराज्ञोवरासंवंधिवर्नश्यमर्थपीनेवोनस्योवाहिर्नियंपाविमसाः पमवत्ताकारित्वंदर्शितम् ॥ ॥

पृनाशृहीता मदाशङ्कयावैनः १२ अनुकूलस्य दिनस्य नानुकूला पतिकृता मभूत तत्र समत्यर्थमिति त्यर्थयोन्नतं प्रतिहल्लवाङ्गःस्ते
यानयाति नथापि अमर्षरागं हृषयस्य के १३ आपानेपानभूमौ गतः स्थितः स्वर्यामृतपूर्णे १४ वारमुख्यावारस्त्री १५ ऊक्तांते गृहीत
तस्मात्सयामुखी समस्तेप्रत्यस्त १६ हाः स्यप्रतीहारं आहूय प्राकारयित्वा निराकृतो नाहतः अप्रियः प्रीतिरहितो भूदिति शेषः १७

भृत्तनावतते वेलेणात्तयामां चकरे भृता तु भुजे स्वत्मकं भत्स्यं हितनातिमृदावती १२ एवं तस्या
नुकूलस्य नानुकूलामहात्मनः मभूत्तत्रममर्षं चक्रे रागं महीपतिः अथापानगतो भूयः क
दाचित्तां मनस्विनीं नृपः स्वरा भूत्तेपार्श्वे आह्वयामास सादरः पश्यतो भूमिपालानां वारमुख्या
समन्वितः प्रगीयमाणो मधुरं गायनैर्गीततत्परैः १४ सा तत्रैवागता मानवमादाय तन्मयामुखी
समस्तनवनीशानां तत्र ऊहे सपार्थिवः इत्यावहाः स्वमाहूय निःश्वसन् वरगोयथा निराकृत
त्यादेवाशिययाप्रीतिरप्रियः हाः स्थेनोत्प्रहृदयामादाय विजने वने परित्यजाशुनेत तत्मेविचा
र्यवचनं मम १८ साकरोत्पुरः नेतान्त्यपस्य वचनमविचार्यमेव सः हाः स्यस्तां समादाय तानभूपा
शेष्यमात्सनवने १९ सा च तेविपिने मागकृतेतेनमहीभृता अपश्यमानातमेनपुरं कृतमन्वग्र
ह २० सापितत्रतनगान्निर्दयमानान्ममानसुः गेहानपादि भूपालोनाम्रां भार्यामविन्दत २१
हेदाः स्थितिस्थापवाक्यं १८ सम्भुंसभुवे १९ अवश्यमाना विंताणोवरतातीतपरगुत्तरे २० रात्ताप्रत्तापिमनसातीतत्यानेमाहसो
पीति आत्मादेहाः इतानपादस्य सपत्नं गेहानपादिः इविंदनअलभतेति स्वहस्तपत्नीकारत्वमेवतद्विनम् २१

मा पु
टी
२४१
243

सस्माररथविंनयन् अनिर्हतोऽरः स्थितः २२२२ आर्तैः सकाशान्नविमाणेराज्ञो नगरान्ते विद्याधान्यस्यात्र भवतीत्यर्थः २४ अनुदास
अनाद्दृत्य समानेनप्रमाणेनप्रियेति २५ न वेत्सि न जानीषे यतिश्च प्रयत्नकरिष्यामि निग्रहे दरोऽन स्यत्वभार्यापहर्तुः २६ न चैवह

तस्मात्तोसर्वार्थेशीमहर्षिंश्शमनिर्हतः वकारचाचनिर्जेराजं प्रजानां धर्मेणापालयन् प्रजाः पाल
यतस्तस्यापितः पुरानिधर्मरसान् आगमद्ब्राह्मणः कश्चिदिन्धवोचार्तिमानसः २३ ब्राह्मण उ
महाराज मच्छातो स्मि श्रूयतां गृहतो मम रुणा मार्तिपरिशरामम्यतो ननरायिपात् २४ ममभा
र्याममसपकेनाप्यपहृतानिशि शूद्रद्वारमवद्व्रसत्तां समानेन मर्द्दसि २५ राजोवाच नवेत्
स्मिकेनापहृताकवानीतावसा द्विज पतिश्च निग्रहेतस्य कृतो वा प्यानयामिता २६ ब्राह्मण
नच्चैवस्पृशिते द्वारिमस्तमस्यगृहे मम हृताद्दि भार्याकिंकेनेमनहिज्ञाप्यतेभवान् २७ देवरात्
नानात्वपतेचछाप्रागादानवेनता धर्मस्य नतनिष्क्रिता स्वयं तिमनजानिशि २८ राजोवाच नेत
दृष्टामयाभार्यायाहम् पावबेरनः वयश्चैव समारव्याहिर्किशीलाब्राह्मणीवते ब्राह्मण उवाच क
ठोरनेत्रासा स्ववाहूस्वना ङ्क्तः स्थाननमा विरूपरूपा भूपाल न तु निन्दामि न चैव नाम ३०

ऐवदेवस्पृशिनेतिरुद्धे मयाभवानितात्पर्येणेत्पपतेरमर्थः २७ नास्माकं धर्मस्य षष्ठांशः स्यादानंग्रहणे नहेत नेरत्ताम् लं यस्मतेन
हेतना २८ देरतो देरेन ३० कठोरेप रुक्षेणाठांतरे कोटरेनेत्र यस्याः अरमन्त्राति गीतोः विरूपविरुदरूपं ययस्यान चैवनस्यापि ३० ॥

प्रतिपरुषा वाचि प्रतिनिष्ठुरवाक् शीलनः शीलेन नसौम्या दुःशीले मर्थः करालं विकृतं निरीक्षणं दृष्टिपातो यस्याः २१ प्रियमेवयोवा
लं मनागनीनमीषद्भतं २२ तादृशी कन्नूपा २३ अद्यापि विशेषमाह अलमिति निवारणे सन्नूपता सौन्दर्ये कन्नूपा शीलवती चेत्
सुभगेव यस्या उभयमपि न स्यात् तया किं अत आह मा नेषुः शुभैः सद्भिः २४ नास्माकं क्षतिरुत्तमा उत्तमो गुरूपदेशः न वहेत् भार्या
यामिति प्रजाश्च पत्यं २५ यतस्तस्यामात्मा जायते नस्यां जाया यो पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह जायते जाया यास्तद्धि जायात्वं य

वाचि भूपातिपरुषा न सौम्या सा च शीलतः रम्याख्यानामप्या भार्या सा करालनिरीक्षणा २१ म
नागतीने भूपाल तस्याश्च प्रियमेव यः ईदृग्या हि मे भार्या सम्पमेन तपोदिने २२ राजोवाच अले
नैवालमनया भार्या मेनां दास्यामि ते सत्वाय भार्या कल्याणी दुःखहेतुर्दिनादृशी २३ अलं स्वरूपा
ताविप्रकारणं शीलमुत्तमं रूपशीलविहीनायामासामामैकतानृता ब्राह्मणः रक्षा भार्याम
हीपाल शतेनः क्षतिरुत्तमा भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता आत्मा हि जायते तस्यां स
रक्षा नो नरेश्वर प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः नरक्ष्यमाणायां भविता वर्णसंक
रः स पातयेन्महीपाल स्वर्गोदयः पितृन् यमेहानिश्चानुदिनमभार्यस्य भवेन्मम नित्यकि

मा॰टां॰वि॰भ॰शान्त वायिपतनायमे २८

प्रजाने द्रष्टव्या आत्मा रक्षितो भवेदिति ॥

स्यां जायते पुनरिति अतः सा सम्यग्रक्ष्या अप्रमत्ता रक्षतनेनमे तेमाव: हे तेयरवीजा यवसः जनयितः पुत्रो भवति सांपराये मो
हेवेमाक्रुतेनेनतमेतमिति श्रुतेः लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः शतिस्मृते
प्रत्ययस्मादेवपुत्रादिहेतवः स्त्रियो न सेव्याः सन्तकालेभिगन्तव्याः वपुनर्व्यभिचारपरिहाराय सुरक्षिताः कर्तव्याः प्रजायामिति

प्रजारक्षणेफलसंपत्तिरुक्ता ३८ भार्यायाअरक्षणेमहाननर्थइत्याह तस्यामिति भवितामविष्यतिवर्णानांब्राह्मणादीनांसंक
रोधर्मैर्मिश्रीभावः सवर्णासंकरः अधोनरकेपातयेत् ३० अतोयाहृश्यात्ताहृश्याभार्यायाअभावे धर्मस्यानिष्पात्तहेयादेः प्रक्षा
शात्पननाधनरकपातायभवेदित्यर्थः ३८ साचममनवचाद्भुभयोरुपकारिणीत्याह तस्यांचेति यतोममधर्महेतुकीयमित्य

255

तस्यांचपृथिवीपालभविशेममसुमंततिः तवचश्लाघ्यागाथाशीलभविषीधर्महेतुकी ३९ तदेतन्मम
याख्यातापत्नीयामेदृश्ताप्यभो तासमानयरक्षार्थंभवानधिकृतोयतः ४० इतिमार्कण्डेयपुराणे
शैलममनेतरेभार्यानयनानामषष्टमोध्यायः ॥ मार्कण्डेयउ० सततस्यतद्वचः श्रुत्वाविस्मयपच
नेश्वरः सर्वोपकरणोपेतमारुरोहमहारथं १ इतश्चेतश्चतेनासौपरिवभ्राममेदिनीं दद
र्शैवमहारण्येतापसाश्रमसत्तमे २ अवतीर्यवनताडासौविवेशपदहेशेसुतं कौशपांह्नस्यासमासी
नंतलेनमिवतेजसा ३ सदृष्ट्वान्रपतिंप्राप्तंसमुत्थायकृतांजलिः संमान्यस्वागतेनैनुवाशोष्यमारा
ष्ट्रमानय ४ तमाहराजाशिष्यःशानकैर्दानवोऽर्थोनवासवे तदाज्ञापयमेविन्दतवात्तोहिकरोम्यहम् ५

निमित्तभूतातवरक्षितधर्मस्यश्लाघादायिनीभविष्यति अतस्तामवेक्ष्यमसंदेहीत्यर्थः ३९ तदेतदाह तदेतदिति यतोस्मदि
यानांप्रजानांरक्षणेभवानधिकृतोधिकारवानित्यर्थः ४० सप्तसप्ततितमोध्यायः उपकरणैः सामग्रीभिः १ तेनरथेन २ कुशेः
कृतायांकौशपांतस्यांकुशविष्टरे ३ संमान्यसत्कृत्य पवकारेणान्यहृताभावाउक्तः ४ अश्वोंर्थ्योभूत्स्वमार्षम् संविंमविचार्य ५

श्रवणं तेनातं तेह्यौऽतं भार्याम्भागरूपधेन संभाषयाह्यागतेन ९०८९ वक्तुं त्वं वचनार्हं ९ विनिवर्तितेनोनिषिद्धः ११ स्वमतान्तरयात्र
ततोवृगतहृयोनो भूपतेस्तस्य सद्विजः संभाषासनदानेन च केसंमानमान्यवान् ९ ऋषिरु
वाच किंनिमित्तमिहायातो भवान्किंवा विकीर्षति उत्तानयादतनयं वेद्यितासुत्तमेनरूपे ०२ रा
जोवाच ज्ञात्वन्यान्यगृहाभार्याकेनाप्यपहृतामुने श्रवितानसरूपेणनामत्वेहमिहागतः ६
एह्यामियत्ततत्त्वेभ्यस्त्वंप्रणातस्यात्तुकंपया अभ्यागतस्यात्मगृहे भगवन्वक्तुमर्हसि ४ ऋषिरु
वाच एतन्मामवनीपालप्रश्नश्रमविशंकितः वक्तुं श्रेयं त्वमयाकथयिष्यामितत्त्वतः ५ राजो
वाच गृहागतायायोमह्यंप्रथयमेदर्शनंमुने त्वयासमुद्यतः कस्माद्दर्शयेयं विनिवर्तितः ६
ऋषिरुवाच मद्दर्शनेन त्वमसादात्तमोयं मयान्तरं यदा तदाहमेतेनुशिष्यणप्रतिबोधि
तः पश्चेविजगत्यत्रमत्प्रसादादनागतम् यथाहं समतीतेच वर्तमाने च सर्वशः त्रालो
क्यात्तापयेत्सोकेतनेतातेनमयापितत् ततोनदत्तवानस्मेहंत्वभ्यं विधानतः ७ स्वरा
जंस्वमर्याहः कुलेस्वायंभवस्यवै तथापि नाह्मियोगंपत्नीमस्यामीवयमुत्तमम् ८
यंशिष्यः ९ श्रेनागतेभविष्यत् यथाहंज्ञानामितयायं मतप्रसादाहेति १० श्रलोक्यविचार्य ततस्वपवारः ११ स्वायंभवस्य कुलेजात

वाहितितैषिः मतामिमिमितारिदै ३

नार्होऽस्मि योऽर्घेण भवामि अभ्यागतो निष्ठिः तथापि विराट् १७ न पापत्नी ॰ पत्नीत्यत्र पञ्चदशदिनात्मकेन ह्रासात्यागेन अस्य स्यप
मा पु नाम पवित्रतां वर्षान्तं तत्सपरागतत्वा वार्षिकी हानिः ॰ अशीले शीला हि ते पि अनुकूलया हि तया पूर्या भावं भावितं यत्न या ३ः
टी शीलापि भार्यापत्युः पोषणीया वर्धनीया १८ अपहृतभार्यो ग्रास्मात् पवहृष्टान्तरत्यात् प्रतिकूलापीति समयोजितवानुघो॰
२४५

राजोवाच किं करोमि मया त्यक्ता नाहं तां नतोपि वा येन तत्त्वोऽर्घ्यमर्होऽस्मि नाहमभ्यागतो विराट् १७
ऋषिरुवाच किं विस्मृतं ते यत्पत्नी त्वया त्यक्ता वने ते परिस्मृतं त्वया सार्धं त्वया धर्मोऽन्यथाखिलः १८
पत्नी कर्मणो हानिरुपयातस्य सम्पातो नरः किं प्र वार्षिकी यस्य हानिर्नित्यकर्मणः पत्न्या तु
कूलया भार्यया शीलेऽपि पर्यतीत ३ः शीलापि त्वया भार्या पोषणीया नरेश्वर १९ प्रतिकूलापि सा प
त्नीत्यस्य विप्रस्य या हृता तथापि धर्मकामस्त्वां सम्यग्योजितवान् नृप २० तत्तः स्यापयस्यमानस्य धर्मे
भ्रमहोपते तोऽस्य धर्माद्धि वलिते कोपरः स्यापयिष्यति मार्कण्डेयः विलक्षः समहावाह्निरिश्वरमूले
तथोमता तथेत्युक्त्वा आपपक्षशन्ता पत्नी हि मम मनः २१ भगवन् केन नीता मा पत्नी विप्रस्य कदा वा
अतीतानागते वेत्ति त्वं यथा वित्तथैव भवान् २२

गं कारितवान् १९ भवांश्च परान् धर्मे शितयत्न यमधर्मेस्त्वरतेति तव दारोद्यपितः को वा पापिता नववभवेदिति भवति दर्शनयापधर्मो
स्यापिशीलतां भवेदित्याह तत्त इति स्वधर्मात्त्व ततः प्रभ्रष्टान् २० विलक्षः लज्जितः २१ अविज्ञयं सत्यं येनातीतानागतं वेत्तिजानाति २२
२४५

प्रदेस्तत्राघ्रस्य सत्तमस्य २४ पापाख्यं समां त्र्यर्धमासिति मत्वं २५ आदितोष्टसप्ततितमोध्यायः श्रीफलानि विल्वानि २ विघातस्त्वं
पत्न्यै वैशालिकस्य त्र्यपि किं भवसि २४ भवनस्य गृहस्य दुरात्मने मादीनिनस्यादेः शीलघोनकानि वाकानि ५ वियोजिता

ऋषिरुवाच तेनत्र्याहितम्मूपोवलाकोनामराक्षसः इस्सेवायतोंभूपउत्पलावनकेवने २४
गच्छसंपोनपाशुवभार्येयाहिद्विजोत्तम मायापापस्यदत्तोपानवामिवासौदिनेदिने २५ इतिमार्क
ण्डेयपुराणेऔत्तमेमन्वन्तरेविप्रभार्यान्वेषणंनामद्वितीयोध्यायः २८ मार्कण्डेयउ० अथाकरोद्ह
स्वयंप्रणिपत्यमहामुनिं तेनाख्यातंवनंतत्प्रययावुत्पलावते १ पृथ्वाख्यातस्वरूपांचभर्तोभा
र्यांहित्वासप्तो भक्षयन्तीददर्शायश्रीफलानिनरेश्वरः २ पप्रच्छचकथंभद्रेवनमेतत्वमागता
स्फुटंब्रवीहिवैशालेरपिभार्यासुशर्मणः ब्राह्मण्युवाच सुताहमतिरात्रस्यद्विजस्यवनवासि
नः पत्नीविशालपुत्रस्ययस्यनामत्वयोदितं ४ साहंहृताबलाकेनराक्षसेनदुरात्मना प्रसुप्ताभ
वनस्यांतर्मातृभिर्वियोजिता ५ भस्मीभवतुतद्रक्षोयेनास्म्येवंवियोजिता मातृभ्रातृभिरत्रैवास्तिई
म्यत्रसुदुःखिता ६ अस्मिन्वनेतिगहनेनेमानीनाहंभुक्तिना नवेद्मिकारणंकिंनमोपभुं
विरहृष्ट्राकान्ता ८ ननुराक्षसोनोपभुंक्तेनरमतेनचतन्मांखादतीतिभत्तयति ७ केनचाद्रति ७

मा पु
टी
२४८

नद्यां तस्या मत्स्य अस्मत्का कगता मिति अपि किं त्वया त्रायते ८ ततो रक्षसः सकाशाद्यदि भवान्न बिभेति ९ समवेतं परिवारितं १० पाद
योरंतिकं निकटे ११ प्रशाधि आज्ञापय १२ यतीब्धगृहाणाम् स्वोपनाम स्मतं दर्शिते १३ प्रतिक्रियां प्रतिकारे वहूभार्यो १४ त्वया भार्या

राजोवाच अपि न त्रायते रक्षस्त्वां मुक्त्वा स्म कवैगते अहं भर्ता तवैवात्र प्रेषितो द्विजनंदिनि ८ ब्रा
ह्मणः अस्मिन्वकानने स्मिन् तिष्ठति निशाचरः प्रविश्य पश्यन् भवतीं न बिभेति ततो यदि ९ मा
केयपत्रः प्रविवेश ततः सोऽथ तथा वर्त्मनि दर्शिते सहैव परिवारेण समवेत वराननः १० दृष्टमा
येतन तस्मिन् स्वरमाणः स राक्षसः दूरादेव महीं मूर्ध्ना स्पृशन्पादांतिके ययौ राक्षस उ० ममाग
मनं ते दृष्ट्वा प्रसादस्ते महान् कृतः प्रशाधि किं करोम्यत्र वसामि विषये तव ११ अर्घ्यं चेमं प्रतीच्छ त्वं
आसनं चेदमासतां वयं भृत्या भवान् स्वामी दृढमाज्ञापयस्व मां राजोवाच कृतमेव त्वया सर्वं सर्व
मेवातिथिक्रिया किमर्थं ब्राह्मणवधूस्त्वया नीता निशाचर नेयं स्वरूपा सन्त्यन्या भार्यार्थं चेत्त्वया
हृता भवतार्थे चेत्क यत्ता नीता पेत्र कथ्यतो मम राक्षस उ० न वयं मानुषाहारा अन्ये ते नृप राक्षसाः
सुकृतस्य फलं यत्तु तदश्नीमो वयं नृप १२

यं चेमां नानेयं स्वरूपा सुन्दरी अपि च त्वया भार्यार्थं अपि संति नाम्ना न भविता १५ सुकृतस्य पुण्यस्य कृताश्रिहिक तस्य फलं यत् तदश्नीमो य

२४८

किंच यद्द्रमस्यस्मादृशानामाहारस्तस्मात् स्वभावमिति स्वभावो द्विविधः शुभस्तदितरश्च तत्र यदा वयं विमानिता अवमता स्तस्मात्
ह्मणो योषितां वच्छुभं स्वभावमश्नीमः यदा मानिताः पूजिताः वयं तदा तेषामशुभं स्वभावमश्नीमः तथा च न वयं जन्तूनां खादकाः भक्षकाः १०
यतन्देवा विहगणा निपदेति यदा माभिः स्वस्वभावम् नातानि सेव्यानि भुक्तानि तदा ते ऊर्ध्वनिकोपस्वभावा भवन्ति यदा चतुष्टे स्वभावे

स्वभावं वै मनुष्याणां योषितां वै मानिताः मानिताश्च समश्नीमो न वयं जन्तुखादकाः ९ यदास्म
भिर्नराणां तेऽतिर्भुक्ताः कुध्यन्ति ते तदा भक्षिते दुष्टे स्वभावे ते गुणवन्तो भवन्ति ते १० सन्ति नः प्रमदा भूप
रूपेणाप्सरसां समाः राक्षसास्ताः सन्ति हन्त्र मानुषीषु रतिः कथं ११ राजोवाच यद्येषा नोपभोगा
यनाहाराय निशाचर गृहं प्रविश्य विप्रस्य तत्किमेषा हृता त्वया १२ राक्षस उ० मन्त्रवित्स द्विजश्रेष्ठो
यज्ञे यज्ञे गतस्य मे रक्षोघ्नमन्त्रपठनात्करोत्युच्चाटनं नृप १३ वयं बुभुक्षितास्तस्य मन्त्रोच्चाटनकर्मणा
क्व यामः सर्वयज्ञेषु स चार्त्विग्भवति द्विजः ततोऽस्माभिरिदं तस्य वैकल्यमुपपादितं पत्न्या विना
मानिमा कर्मयोग्यो न जायते १४ मार्कण्डेय उ० वैकल्योच्चारणात्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मने ततः स राजा

ईर्ष्यादिके भुक्ते सति निर्गुणावन्तः प्रशान्तगुणाः शुक्ता भवन्तीत्यर्थः ९ १० रत्यर्थं चेयं मया नीतेत्याह सन्तीति नोऽस्माकं रतिर्मे सुने ११
उच्चाटनं दूरोत्सारणं १२ १३ वैकल्यं यज्ञाङ्गवैगुण्यं उपपादितं साधितं तत्र हेतुः पत्न्येति कर्माकर्मयोग्यः यज्ञकर्मार्हो यतियोनजा
यते इत्यर्थः १४ रक्षसा भार्याविनाशकर्मणो वैकल्योच्चारणात् विषण्णः सविषादः भार्यायास्त्यागात् १५

नमेव त्विषादमाह वैकल्यमेवेति प्रनर्दमयोग्यं २५ २६ २७ युष्माकं विषये देशे वासिनः कृतनिवासस्य २८ तदर्थिनः स्वभावम
हरणार्थिनः २९ दोः शील्यं दुष्टस्वभावः प्रान्ते भर्तितद्दोः शील्यं न सिन्नास्यस्यो विनीता विनयवती ३० किंचनीयतामितिशाखान्ताप्र

वैकल्यमेषविप्रस्य वदन्त्यामेवनिन्दति प्रमर्दमर्थ्यस्य च मां सोप्याह स्तुनिमन्नमः २४ वैकल्यंत
स्य विप्रस्य गात्रसोप्याह मे यथा प्रपन्नीकृतयासौ देस्यकर्टमहदाथ्यितः मार्कण्डेय उ० एवं वि
नयतस्तस्य पुत्ररथ्याह राजनः प्रणाममनुयो राजा नैव ह्रींजा निवृत्तोह्यपुत्रने २५ नरेन्द्रस्ताप्रदानेन प्रसा
दः क्रियतां मम भक्तस्य प्रणतस्यैव पुत्रकादिविषयवासिनः २६ राजोवाच स्वभावेव यमश्रोमत्स्वयो
कस्य निशाचर नर्षिणां च यथेन कार्येण प्रशृणुतन्मम २७ प्रुस्यास्त्यपायगाग्निएणा दोः शील्यमुप
भुज्यतां येन त्वयान दोः शील्यान हितो ना भवेद्यि ३० नीयतां यस्य भार्ये यं तस्य वेश्मनिशाचर प्र
विष्कृते क्रन्तेन सर्वं गृहमभ्यागतस्य मे ३१ मार्कण्डेय उ० ततः स राक्षसस्तस्याः प्रविश्यान्तः समाधया
भक्षयामास दोः शील्यं निजशक्त्या नृपाज्ञया ३२ दोः शील्येनातिरौद्रेण यत्नातस्य द्विजन्मनः तेन सा
संपरित्यक्ता नमाहजगतीपतिम् ३३ ॥

भ्यागतस्यातिथेः ३१ निजया साधारणया समवेतया ३२ प्रतिरौद्रेण प्रतिक्रूरेण ३३ ॥

तस्याः सौशील्यं जनकात्मज्ञो कानाह स्वस्यकर्मणः फलपाकेनतस्यभर्तुर्वियोजिताहमित्युक्तानांतस्यावियोगस्यहेतुर्निमित्तं १४ अतएव
वनकस्याप्ययंदोषोममैवतत्कृकर्मनिरतायाअयमित्याह नास्येति अस्यराक्षसः नचहेतुः स्वकृतमिति स्वेनकृतमनुष्ठापितं १५
कृकर्मानुष्ठानस्यैवपरिपाकोयमित्याह अन्यजन्मनीति विप्रयोगः पृथग्भावः उपगतः संप्राप्तः १६।१७ नेतव्याकार्यस्यकाले

स्वकर्मफलपाकेनभर्त्रातस्यमहात्मनः वियोजिताहंनहेतुरयमासीन्निशाचरः १४ नास्यदोषो
नवान्यस्यममभर्तुर्महात्मनः ममैवदोषोनान्यस्यस्वकृतंह्युपभुज्यते १५ अन्यजन्मनिकस्यापिवि
प्रयोगःकृतोमया सोयंमयाप्युपगतःकोदोषोस्यमहात्मनः १६ राक्षस उ० प्रापयामितवादेशादिमां
भर्तुर्गृहंप्रभो यदन्यत्करणीयंतेतदाज्ञापयपार्थिव राजोवाच अस्मिन्कृतेमेकृतंसर्वंत्वयाभोरजनी
चर आगतेनत्वयावीरकार्यकालेस्मर्तेनमे मार्कण्डेय उ० तथेत्युक्त्वाततस्तामादायपहिनागतो
निन्येभर्तुर्गृहंशुद्धांदौःशील्यापगमान्वितां २१ इतिमार्कण्डेयपुराणेऔत्तमेमन्वंतरेब्राह्मणभार्यानय
नंनामसप्ततितमोध्यायः ७९ मार्कण्डेय उ० नीयेषुपितांराजापिस्वभर्तुर्गृहंसुराजा चिन्तयामासनिःश्व
स्याकिमयंसुकृतंभवेत् १ अनेनचयाऽप्यतोऽहंसमामाहमहात्मना वैकल्यंविप्रस्यदिश्यतथाह्यपते
शाचरः २ सोऽहंकथंकरिष्यामिमत्तःपत्नीमयाहृता अथवाज्ञानदृष्टिंतेपृच्छामिमुनिसत्तमम् ३

स्मर्तेन १८।१९ आहिनएकोनाशीतितमोध्यायः १२ सोऽहंकथंकर्मकरिष्यामि यतःत्यक्तेति कर्मणोमुख्यमंगंपत्नीसामयात्यक्ता
तस्यास्त्रप्रत्यानयनेकथंकृतंवादेशोस्यादितिसर्वस्यकार्यस्यशङ्काद्योतकः ३ ॥

४ समेत्य संगम्य ययाहं त्वं यथा संपन्ने ५९ तेन या ६ इह्यिग्रोनिर्विर्णमानसं यस्य ८ प्रवरं श्रेष्ठं कारणं निमित्तं प्रवलं पक्षं श्रेष्ठवलयुक्तं वा
विशेषतोऽर्थकामाभ्यां श्रावितेन धर्मस्य निमित्तं भार्यात्वया तां भार्यां त्यजता सधर्मस्य त्यक्तस्तेन श्रमसहानेन धर्षशति ९० शोभनेप्रश

मार्क
डी
२४८

संविग्नमनसं भूपालः समारुह्य रथं ततः । ययौ यत्र स धर्मात्मा त्रिकालज्ञो महामुनिः ४ प्रवरस्य
स्थानं सोऽपश्यत् समेत्य प्रणम्य च । यथार्हं समाचख्यौ राजा स्वागमनं ततः ५ श्रुत्वागमनं दर्शनेनैव वृवतैः
धीमान्नागमनं तथा । पृष्टो महर्षिणा किं ते कार्यमागमनेऽव्ययत् ६ ऋषिरुवाच ज्ञातमेतन्मया सर्वं प्र
कृतं तेन राजेन्द्र कार्यमागमने तव । तत्समीपं त्वया त्विदं ७ एवमामन्त्र्य किं कार्यं मया त्वं हिस्रमा
गमः । स्वयमागतं महीपाल ब्रूहि कार्यं विचक्षणम् ८ पत्नीं धर्मार्थकामानां कारणं प्रवरं त्वया विशे
षतस्त्वधर्मस्य सत्यक्तस्त्यजता हिताम् ९ अपत्नीको नरो भूप नयोग्यो नित्यकर्मणाम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो
वापि वैश्यः शूद्रोऽपि वा नृप । त्यजता भवता पत्नीं न शोभनमनुष्ठितम् । प्रमाणोऽहं यथा भर्ता स्त्रीणां भा
र्यानथा नृणाम् । राजोवाच भगवन् किं करोम्येष विपाकोऽनाम मम कर्मणाम् । मानकृतानुकूलं सा यस्मा
दानतोऽमया ११ यत्कृतोऽनिनलाने द्युमाने न च न सा । भगवन्स्त्वहिपागानि भीतेनानिनिरीक्षिता १३
सांप्रतं तवेन त्वमकानवैरियिकन्नसागता । भीतेन तावायि विविनितस्मिन्नह्याधवनिशाचरैः १४ ॥
लिखत्वं शुष्करूपाणां ११ नानुकूला प्रतिकूला १२ संतेनसोऽधरुग्रादितिनिरीक्षिता उग्रः खरदर्शिना १३ सांप्रते वर्तमाने १४ ॥

अविलुप्तचारित्राऽत्यन्तशीला रसातले १५ अदूषिता चारित्रं सा वैकल्यहीना १६ १७ विदितार्थेन तत्तात कार्येण १८ ॥ २० पित्रा
या विनापि नाकयोनः २१ सा भवत्पत्नी तथा पाताले स्वस्य दौर्भाग्यस्य प्रातिकूल्यस्य कारणं निमित्तं दयितां प्रति भार्या ममिलद्य २२

ऋषिरुवाच ततस्तेन सा भूपाल सिंहव्याघ्रनिशाचरैः सा त्वविलुप्तचारित्रा संप्रतं तु रसातले १५
राजोवाच सा नीता केन पातालमास्ते सा हादूषिता कथं अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्यथावद्वक्तुमर्हसि १६
ऋषिरुवाच पाताले नागराजोऽस्ति प्रख्यातश्च कपोतकः तेन दृष्टा त्वया त्यक्ता भ्रममाणा महाव
ने सातिरूपशालिनी तेन सानुरागेण पार्थिव विदितार्थेन पातालं नीता सा युवती तदा १७ ततस्त
स्य सुता सुभ्रूर्नन्दा नाम महीपते भार्या मनोरमाख्यस्य नागराजस्य धीमतः १८ तया मातुः स
पत्नीयं सा भाविनीति शोभना ज्ञात्वा स्वगृहमानीता गुप्ता चान्तःपुरे स्थिता १९ यदा नन्दा याचिता तेन दा
तव्या तेन तयोत्तरं मूका भविष्यसीत्याह तदा तेन तनया पिता २० एवं शप्ता सुता तेन सा चास्ते तत्र
भूपते नीता तेन तेनोरगेशेन धृता तत्र सा सती मार्कण्डेय उ. ततो राजा परं हर्षमवाप्य तमपृ
च्छत हित्वा यं स्वदौर्भाग्यकारणं दयिताप्रति २२ राजोवाच भगवन्सर्वलोकस्य मयि प्रीतिरुत्त
मा किन्नु तत्कारणं येन स्वपत्नी नातिवत्सला २३ मम चातीव सा चेष्टा प्राणेभ्योऽपि महामुने
मयि विषये प्रीतिः प्रेम स्वीयापत्नीनां निशायेन चान्तस्तस्य त्वं का भवती त्वर्थः २४ दृष्टा वल्लभा दुःशीला प्रतिकूला २५ ॥

साधकमप्रतिः श्रीनाकारङ्कुरितङ्गि २४

मा०पु
टी
२५८

249

त्वंतन्मूर्तिभावः सर्वाशिभिरवलोकितानवभार्येति तस्यास्तनुभावः शुक्रजीवाभ्यामवलोकितः स्मभयोर्वैरहेतुः २६ अन्यदपि निमि
त्तं हम्यमोर्वैरस्याह तन्मुहूर्ते विवाहकाले सोमसुयोग्यमान्यं विपत्तौ रिशून्तौ लग्नभूतौ तनस्त्रोभयोर्वैरमिति २७ २८ २९

ऋषिरुवाच पाणिग्रहणकाले तु सूर्यभौमशनैश्चरैः शुक्रवाचस्पतिभ्यां च तव भार्यावलोकिता
कृतानुधिर्महाराज क्रूरैः क्रूरनतात्पय २६ तन्मूर्तावभवच्चैरं तस्यास्सोमसुतस्तया परस्परविपत्तौ
तौ तनतस्तयार्थिवेद्दश २७ तद्गच्छ त्वं स्वधर्मेण परिपालय मेदिनीं पत्नीसहायः सर्वाश्च कुरु धर्मवतीः
क्रियाः २८ मार्कण्डेय उ॰ इत्युक्तः प्रणिपत्यैनमारुह्य स्यन्दनं ततः उत्तमः पृथिवीपालस्त्वाजगाम निजं
पुरं २९ इति मार्कण्डेयपुराणे औत्तमे मन्वन्तरे राजभार्याप्रहाणिर्नाम सप्ततितमोऽध्यायः ७० मार्कण्डेय उ॰
ततः स्वनगरं प्राप्तं ददर्श हृष्टो नृपः समेतं भार्यया गेहे शीलवत्या प्रसादिने ब्राह्मण उ॰ राजवर्य
कृतार्थोस्मि यतो धर्मश्चरितस्तिनः धर्मस्तेनेह भवता भार्यामानयता मम १ राजोवाच कृतार्थस्त्वं हि
न श्रेष्ठ तिज धर्मानुपालनात् वयं संकटिनो विप्र येषां पत्नी न वेश्मनि २ ब्राह्मण उ॰ नरेन्द्र सा हि व
पिने भक्षिता व्याघ्रैर्यदि अन्येन पाणिमस्यास्त्वं गृह्यते त्वया ४

आदितोऽशीतितमोऽध्यायः समेतं मिलितं १ भार्याधर्महेतं २ संकटिनाः संजातसंकटाः ३ अन्यमिति निवारणे व्यये ४ ॥

५९ पत्नदितिनस्याः पत्यानयने ९ अपत्नीकतानस्तीयार्थे प्रथमा अपत्नीकतयाजन्मपापंयापत्रुक्तं १० संप्रीतयेअविच्छिन्नहार्दाय वरोर

कोपस्य वशमागम्य धर्मोनववितस्त्वया राजोवाच नमेस्तिनामेदयितास्मापदैः साध्विजीवति ५
अविहायइनवाचिवकथमेतत्करोम्यहं ब्राह्मण उवाच यदिजीवतितेभार्यानचैवत्वमिवारिणी ६
तदापत्नीकताजन्मपापंकिंक्रियतेत्वया राजोवाच आनीतापिहिसाविप्रप्रतिकूलासदैवमे ७
दुःखायनसुखायालंतस्यांमैत्रीनवैमयि तथात्वंक्रियतांयत्नंमेययासावशगामिनी ८ ब्राह्म
णउ० तवसंप्रीतयेतस्यावेष्टिमुपकारिणीः क्रियतेमित्रकामैर्यामित्रविन्दांकरोमिते ९
अप्रीतेयाःप्रीतिकरीसाहिसंवननेपरं भार्यापत्योर्मनुष्येन्द्रतांतवेष्टिंकरोम्यहं १० यत्रति
ष्ठतिसासुभ्रूस्तवभार्यामहीपते तस्मादानीयतेप्रीतिंपरांप्रीतिमुपैष्यति ११ मार्कण्डेयउ०
इत्युक्तःसकलसंभारानशेषान्नवनीपतिः आनिनायचकारेष्टिंसचतांद्विजसत्तमः समहूतः
सत्तनदाचकारेष्टिंपुनःपुनः तस्यराज्ञोहृतंश्रेष्ठाभार्यासंवननायवै १२ यदारोपितमैत्रीका
ममभूतमहामुनिः सभर्तारितदाविप्रस्तस्यावनराधिपम् १४

हिंमित्रविंदानाम ९ संवननेनवशीकरणे १०११ संभारान्सामग्रीः १२ समहूतःसमवारान् १३ महामुनिःपूर्वोक्तस्त्रिकालज्ञः १४

ग्रंतिकमभ्यर्णे आहूतः सभ्रूहः १५ सत्यसंधं सत्यप्रतिज्ञं १६ १७ सहतेनानेनिवेदिते ज्ञापिते सति १८ प्रतिहार्येनातिशेमण्ण १९ प

आनीयतांनरश्रेष्ठसानयोनिकुमात्मनः भेत्वभोगोस्तपामार्येपजपत्नीस्त्याहृतः १५ मार्कण्डेः
स्मृतस्तेनविप्रेणभूपालोविस्मितस्तदा सस्मारतेमहावीर्यंसत्यसंधंनिशाचरं १६ स्मृतस्तेनमत
दासयः समुपेत्यनराधिपं किंकरोमीतिसोप्याह प्रणिपत्यमहामुने १७ ततस्तेननरेंद्रेणविस्तरे
णनिवेदिते गत्वापातालमादायराजपत्नीमुपाययौ १८ आनीताचातिहार्देनसाददर्शनृपपतिं
उवाचप्रसीदेतिभूयोभूयोमुदान्विता १९ इतिमार्कण्डेयपुराणेगेत्तममन्वन्तरेराजभार्यानयनं
नामपंचमोध्यायः ५ मार्कण्डेयउ० ततः सराजासभ्रमात्परिष्वज्यभामिनीं प्रियेप्रसन्नपूर्वाह
भूयोप्येवंब्रवीषिकिं १ पत्न्युवाच यदिप्रसादप्रवणंनरेन्द्रमयितेमनः तदेतदभियाचेत्वांत
त्कुरुष्वममादितं २ राजोवाच निःशंकंब्रूहियन्मत्तोयद्भवत्याः किंचिदीप्सितं तदलभ्यंनतेभीरुत
वायत्तोस्मितन्वथा ३ पत्न्युवाच मदर्थंतेननागेनसुतानाशमासखीमम सुकाभविष्यसीमादृसा
वमूकत्वमागता ४

कासीतितमः रभसात्संभ्रमेण १ प्रवणेन्नतरे २ ईप्सितमाममिष्टं आयत्तोधीनः ३ ४ ॥

250

प्रतिक्रियां वा कुरुष्वेति चिकित्सां प्रत्युपकारं वा वाचो विघातो मूकत्वं तस्य प्रशान्त्यर्थं ॥ अस्मिन् वाग्विघातनाशे अपनोदो नाशः ८
सारस्वतीं सरस्वत्याः संबंधिनीं आनृण्यं ऋणाभावं तस्यां दायावादः प्रवर्तनात् विसर्गात् ॥ सारस्वतानि सूक्तानि देवीं वाचम्

तस्याः प्रतिक्रियां ब्रूहि मामृषे शक्तोऽसि चेन्मम वाग्विघातप्रशान्त्यर्थं ततः किं न कृतं मया ॥ मार्कं
डेय उवाच ततः स राजा तं विप्रमाह हासीत् को ह्यसौ क्रिया तत्कृतापनोदाय स च तं प्राह पार्थि
वे ९ ब्राह्मण उ॰ भूप सारस्वतीमिष्टिं कारयास्मद्वचनान्नृप पत्नी नवेयमानृण्यं यथा तेन तदा प्रवर्त्त
नात् ॥ मार्कण्डेय उ॰ इष्टिं सारस्वतीं चक्रे तद्गर्भसिद्धये नृपः सारस्वतानि सूक्तानि जजाप प्रयतो मा
हितः ॥ १० ततः प्रभृति वाग्विप्रो मानागर्गः प्राह स्वमानते उपकारः सखा भग्नीकृतो यत्त्वया पतिरुपकरः ॥ ११
इत्युक्ते तेन समागम्य तत्र दाशी च गतिः पुरे ततो राजा परिषद्य स्वस्य सखा श्रमरणात्मजा ॥ १२ ते च संस्तूय
भूपालं कल्याणं कल्याणा पुनः पुनः उवाच मधुरं नागी कृतात्मन परिग्रहा ॥ १३ उपकारः कृतो वीर भव
ताय मम साधुना तेनास्याद्यं सुहृद्दयापद्गुर्वीमि शृणुष्व तत् तव पुत्रो महावीरो भविष्यति नराधि
प तस्याप्रतिहतं चक्रमस्यां भुवि भविष्यति १२ ॥

जनयंते देवार्यस्मादीनि ८ तथा कस्मादाकारहो कारणं पृष्टो गर्भः प्राह सखा भग्नीत्यन्मेन राज्ञा ९ ०॥ आकृष्टं वशीकृतं स्वहृदयं यस्याः
सा १० अप्रतिहतं प्रतीचा न हीनं चक्रं आज्ञाराष्ट्रं राज्यं च सार्वभौमो भविष्यतीति महावीरस्याभिज्ञानम् ११

मा०पु० टी० २५१

251

नकेवलमहावीरपर्वयावनाशासनंतविदपिभविष्यतीत्यादिसर्वाशेत्यादि १४ १५ १६ १७ १८ कांतेसन्दंशीलंसद्य

सर्वास्तुशास्त्रनस्त्रोयधर्मानुष्ठानतत्पराः मन्वंतरेषुरोपीमानभविष्यतिसर्वैमनुः १४ मार्कण्डे
यउवाच इतिदृष्ट्वावरंतस्मैनागराजसुतानतः सर्वांनांस्पविशुद्यपातालमगमत्सुने १५ त
स्यतद्वचनयाष्ट्रार्थरमतःपृथिवीपतेः जगामकालःसुमहान्प्रजाःपालयतस्तदा १६ ततःसन्तर्से
तनयोजज्ञेराज्ञोमहात्मनः पौर्णमास्योयथाकांतश्चन्द्रःसंपूर्णमण्डलः तस्मिञ्जातेतुदेशाश्च
प्रजाःसर्वाःमहात्मनि देवदुन्दुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिःपपातच १७ तस्यदृष्ट्वावपुःकांतंभविष्य
शीलमेवच गेत्रमप्यसितिमुनयोनामचक्रुःसमागताः १८ जातोयमुत्तमेवंशेबालःकालेनवै
मम उत्तमाचपवलेनउत्तमोयंभविष्यति १९ मार्कण्डेयउ० उत्तमस्यसुतःसोयनाम्नाख्यातस्त
योत्तमः ममुराशीमत्प्रभावःकोस्केइस्यतामम २० उत्तमाख्यानमाखिलंजन्मचैवोत्तमस्यच नि
त्यंशृणोतिविदेहेषसकदाविपन्नगच्छति २१ इष्टदारैस्तथापुत्रैर्बन्धुभिर्वाकदाचन वियोगोनास्यभ
विताशृण्वतःपठतोपिवा २२

तिनेदेहसौभाग्यवंशोत्रगणशीलजन्मादीनामुत्तमत्वादस्यानमत्रनामचक्रुरित्यर्थः १९ तदाह जातइति २० २१ २२ २३ ॥

२५ आदित्योद्यशीतितमोध्यायः १ यथानामनाम्नोर्थमनतिक्रम्य यथार्थनामानुकूर्वन्ति तच्छीलाः स्वधामानेयामयेषां ते सार्थकर्न
मानश्च सत्यः २ शिवाः कल्याणकारिणः तदाहृ श्रुताश्चेति ३ प्रतर्दनाः प्रकर्षेणार्दन्ति शत्रून्नाशयन्तीति ४ यथाख्यानं यथोक्तनामस्व

तस्य मन्वन्तरे ब्रह्मन् दत्तोमा निशामय शृण्वतां नय यश्चेन्द्रो ये च देवास्तथर्षयः २५ इति मार्क
ण्डेयपुराणे औत्तमे मन्वन्तरे औत्तमजन्म नाम षष्टोध्यायः ८२ मार्कण्डेय उ॰ मन्वन्तरे तृतीयेस्मि
न्नौत्तमस्य प्रजापतेः इन्द्रदेवान् ऋषीन् भूपान् निबोध गदतो मम १ स्वधामानस्तथा देवा यथानामा
नुकारिणः सत्याख्यश्च द्वितीयोन्यस्त्रिदशानां तथा गणः २ तृतीये तु गणे देवाः शिवाख्या वै महा
मुने शिवाः स्वरूपतस्तेन श्रुताः पापप्रणाशनाः ३ प्रतर्दनाख्यश्च गणो देवानां मुनिसत्तम चतु
र्थस्तथा कथितस्तत्र मन्वन्तरे मुनेः ४ वशवर्तिपञ्चमोपि त्रिदशानां गणो द्विज यथाख्यातस्वरू
पाश्च सर्वएते महामते ५ एते देवगणाः पञ्च तत्र यज्ञभुजः स्मृताः मन्वन्तरे मुनिश्रेष्ठ सर्वे द्वादशका
गणाः ६ तेषामिन्द्रो महावीर्यस्त्रिलोकस्येश्वरो भवेत् शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिर्नाम नामतः ७
यस्योपसर्गनाशाय नूनमाद्यैर्विभूषिता अद्यापि मानवैर्गाथा गीयते वसुधातले ८ सुशान्तिर्देव
राट्कान्तः सुशान्तिं नः प्रयच्छति सहितः शिवसत्याद्यैस्तथैव वशवर्तिभिः ९

तेनैवोक्तस्वरूपाश्च तथा ५ तत्र मन्वन्तरे सर्वे पञ्च देवगणाः प्रत्येकं गणा द्वादशकप्रकाराश्च तथा ६ । ७ । ८ उपसर्गनाशायोपलक्षवश
मनाय अद्यापि अस्मिन् वर्तमाने मन्वन्तरेपि ९ प्रयच्छति प्रयच्छतीति ९ ॥

मा पु
टी
२५२

१ तेषां सन्तिर्वंशस्तस्मात्संभवैः ॥ किंयंतं कालं तैर्नैर्भूमिः पालितेत्याशंक्य पूर्वोक्तं कालं मन्वंतरात्मकमनुस्मारयति चतुर्युगाना
मिति पूर्वोक्तमन्वंतरकालसंख्यानेनावच्छिन्नं तैर्भूः पालितेति शेषः ॥ २ ते च सप्तर्षयः पुराणांतरेऽभिहिताः कौकुरुंडिर्दल्भ्यः
स्यः शालम्पः शंखः प्रवाहितः मितस्त्रासंमितश्चैव सप्तैते योगवर्धना इति ॥ ३ उक्तमुपसंहरन्नन्यदवतारयति तृतीयमिति १४

अतः परं सुविख्याता महाबलपराक्रमाः पुत्रास्तस्य मनोरासन्विख्यातास्त्रिदशोपमाः १ तत्सूति
संभवैर्भूमिः पालिताभून्नरेश्वरैः यावन्मन्वंतरं तस्य मनोरुत्तमतेजसः ॥ चतुर्युगानां संख्याता
साधिका ह्येकसप्ततिः कृतत्रेतादिसंज्ञानां यान्युक्तानि पुरा मया २ स्वतेजसो वितमसो वसिष्ठस्य
महात्मनः तनयाश्चांतरे तस्मिन्सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वंतरं मया ता
मसस्य चतुर्थं तु मनोरंतरमुच्यते वियोनिजन्मनो यस्य यशसा द्योतितं जगत् जन्म तस्य मनोर्ब्र
ह्मञ्छृणुष्व गदतो मम ४ अतींद्रियमशेषाणां मनूनां चरितं यथा तथा जन्माप्यविज्ञेयं प्रभाव
श्च महात्मनां ५ इति मार्कंडेयपुराणे उत्तममन्वंतरे उत्तममन्वंतरवर्णनं नामसप्तसप्ततमोध्यायः ७
त्तममन्वंतरं तृतीयं समाप्तम् ७३ ॥

वियोनिजन्मन इति स्त्रीयोनिजन्मलाभात् विरुद्धयोनिजन्मनः ततनाहंशस्य महात्मनो मनोः कथं विरुद्धयोनिसंभूतिः कथं चातो १
द्दैतस्य यशसा जगत्प्रद्योतितमित्याशंक्याह अतींद्रियमिति यथाशेषाणामतिक्रांतानां वर्तमानानां च मनूनां चरितं मनोद्रियानिंद्रि
यगोचरातीतं तथा तेषां जन्म प्रभावो महिमा चातींद्रियं विज्ञेयमित्यर्थः नात्र चोद्यकल्पनावकाशोतींद्रियत्वादेवेति २ आदित्यस्य

१ आराधितः कृतसेवः वत्स्यानोशतावानां २ निधनं मरणं ३ सहजन्मभिः एककालजन्मसुहृद्भिः उद्विग्नो निर्विण्णः दुःखितं चेतो यस्य
अनपत्यः दुःखवशात् वीर्यस्य देहस्य चित्तयोर्हानिं कार्श्यं ४ निभृतं विनीतं न भक्तिं किंचित्करमित्यर्थः तृतीयांतपाठे निभृतैर्विनीतैर्भृत्यैः अनन्तरो

मार्कण्डेय उवाच । राजाभूद्भुवि विख्यातः सुराष्ट्रो नाम वीर्यवान् अनेकयज्ञकृत्प्राज्ञः संग्रामेष्वपराजि
तः १ तस्यायुः सुमहद्दत्तं देवेनाराधितो रविः पत्नीनां वशतं तस्य बभूवन्यानामभवोद्विज २ त
स्य दीर्घायुषः पत्न्यो नातिदीर्घायुषो मुने कालेन जग्मुर्निधनं च भृत्यमन्त्रिजनास्तथा ३ स भार्याभि
र्वियुक्तो भृत्यैश्च सहजन्मभिः उद्विग्नचेताः संप्राप वीर्यहानिमहर्निशं तं वीर्यहीनं निभृत
भृत्यैस्त्यक्तं सदुःखितं अनन्तरो विमर्दाख्यो राज्याच्च्यावितवांस्तदा ५ राज्याच्च्युतो वनं सोपि गत्वा
निर्विण्णमानसः तपस्तेपे महाभागो वितस्तापुलिने स्थितः ६ ग्रीष्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्व
भ्रावकाशकः जलशायी च शिशिरे निराहारो यतव्रतः ७ तपस्यतस्तस्य प्रावृट्काले
महाप्लवः बभूवानुदिनं मेघैर्वर्षद्भिरनुसन्ततं ८ न दिग्विज्ञायते पूर्वा दक्षिणा वा न पश्चि
मा नोत्तरा तमसा सर्वमनुलिप्तमिवाभवत् ९

विषयसमीपवर्ती राजा शत्रुः ५ निर्विण्णमानसो विरक्तचेताः भविष्यन्मन्वन्तरेशता महाभागः पुलिने तटे ६ अभ्रेषु मेघेषु अवकाशः स
न्निवेशो यस्य ७ महान्प्लवः उद्दीपः अनुसन्ततमविच्छेदं ८ अनुलिप्तं लेपेनोपहितम् ९ ॥

अतिशयितेन प्रेरणप्रवाहेणाक्षिप्यमाणा उह्यमानः ॥ रोहीं मृगीं ॥ तेन मृगीरूपेण लवेन तरणसाधनेनोडुपेन ॥ विसारिविर्स
पिपंकं कर्दमं ॥ यमनीसिराजालाभिः सेवितं तद्यामे ॥ तस्या मृग्याः स्पर्शेन संभूतां सुरताशां मदेनेनाकृष्टमानं सपपस्य ॥ दुष्टदेहस्य
पश्चाद्भागस्तस्य स्पर्शेनेतत्परं यतः सविकाराङ्गेनिभृवनेह्यामसविकारमङ्गं यस्य ॥ वेपथुमता कृशतादिकाराहोकंप

253

ततोतिहरेणान्यपोह्यमाणो निवेगिना यार्थयमृपिनावापसनयाः शरितस्तटे ॥ अथपूर्वं
ततोवेःसंह्रियमाणो महीपतिः ग्रामसादनतैरारौसगुह्येनरहेवतो ॥ तेन लवेन सपपातु
स्रमानोपदीनतले इतलतस्त्रान्यकारेग्रामसादनतटं ततः ॥ विसारिपंकमन्यर्थं इलतं रसहूपलत
न तयेव कृष्यमाणोन्यद्भ्रंशवनमवापसः ॥ तत्रान्यकारेणारोहीचकर्षवृक्षपाधिपे गुल्केलग्ने
महाभागेकृशायमतिसंततं ॥ तस्याश्च स्पर्शसंभूतामवापमुदमुत्तमां सोन्यकोरमभूपो
मदनाकृष्टमानसः ॥ विस्मायमानरागे तं दुष्टस्पर्शेनतत्परं नेरन्द्रं सविकाराङ्गमस्मरगीदृश
वावह ॥ किंदृष्टवेपथुमताकरेणास्तशोसमम अन्यथैवास्यकार्यस्य सनातानस्यनेगतिः ॥
नास्यानैवामनोज्ञातेनागम्याहं नरेश्वर किंत्वमत्संगमाद्विघ्नमयलोलः करोतिते ॥

शकेन तेनवगतिरस्यकार्यस्यान्यथैव संजाता मेथुनस्य सविघ्नत्वात् ॥ तेविघ्नमाहनेति वोडशाकेनास्यानेमनःसंकल्पो
जातः नचाहंनवागम्यांपरस्त्री यथलोलोगर्भस्योमुनिशेषामत्संगमेनवविघ्नंकरोति ॥

१९ मृगीमानुषवत्कथं वाक्यं वदेत् २० भार्याशतस्याग्रमहिषी पद्मिनी दृढधन्वनो राज्ञः २१ २२ ददर्शैति लिङ्गम्मः २३ २४ आधानकाले

मार्कण्डेय उ॰ इति श्रुत्वा वचस्तस्यास्सम्यक् स जगतीपतिः जातकौतूहलो राजीमिदं वचनमब्रवी
त् कान्त्वं ब्रूहि मृगीवाक्यं कथं मानुषवद्वदेत् कस्यैषलोलुपो विघ्नं त्वत्संगे कृतवान्मम २० मृगुवा
च अहं ते दयिता भूप प्रागासमुत्पलावती भार्याशतानामग्रमहिषी दुहिता दृढधन्वनः २१ राजोवाच
किं त्वया तत्कृतं कर्म येन मां योनिमागता पतिव्रता धर्मपरा सा च त्वं कथमीदृशी २२ मृगुवाच
अहं पितृगृहे बाला सखीभिः सहिता वनम् रन्तुं गता ददर्शैकं मृगं मृग्या समागते २३ ततः स
मीपवर्तिन्या तत्रया ताडिता मृगी मया बालतया गता त्वन्यत्र क्रुद्धः प्राह ततो मृगः मूढे किमेवं मत्ता
सि धिक्ते दौःशील्यमीदृशं आधानकालो येनायं त्वया मे विफलीकृतः २४ वाचं श्रुत्वा ततस्तस्य
मानुषस्येव भाषतः भीता तमहमब्रुवं कोसीत्यतो योनिमुपागतः २५ ततः स प्राह पुत्रोहमृषेर्निर्वृ
तिचक्षुषः सुतपानाम मृग्यां तु साभिलाषो मृगोभवत् इमां चानुगतः प्रेम्णा वाञ्छितश्चानया वने
त्वया विघ्नो नितो दुष्टे तस्माच्छापं ददामि ते मया चोक्तं न चाज्ञानादपराधः कृतो मुने प्रसादं कुरु मे

गर्भग्रहणकालः २४ २५ २२ २८ ॥ पं मे न भवान् दातुमर्हति २६ ॥

मापु
टी
२५४

254

मेमयं १५ यदीतिमांभजस्वेत्यर्थः १० भावेमानसिकोविकारः निवर्त्तितांवर्त्तनोतया ११।१२।१३।१४ ईशाप्रभो १५ लालप्यमानायाःपुनः

इत्युक्तः प्राहमांसोपिमुनिर्नित्यमहीपते नयद्वस्मामितेशापंतेयथात्मानंददासिमे १६ मयावोक्तं
मृगीनाहंमृगश्रेष्ठयथयोवने लप्स्यसेत्वांमृगीत्वेचमयिभावोनिवर्त्तितो १७ इत्युक्तः कोपरक्तास्तोमा
प्राहस्फुरितनाधरः नाहंमृगीतियत्प्रोक्तंमृगीमूढ़भविष्यसि १८ ततोमत्त्रसंभ्रमव्याघ्रिनात्प्रणम्यमुनि
मब्रुवं स्वरूपस्थमतिक्रुद्धंप्रसीदेतिपुनःपुनः १९ बालानभिज्ञावाक्यानांततःप्रोक्तमिदंमया पि
तर्यस्मातिनारीभिश्रियतेहिपितःस्वयं सतितनानेकर्यवाहंहस्पामिमुनिसत्तम सापराधापवार्य
दोप्रसीदेशिनमाम्यहं २० प्रसीदेतिप्रसीदेतिप्रणतायामहामुने इत्येवंलालप्यमानायाःसप्रा
हमुनिपुंगवः २१ नभवत्यन्यथाप्रोक्तंममवाक्यंकदाचन मृगीभविष्यसित्वत्वंवनेस्मिन्नेववन
स्थानि २२ मृगीभूत्वामहाबाहुस्त्वदगर्भंमुपेष्यति लोलोनाममुनेःपुत्रःसिद्धवर्य्यस्यभामिनि २३
जातिस्मराभविष्यामिवनास्मिन्नाभृगुपागते स्मृतिंप्राप्यतयावाचंमानुषीमीरयिष्यसि २४

ईरयिष्यसिकथयिष्यसि २४

पुनर्विलपंत्याः २१ अस्मिन्नेववनेनवजन्मानि १० सिद्धवर्य्यस्यमुनेःपुत्रःयावंतंतेरसिद्धंस्पर्शमात्रेणावसंस्थानेवीर्यंप्रकेःयस्यनस्यमुने २३

२५५

५·५(तिर्यक्त्वं पशुत्वे जठरे कृतो ५२·५३ भविता भविष्यति ५५ सुभवेश्मादितवती ५५ प्रमोरराजाविशेषत प्रापिकेन सुदंशापेम

तस्मिञ्जाते मृगी तातेविमुक्तापतिनाविना लोकानवाप्सिशापाय तेन उक्तं न कर्मभिः ५· सोपि
लोलो महावीर्यः पितृशत्रुन्नृपान्मतान् जित्वा वसुन्धरां कृत्स्नां भविष्यति ततो मनुः ५(पवंशापम
हं तत्र्याम स्तानिर्धकमागता त्वत्स्पर्शाच्च गर्भे सोसम्भूतो जठरे मम ५· प्रतोद्ववीमिनास्यानेनवर्ज
तं मनोमपि नवाप्यगस्यागर्भस्यो लोलो विश्वकृत्तामसो ५२ मार्कण्डेय उ· एवमुक्तस्ततः सोपिरा
ज्ञापायाप्यपरोन्नृदं प्रसोममयारोजितेतिष्ठिथ्यो भवितामनुः ततस्ते सुव्रुवेसामृगीलक्षणावि
तं तस्मिञ्जाते च भूतानि सर्वाणि मयपुरुसुदम् ५· विशेषतश्च राजासौ पुत्रे जाते महाबले सावि
मुक्ता मृगीशापात्याप लोकाननुत्तमान् ततस्तस्यर्षयः सर्वे समेतास्तुनिसत्तम प्रवेत्स्यभा
विनीं हृद्दिनानचक्रुर्महात्मनः ५· तामसीं भजमानायां योपोतिमातर्यजायत तमसा लुहते
लोके नाम्ना सोयं भविष्यति ५८ ततः स तामसस्तेन पिता संवर्धितो वने जातबुद्धिरुवाचेदंपि
तरं मुनिसत्तम ५१ कस्त्वं माता कथं चाहं पुत्रो माता वका मम किमर्थमागतश्च त्वमेतत्स
त्यं ब्रवीहि मे ५·

त्वयः ५८ भाविनीं भविष्यंती ५· ५८ ५१ ५· ॥

आवष्टेश्राबलो ५१।५२ ५३ विसृष्टदेहः त्यक्तशरीरः स्वर्लोकस्वर्गं ५४ चतुरशीतितमोध्यायः १ तमतिः तेषां देवानां पतिः पालकोऽप

मार्कण्डेय उ॰ ततः पिता यथाभूते स्वराज्ये चावनादिके तस्याबेष्टमहाबाहुः पुत्रस्य जगतीपतिः ५१
श्रुत्वा तत्सकलं सोपि समाराध्य च भास्करं अवाप दिव्यान्यस्त्राणि समहास्त्राण्यशेषतः ५२ कृतनाश्च
स्त्रानरीञ्जित्वा पितरानीयवीतिकं अनुज्ञातास्त्रमोचायेतेन स्वेधर्ममाश्रितः ५३ पितापितस्स्वकां
ल्लोकाल्लयोपतसमर्जितान् विसृष्टदेहः संप्रामो दृष्टापुत्रमुखं स्वयं ५४ इति मार्कण्डेयपुराणे
तामसे मन्वन्तरे तामसोत्पत्तिर्नाम प्रथमोध्यायः ८४ मार्कण्डेय उ॰ जित्वा समस्तां पृथिवीं ताम
साख्यः स पार्थिवः तामसाख्यो मनुरभूत्तस्य मन्वन्तरं शृणु १ ये देवास्तत्र ये चासन् देवेन्द्रो ये तथर्ष
यः ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः २ सत्यास्तथान्ये सुधियः सुरूपा हरयस्तथा प
ते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिकाः पृथक् ३ महाबलो महावीर्यः शतयज्ञोपलक्षितः शिखिरिन्द्र
स्तथा तेषां देवानामभवत्प्रभुः ४ ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वलकस्तथा पीव
रश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ५ ॥

जा॰ २ प्रत्येकं सप्तविंशतिभिर्गणैरुपलक्षिताः सप्तविंशतिकाः ३ ४ ज्योतिर्धामानामपकरर्षिः ५ ॥

255

९ इतिपलितमहरामचन्द्रविरचितेमार्कण्डेयपुराणव्याख्यानेतामसमन्वन्तरंसमाप्तमाप्तिः पंचाशीतितमोध्यायः १ रेवत्याख्ये
तेगणेनतरसमर्थः २ अशीलासच्चारितः ३ दीर्घस्यरोगस्यपरामर्शेआक्रमणं ४ आर्तिर्दुःखं ५ मंदधीर्मन्दबुद्धिः ६ विषण्णोवि

नरःख्यातिःशांतहयोजानुजंघादयस्तथा पुत्राश्चतामसस्यासन्राजानःसुमहाबलाः ९ इतिमा
र्कण्डेयपुराणेतामसमन्वन्तरंनामद्वितीयोध्यायः ८५ तामसेमन्वंतरवर्त्यर्थेसमाप्तमं मार्कंडेय
उ॰ पञ्चमोपिमनुर्ब्रह्मन्रैवतोनामविश्रुतः तस्योत्पत्तिंविस्तरशःशृणुष्वकथयामिते १ ऋषिरा
सीन्महाभागऋतवागितिविश्रुतः तस्यापुत्रस्यपुत्रोभूद्रेवत्यंतेमहात्मनः २ सतस्यविधिवच्चक्रे
जातकर्मादिकाःक्रियाः तथोपनयनादींश्चसचाशीलोभवन्मुने ३ यतःप्रभृतिजातोसौततःप्र
भृतिसोप्यृषिः दीर्घरोगपरामर्शमवापमुनिपुंगवः ४ मातातस्यपरामार्तिंकुष्ठरोगादिपीडिता
जगामसपिताचास्यचिंतयामासदुःखितः ५ किमेतदितिसोप्यस्यपुत्रोप्यत्यंतदुर्मतिः जग्राहभा
र्यांमन्यस्यमुनिपुत्रस्यमंदधीः ६ ततोविषण्णमनसाऋतवागिदमुक्तवान् अपुत्रतामनुष्याणां
श्रेयसेनकुपुत्रता ७ कुपुत्रोहृदयायासंसर्वदाकुरुतेपितुः मातुश्चस्वर्गसंस्थांश्चस्वपितॄन्पातयत्य
धः ८ सुहृदांनोपकारायपितॄणांचनतृप्तये पित्रोर्दुःखायधिग्जन्मतस्यदुष्कृतकर्मणः ९

षादवान्श्रेयसेकल्याणाय ७ आयासंदुःखं अधोनरके ८ ९ ॥

सर्वैर्लोकैरभिसंमतामानिनः अनुव्रतानुष्ठिताः ॥ अनिर्विण्णेन अविनेन कष्टचमाल मेनेष्वाप्नुयाति मोक्षकं ॥ ॥ इन्द्रसंपदमे ॥ १७
कायाः अवश्यकर्तव्याः श्रोताः अस्वस्थ्यायत्ताः स्मार्ताः स्वच्छन्दाः कृतवः वषट्क्रियायत्ताः मूलाग्रगविकलाः अथ यावद्धर्नमानक

धर्माशीलेन नृपा येषां सर्वलोकाभिसंमताः परोपकारिणः शान्ताः साधुकर्मण्यनुव्रताः ॥ अनिर्वि
ण्णेन नृपाममन्दं परलोकपराङ्मुखं नरकायन संस्नेयं कृष्टचाल विजन्मनः ॥ करोति सत्सु दोषैरममहि
तानानयामुदे अकालेचनरोपिणः कृष्टः कृतेनधुवं ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ एवं सोऽस्य नन्दनस्य पुत्रस्य च
रितैर्मुनिः दूयमानमनो ह्यनिर्विण्णो गर्गमपृच्छत ॥ स्वनवाच ॥ सुव्रतेन पुरा वेदाः शृणोनाविधिवन्म
या समाप्य वेदान्विधिवत्कृतो दारपरिग्रहः सदारेण क्रियाः कार्याः श्रौताः स्मार्ता वषट्क्रियाः नमे
न्यूनाः कृताः काश्चिद्यावदद्य महामुने ॥ गर्भाधानविधानेन न कामममनुरुध्यता पुत्रार्थं जनित
श्चायं पुत्रोऽयं विभ्यनाय मुने ॥ सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा मुने अस्माकं दुःखावहो नानादोः शो
स्माहं बन्धुशोकदः ॥ गर्ग उवाच ॥ रेवत्यन्ते मुनिश्रेष्ठ जातो येन तनयस्तव तेन दुःखाय ते दुष्टकाले यस्मा
दजायत ॥ नैतेपचारोनैवास्य मातुर्नापि कुलस्य ते तस्य दौःशील्यहेतुत्वे रेवत्यन्तमुपागतम् ॥ १९

लेपावन ॥ अनुरुध्यता अनुवर्तता पुत्रार्थं नरकान्विभ्यनाय मयेन ॥ ॥ ॥ अपचारो व्यभिचारः ॥ ॥

256

२ व्याहृते कथिते २१ भासयामास स्वशोभयन् समंततः पवित्रः वनानि च कन्दरांश्च निर्झरांश्च २२ २३ पंकजिनी जाता सरश्च

ऋतवागुवाच यस्मात्त्वमेकपुत्रस्य रेवत्यन्तसमुद्भवं दौःशील्यमेतत्स्मात्तस्मात्पततामाशु रेवती २१ मा
र्कण्डेय उवाच तेनैवं व्याहृते शापे रेवत्यृक्षं पपात ह पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतसः रेव
त्यृक्षं च पतितं कुमुदाद्रौ समन्ततः भासयामास सहसा वनकन्दरनिर्झरान् २२ कुमुदाद्रिश्च तस्या
तत्पाते रैवतकोऽभवत् अतीवरम्यः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः तस्यर्क्षस्य तु या कान्तिर्जाता पं
कजिनी सरः ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना २४ रेवतीकान्तिसम्भूतां तां दृष्ट्वा प्रमुचो
मुनिः तस्या नाम चकारेत्थं रेवती नाम कोहुके २५ पोषयामास चैवैतां स्वाश्रमाभ्याशसंभवां
प्रमुचः स महाभागां तस्मिन्नेव महीतले २६ तां तु यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीं स मु
निश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति २७ एवं चिन्तयतस्तस्य ययौ कालो महान्मुने न चास
साद सदृशं वरं तस्या महामुनिः २८ ततस्तस्या वरं प्रष्टुमग्निसद्म ययौ मुनिः विविशे वह्निशा
लां वै प्रष्टुं सोऽथ हव्यभुक् २९ महाबलो महावीर्यः प्रियवाग्धर्मवत्सलः दुर्गमो नाम भविता भर्ता
तस्या महीपतिः ३० ॥

ज्जाते नन:कांते: २४ २५ पोषयामास वर्धयन् स्वस्याश्रमस्याभ्याशे निकटे संभवां मत्वा २६ यौवनिनीं यौवनयुक्तां २७ आससाद प्राप

शिवपु ५८

257

एवं तु तेन तत्काल एव मृगयाप्रागाखेटकस्य प्रसङ्गेन प्राप्ता ११ कालिंद्यामात्मजे जठराद् उद्भवं तत्पानीर्यस्य १२ प्रियेऽशत्नेसंप्रियार्थः १३
प्रणतं प्रणाममेकतं १४ १५ १६ १७ एकोऽसहायः चिरकालान्मार्ग्यमाणो यः सः महाप्रभागतः जामाता इह तेनः पतिः १८ १९ २०. यच्च सा

मार्कण्डेय उ॰ एवं तं वत्स मृगयाप्रसंगेनागतो मुने तस्याश्रमपदं धीमान्दुर्गमः सवनाधिपः ११
प्रियव्रतान्वये भवो महाबलपराक्रमः श्रीविक्रमशीलस्य कालिन्दीजठरोद्भवः १२ सत्यविरया
श्रमपदे तेनात्तवीजगतो पतिः अपश्यमानस्तमृषिं प्रियेत्यामंत्र्य पृष्टवान् १३ राजोवाच क्व गतो
भगवानस्मादाश्रमान्मुनिपुंगवः तं प्रणन्तुमिहेच्छामि तत्वं मे ब्रूहि शोभने १४ मार्कण्डेय उ॰ अग्नि
शालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भाषितं प्रियेत्यामंत्रणं चैव निष्क्रामन्त्वरितो मुनिः स ददर्श महात्मानं
राजानं दुर्गमं मुनिः तेजस्विनं सहितं प्रश्रयावनतं पुरः १६ तस्मिन्दृष्टे ततः शिष्यमुवाच स गौ
तमं गौतमानीयतां शीघ्रमर्घोऽस्य जगतीपतेः १७ एकस्तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः जामाता
च विशेषेणार्घार्होऽयं मतो मम मार्कण्डेय उ॰ ततः स चिन्तयामास राजा जामातृकारणं विवेद च
न तन्मौनी जगृहे चैव तं नृपः १९ तमासनगतं विप्रो गृहीतार्घं महामुनिः स्वागतं प्राह राजेन्द्र अपि
ते कुशलं गृहे कोषे बले च मित्रेषु भृत्यामात्येषु वेश्मनि तथा त्मनि सर्वकार्याधिष्ठिते प्रतिष्ठामागतं नद्दृष्टा
त्मनो न्यां किं विरम्य प्रियं भवति तथैव वक्ष्यन्नतात् नवाऽग्रे सर्वस्य कामाय सर्वः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वः प्रियो भवतीति

स्तोऽस्मि त्वेवाश्रमे सम्यग्यथैतन्नासि तत् ४२ ४४ राजा नृतामजानानः स्वाभार्यां निर्दिशति सुभद्रामिति यां तनाम्नोऽल्पपस्य विभोस्तदा
ग्रः सराहाजाता वहूर्या हातेजाता ४५ कान्विति विनर्के ४९ साख्यारूपसौभाग्यादियोगात्कथितमर्हा ४० सत्यमिति विप्रेश्यामेवाणा

पत्नी चैवैकशालिनीरत्नपवान्तिष्ठति श्रुत्वाम्यस्यास्तनोनाहं कशालिम्नापरालव ४७ राजोवा
च तन्मयासादकशलेनकविन्समसद्युत नानकोतूहलस्थास्मि मम भार्याय कास्तुते ऋषिरुवाच
रेवती समहाभागा वैलोक्यस्यापि सुन्दरी तव भार्याव राशेहातां ते राजन्नवेत्सि किं राजोवाच सुभ
हांशानततन्यां कावैरी मनया विभोः स राष्ट्रं नासजानोवकदमांचवद्धूयतां विपादं तनात्मिनीवेव
वेद्यभार्यागृहेद्विज तिष्ठतिमेन भगवन्नेवतीवेद्यिकाविढे ४८ ऋषिरुवाच पिवेतिसोप्रतेयथे
त्वयोक्ता वरवर्णिनी किंविसृष्टेनते भूपाल साध्येयगृहेणीतव ४० राजोवाच समम्नक्कसमयाकिं
नभावो दुष्टानमेमुने नायकोप भवान्कर्तुमर्हत्यस्मात्स याचितः ४० ऋषिरुवाच तत्वेयवीषि
भूपालनभावस्तव दूषितः यानहारमवीनेन द्विनाल्पपवादितः मयापृष्टोऽहत्तवरूः कोस्या
भर्त्तेति पार्थिव भवितानेनवाग्गुक्तोभवानबायवेवरः ४० तद्गृह्यतां मया दत्तान्यं कन्यानराधि
प पिपेन्यामेवितावयेविवारं क्रतुषकथं मार्कण्डेयउ° ततोसावभवन्मौनीनेनोक्तः पृथिवीपतिः

गीकारे भावोमनः याचितः प्रार्थितः ४८ ततंतत्थं चोदितोतंतराविश्यप्रेरितः ४९ वरः मत्तो ५० ५१ ५२

[illegible] ५२

मा० टी० २५८

यत्किंचिदिनमसृष्टं पश्चेयमविनयेनावनतेनमानमानने यस्याः सा ५२ ५४ चेद्देणयोगीयोगयुक्तं वैवाहिकानि विवाहयोग्यानि ५५ ने
न रेव माश्र न्दयोगं विना ५६ ५७ प्रतिश्रुतां गौरी कन्या प्रतिज्ञाते निर्यावतत्तेनास्माकं ५८ एवमेतादृशमेवाकिं तपस्तु भवान् ममसम
त्पितानाज्ञानेनन्नयापिज्ञानेनतपस्तसं किं ब्रह्मवर्योरपिपितामसभ इष्टपबालरणासाकिमहं सतामिपेननदृष्टं स्वस्यानमया।

नत्ययतेसाधितरविधारायमहामुने ब्रवाव कमायातिकिविनश्यपावनतानना ५२ यदिमे
प्रीतिमंसालात्ः प्रसादंकुरुतेमिच्छति देवदूतं विवाहमेनतकारोनप्रसादितः ५४ ऋषिरुवाच
देवदूतेनतवेमे देवदूपागिवष्यिते शुभानिसंतानिसत्वानिष्णुवैवाहिकानित ५५ क
न्योवाच नानतेनविनाकालोविफलःप्रतिभातिमे विवाहोविफलेकालेमहिपायाः कथं
भवेत् ५६ ऋषिरुवाच स्तनवाग्निविघातस्तपसीरेवतीप्रते वकारकोपंजस्तु वतनतस्तवि
निपातिते ५७ मयापतिश्रुतावाम्हेभार्येतिमहिरेवतो नवेद्धिमिविवाहंवेमेकष्टमः समाग
ते ५८ कन्योवाच स्तनवाक्कमुनिस्नानाकिमेवंनमवालपः ननयाममतातेनब्रह्मवर्योः सता
मिकिं ५९ ऋषिरुवाच ब्रह्मवर्योः सुतानस्वेवालनेवतपास्तनः सताहममयोरेवाकनेममम
स्तमुन्नरे ६० कन्योवाच नपस्तोयादिमतामस्माकिमरतामिरेदिवि समारोप्यविवाहोमेनदृष्टेकि

मपानदृत्ततविवाहरुकंषे ६१ नपास्विनः वराकस्यदीनस्यवतमम सुतायोहेवानपिग्रसानपरागतीनाकृतं समुत्स
हे गतसाहमजे ६२ नपस्वीप्रशस्ताति शायितन्तपावानददेवतीमहत्त्वादिविकालवकेसमारोप्यस्वस्थानपापत्नया।
विवाहोनाक्रियतेकिम्रातिरेवर्यो:स्वस्थानसमर्पणोत्साहपरंवाक्यमेतत् ६१ ॥

258

नवक्षत्रेनवर्द्धं २१ २२ निष्पादयस्वपादभूयोपिकंप्रीतिमान् २४ सैहाहिंकेउद्वाहेदेयंयोनकंतेनमध्ये अपातिदूतेपत्नीचानदीनं २५ सं

ऋषिरुवाच एवंभवतुभद्रंतेभद्रेप्रीतिमतोभव आरोपयामीनुमार्गेरेवत्यस्तेकृतेतव २२
मार्कंडेयउ० ततस्तपःप्रभावेणरेवत्यस्तंमहामुनिः यथापूर्वंतथाचक्रेसोमयोगिहिजोत्तम २३
विवाहेचैवउद्वाहेविधिवत्तस्ययोगिने निष्पाद्यप्रीतिमान्भूयोजामातारमथाब्रवीत् २४ औद्वा
हिकंतेभूपालकथ्यतांकिंददाम्यहं दुर्लभमपिदास्यामिममाप्रतिहतंतपः राजोवाच मनोः
स्वायंभुवस्याहंमुनन्वः संततोमुने मन्वंतराधिपंपुत्रंत्वत्प्रसादाद्वृणोम्यहं ऋषिरुवाच भविष्यत्ये
वतेकामोमनुस्त्वत्तनयोमहीं सकलांभोक्ष्यतेभूपधर्मविच्चभविष्यति २७ इतिमार्कंडेयपुरा
णेरैवतेमन्वंतरेरेवतीविवाहोनामपंचमोध्यायः १९ मार्कंडेयउ० तामादायततोभूपःस्व
मेवनगरंययौ तस्मादजायततनयोरेवत्यांरैवतोमनुः १ समेतःसकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थोवेदविद्यार्थशास्त्रवित् २ तस्यमन्वंतरेदेवान्मुनिदेवान्पार्थिवान् कथ्य
मानान्मयाब्रह्मन्निबोधत्वंसमाहितः सुमेधसस्तत्रदेवास्तथाभूतरयाद्विज वैकुंठाश्चामि
ताभाश्चचतुर्दशचतुर्दश तेषांदेवगणानांतुचतुर्णामपिचेश्वरः नाम्नाविभुरभूदिन्द्रःशतयज्ञोप

ततोवंशे २२ ० षट्शीतितमोध्यायः १ सुमेतोनुगतः २ तस्यरैवतस्य ३ प्रत्येकंचतुर्णामपिसुमेधप्रादीनांचतुर्दशगणाइत्यर्थः ५५

९०८ स्वायंभवस्याश्रयोपेक्षांते तदंशो मन्वादिः स्वर्चः स्वारोचिषस्ते विनान्यस्य गोपवंशोन्यमन्वन्तरान् ९ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने समा
मा पु प्तीति तमोऽध्यायः ७८ षष्ठमुपसंहरन्नमदवनारयति इत्येतदिति ग्रंतरे मन्वन्तरे १ वत्सघोनेयास्तकात्मात् जातस्वात्तत्वस्यभावस्त
टी
२५५

हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथापरः वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ९ वसिष्ठश्च म
हाभागो वेदवेदान्तपारगाः एते सप्तर्षयश्चासन्रैवतस्यान्तरे मनोः ७ बलबन्धुर्महावीर्यः सुयष्टव्य
स्तथापरः सत्यकाद्यास्तथैवासन्रैवतस्य मनोः सुताः ८ रैवतान्तास्तु मनवः कथितास्ते मया तव
259 स्वायंभवाश्रया ह्येते स्वारोचिषमृते मनुं ९ इति मार्कण्डेयपुराणे रैवतमन्वन्तरं नाम द्वितीयो
ध्यायः ८० रैवतमन्वन्तरं पंचमं समाप्तम् मार्कण्डेय उ० इत्येतत्कथितं तुभ्यं मया पंचममंत
रे चाक्षुषस्य मनोः षष्ठं शृणुष्वामिदमन्तरे १ अन्यजन्मनि जातोसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः चाक्षुष
त्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्नपि द्विज २ जातं माता निजोत्संगे स्थितं सल्लाप्यते पुनः परिष्वज
ति हार्देन पुनरुल्लापयत्यथ ३ जातिस्मरः स जातोसौ मातुरुत्संगमास्थितः जहास तं ततः सामा
तासंत्रासाकमब्रवीत् ४ भीतास्मि किमिदं वत्स हासो यद्वदने तव अकाले वीक्षसे मातः कश्चि
मरयामि शोभनम् ५

नम् २ निजसंबन्धिन्यंके परिष्वजति श्लिष्यति हार्देन प्रेम्णा ३ जातिस्मरः पूर्वजन्मस्मृतिमान् तं मातरं जहास ततः हास सका
लेसंत्रासाभीतिमती ४ अकालेप्रकाले वा यो हासो वेकिंन वमे जातः अहं शोभनं भाविमंगलं कश्चिमरपामि ५

श्रुत्वं भत्तपित्वं मार्जारी विश्वस्ती जातेह्रत्नीति जातहारिणी पिशाची ८॥ स्त्रेहाद्दोषवशात् उक्तनाः पुलकारो मात्राय स्याः स्त्वेहसंभ
वैरस्वैराविलेकत्वधेर्ष तेस्य स्याः ततो हेतोः ८ नामनिक्षेपेषु संस्कृतान्तराणि येन स्वार्थेनस्मरा ९ पतेमार्जारीजातहारिणीवो
मे स्त्रिग्धं स्नेहभवितं हृदयं यथोक्ते तथात्वमपि ममोपरि स्वार्थमास्थायास्निग्धहृदया प्रतिभासि मे मम ९ किं वित्स्यतास्त्वरितं

पुत्र उवाच मामन्नमिच्छति पुत्रो मार्जारी किं न पश्यसि श्रुतं यथा नगनाथेयं हिंतीया जातहारिणी
पुत्रो भीनाव भवती सस्रहार्दी मामवेतती उल्लाप्यालापाय बहुशः परिषजासि मां पुनः ॥ उक्तन पुलक
स्वेहसंभवा स्त्राविलेतरणा ततो ममापराणोहासः शृणु वाष्पत्र कारणान ८ स्वार्थप्रसक्ता मार्जारीम
मते नामवीत्वते तथा न यथा नगावेव हिताया जातहारिणी ९ स्वार्थाय स्निग्धहृदय यथैवैतेमनो
परि प्रकृते स्वार्थमास्थाय तथैव प्रतिभासि मे ९ किं न मद्य उपभोगाय मार्जारी जातहारिणी नेनक
मेणोपभोग्यमन्नः फलमभीक्ष्णसि न मोतानासि कोष्ठेय न चैवोपकृतं मया संगतेनानि कालो
नेपन्न समद्दिनात्मकं तथापि त्वस्य मे सामन्वा परिषजासि वाष्पति तानेतवन्मभद्रेति निर्येली
कं बवीषि मा ॥ माता उवाच न वाहमन्नपकारार्थं वत्स पीमा परिषजे न वेदतद्रवत्सी तेपरिसक्त

विशेषावयोतकः ममदेहस्योपभोगाय भक्तं स्यापनुभे मार्जारीजातहारिणी वपती हेते नेता वम्मा वेशोवक्रता यी भवतः नृष्णाते र
केसेनक्रमेणवाल्ययोवनादिषु मन्त्वेव योपभोग्यफलं चिरकालानेष्यायमभी श्रसि ग्राममिच्छसि त्वर्थः ११ ततवमप्याशा
स्यापनं यथैमेवमाह न मामिति कोष्ठेयो स्तिशति मानज्ञानासि न वमयोपकृतं सयोजातनतान् यद्यपमयानोपकृतं तथापि भा॰

मा पु
टी
२६०

260

विकालमेवाशयाममयपरिष्वंगादिनात्वेरंविपन्नेनदपिममाशवस्यानाभावाद्यर्थमेवेत्याह संगतमिति समागमोनाति
कालीनेनतभूविकालेस्थिते यतस्त्वयासहममसमागमः पंचसप्तदिनात्मकमेवेत्यर्थः ५ त्विमसेत्वहंकरोषिपरिष्व
सिवश्रांतिश्रांतिशयेन निर्व्यलीकंनिष्कपटंयथातथामादिमोश्रवीषितइत्यर्थमेवेत्यर्थः पादांतरेत्रलीकमसत्यंकिंश्रवीषि
निमयासहचिरकालीनसंगमस्याभावात् ६ यद्येतद्भवतः प्रीत्यैपरिष्वंगादिनात्वितनोस्यरूपोरम्यकाहमपिपरित्य
नामीत्यर्थः ७ यतस्त्वमेवार्योभविष्यतिभवत्संभावितः सोपिमयापरित्यक्तोनत्वांपरित्यजामि निष्क्रांता ८ जगति

परित्यक्तोमयात्वार्यैयतस्त्वंमेभविष्यति इत्युक्त्वासापरित्यज्यनिष्क्रांता सूतिकागृहात् गर्वगर्वः
सूकरसोग्रहीतः करुणात्मके नहारने परित्यक्तेसातदाज्ञानहारिणी साहृत्वाततदावालेविक्रां [illegible]
तस्यमहीपतेः प्रसूतपत्न्याशयनेस्थस्यतस्यादेहते ९ नमण्यमशृंहेनोवाशृंहीवानसूवात्मने
त्तीयंभतपामासमाक्रमाज्ञानहारिणी हृत्वाहृत्वात्ततीयंचभतयमतिनिर्घृणा क्रोशमानेर
नेसामप्यरिवर्तेनतथान्ययोः ९ विक्रांतोपिततस्तस्यतनयस्यैवमहीपतिः कारयामाससंस्कारान्

सद्योजाततत्वादकिंचित्कराणिअंगानिवायानिश्रेतः करणानिचयस्यकेवलंपूर्वाजिततपोयोगादिमहिमाद्युद्वमंतः क
रणमात्माचयस्य ९ विक्रांतस्यराज्ञः पत्न्याप्रसूतपुत्रमादिने सतं आददे जग्राह तंवालंशय्यायांस्थसंस्थाप्य १० संतान
श्चैवप्रथमस्यगृहेनीतापुत्रस्यात्मजेगृहीत्वाभक्षयामास ११ ज्ञानहारिणाद्वितीयपरिवर्त्यतृतीयस्यभक्षणंस्वभावइत्याह हृ
त्वाहृत्वेति निर्घृणा निर्दया पर्यवर्तेविनिमयं १२ ततसेवनततस्यतनयस्याग्नेयदीयवान् संस्कारान् जातकर्मादीन् तेच
राजन्यस्यतान्निपस्थयेभवेति शास्त्रेषुप्रतिपादिताः तान्निपतनात्वतृणाः संस्काराः १३

११ गुरुराहशिताम्मितिशेषः प्राक्पूर्वं उपस्थानमंजलिवंधपूर्वकं सतीयथानंअभिवादनं वदने ११ वेयामभिधायाकनया
हयोरेकतराहतेप्राह जनिनौ उत्माहयिशेषात्तनीउपमातातुग्याहिनापालनयिनौ १३ नवितिमतिवचनेजनकस्पराहस्त्रात्ममा
शीघ्रप्रमहिषीपहराज्ञी १४ विषेभष्रग्रामप्रधानेयोवोधनामाविप्रस्तदीयपुत्रस्यैवतनाज्ञः विप्राग्मेति सङ्गुहिवीयोस्यां हेम

प्रानन्देतिवनामास्यपिताचकोविधाननः मुरापरमयापुक्तोविक्रांतः सनरायिपः ११ कृतोपन
यनंतेनगुरुराहकुमारकं जनन्याःपागुपस्थानेक्रियतांचाभिवादनम् ११ मगुरोस्तहवःकुमारोवि
हस्पेदमथाब्रवीत् वन्यामेकतमामाभानजनिनीपालनीतु किं गुरुरुवाच नविद्यनेमहाभाग
जनिनीजननकात्मका विक्रांतस्याग्रमहिषीहेमिनीनामनामतः १४ आनन्द उ० इयंजनिनीचेन्
मेविशालग्रामवासिनः विप्राग्नवोधपुत्रस्यपोषणाजातामनावयं गुरुरुवाच कृतस्त्वेकपथया
नेदर्थेनः कोवानपाच्यते संकटंमहदाभान्तिनातोन्यच्चब्रवीषि किं आनन्द उ० नातोहमनाभिन्न
स्पतानियस्यगृहेहिज नमत्योगिरिमहायामादेदनानहारिणी ११ तथाचमुक्तोदेमिमयागृहीताय
सतेवमा वोधस्याहिजन्मगृहस्यगृहंनीतवतीपुनः १९ भर्तयामासचसतेनप्यवोधहिजन्मनः सुत
यहिजसंस्कारैःसंस्कृतोहेमिनीसुतः वयमचमहाभागसंस्कृताउकरणाशया मयानववचःकार्यं

मो प्रत्यतोयम्यामानवंधजाताः १५ कृतःकस्माज्ञातःप्रत्ययचप्रत्यसिमेवदे ११ प्रादेदेनग्राहस्मा १२ तथाजातनहारिणाग्रवराजगृ
हेमत्कस्यकः सतेराज्ञः १८ हिजानांयोगेवेदप्रतिपादितैःसंस्कारैर्जातकर्मादिभिः १९ उपमिउपयामि १०

मा पु
टी
२९१

261

मोहेनात्तानेनतुहृदयोभ्रमतीव मोहस्यरत्नभुजंगसदृशत्वादपरमार्थेनयास्ववशाहोसेभावनापरः २१ मोहस्यावसरोवकाशः
कः अत्रास्मिन्नजगतिएवंमोहात्मकतत्त्वेवस्थितेनमोहः कार्योविवेकिनैवभवितव्यं तस्यानवकाशत्वंप्रतिपादयति कइति
पुत्रबंधुतादीनांव्यभिचारदर्शनात्कः कस्यपुत्रोबंधुर्वा २२ व्यभिचारमेवदर्शयति आरभ्येति जन्मनआरभ्ययः संबंधित्वमुपैति
येषांकेनपुत्रजन्मस्वत्वेसंबंधिनस्तेस्वजन्मनासंवर्तिताहरेकृताः तेषांपतनेनैवपुत्रादिनापिलोप्यते २३ पतत्वेनकेवलमानमाति
कः याचनामयतेणापीहरूपतःस्मादह अत्राप्यीति अस्मिन्नजन्मनिजातस्यसतोयापतेनैवान्यैवस्यसंबंधः सोपिअस्यवर्तमान

गुरुरुवाच अतीवगहनेवत्स संकटेमृहदागते नवेत्सिकिंचिन्मोहेनभ्रमतीवहितेहृदयः आनन्दः
मोहस्यावसरः कोत्रजगत्येवंव्यवस्थिते कः कस्यपुत्रोविशेषेकोवाकस्यवाबांधवः २२ आरभ्यजन्म
नोत्पत्तिमेवपित्रत्वमुपैतियः अन्येसंबंधिनोवियम्भजन्मनासंनिवर्तिताः अत्रापिजातस्यसतः सर्वेषा
मेवबान्धवैः सोप्यन्तमेतेहेस्यपरयात्मोपार्जितः क्रमः २४ अतोब्रवीमिसंसारेवसतः कोनुबान्ध
वः कोवापिसततंवन्धुः किंवाविभ्राम्यतेमतिः २५ पितृदेयमयाप्राममसिमेवदिनत्रये मातृदृ
ष्टंचाकिंचिन्नयदन्यदेहसंभवे मोहनपाकारिण्यामिनयायोधस्यभूपतेः विशालग्रामतः पुत्रश्री

स्यदेहस्यांतेपरोक्षितः सर्वेबन्धुसंबन्धरूपः क्रमोस्त्ययंपान्ततः पुत्रबन्धुतादीनांव्यवहारमायानांव्यभिचारदर्शनान्मयादिसमता
समेवमोहमयतास्मयाप्यस्ति २४ यतएषबंधुतादिक्रमोव्यभिचारितोतोस्माद्धेतोरहंब्रवीमिसंसारेवसतः कोनुबांधवेनर
कोपिकोवापिसततेजन्मोनरेषनुगतोबांधवः पद्यतस्तस्यानरागजन्मान्तरगतेस्यानन्तनदस्तीप्तेतोव्यसत्यमेवेतिभावः सोपु
ष्माकंविवेकिनांमतिर्मन्यमानात्मिकामोहेनकिंविभ्राम्यतेइति २५ नचैतदसंभाव्यमित्याह अत्रतयाव्यभिचारंदृष्टपतिपितृदेयमे

२८

तस्माद्दानं दानमखिलं त्वरया मतिं निवर्त्यो द्विज प्रवृत्तमेनेऽप्रवृत्तापितवान् १८ संमान्य संपूज्य १९ कर्म्मणोऽस्य वितानां विमुक्तेर्मोक्ष
स्य परिपन्थिनो ये तेषां कानां तपसां श्रीयसमलकारणोच्छेदाय ५० ५१ आत्मनोऽन्तःकरणस्य ५२ हीनोऽधिकारः कार्याधिष्ठाने

मार्कण्डेय उवाच ततः सुविस्मितो राजा सभार्यः सह बन्धुभिः तस्माग्निवर्यममतामत्रमेनेवनायते १८
चैव समादीयततनयं राज्यं पाम्पवचकार सः संमान्य ब्राह्मणांपेनउपज्ज्ञासपालितः १९ सोप्यानन्दस्त
पसे पेवालयं वमहावले कर्म्मणां तपसा ध्यायविमुक्तेः परिपन्थिनो ५० तपस्यन्तं ततस्तं वै प्राह दे
वः प्रजापतिः किमर्थं तपसे वत्स तपस्तीव्रं वद सत्तम आनन्द उवाच आत्मनः शुद्धिकामोऽहं करो
मि भगवंस्तपः वन्धाय मम कर्म्माणि यानि सत्वयणोन्मुखेः ५१ ब्रह्मोवाच हीनाधिकारो भवति
शुद्धियोग्यो न कर्म्मवान् नत्वाधिकारवान् शुद्धिमवाप्स्यति कथं भवान् ५२ भवता मृन्नता भावं वष्ट
नव्रं ततः कुरु अलं ते तपसा तस्मिन्कृते सिद्धिमवाप्स्यसि ५४ इति मार्कण्डेयपुराणे चाक्षुषमन्वन्त
रे आनन्दवरलाभो नाम पञ्चमोध्यायः ८८ मार्कण्डेय उ० इत्युक्तो ब्रह्मणा सोपि तपस्त्यक्त्वा मयाम
तिः तत्कर्माभिमुखो यातस्तपसो विरराम ह १ चाक्षुषेनाहते ब्रह्मा तपसो विनिवर्तयन् एवंवना

कोऽयमधिकारोऽस्मभ्यमित्याह मन्वधिकारवानिति ५३ तस्मिन्मन्वन्ते सिद्धिं शुद्धिं ५४ अष्टाशीतितमोऽध्यायः तत्कर्माभिमुखोऽमवेत
रकार्यसंमुखः विरराम निवृत्तवान् १ चाक्षुषेति प्रियेति संबोधने द्वंद्वं प्रथमं २

२ अंतरे समये अस्य मनोः ५ अष्टकोऽष्टसंख्यापरिगणितः ५ प्रभामण्डलेदुःखेन द्रष्टुं शक्या दुर्दृशाः तेषां दुर्दृशां किम् ६ अन्यस्तृतीयः ७ तत्संख्यै

उपयेमे विदर्भां च सुतामुग्रस्य भूभृतः तस्यां वै जनयामास पुत्रान्ख्यातविक्रमान् ३ तस्य म
न्वंतरेशास्य यैंतैर्विदुषा द्विज ये च वर्षपस्तथैवेन्द्रो ये सुताश्च यतां शृणु ४ आर्यानाम सुरास्त
थैतेषामेकोऽष्टको गणः प्रख्यातकर्मणो विप्र यज्ञे हव्यभुजामयम् ५ प्रख्यातबलवीर्याणां
प्रभामण्डलदुर्दृशाम् द्वितीयश्च प्रसूताख्यो देवानामष्टको गणः ६ तथैवाष्टक एवान्यो भ
व्याख्यो देवतागणः चतुर्थश्च गणस्तत्र यूथगाख्यस्तथाष्टकः ७ लेखसंज्ञास्तथैवान्ये तत्र मन्वं
तरे द्विज पंचमेपि गणो देवास्तत्राख्या अमृताशिनः ८ शतं क्रतूनामाहृत्य यस्तेषामधिपोऽभवत्
मनोजवस्तथैवेन्द्रः सख्यातो यज्ञभागभुक् ९ सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः अति
नामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः १० ऊरुपूरुशतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः चाक्षुषस्य मनोः
पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् एतत्ते कथितं षष्ठं मया मन्वंतरं द्विज चाक्षुषस्य तथा जन्म चरितं च म
हात्मनः १२

अष्टसंख्याः अमृताशिनोऽमृतभोजिनः ८ तेषां पंचानां देवगणानां प्राधान्यमस्याध ९ अत्र मन्वंतरे १० ११ उपसंहरति एतदिति १२ ॥

262

सप्तमं मन्वन्तरं वक्तुं प्रतिजानीते सांप्रतमिति विवस्वतो भानोरपत्यं वैवस्वतः १२ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने ऊनवातितमो
ऽध्यायः अत्र वैवस्वतस्य मनोर्जन्म वक्तुमाह मार्तण्डस्येति मृतस्याण्डस्य प्रकाशाङ्कुरेण जीवदानान्मार्तण्डस्तस्य रवेः सूर्य १

सांप्रतं वर्तते योयं नाम्ना वैवस्वतो मनुः सप्तमे येन्तरे तस्य देवाद्यास्तान्नृणष्व मे १२ इति मा
र्कण्डेयपुराणे चाक्षुषमन्वन्तरवर्णनं नाम द्वितीयोध्यायः ७७ षष्ठे चाक्षुषमन्वन्तरे समाप्तम्
मार्कण्डेय उ॰ मार्तण्डस्य रवेर्भार्या तनया विश्वकर्मणः संज्ञा नाम महाभाग तस्यां भानुरजीजनत् १
मनुं प्रख्यातयशसमनेकज्ञानपारगं विवस्वतः सुतो यस्मात्तस्माद्वैवस्वतस्तु सः २ संज्ञा च रवि
णा दृष्टा निमीलयति लोचने यतस्ततः सरोषोर्कः संज्ञां निष्ठुरमब्रवीत् ३ मयि दृष्टे सदा यस्मात्कु
रुषे नेत्रसंयमं तस्माज्जनिष्यसे मूढे प्रजासंयमनं यमं ४ मार्कण्डेय उ॰ ततः सा चपलां दृष्टिं दे
वी चक्रे भयाकुला विलोलितदृशं दृष्ट्वा पुनराह च तां रविः ५ यस्माद्विलोलिता दृष्टिर्मयि दृष्टे
त्वयाधुना तस्माद्विलोलां तनयां नदीं त्वं प्रसविष्यसि ६ मार्कण्डेय उ॰ ततस्तस्यां तु संजज्ञे भर्तृशा
पेन तेन वै यमश्च यमुना चेयं प्रख्याता सुमहानदी ७

म॰ १ अनेकानां ज्ञानानां शास्त्राणां पारगं निष्णातं २ निमीलयति संकोचयति निष्ठुरं परुषं ३ नेत्रयोः संयमं निमीलनं प्रजानां सं
यमं दण्डयितारं यमं नाम पुत्रम् ४ चपलां सत्वरं निमेषप्रक्षां विलोलितदृशं चपलनेत्रां ५ प्रसविष्यसि जनयिष्यसि ६ ७

263

८ निर्हृतिः सौख्येममभर्तासूर्यः कथंसौम्यतेजोभवेदित्यर्थः कथंवार्कः कोपमपनेष्यतिनिराकरिष्यति ९ सत्नापनेर्विश्वकर्म
णः सुतासंज्ञा पितुः संश्रयंगृहं १०॥ सम्यगितिसापत्न्यपरिहारेण १२॥ केशग्रहणात्केशेभ्यपरिशृष्टापकर्षणात्स्नाता

सापिसंज्ञारवेर्वेश्मनः सेहेदुःखेनभाविनी प्रसंहृतीवसातेजांश्चिंतयामासवैतदा ८ किंकरो
मिक्वगच्छामिक्वगतायाश्चनिर्हृतिः भवेन्ममकथंभर्ताकोपमर्कोपनेष्यति ९ इतिसंचिन्त्य
बहुधाप्रजापतिसुतानदा बहुमेनेमहाभागापितृसंश्रयमेवसा १० ततःपितृगृहंगंतुंकृत
बुद्धिर्यशस्विनी छायामयीमात्मतनुंनिर्ममेदयितांरवेः ११ तांचोवाचत्वयावेश्मन्यत्रभानोर्यथा
मया तथासम्यगपत्येषुवर्तितव्यंयथारवौ १२ पृष्टयापिनवाच्यंतेतयेतद्गमनंमम सैवास्मि
नामसंज्ञेतिवाच्यमेतत्सदावचः १३ छायासंज्ञोवाच आकेशग्रहणाद्देविआशापाद्वचस्तव
करिष्येकथयिष्यामिवृत्तंकेशापकर्षणे मार्कंडेयउ० इत्युक्तासातदादेवीजगामभवनंपितुः
ददर्शतत्रत्वष्टारंतपसाधूतकल्मषं १४ बहुमानाच्चतेनापिपूजितविश्वकर्मणा तस्थौपितृगृहे
सातुकंचित्कालमनिंदिता १५

वत् शापंतावद्यदाकेशग्रहशापाद्युक्तोभविष्यतिभर्तानदाहृत्तंहंतानेकथयिष्यामीत्यर्थः १४ त्वष्टारंविश्व
कर्माणंतत्रगृहे १५ अनिंदितापातिव्रत्याद्दोषहीना १६ ॥

नातिविरस्तुषितो निवसितो प्रेम्णा बहुमानेन पुरस्सरं हर्षकं १७ यद्यपि निवासस्थान्मे मम त्वं पश्यतः स बहूनि दिनानि सु
हृन्नार्थ समानि स्थानिस्थः किं न तथापि तव धर्मो विलङ्घ्यते गच्छिये न १८ धर्मलोपमाह वान्धवेषु वेषिति वान्धवानां मनोरथः ना
र्या भर्तृगृहे स्थितः श्लाघ्यकारणं वान्मेपवनार्थः नत दर्शनयोग्य अर्थः १९ संगता संमिलिता वसन्ती निवासकर्त्री २० मेमया २१ २२ स्

ततस्तोषादिवाविर्भूयापि नातिविरोषितो स्थानावततनयो प्रेम्णा बहुमानपुरःसरं १७ यो त्वमे
पश्यतो वन्मे दिनानि सु बहून्यपि सुहृन्नार्थसमानिस्थः किं न धर्मो विलङ्घ्यते वान्धवेषु विरर्व
सो नारीणां न यशस्करः मनोरथो वान्धवानां नार्याभर्तृगृहे स्थितः १९ सा तेवैलोक्यनाथेन भर्तास
येण संगता पितृगृहे चिरं कालं वसन्ती हि शोभते २० सा ते भर्तृगृहं गच्छतु नष्टोहं हृष्टनिमासि सु
नरागमने कार्यं दर्शनाय शुभे मम २१ मार्कण्डेय उ· इत्युक्ता सा तदा पित्रा तेयं त्यक्त्वा वसा शुने संस
जपित्वा पितरं जगाम यथा वराकृतं तूर्यं तापमतिन्दुलीने जस संलख्याविध्यतो न यथावारं तया
पि वडवा रूपधारिणी संज्ञेयमिति मत्वा तो द्वितीयाया महस्पतिः जनयामास तनयो कल्मावे वेका
मनोरमा २४ छाया संज्ञा तं पतिं षष्ठ यथा सविषाति वत्सला नयानसंज्ञा कन्यापोधशु पोष्टाब वतेन २५
लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरं मनुस्तत्क्षान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे २६

र्यस्य तापं तेजः तेजसः सकाशात् नविभ्यती च संज्ञा नयापि उत्तरेषु कुरुषु वडवा नारी २३ द्वितीयायां भार्यायां छायासंज्ञायां ग्रहस्प
तिः दिनकरः २४ लालनं वर्तनं नानुवकार २५ विशेषमाधिकं अनुवासरं प्रतिदिनं क्षान्तवान् न चक्षमे न सहे २६ ॥

264

तेन यमेन समुद्यतः समुत्पातितः तां तिमतां ललमावज्ञाय मेन २६ किंचिन्मन्दं क्रोधवशात्प्रस्फुरमाणौ ओष्ठौ यस्याः
विचलन्तः पाणिपल्लवा यस्याः २७ अमर्यादयर्मर्यादानिवियायिन् पितुः पत्नीं मातरं पूज्यां योग्यां २८ अभ्येत्य संगम्य २९

नाऽनाय च वै कोपात्पादस्तेन समुद्यतः तस्याः पुनः सांतिमता नान्तदेहे निपातितः २६ ततः श
शाप तं कोपाच्छाया संज्ञा यमं द्विज किंचित्प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा २७ पितृपत्नीम
मर्यादयन्मां तर्जयसे पदा भुवि तस्मादद्यैष पादस्तवाद्यैव पतिष्यति २८ मार्कण्डेय उ॰ इत्याकर्ण्य स
यः शापं मातरं तेन भयातुरः अभ्येत्य पितरं प्राह प्रणिपातपुरःसरं २९ यम उ॰ तातैतन्महदाश्चर्यं न
दृष्टमिह केनचित् माता वात्सल्यमुत्सृज्य शापं पुत्रे प्रयच्छति ३० यथा मनुर्ममाचष्टे नेयं माता त
था मम विगुणेष्वपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ३१ मार्कण्डेय उ॰ यमस्यैतद्वचः श्रुत्वा भगवां
स्तिमिरापहः छायासंज्ञां समाहूय पप्रच्छ क्व गतेति सा ३२ सा चाह तनया त्वष्टुरहं संज्ञा विभाव
सो पत्नी तव त्वया स्यामेतान्यपत्यानि जनितानि मे ३३ इत्थं विवस्वतः सा तद्वचः पृच्छतो यदा नावदत्
तदा क्रुद्धो भास्वांस्तां शप्तुमुद्यतः ३४ ॥

इह लोके वात्सल्यं स्नेहं उत्सृज्य त्यक्त्वा ३० विगतगुणेष्वपि पुत्रेषु न कदाचिन्माता विगुणा क्रोधापि पराभवेदित्यनेनाप्यनुमाने
न नेयं मम निजा माता ३१ तिमिरापहो ध्वान्तनाशी सूर्यः सा संज्ञा क्व गतेति पृष्टवान् ३२ हे विभावसो सूर्य नेमयि ३४ भास्वान् रविः

मार्कण्डेयपुराणम् ५

यथावृत्तं तत्तातमनतिक्रम्य विदितार्थो तातार्थः त्वष्टुर्विश्वकर्मणश्चालयं गृहं १८ । तेन रविणा संतोष्टेशो विश्वकृता विश्वक
र्मा याचे देवहममवेश्मागतानावदेवमया भवतो वेश्मप्रेषितेतितं वाच १८ । १९ सौम्यमूर्तिः स भगदेहः अनपवश्चभ्रमाकारः सं
स्थानेयस्यताहृशो भवेदिति पाथिनेलिउ. रत्वाभिमंपिसंकल्प ५. शातनेनतलणंत्नमार्गेणनमितियावत् ५। संवत्सरपर्वभ्र

ततः स्माकथयामास यथाहत्तं विवस्वतः विदितार्थश्च भगवान्जगामत्वष्टुरालयम् १८ ततः स
पूजयामासतदा त्रैलोक्यपूजितं भास्वन्तं परयाभक्त्या निजगेहमुपागतं १९ संतोषस्त्तदातस्मै
कथयामास विश्वकृत प्रापतेवेहमेवेश्मभवतः प्रेषितेतिवै १८ दिवाकरः समाप्तिस्योवश्वाभृप
पातिर्णी तपस्वर्तीत्वेष्टेशग्नेश्वरूपस्य १९ सौम्यमूर्तिः शुभाकारो मम भर्ताभवेदिति अभि
संधिंचतपसोऽतुरूपेस्या दिवाकरः ५. शातनेतेनसोमेपक्रियतामितिभास्करः तेवाह विश्वकर्म
णे संतापाः पितरोहितम् ५. संवत्सरभ्रमेतस्यविश्वकर्मारवेस्ततः तेनसः शातनेचक्रेस्तूयमान
स्यदैवतैः ५२ इति मार्कण्डेयपुराणेवैवस्वतेमन्वन्तरेवैवस्वतोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ९. मार्क
ण्डेयउ. ततस्तं तुष्टुवुर्देवास्तथा देवर्षयो रविम् वाग्भिरीड्यमशेषस्य त्रैलोक्यस्य समागताः १

मिरुन्मार्जनभाण्डेनातारोपणेतितत्त्वोपेपंचमी ५. आदितो नवातीतमोऽध्यायः ईड्यं स्तुत्यं अशेषस्य त्रैलोक्यस्य समास्थिनोदे
वादेवर्षयश्च समागताभिलितास्तुष्टुवुः १॥

मा०
टी०
२९५

265

अस्य स्तोत्रस्य गुरूपसत्तिप्रकारेणाग्रहणे साफल्यमाह द्वाभ्यां इदमिति समाधिस्थैः स्तोत्रार्थभावनायामेकाग्रचित्तैः गुरोर्वेदवि
दां दमाद्गुरोः सकाशादादेयं ग्राह्यं १ न तु श्रुतमभूतैरिक्तहस्तैरिमर्थैः यद्वा स्तोत्रार्थभावनानवहितैः अजन्मायापकर्मोद्य
त्र्वध्यानेन कृत्स्नतत्त्वमाजन्मनः प्रशस्तफलवान्भवेन्नरकी वा पुण्यपदं प्राप्य स्वर्गवान्भवेत् २ तत्स्तोत्रमाह नमस्त इति भ
गवतस्तेजोंशभूते ये वेदत्रयी तितात्पर्यम् ४ त्वायते तेन न परं तत्त्वमिति ज्ञाने प्रणवस्तस्मिंस्तुरीयार्थमात्रायामिकरूप
यामतास्मिन्भूताय नित्यसिद्धाय अतएव निर्गुणेन निरस्तन मोत्ता ने शुद्धतत्त्वज्ञानशक्तिवेधकं येन पाठान्तरे अनेकदेहनाम्

परमात्मने ९ ॥

इदं स्तोत्रवरं रम्यं श्रोतव्यं श्रद्धयान्वितैः शिष्यभूतैः समाधिस्थैर्देवादेयं गुरोरपि १ नश्रुत्वमभू
तैः श्रोतव्यमेतत्तु सफलं भवेत् अजन्मा जन्मफलवान्नरकी स्वर्गमाप्नुयात् २ देवा ऊचुः नमस्ते
स्वक्षरूपाय सामरूपाय ते नमः यजुःस्वरूपरूपाय अथर्वाङ्गिरसे नमः त्वानेकधामभूताय निर्ध
तत्तमसे नमः शुद्धज्योतिःस्वरूपाय विलक्षाय मलात्मने वरिष्ठाय वरेण्याय धाम्ने शाङ्गिरसे शूलिने

स्तुतिरत्नाकरोद्धृत... ॥ [illegible]

नः त्रासो यत्रात्मस्वरूपं तेन भक्तानां निर्धूतं तमो येन तस्मै नमः सोऽनिरुद्धात्मा शुद्धं ज्योतिः प्रकाशस्तद्रूपं यस्य अतएव निर्लि
प्ताय नत्वऽस्य तत्त्वविंशतिसंख्याकेभ्यो निष्क्रान्ताय अतएव वामलात्मने आवरणाभावाविर्भूतस्वभावाय ५ तेन तेन रूपे
ण स्वभक्तविनाशविधायिनाभक्तानुग्राहकत्वमाह वरिष्ठायेति वरिष्ठाय परमाद्भुताय तिनस्वरूपाय धाम्ने तेजोमूर्तये विश्वेऽपवं
मूलाय परमाद्भुताय धाम्ने रुद्रमूर्तये तेन नमः अतिशयेन उरवे विस्तीर्णाय वरिष्ठाय वरेण्याय वरणीयाय सर्वेषां साम्नामाश्र
यणीयाय परस्मै शक्तिप्रहाय यथा नकाय स्वप्रकाशमहिम्ना सर्वं जगद्व्याकर्त्रे तेनैव रक्षकाय परमात्मने निरुपाधिके चेत

॥ ५ पदसमन्वय

२९५

तदेवशब्दं व्याचष्टे अखिलस्य जगतो व्यापि व्यापकं आदानादिहेतुभूतात्मं तन्नतभावात्स्वरूपं यस्य तस्मै आत्ममूर्तये यदाहुः यश्चाप्नो-
ति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह यश्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते इति अत एव सर्वेषां विवादाध्यासितानां जगतः कारणा-
नां भूताय आत्मसिद्धकारणाय ज्ञानचेतसां ज्ञायते अनेन ज्ञानं तेनास्मिन् ज्ञाने रूपे चेतो येषां योगिनां तेषां निष्ठायै निष्पन्नाय ॥ ७ एवं निरूपा-
धिकं विदादित्यं स्वमात्मस्वरूपं सकलद्वैताभासकम्प्रयत्नमतिनिर्विशेषात्मानं स्तौति सूर्यः प्रेरणः स्वामिक्रियावान् प्रकाशस्तेजो
येनालक्ष्यं लक्षयितुमशक्यं स्वरूपं यस्य भासः करोतीति दिनकृत् तेन तस्मै नमः ॥ ८ शर्वरीणामपि लक्ष्णा हेतवे कारणभूताय

नमोऽखिलजगद्व्यापिस्वरूपायात्ममूर्तये सर्वकारणभूताय निष्ठायै ज्ञानचेतसां ॥ ७ नमः सू-
र्यस्वरूपाय प्रकाशालक्ष्यरूपिणे भास्कराय नमस्तुभ्यं तथा दिनकृते नमः ॥ ८ शर्वरीहेतवे चैव
सन्ध्याज्योत्स्नाकृते नमः सर्वामरस्वरूपाय आत्मने जगतो नमः ॥ ९ त्वं सर्वमेतद्भगवञ्जगद्भ्र-
मता त्वया भ्रमत्याविद्धमखिलं ब्रह्माण्डं सचराचरं ॥ १० त्वदंशुभिरिदं स्पृष्टं सर्वं संजायते शु-
चि क्रियते त्वत्करैः स्पर्शाज्जलादीनां पवित्रता ॥ ११

सन्ध्या दिनरात्रिसंभेदः ज्योत्स्ना चन्द्रप्रकाशः सर्वप्रकाशप्रवर्तिसौरतेजसं श्लेषविशिष्टं ज्ञानमनयोः तत्प्रकाशरूपः स्मरणीयस्तं ज्योत्स्ना-
कृते इति सर्वामरस्वरूपाय जगतः स्थावरजङ्गमात्मकस्य तथा च श्रुतिः चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्रा द्यावा-
पृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति ॥ ९ एवं देवशब्दं व्याचष्टे इति तदेवमिति त्वया भ्रमता परिवर्तमानेन इदं सचराचरं ब्रह्माण्डं
अखिलं आविद्धं प्रेरितं भ्रमति परिवर्तते ॥ १० त्वदंशुभिः किरणैरिदं जगत् मेध्यमपि सर्वं शुचि विशुद्धं जायते एतदेवाह त्वत्करैस्त्वत्किरणैः ॥

उपकाराय पुण्योत्कर्षाय संयोगि संयोगयुक्तं ॥१२॥ प्रशान्तः प्रकर्षेण शान्तः कल्याणोत्वयस्संगते संगतिसाध्ये होमः प्रवर्तते अन्ये नार्कसोदया
त्वयोरपि कर्मानुष्ठानस्य प्राशस्त्यं प्रतिपादितम् ॥१३॥ त्वदंगतः त्वच्छरीरात्मकाग्नात् अन्येन तव तेजः शान्तेन मसृपकाराय संभूतमि
ति स्तुविते ॥१४॥ ततत्सुष्टाहतोः त्रयीमयः वेदत्रयीस्वभावः देनाय ॥१५॥ परंपरायपराभ्यां रूपाभ्यां भगवतेस्तत्त्वामूर्तामूर्ताभ्यां रूपाभ्यां व
स्तमयतमाह त्वमेवेति परस्रूपाप्युतोऽसि अपरं स्थूलं ब्रह्माण्डान्तर्गते सकलव्यापारावभासके मूर्ते स्थूलमूर्तेश्चात्परस्परस्य रूपस्य

होमदानादिको धर्मो नोपकाराय जायते तावद्यावन्न संयोगि जगदेतत्त्वदंघ्रिभिः ॥१२॥ शान्तहोमः
प्रशान्तो हि यदि तेन विधीयते अस्नंगामेतथा सार्थेप्यपि होमः प्रवर्तते ॥१३॥ त्वं वेत्सि सकलायत्ता
पत्तं धोतानि वा न्यतः सकलानि च सामानि नियतेति त्वदंगतः ॥१४॥ त्वं त्रयी त्वं जगन्माया त्वमेव च
पन्नमयः यतस्साममयश्चैव ततो नाथ त्रयीमयः ॥१५॥ त्वमेव ब्रह्मणो रूपं परं चापरमेव च मूर्ता
मूर्तं तथा सूक्ष्मं स्थूलरूपं तथास्थितं निमेषकाष्ठादिमयः कालरूपात्मकः प्रसीद स्वेच्छया रूपं
स्वतेजः शमनं कुरु ॥१६॥

केनदारं मूर्तं स्थूलरूपो विशेषाकारे तेजोद्युभ्वात्मकं चिंतयं अमूर्तं सामान्याकारं सत्वं वाय्वाकाशात्मकं भूतद्वयमुक्तं ॥१६॥ कालरूप
तया चिस्थितं भगवंतेस्तव न्यार्थयते निमेषमादि स्वप्नात्मको नश्वरस्वभावः निमेषादिर्वत्सरांतो युगमन्वंतरकल्पावसानो
ह्निकालो विनाशस्वभावः परिवर्तते तस्याचानेकरूपो भवतीति बोध्यम् स्वेच्छया स्वं रूपं प्रसीद प्रसादयेति रुपेतोयं बोध्यः स्व
रूपतेजसोरस्य शमनेऽकुरुन्न वा न व परमेश्वरस्य स्वतंत्रस्य कश्चिन्नियोक्ता भवेदिति भावः ॥१६॥

266

तेन संगमो वनेऽपत्यद्वयोर्विनाशी १८ भविता भविष्यति मेदिनी भूर्लोकः दिवं भुवर्लोकः स्वर्गः स्वर्लोकः १९ शातिताः तत्तिताः भागाः
अंशाः शार्वस्य रुद्रस्य २० शंकवः महद्दारुणाः सुदारुणा अप्रतिकारिणाः पावकस्याग्नेः शिविका विमानं २१ अमरारीणां देवानां विश्व

मार्कण्डेय उ॰ इत्थं संस्तूयमानोसौ देवैर्देवर्षिभिस्तदा श्रमो वस्वं तदा तेन तेन सोग्रशिरश्रयः १८
पत्नस्य स्वस्य यं तेनाभविता तेन मेदिनी यत्तु मृण्नापि दिवं स्वर्गः साम मयोरवेः १९ शातिता
स्तेन सो भागा यं तेनाष्टादशपं चव त्वष्टा च तेन शार्वस्य सूक्ष्मं तेन स्थूलं महात्मना २० चक्रं विष्णोर्वसूनां च
शंकवो य सुदारुणाः पावकस्य तथा शक्तिः शिविका धनदस्य च २१ अन्येषां चासुरारीणां शस्त्रा
ण्युग्राणि तेन वै यक्षविद्याधराणां च तानि चक्रे स विश्वकृत् ततः षोडशं भागं बिभर्ति भगवा
न्रविः तत्तेनः पंचदशधा शातितं विश्वकर्मणा २२ ततो स्वरूपधृग्यानु रूपमरान गमत्कुरून्
दृष्टश्चानया संज्ञा चवडवारूपधारिणी सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसो विशंकया जगाम संमु
खं तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा २४ ततश्च नासिकायोगात्तयोस्तत्र समेतयोः नासत्यदस्रौ तनयौ व
डवावक्त्राद्विनिर्गतौ रेतसोन्ते च रेवन्तः खड्गी चर्मी तनुत्रधृत् अश्वारूढः समुद्भूतो बाणतूणसमन्वि
तः २५

कृत् विश्वकर्मा २२ ततश्चेति ततः प्रारभ्य २३ २४ २५ समेतयोः संगतयोः तयोः संज्ञासूर्ययोः नासत्यदस्रौ अश्विनौ अश्विमास्तरणा
वक्त्राद्विनिर्गतौ निष्क्रान्तौ २६ रेतसोन्ते तत्पश्चात् तस्यैव रेवन्तः अश्वारूढः अश्ववारः २७

मा पु
टी
२९०

अतुलंकेनाप्यनुमेयं २८ निजाश्रयं स्वगृहं वारितस्करः भूम्याश्रयसमग्रसग्राही २९ अस्याः संज्ञायाः पूर्वप्रसूतः प्रथमजः पुत्रः प
मस्यमायस्यदृष्टिर्नियम्य ३० तस्य यमस्यापि शापान्तः ३१ यमस्य धर्मदृष्टित्वमाह यत इति यस्माद्धेतोरसौ यमः अहितेरिपौनतोहे
तोः यमस्य याम्यं यमस्य कर्म नियोगमधिकारं तत्कालस्मिन्नतिमिरापहो भास्करः ३२ कलिंदो नाम पर्वतस्तस्यान्तरे वहिर्वाहिनी प्रवाहिणी देवा

267

ततः स्वं रूपमतुलं दर्शयामास भानुमान् । तस्याः स्वं रूपमालोक्य स्वं रूपं सा समाददे २८ स्वरूपधा
रिणीं चैमामानिनाय निजाश्रयं । संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः २९ ततः पूर्वप्रसूतो यो
स्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः । द्वितीयश्च यमः शापाद्धर्मदृष्टिरभूत्ततः ३० कृमयो मांसमादाय पा
दतस्ते महीतले । पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयं । धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहि
ते ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ३१ यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी । अश्वि
नौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना । गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तोऽपि नियोजितः । छायासंज्ञा
सुतानां च नियोगः श्रूयतां मम । पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः छायासंज्ञासुतोऽग्रजः । ततः सावर्णिकीं सं
ज्ञामवाप तनयो रवेः ३५ भविष्यति मनुः सोऽपि बलिरिन्द्रो यदा तदा । शनैश्चरो ग्रहाणां च मध्ये पित्रा
नियोजितः ३६

नां भिषजौ वैद्यौ ३३ गुह्यकानां यतनालीयकोनामधिपतित्वे स्वामित्वे ३४ पूर्वजस्याग्रजस्य मनोस्तुल्यः समानो वर्णः सवर्णः सव
र्णसावर्णिः यद्वा संज्ञाया समानवर्णा सवर्णा छाया तस्या अपत्यं सावर्णिः अजितो मन्वयावभिधानात् ३५ नियोजितोऽधिकृतः ३६ ॥

नयोः सावर्णेः शनैश्चरस्य चोभयोः सा तपती नाम कन्या संवरणान्नृपात् कुरुं नाम मनुजेश्वरं तपत्यां लेभे यस्य सम्बन्धेन कुरुक्षेत्रं
मभिमतं ॥ १८ ॥ इति पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ पूर्वमनुभिस्तावत्पञ्चवत्सराद्याः इति पञ्चवैवस्वतमन्वन्तरे ॥ ९ ॥ अंगिरसोऽङ्गिर
सा वक्तृत्वः संप्रतिवर्तमानो भवाः सांप्रतः ॥ १७ ॥ इंद्राणां सामान्यलक्षणमाह अतीतेत्यादि तुल्यलक्षणाः समानचिह्नाः ॥ ४ ॥ तानि चि

नयोस्तृतीया या कन्या तपती नाम सा कुरुं नृपात्संवरणात्प्राप तनयं मनुजेश्वरं ॥ १ ॥ तस्यैव वैवस्वत
स्याहं मनोः सप्तमसप्तमं तरं कथयामि सुतान्भूपानृषीन्देवान्सुराधिपं ॥ २ ॥ इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्व
तमन्वन्तरे सावर्णिकस्तवो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ९ ॥ मार्कण्डेय उ० ॥ आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरु
द्गणाः भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः सा
ध्याश्च वसवो विश्वे धर्मस्यैते गणास्त्रयः भृगोस्तु भार्गवा देवा ह्यङ्गिरसोऽङ्गिरसः सुताः एष सर्गस्तु मारी
चो विज्ञेयः साम्प्रताधिपः ॥ ३ ॥ ऊर्जस्वी नाम वै चेन्द्रो महात्मा यज्ञभागभुक् अतीतानागताश्चैव वर्तन्ते ये सा
म्प्रतं च ये सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः म
घवन्तो वृषाः सर्वे शृङ्गिणो गजगामिनः ॥ ४ ॥ ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतेजसः धर्माद्यैः कार

ह्यामाह सहस्राक्षाः सहस्रनेत्राः कुलिशिनो वज्रधारिणः पुरम्परीणां हरणात्पुरंदराः इति पुरन्दराः मघवन्तः धनवन्तः वृषा
नो वार्धकाः शृंगिणः पापाः पश्वकाः गजगामिनः ऐरावतवाहाः ॥ ४ ॥ शतक्रतवः शतमखाः भूतानां अभिभवन्ति तिरस्कारकं तेजो
येषां ते देवरूपवारोपादिहेतवः धर्माद्यैः धर्मज्ञानादिप्रकारैर्गुणैः आधिपत्यं सामान्येन स्वगुणेनान्वितानामनुगताः ॥ ५ ॥

भूतस्य भव्यस्य भविष्यतो भवतो वर्तमानस्य नाथाः पतद्रूपमानं रविनंदनौ तिरवेति धर्महेतोश्च पर्मैवैरिणो देवान् उत्तिसंज्ञं शयं
ति ० गायतेकथ्यते ८ ९ १० ११ १२ फलाभिधानपूर्वमुपसंहरति वैवस्वतमिति १३ इति मार्कंडेयपुराणव्याख्याने द्विनवतितमो
ध्यायः प्रतिमन्वंतरे मन्वादीनां पंचानां प्रयोजनं पुराणांतरेष्वभिहितम् मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्च महीपते इंद्राः सुरगणाश्चै

भूतभव्यभवन्नाथाः पंचैते मन्वंतरे द्विज देवास्त्वर्महिषाश्चेति शृणुष्वैतन्मयं द्विज ७ भूर्लोको
यं स्मृता भूमिरंतरिक्षं दिवः स्मृतः स्वर्गश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति कथ्यते ८ अत्रिश्चैव वसि
ष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ९ तथैव पुत्रो भगवान् ऋ
चीकस्य महात्मनः जमदग्निश्च सप्तैते मुनयोऽत्र तथांतरे १० इक्ष्वाकुर्नाभगश्चैव धृष्टः शर्याति
रेव च नरिष्यंतश्च विख्यातो नाभागोरिष्ट एव च ११ करूषश्च पृषध्रश्च वसुमांल्लोकविश्रुतः
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः १२ वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् कथितं ते मयांतरम् अस्मिञ्छ्रु
ते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम मुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यं च महदश्नुते १३ इति मार्कंडेयपुरा
णे वैवस्वतमन्वंतराख्याने नाम नवतीयोध्यायः ९१ वैवस्वतमन्वंतरं समाप्तम् ॥

वविज्ञेयाः पंचकालोपेः तत्र धर्मं च तत्ख्यातं मनवो ब्रह्मचोदिताः युक्ताः संचारयंत्यद्धा स्वे स्वे काले महीं नृपाः पालयंति प्रजापा
लाश्चावदंते विभागशः चतुर्युगांतकालेन प्रनष्टाः श्रुतिगणास्तथा तपसा ऋषयो यत्र प्रणयंते धर्मः सनातनः इंद्रो भगवतो दत्तान्
लोकांस्त्रीन् मूर्तिनां देवानः पांति लोकांस्त्रीकामलोके प्रवर्षति यज्ञभागभुजो देवा येच तत्रानुकीर्तिता इत्यादि ११

त्रानुवादस्सर्वैकमन्वन्तराधिपेनेश्वरभवेते सायंभवाद्याश्चेति ॥ कल्पे वर्तमाने ब्रह्मणोदिने ॥ ३ होताग्नीध्रो पुत्रोऽस्य सौम्या ४ विशोक :

क्रोष्टुकिरुवाच सायंभवाद्याः कथिताः सप्तैते मनवो मम तदंतरेषु देवाराजानो मुनयस्तथा ८
अस्मिन्कल्पे सप्त येन्ये भविष्यन्ति महामुने मनवस्तान्समाचक्ष्व ये च देवादयश्च ते ९ मार्कण्डेय उ॰
कथितस्तव सावर्णिश्छायासंज्ञासुतश्च यः पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्भविताष्टमः ३ रामो व्या
सो गालवश्च दीप्तिमान्कृप एव च ऋष्यशृंगस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ४ सुतपाश्चामिता
भाश्च मुख्याश्चैव त्रिधा सुराः विंशकः कथितश्चैषां त्रयाणां च गणो द्विज ५ तपस्तपश्च शक्रश्च
द्युतिर्ज्योतिः प्रभाकरः प्रभासो दयितो धर्मस्तेजो रश्मिश्च वक्रतुः ६ इत्यादिकश्च सुतपा देवा
नां विंशको गणः प्रभुर्विभुर्विभासाद्यस्तथान्यो विंशको गणः ७ सुराणामपि नाभानां तन्नो
पमपि मे शृणु दमो दांतो मतः सोमस्तथैवान्यश्च विंशकः ८ मुख्यापतेसमाख्याता देवानाम्
वंतराधिपाः मारीचस्यैव ते पुत्राः कश्यपस्य प्रजापतेः ९ भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मुने पाताल आस्ते योऽद्यापि दैत्यः समयबंधनः १० विरजाश्चा
र्ववीरश्च निर्मोहः सत्यवाक्कृतिः विष्णाद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्नृपाः ॥ इति मार्कण्डेयपु॰

विंशतिपरिमिता गणाः ५ तत्र कोऽपि निर्दिश्यते ततमस्यादिना १०८९ ॥॥ त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ रणोसावर्णिम

गें नमः श्रीपरायै भगवत्यै गें यस्याः ललाटे भूपरिरोहति सा स्वसंविन्मात्रे न दृश्यते विचारमात्रे भूतिरहितः स्वं दन्ध्यारसविद्रूपेण तत्त्वी विद्
षां मोहयत्यखिलैः प्रबद्धौ प्रभजे परां नाम् ॥ शान्तेकथापिकल्पया परया विद्यो ब्रह्मविदयं याति जहाति रजस्तमो गम् प्रसन्नचित्ते सक
लभावबधैकवीजं स्वान्तः स्थिरीभूतदन्तनीं शरणमम्भि वरणीम् ॥ एवं शुभयोर्वैवस्वतस्य सावर्णेश्च ममनमाष्टममन्वन्तराधीशयोर्हे
वाक राजन्माभिहिते तत्र चाक्षुषे मन्वन्तरे तपस्यतः समवृत्तस्य राजर्षेर्भगवन्मन्त्रस्य प्रसादसंप्राप्तमन्वन्तराधीशत्वस्य चरित्रे
पौविंके पुराणान्तरे विस्तरेण प्रतिपादितमिति इत्तदन्तरमेधा ये वा द्वितीयस्य सावर्णेः सूर्यपुत्रस्य पूर्वजन्मनि परायाभगव
माश्चण्डिकाख्यायाः प्रसादात्तामं मन्वन्तराधिपत्वं विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यन् प्राग्वर्णिनाष्टनरनागराजविरचितस्तोत्रसंवितत्र

मार्कण्डेय उवाच सावर्णिः सूर्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो
मम १ महामायानुभावेन यथा मन्वन्तराधिपः । स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः २
स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वं चैत्रवंशसमुद्भवः । सुरथो नाम राजाभूत्समस्ते क्षितिमण्डले ३ ॥

भावार्थः परायाभगवत्यास्त्रिधापि परंपरा पवर्ष्यास्त्वनुगतत्वात्तं गणपत्यादिदेवसहस्रस्तूयिता स्तान हृस्यान्मक उत्तदेवनिबर्हि
णे चैत्र कथयिष्यन् सभक्तरतामावर्णपरभावपदशनियमपि सूर्यवंशेशयनुपक्रमते सावर्णिरिभूदिना सवर्णा संज्ञया समानवर्णा १
छायातस्यापत्यं सावर्णिः रत्नं निशामय निश्चयेनालोचय १ मायानामात्वेऽपरब्रह्मणो विद्यादिभेदोऽन्याधिकारतसाश्रय
ि शान्ते संविद्रूपा महामायाघटनघटनापटीयसी तामस्याश्रनुभावेन महिम्ना महाभागः चण्डिकायाः प्रसादासदत्वान्महाभागव
मस्यासिद्धमेव २ पूर्वं प्राक्कल्पे स्वारोचिषस्य मनोरन्तरे द्वितीयमन्वन्तरे चैत्रो नाम स्वारोचिषस्य मनोः पुत्रस्तस्य वंशान्वये उद्भवः उत्पत्तिर्यस्य स

तस्य सरयूप्यद्रशिभवानोरसान्सुत्रानितिसमदर्शिनप्रकं कोलांतत्नपानी विध्वंसपूनीति कोलाविधंसिनरानिके वितप्रमेन को
लोवराहलंनविध्वंसपंतिभत्तपंनीति कोलाविध्वंसिनोवराहाभत्तकायवनोऽस्मघः ४ अपिशह्रोमिनरूमत्रभयथायोमःश्रुति
शयेनमवलंदरसैन्यसामग्रीविपतेयमनाट्टशस्यापि मूलैः सैन्याद्यसत्सामग्रीभूकेरपितेजितः पराभूतः ४ आक्रान्तआक्र
न्दितः ९ ततस्मिन्वासिन्म्रेसततासिप्ततोविकोषादिकमपहृत्य अपक्रम्यनीतंऽदरामभिः स्वामिसत्कारपत्रिमागितादृष्टैरपमैं
रिमर्षः ० हृतस्वाम्यः समाहूतट्टराम्यः मरानाम्रगयापाग्रालिटस्याने नष्टयनापकाकोभ्रसहायः हयनद्युगरहनेऽम्रेनवरिहसांद्रर्ले

तस्यपालयतः सम्यकप्रजाः पुत्रानिवौरसान् बभूवुः शत्रवोभूपाः कोलाविध्वंसिनस्तदा ४ त
स्यैतैरभवद्युद्धमतिप्रवलदंडिनः न्यूनैरपिसतैर्युद्धे कोलाविध्वंसिभिर्जितः ५ ततः स्वपुरमाया
तोनिजदेशाधिपोऽभवत् आक्रान्तः समहाभागस्तैस्तदाप्रवलारिभिः ६ अमात्यैर्वलिभिर्दुष्टैर्दु
र्वलस्यदुरात्मभिः कोषोवलंचापहृतंतत्रापिस्वपुरेततः ७ ततोमृगयाव्याजेनहृतस्वाम्यः सभूपतिः
एकाकीहयमारुह्यजगामगहनंवनं ८ सतत्राश्रममद्राक्षीद्द्विजवर्यस्यमेधसः प्रशान्तश्वापदाकी
र्णंमुनिशिष्योपशोभितं तस्थौकंचित्सकालंचमुनिनातेनसत्कृतः इतश्चेतश्चविचरंस्तस्मिन्मु
निवराश्रमे १० सोऽचिंतयत्तदातत्रममत्वाकृष्टमानसः मत्पूर्वैः पालितंपूर्वंमयाहीनंपुरंहितत् ११

स्ववमस्यत्विनम् ८ हेद्विजवर्य समेधसस्तमाम्नोपुत्रेः द्विजवर्यस्यमेधसः इतिपाठेमेधाइतिवासिष्टस्यनामांतरं तदुक्तंतेजपुराणेः
सावतारापामहात्म्यमानवनत्मालिनवरितेः सार्धश्लोकैर्वेदनादिनाकथितालिपुरःशकवासिष्टेनमहात्मनाखारोचिषेनर
वैस्वयम्भापमहात्मनेममायपेवेश्यायप्रशानायावसीदतेशमि मुनितयः प्रधावान्यशांतरमेधाः सजकवैरेः श्वापदासिभिर्दृष्टानि म
भिराकीर्णं ९ विचरन्विहरन् ९ चिंतायांहेतुः ममत्वेनाकृष्टवलान्नीतंमानसचेतोयस्यविनामाह मत्पूर्वैः पितादिभिः पूर्वमय

सप्त
टी
८०

पालितंतन्देवगुरुमयाहीनैर्मद्धर्मैरसद्भृत्यैर्दुष्टवृत्तिभिः स्वामिद्रोहिभिर्धर्मतोनैवपाल्यतइत्यन्तरेण संबन्धः सप्रधानो योमेमम
शूरः सेनापत्यादिः यश्चहस्तीदन्तोबलः सदानित्यकालमेदायस्य, समग्राणां प्रधानराज्यांगानां चिंताविषयाणामुपलक्षणमेतत्
सवैरिणां वशं यातः सन्कान्भोगानुपलप्स्यतेइतिनजाने ९ येषामासन्प्रयोममनित्यंप्रसाददानैः यानिनोधिकसमर्थेश्रोभोजनैश्च

मद्भृत्यैस्तैरसद्वृत्तैर्धर्मतः पाल्यतेनवा नजानेसप्रधानोमे शूरोहस्तीसदामदः ममवैरिवशंया
तः कान्भोगानुपलप्स्यते १० येममानुगतानित्यंप्रसाददानभोजनैः अनुवृत्तिंध्रुवंतेद्यकुर्वन्त्यन्य
महीभृतां ११ असम्यग्व्ययशीलैस्तैः कुर्वद्भिः सततंव्ययं संचितः सोतिदुःखेनक्षयंकोशोगमिष्यति १२
एतच्चान्यच्चसततंचिंतयामासपार्थिवः तत्रविप्राश्रमाभ्याशेवैश्यमेकंददर्शसः सपृष्टस्तेनक
स्त्वंभोहेतुश्चागमनेत्रकः सशोकइवकस्मात्वंदुर्मनाइवलक्ष्यसे इत्याकर्ण्यवचस्तस्यभूपतेःप्रण
योदितं प्रत्युवाचसतंवैश्यःप्रश्रयावनतोनृपं वैश्यउ॰ समाधिर्नामवैश्योहमुत्पन्नोधनिनांकुले
पुत्रदारैर्निरस्तश्चधनलोभादसाधुभिः १८

नुगतासेव्यप्रभुंप्रस्नमहीभृतांअनुवृत्तिंकुर्वतीत्यहोतेषांदोषः ११ तैर्ममामात्यैः असम्यक्निरर्थकंव्ययशीलैः सततंनित्यंव्ययं
कुर्वद्भिः देवभूतैः मयातिदुःखेनायासेनसंचितः संगृहीतः कोषः क्षयंनाशंगमिष्यतीतिकिमत्रकर्त्तव्यंशतं १२ विप्राश्रमाभ्याशेनि
कटे १३ सवैश्यः तेनराज्ञा अत्रास्मिन्वनेहेतुर्निमित्तं १४ प्रणयेनप्रेम्णोदितंउक्तंवचः प्रश्रयेणविनयेनावनतोनम्रः १५ निरस्तोत्य

२

विहीनो रिक्तः धनैरहितः धनमुपलक्षणं तेहितः वपनो दारैः पुत्रैश्च कर्तृभिर्धनं मत्वादाय गृहीत्वा पनश्राभैः स्वयम्प्यैतैर्बन्धुभिर्निरस्तः नि
राकृत एवाऽथनवबन्धुनाशाद्दुःखी सन् वनमभिसंप्रप्राप्तमागतोऽस्मीत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं संप्रधनविधुनिरस्तत्वेन केवलं दुःखित्वं वदेत् न कम
भिप्रायं ह्येवं पुत्रादिस्वेहान्निशयमनमेतापकमाह सोहमिति कुशलाकुशलात्मिकां कल्याणेतरस्वरूपां प्रवृत्तिं वार्तां पुत्रादी
नं वैश्यनी अत्राश्रिते नेवित्यर्ता नवेद्मि न जानामीत्यर्थः ॥ ॥ एवं तत्रादिवार्तां विवृत्य विकल्पमाह किंन्विति तेषां पुत्रादीनां गृहे क्षेमं सुखं तन्नावा
सांप्रतं वर्तमाने क्षेमं वा अक्षेमं वा किंनु भवेदिति न जाने पुत्रादिभिः स्नेहान्ममापन्नं तेषां शुभाशुभं न यावितर्कयति ते मे मम सुताः

विहीनश्च धनैर्दारैः पुत्रैरादाय मे धनं । वनमभ्यागतो दुःखी निरस्तश्चाप्तबन्धुभिः ॥ १९ ॥ सोहं न वे
द्मि पुत्राणां कुशलाकुशलात्मिकां । प्रवृत्तिं स्वजनानां च दाराणां चात्र संस्थितः ॥ ॥ किंनु तेषां गृहे क्षे
ममक्षेमं किन्नु सांप्रतं । कथं ते किंनु सद्वृत्ता दुर्वृत्ताः किंनु मे सुताः ॥ ॥ राजोवाच । यैर्निरस्तो भवाँल्लु
ब्धैः पुत्रदारादिभिर्धनैः । तेषु किं भवतः स्नेहमनुबध्नाति मानसं ॥ ॥ वैश्य उवाच । एवमेतद्यथा प्रा
ह भवानस्मद्गतं वचः । किं करोमि न बध्नाति मम निष्ठुरतां मनः । यैः संत्यज्य पितृस्नेहं धनलु
ब्धैर्निराकृतः । पतिस्वजनहार्दं च हार्दि तेष्वेव मे मनः ॥ २४ ॥

किंनु सद्वृत्ताः सदाचारा दुर्वृत्ता दुष्टाचाराः किंनु भवतीति शतिकथं न जाने सुतेन विपरीतेन तदितरशुद्धिरविद्यास्वरूपोऽदर्शितं ॥ ॥ एवं
श्रीः निमित्तेन हृत्वे सत्यो पुत्रादिभिर्यैर्भवान्निरस्तो निष्कासितः तेषु नाहं शुद्धविरक्तो विषयेषु अपि भवतो मानसं किं स्नेहं प्रत्युपबध्ना
तिषयन्तेषां क्षेमाक्षेमवार्त्तां चिन्तयामि भवानाकान्तः ॥ ॥ एतदभ्युपगम्य वैश्य उवाच यथा भवानाह एवमेवैतत् अस्मद्गतं मद्विषयं प्रा
कं स्वरूपं प्रतिवचनं मनसि दृढं वचः ममापि हृदयान्तरे परिवर्तते एतद्वचः किं करोमीति पुत्रादिस्नेहस्य दुस्त्यजत्वं दर्शितं मम मनः निष्ठुरताः

स्तोपाहयेत्रेहाभावँ रुपंचन्निवभातीमर्थः ११

मा०पु
टी
२०१

271

यैः पुत्रमन्मवन्धादिभिः पितास्तेरहं प्रमः स्वामिनो हार्दं स्नेहं स्वजनस्वं पोष्यहार्दं यदिरिमस्यनतचहेतनगर्भेत्वेशेषवर्णपनलच्येरि
ति निराकृतो निष्कासितः एतादृशो पुत्रविगुणेष्वपि बंधुषु मे मम मनो हार्दं प्रेमप्रवृत्तमेव २४ हे महामते इति संबोधनेन स्वाम
न्यश्चिन्त्यं संशयच्छेदयोग्यं तेषां बोधविदग्धपि नाभिजानामि इति किमेतत् भवान्महामतिर्ममैतद्दयध्यस्मात् विगुणेष्वगुण
हीनेष्वपि बन्धुषु मम चित्तं प्रेमप्रवणं न भवति तत्किमेतत् २४ यत्र वैराग्यावसरः पवो चित्तप्रासीनेषां कृते तेन दर्यने तेषां
भावभवानां लाभाभावनिमित्तचिंतावशान्निःश्वासो दौर्मनस्यं च जायते शाउर्भवति यतः यस्मात्तेष्वप्रीतिषु प्रेमहीनेषु

सप्तश०॥

किमेतन्नाभिजानामि जानन्नपि महामते यत्प्रेमप्रवणं चित्तं विगुणेष्वपि बंधुषु २४ तेषां कृते मे
निःश्वासो दौर्मनस्यं च जायते करोमि किं यन्न मनस्तेष्वप्रीतिषु निष्ठुरं २५ मार्कंडेय उ० ततस्तौ सहि
तौ विप्र तं मुनिं समुपस्थितौ समाधिर्नाम वैश्योसौ स च पार्थिवसत्तमः कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथा
र्हं तेन संविदं उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ राजोवाच भगवंस्त्वामहं प्रष्टुमिच्छाम्ये
कं वदस्व तत् दुःखाय यन्मे मनसः स्वचित्तायत्ततां विना ममत्वं गतराज्यस्य राज्यांगेष्वखिलेष्वपि

नो निष्ठुरं न भवति तत्र किं करोमीति स्वात्मनो बन्धुविषयप्रेमवैवश्यं दर्शितं २६ तौ राजवैश्यौ सहितौ मिलितौ तं स्वप्रसन्नत्वा
त् तं मुनिं समुपस्थितौ गुरूपसदनप्रकारेण समीपं गतौ २७ यथान्यायं यथाशास्त्रं यथार्हं यथायोग्यं तेन मुनिना सह संविदं सं
कथनं कृत्वा उपविष्टौ आसीनौ काश्चित्कथा वार्ता वदारिकाश्चक्रतुः २८ उमतिः प्रलये चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्या
मविद्यां च स वाच्यो भगवानिति हे भगवन् एकं वस्तु प्रष्टुमिच्छामि तद्वदस्व यन्मे कथय स्वचित्तस्यायत्तता निरोधस्तां वि
ना चित्तनिरोधे सर्वदुःखपरिक्षयः इति जानतोपि मे मम मनसो दुःखाय ममत्वमासिद्धकेनापि निवृत्तस्य यत्किमं ॥

मपि नियोजके दुःखाय निशंके शतितनतस्येत्यर्थः अनेनविद्याविद्योमयावानमध्यावस्थावमं चेद्दिकारायनयोगपनेवरादः सु
विते २५ दुःखहेतंवदनन्तरार्धार्थंस्पष्टयति ममत्वमिति यन्ममगतराज्यस्यापिनष्टराज्यस्यापि अखिलेषुराज्यांगेषु सामर्थ्य
मात्रिषुयन्ममत्वंतद्दुःखहेतु इतिजानतोपियथातस्याकृतस्यदुःखदेतनथाममज्ञानवतोपिदुःखनिमित्तंकिमेतन्नाकिंनि
वन्धनमित्यर्थः २६ नचममैवायंव्यामोहोयावतास्याप्यसमारू अयंचेति निकृतोनिष्कासितः उज्झितस्त्यक्तः पृथपीहशास्त
थापितेषुप्रतिप्रतिशयेनहार्दंयाप्तिमित्यर्थः २७ दृष्टदोषमप्यत्ततेषामपलब्धदोषविषयेराज्यपुत्रादौममत्वेनाकृष्टंवशीकृतं।

अयंचनिकृतःपुत्रैर्दारैर्भृत्यैस्तथोज्झितः स्वजनेनचसंत्यक्तस्तेषुहार्दीतथाप्यति २८
तत्किमेतन्महाभागयन्मोहोज्ञानिनोरपि एवमेषतथाहंचद्वावप्यत्यन्तदुःखितौ
दृष्टदोषेपिविषयेममत्वाकृष्टमानसौ २९
३३ ऋषिरुवाच। ज्ञानमस्तिसमस्तस्यजन्तोर्विषयगोचरे विषयाश्चमहाराजयान्तिचैवंपृथक्पृथक् ३४
दृष्ट १

मानसंपृथ्योस्तौ २९ ज्ञानिनोर्ममत्वेदोषायमेवंवक्तोरपि ज्ञानिनिमोहस्याधकृतममाहममाप्यचेति पर्षेनाहशीमूढता अविवे
कांधस्याविवेकाध्यक्षस्यैवपोप्यानन्तरोषज्ञानविचारप्रकाशक्षस्यममाप्यचमूढतेत्यर्थः ३१ नच ज्ञानमात्रमस्यमोहाना
स्पदत्वंयतोभिमतेनिराकरोति ज्ञानमिति विषयगोचरेविषयाणांप्रवृत्तिविषयेवन्यस्तस्थानकेगोचरेविषयेशब्दस्प
र्शादौसर्वस्यजन्तोर्ज्ञानमस्तिनचयावसतिनन्तेषांसर्वेषांमोहाभावोदृश्यते नचज्ञानमात्रमेवज्ञानेनापरस्परंत्वभिचारस्यादृ वि
षयाश्चेतिविषयाःशब्दादयःपृथक्पृथक्भिन्नभिन्नप्रकारेणज्ञानगोचरत्वंयान्तिप्राप्नुवंतीत्यर्थः पश्यावमनुष्यादीनांज्ञानन

तत्र न थ्या पक्षानामपि तादृशं ज्ञानमस्तिमत्तु अपक्ष्ज्ञानस्य व्यभिचारित्वात् १८

एतदेव प्रपंचयति दिवान्धा इति केचित्प्राणिन उलूकादयो दिवा दिने प्रत्यक्षज्ञानाभावयुक्ताः तथापरे काकादयो रात्रावन्धाः अन्ये के
चित्प्राणिनो गवाश्वादयो दिवारात्रौ च तुल्यदृष्टयः अन्येषां गरुडादीनामपि एवं सति ज्ञानसामान्यस्य मोहवैयधिकरण्ये दि
वान्धानामुलूकादीनां मोहो न स्याद्दिवान्धो दिने रात्रौ च तुल्यज्ञानानामेव गवाश्वादीनां मोहो न स्याद्देवगरुडादीनां सर्वदैव च
मोहप्रसंगस्तेषां च सविषयज्ञानदर्शनात् एवं ज्ञानसामान्यस्य मोहाद्यनाश्रयत्वेपि ज्ञानाभावस्य मोहेन तुल्याश्रयत्वमस्तीति
ननु नमयापशूनां ज्ञानमपि कृत्स्नाकिं तु विशेषज्ञानास्पदात्मनुष्याणामेवेति किमिमाशंक्य मनुष्या अपि तत्तुल्या एवेत्याशयेनाह
ज्ञानिन इति मनुजा ज्ञानिन इति सत्यं किंतु विशेषविमर्के ते मनुजा एव ज्ञानिनः केवलं न भवंति न च हेतुः यतो यस्मात्

दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथापरे केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टयः ४८
ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते न हि केवलं यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ४९ ज्ञानं
च तन्मनुष्याणां यत्तेषां मृगपक्षिणां मनुष्याणां च यत्तेषां तुल्यमन्यत्तथोभयोः ५०

हि र्भिमृकमपवशाद्यार्थं सर्वे पश्वादयो ज्ञानिन एव भवंति स्वस्वविषयज्ञानवत्त्वात् मृगपक्ष्यादीनां पशुत्वाविशेषेस्वभिमते
ज्ञानविशेषग्रहणाय एव ग्रहणं ४९ तदेव ज्ञानं पशूनां मनुजानां च विशेषाविशेषदर्शनेन प्रदर्शयति ज्ञानमिति यज्ज्ञानं तेषां
मृगादीनां निम्नोन्नतशकुनादि भवति तज्ज्ञानं तेषां मनुष्याणां न भवति एवं यत्तेषां मनुष्याणां ज्ञानं शास्त्रावबोधोपयोगि विवेक
ज्ञानात्मकं तत्तेषां पश्वादीनां न भवति अन्यदाहारनिद्रादिभयोपशमनयोः समानमित्यर्थः यदुक्तं आहारनिद्राभयमैथुनानि स
मानमेतत्पशुभिर्नराणाम् एको विवेकस्त्वधिको मनुष्ये तेनैव हीनाः पशुभिः समाना इति पश्वादिभिश्चाविशेषादितिमायाहेति ५०

उभयोरपि पशुमनुजयोरर्थक्रियासाम्यं वदंस्तत्र पशूनामर्थक्रियामाह ज्ञानेपीति पोतानां भोजनेनास्माकं सो हि मामिमेवं
पुष्येज्ज्ञाने सत्यपि पतान्पतगान्पक्षिणः तथा बुभुक्षया पीड्यमानानपि शावानां पोतानां चंचुषु मुखेषु मोहात्स्नेहसम्बन्धाद्विमाहितो
कणान्धान्यादिफलानां मोक्षो तान् ये पश्यसि चाह तोष्वस्मत्सम्बन्धः एवं पशूनां तानमोहयोः स्वस्याधिकरणमनुक्रम् ४८
मनुष्याणामपि न त्यस्ते भोगार्थिके वमाह मनुष्या इति हे मनुजव्याघ्र मनुष्यश्रेष्ठ मनुष्याः सुतान्प्रति लोभाद्दृष्टा अपि तावतः साभि
लाषाः प्रत्युपकाराय श्रेयसे नं वर्धयामो भविष्यवार्धके परलोके वायमस्माकं वर्धयिष्यतीति प्रत्युपकारायस्माकोत्ताभवंतीति किं
नैतान्पश्यसि न वितितविनकेपि ना पुत्रे साभिलाषः सर्वस्वपुत्रेपि न रितिनिश्चयेत्तत्र एवं पश्यंतोपि तथापि मोहात्पुत्रे साभिलाषा इ

ज्ञानेपि सति पश्यैतान् पतगाञ्छावचंचुषु । कणमोक्षादृतान्मोहात्पीड्यमानानपि क्षुधा ४८
मानुषा मनुजव्याघ्र साभिलाषाः सुतान्प्रति । लोभात्प्रत्युपकाराय नन्वेतान्किं न पश्यसि ४९
तथापि ममतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिताः । महामायाप्रभावेण संसारस्थितिकारिणा ५०
तन्नात्र विस्मयः कार्यो योगनिद्रा जगत्पतेः । महामाया हरेश्चैषा तया संमोह्यते जगत् ५१

तिज्ञानमोहयोस्तत्राधारस्त्वेनेष्वपि प्रसक्तं नैतेज्ञानिनः पश्वादिवदिति भावः ४९ यद्येवं विवेकाधिकारिणो मनुष्या ज्ञानिनोपि
तत्कुतोस्माल्लोभाद्विरज्यंते इत्याशंक्याह तथापीति यद्यप्येवं ज्ञानवतोपि श्रवदनवदनापि दीयस्मान्महामायायाः प्रभावेण मह
त्वात्संसारस्य स्थितिं संस्थापनं कर्त्तुं शीलं यस्य तेनायं मनुष्याः ममतावर्त्ते शुक्ते मोहरूपवगर्त्ते श्वभ्रे निपातितः येन ज्ञानवतोपि नासु
द्धि रक्तो भवतीत्यर्थः ५० नचैवमाश्चर्यं योगपास्यापवंसस्वभावत्वादित्याह तदिति यस्मादीदृशस्वभावैषं तन्नस्मात्तत्र ज्ञास्या सर्वमो
हित्वां महामायायां न विस्मयः कार्यः केवलं तन्मोहसागरात्तद्धरणं प्रार्थ्यमिति भावः तत्रास्याः सामान्यतः प्रथमचरित्रप्रतिपाद्या

योगनिद्रेति जगत्पतेर्जगत्पालकस्य हरेर्नारायणस्यैषा योगः स्वरूपानुभवः स एव वा योगोदासो मानिद्रा बहिर्जगतोऽनवभासरूपा महाविद्यात्मिका ईश्वरस्यैश्वर्यं विद्यात्मिका शक्तिः परस्य तु महामायास्वरूपाप्यभिविस्मृतिकारिणी योऽनन्तलसकोटिरिष्यति ह्यावभासरूपेतीयं विद्याविद्योभयात्मिका स्वरूपशक्तिस्तानतयस्वभावाभिहितापि एवं तमः प्रधानापि गुणत्रयेणाभेदवती महाकालीति प्रथमचरित्रपाठेन प्रीणिता जगत्त्वकर्षनप्रामि करी निर्वहति तथा चास्यैव समस्तशतीमध्ये वराजस्यारवितरश्मयेपि हतम् त्रिगुणानामप्येषा देवी सात्विकोयामपोदिता सा सर्वा वाणिकाद्वयोर्महाभगवती ध्येते रत्नप्रकम्प्ययोगनिद्रा द्वेरक्रामहक लीतमोगुणा मधुकैटभनाशार्थं यान्तष्टवाम्बुजासनः दशवक्त्रादशभुजाकालाञ्जनसमप्रभा विशालया राजमाला ।

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ ५८

विशह्लोचनमालया स्फुरद्दशनदंष्ट्रासाभीमरूपापि या भूषिव रूपसौभाग्यकांतीनां सा प्रतिष्ठा महाश्रियां खड्गबाणगदाशूल चक्रपाशभुसण्डिभृत् परिघं कार्मुकं शीर्षं निश्च्योतद्रुधिरं दधौ एषा सा वैष्णवी माया कालरात्रिर्दुरत्यया आराधिता वशीकृ यान्नाकर्तुं श्वराचरमिति ५८ अस्या महामायात्वं प्रतिपादयन्नाह ज्ञानिनामिति ज्ञानिनामपरिपक्वयोगानामपि यावि वेक वतामपि तन्नो विवेकाद्बलात्मनश्वाकृष्य मोहप्रवणं करोति कावार्ता बाह्यशानां विषयानिष्ठानां मोहकारिणी न भवेदिति भावः भगवती समग्रैश्वर्यातिशयभक्ता बलादिति दुरुत्छेद्यावष्टम्भयोगात् मोहाय विवेकाभावाय प्रयच्छति तन्मयं करोतीत्यर्थः ५८

न केवलं जगन्मोहकारित्वमेवास्याः किंतु यावता सर्वकर्तृत्वाज्जगत्सर्जनादिकमप्यस्याः कर्ममिमाह तयेति मूलप्रकृतिरूपतामाश्रि
त्येतच्चराचरं सृज्यते एतस्माल्लयसंहारादीनामप्युपलक्षणं स्वकर्मस्वरूपमाख्यायनायमाह स्वभावेन्पर्यः प्रसन्नाः सदेवस्वरूपादिकारि
त्वेन संसारबंधात्मन्मनभिसंधाने मुक्तिनाशप्रसंगाद्वाह सैषेति मोहनिमित्तमपि साकर्मोपास्त्यादिना प्रसन्ना सती प्रसन्ना मोह
मोक्षात्पर्यायपरहलनविद्यायिनी वरदा भोगदायिनी मुक्तये भवतीत्यनेन भोगमोक्षप्रदत्वं भगवत्याः प्रदर्शितं तेन देवेवेरसमशा
नीत्यो ग्रप्रतिपिपादयिषितम् ५२ एकस्या एव भगवत्या बंधमोक्षोभयहेतुत्वमनुपपन्नमित्याशंक्याविद्याविद्योभयरूपत्वाद्

तया विसृज्यते विश्वं जगदेतच्चराचरम् सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ५३ सा
विद्या परमा मुक्तेर्हेतुभूता सनातनी संसारबंधहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ५४ राजोवाच
भगवन्का हि सा देवी महामायेति यां भवान् ब्रवीति कथमुत्पन्ना सा कर्मास्याश्च किं द्विज ५५
यत्स्वभावा च सा देवी यत्स्वरूपा यदुद्भवा तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो ब्रह्मविदां वर ५६ ॥

गवत्या उभयकार्यकारित्वं नासंगतमित्याह साविद्येति परमा मुक्तिहेतुरूपार्थसाधनत्वादुत्कृष्टा विद्या ब्रह्मात्मैक्यवेदनात्मिका स
ती मुक्तेर्हेतुभूता नवात्मविद्याद्वित्वमस्वरूपेणाह सनातनी नित्या विना सैव च संवेद्यामीश्वराणां सर्वज्ञानां सर्वकर्तॄणां मीश्वरी
नियंत्री संसारो जननमरणात्मकेबंधस्य रागद्वेषादिरूपस्य हेतुरविद्याविरनंता चोभययोरवस्ययोनियामित्रदर्शिते सनात
नी त्वभयव्याप्यो उत्तम ५४ एवं मुनिना सामान्यतो भगवत्याः स्वरूपे निर्दिष्टे विशेषजिज्ञासया राजोवाच भगवन्निति ॥

मा पु
टी
२०८

भूतानाम् तस्मादिशुनित्ययोगादिनाज्ञानेन विघ्नेन पस्यानित्ययोगादिशुद्धस्मनप्रसादे वीयानया सामर्थ्येन ज्ञानकादिशसिद्धोक ५२
संज्ञाना नौस्पना उत्पन्नेमादिना उत्पन्निकर्मणोः प्रश्नद्वयम् उत्पादने च देशो कालादि प्रकारस्य समेव तन्नादाविर्भावप्रकारप्रश्नः
प्रभावो महिमा स्वभावेति पाठे स्वसत्तानुयायिनी स्वरूपः शरीरपरिग्रहः तस्यो त्पत्तिः स्वरूपाधिनी कारणस्थ प्रयेति प्रश्न च ये
यः प्रभावो मा: यस्मादुद्भवो स्याश्तेकारणम्भुर्मं पर्वज्ञोत्पत्ति सामाभेष्वप्रकारपरः प्रश्नश्तितयोनरूप्तः ५८ उत्तरे रूपमेतेषामा
ह नित्यैवेति परमामामात्मिकाज्जगन्मूर्तिरपरमामामस्वभावावपर्वंज्ञातिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् तस्याः प्रभावमाह तयेति
नि ततं व्याप्तं विस्तृतं च प्रपषि मद्य सत्तासामान्यस्वभावायाः सर्वव्यापिता भगवत्याः उत्पत्यभिधानमयुक्तं तथापि इष्टदेय

ऋषिरुवाच नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततं तथापि तत्समुत्पत्तिर्बहुधा श्रूयतां म
म ५७ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ५८
योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते आस्तीर्य शेषमभजत्कल्पान्ते भगवान्प्रभुः ५९ ॥

निबर्हणविधानेन स्वभक्तरक्षायै तस्या उत्पत्तिर्विशेषाकारपरिग्रहणाविर्भावो बहुधा ममममत्तः श्रूयतामिमत्तेन शुश्रूषोमम
भावाद् उपचरितैवास्यानुत्पत्तिरिति सूचितं एवं ज्ञातिप्रभावयोरुत्तरमभिहितं स्वरूपोत्तरं चानित्यैवेत्यनेनोक्तं इदानीमुत्प
त्युत्तरमाह देवानामिति पूर्वेन देशोपलक्षितदेवप्रार्थने ये वास्या आविर्भावरूपः स लोके उत्पन्नेत्यभिधीयते नरमणीयपवे
सर्थः ५८ प्रवेति हासंमोहात्मिकाया भगवत्याः स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह योगनिद्रामिति पूर्वोक्तस्वरूपा विश्वव्यापकः स
ष्टस्यकार्यस्याउविशंप्रह्रास्तीर्यशयनीकृत्यप्रभुरिति स्वद्भ्या योगनिद्राग्रहणवावकः ततजीववदस्य मोहयतीति तोरितं भ
२०८

घोरौ भीमौ विष्णोः कर्णयोर्मलाज्जन्म मोहात्तद्भूतौ रजस्तमोमूर्ती इत्यर्थः तयोरेव प्रयोरजस्तमसोरुद्रेकाभिप्रायेण हन्तुं ब्रह्माण
मिति तदुक्तं भागवते तस्मिं भवान्हयशिरस्तनवं चाविभ्रद्वेदद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्च रजस्तमश्चेति ५०
ल्लातस्तत्कृत्या स्तौतिस्त्याकातायामाह स नाभिकमले इति प्रजानां तद्वत्पादकानां पतिर्नियन्ता उत्पादकोऽधिष्ठाता पतिरुत्पादनार्थस्त्कृपणि
गणाय माभूत्तां विनाशाय च इत्युक्तं नाभिमितिस्तते विशुद्धमनन्मूर्तेर्भगवतः सत्वप्रधानं देवीचक्रस्यामसत्वं नवघ्रियतमं नत्रमामन्त्रनीति
पूर्वोक्तस्य तिशेषान् स तं देवाहराद्यश्नमयत्रप्रसमं योगनिद्राश्रयणेनस्यक्तपालनक्रमं जनार्दनेहकृतन्देस्यपीडमिमनेन जगत्पालक

तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ ५०
स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः दृष्ट्वा तावसुरौ चोग्रौ प्रसुप्तं च जनार्दनम् ५१
तुष्टाव योगनिद्रां तामेकाग्रहृदयः स्थितः विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ५२
विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीं स्थितिसंहारकारिणीं स्तौमि निद्रां भगवतीं विष्णोरतुलतेजसः ५३

नात्रकृतिरस्यास्वाभाविकीति सूचितं ५१ तुष्टावेत्यादिव निवारणार्थं स्तुतकर्षमपालनोचितं तत्त्वार्थमाह एकाग्रहृदय इति समाधानेन
न्तरेऽभूदित्यर्थः विबोधनार्थाय नाग्रहरूचरायहृतिति निमितं चतत्रसहकृत्यविधानार्थं च हरेर्नेत्रयोः कृत आलयः स्थानं यया तां उक्तं
महाभारते हरिवंशे च सर्वीसर्वेश्वरस्यैषा माया विष्णोः शरीरजा मेघानारायणस्य विष्णोर्नाकमललोचनं भूतिवेत्रतिमीलनेनेव
निद्राववोधात्सर्वशरीराश्रयिता याश्रयिनिद्रा यानेत्रयोः प्राधान्यमुक्तम् ५२ तां विदानंदरूपां योगनिद्रां विशिनष्टि विश्वेश्वरीमिति ॥

विशेषणानां सर्वज्ञानां सर्वकर्तृत्वानां व्याप्त्यादीनां जगत्सर्जनादिरूपा नित्यसमवायिनी शक्तिः तदाह जगद्धात्रीं जगन्मातरं श्रुतत्वेन
जसः विष्णोर्नेव प्रकाशावनस्य पारंशते रेनिद्रां भगवतीं विष्णोरतुलां तेजसः प्रभुरितिप्रभुत्वामिति विष्णोरपि मोहकतया महत्त्वोऽ
तौ योगं योगं परमार्थतत्त्वस्य वितः प्रभयेवतकदाचिदिष्टो योगनिद्रयो भेदो रूपत्वे विश्वरूपां निद्रां योगस्य निद्रया स्वाभिन्नत्वात्
तेजसः प्रभुरिति विष्णोर्विशेषणं तेजसा भिदा वेद प्रकाशस्य प्रभुरपि भगवतीं स्तौ पइव विनाशाय स्तौदिति भगवत्याः प्रभावो
त्कर्षितः ५३ तत्र सर्वात्मतां शंसिभिर्नामभिः स्तुवन्स्तोत्रमाह त्वमिति स्वाहा देवहविर्दानमन्त्रः वेदवेदकत्ववाचको व्यं
वह्निभार्या च स्वधा पितृहविर्दानमन्त्रः पितृभार्या च वषट्कारो देवतावाहनमन्त्रः पत्तक्रिया स्वराः प्रवः षोडश बीजरूपाश्च

275

ब्रह्मोवाच त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरात्मिका सुधा त्वमक्षरे नित्ये त्रिधा मात्रात्मिका स्थिता ५४
अर्धमात्रा स्थिता नित्या यानुच्चार्या विशेषतः त्वमेव सन्ध्या सावित्री त्वं देवि जननी परा ५५ ॥

या श्रमस्तेन देवानां प्रदत्ते देवर्षिरूपे ब्राह्मणादीनां नामतरममृतं विलसञ्जीवितीति हि स्तोत्रे यज्ञावशेषे यत्र यायचयहीने हूतस्य नित्येषा
पके चिरहरपेनि त्वं सनातने त्रिधा याम मात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपा यदाहुः एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेय
इति यद्वा यर्वोकाख्यतरसरस्वती स्तोत्रमात्ररूपाया त्रिधा मात्रा अकारादिरूपा जगदहृतित्रिकपरार्धवाच्यानन्दात्मिका स्थिता
इति नाव्याप्यावेशिहस्वरस्याः सर्वात्मविदेकत्वतन्त्वात् ५४ अर्धमात्रा यां व्यञ्जने प्रचं विनाहलः संस्पर्शे व्यञ्जनाभावाद् अर्धमात्रात्वं
यदाहुः व्यञ्जनं चार्धमात्रकमिति तेन योगात्मनावावस्थितेत्यर्थः ॥

यद्वार्धमात्रायां तुरीयसंविद्रूपायां स्थिता सर्वासां स्थूलसूक्ष्मादितयावस्थितानां मात्राणां विश्रान्तिस्थानभूतत्वात् सा च तथाविशेषतः
स्थानकरणादिना विशेषेणानुच्चार्यानुच्चारयितुमशक्या यदुक्तं प्राक् प्रतिदेशं तथा चार्धमात्राश्रितेः परं प्रविकार्यतया यदैक्यं
गिणामविवर्जिते त्वेव च परं रूपं परमशाक्तं मेधावितं त्वाप्येन च वाजिज्ञानाहोशादिभिः स्थेतरति प्रमयच व्यक्तानुमध्यमामात्रा
द्वितीयाव्यक्तसंतिता मात्रा स्तनीयाविद्धक्तिर्धमात्रा परं पदमिति संप्याशिवशक्त्योरभेदावभासविमर्शरूपापश्यंती सावित्री
सवितृविश्वप्रसवेहेतोस्थितादित्यस्थितिममवापितोशक्तिमध्यमावाग्जनस्येति रूपा वेदजननी वेदमाता प्राणशक्तिर्गायत्री वैखरी
रूपा एता सामपि हारिणी पराप्रस्तानिका पराच त्वमेव प्रकृतं वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा स्मृतिगोचरा द्योतिकार्थस्य पश्यन्ती परा

त्वयैतद्धार्यते विश्वं त्वयैतत्सृज्यते जगत् त्वयैतत्पाल्यते देवि त्वमत्स्यन्ते च सर्वदा ५९
विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने तथा संहृतिरूपान्ते जगतोस्य जगन्मये ६०
महाविद्या महामाया महामेधा महास्मृतिः महामोहा च भवती महादेवी महासुरी ६१

च स्येव केवलेति यद्वा मा विशीतन्त्र विन रितिमंत्र स्तवरूपिणी तद्व्याख्या च यथा:॥ जगत्कारणादिरूपा च त्वमेवेत्याह त्वयैतद्धार्यत इति
पृथिव्याधारणात्क्रियाशक्तिस्त्वमेव विश्वं ब्रह्मादिस्थावरांतं अन्ते संहारे त्वमेवेनदात्सि भक्षयसीत्यर्थः॥ सृष्ट्यादिक्रियारूपापि त्वमेवे
त्याह विसृष्टाविति यदा सृष्टिकाले एवं समष्टिकालोपलक्षकाः सर्वेऽपि जगन्मये जगतः स्वभावभूतेन हि विद्धक्तिं विना किमपि
तानेका पिवाक्रिया स्वरूपदर्शनेसमर्था भवेदिति भावः॥ एकोहं बहु स्यामिति स्वरूपविमर्शनरूपा महाविद्या च स्तोत्रैकरूपा च
महामायास्वविद्यानन्दे भगवति प्रसन्नमात्रःस्वमायापि कानदपहस्तेनेन स्वभावतया स्मृतं नीवपर्ण्डकं पञ्चमायन्त्रा यमस्तत्रयामे

मजेजगत्जाम्अंडःखपसतंवलमोूंवेवतन्मयइति ॥

मापु
टी
२२९

276

महामेधा ग्रन्थानेकग्रन्थानां चिरादनप्रकाशेन स्मरणवदवभासमानानामवभासनेन महाधारणारूपा योगिनः स्वात्मनो
ब्रह्मत्वावगमनेन महामहिमाध्यानरूपा महास्मृतिः समग्रकार्यसम्पादनसाधने सांगवेदस्मृतिरूपा वा ब्रह्मादेः सर्वोत्कृष्टेनो
यथा स्वात्मानमपि विस्मरन्ति हेतुगोत्रे मग्नतामभिमायेन गवेषमाणाः निर्वेदशासनभेरीनादसमूहेनापि मैस्याति मेपमु
हामोहान्निरोहिन स्वरूपा सर्वेषां विष्णवादीनां शरीरप्रवेशेनाशरूपस्यानिष्टानानादस्य मारणा सर्वेशात्किसमष्टिरूपा महादेवी
मधुकैटभमहिषरक्तबीजादीनामसुराणां लोकोत्तरवलनेनाविर्भावितानां शक्तिरूपा महासुरी एतेन पदद्वयेन गणनमैः सत्वरजो

प्रकृतिस्त्वं हि सर्वस्य गुणत्रयविभाविनी कालरात्रिर्महारात्रिर्मोहरात्रिश्च दारुणा ७९
त्वं श्रीस्त्वमीश्वरी त्वं ह्रीस्त्वं बुद्धिर्बोधलक्षणा लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः क्षान्तिरेव च ८०
खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी तथा शंखिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा ८१

रूपा मूलप्रकृतिर्भगवतो दर्शिता ७८ तदाह प्रकृतिरिति हि यस्मात् सर्वस्य त्रिलोकवर्तिनो प्रपञ्चस्य कस्यचिद्भावस्य कालरात्रिरि
ति सकलजनचक्रसंहारात्मिका महाकल्पान्तरात्रिः महारात्रिर्वै यस्मादन्तिकुपलयोपलक्षिता ब्रह्मनिशा मोहरात्रिश्चरम
मनावने मोहरागे न पातिनी महाविद्याख्या निशा संसारचक्रभ्रमणहारिणी ब्रह्मात्मैक्यातिरेकेणाज्ञानरूपे घनान्धकाररूपा दा
रुणा दंष्ट्राकरालकालाग्निरुद्रकल्पाग्निदारुणा मोहरात्रिर्मोहनेन जगत्स्थितेन नगत्करी प्रमादात्तत्तमोहारनिशाद्देव
प्रनाशिनीति ७९ श्रीर्लक्ष्मीः ऐश्वरी ईश्वरस्यैश्वर्यं ह्रीर्दरिद्रः कृतिस्मृत्यापशिष्टाबुद्धिः सविशेषज्ञानं बोधो निर्विशेषज्ञानं तेन ह

भि मे

तन्नाकलीनस्पर्शो लक्ष्मणाशुष्टिः सर्वसमृद्धिः तुष्टिः संतोषोपि केनोभरादिरुक्तं कारणोप्युपरतिः शांतिः क्षांतिः शीतोष्णादिसहन
रूपा तितिक्षा सामर्थ्यसमृद्धैव परापरा धृतिरिति ख्याताः एवकारः सर्वत्र योज्यः ९ खड्गिनीत्यादिना सर्वायुधपरिग्रहेण नभक्तरत्वान
मरत्वं दर्शितम् घोरा भ्रमक्तनिरस्कर्तीनां दन्तिभीमा चुरगिनि शङ्खपतिशूलिनी घोरा महागदा शङ्खचक्रभीमार्थशब्दयोः वाणेन धनुरूपरु
तित्वं घोरत्वं कपालधारणात् तेन महाकालादशभुजात्वं पूर्वं दर्शितेन योगनिद्रादेवरूपत्वाम् महाकालीनमो ऽजणेत्यादिना सुसं
वादे १ सौम्यान्तरङ्गप्रवणत्वं भक्तेषु तेषामेव सान्तेकेनतं सत्यापनात्सौम्यतरा अशेषेभ्योतिसुन्दरेभ्यः स्त्रिहपनयातिसभगेभ्यो

सौम्या सौम्यतराशेषसौम्येभ्यस्त्वतिसुन्दरी परापराणां परमा त्वमेव परमेश्वरी ८२
यच्च किंचित्क्वचिद्वस्तु सदसद्वाखिलात्मिके तस्य सर्वस्य या शक्तिः सा त्वं किं स्तूयसे मया ८३
यया त्वया जगत्स्रष्टा जगत्पात्यत्ति यो जगत् सोपि निद्रावशं नीतः कस्त्वां स्तोतुमिहेश्वरः ८४

भावेभ्यः सकाशादतिसुन्दरी विष्णाधिष्ठानामहाविद्यानेदर्शना परापरपंक्तीश्वरणां वैखरी परापरा मध्यमानासौ परमोत्कृष्टा पूर्वतर
रूपा परा भगवती सर्वाधिष्ठानपरब्रह्मसमवायिनी शक्तिर्बीजरूपा अत एव परमस्य ब्रह्मणः ईश्वरी नियन्त्री यद्वा नष्टसकलमिदं
यपरं ब्रह्मफलेलक्षित्वन् तमैरूवंनियोज्जीवे नस्यात्वङ्के स्सत्वरीति ९ प्रभावयाराधारस्यापारमन्त्रगच्छन्नाह यच्चेति क्वचि
लोके यद्वस्तुभावः सदसद्वा कार्यकारणात्म यत्किंचित् तस्य वस्तुनः सर्वस्य या त्वं शक्तिः स्वकार्यनिर्वृद्धिः सा त्वं मया किं स्तूय
सेसमग्रस्पशक्त्यर्थानात्स्तोतुमशक्यरूपस्य भगवत्याः सर्वात्मकत्वं यास्वरूपत्वात् स्तोतव्यत्वमित्यर्थः अत एवाखिलात्मिके

इतियोगमंत्रेबोधनं किंशब्दः सकलतात्पर्ये ८२

स्तव्यभावमेव द्रढयन्नाह यथेति ब्रह्मादिमूर्तिपरिग्रहणेन यो जगतः सृष्ट्यादिविधातापि स्वनेत्र ईश्वरो विष्णुर्नि
द्राया वशापारं तं च नीतः आपितः पाता रक्षकः ग्रसित संहरति नमः प्रधानायां महाकाल्याः संबंधादेव भगवतो विश्व
र्ध्वविलयेन स्वस्वरूपे वस्थानमित्यर्थः ईश्वरः स्वतंत्रः न कोपीत्यर्थः ८४ अमूर्तानाममायिकानामपि मूर्तिमायापरि
ग्रहणेन देव्याप्यवस्थानं येनि वृहन्तोन्म शक्तत्वमेव द्रढयति विष्णुरिति अहं ब्रह्मा ईशानो रुद्रः कारिताः कर्ने येरिताः
तेषामसिद्धाः सर्वेश्वराः ८५ साप्यैवोक्तस्वरूपा इत्थंभूतैः प्रकारैः प्रभावैः स्वैरसाधारणैरुदारैर्महद्भिः प्रार्थनीयमाह मो

विष्णुः शरीरग्रहणमहमीशान एव च कारितास्ते यतोतस्त्वां कः स्तोतुं शक्तिमान्भवेत् ८५
सा त्वमित्थं प्रभावैः स्वैरुदारैर्देवि संस्तुता मोहयैतौ दुराधर्षावसुरौ मधुकैटभौ ८६ प्रबो
धं च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महासुरौ ८७ ऋषिरुवाच
एवं स्तुता तदा देवी तामसी तत्र वेधसा विष्णोः प्रबोधनार्थाय निहन्तुं मधुकैटभौ ८८ नेत्रास्य
नासिकाबाहुहृदयेभ्यस्तथोरसः निर्गम्य दर्शने तस्थौ ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ८९

हयेति दुराधर्षौ दुर्जयौ मोहनं चाज्ञतयोः स्वस्य भगवन्नाप्यविवेकेन स्वात्मनेयेन भगवंतमपि वरदानेन छन्दयतः ८६ प्रब
इति प्रार्थनीयमाह प्रबोधं जागरणं च लघु शीघ्रं जगत्स्वामी जगत्पालकः बोधः उद्यमः ८७ तामसी तमःप्रधाना आ
वरकत्वात् तत्र प्रलयार्णवे वेधसा ब्रह्मणा निहन्तुं च कारणे चशेषः ८८ उरसो वक्षसः एतान्येव निःसरणस्थानानि प्राकट्य
नेत्र्यैकवद्भावाभावश्चार्षः निर्गम्य निष्क्रम्य अव्यक्ताद्ब्रह्मणः परस्मात् जन्म यस्य दर्शने नेत्रगोचरे ८९ ॥

तथा तमः प्रधानया देव्या युक्तस्य ब्रह्मणः तस्या प्रसर्वोक्त विकृतिरूपायाः प्रकृतिमूर्तेः स्वितयं येदर्शिता यदुक्तं तत्र सर्वस्याद्या महाल
क्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी लक्ष्यालक्ष्य स्वरूपा सा व्याप्य सर्वं व्यवस्थिते त्यादि क्रमेण गुणत्रय विभागशारेभे महालक्ष्म्याः सकाशान्नाम
स्यात्रयस्तिं प्रदर्शयति भूत्वं त्व दखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी वभार रूपमपरं तमसा केवलेन हि सा भिन्नाञ्जन संकाशा दंष्ट्रा
ङ्कित वरानना विशाल लोचना नारी वभूव तनुमध्यमा खड्ग पात्र शिरः खेटै रलंकृत चतुर्भुजा कवंध हारं शिरसा विभ्राणा
हि शिरः स्रजम् पन्नगालिंकां शिरः स्रजमिमर्थः सा प्रोवाच महालक्ष्मीं नाम सौम्य मदोन माता मकर्म च मे मातर्देहि नमो

उत्तस्थौ च जगन्नाथस्तया मुक्तो जनार्दनः एकार्णवेऽहिशयनात्ततः स ददृशे च तौ ९०
मधुकैटभौ दुरात्मानावतिवीर्यपराक्रमौ क्रोधरक्तेक्षणावत्तुं ब्रह्माणं जनितोद्यमौ ९१
समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान्हरिः पंचवर्षसहस्राणि बाहुप्रहरणो विभुः ९२
तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ उक्तवंतौ वरोऽस्मत्तो व्रियतामिति केशवं ९३

नमो नमः तां प्रोवाच महालक्ष्मी तामसीं प्रमदोत्तमां ददामि तव नामानि यानि कर्माणि तानि च महामाया महाकाली म
हामारी क्षुधा तृषा निद्रा तृष्णा चैकवीरा कालरात्रिर्दुरत्यया इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि तेमया एभिः कर्माणि ते ज्ञात्वा
यो ते सोऽश्नुते सुखमित्यादि ग्रहे शेषस्य शयनात् अव्ययाः सविस्मः नौ ग्रसौ ददृशे तौ च ततो ददृशाते इति कर्मण्यतिहारे तनुः ८०
वीर्यं वलं पराक्रमश्च योगातिशयः उत्तंभतिर्लंघ्रुते न रजसः सकाशात्तमस्य प्राप्ति कांतयोः सूचितमन्नमिति त्यादि तत्र
मधुयोगो ययात्तौ ९१ ताभ्यां सहेति सहार्थे तृतीया वाहवः प्रहरणानि यस्य ९२ वरश्चेष्टं प्रयोजनं व्रियतां सोऽस्मि

माला ५

माघु
टी
२२८

यदि तुष्टौ भवन्तौ स्यः तदाद्य मे मम वध्यावुभावपि वध्यौ भवेतामिति निसंबंधः अन्येन सन्मार्गपरिपन्थिनोर्भवतोर्वधाद्यतिरिक्तेन वरेण
अस्मिन्काले किं न किमपि कृत्यं वृतं स्वीकृतं एतावत् एतन्मात्रं मया ७४ तदेति एवं वञ्चिताभ्यां वरार्थं तथा विज्ञाय तत्राभ्यां
भगवन्मायामोहितत्वात् सर्वं जगदापोमयमम्भोमयं विलोक्य ताभ्यामसुराभ्यां भगवान्कथितः स्वयं तत्रयः अपमृत्युपकृतेन मय
द्वापोमयमिदं सर्वमित्यादि वदत ७५ आवां प्रीतौ स्वः स्वस्तः भवावः साध्यः त्वं तव यः एतत्क्षेत्रं कार्यं पृथुरा न न पुरत्न केशत्वप्य

श्रीभगवानुवाच भवेतामद्य मे तुष्टौ मम वध्यावुभावपि किमन्येन वरेणात्र एतावद्धि वृ-
तं मया ७४ ऋषिरुवाच वञ्चिताभ्यामिति तदा सर्वमापोमयं जगत् विलोक्य ताभ्यां गदितो
भगवान्कमलेक्षणः प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्वं मृत्युरावयोः आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन
परिप्लुता ७६ ऋषिरुवाच तथेत्युक्त्वा भगवता शङ्खचक्रगदाभृता कृत्वा चक्रेण वै छिन्ने जघ-
ने शिरसी तयोः ७७ तयोस्तु मेदसा राजन्निस्तप्ता कठिना मही मेदिनीति ततः संज्ञामगाद्यस्यै
वसुन्धरा ७८

मा तन्वा द्वयविधानपूर्वं लौकिकनियमितसमुत्पत्तिनोर्मेदसः समुच्चयेन कृमणः स्थानत्वाद्यद्यपि लिखिते एवमुत्तरार्धापि जहीहिं सर्वं नेर्जः यत्र
देशे उर्वी सलिलेन न परिप्लुता न तत्र देशे जहि त्वं वधाय ७६ जघनेनाभेरधोभागे शिरसी कृत्वा सम्यक् एवं के नानेन छिन्ने पृथक्कृते
छिन्नेन भगवतेत्यध्याहार्यो यद्यपि निमित्तं यांचभौतिके शरीरे संख्यितम् येनासुरयोरागमहीमादिवाकं वदते ७७ तयोस्तु मे
दसेति सा कोमलं सम्यक्त्वये यद्यपि नानियमितस्तत्यापि चिरं न नादर्शात्त्वरोधाद्द्वयं शर्वादिनिमस्ताभिः ७८

उक्तमर्थं प्रतिज्ञापूर्वकमुपसंहरति एवमेषेति समुत्पन्नमायाद्यमूर्ता अस्या एवं तामस्या महाकाल्या मूलभूताया देव्या महा
लक्ष्म्याः प्रभावं शृणु भूय इति तयोरभेदः सूचितः तदुक्तं तत्रैव योगनिद्रा हरेरुक्ता या सा देवी उरम्यया महाकाल्यास्तत्त्वं विद्धि तं
मादेवीमनाननीमधुकैटभनाशार्थमीडितौ ततो नयानस्त जन्नानेवरलाभेन देवदेवेन विसृता यया सा वैसवीमायामहाका
लीउरत्यया त्सव्यावशीकृता नृपाद्दशेलोनस्वाचरमिति ॥ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने देवीमाहात्म्यभावदीपे चतुर्नवति
तमोऽध्यायः ॥ त्रैगुण्यमूर्तिरपि तदपहितापरापा देवगणस्तुतिरपि देवगणार्तिहर्त्री तस्याप्यलस्यतनु रामसमस्तविद्या देवी रुद्रे
क्षुरन्तमेपरमेश्वरीयं अथेदानीं महालक्ष्मीदेवं माहितीय चरित्रविषयमेतन्त्र महालक्ष्मीगुणातीता सर्वासां मूर्तीनां मूल १

एवमेषा समुत्पन्ना ब्रह्मणा संस्तुता स्वयं प्रभावमस्या देव्यास्तु भूयः शृणु वदामि ते ॥ इति
मार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये मधुकैटभवधो नाम प्रथमोऽध्यायः ७५
ऋषिरुः देवासुरमभूद्युद्धं पूर्णमब्दशतं पुरा महिषेऽसुराणामधिपे देवानां च पुरन्दरे १

कारणेन तस्याः स्वरूपं विलक्षणं दर्शितं तद्यथा भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः तासां च प्रकृतिं ब्रह्मन्प्रधानं वक्तुम
र्हसीति ततः प्रश्नपूर्वकमुपक्रम्य सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता
मातुलुङ्गं गदां खेटं पानपात्रं च बिभ्रती नागं लिङ्गं च योनिं च बिभ्रती नृप मूर्धनि तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभूषणा
शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसेति लिङ्गयोनिं च बिभ्रतीमनेनास्याः पुंस्त्रीरूपत्वे सूच्यागृहीतं सूचितं शिवपुराणे च म
हाशिवाङ्कमातृकाशक्तिरिच्छाशिवाह्वया महालक्ष्मीरिति ख्याता देवी सर्वगुणान्विता तत इत्यंशप्रकृतिरूपायाः विकृतिरूपे

॥ [illegible]

मा पु
टी
२२८

सामहालक्ष्मीःसातामसीमहिषमर्दिनी श्वेताननानीलभुजासुश्वेतस्तनमंडला रक्तमध्यारक्तपादानीलजंघोरुरुन्मदासुचित्रज
घना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा चित्रानुलेपनाकांतिरूपसौभाग्यशालिनी अष्टादशभुजापूज्यासासहस्रभुजासती आयुधा
न्यत्रवक्ष्यंतेदक्षिणाधःकरक्रमात् अक्षमालाचकमलंबाणोसिःकुलिशंगदा चक्रंत्रिशूलंपरशुःशंखोघंटाचपाशकम्
शक्तिर्दंडश्चर्मचापंपानपात्रंकमंडलु अलंकृतभुजामेभिरायुधैःकमलासनां सर्वदेवमयीमीशांमहालक्ष्मीमिमांनृप
पूजयेत्सर्वलोकानांसदेवानांप्रभुर्भवेदिति इयंमहालक्ष्मीःशुद्धेनत्र्यंबकस्याचरितत्रयाधिदेवीसमष्टिरूपापरातत्र

279

तत्रासुरैर्महावीर्यैर्देवसैन्यंपराजितं जित्वाचसकलान्देवानिन्द्रोभून्महिषासुरः २ ततःपरा
जितादेवाःपद्मयोनिंप्रजापतिं पुरस्कृत्यगतास्तत्रयत्रेशगरुडध्वजौ ३ यथावृत्तंतयोस्तद्वन्म
हिषासुरचेष्टितं त्रिदशाःकथयामासुर्देवाभिभवविस्तरं सूर्येन्द्राग्न्यनिलेन्दूनांयमस्यवरुण
स्यच अन्येषांचाधिकारान्सस्वयमेवाधितिष्ठति ५ ॥

यमेचरित्रेयशंवतीप्रधानासोक्ताद्वितीयेतुमध्यमारूपनयापर्यवस्यतीतिबोध्यम् तत्प्रतिज्ञातंतत्प्रथमाध्यायांतेभूयःस्य
णावतिप्रपंचयिष्यामीत्याह देवासुरमिति देवाश्चासुराश्चप्रहृत्तायेयचेत्यर्थेप्रादित्वादच् तत्राहदेवाऽद्वंदृष्टांमहदशतमभूत
महिषेदैत्यानामधिपेसतिदेवानांचपुरन्दरेइंद्रेऽधिपेसति १ तत्रयुद्धेइंद्रःस्वर्गराजः १ ब्रह्मणासर्वस्यदेवासुरादयस्यजग
तः सर्जनादेवदैत्यानांपालनसंहारयोर्विष्णोःशिवस्याधिकारात्तेषांतदभ्यर्थनयाऽऽनम् ३ तत्रसमानत्वयोःशिवविष्णोः
देवानामभिभवस्यपराभवस्यविस्तारंप्रपंचमिति चेष्टितस्यविशेषणम् ४ ५ ॥

निराकृता निष्कासिताः मर्त्या यथा मनुष्या एवं मनुष्याकाराः सन्तो देवा भुवि विचरन्तीत्यर्थः ९ इति वह्नेर्वचनं हयोर्विक्रमानात् प
पन्नाः प्रागताः स्म भवामः विचिन्त्यतां विशिष्टेनोपायेनालोच्यतामित्यर्थः १० भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गेन कुटिले आनने ययोः यथा
देवानां विष्णुप्रमुखानां कोपसमापितदात्मकत्वेन स्वावितेनाभिप्रायेणैव समापितेन समस्तगुणं तनुत्पनापादेव्याः प्रतिपादितात्म
कत्वबोध्यम् तदुक्तं वैकृतिकरहस्ये सर्वदेवशरीरेभ्यो याविर्भूता महाप्रभा त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्महिषम

स्वर्गान्निराकृताः सर्वे तेन देवगणा भुवि विचरन्ति यथा मर्त्या महिषेण दुरात्मना ९ एतद्वः क
थितं सर्वममरारिविचेष्टितं शरणं वः प्रपन्नाः स्मो वधस्तस्य विचिन्त्यतां १० इत्थं निशम्य देवानां
वचांसि मधुसूदनः चकार कोपं शम्भुश्च भ्रुकुटीकुटिलाननौ ११ ततोतिकोपपूर्णस्य चक्रिणो
वदनात्ततः निश्चक्राम महत्तेजो ब्रह्मणः शंकरस्य च १२ अन्येषां चैव देवानां शक्रादीनां शरीरतः
निर्गतं सुमहत्तेजस्तच्चैक्यं समगच्छत १३ अतीव तेजसः कूटं ज्वलन्तमिव पर्वतं ददृशुस्ते सुरास्त
त्र ज्वालाव्याप्तदिगन्तरम् ॥

र्दिनीति ११ ततस्तस्माच्चक्रिणो वदनात् १२ ब्रह्मादीनां प्रधानां कोपात्तेजोनिर्गमने शक्रादीनामपि कुपितानां तेजोनिर्गमनं
गम्यते समगच्छत समगच्छत १३ कूटं राशिः शृङ्गं वा तद्व्याप्तं तेजः सम्भेदस्थाने कात्यायनाश्रमे कात्यायनेन मुनिना दृष्टिगोचरीभू
तत्वान्मोहयेन महिषमर्दिनी अपरोक्षां रक्षिष्यतीति पुराणान्तरे प्रसिद्धं १४ बल्लभूतायामवतारस्तु कात्यायन्यां महि
षवधो नवम्यां प्रजा दशम्यां देवैर्विसर्जनं कृतमिति वृद्धसम्प्रदायः ॥ ॥

तत्तेजएकस्थंसन्नारीरूपमभूत्त्विषादीप्त्या ॥ १२ देवानांतेजसोविभागस्यावयवविभागमाह यदभूदिति ॥ १३ सौम्येनसोमसंबन्धिनाति
तेजोवोकटिःपृष्ठभागौ ॥ १४ १५ प्राजापत्येनदक्षजातेनकाश्यपेनवा पावकोवह्निः ॥ १६ सन्ध्ययोरुभयोःसायंप्रातःसन्ध्ययोर्याम्नाश्र
नाश्रवणौकर्णौश्रवणशङ्कुःकर्णोवयोःअनिलस्यवायोःशिवाचरणी नानावर्णादेवतेजःसंभवत्वाद्व्यानानावर्णातेनैवेक्षाति

अतुलंतत्रतत्तेजः सर्व्वदेवशरीरजं एकस्थंतदभून्नारीव्याप्तलोकत्रयंत्विषा ॥ १२ यदभूच्छं
भवंतेजस्तेनाजायततन्मुखं याम्येनचाभवन्केशाबाहवोविष्णुतेजसा ॥ १३ सौम्येनस्तनयोर्यु
ग्मंमध्यंचैन्द्रेणचाभवत् वारुणेनचजंघोरूनितम्बौतेजसाभुवः ब्रह्मणस्तेजसापादौतदं
गुल्योर्कतेजसा वसूनांचकराङ्गुल्यः कौवेरेणचनासिका तस्यास्तुदन्ताःसंभूताःप्राजाप
त्येनतेजसा नयनत्रितयंजज्ञेतथापावकतेजसा ॥ १६ भ्रुवौचसन्ध्ययोस्तेजःश्रवणावनि
लस्यच अन्येषांचैवदेवानांसंभवस्तेजसांशिवा ॥ १७ ततःसमस्तदेवानांतेजोराशिसमुद्भवां
तांविलोक्यमुदंप्रापुरमरामहिषार्द्दिताः ततोदेवाददुस्तस्यैस्वानिस्वान्यायुधानिच कृत्वाजय
जयमेवंजयंतीतांतत्रयोषितः ॥ १९ शूलंशूलाद्विनिष्कृष्यददौतस्यैपिनाकधृक् चक्रंचदत्तवान्कृ

श्लाः सप्तमात्रस्त्वचकृतः २० ॥

करहस्ताधिष्ठितेषोम्यं ॥ १७ तेजोराशेःसकाशात्समुद्भवोयस्याःमहिषेणार्द्दिताःपीडिताः ॥ १८ ततोदेवाइतिपञ्चानामन्वयःश्रोत्र
रोपान्विते ॥ १९ शरीरतेजोदानवदायुधतेजोदानमाह शूलमितिविनिष्कृष्यउत्पाद्यकृत्स्नं तथासमुत्पाद्येति चक्रादत्तम् ॥ २०

शंखं च वरुणात्मशंवाणपूर्णौ विस्पदतषवाणाविस्पर्थः इषुधी तूणीरौ इषुधिर्द्वयोः २१ कुलिशाद्वज्रात् २२ अम्बुपतिर्वरुणः
प्रजापतिर्ब्रह्मा तद्रूपेण वा मनुपुराणे अक्षमाला वक्कमण्डलं वेत्यादि २३ कालोऽन्तकः निमेषाद्यभिमानी देवो वा चर्म खेट २४
कौशेयेन देयमाह क्षीरोदः क्षीरसाराभ्भो अजरे कदाचिदपि जीर्णे न भवतः अम्बरे अमले नीरजस्के वा २५ केयूरानङ्गदान् नूपुरौ मञ्जीरौ

शंखं च वरुणः शक्तिं ददौ तस्यै हुताशनः मारुतो दत्तवांश्चापं बाणपूर्णे तथेषुधी २१ वज्र
मिन्द्रः समुत्पाद्य कुलिशादमराधिपः ददौ तस्यै सहस्राक्षो घण्टामैरावताद्गजात् २२ कालदण्डाद्यमो
दण्डं पाशं चाम्बुपतिर्ददौ प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुं समस्तरोमकूपेषु निजरश्मी
न्दिवाकरः कालश्च दत्तवान्खड्गं तस्यै चर्म च निर्मले २४ क्षीरोदश्चामलं हारमजरे च तथाम्बरे
चूडामणिं तथा दिव्यं कुण्डले कटकानि च अर्धचन्द्रं तथा शुभ्रं केयूरान्सर्वबाहुषु नूपुरौ विम
लौ तद्वद्ग्रैवेयकमनुत्तमं २६ अङ्गुलीयकरत्नानि समस्तास्वङ्गुलीषु च विश्वकर्मा ददौ तस्यै
परशुं चातिनिर्मलं अस्त्राण्यनेकरूपाणि तथाभेद्यं च दंशनं अम्लानपंकजां मालां शिरस्युरसि
चापराम् २८

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा २६ अङ्गुलीयकाभ्यामूर्मिकाणां रत्नानि विचित्राणि विनस्यानि विश्वकर्मा त्वष्टा तस्य देयमाह सर्वेण
विश्वकर्मेति परशुः कुठारः २७ दंशनं वर्म आम्लानाम्यमनाहत्वाभावि विकसे शोभामि पंकजानि यस्यास्तां मालाम् २८

माघ
टी
२८९

१७ भुभृन्मंसदापूर्णपानपात्रेवषकेनागहारेनामोदवेष्ठकाहारे मुक्तामोहिराजादिभ्योप्यध्यातमतिः प्रसिद्धाकरीन्द्रजीमूतव
गारप्रांश्वमत्स्यादिकुलमणवरोजानि मुक्ताफलानि शुभ्यितानि लोकेतेषांहिकुलमुत्वमेव भूरीति यतेयारयते १९ पर्वतै
कृतिकरहस्तोक्रमष्टादशभुजातेदेव्याः प्रदर्शयसदस्तभुजानामभिप्रायेणाह अम्भैरपीति संमानिता सत्कृतिता साट्टहासं सान्त

281

प्रदेशेन तथिमल्पोपंकजेनातिशोभने हिमवानाहनेसिंहरत्नानिविविधानि च १० दृष्ठाव
मुंकेनसरयाणानुपात्रेयनाधिपः शोषश्चसर्वनागेशोमहामणिविभूषितं नागहारं ददौ तस्मै
यतयः पृथिवीमिमां १२ अन्यैरपि सवैर्देवीमूषणैराश्रयैस्तथा संमानितानन्तादोवैः साहस्ता
संप्रवृर्धुद्वः १३ तस्मानादिनवीरेणाक्रान्तमाशूरितं नभः अमायतानिमहतामतिशङ्खो महान
भूत भुवभुः सकालालोकाः समुद्राश्चवकांपिरे ववालवसुधावेल्लः सकलाश्चमहीधराः ज
ग्येतिवश्चत्राद्वैवालामनुः पिदवाहना नष्टश्चभुनयश्चेनामक्रितमात्ममूर्तयः हृष्टासमंस्तसेव
त्रैलोकमरारयः समहाखिलसंम्यात्तसमनस्कृतदाश्रयाः १५

ग्रहीसे १३ नादस्यविशेषणमसमायतेतिकविदग्धवर्तना प्रतिशद्भः प्रतिध्वनिः १४ भुवभुः संवेल्लः महीधराः पर्वताः १५ मन्ना
तिहादैन नमाम्मकाहंकाराः वष्टंभग्रात्मामनोमूर्तिः शरीरंचयेषाम् १४ संत्वजमाफलेअमरारयोसुराः समहानिसज्ञा
न्यखिलानि च तेरगानि सैन्यानि येषाम् उदायुधाः सज्जप्रहरणाः १५ ॥

ग्राः इतिश्रुतिक्रोधवाचकमव्ययं अनेनेत्यनेषवणादिकांनीतिसुत्वाविचारेणैवसाहसकारित्वादसुरस्यतमसप्राधान्यं
सूचितं अतएवरजःसत्वापिकत्वादेव्यास्त्वंहुंस्तंवोध्यं ३६ पादाक्रांत्यापादाक्रमणेन किरीटंशेखरंतेनउत्कृष्टंलिखितमंबरंग
गनंयया ३७ धनुर्ज्यानिःस्वनेनटंकारेणआयामौर्व्यानिःस्वनेनटंकारेण ३८ शस्त्रैरमुक्तैर्मुक्तैर्मुक्तामुक्तैश्चप्रक्षेपैर्मंत्रप्रयुक्तैः

ग्राः किमेतदितिकोपादाभाष्यमहिषासुरः अभ्यधावततंशब्दमशेषैरसुरैर्वृतः सददर्श
ततोदेवींव्याप्तलोकत्रयांत्विषा पादाक्रांत्यानतभुवंकिरीटोल्लिखितांबरां ३७ क्षोभिताशेषपाता
लांधनुर्ज्यानिःस्वनेनतां दिशोभुजसहस्रेणसमंताद्व्याप्यसंस्थितां ३८ ततःप्रववृतेयुद्धंतयादे
व्यासुरद्विषां शस्त्रास्त्रैर्बहुधामुक्तैरादीपितदिगंतरं ३९ महिषासुरसेनानीश्चिक्षुराख्योमहा
सुरः युयुधेचामरश्चान्यैश्चतुरंगबलान्वितः ४० रथानामयुतैःषड्भिरुदग्राख्योमहासुरः अयु
ध्यतायुतानांचसहस्रेणमहाहनुः ४१ पंचाशद्भिश्चनियुतैरसिलोमामहासुरः अयुतानांशतैःष
ड्भिर्बाष्कलोयुयुधेरणे ४२

ग्राः समंतादीपितानिज्वालितानिदिगंतराणिदिशांमध्यानियस्मिन्नितियुद्धविशेषणं ३९ सेनानीःसेनापतिः अन्यैरसुरसेनानी
भिःसहितश्चामरशब्दोदैत्यः ४० षड्भिरयुतैःषष्टिसहस्रैः अयुतानांसहस्रेणअयुतेनदशलक्षात्मकेन ४१ नियुतैःप्रयुतैः
पंचाशद्भिःपंचकोटिभिः षड्भिरयुतानांशतैःषष्टिलक्षैरित्यर्थः ४२ ॥

४३ विडालो विडालनयनः ४४ अन्यैरित्यादिना सेनानेतॄणां सर्वेषां ग्रहणं सेनान्वसंख्यैवेति बोध्यं संयुगे रणे युयुधुर्युयुधिरे ५१
कोटिगुणिता कोटिसंख्यागुणिता नियुतानि सहस्राणि तैरिति प्रत्येकं रथ्यादिभिर्योज्यम् ४८ ५० चिक्षिपुः प्रजह्रुः प्रचक्रमुरारेभिरे ४८ निर्ज

मा॰पु॰
टी॰
२८२

गजवाजिसहस्रौघैरनेकैः परिवारितः वृतो रथानां कोट्या च युद्धे तस्मिन्नयुध्यत ४३ विडा
लाख्यो महादैत्यः पंचाशद्भिरथायुतैः युयुधे संयुगे तत्र रथानां परिवारितः अन्ये च तत्रायु
तशो रथनागहयैर्वृताः युयुधुः संयुगे देव्या सह तत्र महासुराः ४५ कोटिकोटिसहस्रैस्तु
रथानां दन्तिनां तथा हयानां च वृतो युद्धे तत्राभून्महिषासुरः तोमरैर्भिन्दिपालैश्च शक्तिभि
र्मुसलैस्तथा युयुधुः संयुगे देव्या खड्गैः परशुपट्टिशैः ४७ केचिच्च चिक्षिपुः शक्तीः केचित्पा
शांस्तथापरे देवीं खड्गप्रहारैस्तु ते तां हन्तुं प्रचक्रमुः ४८ सापि देवी ततस्तानि शस्त्राण्यस्त्रा
णि चण्डिका लीलयैव प्रचिच्छेद निजशस्त्रास्त्रवर्षिणी अनायस्तानना देवी स्तूयमाना सुरर्षिभिः
मुमोचासुरदेहेषु शस्त्राण्यस्त्राणि चेश्वरी ५० सोपि क्रुद्धो धुतसटो देव्या वाहनकेसरी चचारा
सुरसैन्येषु वनेष्विव हुताशनः ५१

नां स्वकीयानां शस्त्रादीनां वर्षिणी ४९ अनायस्तमायासरहितमाननं यस्याः ५० धुताः कम्पिताः सटाः केसरा येन वाहनं विभक्ति

यातुधानाः ५२ देव्याः शक्त्या बलेनोपबृंहिताः प्रवर्धिताः ५३ युद्धमेव वीररसहर्षदत्वान्महोत्सवस्तस्मिन् ५४ ५५ ५६ विपोथि
ताविनिष्पिष्टाः निपातेन निपातनेन नृपहारेणेत्यर्थः भुवि शेरतेऽस्वपन् ५७ वेमुर्ववमुः रुधिरम् ५८ निरंतराः शरौघैर्निबिडाः कृ(
ताच्छिन्नाः सेनानुकारिणः सेनाग्रसराः सेनामनु पश्चान्महारवादिकं कुर्वंतीति तथा पाठांतरे शरौघेण निरंतरा याताः

निःश्वासान्मुमुचे यांश्च युध्यमाना रणेऽम्बिका त एव सद्यः संभूता गणाः शतसहस्रशः ५२ यु
युधुस्ते परशुभिर्भिंदिपालासिपट्टिशैः नाशयंतोऽसुरगणान्देवीशक्त्युपबृंहिताः ५३ अवादयंत
पटहान्गणाः शंखांस्तथापरे मृदंगांश्च तथैवान्ये तस्मिन्युद्धमहोत्सवे ५४ ततो देवी त्रिशूलेन ग
दया शरवृष्टिभिः खड्गादिभिश्च शतशो निजघान महासुरान् पातयामास चैवान्यान्घंटास्वन
विमोहितान् असुरान्भुवि पाशेन बद्ध्वा चान्यानकर्षयत् ५६ केचिद्द्विधा कृतास्तीक्ष्णैः खड्गपातैस्त
थापरे विपोथिता निपातेन गदया भुवि शेरते ५७ वेमुश्च केचिद्रुधिरं मुसलेन भृशं हताः के
चिन्निपतिता भूमौ भिन्नाः शूलेन वक्षसि निरंतराः शरौघेण कृताः केचिद्रणाजिरे सेनानुका
रिणः प्राणान्मुमुचुस्त्रिदशार्दनाः केषांचिद्बाहवश्छिन्नाश्छिन्नग्रीवास्तथापरे शिरांसि पेतुरन्येषा
मन्ये मध्ये विदारिताः ६०

स्वविनाशमनपेक्ष्य सेनाकमनुकुर्वंति विस्मयंतीति तथेत्यर्थः पाठांतरे वेगवत्तारश्येनः पक्षीनमनुकुर्वंतीति तथा ति
प्राणानामसुकांतानां विशेषणं पाठांतरे शैलान् हरन्तः देहमानमेवं तानसुरान् हरंतीति तथा ५९ ६०

मा३
टी
२८३

पकेसस्यमूर्धादिगुश्चांतेयाल्लितास्तथ्थः नदाहद्दिधाकृतारति ६१ कबंधोस्तोकियायुक्रमपमूर्धकलेवरमितिकबंधस्यलक्षणं प
रमायुधाः खड्गमग्रहरणाः ६२ हन्यमानानांतूर्यारणांमौरिणांशब्दः सपवलयः स्वरसाम्यान्तदर्शने नमाश्रयंतीतिकबंधानन्ततृरित्यर्थः ६३

विछिन्नजंघास्त्वपरे पेतरुर्व्यांमहासुराः एकवाह्वक्षिचरणाः केचिद्देव्याद्विधाकृताः ६१ छि
न्नेपि चान्येशिरसि पतिताःपुनरुत्थिताः कबंधायुयुधुर्देव्यागृहीतपरमायुधाः ननृतुश्चा
परेतत्रयुद्धेतूर्यलयाश्रिताः कबन्धाश्छिन्नशिरसः खड्गशक्त्यृष्टिपाणयः ६३ तिष्ठतिष्ठेत्यर्भ
षंतदेवीमन्येमहासुराः पातितैरथनागाश्वैरसुरैश्चवसुंधरा अगम्यासाभवत्तत्रयत्राभूत्स
महारणः ६४ शोणितौघामहानद्यःसद्यस्तत्रविसुस्रुवुः मध्येचासुरसैन्यस्यवारणासुरवा
जिनां ६५ क्षणेनतन्महासैन्यमसुराणांतथाम्बिका निन्येक्षयंयथावह्निस्तृणदारुमहाचयं ६६
सचसिंहोमहानादमुत्सृजन्धुतकेसरः शरीरेभ्योमरारीणामसूनिवविचिन्वति ६७ देव्या
गणैश्चैस्तत्रकृतंयुद्धंमहासुरैः यथैषांतुतुषुर्देवाःपुष्पवृष्टिमुचोदिवि ६८

रथनागाश्वैरितिद्वंद्वेसेनांगत्वेकेवद्भाववनमाषं अगम्यागंतुमशक्या ६४ वारणादीनांशोणितस्यरुधिरस्यप्रवाहायासांतामहाव
तीनद्यस्तत्रासुरसैन्यस्यमध्येविसुस्रुवुःप्रववहुः ६५ ६६ विचिन्वतिसैन्यध्याहारःसमस्तभारेवेत्यर्थः ६७ ६८ ॥

समस्तानीव्याख्यानेपंचनवतितमोध्यायः यस्याः प्रसादलवतोमरमानिताघाग्राविषयकेसमविकल्पमयेसहन्स्यमदेवीवदेत्यनिवहा
मोरंहंतिसंरवेसन्मेमलावसतमहृदिमद्काली कोपात्कोपमालम्बहत्लोपेपंचमो ९८ उक्तरानुसमूहानुवाजिनायंतारंसूतेरथ्य

इतिमार्कंडेयपुराणेसावर्णिकेमन्वंतरेदेवीमाहात्म्येमहिषासुरसैन्यवधोनामद्वितीयो
ध्यायः ९१ ऋषिरुवाच निहन्यमानंतत्सैन्यमवलोक्यमहासुरः सेनानीश्चिक्षुरःकोपाद्ययौ
योद्धुमथाम्बिकाम् १ सदेवींशरवर्षेणववर्षसमरेसुरः यथामेरुगिरेःशृंगंतोयवर्षेणतोय
दः २ तस्यछित्वाततोदेवीलीलयैवशरोत्करान् जघानतुरगान्बाणैर्यंतारंचैववाजिनां ३
चिच्छेदचधनुःसद्योध्वजंचातिसमुच्छ्रितं विव्याधचैवगात्रेषुछिन्नधन्वानमाशुगैः ४ सच्छिन्न
धन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः अभ्यधावततांदेवींखड्गचर्मधरोसुरः ५ सिंहमाहत्यख
ड्गेनतीक्ष्णधारेणमूर्धनि आजघानभुजेसव्येदेवीमप्यतिवेगवान् ६ तस्याःखड्गोभुजंप्राप्य
पफालनृपनन्दन ततोजग्राहशूलंसकोपादरुणलोचनः ७

चजघान ३ सखड्गंसमौर्वीकंविव्याधतनावुग्राशुगैःशरैः ४५ सव्येवामे ६ तस्यादेव्याभुजंप्राप्यखड्गःपफालविशीर्णारजितिफलाविशर

सोमनाथदत्तराजगुरु ७

मापु
टी
२८५

ततस्तेनाज्वलमानेन त्रिशूलेनाज्वलितेन सः । विविध्य सुप्रमेयेन ८ ततः शूलमापतन्तं दागच्छन्तं दृष्ट्वा ९ त्रिदशार्दनो देवारिः ।१०॥ ११ सश्च
मन्यश्रान्तस्य १२ नागान् गजान् रथान्देवो विपचनं प्रगृह्य असिमितिशुभधानेश्चमसमप्रगृह्य सहायोसन्धिरार्थः १४ निपपातश्चवतीर्ण्य १८

284

विक्षेप च ततस्तत्र भद्रकाल्यां महासुरः २ ज्वलमानं तेजोभीरविविधमिवाम्बरात् ८ दृष्ट्वा त
दापतच्छूलं देवी शूलममुञ्चत ३ तेन तच्छतधा नीतं शूलं स च महासुरः ९ हते तस्मिन्महावी
र्ये महिषस्य चमूपतौ ४ आजगाम गजारूढश्चामरस्त्रिदशार्दनः १० सोऽपि शक्तिं मुमोचाथ दे
व्यास्तामम्बिका द्रुतं ५ हुंकाराभिहतां भूमौ पातयामास निष्प्रभां ११ भग्नां शक्तिं निपतितां दृष्ट्वा
क्रोधसमन्वितः ६ चिक्षेप चामरः शूलं बाणैस्तदपि साच्छिनत् १२ ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भा
न्तरे स्थितः ७ बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैस्त्रिदशारिणा १३ युध्यमानौ ततस्तौ तु तस्मान्नागान्महीं ग
तौ ८ युयुधातेऽतिसंरब्धौ प्रहारैरतिदारुणैः १४ ततो वेगात्खमुत्पत्य निपत्य च मृगारिणा कर
प्रहारेण शिरश्चामरस्य पृथक्कृतं ९ उदग्रश्च रणे देव्या शिलावृक्षादिभिर्हतः दन्तमुष्टितलैश्चैव
करालश्च निपातितः १६ ॥
पृथक्कृतं द्विधाकृतम् १५ दन्तैर्दन्ताग्रैः पादांतरेखैः प्रहृतैर्मुष्टिभिः तलैश्चपेटाभिः १९ ॥

२८५

गदाया आघातैः प्रहारैः १७ त्रिनेत्रं नाम दैत्यं १८ विडालस्य विडालाख्यस्य नाम्नेकदेशेन नामग्रहणं भीमादिवत् यमस्य क्षयं गृ
हं १९ अत्र सार्धः श्लोकः पुराजनादर्शान्नवर्तनं चिह्नितः २० स्वेन गर्भे स्वेन रूपेण देहेन गणान्नाम त्रासयामास हिंसैष्या महिष इत्यत्र
इति प्रयाणांतरेस्य ग्रहम् २१ तुण्डं मुखं खुराः पादाः तेषां क्षेपैः प्रहारैः लांगूलं पुच्छं २२ वेगधावनं भ्रमेण मण्डलाका

देवी क्रुद्धा गदापातैश्चूर्णयामास चोद्धतं बाष्कलं भिंडिपालेन बाणैस्ताम्रं तथांधकं १७ उग्रा
स्यमुग्रवीर्यं च तथैव च महाहनुं त्रिनेत्रं च त्रिशूलेन जघान परमेश्वरी १८ विडालस्यासिना कायात्पा
तयामास वै शिरः दुर्धरं दुर्मुखं चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयं १९ कालं च कालदंडेन खड्गघातैरताड
यत् असिनैवासिलोमानमच्छिनत्सा रणोत्सवे गणैः सिंहेन देव्या वाहनयत्ने प्रहृतैस्तावकैः २०
एवं संक्षीयमाणे तु स्वसैन्ये महिषासुरः माहिषेण स्वरूपेण त्रासयामास तान्गणान् २१ कांश्चि
त्तुंडप्रहारेण खुरक्षेपैस्तथापरान् लांगूलताडितांश्चान्यान् शृंगाभ्यां च विदारितान् २२ वेगे
न कांश्चिदपरान्नादेन भ्रमणेन च निःश्वासपवनेनान्यान्पातयामास भूतले २३ निपात्य प्रमथानी
कमभ्यधावत सोऽसुरः सिंहं हंतुं महादेव्याः कोपं चक्रे ततोऽम्बिका २४ सोपि कोपान्महावीर्यः खु
रक्षुण्णमहीतलः शृंगाभ्यां पर्वतानुच्चांश्चिक्षेप च ननाद च २५ वेगभ्रमणविक्षुण्णा मही तस्य व्यशी
र्यत लांगूलेनाहतश्चाब्धिः प्लावया मास सर्वतः २६

रगत्या निःश्वासपवनेन फूत्कारेण २३ प्रमथानां गणानामनीकं सैन्यं २४
खुरैः क्षुण्णा संचूर्णितं तलं येन २५ वेगयुक्तं भ्रमणं मंडलाकारगमनं तेन विक्षुण्णा ऊर्ध्वच्छिन्ना व्यशीर्यत विशीर्णा भवत् आहतो बद्धा
यातः सर्वतो वेलामतिक्रम्य महीं जलेन प्लावयामास २६

धुताभ्यांकंपिताभ्यांशृंगाभ्यांविभिन्नाद्विधाकृताघनामेघाःश्वासानिलैरस्ताःपर्यस्ताअचलाःपर्वताभूयोनभसःपेतुरि
त्यर्थः २७ समाध्मातं उद्दीपितं इतिअनेनप्रकारेण २८ माहिषंरूपंतत्याजमायामशिश्रियदित्यर्थः २९ तस्यसिंह

धुतशृंगविभिन्नाश्चखंडंखंडंययुर्घनाःश्वासानिलास्ताःशतशोनिपेतुर्नभसो
चलाः २७ इतिक्रोधसमाध्मातमापतंतंमहासुरं दृष्ट्वासाचंडिकाकोपंतद्वधाय
तदाकरोत् २८ साक्षिप्त्वातस्यवैपाशंतंबबंधमहासुरं तत्याजमाहिषंरूपंसो
पिबद्धोमहामृधे २९ ततःसिंहोभवत्सद्योयावत्तस्यांबिकाशिरः छिनत्तिताव
त्पुरुषःखड्गपाणिरदृश्यत ३० ततएवाशुपुरुषंदेवीचिच्छेदसायकैः तंखड्ग
चर्मणासार्धंततःसोभून्महागजः ३१ करेणचमहासिंहंतंचकर्षजगर्जच
कर्षतस्तुकरंदेवीखड्गेननिरकृंतत ३२ ॥

स्य ३० खड्गश्चचर्मचेतिसमाहारेद्वन्द्वः ३१ तस्यसिंहंकर्षतः निरकृंततचिच्छेदेत्यर्थः ३२

तथैव क्षुब्धवदेव ३३ उत्तमं पानं वीरपानं अतिपानादरुणलोचना ३४ ननर्द जगर्ज नर्द गर्द शब्दे गर्जनं तदर्थः बलं दैहिकं वीर्यमत्सा
साह स्ताभ्यां योमदो हंकारस्तेनोद्धतउन्मत्तः विषाणाभ्यां शृंगाभ्यां ३५ तान्पर्वतान् प्रहितान्प्रक्षिप्तान् तमसुरं मदेन गर्वे
णोद्धूतमुत्कंपितं मुखे पानवशाद्रागो रक्तिमा यस्याः मद्यपानस्वभाववशादाकुलान्यर्धोच्चारितान्यक्षराणि यत्रेति क्रियावि

ततो महासुरो भूयो माहिषं वपुरास्थितः तथैव क्षोभयामास त्रैलोक्यं सचराचरं ३३ ततः क्रु
द्धा जगन्माता चंडिका पानमुत्तमं पपौ पुनः पुनश्चैव जहासारुणलोचना ३४ ननर्द चासुरः सो
पि बलवीर्यमदोद्धतः विषाणाभ्यां च चिक्षेप चंडिकां प्रति भूधरान् ३५ सा च तान्प्रहितांस्तेन
चूर्णयंती शरोत्करैः उवाच तं मदोद्धूतमुखरागाकुलाक्षरम् ३६ देव्युवाच गर्ज गर्ज क्षण
मूढ मधु यावत्पिबाम्यहं मया त्वयि हतेत्रैव गर्जिष्यंत्याशु देवताः ३७ ऋषिरुवाच एवमु
क्त्वा समुत्पत्य सारूढा तं महासुरं पादेनाक्रम्य कंठे च शूलेनैनमताडयत् ३८ ततः सोपि
पदाक्रांतस्तया निजमुखात्ततः अर्धनिष्क्रांत एवासीद्देव्या वीर्येण संवृतः ३९ ॥

शेषणं ३६ मधु मद्यं आशु शीघ्रमेव भवद्वधाद्धर्षोत्पत्तेस्तेषां गर्जनं ३७
आक्रम्य कंठं गृहीत्वा ३८ तया देव्या पदा पादेनाक्रांतोपि निजमुखादित्यनेन सर्वकायो लक्ष्यते तस्मादर्धनिष्क्रांत एवासीत्सकलं
शरीरं निष्क्रमितुं नाशकयतो देव्या वीर्येण संवृत आक्रांत इत्यर्थः ३९ ॥

मा॰
पु॰टी॰
२८९

४॰ ततो हाहा इति कृतं यस्य तत्तन्नाशपलायितं ४१ ४२ अथैवं स महिष इत्यादि श्लोकत्रितयमस्मादर्थोद्दृष्टं विचित्रितम् ४३
४४ ४५ आदितः षरस्रवतितमो ऽध्यायः देवैः शिरस्याभिरभिरंजितपादपीठां सद्भक्तमानससरोजे सुग्रह संतीभक्तप्रियां

286

अर्धनिष्क्रान्त एवासौ युध्यमानो महासुरः ततो महासिना देव्या शिरश्छित्वा निपातितः ४॰ ततो हाहा
कृतं सर्वं दैत्यसैन्यं ननाश तत् प्रहर्षं च परं जग्मुः सकला देवतागणाः ४१ तुष्टुवुस्तां सुरा देवीं स
ह दिव्यैर्महर्षिभिः जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ४२ एवं स महिषो नाम ससैन्यः ससुहृ
द्गणः त्रैलोक्यं मोहयित्वा तु तया देव्या निपातितः ४३ त्रैलोक्यस्य तदा भूतैर्महिषे विनिपाति
ते जयेत्युक्ते तदा सर्वैः सदेवासुरमानवैः ४४ ततः सुरगणाः सर्वे देव्याः शक्रपुरोगमाः स्तुति
मारेभिरे कर्तुं निहते महिषासुरे ४५ इति मार्कंडेयपुराणे सावर्णिके मन्वंतरे देवीमाहात्म्ये
महिषासुरवधो नाम तृतीयोऽध्यायः ४६ ऋषिरुवाच शक्रादयः सुरगणा निहतेऽतिवीर्ये तस्मि
न्दुरात्मनि सुरारिबले च देव्या तां तुष्टुवुः प्रणतिनम्रशिरोधरांसा वाग्भिः प्रहर्षपुलकोद्गमचा
रुदेहाः १

भगवतीं परमार्थसारां देवीं नमामि विकसद्हृदनारविन्दां प्रणत्या प्रणामेन नम्राः शिरोधराः
कंधरा अंसाः स्कंदा येषां प्रहर्षरूपपुलकाशेमोद्गमास्तेश्चारवो देहा येषां १ ॥ १ ॥ ॥

तामेव स्तुतिमाह देव्येति यया देव्या आत्मशक्त्या आत्मनः परब्रह्मलक्षणः शक्त्याविभिन्नया यद्वा अः परा ब्रह्मैव केवलेति आत्मशक्त्या वा सा
धनभूतया अभिन्ननिमित्तोपादानरूपया इदं जगत्ततं सृष्टं ततमनुप्रवेशेन व्याप्तं च कीदृश्या निःशेषाणां देवगणानां शक्तिसमू
हात्मा मूर्तिर्यस्याः देवशरीरेभ्यः समुत्पन्नेत्युक्तं यद्यपि देवानां देहेभ्यो निर्गतं तेजो देवीदेहरूपतयाभिव्यक्तं तथापि देव्या स्वीयाः
शक्तयः शास्त्रलोकपालनाय निवेशितास्तन एवं महिषासुरवधाय सकललोकरक्षणाय च पुनरेकीभावेन देवी समष्टिरूपतां
प्राप्ता इति बोध्यं यद्वक्ष्यति अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदास्थितेति अम्बिकां शक्त्यात्मिकां अखिलानां देवादीनां पूज्यां योग्यां

देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या निःशेषदेवगणशक्तिसमूहमूर्त्या तामम्बिकामखिलदेव
महर्षिपूज्यां भक्त्या नताः स्म विदधातु शुभानि सा नः २ यस्याः प्रभावमतुलं भगवाननंतो ब्र
ह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलं च, सा चंडिकाखिलजगत्परिपालनाय नाशाय चाशुभभयस्य म
तिं करोतु ३ या श्रीः स्वयं सुकृतिनां भवनेष्वलक्ष्मीः पापात्मनां कृतधियां हृदयेषु बुद्धिः
श्रद्धा सतां कुलजनप्रभवस्य लज्जा तां त्वां नताः स्म परिपालय देवि विश्वम् ४ ॥

नताः स्मः भवामो वयं विदधातु करोतु २ अतुलमनुपमं प्रभावं महिमानं अनंतः शेषः सहस्रवागपि अत एव स भगवान्
षाडैश्वर्ययुक्तोऽपि ब्रह्मा वेदवक्ता वाक्पतिरपि हरो गौरीश्वरोऽपि अलं पर्याप्तं बलं वक्तुं नालं न समर्थः कान्येषां वार्ता सा चंडि
का दानवविषयातिकोपती यद्वा कंमत्सुरारोपितसमयपटलोद्धतकन्धरानतमहामृगराजरथास्थिता विमलशक्तिमुखा
नलपिंगलायतभुजौघविपिष्टमहासुराननिगदिता भुवनेरिति चंडिकाजननिशुंभमहासुरवस्तुदिति प्रगतविचिन्तितदानवदा
नवप्रमथनैकरतिस्त्वमवतान्नोति सा चंडिका अखिलस्य जगतः परिपालनाय मतिं करोतु अशुभेभ्यो भयस्य नाशाय मतिं करोतु

मा॰ भगवत्याः सर्वदेशेषु सर्वात्मभावमाह येति श्रयतीति श्रीः सुकृतिनां पुण्यवतां भवनेषु गृहेषु या श्रीः पापात्मनां पापिनां
पु॰ टी॰ भवनेष्वलक्ष्मीः दुःसहकुलमूलं कृतधियां बुद्धिमतां हृदयेषु संविदधिकरणेषु बुद्धिः प्रतिभात्मिका सतां ब्रह्मात्मनां हृ
दयेषु श्रद्धास्तिकता कुलं जनयति सदाचाराद्यनुष्ठानेन प्रादुष्कुरुते इति कुलजननः कुलदीपकस्तस्मात्प्रभवस्य सुहृ
२८७ प्रवर्तस्य शोभनस्य हृदये पापलज्जा या कार्याणां अनुष्ठाननिवृत्तिरूपा मेनाधर्मः तां प्रसिद्धां नानारूपैः त्वां प्रत्यक्षरूपां नताः स्म
प्रार्थनीयमाह परिपालयेति ४ भगवत्याः शक्तिपारावारमनोऽभंविचिंत्याह किमिति वर्णयाम वर्णयामः वर्णन
प्रकटीकुर्मः अचिंत्यं चिंतयितुमशक्यं भूरिभूयोऽसुरगणक्षयकारि अतिवीर्यं किं वा वर्णयामः चेदार्थं आहवेषु संग

किं वर्णयाम तव रूपमचिंत्यमेतत् किं चातिवीर्यमसुरक्षयकारि भूरि किं चाहवेषु चरितानि तवाद्भु
तानि सर्वेषु देव्यसुरदेवगणादिकेषु ४ हेतुः समस्तजगतां त्रिगुणापि दोषैर्न ज्ञायसे हरिहरादि
भिरप्यपारा सर्वाश्रयाखिलमिदं जगदंशभूतमव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ४॥

ह्वेषु चरितानि दैत्यनिवर्हणादीनि अद्भुतान्याश्चर्यकारीणि हे देवि सर्वेषु असुरादिषु मध्ये अचिंत्यं सकलोत्कृष्टत्वाच्चिंत
यितुं निरूपयितुमशक्यमिति वाक्यार्थ इति येयोऽर्थः ५ सकलजगत्कारणभूता मूलप्रकृतिस्त्वमेवेत्याह हेतुरिति सम
स्तानां जगतां हेतुर्मूलकारणं त्रिगुणा सत्त्वादिगुणत्रयस्वरूपवती हरिहरादिभिर्देवैरपि न ज्ञायसे यतोऽपारा परिच्छेद
हीना सर्वस्याश्रयरूपा कल्पितेन तदात्मना जगतोऽवस्थितत्वात् तस्याश्रयत्वमाह इदमखिलं जगत्त्वदंशभूतं अव्यक्ते
तरव्याकृता याकार्तं सदसद्भ्यामवाच्या परमा सर्वोत्कृष्टत्वात् प्रकृतिः साम्यावस्था आद्या सर्वकारणं ६

२८७

287

किंच जगद्वर्तिनां चरिष्णूनां देवादीनां च त्वन्नाम्नैव तत्प्रसिद्धिरित्याह यस्या इति स्वरात्मां समूहः स्वरतासमूहो येतासमयः यस्याः
समुदीरणेन सकलेषु मखेषु यज्ञेषु समस्तात् स्वरत्नात्प्रसिद्धिं प्रयाति सा त्वं स्वाहासि यतः पितृगणस्य च तृप्तिहेतुरत एव त्वं जनैः आ
देश्य था इत्युच्चार्यसे १ किंच ब्रह्मविद्यारूपापि संसारोच्छेदकारिणीत्वमेवेत्याह येति अविचिंत्यं चिंतनयितुमशक्यं महाव्र
तं भवोच्छेदतत्परं स्थूलसूक्ष्मादिभ्यः स्वात्मनः पृथक्क्रियारूपं येषां अत एव सुनियतेन सम्यङ्निरुद्धानीन्द्रियाणि अंतर्बाह्यरूपाणि
नियतः सम्यग्गृहीतः तत्त्वसारो यैस्तैर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिर्मुनिभिर्मननशीलैरत एवास्ताः नष्टाः समस्ता रागद्वेषादयो

यस्याः समस्तसुरता समुदीरणेन तृप्तिं प्रयाति सकलेषु मखेषु देवि स्वाहासि वै पितृगणस्य
च तृप्तिहेतुरुच्चार्यसे त्वमत एव जनैः स्वधा च १ या मुक्तिहेतुरविचिंत्यमहाव्रतैस्त्वमभ्यस्यसे
सुनियतेंद्रियतत्त्वसारैः मोक्षार्थिभिर्मुनिभिरस्तसमस्तदोषैर्विद्यासि सा भगवती परमासि
देवि ८ ॥

दोषा येषां तैरभ्यस्यसे सकले विषये परवैराग्याश्रयणेन तत्त्वश्रवणतया स्वीक्रियसे हे देवि सा त्वं परमा अविद्यककवासना
नालोपमर्दकत्वात्परचेतन्यत्वस्वीभगवती विश्वस्य स्वात्मतया स्फुरणात् शक्तसार्वज्ञ्यादिषड्भ्यगुणवती युक्तं चैव
तत्रे तस्मात्साहि परा विद्या परस्मादस्या न विद्यते विन्दते लभ्यते युगपत्सार्वज्ञ्यादिगुणान्परात्वेदनानादि धर्मस्य परमोपयत्वबोध ७
ना वर्जनापरमार्थत्वेत स्मादिद्या हि सोच्यते तत्त्वस्यां बुध्येत तेजः परं परमकारणं पश्यसि संसृतता तीव्यक्ते तत्र स्पः शिवतां व्रजेदि ८

मा॰ हे विद्ये वेदितव्ये अपरा चापरा च तत्र परया यया तदक्षरमधिगम्यते इति श्रुतत्वात् पराविद्यारूपतया पूर्वश्लोके देव्युक्ता इदानीम् अपरा
पु॰टी॰ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति श्रुतत्वात् अपराविद्यारूपतया देवीं स्तौति शब्दा
त्मिकेति शब्दब्रह्मरूपासि विमला नाम पौरुषेयत्वादष्टानाम् ऋचां यजुषां च उद्गीथेन ॐकारेण साम्नां भक्तिविशेषेण रम्य
२८८ पदपाठो येषां साम्नां तेषां च निधानं स्थानमेवं देवी त्वं त्रयी भगवत्यसि ब्राह्मणादीनां त्रैवर्णिकानां शास्त्रोक्तषट्कर्मादिधर्मवत्तां भव
स्य संसारस्य भावनाय प्रादुष्करणाय वार्त्ता आजीवोऽसि ब्राह्मणस्य षट्कर्मसु त्रीणि कर्माणि यजनाध्ययनदानाख्यानि पारलौकिकानि

288

शब्दात्मिकासि विमलर्ग्यजुषां निधानमुद्गीथरम्यपदपाठवतां च साम्नां देवी त्रयी भगवती भ
वभावनाय वार्त्तासि सर्वजगतां परमार्त्तिहन्त्री ९ मेधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा दुर्गासि
दुर्गभवसागरनौरसंगा श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासा गौरी त्वमेव शशिमौलिकृतप्रति
ष्ठा १०॥

याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि कर्माणि आजीवरूपाणि एवं सर्वेषां वर्णानां कर्मविभागो हे विद्ये न द्रष्टव्यः सा चेत् त्रयी वार्त्ता स
र्वजगतां परमा या आर्त्तिस्तां हन्त्री विकाभावरूपायातैःस्थोरेद्यैर्नाशयित्री भवसीत्यर्थः अनेन सर्वविद्यावत्त्वम् ऐहिकलाभरूपत्वं भगवत्या
दर्शितम् ९ सकलशास्त्राणां वार्त्ता सारग्रहणात्मिका च त्वमेवासीत्याह मेधासीति हे देवि धीजन्मादिगुणग्रामयुक्ते मेधा धा
रणावती बुद्धिरसि तस्या लक्षणमाह विदितो ज्ञातोऽखिलानां शास्त्राणां सारो यया सा दुर्गा दुःखेन प्राप्यत्वात् मेधा नाम्नी
सरस्वती हि बहुजन्मपरम्परायासमसाध्येन तपोविशेषेण लभ्यते दुर्गस्य दुर्लंघ्यस्य भवसागरस्य नौ रतनायासे सैव तारिणी नौ

किनैकाकर्केनापिकृपाविद्यसंयुक्तोऽस्मालिकः।

२८८

एवंब्राह्मीत्वं भगवत्या दर्शितमिदानीं वैष्णवीत्वं शैवीत्वं चाह श्रीरिति लक्ष्मीः कैटभारेर्हृदये कृतसि कृतोधिवासश्चापि केन स्थानं य
या गौरी पार्वती शशिमौलौ चंद्रशेखरे कृता प्रतिष्ठास्पदं यया अर्धनारीश्वरमूर्तित्वादित्यर्थः १० ईषद्धासमिति वक्त्रेषु पदव्यास
यत्रार्थः मंदस्मितयुक्तं अमलत्वमाह परिपूर्णेत्यादिना तदेतत्तव वक्त्रं जगन्मोहनविधायि विलोक्यापि महिषासुरेण रु
षाऽगृहीतकोपेन सहसा तत्क्षणमेव यत्प्रहृतं तदत्यद्भुतं जगन्मोहकमपि मुखं दृष्ट्वा तस्य मोहो नाभवदिति सुभटोयं दैत्यस्तादृ
तस्यापि हननेन देव्या उत्कर्षोऽनेनोक्त इति द्रष्टव्यं ११ अन्यथापि देव्या उत्कर्षं स्थापयन्नाह दृष्ट्वापीति हे देवि कुपितं कोपयुक्तं
अतो भ्रुकुट्या भ्रूभंगेन करालं भीषणं उद्यता कृतोदयेन शशांकेन सदृशा छविर्दीप्तिर्यस्य तन्मुखं दृष्ट्वापि महिषः सद्यः तत्का

ईषत्सहासममलं परिपूर्णचन्द्रबिम्बानुकारि कनकोत्तमकांतिकांतम् अत्यद्भुतं प्रहृतमात्त
रुषा तथापि वक्त्रं विलोक्य सहसा महिषासुरेण ११ दृष्ट्वापि देवि कुपितं भ्रुकुटीकरालमुद्यच्छशां
कसदृशच्छवि यन्न सद्यः प्राणान्मुमोच महिषस्तदतीव चित्रं कैर्जीव्यते हि कुपितांतकदर्शनेन
१२ देवि प्रसीद परमा भवती भवाय सद्यो विनाशयति कोपवती कुलानि विज्ञातमेतदधुनैव य
दस्तमेतन्नीतं बलं सुविपुलं महिषासुरस्य १३ ॥

लमेव यन्न प्राणान्मुमोच तदतीव चित्रमद्भुतं भाति तत्र हेतुः हि यस्मात् कुपितस्यांतकस्य यमस्य दर्शनेन कैर्जीव्यते न केनापीत्य
नेन दैत्यस्यातिधीरत्वं संभ्रमहीनस्यापि तस्य वधाद्देव्या उत्कर्षः स्थापितः १२ हे देवि यदा भवती प्रसादे परमा भवति तदा त्वं भवा
स्मा४ य हृदये यथार्थं यदा कोपवती तदा कुलानि समग्रान् भवती विनाशयति एतच्च प्रसादप्रतिघचातुर्यं अस्माभिरधुनैव ज्ञातं
यत् यस्मान्ने एतत्तु विपुलमतिमहत्तवलं सैन्यं प्रागेवंच महिषस्य अस्तं विनाशं नीतं प्रापितमित्यर्थः १३

मा॰ देव्याः प्रसादस्य माहात्म्यमुत्तरोत्तराभिवृद्धिरूपमाह तेइति संमताः महाजनैः स्वीकृताः न सीदति न विशीर्यति बन्धुवर्गो बन्धुसमू
पु॰टी॰ हः धन्याः धनार्हाः भाग्यवंतः निभृताः रक्षिता आत्मजाभृत्यादाराश्च येषां अभ्युदयदा उत्तरोत्तराभिवृद्धिदा १४ भगवत्याः कर्म
२८९ फलदातृत्वमाह धर्म्याणीति सुकृती पुण्यवान् अत्यादृतो ऽतिश्रद्धावान् प्रतिदिनं कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि धर्म्याणि धर्मादन
पेतानि सकलानि संपूर्णानि करोति अनुतिष्ठति ततस्तैः कर्मभिर्भवत्याः कर्मफलदात्र्याः प्रसादात्स्वर्गं प्रयाति च शास्त्रान्मोक्षमपि

तेसंमताजनपदेषुधनानितेषांतेषांयशांसिनचसीदतिबन्धुवर्गः धन्यास्तएवनिभृतात्मजभृत्य
दारायेषांसदाभ्युदयदाभवतीप्रसन्ना १४ धर्म्याणिदेविसकलानिसदैवकर्माण्यत्यादृतःप्रतिदि
नेसुकृतीकरोति स्वर्गंप्रयातिचततोभवतीप्रसादाल्लोकत्रयेऽपिफलदाननुदेवितेन १५ दुर्गेस्म
ताहरसिभीतिमशेषजन्तोः स्वस्थैः स्मृतामतिमतीवशुभांददासि दारिद्र्यदुःखभयहारिणिका
त्वदन्यासर्वोपकारकरणायदयार्द्रचित्ता १६ ॥

ननुनिश्चयेहेदेवितेनकारणेनलोकत्रयेइहामुत्रापिफलदाभवतीभवतीत्यर्थः १५ देव्याःकरुणाकरत्वमाह दुर्गेइति हेदुर्गेभगव
ति दुर्गेकांतारादौस्मृतासती अशेषजन्तोर्भीतिंहरसिदुर्गेइतितेजात्र्याहृत्यायोज्यं स्वस्थैः स्वास्थ्येभवेस्थितैः स्वस्थैरितिपाठे स्वास्मिन्
गृहादौस्थितैःस्मृतासतीअतीवशुभांमतिंभोगापवर्गप्राप्तिसाधनानुष्ठानप्रवणतत्परांयोगाभ्यासप्रवणांचददासि हेदारिद्र्यादिहा
रिणिकात्वदन्यादयार्द्रचित्तासर्वेषामुपकारविधानायद्वितीयास्तिनकापीतिदेव्याःसर्वकर्तृत्वंसर्वेश्वरत्वंचकथितं १६

289

देव्याः सर्वोपकारित्वं प्रदर्शयन्नाह एभिरिति एभिरसुरैर्हतैर्जगत्सर्वमुपद्रवराहित्यादुपैति प्राप्नोति उपैत्वित्यर्थः अनेनजगदुपकारः
उक्ताभिसंधानेन दैत्यहननं देव्या विहितं तथैते दैत्या नरकाय पापं नाम निश्चयेन चिराय यावज्जीवं कुर्वंतु एते संग्रामे मृत्युमपि गम्य प्राप्य दिवं
प्रयांतु इति मत्वा विज्ञाय नूनं निश्चयेन हे देवि इति अनेन हेतुहृदयेनाहितान् शत्रून् विनिहंसि सर्वशक्तेर्भगवत्याः संग्रामव्यतिरेकेण इच्छामा
त्रेण दैत्यानां नाशो किं न भवेदिति भावः १७ तदेवाह दृष्ट्वैवेति हे देवि भवती सर्वासुरान् दृष्ट्वैव दृष्टिपातमात्रेणैव भस्म किं न प्रकरोति प्र

एभिर्हतैर्जगदुपैति सुखं तथैते कुर्वंतु नाम नरकाय चिराय पापं संग्राममृत्युमधिगम्य दिवं प्रयां
तु मत्वेति नूनमहितान्विनिहंसि देवि १७ दृष्ट्वैव किं न भवती प्रकरोति भस्म सर्वासुरानरिषु यत्प्रहि
णोषि शस्त्रं लोकान्प्रयांतु रिपवोपि हि शस्त्रपूता इत्थं मतिर्भवति तेष्वहितेषु साध्वी १८ खड्ग
प्रभाप्रकरविस्फुरणैस्तथोग्रैः शूलाग्रकांतिनिवहेन दृशोसुराणां यन्नागता विलयमंशुमदिंदु
बिंबयोग्याननं तव विलोकयतां तदेतत् १९ ॥

रिषु यत् शस्त्रं प्रहिणोषि प्रहरसि तेन शस्त्रपूते भवत्याः तेष्वहितेष्वपि साध्वी उपकारप्रवणा मतिर्भवति कथं इत्थं रिपवोपि हि शस्त्र
तैः पूता लोकान्स्वर्गलोकान्प्रयांत्विति देव्या उपकारकारित्वं दर्शितं १८ प्रकरः समूहः विविधैः स्फुरणैः उग्रैः भीषणैः असु
राणां दृशो नेत्राणि विलयमाप्यं यन्नागता अंशुमता इंदोर्बिंबेन योग्यं सदृशं आननं वदनं विलोकयतामसुराणां तदेतदनान्यफ
लितमित्यनेनापि भगवत्या रिपुषूपकारित्वं द्योतितं चन्द्रदर्शनेन हि दृक्प्रसादः प्रसिद्ध एवेति १९

मा० दुर्वृत्तानांदुर्जनानांवृत्तस्यव्यवहारस्यशमनंनाशनं यद्वा दुष्टेनहृतेनपापात्मकेनवृत्तेननरकलक्षणंफलंयत्तेषांतस्यशमनंहेदेवि
पु०टी० तवशीलंस्वभावः सच्चरित्रंवा तथैतत्तवरूपमन्यैरुपमानैरतुल्यमसदृशं अतएवाचिंत्यंसर्वोत्कृष्टत्वान्निरूपयितुमशक्यं तथात
२१० ववीर्यपराक्रमः हृतोनाशितोदेवानामिन्द्रादीनांपराक्रमोयैस्तेषामप्यसुराणांहंतृ तदप्यचिंत्यमितिपूर्ववत् तथाचाचिंत्येन
रूपेणवीर्येणचतेषांवधोयस्त्वयाविहितस्तेनेत्थंवैरिष्वपिदयैवप्रकटितेत्यर्थः २० एतदेवाह केनेति अस्यपराक्रमस्यकेन·
सहोपमाभवतु नकेनापि अन्यस्येदृशस्याभावात् तत्पोर्णरूपंतुलोपमाभ्यामितितृतीयानिषेधेत्रतृतीयाप्यदर्शनमार्षम् तथात

दुर्वृत्तवृत्तशमनंतवदेविशीलंरूपंतथैतदविचिंत्यमतुल्यमन्यैः वीर्यंचहंतृहृतदेवपराक्रमा
णांवैरिष्वपिप्रकटितैवदयात्वयेत्थं २० केनोपमाभवतुतेस्यपराक्रमस्यरूपंचशत्रुभयकार्य
तिहारिकुत्र चित्तेकृपासमरनिष्ठुरताचदृष्टात्वय्येवदेविवरदेभुवनत्रयेपि २१ त्रैलोक्यमेतद
खिलंरिपुनाशनेनत्रातंत्वयासमरमूर्धनितेपिहत्वा नीतादिवंरिपुगणाभयमप्यपास्त
मस्माकमुन्मदसुरारिभवंनमस्ते २२ ॥

वरूपंचशत्रूणांभयकारि अतिशयेनहारिमनोहरं इतिकुत्रजगदृष्टं चित्तेकृपारिपुवधेप्युपकारित्वात् समरेनिष्ठुरतापारुष्यंभुवन
त्रयेपित्वय्येवदृष्टाकृपासहजापारुष्यमागंतुकमितिविरोधःपरिहृतोबोध्यः २१ त्वयारिनाशनेनतत्त्रैलोक्यमखिलंत्रातंरक्षि
तं तेपिरिपुगणाःसमरमूर्धनिहत्वादिवंनीताःप्रापिताः अस्माकमपिभयंत्वयापास्तं उन्मदेभ्योतिदृप्तेभ्यः सुरारिभ्यो
भवंजातंभयंनमस्तेइतिनमस्कारातिरिक्तंत्वत्स्तुतिसामर्थ्यंनास्माकमित्यर्थः २२

नोऽस्मान् २२ भ्रामणेनेति क्रमणभावश्चार्थः आत्मनः स्वकीयस्य शूलस्य २४ सौम्यानि अघोराणि अनुग्रहप्रवणानि अत्यन्तघोराणि संहारा
वटपातयितृत्वात् तथा भुवं रक्ष २५ करापववहुत्वात्तैः संगीनि संसर्गयुक्तानि २६ धात्री माता २७ प्रसादेन पारुष्यादित्यागेन सुशोभनं

शूलेन पाहि नो देवि पाहि खड्गेन चाम्बिके घण्टास्वनेन नः पाहि चापज्यानिःस्वनेन च २२ प्राच्यां
रक्ष प्रतीच्यां च चण्डिके रक्ष दक्षिणे भ्रामणेनात्मशूलस्य उत्तरस्यां तथेश्वरि २४ सौम्यानि यानि रू
पाणि त्रैलोक्ये विचरन्ति ते यानि चात्यन्तघोराणि तै रक्षास्मांस्तथा भुवं २५ खड्गशूलगदादीनि
यानि चास्त्राणि तेऽम्बिके करपल्लवसंगीनि तैरस्मान्रक्ष सर्वतः २६ ऋषिरुवाच एवं स्तुता सु
रैर्दिव्यैः कुसुमैर्नन्दनोद्भवैः अर्चिता जगतां धात्री तथा गन्धानुलेपनैः २७ भक्त्या समस्तैस्त्रिदशै
र्दिव्यैर्धूपैस्तु धूपिता प्राह प्रसादसुमुखी समस्तान्प्रणतान्सुरान् २८ देव्युवाच व्रियतां त्रि
दशाः सर्वे यदस्मत्तोऽभिवाञ्छितं ददाम्यहमतिप्रीत्या स्तवैरेभिः सुपूजिता २९ महिषोयं
महावीर्यो निहतश्चारणे मया कर्त्तव्यमपरं यच्चडक्कं तन्निवेद्यतां इत्याकर्ण्य वचो देव्याः प्रत्यू
चुस्ते दिवौकसः ३०

शुभं यस्याः २८ हे सर्वे त्रिदशा देवाः व्रियतां स्वीक्रियतां अस्मत्तो मत्तः एभिः स्तवैः अतिशयेन प्रीता प्रसन्ना युष्माभिः सुपूजिता वा २९
कात्यायनीतंत्रोक्तनियमरीत्या ददाम्यहमिति श्लोकद्वयं पुरातनादर्शानुरोधादत्र चिह्नितम् ३०

ग्ययस्मात् ३१ त्वयास्वेच्छयायदिवापिवरोस्माकमस्मभ्यं हिंसीथा इत्यार्थः ३२ वित्तर्द्धिविभवैः सहधनादीनां वृद्धये उपचयाय अ
स्माकमिवप्रसन्नास्मत्प्रसन्नातस्यापिभवेथाः ३३ भद्रंकालयतिप्रददातीतितथा अंतर्हिता अदृश्या अर्थेहते ३४ अंकोहिती

291

देवाऊचुः भगवत्याकृतंसर्वंनकिंचिदवशिष्यते यदयंनिहतःशत्रुरस्माकंमहिषासुरः ३१ य
दिवापिवरोदेयस्त्वयास्माकंमहेश्वरि संस्मृतासंस्मृतात्वंनोहिंसीथाःपरमापदः ३२ यश्चम
र्त्यःस्तवैरेभिस्त्वांस्तोष्यत्यमलानने तस्यवित्तर्द्धिविभवैर्धनदारादिसंपदां वृद्धयेस्मत्प्रसन्ना
त्वंभवेथाःसर्वदाम्बिके ३३ ऋषिरुवाच इतिप्रसादितादेवैर्जगतोर्थेतथात्मनः तथेत्युक्त्वा
भद्रकालीबभूवांतर्हितानृप ३४ इत्येतत्कथितंभूपसंभूतासायथापुरा देवीदेवशरीरेभ्योजग
त्त्रयहितैषिणी ३५ पुनश्चगौरीदेहात्सासमुद्भूतायथाभवत् वधायदुष्टदैत्यानांतथाशुंभनिशुं
भयोः ३६ रक्षणायचलोकानांदेवानामुपकारिणी तच्छृणुष्वमयाख्यातंयथावत्कथयामि
मिते ३७ इतिमार्कंडेयपुराणेसावर्णिकेमन्वंतरेदेवीमाहात्म्येशक्रादिस्तुतिर्नामचतुर्थो

॥ ध्यायः ४१ ॥

यंचरितमुपसंहरन्नाह इत्येतदिति ३५ गौर्याःपार्वत्यादेहात् समुद्भूताप्रादु
र्भूता ३६ ३७ पंडितभट्टरामचंद्रविरचितेदेवीमाहात्म्यव्याख्यानेआदितःसप्तनवतितमोध्यायः द्वितीयंचरितंसमाप्तम् ॥

आद्यस्यादिशक्तिनिवहैः परिसंस्तुतां तां देव्यां तकादिभिरनं समवाप्तभूतिं सम्पूर्णचन्द्रधवलसन्निभमूर्तिमाद्यां गौरीं नमामि कृतभक्त
जनप्रमोदां ॥ एवं महिषमर्दिनीचरितं विस्तरेण प्रपंचितं ध्यानमपि कृतमत्र लक्ष्मीतंत्रे भिहितं अभिष्टुता मरुद्भिः सा दैत्यमहिषं जघ्नुषी तत्क्ष
ण. महिषांतकरी सैक्ता इं देवैर्महर्षिभिः ॥ उत्पत्तिं गुह्यविक्रांतिं स्तोत्रं चैव समस्तैश्वर कथयंति सावित्री सर्वा ब्रह्मणा वेदपारगाः ते
लभंते च फलं शश्वदापि पत्यमनश्वरमित्यादि अथेदानीमेतस्या महालक्ष्म्या निर्गुणत्वात् दृष्टस्या यास्त्रिपरिजस्याविकृता विकृ
तिरूपा देवदेहसमुद्भूता महालक्ष्मीमूर्तिविवसत्त्वमूर्ति गौरीप्रकृतिरूपा प्राधानिकरहस्येभिहिता यङ्कं च तामित्युक्ता महाल
क्ष्मीः स्वरूपमपरं नृप सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गुणेनेन्दुप्रभं दधौ चतुर्भुजा तत्सा नारी स्वेतपर्वतसन्निभा अक्षमाला कुशधरा वीणा
पुस्तकधारिणी सा बभूव वरा नारी नामान्यस्यैच सा ददौ महाविद्या महावाणी भारती वाक्सरस्वती आर्या ब्राह्मी कामधेनु
र्वेदगर्भा च धीश्वरीति अस्याविकृतिरूपिण्याः पार्वत्या देहात् आविर्भूता तदुक्तं वैकृतिके रहस्ये गौरीदेहात्समुद्भूता या स
त्त्वैकगुणाश्रया साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुंभासुरनिबर्हिणी दधौ चाष्टभुजा बाणमुसलेशूलचक्रभृत् शंखं घंटां
लांगलं च कार्मुकं वसुधाधिप एषा संपूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं प्रयच्छतीति इयं च पूर्वोक्तप्रकारेण सृष्टवगीशिष्टात् ब्रह्मा
दिशक्तिश्रेणीशोभितावैखरीरूपाभिधीयते विविधानि खानि राति गच्छतीति वैखरं देहं तत्साजाता वैखरीति एतासं
वाचां तिसृणां पश्यंत्यादीनां सृष्टिक्रमेण पश्यंत्या ब्रह्माधिष्ठाता मध्यमाया विष्णुर्वैखर्या रुद्र इति बोध्यम् संहारे तु पश्यंत्या
रुद्रो मध्यमाया विष्णुर्वैखर्यां ब्रह्मा एवात् भयथा सर्वाधिष्ठात्री परब्रह्मात्मिकैवेति ज्ञेयमित्यलं अत्र नामपूर्वोध्यायांते पुनश्च गौरी
देहात्सेत्यादि मास्त्रोको पत्तिं प्रपंचयंत्यत्तीयं चरितं वक्तुमुपक्रमते पुरेत्यादिना मदबलयोराश्रयात् सेवनाद्धेतोः १ स्वर्गं तां
रसादानत्यागरूपं ऐंद्रं दौर्विदैत्यं जगदाप्यायनविधायित्वं कौबेरं स्वेदं कौबेरं नियम्यपि पतित्वं याम्यं यमस्येदं याम्यपरीत्ति कार्यं
वरुणस्याधिकारं जलेशत्वं २ ॥

मा॰ पवनस्यवायोर्वह्नेर्हिंसर्वप्राणिप्राणकर्तृत्वं वह्नेरग्नेःकर्मपाचकतादिकं विनिर्धूतानिष्कासिताः ३ त्रयस्त्रिंशत
पु॰टी॰ अर्कोद्वादशरुद्राएकादश वसवोष्टौअश्विनौद्वौनिराकृतावाधिताः अपरैरजितां ४ स्मरणमाह तयेति ५ तत्रहिमालयेदेव
२९२

292

ऋषिरुवाच पुराशुंभनिशुंभाभ्यामसुराभ्यांशचीपतेः त्रैलोक्यंयज्ञभागाश्चहृतामदबला
श्रयात् १ तावेवसूर्यतांतद्वदधिकारंतथैन्दवं कौबेरमथयाम्यंचचक्रातेवरुणस्यच २ तावेव
पवनर्द्धिंचचक्रतुर्वह्निकर्मच ततोदेवाविनिर्धूताभ्रष्टराज्याःपराजिताः ३ हृताधिकारा
स्त्रिदशास्ताभ्यांसर्वेनिराकृताः महासुराभ्यांतांदेवींसंस्मरंत्यपराजितां ४ तयास्माकंवरोद
त्तोयथापत्सुस्मृताखिलाः भवतांनाशयिष्यामितत्क्षणात्परमापदः ५ इतिकृत्वामतिंदेवाहि
मवंतंनगेश्वरं जग्मुस्तत्रततोदेवींविष्णुमायांप्रतुष्टुवुः ६ ॥

भिव्यक्तिस्थाने विष्णुमायांसर्वाधिष्ठानांसर्वात्मिकांविष्णोर्हरेर्नीच प्रकर्षेणसर्वात्मताभिगमनेनप्रतुष्टुवुः ६ यादेवीसर्वभावेषु श्रीः
सर्वभावेनसंस्थिता नमोविश्वेनमःकृत्यैनमस्स्थित्यैनमोमृदे तांस्तुतिमाह नमोदेव्याइति देव्यैप्रकाशादिस्वभावायै महादेव्यैजगत्सर्गा

पिनां ब्रह्मादीनामपि सृष्ट्यादिविधायीत्यर्थः शिवा तरीया शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंत इति श्रुतेः प्रकृत्यै गुणात्मकत्वात्सृष्ट्यै वैकृत्यै
क्रियायै गुणव्यतिरिक्तस्य कस्यापि भावस्यासत्त्वात्सृष्टाक्रिया प्रकृतिः तदुक्तं गीतासु न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैरिति भद्रायै भेदज्ञावरणात् ज्ञावरणात् ज्ञावरणं च विनिवर्तनेकारणात्मनावस्था
पनाह्लादनं च नियताः समाहितमानसाः ७ रौद्र्यै रुद्रस्य संहारशक्तिरूपायै नित्यायै सनातनायै नित्या शक्तिरूपायै च गौ-
७० र्यै पार्वत्यै तद्वर्णायै वा धात्र्यै धारणशक्त्यै मायै च ज्योत्स्ना चंद्रप्रभा तस्यै इंदुरूपिण्यै चंद्रात्मिकायै सुखायै महानंदायै ८

देवा ऊचुः नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम्
रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः ज्योत्स्नायै चेंदुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः ८ कल्या
ण्यै प्रणता वृद्ध्यै सिद्ध्यै कूर्म्यै नमो नमः नैर्ऋत्यै भूभृतां लक्ष्म्यै शर्वाण्यै ते नमो नमः ९ दुर्गायै दुर्ग
पारायै सारायै सर्वकारिण्यै ख्यात्यै तथैव कृष्णायै धूम्रायै सततं नमः १०॥

कल्याण्यै तद्रूपिण्यै प्रणतानामासमंताद्वृद्ध्यै उपचित्यै सिद्धिरणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं
वशित्वं चाष्टसिद्धयः इत्युक्ताष्टसिद्धिरूपायै सिद्धिर्निष्पत्तिः सर्वाधारभूतायै स्याप्याधारभूता कूर्मशक्तिः कूर्मी नमो नम इति
पदाभ्यासः प्रसादनादिषु न दुष्टः तदुक्तं विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्ये वधारणे प्रसादने संभ्रमे च हि स्थिरुक्तं न दुष्यतीति स्मृ
तिः सत्त्वतिस्त्वस्या निष्क्रांता निर्ऋतिः पापदेवता कालश्रीस्तद्रूपायै पापिनां निर्ऋतिर्लोकपालो राक्षसो वा तस्य शक्तिः भूभृतां
राज्ञां भूपालनोत्पन्ना लक्ष्मीः शर्वस्य शक्तिः शर्वाणी तस्यै ९ ॥

मा·
पु·टी·
२९३

दुर्गाद्रुर्गतियानस्यै दुर्गा दुर्गे दुःखात्मकं संसारसागरं तस्य पारायै पारकर्त्र्यै सारायै बलं तत्कृत्यै भाव रूद्र यंच सर्वकारिण्यै सर्वं जननस्पतं स्था
यैपतत्प्रदं कृष्णा नोत्रशेषाद्यामंत्ररूपतत्वे चित्य ठेति ख्यातिः प्रथा प्रकृतिपुरुष योर्विवेकख्यातिस्तत्पैस्तस्या कृष्ण स्वरूपायै
तदृष्णा च तस्यै धूम्रायै तत्कृष्णायै १० अतिसौम्यायै अनुग्रहीत्र्यमूर्तये अतिरौद्रायै आवरकरूपायै जगतः प्रतिष्ठा उपादा

अतिसौम्यातिरौद्रायै नमस्तस्यै नमो नमः नमो जगत्प्रतिष्ठायै देव्यै कृत्यै नमो नमः ११ या देवी स
र्वभूतेषु विष्णुमायेति शब्दिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः १२ या देवी सर्वभूते
षु चेतनेत्यभिधीयते नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः १३ या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरू
पेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः १४ या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण सं
स्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः १५ या देवी सर्वभूतेषु क्षुधारूपेण संस्थि
ता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः १६ या देवी सर्वभूतेषु छायारूपेण संस्थिता
नमस्त नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः १७

नरूपा तस्यै देव्यै क्रीडादिविधायिन्यै कृत्यै क्रियायै ११ विष्णुमायामूलाविद्याविमोहिका शब्दिता कथिता कायिकवाचिकमा
नसिकरूपं नमस्कारत्रयं स्वात्मनिवेदनार्थकम् इतिशब्दः स्वरूपनिर्देशार्थः १२ चेतना निर्विकल्पकं ज्ञानं १३ बुद्धिः सविक
ल्पकं ज्ञानं १४ निद्रा स्वापः सुषुप्तिः स्वरूपे वेशं च्यासांश ख्यं च १५ क्षुधा बुभुक्षा १६ छाया तापाभावः कांतिश्च १७

शक्तिःकार्योत्पादसामर्थ्यं १८ तृष्णाअनात्मीयात्मीयविधित्सा १९ क्षांतिस्तितिक्षापरापराधसहनंच २० जातिःब्राह्मणत्वादिःतम
च २१ लज्जास्वस्याकार्यात्पराङ्गीतिः २२ शांतिर्मनसोपशमनं विषयोपरतिः २३ श्रद्धागुरुशास्त्राभिहिते आस्तिकत्वं २४ कांतिःशो

यादेवीसर्वभूतेषुशक्तिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः १८ यादेवीस
र्वभूतेषुतृष्णारूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः १९ यादेवीसर्वभूते
षुक्षांतिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २० यादेवीसर्वभूतेषुजा
तिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २१ यादेवीसर्वभूतेषुलज्जारूपे
णसंस्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २२ यादेवीसर्वभूतेषुशांतिरूपेणसं
स्थिता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २३ यादेवीसर्वभूतेषुश्रद्धारूपेणसंस्थि
ता नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २४ यादेवीसर्वभूतेषुकांतिरूपेणसंस्थिता
नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २५ यादेवीसर्वभूतेषुलक्ष्मीरूपेणसंस्थिता नम
स्तस्यैनमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २६ यादेवीसर्वभूतेषुवृत्तिरूपेणसंस्थिता नमस्तस्यै
नमस्तस्यैनमस्तस्यैनमोनमः २७

भा २५ लक्ष्मीःलौकिकीधनादिसंपत् चिदानंदरूपाऽलौकिकीच २६ वृत्तिर्जीविकाप्रवृत्तिश्चअंतःकरणव्यापारश्च २७ ॥

मा॰ स्मृतिरनुभूतविषयासंप्रमोषः २८ दयापरदुःखप्रजिहीर्षा २९ तुष्टिर्दैवादधिगते संतोषः ३० मातृरूपेण अकारादिमातृ
पु॰ टी॰ कारूपेणा तदधिष्ठातृदेवतारूपेण च ३१ भ्रांतिरन्यस्मिन्नन्याध्यासः ३२ याखिलेषु भूतेषु तदंतर्यामितया स्थिता सती इंद्रिया
२९४ णां ज्ञानक्रियात्मकानां भूतानां तद्विषयाणां शब्दादीनां च पंचानां वा स्थूलानां भूतानां व्योमादीनां अधिष्ठात्री प्रवृत्तौ निवृत्तौ
च स्वतंत्रा व्याप्त्यै व्यापनशालायै देव्यै क्रीडादिस्वभावायै ३३ या चितिः संवित्तद्रूपेण तत्तत्कृत्स्नं समग्रं जगद्व्याप्य क्रोडीकृत्य

या देवी सर्वभूतेषु स्मृतिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः २८ या दे
वी सर्वभूतेषु दयारूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः २९ या देवी सर्व
भूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३१ या देवी सर्वभूतेषु
मातृरूपेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३२ इंद्रियाणामधिष्ठात्री
भूतानामखिलेषु या भूतेषु सततं तस्यै व्याप्तिदेव्यै नमो नमः ३३ या देवी सर्वभूतेषु भ्रांतिरू
पेण संस्थिता नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३२॥ चितिरूपेण या कृत्स्नमेत
द्व्याप्य स्थिता जगत् नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ३४

स्थिता नीतिपुष्टी चापि केचन्नादर्शे अत्र त्रयोविंशतिश्लोकेषु विष्णुमायादिव्यतिरिक्तानामन्येषां पदानामनार्षत्वे यं
संग्रहः विष्णुमाया चेतना च बुद्धिर्निद्रा क्षुधा तथा छाया शक्तिस्तथा तृष्णा च क्षांतिर्जातिस्ततः परं लज्जा शांतिस्तथा श्रद्धा
कांतिर्लक्ष्मीस्ततः परं वृत्तिः स्मृतिर्दया चैव तुष्टिर्माता ततः परम् भ्रांतिर्व्याप्तिश्चितिश्चैव त्रयोविंशतिसंख्यकाः श्लोकाधिक

यथा सुरैर्वासवादिभिः पूर्वं भूता पूर्वं पूर्वकल्पेषु अभीष्टस्य संश्रयात् लाभाद्धेतोः स्तुता सुरेन्द्रेण दिनेशेन सूर्येण च सेविता साई
श्वरी स्तुतेश्च शुभस्य हेतुर्नोऽस्माकं शुभानि करोतु अभद्राण्यापदश्चाभिहंतु इत्यन्वयः ३५ तथा या सांप्रतं वर्तमानेऽपि उद्धता
उद्धर्षीये दैत्यास्तैस्तापितैर्बाधितैरस्माभिः सुरैरप्यतनकाल्पीयैर्नमस्यते या च नोऽस्माभिः स्मृता सती तत्क्षणमेव स्मृतिकाल
एव सर्वापदो नोऽस्माकं हंति नाशयति भक्त्या विनम्रा मूर्तयः शरीराणि येषां तैः ईशा ईश्वरा अत्रैकोकद्वये पूर्वसाम्प्रतशब्दाभ्यां

स्तुता सुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयात्तथा सुरेन्द्रेण दिनेश सेविता करोतु सा नः शुभहेतुरीश्वरी शु
भान्यभद्राण्यभिहंतु चापदः ३५ या सांप्रतं चोद्धतदैत्यतापितैरस्माभिरीशा च सुरैर्नमस्यते
या च स्मृता तत्क्षणमेव हंति नः सर्वापदो भक्तिविनम्रमूर्तिभिः ३६ एवं स्तवाभियुक्तानां देवा
नां तत्र पार्वती स्नातुमभ्याययौ तोये जाह्नव्या नृपनंदन ३७ साब्रवीत्तान् सुरान् सुभ्रूर्भवद्भिः
स्तूयतेऽत्र का शरीरकोशतश्चास्याः समुद्भूताब्रवीच्छिवा ३८ स्तोत्रं ममैतत् क्रियते शुंभदैत्यनि
राकृतैः देवैः समस्तैः समरे निशुंभेन पराजितैः ३९

देव्याः सदातनत्वं द्योत्यते देवानां चावर्तमानत्वं पुनः पुनर्नवीनतयेति बोध्यम् ३६ स्तवेऽभियुक्तानां समाहितानां तत्र देवोपस्थिते दे
शे जाह्नव्या गंगायास्तोये जले स्नातुमिव देवानामभिसंमुखमाययौ ३७ सुभ्रूरिति सर्वसौंदर्योपलक्षणं देवानां स्तानभ्यस्तसभि
स्तानमभिलक्ष्य भवद्भिः कात्र स्तूयत इत्यब्रवीत् तद्वचनसमकालमेवास्याः पार्वत्याः शरीरकोशतः शरीरमध्यात्समुद्भूता सत्त्वप्राधा
न्येन प्रादुर्भूता तत एव शिवा सुरवर्की अब्रवीत् ३८ किमब्रवीदिति तद्वचनमाह स्तोत्रमिति ३९

मा· शारीरस्य कोशान्मध्यान्निर्गता कौशिकीति गीयते पार्वत्याः कृष्णवर्णाया देहान्मूलशक्तिरेव गौरीत्वेन निष्क्रान्तेत्यर्थः तथा चो-
पु·टी क्तं तन्त्रे तामसे त्वं तत्रैव शाक्तमहाविद्या पराभिधा गौरीदेहात्समुद्भूता कौशिकीति तदाब्रवीत् वधाय दुष्टदैत्यानां तथा शुम्भनिशुम्भ-
२९५ योः नदीयाः यास्तु या सा देवप्रेष्ठ शरीरगाः गावस्तद्रूपयादिरूपः सामर्थ्यं क्वचिद्भुवि मम तामिर्निहत्य दैत्येन्द्रा हन्तव्या मे यथा
तथा संस्तुतास्मन्निताः सर्वा मदीयवपुषोऽखिलाः अहं निजं ग्रुषीय पश्चाद्दैत्यौ शुम्भनिशुम्भकाविति ४० विनिर्गतायां विविः स्त

शरीरकोशाद्यत्तस्याः पार्वत्या निःसृताम्बिका कौशिकीति समस्तेषु ततो लोकेषु गीयते ४० तस्यां
विनिर्गतायां तु कृष्णाभूत्सापि पार्वती कालिकेति समाख्याता हिमाचलकृताश्रया ४१ ततो-
म्बिकां परं रूपं बिभ्राणां सुमनोहरम् ददर्श चण्डो मुण्डश्च भृत्यौ शुम्भनिशुम्भयोः ४२ ताभ्यां शुम्भा-
य चाख्याता सातीव सुमनोहरा काप्यास्ते स्त्री महाराज भासयन्ती हिमाचलं ४३ नैव तादृक्
क्वचिद्रूपं दृष्टं केनचिदुत्तमं ज्ञायतां काप्यसौ देवी गृह्यतां चासुरेश्वर ४४ स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी
द्योतयन्ती दिशस्त्विषा सा तु तिष्ठति दैत्येन्द्र तां भवान्द्रष्टुमर्हति ४५ यानि रत्नानि मणयो
गजाश्वादीनि वै प्रभो त्रैलोक्ये तु समस्तानि साम्प्रतं भान्ति ते गृहे ४६

तस्यां सा पार्वती कृष्णा नाम श्यामाख्याभूयासीत् अस्या गौरीत्वं नाममात्रेण कौशिकीहेतोर्कोतिवोध्यं आश्रयः स्थानं ४१
परम् उत्कृष्टं ४२ सेतितयोर्दृष्टस्त्रीरूपा काषीत्यख्याता ४३ ज्ञायतां विचार्यतां गृह्यतां स्वीक्रियतां ४४ तु हेत्वर्थे यस्मात्सा
स्त्रीरत्नमिति तिष्ठति अतस्तां भवानित्यादि ४५ ज्ञातो ज्जातीय श्रेष्ठं तद्रत्नमभिधीयते इत्युक्तानि जातिश्रेष्ठानि रत्नानि

295

एवं च समस्तानि रत्नानि तव गृहे तदियमपि त्वद्योग्यैवेत्यभिप्रायेण लब्धानां पृथग्गणनां विधत्ते ऐरावत इति ४७ वेधसो भवद्द्रु
ग्रदस्याप्यानीतं आश्चर्यमहीतं अद्भुतं वेधसा मनसा निर्मितत्वात् ततश्च ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिसमग्ररत्नपात्रत्वं तव गृहस्यैव ४८ किं
जल्किनीं सदाम्लानत्वात्प्रशस्तकेसरयुक्तां तदभिधानां ४९ काञ्चनस्रावि स्वर्णस्रवणशीलं प्रजापतेर्दक्षस्य कश्यपस्य वा स्यं

ऐरावतः समानीतो गजरत्नं पुरन्दरात् पारिजाततरुश्चायं तथैवोच्चैःश्रवा हयः ४७ विमानं
हंससंयुक्तमेतत्तिष्ठति तेऽङ्गणे रत्नभूतमिहानीतं यदासीद्वेधसोऽद्भुतम् ४८ निधिरेष महा
पद्मः समानीतो धनेश्वरात् किंजल्किनीं ददौ चाब्धिर्मालामम्लानपंकजां ४९ छत्रं ते वारु
णं गेहे काञ्चनस्रावि तिष्ठति तथायं स्यंदनवरो यः पुरासीत्प्रजापतेः ५० मृत्योरुत्क्रान्तिदा
नाम शक्तिरीश त्वया हृता पाशः सलिलराजस्य भ्रातुस्तव परिग्रहे ५१ निशुंभस्याब्धिजा
ताश्च समस्ता रत्नजातयः वह्निरपि ददौ तुभ्यमग्निशौचे च वाससी ५२ एवं दैत्येन्द्र रत्ना
नि समस्तान्याहृतानि ते स्त्रीरत्नमेषा कल्याणी त्वया कस्मान्न गृह्यते ५३ ऋषिरु॰ निशम्ये
ति वचः शुंभः स तदा चण्डमुण्डयोः प्रेषयामास सुग्रीवं दूतं देव्या महासुरः ५४

दनं रथः तस्य वरत्वं शत्रुभिरजेयत्वात् ५० उत्क्रान्तिदा मरणदायिनी नाम शक्तिः ईश हे राजन् सलिलराजस्य वरुणस्य तव भ्रा
तुर्निशुंभस्य परिग्रहे गोचरे ५१ अब्धेर्जाता रत्नजातयश्च निशुंभस्य परिग्रहे वर्तन्ते इत्यर्थः अग्निरेव शौचं विशुद्धिकारणं ययोः ५२

मा० इति च इति चेति वक्तव्यस्य संदेशस्य निर्देशः यथा चाभ्येति तं लघु शीघ्रमेव ५५ अत्र निशम्येति श्लोकः शास्त्रोक्तरीत्याज्ञाज्ञ्य एव ५६
पु० टी० ततः संभाषरसकाशात् तत्र तस्मिन् शैलस्योद्देशे अत्र तस्यानेन श्रुतं कोमलं ५७ न केवलं दैत्यानामेवेश्वरो यावता त्रैलोक्य
२९९ स्यापीश्वरः परमत्वं इति परस्याभावात् त्वत्सकाशं तव समीपं ५८ परमेश्वरत्वमुपपादयंस्तत्संदेशमाह अव्याहता अत्र इति

इति चेति च वक्तव्या सा गत्वा वचनान्मम यथा चाभ्येति संप्रीत्या तथा कार्यं त्वया लघु ५५ निश
म्य दैत्यराजस्य सुग्रीवो नयकोविदः तथेति चोक्त्वा प्रययौ स्वल्पसैन्यसमावृतः ५६ स तत्र गत्वा
यत्रास्ते शैलोद्देशेऽतिशोभने तां च देवीं ततः प्राह श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ५७ दूत उवाच देवि दैत्ये
श्वरः शुम्भस्त्रैलोक्ये परमेश्वरः दूतोऽहं प्रेषितस्तेन त्वत्सकाशमिहागतः ५८ अव्याहताज्ञः सर्वा
सु यः सदा देवयोनिषु निर्जिताखिलदैत्यारिः स यदाह शृणुष्व तत् ५९ मम त्रैलोक्यमखिलं म
म देवा वशानुगाः यज्ञभागानहं सर्वानुपाश्नामि पृथक् पृथक् ६० त्रैलोक्ये वररत्नानि मम व
श्यान्यशेषतः तथैव गजरत्नं च हृतं देवेन्द्रवाहनम् ६१ क्षीरोदमथनोद्भूतमश्वरत्नं ममामरैः
उच्चैःश्रवससंज्ञं तत्प्रणिपत्य समर्पितम् ६२ ॥

हताज्ञायस्य देवानां योनिषु जातिरूपेषु गणेषु ५९ वशानुगा अधीना अत एव यज्ञभागाः पृथक् पृथगितीन्द्राद्युपकारभेदेन
स्थितान् ६० वश्यानि भोग्यानीत्यर्थः अशेषतः सर्वाणि हृतमस्माभिः स्वीकृतं ६१ समर्पितं उपस्थापितं उच्चैःश्रवसेति अका

रत्नत्वेन ख्यातानि रत्नभूतानि भूतानि संपन्नानि हे शोभने स्वभगे मय्येव ज्ञाति प्राप्तानीत्यर्थः ९३ स्त्रीरत्नं त्वं भूतां प्राप्तां रत्नभुजो र
त्नभोजिनः ९४ उरुविक्रमं महापौरुषं चेचले अपांगे नेत्रांते यस्याः ९५ मत्परिग्रहात् मदाश्रयात् समालोच्य सम्यग्विचार्य मत्परि
ग्रहतां मम भार्यात्वं ९६ गंभीरमंतःस्मितं मंदहासो यस्याः ९७ अंतःस्मितत्वेन सावहेलमुत्तरमाह सत्यमुक्तमिति अत्र संभवविषये

यानि चान्यानि देवेषु गन्धर्वेषूरगेषु च रत्नभूतानि भूतानि तानि मय्येव शोभने ९३ स्त्रीरत्न
भूतां त्वां देवि लोके मन्यामहे वयं सा त्वमस्मानुपागच्छ यतो रत्नभुजो वयम् ९४ मां वा ममा
नुजं वापि निशुंभमुरुविक्रमम् भज त्वं चंचलापांगि रत्नभूतासि वै यतः ९५ परमैश्वर्यमतु-
लं प्राप्स्यसे मत्परिग्रहात् एतद्बुद्ध्या समालोच्य मत्परिग्रहतां व्रज ९६ ऋषिरुवाच इत्युक्ता
सा तदा देवी गंभीरांतःस्मिता जगौ दुर्गा भगवती भद्रा ययेदं धार्यते जगत् ९७ देव्युवाच सत्य
मुक्तं त्वया नात्र मिथ्या तत्क्रियते कथं श्रूयताम् अल्पबुद्धित्वात् प्रतिज्ञा या कृता पुरा ९९
किंचित्त्वयोदितं त्रैलोक्याधिपतिः शुंभो निशुंभश्चापि तादृशः ९८ किं त्वत्र यत्प्रतिज्ञातं मिथ्या

त्रैलोक्ये परमैश्वर्यमित्यादि तत्त्वया सत्यं चोक्तं किंचिन्न त्वया मिथ्या असत्यं नोदितं न कथितं एतदेवोत्तरार्थेनाह त्रैलोक्याधिप-
तिरिति ९८ अत्र तत्परिग्रहे अल्पबुद्धित्वादिति दैत्यविषये तथा च प्रतिज्ञायाः स्वस्मात् हानौ महान्दोषः पापं च परपुरुषपरिग्रहे इ

तिपर्मस्यावेदनादल्पबुद्धित्वं दैत्यानाम् ९९

मा॰ मां जयति अभिभवति युद्धव्यतिरिक्तेनैवकेनापिप्रकारेणयो मम दर्पं सबलत्वाभिमानं व्यपोहति निराकरोति प्रतिबलोधिक
पु॰टी॰ बलः १० अत्रास्मिन्देशे पाणिग्रहणव्यतिरेकेण मम गमनमनर्हमित्यर्थः ११ अवलिप्ता अहंकृता मा निषेधे अग्रे संमुखे १२
२९७ यत्र तद्भृत्यानामग्रे वस्थानेमशक्यं तत्र तयोरग्रेनुचिततरं तवेत्याह अन्येषामपीति किं पुनर्वक्तव्यं त्वं स्त्री तत्राप्येकिका सहायहीं

यो मां जयति संग्रामे यो मे दर्पं व्यपोहति यो मे प्रतिबलो लोके स मे भर्ता भविष्यति १० तदा
गच्छतु शुंभोत्र निशुंभो वा महासुरः मां जित्वा किं चिरेणात्र पाणिं गृह्णातु मे लघु ११ दूत
उवाच अवलिप्तासि मैवं त्वं देवि ब्रूहि ममाग्रतः त्रैलोक्ये कः पुमांस्तिष्ठेदग्रे शुंभनिशुंभयोः १२
अन्येषामपि दैत्यानां सर्वे देवा न वै युधि तिष्ठंति संमुखे देवि किं पुनः स्त्री त्वमेकिका १३ इन्द्राद्याः
सकला देवास्तस्थुर्येषां न संयुगे शुंभादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयास्यसि संमुखं १४ सा त्वं गच्छ
मयैवोक्ता पार्श्वं शुंभनिशुंभयोः केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि १५ देव्युवाच एव
मेतद्बली शुंभो निशुंभश्चातिवीर्यवान् किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा १६॥

ना १३ एतदेव पुनराह इन्द्राद्या इति संयुगे रणे १४ मयैव हितवादिना अन्येषां तु दैत्यानामागमने केशाकर्षणेन निर्धूतं नि
रस्तं गौरवं मानो यया सा तादृशी मा गमिष्यसीति हितवादित्वं हृतस्य १५ एवमेतदिति तदुक्तमभ्युपगमे मेमया अनालोचिता अ

सप्तशती टी॰
२९७

297

आहतोमद्भक्तोसम्प्रदः आचक्ष्वकथय युक्तंयोग्यं ११ इतिमार्कण्डेयपुराणेसप्तशतीव्याख्यानेपञ्चनवतितमश्रादितोध्यायः देसो
दयस्थितिमनंतमनादिमध्यंयद्यंगलसद्दिगलकेसरसौरभाढ्यं यस्यानिवासमनघंमदंतोसमीक्षेतस्मात्तुतेष्यिनिवसेः किरतान्न

सत्वंगच्छमयोक्तंतेयदेतत्सर्वमादृतः तदाचक्ष्वासुरेन्द्रायसचयुक्तंकरोतुतत् ११ इतिश्रीमार्कंडे
यपुराणेसावर्णिकेमन्वंतरेदेवीमाहात्म्येदूतसंवादोनामपंचमोध्यायः ९८ ऋषिरुवाच इत्या
कर्ण्यवचोदेव्याःसदूतोमर्षपूरितः समाचष्टसमागम्यदैत्यराजायविस्तरात् १ तस्यदूतस्यतद्वाक्य
माकर्ण्यासुरराट्ततः सक्रोधःप्राहदैत्यानामधिपंधूम्रलोचनं २ हेधूम्रलोचनाशुत्वंस्वसैन्यपरि
वारितः तामानयबलाद्दुष्टांकेशाकर्षणविह्वलाम् ३ तत्परित्राणदःकश्चिद्यदिवोत्तिष्ठते
परः सहंतव्योमरोवापियक्षोगन्धर्वएववा ४ ऋषिरुवाच तेनाज्ञप्तस्ततःशीघ्रंसदैत्योधूम्रलो
चनः वृतःषष्ट्यासहस्राणामसुराणांद्रुतंययौ ५ सदृष्ट्वातांततोदेवींतुहिनाचलसंस्थिताम्
जगादोच्चैःप्रयाहीतिपार्श्वंशुंभनिशुंभयोः ६ नचेत्प्रीत्याद्यभवतीमद्भर्तारमुपैष्यति ततोबलान्न
याम्येषकेशाकर्षणविह्वलाम्भिभर्तृसमीपंप्रापयिष्याम् ७॥

मार्षा अमर्षःकोपः समाचष्टअकथयत् १ २ ३ तस्याःपरित्राणदोरक्षाकरः ४ द्रुतंत्वरितं ५ तुहिनाचलेहिमाचलेसंस्थितांसम्य
क्स्थितांतयास्थितां ६ अद्यवर्तमाने मद्भर्तारंममस्वामिनं यद्यहंबलात् हठेननयामिभर्तृसमीपंप्रापयिष्यामि ७॥

६

मा॰ तावत्त्वंभद्रेदेवीतंप्रत्याह दैत्येश्वरेणेति प्रहितःप्रेषितः बलवान्सामर्थ्ययुक्तः बलेनसैन्येनसंवृतः ८ तमसुरं ९ । १० धुताःकंपि
पु॰टी॰ ताःसटाःकेसरायेन सुभैरवमतिभीषणं पपात विवेशस्वीयंवाहनं ११ करयोःप्रहारेण घातेन आस्येनमुखेन अधरेण
२९८

देव्युवाच दैत्येश्वरेणप्रहितोबलवान्बलसंवृतः बलान्नयसिमामेवंततस्तेकिंकरोम्यहम् ८
ऋषिरुवाच इत्युक्तःसोभ्यधावत्तामसुरोधूम्रलोचनः हुंकारेणैवतंभस्मसाचकाराम्बिका
ततः ९ अथक्रुद्धंमहासैन्यमसुराणांतथाम्बिका ववर्षसायकैस्तीक्ष्णैस्तथाशक्तिपरश्वधैः
ततोधुतसटःकोपात्कृत्वानादंसुभैरवं पपातासुरसेनायांसिंहोदेव्याःस्ववाहनं ११ कांश्चित्क
रप्रहारेणदैत्यानास्येनचापरान् आक्रम्यचाधरेणान्यान्सजघानमहासुरान् १२ केषांचित्पाट
यामासनखैःकोष्ठानिकेसरी तथातलप्रहारेणशिरांसिकृतवान्पृथक् १३ विच्छिन्नबाहुशि
रसःकृतास्तेनतथापरे पपौचरुधिरंकोष्ठादन्येषांधुतकेसरः १४ क्षणेनतद्बलंसर्वंक्षयंनी
तंमहात्मना तेनकेसरिणादेव्यावाहनेनातिकोपिना १५ ॥

298

अधःकायेनचरणादिना अधरेणोष्ठेनच १२ पाटयामासविच्छेदकोष्ठानि उदराणि तलस्यविस्तृतांगुलिपाणेःप्रहारे दुर्गा
णघातेन १३ रुधिरंरक्तं १४ क्षयंविनाशंनीतंप्रापितंमहात्मना महाधैर्येणमहाप्रयत्नेनवाकेसरिणासिंहेनाअतिकोपिना अतिक्रोध
२९८

क्षयितं कृत्स्नं क्षपितमिति पाठांतरे नाशितमित्यर्थः कृत्स्नं सर्वं ९ चुकोप प्रचुकोप क्रोधवशात्प्रस्फुरिताधरोऽधरोष्ठो यस्य तौ पूर्व
श्लोको १० बलैः सैन्यैः गच्छतं प्रयातं लोट् लघुशीघ्रं ११ यदि वा युद्धे प्रयियुद्धे तया सह प्रसक्ते केशाकर्षणानयनादौ संश
यः तदाशेषायुधैः सर्वैरसुरैः सा विशेषेण हन्यतां मार्यतामित्यर्थः १२ १३ इति नवनवतितमोऽध्यायः वागीश्वरीकविविरास्यसरोरु

श्रुत्वा तमसुरं देव्या निहतं धूम्रलोचनं बलं च क्षयितं कृत्स्नं देवीकेसरिणा ततः ९ चुकोप दैत्याधि
पतिः शुंभः प्रस्फुरिताधरः आज्ञापयामास च तौ चंडमुण्डौ महासुरौ १० हे चंड हे मुण्ड बलैर्बहु
भिः परिवारितौ गच्छतं तत्र गत्वा च सा समानीयतां लघु ११ केशेष्वाकृष्य बद्ध्वा वा यदि वां स
शयो युधि तदाशेषायुधैः सर्वैरसुरैर्विनिहन्यतां १२ तस्यां हतायां दुष्टायां सिंहे च विनिपाति
ते शीघ्रमागम्यतां बद्ध्वा गृहीत्वा तामथाम्बिकां १३ इति मार्कंडेयपुराणे सावर्णिके मन्वं
तरे देवीमाहात्म्ये धूम्रलोचनवधो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ऋषिरुवाच आज्ञप्तास्ते ततो दैत्याश्चंड
मुंडपुरोगमाः चतुरंगबलोपेता ययुरभ्युद्यतायुधाः १ ददृशुस्ते ततो देवीमीषद्धासां व्यवस्थितां
सिंहस्योपरि शैलेन्द्रशृंगे महति कांचने २ ॥

हस्याहार्दान्धकारपरिहारमहाविमर्शा संसारसागरसमुद्धरणैकसारा चण्डीपरिस्फुरतु मद्धृदि भद्रदात्री चंडपुरोगमः पुरःसरः अभ्यु
द्यतानि सज्जान्यायुधानि येषां १ ते दैत्याः ईषद्धासां मंदहासां शैलेंद्रस्य शृंगे हिमाचलसानुनि सिंहस्योपरि स्थितां सिंहारूढाम् कां

मा॰ ते चंडादयः समादातुं गृहीतुमुद्योगं उद्यता उत्साहवंतः आकृष्टान्याकृष्टानि धनूंषि आकृष्टाः कोशेभ्यो निष्कासिता असीन् धारयंतीति
पु॰टी॰ तथा तेषां तद्ग्रहणोद्यतानां वक्षरणार्थं समीपगाः ३ कोपात् प्रतिबिम्बान्मषीवर्णं मेलिकावत्कृष्णं ४ ललाटमेव फलकंप
२५५ ट्टं करालं भीषणं वदनं यस्याः असिपाशौ विद्येते यस्याः ५ विचित्रं नानावर्णं खट्वांगं कंकालं पर्यंकपादं वा तद्धारिणी नरमालाः नरमुंडावली
लक्षणया तन्मुंडानां वा माला विभूषणानि यस्याः द्वीपिनो व्याघ्रस्य चर्म परीधानमधोवासो यस्याः शुष्कमांसं यस्याः अत एवाति

ते दृष्ट्वा तां समादातुमुद्यमं चक्रुरुद्यताः आकृष्टचापासिधरास्तथान्ये तत्समीपगाः ३ ततः
कोपं चकारोग्रमंबिका तानरीन्प्रति कोपेन चास्या वदनं मषीवर्णमभूत्तदा ४ भ्रुकुटीकुटि
लात्तस्या ललाटफलकाद्द्रुतं काली करालवदना विनिष्क्रांतासिपाशिनी ५ विचित्रखट्वां
गधरा नरमालाविभूषणा द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ६ अतिविस्तारवदना
जिह्वाललनभीषणा निमग्नारक्तनयना नादापूरितदिङ्मुखा ७ सा वेगेनाभिपतिता घातयं
ती महासुरान् सैन्ये तत्र सुरारीणामभक्षयत तद्बलम् ८ पार्ष्णिग्राहांकुशग्राहियोधघंटास
मन्वितान् समादायैकहस्तेन मुखे चिक्षेप वारणान् ९ ॥

भैरवा अतिभयानका ६ अतिविस्तारमतिशयेन विकासितं वदनं यस्याः मुखांतरे जिह्वाया ललनेन लोडनेन भीषणा निमग्ना
नि कोटरप्रविष्टानि नयनानि यस्याः नादेन समंतात्पूरितानि दिङ्मुखानि यया ७ ८ सैन्ये भक्षणप्रकारं तस्याः आह पार्ष्णिग्राहः
पृष्ठरक्षकः वामदक्षिणभागरक्षको वा अंकुशग्राहो महामात्रः योधा गजवाराः वारणान् गजान् ९ ॥

299

योधमिति नराता वक्त्रचर्वनं तुरगैः सह योधान् अश्ववारान् दशनैर्दंतैश्चर्वयंती चर्वयंती अतिभैरवं यथा स्यात्तथा भक्षयदिति शेषः ९
अपोथयत विक्षिपेष ११ मथितानि उन्मोदितानि १२ १३ १४ चंडस्तद्बलं वीक्ष्य इत्यन्वयः दृष्ट्वा १५ क्षिप्तैः प्रसृतैः १६ निविशमानानि

तथैव योधं तुरगै रथं सारथिना सह निक्षिप्य वक्त्रे दशनैश्चर्वयंत्यतिभैरवम् १० एकं जग्राह के
शेषु ग्रीवायामथ चापरं पादेनाक्रम्य चैवान्यानुरसान्यानपोथयत ११ तैर्मुक्तानि च शस्त्राणि
महास्त्राणि महासुरैः मुखेन जग्राह रुषा दशनैर्मथितान्यपि १२ बलिनां तद्बलं सर्वमसुरा
णां दुरात्मनां ममर्दाभक्षयच्चान्यानन्यांश्चाताडयत्तदा १३ असिना निहताः केचित्केचित्ख
ट्वांगताडिताः जग्मुर्विनाशमसुरा दंताग्राभिहतास्तथा १४ क्षणेन तद्बलं सर्वमसुराणां नि
पातितं दृष्ट्वा चंडोभिदुद्राव तां कालीमतिभीषणां १५ शरवर्षैर्महाभीमैर्भीमाक्षीं तां महा
सुरः छादयामास चक्रैश्च मुंडः क्षिप्तैः सहस्रशः १६ तानि चक्राण्यनेकानि विशमानानि
तन्मुखम् बभुर्यथार्कबिंबानि सुबहूनि घनोदरं १७ ततो जहासातिरुषा भीमा भैरवनादि
नी काली करालवक्त्रांतर्दुर्दर्शदशनोज्वला १८

प्रविशंति अत्र तान्यपि कंतलोपो वार्षः घनोदरं मेघमध्यं प्रविशंत्यर्कबिंबानीव बभुः १७ भीमा भीमं वा क्रियाविशेषणं वक्त्रांतर्मुखां
तरे विकरत्वाद्दुःखेन द्रष्टुं शक्या दशना तैरुज्ज्वला तेजोमयीत्यर्थः १८

मा॰ उत्थाप्य उद्यम्य उत्थायेति केचित्पठंति महासिं महांतं खड्गं हृमिति क्रोधवाचकमव्ययं १९ अत्र श्लोकः छिन्ने शिरसीति मंत्र निपम
पु॰टी॰ रीत्योपेसः २० तां कालीं मुण्डस्य शिरो न छिन्नं किंतु खड्गाग्रप्रहारमात्रेण मृतः २१ २२ मुंडं सदेहं यस्मान्मलिकानिष्क्रांता तां च
३०

उत्थाप्य च महासिं हि देवी चंडमधावत गृहीत्वा चास्य केशेषु शिरस्तेनासिनाछिनत् १९ छि
न्ने शिरसि दैत्येंद्र चक्रे नादं सुभैरवं तेन नादेन महता त्रासितं भुवनत्रयं २० अथ मुंडोभ्यधावत्तां दृ
ष्ट्वा चंडं निपातितं तमप्यपातयद्भूमौ सा खड्गाभिहतं रुषा २१ हतशेषं ततः सैन्यं दृष्ट्वा चंडं
निपातितं मुंडं च सुमहावीर्यं दिशो भेजे भयातुरं २२ शिरश्चंडस्य काली च गृहीत्वा मुंडमे
व च प्राह प्रचंडाट्टहासमिश्रमभ्येत्य चंडिकां २३ मया तवात्रोपहृतौ चंडमुंडौ महापशू युद्धय
ज्ञे स्वयं शुंभं निशुंभं च हनिष्यसि २४ ऋषिरुवाच तावानीतौ ततो दृष्ट्वा चंडमुंडौ महासुरौ उ
वाच कालीं कल्याणी ललितं चंडिका वचः २५ यस्माच्चंडं च मुंडं च गृहीत्वा त्वमुपागता चामुंडे
ति ततो लोके ख्याता देवि भविष्यसि २६ इति मार्कंडेयपुराणे सावर्णिके मन्वंतरे देवीमाहा॰
त्म्ये चंडमुंडवधो नाम सप्तमोध्यायः ७०

२८ श्लोकाः सप्ततमोध्यायः ७०

एडिकां प्राह २३ उपहृतौ प्रापितौ २४ ललितं सविलासं पादितो विकपृक्तमित्यर्थः २५ दृष्ट्वोद्धरादित्वाच्चामुंडा पदस्य वर्णविकारः

300

300

वागीश्वरी सकलवर्णवपुः परेशी ब्राह्म्यादिशक्तिनिवहैः परिषेवितांघ्रिः अष्टच्छदे सरसिजे विहिता सदा सा भूयादनंतसुखदा प
द्मा तिरंची बहुलेषु अनंतेषु क्षपितेषु क्षतत्तयेषु क्षपितेष्विति पाठांतरं १ चंडादीनां वधोत्पन्नेन कोपेन स्वाधीनचेताः दैत्या
नां उद्योगं सर्वसैन्यानामादिदेश २ अद्य वर्तमाने उदायुधा नाम दैत्याः तथा कंबूनां तत्संज्ञानां ३ कोटिवीर्याणि नामकानि कुलानि
णा

ऋषिरुवाच चंडे च निहते दैत्ये मुंडे च विनिपातिते बहुलेषु च सैन्येषु क्षयितेष्वसुरेश्वरः १ ततः
कोपपराधीनचेताः सुंभः प्रतापवान् उद्योगं सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह २ अद्य सर्वबलैर्दै
त्याः षडशीतिरुदायुधाः कंबूनां चतुरशीतिर्निर्यांतु स्वबलैर्वृताः ३ कोटिवीर्याणि पंचाशद
सुराणां कुलानि वै शतं कुलानि धौम्राणां निर्गच्छंतु ममाज्ञया ४ कालका दौर्हृदा मौर्याः का
लकेयास्तथापरे युद्धाय सज्जा निर्यांतु आज्ञया त्वरिता मम ५ इत्याज्ञाप्यासुरपतिः सुंभो
भैरवशासनः निर्जगाम महासैन्यसहस्रैर्बहुभिर्वृतः ६ आयांतं चंडिका दृष्ट्वा तत्सैन्यमतिभी
षणम् ज्यास्वनैः पूरयामास धरणीगगनांतरं ७ ततः सिंहो महानादमतीव कृतवान्नृप घं
टास्वनेन तं नादमम्बिका चोपबृंहयत् ८

समूहानि कोटिवीर्याणीति पाठे तन्नामकानि धौम्राणां धूम्रवंश्यानां ४ कालकादयश्चत्वारस्तत्संज्ञकाः सज्जाः सन्नद्धाः ५ भैर
वशासन उग्राज्ञः ६ ७ उपबृंहयत् अपाबृंहयत् अडागमाभाव आर्षः ८ ॥

मा· धनुरादीनां भीषणैर्निनादैः कालीजिग्ये सर्वोत्कर्षेणावर्तत धनुरादिशब्दैः कालीशब्द उपलक्षितइत्यर्थः यतोनादापूरितदिङ्मु
पु·टी· खा विस्तारितानना च कर्मणिलिट् तदाह ९ उपश्रुत्य समाकर्ण्य १० भवाय संपदे एतस्मिन्निति देवदानवैः सह संयुगकाले ॥
३०१ ब्रह्मादीनां शक्तयः स्वाभिन्नानि सामर्थ्यानि शक्तिशक्तिमतोरैकात्म्यात् विष्णुशब्देन वराहनृसिंहावपि तदैते तद्रूपैर्ब्रह्मादि
रूपैः १२ यत्तदेवस्यरूपमस्ति यस्येति तस्यदेवस्य शक्तिः तद्वत्तस्यैव १३ यत्तदेवविभजते हंसयुक्तेति हंसयुक्तस्यविमानस्या

धनुर्ज्यासिंहघण्टानां नादापूरितदिङ्मुखा निनादैर्भीषणैः काली जिग्ये विस्तारितानना ९
तंनिनादमुपश्रुत्य दैत्यसैन्यैश्चतुर्दिशं देवीसिंहस्तथाकाली सरोषैः परिवारिता १० एतस्मि
न्नन्तरे भूप विनाशाय सुरद्विषां भवायामरसिंहानामतिवीर्यबलान्विताः ११ ब्रह्मेशगुहवि
ष्णूनां तथेन्द्रस्य च शक्तयः शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपैश्चण्डिकां ययुः १२ यस्य देवस्य यद्रूपं यथा
भूषणवाहनं तद्वदेव हि तच्छक्तिरसुरान्योद्धुमाययौ १३ हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षसूत्रकमण्डलुः
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते माहेश्वरी वृषारूढा त्रिशूलवरधारिणी महाहि
वलया प्राप्ताचन्द्ररेखाविभूषणा १५ कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना योद्धुमभ्याययौ
ग्रे उच्चैः स्थाने स्थिता इयमवर्गाधिष्ठात्री महासृष्टिस्वभावा ब्रह्मा ॥ दैत्यानम्बिका गुहरूपिणी १६ ॥
णी आगमोक्तस्वरूपः १४ महाहीवासुकिरनन्तश्च तौ वलये कटके यस्याः इयं कवर्गाधिष्ठात्री मातृका १५ गुहस्य कुमारस्य यद्रू
पं षडूदनत्वं कुक्कुटघण्टाहस्तादिसन्निवेशो विद्यते यस्याः इयं चवर्गाधिष्ठात्री मातृका १६ ॥

३०१

30/

शार्ङ्गं धनुः खड्गोऽसिः तेन खड्गहस्ता भ्रमस्याः उपायो अभ्युपाययौ इयं टवर्गाधिष्ठात्री १७ यज्ञांगमूर्तिर्वराहो यज्ञवाराहं अतुलमनु
पमं रूपं हरेर्विष्णोः संबन्धि वाराहीं तनुं बिभ्रती इयं तवर्गाधिष्ठात्री १८ नरसिंहस्येयं नारसिंही सटा नाम केसराणामाक्षेपेण समन्तात्प्र
क्षिप्ता सती तेन क्षिप्ता पर्यस्ता नक्षत्राणां संहतिः समूहो यया तस्य अद्भुतोक्तिः इयं पवर्गाधिष्ठात्री १९ इंद्रस्येयमैन्द्री इयं यवर्गाधिष्ठात्री २०
देवशक्तीः प्रति चंडिकाया ईशानायाः सर्वाधिष्ठानायाः परायाः संविदो वचनं हन्यंतामिति २१ अत्युग्रा रौद्रस्वभावा चंडिकाया मुख्या

तथैव वैष्णवी शक्तिर्गरुडोपरि संस्थिता शंखचक्रगदाशार्ङ्गखड्गहस्ताभ्युपाययौ १७ यज्ञवारा
हमतुलं रूपं या बिभ्रतो हरेः शक्तिः साप्याययौ वाराहीं बिभ्रती तनुम् १८ नारसिंही नृसिंहस्य बिभ्र
ती सदृशं वपुः प्राप्ता तत्र सटाक्षेपक्षिप्तनक्षत्रसंहतिः १९ वज्रहस्ता तथैवैन्द्री गजराजोपरिस्थिता
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा २० ततः परिवृतस्ताभिरीशानो देवशक्तिभिः हन्यंतामसु
राः शीघ्रं मम प्रीत्याह चंडिका २१ ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रांतातिभीषणा चंडिकाशक्ति
रत्युग्रा शिवाशतनिनादिनी २२ सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता दूत त्वं गच्छ भगवन् पार्श्वं
शुंभनिशुंभयोः २३ ॥

शक्तिरपराजिताभिधा इयं शवर्गाधिष्ठात्री केचित्तु पैंगाय वर्गाधिष्ठात्र्याः स्थाने चामुंडां तदधिष्ठात्रीमाहुः शिवाः शृगालाः तद्वच्छ
तवन्निनादि शीलं यस्याः २२ सा च सर्वाधिष्ठात्री चंडिका धूम्रं नीललोहितं जटिलं जटायुक्तं ईशानं अपरैरजिता आह इति पदं स
र्वत्र अपराजितायाः अनेन महेश्वरं परोक्षार्थाचिंत्या हे दूत त्वं गच्छ पार्श्वं शुंभनिशुंभयोः २३

मा॰ येचान्येदानवाःयुद्धायतत्रसंग्रामस्थलेनिकटेसमागतास्तांश्चब्रूहीत्यन्वयः २४ तत्संदेशमाह त्रैलोक्यमिति प्रयातगच्छत २५ बल
पु॰टी॰ स्यावलेपाद्गर्वात् मच्छिवाममसंबंधिन्यःसृगालाः अनेनशिवादूत्याःशिवदूत्याःस्वसहचरीगणप्रेरितोवाहव्यः वोयुष्मा
३०२ कंपिशितेनमांसेनतृप्यंतुप्रीणंतु २६ एवंमहादेवंशिवंदूतत्वेनप्रेषयंत्याश्चंडिकायाअत्युत्कर्षंद्योतयन्निगमलोकप्रसिद्धंनामनि
र्वक्ति यतइति दूतस्यभावोदौत्यंदूत्यंतद्भावकर्मणोरित्यमत्र स्वयंस्वतंत्रोपिशिवःपरमानंदघनोपिनियुक्तःप्रशासितः ततो

शुंभोनिशुंभश्चैवदानवावतिगर्वितौ येचान्येदानवास्तत्रयुद्धायसमुपस्थिताः २४ त्रैलोक्यमि
न्द्रोलभतांदेवाःसंतुहविर्भुजः यूयंप्रयातपातालंयदिजीवितुमिच्छथ २५ बलावलेपादथचेद्भ
वंतोयुद्धकांक्षिणः तदागच्छततृप्यंतुमच्छिवाःपिशितेनवः २६ यतोनियुक्तोदौत्येनतया
देव्याशिवःस्वयं शिवदूतीतिलोकेस्मिंस्ततःसाख्यातिमागता २७ तेपिश्रुत्वावचोदेव्याःश
र्वाख्यातंमहासुराः अमर्षापूरिताजग्मुर्यत्रकात्यायनीस्थिता २८ ततःप्रथममेवाग्रेशर
शक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ववर्षुरुद्धतामर्षास्तांदेवीममरारयः २९ साचतान्प्रहितान्बाणान्शूलशक्ति
परश्वधान् चिच्छेदलीलयाध्मातधनुर्मुक्तैर्महेषुभिः ३० ॥

देतोःख्यातिंप्रसिद्धिंप्रथांआगतासंप्राप्ता २७ तेपिशुंभप्रधानादैत्याःअमर्षेणासहनयापूरिताकात्यायनीमूलशक्तिर्महालक्ष्मीः
चंडिका २८ अग्रेसेनामुखे उद्धत उत्कटोमर्षोयेषांयद्वामनसोत्कटत्वमनेनसूचितं २९ तैर्दैत्यैःप्रहितान्प्रहितान्लीलयाअना
यासेनहेलयावा आध्मातंसमाकृष्टंयद्धनुस्तेनमुक्तैर्महेषुभिर्महाबाणैः ३० ॥

सर्वेषधानाम्पिशक्त्याशुद्धप्रवृत्तिमालोक्य तद्देशविभूतीनांमत्स्यानांमिवमातृकाणांयुद्धप्रवृत्तिमाह तस्याइति तस्यामहासुरस्यान्याः
तस्थेतिभगवतीवत् शूलपातः शूलेनाघातः विदारितान् उद्धोरितान् पोथितान् निष्पिष्टान् तदानन्तसमये ३१ आक्षेपः प्रासेकः
तेनवीर्यान्नष्टबलान् हतौजसोनष्टसामर्थ्यान् येनयेनरणोद्देशेनयावतिस्म अधावत् तेनतेनवर्त्मना ३२ अतिकोपनेतिसर्वं

तस्यान्यांश्चततः कालीशूलपातविदारितान् खट्वांगपोथितांश्चारीन्कुर्वतीव्यचरत्तदा ३१
कमंडलुजलाक्षेपहतवीर्यान्हतौजसः ब्रह्माणीचाकरोच्छत्रून्येनयेनस्मधावति ३२ माहे
श्वरीत्रिशूलेनतथाचक्रेणवैष्णवी दैत्याञ्जघानकौमारीतथाशक्त्यातिकोपना ३३ ऐन्द्री

पूं

कुलिशपातेनशतशोदैत्यदानवाः पेतुर्विदारिताःपृथ्व्यांरुधिरौघप्रवर्षिणः ३४ तुण्ड
प्रहारविध्वस्तादंष्ट्राग्रक्षतवक्षसः वराहमूर्त्यान्यपतंश्चक्रेणचविदारिताः ३५ नखैर्विदा
रितांश्चान्यान्भक्षयंतीमहासुरान् नारसिंहीचचाराजौनादापूरितदिग्म्बरा ३६

त्रयोजयं ३३ कुलिशंवज्रंतस्यपातेनप्रहारेण रुधिरौघंरक्तप्रवाहं प्रकर्षेणावर्षतीति ३४ तुण्डंघोणातस्यप्रहारेणविध्वस्ता
ध्वस्ताः दंष्ट्राया अग्रेण दारणेनक्षतंवक्षोयेषांतेअसुरान्यपतन् वराहस्यमूर्त्याअनेनसर्वासांमातृकाशक्तीनांतत्तद्दे
वसाहचर्यंद्योतितं शक्तिशक्तिमतोरभेदात्सर्वतः प्रभयेवेतिबोध्यम् चक्रेणविदारितानेतदित्यन्वयः ३५ आजौयुद्धे ३६

मा॰ चंडैरत्युत्कटक्रूरात्युच्चहासैरट्टहासैः शिवदूत्याचंडिकायाभिदूषिताः हुंकृतेनेन बलवीर्यतेजसा परिवर्जिताः चखाद स्वभक्ष तदा पतनस
पु॰टी॰ मकालमेव ३७ मातृगणं प्रपिष्टात्युक्तं विविधैर्नानाप्रकारैरभ्युपायैर्युद्धविधानैः देवारीणां दैत्यानां सैनिकाः सेनायां सम
३०२ वेताः ३८ पलायने अपक्रमे परान्सक्तान् ३९ तस्य रक्तबीजाभिधानं निर्वक्ति रक्तबिंदुरिति समुत्पतति उत्पद्यते तेसमूर्ववत

303

चंडाट्टहासैरसुराः शिवदूत्यभिदूषिताः पेतुः पृथिव्यां पतितांस्तांश्चखादाथ सा तदा ३७
इति मातृगणं क्रुद्धं मर्दद्दैत्यान्मातृगणार्दितान् योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धोयंतं महासुरान् दृष्ट्वा
भ्युपायैर्विविधैर्नेशुर्देवारिसैनिकाः ३८ पलायनपरान्दृष्ट्वा दैत्यान्मातृगणार्दितान् योद्धु
मभ्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ३९ रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः समुत्पतति
मेदिन्यां तत्प्रमाणो महासुरः ४० युयुधे स गदापाणिरिंद्रशक्त्या महासुरः ततश्चैन्द्री स्ववज्रे
ण रक्तबीजमताडयत् ४१ कुलिशेनाहतस्याशु बहु सुस्राव शोणितं समुत्तस्थुस्ततो योधा
स्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ४२ यावंतः पतितास्तस्य शरीराद्रक्तबिन्दवः तावंतः पुरुषा जाता
॥ तद्रूपबलविक्रमाः ४३ ॥

बीजस्य प्रमाणं देहबलोत्साहादीनां सादृश्यं
यस्य सः ४० शक्त्या उपलक्षितः ४१ योधा योद्धारः ४२ यावंतो यत्संख्याकाः ४३ ॥

समंस ४४ ववाह प्रोवाह प्रसस्राव संप्रसारणाभावश्चार्षः वहिरंगमाविति यातोऽपूर्वे वेत्यन्येगतोरक्तात् ४५ ४६ रुधिरस्य स्रावे
णप्रस्रावेणसंभवो विद्यते येषामित्यस्रूतः ४७ श्रतात्यादितिशेषः ४८ सर्वामातृकाः अहनत् लुग्विकरणलोपाभावश्चार्षः स्वादे

तेचापियुयुधुस्तत्रपुरुषारक्तसंभवाः समंमातृभिरत्युग्रेशस्त्रपातातिभीषणं ४४ पुनश्चवज्रपाते
नक्षतमस्यशिरोयदा ववाहरक्तंपुरुषास्ततोजाताःसहस्रशः ४५ वैष्णवीसमरेचैनंचक्रेणाभिज
घानह गदयाताडयामासचैन्द्रीतमसुरेश्वरं ४६ वैष्णवीचक्रभिन्नस्यरुधिरस्रावसंभवैः सहस्रशो
जगद्व्याप्तंतत्प्रमाणैर्महासुरैः ४७ शक्त्याजघानकौमारीवाराहीचतथासिना माहेश्वरीत्रिशू
लेनरक्तवीजंमहासुरं ४८ सचापिगदयादैत्यःसर्वाएवाहनत्पृथक् मातृःकोपसमाविष्टो
रक्तवीजोमहासुरः ४९ तस्याहतस्यवहुधाशक्तिशूलादिभिर्भुवि पपातयोवैरक्तौघस्ते
नासंशतशोसुराः तैश्चासुरासृक्संभूतैरसुरैःसकलंजगत् व्याप्तमासीत्ततोदेवाभय
माजग्मुरुत्तमम् ५१ तान्विषण्णान्सुरान्दृष्ट्वाचंडिकाप्राहसत्वरा उवाचकालींचामुण्डे
विस्तीर्णंवदनंकुरु ५२

वीहतिगणत्वादन् ४९ ५० असरस्य रक्तवीजस्यासृजो रक्तात्संभूतैरुत्पन्नैः उत्तमं भयं विजयनैराश्यप्रदम् ५१ विषण्णान्सभया

मा॰
पु॰टी॰
३०४

वसादान् चंडिकां त्वरया संभ्रमेणोक्तवान्स्तद्वाक्यमाह तत्कालोचितं मा विषीदतेत्यादिवचनं पाठांतरेमाह सतु अट्टहासं चकार का
ली सर्वदैत्यसंहारविधायिनी त्वं गाथिष्ठांची उवाच विस्तीर्णं प्रतिदीर्घं विकासितं ५२ रक्तबिंदून् भूसंसर्गेण महासुरानेव मच्छस्त्रपाते
न संभूतानुत्पन्नान् अतो बीजावस्थितान् रक्तबिंदून् प्रतीच्छ प्रतिगृहाण वेगेनेति तावत्समयमेव प्रक्षेपणात् ५३ एवमनुक्तमपि शेषमावा

304

मच्छस्त्रपातसंभूतान्रक्तबिन्दून्महासुरान्। रक्तबिन्दून्प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेगिना ५३ भक्षयंती चर रणे तदुत्पन्नान्महासुरान्। एवमेष क्षयं दैत्यः क्षीणरक्तो भविष्यति ५४ भक्ष्यमाणास्त्वया चोग्रा न चोत्पत्स्यन्ति चापरे। इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तं ५५ मुखेन काली जगृहे रक्तबीजस्य शोणितं। ततोसावाजघानाथ गदया तत्र चंडिकां ५६ न चास्या वेदनां चक्रे गदापातोल्पिकामपि। तस्याहतस्य देहात्तु बहु सुस्राव शोणितम् ५७ ॥

नां सहस्रशो वृद्धिः शक्ता उत्पन्नसंहारे त्याह भक्षयंती सूत्पन्नान् महासुरान् रणे चर ५४ भविष्यतामनुत्पत्तिमाह भक्ष्यमाणा इति उग्राः
क्रूराः उत्पत्स्यन्ति नव्याः अर्थः तां काली ५५ असौ रक्तबीजः तत्र तासां मध्यात् ५६ गदाया आपात आघातः अल्पिकामपि वेदनां
आबाधां न चकार विदूर्यायाः सर्वशक्तेर्भगवत्याः किं वाच्यं दैत्यप्रहृतगदाघातेन दुःखं स्यात् ५७

स्वा त्

यतस्ततः सर्वतः प्रतीच्छति स्म प्रतिनयाह येमुखे समुद्गताः संप्रविष्टास्तांश्चामुंडाभक्षत्सोदाभक्षयत् ५८ ५९ शस्त्राणां संघैः समूहैः स
मादृतस्ताडितः पाशांतरे सप्तवार्थः ६० नीरक्तो रक्तहीनो भवदिति शेषः भुवि पपात वा तेषां दैत्यानां प्रसृग्मदेन रक्तपानमदेनोद्ध
त उन्मदो जातः समनंतते दृषोद्गमवशगाज्ञाश्चविते पंचकाःस्यर्थः ६१ एकाधिकः शततमोध्यायः वर्गेष्टवर्गपकलयातिविसारिच्छुपं

यतस्ततस्तद्वक्त्रेण चामुंडा स्म प्रतीच्छति मुखे समुद्गता ये स्या रक्तपातान्महासुराः ५८ तांश्चखा
दाथ चामुंडा पपौ तस्य च शोणितं देवी चक्रेण शूलेन वाणैरसिभिरृष्टिभिः ५९ जघान रक्तवी
जं तं चामुंडापीतशोणितं स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसंघसमाहतः ६० नीरक्तश्च महीपाल रक्तवी
जो महासुरः ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा नृप तेषां मातृगणो जातो ननर्तासृङ्मदोद्धतः ६१
इति मार्कंडेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये रक्तवीजवधो नामाष्टमोध्यायः ८ राजोवा
विचित्रमिदमाख्यातं भगवन्भवता मम देव्याश्चरितमाहात्म्यं रक्तवीजवधाश्रितम् १ भूयश्चेच्छाम्य
हं श्रोतुं रक्तवीजे निपातिते चकार शुंभो यत्कर्म निशुंभश्चातिकोपनः २ चकर्ममाहात्म्यप्रभावः १२

स्त्वात्मीयशक्तिकचैनैः समवाप्तप्रभूति यद्गतितः समनुगच्छति शक्तिवर्गस्तं संविदोवत महोभवडःहारि एवं रक्तवीजवधेन मातृगणां
देव्यनुगतत्वं महादेव्या महाविभूत्यद्भुतं श्रुत्वा त्योत्तकोनभगवत्याश्चरितं साकल्येन विविदिषुः पृच्छति विचित्रमिदमिति चरितं

किंवात्र सांप्रदायिको मंत्रः प्रदर्श्यते त्वं वेदजननी परेति प्रथमचरित्रस्तोत्रे वाग्भववीजोद्धारः त्वं श्रीस्त्वं ह्रीरित्यनेन मायावीजोद्धारः महामोहेति मोहोत्पादकत्वात्कामराजवीजोद्धारः चामुंडेति ततो लोके ख्यातेति चामुंडापदं शिवायै सततं नमः इत्यत्र यै इति ३ इत्थं विविक्तमिति विशाह्नस्य द्वितीयश्लोके भूय एव इति च इति तेन ऐं ह्रीं क्लीं चामुंडायै विच्चे इति मंत्रोद्धारोभिहितो भवति अन्येपि

ऋषिरुवाच चकार कोपमतुलं रक्तवीजे निपातिते शुंभासुरो निशुंभश्च हतेष्वन्येषु चाहवे ३
हन्यमानं महासैन्यं विलोक्यामर्षमुद्वहन् अभ्यधावन्निशुंभोथ मुख्ययासुरसेनया ४ तस्याग्रतस्तथा पृष्ठे पार्श्वयोश्च महासुराः सन्दष्टौष्ठपुटाः क्रुद्धा हन्तुं देवीमुपाययुः ५ आजगाम महावीर्यः शुंभोपि स्वबलैर्वृतः निहन्तुं चंडिकां कोपात्कृत्वा युद्धं तु मातृभिः ६ ततो युद्धमतीवासीद्देव्याः शुंभनिशुंभयोः शरवर्षमतीवोग्रं मेघयोरिव वर्षतोः ७ चिच्छेदास्तांश्शरांस्ताभ्यां चंडिका स्वशरोत्करैः ताडयामास चांगेषु शस्त्रौघैरसुरेश्वरौ निशुंभो निशितं खड्गं चर्म चादाय सुप्रभं अताडयन्मूर्ध्नि सिंहं देव्या वाहनमुत्तमं ९ ताडिते वाहने देवी क्षुरप्रेणासिमुत्तमं निशुंभस्याशु चिच्छेद चर्म चाप्यष्टचन्द्रकम् १० ॥

मंत्रोद्धारप्रकारास्संतीत्यत्र प्रयोगाडम्बरभयान्नोल्लिख्यन्ते इति १२ अन्येष्वपि दैत्येषु हतेषु आहवे रणे ३ उद्वहन्धारयन् मुख्यया असुरप्रधानया ४ ५ ६ ७ अस्त्रान् प्रहितान् ८ ९ क्षुरप्रेण सर्वायसेन शरेण १० ॥

अष्टसंख्याकैरतनयदितैरस्वद्धाकारैरस्त्रन्दकैर्युक्तं केचित्तु अष्टंव्यापंतवंदकंकर्पूरंयत्रेत्याहुः १० देवीतामपिद्विधाचक्रे विच्छेदेत्यर्थः ११
कोपेनाध्मातआकृष्टः मुष्टिवत्पातआघातोमुष्टिपातः तेनमुष्टिपातेनापीतंतच्छूलं १२ आविध्याकृष्यभ्रामयित्वाभिन्नाछिन्ना १३ प

छिन्नेचर्मणिखड्गेचशक्तिंचिक्षेपसोसुरः तामप्यस्यद्विधाचक्रेचक्रेणाभिमुखागतां ११ कोपा-
ध्मातोनिशुंभोथशूलंजग्राहदानवः आयांतंमुष्टिपातेनदेवीतच्चाप्यचूर्णयत् १२ आविध्याथग-
दांसोपिचिक्षेपचंडिकांप्रति सापिदेव्यात्रिशूलेनभिन्नाभस्मत्वमागता १३ ततःपरशुहस्तंत
मायांतंदैत्यपुंगवं आहत्यदेवीबाणौघैरपातयतभूतले १४ तस्मिन्निपतितेभूमौनिशुंभेभीमवि
क्रमे भ्रातर्यतीवसंक्रुद्धःप्रययौहंतुमम्बिकां १५ सरथस्थस्तथात्युच्चैर्गृहीतपरमायुधैः भुजैर
ष्टाभिरतुलैर्व्याप्याशेषंनभोबभौ १६ तमायांतंसमालोक्यदेवीशंखमवादयत् ज्याशब्दंचा
पिधनुषश्चकारातीवदुःसहं १७ पूरयामासककुभोनिजघंटास्वनेनच समस्तदैत्यसैन्या
नांतेजोवधविधायिना १८ ॥

स्तुः परश्वधः आहत्यप्रहृत्यअपातयतमूर्छामापादयत् १४ निशुंभे
भ्रातरिनिपतितेमूर्छितेसतिसंभ्रमआययौ १५ ससंभः रथस्थः सन् अशेषंनभोव्याप्यबभौ १६ आयांतमागच्छंतंदुःसहंदुःखेनसो
ढुंशक्यं १७ ककुभोदिशः तेजसोवधस्तिरोभावः विधायिनाकुर्वाणेन १८

मा॰ गांभुवं १९ स्वांभसिंते प्राक्स्वनाः पूर्वोक्ताः सिंहादीनांशब्दाः तिरोहिताः अंतर्गताः २० अशिवंविरूपञ्जासमनंत्रेसुः उद्विग्नाः परमु
पु॰टी॰ त्कृष्टं २१ व्याजहारसमुवाच देवीदानवसंयुगंदर्शनायाकाशेसंगतैः २२ वह्निकूटोग्निशिखरंतेनाभात्तत्सदृशी निरस्ताविना॰
३०९

ततःसिंहोमहानादैस्त्याजितेभेमहामदैः पूरयामासगगनंगांतथैवदिशोदश १९ ततःकाली
समुत्पत्यगगनंक्ष्मामताडयत् कराभ्यांतन्निनादेनप्राक्स्वनास्तेतिरोहिताः २० चंडाट्टहासम
शिवंशिवदूतीचकारवै तैःशब्दैरसुरास्त्रेसुःशुंभःकोपंपरंययौ २१ दुरात्मंस्तिष्ठतिष्ठेतिव्याज के८
हाराम्बिकायदा तदाजयेत्यभिहितंदेवैराकाशसंस्थितैः २२ शुंभेनागत्ययाशक्तिर्मुक्ताज्वाला
तिभीषणा आयांतीवह्निकूटाभासानिरस्तामहोल्कया २३ सिंहनादेनशुंभस्यव्याप्तंलोकत्र
यांतरं निर्घातनिःस्वनोघोरोजितवानवनीपते २४ शुंभमुक्तान्शरान्देवीशुंभस्तत्प्रहितान्
शरान् चिच्छेदस्वशरैरुग्रैःशतशोथसहस्रशः २५ ततःसाचंडिकाक्रुद्धाशूलेनाभिजघान
तं सतदाभिहतोभूमौमूर्छितोनिपपातह २६ ॥

306

शितामहोल्कयाकरणभूतयादेव्यानिराकृता २३ निर्घातश्चोत्पातिकोनभोध्वनिः सिंहनादेनजितवान् कर्मणिक्तवंतः २४
तयादेव्याप्रहितान्मुक्तान् २५ २६ ॥ ३०९

ततइतिनिशुंभस्यमोहानंतरं आत्तंगृहीतंकार्मुकंधनुः २७ २८ दुर्गेसंकटेआर्तैःपीडायानाशिनीतित्राणिनिःप्रत्ययः दुर्गतेर्दारिद्र्यस्यना
शिनीकल्याणीतिपाठांतरे २९ ३० शितातीक्ष्णाधारायस्यतेन ३१ वेगाविद्धेनवेगास्तिमेन ३२ निःसृतोनिष्क्रांतः पाठांतरेपरुषेति

ततोनिशुम्भःसंप्राप्यचेतनामात्तकार्मुकः आजघानशरैर्देवींकालींकेसरिणंतथा २७ पुन
श्चकृत्वाबाहूनामयुतंदनुजेश्वरः चक्रायुधेनदितिजश्छादयामासचंडिकां २८ ततोभगवतीक्रु
द्धादुर्गादुर्गार्तिनाशिनी चिच्छेदतानिचक्राणिस्वशरैःसायकांश्चतान् २९ ततोनिशुंभोवेगे
नगदामादायचंडिकां अभ्यधावततांहंतुंदैत्यसैन्यैःसमाहतः ३० तस्यापततएवाशुगदांचिच्छे
दचंडिकाखड्गेनशितधारेणसचशूलंसमाददे ३१ शूलहस्तंसमायांतंनिशुंभममरार्दनम्
हृदिविव्याधशूलेनवेगाविद्धेनचंडिका ३२ भिन्नस्यतस्यशूलेनहृदयान्निःसृतोपरः महाब
लोमहावीर्यस्तिष्ठेतिपुरुषोवदन् ३३ तस्यनिष्क्रामतोदेवीप्रहस्यस्वनवत्तदा शिरश्चिच्छेदख
ड्गेनततोसावपतद्भुवि ३४ ततःसिंहश्चखादोग्रदंष्ट्राक्षुण्णशिरोधरान् असुरांस्तांस्तथाका
लीशिवदूतीतथापरान् ३५

षंयथाभवेत्तथावदन् ३३ स्वनवदुच्चात्मासयुक्तं ३४ उग्राभिरतितीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिःक्षुण्णाःछिन्नाःशिरोधराग्रीवायेषांता

मा· कौमार्याः संवंधिन्याशक्त्या ब्रह्माण्याः संबंधिमंत्रैः पूतं तोयं तेन निराकृताः नाशितवीर्योद्यमाः कृताः ३६ ३७ ३८ अत्र श्लोकोधिकः ३९
पु·टी· ४· आदितोष्टमः मातृगणोऽध्यायः रक्तबीजादिदैत्यानिकुरम्बविमर्दयंती देवी कृताश्रिततनुः परितोषयंती शक्रादिदेवनिवहान्मपि
३०७ मार्जयंती हृद्ध्वान्तमम्मनमसाहुरतान्समेधी आरोग्य संमतं सदृशतया संज्ञातं संमितमिति पाठांतरं १ बलस्यावलेपान्मिथ्याहंका

कौमारीशक्तिनिर्भिन्नाः केचिन्नेशुर्महासुराः ब्रह्माणीमंत्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ३६ मा
हेश्वरीत्रिशूलेन भिन्नाः पेतुस्तथापरे वाराहीतुण्डघातेन केचिच्चूर्णीकृता भुवि ३७ खंडंखंडं
च चक्रेण वैष्णव्या दानवाः कृताः वज्रेण चैन्द्रीहस्ताग्रविमुक्तेन तथापरे ३८ नारसिंह्या तथा दैत्या
नखैरुग्रैर्विदारिताः कालराज्या हताः केचित्शूलपातेन चार्दिताः ३९ केचिद्विनेशुरसुराः केचि
न्नष्टा महाहवात् भक्षिताश्चापरे काली शिवदूती मृगाधिपैः ४० इति मार्कंडेयपुराणे सावर्णि
के मन्वंतरे देवीमाहात्म्ये निशुंभवधो नाम नवमोऽध्यायः ९·२ ऋषिरुवाच निशुंभं निहतं
दृष्ट्वा भ्रातरं प्राणसंमितं हन्यमानं बलं चैव शुंभः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः १ बलावलेपाद्दुष्टे त्वं माडुर्गे ग
र्वमावह अन्यासां बलमाश्रित्य युद्ध्यसे यातिमानिनी २॥

रात् दुष्टेमिथ्यावादिनि योमां जयति संग्रामे यो मे दर्पं व्यपोहतीत्यादिवचनस्यान्यथाकृतत्वात् मामित्येकवचनादेकस्या एव
जयस्य प्रतिज्ञातत्वात् अत एवाह अन्यासामिति अभिमानिनी अहमेकैव बलादिमतीत्यहंकृता २॥

३०७

देवीस्ववचनसत्यतां द्रढयंत्याह एकैवेति एका प्रधाना केवला सजातीयभेदवर्ज्या एवकारेण विजातीयभेदशून्या अत्र जगति भेदप्रती
तिरूपे अपरा का मम परसंविदात्मिका द्वितीया न कापि स्वगतभेदहीनेत्यर्थः उपलभ्यमानभेदो न मत्तो व्यतिरिक्त इत्याह पश्येति सं-
गपाप्मन्दृष्या द्विगृषित तया देव्यस्वभावत्वान्न मम परमात्मरूपाया मया दर्शिता पि विभूतिर्वत्व पश्यसीत्यभिप्रायेणाह दुष्टेति महि
भूतयो मय्येव स्वतंत्रया प्रादुष्कृता मय्येव विशंत्यो मदैकमत्येन तिष्ठंत्यो भवंतीति पश्यपवाक्यस्यात्र कर्मत्वं ३ तस्या देव्यास्तनौ विदानं

देव्युवाच एकैवाहं जगत्यत्र द्वितीया का ममापरा पश्यैता दुष्ट मय्येव विशंत्यो मद्विभूतयः
ततः समस्तास्ता देव्यो ब्रह्माणीप्रमुखा लयं तस्या देव्यास्तनौ जग्मुरेकैवासीत्तदाम्बिका ४
देव्युवाच अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदास्थिता तत्संहृतं मयैकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव
ऋषिरुवाच ततः प्रववृते युद्धं देव्याः शुम्भस्य चोभयोः पश्यतां सर्वदेवानामसुराणां च दारु-
णं ६ शरवर्षैः शितैः शस्त्रैस्तथास्त्रैश्चैव दारुणैः तयोर्युद्धमभूद्भूयः सर्वलोकभयंकरम् ७

दक्षनामके विस्तीर्णे देहे लयमैकध्यं अनेन विविधाभ्यः स्वशक्तिभ्यो ब्रह्मादिप्रादुर्भाववत्तच्छक्तीनामपि तस्मिंल्लयदर्शनेनाभि
न्ननिमित्तोपादानत्वं देव्याः संविदो दर्शितं ५ विभूत्यापैश्वर्येण इह जगति स्वस्वभावात्मके आजौ रणे अनेनान्यासां बलमाश्रि
त्येति यद्देवेन परिभाषितं स्ववचनमपि सत्यं देव्या कृतमिति दर्शितं ५६ शितैः तीक्ष्णैः दारुणैः क्रूरैः भूयोधिकं ७॥

बभंज आममर्द तेषां देव्या प्रयुक्तानामास्त्राणां प्रतीकारो वारुणास्त्रादिना निवारणं तत्कर्तृभिः स्वैः ८ उग्रं यत् हुंकारो
च्चारणं तदादिभिः करणैः ९ तेन शरशताच्छादनेन कुपिता १०।११ शतचन्द्रं फलकं भानुमत् रश्मिमत् खड्गचर्मणोरुभयोर्विशे

308

दिव्यान्यस्त्राणि शतशो मुमुचे यान्यथाम्बिका बभंज तानि दैत्येन्द्रस्तत्प्रतीकारकर्तृभिः मुक्ता
नि तेन चास्त्राणि दिव्यानि परमेश्वरी बभंज लीलयैवोग्रहुंकारोच्चारणादिभिः ९ ततः शरश
तैर्देवीमाच्छादयत सोऽसुरः सापि तत्कुपिता देवी धनुश्छिच्छेद सायकैः १० छिन्ने धनुषि दैत्ये
न्द्रस्तदा शक्तिं समाददे चिच्छेद देवी चक्रेण तामप्यस्य करे स्थिताम् ११ ततः खड्गमुपादाय श
तचन्द्रं च भानुमत् अभ्यधावत्ततो देवीं दैत्यानामधिपेश्वरः १२ धनुर्मुक्तैः शितैर्बाणैश्चर्म चार्क
करामलं तस्यापतत एवाशु खड्गं चिच्छेद चंडिका १३ हताश्वः स तदा दैत्यश्छिन्नधन्वा विसार
थिः जग्राह मुद्गरं घोरमम्बिकानिधनोद्यतः १४ चिच्छेदापततस्तस्य मुद्गरं निशितैः शरैः
तथापि सोऽभ्यधावत्तां मुष्टिमुद्यम्य वेगवान् १५

षणं दैत्यानामधिपानामीश्वर इति वक्तव्ये गमकत्वात्समासः १२ अर्कस्य करैः रश्मिभिरमलं निर्मलं चकाराद्दस्य रथादीनां समुच्चयः
क्वचिदश्वांश्च पातयामास रथं सारथिना सहेति श्लोकार्धः पठितः १३ अम्बिकाया निधने उद्यत उद्युक्तः १४ तथापीत्यायुधाभा

देव्याहृदये तलेनप्रसृतांगुलिकरेणचपेटया १६ १७ उत्प्लुत्य उ ीय तत्रापिगगनेपि सादेवीनिराधारा आधाररहिताभूत्वा १८
नियुद्धंभुजयुद्धं सिद्धानांदेवानांमुनीनांचविस्मयकारयती तितया १९ उत्पात्यचरणयोर्गृहीत्वाधरण्याभुवस्तले २० २१ जग

समुष्टिंपातयामासहृदयेदैत्यपुंगवः देव्यास्तमपिसादेवीतलेनोरस्यताडयत् १६ तलप्रहा
राभिहतोनिपपातमहीतले सदैत्यराजःसहसापुनरेवतथोत्थितः १७ उत्प्लुत्यचप्रगृह्योच्चै
र्देवींगगनमास्थितः तत्रापिसानिराधारायुयुधेतेनचंडिका १८ नियुद्धंखेतदादैत्यश्चंडि
काचपरस्परं चक्रतुःप्रथमंसिद्धमुनिविस्मयकारकं १९ ततोनियुद्धंसुचिरंकृत्वातेनाम्बिका
सह उत्पात्यभ्रामयामासचिक्षेपधरणीतले २० सक्षिप्तोधरणींप्राप्यमुष्टिमुद्यम्यवेगवान्
अभ्यधावतदुष्टात्माचंडिकानिधनेच्छया २१ तमायांतंततोदेवीसर्वदैत्यजनेश्वरम् जगत्यां
पातयामासभित्वाशूलेनवक्षसि २२ सगतासुःपपातोर्व्यांदेवीशूलाग्रविक्षतः चालयन्स
कलांपृथ्वींसाब्धिद्वीपांसपर्वताम् २३

त्यांभुवि २२ गतासुःगतप्राणः देव्याःशूलस्याग्रेणाग्रेणतेनविक्षतोविहितव्रणः चालयन्निति क्रियाभाव आर्षः २३ ॥

मा॰ प्रसन्नंतमोमेघाघावरणानाविलं स्वास्थ्यंस्वभावानुसारित्वं २४ उत्पातसूचकायेमेघाः सोल्का उल्कादिमंतः प्राक्दैत्यवि
पु॰टी॰ नाशात्पूर्वंमार्गवाहिन्योनुत्पथगामिन्यः २५ हर्षेणनिर्भरंपूर्णंमानसंयेषां ललितंरमणीयं २६ अन्येगंधर्वावीणादीनवादयन्
३०५ पुण्याश्चानुकूलाः अग्नयआहवनीयादयस्तेषः शांताःप्रदक्षिणादर्चिषस्तेधूमानिर्धूमाः दिग्भिर्जनिताये शब्दाः पूर्वंमुत्पातसूचका

ततःप्रसन्नमखिलंहतेतस्मिन्दुरात्मनि जगत्स्वास्थ्यमतीवापनिर्मलंचाभवन्नभः २४ उ-
त्पातमेघाःसोल्कायेप्रागासंस्तेशमंययुः सरितोमार्गवाहिन्यस्तदासंस्तत्रपातिते २५
ततोदेवगणाःसर्वेहर्षनिर्भरमानसाः बभूवुर्निहतेतस्मिन्गंधर्वाललितंजगुः २६ अवा
दयंस्तथैवान्येननृतुश्चाप्सरोगणाः ववुःपुण्यास्तथावाताःसुप्रभोभूद्दिवाकरः जज्वलु
श्चाग्नयःशांताःशांतादिग्जनिताःस्वनाः २७ इतिमार्कंडेयपुराणेसावर्णिकेमन्वंतरेदेवी
माहात्म्येशुंभवधोनामदशमोध्यायः १० ऋषिरुवाच देव्याहतेतत्रमहासुरेंद्रेसेन्द्राःसु
रावह्निपुरोगमास्तां कात्यायनींतुष्टुवुरिष्टलाभाद्विकाशिवक्त्राब्जविकासिताशाः १

यानिरुक्तिर्देवीपुराणेदर्शिता।

स्तेचशांताः नष्टाइत्यर्थः २७ आदितस्त्वाधिकःशततमोध्यायः अथैतासांत्रिसृणांदेवीनांनिर्गुणात्मकतत्गुणावतारणा
मभिन्नानामपिभेदःप्रदर्श्यते तत्रपदैस्त्रिभिर्वालिर्वेद्दोवागादित्रिपदाथवा उत्पत्तिस्थितिनाशेषुसत्वादित्रिगुणाश्रयेतित्रिगुणा ३०५

309

अत्रचत्रिगुणया निर्गुणयाइव अहंसर्वमिदंभूतंत्वंचदेविनसंशयः त्वयामयाचदेवेशिओतप्रोतमिदंजगदितितत्रैवदेवींप्रति
शिववचनादुभयोरभेदउक्तः अतएवमुख्यमहालक्ष्मीजन्यानांब्रह्मादीनांस्त्र्यादिकर्तृणांसशक्तीनांतद्भेदकत्वतत्पालकत्व
तत्संहारकत्वादीनिप्राधानिकरहस्येसमभिहितानीतिबोध्यम् तथाचतत्रसत्त्वस्यासहसंभूयविरिंचोरजसाजीजनत् विभेदश
गवान्रुद्रस्तद्गौर्यासहवीर्यवान् अण्डमध्येप्रधानादिकार्यजातमभूत्ततः तत्सर्वंपालयामासतत्स्थासद्दजनार्दनः संजहा
रजगत्सर्वंसहगौर्यामहेश्वरइति एवंचचराचरंसर्वंमहालक्ष्म्याअभूत्तद् अहंत्वंचसमुत्पन्नौब्रह्मादेवश्चसर्वतइति द्वयोर
भेदउक्तस्तत्र तथाचसतिभूतत्वाधिष्ठातृहरेर्योगनिद्रासंज्ञयादिकायाअपिमहाकाल्यामूलशक्तेर्महालक्ष्म्याअभेदादेवत
याविसृज्यतेविश्वंसैवविश्वंप्रसूयते साविद्यापरमामुक्तेर्हेतुभूतासनातनीत्यादिना सर्वात्मत्वेनक्रियमाणास्तुतिर्नवि
रोधिनी एवंजडस्वभावायाःप्रकृतेश्चेतनरूपायाश्चितेरधिष्ठानाधिष्ठेययोरभेदत्वात् योगनिद्राजगत्पतेः सैषाप्रसन्ना
वरदेत्यादिनाजडचितोःसामानाधिकरण्यं तथाचमूलभूतजडशक्तेर्महामायाकुण्डलिनीत्यादिशब्दैर्व्यवक्रियमाणा
याअधिष्ठात्रीचिच्छक्तिरेवमुभयोरभेदादुभयसंज्ञाभिरभिधीयते तथाचोक्तंकूर्मपुराणेमायायावाक्यं नमेनारायणा
द्भेदोविद्यतेहिविचारतः तन्मयाहंपरंब्रह्मसविष्णुःपरमेश्वरइति एवंतमोमयीकालीसंज्ञाशक्तिरपिनिद्रामोहादिभिः
पुरुषस्यज्ञानावरकत्वान्महामायेत्युच्यते सावेयंशक्तिःशक्तिमदधिष्ठितैवोपास्याशक्तिमतः शक्त्याश्रयत्वेपिकार्यो
त्पत्तौशक्तेरेवप्राधान्यमेवंमुक्तिदातृत्वंसर्वाश्रयत्वादिकंचेतिसर्वंसमंजसं इतिनागोजिभट्टः एतासांप्रादुर्भावोपासन
कालस्तुतंत्रोक्तः इत्येवंसंस्तुताकालीतत्त्वबोधार्थमेवच शत्रोर्वधनिमित्तंचतृंपदश्रेपरंहिसा मधुकैटभनाशस्यहेतवेदेव
हितैषिणी शैशिरेववरात्रेतुप्रादुर्भूताममाम्बिकेइति अत्रशैशिरेतीतेइतिचैत्रनवरात्रेइतिबोध्यम् ॥१॥

मा॰ तथा महालक्ष्मीरहं शक्रपुनः स्वायंभुवेऽन्तरे हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी मदीयाः शक्तिलेशा ये तन्न देवशरीरिण ;
पु॰टी॰ श्रृतं मया तैः संभूतैः रूपं परमशोभनं आयुधानि च देवानां यानि यानि सुरेश्वर मच्छक्तयस्तदाकारा सा पायुधानि ममाभवन्
३१॰ वर्षा तेन वरा जेतुं त्वं नाम महिषमर्दिनीति दैत्यौ शुंभनिशुंभाख्यौ भ्रातरौ संबभूवतुः याचितस्तपसा ताभ्यां ब्रह्मा विश्वस्
रो विभुः अवध्यत्वं जगत्यस्मिन् पुरुषैरखिलैरपि अयोनिजा तु या कन्या देहकोशसमुद्भवा अजातपुंस्पर्शरतिरविलंघ्यप
राक्रमा तथास्तु नौ वधः संख्ये तस्यां कामाभिभूतयोः इति चाभ्यर्थितो ब्रह्मा ताभ्यां प्राह तथास्त्विति ताभ्यामुपद्रुते लो
के ज्ञो देवैः संप्रयाचितः तयोर्लयाय देवेशो ब्रह्मा प्रार्थितवांशिवं विचिन्त्यापि रहस्येतां कोपयित्वा यथातथं तद्वर्ण
कोशजां शक्तिमकामां कन्यकात्मिकां निशुंभशुंभयोर्हन्त्रीं देवेभ्यो दातुमर्हसि एवमभ्यर्थितो याचा भगवान्नील॰
लोहितः कालीत्याह रहस्येतां लीलया साचुकोप च भूयसी च तवापीति रंगोश्मिति मेवपुः क्रीडोक्तिरपि काली
ति च देतकथमन्यथा देवस्यावत्तया देवी तपश्चरितुमाययौ गौतमस्याश्रमे तत्र ब्रह्माणं तपसा ययौ ततस्तां वरदो ब्र
ह्मा गौरवर्णं रूपं ददौ स्वयं कोशात्कात्वाम्बुदश्याम्यात्कन्यका समजायत सा तु मायात्मिका शक्तिर्योगनिद्रा हरेः स्मृता
ततः प्रत्यागता देवी कौशिकी महिमाहतः किं तु देवेन मां दृष्ट्वा यास्रष्टा कौशिकी मया तादृशी कन्यका लोके न भूता
न भविष्यति अजातपुंस्पर्शरतिरभ्रष्टा चाति सुन्दरीति शिवपुराणे अस्याः रूपं तु सरस्वत्यष्टहस्ता तु वाणं च मुसलं तथा
शूलं च चक्रं तथा शंखं घंटां च लांगलं तथा धनुर्वै तानि दिव्यानि हस्तैर्देवी बिभर्ति सा श्वेतपर्वतसंकाशा श्वेतवस्त्रविभूषिता
नानारत्नसमाकीर्णा वेदविद्याविनोदिनी आषाढे नवरात्रे तु पूज्या शुंभनि
बर्हिणीति यामले ॥

310

नतिः समस्ततत्त्वसत्तां महत्तां परैश्वर्यमिच्छादिशक्तीनिच योऽस्य समभुन्नयेऽस्या याप्यापिनां कृतपदारुह्याब्जकोशे विसंप्रकाशय
तीनी मिसरस्वतीकी देव्या इति तत्र पुरुहे इंद्रसहिताः सुरा वह्निपुरोगमः पुरः सरो येषां अग्निपुरोगमं त्वं चलत्ती तं चेतस्त्या यान्ने
नैव नारायणीस्तुतिरभिहिता यदुक्तं तत्र नारायणीस्तुतिर्नाम स्तुतं परमशोभनं पुरंदरस्तदाह हि देवैरग्निपुरोगमैरिति क
तिकियतीनां शक्तीनां भावः कमेवा कात्य तदयनं निवासस्थानं यस्याः सा कात्यायनीति सर्वासां शक्तीनां परस्परमनेनैकं
सूचितमिति इष्टस्य संभाविवयस्य राज्याधिकारस्य च लाभात्प्राप्तेर्हेतोर्विकासीनि विकस्वराणि वक्त्राब्जानि तैर्विकासिताउ

ऋषिरुवाच देव्या हते तत्र महासुरेंद्रे सेंद्राः सुरा वह्निपुरोगमास्तां कात्यायनीं तुष्टुवुरिष्टल
ाभाद्विकासिवक्त्राब्जविकासिताशाः १ देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद प्रसीद मातर्जगतोऽखिल
स्य प्रसीद विश्वेश्वरि पाहि विश्वं त्वमीश्वरी देवि चराचरस्य २ आधारभूता जगतस्त्वमेका मही
स्वरूपेण यतः स्थितासि अपां स्वरूपस्थितया त्वयैतदाप्यायते कृत्स्नमलंघ्यवीर्ये ३ त्वं वै
ष्णवी शक्तिरनंतवीर्या विश्वस्य बीजं परमासि माया संमोहितं देवि समस्तमेतत्त्वं वै प्रसन्ना

शोतिताः प्रकाशिता दिशो यैः १ प्रपन्नाः शरणागतास्तेषामार्तिहरे दुःखनाशिनि प्रसीदेति पुनरुक्तिर्भक्त्यतिशयेन ईश्वरी
स्वतंत्रा सर्जनादौ नियंत्री च २ जगत आधारकत्वे हेतुः महीति यतो यस्माद्धेतोः अलंघ्यवीर्ये नित्यादिते हे देवि कृत्स्नं चराच
रात्मकं जगदाप्याय्यते वर्धते यतोऽपां स्वरूपेणास्थितया ३ अलंघ्यवीर्यत्वं स्पष्टयति त्वमिति अनंतवीर्यत्वमाह विश्व
स्येति परमा माया महामाया मोहिनी तदाह संमोहितमिति किंच मुक्तिसरणिप्राप्त्यादिकारिणी च त्वमेवेत्याह त्वं वै इति
त्वमेव प्रसन्ना विहितप्रसादा भुवि जगति अनेन श्लोकद्वयेनोपलक्षणतया सार्वात्म्यमुक्तम् ४

मा॰
पु॰टी॰
३११

विद्याश्चतुर्दश अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वम
र्थशास्त्रकमिति समस्ताश्चतुःषष्टिकलाश्च तव भेदा अंशाः पातिव्रत्यप्रत्ययसौन्दर्यलावण्यपतातरुणपाणिपेताः समस्ताश्च स्त्रि
यस्तवांशाः सकलं जगच्च त्वदंशं देवेम्बत्वयैकया मुख्यया संविदात्मिकया पतज्जगदेतद्वं दिक्प्राप्तमित्याह त्वयेति एवं च
त्वन्नः स्तव्यभूतस्य कस्याप्यभावाद्याथार्थपताने तव का स्तुतिः स्तव्यः स्तोतुमर्हस्तस्य परतया श्रेष्ठभावेनोत्कृष्टाश्च परतया ज्ञ
गद्भावेनापरोक्तिर्भगवत्यास्तु परापरपरा स्तुतिरीतया का स्तुतिर्नकापीत्यर्थः ५ तदेवाह सर्वभूतेति सर्वत्वभूताश्च मायदा

311

विद्याः समस्तास्तव देवि भेदाः स्त्रियः समस्ताः सकलं जगच्च त्वयैकया पूरितमम्बसर्वं का ते
स्तुतिः स्तव्यपरापरोक्तिः ५ सर्वभूता यदा देवी भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी त्वं स्तुता स्तुतये का वा
भवंतु परमोक्तयः ६ सर्वस्य बुद्धिरूपेण जनस्य हृदि संस्थिते स्वर्गापवर्गदे देवि नारायणि
नमोस्तु ते ७ कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनि विश्वस्योपरतौ शक्ते नारायणि नमो॰ ८

देवीभुवतिभुक्तिमुक्त्योः प्रकर्षेण दायिनी दात्री च यदा त्वमस्माभिः स्तुता तदा भवत्याः स्तुतये परमाश्च ता उक्तयो वचनानि का
वा भवेतन का अपि युक्ता योग्या भवन्तीत्यर्थः ६ भुक्तिमुक्तिप्रदायित्वं देव्या विवृणोति सर्वस्येति बुद्धिर्निश्चयात्मकं ज्ञानं तद्रूपेण
हृदि संविदक्षपिकवरेण भोगसाधनकर्मसुस्थिततया स्वर्गदे मोक्षसाधनज्ञानसुस्थिततया मुक्तिदे अतएव नारोजीवसमूहस्य हृ
दयमयनं यस्याः इति नारायणी तेत्त संभं ७ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्ता द्वाद
शोत्यादिकालकालनानारूपेणाद्यं तेन विश्वस्य जगतः परिणामान्यथावस्थितिः तं प्रदातुं शीलं यस्याः अतो विश्वस्योपरतौ ना

क्षणादिकालैर्विकारसंख्यकलात् ८

३११

सप्तशतीनामधेयस्यशे श्रीपुराणमयेश्रविधमानगुणाछन्नविकाखेइतिद्वितीय
पीयुषं: १०

सर्वमंगल्यानां सर्वेषामानंदानामीप्सितानां मंगलेसाधुमंगल्यं मंगलानांचमंगलमित्यर्थः यद्वा सर्वमंगलामंगलाचेतिनामद्व
यं तदुक्तं देवीपुराणेसर्वाणिहृदयस्थानिमंगलानिशुभानिच ददातिचेप्सितांल्लोकेतेनसासर्वमंगला भक्तानामार्तिहरणी
मंगलातेनसास्मृतेति शिवाचतुर्थीकलासाचशिवप्रदत्वाच्छिवेत्युच्यते शिवसंहितेतंचतच्छेमंत्यतइतिश्रुतेः तदुक्तं शि
वाशुक्तिःसमाख्याताितत्प्रदत्वाच्छिवास्मृतेति सर्वानर्थान्धर्मादीन्पुमर्थान्भक्तानां साधकानिष्पादयित्री तदुक्तं धर्मादी
न्साधितानस्यात्सर्वलोकस्यसर्वदेति अतोदेवीसमाख्याता लोकेसर्वार्थसाधिका शरणपालनेरक्षणेसाधुःशरण्या
तस्याःसंबुद्धिः तदुक्तं विपद्भिभयघोरेषुशरणंशरणागतान् शरण्यातेन सादेवीमुनिभिःपरिकीर्तितेति त्र्यम्बके
त्रिनेत्रे तदुक्तं सोमसूर्यानलास्त्रीणित्र्यम्बकासास्मृतानुधैरिति वस्तुतस्तुत्रिभिर्मात्रादिभिरम्यतेशाब्द्यतेइति त्र्यम्बका

सर्वमंगलमंगल्येशिवेसर्वार्थसाधके शरण्येत्र्यम्बकेगौरिनारायणिनमोस्तुते ९ सृष्टिस्थि
तिविनाशानांशक्तिभूतसनातने गुणाश्रयेगुणमयेनारायणिनमोस्तुते १० शरणागत
दीनार्तपरित्राणपरायणे सर्वस्यार्तिहरेदेविनारायणिनमोस्तुते ११

गौरि अवदातदेहे तदुक्तं योगाग्निदग्धदेहाया पुनर्जाताहिमालयात् शंखेंदुकुंदधवला ततोगौरीतुसास्मृतेति
कौशिकीसंबंधादियंगौरीपार्वतीतिहिकस्या नारायणी नारायणःसर्वजगद्व्यापकः तथाचश्रुतिः यच्चकिंचित्क्वचि
द्दृश्यतेश्रूयतेपिवा अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइति स्मृतिश्च जलायनानराधारासमुद्रशयनापि
वा नारायणीसमाख्याता नरनारीप्रवर्तिका वसन्त्यत्रसर्वेभूतेभ्यंतदिनायतः देव्याव्याप्तमिदंसर्वंजगत्स्थावर
जंगममितिअस्यमंत्रश्लोकस्याष्टनामात्मकस्यसमावर्तनंमहाफलमितिकालिकापुराणेस्पष्टं ९ लक्षणापाख्या।

लक्ष्मीदेवीसंबंधि ... सप्तशतीटीकायांपूर्णं:

शरणगतानामभीष्टदाने नदीनाः सर्वङ्गः खभाजस्तेषां ङः खद्गातेन आर्त्ता रोगादि पीडितास्तेषां तन्नाशेनेन परित्राणं॰ पालनं तस्मिन्परायणे आसक्ते तदेवाह सर्वस्येति पाठांतरेण गतः कारणेन निर्माचिङ्गरेङ्कर्ये ११ कुशो दर्भः तेन हृतं कौशं पवित्रकं तेन अंभसो जलस्य क्षरिके सेचिके केचित्तु कौशं जलं तत्संगायं कोशः करकमण्डलं भसः क्षरिके इत्यर्थः १२ अहिः स

हंसयुक्तविमानस्थे ब्रह्माणीरूपधारिणि कौशांभःक्षरिके देवि नारायणि नमोस्तु ते १२
त्रिशूलचंद्राहिधरे महावृषभवाहिनि माहेश्वरीस्वरूपेण नारायणि नमोस्तु ते १३ मयूरकु
कुटवृते महाशक्तिधरेनघे कौमारीरूपसंस्थाने नारायणि नमोस्तु ते १४ शंखचक्रगदाशा
र्ङ्ग॰ गृहीतपरमायुधे प्रसीद वैष्णवीरूपे नारायणि नमोस्तु ते १५ गृहीतोग्रमहाचक्रे दंष्ट्रोद्धृ
तवसुन्धरे वराहरूपिणि शिवे नारायणि नमोस्तु ते १६ नृसिंहरूपेणोग्रेण हंतुं दैत्यान्कृतो
द्यमे त्रैलोक्यत्राणसहिते नारायणि नमोस्तु ते १७ किरीटिनि महावज्रे सहस्रनयनोज्ज्व॰
ले वृत्रप्राणहरे चैन्द्रि नारायणि नमोस्तु ते १८

र्पः १३ मयूरस्य कुक्कुटं वर्हते नु वृते कुक्कुटः कृकवाकुः पिञ्छे पुत्रे वचरणायुध इति कोशः तदुक्तं भारते भुजेन शोभिविहा॰ रणाय शक्तिने न समाहृतेति कौमारी कुमारपा शक्तिस्तस्या रूपेण संस्थानं प्रतीकसन्निवेशो यस्याः १४ शंखादीनि गृही तानि परमाणायुधानि कूरेण सहिते सम्यक् हिते समो वाहित तयो रिति समोमकारस्य लोपः १७ किरीटि निशक्रट

मदं दैत्यस्य हत्वा घोरो रावो महाट्टहासो यस्याः १९ शिरसां मुण्डानां माला विभूषणानि यस्याः २० महाविद्या उपनिषद्रहस्यं श्रद्धा आस्तिकता पुष्टिः समृद्धिः स्वधा स्वस्ते ध्रुवा स्थितिः महती रात्रिर्विमोहिनी अविद्यात्मिका दुरुच्छेद्य विमोहो वा छेदकत्वा हिंस्यत्वात्स्फुरणान्महती रात्रिर्विद्यात्मिका च उभयत्रापि महद्वा त्वं वीर्यं यस्याः २१ मेधा धारणावती मतिः सरोजा ने प्रोशासे न विद्येते यस्याः सा सरस्वती पशुपत्यादि वाग्रूपिणी श्रीपरा वरा श्रेष्ठा भूतिर्विभूतिरैश्वर्यं ता बभ्रुर्विष्णुः विपुलेन क्रुद्धेन विषाण बभ्रुर्नो क

शिवदूतीस्वरूपेण हतदैत्यमहाबले घोररूपे महारावे नारायणि नमोऽस्तु ते १९ दंष्ट्राकरालवदने शिरोमालाविभूषणे चामुण्डे मुण्डमथने नारायणि नमोऽस्तु ते २० लक्ष्मि लज्जे महाविद्ये श्रद्धे पुष्टि स्वधे ध्रुवे महारात्रि महावीर्ये नारायणि नमोऽस्तु ते २१ मेधे सरस्वति वरे भूते बाभ्रवि तामसि नियते त्वं प्रसीदेशे नारायणि नमोऽस्तु ते २२ सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते भयेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते २३ एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूषितम् पातु नः सर्वभीतिभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तु ते २४ ज्वालाकरालमत्युग्रमशेषासुरसूदनं त्रि

पिले विश्रुतत्वमः तस्येयं शक्तिर्बाभ्रवी तामसि उपलक्षणमन्ययोरेतत् तम आदि त्रिगुणयुक्ते नियतिर्दैवमदृष्टं ईशिस्वतंत्रेति शेषि २२ किं बहुना यं सर्वस्तोत्रसंग्रहस्तमाह सर्वस्वरूपेऽइति त्राहि रक्ष परस्मैपदमार्षं २३ भीतिभ्यो भयेभ्यः पाठांतरे भूतेभ्यो भूतनिकारेभ्यः प्राणिभ्यश्च २४ ज्वालाभिः करालं विकटं अतएवात्युग्रं अतिक्रूरं सर्वदैत्यनिवर्हणं नो स्मान् भीतेर्भयात् २५

मार्कं०

मा० अन्यान्येपिश्लोकाः पठ्यंते तेचोक्ताः घंटेत्यर्थः तत्त्वात्पवनीतं शोक्तिरीत्यनन्तकुलत्वाश्रोपेक्षिताः हिनस्तीति प्रगणहाव्यथने आपूर्य
पु० टी० एकाशखायनीकृत्यनः पात्विति हिरुक्तिः प्रसादनादिष्ववितह्या यक्तं विषादेविस्मयेहर्षे दैन्येकोपेव्यथाशणे प्रसादने संभ्र
मेचहिरुक्तं नदुष्यतीति प्रसादनेदेव्याः विस्मयेचदेवीचरित्रस्मरतेरतिस्नोकांतरावाः हर्षेचतेहेठावाद्यमानेरोवदेत्यानां
३१२ विनाशनात् सुतानिवपुत्रानिव २६ असुराणामसृक्रक्तंवसाचतयोः पंकंकर्दमस्तेनचर्चितोविलिप्तः तेनतवकरे उज्वलोदे

हिनस्तिदैत्यतेजांसिस्वनेनापूर्ययाजगत् साघंटापातुनोदेविपापेभ्योनःसुतानिव २६
असुरासृग्वसापंकचर्चितस्तेकरोज्वलः शुभायखड्गोभवतुचंडिकेत्वांनतावयं २७ रोगा
नशेषानपहंसितुष्टारुष्टासिकामान्सकलानभीष्टान् त्वामाश्रितानांनविपन्नराणांत्वामा
श्रितात्याश्रयतांप्रयांति २८ एतत्कृतंयत्कदनंत्वयाद्यधर्मद्विषांदेविमहासुराणां रूपैर
नेकैर्बहुधात्ममूर्तिंकृत्वाम्बिकेतत्प्रकरोतिकान्या २९

दीप्यमानः २७ पुनरपिभक्तिरोद्रेकेणप्रार्थयते
रोगानिति अशेषान्समग्रान् तुष्टासिपोषयसि वर्धयसि अभीष्टान्प्रियान् विपत् इष्टवियोगलक्षणा आश्रयतांप्र
त्येषामाश्रयरादेवीवद्भवंतीत्यर्थः २८ अलंवाभवतुत्वाश्रविनाशमसियत्रयावर्तमानचरित्रस्यापिमहिमानंमयिचेतनंदे
ममदेइत्याह एतदिति कदनंवधः तेषांवधेनिमित्तविशेषणद्वारेणाह धर्मद्विषामिति अनेकैरूपैर्ब्रह्मादिसहस्रब्रह्म
रूपादिमूर्तिभिः आत्मनोमूर्तिंशरीरंतत्तन्मूर्तिकंबहुप्रकारंकृत्वा हेअम्बिकेशाक्तात्मिकेमहागौरिकान्यापराकरोतितत्का

३१३

विद्यासु अष्टादशसु विवेकदीपेषु यथात्मावभासकेषु शास्त्रेषु अध्यात्मविद्यासु मन्वाद्युक्तेषु आद्येषु वेदेषु उपनिषद्रूपेषु व
कात्वदन्या परा विद्यते कूटस्थचिद्रूपब्रह्मजीवेश्वरकैक्यापादिकाः ज्ञानादिनिरूपणेषु संविद्भगवत्या निसर्गतायास्तेषां प्रतिपा
दनात्प्रागेव विद्यमानसद्भावात् इति ज्ञानस्य विद्यात्मकस्य देवीस्वरूपत्वेन संदर्शितं इदानीमविद्यात्मिकाया अपि भगवत्याः
स्वरूपविस्तारकत्वं महच्चित्रमित्याह ममत्वेत्यादि भवत्या विद्यात्मिका विमोहिनी ममत्वमेव गर्तो अन्धकूपस्तस्मिन्महान्धका

विद्यासु शास्त्रेषु विवेकदीपेष्वाद्येषु वाक्येषु च का त्वदन्या ममत्वगर्तेऽतिमहान्धकारे विभ्रा
यत्येतदतीव विश्वं २० रक्षांसि यत्रोग्रविषाश्च नागा यत्रारयो दस्युबलानि यत्र दावानलो य
त्र तथाब्धिमध्ये तत्र स्थिता त्वं परिपासि विश्वं २१ विश्वेश्वरि त्वं परिपासि विश्वं विश्वात्मिका
धारयसीति विश्वं विश्वेशवन्द्या भवती भवन्ति विश्वाश्रया ये त्वयि भक्तिनम्राः २२ देवि प्र
सीद परिपालय नोऽरिभीतेर्नित्यं यथासुरवधादधुनैव सद्यः पापानि सर्वजगतां प्रशमं न
याशु चोत्पातपाकजनितांश्च महोपसर्गान् २३ ॥

रेऽन्धतमसे विश्वं विशेषेण भ्रामयतीति स्वस्वभावस्य विस्मारकत्वादित्यर्थः अनेन विद्याविद्योभयात्मिकैकैव भगवत्यभिहि
तेति दर्शितं २० तत्र तत्र सर्वात्मिका सर्वशक्तिः स्थिता त्वं परितः पासि रक्षसि दस्युबलानि चौरसैन्यानि २१ यतो वि
श्वेश्वरी ततो विश्वं पालयसि यतो विश्वात्मिका ततो धारयति यतो भवती विश्वेशानां ब्रह्मविष्ण्वादीनां वन्द्यास्तस्मा अतो
ये त्वयि अभिव्यापिकायां भक्त्या हार्देन नम्रास्ते विश्वाश्रया भवन्ति संप्राप्त भगवतीसारूप्यात् २२

मा॰ टी॰ ३१८

देवीति यथाधुनैव सद्यधवात्सुरारणैवयथाद्यवैपरिपालिताः तथानित्यमस्मदेवारिभीतेः परिपालय अतः प्रसीद प्रशमे प्रकर्षे
णनाशंप्रापय शीघ्रमेवपापानिप्रायनोदुःखसूचकानि अत एवोत्पातानांउत्पातसूचकानांकर्मणांपाकेन फलनिष्पत्त्याज
नितानुपसर्गानुपद्रवान्मूकेंपनिर्चीनारीनप्राप्तउत्पातिसमकालमेव प्रशमंनयप्रापयसर्वंजगतांसर्वेषांभुवनानां २२
प्रणतानानंनमाणांविश्वस्यदुःखनाशिनि त्रैलोक्यवासिनांसर्वेषांब्रह्मादीनांईशे स्तोत्रेयोग्ये ३४ जगतामुपकारकंवरम्

प्रणतानांप्रसीदत्वंदेविविश्वार्तिहारिणि त्रैलोक्यवासिनामीड्येलोकानांवरदाभव देव्युवा
च वरदाहंसुरगणावरंयन्मनसेच्छथ तंवृणुध्वंप्रयच्छामिजगतामुपकारकं ३५ देवाऊचुः स
र्वबाधाप्रशमनंत्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि एवमेवत्वयाकार्यमस्मद्वैरिविनाशनं देव्यु॰ वैवस्वतेन्तरे
प्राप्तेऽष्टाविंशतितमेयुगे शुंभोनिशुंभश्चैवान्यावुत्पत्स्येतेमहासुरौ नन्दगोपगृहेजाता यशोदा
गर्भसंभवा ततस्तौनाशयिष्यामिविन्ध्याचलनिवासिनी ३८ ॥

यच्छामि प्रतिपादयामि ३५ सर्वासांबाधानांप्रकर्षेणशमनेअस्माकंदेवानांयेवैरिणोदैत्यदानवास्तेषांनाशने ३६ एतदेव
मदेवमनवरतयाकरिष्ये इत्यभिप्रायेणाह वैवस्वतेन्तरे इति कलिद्वापरयोःसंधौतयोरुत्पत्तिः ३७ अस्मानन्दजायाःस्वरूपम्
र्निरहस्येध्यायेभिहितं यथानव नन्दाभगवतीनाममयाभविष्यतिनन्दजा सास्तुतापूजिताभक्त्यावशीकुर्याज्जगत्त्रयम् कन
कोत्तमकांतिः सुकान्तिकनकाम्बरादेवीकनकमालाढ्याकनकोत्तमभूषणा इन्दिराकमलानन्दा लक्ष्मीः साश्रीरुक्मांबुजासनेति

[illegible] ३८ ॥

314

३१८

वैप्रचित्तान्विप्रचित्तिदानववंशोत्पन्नान् ३९ ४० व्याहरिष्यंति अभिधानं करिष्यंति अस्यास्वरूपं रहस्ये यथा तत्र या
रक्तदंतिका नाम देवी प्रोक्ता मयानघ तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु सर्वभयापहम् रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्वांगभूषणा
रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकुंचितमूर्धजा रक्तदंती रक्तनखा रक्तदंष्ट्रातिभीषणा वसुधेव विशाला सा सुमेरुयुगलस्तनी दी
र्घौ लम्बावतिस्थूलौ तावतीव मनोहरौ कर्कशावतिकांतौ तौ सर्वानन्दपयोनिधी स्वभक्तान्पाययेद्देवी सर्वकामदुघौ

पुनरप्यतिरौद्रेण रूपेण पृथिवीतले अवतीर्य हनिष्यामि वैप्रचित्तांस्तु दानवान् ३९ भक्षयं
त्याश्च तानुग्रान्वैप्रचित्तान्महासुरान् रक्तादंता भविष्यंति दाडिमीकुसुमोपमाः ४० ततो मां
देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः स्तुवंतो व्याहरिष्यंति सततं रक्तदन्तिकाम् ४१ भूयश्च
शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनंभसि मुनिभिः संस्तुता भूमौ संभविष्याम्ययोनिजा ४२ ततः
शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् कीर्तयिष्यंति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः ४३

खड्गं पात्रं च मुसलं लांगलं च बिभर्ति सा आख्याता रक्तचामुंडा देवी योगेश्वरीति च अनया व्याप्तमखिलं जगत्स्थाव
रजंगमं इमां यः पूजयेद्भक्त्या स व्याप्नोति चराचरं अधीते य इदं नित्यं रक्तदंत्या वपुःस्तवं तं सा परिचरेद्देवी पतिं प्रि
यमिवांगनेति इयमपि ह्यपरतंत्रे चतुर्थांगे वर्तीरीत्याहुः केचित् ४१ अनंभसि जलाभावे अयोनिजा पार्वत्याः कौ
शिकीवत् ४१ यद्यस्मात् यन्मुनीन्निरीक्षिष्यामि तदुपलक्षणात् ये जागरिष्यामि ततः शताक्षीमिति ४२

मा॰ तत्र तस्मिन् अवतारे भरिष्यामि पोषयिष्यामि सुनान् सुराः इति सम्बोधनं आवृष्टेर्वृष्टिं यावत् प्राणधारकैः
पु॰टी॰ प्राणानां जीवनैः ४३ शाकैर्विभर्ति पोषयति लोकान् पत्रमूलकरीराग्रफलकांडाधिरूढकाः त्वक्पुष्पकवचं
३१५ चेति शाकं दशविधं स्मृतं तत्रैव शताक्ष्यवतार एव दुर्गमो रुरुपुत्रः पुरुषान्नेतेम्लति रिति ब्रह्मणो वरः असुरवधे काल
रात्रिर्हंतीति काशीखंडे तद्वधे नेताः शक्तयस्तत्रैव निर्दिष्टाः शताक्षी स्वरूपं तु मूर्तिरहस्ये यथा तत्र शाकंभरी नील
वर्णा नीलोत्पलविलोचना गंभीरनाभिस्त्रिवलीतनुमध्या मनोहरा सुकर्कशसमुत्तुंगवृत्तपीनघनस्तनी भक्ता
न्पालयते देवी निर्मदिव्यासनस्थिता शिलामुष्टिस्रवां दधर्गीकमलं कमलालया पुष्पपल्लवमूलादिफलशाक

ततोऽहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः भरिष्यामि मुनी शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः ४३
शाकंभरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम् ४४
दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले रक्षां
सि भक्षयिष्यामि मुनीनां त्राणकारणात् ४५ ॥

समुद्भवान् प्राणिनां जीवनायाय बिभर्ति शाकमूलकान् कामानंतरसैर्युक्तान्क्षुत्तृण्मृत्युजरापहान् शाकंभरी
शताक्षी सा सैव दुर्गा प्रकीर्तिता उमा गौरी सती चंडी कालिका सैव पार्वती शाकंभरीं स्तुवन्ध्यायन् जपन्संपूजयन्न
मन् अक्षय्यमश्नुते शीघ्रमन्नपानामृतानि चेति चत्वारिंशत्तमे युगे वैवस्वतेंतरे स्याः प्रादुर्भावः यदुक्तं लक्ष्मी
तंत्रे तस्मिन्नेवांतरे शाकं चत्वारिंशत्तमे युगे इति ४४ दुर्गमासुरं हंतीति दुर्गा भीमं भयंकरं त्राणस्य कारणात्तहे ३१५

315

आनम्रमूर्तयो देहा येषां अमुष्याः स्वरूपं तु मूर्तिरहस्ये भीमापि नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनभास्वरा चंद्रहासं च डमरुं शिरः पा
नं च बिभ्रती एकवीरा कालरात्रिर्निह्नात्स्याड्ररत्पयेति पंचाशत्तमे चतुर्युगे वैवस्वतमन्वंतर एव भीमावतार इति लक्ष्मीतंत्रे
शृंकाल्पशः प्रवर्षिता चैत्रेऽस्या ४९ अरुणाख्यो अरुणनामा दैत्यः भ्रमर्या इदं भ्रामरं असंख्येया अगणनीयाः षट्पदा
भ्रमरा यत्र भ्रमरवासिनी च सैव विनष्टोस्थिता अस्याः स्वरूपं च तत्रैव तेजोमंडलदुर्धर्षा भ्रामरी चित्रकांतिभृत् चित्रानुलेप-

तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यंत्यानम्रमूर्तयः भीमादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति ४९
यदारुणाख्यस्त्रैलोके महाबाधां करिष्यति तदाहं भ्रामरं रूपं कृत्वा संख्येयषट्पदं ५० त्रैलो
क्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महासुरं भ्रामरीति च मां लोकास्तदा स्तोष्यंति सर्वतः ५१ इत्थं
यदा यदा बाधा दानवोत्था भविष्यति तदा तदावतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयं ५२ इति मा
र्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये नारायणीस्तुतिर्नामैकादशोऽध्यायः ११

नानारीसर्वाभरणभूषिता चित्रभ्रमरपाणिः सा महामारीति गीयते महामाया महाकाली महालक्ष्मीः तथाष्टषेसा
दि वैवस्वतेंतरे षष्टितमे चतुर्युगे भ्रामर्यवतार इति लक्ष्मीतंत्रे इयमपि कालंशाप्येवेति ५० वधिष्यामि हनिष्यामि वध
हिंसायामित्यस्य रूपं लोका देवमनुष्यादयः सर्वतः सर्वत्र लोकेषु ५१ अरीणां दैत्यानां सम्यक् निःशेषेण तयं विना
शं ५२ इति मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने पण्डितभट्टरामदेवविरचिते चतुरन्तरः प्राततमोध्यायः ११ ॥

वर्षो नर्त्तहिमरश्मिसमानकान्तिर्ग्लादेकमूर्तिरनुभातसमस्तविश्वा सत्कर्मसत्फलविधानमहत्त्वरित्रा सा सिंचता चिन्निरसैर्दृदयं ममेशा
एवं त्रिचरित्रात्मकं त्रिमूर्त्यनुगुणानन्मानप्प्वतारान्विश्वानुग्रहाय प्रादुष्कृतानभिधायेदानीं चरितत्रितयपाठकश्रोत्रादीनामभ्युदयापव
र्गफलप्राप्तये फलमभिधातुं प्रदर्शयति एभिरिति मधुकैटभवधादिलक्षणैः सकलां मे हि कीर्त्यात्मत्रिकीर्ति समाहितएकाग्रचित्तः १ तान्युक्तानि

316

देव्युवाच एभिः स्तवैश्च मां नित्यं स्तोष्यते यः समाहितः तस्याहं सकलां बाधां नाशयिष्याम्यसंशयं १
मधुकैटभनाशं च महिषासुरनाशनं कीर्तयिष्यंति ये तद्वद्वधं शुंभनिशुंभयोः २ अष्टम्यां वा चतुर्द
श्यां नवम्यां चैकचेतसः श्रोष्यंति चैव ये भक्त्या मम माहात्म्यमुत्तमं ३ न तेषां दुष्कृतं किंचिद्दुष्कृतोत्था
न चापदः भविष्यति न दारिद्र्यं न चैवेष्टवियोजनं ४ शत्रुतो न भयं तस्य दस्युतो वा न राजतः न शस्त्रा
नलतोयौघात्कदाचित्संभविष्यति ५ तस्मान्ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः श्रोतव्यं च सदा
भक्त्या परं स्वस्त्ययनं महत् ६

चरितानि निर्दिशति मधुकैटभनाशमिति २ अत्रानुष्ठेयं यागादिकालमाह अष्टम्यामिति उभयोः पक्षयोरेतास्तिथयः कृष्णायां वा चतुर्दश्यामि
ति कीलकोक्तेः श्रोष्यंति चान्यान्श्रावयंति तमसेउद्भूतमुत्तमम् ३ श्रोत्रादीनां फलमाह नेति दुष्कृतं पापं दुष्कृतोत्था स्वातत्रिदैवकाः इष्टवियोजनं वि
रहः ४ दस्युतः चौरेभ्यः तोयौघउदीपः ५ सदा नित्यं स्वस्ति कल्याणं तत्स्वायनं प्राप्यते मार्गस्य परमुत्कृष्टम् महत् अत्यल्पम् ६

महामारीमहाजननक्षयकरी देवतातस्याः समुद्भवो येषांतान् उत्पातान् नानाविधान् उपद्रवान् अशेषान् समस्तान् त्रिविधमाध्यात्मिकं रोगरागद्वेषात्मकं आधिभौतिकं भूतप्रेतयक्षाद्यावेशनिबन्धनं आधिदैविकं वज्रपातदाविद्धानि ध्यक्षादि दिव्यंभौममन्तरिक्षं चेत्यादि त्रिविधमुत्पातम् निष्पातं मम माहात्म्यं शामयेन्नाशयेत् ७ सम्यगिति समाधानेन आयतने मम गृहे नवि मोक्ष्यामि न त्यजेयं तदायतनं तत्र मम सान्निध्यं सन्निहितत्वं स्थिरं अचलं ८ बलिप्रदाने पशाद्युपहारः पूजायाम्

उपसर्गानशेषांस्तुमहामारीसमुद्भवान् तथात्रिविधमुत्पातंमाहात्म्यंशमयेन्मम ७ य
त्रैतत्पठ्यतेसम्यङ्नित्यमायतनेमम सदानतद्विमोक्ष्यामिसान्निध्यंतत्रमेस्थिरं ८ बलिप्र
दानेपूजायामग्निकार्येमहोत्सवे सर्वंममैतन्माहात्म्यमुच्चार्यंश्राव्यमेवचा ९ जानताजा
नतावापिबलिपूजांतथाकृतां प्रतीच्छिष्याम्यहंप्रीत्यावह्निहोमंतथाकृतं १० शरत्काले
महापूजाक्रियतेयाचवार्षिकी तस्यांममैतन्माहात्म्यंश्रुत्वाभक्तिसमन्वितः ११ सर्वबाधा
विनिर्मुक्तोधनधान्यसमन्वितः मनुष्योमत्प्रसादेनभविष्यतिनसंशयः १२

तत्पुष्पादिनार्चने अग्निकार्ये हवने महोत्सवे पुत्रजन्मविवाहादिषु सर्वं सकलं उच्चार्यं पठ्येयं श्राव्यं श्रोतव्यम् ९ जानता विधिविदेन अजानता तद्विपरीतेन तथाविधिविधेन मन्माहात्म्योच्चारश्रवणेरस्मति प्रीत्या भक्त्या वह्निहोमं च कृतं प्रतीच्छिष्यामि स्वीकरोमीत्यर्थः पाठान्तरे प्रतीच्छ्याति अर्थेद एगार्थ इति केचित् १० शारत्काले इषशुक्लप्रतिपदारभ्य क्रियमाणा दुर्गोत्सवात्मिका नवरात्र्यां महापूजा वार्षिकी वर्षादवारंभादागता चैत्रशुक्लप्रतिपदमारभ्य नवरात्रौ विधीयमाना

मा पु
टी
३१७

उत्पत्तीरुत्पत्तयः प्रादुर्भावाः द्वितीयार्थे प्रथमा युद्धेषु शिक्षणपलक्षणं महासंग्रामादिषु च १६ उपपद्यते कल्याणं नैकसंततश्च सदै
वस्यात् नंदते समृद्धिमान् भवति १७ शांतिकर्मणि उपसर्गोपशांतौ उग्रास्वतिदुष्टासु दिनासु १८ उपसर्गा ईतयो दिव्या
भौमांतरिक्षा उपद्रवाः शमं शांतिं दारुणा मरणपर्यवसानाः दुःस्वप्नं स्वप्नाध्यायोक्तं विपरीतसूचकं १९ बालग्रहाः पूतना

श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभाः पराक्रमं च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् १६ रिपवः
संक्षयं यांति कल्याणं चोपपद्यते नंदते च कुलं पुंसां माहात्म्यं मम शृण्वतां १७ शांतिकर्मणि सर्वत्र त
था दुःस्वप्नदर्शने ग्रहपीडासु चोग्रासु माहात्म्यं शृणुयान्मम १८ उपसर्गाः शमं यांति ग्रहपीडाः सुदा
रुणाः दुःस्वप्नं च नृभिर्दृष्टं सुस्वप्नमुपजायते १९ बालग्रहाभिभूतानां बालानां शांतिकारकं सं
घातभेदे च नृणां मैत्रीकरणमुत्तमं २० दुर्वृत्तानामशेषाणां बलहानिकरं परं रक्षोभूतपिशाचा
नां पठनादेव नाशनं २१ सर्वं ममैतन्माहात्म्यं मम सन्निधिकारकं पशुपुष्पार्घ्यधूपैश्च गंधैर्दीपै
स्तथोत्तमैः २२

द्यास्तैरभिभूतानां निःश्रितानीभूतानां शांतिकारकं शांतिसाधनं संघातभेदे सौहृदोच्छेदे मैत्रीकरणं भेदनाशनां मित्रपर्थः उ
त्तमं उत्कृष्टं २० दुर्वृत्तानां दुष्टचरितानां हिंसाराणां अशेषाणां समूलोन्मूलानां बलस्य हानेः करणतः परं निरतिशयं नाशनं दुर्वृ
त्तानां रक्षोभूतेत्यादि २१ सन्निधिकारकं सन्निकर्षसाधनं पशुः बलिसाधनं अर्घ्यमष्टांगं उत्तमैः दीप्तिमद्भिः शुद्धैश्च २२ ॥

317

प्रोक्षणीयैः पंचामृताभिषेकैः प्रक्षालनैः अन्यैश्च विविधैर्भोगैः स्रक्चन्दनपानकादिभिः प्रदानैः ब्राह्मणेभ्यः पात्रे
भ्यः प्रतिपादनैः वासोलंकाररत्नादीनां वत्सरेण अयनद्वयोपलक्षकेण वर्षेण या मम क्रियते प्रीतिरहर्निशं प्रतिदिन
मित्यर्थः इत्युत्तरेणान्वयः २३ अस्मिन्नुदितचरितयात्मके देवीमाहात्म्ये सकृत् एकवारं श्रवणमुपलक्षणं पठनस्यापि त
च्छ्रवणादीनां प्रत्येकं फलमाह श्रुतमिति २४ जन्मनां पूर्वोक्तानां प्रादुर्भावानां दुष्टानां दैत्यानां निवर्हणं संतापनं त

विप्राणां भोजनैर्होमैः प्रोक्षणीयैरहर्निशं अन्यैश्च विविधैर्भोगैः प्रदानैर्वत्सरेण या २३
प्रीतिर्मे क्रियते सास्मिन् सकृदुच्चरिते श्रुते श्रुतं हरति पापानि तथारोग्यं प्रयच्छति २४
रक्षां करोति भूतेभ्यो जन्मनां कीर्तनं मम युद्धेषु चरितं यन्मे दुष्टदैत्यनिवर्हणं २५ तस्मिं श्रुते
वैरिकृतं भयं पुंसां न जायते युष्माभिः स्तुतयो याश्च याश्च ब्रह्मर्षिभिः कृताः २६ ब्रह्मणा च
कृतास्ताः प्रयच्छंति शुभां मतिं अरण्ये प्रांतरे वापि दावाग्निपरिवारितः २७ दस्युभिर्वा
वृतः शून्ये गृहीतो वापि शत्रुभिः सिंहव्याघ्रानुयातो वा वने वा वनहस्तिभिः २८ ॥

स्मिन्नित्यन्वयः २५ तस्मिन् दैत्यनिवर्हणे युद्धे देवानां स्तुतयः शक्रादयः इत्यादिकाः ब्रह्मर्षिभिः कृताः नमो देव्याः इत्यादि-
काः ऋषिभिः सहितदेवानां ताः स्तुतयः २६ ब्रह्मणा च मधुकैटभवधे विश्वबोधनार्थं त्वं स्वाहा इत्यादिकाः शुभां भोगापवर्ग-
साधनपरां अरण्ये वने प्रांतरे दूरशून्ये अध्वनि २७ दस्युभिः पाटच्चरैः आवृतो वशीकृतः अनुयातः पश्चाद्द्रुतः २८

मा॰ क्रुद्धेनराज्ञावध्योयमित्याज्ञप्तः अथवाबंधगतः कारागतः आघूर्णितः परिभ्रामितः पोतेयानपात्रे २९ सर्वास्वबाधासुघ
पु॰टी॰ रापीडासवेदनयादुःखेनाभ्यर्दितः पीडितः ३० संकटाद्दुःखात् ३१ । ३२ अंतरधीयत अंतर्हिताभवत् ३३ निरातंकानिर्बा
३१८

राज्ञाक्रुद्धेनचाज्ञप्तोवध्योवंधगतोपिवा आघूर्णितोवावातेनस्थितः पोतेमहार्णवे २९
पतत्सुचापिशस्त्रेषुसंग्रामेभृशदारुणे सर्वबाधासुघोरासुवेदनाभ्यर्दितोपिवा ३०
स्मरन्ममैतच्चरितंनरोमुच्येतसंकटात् ममप्रभावात्सिंहाद्यादस्यवोवैरिणस्तथा ३१ दू
रादेवपलायंतेस्मरतश्चरितंमम ३२ ऋषिरुवाच इत्युक्त्वासाभगवतीचंडिकाचंडविक्र
मा पश्यतांसर्वदेवानांतत्रैवांतरधीयत ३३ तेपिदेवानिरातंकाः स्वाधिकारान्यथापुरा य
ज्ञभागभुजः सर्वेचक्रुर्विनिहितारयः ३४ दैत्याश्चदेव्यानिहतेशुंभेदेवरिपौयुधि जगद्वि
ध्वंसकेतस्मिन्महोग्रेतुलविक्रमे ३५ निशुंभेचमहावीर्येशेषाः पातालमाययुः एवंभग
वतीदेवीसानित्यापिपुनः पुनः संभूयकुरुतेभूपजगतः परिपालनम् ३६

धाः स्वाधिकारान्चक्रुः ३४ दैत्याश्चपातालमाययुः शेषास्तेभ्यः शिष्टाः सार्थेनसंबंधः ३५ एवंप्रथमाध्यायादारभ्य
भगवत्कादिसादेवीसादिनाराज्ञादृष्टान्भगवत्याउत्पन्नान्मधुकैटभादीन्तत्रपित्वापुनोपसंहरतेमाह एवमित्यादिनासंभूयआवि
३१८

पुनरपि देव्या माहात्म्यमुपनयति तयैतदिति ऋद्धिं धनं संपद्वृद्धिं ३७ व्याप्तमिति संवित्स्वभावत्वात् तया महाकाल्या पराशक्तिरूपया महान् कालयति सर्वमादिनाशयति महामायाम नृत्यमपि मोहिनी त्विति तो स्वरूपेयस्यास्तया व्याप्तं स कलमिति संबंधः ३८ काले संहारे महामारी संहारशक्तिः सृष्टिः सृष्टिशक्तिः अजा जन्मरहिता काले स्थितिसमये नृणां चैतेषां नाशे तस्याभावः संभावनीयेत्यापायेनाह सनातनी अविनाशिनी अविनाशी वाग्रे स्वयमात्मेति अविनाशित्वतदृद्धीतिस्त्र

तयैतन्मोह्यते विश्वं सैव विश्वं प्रसूयते सा याचिता च विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति ३७ व्याप्तं तयैतत्सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर महाकाल्या महाकाली महामायास्वरूपया ३८ सैव काले महामारी सैव सृष्टिर्भवत्यजा स्थितिं करोति भूतानां सैव काले सनातनी ३९ भवकाले नृणां सैव लक्ष्मीर्वृद्धिप्रदा गृहे सैवाभावे तथालक्ष्मीर्विनाशायोपजायते ४० स्तुता संपूजिता पुष्पैर्धूपगन्धादिभिस्तथा ददाति वित्तं पुत्रांश्च मतिं धर्मे गतिं शुभां ४१ इति मार्कण्डेयपुराणे सावर्णिके मन्वन्तरे देवीमाहात्म्ये फलानुकीर्तनं नाम द्वादशोऽध्यायः ९५

तिस्रस्तयोः ३९ भवकाले संपत्समये अभावे अलक्ष्मीसमये ४० ४१ आदितः पंचोत्तरः शततमोऽध्यायः इति षड्भिर्मदरा मचंद्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणव्याख्याने देवीमाहात्म्योद्योते ध्यायः यत्पादपंकजरजोमकरंदभृंगाः पीत्वा पदुः प्रियतलता निजहार्दसितां सद्भक्तिमद्भि[illegible]रनुगीतसमान्मभावो नरसंप्राविस्तु महिमास्फुरतान्ममांतः ॥

319

एवं देवीमाहात्म्यं संपूर्णमभिधायेदानीं विपन्नाशायतच्छरणाश्रयणमुभयोः श्रेय इति तद्देवभूपः श्रद्धादार्ढ्यायोपदि शति एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण १ विद्यातत्त्वज्ञानेन तयैव क्रियते तयैव भगवद्विष्णुमायानुरूपयामोहनं च क्रियते तदाहुस्त येति अपरे च तयैवेदं तु भूतयामोहमेष्यन्ति २३ एवं देवीमाहात्म्यमेयोपसेवनप्रतिपाद्य मार्कंडेयः क्रोष्टुकिं प्रतीति निवेदयति इतीति संशितं तीक्ष्णं व्रतं यस्य ४ देवीशरणाश्रयणे निर्वेदो मुख्यमंगमित्याशयेनाह निर्विण्ण इति मम

ऋषिरुवाच एतत्ते कथितं भूप देवीमाहात्म्यमुत्तमं एवंप्रभावा सा देवी ययेदं धार्यते जगत् १
विद्या तयैव क्रियते भगवद्विष्णुमायया तया त्वमेष वैश्यश्च तथैवान्ये विवेकिनः मोह्यन्ते मो
हिताश्चैव मोहमेष्यन्ति चापरे २ तामुपैहि महाराज शरणं परमेश्वरीं आराधिता सैव नृ
णां भोगस्वर्गापवर्गदा ३ मार्कण्डेय उवाच इति तस्य वचः श्रुत्वा सुरथः स नराधिपः प्र
णिपत्य महाभागं तमृषिं संशितव्रतं ४ निर्विण्णोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन च जगाम
सद्यस्तपसे स च वैश्यो महामुने ५ संदर्शनार्थमम्बाया नदीपुलिनसंस्थितः स च वैश्यस्त

त्वेन स्वीयत्वनिश्चयेन राज्यस्यापहरणेन च निर्विण्णो दुःखाक्रान्तः ५ पुलिनं तटं देवीसूक्तं ऋग्वेदादिप्रसिद्धं त्रिभुवरितेषु त्रिसूक्तमिति केचित् अन्ये तु नमो देव्या इत्यादिकं पंचमाध्यायोक्तमाहुः कात्यायनीतंत्रोक्तरीत्या जंतोर पश्चिमतत्त्वे नारीत्यादिकं चिंतयेद्देवीसूक्तमित्यपरे प्राणायामः संस्थितं बीजं वोमवीजं ऊतारानं त्रिकोणविन्दुनारा

महीमयींमृन्मयीं अर्हणांपूजां ७ निराहारौकृतानशनौतन्मनस्कौदेवीध्याननिष्ठौसमाहितौसंयतकायचेष्टौ निजस्वगात्र
स्वशरीरस्यासृजारक्तेनोक्षितंवलिंचपुष्पादिनैवेद्यादिकंच ८ यतात्मनोर्निरुद्धमनसोः प्रसन्नमाविर्भूयेतिशेषः ९ कुलनं
दनेतिसम्बोधनंत्वनार्थितयायोग्यं वाञ्छितं प्राप्यतांलभ्यतां १० अविभ्रंशितिभ्रंशेणनाशेनाचलं अत्रैवअस्मिन्नेवजन्मनि

न्नौतस्मिन्पुलिनेदेव्याःकृत्वामूर्तिंमहीमयीं अर्हणांचक्रतुस्तस्याःपुष्पधूपाग्नितर्पणैः नि-
राहारौयतात्मानौतन्मनस्कौसमाहितौ ददतुस्तौवलिंचैवनिजगात्रासृगुक्षितं ८ एवंसमा
राधयतोस्त्रिभिर्वर्षैर्यतात्मनोः परितुष्टाजगद्धात्रीप्रत्यक्षंप्राहचंडिका ९ देव्युवाच यत्प्रार्
थ्यतेत्वयाभूपत्वयाचकुलनंदन मत्तस्तत्प्राप्यतांसर्वंपरितुष्टाददामितं १० मार्कंडेयउ॰
ततोवव्रेनृपोराज्यमविभ्रंश्यन्यजन्मनि अत्रैवचनिजंराज्यंहतशत्रुवलंवलात् ११ सोपिवैश्यो
निजंज्ञानंवव्रेनिर्विण्णमानसः ममेत्यहमितिप्राज्ञःसंगविच्युतिकारकं १ देव्युवाच स्वल्पै
रहोभिर्नृपतेस्वंराज्यंप्राप्स्यतेभवान् हत्वारिपून्नःस्खलितंतवतत्रभविष्यति १२ मृतश्च
भूयःसंप्राप्यजन्मदेवाद्विवस्वतः सावर्णिकोमनुर्नामभवान्भुविभविष्यति १४

हतंशत्रूणांवलंयत्रतद्राज्यं ११ निजंस्वात्मीयंज्ञानंतत्त्वज्ञानंनिर्विण्णमानसः विरक्तचित्तःज्ञानंविशेषयति ममेत्यहमितीति
रूपेवंरूपोयःसंगस्तस्यविच्युतेः सकारकविनाशस्यकारकंसाधनं प्राज्ञः प्रकृष्टतायांप्रवुद्धत्वात् १२ अस्खलितंअभ्रंशिनींनत

मा॰
पु॰टी॰
३२॰

संसिद्धैः मत्कृते १५ ॥ देव्याः सकाशात् भविता भविष्यति ८ कात्यायनीतंत्रे अष्टसप्तत्युत्तरायणं श्लोकानां शतपंचकं श्लो
कं शतपंचकं प्रोक्तं सप्तशतीस्तोत्रे तत्तत्सप्तशतसंख्यया विभज्यानुदयान्मंत्रमिति कात्यायनीमते वाराहीतंत्रेव प्रोक्ते
को भगवानेको मार्कंडेयास्तु मार्गणाः देवाः पंचर्षयस्त्रिंशद्देवीद्वादशकं तथा इतवेशेषोऽभवद्देवो ह्यभजो वाचेति भाषि
तः अर्धानि द्वे वा परयोर्मध्ये षोडशषोडश अर्धानि सप्तचेहैव श्लोकाः पंचशतं तथा श्लोकानां चतुरशीतिः व्या
याश्च त्रयोदश एवमावृत्तयः सप्तशतं वेतर्पणस्य चेति मंत्रविनिर्णयः मारिचकल्पे अर्गलं ह्रदितं दंतिकीलकाप

वैश्य वर्य त्वया यश्च वरो स्मत्तो भिवांछितः तं प्रयच्छामि संसिद्ध्यै तव ज्ञानं भविष्यति १५
मार्कंडेय उवाच इति दत्वा तयोर्देवी यथाभिलषितं वरं बभूवांतर्हिता सद्यो भक्त्या ताभ्यामभिष्टुता १६ एवं देव्या वरं लब्ध्वा सुरथः क्षत्रियर्षभः सूर्याज्जन्म समासाद्य सावर्णिर्भविता मनुः १७ इति मार्कंडेयपुराणे सावर्णिके मन्वंतरे देवीमाहात्म्ये वरप्रदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ देवीमाहात्म्यं सावर्णिमन्वंतरमष्टमं समाप्तम् ॥

लं दंतथा अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् शाविन्त्यं पठेदादौ मध्ये सप्तशतीस्तवं प्रांते वजपनीयं तद्देवीसूक्तमंत्र
नमे एवं संपुटितं स्तोत्रं सर्वकामार्थसिद्धिदं अर्गलं हृदयं यस्य सर्वत्र कवचः स्वतः भविष्यतीति निश्चित्य शिवेन रचितं पुरा कील
कं हृदये यस्य संकीलितमनोरथः भविष्यति न संदेहो नान्यथा शिवभाषितं पातमारो प्रांतं चांते जपेन्मंत्रं नवार्णं चांतेस

नरं तत्स्वं चंडिकायाः प्रसिद्धं इति पाठक्रमविनिर्णयः अर्थं पठेन्न १७ प
उतरः पाठक्रमो यथा

३२॰

प्रोक्तमन्वन्तरमिति सावर्णिकमिति १२ शिवहत्यामाहात्म्यं सर्वैश्वर्यस्य महादेवस्य हतत्वरूपं ३ एवमुक्तमनूद्यान्यदवतारयति

मार्कंडेय उवाच सावर्णिकमिदं प्रोक्तं सम्यङ्मन्वन्तरं तव तथैव देवीमाहात्म्यं महिषासुरनाश
ने १ उत्पत्तिर्यस्तथा देव्या मातृणां च महाहवे तथैव संभवो देव्याश्चामुंडाया यथाभवत् २
शिवदूत्याश्च माहात्म्यं वधः शुंभनिशुंभयोः रक्तबीजवधश्चैव सर्वमेतन्मयोदितं ३ श्रूयतां
मुनिशार्दूल सावर्णिकमथापरं दक्षपुत्रश्च सावर्णिर्भावी यो नवमो मनुः कथयामि मनो
स्तस्य ये देवा मुनयो नृपाः ४ पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा सुराः एते त्रिधा भविष्य
न्ति सर्वे द्वादशका गणाः ५ तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सहस्राक्षो महाबलः अद्भुतो नाम कुलि
शी गजेन्द्रवरवाहनः ६ सोऽभवत्कार्तिकेयो यो वह्निपुत्रः षडाननः अद्भुतो नाम शक्रो भा
वी तस्मिन्नवमे मनोः ७ मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान्द्युतिमांस्तथा सप्तर्षयोऽन्यः सव
नस्तथान्यो हव्यवाहनः ८ धृष्टकेतुर्बर्हकेतुः पंचहस्तो निरामयः पृथुश्रवास्तथार्चि
ष्मान्भूरिद्युम्नो बृहद्बलः एते भूते सुतास्तस्य दक्षपुत्रस्य वै नृपाः मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृ
णु मन्वन्तरे द्विज ९ इति दक्षपुत्रसावर्णमन्वन्तरं नवमं ५।

श्रूयतामिति भावी भविष्यः ४ पारादयो देवास्त्रिधा द्वादशगणसहिताः प्रत्येकं भविष्यंतीत्यर्थः ५ ६ ७ ८ ९ दशमे मन्वन्तरे ॥

मा॰ रंभ्रतित्वात्तंदर्शयति मन्वंतरेचदशमइत्यादिना ११ देवानांप्राणशतानांधिष्ठातृत्वाच्छतं १२ सहस्राक्षवज्रित्वादिभि

पु॰ टी॰

३२१

मन्वंतरेतुदशमेब्रह्मपुत्रस्सुधीमतः सुवाशिनोनिरुद्धाश्चद्विप्रकाराः सुराः स्मृताः ११
यत्प्राणानांशतंभावितद्देवानांतदाशतं शतसंख्याहितेदेवाभविष्याभाविनोमनोः १२
शांतिरिन्द्रस्तदादेवःसर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः सप्तर्षीन्मुनिवोयत्नेयभविष्यंतिवैतदा १३ आ
पोमूर्तिर्हविष्मांश्चसुकृतीसत्यएवच नाभागोऽप्रतिमश्चैववसिष्ठश्चैवसप्तमः १४ सु
क्षेत्रश्चोत्तमौजाश्चभूरिषेणश्चवीर्यवान् शतानीकोवृषभोनिरमित्रोजयद्रथः १५
भूरिद्युम्नःसुपार्श्वश्चसुतास्तेतनयामनोः भविष्यायर्मपुत्रस्यसावर्णस्यांतरेशृणु १६
इतिब्रह्मपुत्रपुत्रमन्वंतरंदशमं विहंगमाःकामगाश्चनिर्वाणरतयस्तथा विप्रकारा
भविष्यतिपंचैकस्त्रिंशकोगणः १७ मासस्तुदिवसायेतुनिर्वाणरतयस्तुते विहंगमा
रात्र्याख्यामुहूर्ताःकामगागणाः १८ इन्द्रोवृषाख्योभवितातेषांप्रख्यातविक्रमः हवि
ष्मांश्चवरिष्ठश्चऋष्टिरन्यस्तथारुणिः १९ निश्चरश्चानघश्चैववविष्टिस्त्वोमहामुनिः स

गुणैः १३ १४ १५।१६ एकादशंमन्वंतरंनिरूपयितुमाह विहंगमाइति १७ तेषामधिकारंविभजते मासास्त्विति मुहूर्ते
भ्यश्चागणामौहूर्ताः १८ मनीन्द्रंदर्शयति हविष्मानिति सार्धेन १९ अन्यश्चेति विष्टिविशेषणम् २०॥

सप्तर्षयोनरेतासिनमिदेवतेजाश्चसत्तमः ९

२१ द्वादशमन्वन्तरं वक्तुं प्रतिजानीते द्वादश इति सवर्ण एव सावर्णिः पूर्वैर्मनुभिः समानवर्णत्वात्सर्वे मनवः सावर्णा एव २२ २३ २४ २५

सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः पुरूद्वहः क्षेमधन्वा दृढायुश्च भाविनस्तत्सुता नृपाः २१ इति धर्म
पुत्रमन्वन्तरमेकादशं द्वादशो रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः सावर्णाख्यस्य ये देवास्तान्यश्च शृणु
ष्वतान् २२ सुकर्माणः सुमनसो हरिता रोहितास्तथा सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पंचैते दशका ग
णाः २३ तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महाबलः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु
द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्तिस्तपोनिधिः तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः २५
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः मित्रवान्मित्रविन्दश्च भाविनस्तनया नृपाः २६ रुद्रपुत्रम
न्वंतरे द्वादश त्रयोदशस्य पर्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान् सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव यद्देवा
निशामय २७ सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरे सुशर्माणः सुरास्तेत सप्तमस्ता
श्रुतिसत्तम २८ महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो बृहस्पतिः भविष्यत्यथ सप्तर्षीनादतो
मे निशामय २९ धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः निर्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्प्रक
म्पश्च सप्तमः

त्रयोदशं मन्वन्तरं प्रतिपादयति त्रयोदशस्येति पर्याये परिवर्तने रुचेः प्रजापतेरपत्यं रौच्यः गर्गादित्वाद्यञ् २७ २८ २९ ३०॥

तस्यैव रौच्यस्य मनोः सुताः ३१ आदितः समाप्तिकः षण्णवतितमोऽध्यायः रौच्यस्य मन्वंतराधिकारप्राप्तिः पितृप्रसादादिति प्रपंचयन्तु विप्रजापतेः पितृस्तवोदीरणतत्प्राप्तिरिति प्रतिपादयति रुचिरिति यत्र सूर्योऽस्तमितस्तत्र शेते इति शीलं यस्य स तथा अनेन यायावरवानप्रस्थधर्मे विहृत्या पृथिवीमिमां चचार १ अनग्निः श्रौतस्मार्ताग्निहीनः अनिकेतं गृहशून्यं एकाशिनं वा निया. वसथो गृहं माश्रयोऽस्य स्यात् एवं विमुक्तः संगो येन तस्य रुचेः पितरो स्वयं प्रोचुरित्यन्वयः २ पुण्यः पावनत्वात् दाराणां

चित्रसेनो विचित्रश्च नयभनिर्भयो दृढः सुनेत्रः क्षत्रवंधश्च सुरथश्चैव तत्सुताः ३१ इति मार्कंडेयपुराणे मन्वंतरेषु निरूपणे रौच्यमन्वंतरवर्णने नाम प्रथमोऽध्यायः ९७ मार्कंडेय उवाच रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्ममो निरहंकृतः यत्रास्तमितशायी च चचार पृथिवीमिमां १ अनग्निमनिकेतं तमेकाहारमनाश्रयं विमुक्तसंगं तं दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पितरः स्वयं २ पितर ऊचुः वत्स कस्मात्त्वया पुण्यो न कृतो दारसंग्रहः स्वर्गापवर्गहेतुत्वात् तेन नित्यं विना ३ गृही समस्तदेवानां पितॄणां च तथार्हणं ऋषीणामतिथीनां च कुर्वँल्लोकानवाप्नुते ४ स्वाहोच्चारणतो देवान् स्वधोच्चारणतः पितॄन् विभजत्यन्नदानेन भृत्याद्यानतिथीनपि ५.

संग्रहः परिग्रहः पुण्यहेतुः स्वर्गापवर्गहेतुत्वादिति तेन विहितेन कर्मणा विना तव बंध एव फलिष्यतीत्यर्थः एतदेव विघटयति गृहीति देवादीनामर्हणं पूजां कुर्वन्निर्हरणं त्वा लोकानुपाश्नुते प्राप्नोति ४ तद्देवादीनां पूजाप्रकारं विभजते स्वाहोच्चारणतश्चेति एतेन पंचमहायज्ञानुष्ठानात् स्वर्गादिप्राप्तिर्दर्शिता नीति दर्शितम् ५ ॥

भवांस्तु देवादीनां मानुष्याभावो न निष्फलमेव कर्म कुर्वन्नात्मानं वञ्चयत्येवेत्याह सत्वमिति पंचमहायज्ञानामनुग्रमो च कानामन
नुष्ठानादृंथमेव गृहस्थाश्रयाद्दुःखप्रीतिभावः ६ विहितानुष्ठानाव निरर्थमेव स्वर्गप्राप्तिप्रयासइत्याह अनुत्पाद्येति देवानृषीन् पि
तृन् श्राद्धैरसंतर्प्य विहितं पंचमहायज्ञानां तत्साधनभूतं गृहाश्रममकृत्वा मोक्षात्सूक्ष्मभावेनैव स्वर्गतिं गंतुमिच्छसीत्य
र्थः ७ तवतु विहितानुष्ठानविमुखस्य क्लेशएवोभयोर्लोकयोः फलमित्याह क्लेशमिति एककेवलं क्लेशमेव
मन्यामः अत्र त्वदाश्रितेवर्त्मनि तमेव क्लेशमिहामुत्रापि दर्शयति भवेदिति तवस्तनरको भवेत् अन्यजन्मनि चेत्त

सत्वं देवादृणाद्धन्यं वन्यमस्मन्दृणादपि अवाप्तोषि मनुष्येभ्यो भूतेभ्यश्च दिने दिने ६ अनुत्पा
द्य तान्देवानसंतर्प्य पितृंस्तथा अकृत्वा च कथं मोक्षात्स्वर्गतिं गंतुमिच्छसि ७ क्लेशमेव
केवलं मन्यामो न भवेत्तव स्तनरकस्तद्वत्क्लेशमेवान्यजन्मनि ८ सविरूपाव परिग्र
हो हि दुःखाय पापाय थोगतिस्तथा भवन्त्येता मया पूर्वं न कृतो दारसंग्रहः ९ आत्मनः संय
मो योयं क्रियते च निरीक्षणात् सशक्तिहेतुर्नैभवत्य सावपि परिग्रहात् १० ॥

न विहितकर्माभावेन दारिद्र्यादिभावात्स्त्वापत्र फलिष्यतीति तत्त्वयापृथाजन्मो भयलोकच्यावनेन कर्तव्यमितिभावः ८
तत्र गृहाश्रमपरिग्रहस्य तत्त्वज्ञानविरोधित्वमेकदेतत्वमाह परिग्रहइति हि प्रसिद्धो परिग्रहो गृहाश्रमस्य मोपयोग्यधना
दीनां संग्रहः दुःखाय क्लेशाय अर्जनरक्षणक्षयोपभोगादि दुःखैकास्पदीभूतत्वात् सेवादयोसज्जनोपायाः सेव
कानुः खाकुर्वंति तदर्जनस्य याविकर्मानुष्ठानात्पापाय च तथा तेन विकर्मानुष्ठानात्मकेन प्रकारेण धोगतिर्नरको
भवति अतो हेतोर्मया पूर्वं विवाहोपयोगिनि काले दाराणां संग्रहो न कृत इत्यर्थः कर्मणो विद्यात्मकत्वात् न तत्क्षेयः।

ग्रंधंतमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासतइति श्रुतेरितिभावः ८ किंच नकेवलमयोगतिहेतुरेववारसंग्रहोयावतान तत्वज्ञानांतरायभूतश्चेतिप्रतिपादयति आत्मनइति मनसोत्तनियंत्रणादिंद्रियनिग्रहाद्यः संयमः क्रियतेसएवसु क्तिहेतुर्भवतिनकर्मानुष्ठानं नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः परेणनाकंनिहितंगुहायांविभ्राज तेयद्यतयोविशंतीत्यादीनिश्रुतिवाक्यानिकर्मणांमोक्षंप्रतिनिमित्तंभवतिविषयकाणि कर्मणावध्यतेजंतुर्विद्ययाच प्रमुच्यते तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयः पारदर्शिनः कर्मणाजायतेमर्त्योमूर्तिमान्षोडशात्मकः विद्ययाजायतेनित्य मव्यक्तोव्यक्तात्मकः कर्माणायेप्रशंसंतिस्वल्पंतुहिभयानराः तेनैतेदेहजालानिरमयंत उपासतेइत्यादीनिस्मृतिवाक्या

प्रह्णात्मनेन्द्रिवसंयतात्मानिष्परिग्रहैः ममत्वपंकदिग्धोपिहृत्तोभोभिर्वरंहितत् ॥ य मेकभवसंभूतकर्मपंकांकितान्तुयैः आत्मासह्यासनानातोयैः प्रह्णात्मानियतेन्द्रियैः १९

निच किंचयोमुक्तिहेतुरात्मसंयमः सोपिपरिग्रहात् नभवति मनसोविक्षेपेणसंयमविरोधित्वादित्यर्थः १८ नतु कर्मणांविशुद्धिहेतुत्वात्तत्यागोनश्रेयस्करोऽन्यथाप्रत्यवायहेतुत्वात् इत्याशंक्यानादिवासनापंकदिग्धस्यमनसो विकर्मणापरिग्रहेणनविशुद्धिः साहिविज्ञातीयवासनानुष्ठानैरेवेत्यतोसह्यासनापरिहारायपरिग्रहंपरित्यज्यसह्या सनानुष्ठानजलैर्मनः शोधनीयंतदेवचवरमित्याह प्रह्णात्मनेइति निष्परिग्रहैर्यतिभिः हृत्तंचरितंकर्मत्यागरूपंतै रेवांभोभिः करणैः ममत्वमेवपंकोमलंतेनदिग्धउपलिप्तोप्यात्मामनोयत्रस्तात्मते अभ्यासवैराग्याविशुद्धीक्रियते तदेवचवरंश्रेयस्करमित्यर्थः तथाचमनुः अहिंसयेंद्रियासंगैरित्यादि ११ अतोज्ञाननिष्ठएवभवेन्नकर्मपरइत्याह अने

एवंकर्ममार्गेस्ववासनानुगंयदिगपत्वात्परिहार्यत्वे पूर्वपद्ये प्रतिष्ठापितेतत्रकेवलज्ञाननिष्ठानांकर्मणोत्तुपरिवहरणवान्मोहमा
नेनैवेत्याशयेनाह युक्तमिति नियतेन्द्रियेणात्मनः प्रक्षालनंकर्तुंयुक्तंयोग्यमेवकिंतुविशेषे यत्रतत्त्वेकेवलज्ञाननिष्ठायांव
र्तेसेसत्कृपायमार्गोनभवतिकायक्लेशादिभयात्कर्मणः परित्यक्तत्वात् यदुक्तं परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् का
यक्लेशभयाच्चैवकर्मनैष्कर्म्यपरिगुप्ता इति १३ ननुचकथंवासनात्मककर्मापरिहार्यंभवेद्येनकृतेनकर्मणाकर्मनिर्हा·
रोभवेदित्याशंक्याह पंचवर्णदानैरितिपंचानामवर्णानांदानेनकृत्स्नाचनैरनभिसंधितैः फलसंकल्परहितैः पुरुषोशुभंनुदति
नाशयतियथातथाशुभाशुभैः फलैः सह पूर्वजन्मानुष्ठितकर्मसु खदुःखोपभोगैर्नुदति तदुक्तं देहेकर्मणानरश्रेष्ठ अत्र

पितरंगतः युक्तंप्रक्षालनंकर्तुमात्मनोनियतेन्द्रियैः किंतुनोपायमार्गोयंयत्रतत्त्वंप्रवर्त
तेसे १३ पंचवर्णदानैरशुभंनुदत्यनभिसंधितैः फलैस्तथोपभोगैः पूर्वकर्मशुभाशुभैः १४
एवंबन्धोनभवतिकुर्वतः करणात्मकः नववंधायतत्कर्मभवनभिसन्धितात्तम् १५ पूर्वक
र्मकृतंभोगैः क्षीयतेहर्निशंतथा सुखदुःखात्मकैर्वत्स पुण्यापुण्यात्मकेनरणाम् १६

णामप्युदाहृते प्रवृत्तंचनिवृत्तंचस्वर्गमुक्तिफलेहिते प्रवृत्तमपिमोक्षायकर्मपार्थिवजायते कर्मस्वरूपतोदृष्टमनाकांक्षि
फलेहियदितिकुर्वन्नात्मस्वरूपज्ञोभोगात्कर्मपरिक्षयमितिच १४ युक्तोनतयाकर्मनवंधकंभवेदित्याह एवमिति करणा
त्मकः अहंकरोमीत्यहंकारस्वभावोवंधोनकर्मकुर्वाणस्यापिभवति अत्रयुक्तिः फलासंकल्परूपत्वात् नचेति तदुक्तं
युक्तः कर्मफलंत्यक्त्वाशान्तिमाप्नोतिनैष्ठिकीं अयुक्तःकामकारेणफलेसक्तोनिबध्यतइत्यादिगीतासुप्रतिपद्यं १५ फ·
लैस्तथोपभोगैरित्येतद्विवृणोतिपूर्वकर्मेति पुण्यापुण्यात्मकंयत्सर्वंकृतंतत्सुखदुःखात्मकैः फलैर्भो

मा. एवं कर्मणो वश्यकर्तव्यतामभिधायोपसंहरति एवमिति मातेः पंडितैरात्मा मनः प्रताप्यते सद्भासन्तोभोभिर्धी
पु.टी. ते ते येभ्यश्च मोच्यते एवं सति अविवेकेन विवेकाभावेनैव पापपंकेन मनो न रज्यते लिप्यते तदेवं विहितमनुवर्ततः
प्रत्यवायोत्पत्तेस्तस्य वैयर्थ्यहेतोरन्यतो विनाशासंभवात्तस्य वायुविरोधानुपपत्तिमिश्रतायोगाभ्यासाविरोधेन भिलाट
१२४ तादि वृथा कालेविहितान्यनुष्ठेयानि यावदात्मनस्तस्फुटीभवति तादृशस्यापि तावत्कर्माण्यनुवर्तते यावत्तत्त्वार
ब्धकर्मवेगशाद्देहयात्रानुवर्ततेऽनिवार्यं १७ नत्वंधं तमः प्रविशंति येऽविद्यामुपासते इत्यादिश्रुत्या कर्माविद्या
त्मकत्वान्निंद्यते तो किमिति मातद्विरायत्तानेकनिष्ठकर्ममार्गप्रयोजनयथेत्याशंकते अविद्येति हे पितामहाः २८

एवं प्रताप्यते प्राज्ञैरात्मा वेधश्च मोच्यते नत्वेवमविवेकेन पापपंकेन रज्यते २७ दूविरु
वाच अविद्यायमते वेदे कर्ममार्गः पितामहाः तत्त्वेन कर्मणो मार्गे भवेतो याजयंति माम्
पितरश्चचुः अविद्यासत्यमेवैतत्कर्म नैतन्मृषा वचः किंत्तु विद्यापरिभ्रंशो हेतुकर्म न संश
यः विहिताकरणात्तस्मिभिरसद्भिः क्रियते त्वयः संयमो मुक्तये सोंते प्रवृत्तताधोगतिप्रदः २९

न चैकेनैव वेदेन वज्ञापोरुषेयेणाकं वाक्यद्वयं कर्मविधायकं ज्ञाननिष्ठा च विषयाधिकारिभेदेन व्यवस्थितं किं वे
कस्यैव पुरुषस्याभयं सेतुहेतुमद्भावेन प्रवर्तते इत्याशयेनाह अविद्येति मोक्षसाधनभूता विद्या ज्ञानं वित्र तद्वरण
रूपमुपायं जनयत्कर्म विद्याभ्रंशोहेतुरयनपोरणांगिभावलक्षणः समुच्चयः सिद्ध इति २९ नचकेवलज्ञाननि
ष्ठयाप्युक्तिरित्याह विहिताकरणादिति असद्भिर्वेदविहितानुष्ठानादसतिष्ठैर्योमुक्तये संयमः क्रियते सप्रवृ
त्ताधोगतिप्रदः तथाच श्रुतिः ततो भूय एवते तमो य उ विद्यायां रताः इति नित्यकर्मानुष्ठानेन विना केवलाद्वात्मस्था

नाक्षिपः प्राप्तिसंस्कपलाभावपक्षेकेवलं तर्कितेविमाकरणास्वरूपालोचिन्त्यप्राप्ते ६
निरोधम् २

केवलज्ञाननिष्ठया च भवान्न युज्यते वेदोक्तकर्मणो विधानादित्याह प्रक्षालयामीति आत्मानं मनः प्रक्षालयामि तत्संयमादिति
भवान्मन्यते केवलं तवाभिमानमात्रमेवैतत्स्वकपोलकल्पितत्वात् विहितानां वेदोक्तानामकरणादननुष्ठानादुद्भूतैः पापैरेतै
र्मायैः किंनु विदह्यसे किंनु इति वितर्के तथा च याज्ञवल्क्यः अनिवातो यथा वह्निर्ध्मायमानो विनश्यति तथा कर्मविहीनस्तु
ज्ञानाग्निः संप्रणश्यति तस्मादाश्रमिभिः पुंभिर्नित्यं यज्ञोपवीतिभिः नित्यनैमित्तिकं कर्म करणीयं मतं हि तैरिति कर्मणाव
पणकर्तव्यतथास्तेयः साधनताभिहितेति २१ नन्वाविद्यकं कर्म कथं विद्याया हेतुत्वमुपगच्छतीत्याशंकायामाह अवि
द्यापीति अभ्युपायेन फलानभिसन्धानात्मकेनानुष्ठिता अविद्याप्युपकाराय मुक्त्यै ज्ञायते अन्यायतः फलाभिसन्धानेन सानु

[ना] [पापैः]
प्रक्षालयामीति भवान्वृथात्मानं तु मन्यते विहिताकरणोद्भूतैः किंनु विदह्यसे २१ अविद्या
प्युपकाराय विषवज्जायते नृणाम् अनुष्ठिताभ्युपायेन त्वपायायान्यतो हि सा २२ तस्मात्त्व
मञ्जलञ्जरुधर्मविधिव्यवहारसंग्रहे मा जन्म विफलं तेऽस्तु असंप्राप्य तु लौकिकं २३ कथितं
च गृहेऽहं सा अतः को मे पितरः संप्रदास्यति भार्यां तथा दरिद्राय दक्षो दारसंग्रहः २४

ष्ठिता चेद्बन्धायेति प्रकृतमुक्तं प्राक् पंचरात्रादौ नैरन्तर्यभंगदत्वनभिसन्धिनैरित्यादि तत्र दृष्टान्तः विषवदिति यथा विषमु
पायेनोपभुक्तं रोगादिनाशाय तेऽनुपायेनानुष्ठितं दहति तथा कर्मणा देहनाशेन हेतुमत्स्वरूपायेकल्प्यते नैव कर्मैक
पृथक् तथा चोक्तं ज्ञानकर्मसमायोगात्परं प्राप्नोति पूरुषः पृथग्भावान्न सिद्ध्यते उभे तस्मात्समाश्रयेदिति तथा ज्ञानं
प्रधानेन तु कर्महीनं कर्मप्रधानेन तु बुद्धिहीनं तस्मादुभाभ्यां तु भवेत्प्रसिद्धिर्नह्येकपक्षो विहगः प्रयातीति २२ उक्तमुपसंहर
ति तस्मादिति लौकिकं पंचरात्रमोचनादिकमसंप्राप्य तु मोक्ष्य २३ मेम संवृद्धस्य नितः स्वस्य वृद्धक्षरोदारसंग्रह इति २४॥

पतनेश्चाहान्नुष्ठानस्य श्राभावात् नरकगमनंभावि भवतस्त्वतथैवायोगति निरयः भविष्यी नोस्माकं वचोनाभिनं
दसीत्युभयभ्रंशकं त्वेष्ठ ऋज्ञाननिष्ठामाभवेत्यर्थः २५ वातादू तावातेनाहृतानाशिताः २९ श्रादितोष्टापिकः श्रा

पितरऊचुः अस्माकं पतनेवत्स भवतश्चाप्ययोगतिः नूनंभाविभविष्रीचनाभिनन्दसिनो
वचः २५ मार्कण्डेयउवाच इत्युक्त्वापितरस्तस्य पश्यतोमुनिसत्तम बभूवुःसहसादृश्या
दीपावातादूतादूव २९ इतिश्रीमार्कण्डेयपुराणेरौच्येमन्वन्तरेपितृउपदेशोनामद्वितीयो
ध्यायः ९८ मार्कण्डेयउवाच सतेनपितृवाक्येनभृशमुद्विग्नमानसः कन्याभिलाषीवि
प्रर्षिःपरिवभ्राममेदिनीं १ कन्यामलभमानोसौपितृवाक्याग्निदीपितः चिंतामवापमहू
तीमतीवोद्विग्नमानसः २ किंकरोमिक्वगच्छामिकथंमेदारसंग्रहः क्षिप्रंभवेन्मत्पितॄणां
ममाभ्युदयकारकः ३ इतिचिंतयतस्तस्यमतिर्जातामहात्मनः तपसाराधयिष्यामिब्रह्मा
णंकमलोद्भवं ४ ततोवर्षशतंदिव्यंतपस्तेपेसवेधसः आराधनायसततंदापरंनियमसं
स्थितः ५ दिदृक्षुःसचिरंकालंमहर्षिःकमलोद्भवं तथाचचारविपुलंतपःपरमदारुणं
६ ॥

ततमः १२ मत्पितॄणांममचाभ्युदयस्यकारकोहेतुः १४ वेधसोब्रह्मणः ५ परमदारुणमितितिश्रीतेश्राकण्ठमग्नः

[illegible] भक्तिकारकसायक ६ ॥

325

स्वमात्मानं ७ गतिं परायणं ८ क्रियाः कर्माणि कृता संप्रदायेन प्रतिष्ठाप्य ९ सिद्धिं मुक्तिं १० अभिध्याय संकल्प्य पितामहाः पित
रः १२ महर्षिः रुचिः प्रवक्ताजन्मयस्य विविक्ते शुद्धे पवित्रे च पुलिने तटे पितृतर्पणं आह १३ आहृतः सम्बद्धः प्रयतः स्नातः भ

ततः स्वं दर्शयामास ब्रह्मा लोकपितामहः उवाच तं प्रसन्नोस्मीत्युच्यतामभिवांछितं ७ ततोसौ
प्रणिपत्याह ब्रह्माणं जगतो गतिं पितॄणां वचनात्तेन यत्कर्तुमभिवाञ्छितं ८ ब्रह्मा चाह रु
चिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवांछितं प्रजापतिस्त्वं भविता स्रष्टव्या भवता प्रजाः ९ सृष्ट्वा प्रजाः सु
तान्विप्र सम्प्रत्याद्य क्रियास्तथा कृत्वा कृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि १० सत्वं यथोक्तं
पितृभिः कुरु दारपरिग्रहं कामं चेदमभिध्याय क्रियतां पितृपूजनम् ११ त एव तुष्टाः पितरः
प्रदास्यंति तवेप्सितान् पत्नीसुतांश्च संतुष्टाः किं न दद्युः पितामहाः १२ मार्कंडेय उवाच इत्य
षिर्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोव्यक्तजन्मनः नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणं १३ तुष्टाव च
पितॄन्विप्रः स्तवैरेभिस्तथादृतः एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मकन्धरः १४ रुचिरुवाच
नमस्येहं पितॄन्भक्त्या ये वसंत्यधिदेवताः देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये श्राद्धेषु स्वधोत्तरैः १५

त्यानम्रात्मामनः कन्धरा ग्रीवा यस्य १४ अधिदेवता अधिष्ठातृदेवता देवानामपि पूज्यत्वाद्देवपितरः स्वधामन्त्रमुत्तरं येषां तैः ईश्वैस्त

नमस्तशाद्यात्मत्वावृत॰ मनोमयैः मानसिकैर्द्रव्यैः १६ उपहारैः भोज्यभक्ष्यप्रमुखैर्दिव्यैर्द्रव्यैः १७ तन्मयत्वेन तदात्मकत्वेन ऋ-
द्धिं विभूतिं सम्पत्तिं आत्यंतिकीमनश्वरां परामुत्तमां १८ अभीष्टान्प्रियान्लोकान्स्वर्गादीन्पुष्टिं च प्रदातुं शीलं येषां तान् १९
प्राजापत्यं प्रजापतीनामाधिपत्यं तस्य प्रदायिनः २० अरण्यवासिभिर्वानप्रस्थैः वन्यैर्वनोद्भवैर्द्रव्यैः यतो निरुद्ध आहारो यैः

नमस्येहं पितॄन्स्वर्गे येतर्प्यन्ते महर्षिभिः श्राद्धैर्मनोमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः १६ नम-
स्येहं पितॄन्स्वर्गे सिद्धाः संतर्पयंति यान् श्राद्धेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः १७ नमस्येहं पि-
तॄन्भक्त्या येर्च्यन्ते गुह्यकैरपि तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिरृद्धिमात्यंतिकीं परां १८ नमस्येहं पितॄ-
न्मर्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा श्राद्धेषु श्रद्धयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः १९ नमस्येहं पितॄन्विप्रै-
रर्च्यन्ते भुवि ये सदा वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः २० नमस्येहं पितॄन्ये वै तर्प्य-
न्तेरण्यवासिभिः वन्यैः श्राद्धैर्यताहारैस्तपोनिर्धूतकिल्बिषैः २१ नमस्येहं पितॄन्विप्रैर्नैष्ठि-
कब्रह्मचारिभिः ये संयतात्मभिर्नित्यं संतर्प्यन्ते समाधिभिः २२ नमस्येहं पितॄन् श्राद्धै राजन्या-
स्तर्पयंति यान् कव्यैरशेषैर्विधिवल्लोकद्वयफलप्रदान् २३ ॥

तपसा निर्धूतं किल्बिषं पापं यैः २१ निष्ठा ब्रह्मणि स्थितिस्तस्या आगतं व्रतं पारयितुं शीलं येषां तैः संयतात्मभिर्निरुद्धमानसैः
समाधिभिरेकाग्र्यैस्तर्प्यन्ते २२ राजन्याः क्षत्रियाः लोकद्वयस्य फलमाधिपत्यं तत्प्रकर्षेण ददतीति तान् २३ ॥

स्वकर्मसु कृषिवाणिज्यादिष्वभिरतैः पुष्पादिभिरर्च्यन्ते २४ स्वशोभनः कालो विद्यते येषां ते २५ स्वधापितृन्नं तदाहारो येषां त
ताद्दंभादयो येः २६ रसातले पाताले २७ तत्रैव पाताले जलस्थवरा प्रधाना नागाः नदमेसर्पाः सविषाः २८ प्रतीक्ष्यं तु प्र०

नमस्येऽहं पितॄंश्चैव ये पैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा स्वकर्माभिरतैर्नित्यं पुष्पधूपान्नवारिभिः २४ नमस्येऽहं पि
तॄन्श्राद्धैर्ये शूद्रैरपि भक्तितः संतर्प्यन्ते जगत्यत्र नाम्ना ख्याताः स्वकालिनः २५ नमस्येऽहं पितॄञ्श्राद्धैः
पाताले महासुरैः संतर्प्यन्ते स्वधाहारा स्यदंभमदैः सदा २६ नमस्येऽहं पितॄञ्श्राद्धैरर्च्यन्ते ये रसात
ले भोगैरशेषैर्विविधैर्नागैः कामानभीप्सुभिः २७ नमस्येऽहं पितॄञ्श्राद्धैः सर्पैः संतर्पितान्सदा
तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसंपत्समन्वितैः २८ पितॄन्नमस्ये निवसन्ति साक्षाद्ये देवलोके च तथान्तरि
क्षे महीतले ये च सुरादिपूज्यास्ते मे प्रतीक्ष्यं तु मयोपनीतम् २९ पितॄन्नमस्ये परमात्मभूता ये वै
विमाने निवसन्त्यमूर्ताः यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभिर्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ३०

यनीतमुपहृतं २९ पितृगणगणाः समस्ते चामूर्ता गणाश्च ये मूर्ताश्च तद्विधाः तत्रामूर्ते योगविभ्रष्टानि विशेषब्रह्मा
प्राप्ताः सविशेषब्रह्मस्थिता योगिपर्वविरता संभवास्सनातनाद्यजापतीनां लोकान्प्राप्ताब्रह्मणस्सह तद्दिनान्ते मुक्ति
मलब्ध्वा जलवादिनो भूत्वा जाता स्तेतो मुच्यन्ते ते च कामरूपो वैराजाश्रग्निष्वात्ता बर्हिषद इत्थं विधं सर्वात्मकतया राजमानत्वा

मा॰
पु॰ टी॰

३२७

ह्विरात्मस्यापत्यानि पंचमभूमिकास्थितयोपि परमात्मसामीप्यस्थितयो देवानामपि पूज्याः योगीश्वरोपासिताश्चन्द्रे शाप
हूस्ययं ज्ञानकर्मानुष्ठानेन मोक्षभाजं स्वात्मानं स्वभक्तं च कुर्वंति ज्ञानतारतम्येन तेषु भूमिकामध्यात् तदारंभवयोरग्निष्वात्ताव
र्हिषदस्य अग्निनापरमात्मना सह ग्रासाः स्वीकृताः समीपवर्तित्वात् केवलकर्मणैव प्राप्यावर्हिषदः स्वमूर्ता व्यतिरिक्तविप्रः
पितृगणा इत्यादि परात्ममूर्ता इत्यादि ३० मूर्तगणस्य द्वितीयस्य प्रकारचातुर्विध्यं सुकालिनआंगिरसाः सुस्वधाः सोमपा
चतुर्षु युगेषु चतुर्वर्णानां क्रमेणैते भावनीयाः तत्र प्रथमे शोभनः शुद्धधर्मनिष्ठया सदैव कालो विद्यते येषां दिवमनीत्या
पितृलोकगामिनो वस्तुतो मूर्ता एवेति आंगिरसाश्च अंगिरसः प्रजापतेः पुत्रा अग्नीषोमसामरस्यात्मका मातृ ए
पितॄन्नमस्ये दिवि ये च मूर्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येनभिसंहितेषु ३१ तृप्यन्तु तेस्मिन् पितरः समस्ता इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान्
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोधिकं वा सुतान् पशून् स्वानि बलं गृहाणि ३२ सोमस्य ये रश्मिषु येर्कबिम्बे शुक्ले
विमाने च सदा वसन्ति तृप्यन्तु तेस्मिन् पितरोन्नतोयैर्गन्धादिना पुष्टिमितो व्रजन्तु ३३ येषां हुतेग्नौ
हविषा च तृप्तिर्ये भुंजते विप्रशरीरसंस्थाः ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति तृप्यन्तु तेस्मिन् पितरोन्नतो
यैः ३४ ये खड्गमांसेन सुरैरभीष्टैः कृष्णैस्तिलैर्दिव्यमनोहरैश्च कालेन शाकेन महर्षिवर्यैः संप्री
प्रकाशवर्तिनो हविः प्राशस्त्यशुक्लत्वाद् णितास्ते मुदमत्र यान्तु ३५ कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टान्यतीव
विमलं ते वस्तुतो मूर्ता एव सुस्वधास्तु शोभनं स्वधाकारो येषां स्वधातृप्तिमन्तः कामदुघलोकस्याज्यपाः स्वपरपर्या
यतेषामाज्यहूयमानेन हविषा तृप्तिर्वर्तत इति एते च वस्तुतो मूर्ता एव चतुर्थः सोमपाख्यो गणश्च हिरण्यगर्भाख्याग्निप्रजा
पतयः पाकयज्ञनिष्ठया स्वर्लोकमेकत्वादुपदानेषु यष्टव्यात्र स्वात्मानुभवयुक्ताः स्वेच्छया मानसाख्ये लोके स्थिता वर्तन्ते का
म्यानां कर्मणां काम्यमानफलदायिनः कामशून्यानां निर्विशेषब्रह्मभावात्ममुक्तिदानसमर्थाश्चेत्याह दिवि येइत्यादिना श्लोकेन चत्वारोप्येते कर्मीस्तत्र दिव्यशरीरिणो देवानामपि

मासर्त्विति प्रमाणयुगमन्वंतरादिह्रासहति श्राद्धकालोपलक्षकः अष्टकास्विति अन्वष्टकानां तिसृणामुपलक्षकः ताश्चाष्ट
कान्वष्टकाः षट् वत्सरांतेऽति महालये श्रद्धदेयं तत्सवे पुत्रविवाहादौ नांदीमुखश्राद्धेन ३७ कुमुदेन्दुभासः शुक्लाः नवार्कव

दिने दिने ये प्रतिगृह्णते ऽर्चां मासांत पूज्या भुवि ये ऽष्टकासु ये वत्सरांते ऽभ्युदये च पूज्याः प्रयांतु ते मे
पितरोऽत्र तृप्तिं ३७ पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासो ये क्षत्रियाणां च नवार्कवर्णाः तथा विशां ये कन
कावदाता नीलीतिभाः शूद्रजनस्य ये वै ३८ तेऽस्मिन्समस्ता मम पुष्पगंधधूपान्नतोयादिनिवेदनेन
तथाग्निहोमेन च यांतु तृप्तिं सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ३९ ये देवपूर्वाण्यपतृप्तिहेतोरश्न
ंति कव्यानि शुभाहृतानि तृप्ताश्च ये भूतिसृजो भवंति तृप्यंतु तेऽस्मिन्प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ४०

र्णा रक्ताः कनकावदाताः पीताः नीलीनीलरंगद्रव्यं ३८ तेनानावर्णाः ३९ देवा विश्वेदेवाः पूर्वं प्रथमं पूज्या येषां तानि शुभे
न शुद्धमनसा हृतानि उपहृतानि भूतिसृज ऐश्वर्यदायिनः ४० ॥

आद्याजनकादेवानांज्ञानदातृत्वात्गुरवः देवाःपितृणांजनकाः तेन्योन्यंपितरः तथाचोक्तंमत्स्यपुराणे एतेतुपितरोदेवादेवाश्चपितरश्चवै अन्योन्यंपितरोह्येतेदेवाश्चपितरोदिवि एतेतुपितरोदेवादेवाश्चपितरश्चये पितापितामहश्चैवतथैव प्रपितामह इत्यादि अतएवदेवानांज्ञानदातृत्वादमरेशानांपूज्यागुरुत्वेनभावनीया इत्यर्थः ४१ अथैषांगणानाह अग्नि

रक्षांसिभूतान्यसुरांस्तथोग्रान्निर्णाशयन्त्वस्तुशिवंप्रजानाम् आ
द्याः सुराणाममरेशपूज्यास्तृप्यन्तुतेत्रप्रयतोस्मितेभ्यः ४१ अ
ग्निष्वात्तावर्हिषदआज्यपाः सोमपास्तथा व्रजन्तुतृप्तिंश्राद्धेस्मिन्पि
तरस्तर्पितामया ४२ अग्निष्वात्ताःपितृगणाःप्राचींरक्षन्तुमेदिशम्
तथावर्हिषदःपान्तुयाम्यांयेपितरःस्मृताः ४३ प्रतीचीमाज्यपा
स्तद्वदुदीचींसोमपास्तथा ४४ ॥

ष्वात्ता इत्यादिना एते मूर्तास्त्वाश्चत्वाः अग्निष्वग्निसाध्यास्विष्टिषु आत्ता अग्निना सह स्वदीता केवलं पित्र्यादीष्टिषु वर्हिषु सीदंतीति आज्यपाः हूयमानाग्निसंस्थाद्धविष्पायिनः सोमानित्यंकर्मतंपिवंतीति नित्यकर्माधिष्ठातार इति ४२ प्राचींदिशां येश्रितास्तेतस्याःपान्तु याम्यांदक्षिणस्याम् ४३ ४४ ॥

राक्षसादिभ्यश्च रक्षन्तु तेषां पितृगणानामधिपो राजा ४४ अमूर्त्तानां च यो गणो पितृगणानां विश्वाप्यायिता सर्वेषां वा पंचगणा विश्वे
विश्वभुगाराध्य इत्यादिना श्लोकपंचकेनोक्ताः पूर्वोक्तैः सप्तभिरष्टात्रिंशत्पितृगणा उक्ताः पितृणां ये विश्वादयो नव गणास्ते स

रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ४५ विश्वो वि
श्वभुगाराध्यो धर्मो धन्यः सनातनः भूतिकृद्भूतिदो भूतिः पितृणां ये गणा नव ४६ कल्याणः
कल्यताकर्ता कल्यः कल्यतराश्रयः कल्यताहेतुरनघः षडिमे ते गणाः स्मृताः ४७ वरो वरेण्यो व
रदः पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा विश्वपाता तथा धाता सप्तैवेते तथा गणाः ४८ महान्महात्मा महि
तो महिमावान्महाबलः गणाः पंच तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ४९ सुखदो धनदश्चान्यो
धर्मदोन्यश्च भूतिदः पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ५० ॥

दैवतः पांत्विति शेषः ४६ ये कल्याणादयः षड्गणाः स्मृतास्ते पांत्विति शेषः ४७ वरादयः सप्त पांत्विति तूत्तरेणाव्यवहिते
नान्वयः ४८ महदादयः पंच पांतु ४९ सुखदादयश्चत्वारः ५० ॥

मा॰ एवंमूर्त्तानांसर्वेषांपितृगणानांसंकलनेएकत्रिंशद्गणाः ५१ नवाधिकःशततमोध्यायः तेजसइच्छायामाह गग
पु॰ टी॰ नस्यव्याप्तेःकारकः १ समासाद्यसमंततआक्रम्य २ अमूर्तीनांकामरूपाणांवैभ्राजादीनांसमूर्तीनांकर्मोत्पन्नदिव्यशरीरा
३२९ णाममूर्तीनामेवसुकालादीनांएवंसप्तगणानांदीप्ततेजसांप्रकाशयुक्तानांब्रह्मात्मिकाभावनायुक्तत्वात् अतएव

एकत्रिंशत्पितृगणायैर्व्याप्तमखिलंजगत् तेमेनुतृप्तास्तुष्यंतुयच्छंतुचशुभांमतिं ५१
इतिश्रीमार्कंडेयपुराणेरौच्येमन्वंतरेपितृस्तवोनामनवतीयोध्यायः ९४ मार्कंडेयउवाच
एवंतुस्तुवतस्तस्यतेजसोराशिरुच्छ्रितः प्रादुर्बभूवसहसागगनव्याप्तिकारकः १ तद्दृष्ट्वा
सुमहत्तेजःसमासाद्यस्थितंजगत् जानुभ्यामवनींगत्वारुचिःस्तोत्रमिदंजगौ २ रुचिरु
वाच अमूर्तीनांसमूर्तीनांपितृणांदीप्ततेजसां नमस्यामिसदातेषांध्यानिनांयोगचक्षुषां
इंद्रादीनांचनेतारोदक्षमाचयोस्तथा सप्तर्षीणांतथान्येषांतान्नमस्यामिकामदान् ४ ॥

ध्यानिनांयोगचक्षुषांकर्मणाः ज्ञानस्यसम्प्रणेतृत्वात् ३ विषयोपहारद्वारापालयितारोहृषीकाणांचपितरोदेवैर्न
नितत्वाद्देवानांपुत्राःपितृभिश्चक्लिष्टैःसदैकत्वदर्शित्वेनांविषयाणांवेदपितृत्वेनज्ञानकर्मोपदेष्टारोगुरवोदेवानाभाव
नीयास्तिष्ठंतिइत्यतोवासवादीनांदेवानांतत्संप्रदायेनमुनीनामन्येषांचनेतारः ३ एतेष्ववश्यमर्थः मारीचःकश्यपः ४

नेतॄणामन्येषामुपदेष्टॄणामपिमन्वादीनां ४ उपदेष्टॄणांप्रपन्नजनेषु नेतॄन् अर्णवेषुसमुद्रेषु ५ नक्षत्रादीनांचनेतॄन् ६ जनितॄन्
जनकान् अक्षय्यस्यस्तत्तमशाक्यस्य फलस्यभोगापवर्गात्मकस्यदातॄन् ७ नतेषांजनकेभ्योनमस्यामि प्रजापतेरिति चतुर्थ्यः

मन्वादीनांचनेतॄणांसूर्याचंद्रमसोस्तथा तान्नमस्याम्यहंसर्वान्पितॄनप्यर्णवेषुच ५
नक्षत्राणांग्रहाणांचवाय्वग्न्योर्नभसस्तथा द्यावापृथिव्योश्चतथानमस्यामिकृतांजलिः ६
देवर्षीणांजनितॄंश्चसर्वलोकनमस्कृतान् अक्षय्यस्यसदादातॄन्नमस्येहंकृतांजलिः ७ प्र-
जापतेःकश्यपायसोमायवरुणायच योगेश्वरेभ्यश्चसदानमस्यामिकृतांजलिः ८ नमो
गणेभ्यःसप्तभ्यस्तथालोकेषुसप्तसु स्वयंभुवेनमस्यामिब्रह्मणेयोगचक्षुषे ९

षष्ठी योगेश्वरेभ्यः सनकादिभ्यः ८ सप्तभ्योगणेभ्योवैराजादिभ्यः सप्तसुलोकेषुनेतृभ्यः पतेषाम्भ्यः सोमाख्यायावत्वात्सपि
भुवकपितृत्वात्स्वयंभुवेस्वेच्छयैवप्रादुर्भूताय ब्रह्मणेब्रह्मनिष्ठाय योगस्यचक्षुषेज्ञानकर्मणोर्द्रष्ट्रेपितामहायनमः ९ ॥

मा· पु·टी· १२९ २

सोमसंज्ञआधारः स्थानं येषां ते योगस्य कर्मणोत्तान स्वचमूर्त्तिं धारयंतीति तथा तेतेषाम पितृमदाधारभूतानां पितरं
मंत्रतपएवजगतांजनकं १० अग्निरूपात् अग्न्याधारत्वात् अशेषतः सर्वं विश्वं यतो येभ्यः सोमाग्न्याधारत्वादग्नीषोम
मयात्मकं जातमित्यर्थः ११ येतेत्रसि सोमादीनां सोमादयो मूर्तयो येषां अतस्तदात्मकत्वाज्जगन्मूर्त्तयः तदुत्तीर्णत्वाद्ब्र

सोमाधारान्पितृगणान्योगमूर्तिधरांस्तथा नमस्यामितथासोमंपितरंजगतामहं १० अ
ग्निरूपांस्तथैवान्यान्नमस्यामिपितॄनहम् अग्नीषोममयंविश्वंयतएतदशेषतः ११ येतुतेज
सियेचैवसोमसूर्याग्निमूर्तयः जगत्स्वरूपिणश्चैवतथाब्रह्मस्वरूपिणः १२ तेभ्योखिले
भ्योयोगिभ्यःपितृभ्योस्तुसदानमः नमोनमोनमस्तेस्तुप्रसीदंतुस्वधाभुजः १३ मार्कंडेय
उवाच एवंस्तुतास्ततस्तेनतेजसोमुनिसत्तम निश्चक्रमुस्तेपितरोभासयंतोदिशोदश १४
निवेदितंचयत्तेनपुष्पगन्धानुलेपनं तद्भूषितानथसतान्ददृशेपुरतःस्थितान् १५

त्स्वरूपिणश्च १२ भक्त्यातिशयद्योतकं पुनः पुनर्नमनं १३ तेन रुचिना तेजसः सकाशात्स्वेच्छामूर्तिधारणेन निश्चक्र
मुः प्रादुर्बभूवुः भासयंतो द्योतयंतः १४ निवेदितमुपहृतं तेन रुचिः १५ ॥

रु·

329/2

पृथक्प्रत्येकंआदृतःसभावनः १६ १७ सांप्रतंवर्तमानेसर्गकर्तृत्वंप्रजादीनुत्पादयितुंआदिष्टं आज्ञप्तं धन्यांसभाग्यांदिव्यांस्व
र्गीसत्कुलोत्पन्नांच प्रजावतींसंतानिनीं १८ अत्रैवनयामेवसद्यस्तत्क्षणमेव अतिशयेनमनोरमा मनोहरा भवतःसकाशात्

प्रणिपत्यपुनर्भक्त्यापुनरेवकृतांजलिः नमस्तुभ्यंनमस्तुभ्यमित्याहपृथगादृतः १६ ततःप्र
सन्नाःपितरस्तमूचुर्मुनिसत्तमं वरंवृणीष्वेतिसतानुवाचानतकन्धरः १७ रुचिरुवाच सांप्र
तंसर्गकर्तृत्वमादिष्टंब्रह्मणामम सोहंपत्नीमभीप्सामिधन्यांदिव्यांप्रजावतीं १८ पितरऊ
चुः अत्रैवसद्यःपत्नीतेभवत्वतिमनोरमा तस्यांचपुत्रोभविताभवतोमुनिसत्तमः १९ मन्वंतरा
धिपोधीमांस्त्वन्नाम्नैवोपलक्षितः रुचेरौच्यइतिख्यातिंप्रयास्यतिजगत्त्रये २० तस्यापिब
हवःपुत्रामहाबलपराक्रमाः भविष्यंतिमहात्मानःपृथिवीपरिपालकाः २१ त्वंचप्रजाप
तिर्भूत्वाप्रजाःसृष्ट्वाचतुर्विधाः क्षीणाधिकारोधर्मज्ञततःसिद्धिमवाप्स्यसि २२

न. १९ रुचेरुत्पन्नोरौच्यःख्यातिंप्रथां २०. २१ चतुर्विधाजरायुजादयः क्षीणःसमाप्तोधिकारोयस्य सिद्धिंमुक्तिं २२

मा॰
पु॰री॰
३३॰

एवमध्यायद्वयेन यन्नाभिहितस्यैकस्यैव स्तोत्रस्य महाभाग्यमाह स्तोत्रेणेति अस्मं निर्विशेषं ज्ञानं दास्याम इति शे
षः २३ स्तव्याः स्तोतुमर्हा वयं २४ द्विजाग्र्याणां पंक्तिपावनानां २५ सन्निधाने सन्निकर्षे पुरः पुरतः कृते अक्षयं संपूर्ण
फलं २६ अश्रोत्रियं पंक्तिपावनब्राह्मणशून्यं उपहतं काकादिनाक्रान्तं अन्यायेनाधर्मेणोपात्तेनार्जितेन वित्तेन कृतं अ

स्तोत्रेणानेन च नरो यो ऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः तस्य तुष्टा वयं भोगानात्मज्ञानमनुत्त
मं २३ शरीरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिकं तथा वाञ्छितः सततं स्तव्याः स्तोत्रेणानेन भक्ति
तः २४ श्राद्धे च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवं पठिष्यति द्विजाग्र्याणां भुञ्जतां पुरतः स्थि
तः २५ स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने पुरः कृते अस्माभिरक्षयं श्राद्धं तद्भविष्यत्यसंशयं
यद्यप्यश्रोत्रियं श्राद्धं यद्यप्युपहतं भवेत् अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा २७ अश्रा
द्धार्हैरुपहृतैरुपहारैस्तथा कृतम् अकालेप्यथवादेशे विधिहीनमथापि वा २८ यैर्न
रैः पठ्यते श्राद्धे स्तोत्रमस्मत्सुखावहं अस्माकं जायते तृप्तिस्तत्र द्वादशवार्षिकी ३०

न्यथा रागद्वेषादिना यत्कृतं एतेस्मो त्रैवैचेरणात्पठनात् २८ अश्राद्धार्हैः श्राद्धानुपयोग्यैर्निषिद्धैर्द्रव्यैः उपहृतैरुच्छिष्टैः
अकाले दर्शादिव्यतिरिक्ते काले अदेशे परकीयादिदेशे कृतं श्राद्धं एतत्स्तोत्रोदीरणादस्माकं तृप्तिर्भविष्यतीति पूर्वेणा

नराः २९ अस्माकं सुखावहं तृप्तिकारित्वं ३०

३३॰

द्विगुणत्वान् चतुर्विंशतिसंवत्सरान् ३१ ३२ विकलेऽङ्गहीनेऽर्पितेऽनुष्ठितेऽनुष्ठिते हे रुचे ३३ पुरुषैः पठितं पंचदशा
ब्दिकीं तृप्तिं प्रयच्छति ३४ लिखितं पुस्तके नित्यदा सद्वेकैतं तत्र गृहे ३५ पुष्टिः प्रीणनात् तस्या हेतुके निमित्ते ३६ आदितो दशा

हेमंते द्वादशाब्दानि तृप्तिमेतत्प्रयच्छति शिशिरे द्विगुणाब्दांश्च तृप्तिं स्तोत्रमिदं शुभं ३१ वसंते
षोडश प्रासमास्तृप्तये श्राद्धकर्मणि ग्रीष्मे च षोडशैवैतत्पठितं तृप्तिकारकम् ३२ विकलेऽपि कृ
ते श्राद्धे स्तोत्रेणानेन साधिते वर्षासु तृप्तिरस्माकमक्षया जायते रुचे ३३ शरत्कालेऽपि पठितं
श्राद्धकाले प्रयच्छति अस्माकमेतत्पुरुषैस्तृप्तिं पंचदशाब्दिकीं ३४ यस्मिन्गृहे च लिखित
मेतत्तिष्ठति नित्यदा सन्निधानं कृते श्राद्धे तत्रास्माकं भविष्यति ३५ तस्मादेतत्त्वया श्रा
द्धे विप्राणां भुञ्जतां पुरः श्रावणीयं महाभाग अस्माकं पुष्टिहेतुकम् ३६ इति श्रीमा
र्कंडेयपुराणे रौच्ये मन्वंतरे पितृस्तवप्रदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ९९ मार्कंडेय उवाच ततः
स्तस्मान्नदीमध्यात्समुत्तस्थौ मनोरमा प्रम्लोचा नाम तन्वंगी तत्समीपे वराप्सराः १ सा सो
वाच महात्मानं रुचिं सुमधुराक्षरं प्रश्रयावनता सुभ्रूः प्रम्लोचा वै वराप्सराः २ अतीव रूपि
णी कन्या मत्सुता तपतां वर जाता वरुणपुत्रेण महात्मना ३
वरः १ सुमधुराक्षरमिति क्रियाविशेषणं प्रश्रयो विनयः २ तपतामैश्वर्यवतां वरोत्तम ३ ॥

मा॰ ४ सुन्दरत्वात्प्रशस्तवपुर्युक्तां उज्जहार उद्धार ५ समानाय्यनिमंत्र्यमहामुनीन्वसिष्ठकश्यपपनाभदादीन् ६ तस्यांमाः

पु॰टी॰ लिन्यांतस्यरुचेः ७ पूर्वंकथिताअभिहिताः ८ त्रयोदशमन्वंतरस्यफलाभिधानमुपसंहरति धर्मवृद्धिरिति असन्दिग्ध

३३१

तांगृहाणमहाभागतांभार्यार्थेवरवर्णिनी मनुर्महामतिस्तस्यांसमुत्पत्स्यतितेसुतः ४ मार्कंडेयउ॰ तथेतितेनसाप्युक्तातस्मात्तोयाद्वपुष्मंती उज्जहारततःकंन्यांमालिनीनाममनामतः तयाश्चपुलिनेतस्मिन्सरुचिर्मुनिसत्तमः जग्राहपाणिंविधिवत्समानाय्यमहामुनीन् ६ तस्यांतस्यसुतोजज्ञेमहावीर्योमहामतिः रौच्योभवत्पितुर्नाम्नाख्यातोत्रवसुधातले ७ तस्यमन्वंतरेदेवास्तथासप्तर्षयश्चये तेनयाश्चरूपाश्चैवतेसम्यक्कथितास्तव ८ धर्मवृद्धिस्तथारोग्यंधनधान्यसुतोद्भवः नृणांभवत्यसंदिग्धमस्मिन्मन्वंतरेश्रुते ९ पितृस्तवंतथाश्रुत्वापितॄणांचतथागणान् सर्वान्कामानवाप्नोतितत्प्रसादान्महामुने १० इतिश्रीमार्कंडेयपुराणेमन्वंतराधियानेरौच्योत्पत्तिर्नामपंचमोध्यायः ११ रौच्यमन्वंतरंत्रयोदशं

समाप्तम् ॥

निःसंशयंअस्मिन्मन्वंतरेरौच्ये ९ तत्रापिपितृस्तवस्यमहिमानमाह पितृस्तवमिति तत्प्रसादात् तेषांपितृगणानांप्रसत्त्या १०

[illegible] तमोध्यायः ॥

३३१

अथचतुर्दशंमन्वंतरंवक्तुमुपक्रमतेअतःपरंविति रौच्यादनंतरं भूतेरुपत्तंभौत्यस्तस्यसर्गादित्वाद्यम् १ तस्यातिकोप
नत्वमाह चंडःशापप्रदइति चंडोत्यंतकोपनः अल्पेप्यपरासे अपराधेअसौम्यवाक्निष्ठुरवाक्यः २ मातरिश्वावायुः पर्जन्यो
मेघः अतिकर्दमंजम्बालबाहुल्यं ३ कोपनस्यकोपनस्यप्रतितेजसः शापादिप्रदानेपिअक्षीणतपसः ४ इत्तवोपसं

मार्कण्डेयउवाच अतःपरंतुभौत्यस्यसमुत्पत्तिंनिशामय देवान्हर्षीस्तथाभूपांस्तथैवस
पाधिपान् १ बभूवांगिरसःशिष्योभूतिर्नामातिकोपनः चंडःशापप्रदोल्पेप्यपराधिनिरागस्य
सौम्यवाक् २ तस्याश्रमेमातरिश्वानवत्रावातिनिष्ठुरम् नातितापंरविश्चक्रेपर्जन्योनातिक
र्दमम् ३ नातिशीतेचशीतांशुःपरिपूर्णोपिरश्मिभिः चकारभीत्यावैतस्यकोपनस्यातिते
जसः ४ ऋतवश्चक्रमंहित्वाहृष्टेवाश्रमजन्मसु तस्यपुष्पफलंचक्रुराज्ञयासार्वकालिकं
५ वहंत्यपश्चच्छंदेनतस्याश्रमसमीपगाः कमंडलुगताश्चैवतस्यभीतामहात्मनः ६ नातिक्ले
शसहोविप्रःसोभवद्भृशकोपनः अपुत्रश्चमहाभागःसतपस्यकरोन्मनः ७ पुत्रकामोम
हातेजाःशीतवातातपाहतः तपस्यामीतिविचिंत्याथतपस्येवमनोदधे ८ ॥

तादयःक्रमंहित्वापुष्पकमेणैव तस्याभूतेराज्ञयासर्वेषुकालेषुभव ५ तस्यछंदेनवशात्वेनगंगाः तस्यमुनेःकमंडलुगताः
स्वयमेवकमंडलौस्थिताः ६ अतिक्लेशासहोत्यमर्षणः पुत्रार्थमनस्तपस्यकरोत् ७ शीतादिभिराहतःपीडितस्तस्यापि

मा॰ तस्मात्तितेनत्तिस्त्याशयेनदेवाग्रपितच्छंदवर्तिनोभवतित्याह तस्येंदुरिति ९ इन्दुः शीतोष्णादिभिः अनिर्वर्त्यीसाधुपि
पु॰टी॰ त्वायनवाप्येत्यर्थः संन्यवर्तत विरेमे १० क्रियासत्रग्निसेवादिषु ११ अत्तुइतमंग्रत्यतातुच्छंविनीतंसविनयंसदोद्युक्तंउ
३३२ द्यमवंतं १२ देशगते आहूतोनिमंत्रितः १३ प्रतिजागरणं सावहिततयावर्तते अमत्तेनप्रमादहीनेनशमंशांति १४

तस्येन्दुर्नीतिशीतायनातितापापभास्करः सभवन्मातरिश्वा च ववौ नाति महामुनेः ९ आ
पीड्यमानो हृद्देशसंभूतिर्मुनिसत्तमः अनिर्वत्योभिलाषं तेतत्पयः सन्न्यवर्तत १० तस्य भ्राता
त्ववर्तैभ्यसे तत्र ने निमंत्रितः क्रियाहशांतिनामानं शिष्यमाह महामति ११ प्रशांतमत्त
इतमं विनीतं गुरुकर्माणि सदोद्युक्तं शुभाचारं संदान्तं मुनिसत्तम १२ भूतिरुवाच अहंयास्ये
गतिष्यामि भ्रातः शांते सर्वेषः तेनाहूतस्त्वया चेदं यत्कर्तव्यं शृणुष्व तत् १३ प्रतिजागर
णं वह्नेस्त्वया कार्यं ममाश्रमे तथा तथा यो अमत्तेन यथाग्निर्नेशमं व्रजेत् १४ इत्याज्ञाप्य तथे
त्युक्तो गुरुः शिष्येण शांतिना जगाम यज्ञं तं भ्रातरा हूतः सन्न्वीयसा १५ स च शांतिर्वना
यावत्समित्पुष्पफलादिकं उपानयति हुत्यर्थं गुरोस्तस्य महात्मनः १६ अन्यव्याकृततेक
मे गुरुभक्तिवशानुगः प्रशांतस्तावदनलो योसौ भूतिपरिग्रहः १७

यवीयसा कनिष्ठेन १५ यावदुपानयति तावदनलः शांतः शांत इति द्वयोरन्वयः हुत्यर्थं आजीवार्थं गुरोर्भर्त्सनानां जीविकार्थं
मितिलक्षते १६ परिग्रहः सेवनीयः १७ ॥

332

३३२

१८ इदन्तिषापेनज्वलयति पाकं तदेभविताभविष्यति अनिपन्नकं तातव्यं अद्यवर्तमानएव सत्कृतं सुष्टुकृतं १९ पिल्पं अग्नि
वेदी अविषसेसोऽहम शोकेविषमेव्यसनेशापेन सन्नियोक्ष्यति २० अन्यमग्निमपास्तयथोद्दीपितं अग्नेःस्थानेवेधाकराम
लकवत्सर्वस्यभूमादेशस्तेरष्टकदृष्टा २१ निमित्तहेतुगुरोः पापमयाकृतेगुर्वाज्ञाया अप्रतिपालनरूप २२ अथवापावक

तं दृष्ट्वा सोऽनले शान्ते प्रशान्ति रत्नेतडः रवितः भीतस्त्रभृतेर्वक्रं यथा चिन्तामापपरामतिः १८
किं करोमि कथं चात्र दत्तस्त्यागमनं गुरोः मयाद्य प्रतिपत्तव्यं किं कृतं सत्कृतं भवेत् १९ प्र
प्रशान्तात्रिमिमं पिष्ट्या यदि पश्यति मे गुरुः ततो मामविषसेहृद्यसने सन्नियोक्ष्यति २०
यद्यन्यमग्निमत्राहमग्निस्थाने करोमि तत् सर्वप्रत्यक्षदृग्भस्मसोऽवश्यं मां करिष्यति २१
सोऽहं पापो गुरोरस्य निमित्तं कोपशापयोः तथास्मानेनशोचामि यथा पापे कृते गुरोः २२
दृष्ट्वा प्रशान्तमनलं नूनं शापमवाप्स्यसि मां गुरुः अथवा पावकः क्रुद्धस्तथा वीर्योऽपि संहितः २३
यस्य प्रभावाद्दिग्भ्यन्तो देवाः क्लिष्टातिशासने कृतागसं सपापं मामाकयानात्थधर्षयिष्यति २४
मार्कण्डेय उ० एवं विचिन्त्य सोऽभीतस्तस्मान्मत्तगुरोः यथोमतिमनाप्य ऋषेः शरणं जा

इवसक्रुद्धः तथावीर्योऽग्निवदतितेजस्वी २३ तदेवाह यस्येति विभ्यंतोभीतिमंतः शासनेआज्ञायां तत्रमादृशंकाकथे
स्याद् कृतागसमितिविहिताऽपराधं केयायुक्त्याशापरूपमानाथर्षयिष्यति निनाशयिष्यति २४ जातवेदसं वह्निं २५ समा
धेःसमाधिषः यतमानसो निरुद्धचित्तः एकचित्तएकाग्रः न्यस्तेजानुकीयेन २९

तदेवाग्निस्तोत्रं परापररूपतया सर्वावभासकचित्प्रकाशेनोंकारवाच्येन स्थितं पंचाग्निविद्यादिश्रुतं प्रस्तौति ओं नम इति मंत्रयास्थितं कार्यकारणोपाधिकयोर्जीवेश्वरयोर्वाच्यवाचकात्मकयोरुपाधिविलयेनाख्य एव बोधसच्चिदानंदघनात्माग्नौ हूयमानं हविर्विश्वसविलापनाख्यं इति सामान्येनोक्तं विशेषतः स्तौति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंतानां चतुर्विधानां भूतग्रामाणां साधनाय चतुर्विधान्नपाचकतया सर्वासु ज्ञानक्रियात्मकासु दृष्टिषु वैश्वानररूपेण विषयव्रातभोक्तृत्वेन स्थिताय सर्वकारकतया स्थितस्यापि स्वतंत्रकर्तृतया स्थितायेत्यर्थः तथा च गीतासु अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति अत एव महात्मने महान्विश्वव्यापी आत्मा यत्नवृत्तिबुद्धिस्वभावदेहत्रितयात्मना तद्व्यापकब्रह्मात्मतयावस्थितो यस्तस्मै तमेव समष्टितया पंचाग्निरूपेणास्थितमाह एकेत्यादि पुरुषो लोकः अग्निः सूर्यो दिवः क्रतुस्पतिरपां रेतो जिन्वते इत्यादिश्रुतेः

शान्तिरुवाच ओं नमः सर्वभूतानां साधनाय महात्मने
एकद्विपंचधिष्ण्याय राजसूयेयज्ञात्मने २७

स एव पर्जन्यरूपेण द्विविधः प्रस्रवणरूपेणावस्थितः द्विशब्दः साहचर्यात् त्रिरूपोपि वायुर्वा गौतमाग्निरिति स्तुतात्मतयावस्थितः सर्वत्र प्राणापानोर्ध्वाधोगतिप्रदत्वात्परात्मतयैवस्थितः तथा च श्रुतिः न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते स एव च रेतः सिक्त पुरुषोग्निर्बीजपाकसाधनात् वृत्तरूपोपि बीजस्य गर्भरूपतयास्थितस्य दशमासगर्भवृद्धिसाधनं स्त्रीरूपाग्निः पंचात्मकः तस्यैव चाधारतया भ्वादयः संस्थितो वेदितव्याः ।

यद्व्यापकधिष्ण्याय अथयदेतद्दहरं पुंडरीकंब्रह्मस्वरूपंपरायणंजीवेश्वरतयावस्थितः तस्यैवविभागाद्द्विरूपोजीवात्मातत्वति
विम्बंविदाभासः पंचरूपोगार्हपत्याहवनीयादित्रिविधः सभ्यश्चावसथ्यश्चेति पंचविधः एतेषांचवेद्यादयआधाराः राज
स्सूर्यमण्डलस्थआद्यरूपः ब्रह्माग्निरिति तत्रैवसमिद्धेतस्याभिषेकस्थानरूपआधारः पीठरूपश्चत्याधाराधेयात्मधात्मकोद्विविधः
सर्वात्माग्निस्तुतः २७ तथैवदेवानांजीवनसाधनतयावस्थितमाह नमः समस्तानांदेवानांवृत्तिदायजीवनप्रदायतेषामग्निमु
खानांजीवितत्वात् अतएवशोभनंसर्वजगत्तर्पणकारितेजोयस्य सुवर्चसंसर्ववस्तुसनातनविश्वभूतबीजरूपः बीजंमांसर्वभू
तानांविद्धिपार्थसनातनमितिस्मृतेः अतएवहोतुः अशेषाणांकार्यकारणात्मकानां अग्नीषोमयोनीनांजगतांस्थिति

नमःसमस्तदेवानांवृत्तिदायसुवर्चसे शुक्ररूपायजगतामशेषाणांस्थितिप्रदः २८ त्वंमु
खंसर्वदेवानांत्वयात्तंभगवन्हविः प्रीणयत्यखिलान्देवांस्त्वत्प्राणाःसर्वदेवताः २९ हुतं
हविस्त्वय्यखिलंमेघत्वमुपगच्छति ततस्तुजलरूपेणपरिणाममुपैतितत् ३० तेनाखि
लौषधीजन्मभवत्यनिलसारथे औषधीभिरशेषाभिः सुखंजीवंतिजंतवः ३१ ॥

प्रदस्त्वमेवेत्यर्थः २८ एतदेवाह त्वंमुखमिति हेभगवन्सर्वजगदाप्यायनपाकादिषुनिरतिशयैश्वर्ययुक्त त्वय्येवयाज्ञि
कैर्हूयमानंहविरात्तंगृहीतंभुक्तंवाअखिलान्देवान्प्रीणयतितर्पयति अतःसर्वेदेवास्त्वत्प्राणास्त्वज्जीवनाः २९ अग्नेरेवह
विषोन्नपाकात्परोपकारित्वमाह हुतमिति अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठतीतिस्मृतेर्मेघत्वंपर्जन्यात्मकत्वमुपै
ति ततस्मेघोनलपरिणामं ततोमेघरूपात्परिणाम[illegible]तरं ३० तेनमेघात्पतितेनवृष्टिजलेनभूमेरोषधीनांजन्महेअनिल
सारथे वायुरूपाय जीवानांजीवननिमित्तानांसुखहेतुत्वमाह सुखमिति ३१ ॥

श्री॰ एवमग्निसृष्टानांमोषधीनांयज्ञसाधनत्वंदेवादृष्टेनरारणामाहवितन्वतइति त्वयासृष्टास्त्वोषधीयाधारभूतास्तसतत
मा॰पु॰ वितन्वते विस्तृरांति देवादीनां सत्वरजस्तमः अग्न्यावद्भिस्तत्वभावान्देवादीनाप्यायंतेतर्पयंति इत्युत्तरेणसम्बन्धः ३२
टी॰ अतस्तेयज्ञान्नरादेवादयो वात्वत्तायाराएव अतएवसर्वस्यातितः प्रोक्तस्सयोनिःकारणसर्वमयस्त्वभोक्तभोगभोग्य
३३४ तयाप्यात्मापिदेवाधिभूतत्वेनचसर्वात्मकस्त्वमेव ३३ किंच विश्वस्यचराचरात्मकस्यतर्पणतवैवस्वाभाविकंरूपस्य

वितन्वतनेरायज्ञांस्त्वत्सृष्टास्त्वोषधीमता येतेर्देवांस्तणादैत्यांस्तद्दत्तांसियावक ३२
आप्यायतेचतेयज्ञास्तसाथाराहुताशन अतःसर्वस्ययोनिस्त्वंवह्निसर्वमयस्तथा ३३
वा॰ देवतादानवायक्षादैत्यागन्धर्वराक्षसाः मनुष्याःपशवोवृक्षामृगपक्षिसरीसृपाः ३४
आप्याय्यंतेत्वयासर्वेसंवर्ध्यंतेचपावक त्वत्तएवोद्भवयांतित्वय्यंतेचतथालयं ३५ अपः
सृजसिदेवत्वंत्वमत्सिपुनरेवताः पच्यमानास्त्वयाताश्चप्राणिनांपुष्टिकारणं ३६ ॥
देवेषुतेजोरूपेणकांत्यासिद्धेष्ववस्थितः विश्वरूपेणनागेषुवायुरूपःपतत्रिषु ३७ ॥

स्यादिकारकंचेत्याह देवतादयस्त्वयैवाप्याय्यंतेतर्प्यंतेसंवर्ध्यंतेस्याप्यंते उद्भवमुत्पत्तिंयांतिप्राप्नुवंति लयंचत्वय्येवां
तेप्रलयेप्राप्नुवंतीतिद्वयोनन्वयः ३४ ३५ तदेवपुनराह अपइति ताअपः अत्सिसंहरसि अपःशाह्वेनापः पुरुषवच
साभवंतिचराचररूपाजीवजातीः सृजसिताश्चतत्प्राणिनांवरांग्निरूपत्वेनस्थितस्त्वमत्सि अपदांश्चतत्पदानांतेच
द्विपदानांद्विपदांश्चचतुष्पदानामाहारास्तेषांचाग्निरूपत्वाज्जीर्णत्वं ताश्चत्वयैवातश्चाविताश्चवैयेववाच्यमानाप्राणि

तासामेवदेवादिषुसृष्टिमायातानांनानावर्णत्वमाह देवेष्वित्यादिना तेजोवभासः कांतिर्भास्वरतायया कमनीयोभवतिसि
द्धेषुमंत्रविद्यातपः कर्मादिनासंपन्नेषु नागेषुसर्पेषुविषरूपेणपतत्रिषुपक्षिषुवायुरूपेणपुष्टिमान्रूयेन निरालम्बेगगने
वायुवन्नेप्रोड्डयंते ३७ क्रोधोभित्वलनात्मातत्सहचरः कामोपिरिरंसाते पश्वादिषुमोहोज्ञानात्मा तरुषुचावष्टंभः प्रकांडेवाव
स्थानरूपः काठिन्यंघनत्वमस्पर्शास्थितोमहीस्थितः ३८ द्रवत्वंसरसत्वंजलवरूपी वेगात्मकः अनिलेवायौदेहेअग्नित्वेनभसिग
गनेआत्मास्वभावोव्यापित्वेनव्यवस्थितः ३९ अंतेर्हृद्गुहायांचरसिविहरसि विषयांश्चभजसि पालयन्नंतर्ज्यवत् अंतश्च
रसिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वमापोज्योतीरसोमृतमितिश्रुतेः यतोजीवरूपेणांतश्चरस्त्वोऽज्ञत्वा

मनुष्येषुभवान्क्रोधोरेमोदःपतिमृगादिषु अवष्टंभोसितरुषुकाठिन्यंत्वंमहीस्थितः ३८
जलेद्रवस्त्वंभगवन्नवरूपीतथानिले व्यापित्वेनतथैवाग्नेनभस्यात्माप्यवस्थितः ३९ त्वम
ग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिपालयन् त्वामेकमाहुः कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधंपुनः ४० त्वाम
ष्टकल्पयित्वायज्ञमाद्यमकल्पयन् त्वयासृष्टमिदंविश्वंवदंतिपरमर्षयः ४१

लयन्वर्तसेतस्त्वामेकंजीवात्मकमाहुः त्वामेवचत्रिविधंगार्हपत्यादिरूपतयात्रिप्रकारंकथयंतीत्यर्थः ४० त्वामष्टधाष्टमूर्तिंप्र
कारंभूर्लोकादिसप्तभुवनात्मकंतदधिष्ठानपुरुषात्मकंपुरुषयज्ञमकल्पयन् आद्यंसर्वजगत्कारणंसमस्मासन्नरिथयत्ति
सप्तसप्तमिथःकृताः देवायद्यज्ञंतन्वानाअबध्नन्पुरुषंपशुमितिपुरुषसूक्ते यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाइतिपुरुषस्ययज्ञतत्साधनरूप
तयास्थितस्ययज्ञनिर्वाहोभिहितः तेनैवचसर्वजगतामध्यात्माधिदेवाधिभूततयास्थितत्वाद्येनपरमात्मनापुरुषरूपेणय
ज्ञमधिष्ठातारमिष्ट्वाततस्तदात्मकंजगदग्निःसृजतीति ४१ ॥

सोनाहेतयोज्वालास्तत्तोनिष्क्र ५४

मा॰ पतदेवव्यतिरेकेणाहत्वामस्तेइति त्वमेवचकर्मफलहेतुरित्याह त्वम्भृमिति त्वांद्विजः पूजांकृत्वास्वकर्मभिर्विहिता

पु॰टी॰ कृतांगतिंप्रयातीत्युत्तरेणान्वयः ५२ स्वकर्माण्याह हव्यकव्याद्यैर्देवपितृयज्ञैः स्वधास्वाहाइतिमंत्राणामभ्युदी

३३५ रणादुच्चारणाद्गतिंपितृलोकसत्यलोकादिकंप्रयातीति किंचज्वरादिरोगहेतुः प्राणिनांत्वमेवेत्याह परिणामात्मेति

भुक्तपीतादेश्चकद्रव्यपरिणामस्वभावोवीर्यंयाम्यप्राणिनांरोगादिहेतवोभवंति यद्वा कामक्रोधकांतिकादिप्यादि

त्वाम्हुते द्विजगणस्सर्वेस्सयोनशेषे हुताशन त्वमंकृत्वा द्विजः पूजां स्वकर्मविहितां गतिं ५२
प्रयाति हव्यकव्याद्यैः स्वधास्वाहाभ्युदीरणात् परिणामात्मवीर्याद्धि प्राणिनाममरार्चि
त ५३ दहंति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हेमयः जातवेदस्तवैवैषा विश्वसृष्टिर्महाद्युते ५
त्वैवैववैदिकं कर्म सर्वभूतात्मकं जगत् नमस्तेनलपिंगाक्ष नमस्तेस्तु हुताशन ५५
पावकाद्य नमस्तेस्तु नमस्ते हव्यवाहन त्वमेव भुक्तपीतानां पावनाद्विश्वपावकः ५६ स
स्यानां पाककर्ता त्वं पोष्टा त्वं जगतस्तथा त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वं बीजं सस्यहेतुकं ५७

नाप्राणिनांपुष्टिहेतवस्त्वत्तएवभवंतीत्युत्तरेणान्वयः ५३ त्वमेवचजगद्दाहहेतुरित्याह त्वत्तोहेतयोज्वालानिष्क्र
म्यसर्वभूतानिदहंतिसर्वसंहारकत्वमुक्तं हेजातवेदः कर्मफलोत्पादक त्वैववसम्वत्पिनीयंविश्वसृष्टिः हेमहा
द्युतेमहाप्रकाश ५४ वेदोक्तंकर्मजगच्चत्वंसर्वमेवेत्याह त्वैववेति सर्वात्मकत्वाद्विभूतिपरिगणनेशक्तत्वात्केव
वलंप्रणाममेवकरोतिनमस्तइति हेअनलप्रविद्यमानेप्यलंविभूतिगणनेशक्तेत्वयास्मिन् पिंगाक्षः कपिलनेत्रः ५५

सस्यानांधान्यादीनांपोषणपुष्टिकृत् पुष्टिहेतवोमेघादयस्त्वमेव बीजंसस्यानां ५७॥

पावकपवित्रकारक स्वयंभुक्तपीतानांपावकः पावकत्वं ५६

पोषाय देहकर्मादीनां वर्धनाय तत्र कर्तृत्वयेत्वाभाद्वादशः कालोसि सर्वेषु इष्ट्यादिषु भूतेषु ज्योतिरंतर्गतः पाकादिहेतु दृष्टा अ
स्मा आदित्य सद्भावासद्भावाभ्यां लक्षितत्वादादित्यः सूर्यः विभाजनात् अर्जनस्थापनयाचनादिषु वसुः सामग्रीयस्य ४८ किंच सूर्यो
पलक्षणेन कालरूपस्त्वमेवेत्याह त्वमहस्पति हिरण्यं रेतोरेतः शुक्रं यस्य हिरण्यस्य हिरण्यगर्भस्योद्भवउत्पत्तिस्तस्य कारणं ४९
हिरण्यं हिरण्मयमण्डं तस्य गर्भः सांवत्सरं तद्धर्मेमनुना अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् तदण्डमभवद्धैमं सहस्रां

पोषाय सर्वभूतानां भूतभव्यभवो ह्यसि त्वं ज्योतिः सर्वभूतेषु त्वमादित्यो विभावसुः ४८ त्वमह
स्त्वं तथा रात्रिरूर्मे सन्ध्येन तथा भवान् हिरण्यरेतास्त्वं वके हिरण्योद्भवकारणम् ४९ हिरण्य
गर्भस्त्वं भवान् हिरण्यसदृशप्रभः त्वं मुहूर्तं त्वं क्षणस्त्वं त्रुटिस्त्वं तथा लवः ५० कलाकाष्ठा
निमेषादिरूपेणासि जगत्प्रभो त्वमेतदखिलं कालः परिणामात्मको भवान् ५१ या शिवाख्या भ
वतः काली कालनिष्ठाकरी प्रभो तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ५२ कराली
नाम या शक्तिः महाप्रलयकारणम् तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ५३

शुसममभमिति हिरण्येन मूलोपादानेन सदृशी प्रभा यस्य ब्रह्मादि हिरण्यवर्णः मुहूर्तादयः कालभागाः ५० कालस्य युगम
न्वंतरादिपरिणामः स्वभावो न तस्तदात्मके भवानेव ५१ कालस्य निष्ठामंतं करोतीति तया पापेभ्यो नरकफलेभ्यः ऐहिका
दिह भवात्त्रितापात्मकान्महाभयात् ५२ महाप्रलयस्य हि परोर्धावसानकालस्य सहिरण्यगर्भलयस्य कारणं ५३

मा पु
टी
२२९

लघिमा लघुत्वं गुणो लक्षणं स्वरूपं यस्याः ५४ करोति विदधाति कामम् अभीष्टं ५५ रोगदायिका रोगकर्त्री ५६ यतो यस्याः स्फुलिंगि
न्याः सकाशात् सकलाः उज्ज्वलाः संख्यातात्मका जीवा जायंते यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवंति सरूपाः तथाऽक्षरा
द्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायंते इति श्रुतेः ५७ शर्मदायिनी कल्याणकरी विश्वस्य रुचिः प्रीतिः दीप्तिश्च कान्त्याधायां विश्वरुचं ताः

मनोजवा च या जिह्वा लघिमागुणलक्षणा तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ५४
करोति कामं भूतेभ्यो या ते जिह्वा सुलोहिता तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ५५
सुधूम्रवर्णा या जिह्वा प्राणिनां रोगदायिका तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ५६ स्फु
लिंगिनी च या जिह्वा यतः सकलपुद्गलाः तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ५७ या ते
विश्वरुचिर्जिह्वा प्राणिनां शर्मदायिनी तया नः पाहि पापेभ्य ऐहिकाच्च महाभयात् ५८ पिंगा
क्षलोहितग्रीव कृष्णवर्ण हुताशन पाहि मां सर्वदोषेभ्यः संसारादुद्धरस्व माम् ५९ प्रसीद व
ह्नेः सप्तार्चिः कृशानो हव्यवाहन अग्निपावकशुक्रादिनामाष्टभिरुदीरितः ६०

सप्तार्चिर्हविराहुतिः सप्तनार्घा लेलायमाना इत्युच्यंते कालीकरालीचमनोजवाचसुलोहिता या सुधूम्रवर्णाः स्फुलिंगिनी
विश्वरुचि विश्वदेवी लेलायमाना इति सप्तजिह्वा इति श्रुतेः सुसप्तावर्केः धातिरूपाबोध्याः ५८ सर्वेभ्यो दोषेभ्यः पापेभ्यः इहशास्मि
न्नेव जन्मनि ५९ वक्ष्यादयः श्रुत्यन्ताः सप्ताभिधानानि अष्टमः पवमानः ६०

हेअग्नेसर्वभूतानामग्रेसृष्टारीसंभूतप्रादुर्भूतहिरण्यगर्भरूपेणसर्वेषांशरीरीप्रथमःसवैपुरुषउच्यते आदिकर्त्तासभूतानामितिश्रु
तेःप्रसीद इतिशब्दोक्ताभिर्नमस्याभिःस्तुतिभिर्मयाअभिष्टुतहेअव्ययअविनाशिन् ९१ अव्ययोविनाशीसमृद्धिमान् शर्णसंपद्युक्तदुःखेन
प्रकर्षेणसोढुंशक्यःपतोतितीव्रःतेजोबहुलत्वात् अतितीव्रःयद्यस्मात्भवानव्ययोभीमंभयानकंयथाभवेत्तथासमूर्त्तिकःक
ल्पांतात्रिमूर्त्तिमान् अशेषंसकारणकंलोकंचतुर्दशभुवनात्मकंहंतिविनाशयतिततस्तस्मादतिवीर्योभवतीत्यर्थः ९२ सत्वंजी

अग्नेऽग्रेसर्वभूतानांसंभूतविभावसो प्रसीदेतिनमस्याभिरभिष्टुतमयाव्यय ९१ त्वमव्ययोव
ह्निमयिंमहरूपःसमृद्धिमान्दुष्प्रसहोतितीव्रः यदव्ययोभीममशेषलोकंसमूर्त्तिकोहंतिततो
तिवीर्यः ९२ त्वमुत्तमंसत्वमशेषसत्वंहृत्पुंडरीकस्थमनंतवीर्यः त्वयाततंविश्वमिदंचराचरंहु
ताशनैकोबहुधात्वमत्र ९३ त्वमक्षयःसगिरिवावनस्पत्यानभःससोमार्कमसंगिवाखिले
महोदधेर्जठरगतश्चवाडवोभवान्विभूत्यापरयाकरेस्थितः ९४

वः उत्तममशेषसत्वेभ्यश्चाद्युत्तमत्वात् अशेषाणिसत्वानिजीवाःजीवोपलब्धिस्थानंहृत्पुंडरीकंचअशेषाणांवेद्यानांवीर्यंवेदनरू
पंवलंयस्मात् चिदाकाशेहृदिव्यापीतिस्मृतेः ततंव्याप्तंविश्वंचएकस्त्वंविंबरूपेणबहुधाचिदाभासेषुयेणप्रतिविम्बितजीवरू
पेणानेकः यद्वैकोभिमानीनामप्रथमजोग्निःभरतादयःसप्तविंशतिरन्यथोनेकतयास्थिताः अस्मिंल्लोके ९३ त्वमव्ययःपृथिवी
असंगिनकेनापिसक्तजितंशीलंयस्येतितमसोविशेषणम् अखिलंसमचक्रंजठरःकुक्षिःपरयोत्कृष्टयाविभूत्यैश्वर्येणअस्माकंकोस्थि

337

महाक्रतौमहायते अध्येयत्तेवषट्कृतानिमंत्रैर्मखिताति भूतयेभोगापवर्गाय ९५ इज्यसेइज्यसेफलार्थंस्वर्गादिप्राप्त्यर्थं वेदांगे
ष्वशिक्षादिषु प्रवगमयंतिजानंतिसर्वकालंप्रतिदिनम् ९६ यज्ञनैपरःतत्परःभूतेशोरुद्रःअर्यमापितृपतिःत्वांहव्यैःसंतोष्य
मिमतानिअभीप्सितानिफलान्यवाप्नुवंतिअनेनसर्वेषांत्रैलोक्यवर्तिनांवह्निवरिवस्यापरत्वंसूचितम् ९७ इहलोकेउपयातेन

इज्याशानस्त्वमितिसदाभिइज्यसेमहाक्रतौनियमपैर्महर्षिभिः अभिष्टुतः पिबसिचसोममध्वरे
वषट्कृतान्यपिचहवींषिभूतये ९५ त्वंविप्रैःसततमिहेज्यसेफलार्थंवेदांगेष्वथसकलेषुगीयसे
त्वम् त्वद्धेतोर्यजनपरायणाद्विजेन्द्रावेदांगान्यधिगमयंतिसर्वकालम् ९६ त्वांप्राप्यजनपरस्त
थैवविस्रब्धेतेशःपितृपतिरर्यमाजलेशाः सूर्येन्द्रूसकलसुरासुराश्चहव्यैःसंतोष्याभिमतफला
न्यवाप्नुवंति ९७ अर्चिर्भिःपरमभिहोपयातदुःखंसंस्पृष्टंतवजायतेसमस्तम् स्नानानांपरमम
तीवभस्मनायत्तस्मान्नित्यंमुनिभिरतीवमन्यतेतत्तम् ९८

अग्ने उत्तादिनाडइष्टंयत्तनवार्चिर्भिःसंस्पृष्टंसमस्तंसर्वंशुचिजायते नदेवार्चिःस्पृष्टंशोधकद्रव्यंभस्मातदेवमाह स्नानानामितिमंत्रभौ
मान्नेयवायव्यदिव्यवारुणमानसानांसप्तविधानांस्नानानांमध्येयद्भस्मनास्नानमाग्नेयाख्यंअतीवपरमसुत्कृष्टंमानितंमुनिभि
स्तदाग्नेयंभस्मनास्नानंतवसान्निध्यंअतीवशुद्धिहेतुर्मन्यंतेअववुध्यंतेमन्त्रअववोधनेयत्कृ ९८

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते प्रसीदेति शुचिः शुद्धं नामधेयं यस्य शुचिर्वाभिधानं विमलातिशयिताचदीप्तिर्यस्य वैद्युतो विद्युति भवः आप्यप
देन जाठरस्य उदरादीनां ग्रहणं हव्यमशनं यस्य ९९ तामिस्रेन च तैः प्रमाभ्निये ये तेषु एकशेषः हे देव प्रकाशरूप १०० आदितो द्वादशोत्त

प्रसीद वह्ने शुचिनामधेय प्रसीद वायो विमलातिदीप्ते प्रसीद मे पावक वैद्युताद्य प्रसीद हव्याश
न पाहि मां त्वम् ९९ यत्ते वह्ने शिवं रूपं ये च ते सप्त हेतयः तैः पाहि नः स्तुतो देव पिता पुत्रमिवौरसं
१०० इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भौत्यमन्वन्तरे अग्निस्तुतिर्नाम प्रथमोध्यायः ११२ मार्कण्डेय उ
वाच एवं स्तुतस्ततस्तेन भगवान्हव्यवाहनः ज्वालामालावृतस्तस्य सामीप्यतो मुनेः १ देवो
विभावसुः प्रीतः स्तोत्रेणानेन वै द्विज तं शान्तिं प्राह यत्नान्ते मेघगम्भीरया गिरा २ अग्निरुवाच
प्रीतस्तेऽस्मि ते विप्र भक्त्या यं ते स्तुतिः कृता वरं ददामि भवते प्रार्थितं यत्तवेप्सितम् ३ शान्तिरुवा
च भगवन्कृतकृत्योऽस्मि यत्त्वां पश्यामि रूपिणम् तथापि भक्तिनम्रस्य श्रूयतां भगवन्मम ४
भ्रातुर्यज्ञं गतो देव मम भ्राता यो निजाश्रमात् आगतस्याश्रमे पित्र्यं पुनस्तनाथं कुरु पश्यत ५

रः शततमोध्यायः ग्रन्थतः प्रारतः १ २ तेनया ३ रूपिणं मूर्तिमंतं ममाभिलषितं वरं ४ तयाज्ञनाथे सहितं पित्र्यं स्थानम् ५

अपराधात्प्रमादरूपात् तेन त्वया न द्विसंज्ञ अपिहितं माश्रितं ६ अस्मदपि वांमे देहीति शेषः विशिष्टो गुणतमः अनपत्यस्य संतानहीनस्य ७ यथा चेमनेनास्यो वरः मृदुकोमलं अमर्षकालुष्यहीनं ८ यश्चेत्यनेनापरो वरः येन स्तोत्रेण ९ भूय अपि केन गुरो

ममापराधात्संत्यक्तं यदेतेपि स्वं विभावसो तन्मयापिहितं सोयं शुर्व्वं त्वत्प्रसादतो द्विजः ६ तथास्मदपि मे देवप्रसादं कुरु हव्यवाहन् पुत्रो विशिष्टो भवतु अनपत्यस्य मे गुरोः ७ यथा च मैत्रीं तनये स करिष्यति मे गुरुः तथास्मिन्सर्वभूतेषु भवतु स्वमनो मृदुः ८ यश्चैतेन स्तोष्यति त्वां तेनैव प्रीतिं यातोसि मेव्यय स्तोत्रेण तस्य वरदो भवतं ममत्प्रसादितः ९ मार्कण्डेय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य तं मारद्विजसत्तमम् स्तोत्रेणाराधितो भूयो गुरुभक्त्या च पावकः १० अग्निरुवाच गुरोरर्थे यतो ब्रह्मन्याचितं तेन वरद्वयम् नात्मार्थं तेन मे प्रीतिस्त्वय्यतीव महामुने ११ भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्यत्प्रार्थितं त्वया मैत्रो समस्तभूतेषु पुत्रश्चास्य भविष्यति १२ मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति महाबलो महावीर्यो महाभागो गुरोस्तव १३ अनेन यश्च स्तोत्रेण स्तोष्यते मां समाहितः तस्याभिलषितं सर्वं पुण्यं चास्य भविष्यति १४

मेत्याराधितो वशीकृतः १० तेन त्वया ११ १२ तव गुरोः पुत्रो मन्वन्तरस्याधिपो भविष्यति १३ १४

धर्माय भविष्यतीति शेषः १५ असन्दिग्धं असंशयं १६ अयोग्यैः अनर्हैः रण्डैरित्यर्थः १७ मर्त्ये मनुष्यलोके १८ अदर्शने अन्तर्हितः

यज्ञेषु पर्वकालेषु तीर्थे ज्याहोमकर्मसु धर्मायपठतामेतन्मम तुष्टिकरं परम् १५ अहोरात्रकृ
तं पापं श्रुतमेतन्मम कुद्विज नाशयिष्यत्यसन्दिग्धं मम तुष्टिकरं परं १६ अहोमकालदोषादीन
योग्यैः परिवादकृतम् ये दोषास्तानिदं सद्यः शमयिष्यत्यसंशयम् १७ पौर्णमास्याममावस्यां पर्व
स्वन्येषु च वत्सव: ममैष विश्रुतो मर्त्ये भविता पापनाशनः १८ मार्कण्डेय उवाच इत्युक्त्वा भगवा
नग्निः पश्यतस्तस्य वै मुने वभूवादर्शनः सद्यो दीपस्यो निर्हतो यथा १९ स च शान्तिगते वन्हौ
परितुष्टेन चेतसा कृतकार्यो महातेजाः प्रविवेशाश्रमं गुरोः २० ज्वलत्समानं तत्रासौ गुरुपिस्वे
हुताशनम् ददर्श सर्ववन्द्यापतनं सपरं सं सुदम् २१ एतस्मिन्नन्तरे सौ पितुस्तस्य महात्मनः भ्रा
तर्यवीयसो यन्त्रा राजगामस्य माश्रमम् २२ तस्यागतस्य शिष्योसौ चक्रे पादाभिवन्दनं गृहीतास
नपूजश्च तमाह स तदाग्रजः २३ वत्सातिहार्दं न विमे तथा येषु च जंनस्व नवेद्मि किमिदं त्वं वेत्स्येत
कथयाश्रमे २४ ततः स शान्तिस्तत्सर्वमाचार्याय महात्मने अग्निनाशादिकं विप्रः समाचष्ट यथा
तथं २५

निर्हतः शान्तः १९ २० ज्वलत्समानमत्यर्थं ज्वलन्तं २१ यवीयसो वरजस्य २२ २३ अतिहार्दं अतिप्रेम २४ समाचष्ट अकथयत २५

मा॰ पु॰
टी॰
३३९

339

संपरिष्वज्य समालिंग्य २९ त्रयोदशोत्तरशततमोध्यायः १२ ३ ४ ५ ९ ॐ चतुर्दशमन्वंतराण्युपसंहरति चतुर्दशमिति १

तच्छ्रुत्वा संपरिष्वज्य स्नेहार्द्रनयनो गुरुः शिष्याय प्रददौ वेदान्सांगोपांगान्महात्मने २९ इति
मार्कंडेयपुराणे भौत्यमन्वंतरे वरप्रदानं नाम द्वितीयोध्यायः ११२ मार्कंडेय उवाच भौ
त्यो नाम मनुर्यस्तस्य भूतेः पुत्रोभ्यजायत तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन्भूपांश्च मे शृणु १ भविष्यस्य
भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तरात् देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः २ चाक्षुषाश्च
कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिनास्तथा धाराशुकाश्च त्वेते पंच देवगणाः स्मृताः ३ शुचिरिन्द्रस्त
दा तेषां त्रिदशानां भविष्यति महाबलो महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ४ अग्नीध्रश्चाग्निबा
हुश्च शुचिर्मुक्तोथ माधवः शुक्रो जितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ५ गुरुर्गम्भीरब्रध्नो भ
रतोनुग्रहस्तथा अभिमानी प्रवीरश्च विष्णुः संक्रंदनस्तथा ६ तेजस्वी सबलश्चैव भौ
त्यस्यैते मनोः सुताः चतुर्दशं मयैतत्ते मन्वंतरमुदाहृतम् ७ श्रुत्वा मन्वंतराणीत्थं क्रमे
णर्षिसत्तम पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथा तीर्णां च संततिम् ८

प्रोक्तानां चतुर्दशानां मन्वंतराणां स्वायंभुवादीनां पठनश्रवणादिना महाफलमाह श्रुत्वेति अक्षीणमनस्यां संततिं वंशमाप्नोती

२ ए
३३९

श्वैर्यं प्रथमं स्वायंभुवं मन्वंतरं श्रवान्नुयात् ९ बुद्धिं सद्रूपां सुन्दरीं सुशीलां स्त्रियं च विन्दते लभते ९ गुणवत् गुणयुक्तं ॥ माहात्म्यं
महिमानं शुभां मतिं जयमुत्कर्षं ११ ख्यातिं श्रेष्ठां निशानयति विनाशयति मनोरंतरं मन्वंतरं १२ देवानां प्रसादं प्र

श्रुत्वा मन्वंतरं श्वैर्यं परमं प्राप्नोति मानवः स्वारोचिषस्य श्रवणात्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ९ औत्त
मे धनमाप्नोति ज्ञानमाप्नोति तामसे रैवते च श्रुते बुद्धिं सद्रूपां विन्दते स्त्रियम् ९ आरोग्यं चाक्षुषे श्रु
ते वैवस्वते बले गुणवत्सुतपौत्रं तत्सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥ माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धर्मसावर्णि
के शुभां मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ११ ख्यातिं श्रेष्ठां गुणैर्युक्तां दक्षसावर्णिके श्रु
ते निशान्तयत्यरिबलं रौच्यं श्रुत्वा नरो मनोः १२ देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वंतरे श्रुते तथाग्नि
दीप्तान्सुतांश्च गुणयुक्तानुपाश्नुते १४ सर्वाण्येतत्क्रमाद्यस्तु शृणोति मुनिसत्तम मन्वंतराणि त
स्यापि श्रूयतां फलमुत्तमम् १५ सर्वदेवानृषीनिन्द्रं मनुं तत्तनयान्नृपान् वंशांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः
पापेभ्यो विप्रमुच्यते १६ देवर्षीन्द्रनृपाश्चास्य ये च मन्वंतराधिपाः ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति
शुभां मतिम् १७ ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभं शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द
श १८

श्वर्यं अग्निवद्दीप्तान् तेजस्विनः समर्थः १४ एवं पृथक्श्रुतानां मन्वंतराणां फलमभिधाय श्रवणफलमाह सर्वाणीति ११९

मा॰पु॰
टी॰
१५॰

340

ऋतवोवसंतादयःहैम्याःहेमवर्णाःग्रहाःसूर्यादयःक्रमादनुक्रमेण १९ इतिप्रतिष्ठितमहृरामचंद्रविरचितेमार्कंडेयपुराणभा
वप्रदीपेमन्वंतरादिनिरूपणंसमाप्तम् आदितश्चतुर्दशाधिकःशततमोध्यायः अमीनेन्दौरैक्यसंस्थोद्भूतविमलतनुर्गर्भदोभर्गरूपो
भर्ताधर्ताचयोष्टामतिमुदमभयदःपाचकोप्यायकोवा स्रष्टाहर्तावितारश्मिभिरविलरसान्संगृहीताविस्रष्टारोगघ्नःशंभु

सर्वेस्वर्णतवःहैम्याःसर्वैसौम्यास्तथाग्रहाः भवंत्यसंशयंज्ञात्वाक्रमान्मन्वंतरस्थितिम् १९
इतिमार्कंडेयपुराणेभौत्यमन्वंतरेचतुर्दशमन्वंतरफलाभिधानंनामशततमोध्यायः चतु
र्दशंभौत्यमन्वंतरंसमाप्तम् चतुर्दशमन्वंतरनिरूपणंचसंपूर्णम् ॥८ क्रौष्टुकिरुवाच
भगवन्कथितासम्यक्भवतामन्वंतरस्थितिः क्रमाद्विस्तरतस्तस्मिन्मयाचैवावधारिता १ ब्रह्म
णोऽखिलवंशंभूभुजांचमुनिसत्तम श्रोतुमिच्छाम्यहंसम्यग्भगवन्प्रब्रवीहिमे २ मार्कंडेयउ
वाच शृणुवत्सनृपाणांत्वमशेषाणांसमुद्भवम् चरितंचजगन्मूलमादौकृत्वाप्रजापतिम्
३ अयंहिवंशोभूपालैरनेकक्रतुकर्तृभिः संग्रामजिद्भिर्धर्मज्ञैःशतसंख्यैरलंकृतः ४

मूर्तिर्भवतुसदिनकृद्गोपतिर्धामधामा एवंसर्गादीनिचत्वारिलक्षणानिप्रतिपादितानीदानींपरिशिष्टंवंशानुकीर्तनंप्रति
पादयिष्यंस्तत्रवंशादिपुरुषस्यादित्यस्यमाहात्म्यमभिधातुमुपक्रमते भगवन्नित्यादिना अवधारितानिश्चिता १ ब्रह्मणोवं
शकर्तायत्रतंवंशं २ जगतोमूलंप्रथिष्ठानंप्रजापतिमादौप्रथमंकृत्वा ३ अनेकानांक्रतूनांयज्ञानांकर्तृभिःसंग्रामजिद्भिर्महा

श्रीः
१५॰

ग्रा

उपत्रयउपन्नीः द्वितीयार्थे प्रथमा ५ यत्रयस्मिन्वंशे मन्वादयो जाताः सम्यक्प्रयायार्थर्मं ६ यज्विनो याज्ञिकाः सम्यगनुभवेन परमं ब्रह्म
विदन्तीति तथा ७ अवरुह्यन्तेऽस्मादित्यवरोहाः बीजस्कन्धशाखादयः वटान्न्यग्रोधात् ८ तमेव वंशं निरूपयितुं तावद्ब्रह्मण आदिसर्गमाह ब्र
ह्मेति सिसृक्षुः स्रष्टुमिच्छन् ९ तस्य दक्षस्य पत्नीमसिक्नीस्तिहसनिः परंकारणमनन्यापेक्षो हेतुरिति ब्रह्मणो विशेषणं १०

श्रुत्वा तेषां नरेन्द्राणां चरितानि महात्मनां उपमपयश्चकृषः सर्वपापैः प्रमुच्यते ५ मनुर्यत्र तथे
क्ष्वाकुरनरण्यो भगीरथः अन्ये च शतशो येषां सम्यक्पालितभूमयः ६ धर्मज्ञा यज्विनः शूराः स
म्यक्कारमदेहिनः श्रुते तस्मिन्समान्वंशे पापौघाद्विप्रमुच्यते ७ तदयं श्रूयतां वंशो यत्र वंशाः
सहस्रशः भिद्यन्ते मनुजेन्द्राणामवरोहा यथा वटात् ८ ब्रह्मा प्रजापतिः सर्वं सिसृक्षुर्विवि
धाः प्रजाः अंगुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षमसृजद्द्विजसत्तम ९ वामांगुष्ठाच्च तत्पत्नीं जगतस्थितिकरी वि
भुः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा जगतो कारणं परं १० अदितिस्तस्य दक्षस्य कन्याजायत शोभना
तस्यां च कश्यपो भीष्मं स्तदण्डे समजीजनत् ११ ब्रह्मस्वरूपं जगतामशेषाणां परायणम्
आदिमध्यान्तभूतं च सर्गस्थित्यन्तकर्मसु १२

तन्मार्त्तिं ११ अण्डं विशिनष्टि ब्रह्मस्वरूपमिति ब्रह्मणः सद्रूपस्य निर्विशेषस्य स्वमसाधारणं रूपं अशेषाणां जगतां परम
यनं स्थानं सर्गे आदिभूतं स्थितौ मध्यभूतं अन्ते संहारे अन्तभूतं स्वभाव बीजात्मना वस्थानमित्यादिना मण्डाज्ज्ञानं भवदजा
यतेति तृतीयेनान्वयः १२

भा पु
टी
२४१

तस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वमाह यत इति यतो यस्मादभिन्ननिमित्तोपादानात्कारणात् आविर्भूतमिति शेषः इदमिति प्रत्यक्षतयोप
लभ्यमानं ब्रह्माण्डात्मकं जगत् यस्मिन्नेव चाशेषं सकार्यकारणं स्थितं सदात्मकतयावस्थितं यस्य स्वशैशास्थितौ स्थितः ईक्षणस्वभावः
कारणं तत्कार्यं वर्तमाने पितद्रूपमेवेत्याह यदिति यः स्वरूपो यस्य तत्स्वरूपं स्वस्वभावप्रकाशात्मकं सदेवादिकं जगत्स्थावरजंगमा
त्मको विश्वप्रपंचश्च यत्स्वरूपमेवेत्यर्थः आत्मायावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेः १२ किंच यः सर्वभूतः अक्ष

341

यतोऽखिलमिदं यस्मिन्नशेषं च स्थितं द्विज यत्स्वरूपं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम् ३ यः सर्वभू
तः सर्वात्मा परमात्मा सनातनः अदित्या मम भवता सम्यक् सर्वमाराधितस्तया १४ कौतुकं तव
च भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि यत्स्वरूपं विवस्वतः यत्कारणं ह्यादिदेवः सोऽभवत्कश्यपात्मजः १५
यथा चाराधितो देव्या सोऽदित्या कश्यपेन च आराधितेन चोक्तं यत्तेन देवेन भास्वता १६ प्रभा
वे चावतीर्णस्य यथावन्मुनिसत्तम भवता कथितं सम्यक् श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ७

नीत्यासर्वस्य व्यवहाराय परिकल्पितस्य साधनादेः स्वरूपस्य यथावद्विदादिमत्त्वत्कार्यकारणावस्थितः समर्थः तत्रहेतुः सर्वात्मा
सर्वमात्मा यस्य सर्वस्य वात्मा सर्वात्मत्वेनोपहितत्वमाशंक्योक्तं परमात्मेति निर्विकार चिदानंदघनः सनातनः कालानवच्छिन्नः
ति निर्विशेषं ब्रह्मैव जगत्पालनायादित्यां भास्वान्प्रकाशातिशयप्रकृतेजा यतन कर्मणा रतं प्रेरणेन रवत्स्य प्रादुर्भावः किंतु मत्के छा
न विधायिकेनावतारकृदित्याह सर्वमिति तयादित्या १४ एवं सामान्येन विदादिमत्स्वस्वरूपप्रश्नं कृत्वा तद्विशेषविजिज्ञासया पृच्छति

२४१

श्लोकत्रितयेन पृष्टान्यत्स्वरूपादीन्प्रक्रमेणोत्तरयंस्तत्र यत्स्वरूपमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह विशुद्धेति निर्विशेषब्रह्मणस्ता
दृशीः स्वशक्त्यात्मिकाः स्वाभिन्नाः शक्तीराह तत्र विशुद्धेति प्रकाशैकरसस्यापि एकरूपत्वात्संविदात्मकतया प्रकटा तत्र हेतुः परमा
निर्विशेषबोधपरामर्शस्वभावतयोत्कृष्टा विद्या ज्ञानक्रियात्मिका सम्यगसैव विदाभासेषु विभ्वितता ज्योतिःप्रकाशाः जीवा
त्मानः तेषां भाः प्रकाशात्मिका स्वस्वविषयासंवित् जीवात्मनां शरीरतिरोभावादिषु तस्याः संविदो नाशमिवाशंक्याह
शाश्वती शश्वद्भवत्वात् न तु जीवात्मवदाविर्भावतिरोभावाद्यज्ञाता तस्यैव जगतदंकुरभावेणोच्छूनत्वात् स्फुटा जग
जननकारीनां सम्यक्व्याख्यानां तत्स्वभावतया स्थितानेषु स्फुटा बीजस्याकुरायमाणत्वादिफलबीजाद्यवस्थापेनेनसस्यकस्यापि तत्का
र्यकारित्वासंभवात्मकत्वैवमेव च सूक्ष्मात्मनां कैवल्यं ब्रह्मात्मैकं तस्य च सूक्ष्मत्वं साधनेस्थूलादिभ्यो विविच्य तदात्मकतयावस्थानं

मार्कण्डेय उवाच विशुद्धा परमा विद्या ज्योतिर्भाः शाश्वती स्फुटा केवलं ज्ञानमाविर्भावः प्राका
म्यं संविदेव च १८ बोधश्चावगतिर्व्याप्तिर्विज्ञानमेव च इत्येतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भास्वतः

ज्ञानं ज्ञप्तिरूपं तस्यैव च ज्ञानस्य श्रोत्रादीन्द्रियद्वारेण निर्गतस्य रूपादिविषयावभासनात्मकत्वमाविर्भाव आविर्भावो नाम रूपादिप्रख्या
प्रादुर्भावः अत एव सर्वात्मकत्वात्प्राकाम्यमिच्छानभिघातानन्तदात्मनावस्थानेनस्थूलभौतिकवशीकरणस्वभावः तेषु भूता
दिषु करूपेष्वव्यावर्तमानेषु अतीतेषु च व्याहतानागतप्रसक्तभावासंविदित्यर्थः १८ तस्यैव प्रसक्तया निर्विशेषब्रह्मसाक्षा
त्कारो बोधः तस्यैव समवगतिः अनुष्ठानक्रमेणैव तत्प्राप्तिरित्यर्थः व्याप्तिरनुभूतविषयासंप्रमोषो ब्रह्माभ्यासितविंज्ञाताम
णिनं प्रमाणापादनादिभावलक्ष्यविभवत्वात् तदेवेंद्रियद्वारानिर्गतविषयान्तःकरणेऽध्यात्मकप्रज्ञानक्रमेणसर्वावस्था
सविशिष्टाहंतास्वभावतया स्फुरणं विज्ञानमित्येतानि रूपाणीह जगति तस्य रूपस्य रूपादिहीनस्य विशुद्धदयः शक्त्यो
मूर्तयः नहि शक्तिं विना शक्तिमतो रूपं किंचिदुपलभ्यते शक्तिर्हि शक्तिमतोऽभिन्नेति तद्रूपनिरूपणेन भास्वतः स्वरूपमुक्तम् १९

भा॰ पु॰
टी॰
३५२

342

एवं यत्स्वरूपं विवस्वतः स्वस्वप्रभस्य निर्विकारसर्वाकाराकारितत्वं चिदात्मस्य स्वरूपमभिहितमिदानीमरविंदाक्षप्रपाद्यन्नमपरिग्रहणे
निमित्तं वदन् स्वस्वरूपमिस्मितदेवप्रपंचयन्नाह अयतामिति चकारेण स्वरूपनिरूपणेनैवाविर्भावद्योतकः २० तत्रप्रलयावशिष्टं
कारणात्मनावस्थितं परमात्मात्मकं स्वरूपमाह निष्प्रभइति निष्प्रभे प्रभया ज्योतिरादिप्रकाशशून्ये अस्मिन्जगति अतएव नि
रालोके सकलभावप्रकाशशून्ये आलोकः भावप्रकाशसाधनं उद्योतः तत्र हेतुः सर्वतः दिग्विभागस्थापितमसा अन्धकारेणा वृता
वृते नाहते तथा च श्रुतिः असद्वेदं नामरूपप्रकाशशून्यमग्रे आसीमम आसीमससाह्ध्मप्रकेतमिति स्फतिश्च तत्तमसिमितनं
भीरंनतेजोनतमस्ततम् अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यतइति अनेन प्रागुक्ताया मायाया अपि सत्वं निषिध्य तच्छेना
विहितं यदासीत्तम सत्त्वमहिप्राज्ञायनेतितमोमात्रादाण्डे स्मतिमाह इहदिति व्यापकं पकं स्फुरत्वं अतारं नत्वं व्यापकं वा

अयतां च महाभाग विस्तराद्रूदतो मम यत्र श्वानसि वेराविर्भावो यथाभवत् २० निष्प्र
भेस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते बृहदण्डमभूदेकमक्षरं कारणं परम् २१ तस्मिन्नदंतद
तस्यो भगवान् पितामहः पद्मयोनिः स्वयं ब्रह्मा यः स्रष्टा जगतां प्रभुः २२

शब्दात्मकमोंकारवर्णात्मकं च परं कारणमिति विवादाध्यासितानां व्यतिरिक्तानां जगदतः पातितं महदादीनामपिका
रणं स्रष्टृजगत्पालनाया अवताराणामनेकानां मूलभूतं च पुरुषावतारस्यैव सर्वावतारवीजभूतत्वात् तथा चोक्तं भागवते
जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षयेति वैराजं रूपमुक्त्वा एतन्नानावताराणां निधानं
वीजमव्ययम् यस्यांशांशेन सृज्यंते देवतिर्यङ्नरादयः इत्यादि २१ तदण्डे तस्यांतः स्थः सूत्रात्माप्राणरूपो भगवानिति सर्जने
सर्वप्रमुखः सर्वेषामपि सर्वजत्वात् पितामहः अण्डांतराविर्भूतलोकपद्मोद्भवः स्वयमीश्वरः ब्रह्मा ब्रह्मात्मकत्वात् जग
तांस्रष्टा यतः प्रभुः प्रभवणशीलः विभेदसर्वभुवनभूतभौतिकाध्यात्माधिदैवाधिभूततत्तत्तया विभागेनस्थापयामासेत्यर्थः २२

तस्यतदंतरेचराचरस्यजगतःशब्दद्वारेणसृष्टिमाह तस्मादिति तस्यब्रह्मणोमुखान्निःश्वासोत्पन्नाकाशवाय्वात्मकप्रयत्नवि
शेषतयाश्रुतःशब्दात्मकोमितिशब्दोमहान्व्यापकोभूत्प्रादुर्बभूवेत्यर्थः अस्यशब्दात्मकस्यवाचकस्यवाच्यमर्थविभागंमात्रात्रि
तयात्मकस्याह ततइति अकारमात्रायाभूरितिप्रादुर्भूतंउकारमात्रायाभुवरिति तस्मादनंतरंस्वरितिमकारमात्रायावाच्यं
बभूव २३ एतेषांसमाख्यामाह एताइति तिस्रोभूरादयोकारादिवाच्याव्याहृतयोजल्पितानितदेवचविवस्वतोजगत्स्था
पकस्यस्थूलंवैराजात्मकंस्वरूपमित्यर्थः तस्यसूक्ष्मंरूपमाह ओमिति अस्मात्स्वरूपात्स्वकाशाद्धिरण्यवैश्वानरादिसमष्टिव्य
ष्टिरूपावस्थात्रितयसाक्षिजीवात्मकसूक्ष्मस्वरूपप्रादुर्भावइत्याह सूक्ष्मरूपमितिसर्वास्पदत्वात् परमुत्कृष्टंस्थूलस्यसूक्ष्मे

तस्मात्स्वरादोमितिमहानभूच्छब्दोमहामुने ततोभूस्तद्भुवस्तस्मात्तस्मात्स्वस्तदनंतरम् २३ एताव्या
हृतयस्तिस्रः स्वरूपंतद्विवस्वतः ओमित्यस्मात्स्वरूपात्तुसूक्ष्मरूपंरवेःपरम् २४ ततोमहदिति
स्थूलेजनंस्थूलतरंततः तपस्तपस्ततःसत्यमितिस्थानानिसप्तधा २५ स्थितानितत्स्वरूपाणि
भवंतिनभवंतिच अभावभावयोर्भावंयतोगच्छंतिसंशयम् २६

णीवस्तत्वात् तस्यैवचभावाभावयोःस्थूलेनान्वयाद्व्यावृत्तेश्चसंसारस्तूपलंभः २६ एवंभूर्भुवःस्वरादयोलोकाव्याहृतय
ओंकारवाच्याःसूक्ष्मामूर्तीरवेश्चिदादिस्वस्याभिधायाध्रुनामानभोगानंदादिनास्थूलामूर्तीर्महदादयोरवेर्भवंतीत्याह ततइति
तस्मादोंकारादेवजातमित्यत्रशेषः इत्थंसप्तधारवेर्मूर्तानिरूपाणियानिस्थितानितानिभवंतिसद्रूपाद्ब्रह्मणोभिन्नत्वात्सभा
भांजिसंति मूर्तामूर्तानिभूतानिरज्जुरगजलतरंगादिन्यायेनाविषयातावन्मात्रकल्पितत्वात्तानेनसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रु
त्याब्रह्मात्मकतयाभिहितत्वान्नभवंति सुषुप्तिप्रलयादिषुसर्वस्यविशेषस्यविलयदर्शनादसत्त्वाभांजिभवंति तदोंका

राच्छिन्नकाशादाविर्भूतानि मूर्तानि अमूर्तानि च सदसदात्मानि विकल्पभांजि सत्यानि असत्यानि ते पुभवंति न भवंति च सदसद्भावविक
ल्पने हेतुमाह भावाभावयोरिति स्थूलसूक्ष्मयोः सदसतोर्भावे भावनायां यतो हेतोः संशयं स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च निरूपणो गच्छं
ति गहनत्वानंतत्वाभ्यां दुर्लभत्वाच्चिदादितस्य स्थूलामूर्तिरपि च्छेद्यापर्वं सूक्ष्मस्यापि सदसद्रूपत्वेन परमाणोरप्यत्य
णीयस्त्वादचिंत्यत्वमेवेत्युभयोरपि सान्दिग्धत्वमेवेति यदुक्तमभियुक्तेन श्रीसाम्बेन स्थूलत्वं ते भक्तिगहनं नैवलक्ष्यं
नैतत्सूक्ष्मत्वं वा तदपि सदसद्रूपत्वाभावादचिंत्यम् ध्यायामीत्थं कथमविदितं त्वामनाद्यंतमंत तस्मात्वर्क प्रणायितिमयि
सात्मनैव प्रसीदेति २९ अस्य सर्वलोकस्याधिष्ठानं चिदाकाशात्मकं मात्रोर्णिरूपमाह आद्यंतमिति यज्जगत आदौ सर्गे
मूलकारणं अंते प्रलये च शिष्टं विलयाधिष्ठानं सर्वविलयस्याधिष्ठानावधित्वात् यत्परं पालकं धारकं च सूक्ष्मं परमाणोर्यो

आद्यंतं यत्परं सूक्ष्ममरूपं परमे स्थितम् ओमित्युक्तं मया विप्र तत्परं ब्रह्म तद्विदुः २७ स वासु
देवः स परः स विष्णुर्हरिरच्युतः तपो दमः शमः सत्यं यस्मादेव प्रसूयते २८

णीयान्महतो महीयान् इति श्रुतेः अरूपमनिर्देश्यं परमं चिदानन्दपरसंपत्रा स्वभावं स्थितं स्थितिरूपतया
प्रादुर्भूतं देशकालाद्यपरिच्छिन्नतया वेद्याचिंत्यम् अस्य वाचकमाह ओमित्युक्तमिति हे विप्र भागुरे मया पूर्वमोंकारनिरू
पणे उक्तमर्धमात्रावाच्यं तुरीयचैतन्यं यत्परं ब्रह्म ब्रह्माभिधानं चितया भिधेयं तद्विदुर्ज्ञानिनः सनकादयो ज्ञानयः २७ सर्वलोके स्थि
तमित्युक्तं प्रपंचयति स वासुदेव इति वासुदेवः सकलजगदावासप्रकाशात्मा परमेश्वरः व्यापनप्रवेशनतया विष्णुः स्वेच्छया सर्वं
संहरतीति अव्ययो विनाशी अस्योपलब्धिसाधनान्येतद्धर्मान् तप आदीनि सपवेत्याशयेनाह तप इति तानसर्वकं स्वधर्मात्र
स्थानं तपः दमस्तत्साधनं करणनिरोधः शमोऽन्तःकरणनिरोधः सत्यं मूर्तामूर्तात्मकः प्रपंचो यस्मादेव प्रसूयते २८

तस्यैवोक्तधर्मस्थापनतद्विरोधिदुष्टनिग्रहाद्याश्रयधारित्वमाह सचक्रपाणिरिति चक्रशार्ङ्गे सर्वायुधोपलक्षके विभुर्विविधम
त्स्यकूर्मादिभवनशीलः दैत्यांतको धर्मविरोधिनाशकः परः पालकः स एव च परमात्मा सूर्यः सवति प्रेरयति सर्वमिति प्रेरणो
रेफाल्कि पौत्रि पातितो स एव प्रेरणास्पदे विश्वस्मिन्स्थितो ध्वान्तनीशूर्द्रादिकाभावयन्प्रकाशयन्स्थितः इत्यर्थः अनेन सूर्येऽ
श्वयत्स्वरूपं विवस्वत इति तस्योक्तं परापरस्वरूपं द्विविधमादित्यस्याभिहितम् २९ आदितः पंचदशाधिकः शततमोऽध्या
यः ब्रह्मा विसर्गदेशात्रिगुणपरतन्त्रं गणज्ञः साम यथा साम भूर्भौमस्वर्गभास्वान्स्तुत विविधरुचिर्विश्वतेजो नतः ते नः मार्ताण्ड

सचक्रपाणिः शार्ङ्गी च विष्णुर्दैत्यांतकः परः सूर्यः स एव विश्वस्य भावयन्ध्वान्तनीः स्थितः २९ इति
मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने आदित्यमाहात्म्ये परस्वरूपप्रतिपादनं नाम सप्तमोऽध्यायः ११५
मार्कण्डेय उवाच तस्मादण्डाद्विभिन्नात्त ब्रह्मणो व्यक्तजन्मनः ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाद्वदना
न्मुने १ जपापुष्पनिभाः सद्यस्तेजोरूपा न संहताः पृथक्पृथग्विभिन्नास्ता रजोरूपवहास्ततः २
यजूंषि दक्षिणाद्वक्त्रादनिरुद्धानि काञ्चनम् यादृग्वर्णस्तथा वर्णान्यसंहतिधराणि च ३

ध्येदं मूर्तिस्तिमिरहृदनघो ज्योतिषां ज्योतिरेको विश्वात्मा मूर्तमूर्तिर्ददतु समिहिरो भद्रभद्रः सुभद्रम् एवं सूर्यस्य विश्वात्म
नः परं तदंगगतमपरं च स्वरूपमभिधायेदानीं तस्यैव वर्णादिप्रतिपाद्यं परविम्बभूतं स्वरूपमाह तस्मादिति १ ऋचां वर्णस्वरूप
माह जपापुष्पनिभा इति तेजोरूपमं ते संहतं यासां प्रकाशात्मकब्रह्मविश्रान्तत्वात् यतः पृथक्कृत्वरूपतया स्थिताः ततो रजो
रूपास्तस्य विभिन्नत्वात् २ अनिरुद्धानि असंश्लिष्टं वच्छन्दोभिरभेद्यानीत्यर्थः यजूंषि दक्षिणाद्वक्त्रादीनं कांचनं यादृग्वर्णं तादृक्के
षां वर्णास्तानि संहतिः समूहोऽसंहतिः एकत्वेनावस्थानं तं धारयंतीति तथा व्यवहारः स्मरणात् ३

344

तानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि च पश्चिमाद्वक्त्रान्निर्गतानीत्यन्वयः ४ भृंगवदंजनचयवज्रप्रभायस्त्रकृत्स्नवर्णमित्यर्थः या
वन्निश्शेषसाकल्येनाशेषं घोरस्वरूपं तत्र हेतुमभिप्रायेणाह आभिचारिकं मूलकर्माद्युपयोग्यं पौरोत्सादनहेतुं शांतिकं चरा
त्तस्य भूतप्रेतपिशाचादिभ्य आगतस्योपद्रवस्योत्सादकम् ५ सत्त्वप्रायं शांतिकत्वात् रजःप्रायं पौष्टिकत्वात् तमःप्रायमा
भिचारिकत्वात् अत एव सत्त्वहेतुत्वात्सौम्यमूर्तिं मारणादिहेतुत्वात्सौम्यमूर्तिरित्यर्थः ९ ऋगादीनां गुणविभागमाह

पश्चिमं यद्विभोर्वक्त्रं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः आविर्भूतानि सामानि ततश्छंदांसि नामथ ४ अथ
र्वाणमशेषं च भृंगांजनचयप्रभम् यावद्घोरस्वरूपं तदाभिचारिकशांतिकम् ५ उत्तरात्प्रक
टीभूतं वदनात्तस्य वेधसः सत्त्वप्रायं तमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ६ ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं
यजुषां तु गुणोऽस्य वै तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमथर्वसु ७ एतानि ज्वलमानानि तेजसा
प्रतिमेन वै पृथक्पृथगवस्थानं भांति पूर्वमिवाभवत् ८ ततस्तदाद्यं यत्तेज ओमित्यस्याभिश
ब्द्यते तस्य स्वभावाद्यत्तेजस्तत्समावृत्य संस्थितम् ९

ऋच इति ७ एतेष्वनादिसिद्धमेकत्वमनेकत्वं चेति संप्रदायपूर्वकाप्रवृत्तिरित्याशयेनाह एतानीति ज्वलमानानि भ्राज
मानानि ऋगादीनि पृथक्पृथगवस्थानं गायत्र्यादिछंदोवद्धा ऋचः तद्विलक्षणानि यजूंषि ऋचो गीतिविशिष्टाः सा
मानीत्येवमवस्थानं भांजि सेवमानानि पूर्वं पूर्वकल्पे यथाभवंस्तथास्मिन्कल्पेपीत्यर्थः यथापूर्वमकल्पयदिति श्रु
तेः ८ तस्य ऋगादेर्मंत्रोमयत्वात्परतेजआवरकत्वमाह तत इति ।

तत्सामान्यं अन्तर्भूतं यत्क्रांतं तच्चाद्यं सर्वकारणं यत्तेजो भर्गाख्यं ॐमित्यक्षरवाचकेनाभिशब्द्यते अभिधीयते तेन सच्चिदादिस्वरूप
तेजश्चिदानंदात्मकं त्रिगुणकामसंकल्पनोल्लासेन समाहृत्याच्छादय संस्थितमिति वेदानां त्रिकाण्डात्मकानामविद्यावद्विष
यत्वं दर्शितम् तथा च गीतासु ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् इत्याद्युप
क्रम्य अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके इत्या
दि ९ एतेषां निर्दिशन्नां चतुर्णां वेदानां तेजसः साम्यमाह यथेति यजुषां तेजः सात्विको यथा तथा सत्वरूपात्मक विश्वं

यथा यजुर्मयं तेजस्तद्वत्साम्नां महामुने एकत्वमुपयातानि परे तेजसि संश्रये १० शांतिकं पौष्टि
कं चैव तथा चैवाभिचारिकम् ऋग्यादिषु लयं ब्रह्मन् चितयं विश्वतागमत् ११ ततो विश्वमिदं सद्य
स्तमोनाशात्सुनिर्मलम् विभावनीयं विप्रर्षे तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा १२ ततस्तन्मण्डलीभूतं छन्दो
ऽसंतेज उत्तमम् योगेन तेजसा ब्रह्मन्नेकत्वमुपयातितत् १३

ति सत्वरूपत्वात्सामसमपि साम्नां तादृशमेव तेजः विश्रांतेः सत्वरूपासामप्रयोज्यगीतस्य दृष्टान्तेषां सूकत्वं तेजसः एतेषां
विश्रांतिस्थानमाह एकत्वमिति एतानि ऋक्सामानि परे तेजसि भर्गाख्ये संश्रये आधारे एकत्वमुपयातानीत्यर्थः १० एव
मृगाथर्वणामेकं तमसामाह शांतिकमिति त्रयीविप्रयोजनाश्च विशांतिः प्रधानं कर्म राजसं यजुःषु सत्वप्रधानेनाप्या
एकत्वात्पौष्टिकं कर्म सामसु तमःप्रधानकत्वात्संहारकत्वेनाभिचारिकं एवं चितयं क्रमेण त्रिषु वेदेषु लयं विश्रांतिमगम
त् ऋग्वादिभ्यः शांतिकादिभागं पृथक्कृत्य चतुर्थो यथर्वाख्यो वेदः प्रकाशित इति भावः ११ एवं वेदात्मकस्य तेजो मण्ड

मा उ
टी
२४५

लस्वभावनीयस्य प्रलयकालीनतमोनिमग्नविश्वप्रकाशकत्वमाह ततइति विभावनीयस्याविर्भावनीयं विश्वमासीदिति शेषः १२ त्वत्र
सांगायज्ञादीनां वेदाश्रितानामिदंच्छान्दसं परेणातेजसा ओंकाराख्येन चित्प्रकाशेन तमार्त्तण्डलावभासब्रह्मप्रकाशयोर्भेदइत्यर्थः १३
तदेव तत्तेजोरूपं मण्डलमादित्यसंज्ञामगमत् तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमाह आदावेवेति आदौभव आदित्यइत्यर्थः दातिणात्यइतिवत्
अव्ययात्मकमनश्वरस्वभावं कारणं न बीजस्य कारणस्येवांकुरोत्पत्तौ तस्यामप्याभावइतिभावः १४ उक्तानां वेदानां मण्डलेमापन

345

आदित्यसंज्ञामगमदावेव यतोभवत् विश्वस्यास्य महाभाग कारणं चाव्ययात्मकं १४ प्रातर्मध्य
न्दिने चैव तथा चैवापराह्णिके त्रयीतपति सा काले ऋग्यजुःसामसंज्ञिता १५ ऋचस्तपंति पूर्वा
ह्णे मध्याह्ने च यजूंषि वै सामानि चापराह्णे वै तपंति मुनिसत्तम १६ शांतिकमृक्षु पूर्वाह्णे यज
ष्वंतरपौष्टिकम् विस्पष्टं साम्नि सायाह्णे आभिचारिकमंततः १७ मध्यन्दिने पराह्णे च समये चैवा
भिचारिकम् अपराह्णे पितॄणां तु साम्ना कार्याणि तानि वै १८ विसृष्टावृग्मयो ब्रह्मा स्थितौ वि
ष्णुर्यजुर्मयः रुद्रः साममयोंते च तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः १९

कालविभागमाह प्रातरिति प्रातर्ऋक्मध्यन्दिने यजुः अपराह्णिके सायंकाले साम १५ तदेव स्पष्टयति ऋचइति १६ शांत्या
दिवेदानुगुणमाह शांतिकमिति अंतरेमध्ये विभक्तिलुगार्षः विस्पष्टं नियमितं १७ समेपूर्वापरकोटिसमते मध्यन्दिने इत्यावि
भक्तस्याह्णोपरमर्धमपराह्णस्तस्मिन्पितॄणां कार्याणि श्राद्धानि १८ विसृष्टौ विसर्गे अंते संहारे तस्य साम्नो ध्वनिराशुचिरासमं
तात्स्खुचिर्विश्रांतिहेतुत्वात् यद्वा तस्मान्नियमिताहृगादीनां प्रातरादिकालादस्मात्तत्स्वर्गादेरशुचिर्विशुद्धो ध्वनिरित्यर्थः १९

उक्रमादित्यस्वरूपमुपसंहरति तदेवमिति भगवान्निरतिशयैश्वर्ययुक्तः भास्वान् प्रकाशातिशयवान् वेदात्मा आत्मस्वरूपं यस्य
वेदेषु प्रतिपाद्यत्वेन संस्थितः वेदविद्यास्त्रयी तेषामात्मा स्वभावः परः पालनशरणादियोगादुत्कृष्टः पुरुषः शर्ण्य उच्यते २० रजआदी
नाश्रित्य सर्गादीनां हेतुर्ब्रह्मादिसंज्ञामभ्येति तथापि शाश्वतः सनातनब्रह्मात्मक एव २१ वेदैः करणभूतैः सदा नित्यं द्विजैः
सर्वैः क्रमप्रकारेण वेदमूर्तिः ऋग्मूर्तिर्मूर्तिर्भूयः आद्यो ब्रह्मात्मा कारणं च अखिलानां ऋग्भ्यादीनां मूर्तानां भूतानां चिदादि

तदेवं भगवान्भास्वान्वेदात्मा वेदसंस्थितः वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते २० सर्गस्थित्यंत
हेतुश्च रजःसत्वादिकान्गुणान् आश्रित्य ब्रह्मविष्ण्वादिसंज्ञामभ्येति शाश्वतः २१ वेदैः सदेज्यः स
तु वेदमूर्तिरमूर्तिराद्यो विखिलमूर्तमूर्तिः विश्वाश्रयं ज्योतिरवेद्यधर्मा वेदान्तगम्यः परमः परेभ्यः २२
इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने आदित्यमाहात्म्ये सूर्यवर्णने नाम द्वितीयोऽध्यायः ११९ मार्क
ण्डेय उवाच तस्यैवं तप्यमानेन तेजसूर्ध्वमधस्तथा शिरसाभिनतया मासप्रणयोनिः प्रजापतिः १

ऊं विना सत्वादयो नयस्मात्स्मृतिः तदाह विश्वस्याश्रयमाधारभूतं ज्योतिः प्रकाशः अवेद्यधर्मा न स्वरत्वाविज्ञादयो वेद्यस्य धर्मा
यं तन्न तथा वेदानामंते निश्चयै गम्यः प्राप्यः वेदांतैर्वा तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मीत्यादिभिर्वा गम्यो हेयो हाता योग्यः परेभ्य उत्कृष्टे
भ्यो ब्रह्मादिभ्योपि परम उत्कृष्टश्चिदानंदसंपन्नो नित्य इत्यर्थः २२ आदितः षोडशाधिकः शततमोध्यायः सर्वात्मा सर्वयोगी सकल
भुवनपः सर्वकृत्सर्वरूपः सर्वस्यांतर्नियंता विविधसुखवपुर्यत्कृपातः मूर्तिः प्रातर्मध्ये दिनान्ते दुरितहरहरिर्हरेर्गजः सामसंस्था

ण्यमुद्रा

मा पु दिश्यादस्मद्गुणैरखिलकृतिफलो भास्करो भास्वभावः एवमादित्यस्य परापरात्मकं स्वरूपमभिधायेदानीं प्रभावं चावतीर्णस्थि
टी तिरूपमादित्यस्य प्रभावमाह तस्येति तस्यादित्यस्य १२ आपः प्राणा जीवितहेतवो येषां प्राणिनो प्राणिभवंति अंभसा
३५६ प्यायनहेतुना ३ ४ यत्मयं यत्प्रकृतिकं सर्वमयः सर्वस्य सामान्यस्य प्रकृतिभूतः विशेषव्याप्या विश्वमूर्तिः यस्यांज्योतिः
परः प्रकाशः तं योगिनः स्वात्मनिज्ञानकर्मप्रचोदकत्वेन ध्यायंतीत्यर्थः ५ एतत्स्वपंचयति यद्रति प्रकारादीनां प्रणवस्थि

रश्मिः कृतापि मे नाशं प्रयास्यति तेजसा भास्वतः सृष्टिसंहारस्थितिहेतोर्महात्मनः २ अप्प्राणाः
प्राणिनः सर्वे आपः शुष्यंति तेजसा नचांभसा विना सृष्टिर्विश्वस्यास्य भविष्यति ३ इति संचिंत्य भ
गवान्स्तोत्रं भगवतो रवेः चकार तन्मयो भूत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ४ ब्रह्मोवाच नमस्ते यन्मयं
सर्वमेतत्सर्वमयश्च यः विश्वमूर्तिः परंज्योतिर्यं ध्यायंति योगिनः ५ यऋङ्मयो यो यजुषां नि
धानं साम्नां च यो योनिरचिंत्यशक्तिः त्रयीमयः स्थूलतयार्धमात्रास्वरूपो गुणपारयोगी ६

तानां तिसृणां मात्राणां वाच्यः स्थूलमूर्तिः ऋग्गादिव्याहृत्यादिभिर्लोकस्मृतिरितरेषु गताविश्वादिका सूक्ष्मामूर्तिरर्धमात्रा ध्यान
योरधिष्ठानं यार्धमात्रा सर्वैर्भोक्ताऽस्मात्स्वरूपा च स्वरूपं यस्य सगुणानां सत्वादीनां स्थूलसूक्ष्मत्वादितया परिणतानां पारः समाप्ति
लेन पुरुषत्वेन गुणातीतस्वरूपस्त्वर्थः अनेन प्रणवस्वरूपं परापरयोगिभिर्भगवतो भास्वतो मण्डलस्थं दर्शितम् ६

तुरीयपरमार्थभावस्वरूपमस्मत्स्वैव सर्वात्मत्वमाह तमिति सर्वस्य हेतुं निमित्तं तत्त्वोपाधिमांशं च्चाह परमात्मा निरुपाधिक चैत
न्यरूपं यस्य अम्बादौ तु वेदसर्वे स्वात्मत्वात् परं ज्योतिर्द्वादशार्कव्यापकं मार्तण्डाभिधेयं भर्गं तस्य भौतिकत्वं निवारयति अवह्निरूप
भौतिकप्रकाशव्यतिरिक्तं वह्निर्हि भौतिके भ्यः स्थानादिभ्यः समित्यते वेदात्मतया सर्वोक्तविष्णुव्यापकशब्दात्मकवेदस्व
भावतया स्थूलं विश्वं हेहकं चकारात्मत्वं सत्त्वगुणानाज्य वह्निं मं चन्द्राप्यायकं चैवं त्रिविधं स्थूलसूक्ष्मपरात्मकं भास्वन्तं
रश्मिमन्तं आद्यं सर्वकारणं अतएव परेभ्यः परमं तमस्येनमस्यामि १ एवमोंकारात्मकं चिदादित्यं परापररूपतया प्रादुर्भूतं स्त
त्वा प्रणवस्य मात्रात्रितयाधिष्ठातृणां स्वनिर्माणे सृष्ट्यादौ ब्रह्मादीनां शक्तत्वं समग्रशक्तिनिर्भरं चिदादित्यशक्त्यंशेभ्य एवे

तं सर्वहेतुं परमात्मरूपमादौ परं ज्योतिरवह्निरूपम् । स्थूलं च वेदात्मतया नमस्ये भास्वन्तमाद्यं परमं
परेभ्यः १ सृष्टिं करोमि यदहं तव शक्तियाया तस्येरितो जलमहीपवनाग्निरूपाम् । तद्देवतादिवि
षयां प्रणवादिशीर्षां नान्येच्छया स्थितिलयावपि तद्वदेव २

त्याह सृष्टिमिति तव याद्या सृष्टिरूपा शक्तिः सैव त्वां साहं ब्रह्मा जलादिपांचभौतिकरूपां सृष्टिं तद्देवादिदेवमर्त्यतिर्य
गादिविगुणविषयां प्रणवश्चित्त्वकाशो ब्रह्मा विष्ण्वादौ प्रारंभे अशेषे अविद्यमानशेषे महाप्रलये च यस्यां सा परमकारण
प्रलयशिष्टां तां सृष्टिमात्मनः इच्छया न करोमि किं तु तवैव शरणशक्तिमनाशमम्बश्रेणाविशप्रेरित इत्यर्थः यदुक्तं भा
गवते प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यत इति एवं स्थितिल
यकर्त्रभिमानयोर्विष्णुरुद्रयोरुभयोः स्वव्यापमतिदिशति स्थितिलयावपि तद्वदेवेति विष्णुः रुद्रश्चोभौ परादि मस्य
तव तिष्ठासया संजिहीर्षया च स्थेमलयकारिणावित्यर्थः २ ॥

347

रसादिपंचभूतविसृष्टात्वत्त्वमेव जगद्रक्षकइत्याह वह्निस्त्वमेवेति जलशोषणतो जलादानेन पृथिव्यां बीजादीनां सृष्टिं विधत्से हे प्रा
ध जगतो विकारं गच्छतामोषध्यादीनां पाकं अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति
वत्तुर्विधस्य भक्ष्यादेर्जठराग्निरूपत्वेन पाकं परिणामं करोषि अत्र वह्निसहचरः पवनोऽपि संगृहीतो बोद्धव्यः हे भगवन्निरतिशयैश्वर्य
युक्त त्वमेव च व्यापी व्यापको गगनस्वरूपः एवं विश्वं सर्वमिदं पंचधा भूत्वा परिपासि पतिनो रक्षसीत्यर्थः ९ किं चाथियतः परमा
त्मरूपस्त्वमेवेत्याह यज्ञैरिति परमार्थविदः तत्त्वज्ञा हे विवस्वन् विशेषेण जगद्वासयति स्थापयतीति तत्संबोधनं अवि

वह्निस्त्वमेव जलशोषणतः पृथिव्यां सृष्टिं करोषि जगतां च तथाद्यपाकम् व्यापी त्वमेव भगवन्ग
गनस्वरूपस्त्वं पंचधा जगदिदं परिपासि विश्वम् ९ यज्ञैर्यजंति परमार्थविदो भवंतं विष्णुस्वरूपम
खिलेष्टिमयं विवस्वन् ध्यायंति चापि यतयो नियतात्मचित्ताः सर्वेश्वरं परममात्मविमुक्तिकामाः १०
नमस्ते देवरूपाय यज्ञरूपाय ते नमः परब्रह्मस्वरूपाय चिंत्यमानाय योगिभिः ११

लेष्टिमयं निखिलयज्ञप्रकृतिं विष्णुस्वरूपमाधियज्ञं यज्ञैर्ब्रह्मयज्ञादिभिरनेकैर्गीतादिष्टैः त्वामेव यजंतीति यतयः परमहंसा
नियतं निरुद्धमात्मा देहं चित्तं च यैस्ते यतयो यतनशीला आत्मनः स्वस्य संसाराद्विमुक्तिकामाः संतः सर्वेश्वरमंतर्यामिनं पर
ममात्मानं चिदानंदं ध्यायंतीति निदिध्यासनेन साक्षात्कुर्वंतीत्यर्थः १० यज्ञेषु इज्यमाना देवा रुद्रादयः चिंत्यमानाय ध्यायमा
नाय परब्रह्मस्वरूपाय योगिभिर्योगावहितैः ११

एवंस्तवाशार्थ्यते उपसंहरेति नवतेजसः संहतिः सप्तद्रः सृष्टेर्विघातायभवति यतोहंवदिच्छयैवाहंसृष्टौसमुद्यतः उद्युक्तः
१२ सर्गकर्त्तृणासर्गकर्त्तानप्रेत्त्वमार्थे ब्रह्मणापिसंस्तुतः शिभास्वतः प्रभवातिशयोनेनयोतितः परंकेवलं १३ १४
१५ आदितः सप्तदशाधिकः शततमोध्यायः ॥ आभिः स्तवंयजुर्भिर्यपचितिविषयंसामभिर्गीयमानंविश्वस्याभास
कंयत्परमरुचिधरंचक्रत्रयहृदयेणम् ध्यायंतेयोगिनोयत्परश्चिदभयदंतन्मदात्मासभावंभानोरूपंमहेज्यंपरग
उपसंहरतेजोयतेजसः संहतिस्तव सृष्टेर्विघातायविभोसृष्टौचाहंसमुद्यतः १२ मार्कण्डेयउवाच
इत्येवंसंस्तुतोभास्वान्ब्रह्मणासर्गकर्तृणा उपसंहृतवांस्तेजः परंस्वल्पमथाधारयत् १३ चकारचततः
सृष्टिंजगतांपद्मसंभवः तथातेषुमहाभागः पूर्वकल्पांतरेषुवै १४ देवासुरादीन्मर्त्यांश्चपश्वादी
न्वृक्षवीरुधः ससर्जसर्ववक्त्रलान्नरकांश्चमहामुने १५ इतिमार्कण्डेयपुराणेवंशानुकीर्तनेमार्त
ण्डमाहात्म्येब्रह्मस्तुतिर्नामसप्तदशोध्यायः ११७ मार्कण्डेयउवाच सृष्ट्वाजगदिदंब्रह्माप्रविभाग
मथाकरोत् वर्णाश्रमसमुद्राद्रिद्वीपानांसर्वंयथा १ देवदैत्योरगादीनांरूपस्थानानिसर्वशः
देवेभ्यएवभगवान्करोत्कमलोद्भवः २ ब्रह्मणस्तनयोयोभून्मरीचिरितिविश्रुतः कश्यपस्तस्य
पुत्रोभूत्काश्यपानामकश्यपः ३
तिनिलयंमण्डलस्यप्रपद्ये एवंसर्वत्तेनसर्वेकर्त्रासर्वेश्वरेणब्रह्मणापिस्तुतोभास्वानितितस्योत्कर्षनिरूपयन्कार
णंचादिदेवः सोभवत्कश्यपात्मजइतिप्रष्टुः प्रसंगात्तदभिधानमुपक्रमते सृष्ट्वेति १ वेदेभ्योवाद्दतिभ्यः २ सकश्यपो
मरीचिपुत्रः काश्यपानांकश्यपगोत्रीयाणांदेवदैत्यादीनामादिपुरुषइत्यर्थः ३

तनयाः कुमार्यः तस्य कश्यपस्य तासां संतता बह्वः ४ ५ सुषाव सुषुवे ६ क्रोधाः क्रोधवशा नाम राक्षसगणाः ७ श्येनी गृध्री भासी
शुक्रीत्यादयः कन्यकाः खगमाः खेचराः ८ संततिर्वंशः ९ तस्याः संतत्या तेषां पुत्ररूपाणां वंशकर्तॄणां पर्वतानां स्त्रीरूपाणां ९ राजसा रा

दक्षस्य तनया ब्रह्मंस्तस्य भार्यास्त्रयोदश। बह्वस्तत्संतता व्याप्ता सन्देवदैत्योरगादयः ४ अदितिर्ज
नयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान्। दैत्यान्दितिर्दनुश्चोग्रान्दानवानुग्रविक्रमान् ५ गरुडारुणौ
च विनतायस्सुतौ सितवेगौ कद्रूः सुषाव च नागांश्च गन्धर्वांस्सुषुवे मुनिः ६ क्रोधायाजज्ञिरे क्रो
धावशायां चाप्सरोगणाः ऐरावतादीन्मातङ्गानिरा च सुषुवे द्विज ७ ताम्रा च सुषुवे श्येनीप्रमुखाः
कन्यका द्विज यासां प्रसूताः खगमाः श्येनभासशुकादयः ८ इलायाः पादपा जाताः प्रधायाः सौ
नसां गणाः अदितेर्यायासत्सुतस्तस्याः कश्यपस्यातिसंततिः ९ तस्याश्च पुत्रदौहित्रैः पौत्रदौहित्रका
दिभिः व्याप्तमेतज्जगत्सर्वं तेषां नामानि चैव मुने १० तेषां कश्यपपुत्राणां प्रधाना देवतागणाः
सात्विका राजसास्ते ते तामसास्तु ते गणाः ११ देवान्यज्ञभुजश्चक्रे तथा त्रिभुवनेश्वरान् ब्रह्म
ब्रह्मविदांश्रेष्ठ परमेष्ठी प्रजापतिः १२ तानबाधन्त सहिताः सपत्ना दैत्यदानवाः राक्षसाश्च त
थायुद्धं तेषामासीत्सुदारुणम् १३

तसा गणाः तामसा दैत्यदानवगणाः ११ हे ब्रह्मविदांश्रेष्ठ १२ सपत्नाः शत्रवः दिव्यं वर्षसहस्रं सुदारुणं युद्धमासीदित्यन्वयः १३

348

दैत्यदानवैर्देवताः पराजीयंत पराभूताः कर्मणि जयिनः जयशीलाः ४ निराकृतान् विप्रकृतान् अदितिः परं यत्नं महातपः
शावणप्रचक्रमे आरेभे इति द्वयोरन्वयः ५ आच्छिन्ना नीता यज्ञभागा येषां तान् क्षुधाशोकेन सवितुः विवस्वत इति हेतोः ६
तस्याः परं यत्नं दर्शयति एकाग्रेति एकचित्ता नियता नियमिता निरुद्धाहारा यया परमश्रोर्णनियमं पादाग्रासनजल
पवनाशनादिरूपमास्थिता राशिं समूहं ७ तामेव स्तुतिमाह नमस्तुभ्यमित्यादिना सर्वत्र विदादित्यस्य पराविस्वस

दिव्यं वर्षसहस्रं तु पराजीयंत देवताः जयिनश्चाभवन्निप्रबलिनो दैत्यदानवाः ४ ततो निराकृता
न् पुत्रान् दैतेयैर्दानवैस्तथा हृतत्रिभुवनान् दृष्ट्वा अदितिर्मुनिसत्तम ५ आच्छिन्नयज्ञभागांश्च
क्षुधार्त्तानपीडितान् भृशं आराधनाय सवितुः परं यत्नं प्रचक्रमे ६ एकाग्रा नियताहारा परं नियममा
स्थिता तुष्टाव तेजसां राशिं गगनस्थं दिवाकरम् ७ अदितिरुवाच नमस्तुभ्यं परं सूक्ष्मं सौषुम्णं
बिभ्रते तनुम् धाम धामवतामीशं धामाधारं च शाश्वत ८ जगतामुपकाराय त्वामहं स्तौमि गो
पते आददानस्य यद्रूपं तीव्रं तस्मै नमोऽस्तु ते ९

जनस्थापनविलापनादिरूपं ब्रह्मस्वरूपेण स्तनादितिस्वरूपेण परं तत्त्वं स्तवं स्तत्र मध्यनाडी स्थितं सूक्ष्मां मूर्तिमाह परं पालना
दिशरणादिस्वभावं सूक्ष्मं योगिगम्यं सुषुम्णा या मध्यधाम्नः परानन्दात्मिका या इयं सौषुम्णी तीर्णा सोमाप्यायन हेतुं
स्वरूपं बिभ्रते तस्मै नमः नमः शब्दयोगी चतुर्थी सोमाप्यायनाभिप्रायेणाह धामवतां तेजस्विनां सोमाग्न्यादीनां धामधा
मन् तन्मतेजस्वि तेजोमूर्ते अतएव शाश्वत प्रेरक अतएव च धाम्नां तेजसां स्थलानां भुवनानां चाधारस्थान भूत तत्रहेतुः शा

मृतशत्रुवविनाशिनिसर्गः ९९

मा० षु
टी
३४९

स्तुभगणाश्रमाथाराणेवाद्यसर्जनारश्मीराह जगतामिति उपकाराय मेघध्यादीनां पाकाय तवाय अददानस्य कषिणादिमरीचिमि
रात्रुषतः तदायमवतीव्रं तोदां शैषिकं रूपं तस्मै तं नमामीत्यन्वयः १९ चर्मसर्जनारश्मीः पुनराह गृहीतमिति कालेनाष्टमासा
त्मकेन पादान्तरेष्टमांशेन वा इन्दुमयं सोमात्मकं रसं विसृष्टं गृहीतमादत्तं यत्तवरूपं विश्रुतः तदाह अतितीव्रं तीतावरतरं
तत्र तास्मीति शर्व स्लोकस्यैवायं प्रपंचः २० एवं वृष्टिसर्जनारश्मीराह नमेवेति नमेवाम्बुपितं रसं सर्वं सुस्रुतो विसृजतः वर्षणा
य वर्षिणी चन्द्राचेतनाकेतनादिमरीचिप्रकाशनाय यदाप्यापकममिष्टदिपुष्टादिहेतुकं रूपं दधत तस्मै मेघाय मिहति

गृहीतमष्टमासेन कालेनेन्दुमयं रसम् विश्रुतस्तव यद्रूपमतितीव्रं नमामि तत् २० नमेवस्रुव
तः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् रूपमाप्यायकं भानोस्तस्मै मेघाय ते नमः २१ वार्युत्सर्गविनिष्पन्नम
शेषं चौषधीगणम् पाकाय तव यद्रूपं भास्करं तं नमाम्यहम् २२ तच्च रूपं तवातीव हिमोत्सर्गा
दिशीतलम् तत्कालसस्यपोषाय तरणेतस्य ते नमः २३

सिञ्चति वर्षतीति मेघस्तस्मै पर्जन्यरूपाय ते तुभ्यं नमः २१ इदानीं पाकरूपः शारदा मरीचीराह वार्युत्सर्गेण वर्षोत्सर्गेण
विशेषेण निष्पन्नं सरसीभूतं यदशेषमोषधीनां धान्यादीनां गणं यस्य पाकाय पक्वतादिरश्मिसर्जनेन बीजपोषाय तव रूपं
तं त्वां भास्करं नमामीत्यन्वयः २२ बीजादीनां शुष्करूपाणामाप्यानाय हिमसर्जनादिमरीचीराह तच्चेति तच्च तव रूपं हि
मसम्मिहिकादेर्हैमंते शिशिरे हिमान्वादेरुत्सर्गेण हिमसर्जनादिमरीचिविसर्जनेन शीतलं अतीव तीव्रां शीतं तत्का
लस्य तत्कालोत्पन्नस्य सदस्य सस्यपोषाय हे तरणे तस्य ते तुभ्यं नमः २३

श्रीःविभावसो २८

रदानीममृतादिमरीचीर्वासंतिकादर्शयति नातितीव्रमिति ग्रीष्मादाविवनातितीव्रं शिशिरादाविवनातिशीतंच शीतोस्रसामर
सद्रूपंग्रसनपवनोमयंवसंततोयन्नवरूपेन तस्मैहेदेवस्यतत्वनानाविधरूपलीलाग्रहणक्रीडादिपरतेनमः २४ एवमादित्यांशुद्वादिर
श्मीनांस्वरूपमागाधारेणसोमात्मतयापरिणतानांसोमात्मानंभगवंतंस्तौति आप्यायनमितिअशेषाणांमर्त्यतिर्यगादिसहि
तानांदेवानांपितृणांचाप्यायकंपरंश्रेयस्करंयन्नवरूपंसस्यानांपाकस्यहेतवेतस्मैनमः २५ तत्रसोमस्वरूपंवदन्स्तौतियद्रू

नातितीव्रंचयद्रूपंनातिशीतंचयत्तव वसंतर्तौरवेसोम्यंतस्मैदेवनमोनमः २४ आप्यायनमशे
षाणांदेवानांचतथापरम् पितृणांचनमस्तस्मैसस्यानांपाकहेतवे २५ यद्रूपंजीवनायैकंवी
रुधाममृतात्मकम् पीयतेदेवपितृभिस्तस्मैसोमात्मनेनमः २६ आम्भांयदर्केरूपाभ्यांरूपंविश्व
मयंतव समेतमग्नीषोमाभ्यांनमस्तस्मैगुणात्मने २७ यद्रूपमृग्यजुःसाम्नामैकेनतपतेतव
विश्वमेतत्त्रयीसंज्ञंनमस्तस्मैविभावसो २८

यमितिजीवनायजीवातवेयद्रूपंवीरुधामोषधीनांममृतात्मकंयसंदेवादिभिःसोमरूपंक्रमादिनापीयतेतस्मैसोमात्मने
नमः २६ अग्नीषोमात्मकमरीचीनालम्ब्यादित्यंस्तौति आम्भामिति सर्वलोकहृदयोस्ताभ्यांपाकाप्यायनहेतुभ्यांअग्नीषोमा
भ्यांसर्वकालानुगतपर्यायेणिभ्यांसमेतंसामरस्यात्मतयास्थितंयद्विश्वमयंतवरूपंतस्मैगुणाःप्रकृतयःप्रधानमरामाएवा
दयोविकृतयश्चव्रह्मशेषाणितादिरूपायातवश्चवातपित्तादयोज्योतिःसलिलपवनादयश्चात्मास्वरूपंयस्यतस्मैनमः २७

तेजोमयात्लामरणंग्रौघकौनविश्वमेतन्नपतेत्वयीदेवत्वत्तस्मैविभावसोऽकसमा

मा पु॰ टी ३५

350

एवंविश्वमयस्वरूपमपरं प्रतिपाद्य तस्यैव स्थूलसूक्ष्मं बीजात्मकं परं रूपं सर्वाधिष्ठानं स्तौति यदिति तस्मात्तोयोग्न्यादिव्यवहा
रप्रकाशनाया विष्णुताबेजोमण्डलात्मकाप्यरं रूपमोमित्यस्यावाचके तचिन्त्रकाशात्मके सर्वाधिष्ठानेनाभिसर्वेषु वेदेषु शास्त्रे
अस्थूलं सर्वभावतद्विकारोपलक्षणं अस्थूलमनणुअह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुतिप्रतिपादितसकारणे देहद्वयादिभ्यो व्यतिरिच्य
मानं नचहेतुः अनंतदेशकालाकारादिभ्यः परिच्छेदशून्यं यतो मलस्वरूपाधिमलानान्नातं तस्मै सदात्मने शतिसिद्धिदानं

यत्तु तस्मात्परं रूपमोमित्युक्ताभिशब्दितं अस्थूलानंतममलं नमस्तस्मै सदात्मने २९ मार्कंडेय उ
वाच एवं स्तुता नियता देवी चक्षेत्रैव महर्निशम् निराहारा विवस्वंतमाशिताथ यिक्षुर्तते ३० ततः
कालेन महता भगवांस्तपनो मुने प्रसन्नतामगात्तस्मा आगताय मणो द्विजोत्तम ३१ स ददर्श महा
कूटं तेजसोम्बरमाश्रितं भूमौ च संस्थितं भास्वज्ज्वालामालातिदुर्दृशम् ३२ तं दृष्ट्वा स तदा देवी
साध्वसं परमं गता जगाद मे प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते ३३ यथा दृश्यवती शर्वं मम त्वादृश्य तु
दुर्दृशं संघाततेजसस्तद्वदिह पश्यामि भूतले ३४

दद्युरूपाय परब्रह्मणे नम इत्यर्थः २९ ३० दासाय मणो दत्तश्चुमा आदित्याः ३१ महाकूटं महाराशिं यदेवाम्बरं गगनमाश्रितं
भूमौ च तदेव संस्थितं भास्वद्भिर्दीप्यमानाभिर्ज्वालानां मालाभिरतिशयेन दुर्दर्शं दुःखेन द्रष्टुं शक्यं स तदुर्दर्शमित्यर्थः ३२
साध्वसं भयं गोपते मरीचीनां पते स्वामिन् ३३ स तदुर्दर्शं यद्दर्शं संघातं राशिं व्योम भूसंस्थयो तेजसो विशेषान्तदुर्द
र्शनाद्भ मदनुग्रहाय मूर्तिमन्तं द्रष्टुं शक्यं प्रादुष्कुर्वितिभावः ३४

तदाह प्रसादमिति पश्येयं चर्मचक्षुर्भ्यां प्रकटमनुभवेयं रूपं स्वेच्छया शरीरेण साकारं हे भक्तेष्वनुकम्पक अनुग्रहविधायिन् स्वता
नादित्वाद्देवान् ३५ त्वं धातेत्यादिना यथा जगतः सृष्ट्यादिविनिर्माणे याऽमूर्तस्वभावोऽपि मायागुणत्रयोपाधिग्रहणात्स्वेच्छया
ब्रह्माद्याकारान्मूर्त्यासितथा मम माप्यनुग्रहाय मूर्तिं स्वेच्छानिर्मितां मा उत्सुकं विनाशयेनाह त्वमिति धाता ब्रह्मा प्रमाग्रपराग
तिरूपाद्यः ३६ लोकपालमूर्तिरपि भवांल्लोकानुग्रहायाविर्भूतस्तथा मम भक्तत्राणे पालनाय प्रवर्तस्वेत्याशयेनाह त्वं ब्रह्मेति
अजो रुद्रः समीरो वायुः तव सकलात्मनः सर्वात्मनः स्वधाम्नो तितेजस्विनः किं लोके मर्त्यस्त्वं भवति नाकिंचिदित्यर्थः ३७

प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते दिवाकर भक्तानुकंपक विभो भक्तोऽहं पाहि मे सतान् ३५ त्वं धाता विसृजसि देव विश्वमेतत्त्वं पासि स्थितिकरणाय संप्रवृत्तः त्वय्यंते लयमखिलं प्रयाति चैतत्त्वत्तोऽन्या न हि गतिरस्ति सर्वलोके ३६ त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो वित्तेशः पितृपतिरम्बुपः समीरः सोमोऽग्निर्गगनमहीमहीधराब्धिः किं स्तव्यं तव सकलात्मनः स्वधाम्नः ३७ यजंते त्वामनुदिनमात्मकर्मसक्तास्त्वा नत्वा हि विविधपदैर्द्विजा जपंति ध्यायंते विनियतचेतसो भवंतं योगस्थाः परमपदं प्रयांति मर्त्याः ३८

किं च भोगमोक्षतत्साधनानां च त्वमेवाधिष्ठाता फलदाता चेत्याह यत्त इति निजकर्मानुष्ठानात्मकैर्यज्ञैरात्मनः स्वाभाविकस्व
कर्माणि सक्ता द्विजा ब्राह्मणा वर्णिकास्त्वां यजंते इति शेषः तथा तव त्वतो विविधपदैस्त्रिपद्यादिभिस्त्वामेव तदभिधेयं विदादिमं जपं
तिमानसहस्यामेवं ते इत्यर्थः ये च निरुद्धचित्ता मर्त्या योगे ब्रह्मात्मैक्येन तत्साधने च स्थिताः परमं पदं परं ब्रह्म त्वं च तदर्थपा
दाभिधेयं प्राप्नुवंतीत्यर्थः जननमरणधर्मकाश्च अजरामरा गुणोचितयातीता भवंतीति भावः ३८

मा पु
टी
३५१

351

किंबहुना सर्वात्मना सर्वं कर्म त्वं तावत्तत्तनि संग्रहरश्माशयेनाहरतेपसीति गर्भीकरोषि स्वगर्भस्थगर्भं विपत्स्व प्रकटयसि मयूखैः प्र
काशयसि स्वमयूखैर्गर्भस्थैः स्वैः तृणमणान स्वन्दात्मना पचसि ते ह्लादयसि स्वतो करोषि स्वगम्भो विज्ञानमयो ग्णो वाऽज्ञानो विषयनान
वेकस्य विभूतयो ऽशावयपरिच्छेदा इति भावः ३९ इति भावप्रदीपे षडधिकशतादितिः शततमोऽध्यायः अग्नीषोमात्मयोनिर्विहितकृ

तपसि पचसि विश्वं पासि गर्भीकरोषि प्रकटयसि मयूखैर्ह्लादयस्यम्बुगर्भैः सृजसि कमलजन्मा पाल
यस्यच्युताख्यः क्षपयसि च युगान्ते रुद्ररूपस्त्वमेकः ३९ इति मार्कण्डेयपुराणे मार्तण्डमाहात्म्ये अदि
तिस्तुतिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः १०८ मार्कण्डेय उवाच ततस्तेजस्समस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः अदृश्य
ततदादित्यानमताम्रोपमः प्रभुः १ अथ तां प्रणतां देवीं तस्य संदर्शनान्मुने प्राह भास्वान्वृणुष्वेष्टं वरं
मत्तो यदिच्छसि २ प्रणता शिरसा सा च जानुपीडितमेदिनी प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं समुपस्थितं ३
देव प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम यज्ञभागाश्च दैतेयैर्दानवैश्च बलाधिकैः ४

तिकलंकमकृतस्य कारः सोऽभ्रमो यास्त्रिसंध्योऽपणा विप्रणा वपुषाप्यणीयान्महीयान् सर्वार्थः सर्वनामा सकलकुलपतिः सर्वलो
कोशनेशः पायान्नो देवदेवोऽमरदनुजगणैः संस्तुतस्त्वं उराश्मिः अदित्या अहरहपनकर्मणीलिकारः तमेनाग्निष्यातेन ताम्रेणोपमा य
स्य १ तस्य मार्तण्डस्य सम्यग्दर्शनाद्धेतोः प्रणता २ जानुभ्यां पीडिता क्षोणी मही यया सा समुपस्थितमाविष्कृतमूर्तिम् ३ ४ ३५१

तन्निमित्तं देवानां त्रिभुवनयज्ञभागलब्ध्यर्थं ५ ६ ७ वारितस्करः तस्करास्तेरोसंसारयाही ८ अशेषतः समग्रान्तुत्वत्पुत्राणां वि
शत्रून् निर्वृता आनंदवती भवेति शेषः ९ निवृत्ता तपसः सकाशात् सापि सा तथाहितः संप्राप्तसमाखिलवाञ्छितमभिमतं यया
१० रश्मिसहस्रांशो रवेः सूर्यस्यातिस्तस्मः करो रश्मिरवतारं देवमातुरदितेरुदरे जठरे चक्रे अनेनापरिच्छिन्नतेजस्त्वं द्योतितम्

तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते भ्रंशेन तेषां भ्रातृत्वे गतानां नाशय तद्द्विषन् ५ यथा मे तनया
भूयो यज्ञभागभुजः प्रभो भवेयुरधिपाश्चैव त्रैलोक्यस्य दिवाकर ६ तथानुकंपां पुत्राणां सुप्रसन्नो
रवे मम कुरु प्रपन्नार्तिहर स्थितिकर्त्ता त्वमच्युत ७ मार्कण्डेय उवाच ततस्तामाह भगवान् भास्क
रो वारितस्करः प्रणतामदितिं विप्र प्रसादसुमुखो विभुः ८ सहस्रांशेन ते गर्भे संभूयाहमशेष
तः त्वत्पुत्रशत्रून् दितिजान् नाशयाम्याशु निर्वृता ९ इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्धानमुपागमत् निवृ
त्ता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाञ्छिता १० ततो रश्मिसहस्रांशः सोषुम्णाख्यो रवेः करः विप्राव
तारं स चक्रे देवमातुरथोदरे ११ कृच्छ्रचान्द्रायणादींश्च सा च चक्रे समाहिता शुचिः स्माराधयामे
तं दिव्यं गर्भमिति द्विज १२ ततस्तां कश्यपः प्राह किंचित्कोपप्लुताक्षरम् किं मारयसि गर्भा
ण्डमिति नित्योपवासिनी १३

११ शुचिर्नीरुग्व्रतिका समाहिता सावधाना कृच्छ्रं नाम व्रतं त्र्यहमापस्त्र्यहं पयस्त्र्यहं पयश्चैव कृच्छ्रं चान्द्रायणं नाम चन्द्रह्रासवृद्ध्योर्ग्रासा
दीनां ह्रासाधिकीभावादिविधानम् १२ गर्भस्थितमण्डं नित्योपवासिनी सती किं मारयसि इति शाब्दो भिन्नक्रमः नित्योपवासि

श्रीमत्स्याद्वंतंतीकतीयः १२

हेकोपन क्रोधन यदेतद्गर्भाण्डं पश्यसि तन्मया मारितं किं तदित्यत आह विपक्षाणां रिपूणां मृत्युरेवैतद्भविष्यतीत्यन्वयः १४ सुराणामर
णिरुत्पत्तिस्थानं १५ आद्याभिः प्रधानाभिः आदरात् श्रद्धया १६ १७ आभाष्य संबोध्य १८ तेन या कश्यपवचनान्मृतादण्डाज्जातो

मा पु
टी
१५२

352

सा च तं प्राह गर्भाण्डमेतत्पश्यसि कोपन न मारितं विपक्षाणां मृत्युरेतद्भविष्यति १४ मार्कण्डेय
उवाच इत्युक्ता तं तदा गर्भमुत्ससर्ज सुरारणिः जाज्वल्यमानं तेजोभिः पत्युर्वचनकोपिता १५ तं
दृष्ट्वा कश्यपो गर्भमुद्यद्भास्करवर्चसम् तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिराद्याभिरादरात् १६ संस्तूय
मानः स तदा गर्भाण्डात्प्रकटोऽभवत् पद्मपत्रसवर्णाभस्तेजसा व्याप्तदिङ्मुखः १७ अथान्तरि
क्षादाभाष्य कश्यपं मुनिसत्तमम् सतोयमेघगम्भीरा वागुवाचाशरीरिणी १८ मारितं ते यतः
प्रोक्तमेतदण्डं त्वया मुने तस्मान्मुने सुतस्तेऽयं मार्तण्डाख्यो भविष्यति १९ सूर्याधिकारं च विभुर्ज
गत्येष करिष्यति हनिष्यत्यसुरांश्चायं यज्ञभागहरानरीन् २० देवा निशम्येति वचो गगनात्समुपाग
तम् प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः २१ ततो युद्धाय दैतेयानाजुहाव शतक्रतुः सह देवैर्मुदा
युक्ता दानवाश्च समभ्ययुः २२ तेषां युद्धमभूद्घोरं देवानामसुरैः सह शस्त्रास्त्रदीप्तिभिर्दीप्तसमस्त

मार्तण्डसंज्ञकः १९ सूर्याणां द्वादशानामधिकारं स्वामित्वं २० हतौजसो नष्टतेजस्काः २१ दानवा देवैः सह समभ्ययुर्युद्धाय सम्मुखं
जग्मुः २२ शस्त्रास्त्राणां दीप्त्या संदीप्तानि प्रज्वलितानि समस्तानां भुवनानामन्तराणि मध्यानि यत्र तत् २३

२४ तेजसां योनिमनन्यस्थानं मार्तण्डं मन्तानां चराचराणां मनुष्याणां कं अदितेश्चेत हि शोभनं तत्रयोनिमग्नांते जसा देवादीनां
२५ २९ भूमंवर्त्तुलमग्निपिण्डं तेन सदृशः अतिस्फुटं समतिशयेन प्रकटं वपुर्न दधे धारयामास तेजसो बहिश्चनात् २१ आदितः पंचो
नविंशतितमः शततोपर्यध्यायः येनायन्तः समस्ताकृतिरतिमलमोथ्यवत्तदेवाङ्गरीयाज्ज्योतिर्नीरानिलेमोप्रकिरति सततं पञ्च

तस्मिन्भ्रमे भगवता मार्तण्डेन निरीक्षिताः तेजसा दह्यमानास्ते भस्मीभूता महासुराः २४ ततः
प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे दिवौकसः तुष्टुवुस्तेजसां योनिं मार्तण्डमदितिं तथा २५ स्वाधिकारांस्त
था प्राप्ता यज्ञभागांश्च पूर्ववत् भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् २६ कदम्बपुष्पवद्भा
स्वानधश्चोर्ध्वं च रश्मिभिः वृताग्निपिण्डसदृशो दधे नातिस्फुटं वपुः २७ इति मार्कण्डेयपुराणे मा
र्तण्डमाहात्म्ये मार्तण्डोत्पत्तिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ११५ मार्कण्डेय उवाच प्रणम्य तस्मै दौ कन्यां संज्ञा
नाम विवस्वते प्रसाद्य प्रणतो भूत्वा विश्वकर्मा प्रजापतिः वैवस्वतस्त्वसंश्रितो मनुस्तस्यां विवस्व
तः सर्वमेव तथाख्यातं तस्य रूपं विशेषतः २ त्रीण्यपत्यान्यसौ तस्यां जनयामास गोपतिः द्वौ पुत्रौ
सुमहाभागौ कन्यां च यमुनां मुने ३ मनुर्वैवस्वतो ज्येष्ठः श्राद्धदेवः प्रजापतिः ततो यमो यमी चैव
यमलौ सम्बभूवतुः ४ यत्तेजोऽभ्यधिकं तस्य मार्तण्डस्य विवस्वतः तेनातितापयामास त्रींल्लोकान्स

येत्तौषधीनाम् त्राणः सोमो यतः स प्रकृतिमनुभजेन् नर्पयन्दे वप्राणोऽन्द्याने लोकदीपः शुभनतिममलो योनिदोमादमन्
विश्वकर्मा त्वष्टा प्रजापतिः १ सर्वमेव वैवस्वतमन्वन्तरं निरूपणेन तस्य वैवस्वतस्य वक्ष्यमाणं वंशादि तद्रूपस्य विशेषतः आधि
क्येन २ तदेव संग्रहेण प्रसंगात् आदित्यमहिमावर्णनहेतोराह त्रीणीत्यादिना ३ वैवस्वतानां माहात्म्यवर्णनाय तेषामुत्पत्तिं प्र

अप्रधृष्यं अमितौजा व्यापकमधिकं विश्वस्यापनोदयोग्या दृष्टिप्रतापकरं तदा हरतेनेति ५ गोलाकारं वर्तुलमण्डलाकारं
असहन्ती सोढुमशक्नुवती स्वां छायां देहस्य समवेतां संज्ञया आत्मीयेन नाम्ना आरव्च्छाया चिदाभासः अत एव तत्र तयोरत्यन्तौ साम्यं ते
जस्त्वमसौ विवस्वतः स्वल्पवर्णविशेषेणैव व्यवक्रियमाणयोरनयोर्भिदा दिनता पितयोरेकमेव विद्याविद्यादिवत् ६ नि
र्विकारं स्नावहितं क्रोधादिना गाढं ते अत्रादि अस्सेवारतादिपरम् मच्छासनात् ममाज्ञया ७ मह्यं मदर्थे संभाव्यौ हृतले

गोलाकारं त्वनेनेदं दृष्ट्वा संज्ञा स्वरूपं विवस्वतः । असहन्ती महत्तेजः स्वच्छायामेत्य साब्रवीत् ६ संज्ञोवा
च अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः । निर्विकारं त्वयाप्यत्र स्थेयं मच्छासनाच्छुभे ७ इमौ च
बालकौ मह्यं कन्या च सुवर्चवर्णिनी । संभाव्या नैव चाख्येयमिदं भगवते त्वया ८ छायोवाच आ
केशग्रहणात् देवि आशापाच्चैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गम्यतां यत्र वाञ्छितं ९ इत्यु
क्ता च्छायया संत्यज्य गामपि तन्मंदिरम् । तत्रावसत्पितुर्गेहे किंचित्कालं शुभेक्षणा १० भर्तुः स
मीपं याहीति पित्रोक्ता सा पुनः पुनः । अगच्छद्वडवा भूत्वा कुरूनुत्तरान्विशोभना ततः ॥

हो पालनभोजनादिना प्रसवे हिमत्या विसर्पः इदं ममगमनं ८ कोपवशात्केशैर्ग्रहणं केशेषु आकर्षणता उत्तमभियाप्य
पवमाशापादाक्रोशातुरीषणाशंसनममिथ्याप्यतभ्यं वदतुरोधार्थे ९ शुभेक्षणेति मार्तण्डाति तेजसोऽसमिथानात्मेवप्रका
शायानतहीनोऽसर्थः १० पित्रा विश्वकर्मणा वडवावामीऽजरान्कुरूनगमदिमन्वयः पुनःपुनरुक्तश्चोदितेत्यर्थः ॥

साध्वीसती भर्तृस्तेजसः स्वस्त्रीभावद्रूपःकामोचतपस्तपने १२ छायायाश्चसमाह पितरिति तस्याःसंज्ञायाश्चपथारिथी १३ अविं
तयदृष्टो तथैवसंज्ञावत् १४ पूर्वजस्यमनोःश्राद्धदेवस्यसंज्ञापुत्रस्य १५ योद्वितीयःसुतोभूत्सोन्योनवसुग्रहेष्वेकतरःशनैश्चरो
ग्रहोभूत् तपतीनदी यस्यकुरुतेत्वयत्तसदनंदेवयजनमभूत्सकुरुर्नामराजा १६ पार्थिवीश्चथियाश्चागतासंज्ञाच्छायो

नचतेपेतपःसाध्वीनिराहारामहामुने १२ पितुःसमीपंयातायाःसंज्ञायावाक्यतत्परा मद्रूपधारि
णीच्छायाभास्करंसमुपास्थिता १३ तस्यांचभगवान्सूर्यःसंज्ञेयमित्यचिंतयत् तथैवजनयामा
सद्वौसुतौकन्यकेनतथा १४ पूर्वजस्यमनोस्तुल्यःसावर्णिस्तेनसोभवत् यस्तयोःप्रथमेजातःपु
त्रयोर्द्विजसत्तम १५ द्वितीयोयोभवत्तस्याःसग्रहोभूच्छनैश्चरः कन्याश्चतपतीयातांवव्रेसंवरणो
नृपः १६ संज्ञातुपार्थिवी यामात्मजानांयथाकरोत् स्नेहंतुपूर्वजातानांतथाकृतवतीसती १७
मनुस्तत्क्षांतवांस्तस्यायमस्यास्यानचक्षमे बहुशोयाच्यमानस्तुपितुःपुत्र्याःसुदुःखितः सेवकोपा
द्वैवाल्याद्भाविनोर्थस्यवैबलात् १८ पदासंतर्जयामासच्छायांसंज्ञांयमोमुने ततःशशापच
यमंसंज्ञासामर्षिणीभृशम् १९

च्छायासंज्ञेत्यर्थःतेषांस्वासमीयानांपूर्वजातानांसंज्ञापुत्राणां १७ क्षांतवान्सोढवान् तद्देषम्यं नचक्षमेसेहे १८ पितुःपु
त्र्याभगिन्यायमुनयाभाविनोदैवस्यार्थस्यद्वयोरन्वयः १८ संतर्जयामासातर्जयत् संज्ञाछायाअमर्षिणीक्रोधवती १९

२॰ पित्रेविवस्वते २१ ज्यायसोज्येष्ठान् कनीयांसःकनीयसःकनिष्ठान् बुभूषतिभवितुमिच्छति २२ २३ २४ २५ २६ २७ प्रतिघातोनि

छायोवाच पदातर्जयसेयस्मात्पितृभार्यांगरीयसीम् तस्मात्तवैषचरणःपतिष्यतिनसंशयः २॰
यमस्तुतेनशापेनभृशंपीडितमानसः मनुनासहधर्मात्मासर्वंपित्रेन्यवेदयत् २१ यमउवाच
स्नेहेनतुल्यमस्मासुमातादेवनविद्यते विसृज्यज्यायसोप्यस्मान्कनीयांसौबुभूषति २२ तस्यांमयो
द्यतःपादोनतुदेहेनिपातितः बाल्याद्वायदिवामोहात्तद्भवान्क्षन्तुमर्हसि २३ शप्तोहंतातकोपेन
जनन्यातनयोयतः ततोनमन्येजननीमितोवैतपतांवर २४ निर्गुणेष्वपिपुत्रेषुमाताशापंनदा
स्यति पादस्तेपततोपुत्रकथमेतद्भविष्यति २५ तवप्रसादाच्चरणोनपतेद्भगवन्यथा मातृशापाद
यंमेद्यतथाचिंत्यगोपते २६ रविरुवाच असंशयंमहत्पुत्रभविष्यत्यत्रकारणम् येनत्वामावि
शत्क्रोधोधर्मज्ञंसत्यवादिनम् २७ सर्वेषामेवशापानांप्रतिघातोहिविद्यते नतुमात्राभिशप्तानां
क्वचिच्छापनिवर्तनं २८ नशक्यमेतन्मिथ्यातुकर्तुंमातुर्वचस्तव किंचित्तेवविधास्यामिपुत्रस्ने
हादनुग्रहं २९ क्रिमयोमांसमादायप्रयास्यंतिमहीतलम् कृतंतस्यावचःसत्यंत्वंचत्रातोभविष्य ३॰

वर्तनं २८ अनुग्रहंकृपां अनेनादिमस्मणापरोगहारित्वस्मातं अन्यजनमतपवारोग्यंभास्करादिच्छेदितिकं ३॰ त्रातोरक्षितः ३॰

354

३१ ३२ परिहरंतीमुपलपंती आत्मानं मनः सरविः समाधाय प्रणिधाय चक्रो वहितस्तत्वं तत्रापश्यत तापश्यत् दिव्यदृष्ट्या
सर्वमालोचितवानितः परं ३३ यथाहृतं हतं संपन्नमनतिक्रम्य ३४ श्वशुरं भार्यायाः पितरं त्वष्टारं ३५ ततो हेतोः ३६ श्व

मार्कण्डेय उवाच आदित्यस्त्वब्रवीच्छायां किमर्थं तनयेषु वै तुल्येष्वभ्यधिकः स्नेह एकत्र क्रियते त्वया
३१ नूनं नैषां त्वं जननी संज्ञा कापि त्वमागता विगुणेष्वपत्येषु कथं माता शपेत्सुतम् ३२ सा तत्परि
हरंती च नाचचक्षे विवस्वतः स चात्मानं समाधाय युक्तस्तत्वमपश्यत ३३ तं शप्तुमुद्यतं दृष्ट्वा छाया
संज्ञा दिवस्पतिम् भयेन कंपती ब्रह्मन्यथावृत्तं न्यवेदयत् ३४ विवस्वांस्तु ततः क्रुद्धः श्रुत्वा श्वशुरमभ्य
गात् स चापि तं यथान्यायमर्चयित्वा दिवाकरम् निर्दग्धुकामं रोषेण सांत्वयामास सत्वतः ३५
विश्वकर्मोवाच तवातितेजसाव्याप्तमिदं रूपं सुदुःसहम् असहंती ततः संज्ञा वने चरति वै तपः ३६
इत्थं तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् रूपार्थं भवतोरण्ये चरंतीं सुमहत्तपः ३७ स्मृतं मे ब्रह्म
णो वाक्यं यदि ते देव रोचते रूपं निर्वर्तयाम्येतत्तव कांतं दिवस्पते ३८ मार्कण्डेय उवाच यतो हि
भास्वतो रूपं प्रागासीत्परिमण्डलम् ततस्त्वेति तं प्राह त्वष्टारं भगवान् रविः ३९

मेनं धर्मेण चारिणीं व्यवहरंती ३७ मे मम ब्रह्मणो वाक्यं स्मृतं चाकिल ब्रह्मणोक्तं त्वया विवस्वतस्तेजसः शातनं विधा
तव्यमिति स्मृतिपथमागतं तेन त्वद्रूपं निर्वर्तयामि साधयामि कांतं रम्यं सद्रूपम् ३८ परिमण्डलं दुर्लक्ष्यम् ३९

८० नाभिर्मध्यमाधारः ८१ आक्षिप्तमासमंतात्क्षिप्तं पर्यस्तं ८२ शीर्णानि शिथिलानि सानूनां प्रस्थानां निबंधनानि संधयो येषां
८३ धिष्ण्यानि स्थानानि नि ध्रुवो मेढीव पश्चान्ना माधारो येषां भेदयोगकालचारास्तोदयास्तयो हि धिष्ण्यानां त्रुटंतो भिद्यंतो रश्मी
नां ध्रुवाश्रितवातरज्जूनां निबंधानि ग्रथयो येषां तानि यदुक्तं मत्स्यपुराणे सर्वे ध्रुवनिबद्धास्ते प्रबद्धा वातरश्मिभिः परिभ्रमंति

विश्वकर्मा ततस्तातः शाकद्वीपे विवस्वता भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रमे ८० भ्रमताशे
षजगतां नाभिभूतेन भास्वता समुद्राद्रिवनोपेता समारोह मही नभः ८१ गगनं चाखिलं ब्रह्म
न्सचंद्रग्रहतारकम् अधोगतं महाभाग बभूवाक्षिप्तमाकुलम् ८२ विक्षिप्तसलिलाः सर्वे बभू
वुस्तथाब्धयः व्यभिद्यंत महाशैलाः शीर्णसानुनिबन्धनाः ८३ ध्रुवाधाराण्यशेषाणि धिष्ण्या
नि मुनिसत्तम त्रुटद्रश्मिनिबन्धानि अधो जग्मुः सहस्रशः ८४ वेगभ्रमणसंजातवायूहिताः
समंततः व्यशीर्यंत महामेघा घोरावविराविणः ८५ भास्वद्भ्रमणविभ्रांतभूम्याकाशरसात
ले जगदाकुलमत्यर्थं तदासीन्मुनिसत्तम ८६ त्रैलोक्ये सकले विप्र भ्रममाणे महर्षयः दे
वाश्च ब्रह्मणा सार्धं भास्वंतमभितुष्टुवुः ८७

नक्षत्राः सूर्यचंद्रग्रहादि दिवि भ्रमंतमनुव्रजंति ध्रुवं वै ज्योतिषां गणाः इत्यादि ८४ रवेर्वेगवता भ्रमणेन संजातो वायुस्तेन हिताः
पर्यस्ता महामेघाः पुष्करावर्तकादयो घोरो भयानको य आरावः स्तनितानि तैर्विराविणो निगर्जंतः ८५ ८६ ८७

देवानामादिदेवो मूलकारणं एतद्भवतः सर्वादिमत्वं स्वरूपतः पारमार्थ्येनास्माभिर्ज्ञातं न मम यथा तवैकस्य भ्रमिभ्रमणे कथं
जगतो भ्रमणं भवेद्यं शङ्काया पितन्त्रमं जगत् कथं स्वस्थाने स्थापयितुं न शक्नुमः इत्यर्थः सर्गादिषु त्रिधा हिरण्यगर्भादि
भेदेन त्वमेवादिपुरुषत्वात्तिष्ठसीत्यर्थः ४८ तेन त्वं जगतः स्वस्तिकल्याणमस्तु भवतश्च धर्मादीनामाकार उत्पत्तिस्था

आदिदेवोसि देवानां ज्ञातमेतत्स्वरूपतः सर्गस्थित्यन्तकालेषु त्रिधाभेदेन तिष्ठसि ४८ स्वस्ति ते
स्तु जगन्नाथ धर्मवर्म हिमाकर ज्वषस्य शान्तिर्लोकानां देवदेव दिवाकर ४९ इन्द्रश्चागत्य तं देवं
लिख्यमानमथास्तवत् जय देव जगद्व्यापिन्नयाशेषजगत्पते ५० ऋषयश्च ततः सप्त वसिष्ठात्रि
पुरोगमाः तुष्टुवुर्विविधैः स्तोत्रैः स्वस्ति स्वस्तीतिवादिनः ५१ वेदैर्वाक्याभिरग्र्याभिर्वालखिल्या
श्च तुष्टुवुः ऋग्भिरग्र्याभिर्मोक्षते लिख्यमानं सुदागताः ५२ त्वं नाथ मोक्षिणां मोक्षो ध्येयस्त्वं ध्या
निनां परः त्वं गतिः सर्वभूतानां कर्मकाण्डेप्यवर्तताम् ५३ शं प्रजाभ्योस्तु देवेश शं नोस्तु जगतां
पते शं नोस्तु द्विपदे नित्यं शं नश्चास्तु चतुष्पदे ५४ ततो विद्याधरगणा यक्षराक्षसपन्नगाः कृ
ताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिः प्रणता रविम् ५५

नत्वं ते लोकानां शान्तिरुपसवनर्थिं ज्वषस्य स्व सेवस्य ४९ लिख्यमानं शास्यमानं ५० ५१ ५२ मोक्षिणां प्राप्तमोक्षाणां मोक्षो
मुक्तानां प्राप्यं स्थानं ध्यानिनां ध्याननिष्ठानां ध्येयो ध्यानं योग्यः सर्वेषां भूतानां मन्वादिसर्गेण त्वं गतिः परायणं कर्म
काण्डे वर्तिनां सकामानां फलदाता त्वमेव ५३ शं सुखं द्विपदे मनुष्यादिषु चतुष्पदे पशुषु ५४ ५५

एवंविधा वक्ष्यमाणप्रकाराः सद्यः सोऽकुंयोगं ५९ उपगायितुमुपगातुं गान्धर्वे गीतौ निपुणाः कुशलाः ६० षड्जादिग्रामत्रये सुवि
शारदा निपुणाः ग्रामत्रयास्थिताभिः स्वराणां शर्णिताभिर्मूर्च्छनाभिश्च तालैरेकोनपञ्चाशद्भिः तत्सहचारिभिर्लयैश्च प्रयोगैः

भूत्वैवं विधा वाचो मनःश्रोत्रसुखावहाः सद्यो भवन्ति ते तेजोंऽशुतानोऽश्रुतभावन ५९ ततो हा
हाहूहूश्चैव नारदस्तुम्बुरुस्तथा उपगायितुमारब्धा गान्धर्वकुशला रविम् ६० षड्जमध्यम
गान्धारग्रामत्रयविशारदाः मूर्च्छनाभिश्च तालैश्च सुप्रयोगैः सुखप्रदम् ६१ विश्वाची च घृता
ची चोर्वश्यथ तिलोत्तमा मेनका सहजन्या च रम्भा चाप्सरसां वरा ६२ ननृतुर्जगतामीशे लि
ख्यमाने विभावसौ हावभावविलासाढ्यान्कुर्वत्योऽभिनयान्बहून् ६३ प्रावाद्यन्त ततस्तत्र वेणु
वीणादिदर्दुराः पणवाः पुष्कराश्चैव मृदङ्गपटहानकाः ६४ देवदुन्दुभयः शङ्खाः शतशोऽथ
सहस्रशः गायद्भिश्चैव गन्धर्वैर्नृत्यद्भिश्चाप्सरोगणैः तूर्यवादित्रघोषैश्च सर्वं कोलाहलीकृ
तं ६५ ततः कृताञ्जलिपुटा भक्तिनम्रात्ममूर्तयः लिख्यमानं सहस्रांशुं प्रणेमुः सर्वदेवताः ६६
ततः कोलाहले तस्मिन्सर्वदेवसमागमे तक्षमाणं शनैश्चक्रे विश्वकर्मा शनैः शनैः ६७

स्वरादीनां सुप्रयोगैः सुखप्रदमिति क्रियाविशेषणम् ६१ ६२ हावः क्रियागम्यः भावो मानसिकः नटादिभिर्विलासैरभिन
यान्सात्त्विकादीन्कैः व्यञ्जकैरप्सरसां ६३ ६४ महाशब्दान्वितं सर्वं कृतं कोलाहलीकृतं ६५ ६६ शनैः शनैरिति तक्षमाणानस्या

अध्यायमुपसंहरति इतीति हिमसर्जनादीरश्मीनांकालआविर्भावस्तस्यहेतोरग्नीषोमैकमूर्तेरित्यर्थः हरस्यसन्ध्यायांधाम
निधेःसूर्यस्योपस्थानंप्रसिद्धं एवमपरयोरपिब्रह्मविष्ण्वोः सम्यक्त्वात्मैकतयास्तवनस्योत्कर्षितस्य तेषांपरादित्यांशानांतद्
उपासितत्वात् ततोःसकलस्यदुर्निरीक्ष्यस्यतेजसःपरिलिखितं इष्टस्वरूपंनिशम्यालोच्यदिवाकरस्यचिह्नानोर्लोकंप्र
काशानन्दैकघनंप्राप्नुयोजीवनस्यान्तेदेहपातेव्रजतिविदेहकैवल्यंप्राप्नोतीत्यर्थः ९५ आदितोविंशाधिकःशततमो

इतिहिमजलघर्मकालहेतोर्हरकमलासनविष्णुसंस्तुतस्य तनुपरिलिखनंनिशम्यभानोर्व्रजति
दिवाकरलोकमायुषोऽन्ते ९५ इतिमार्कण्डेयपुराणेभानुमाहात्म्येभानुतनुपरिलिखनंनामषष्ठो
ध्यायः ९६ मार्कण्डेयउवाच लिख्यमानेततोभानौविश्वकर्माप्रजापतिः उद्भूतपुलकःस्तोत्रमिदं
चक्रेविवस्वतः १ विवस्वतेप्रणतजनानुकम्पिनेमहात्मनेसप्तजववसप्तसप्तये सुतेजसेकमलक
लावबोधिनेनमस्तमःपटलपटावपाटिने २

ध्यायः योनस्तोत्रैकसम्पत्तिःपरन्नमस्तिमहात्मेतयाम्लिष्टमूर्तिर्यस्यचतुर्नरोत्सिसमाविलनिगमतत्त्वोःषड्गुण्योःस्वगवा द्वीपा
पोभ्रोकलोकाख्यिनगरानिगुरेवामयोथीत्न्यूयानीवाहाः सोयंपरार्कःप्रभवतस्यवोनीलसमात्रयसृष्टिः तन्मयतभावित
सात्विकभावव्यंजनाख्यापनद्रुतचित्तताउद्भूताउद्भूतारोमाञ्चारोमहर्षोयस्य १ विवस्वतेसर्वावासकायप्रणतेषुजनेषु
अनुकंपिनेदयावते नमस्कारमपियोभानुरिष्टकेर्नमस्कृतामतिदयालुर्भगवानित्यर्थः महात्मविश्वव्यापात्मास्वरूपंयस्य

मा पु
टी
३५७

मजवास्तन्मवेगाः समस्तमयोऽस्य यस्य शोभनेन सकलभुवनावभासकेन तेजो यस्य कमलानां वनमवबोधयितुं विकासयितुं शीलमस्य
तमःप्रपटलं नेत्ररोगः सप्रकारकं नाम पटलमवपाटयितुं त्रोटयितुं शीलं यस्य तस्मै नमः २ पावनेभ्यः पवित्रकारिभ्यः सकाशादति
शयं सोत्कर्षं गुणैककर्म यस्य निरतिशयगुणैककर्मफलो भगवानित्यर्थः नैकाश्चनेकाः न समासः कामाः काम्यमानाविशयालाभ्य
कर्षणदातृभक्तेभ्यो यस्य सकामानामपि निरतिशयनिष्ठानिदायी भगवानित्यर्थः भास्वराभासनशीला अमला विशुद्धा मयू
खा रश्मयस्तैः शुभेन ग्राधारत्वेन स्थानं शीलं यस्य सर्वेषां लोकानां भूतभुवनमौतिकानां सर्गस्थित्यादिकारित्वाद्धितका

पावनातिशयगुणैककर्मणेऽनेककामविषयप्रदायिने भास्वरामलमयूखशायिने सर्वलोकहि
तकारिणे नमः ३ अजाय लोकत्रयपावनाय भूतात्मने गोपतये वृषाय नमो महाकारुणिको
त्तमाय सूर्याय वत्सप्रभवालयाय ४ विवस्वते ज्ञानभृदन्तरात्मने जगत्प्रतिष्ठाय जगद्धितैषिणे
स्वयंभुवे लोकसमस्तचक्षुषे सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ५

रिणे नमः ३ अजाय निर्विकाराय लोकत्रयाणां स्थूलसूक्ष्माणां पावनाय शोधनाय तमोपहारित्वात् भूतानां ब्रह्मादि
स्थावरान्तानामात्मने स्वरूपाय गवां रश्मीनां पतये स्वामिने वृषाय सर्वबीजाय महाकारुणिकाः प्रतिदयालवो ब्रह्मा
दयस्तेभ्य उत्तमाय ब्रह्मादिभिः स्तुतत्वाद् सोत्कृष्टत्वम् सूर्याय सर्वोद्भवाय वत्सप्रध्यात्मनि प्रभवस्यालयस्याधिदेव
तेन स्थानं यस्य अथवा यपतासिन्मण्डले पुरुषो यस्सैष हिरण्मयः पुरुषः सयोयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति श्रुतेः ४ ३५७

विवस्वते प्रभाप्रकरैः सर्वाच्छादकायतस्तानंभ्रलान्मैकं विभर्ति श्रवणादिना धारयति अभ्यासवैराग्यादिना पोषयति चेति तानप्र
त् तानेकयोगतेम प्रवणास्तस्मात्प्रभृति विषयः स्वसंवेदनमंतरात्मा परमात्मा तस्मै जगतोऽष्टच्छादिमायेश्वरांतानां प्रतिष्ठाया
वाल्याधाराय निर्गुणस्यापि गुणपरिग्रहमूर्तिधारणेन जगतो हितेषिणे धर्मतद्विद्वेषिपालननाशनशर्मेच्छास्वभावाय नच
जीवत्वकर्मपारतंत्र्येण विभूर्तनश्वार स्वयंभुवे स्वेच्छया जगत्पालनाया विभूताय लोकानां समस्तं सम्पूर्णं प्रकाशकं च
तारिवस्वरेभ्य उन्नमाय उन्नतं विनष्टं तमो यस्य अमिततेजसे शर्णोवभासायनमः ५ लदंतावकालमात्रे उदयाचलस्य मौलि

तराम्रुदयाचलमौलिमणिः स्वरगणमहितो हितो जगतः त्वमुरुमयूखसहस्रवपुर्जगति विभा
सितमो सिन्दन् ६ भवति तिमिरापयानमदो भवति विलोहितविग्रहता मिहिरविभासियतः
स्वतरो त्रिभुवनभावनभानिकरैः ७ इयमपि हृद्यसमावयवं चारुविकल्पितमतिरुचिरम् सत
मभिन्नमसंभ्रमगवंश्वरसि जगद्धिताया विरतम् ८

मणिर्भूडूत्रत्नमिव स्वरगणैर्गणैर्महितः पूजितः हितः शमे उन्नणिव रिष्टानि मयूखसहस्राणि वपुः स्वरूपं यस्य रश्मिपु
ञ्जात्मकत्वात्म एड्लस्वत्वमेव च तमांसि जगदहितत्वात् दनाशयन् विभासितान्सः कोपीत्यसामान्यमहिमासीत्यर्थः ६ भवति
त्वयि सति अदस्तिमिरस्यापयानं परिचलनं यतो भवति अतो भवति त्वयि विलोहितारक्ता विग्रहता भवति तिमिरात्स्वस्वरूपा
नेनरक्तदेहता भवतीत्यर्थः मिहिरं मिहिरं कासोमरूपेणराति ददातीति मिमहति सिंचति चानस्तस्मै बोधनम् भानिकरैः शुभस्तू
हैः करणैस्त्रिभुवनस्य स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य भावस्य प्रकाशकयतः स्वतरां अतिशयेन विभासितो भवतीति सर्वार्थयोज्यम् ७

समोसर्वसमग्राअवयवाअंगानिचक्रकूवरादीनियस्य समाः प्रतिमासंतुल्यावाअवयवानियमिताःसूर्यस्तुनियदारस्तोनागगं
धर्वाप्सरोरूपाःसप्तसप्तकाद्वादशगणायस्य तेचत्वराणांनरैःप्रदर्शिताः प्रपंचमियानंचित्रंतेचात्वयथाभवतितथाविशेषेणाक
ल्पितःसन्नद्धस्यर्थादिभिःसप्तसप्तकैर्द्वादशगणैर्वाकल्पितंरुचिरंस्यंजगद्वर्तितात्दृशरथमतीत्यस्थितमतिरुचिरंअतिशयेन
वारुचिरंसततंनित्यममित्रंभगवतोस्यावरोहहीनंभगवतावानित्यसमवेतं अमुमीदृशंरथमपिरुह्यारुह्यहेभगवन् वि
रतिशयेसूर्यस्तुकजगतेहितायाविरतमविच्छेदंचरसिअस्तोदयौभजसइत्यर्थः हितायइतिपाठेत्रियांकिःतकारप्रत्ययगुणो
दयातेर्हिरादेशः अयमर्थस्त्तमएव ८ अमृतंयत्स्यांशोःरसस्तेनविश्वयान्देवान्पितृनवतर्पयसे आप्याययसे सोमस्त्वद्रश्मिस्थासयोस्ते

अमृतस्यांशुरसेनसमंविश्वपितॄन्पितर्पयसे अरिगणसूदनतेननतवप्रणिपत्यलिखामिज
गद्धितये ९ शुकसमवर्णहयप्रथितंतवपदपांसुपवित्रतनुम् नतजनवत्सलमांप्रणतेत्रिभु
वनपावनपाहिशिवे ९०

सांपानात् समंतत्स्वं अरिगणानांरिपुगणानांसूदनविनाशनतेनजगत्तर्पणोपकरणसोमात्मकतयातवत्वांषष्ठीहितो
यार्थेप्रणिपत्यजगतोहितयेहितायलिखामितेजःशानतयामोस्यर्थः ९ शुकेननीलेनसमःसदृशोवर्णोनीलोयेषांहयानांगगन
गामिनांतेःप्रथितप्रख्यातभगवतोनीलाश्वमिथानस्यातिप्रसिद्धत्वात् सम्वद्धिरियं तवपदयोःपांसुःरजस्तेनपवित्रतनुंमांन
तजनस्यभक्तवर्गस्यवत्सलःनतजनानांवत्सलावल्लभायस्येतिवा त्रिभुवनपावनसूर्यपादेत्रिभुवनपवित्रत्वंप्रसिद्धमेवभुना
तिलोकत्रितयंययारविरश्मिःरवेश्रूयतेवेदात्मकमण्डलत्वाच्छ्रूयतेरवतेयोत्रिगच्छ्रुतिवारुहाशेहेतुर्गतो ९०

उपसंहरति इतीति सकलानां जगतां प्रसूतिभूतं प्रसूतये प्रादुर्भूतमित्यर्थः त्रिभुवनस्य स्थूलसूक्ष्मात्मकस्य पावनं पवित्रता पाद
कं यद्धाम तेजस्तस्य धामभूतं स्थानभूतं अखिलानां जगतां प्रदीपभूतं अवभासकं त्रिदशेभ्यो वरं वरेण्यं त्वां प्रार्थनीयं विश्वानि कर्मा
णि जगज्जन्मादयो यस्य तं विश्वकर्म विश्वकर्माणं वर्णलोपश्चार्षः अहं विश्वकर्मा वा प्रणतोस्मीत्यन्वयः १ आदित एक
विंशाधिकः शततमोध्यायः यत्रत्यालोकसंस्थाः समव्वचरगणो यच्छिन्नो वंश्रमीतियो मूर्तिर्देवतानां अधिकदशत्रयी

इति सकलजगत्प्रसूतिभूतं त्रिभुवनपावनधामधामभूतम् रविमखिलजगत्प्रदीपभूतं त्रिदशव
रं प्रणतोस्मि विश्वकर्मा १ इति मार्कण्डेयपुराणे चाण्डेश्चमाहात्म्ये विश्वकर्मस्तुतिर्नाम सप्तमो
ध्यायः १२१ मार्कण्डेय उवाच एवं स्तवमिमं कुर्वन् विश्वकर्मा दिवस्पतेः तेजसः षोडशं भागं मण्ड
लस्थमधारयत् १ शातितैस्तेजसो भागैर्द्वशाभिः पंचभिस्त्वष्टा अतीव कांतिमच्चारुभानो रासीत्
दावशुः २ शातितं चास्य यत्तेजस्तेन चक्रं विनिर्मितम् विष्णोः शूलं च शर्वस्य शिविकां धनदस्य च ३

कोटिसंख्योन्वितानाम् वंहिष्ठे रश्मिसंचैः प्रतिभरति जगत्प्राणभूतस्य सूर्यस्यात्मा भूमा भानुः सभूयात्सममशुभविनिरोहाद्दशा
न्याधिवेकः १ एवमिदं शाभिस्त्वकांतिमत् शोभाद्युक्तं चारुरम्यं २ सूर्यस्यैव तेजोंशेभ्यो निर्मितानां देवप्रहरणानां प्रहरण
नदेवानां विष्ण्वादीनां महाबलवत्त्वमिति भगवत आदित्यस्यैवायं महिमेत्याह शातितैरिति ३

मा पु
टी
३५९

359

प्रेतपतेर्यमस्य देवसेनापतेः कार्तिकेयस्य विश्वकृद्विश्वकर्मा भास्वराणि प्रदीप्तानि ४ नातितेजसानतितेजस्त्वात्ससमाः ५ ६

दण्डः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा अन्येषां चैव देवानामायुधानि स विश्वकृत् चकार तेज
सा भानोर्भास्वराण्युपशान्तये ४ इति शाततेजाः स सुशुभे नातितेजसा वपुर्दधार मार्तण्डः स
र्वावयवशोभनं ५ स ददर्श समाधिस्थः स्वां भार्यां वडवाकृतिं अधृष्यां सर्वभूतानां तपसा नियमे
न च ६ उत्तरांश्च कुरूंस्त्वाश्वरूपो भानुरागमत् सा च दृष्ट्वा तमायान्तं परपुंसो विशङ्कया जगा
नां
म संमुखं तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा ७ ततश्च नासिकायोगं तयोस्तत्र समेतयोः वडवायां च तत्तेजो
नासिकायां विवस्वतः ८ देवौ तत्र समुत्पन्नावश्विनौ भिषजां वरौ नासत्यदस्रौ तनयावश्ववक्त्रा
द्विनिर्गतौ ९ मार्तण्डस्य सुतावेतौ अश्वरूपधरस्य हि रेतसोऽन्ते च रेवन्तः खड्गी धन्वी तनुत्रधृत् १०
अश्वारूढः समुत्पन्नो बाणतूणसमन्वितः ततः स्वरूपमतुलं दर्शयामास भानुमान् ११ न सुशा
न्ते समालोक्य सा रूपं मुदमाददे स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजालयम् १२ संज्ञां भार्यां प्री
तिमतीं भास्करो वारितस्करः ततः सर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः १३

७ ८ विवस्वतस्तेजो वडवायां नासिकायां संक्रमयामास इति शेषः ९ भिषजां वैद्यानां १० ११ १२ सा संज्ञा १२ १३

मात्वशापएवतस्यधर्मोपदेशोभवदितिभावः तेनशापेनपीडितमानसोयस्मात्तेनयमउपरतइत्यर्थः १५ अतिशयेनराजतेध्रुति
राजते १९ १७ नियोगेधिकारे १८ १९ कलिंदोनामपर्वतस्तस्यांतरेवकाशेवाहिनींप्रवहंतीम् २० गुह्यकाधध्यक्षाः २१ २२ वावोर

द्वितीयस्ययमःशापाद्धर्मदृष्टिरभूत्ततः यमस्तुतेनशापेनभृशंपीडितमानसः १५ धर्मेतिराज
तेयस्माद्धर्मराजस्ततःस्मृतः १६ क्रिमयोमांसमादायपादतस्तेमहीतलम् पतिष्यंतीतिशापांतंत
स्यचक्रेपितास्वयं १७ धर्मदृष्टिर्यतस्तस्यसमोमित्रेतथाहिते ततोनियोगेतयाम्येचकारतिमिराप
हः १८ तस्मैददौपिताविप्रभगवांल्लोकपालतां पितृणामाधिपत्यंचपरितुष्टोदिवाकरः १९ यमु
नांचनदींचक्रेकलिंदांतरवाहिनीम् अश्विनौदेवभिषजौकृतौपित्रामहात्मना २० गुह्यकाधिपति जौ॰
त्वेचरेवंतोविनियोजितः २१ एवमप्याहचततोभगवांल्लोकभावनः त्वमप्यशेषलोकस्यपूज्योवत्स
भविष्यसि २२ अरण्यादिमहादाववैरिदस्युभयेषुच त्वांस्मरिष्यंतियेमर्त्त्यामोक्ष्यंतेतेमहापदः २३ क्षे
मंवृद्धिंतथाराज्यमारोग्यंकीर्तिमुन्नतिम् नराणांपरितुष्टस्त्वंशक्तितःसंप्रदास्यसि २४ छायासंज्ञा
सुतस्यापिसावर्णेःसुमहायशाः भाव्यःसोनागतेकालेमनुःसावर्णिकोष्टमः २५

एषवाजिःमोक्ष्यंतेमुक्ताभविष्यंतीत्यर्थः २३ क्षेमं शर्मउन्नतिमुत्कर्षनिमित्तंकामानं २४ भाव्योभविष्यः २५

360

२९ यवीयसीकनिष्ठा २२ सांप्रतंवर्तमाने २८ फलाभिधानपूर्वकमुपसंहरतियइदमिति विवस्वतस्तनुजानांपुत्राणांदेवानाम्
२९ ३० इतिभावप्रदीपेशतोपरिद्वाविंशतितमोध्यायः श्रावकग्रामेदेवंप्रकलितकलनाभूरितिपिअमार्गयायासंख्येनका
लंकलयतिसततामल्पमल्पंतदंतः कुर्वन्कुर्वन्नजस्रंतपितघु गगणःकालकालाकलेशोदेवोभूत्नेस्तवोयप्रभवतादिन

मेरुशृङ्गेतपोघोरमद्यापिचरतिप्रभुः भ्राताशनैश्चरस्तस्ययहोभूद्भास्करात्मजः २९ यवीयसी
तयोःकन्यादित्यस्याभूद्द्विजोत्तम प्रभवस्तात्सरिच्छ्रेष्ठातपतीलोकपावनी २२ यस्तस्योज्येष्ठोमहाभा
गः सर्गोयस्यैहसांप्रतं विस्तरंतस्यवक्ष्यामिमनोर्वैवस्वतस्यच २८ इदंयोजन्मदेवानांशृणुयाद्वाप
ठेत्तथा विवस्वतस्तनुजानांरवेर्माहात्म्यमेवच २९ आपदंप्राप्यमुच्येतप्राप्नुयाच्चमहद्यशः प्रहो
णश्चकृतंपापमेतच्छ्रुणयतेक्षतम् माहात्म्यमादिदेवस्यमार्तण्डस्यमहात्मनः ३० इतिमार्कण्डेयपु
राणेसूर्यमाहात्म्येसूर्यसंततिवर्णनंनामाष्टमोध्यायः १२९ क्रोष्टुकिरुवाच भगवन्कथितः
सम्यग्भानोःसंततिसंभवः माहात्म्यमादिदेवस्यस्वरूपंचातिविस्तरात् १

कान्कालपर्यासहितः एवंदेवानांसूर्योपत्तीनांतयोःकर्षनस्याभिधायेदानींमनुष्याणांजरामरणपहाणेनाप्रबोदानेनसप्र
वोपजीव्यश्स्तमध्यायद्वयेनवक्तुमारभतेभगवन्निति १ ॥

२ विवस्वत आदिदेवस्यादित्यस्य माहात्म्यं आदित्यः पूर्वं जनैराराधितो यच्चकार ३ ४ ववृधे समृद्धिमानभूत् ५ राष्ट्रं समूहो राजकं माण्डलिकं ६ उपसर्ग उपद्रवः व्यालाद्दुष्टप्राणिनः सर्पादयस्तेभ्य उद्भवं ७ ईजे इष्टवान् ८ एकमहः एकं दिनं ९ मानिनी

भूयोपि भास्वतः सम्यङ्माहात्म्यं मुनिसत्तम श्रोतुमिच्छाम्यहं तन्मे प्रसन्नो वक्तुमर्हसि २ मार्कण्डेय उवाच श्रूयतामादिदेवस्य माहात्म्यं कथयामि ते विवस्वतो यच्चकार पूर्वमाराधितो जनैः ३ दमस्य पुत्रो विख्यातो राजाभूद्राज्यवर्धनः स सम्यक्पालनं चक्रे पृथिव्याः पृथिवीपतिः ४ धर्मतः पाल्यमानेन तेन राष्ट्रं महात्मना ववृधेनुदिनं विप्र जनेन च धनेन च ५ हृष्टपुष्टमतीवासीत्तस्मिन्राजन्यशेषतः राजकं सकलं चोर्व्यां पौरजानपदो जनः ६ नोपसर्गो न च व्याधिर्न च व्यालोद्भवं भयम् न चावृष्टिभयं तत्र दमपुत्रे महीपतौ ७ सहीजे च महायज्ञैर्ददौ दानानि चार्थिनाम् स धर्मस्याविरोधेन बुभुजे विषयानपि ८ तस्यैवं कुर्वतो राज्यं सम्यक्कालयतः प्रजाः सप्तवर्षसहस्राणि ययुरेकमहो यथा ९ विदूरथस्य तनया दाक्षिणात्यस्य भूभृतः तस्य पत्नी बभूवाथ मानिनी नाम मानिनी १० कदाचित्तस्य सा सुभ्रूः शिरसोभ्यंजनाहृता पश्यतो राजलोकस्य मुमोचास्रूणि मानिनी ११ यदास्रुबिन्दवो गात्रे पतन्तस्य महीपतेः तदा चोन्मुख्य वदनं नाम पश्यत मानिनीम् १२

मानवती १० अभ्यङ्गनं तैलमर्दनं तस्मिन्नाहृता ११ गात्रे देहे अस्रुबिन्दवो यदा पतन्निर्गताः उन्मुख्य उन्नील्य १२

१३ नाकिंचिदिति प्राह सा मानिनी भूयः पुनः पुनः १४ पलितं रजताकेशशौक्लं केशपाशस्य प्रशस्तकेशेषु नराणां मध्यात् उद्भवं
१५ अन्यत्परं मम्यो दैन्यस्य कारणं हे नृप ममास्तन्नैव यत्वत्तो मंदभाग्यायाः १६ समागताः समवेताः १७ जन्मऋद्धिर्वृद्धिः परिणा

निःश्वस्य सुमहत्सोथ तेन हृष्टें तीनां विलोक्य वै किमेतदिति पप्रच्छ मानिनीं राज्यवर्धनः १२ पृष्टा सा तेन भर्त्रा सा हस्मत्र स्विनी नाकिंचिदिति तां भूयः पप्रच्छ स महीपतिः १४ बहुशः पृच्छतस्तस्य भूतः सा हस्तस्थम्मा दर्शयामास पलितं केशपाशांतरोद्भवम् १५ एतन्मश्येति भूपाल किमन्यन्मन्युकारणम् ममातिमन्दभाग्याया जराया साश्च नृपसत्तमः १६ स विहस्याथ तां पत्नीं शृण्वतां सर्वभूभृतां पौराणां च महीपालो येन रासस्समागताः १७ शोकेनालं विशालाक्षि रोदितव्यं न ते शुभे जन्मवृद्धिपरिणामाद्या विकाराः सर्वजन्तुषु १८ अधीताः सकला वेदा इष्टा यज्ञाः सहस्रशः दत्तं द्विजानां पुत्राश्च समुत्पन्ना वराननेः १९ भुक्ता भोगास्त्वया सार्धं ये मर्त्यैरतिदुर्लभाः सम्यक्पालिता पृथ्वी साधुयुद्धे प्रतिष्ठितम् २० सिद्धेः सर्वैरहं स्मितं विद्धि तं च वनांतरे किमस्मत्कृते भद्रे पलितेभ्यो बिभेषि यत् २१ भवंतु केशाः पलिता वलयः संतु मे शुभे शैथिल्यमेतु मे कायः कृतकृत्यो स्मि मानिनि २२

मोऽन्यथाभावः प्राप्य शरीरेनास्ति बाप एतयत्न विनाशाख्याः संगृहीताः १८ न च मया कृतकृत्यत्वादितः परं जीवनमपि प्रार्थितव्यमिति आह अधीताइति १९ निष्ठितं सिद्धा सिद्धिर्जयो जातः २०-२१ वलयो जरसा त्वचि तरंगाः २२

चिकित्सामुपायं २३ बालक्रियाक्रीडनैः क्रीडनं कौमारके विद्याभ्यासाय गुरुगृहवासः यौवने त्रिवर्गनिश्चयोग्याविधानत्वेनार्थः २४
मत्पूर्वकैः मम पूर्वकैः पितृपितामहादिभिः २५ अभ्युदयः स्वर्गादिप्राप्तिः २६ २७ २८ पतति उत्क्रमति २९ अराजकत्वान्निःशेषाणां क्रिया

भूमिप दर्शितं भद्रे भवत्या पलितं मम । चिकित्सामेषतस्याहं करोमि वनसंश्रयात् २३ बाल्ये बा
लक्रिया सर्वं तद्वत्कौमारके तथा । यौवने चापि धायोग्या वार्धके वनसंश्रया २४ एवं मत्पूर्वकैर्भ
द्रे कृतं तत्पूर्वकैश्च यत् । अतो न तेस्तु पातस्य किंचिन्मन्युनिकारणं २५ अलं ते मन्युना भद्रे नन्व
भ्युदयकारि मे दर्शनं पलितस्यास्य मा रोदीर्निष्प्रयोजनम् २६ मार्कण्डेय उवाच ततः प्रणम्य
तं भूपाः पौराश्चैव समीपगाः सान्त्वयोचुर्महीपालं महर्षे राज्यवर्धनम् २७ न रोदितव्यमनया
त्वत्पत्न्या नराधिप । रोदितव्यमिहास्माभिरथवा सर्वजन्तुभिः २८ यं ब्रवीषि यथा नाथ वनवा
साश्रितं वचः । पतन्ति तन्नः प्राणा लालिता नो नयानृप २९ सर्वथास्या महीपृष्ठे यदि याति भ
वान्वनम् । ततो शेषक्रियाहानिः सर्वस्थानीनिवासिनां ३० भविष्यति न सन्देहस्त्वं विना यद्वना
श्रये सा च सर्वोपघाताय तत्त्वयैव विमृश्यताम् ३१ सप्तवर्षसहस्राणि त्वयैव पालिता मही
तत्सहस्रं महत्पुण्यं मा लोपय नराधिप ३२

णां वर्णाश्रमेषु नियमितानां कर्मणां हानिर्नाशः सर्वेषां स्वस्थानीनिवासिनां जन्तूनां भविष्यतीत्यन्वयः ३० सा क्रियाहानिः
सर्वस्य देवनरादेरुपघाताय विनाशाय विमृश्यतां विचार्यतां त्वया ३१ तस्मात् सद्याः पालनात्सन्तत्यं मा लोपय मोच्छिन्द्धि इत्यर्थः

पांडतीकाशोकवविकारप ३२

मा पु
टी
३६२

विचारेणतपोनुष्ठानभूपालनयोरंतरस्याधिकमाह वनइति ३३ ३४ नसहिष्यतिनक्षमिष्यति क्रांतकोयमः ३५ हेनागराः
नगरवासिनः अनार्यस्यदुर्जनस्य ३६ यमस्यसैनिकाभटाः ३७ पिपासुर्यातुमिच्छन् ३८ व्याकुलंसशोकंचेतोयेषां शास्त्रेदृष्टि

362

वनेवसन्महाराजत्वंकरिष्यसियत्तपः तन्महीपालनस्यास्यकलांनार्हतिषोडशीम् ३३ राजोवाच
सप्तवर्षसहस्राणिमयेयंपालितामही इदानींवनवासस्यममकालोयमागतः ३४ ममापत्या
निज्ञातानिदृष्टामेपत्यसंततीः स्वैस्वैरेवममादेशोभिंतकोनसहिष्यति ३५ यदेतत्पालितंभूमि
नहिजानीतनागराः ह्रतश्रुतमनार्यस्यमत्तोरस्ययकर्मणः ३६ सोहंराज्येसुतेकृत्वाभोगांस्त्य
क्त्वावनाश्रयः तपस्तप्स्येसमायांतिनयावद्यमसैनिकाः ३७ मार्कण्डेयउवाच ततोपियासुः
सवनंदेवज्ञानवनीपतिः पुत्रराज्याभिषेकायदिनलग्नमपृच्छत ३८ श्रुत्वातेनृपतेर्वचोव्या
कुलचेतसः दिनंलग्नंचहोरांचनविदुःशास्त्रदृष्टयः ३९ अत्यस्मिन्महीपालेदैवज्ञाबाष्पगद्ग
दे ज्ञानानितिःप्रणष्टानिश्रुतेतेनैववचोमम ४० ततोन्यनगरेभ्यश्चपुराष्ट्रभ्यएवच तत्रस्तस्याश्च
नगरात्प्रोत्सुर्येणाभ्युपागमन् ४१ सुतरूपेतमहीपालंतेपियासुंवनंमुने प्रकंपिशिरसोभूत्वाप्रोचुर्ब्रा
ह्मणसत्तमाः ४२

र्णानयेषांते ३९ बाष्पेणास्रुणागद्गदंसवलितं ४० प्रात्सुर्येणबाङ्कुल्येन ४१ शोकवशात्स्यकर्षेणकम्पयुक्तंशिरोयेषांतादृशाश्चत्वा

सीदिष्यतिविशीर्यति ४३ नोनिवेषे सिंहासनंभद्रासनं ४४ ४५ विनिर्बन्धंहेवाकं ४६ ४७ तत्रतस्मिन् ४८ ४९ प

प्रसीदपाहिनोराजन्पालिताःस्मोयथापुरा सीदिष्यत्यखिलोलोकस्त्वयिभूपवनाश्रये ४३
सकुरुष्वतथाराजन्यथानोसीदतेजगत् यावज्जीवामहेवीरसकलंकालमिमेवयम् नेच्छाम
स्त्वभवच्छून्यंद्रष्टुंसिंहासनंविभो ४४ मार्कण्डेयउवाच इत्येवंतैस्तथान्यैश्चप्रोक्तःप्रोक्तःपुनः
पुनः भूपोभृत्यैरमात्यैश्चद्विजैःपौरजनैःसह ४५ तमिच्छन्तनकोनेतिददातिचतथोत्तरम् वन
वासविनिर्बन्धंनोपसंहरतेयदा ४६ ततोमात्याश्चभृत्याश्चपौरास्सुहृदस्तथाद्विजाः समेत्यमंत्रया
मासुःकिमत्रक्रियतामिति ४७ तेषांमंत्रयतांविप्रनिश्चयोयमजायत प्रत्यागवनात्तत्रमही
पालेतिधार्मिके ४८ सम्यग्ध्यानपराभूत्वाप्रार्थयामःसमाहिताः तपसाराध्यभास्वंतमात्मपुत्रस्य
महीपतेः ४९ तत्रैकनिश्चिताःकार्येकेचिद्देवंप्रभाकरम् सम्यगर्घ्योपचारार्थैरुपहारैरपूजय
न् ५० अपरेमौनिनोभूत्वाजग्मुर्जाप्येनतथापरे यज्ञहोमपरास्तत्रोचतोषयांचक्रिरेरविम् ५१
अपरेचनिराहारानदीपुलिनशायिनः तपसाचक्रुराराधंभास्करस्यार्थनेद्विजाः ५२ अग्निहो
त्रपराश्चान्येरविसूक्तान्यहर्निशम् तेजसस्तथापरेतस्थुर्भास्करेन्यस्तदृष्टयः ५३

कनिष्ठितापक निश्चयाः ५० ५१ आयस्ताःसयत्नाः ५२ ५३

मा पु
टी
३९३

५४ ५५ इष्टमभिमतं ५६ अत्रवोऽत्रउपदेशहीनाश्रपिमहात्मेतमाहात्म्याद्विशाला विशेषेणाचितसमाधानेनशालन्तेविवस्वतः
प्रसादेनशोभन्तेयस्मात्इदंतदभिधानमस्ति लघुशीघ्रं ५७ ऐश्वर्यादिविधानंविनैवमंत्रसिद्धिप्रदंसिद्धक्षेत्रंहियस्मान्नमादृशो

इत्येवमतिनिर्बन्धंभास्कराराधनंप्रति बहुप्रकारंचक्रुस्तेतंतंविधिमुपाश्रिताः ५४ तथाप्ययत
तांतेषांभास्कराराधनंप्रति सुदामानामगन्धर्वउपगम्येदमब्रवीत् ५५ यद्याराधनमिष्टंवोभा
स्करस्यद्विजातयः तदेताक्रियतांयेनभानुःप्रीतिमुपैष्यति ५६ अस्त्यत्रकुरुविशालाख्येवनेसि
द्धनिषेवितम् कामरूपेमहाशैलेगम्यतांतत्रवैलघु ५७ तस्मिन्नाराधनंभानोःक्रियतांसुसमाहि
तैः सिद्धक्षेत्रंहितत्रसर्वान्कामानवाप्स्यथ ५८ मार्कण्डेयउवाच इतितेतद्वचःश्रुत्वागत्वात
काननंद्विजाः ददृशुर्भास्वतस्तत्रपुण्यमायतनंशुभम् ५९ तत्रतेनियताहारावर्णाविप्रादयो
द्विज धूपधूपोपहाराद्यैःशश्वच्चक्रुस्तेद्विजाः ६० पुष्पानुलेपनाद्यैश्चधूपगन्धादिकैस्तथा
जपहोमान्नदीपाद्यैःपूजनैस्तेसमाहिताः कुर्वन्तस्तस्थुरव्यग्रास्तस्मिन्निवसतंद्विजातयः ६१

तत्रसिद्धक्षेत्रेकुरुविशालाख्ये ५८ तस्यसुदाम्नोगन्धर्वस्यवचःकाननेवने ५९ धूपादिभिराद्यांशश्रान्ताअतन्द्रिताजागरूकाः ६० ६१

नहिविवस्वतस्तेजसः कस्यचिद्देवादेस्तेजसआधिक्यंदृश्यतेतस्तमेवब्राह्मणप्रमुखाःकर्षयतिदेवेत्यादिना अभिअभितोधिकंदेवंद्योतनत्रु
णमपि ९२ अभ्यधिकमितिविहृणोति दिवीति दिविद्योतमानेगगनेसमंततोभितःद्योतयंतंप्रकाशयंतंयतोदेवानांद्योतमाना
मग्न्यादीनांईशंईशितारंपरादिमप्रकाशमेवहिविवस्वादयोभास्वंतोभासिताहृश्यंते यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामक
मित्यादिगीतास्ववधुर्यांभवंश्चंतरिक्षंभुवोलोकंमरीचिभिर्व्याप्नुवंतमेवंलोकावस्थादित्रयंव्यापकंदिवाकरंप्रपन्नाःस्मइति
षड्भिरन्वयः ९३ तंविशिनष्टिआदित्यमितिमूलकारणंआदौप्रादुर्भूतत्वात् भासोमरीचीःकरोतीतिभास्करस्तत्त्रिस्थानत्वात्
भातिस्वयंप्रकाशतयास्फुरतीतिभानुःलोकंसुवतिप्रेरयतीत्यंतर्यामित्वात्सवितादिवादिनंकरोतीतिप्रकाशकत्वाद्दिवाकरः

ब्राह्मणाद्युः देवदानवयक्षाणां ग्रहाणां ज्योतिषामपि तेजसाभ्यधिकं देवं व्रजाम शरणं
रविम् ९२ दिविस्थितं च देवेशं द्योतयंतं समंततः वसुधामंतरिक्षं च व्याप्नुवंतं मरीचिभिः ९३
आदित्यं भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम् पूषाणमर्यमाणं च स्वर्भानुं दीप्तदीधितिम् ९४
चतुर्युगांतकालाग्निं दुष्प्रेक्षं प्रलयांतगम् योगीश्वरमनंतं च रक्तं पीतं सितासितम् ९५

पुष्णातिवर्धयतीतिरसपाकहेतुःपूषा इयर्तिगच्छतीतिव्योमाध्वनीनत्वात्सर्वज्योतिष्षुमरीचिप्रवेशेनसर्वगतत्वात् सःस्वर्गलो
कव्यापिनोभानवोयस्य त्रिलोकव्यापकमरीचिविशिष्टः दीप्ताःसमिध्यमानादीधितयोमरीचयोयस्य ९४ चतुर्युगस्यकृतत्रेताद्वं
तेवसानेकालाग्निंसर्वविश्वप्रदाहकत्वात् कलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरः उत्तिष्ठंस्त्रेताभवतिकृतंसंपद्यतेचरन्निति श्रु
तक्रमस्यचतुर्युगस्वरूपस्यांतेपर्यवसानेब्रह्मणोन्येकावस्थायांकालाग्निंसर्वभेदसंहारकत्वात् अतएवदुष्प्रेक्षंदुःखेनप्रेक्षितुंशक्यं
शरणसंभारोपलव्यस्वरूपत्वात् तेजस्वित्वाच्चप्रलयस्यमायाप्रपंचविनाशस्यांतेगम्यतेस्मपन इतिप्रलयांतगंप्रलयावशिष्टंपरम

मा०पु
टी
२९८

कारणमित्यर्थः योगिनां परैकाग्रमनानामीशं योगस्य नियन्तारं दातारमित्यर्थः देशकालाकारादिभिर्योऽनतेन परिच्छेदेन शून्यं तस्मरी
चीनां ज्वलाभासोपाधिमत्वाद्रुक्मादिवर्णात्मकमित्यर्थः ९५ यत्तेषु वेदेषु चावस्थितमधियत्तमित्यर्थः अक्षरं नाशाभावस्वरूपं अनन्तं
व्यापकं परमं उत्कृष्टं सर्वलक्षीभूत्वात् अतएव ब्रह्मपरममिति गीतास्मृ अतएव गुरुसंगुहायां पंचकोशात्मिकायां स्थितत्वात् योवै
दविहितं गुहायां परमे व्योमन्निति श्रुतेः अनुत्तममशुतनाववर्तमानत्वान्मोक्षस्य द्वारं द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदि
नौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः इति स्मृतेः ९६ यस्य रूपैः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृह

ऋषीणामग्निहोत्रेषु यत्तद्वेदेषु वस्थितम् अक्षरं परमं शुद्धं मोक्षद्वारमनुत्तमम् ९६ छन्दोभि
र्यस्य रूपैस्तु सकृद्युक्तैर्विहंगमम् उदयास्तमने युक्तैः सदा मेरोः प्रदक्षिणम् ९७ अनन्तं च ऋतं
चैव गुणतीर्थं ह्यविधम् विश्वस्थितिमचिन्त्यं च प्रपन्नाः स्मः प्रभाकरम् ९८

ती पंक्तिरेव च त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांसि सप्त जानत इति स्मृतेः सकृदेकवारमेव सर्गादौ योगमाश्रयान सारम्भ एव येन युक्तै
र्योजितैर्लभीदृशंस्यन्दनमारुह्य विहंगमं गगनगामिनं उदयास्तमने युक्तं प्रवर्तितं न हि भगवतो विवस्वत उदयास्तमने विना
काचित्क्रिया प्रवर्तते सदा नित्यं मेरोर्देवावासस्य शिखरिणः प्रदक्षिणे युक्तं सावधानमित्यर्थः ९७ अनन्तमसत्यं मिथ्या
तान्नृतं तेन सत्यस्वरूपं शश्वद्विलोकानुग्रहाय प्रादुर्भूतं शश्यत्विधं भिन्नभिन्नप्रकारं गन्धादिकं गुणं तीर्थं विश्वस्य स्थितिं तद्रूपं
अचिन्त्यं चिन्तयितुमशक्यं उत्कृष्टस्वरूपस्य मनोगोचरत्वान्मीदृशं प्रभानां मरीचीनामाकरं निधिं प्रपन्नाः स्मः ९८ २९८

यो वाय्वादिस्वरूपः स नोऽस्माकं भास्वान्प्रसीदत्विति त्रिभिरन्वयः ९ वानस्पत्यं पुष्पैः फलितं द्रुमं अपुष्पैः फलितं ओषधिं फलपाकांतं
तद्रूपं व्यक्ताव्यक्तेषु मूर्तामूर्तेषु भूतेषु पंचमहापृथिव्यादिषु वाय्वाकाशयोश्च स्थितमिति शेषः धर्माधर्मयोः फलस्य प्रवर्तकं दातारमित्य
र्थः १० यस्य ब्राह्म्यादिका त्रिधा तनुर्देहः यस्य त्रिधा स्थूलसूक्ष्मपरस्वरूपा त्रिप्रकारं स्वरूपं तत्र स्थूलं ब्रह्मांडांतर्वर्ति मण्डलरूपं सूक्ष्मं

यो ब्रह्मा यो महादेवो विष्णुर्यः प्रजापतिः वायुराकाशमापश्च पृथिवी गिरिसागराः ९ ग्रह
नक्षत्रचंद्राद्या वानस्पत्यं द्रुमौषधिम् व्यक्ताव्यक्तेषु भूतेषु धर्माधर्मप्रवर्तकम् १० ब्राह्मी माहेश्वरी
चैव वैष्णवी यस्य वै तनुः त्रिधा यस्य स्वरूपं तु भानोर्भास्वान्प्रसीदतु ११ यस्य सर्वमजस्येदमंगभूतं
जगत्प्रभोः स नः प्रसीदतां भास्वान् जगतां यश्च जीवनम् १२ यस्यैकं भास्वरं रूपं प्रभामण्डलदुर्दृ
शम् द्वितीयमैन्दवं सौम्यं स नो भास्वान्प्रसीदतु १३ ताभ्यां च यस्य रूपाभ्यामिदं विश्वं विनिर्मितं
अग्नीषोममयं भास्वान् स नो देवः प्रसीदतु १४ मार्कण्डेय उवाच इत्थं स्तुवान(?) तदा भक्त्या सम्यक्प्रज
यतात्मना ततोऽथ भगवान्भास्वान् स्थितिमीसे हिंसोतम(?) १५

अनाद्यवच्छिन्नं परं चिदादित्यात्मकं भास्वान् दीप्तिमतिशयवान् ११ यस्य जगत्प्रभोरजस्य जन्मादिशून्यस्येदं सर्वं जगदंगभूतं
अभिन्नमंगांगिनोरभिन्नत्वात् जीवनं जीवनसाधनं १२ एकं रूपं भास्वरं भासनशीलं प्रभामण्डलेन दुर्दृशं दुर्दर्शं च ऐन्दं द्विती
यं चैन्दवमिन्दोरिदं सौम्यं सुदर्शनं १३ ताभ्यां सौरैन्दवाभ्यां अग्नीषोममयं तत्प्रकृतिकं १४ १५

मा पु उदयाद्रिर्गच्छन् निजेनात्मरूपोदयस्थानेन बिम्बेन मण्डलेन समप्रभा यस्य दुर्दर्शोऽपि तेभ्यो ऽनुग्रहाय याति सो ऽस्य तेजोवती मूर्तिः प्रादु
टी र्भूत्वा दर्शनं ददौ १६ स्पष्टं दर्शनयोग्यं रूपं यस्य कुलीपि तं भीमकान्ततेजोवतीमूर्तेरनुभावनात्मकलकैरोमांचैः सहोत्कम्पितो वेपथुमं
२९५ तः भक्त्या प्रेमणा नम्राः १७ तदेव दर्शयति नमो नमस्ते ऽस्त्विति सहस्रांश्चनन्तारश्मयो यस्य तस्य संबुद्धिः सर्वस्य ब्रह्मादेः स्थावरां
तस्य हेतुः कारणं अशेषाः समग्राः केतवो रुचो यस्य सर्वस्य वा केतुः अभिज्ञानो यस्य सः ईज्यः त्वमस्मान् पातात् लोट् हेः तातङ् अ
खिलानां यज्ञानां धाम आश्रयः न हि सूर्यं विना यज्ञे ऽपि कारः कस्यचिदपवित्रं वा ऽशौ ग्रहस्त्वां नत्वा ज्ञादेर्विहितत्वमखिलं

365

ततः स मण्डलादुच्चैर्निजबिम्बसमप्रभः अवतीर्य ददौ तेभ्यो दुर्दर्शो दर्शनं रविः १६ ततस्ते स्पष्टरूपं
तं सवितारमजं जनाः कुलकोटिप्रणो विप्रा भक्तिनम्राः प्रणेमिरे १७ नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्ररश्मे
सर्वस्य हेतुस्त्वमशेषकेतुः पातात्वमीड्यो ऽखिलयज्ञधामन्ध्येयस्तथा योगविदां प्रसीद १८ इति
मार्कण्डेयपुराणे भानुमाहात्म्ये राज्यवर्धनोपाख्याने ब्राह्मणस्तुतिर्नाम नवमोऽध्यायः १२३

गम् अपि यज्ञो वा तेनोच्यते योगविदां योगानां सांख्यानां च ध्येयो ध्यातव्यो ऽगपः तदेव चमंत्रता सूर्य अश्विये स्तन जाड्या
श्रेयते १८ आदितः शतोपरि त्रयोविंशतितमो ऽध्यायः सर्वस्मिन्सर्वयो ऽमीसकलभुवनभृत्सर्वभावस्वभावः सर्वस्मा
तः प्रविष्टो निखिलनियमभृत्सर्वविद्सर्वकारी सर्वावेद्यस्वरूपो निखिलकृचितिधीर्यस्य सर्वः शरीरं सर्वानन्दैकरू
मूर्तिर्भवतु दिनपतिर्भानुमान्नश्च भूत्यै ॥

एवं सर्वाभीष्टदायित्वं जरारोगमृत्युहारित्वं विवस्वतो महामाहात्म्यमभिधायाथेदानीं तद्भक्तानां माहात्म्याभिधायायमध्यायः प्रस्तू
यते तत्र इति १ सप्ताश्वसंसमभयं प्रशीतांशुं चण्डरश्मिं २ तिमिरापहवान्नान्तरोग्रहारिन् ३ नोऽस्माकं निरामयो नीरोगः जिता

मार्कण्डेय उवाच ततः प्रसन्नो भगवान्भानुराहाखिलं जगत् भानुरुवाच श्रियतां यदभिप्रेतं
मत्तः प्राप्तं द्विजातयः १ मार्कण्डेय उवाच ततस्ते प्रणिपत्योचुर्विप्रविप्राद्योजनाः सप्ताश्वसम
शीतांशुमवलोक्य पुरःस्थितम् २ प्रजा ऊचुः भगवन्यदि नो भक्त्या प्रसन्नस्तिमिरापह दशवर्षस
हस्राणि जीवतां राज्यवर्धनः ३ निरामयो जितारातिः सकोषः स्थिरयौवनः दशवर्षसहस्राणि
ततो नो जीवतान्नृपः ४ मार्कण्डेय उवाच तथेत्युक्त्वा जनान्भास्वान्दर्शनाभून्महामुने तेऽपि लब्धव
राद्धृष्टाः समाजग्मुर्जनेश्वरम् ५ यथावृत्तं च तत्तस्मै नरेन्द्रायमवेदयन् वरं लब्ध्वा सहस्रांशोः स
काशादखिलं द्विज ६ तच्छ्रुत्वा जहृषे तस्य सा पत्नी मानिनी द्विज सच राजा चिरं दध्यौ नाह
किञ्चिद्वचने जनम् ७ ततः सा मानिनी भूपं हर्षाश्रितमानसा दिष्ट्या प्रशुषा महीपालवर्धसेत्या
हत्तपतिम् ८

रातिः पराजितरिपुः सकोषो दीनानिधिः स्थिरयौवनो जरः ४ जनेश्वरं नृपतिं राज्यवर्धनं जग्मुर्गताः ५ ६ दध्यौ चिंतया
मास ५ ६ दध्यौ चिंतयामास ७ दिष्ट्यानन्दार्थमव्ययम् ८ ॥

366

सभाजितोमानितः चिंतयाजडमनाः ९ परमाभ्युदयेप्राप्नुवोहृदिरूपे १० भावीभविष्यः ११ १२ १३ विपन्नौमरणे १४ दुःखंकिमल्पं

तथातथाप्युदारभर्त्तामानित्यासससभाजितः नारदकिंचिन्महीपालश्चिंताजडमनाद्विज ९ सापुनः
प्राहभर्त्तारं चिंतयानमथोग्रखम् कस्मात्वहर्षमभ्येषिपरमाभ्युदयेनृप १० दशवर्षसहस्राणि
नीरोगःस्थिरयौवनः भावीत्वमथप्रसूतिकिंतथापिनहृष्यसे ११ किंतत्कारणमुद्दिश्यचिंताकु
लमानसः परमाभ्युदयेप्रिततंसंप्राप्तेपृथिवीपते १२ राजोवाच कथमभ्युदयोभद्रेकिंसभाजय
सेचमाम् प्राप्तोदुःखंसहस्राणांकिंसभाजनमिष्यते १३ दशवर्षसहस्राणिजीविष्याम्यहमे
ककः नत्वंतवविपन्नौमेकिंनदुःखंभविष्यति १४ पुत्रापौत्राप्रपौत्रांस्तथान्यानिष्टबांधवान्
पश्यतोमेमृतान्दुःखंकिमल्पंहिभविष्यति १५ मृतेषुज्ञातिभृत्येषुमित्रवर्गेतथामृते भद्रेदुःख
मपारंमेभविष्यतिसंततम् १६ येर्मदर्थंतपस्तप्तंकर्शेर्यमनिसंततैः तेमरिष्यंत्यहंभोगीजी
विष्यामीतिधिक्कृतम् १७ सेयमापद्वरारोहेप्राप्तानाभ्युदयोमम कथंवाममसेनत्वंयत्सभाजय
सेयमाम् १८

२/२

भविष्यतिप्रपितमहद्दुःखमत्रभविष्येस्मर्थः १५ अपारंपारहीनंदीर्घंसंततमनारतं १६ यमनिसंततैःनाडीशोषैःधिक्कृतंनिराकृतं

१९ २० निष्कृतिंप्राप्नुयांतेनतद्भावंगत्वाप्राप्य २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ शुश्रूषासेवातस्यांनिरस्तस्वरः २८ शीतादिकंसमासहंती २९

मानिरुवाच महाराजयथास्थंतंतथैवंनात्रसंशयः मयापौरैश्चदोषोयंप्रीत्यानालोकितस्तव
१९ एवंगतेत्रकिंकार्यंनरनाथविचिंत्यताम् नामथाभावियस्माहप्रसन्नोभगवान्रविः २० राजो
वाच उपकारःकृतःपौरैःप्रीत्याश्चैसर्वथोमम कथंभोक्ष्याम्यहंभोगानत्वातेषामनिष्कृतिम् २१
सोहमद्यप्रभृत्यद्रिंगत्वानियतमानसः तपस्तप्स्येनिराहारोभानोराराधनोद्यतः २२ दशवर्षस
हस्राणियथाहंस्थिरयौवनः तस्यप्रसादाद्देवस्यजीविष्यामिनिरामयः २३ तथायदिप्रजाःस
र्वाश्शुन्मास्त्वंचसहतामसमे पुत्राःपौत्राःप्रपौत्राश्चसहृदश्चवरानने २४ जीवंत्येवंप्रसादंनःकरोति
भगवान्रविः ततोहंभविताराज्येभोक्ष्येभोगांस्तथामुदा २५ नचेदेवंकरोत्यर्कस्तद्देहेनत्रमा
निनि तपस्तप्स्येनिराहारोयावज्जीवितसंक्षयः २६ मार्कण्डेयउवाच इत्युक्त्वासातदातेनत
थेत्याहनराधिपम् जगामतेनचसमंसापितेनधराणीधरम् २७ सतदायतनंगत्वाभार्ययासह
पार्थिवः भानोराराधनंचक्रेशुश्रूषानिरतोद्विज २८ निराहाराकृशासाचयथासोहपृथिवी
पतिः तपस्तेपेतथैवाग्रेशीतवातातपक्षमा २९

मा॰पु
टी
३९७

साग्रेसाधिके ३०।३१।३२।३३ ३७।३९ एवंकथितमादित्यस्यमाहात्म्यंसफलाभिधानमुपसंहरति इतितइत्यादिना ३० ३८ ३९

तस्यपूजयतोभानुंतप्यतश्चतपोमहत् साग्रेसंवत्सरेयातेततःप्रीतोदिवाकरः ३० समस्तभृत्यपौ
रादिपुत्राणांचकृतेद्विज ददौयथाभिलषितंवरंद्विजवरोत्तम ३१ लब्ध्वावरंसनृपतिःसमभ्ये
त्यात्मनःपुरम् चकारमुदितोराज्यंप्रजाधर्मेणपालयन् ३२ ईजेयज्ञांश्चबहून्दत्तदानान्यह
र्निशम् मानिमासहितोभोगान्भुञ्जेचसधर्मवित् ३३ दशवर्षसहस्राणिपुत्रपौत्रादिभिःस
ह भृत्यैःपौरैःसमुदितःसोभवत्स्थिरयौवनः ३४ तस्येतिचरितंदृष्ट्वाप्रमतिर्नामभार्गवः वि
स्मयाकृष्टहृदयोगाथामेतामगायत ३५ भानुभक्तेरहोशक्तिर्यद्राजाराज्यवर्धनः आयुषो
वर्धनेजातःस्वजनस्यतथात्मनः ३६ इतितेकथितंविप्रयत्पृष्टोहंत्वयाविभो आदिदेवस्यमा
हात्म्यमादित्यस्यविवस्वतः ३७ विप्रैतदखिलंश्रुत्वाभानोर्माहात्म्यमुत्तमम् पठंश्चमुच्यतेपापैः
सप्तजन्मकृतैर्नरः ३८ अरोगीधनवान्प्राज्ञःकुलेमहतिधीमताम् जायतेचमहाप्राज्ञोयश्चै
तद्धारयेद्बुधः ३९

367

ऽत्रमाहात्म्ये ४। ४१। ४२। ४३ इति पण्डितनरहरिनन्दनचन्द्रविरचिते मार्कण्डेयपुराणे भानुदीपे भानुमाहात्म्ये शताधिकअष्टविंशतितमोध्या
यः ब्रह्माविष्णुर्महेशोनलयमवरुणवायुचन्द्रार्करुद्राः शैलानद्यः समुद्राश्चग्रहगणमनुजादैत्यगन्धर्वसर्पाः द्वीपानक्षत्रताराग्रहवसु
नयोव्योमभूरश्विनौच तेजोंशायस्य सर्वं समभवत्तदिनहृद्रोगहानं स्तुहार्कं एवं वंशादिकृत्त्वस्य वंशकृतो भगवत आदित्यस्य म

स्तवायेत्राभिहिता भानोस्त्वत्तो मुनिसत्तम जपः प्रत्येकमेतेषां विमलं पातकापहः ४० समस्तमे
तन्माहात्म्यं यश्चापठते नरैः पस्ततेन तु भगवान्सान्निध्यं न विमुञ्चति ४१ तस्मादेतत्त्वयावत्स
भानोर्माहात्म्यमुत्तमम् धार्यं मनसि जप्यं च महत्पुण्यमभीप्सता ४२ सवत्सां धेनुगां मतिशोभनो
गोपयस्विनीं गां प्रदद्यात्तियोहि शृणोति चैतन्माहात्म्यं वा नरः समं तयोः पुण्यफलं हि तात्र ४३
इति मार्कण्डेयपुराणे नवसाहस्र्यां संहितायां भानोर्माहात्म्ये राज्यवर्धनवरलाभो नामष्टश
तोध्यायः आदित्यमाहात्म्यं समाप्तं १२८ मार्कण्डेय उवाच एवं प्रभावो भगवाननादिनिधनो रविः
यस्य त्वं कौतुके भवान् माहात्म्यमनुपृच्छसि १ परमात्मा स योगिनां युञ्जतां चेतसो लयम्
क्षेत्रज्ञः सांख्ययोगानां यज्ञेशो यज्विनामपि २

दिमानमभिधायेदानींतन्मात्रनुवादपूर्वकं वंशानुकीर्तनमाह एवं प्रभाव इति अनादिनिधनः सनातनः १ सएव च सर्वेषां प्रत्यानि
नोत्पाप्यइत्याह चेतसो लयं निरोधं युञ्जतां समादधतां योगानां सएव परमात्म निरूपहितं चैतन्यं ध्यानादिना निरीहितकर्मणः फले
सांख्ययोगानां ज्ञानयोगिनां क्षेत्रज्ञो ज्ञानस्य फलं यज्विनां याज्ञिकानां यज्ञेशो धियज्ञ इत्यर्थः २

मा पु
टी
३९८

त्रयाणां सर्गादिविधायिनां ब्रह्मादीनामयं समाहितादित्यत आह सूर्याधिकारमिति त्रिभिः सर्वैश्वर्येषु संशयो येन अस्मिन्मन्वंतरे यर्मा द्युपदेष्टा आह देवो मनुराभवदित्यर्थः ३ ४ नवपुत्रानाह इक्ष्वाकुरिति ५ ६ ७ सूर्यपौत्रस्य सद्युम्नस्य यो विज्ञावैबुधात्पुरूरवः प्रभृति सोमवंशसंघारं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यानमाह विशिष्टतरमित्यादिना ८ यत्र यस्मामिष्टौ यत्ते उपद्रुते प्रारभ्यमाने

368

सूर्याधिकारे वरतो विष्णोरीशस्य वेधसः मनुस्तस्याभवत्तत्र स्थितस्सर्वार्थसंशयः ३ मन्वंतराधिपो विप्रस्य सप्तममन्वंतरम् श्रद्धायां जनयामास नवपुत्रान्महामुने ४ इक्ष्वाकुर्नाभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च नरिष्यंतस्तथा विख्यातो नाभागो दिष्ट एव च ५ करूषश्च पृषध्रश्च वसुमा लोकविश्रुतः एते पुत्रा मनोस्तस्य महाबलपराक्रमाः ६ विख्यातकीर्तयः सर्वे शास्त्रशास्त्रपारगाः नवपुत्रा मनोस्तस्य रथयात्र प्रपालकाः ७ विशिष्टतरमाश्रित्य मनुः पुत्रेनथापुनः मित्रावरुणयोरिष्टिं चकार कृतिनांवरः ८ यत्र चापद्रुते होतुरपचारान्मुने इलानामसमभवत्सा मनोः कन्या सुमध्यमा ९ तां दृष्ट्वा कन्यकां तत्र सपुत्रस्मांततो मनुः तदाव मित्रावरुणौ वाक्यं चेदमुवाच ह १० सर्वे

होतुः पुरोहितस्यापचारात् कन्याया अभिध्यानान्मनुपत्न्या कन्यार्थं याचितत्वात् तस्मिन्काले इलानामकन्याजायत तदुक्तं तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत दुहित्रर्थमुपागम्येत्यादि ९ १०

धीमतो वदितं चितस्य कथं मम कन्या समुत्पन्नेत्यपृच्छ ११ १२ ताभ्यां मित्रावरुणाभ्यां १३ ईश्वरस्य रुद्रस्य शापेन इला हृतस्तेन योऽत्र पुमा
न्स्त्रिविशेषस्त्रीभविष्यतीति शापत्वात् प्रासादितं गृहीतं १४ ऊर्जितं बलवन्तं यच्चयस्मामिलायां १५ १६ इश्वुलंभूयगोजोबलं येषां १७

भवत्प्रसादात्तनयो विशिष्टो मे दिति ऋते मखे समुत्पन्ना तनया मम धीमतः ११ यदि प्रसन्नौ
वरदौ तद्दियं तनया मम प्रसादाद्भवतोः पुत्रो भवत्विति कृताञ्जलिः १२ तथेति ताभ्यामुक्ते तु दे
वाभ्यां सैव कन्यका इला सम भवत्सद्यः सुद्युम्न इति विश्रुतः १३ पुनश्चेश्वरशापेन मृगयामट
ता वने स्त्रीत्वमासादितं तेन मम पुत्रेण धीमता १४ पुरूरवसनामानं चक्रवर्तिनमूर्जितं जन
यामास तनयं यस्य सोमसुतो बुधः १५ जाते सुते पुनः कृत्वा गोमेधं महाक्रतौ पुरुषत्वमनुप्रा
प्तः सुद्युम्नः पार्थिवो भवत् १६ सुद्युम्नस्य त्रयः पुत्रा उत्कलो विमलो गयः पुरुषत्वे महावीर्याय
श्रितः इत्युक्तो जनः १७ पुरुषत्वे तु ये जातास्तस्य रात्रस्त्रयः सुताः बुभुजुस्ते महीमेतां धर्मनिय
तचेतसः १८ स्त्रीभूतस्य तु ये जातास्तस्य राज्ञः पुत्रा वाः न स लेभे महीभागं यतो बुधसुतो हि सः १९
ततो वसिष्ठवचनात्प्रतिष्ठानं पुरोत्तमं तस्मै दत्तं स राजाऽपि रम्यातीव मनोहरं २० इति मार्कण्डे
यपुराणे सूर्यवंशानुकीर्तनं इलोपाख्यानं नामैकादशोऽध्यायः १२५

पुत्रः पालयामास १८ बुधसदेवस्य सुतत्वात् स्त्रीभागाभावात् १९ प्रात्मिन्सैमैपुराव सेदं तत्र प्रतिष्ठाने पुरे २० सपादशततमो

पु

मा पु
टी
३९९

एवं पुराणान्तरप्रपंचितसोमवंशादिवृत्तं सङ्क्षेपमभिधायैलान्वयेन तु यथा सूर्यवंशस्तस्मात्सूर्यवंशशाखैव सोमवंश इति तात्पर्ये
ण मिहितमपहाय च तद्दर्शनमिदानीमिक्ष्वाकोः पूर्वजस्य मनुपुत्रस्य रामायणादिषु प्रपंचितं वंशमनभिधायैव पृषध्राख्ये
स्य मनुपुत्रो वंशशून्यो भवदिति तन्निमित्तं दर्शयति पृषध्राख्य इति मृगव्यां मृगयायां तदर्थं वनमगमदित्यन्वयः तत्र च

मार्कण्डेय उवाच पृषध्राख्यो मनोः पुत्रो मृगव्यामगमद्वनम् तत्रैवं क्रममाणोसौ विपिने
निर्जने वने १ नाससाद मृगं किंचिद्दात्रुदीर्घितितापितः तृट्टतापपरीतात्मा स तस्मिंस्तत्र चं
क्रमन् २ सद्दर्शांतदा तत्र होमधेनुं मनोहराम् तापतमः सस्तन्द्रोऽवालयाणस्याग्निहोत्रिणः
समस्यमानो गवयमित्युणानामताडयत् पपात सा पितद्वाणाविभिन्नहृदया भुवि ४ ततोऽग्नि
होत्रिणः पुत्रो ब्रह्मचारी तपोरतिः शशमवाक्सपितर्ईष्टाहोमधेनुं निपातिताम् ५ गोपालः
प्रेषितः पुत्रो बाभ्रव्यो नाम नामतः कोपामर्षपराधीनविलिसल्लितलोमने ९ चुकोपविगल
स्वेदजललोलाविलेक्षणः तं क्रुद्धेश्वसमन्तपः पृषध्रो मुनिदारकम् प्रसीदेति जगो क
स्मा क्षुद्भवत्क्रुतरुधरुषम् १

नैवं क्रमाणः परितो भ्रमन् १ चक्रमन् भ्रमन् २ सस्तन्द्रः कवचशरासनादिवृक्तः ३ ४ तपोरतिः तपः सक्तः ५ ९
विगलता स्रवता स्वेदजलेन लोले चपलेक्षणाविलेक्षकालुष्ये ईक्षणे यस्य मुनेर्दारकं पुत्रम् १ ३९९

एवमनेनप्रकारेण ८ मौनं विघ्नते यस्य न स मौनिनोऽस्यतेः दुरात्मानं होमधेनुवधात् दुष्टहृदयं निर्भर्त्सनेन वा ९ तेन वाधीतं पवित्रं १०
प्रतिशापे परस्तत्परः ११ वारयामास सम्बोधयत् १२ आयताशुभरकाले वैरिणा ऐहिकामुष्मिकयोरनुष्ठानफलयोर्विषये हितः शमः क्रो

नत्वद्वियं न वा वैरूप्यमेवं क्रोधउपैति वै यथाहं शूद्रवज्जातं विशिष्टं ब्राह्मणः कुले ८ मार्कण्डे
यउवाच इति निर्भर्त्सितस्तेन सगराज्ञा मौनिनः सुतः शशाप तं दुरात्मानं शूद्र एव भविष्यसि ९
अथास्मति त्वयं ब्रह्मयत्नेधीतं गुरोर्गृहात् होमधेनुर्मम गुरोर्यद्दिव्यं हिंसिता त्वया ९ एवं शप्तो
नृपः क्रुद्धस्तत्पापपरिपीडितः प्रतिशापपरो विप्रतोयं जग्राह पाणिना ११ सोपि राज्ञो विना
शाय कोपं चक्रे द्विजोत्तमः तमभ्येत्य वराङ्कोवारयामास वै पिता १२ वत्सालमलमत्यर्थं कोपे
नायतिवैरिणा ऐहिकामुष्मिकहितः शम एव द्विजन्मनां १३ कोपस्तपो नाशयति क्रुद्धो भ्रश्यन्
त्यायुषः क्रुद्धस्य गलति ज्ञानं क्रुद्धस्यार्थो न हीयते १४ न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थं चाप्नोति रोष
णः नालं सुखाय कामाप्तिः कोपेनाविष्टचेतसः १५ यदि राज्ञा हतो येन गुरोर्वित्तं विना सता
शुक्लमत्र दयां कर्तुमात्मना हितबोधिना १६

पणाद्धण्यादिहीनतैव १३ किंच क्रुद्धस्य न किंचिदपि फलदानाय प्रगल्भते इत्याह कोप इति द्वाभ्यां भ्रश्यति प्रवसंसते गलति
हिमवद्विलीयते १४ चतुर्वर्गप्रतिबंधकत्वं कोपस्याह इत्याह नधर्म इति रोषणः क्रोधनः १५ अत्र राज्ञि हितबोधिना हितेन १६

मा॰ टी॰ ३२०

370

एवंतज्ञानतोपिराज्ञोपेतुष्यातेनपोरक्षणायकोथाभावोयोग्यस्तुकोज्ञानेनकृतवधस्याप्युक्तत्वरुवशापइत्याह अथवेति अज्ञा
नता अज्ञानेनव्यापादिताहता शापाभावेहेतुमाह दुष्टमिति १७ किंचज्ञानेनकृतापराधोनयुक्तइत्याह आत्मनइति रूढंहमप्राप्तं
विज्ञानंयस्मिंस्तत्रप्रतिशापपरेनरेदयालुभिर्दयाशीलैः १८ एवमज्ञानकृतापराधकोपोनयोग्यइत्याह अज्ञानतइति कृतेप्य

अथवाज्ञानतायेनहरियंव्यापादितामया तत्कथंशापयोग्योयंदुष्टंनास्यमनोयतः १७ आत्मनो
हितमन्विच्छन्नाधनेयोपरेनरः कर्तव्यारूढविज्ञानेदयानत्वदयालुभिः १८ अज्ञानतःकृते
दराडपानयंतितृयायदि बुधेभ्यस्त्वमहंसम्येवरमज्ञानिनंनराम् १९ नायंशापस्त्वयादेयःपार्थि
वस्मास्मद्भुवक स्वकर्मणैवपातितागौरेषादुःखेमन्मना २० मार्कण्डेयउवाच इत्थंसोपिमु
नेःपुत्रंप्रणम्यानम्रकन्धरः प्रसीदेतिजगादोच्चैर्नानाज्ञानात्कृतेतिच २१ मयाभगवदत्रज्ञानाद्गो
रवध्याघातितात्मने अज्ञानात्सोमेधृतलेप्रसीदत्वंतपोधने २२ ऋषिपुत्रउवाच आजन्म
नोमहीपालनमयाव्याहृतंमृषा कोपश्चापिमहाभागनाभ्यधामेकदाचन २३ नमामरमे
तेशक्नोमिशापंकर्तुंनपापमया यस्मेप्रभुघृतःशापोद्वितीयःसनिवर्तितः २४

राधइतिशेषः ब्रुयाविवेकिनःबुधेभ्यःसकाशात् अज्ञानिनंमूढं १९ नचायंशापयोग्यःकर्मवशेनगोर्मरणत्वादित्याह नायेति
दुःखेनमन्मनाचस्वकर्मणा २० २१ २२ व्याहृतंकथितं अन्यथानिष्फलं २३ निवर्तितोनिराकृतःप्रसरःकृतः २४

२५ षड्विंशाधिकःशततमोध्यायः अपरस्य मनुपुत्रस्य वंशमाह कारूषा इति १ दिष्टस्य वंशमाह दिष्टपुत्र इति २ कामावेगवशात्त्रिः
श्वासान्तां आदेपो वहिर्निःसारणेन स्मिन्नसमरश्वासकः २ ४ विभ्यन् त्रसन् तस्य नाभागस्य पितुर्दिष्टात्सकाशात् प्रश्रयेण विन
येनावनतं अनुद्रुतं वचः क्रियाविशेषणं वा ५ भूभुजः क्षत्रिया उत्कृष्टजातयः स्वामिनः वो युष्माकं करदायकाः बलिप्रदाः य्

इत्युक्त्वा तं ततो बालमादाय स पिता ततः जगाम स्वाश्रमं सोपि दिष्टपुत्रः स्वदृढतामगात् २५ इति मा
र्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने दिष्टचरितं नाम सद्वादशोध्यायः १२६ मार्कण्डेय उवाच कारू
षाः क्षत्रियाः शूराः करूषस्याभवन् सुताः तेन समं शता वीरा नेभ्यश्चान्ये सहस्रशः १ दिष्टपुत्रस्तु
नाभागः स्थितः प्रथमयौवने ददर्श वैश्यतनयामतीव सुमनोहराम् २ तस्यां स दृष्टमात्रायां म
दनाविष्टमानसः बभूव भूपतनयो निःश्वासोत्तेपतत्परः ३ तस्याः स गत्वा जनकं वव्रे तां वैश्य
कन्यकां मतोनंगपराधीनचित्तवृत्तिर्नृपात्मजः ४ तं चाह स पिता तस्या राजपुत्रं कृतांजलिः
विभ्यन्नस्य पितुर्विप्रप्रश्रयावनतं वचः ५ भवंतो भूभुजो भृत्या वयं वः करदायकाः कथं सम्ब
न्धमसमैरस्माभिरभिवाञ्छसि ६ राजपुत्र उवाच साम्यं मानुषदेहस्य काममोहादिभिः कृतं
तथापि काले तेनैव योग्यतं मानुषवपुः ७
असमैर्हीनजातिभिः ६ राजपुत्रस्तु कामादिना देहसाम्यं सर्वेषां प्रतिपादयन्कल्पितायाज्जातेरसत्त्वमाह साम्यमिति काममोहादि
भिः कर्तृभूतैः मानुषशरीरस्य साम्यं कृतं विहितं सर्वेषु नरदेहेषु कामादीनां समत्वात् साम्यमयत्नसिद्धं न हि कल्पिताया ।

गा३ जातेः साम्यं कृत्यापि दृश्यते अत एव पित्रादिशरीराणां ब्राह्मणत्वादिजातियुक्तत्वाद्दाहे ब्रह्महत्यादिदोषः स्यात तस्मान्निष्प्रपन्निरि
टी तमित्युक्ताः नवा कामादियोग एव कालेन जातियोगो युज्यते इति प्रतिपादयति तथापीति तथा हीत्यर्थः काले यथा कामादिभि
२७१ र्मानुषं वपुर्युज्यते न तथा जात्यापि युज्यते निरर्थकायास्तस्या उपयोगः कदापि न दृश्यते इत्यर्थः ८ तदाह तथैवेति तस्य नरका
यसतामपि कामादीन्येवोपकाराय जायन्ते अपिरेवार्थे तथैवेति यथा काले मानुषो देहस्तैरेव युज्यते तथैवोपकाराय तान्येव
संतीत्यर्थः न च जातिव्यवच्छेदवद्देहिनां कामादिव्यवच्छेदो दृश्यत इत्याह अन्यानीति भिन्नजातियुक्तानां सतां मनुष्याणां
अत्र देहे अन्यानि व्यतिरिक्तानि कामादीनि न दृश्यन्ते अतो जातेर्व्यभिचारदर्शनादसत्त्वमेवेत्यर्थः ९ योग्यतायाः काल

तथैव चोपकाराय जायन्ते तस्य तान्यपि अन्यानि नात्र दृश्यन्ते भिन्नजातिमतां सताम् ८ तथा
न्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवश्या हि योग्यता ९
आप्याय्यते यच्छरीरमाहारादिभिरीप्सितैः कालेनानतयाभुक्तं तदेव परिशिष्यते १० इत्थं ममै
षामिमतानन या दीयतां तया अन्यथा मच्छरीरस्य विपाशिरुपलभ्यते ११

वशत्वं कथयन् जातिव्यभिचारं द्रढयति तथेति अन्यान्यपि नाप्यायितिद्यमानानि अपि कालेन परिणामहेतुना योग्यतां
यान्ति एवं योग्यानि अयोग्यानि च तत्र हेतुः कालवश्येति ९ कालवश्यत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति आप्याय्यत इति यच्छ
रीरमीप्सितैरभिमतैर्योग्यैराहारादिभिर्जनेनाप्याय्यते वर्धते काले परिणामहेतौ भुक्तं जीर्णं तयानतयायोग्यं तृप्तावानत
देवशरीरमेव परिशिष्यते अन्येषां योग्यैर्योज्यते तत्रतास्मदं शरीरमेव जातिभोगाधिकरणं शिष्यत इत्यर्थः १० विपा
त्तिर्मरणमुपलभ्यत इति दृश्यते ११ ॥

महीभुजोराज्ञःस्थपितःअभ्यनुज्ञातया त्वमः १२ गुरुवर्त्तिभिर्गुरुवश्यैः अकार्येषु कामालापेषु वाक्यस्यागोचरो विषयो दृश्यते १३ नदे
वाद केति आवयो अप्रयोजनं एतद्विरुद्धं विरोधयुक्तं कामालापं अन्यत्र विना गुरुभिर्गुरवः सहवयाः १४ एवमेतदिदम्भ्युपगमे तवश्र

वैश्य उवाच पार्त्तं ज्ञावयं त्वं च परमं यो महीभुजः पित्रा तेनाभ्यनुज्ञातां त्वं शुश्रूषाणादद्याम्यहं ९
राजपुत्र उवाच अहं त्वां सर्वकार्येषु गुरवो गुरुवर्त्तिभिः न नीतिदृष्टेष कार्येषु स्वयं ग्रहणो वाक्यगोच
रः १२ कामं मन्मथकथालापो ग्रहणं आवयोः कथम् विरुद्धमेतदत्र अश्रव्या गुरवो नरभिः १४
वैश्य उवाच एवमेतन्मयालापस्त्वयायं शुश्रुतो गुरुम् अहं शुश्रूषामि नालापो मम कामकथा
श्रयः १५ मार्कण्डेय उवाच इत्युक्तः सोऽभवन्मौनी राजपुत्रः स चापि तत् नातिप्रेम सर्वमाचष्ट रा
जपुत्रस्य यन्मतम् १६ ततस्तस्य पिता विशालवीकादीन् द्विजोत्तमान् प्रवेश्य राजपुत्रं च यथा
ख्यातं न्यवेदयत् १७ निवेद्य च ततः प्राह मुनीन् एवं व्यवस्थितः यत्कर्तव्यं तदादेष्टुमर्हतीति द्विज
सत्तमाः १८ ऋषय ऊचुः राजपुत्राद्रागहेतोर्यस्माद्वैश्य स्वं तन्नो तदस्य धर्मं प्रवेषकिं तन्माय क

न्यं जनकं शुश्रूषतो यं स्मरालापो विरुद्ध एव न च मम आर्यं विरुद्धः कन्यायाः पतिगवेषणस्याचारधर्मत्वात् १९ २० यथाख्यातं वैश्येन
यथाकथितं २१ एवमित्यादिना राज्ञो वाक्यं अर्यनाभागप एवं व्यवस्थितो वैश्यकन्यायां जाताभिलाषः आदेशं स्वपरेहुं वैश्यस्य संततौ क

मार्कं ॥

मार्कं ॥

मा० टी० ३७२

372

तमेवन्यायक्रमं दर्शयति मूर्धाभिषिक्तः क्षत्रियस्तस्य तनयात् तस्य पाणिग्राहः पाणिग्रहणे उरा प्रथमं यदि भवेत् अनंतरं पश्चात् इयं तव
भार्या भवतु तव चाभिमते यं भार्या भविष्यतीति २० अन्यथा प्रथममेवास्याः पाणिग्रहणे सति ते उत्कृष्टात्मनमा जातिभ्रंशात् क्षत्रियात्मिका

मूर्धाभिषिक्ततनया पाणिग्राहो भवेत्सुता भवत्वनंतरं चेयं तव भार्या भविष्यति २० एवं न दो
षो भवति न चैमा उपपंजतिः अन्यथा भेतिते जातिसंकृत्य बालिकाहरः २१ मार्कंडेय उवाच
इत्युक्तस्तदा सैव वचस्तेषां महात्मनाम् विनिष्क्रम्य गृहात्तातास्तु यतास्त्रियाब्रवीत् २२ राज
सेन विधानेन मया वैशपस्तात्सुता यस्त्वा मर्थ्यमयात्क्तिमपतां मोचयत्विति २३ ततः स वैशप
क्षात्रेशाद्गृहीतां तनयां दुखे मोहीति पितरं तस्य प्रययौ शरणं द्विज २४ ततस्तस्य पिता क्रुद्ध आदि
देश बलं महत् हन्यतां हन्यतां दुष्टो नाभागो धर्मदूषकः २५ ततस्तद्युयुधे सैन्यं तेन भूभृत्सुतेन वै
कृता स्त्रेण तदा स्त्रेण तस्याद्युयेण पातितं २६ स श्रुत्वा निहतं सैन्यं राजपुत्रेण भूपतिः स्वयमेव
ययौ योद्धुं स सैन्यपरिवारितः २७ ततो युद्धमभूत्तस्य भूभृतः सह तेन यत् राजपुत्रेण शास्त्रास्त्रे

सर्वाभिमता भ्येति न श्यपती त्यर्थः बालिकां वैशपकन्यां हरन् हरतः षष्ठ्यर्थे प्रथमा २१ अपास्य श्रवमस्य तां वैशपकन्यां २२ २३ २४
२५ कृतास्त्रेण अभ्यस्तास्त्रेण प्राद्युर्येण बाहुबलेन ततत् सैन्यं २६ २७ यत् यदा नभ्रपुत्रे अतिशयितः जयी पिता द्विषः २८

संयुगात्संग्रामाद्विरमस्वनिवर्तस्वेति शार्द्वाभिनिक्रमः २९ महात्मनः क्षत्रियधर्मरतस्य नववहीनजातिना वैश्येन सह युद्धं न धर्मवदतस्त्वमपि
त्वमनवद्यधर्माक्रांतो मा भवेत्यर्थः ३० पूर्वं प्रथमं ब्राह्मणीगृह्यते इति शेषः सर्वेषु वर्णेषु क्षत्रियादिषु त्रिषु दाराणां परिग्रहं कुर्वन्
ब्राह्मण्याज्ज्ञातिमुपगच्छति लभते ३१ ततः क्षत्रियो द्वाद्वादनंतरं इतरे धर्माच्छूद्रेन च्यवते न भ्रश्यते ३२ ३३ सवर्णायाः समानवर्णा

ततोऽनरित्वा रागमयपरिव्राट्सहसा ध्रुतिः प्रत्युवाच महीपालं विरमस्वेति संयुगात् २९ नवस्य
स्य महाभाग विधर्मोऽयं महात्मनः न वापि वैश्येन सह न युद्धं धर्मवत्नृप ३० ब्राह्मणो ब्राह्मणीष्व
वं कुर्वन्दारपरिग्रहम् ब्राह्मणान्सर्ववर्णेषु नरा नित्यमुपगच्छति ३१ तथैव क्षत्रियस्तोत्र
त्रियः पूर्वं गृह्णन् इतरे च ततो राजन्च्यवते न स्वधर्मतः ३२ पूर्वं वैश्यस्तथा वैश्यां पश्चाच्छूद्र
कुलोद्भवां न हीयते वैश्यकुलादयं न्यायः क्रमादितः ३३ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सवर्णा
पाणिसंग्रहं अकृत्वान्यतरां पाणेः पतंति नृप संग्रहात् ३४ यस्मात्पस्माद्धि हीनायाः कुरुते पा
णिसंग्रहं अकृत्वा वर्णसंयोगं नोपि न हस्त्वभाग्भवेत् ३५ सोयं वैश्यत्वमापन्नस्तवश्रवः सम
रथीः नास्माधिकारो युद्धाय क्षत्रियेण नृपासह ३६

याः पाणिसंग्रहणमकृत्वा अन्यतरायाः पाणेः संग्रहात्पतंति ३४ हीनायाज्जात्यधमायाः वर्णस्य स्वस्य संयोगं सवर्णापाणि
पीडनमकृत्वा न स्ववर्णस्य वत्स्य धर्मफलं तज्ज्ञाक्तो भवेत्यततीत्यर्थः ३५ ३६

महात्क्षत्रियस्य तव अयं पुत्रो न धर्मात्स्वचलेद्यदि नश्यापाक्रांतः स्यादिमाशयेनाह वयमिति एतस्य तव स्वस्य धर्मात्स्वचलने कारणं निवर्त
विरम ३७ सप्तविंशाधिकशततमोध्यायः उपयेमे ऋद्धवान् १२ धर्माधिकरणे धर्मस्थाने युक्ताः प्रवहिताः आचराऽनुतिष्ठ ३

वृथमेतत्स्वजानीमः कारणं नृपनन्दन यथा भविष्यतीदं च निवर्तेथाः कर्मतः ३७ इतिमा
र्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने नाभागवैश्यत्वं नाम त्रयोदशोऽध्यायः १२७ मार्कण्डेय उवाच
निहतो सोऽनतो भूयः सेयामास स्वतेन वै उपयेमे च तां वैश्यस्तनयां सो पितुस्ततः १ ततः स वै
श्यतां प्राप्तः सम्प्रेयमाह पार्थिवम् भूपाल यन्मया कार्यं तत्समादिश्यतां मम २ राज्ञोवाच
धर्माधिकरणे युक्ता बाभ्रव्याद्यास्तपस्विनः यदस्ति कर्म धर्माय तद्वदंति तथाचर ३ मार्क
ण्डेय उवाच ततस्ते प्रतस्तस्य पार्थिवेन तथा कृषिम् वाणिज्यं च पशुं धर्मं समाचचक्षुः सभा
सदः ४ तथा च चक्रे स महत्तस्य राज्ञो यथोदितम् तैर्धर्मवादिभिर्धर्मं सुतस्यानिजधर्मतः
५ तस्य पुत्रस्ततो जातो नाम्ना भल्दनो भनन्दनः समाज्ञाप्रहितो गच्छ गोपालो भव पुत्रक ६
मात्रा तथा नियुक्तोऽथ प्रणिपत्य स मातरं राजर्षिमगमन्नीपं हिमवत्पर्वताश्रयम् ७

आचचक्षुः आचचक्षिरे ४ तस्य राज्ञः सुतः उदितं प्रोक्तं ५ प्रहितः प्रेषितः ६ नियुक्त आज्ञप्तः नीपं नाम राजर्षिं तपोरतम् ७

यथाविधिशिष्टाचारमनतिक्रम्य ८ त्वाभूमिःस्वीकरणेआत्मीयविधानंकथमित्युपायप्रश्नः ९ नन्वभावात्त्वयागावोरक्षणीयास्त्वयाक
यंभूमिपालनमंगीकृतमित्यतआह मयेति गोश्चवैपालयतीतिगोपालःस्वर्थेमयामाशान्त्यैवभूमिःपालनीयेतिभावः गोःभूःदायादैर्गो

तंसमेत्यसजग्राहतस्यपादौयथाविधि प्रणिपत्याब्रवीच्चैवंराजर्षिस्सभनन्दनः ८ आदिष्टोभ
गवन्मात्रागोपालत्वंभवेतिवै मयाचपालनीयात्वातत्साःस्वीकरणेकथम् ९ मयाहिगोःपा
लनीयासायथास्वीकृताभवेत् आक्रान्ताबलवद्भिःसादायादैःपृथिवीमम १० तांयथाप्राप्नुयां
पृथ्वीत्वत्प्रसादादहंविभो तथादिशाकरिष्यामित्वांप्रणतोऽस्मिते ११ मार्कण्डेयउवाच ततः
स्तनीपोराजर्षिस्तस्मैनिरवशेषतः भनन्दायददौब्रह्मन्त्सहयामंमहात्मने १२ ग्रामास्त्वविषःस्वय
पोपित्र्यानतयात्विज वसुरातादिकाव्रात्यआदिष्टःसमहात्मना १३ अयाचतसराज्यार्थेपितृ
पैतामहोचितम् तेचोचुर्वैश्यपुत्रस्त्वंकथंभोक्ष्यसिमेदिनीम् १४ ततस्तैर्युद्धमभवद्भनंदस्यात्म
वंशजैः

त्रजैः १० आदिशउपदिशतेत्वांप्रणतोऽस्मि ११ निरवशेषतःसमग्रेण ब्रह्मग्रामंयामंस्वाम्यादिनिवहं महात्मनेमहाबुद्धये १२ ग्रामा
स्त्वविषयायेन रातइतिद्वितीयाबहुवचनं महात्मनानीपेनराजर्षिणा आदिष्टउपदिष्टः १३ भोक्ष्यसिपालयिष्यसि १४

मा पु
टी
३७४

१५ १८ तत्र राज्यं ७ तेन त्वया क्रियतां तेन त्वया पूर्वजैः पितामहादिभिः १८ असामर्थ्यं पुत्रको शक्तिमान राज्यं कृतवान् किं तर्हि वैश्यतामित्या
दिहेतद्वयम् १९ प्रीतिं प्रतुष्टिं अहं राज्ञायदि स्यां तदा यावदाभूतसंप्लवं कल्पांतं तावत्पुण्यभाक्स्यां वैश्यत्वेन राज्यानर्हत्वात् २०

वसन्तादिभिः क्रुद्धैः कृतास्त्रस्यास्त्रवर्षिभिः १५ स जित्वा तानशेषांस्तु शस्त्रविद्वान्सैनिका
न् नरराट्पृथिवीं तेषां धर्म्मयुद्धेन धर्म्मवित् १६ स निर्जितारिः सकलां पृथ्वीं राज्ये तदा पितुः
निवेदयामास मुनेस्तत्त्वविशाजगृहे न च १७ प्रसवा च तं पुत्रं भार्यायाः पुत्र तत्तदा भव नन्द राज्य
मेतत्ते क्रियतां पूर्वजैः कृतम् १८ अहं न कृतवान्राज्यं नासामर्थ्यं पुनः पुरा वैश्यतो नगरस्कु
मन्तव्यो वा तात कथं पितुः १९ कृत्वा प्रीतिं पितरं हि वैश्यकन्यापरिग्रहात् न पुण्यलोकभाग्या
ज्ञाया वदाभूतसंप्लवम् २० उक्तोऽथ तातो पुत्र न स्मयपालयामि महीं यदि नास्ति मोक्षस्ततो न्वे
मम कल्पशतैरपि २१ न चापि पुत्रे कृतवांस्तु निर्जितम् मम मानिनः राज्यं भोक्तुमनीहस्य दुर्ब
लस्येव कस्यचित् २२

पित्रा त्वया प्रपालने दोषमाह उक्तोऽथेति २१ किं च मानिनां पराजितैर्भोगैर्न तुष्टिरित्याह न चापीति त्वद्दत्तं निर्जितं राज्यं भोक्तुं नै
व युक्तं यतो मानिनो नीहस्य निःस्पृहस्य दुर्बलस्य मन्दबलस्य कस्यचित्यथा कृतस्य २२ ३७४

374

शास्त्रे हेमकारियावत्कन्यार्थे २३ २४ २५ भर्तः समचवत्क्षत्रियवैश्ये शूरवृत्तशापात्त्रस्त्राणार्थे हन्तात्माह शूरसेनादिना २९ माधवेमा

राज्यं कुरु स्वयं यावद्दायादेभ्यो विशङ्किता । ममात्र पालने शक्ते पितर्ने दितिपालनम् २३ मा
र्कण्डेय उवाच ततः प्रहस्य तद्भार्या सस्मभानामभाविनी । प्रत्युवाच पतिं शुभ्रू शृण्वतां राजसूर्जि
तम् २४ नत्वं वैश्येन चैवाहं जाता नाहं वैश्यकुले नृप । क्षत्रियस्त्वं तथैवाहं क्षत्रियाणां कुलोद्भवा २५
शूरसेनासीन्महीपालः सुदेव इति विश्रुतः । तस्याहं स्वसुता राज्ञो प्राणसमस्ततोनलः २६ सते
नसख्योसहितोजगामाम्रवणेवनम् । पत्नीभिः समम(?)तेमाधवेमासिपार्थिव २७ तत्रपाना
स्वनेकानि भक्ष्याणि भुञ्जे तदा । भार्याभिः सहितस्ताभिस्तेन सख्योसमन्वितः २८ ततः शुष्क
रिणीतीरे ददर्शातिमनोरमाम् । पत्नीं च्यवनपुत्रस्य प्रमतेः पार्थिवात्मजः २९ सचानस्यनलो
मलोजशहेतां वयुर्मतिः । परपत्नीसमुत्पतेशतशतेति वादिनीम् ३० आक्रन्दितं निशम्यैव
स तस्याः प्रमतिः पतिः । आजगाम नराघुक्तः किमेतदिति वै वदन् ३१

सिवसंते २७ तत्राम्रवणे २८ २९ मत्तोमद्यपानात् श्यंत्रातत्रातेति वादिनीं भयसंभ्रमे दितम् ३० आक्रन्दितं रोदनं निशम्य श्रुत्वा ३१

375

२१ शापस्तंदंडस्तं शास्तादण्डकर्त्ताराज्ञोदुष्टानांदण्डनंधर्मइत्यर्थः २२ आर्त्तस्यदुःखितस्यनलस्यगौरवान्मानात् २४ २५ सतताद्

ततोददर्शराजानंसहदेवंतत्रसंस्थितम् गृहीतांचतदापत्नींनलेनसुदुरात्मना २१ ततःसदे
वप्रमतिःप्राहायंशास्यतामिति नवशास्ताभवद्राजादुष्टस्यायेनलोन्नय २३ मार्कण्डेयउ
वाच तस्यार्त्तस्यवचःश्रुत्वासदेवोनलगौरवात् प्राहवैश्योसिगच्छत्वंक्षत्रियंत्राणकार
णात् २४ ततःसप्रमतिःक्रुद्धस्तेजसानिर्दहन्निव प्रत्युवाचाथराजानंवैश्योस्मीत्यभिभा
षितम् २५ एवमस्तुभवान्वैश्यःक्षत्रियःत्वत्रत्राणात् क्षत्रियैर्धार्यतेविश्वंनार्त्तंशक्नोम
वेदिति २६ सर्वंतत्क्षत्रियोभावीवैश्यएवकुलाधमः २७ इतिश्रीमार्कण्डेयपुराणेवंशा
नुकीर्त्तनेनाभागचरितेनामचतुर्दशोध्यायः ११४ मार्कण्डेयउवाच तस्मिन्दत्तेततःशापे
नलंक्रुद्धोब्रवीद्द्विज प्रमतिर्भार्गवःकोपात्त्रैलोक्यंनिर्दहन्निव १ मदोन्मत्तोयदाभार्याभवा
नत्रममाश्रमे बलाद्धृत्वासिभस्मत्वंतस्माद्गच्छमाचिरम् २ तेनोदाहृतमात्रेचवाक्येत
स्मिंस्तदानलः देहजेनाग्निनासद्योभस्मपुञ्जस्तदाभवत् ३ ॥

त्राणाद्रेतोःक्षत्रियःतदाहक्षत्रियेविति २६ शांतोपर्यष्टविंशोध्यायः १२ भस्मनःपुंजोराशिः ३

विमदो विगतमदः ७ ५ भावहीनेन विकारशून्येन ९ १ ८ ९ एवं स्वपितुः शापमं वैश्यत्वं प्रतिपाद्य स्वस्य तत्क्रियात्वं प्रतिपादयं स्वाह अहं

दृष्ट्वा प्रभावं तनयस्य स देवो विमदस्ततः प्रणाममनघः प्राहेदं त्वय्यतां तमतामिति ४ यत्त्वक्रवो
सि भगवन्स्त्राणाय महाकुलम् तत्त्वयतो प्रसीदस्वं शापोयं विनिवर्त्यतां ५ एवं प्रसादितस्तेन
प्रमतिः प्राह भार्गवः मत्कोपानले दग्धे भावहीनेन चेतसा ९ नान्यथा भावितद्वाक्यं यन्मयास
मुदीरितम् तथापि तेक रिष्यामि प्रसमोनुग्रहं परम् ७ भविता वैश्यजातीयो भवान्नालय प्रसं
शयः भविता तत्क्रियो वैश्यस्त्वस्मिन्नेवाशु जन्मनि ८ ग्रहीष्यति बलात्कन्यां यदा तेस्तत्र संभवः
तदा त्वं तत्क्रियो वैश्यः स्वरूपी नो भविष्यसि ९ एवं स वैश्यो भूपालस्स देवो मासितां भवत् अहं च
याम्महाभागतस्स वैश्यतां तथा ९ स्वयंयो नाम राजर्षिः प्रागासीदन्यमादने तपस्वी नियता
हारस्त्यक्तसंगो वनाश्रयः ११ तस्य शेपन नृपो वेश्यं ह्वैकोशारिकां भुवि कृपाभ्रजनिता मूर्छां त
यां तस्य महात्मनः १२ ततो मूर्छावसाने हे तस्यो मन्त्राशरीरतः समाहृष्ट्वा च जयाहराक्षि यमाने
नचेतसा १३

चेति १० ११ तस्य स्वरयस्य शेपनो नाम महर्षिः पलीतया शारिकया १२ क्षिप्यमानेन स्नेहरूपकेन १३

१४ १५ वर्मं वनोद्भवं फलादिकं १६ १७ १८ १९ ज्ञातेर्जन्मनः स्मरणं २० भीतिर्भीः तयापेत नष्टपत २१ २२ दुष्प्रसे विकृतिं या

यस्मात्कृपाभिभूतस्य मम मज्जायेत मामनः तस्मात्कृपावतीनाम्ना भविष्यस्यात्र सप्रभे १४ ततो
द्रुमाश्रमे तस्य वर्धमाना दिवानिशम् सखीभिः सहितल्लाभिर्विचरामि वनानि च १५ ततोऽस्य वैर
गल्यस्य भ्राता गालितिरिति श्रुतः स विमल्कानने वृक्षं सखीभिः कोपितोऽशपत् १६ नापराधं कृत
वती न वारे द्विजसत्तम ग्रन्थासामपराधेन किमर्थं शप्तवानसि १७ ऋषिरुवाच दुष्टतां दुष्टस
र्गाद्दुष्टमपि गच्छति स्राविंडुतिपातेन पंचगव्यवद्दोषथा १८ प्रणिपत्य ततुष्टास्मि यन्मया
द्य प्रसादितः तस्माद्दत्तवरं वालेश्वरायये करोम्यहं १९ वेश्पयेनैः यदा जाता तां वेश्ववं बोधयिष्य
रस्मायुना तिस्मरतो न दाने सममवाप्स्यसि २० ततो भूयः लङ्गजातिं प्रामावं पतिना सह दिव्यान
वाप्स्यसे भोगानाच्छभीतिरपेतते २१ एवं शप्तास्मि राजेंद्र तेन शर्वेमहर्षिणा पिता च मे सर्व
मेवं शाप्तः प्रमतिनाभवत् २२ एवं वेश्पेन राजेंद्र केनवैश्यः पिता मम तत्रं हि मिथ्यादुष्टायो
महुष्टो दुष्पसे कथम् २३ इति मार्कण्डेयपुराणे वेशाचकीर्तने शापनिरूपणं नाम पंचद
शोऽध्यायः १२९

सि २३ शताधिकएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

१ हृष्योकेन निष्कलंकयनेन आत्मा मनः पितुरादेशो मम रक्षप्रतिश्रुत्वादमात्यमेवोभयोर्वा कामित्यर्थः २ कां वृत्तिं ३
४ अव्याहतं प्रतिपक्षप्रतीघातशून्यं चक्रं राष्ट्रं सार्वभौमो राजा भवदित्यर्थः ५ शास्ति रक्षति शासने वा सो व्यापकाशास

मार्कण्डेय उवाच इति तस्या वचः श्रुत्वा पुत्रस्य च स पार्थिवः पुनः प्रोवाच धर्मज्ञस्तत्रोपपत्नीतन
येनया १ यन्मया पितुरादेशात्स्वकं राज्यं न तत्सुतः गृहीष्यामि हृषीकेन किमात्माकृष्यते नया
२ अहं ते सम्प्रदास्यामि करं वैश्यवत्ते स्थितः भुङ्क्ष्व त्वं राज्यमशेषं त्वमिच्छया वा परित्यज ३ इत्युक्तः
स तदा पित्रा राजपुत्रो भनन्दनः चकार राज्यं धर्मेण तद्रहारपरिग्रहम् ४ अव्याहतं तस्य चक्रं पृ
थिव्याम भवद्विज न चाधर्मे मनस्तस्य भूपाः सर्वे भवन्वशे ५ नैनेष्टो विविधैर्यत्तैः सम्यक्शास्ति
वसुन्धराम सपुत्रैको भवद्भर्तो पृथिव्यां ख्यातसन्शासनः ६ अजायत सुतस्तस्य वत्सप्रीर्नाम नामतः
पितामि शापिता येन प्राणोच्चैर्नृमहात्मना ७ तस्यापि भार्या सौनन्दा विदूरथसुता भवत् पतिव्र
ता महाभागा या सा माता तेन वीर्यतः हत्वा पुरन्दरारिं श्चक्रजम्भं दितिजेश्वरम् ८ इति मार्कण्डेय
पुराणे वंशानुकीर्तने भनन्दनराज्यं नाम षोडशोध्यायः १३

नमात्तायस्य ९ अतिशापितो जितः ७ ८ शतोपरित्रिंशोध्यायः ॥

सूर्यस्यायांतोक्तं प्रपंचयितुमाह भगवन्निति १२ गर्तं सुभ्रं सुविवक्त्रमिवोद्गतं विकासितं ३ भैरवं भीषणं चिरंतनं नैतन्नवीनं ४ ५ ६
दर्शितमंतर्गतमुदरं येन ६ यथा वाचोर्थः संस्कृतस्य पाणवो तानेन नित्यं संस्कृतस्य सर्थः तदाहतेयमिति ७ कुंभं सुवंदं जृंभयति सवि

क्रौष्टुकिरुवाच भगवंस्तेन सा प्राप्ता कुजृंभेणाभिनिपातिना कथम् एतदाख्यानमाख्याहि प्रसक्तेनांतरा
त्मना १ मार्कंडेय उवाच विदूरथो नाम नृपः ख्यातकीर्तिरभूद्भुवि तस्य पुत्रद्वयं जातं सुनीतिः सु
मतिस्तथा २ एकदा तु वने यातो मृगयां स विदूरथः ददर्श गर्तं सुमहद्भूमेर्मुखमिवोद्गतं ३ तं
दृष्ट्वा चिंतयामास किमेतदिति भैरवम् पातालविवरं मन्ये नैतद्भूमेश्चिरंतनम् ४ चिंतयन्निति त
त्रासौ ददर्श विजने वने ब्राह्मणं सुव्रतं नाम तपस्विनमुपागतम् ५ स तं पप्रच्छ नृपः किमेत
दिति विस्मितः आचचक्षे भीमं भूविवरं दर्शितांतर्गतोदरम् ६ ऋषिरुवाच किं न वेत्सि महीपाल
वाग्गर्थस्त्वं हि मे मतः तेयं मन्ये नरेंद्रेण वर्तते यन्महीतले ७ दानवः स महावीर्यो वसत्युग्रो रसा
तले स जृंभयति यत्सृष्टी कुजृंभः प्रोच्यते ततः ८ क्रियते तेन यत्किं विद्रुतं भवेन्महीतले त्रिदिवा
नरपते तत्कथं वेत्सि नो भवान् ९ सुनंदं नाम मुसलं त्वष्टा यन्निर्मितं पुरा तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हंति र

वरोद्रूमं करोतीति तथा ८ तवकराजवादेतद्विदितमेव योग्यमित्याशयेनाह क्रियत इति ९ सुनंदं नाम मुसलं शेषस्पष्ट
रणं त्वष्टा विश्वकर्मणा १०

तेनसनंदाख्येनसुसलेनभिनत्तिविदारयति १ सनंदसुसलातुथासनंदसुसलायुधेन २ विध्वंसयतिविनाशयति उपरोध
कः प्रतिपक्षःआप्याययतिवर्धयति ३ परमेश्वरोमहाराजः ४ अवलायाःस्पर्शेनावलंनिर्वीर्यमित्यर्थः ५ तदेवाह

पातालांतर्गतस्तेनभिन्नस्त्रिवक्त्रस्तथा भिमाम् ततोसुराणांसर्वेषांद्वाराणिकुरुतेसुरः १ तेनभि
मायवसुधास नंदसुसलायुधा भोदेतेवसुधामेतेोतमसिनाकथंभवान् २ यत्नाद्विध्वंस
यत्नयोदेवानामुपरोधकः आप्याययतिदैतेयान्सवलीसुसलायुधः ३ यद्यदिंद्यातयसेन
पातालांतरगोचरम् ततःसमस्तवसुधापतिस्त्वंपरमेश्वरः ४ सुसलंतस्यबलिनःसोतेदे
शोच्यतेजनैः तथाबलाबलेचैवंतेवदंतिविचक्षणाः ५ तस्मनिर्वीर्यतांयातिसंस्पृष्टंयोषि
तान्प तस्मिन्दिनेद्वितीयेक्रिवीर्यवसदुदीर्यते ६ तस्मैवेलिडुराचारःप्रभावेसुसलस्यतत्
योषित्करायसंस्पर्शदोषंवीर्यविशातनम् ७ एवंतस्यवलेभूपदानवस्यदुरात्मनः सुसल
स्पृचतेयोमंकंयदुम्कंतत्समाचर ८ आससमेतद्भवतःपुरस्पृष्टिंविपते क्रतंतेनमहीयंत्रंनि
र्जितःकिंभवान्यथा ९ इत्युक्तातगतेतस्मिन्सुंदगंनामहीपतिः मंत्रयामासमंत्रैःपुरमध्ये

तविति वीर्यवद्वीर्यातिशयत्रुकं तदुदीर्यतेउद्भुक्तोभवतीत्यर्थः ६ वीर्यस्यविशातनंनाशनं ७ यन्नयोतस्यवर्थतस्त
माचरनिष्पादय ८ आसमंत्रभ्यर्णेतेनदेतेयेन ९ १०

२१ सुदावतीनामकन्या २२ कतिपयाहेकेषुचिद्दिवसेषुगतेषु २३ वनेकोविदौकुशलौ २४ २५ २६ २७ २८ परामुत्कृष्टामार्त्तिंदुःखं

मा पु
टी
२१८

378

यथाक्रममशेषंमत्कथयामासमेपिताम् गुणलक्ष्मप्रभावेचवीर्यशातनमेवच २१ तेमेशंक्ति
यमाणेनमेपितमिसेनभूभृता तस्याश्चैवर्तिनीकन्याशुश्राबायशुदावती २२ ततःकतिपया
हेसनोकन्योवयसान्विताम् जहारोपवनाद्दैत्यःकुजम्भःसमलंकृताम् २३ तच्छ्रुत्वासमही
पालःकोपपर्याकुलेक्षणः पुत्रावुवाचबहरितेगच्छतंवनकोविदौ २४ निर्विन्ध्यायास्तटे
गर्तेनेनगत्वारसातलम् सहन्यतांयापदरतीसुदावत्याःसदुर्मतिः २५ मार्कण्डेयउवाच तत
स्तौतन्मुतौप्राप्यतंगर्तंतत्सदायुधौ पुत्रथात्कुजम्भेनससैन्येनातिकोपितौ २६ ततःपरि
घनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधैः बाणौघ्नावर्षितेयुद्धेतेषामासीत्सुदारुणम् २७ ततोमाया
बलवृतातेनदैत्येनतावुभौ राजपुत्रौरणेबद्धौनिहताशेषसैनिकौ २८ तच्छ्रुत्वासमहीपा
लःप्राहेदंसर्वसैनिकान् वत्सप्रवरःपरामार्तिमुपेतोमुनिसत्तम २९ यस्तौनिहत्यदैत्यंमोच
यिष्यतिमेसुताम् तस्याहंसंप्रदास्यामितामेवायतलोचनाम् ३० इत्येवंघोषयांचक्रेसराजा
स्वपुरेतदा निराशःपुत्रतन

उपेतोगतः २९ ३० घोषयांचक्रेउच्चैर्निघोषप्रत्ययोत्सनयायाश्रवन्यमोद्भाय ३१ याबंधमोतायवैसुते ३१

३२ ३३ तनयोचमोचयामीत्यन्वयः तेतव ३४ ३५ स्थानेराज्यादिकेविधिंकार्यं उत्साहि उत्साहातिशययुक्तं ३६ ३७

ततःशुश्राववत्सश्रीर्भनन्दनमनोहितम् आक्रोश्यमाणंबलवान्कृतास्त्रःशौर्यसंयुतः ३२ सचा
गम्याभिवाद्येनंप्राहपार्थिवसत्तमम् विनयावनतोभूत्वापितरंमित्रमुत्तमम् ३३ आज्ञापया
शुमामेवतनयोमोचयामिते नवैवतेजसाहत्वातंदैत्यंतनयोचते ३४ मार्कण्डेयउवाच सतंस
दापरिष्वज्यप्रियमस्त्रुरयात्मजं गम्यतामितिसंसिद्धौवत्सेत्याहसपार्थिवः ३५ स्थानेस्थास्यतिमे
वत्सोयद्येवंकुरुतेविधिम् वत्सैतत्क्रियतामाशुयद्युक्ताहितनस्तव ३६ ततःसविद्धःसधनु
र्वद्गगोधांगुलित्रवान् जगामसवीरःपातालंतेनगर्तेनसत्वरः ३७ ततोज्यास्वनमत्युग्रंसचक्रेपा
र्थिवात्मजः येनपातालमखिलमासीदापूरितंततम् ३८ ततोज्यास्वनमाकर्ण्यक्रुद्धोदानवे
श्वरः आजगामातिकोपेनस्वसैन्यपरिवारितः ३९ ततोयुद्धमभूत्तस्यतेनपार्थिवसूनुना ससै
न्यस्यससैन्येनवलिनाबलशालिना ४० दिनानित्रीणिसयदायोधितस्तेनदानवः ततःकोप
परीतात्माशुस्सलायाम्ययावत ४१ गन्धैर्माल्यैस्तथाधूपैःपूज्यमानःसतिष्ठति अंतःप्रेमसहाम्भा
गमत्स्यापतितिविनिर्मितः ४२

३८ ३९ ४० ४१ हेमहाभाग ४२

४२ ४४ अस्त्रलपाताअस्त्रलप्रहाराः ४५ ४६ समन्ततः ४७ ४८ रभसासंभ्रमेण प्रसृदीर्णं अतिशयेनोदीर्णं उद्धृतं वह्नेरस्त्रेणाग्ना

ततोविज्ञातमुसलप्रभावासामुदावती पस्पर्शमुसलस्याग्रमतिनम्रशिरोधरा ४३ पुनर्या
वत्स्पृष्टवांस्तुमुसलंतेमहासुरः तावत्सावतव्याजात्स्पर्शानेकशःशुभा ४४ ततःसग
ताग्रयुधेमुसलेनासुरेश्वरः वर्षाणिमुसलपातास्तेसंजघ्नुश्चशत्रुषु ४५ परमास्त्रैस्ततोनिर्वीर्ये
सौनन्देमुसलेसुते अस्त्रैःशस्त्रैश्चदैतेयःसोऽयुध्यतरिपोर्ग्ना ४६ शस्त्रास्त्रैर्नसमंत्वस्यराजपु
त्रस्यसोसुरः मुसलेनबलेनाप्यनस्त्रेणनिराकृतः ४७ ततःपराजितस्यभूपस्त्रस्त्राणि
शस्त्राणिचादानवस्य चकारसमयेविरथंततस्ससचर्मविद्धःपुनरप्यधावत ४८ तमापत
न्तंभसासन्दीर्णंविमत्कोपंगिरिशृङ्गशाग्रम् अस्त्रेणवह्नेर्विराजयोजयानकालान
लसमप्रभेण ४९ सपावकास्त्रेणहृदिल्लितोभृशंतनस्माज्जदेहेदितिशारिवितात्मनः बभूवस
घस्त्रमहोरगाणांरसातलंतेषुमहानघोत्सवः ५० इतिमार्कण्डेयपुराणेवंशानुकीर्त
नेकुजंभदैत्यवधोनामसप्तदशोध्यायः १३१

आग्नेयेनास्त्रेण कालानलेनसमानाप्रभापस्यतेन ४९ ततोहतःरसातलस्यपातालस्यतेषुपतिसुरेषु ५० आदितएकत्रिंशोत्तरःशततमो

१२ ३ मुदावर्षेणाध्यातात्प्राक्रांतामनसो हृतिर्यस्य ४ ५ सौनन्दस्य गुणान्स्पर्शाद्योजातं ९ १ समादिश आज्ञापय ८

मार्कण्डेय उवाच ततो पतन्त्र शुश्राव भूमेर्महीपालसत्तमो परि जगुर्गन्धर्वपतयो देववाद्यानि सस्व
नुः १ स चापि राजपुत्रस्तं हत्वा तान्नृपतेः सुतां मोचयामास तन्वङ्गीं तां च कन्यां मुदावतीम् २
तस्मिन्नपि शुम्मले तस्मिन् कुजृम्भे विनिपातिते जगाद नागाधिपतिर्नन्दः शेषसंज्ञितः ३ तस्मात्सपु
त्रिकं शेषो सौ शेषः सर्वेषां गोप्त्रः मुदावत्या मुदाध्यातमनोज्ञमित्रपोषण ४ स नन्दस्तु मुशलस्पर्शं
यस्य कारणतः पुनः यो पि करतलस्पर्शप्रभावं ज्ञातिशोभना ५ मुदावत्यास्ततो नाम स नागरा
जस्तदाकरोत् सुनन्दामिति सानन्दं सौनन्दस्य गुणाञ्जहिम ९ स चापि राजपुत्रस्तां प्रातस्तां सहितां
पितुः समीपमानिनाय शुभ्र प्रणिपत्याह चैव तम् १ आनीतेयं तनयो नाम तथैवेयं मुदावती त
वात्मयानया प्रसन्न कर्तव्यं तत्समादिश ८ मार्कण्डेय उवाच ततः प्रहर्षसम्पूर्णहृदयः स महो
पतिः साधु साधिवयाह वैश्च वत्स वत्सातिशोभनम् ९ सम्भाजितो सि त्रिदशैर्वत्साहं कारणैस्त्रि
भिः त्वं जाता मातापितृयशसां मोयत्त्वा विविनिपातितः ९ आगतामसतात्मत्रयत्ज्ञापमानिमेश
नः तद्गृहाण यशस्तेषु किपाणिमस्या मयोदितम् ११

९ सम्भाजितः सम्मानितः ९

शाल्मेवारनदत्सग्रादिनाकल्याणिम्यक्लिदिनेउघतंउमोलितं ११ १२ अत्रभवतोवाक्येविक्रान्ताग्रनाकर्णनादिकारहीनाः १३ १४ १५ १६

वेराजपुत्रचार्वंगयाःकन्यायाइहितर्मम मुदावमाग्रदापुत्रकःसमवाक्येक्रुधमं १२ राजपुत्र
उवाच नातस्यात्तामयाकार्योपद्वीक्षिकरोमितत् त्वमेवतातजानीषेनेवाचविक्रान्तावयं
१३ मार्कण्डेयउवाच ततस्तयोःसराजेन्द्रस्यकैवेवाहिकंक्रमम् मुदावस्याःसुद्धुहितुर्मनेद
नस्ततस्यच १४ ततःसहतयारेमेवत्सश्रीनेवयोवनः रमणीयेषुदेशेषुप्रासादशिखरेषु
च १५ कालेनगच्छतात्स्यःपितानरिष्यन्तनः वनंजगामवत्सश्रीःसवभूवमहीपतिः
१६ इयाजयज्ञान्सततेप्रजाधर्मेणपालयन् पुत्रवस्याल्पमानास्वप्रजास्तेनमहात्मना वभू
धुर्विषयेतस्यनचाभूद्वर्णसंकरः १७ नदस्युव्यालदुर्हृतभयमासीत्त्वकस्यचित् नोपसर्गभयं
चैवतस्मिन्शासतिभूभृतो १८ इतिमार्कण्डेयपुराणेवैष्णवकीर्तनेवत्सश्रीराज्यंनामाष्टादशो
ध्यायः १३२ मार्कण्डेयउवाच तस्यतस्यांसुनन्दायांपुत्राद्वादशजज्ञिरे प्रांशुःप्रवीरःसूरश्च
सचक्रोविक्रमःक्रमः १ वलीवलाकश्चण्डश्चप्रचण्डश्चसुविक्रमः स्वरूपश्चमहाभागाःस
र्वेसंग्रामजित्तमाः २

विषयेदेशेवर्णानांसंकरोमर्यधर्ममेलापः १७ १८ द्वात्रिंशत्तमोध्यायः १ २ ॥

भूत्वचतभूचाश्च २ चसंथाश्चपतिविर्भतीति सत्यनामा च सत्यराभूदिति महादानवं तस्योक्तम् ३ येकृतवोनिष्पादिताश्च
तेषां श्रेष्ठो महावीर्यः प्रांशुरासीन्नराधिपः इतश्चैशूनवचनस्य स्वचशुत्रवर्शवर्तिनः ३ तस्य यज्ञेषु हि
जन्मके रनेकैरीश्वराशिभिः स्मृत वर्णो विशिष्टश्च सत्यनामा च सत्यवा ४ सम्यक्कालयतस्तस्य च
जाः प्रजानिर्वाप्रस्मात् योभूद्धनचयः कोषे तेन निष्पादितास्त्वये ५ कृतवः शतसाहस्रास्तेषां संख्या
न विद्यते प्रयुतायेनकोटीभिस्तथा पद्मादिभिर्युते ६ प्रजाति स्तस्य पुत्रोभूद्यस्य यज्ञेशतक्रतुः
प्रवाप्यतुमिमतलो चतुभागैः सोरैः सह ७ दानवानांसवीर्याणांजघानतवतीर्नैव बलेचब
लिनांश्रेष्ठोनंभवाम्रसत्तमम् ८ प्रभासश्च महावीर्यो नाजस्यानामरहिङ्क प्रजातेस्तनयाःपं
चचवनिचमश्रुवाप्नुते ९ तेषां चनिश्चैराजाभूत्सत्यवोनोनिजविक्रमैः सर्शातः सत्यवाक्शूरः स
र्वप्राणिहितेरतः १० स्वधर्माभिरतोनित्यं वृद्धसेवी बहुश्रुतः वाग्मी विनयसंपन्नः कृतज्ञोप्य
विकत्थनः ११ सर्वलोकप्रियोनित्यं श्रुवाचेतदहर्निशं मंदन्तसर्वभूतानिहिंसामतविजनेष्वपि
१२ स्वल्पस्वसर्वभूतेषु निरातंकानि संतच मात्मापिरत्नभूतानामापयोमाभवंतच १३
मेरणान्वयः ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ विजनेषु विहरेत्सु जनेषु रिपुष्वपि १२ १३

मा पु
टी
३८१

पुण्यं तपो यथं यं तत्र वर्थ यं तिन्यर्थः १४ कोयुष्माकं १५ वर्तध्वं व्यवहरध्वं १६ अपराध्यति अपराधं करोति १७ कर्तृगामि कर्तारं गतं
शीलयस्तत् १८ कृतबुद्धयो विवेकनिपुणमतयः लौकिकं लोकादागतं लोकान् स्वर्गब्रह्मलोकादीन् पुण्या विवेकिनः

मैत्रीमशेषभूतानि पुष्णन्तु सकले जने शिवमस्तु द्विजातीनां प्रीतिरस्तु परस्परम् १४ समृद्धिः
सर्ववर्णानां सिद्धिरस्त्वचकर्मणाम् हे लोकाः सर्वभूतेषु शिवा वोऽस्तु सदा मतिः १५ यथात्म
नि यथा पुत्रे हितमिच्छथ सर्वदा तथा समस्तभूतेषु वर्तध्वं हितबुद्धयः १६ एतद्वो हितमत्य
न्तं को वा कस्यापराध्यति १७ यत्करोत्यहितं किंचित्कस्यचिन्मूढमानसः तं समभ्येति तन्नूनं
कर्तृगामि फलं यतः १८ इति मत्वा समस्तेषु भो लोकाः कृतबुद्धयः सन्तु मा लौकिकं पापं लो
काः प्राप्स्यथ वै बुधाः १९ यो मेऽद्य स्निह्यते तस्य शिवमस्तु सदा भुवि यश्च मां द्वेष्टि लोकेऽस्मिन्सो
ऽपि भद्राणि पश्यतु २० एवं ब्रुवतः पुत्रो भूतवतिस्तस्य भूपतेः समस्तगुणसंपन्नः श्रीमानम्बु
दलेक्षणः २१ तेन तेजाननः श्रीमान्सपयग्रामिष्वयो जिताः सर्वं च पृथिवीमेतां बुभुजे सागराम्बरां
२२ प्राच्यां तेन कृतः शौरिर्दलिता समायुदावसः प्रतीच्यां दिशि सुनयऊर्ध्वं सोमहारथः २३

१९ स्निह्यते स्नेहं कुरुते २० तस्य प्रजातेः समस्तैरेकश्येन संपन्नैर्गुणैः संपन्नः श्रीमान् कशास्त्रलक्ष्मीवान् अम्बुदलवदीक्षणे
यस्य सः २१ बुभुजे अपालयत् सागराम्बरां समुद्रवसनां २२ २३

पृथ्वीन्द्रो येषां मंत्रिणां वंशक्रमेण कुलपरंपरयागताः प्रतिष्ठिताः २४ २५ पुरोधाः पुरोहितः सन्धिरार्थः २६ अशेषायाः समग्राया
वसुधाया अधिपः सार्वभौमो राजाभूदित्यर्थः २७ हितो हितकारी २८ विश्ववेदिनातदाख्येन वक्ष्यं वक्ष्ये योगपतेरस्माकं २९
ततस्तस्मात्प्रधानाद्ब्राह्मणोन्वयः प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ३० तस्य प्रधानस्य राज्ञः प्राक्पूर्वं कल्पः कल्पितो यो विषयो देशस्तस्मा

तेषां तस्य वसुभूपस्य पृथ्वीन्द्रो याः पुरोहिताः वसुवर्मनृपस्यैव मन्त्रिवंशक्रमागताः २४ शौरेवत्रिकु
लोद्भूतः सहदेवो नाम वै द्विजः उदावसोः कुशावर्तो गौतमान्वयजो भवत् २५ काश्यपश्च मतिर्ना
मस्तनयस्य पुरोहितः महादेवस्य वासिष्ठः पुरोधाश्च महीभृतः २६ उग्रजस्ते सराज्यानि विवनारोपि
नराधिपाः रतिनिचस्याभवं तेषामशेषवसुधाधिपः २७ तेषु यान्त्र श्रेषेषु रतिनिघ्नः समहीपतिः
प्रजानां च समस्तानां पुत्रेष्विव सदा हितः २८ एकदा मंत्रिणां श्रेष्ठैः सर्वैः क्रो विश्ववेदिना विविक्ते
पृथिवीपालः किंचिद्वक्तव्यमास्थितः २९ यस्येयं पृथिवी कृत्स्ना यस्य भूपा वशानुगाः सराजा तस्य
पुत्रश्चानमोत्वस्यान्वयस्ततः ३० इतो यातरस्तस्य प्राक्कल्पविषयाधिपाः तत्र चाल्पकल्पस्थान
मोपाश्चाल्पकल्पिकाः ३१ कालेन क्रमसमासाद्य पुरुषान्तरं क्रमोपजीविनो भूपा भवन्तीति

धिपा राजानो भवंति तस्मात् प्रथमकल्पविषयाधिपानां सत्पुत्रोल्पकः तस्यास्त्वकस्य राज्यस्थापनादिनामंदस्य पौत्राश्चान्वयजा
श्चाल्पकल्पिकामंदराज्यस्थना भवंतीत्यर्थः ३१

मा उ
टी
३८२

382

तस्मात्स्वकल्पस्यान्वयाः कुलोत्पन्नाः कालेन गतवेतणधनादेर्हासं संकोचं समासाद्य पुरुषात्पुरुषपौत्रपौत्रादिकं प्राप्याति संकु
चिताःसा विभ्रमादिभावात्मनो मपाद्विपणहलादिकर्षणेनोपजीविनो जीविकारता भवंतीत्यर्थः हे भूप २२ न च भ्रातृभ्रातरं तनयं वा दा
रिद्र्यादिना उज्झांचक्रुस्ते येनान्वयक्रमागताः सर्वे राजानो भवंतीत्याह नोज्झांचक्रुरिति भ्रातृःस्नेहबलेनार्पयति ददाति धनादिकमिति
तादृशो भ्राता भ्रातरं तनयं पुत्रादिकं वा दारिद्र्यादिनिमित्तेन ततं उज्झांचक्रुस्ते अतो हे राजन् नृपयोः परस्परं भ्रातृपुत्रयोर्विषये
कः स्नेहो न कोऽपि लोके स्ववंशपोत्पादनमेवाति प्रसिद्धमित्यर्थः २३ अत एव यत्र भ्रातरि तनये वा न स्नेहो मिलति तेका वार्तान्मोऽयमा
दिष्टिमित्याह तस्मिन्नेवेति परतरा अतिशयेन परानस्वीया मतिर्भवति अत तस्य भ्रातुः पुत्रो भ्राता वा केन कार्येण विहितेन धना

नोज्झांचक्रुस्ते भ्राता भ्रातृस्नेहबलार्पणैः स्नेहः कः पृथिवीपालपरयोर्भ्रातृपुत्रयोः २३ तस्मिन्नेव
परतरा मतिर्भवति पार्थिव तस्य कः केन कार्येण प्रीतिं उत्क्रोम विष्यति २४ अथवा येन तेनै
व संतोषं कुरुते नृपः क्रियते ताकिमर्थं तत्पुष्पैर्मत्परिग्रहः २५ भुज्यते सकलं राज्यं मया तेन
विणा सता तत्किं वृथा धारयसे संतोषं कुरुषे यदि २६

दर्पणाभावात्प्रीति उत्क्रोम विष्यति धनाद्यर्पणेनैव प्रेम उत्क्रमतादित्यर्थः २४ ननु यत् पृथिव्यां श्रीहि यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नाल
मेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेदिति न्यायेन संतोष एव श्रेयानिति चेत्तत्राह अथवेति येन तेनेति अल्पमिति तेन देवयामेन धनादि
ना संतोषं नृपः कुरुते इति चेत् मंत्र्यादीनां परिग्रहः किमर्थं पुष्पैः क्रियते संतोषेण प्राप्त स्याप्यवादलं राज्यं संस्थापनार्थं नेनेत्यर्थः २५
राज्ञः संतोषग्रहणमयुक्तमित्याह भुज्यत इति तेन वा मात्येन मया सता सकलं राज्यं भुज्यते यदि संतोषं कुरुषे तत् किं वृथा स्वयं
मेव त्वं राजाभिमानिते धारयसे अतो राज्ञा राज्यार्जनसमर्थेन संतोषवता न भाव्यमित्यर्थः २६

यदि ज्येष्ठस्य भ्रातुर्बलवतो राज्यापहरणे समर्थस्त्वं तथापि वयं तत्साधने बद्धपरिकरास्त्वत्सार्वभौमं राज्यं वेदि विग्राद्धि छि यदाप
यामः इत्याशयेनाह कार्यस्य निष्पादके स्साधके राज्यं तत्र कर्तृ राज्यविधायकस्य कारणे साधनं चेदिष्यते भवता लब्धुं राज्यलाभ
युक्तस्य तेन च कार्यं राज्यं तत्र कर्ता त्वां तं मेणोत्यापकस्त्वं राज्ञा वयं मंत्रिणः कारणं साधनं छिदिक्रियायाः कुठारादिसाधनव
दित्यर्थः ३७ तदेव प्रतिपादयन् ज्येष्ठोल्लंघनरूपाधर्मभागिनो वयमेवं न तवात्र दोषलेशोप्यस्तीत्याशयेनाह सोस्माभिरि
ति अस्माभिर्मंत्रिभिः करणैः पितृपैतामहं राज्यं कुरु न तवाधर्मनागपि दोषलेशो भवेत् पितृपितामहादिक्रमेण गत

कार्यनिष्पादके राज्ये करणे कर्तरीष्यते राज्ये लब्धुं स्वते कार्ये त्वं कर्ता करणे वयम् ३७ सोस्माभिः
करणै राज्यं पितृपैतामहं कुरु फलप्रदा भविष्यामः परलोके ततो वयम् ३८ राजोवाच ज्येष्ठो रा
जा महीपालो वयं तस्यानुजा यतः ततः सम्प्रेके पृथिवीं वयमाल्पावसत्यतः ३९ वयं तथा नरः पंच
पृथ्वी चैका महामते अतोस्याः पृथगैश्वर्यं कथं ह्रस्त्वं भविष्यति ४० विश्वेवृगुवाच एवमेतद्भवांस्त्व
यथैकावसथा नृप तां त्वमेवाभिपद्यस्व ज्येष्ठः शास्त्रं महीं भवान् ४१

वादित्यर्थः यदि दोषवशंकात्र भवेत्तथापि परलोके तेन वयं मंत्रिणः फलप्रदाः शुभपितरफलग्राहिणो ततो भविष्यामो
पितृभविष्यामएवेत्यर्थः ३८ अनुजाः पश्चाज्जाता भ्रातरः अल्पां मण्डलमात्रां ३९ नव पंचानां भ्रातृणामेकस्याः पृथिव्याः पि
त्राविभक्तायाः पकराज्यत्वं घटते इत्याह वयं त्विति पैश्वर्यं राज्यं पृथग्विभिन्नं कथं त्वं समग्रमखण्डमित्यर्थः ४० यद्वा त्वकि
एवमेतदित्यभ्युगमे तथा त्वमेव यिपक एव मामभिपद्यस्व प्राप्नुहि भवान् पित्र्यां णोक निष्ठानां भ्रातृणामेपदत्या
ज्येष्ठ एव महीं शास्त्वा प्रात्तापयत् ४१

मा० पु०
टी०
३८३

सर्वाणाधिपत्यानि यस्य सर्वाधिपत्यः आखण्डसाम्राज्यभाक् सर्वेभ्योधिपतिभ्योधित्वमखिलानामीश्वरो नियोजको भव यथाहं त्वदाज्ञ
आम्नार्थयते तथा ते षोकनीयसां भ्रातृिमाः कार्यसंपादनाव हितामंत्रिणोधियन्तं नैश्यन्वयः सर्वेषां भ्रातृणां भेदोनेन विश्ववेदिनाप्र
युक्तइति सूचितम् ४२ धर्मवत्त्वक्रतत्त्वाभ्यां राजा नैतन्मन्यतइत्याह ज्येष्ठइति भ्रातरः प्रेम्णा भजन्ते सेवन्ते पालयन्तीति यावत्
ममत्वं मदीयत्वं जगतांसु विगतम् ४३ मंत्री तल्लोभेन भेदयति राज्यस्थितइति नवैर्नवीनैः भूपानां योग्यैर्हेतुभिः श्रेष्ठोपराणादि

सर्वाधिपत्यः सर्वेभ्यो भव त्वममविलेश्वरः यते मे च यथाहं ते तेषामाहितमृत्विजः ४२ राजोवा
च ज्येष्ठो राजा सदा पूर्वो भ्रातरोऽभजन्ते स्वान्स्वतानिव कथं तस्य करिष्यामि ममत्वं जगतीगतम् ४३
विश्ववेदुवाच राज्यस्थितः श्रयेथाः श्रेष्ठो भूपार्हणोर्नवैः कनिष्ठज्येष्ठता केयं राज्यं संप्रार्थयतां नृ
णाम् ४४ मार्कण्डेय उवाच तथेति च प्रतिज्ञाते भूभुजा तेन सत्तमम् विश्ववेदीनतोमंत्रीतत्पुर
नवयहृशम् ४५ तेषां पुरोहितो भ्रेव पाप्मनः शान्तिकादिषु नियोजयामास ततः स्वेनि
त्रसाभिचारिके ४६ विभेदनस्य निश्चतासाम दानादिभिस्तथा चक्रे च परमो योगं निज
देशप्रसादने ४७

भिस्त्वं ज्येष्ठो राज्ये स्थितः सन्सज्जयेथाः श्रेष्ठो भवेथा इति प्रार्थनायां लिङ् नच राज्यार्थिनां नृणां कनीयो ज्यायस्त्वादि प्रमाणं श्रुतो भवेदि
त्याह कनिष्ठज्येष्ठतेति केयमित्यनादरे ४४ प्रतिज्ञाते अंगीकृते भेन भूभुजा शौरिणा नृपेण ४५ शांतिकादिषु शांतिकर्मसु रि
पुशांतिरूपेषु आदिना पौष्टिकादिषु आभिचारिके मारणरूपे कर्मसाधने ४६ तस्य स्वेनिजस्य निश्चतान्विनीतान्भृत्यबलाध्य
तादीन् विभेदोयजजाप निजस्य दण्डस्य बलादेः प्रसादने संग्रहे ४७ ॥

शर्वस्तोके स्वस्य महात्म्यं निद्रुरुपकारयोगस्य दण्डस्य स्वात्मविनाशात्मकस्य प्रसाधनं शुक्रं तदेव दर्शयति आभिचारि
कमिति ४८ तदिति शिनष्टि कराल विशेषेण कराले प्रभूते प्रकृष्टभूते ४९ निरस्तनिराकृतं तं तत्कृत्या च तद्वयं पुराणमन्वयेन

आभिचारिकमत्युग्रमहन्यहनि कुर्वताम् पुरोधसां च तन्नाशं ततो कृत्या च तद्वयम् ४८ विक
रालं महावक्त्रमतिभीषणदर्शनम् सगृह्य तमहाशूलं प्रशूनमतिदारुणम् ४९ ततस्तदागते
तन्नैव निर्ह्योग्य पार्थिवः निरस्तैचाप्युशुस्तत्स पुराणेचयेनतत् ५० कृत्या च तद्वयं तेषु निप
पात तडिल्लसत् पुरोहितेषु सर्वानेत्याथावे विश्ववेदिनि ५१ ततो निरस्तनिर्दम्भाः कृत्यया ते पुरो
हिताः विश्ववेदी तथा मैत्रीयः शौरेईशमेचदः ५२ इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने खनि
त्रचरिते पुरोधसां मरणं नामैकोनविंशतितमोऽध्यायः १२९ मार्कण्डेय उवाच ततः समस्त
लोकस्य विस्मयः सोऽभवन्महान् यदेककालेनेशुस्ते पृथग्वसतिवासिनः १ ततः शुश्राव
निधनं याताश्च पुरोहितान् मैत्रायणं च तथाश्चार्द्वगं तं विश्ववेदिनम् २ किमेतदि
ति सोतीव विस्मितोऽसुनिसत्तम खनित्रो भून्महाराजो नाज्ञानाम च कारणम् ३

राशिना ५०।५१।५२ प्रादिनः शतोपरित्रयस्त्रिंशोऽध्यायः तेषु पुरोहिताः पृथक् भिन्नेषु पुरेषु निवासिनः १ निधनं मरणम् २८

मा पु
टी
३८४

384

नाज्ञानात्तत्तदासीत् २ भ्रातर्मंत्री भ्रातॄणां पुरोहितास्त्र ४ यथाहमं यथासंपन्नं ५ तेन मंत्रिणो भेदस्योपजापस्य कारीतत् ६
तस्य राज्ञः खनित्रस्यापापस्य ते पुरोहिता अपकारिणो यन्निमित्तं विनेशुः शशाव विदयापरः षष्ठ्यर्थे प्रथमा दयापरस्येति राज्ञो

ततो वसिष्ठः पप्रच्छ स राजा गृहमागते यत्कारणं विनेशुस्ते भ्रातृमंत्रिपुरोहिताः ४ तेन पृष्ट
स्तदा प्राह यथावृत्तं महामुनिः यच्चोरिमंत्रिणोक्तं यच्च शौरिकवाचनम् ५ यथा चात्मपुरि
ते तेन भ्रातॄणां भेदकारिणे मंत्रिणा तेन दुष्टेन यच्च कृत्वा पुरोहिताः ६ यन्निमित्तं विनेशुस्ते
अपापस्यापकारिणः पुरोहितास्तस्य राज्ञः शशाव विदयावतः ७ स तच्छ्रुत्वा ततो राजाह
हतोस्मीति वै वदन् निनिन्दात्मानमत्यर्थं वसिष्ठस्याग्रतो द्विज ८ राजोवाच धिङ्मामपुण्य
संख्यानमल्पभाग्यमशोभनम् दैवदोषकृतं पापं सर्वलोकविगर्हितम् ९ मन्निमित्तं वि
नष्टं यत्सद्भ्रातृणां च नष्टयम् मत्तः कोन्यः पापतरो भविष्यति पुमान्भुवि १० नाभविष्यं यदि
पुमानहमत्र महीतले ततस्तेन विनश्येयुर्मम भ्रातृपुरोहिताः ११

विशेषणम् दयावत इति पाठांतरं ७ ८ अपुण्यं दुर्भगं संख्यानं माकारो यस्य अल्पभाग्यं मन्दभाग्यं अशोभनं दुर्भगं दैवस्य देवस
गृहस्य दोषकृतं दोषकारकं अत एव पापं सर्वलोकेषु विगर्हितं निन्द्यं ९ तत्र हेतुमाह मन्निमित्तमिति यद्यस्मात् १० ११

१२ अर्थप्रयोजनं याजकाः पुरोधसः १२ १४ यातुमिच्छन् यियासुः १५ १६ १७ सर्वाणि स्रोतांसि इन्द्रियप्रवाहात्मकानि

यियासुं पितृकर्मेज्जनमशुद्धो महतां काले कारणत्वं गतो योऽहं विनाशस्य द्विजन्मनाम् १२ कु
र्वतः स्वामिनो नेर्थं भ्रातृणां मम याजकाः नाशं ययुर्नदुश्शास्तदुश्शीहं नाशकारणम् १३ किं करो
मि क्व गच्छामि नास्मो मत्तो हि पापकृत् पृथिव्यामस्ति हैतन्वे द्विजनाशस्य योगतः १४ इत्युम्
द्विग्नहृदयः खिन्नचित्तः पृथिवीपतिः वनं यियासुः प्रचक्रे कृतवानभिषेचनम् १५ अभिषिच्य सु
तं राज्ये तपसे तं महीपतिः भार्याभिस्तिसृभिः सार्धं तपसे स वनं ययौ १६ तत्र गत्वा तपस्तेपे वा
नप्रस्थविधानवित् शतानि त्रीणि वर्षाणां सार्धानि तपसत्तमः १७ तपसा क्षीणदेहस्तु राज
वर्यो द्विजोत्तम निशुम्भसर्वस्रोतांसि निसस्वाज्ञा सन्ध्वनेच्चरः १८ ततः पुण्यस्य यो लोका सर्वकाम
दुहो नृयान् अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः राजा प्रायेण राधिपेः १९ भार्याश्च तस्य ता स्तिस्रः समं तेनैव तत्
ययुः स्थानेन वायुः सालोक्यं तस्यैव सुमहात्मनः २० एतत्तच्चरितं ह्रुतं कल्मषनाशनम्
पठतां च महाभाग तपस्यानो निशामय २१

अस्नस्यात् १८ १९ सालोक्यं समानलोकत्वं २० फलाभिधानपूर्वकमुपसंहरन्नस्य देवतां रयति एतदिति २१

मा पु
टी
३८५

385

चतुर्विंशाधिकशततमोध्यायः १२ निजेत्यास्थाने सदसि सूतैः पुराणज्ञैः ३ ब्राह्मणैः प्रजापतेः तस्यैव चेष्टितं दर्शयेति शेषः ४ ५
श्रुतः पूर्वं सो ब्राह्मणेभ्यो निकरान्निषिद्धसहितान करोत् प्रजापालनार्जितेन षष्ठांशेन धनेनोर्ध्वा मिष्टिर्यागः कृतः सर्वाष्टिध

इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने खनित्रस्वर्गगमनं नाम विंशतितमोध्यायः १२४ मा
र्कण्डेय उवाच क्षुपः खनित्रपुत्रस्तु प्राप्य राज्यं यथा पिता तथैव पालयामास प्रजा धर्मेण
रञ्जयन् १ सदानशीलो यज्वा च यतात्मा मवनीपतिः समः शत्रौ च मित्रे च व्यवहारादिकर्म
सु २ एकदा स महीपालो निजास्थानगतोस्तुते सूतैः कलैः यथा पूर्वं क्षुपो राजा तथाभव
त् ३ ब्राह्मणास्तनयः पूर्वं क्षुपोभूत् पृथिवीपतिः यादृक्कृतिमस्यासीन्मादृक् स्येव चेष्टितं ४
राजोवाच श्रोतुमिच्छामि चरितं क्षुपस्य सुमहात्मनः यदि तादृक् प्रयासाकश्चेष्टितं तत करो
म्यहं सूतावूचुः स च कारा करान् पूर्वं राज्ञा गोब्राह्मणात्मना षष्ठांशेन कृता चोर्ध्वा मिष्टिस्ते
न महात्मना ९ राजोवाच तेषां महात्मनो राज्ञो को न्वयास्तिमहीधिः तथा पुत्रकृष्टचेष्टानो
चेष्टस्वधर्मवान्भवेत् १ न कृत्वा यतो प्रतिलायामी प्रतं क्रियते मया क्षुपस्यानुकरिष्यामि मम स

वीतस्य यत्तस्य मिरासीदित्यर्थः यद्वा गोभिर्ब्राह्मणान्ब्राह्मणान् करान्बलिग्रहणान्मुक्त्वान करोदिति ९ यद्यपि महाचेष्टानां महात्मना
मनुयानमनुचिंतं तथा पुत्रकृष्टा लोको नराचेष्टायेषां तेषां चेष्टा स्वधर्मानुयोग पुत्रो भवेयेन क्रमान्कमं तादृक्स्वियचेष्टः पुरुषो भवेदि

मार्कंटी ८

पु० १ मार्कण्डेयपुराणटीका ८
३८५

तामेव प्रतिज्ञामाह श्रीह्रीमिति चतुरंतानां चतुःसमुद्रावसानायाः पृथिव्याः शम्यापाते शम्यायुगकीलं सा ऊर्जस्वलेन पुरु-
षेण सर्वप्राणेन वेगतस्त्वाविध्य परिक्षिप्ता यावति देशे पतति तन्मध्यस्थितं स्थलं शम्यापातः तस्मिन् देशे श्रीह्रीमत्तान्क-
रिष्यामि गते इतो दाउस्मप्राते यावत्स्थुं तेन स्माङ्गमं तारागते प्रत्यागमने चापरस्मिन्भूमंते एवं समंतः एकस्मिन्नेक-
स्मिन्याते श्रीह्रीमत्ता निर्वाहयिष्यामीत्येवं प्रतिज्ञा मया कृतेत्यर्थः ९ प्रतिज्ञांतरमाह यंचेति तमेव करं प्रतिदास्यामि

श्रीह्रीमत्तान्करिष्यामि शम्यापाते गतागते पृथिव्यां चतुरंतायां प्रतिज्ञेयं कृता मया ९ यं च गो-
ब्राह्मणाः पूर्वमदद्भूतेकरम् तमेव प्रतिदास्यामि ब्राह्मणानां तथा गवाम् १० मार्कण्डेय उ-
वाच इति प्रतिज्ञाय वचः स्वपत्न्या कृतवांस्तथा शम्यापाते मयत्नां हीनयत्न्यजनतां वरः ११ गो-
ब्राह्मणाः पुरा तस्मै ददस्तं चैव वै करम् तावत्संख्यमदाद्धि महाबाहुर्ब्राह्मणायसः १२ तस्य पुत्रो
भवद्वीरः प्रमथायामनिन्दितः यस्य प्रतापयोगेन कृता वश्या महीभृतः १३ तस्यापि नरि-
नीनामवैदर्भी दयिताभवत् विविंशस्तनयं तस्यां जनयामास सुप्रभुः १४ विविंशः शास-
ति महीं महीपाले महौजसि महीतलमभूद्व्याप्तं निरंतरतयानरैः १५

अहमेव तेषां करदो भविष्यामीत्यर्थः १०।११ पुरा पूर्वं अन्येभ्यो नृपेभ्यो यं तमर्थं तैः करदत्तं तमपि प्रमदात् प्रमदपित्री-
यं दत्तं करभूतं ददावित्यर्थः १२ प्रमथायां तदभिधानायां तस्यस्वपस्यां भीनामपुत्रः पुराणांतरे ऊर्जस्वितया वीर इति
नाम १३ तस्यापि वीरस्यापि भार्या नंदिनी नाम विदर्भदेशजाभवत् १४ निरंतरतया बाहुल्येन १५

कालेऽग्रेषधिपाकांतेसमयेपर्जन्योमेघोववर्षसस्यवतीसस्यातिशयवत्ता दिग्रक्ता शस्यानिसस्यादिष्टत्वात्तत्त्वानिसस्यानीपादेसस्या
नितफलानिशोभनपाकयुक्तानि चकारोपेक्षितानांद्रुमलतादीनांसमुच्चयार्थः १६ पुष्टिकराः शरीरारोग्यतादिकराः उन्मादः
कामक्रोधमदादीनामाविर्भावकरश्चित्तविभ्रमः चित्तनिचयाथनराशयः अभूताः असंख्यानामदस्याहंममाभिमानस्यगर्वस्य

ववर्षकालेपर्जन्योमहीसस्यवतीतथा सफलानिचशस्यानिरसवंतिफलानिच १६ रसाः
पुष्टिकरास्तासन्पुष्टिर्नोन्मादकारिणी नवित्तनिचयात्तणांप्रभूतामदहेतवः १७ तस्यमाये
नरिपवोभयमाप्रमहात्मने सत्यंजनः सहस्रगर्वोमदमिच्छन्तिपौरिकाः १८ इष्टासयज्ञान्स
बहून्सम्यक्संपाल्यमेदिनीम् संग्रामेनिधनंप्राप्यशक्रलोकमितोगतः १९ इतिमार्कण्डेयपु
राणेवंशानुकीर्तनेखनित्रचरितवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्यायः ३५ मार्कण्डेयउ
वाच तस्यपुत्रः क्षुपोनामनेत्रोमहाबलपराक्रमः यस्यचरितेषुगायन्तिगन्धर्वाविस्मयान्विताः १

हेतवः कारणानिनासन् १७ अरिभयजनन्यावार्तयाप्रतापेन जनः सत्यंनिश्चिंततयावस्थानंप्राप्तः सहस्रशोवर्गः समूहः पुरेभवाः पौ
रिकाः पौरजनाः सदैवस्वस्त्ययनमिच्छन्ति १८ सबहून्यज्ञानश्वमेधादीन्सम्यगपचार्यधर्मेणतोसत्यलोकात् १९ आदितः पंचत्रिंशोपरि
पंचत्रिंशोऽध्यायः विस्मयेनलोकोत्तरचरितदर्शनजनान्विताः अनुगतारमर्थः १

नागगन्धर्वगीतीरात् रेवतीनेत्रसमस्मरति यज्ञाविधिनेष्टा यज्ञानामश्रुते दशसाहस्रे २ महात्मनां मुनीश्वराणां तस्य दत्तायासम
ग्रायाश्रुवः शय्यादानेद्रव्यर्द्धिमाह तपसेति यः रेवतीनेत्राः तपसा स्वधर्मेण साधितेनार्जितेन क्रमेणाद्वयं धनमास्पर्द्धयाप्यता
श्रुवं तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो मोचयन्तीयां चकार ३ विमत्सरः हिंसम्यतिं दात्सस्य उदारेश्वसतमात् प्रतिश्रेष्टात् निरपेक्षता दस्य स्मराज्ञः प्र

रेवतीनेत्रसमो नाम्नो ऽभूद्विप्रयज्ञाभविष्णुति तेन यज्ञा श्रुते दशर्णोदशसाहस्त्रीसमागता २ दत्वा च सक
लोहृष्टो ब्राह्मणानां महात्मनाम् तपसा द्रव्यमासाद्य मोचयत्साधितेन यः ३ यतः स प्राप्य विमर्द्दि
मत्सरो दात्सत्तमात् जगृहे ब्राह्मणाविप्रनाम्पयात्तः प्रतिग्रहम् ४ समवाष्टि सहस्राणि समव
ष्टिशतानि च समवाष्टिश्चयो यज्ञा नयजद्भूरिदक्षिणान् ५ श्रद्धः समहीपालो मृगयाश्चपच
क्रमे श्राद्धार्थं पितृयज्ञाय मांसकामो महाद्युते ६ श्रद्धारूढो विनासैन्यमेकः पवमहावने बहु
गोधांशलिंशाणोवाणोवेद्धुं यत्नपरः ७ नेवाहर्यनेत्रगमस्यतो गहनाद्वनात् विनिष्क्रम्यम
गः प्राहमां हत्वाभिमतं कुरु ८

तिग्रहं दानं न जगृहुः प्रत्युत द्रव्यर्द्धिप्राप्तो ऽपि वनौषधेण वित्तसत्तमात् ४ भूरिश्रयो दक्षिणा येषु ५ उपचक्रमे प्रारेभे पितृयज्ञाय
श्राद्धाय तस्य साधनं द्रव्यं मांसं कामयतीति तथा ६ ७ गहनात् गंभीरात् अभिमतं श्राद्धार्थं पितृयज्ञं श्राद्धं कुरु विधेहीत्यर्थः ८

मा० पु
टी
३८७

मृगस्य स्वयमेव त्वं राजानं याचमानस्य तत्र कारणं इच्छति प्रश्नइति महाभीत्या महता भयेन आत्मनः स्वस्य प्रदानं मम वइति नादर्थे
चतुर्थी मरणार्थे ९ वृथा निष्फलं जन्मनः प्रयोजनं तत्र हेतुः पृच्छइति मरणमेव श्रेयः १० अलमिति निवारणेन तस्यापुत्रस्य मृ
गस्य अलमित्यादिना मृगवाक्यं ११ ज्ञातयस्त्वमारयस्व इह वने यथा येन प्रकारेण मांसेन श्राद्धविधानेन कृतार्थता कामितं पुत्रया

387

राजोवाच अन्ये मृगाः पलायन्ते मद्भीत्या विलोक्य माम् कथमात्मप्रदानं त्वं स्वयमेव कर्तु
मिच्छसि ९ मृग उवाच अपुत्रोऽहं महाराज वृथा जन्मप्रयोजनम् विचारयन्न पश्यामि प्रा
णानामिह धारणम् १० मार्कण्डेय उवाच अथाभ्येत्य मृगः प्राह तमभ्यावस्थ पार्थिवम् मृग
स्य तस्य प्रदत्तमलमेतेन पार्थिव ११ ज्ञातयस्तेह मां मांसैर्मम कर्म समाचर यथा कृतार्थ
तां ते स्यान्मम चापुत्रकारिता १२ पुत्रार्थं त्वं महाराज स्वपितॄन्मष्टुमिच्छसि अपुत्रस्यास्य
मांसेन लप्स्यसे वाञ्छितं कथं १३ यादृक्कर्म विनिष्पाद्यं तादृग्द्रव्यमुपाहरेत् दुर्गन्धेन सुगन्धानां
गन्धज्ञानविनिर्णयः १४

भिः उपकारि यत्नोपयोगपतया मत्क्रेन देहेनोर्ध्वलोकप्राप्तिर्हेतुत्वात् १२ किंच सर्वस्यापुत्रस्य मृगस्य वधेनायोग्यत्वान्नवनकामप्राप्तिः
स्यादतो मामेव सबन्धुपुत्रं ज्ञातयेत्याशयेनाह पुत्रार्थमिति १३ तत्र सदृष्टान्तमयोग्यत्वमाह यादृगिति विनिष्पाद्यं साध्यं तादृक्
तदुपयोग्यं द्रव्यं साधनभूतमुपाहरेत् दुर्गन्धैर्दुर्गन्धिभिर्द्रव्यैः सुगन्धानां सुगन्धानां रद्भावप्राप्तिः १४ ३८७

प्राणानां संयोगे मरणे १५ मरणे कारणं वदन्स्वस्य चिंतैवेत्याह बहवश्चेति तेषां पोषणे द्विविधैर्बहुदुःखदो दावाग्निसंज्वालानाम
ध्येत्युद्दर्शद्दुःखदायाश्चिंतायाः सकाशान्मरणं सहस्रदुःखदं वाञ्छामीत्यर्थः १६ सर्वेषां साध्या उत्पादनीया सकातरात्मणसंद
मात्रेपि चकितानां तेषु नारकशेषपसेषु प्रतिशयेन यन्ममत्वं तेन हेतुना हं दुःखितः १७ भीतिहेतूनुत्पादकानाह मनुष्येभ्यादि
हीनात् स्वस्मादुलादिनाथमानत्सर्वेभ्यः सत्वेभ्यो हिंस्रेभ्यः प्राणिभ्यः १८ निःसंगवनभूमिचारित्वं च भीतिहेतुकमित्याह

राजोवाच वैराग्यकारणं शोकमनेनाप्युक्तं मम कथ्यतां प्राणसंयोगे यन्मे वैराग्यकारणं १५
मृग उवाच बहवो मे सुता भूप बन्धावृद्धिहितस्तथा तच्चिंतादुःखदावाग्निज्वालामध्ये वसाम्यहम्
१६ सर्वसाध्या नरेंद्रेयं मृगजातिः सकातरा तेषु पतेषु मे चातिममत्वेतेन दुःखितः १७ मनुष्य
सिंहशार्दूलवृकादिभ्यो बिभेम्यहम् नहीनात्सर्वसत्वेभ्यः स्वस्मात्तालादपि प्रभो १८ सोहं निःसंग
वेशनामिमां सम्प्राप्तवनमुन्नराम् नसिंहादिभयात्सर्वामिच्छामि सहभूशे सकृत् १९ तृणान्यमेपि
खादंति गोजाविनरगादिकाः तांस्तेषां पोषणायाहमिच्छामि निधनं गतान् २०

सोहमिति स्वयं शंभूयसा सहृदेकवारमिति निर्गतं नेच्छामीत्यर्थः वत्सानां भार्याभ्रात्रादीनां निमित्तं निमित्तयोगं च किं
च मम स्वजातीयभक्षणमपि पुत्रादिपोषणसमर्थत्वादकार्यमपि सिद्धमित्याह तृणानीति खादंति भक्षयंति नानावेना
गाच्छागा अश्वयोमेषाश्च तांस्तेषां पुत्रादीनां पोषणाय निधनं गतान्स्वता निच्छामि तृणादनान्स्वजातीयान्स्वतानावादी
नविभक्षणार्थं चिंतया भोज्यलाभाभावाश्च प्रार्थयामीत्यर्थः २०

एतेषां विरहादपि चिंताक्रांतोस्मीत्याह निष्क्रांते षिति तत्तेगहत्वात तत्रहेतर्ममवेताहतंशद्दितं चेतोयस्य २१ नाम्रितात्साहदृशी
राह किंकूटपाशमिति कूटपाशं यंत्रराजं वज्रमशनिं बाणरांल गवन्पती वरन्यमन् २२ तेषांतत्त्यागमत्तेचिंतामाह ग्रामोयमि
ति एकस्यग्रामावन्येषामग्रामानां चिंतापिङुःखदायिनीत्यर्थः तेममतुत्रादयःसमहावनमरण्यानी २३ तद्दिनेवारात्रौवाममत्तत्वि

निष्क्रांतेषुततस्तेषुममापत्येषुवेश्मतः भवंतिचिंताबहुशोममवान्नूतचेतसः २१ किंकू
टपाशं किंवज्रं बाणरंवाकिंहतोमम ग्रामस्थलवनेकिंवान्रसिंहादिवशंगतः २२ ग्रामोय
मेकः संग्रामास्तेवस्याःकोदृशोमम संप्रतं विचरेतोवियोगतः समहावनम् २३ दृष्ट्वाग्रा
मान्समाग्ग्राशमदहंतानात्मजानहं ईषदुच्छ्वसिमितेममिच्छामिरजनीपुनः २४ प्रभाते
दिवसंतेममस्वगेहेनिशामपि वाच्छाम्यहंकदाहेमंसर्वकालेभविष्यति २५ एतनेक
थितेरूपममोद्वेगस्यकारणम् शतःप्रमादंकुरुमेवाणोयंपातस्तेनामपि २६

तयाकोपिमवत्वेशोपात्रिंदिवंमार्गमाणयोगहेमततमरत्वादित्याह दृष्ट्वेति ग्रामाशमग्रगोर्दूषम्नात्रुच्छ्वसिमिरुच्छ्वासंविधास
हेतत्कंग्रामोसीति रजनीरजन्यामपितस्त्रितया निद्राभावान्तोमंकरवाणामिच्छामिरजनीमितिकालाध्वनसंयोगेद्वितीयावा २४
प्रभातेप्रातेदिवसंसकलंदिनंहेमिच्छामि एवंनिशामपिसर्वकालंरात्रिंदिवे २५ उद्वेगस्यवैराग्यस्य मयिविषये तिरस्मन्ताया

नचचिंताविधस्यममात्मघातेच्छायोगणायभवतीतिसंदेहेनकमाह इतीति २७ असूर्याश्रविद्यमानसूर्याअन्धतमसाइत्यर्थः आत्मघा
तकाःउद्बन्धनविषभक्षणादिनात्महत्यापरायेनेतानन्धतमसावृतांल्लोकान्मरकान्गच्छंति इतिनाहदंशंकिंतेमरणेनवाञ्छामि
किंतुपरलोकहितकारिमरणमेववाञ्छामीत्याह यत्नोपपन्नाःयत्नेउपपन्नाःउच्छित्तीःऊर्ध्वस्थितान्स्वर्गलोकान्संप्रयान्तिसंप्राप्नुवंती
त्यर्थः २८ यत्नोपयोगेस्वात्ममरणेदैवैरपिकृतमितितत्रदोषइत्याह आत्रिरिति निशंमरणं २९ आवयोरनयोक्रिययामहा

इतिदुःखशान्तिविधः प्राणेनपिमज्जामियत् तत्कारणेनिबोधत्वंब्रुवतोमेनिशामय २७ असू
र्यानामतेलोकायान्त्यात्मघातकाः यत्नोपपन्नाःपशवःसंप्रयान्त्युच्छित्तीःप्रभो २८ अग्निः
पशुरभूत्सर्वपशुरासीज्जलाधिपः भासानथोच्छित्तीःसोमोयज्ञेनिष्ठामुपागतः २९ तन्ममैता
दृशंकृत्वानयमाशूच्छित्तिंनृप आत्मनश्चेप्सितंकामंप्रलाभादवाप्स्यसि ३० पूर्वमृगउवाच
राजेन्द्रनैषहंतव्योहंतव्योहमसंततिः वहवस्तनयायस्यधन्योयंसहकृतीमृगः ३१ उत्तरमृगउवाच
एकदेहमवंयस्यदुःखंधन्यःसएवभवान् वहूनियस्यदेहानितस्यदुःखान्यनेकधा ३२

लाभःपरस्परोपकारेणफलिष्यतीत्याह तन्ममेति तस्माद्धेतोःएतादृक्पंवाणपातनरूपं नयप्रापय ईप्सितमात्मप्सितंका
मंप्रलाभरूपादवाप्स्यसिप्राप्स्यसि ३० असौहैवकृतार्थतापरस्यासप्रलाभयोरुपयुक्तइत्याहनैषहंतव्यःस्तनयोमरार्थहेतुः
सहकृतीपुण्यवान् ३१ वहूनांदेहानांपालनेतिदुःखवतामाहंएष्योभवांत्स्वेकदेहस्यचिंतयादुःखोशयुक्तत्वाद्धन्यापयपवे
त्याह एकदेहोद्भवमिति ३२

दुःखमनेकधेत्युक्तं प्रपंचयति एकइति आक्रंदे भार्यायाममतेनदुःखंदिद्वियाशृत् २३ यावंतियान्यरिमाणानियत्रेत्वान्नीतियावत्
तान्यपत्यानि तावंति तत्प्रमाणानिशरीराणिशृमीनिस्थानानियेषांदुःखानोतानि २४ कृतार्थतांकृतकृत्यतांसंभवउत्पत्तिःसंतति
र्ममसंततिःसत्संततिःपरत्रपरलोकेविरोधिनीनरकफलत्वात् २५ परलोकविरोधित्वंप्रतिपादयति यतइतियस्मात् तत् सर्वोहंरक्ष
णपोषार्थंमकार्यंकरोमिचिंतयामिचतेनहेतुनामेममसंभूतिरुत्पत्तिर्ध्रुवस्थिरानरकेभविष्यतीत्यर्थः २६ एवंद्वयोर्मृगयोःसत्र

एकोयदाहमासंतत्राक्रंदादेहजेमम दुःखमासीन्ममवेतनभार्ययास्तदसुहृदिया २३ यदाजा
तान्येवमानितदायावंतितानिवै तावच्छरीरधर्मीनिममदुःखान्यथाभवन् २४ नकृता
र्थोभवान्मस्यतानिदुःखोपसंभवः इहदुःखोपमत्संततिः परत्रचविरोधिनी २५ यतोरक्षण
पोषार्थमपत्यानांकरोमितत् चिंतयामिचसंभूतिस्तेनमेनरकेध्रुवा २६ राजोवाच नवेद्मि
किंमेततिमान्यत्वोपश्रोत्रकिंमया पुत्रार्थत्राणमारंभोममदोलायतेमनः २७ दुःखोपसंत
तिःसत्रमैहिकाणुष्मिकायथात् तथापत्यतनयान्यांतिशरणानीतिकृतंमया २८

त्रनिष्कत्रयोस्तदर्थिकाचिंताद्वयोरपिसमानेतिप्रतिपाद्येदानींतयोरेकतरपक्षाश्रयलाभाभावस्तदेहमार नवेद्मीति नचापुत्रता
ज्यायसीयावतापुत्रार्थमारंभोमृगयानिर्गमनेनपोसलाभातित्यक्तक्रियात्मकः पुत्रफलःअत्रममनएकतरपक्षाश्रयाभावेदो
लायतेअनवस्थितंभवतीत्यर्थः २७ द्वयोरपिपक्षयोःसामान्यकत्वंप्रतिपादयन्नपुत्रतेवज्यायसीतिसदाचारावलम्बनेनाह
दुःखोयेति अतनयाःअपुत्राहीनानरणानिपितृादीनांयांतिप्राप्नुवंतीतिकृतंवेदेभ्योहृदेभ्यस्त्रेत्यर्थः २८

फलितमाह सोऽहमिति यन्निष्ठेयत्वं करिष्ये प्रचण्डेन महता अत्र सदाचारं प्रमाणयति यथेति पूर्वे महीभृतो राजानः तथा चतुरा
णेषु सर्वेषां पुत्रार्थको यत्नः स्मर्यते २९ आदितः शतोत्तरः षड्विंशत्तमोऽध्यायः नियतो नियमवान् भूत्वा संयतः १ प्रयतः पवित्रः २
३ उच्चारितेन पठितेन ४ अव्याहतं व्याघातहीनमैश्वर्यं यस्य अनेन पूर्वं प्रतिपादितयोः सत्पुत्रनिष्पुत्रयोर्निष्पुत्रता तिरः स्वेक

सोऽहं यन्निष्ठे पुत्राय स्नते प्राणिवर्धस्मरा तपसैव प्रचण्डेन यथा पूर्वे महीभृतः २९ इति मार्कण्डे
यपुराणे वंशानुकीर्तने खनीनेत्रचरिते मगरुध्य संवादो नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः १२८
मार्कण्डेय उवाच ततः स नृपतिर्गत्वा गोमतीं पापनाशिनीम् तत्र तस्थाव नियतो भूत्वा देवं
पुरन्दरम् १ तप्यमानस्तपश्चोग्रं यतवाक्कायमानसः तस्थाव प्रयतः शक्रमपश्यार्थे महीप
तिः २ तस्य स्तोत्रेण तपसा भक्त्या चापि सुरेश्वरः ततोऽथ भगवानिन्द्रः प्राह चैनं महात्मने ३ अ
नेन तपसा भक्त्या स्तोत्रेणोच्चारितेन च परितुष्टोऽस्मि ते भूप व्रियतां भवता वरः ४ राजोवाच अपु
त्रस्य सुतो मेऽस्तु सर्वशस्त्रभृतां वरः सदा चाव्याहतैश्वर्यो धर्मकृद्धर्मवित्कृती ५ मार्कण्डेय उ
वाच तथेति चोक्तः शक्रेण राजा प्राप्तमनोरथः प्रजाः पालयितुं भूयश्चाजगाम निजं पुरम् ६

गीवं पुत्रता च तादृशी एकः पुत्रो गुणवान् कुलकर्ता चेत्स्याद् यत् पुत्रिणो जन्मसाफल्यमित्युक्तम् तथा चोक्तम् एको हि
गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च ताराः सहस्रशः इति ५ ९

मा पु
टी
३५०

390

शक्रस्य प्रसादाज्जातस्तथा ७ ८ उपरते परलोकं गते अधिराज्ये साम्राज्ये स वाग्महीक्षितो रक्तः ९ सारं षष्ठांशमात्रं तस्य ग्रहणं श्र
वैयत्र १० दायादा गोत्रजाः दुर्मदा अप्रतिगर्विताः अभ्युत्थाय स्वयं सर्वपरित्यागेन ११ क्षुधिता उद्योगिनः न संतोषे परास्त

तथा स कुर्वतो यस्तां सम्यक् पालयतः प्रजाः अजायत सुतो विप्र तदा शक्रप्रसादजः ७ तस्य
नाम पिता चक्रे बलाश्व इति भूपतिः सद्ग्रामम् अशेषं च ग्राहयामास तं सुतम् ८ पितर्युपर
ते विप्र सोऽधिराज्ये स्थितो नृपः बलाश्वो योऽवशी निन्ये भुवि सर्वमहीक्षितः ९ करं च दापया
मास सारं यद् धरणे स्वकम् स सर्वभूमिपान् राजा पालयामास च प्रजाः १० अथाखिलनरेन्द्रा
स्ते दायादास्तस्य दुर्मदाः न चाभ्युत्थाय सततं तेन वासे प्रदद्युः करान् ११ क्षुधिताः स्वेषु राष्ट्र
षु न संतोषपरास्ततः सर्वं तस्य नरेन्द्रस्य जगृहुर्भूमिनराधिपाः १२ स गृहीत्वा स्वकं राज्यं पृथ्वी
पो बलान्विते तस्यौ स्वनगरे भूपैर्विरोधो बहुभिः कृतः १३ समेत्य स महावीर्याः ससाधन
धनास्ततः रुरुधुस्तं महीपालं पुरे तत्र नरेश्वराः १४ उपरोधेन तेनाथ संकुपितः स महीपतिः
स्वल्पकोषोऽल्पदारस्त्वैवैक्लव्यं परमं गतः १५

सततं प्रतिस्त्यादेयस्याद्यादानाद्दातोराज्यग्रहणाभिलाषाच्च १२ बलायत्नेन विरोधो वैरं १३ समेत्य एकीभूय साधनं चत
रंगं सैन्यं धनं तत्सामग्री रुरुधुः अवरुद्धवन्तः १४ वैक्लव्यं दैन्यं चित्ते १५

३५०

शारणं त्राणार्थं मुखोद्यतो मुखोद्रेर्बिंता वशाकरोत् कृत्वा निशश्वास यतस्त्रातुं दुःखितं मानसं चेतो यस्य १६ मुखस्थानिलेनोच्छ्वासेन
समाहता हतयोर्बिंबाच्छ्रुशात् १७ बलौघेन सेनासंघातेन अतिबलाद्धेतोः सारेणोत्कृष्टेन १८ विजिग्ये जिगाय जितवान् १९
२० अरीणां रिपूणां दारं ददातीति तथा तस्य बलाश्वस्य करन्धम इति नाम अभिधीयते जनैः २१ मैत्रः मित्रं स्वार्थेण् २२ अरीणां

अपध्यमानः शरणं स बलाश्वो द्विजसत्तम करौ मुखे ततः कृत्वा निःशश्वासार्तमानसः १६ ततो
मुखहस्तविवरान्मुखानिलसमाहतात् निर्जग्मुः शतशो योधा रथनागतुरंगमाः १७ ततः स्वल्पेन
कालेन नगरं तस्य भूपतेः व्याप्तमासीद्बलौघेन सारेणातिबलात्मने १८ अथ सोऽतिबलौघेन महता
तेन संवृतः निर्गम्य नगरात्तस्माद्विजिग्ये नराधिपः १९ जित्वा च वशमानीय चकार करदान्
पुनः यथा पूर्वं महाभाग महाभाग्यो नरेश्वरः २० ध्मातयोः करयोर्जज्ञे यतस्तस्यारिसूदनम् ब
लं करन्धमस्तस्मात् बलाश्वोऽभिधीयते २१ स धर्मात्मा महात्मा च स मैत्रः सर्वजन्तुषु करन्धमोऽभ
वद्भूप त्रिषु लोकेषु विश्रुतः २२ सेना तस्य परामार्तिं दध्याव रिपुविनाशनम् बलं धर्मेण चाहितम
भ्युपेतस्य पार्थिवः २३ इति मार्कण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने बलाश्वस्य करन्धम नामाभिधानं नाम
सप्तविंशतितमोऽध्यायः १२०

विनाशनं बलं सैन्यं दध्याव चिन्तयत् धर्मेण रेतनानेनैव च अरीणां सैन्यं आदिमं चकारेति सोऽयं समग्रगुणसंश्रयः त्वनीनेत्र
सन्नृवरेणाग्रणीर्भवदिति भावः २३ आदितः सप्तविंशतितमोऽध्यायः १२०

मा पु
टी
३९१

391

वीर्यचंद्रस्य नदाख्यस्यात्मजः १२ अवीक्षितनामप्रवृत्तिनिमित्तंप्रपंचयितुमाह जातइति दैववित्ज्ञान् ज्योतिर्विदान् प्रशस्तेशुभे शस्ते
क्रूरग्रहैरवीक्षिते कश्चिज्जातइतिशेषः ३ जन्मलग्नंशोभनैः शुभैर्ग्रहैः जीवशुक्रादिभिः दुष्टानांपापानांक्षीणेन्द्वर्कयमाराणां ४
५ ६ इमंजन्मलग्नं देवानांगुरुर्जीवो वेत्तले त्रिकोणगोजीवोस्तीति शुक्रश्चसप्तमः केंद्रस्थ तस्य च सप्तमेलग्नेसंश्रुणोइ दृष्टिःसोम

मार्कण्डेय उवाच वीर्यचंद्रसुता सञ्जीवीरानामशुभव्रता स्वयंवरेसाजग्राहे महाराजंकरन्धमं
१ तस्यांपुत्रंसराजेंद्रोजनयामाससवीर्यवान् अवीक्षितमितिख्यातिरूपेतंजगतीतले २ जा
तेतस्मिन्सुतेराजासदैववित्तानपृच्छत कश्चित्प्रशस्तेनक्षत्रेशस्तेलग्नेसुतोमम ३ कच्चिदा
लोकितंजन्ममममपुत्रस्यशोभनैः ग्रहैःकच्चिन्नदुष्टानांग्रहाणांदृक्पथंगतम् ४ इत्युक्तास्ते
नदैववित्तास्तंभूपतिंततः शस्तेमुहूर्तेनक्षत्रेलग्नेचैषसुतस्तव ५ भविष्यत्येषमहावीर्यो
महाभागोमहाबलः भविष्यतिमहाराजमहाराजस्तवात्मजः ६ अवेक्षितेऽस्यदेवानांगुरुःशु
क्रश्चसप्तमः सोमश्चतुर्थस्तनयंतवैनंसमवेक्षते ७ उपांतसंस्थितश्चैवसोमपुत्रोप्यवेक्षत
नावेक्षितेयंसवितानभौमोनशनैश्चरः ८

स्वतनयः केंद्रस्थः अमीषांयोगस्थितानांग्रहाणांशुभानांफलंशर्वश्लोकोक्तं ७ लग्नस्योपांतेधनभावेद्वादशेवासोमपुत्रोबु
धोऽवेक्षत अवेक्षत नचक्रूराणांदृष्टिरत्रविद्यतइत्याह नावेक्षतेयमिति तवपुत्रमित्यत्रतरेणान्वयः ८

समवेतोनित्यसम्पदः ९ निजेस्थाने सद्दसि ९ भूमिजोभौमः ११ १२ नसकरंयमस्य काणवस्यसूनेः १३ देवानामभि
पञ्जावष्ठिनावति प्रतिक्रान्तः १४ सहितस्तेनसर्वैसहनशीलेन १५ हेमधर्मस्यराज्ञश्चात्मजापरानाम सुदेवसुत

नवसूत्रेमहाराजधर्म्मोयंतनयस्तव सर्वकल्याणसंपन्निसमवेतोभविष्यति ९ मार्कण्डेयउ
वाच इतिदेववचनंनिशम्यवसुधाधिपः हर्षपूर्णमनाःप्राहनिजास्थानगतस्तदा १० अवे
त्ततेषुदेवानांगुरुःसोमसुतोबुधः नावेत्ततेनमादित्योनार्कसूनुर्नभूमिजः ११ अवेत्तेनेतिय
त्योक्तंभवद्भिर्विबुधोवचः अवीत्तितेतितेनास्यख्यातंनामभविष्यति १२ अवीत्तितःसुतस्त
स्यवेदवेदाङ्गपारगः अस्त्रग्रामसमशेषंसकएवग्रहादध्याग्रहीत् १३ सरूपेणानिमिषजोदेवा
नांपार्थिवात्मजः भुङ्क्ताचास्यतिर्किंत्स्याशशांकेतेजसारविम् १४ धैर्येणाब्धितयोर्वीचसहि
ष्णुत्वेनवीर्यवान् शौर्येणनसमस्तस्यकश्चिदासीन्महात्मनः १५ सयंवरेतंजगृहेहेमधर्मात्म
जावरा सुदेवतनयागौरीसुभद्रावलिनःसुता १६ लीलावतीवीरसुतावीरभद्रसुतानिभा
भीमात्मजामानवतीदमश्रीकुमुद्वती १७

नयागौरीवलिनोवलिनपस्य १८ वीरस्यसुतावीरभद्रस्यसुतानिभानाम भीमस्यात्मजादमस्यराज्ञः १९

मा पु
टी
३९२

392

एतमवीप्सिते नामिनि नृपतिनाभिलषंति स्वयंवरार्थंकृतः सं(ग)रस्तवोपायाभिः १८ निराकृतस्य विजित्य पितॄणां जनकानां कुलानि स
सैन्यांस्तासां जनकोप्यजिता बलेनोद्धतश्चकार १९ २० २१ परिभूय विजित्य तथा वैशालिन्या राजकुमार्या स्वेच्छया नष्टतः अन्या
अपराः २२ सद्भ्यतिशयेन निर्विण्णा निर्वेदमापन्नाः तत्रहेतुः सपादार्थे सर्वार्थे आकुलाः समम्यकः २३ तमतो योग्यो भवनात्

याश्चैनेनाभिनंदंति स्वयंवरकृतक्षणाः तास्वापि स बलाद्धीरो जग्राह नृपतेः सुतः १९ निराकृ
त्य नृपान्सर्वांस्तासां पितृकुलानि च स के हि वीर्यमाश्रित्य बलवान्स बलोद्धतः २० एकदा त
विशालस्य वैदिशाधिपतेः सुताम् वैशालिनीं समुद्वतीं स्वयंवरकृतक्षणाम् २१ परिभूय
विलान्नृपान्स्वेच्छया नष्टतस्तया बलाज्जग्राह विभवैर्यथाम्या बलगर्वितः २२ ततस्ते
भूभुजः सर्वे बहुशस्तेन मानिना निराकृताः सुनिर्विण्णाः शोचुरन्योन्यमाकुलाः २३ तम
तो ललनामेतामकस्माद्बलशालिनाम् बहूनामेकवर्णानां धिग्धोजन्ममहीभृताम् २४
तत्क्रियो यः स तथाणुवध्यमानस्य दुर्मदैः करोति तस्य तन्नाम सहस्यैवान्येहि विश्रुति २५

धिगस्तु ये भवंतो हृष्यैव वृत्तास्त्वं
एकस्माद्धीरात्स्वीकृतां बलशालिनां बहूनां तु एकवर्णानां क्षत्रियाणां बोधुकाकं महीभृतां जन्म धिगस्तु ये भवंतो हृष्यैव वृत्तास्तं
विश्रुतीत्यर्थः २४ एतदेव प्रपंचयति तत्क्रिय इति सएव तत्क्रियो यो दुर्मदैर्दुर्गर्वैर्वध्यमानस्य ... तस्य तन्नाम सहस्यैव निष्फलमेव विश्रुति तस्मादस्माकं करकर्मात् ३९२
करोति तस्यैव महावीरस्य तन्नाम सत्यं प्रसृतं अस्माकं अतिरिक्ताः कापुरुषास्तन्नाम सहस्यैव

नत्वत्रनाचकश्चित्केनविद्रुमदेनवध्यमानोदृश्यतेयंवयंपरित्रायया योग्यंत्वात्रेनामविमर्शइतिचेतआह आत्मनइति नात्रपरस्मार्त
स्यपरित्राणंदृश्यते किंत्वस्मादवीत्लितात्दुःशाद्दिगोर्णात्मकःत्वतात्राणमकुर्वतात्वद्विधानांकुलेजातानांभवतांकीदृशीनिन्दनी
यामतिरस्ति अतोधिगस्तु २९ किंचास्माकंकीर्तिरप्यनेनोच्छिद्यतीनेत्याह उच्चार्यतइति स्तुतादिभिः प्रतिदिनंयास्माकंस्तु
तिःक्रियते सासत्यास्तु देवीनामाहृया असत्यासास्तुकिंनैवे विशानतास्थास्मैवास्तश्चेत्यर्थः २७ चौरैश्चारकैर्दिगंतेसा

आत्मनोपित्वतत्राणं दुष्टादस्मादकुर्वताम् भवतांत्वद्विधकुलेजातानांकीदृशीमतिः २६
उच्चार्यतेस्तुतिर्याचसूतमागधवन्दिभिः सासत्यामाहूयावीराभवन्तिविशानतात् २७ नार्य
तोस्माहूथैवेषाभूपचौरैर्दिगंतरे पौरुषाश्रयिणःसर्वेविशिष्टकुलसंभवाः २८ बिभेतिकोत्र
मरणात्कोप्युद्देनविनामरः विचिंत्यैतन्महाराजयपौरुषेशासदृशिभिः २९ एतन्निशम्यतेभूपा
विशिष्टमर्षदीपिताः ऊचुःपरस्परंसर्वेसमस्तमस्त्रसमायुधाः ३० केचित्स्थानाकरूढःकेचिन्मा
गेस्तुयाहयान् अन्येमर्षपराधीनास्तुपेताःपदातयः ३१ इतिमार्कण्डेयपुराणेवैशाल
कीर्तनेवीक्षितचरितेराजकन्यालाभोनामचत्विंशतितमोध्यायः १२८

कीर्तिरहूथैवचार्यतांविसार्यतां भूयोवाङ्मलेन सर्वपौरुषंस्वीयमाश्रयितंशीलंयेषां विशिष्टेषूत्कृष्टेषुकुलेषुसंभ
वोजन्मयेषामतोस्मातिक्रमंमासहध्वमित्यर्थः २८ किंचायमुद्देमरणमप्यस्माकंयमन्तरमित्याह बिभेतीति उद्देतिवितर्के
अमरोदेवःनरान्मधंनस्मरूपंशासदृशीविभिरितिपाठान्तरेत्वद्विधैः २९ विशिष्टेनोत्तीर्णेनामर्षेणकोपेनदीपिताःआध्माताः ३०।३१।

[illegible]

मा॰ पु॰
टी॰
२९२

393

संग्रामेसज्ञादंसिताः अवीक्षिता किंवंतः अवीक्षितेन १ २ असावर्वीक्षित्पितृपुत्रे ३ शाणैस्तेजितैः ४ शिरोधरांकन्धरां ५ ९
आपततआगच्छतः द्विषांरिपूणां लाघवात् सौष्ठवात् ७ ततश्चेवर्मणि ननाशप्रदर्शनंययौ प्रजहौतत्याज ८ आकुली

मार्कण्डेयउवाच इतिसंग्रामसञ्जातेभूपाभूपसुतास्तथा निराकृताःसर्वदृशास्तत्कालं
चाप्यवीक्षिता १ ततोबभूवसंग्रामस्तस्यतैःसुदारुणः एकस्यबहुभिर्भूपैर्भूपपुत्रवरैर्मु
ने २ तेसिशक्तिगदाबाणपाणयस्तेसुदुर्मदाः अभिद्रुतोयुयुधेतैःसमस्तैरसावपि ३ स
ताञ्छरशतैरुग्रैर्विभेदनृपनंदनः कृतास्त्रोबलवान्बाणैस्तैश्चतंविभिदुःशितैः ४ कस्यचि
च्छिच्छेदबाहुमन्यस्यचशिरोधराम् हृदिविव्याधचैवान्यमन्यंवक्षस्यताडयत् ५ कस्यचिच्छे
दकरिणस्तुरगस्यतथाशिरः तथामेघांतदेवास्याव्रथस्याश्वससारथिम् ६ बाणान्नापतत
श्चैकेद्विधाबाणैस्तथाद्विषाम् चिच्छेदान्यस्यवेगेनचधनुस्तत्रसलाघवात् ७ ततश्छिन्नेते
तननाशान्योन्यपात्मजः अवीक्षितोहतस्याश्वःपदातिःप्रजहौरणम् ८ इत्याकुलीकृतेत
स्मिन्समग्रेराजमंडले नस्युःसमस्तावीरामरणेकृतनिश्चयाः ९ आभिजात्यवयःशौर्य
गुणलज्जासमन्विताः निर्जितेसकलेसैन्येपलायनपरायणे ९

कृतेदोभिते ९ अभिजातस्यसुकुलीनस्यभावआभिजात्यं लज्जासंग्रामान्मलायननिमित्ता ९

२९२

समेत्य समवायेन स्थिता ११ यंत्राणि च कृपाणि विच्छिन्नयंत्रकवचान्कर्तव्यवस्थिताः तेच ततस्तं ताडशंकर्तव्यवस्थिताः १२ एके
न बहूनां समरप्रवृत्ते धर्मत्यागः ततस्ते व्यक्ता श्रमवशात्यकष्टेन स्वेदजलेन क्लिन्नगात्रमानने वक्रं येषां समं प्रयुगपत् १३ १४ १५ १६

तैः समेत्य महीपालैः सतत्पुत्रो महीभृतः पुत्रुयेधर्मपुत्रेण तेन तेनातिकोपितः ११ विच्छिन्नयंत्र
कवचान्स तानपि महाबलः कर्तव्यवस्थितस्ते च ततः क्रुद्धा महाद्युते १२ धर्मपुत्रस्य पुत्रेण युध्य
मानेन धर्मतः नरेन्द्रपुत्राः प्रस्वेदजलक्लिन्नाननाः समम् १३ विधाय कश्चिद्बाणौघैः कश्चिच्छि
च्छेद कार्मुकम् ध्वजमन्यः परो बाणैश्छिन्नाश्वमावपातयत् १४ नन्तुरन्येन तथैवाश्वान्भंक्त्वा
परे रथम् गदापातेनाथवान्ये बाणैः शूष्मताडयत् १५ छिन्नेष्वत्र विसृष्टोपि सततद्वान्पतेः स्वतः
नयाहासिं तथा वर्म तद्यन्मोन्वपातयत् १६ छिन्नासिचर्मा नयाहमगदां गादिनावरः नामपत्नः
स्वशेषा विच्छेदकृतहस्तवत् १७ समेशस्मरहेसौ शतेनाम्नैनराधिपाः विभिन्नः कोष्टकीकृत्य
मं पुत्रपराङ्मुखः १८ स विकलः पपातोर्व्यामेकोबहुभिरर्दितः राजपुत्रा महाभागा बवन्धुस्ते च तं ततः

कृतहस्तवत् लाघवयुक्ते १७ कोष्टकीकृत मध्येशरैस्ता धर्मपुत्राम्पराङ्मुखः पराचीनाः १८ विकलो मूर्छितः प्रर्दितः पी
डितः राजपुत्राणां महाभागत्वं तस्य वीरस्य विजयात् १९.

मा पु
टी
३९४

394

१९ तेन विशालेन याचिता कन्या पित्रा वृतः वृतो ममास्याः पिता २१ आलम्भ्यतां शुद्धतां तेन मह्यं रोचते रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी २२ २३ विशिष्टतरमतिश्रेष्ठं विघ्नस्योपपादकं साधकं २४ विमृश्य विचार्य तत्तु वाक्यं दुर्मना विमना खिन्नाय तस्यामर्त्तलाभात् वितानः परमार्थो भविष्यमायेन सः २५ शोभनानि नक्षत्रग्रहादीनि श्रेयः प्रतिपादकानि अचिरेणादीर्घेण कालेन २९

न मया धर्मेणानेन सर्वे गृहीता नृपतेः सुतम् विशालेन समं राजा वैदिशे विविशुः पुरम् २० दृष्टा सा प्रशस्तिता बहुनमारायन्नृपात्मजे स्वयंवरा च सा कन्या मम स्तातेन तत्र तः वृतः २१ पुनः पुनश्च पित्रोक्ता तथापि च वरो यस्या आलम्भ्यतामिति वचो यस्ते राजन् स रोचते २२ यदा सा मानिनी कैविन्नजग्राह वरं वने तदा प्रक्ष्ये देवज्ञं विवाहार्थं नरेश्वरः २३ विशिष्टतरमेतस्या विवाहाय दिनं वद अस्यैतद्गोरकं जातं विघ्नोपपादकं २४ इति पृष्टो नरेंद्रेण स देवज्ञो विमृश्य तत् दुर्मनाः प्राह विज्ञानपरमार्थो महीपतिं २५ भविष्यंत्यपराण्योह दिनानि पृथिवीपते प्रशस्तलग्नकानि शोभनान्यचिरेण तु २९ करिष्यति विवाहार्थं तेषु यानेषु मानद अलमेतेन यत्रार्थमहाविघ्न उपस्थितः २७ इति मार्कंडेयपुराणे वंशानुकीर्त्तने वीदितस्य राजयोनाम पंचविंशतितमो

तेषामभिज्ञानमाह करिष्यतीति येषु दिनेषु इयं तव कन्या विवाहार्थं स्वद्धाम्मितिशेषः पतेन अद्यतनेन दिनेनालं निवारणे व्ययं अर्थस्वामिन् २७ आदितएकोनचत्वारिंशदधिकः शततमः ॥

३९४

तस्य करन्धमस्य पत्नी वीरा नाम वीरा इति बहुत्वे व्याख्यायमाने महीभृतस्तस्य विशेषणं महीभृतः सम्बन्धिनो वीरा वा १ तथा
वर्त्तिनयत् २ यथायथार्हाः ३ आसने उपविश्यते ४ शर्वं शयमं आस्तां महीक्षितां धर्मत्यागस्य स्पर्शः राजपुत्रस्याप्यधर्मस्य स्पर्शो
स्तीत्याह अन्यायेन अधर्मेण बलात्कारेण येन राजपुत्रेण गृहीता अवाम्भुती अनभिलषंती अतो राजपुत्रस्याप्यधर्मस्पर्श इत्य

मार्कण्डेय उवाच ततः शुश्राव तं बद्धं तनयं स करन्धमः तस्य पत्नी तथा वीरा अन्ये चापि महीभृ-
तः १ तमधर्मेण तनयं बद्धं श्रुत्वा महीपतिः समस्तैः पृथिवीपालैश्चिरं दध्यौ महामुने २ की-
दृशं धर्मं महीपाला यथाः सर्वे महीभृतः गेहे कः सेवते बद्धः समस्तैरधर्मतः ३ अस्तां वा हिनी
शीघ्रं श्रुत्वा मे किमास्यते विशालो वध्यतां दृश्यतां ये मे समागताः ४ अन्येन दोषं धर्मो न समः
शर्वं महीक्षितैः अन्यायेन बलाद्येन गृहीता तमवाम्भुती ५ स्वयंवरे सशेषेषु तेन राजन् सुतास्तदा
खलीकृतास्ततः सर्वैः समेत्य स वशीकृतः ६ तेषां मतं तद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती वीरगोत्र
स्नुषा हृता वीरपत्नी प्रहर्षिता ७ उवाच भर्तः प्रमतं मत्तेषां च महीक्षिताम् भद्रं कृतं भद्र प्रजाम
म पुत्रेण पार्थिवाः ८ गृहीता यद्बलात् कन्या जित्वा सर्वमहीक्षितः तदर्थं युध्यमानो यं पुत्र एको
र्थः ५ खलीकृताः पराजिताः तत्रस्वैव वैरिनिर्यातनायैते राजभिः समेत्य वशीकृतो बद्ध इत्यर्थः ६ वीरः प्रजा पुत्रो विद्यते य
स्याः वीरमाते त्यर्थः प्रहर्षहेतुनिपदानि त्रीणि ७ भद्रप्रजा शर्मभोत्रा भद्रं कुशलं रमं शुभं कर्म कृतं हे पार्थिवाः ८ शुभक
र्म कृतं तस्य समर्थयति गृहीता इति यत् यस्मात् सर्वान् महीक्षितो जित्वा परिभूय कन्या गृहीता तदर्थमेको सहायपचायमवी

मा पु
टी
३९५

नास्तीति यत् यस्मात् सर्वोस्मद्दोर्दितो जित्वा परिगृह्य कन्या गृहीता तदर्थमेको सहाय एवायमब्रवीदिति तोषुरे न यधर्मं तस्मात् राजकन्या
यास्तस्मिन्नभिलाषहीनाया यद्यप्यधर्मोऽस्ति तदप्यस्यास्तस्यास्मज्जौघ्रे दैन्यप्रचय स्यहीनत्वस्य प्रदं न भवतीति मन्ये ९ अत्रदेतमाह
एतदेव हीति हि यस्मादेतदेव पौरुष्यं पौरुषस्य भावः पौरुष्यं भावे यण् प्रत्ययः यन्नरो धर्मवशान्नीतिं न गणयति एवमब्रवीदि
तः प्रकारेण हंतमिच्छन्त्रिंशः केसरी सिंह इव न हि सिंहो हनने नीतिमुपजीवति १० न चात्रैवानेनैतदवगृहीतं किं तु सर्वदैव

तदप्यस्मत्तनयाजौ मम्येनापचयप्रदम् ९ एतदेव हि पौरुष्यं यद्धर्मवशगा नराः नीतिं न ग
णयन्त्येवं सिंहाः सविवेकिनः १० स्वयंवराय विमला ममाश्रयेण कन्यकाः बलाद्गृहीता नृ
पाणां पश्यतां मतिमानिनाम् ११ क्षत्रियस्य कुले जन्म कृत्याज्ञाहीनसेविता बलादेव समाद
त्ते स्त्रियो बलिनां वरः १२ लोहश्रृंखलबद्धा वा विवशो याति कातरः प्रसह्यकारिणो यान्ति
नरपा धर्मशालिनः १३ तदलं दौर्मनस्येन साध्वमेवास्मदन्तिकम् युष्माकमप्याश्रयानां
विघ्नमूर्धस्य पातनम् १४

तदा किं नास्य धर्मो धर्मविचारः क्रियते इत्याशयेनाह स्वयंवरायेति विमलाः स्यापितः पश्यतामित्यनादरे षष्ठी ११ समादत्ते
गृह्णाति स्त्रियः इतः प्रसह्यमिति यावत् १२ विवशो वैवश्यं दैन्यं कातरा अधीराः प्रसह्यकारिणो हठकारिणो नरपा वैवश्यं दैन्यं या
न्ति यतो धर्मेण दाक्षो विश्चेन १३ युष्माकमप्याश्रयानां विघ्नं शूर्धस्य पातनं नाशनमित्यर्थः १४

३५८

पतद्वेवरशुवैणामाचारेण हृद्धयति दृष्टवेति बधूपनेत्र्यर्थस्वामिन् निमित्तयो निमित्तभूतयो राजानः ततस्तैर्नैवातिशयेन गौरवं
मानेयाताः प्राप्ताः संधिरार्थः १५ ततस्तस्मात्तन्वर्थं तां तरा क्रियतां स्यन्दनाधिरयात्तु यधिरोहत समाप्स्यत नागाश्चमितिसेनांगेहं
हुः समारथिमिति सामासेन नागाश्चरथानां यंत्रारोहादिवाचकम् १६ विग्रहं वैरं बहुभिर्महीपालैः सह किं बहुमन्मथे यतः स्वर

दृष्टैव रथिपीशानां दृष्ट्वी प्रजादिकं वरम् भार्यार्थार्थं निमित्तं यो लतो यातातिगौरवं १५ नवर्ष
तोरणो या श्रुम्भन्नामधिरोहत सज्जीकुरुत नागास्त्वमचिरेण समारथिम् १६ मन्मथे किं महीपा
लैर्बहुभिर्बहुविग्रहम् मयूनापवतो घायश्चास्माल्लैरणे क्रियाः १७ कस्मिन्नाल्पेशुभ्रामर्थ्यं नेदृग्
विभुर्जायते येभ्यो न विद्यते भीतिर्हन्ते पुत्राहितो स्वर १८ यान लोकान्समस्तान्योच्याभिभूयरि
श्वरः विरोचयन्ति श्वरः सन्नमांसीव दिवाकरः १९ मार्कण्डेय उवाच इत्युद्धर्षितो राजान
यापत्यकृतन्यमः चकार सबलोद्योगं हन्तं पुत्राहितान्नृपे २० ततस्तमसमंरूपैर्विशालेन
वसेनारः बस्यवबद्रुयस्तैरशेषैर्महाहवे २१

३५८
पु
मा

स्माल्लैः पि रणे मधूना वसः क्रियाः स्तो घायमवंति किं वकुर्बवबहुभिः सह विग्रहः स्वरस्मनतो घायमवेदिनर्थः १७ अल्पेषु दुर्ब
लेषु हे नरेन्द्र येभ्यो दुर्बलेभ्यः अतः पुत्रस्याहितान् विश्वन् हंतुं वा १८ आसोजितो लोको ये स्ताम्तमस्ता त्रिशतमभिभूयपरा
जिय विरोचने सप्रवाति शायितः स्वरः १९ उद्धर्षित उद्योजितः २० संगरः संग्रामः २१

मा पु
टी
३९९

396

विशालस्याग्रपश्चात् पृष्ठं कुर्वतो विशाले प्रधानीकृतं २२ पराजितस्यापि पराजितमेव अर्थकरः कार्यकारः तदा ह उपस्थितः शरणा
गतः २३ तेन राज्ञा विशालेन विश्रुकेवन्यामोचिते २४ तां मालिनीं कन्यां ताभ्यां राजभ्यां तस्मो विवाहाय चोदितः पितृभ्रातृः आ
ह २५ अग्रहणेहेतुरूपसार्थपरैरीतिरिपुभिः २६ विशालं प्रत्याह परस्मैरतिश्रमसमपरं आवेंडिता तिशत्रुभिर्नताशिता नियशा

रिन्वयमभ्युपुष्टं तेन राज्ञा समं तदा करन्धमेन भूपानां विशालस्यानुकुर्वता २२ यदा पराजि
तस्यापि तस्य वै भूपमण्डले तदा विशालोर्थकरः करन्धममुपास्थितः २३ करन्धमो पि सहयोन्या
तेन राज्ञाभिरक्षितः विश्रुकेन नयेनत्र विशालो सत्वमावसत् २४ तां च कन्यामुपादाय वि
शाले समुपस्थिते अवीक्षितस्याहरत्सुमो विवाहार्थं पितुः पुरः २५ नाहमेतां ग्रहीष्यामि न चा
न्यां योषितं नृप यैर्यस्या निरीक्षिता संग्रामे हं पराजितः २६ अन्यस्मै संप्रयच्छेमां मियं चान्य
हणीत नम अवेक्षितयशोवीर्यः परैर्नापमानितः २७ परैः पराजितोहं यत्कातरेव यथा
बला किमत्र पुरुषत्वं मे नेतस्यां मम चान्तरम् २८

सिवीर्यादिशिवयस्य परैररिभिर्नापमानितोवमतः २७ योहं परैरियमेवावलाकातराधीरा यथा लिंगभेदेप्युपमानोपमेययोरदोषः
यदाहुः लिंगसंख्याविभेदेपि उपमानोपमेययोः विभक्तिः पुनरेकैवेत्यादि व्याचायेवतां भूपतिरन्वगच्छदित्यादिवत् मेममात्रेट
शे काले पुरुषत्वं किं न किंचित् एतस्या अबलाया मम चाबलस्य नांतरं विशेषोभेद इति यावत् २८

पुरुषत्वस्य हीनस्य च विशेषं दर्शयति स्वतंत्रत्वमिति मनुष्यत्वे स्वतंत्रत्वे स्ववशत्वं मतं सदा बाल्यादिषु बला स्त्री परतंत्रैव बा
ल्ययौवनवार्धकेषु स्त्रियः पारतंत्र्यं पितृभर्तृपुत्रादीनाम् यत्र नरोपि परतंत्रः स्यात् मनुष्यता तस्य पुरुषस्य कीदृक् कीदृशी
न केनापि मंदेनाप्युपमेयेति भावः २९ अस्मात्त्वमपरदेशं प्रस्थाप्य भूयः कथं दर्शयिता त्वम् अग्रेतनार्थहेतुः ३० जगती
पतिर्विशालः तेन त्वया ३१ रमते रतिं प्राप्नोति यस्मिंस्तस्मिन्निति स्वेच्छयाभिमते न यादृतामानिताः मार्गयोरेतयोर्दर्शि

स्वतंत्रत्वं मनुष्यत्वं परतंत्रा सदाबला नरोपि परतंत्रो यस्तस्य कीदृङ्मनुष्यता २९ सोहमस्मात्
त्वं भूयो दृष्टं दर्शयिता कथम् योहमस्मात्पुरीं भूपैः परैर्द्रुमो विलीकृतः ३० इत्युक्ते तेन तनया
प्युवाच जगतीपतिः श्रुत्वैतं तेन वचनं वत्से गदतो स्य महात्मनः ३१ वयं यामे पतिं यत्र मनस्ते रमते
शुभे वयं वा सोपयच्छामो यस्मिंस्तस्मिंस्त्वयादृताः एतयोरेकमातिष्ठ मार्गयोरुचिरानने ३२
कन्योवाच पराजितो यद्बहुभिर्न सम्यक्सम्यगाचरन् संग्रामे न यशोवीर्यहानिकारिणि पार्थि
व ३३ एको बहूनां पुत्राय गजानामिव केसरी यत्नाच्छितः परैः शौर्यं तेनास्य प्रकटीकृतम् ३४
न केवलमयं तस्यो पुत्रैस्तेष्वविलाजिताः बहुशो नेन येन न विक्रमोपि प्रकाशितः ३५

तयोः ३२ न सम्यगिति असमीचीनं सम्यक् शौर्यधैर्यविक्रमादिनोचितमाचरन् संग्रामस्य यशोवीर्यादिहानिकरत्वं
स्वभावपरवीराणां जयस्यानित्यत्वात् ३३ एको बहूनां पुत्रायय स्वांश्रितस्तेनैवास्य शौर्यं प्रकटीकृतमित्यन्वयः ३४
अन्यद्विशेषं यशःप्रकाशकं दर्शयति न केवलमिति अपिशब्दो भिन्नक्रमः तेनापीत्यनेन योज्यम् ३५

मा पु
टी
३९०

397

धर्मेणोधर्मेण जित्वास्य सकलत्रानिर्गत्यै वेत्याशयेनाह शौर्यविक्रमेत्यादि ३९ नचाकेवलेन रूपमात्रेण ममाभिलाषो यावता शौर्या
दिकेपीत्याह ४० मत्कृते मदर्थं भविता भविष्यति ४० ४१ अविसंवादि अविप्रलम्भि पावय पवित्रीकुरु ४३ आत्मानिसत्मिन्

शौर्यविक्रमसंपन्नमिमं सर्वे महीक्षितः धर्मयुद्धमधर्मेण जित्वैनं लोककाम्यया ३९ नचा
पि रूपमात्रेहं लोभमस्य गतापितः शौर्यविक्रमधैर्याणि हरन्त्यस्य मनो मम ४० नाकिमुक्ते
न वद्गुनायाच्यतां मत्कृते नृपः त्वया महानुभावो यं नान्यो मे भविता पतिः ४१ विशालउवा
च राजपुत्र सतामाह समं मे तच्छोभनं वचः एवं चैव तनयात्वत्तः कुमारो न महीतले ४२
अविसंवादिते शौर्यमतीव च पराक्रमः पावयास्मत्कुलं वीर दुहितुर्मे परिग्रहात् ४३ राजपु
त्र उवाच नाहमेतां ग्रहीष्यामि न चान्यां योषितं नृप आत्मन्येव हि मे बुद्धिः स्त्रीमयेमनुजेश्वर
४४ ततः करन्धमः प्राह पुत्रैषं ते सुतां नया विशालतनया ह्येषा त्वयि हार्दवती ह्यहं ४५ रा
जपुत्र उवाच नाताभंगः कदाचित्ते कृत इत्यर्थो मया प्रभो तातानापय मामेनदस्ते किंकरवाणि
ते ४६

स्त्रीमयी स्त्रीप्रकृतिर्बुद्धिरस्त्येव मे भार्येत्यर्थः नान्यास्त्रियं विवाहयेयेति भावः ४४ हार्दवती प्रेमातिशययुक्ता हृष्टमविचाल
नीयं यथा स्यात् ४५ तेन वध्या तायां भंगो व मानः कृत इत्यर्थः सर्वं कदापि न कृतः एतत्कार्यं त्वन्मामाज्ञापयेति ४६

३९०

अथैनं तं निश्चितमतिं दृढनिश्चये कन्यायां राज्ञः पुत्र्येण निरस्ता व्याकुलीकृतमानसः ४४ निवर्त्ततां यत्नान्वर्त्ततां ४५ अशुभवोधितं वरं हृतो
ऽस्मि अयमेतस्माद्व्यतिरिक्तो न मम भर्त्ता यद्यस्य मम तपतामप्यभिलाषो न जायते तदा तपसः सकाशादन्यो भर्त्ता न भविष्यति तपो विधा

मार्कण्डेय उवाच अथैनं निश्चितमतिं तां विज्ञाय जनकस्तनाम् ताम्रुवाच विशालोऽपि व्याकुलीकृ
तमानसः ४४ निवर्त्ततां मनः सुभ्रु एतस्मात्तु प्रयोजनात् अन्यं वरय भर्त्तारं सन्त्यनेके नृपात्मजाः
४५ कन्योवाच वरं हृतोऽस्म्यहं तातनामैष यदि नेच्छति तपसो यो न मे भर्त्ता जन्मन्यस्मिन्भविष्य
ति ४६ मार्कण्डेय उवाच ततः करन्धमो राजा विशालेन समं तदा स्थिता दिनत्रयं तत्र निजम
ध्यायन्यो वरम् ४७ अवीक्षितोऽपि तैरेव पितृश्चान्यैश्च नराधिपैः निदर्शनैः पुराद्यैः सान्त्वितोऽभ्यागम
त्पुरम् ४८ सापि कन्या वनं गत्वा निरस्ता निजबान्धवैः तपस्तेपे निराहारा वैराग्यं परमास्थिता ४९
निराहारा यदा सा तु मासत्रयमवस्थिता संप्राप्य परमामार्त्तिं कृशा धमनिसंतता ५० मन्दोत्साहा
ऽतितन्वंगी मुमूर्षुरपि बालिका देहत्यागाय सा चक्रे तदा तु हि नृपात्मजा ५१

यास्यामि जन्मन्यनेनैव भर्त्तारं प्राप्स्यामीत्यर्थः ४६ ४७ निदर्शनैर्दृष्टान्तैः पुराद्यैरितिहासैः सान्त्वितः कृतसामः ४८ निरस्ता संत्यक्ता ६६
परमविचारं ४९ कृशा क्षीणा धमनिसंतता कृशत्वान्नाडीभिर्व्याप्ता ५० मन्दोत्साहा अशक्तिः मर्त्तुमिच्छन्ती मुमूर्षुः अतितन्वंगी तन्वीय

मा पु
टी
३९८
398

तस्माच्चेतिक्रमध्यर्थी [illegible] सकार्यं तनत्क्षणे ५२ चक्रवर्तिनः सार्वभौमस्य भोक्ष्यामरतणीया ५५ तस्य वीर्यात्पाह हंतव्य इ

ग्रात्मस्यागायतो त्वाला कृतवृहिंसरास्ततः समेतस्थेषया मा सुर्दैवहूतं तनदं तिकम् ५२ सस्तु
पेत्समतो गाहहूमोहे पार्थिवात्मजे प्रेषितस्त्रिदशैस्तम्भं यत्कार्यं तन्निशामय ५३ नभवत्या
परित्याज्यं शरीरमतिदुर्लभम् त्वं भविष्यसि कल्याणि जननी चक्रवर्तिनः ५४ पुत्रेणाव महा
भागे भोक्ष्यानिहतारिणा प्रव्याहृतास्तेन विंसस्मद्धोपवतोमरो ५५ हंतत्य सेननतहत्वि
देवानां परमो रिपुः भयःशांकस्तथा कुरोधर्मेध्यापास्तथा प्रजाः ५६ सपालनीयसा विलंचा
नर्वर्त्येत्स्वधर्मतः हंतव्यादस्यवो म्लेच्छा ये चान्ये दुष्टचेष्टिताः ५७ यष्टव्यं विविधैर्यज्ञैः समाप्त
वरदक्षिणैः वाजिमेधादिभिर्मेद्धेषट् सहस्रैश्च संख्यया ५८ मार्कण्डेय उवाच तेदृष्ट्वासा
तरिक्षस्थं दिव्यस्रगनुलेपनम् देवदूतमुवाचेदं राजपुत्री ततो मदु ५९ सत्यं त्वमागतः स्व
र्गाद्दूवदूतो न संशयः किंत्व भर्त्रा विनाप्यद्यः सकथं मे भविष्यति ६०

ति तेन भवत्सुत्रेण ५६ दुष्टचेष्टिता अधर्मकर्त्तारः ५७ समाप्तास्सम्यक्याप्ता वरा दक्षिणा येषु तेषु ५८ मदुमंदं कोमलं वा ५९ ६०

स्तेविनाशस्त्रियोसस्त्रियाने ९१ ९२ अथधर्मतत्रात्मघातेन ९३ काननेवने पोषय आप्यायस्वसाधुसमीचीनं ९४ अगच्छ
तअगच्छत् ९५ आदितःशतादष्टिकस्त्रिंशत्तमोध्यायः श्रुण्वेहनिपर्वदिनेसमाहूयसमाकार्य १ केच्छार्थिनोवि
अवीत्तितम्स्तेभर्तामममनात्मोप्रजन्मनि भवितेतिप्रतिज्ञातंमयैतन्मस्त्रियोपितः ९१ सचनेच्छ
तिमांशोकोमत्तिश्राजनकेनच करन्यमेनाथसम्प्रणावितंचतयामया ९२ देवहतउवाच किम
नेनमहाभागेबहुनोक्तेनतेसतः सम्प्रत्यस्यतिमामात्तीत्वमात्मानमथधर्मतः ९३ अत्रैवकाननेति
ष्ठतंत्त्वीर्णचपोषय तपःप्रभावादेतत्तेसर्वंसाधुभविष्यति ९४ इत्युक्तादेवहूतोसोयथागत
मगच्छत चकारांतुदिनेसम्यक्साप्यात्मतपोषणम् ९५ इतिमार्कण्डेयपुराणेवशातकीर्तने
वीत्तिचरितेराजकन्यातपोनामषड्त्रिंशतितमोध्यायः १४ मार्कण्डेयउवाच अथसावीत्तितो
माताबीराबीरप्रजावती श्रुण्वेहनिसमाहूयप्राहश्रमवीत्तितम् १ अयाहमपत्रत्नातानवपि
श्रामहात्मना उपवासंकरिष्यामिडुष्करोयंकिमिच्छकः २ सचायतस्तवपितस्त्वयासार्थम
यापिच प्रतिज्ञातेनयाउत्र्ततस्त्वत्रयतामहम् ३
यतश्तियत्रोद्धोष्पतेसकिमिच्छकोनामोपवासः २ आयत्नोधीनःतत्रकिमिच्छकेयतामियते ३

मा पु
टी
३९९

399

तेनभवतिज्ञातसानुतादयस्यार्थमितिपादत्रयं पितवीरचंद्रस्य कास्यमस्य च ४ समरायत्तः किमिच्छुकोयद्यपिक्लेशेन वित्तय
यादिनामहतायासेनचसाध्यस्तथापिश्रेयोभविष्यति बलपराक्रमौविद्येतेयस्यतत्सम्बन्धिरूपाकश्चिदितिप्रश्नेमन्यथासाध्यः
५ अयत्नदुःसाध्येकिमिच्छुके आवाम्स्वेश्रवास्यामिमममभिमतं ९ प्रद्युम्नसेयोजयतिकोपिकारोत्रममनिषद्यतेयममयास्व

इत्यस्यार्थंमहाकोषाभवद्यस्याम्यहेपितः धनेनेपितरायनमत्तानामितेनच ४ क्लेशसा
ध्योमहायत्तःसहिश्रेयोभविष्यति साध्योभवेद्वायदितेकश्चिद्बलपराक्रमिन् सनेसाध्योप्य
मयत्नाद्दुःखसाध्योभविष्यति ५ तवंप्रतिनोकरुपेयदिप्रद्युम्नश्चैवमे तदेतदहमावाप्स्येक
थितोयम्मतेतव ९ अवीक्षितउवाच विनैमेपितरायत्तंमामसितंप्रद्युम्नसे यस्मच्छरीरति
ष्ठायेनकरिष्येतयोदिते १ किमिच्छकंव्रतंमातर्निश्चिताभवनिर्वृता राज्ञापित्राप्यनुज्ञाते
यद्वित्तेश्वरेणमे ८ मार्कण्डेयउवाच ततःसाराजमहिषीतद्वृतंसमुपोषिता यथोक्तंसा
करोत्पूजांराजराजस्यसंयता ९ निधीनामप्यशेषाणांनिधिपालगणस्यच लक्ष्म्याश्चपर
याभक्त्यायतवाक्कायमानसा ९

शरीरेणनिष्पाद्यंसाध्यंउदितप्रक्रम् २ निर्यथाभीष्टमाग्रचलावा वित्तेश्वरेणधनस्वामिना ८ राजराजस्यवैश्रवणस्यसंयता
उपरता ९ निधीनांमहापद्मादीनांनवानां ९॥

३९९

विविक्ते रहसि राज्ञे स्थित नीतिशास्त्रे विशारदैः कुशलैः किमित्यु कच्चुलेनैवास्तु विवाहयेमत्र वैशारदैर्नीतिर्मन्त्रिणामिति
सम्मूचितम् ११ शासनेऽरतनत्रात्ता पयतः त्यक्तो वंशहेतुर्दाराणां परिग्रहो येन १२ निष्ठामेतं शरीराणां पञ्चसंख्या समेति तव दुःशं गमि
ष्यतीत्यर्थः १३ नचवंशत्तयपव यावता दारभावात् पित्रर्थं पिण्डोदकक्रियालाभस्तत्प्रयत्नमहान्दिष्टणो विनाशः किंतकी

विविक्ते न हरस्योपमयराजा कस्म्यमः आसीनउक्तैः सचिवैर्नीतिशास्त्रविशारदैः ११ सचिवा
ऊचुः राजन्वयः परिणतं तवैतच्छासतो महीम् एकस्तेन तनयो वीतिमत्त्कदारपरिग्रहः १२ अ
श्वः सचते निष्ठां यदाभूपगमिष्यति तदारिपत्ते शृथिवी निश्चितं तनयासति १३ वंशात्तयस्ते
भविता पितृपिण्डोदकक्षयः एतन्महतेविरवंक्रियाहानाभविष्यति १४ तस्मात्कुरुतनयाश्रूप
यत्नातेतनयः श्वतः करोति सततं वृद्धिं पितृणाञ्चपकारिणीम् १५ मार्कण्डेय उवाच एतस्मि
न्नेतरेशाहंश्रुत्वा वसमहीपतिः श्वरोहितस्मवीरायागदतोप्रार्थितं प्रति १६

र्लिहानिरपिभविष्यतीत्याह एतन्महतोकेश विचाल्यं विरुद्धं रवं क्रुत्स्नेत्यर्थः नरकमित्यस्मै पापमित्यपरे निरयमित्येके क्रियायाः
कर्मणो हान्या विनाशेन १४ पितृणां उपकारिणीं पिण्डदानादिना पायिनी १५ एतस्मिन्नस्म वीरायाराजमहिष्याः सम्बन्धी
श्वरोहितस्तस्मशाहुंसाकारणं प्रार्थितं याचकं प्रतिप्रयुक्तम् १६

किमिच्छकशब्दं दर्शयति करसीति ७ पुरोहितस्येदं पौरोहित्यं १८ १९ तदा मातृसंवादे २० सुतं निर्गतं समुत्पन्न अग्रे आगम्य २१ २२

कः किमिच्छति दुःसाध्यं कस्य किं साध्यतामिति कस्यान्यमस्य महिषी किमिच्छकस्य पोषि
ता १७ राजपुत्रोप्यवीक्षितस्य क्षत्रा पौरोहितं वचः प्रत्युवाचार्थिनः सर्वान्राजद्वारमुपागता
न् १८ मया साध्यं शरीरेणापि यस्य किं विब्रवीतु सः मम माता महाभागा किमिच्छकस्य पोषि
ता १९ शृण्वन्तु मेर्थिनः सर्वे प्रतिज्ञातं मया तदा किमिच्छं यद्दास्ये व्रते क्रियमाणे किमि
च्छके २० मार्कण्डेय उवाच ततो राजा निशम्यैतद्वाक्यं पुत्रमुखोद्भुतम् समुत्तस्थाब्रवीत्तु
भ्यमहमर्थी प्रयच्छ मे २१ अवीक्षिदुवाच दातव्यं यन्मया तात भवते तद्ब्रवीहि माम् कर्त
व्यं दुष्करं वापि तत्साध्यं दुःसाध्यमेव वा २२ राजोवाच यदि सत्यप्रतिज्ञस्त्वं ददासि च किमिच्छ
कं पौत्रस्य दर्शय मुखं मम मोत्संगगतस्य तत् २३ अवीक्षिदुवाच अहं तवैक तनयो ब्रह्मच
र्यं च मे नृप न मे पुत्रोस्ति पौत्रस्य दर्शयामि कथं मुखम् २४

पौत्रस्य भवत्सुतस्य उत्संगे अंके गतं स्थितं न तु यदि तं ददासि २३ ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंगत्यागः २४

पापायनरकहेतवे पापवहृमात्मानंमोचयपिरत्त्रिसमामिहेतुश्चशोस्यादनात्मनिरुर्गन्धिंसम्यादय २५ श्रुत्स्यान्मञ्जोस्यादनादस्यद्यानिति
कंविषमपिमदातयापात्तव्येवेनदपिपिवामीमन्यदप्यकार्यवेकर्तव्यंतदपिविधास्येश्चयमेवासमादिशश्च्यत्रापययतोमयावैरा
ग्येणावेतस्सेनमयास्त्रीसंभोगसुकोपनत्तसाहसेन नत्रयास्वतत्रद्र भंगनकुर्वैश्चर्यः २६ नमुतवदाराप्परिग्रहेहेवाकमात्रमेवेत्य
शयेनमुहृपराजयेपदोषाभावमसकुद्रनमाह बहुभिरितियथावहूतांनयेनवमानेनोत्कर्षःस्यात्तथापराजयोपिबहुभिर्दुष्यमा

राजोवाच पापायत्वल्लवर्ण्यतेयदिदंप्रार्थ्यतेत्वया तस्मात्तंमोचयात्मानंममयोगेनदर्शय २५
प्रीतिरुवाच विषमस्मान्महाराजयदन्यत्तत्समादिश वैराग्येणमयानेकःस्त्रीसंभोगस्त
पाहृतः २६ राजोवाच बहुभिर्दुष्यमानानांहृष्टोवैवैरिणाजयः तथापियदिवैराग्यमश्रे
षितदूषेणिरतः २७ किंवानोबहुनोक्तेनत्वल्लवर्ण्यपरिसृज मात्रस्त्वमिदुपावक्रेपोत्तम
ममदर्शय २८ मार्कण्डेयउवाच यदासबहुभिस्तेनप्रोक्तःप्रेम्णापार्थिवः नान्यत्प्रार्थ्य
तेकिंचित्तदाप्रोवाचवीदिदं २९ ॥

नस्यश्लाघ्यमेवतथापियदिवैराग्यमुपेक्षितमदापंडितोमूर्खस्त्वमित्यर्थःतथस्मानिम्पतवस्यराजयोप्यनित्यएवेतिभावः २७ श्रुले
वैभैवोकैःत्वयाप्रतिज्ञातमेवस्पृश्यामीयामित्याह किंवाइतिउक्तेनाकिंनकिमपिनमकस्मादेवप्रतिज्ञांकारितोस्मिमयेत्यर्थःतदाह
मातरिति ममापित्वम २८ बहुभिःसंपादनीयैःप्रतिज्ञापूरकैःकार्यैःप्रसन्नाप्रार्थितापानिरिक्ते २९

मा पु
टी
४०१

401

संकटे पतितं दुःखं स्त्रीपरिग्रहाय पत्नीत्यागेन: प्रतो निर्लज्जः १० न वदेनैव दन्तु करसमाह स्त्रियं प्रति समक्षं प्रत्यक्षं विजितो रिपुभिः परा
जितः पतितो मूर्छितस्य स्त्रियो भर्ता कथं भविष्यामि ११ प्राप्यकथयसि भूयस्तानि निजशासनं प्रतिता मया पालनामितः प्रत्येकं निजेशा

दमा किमिह्यकेन मे पशुमोहेनात्मसंकटे न करिष्यामि तिर्जितो भूयो दारपरिग्रहम् १० स्त्रि
यः समक्षं विजितः पतितो धरणीतले स्त्रीपतिर्भविता भूयस्तानैन दनिर्दुष्करे ११ तथापि
किं करोम्येष सम्यपाशवशंगतः करिष्यामि यथात्मानं भूयस्तानि निजशासनम् १२ इति मा
र्कण्डेयपुराणे औत्तमचरिते पत्नीत्यागो नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः ७१ मार्कण्डेय उवाच
कदाचित्तु राजपुत्रोऽसौ मृगयामवरहते मृगानित्यग्रवराहांश्च शार्दूलादींश्च दृष्टिस्तः १ शुश्राव
सहसा शब्दं पाहि त्राहीति योषितः विक्रोशमानाः सव्यङ्गशाभयगद्गदस्वनैः २ माभैर्माभैरि
ति वदन्राजपुत्रः स वेगितः चोदयामास तन्तं यतः शब्दस्ततो गतः ३

सनमहं प्रतिपालयसमर्थः १२ इति सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः विधिं त्वाइयन्तुन् देष्टिमोरेदृश्युग्मं कालरतकेसर्या
दीन् १ चकैर्विक्रोशमाना हे ... भयेन गद्गदेन विकारे २ वेगितस्त्वरितः ध्वनेः यस्या दिशः शब्दप्रसीनतस्तत्र गतः ३

४०१

दनुपुत्रेणदानवेनहृदकोशाख्येन ५ अनार्यौउर्जनेनोदानवःथीमनोनुप्रतिशयार्दयुमस्य ५ पुहेपुत्रःस्यात्त्वंनसमर्थीनशक्ता
नस्यमहावीरस्य ६ शरासनीधनुष्मान् अत्रवनेममभार्याका ८ काननौकसांवननिवासिनां आगतःआमयवाहंवेत्स्यामियदीव

ततस्स तापितक्रोशकम्पकारिन्नेवने गृहीतादनुपुत्रेणहृदकेशनमालिनी ५ करव्यम
स्वतस्याहंभार्यावास्मियवीहितिः इरन्यनार्यौविपिनेह्यविरीशस्यधीमतः यस्यसर्वैमहीपाले
स्तथागन्धर्वगुह्यकाः नसमर्थाःपुत्रःस्यात्तंतस्यभार्याहृतायदृत् ६ यस्यसमोविक्रोधःशक्रस्ये
वपराक्रमःकरव्यमस्वतस्येषातस्यभार्याहृतास्यदे ७ मार्कंडेयउ० इत्याकर्ण्यमहीपालतनयःस
शरासनी चिन्तयामासकिमिदंममभार्यांचकावने ८ मायेयरत्तसोहृनंउष्णानांकाननौकसां
अथवागतयवाहंसर्वंवत्स्यामिकारणं ९ मार्कंडेयउ० वनिनःसततोगत्वाददर्शांतिमनोरमां
काननेवन्यकायर्कोसर्वालंकारभूषिता ० गृहीतादनुपुत्रेणहृदकेशनदारिणा याहिराही
तिकरुणंविकोशंतीपुनःपुनः माभैरितिमनामाहतनासीतिवनेवदन् शासनीनामहींउष्ठः
कोभूपेयकरव्यमे यस्ययनायावनताभुविसर्वैमहीक्षितः १२ ॥
यिष्यामि कारणंभार्याया अत्रवर्तमानत्वेहेतं ९ अतिमनोरमांअतिशयेनमनोहरा ० हीरणमादंशपुपयमकेन ११ तेरानवंसामति

मार्क
टी
४०२

१२ अथ स क्रन्नुहूर्तगुरुरित्युवाच १३ सनाथापि सभर्तृकापि अनाथेव १४ विमर्मर्छेष्वविचारयामास तयाप्योषितो दिनेकायितं १५ अथ वे
न्तिपश्चोनतरेश्चलमेतेन विचारेणास्त्वयमेवैनत्तान पृच्छामामि ष्यन्यथते नामे वास्मान्मोचयामि नचेद्धन्तः यस्मात्त्रिधेःशासया
धीतेन्द्रार्तानाञ्चः रिवनानारैरत्नाहतोः १६ अथ येन स्याश्वसेमागेन भविष्यसि मोक्ष्यसीत्यथः १७ तां कत्मकां विहायप्यत्का

ततस्तमागतं दृष्ट्वा गृहीतवरकार्मुकं मोचयाहीमाहन्नवेगी हृतास्येतेन वासस्कृत ४ रात्तः
करन्यमस्याहृत्स्नुषाभार्याप्यवीरिति: हृतास्येतेन दुष्टेन सनाथानाथवद्धने १४ मार्कण्डेय उ:
ततो विमर्म्मर्षवाक्यमब्रवीत्स्तनयोदिते कथमेषाद्दिमे भार्यास्नुषानातस्यवाकथं १५ अथ
वामोचयाम्यनीतब्रीवेत्स्याभितत्मनः तात्विर्यर्थायेनेशस्त्रमातीनं यागणकारणान् १६ ततः क्रु
द्धोब्रवीद्धीरोतानवेतेसद्दर्मेति नीवन्नुक्षेविशुद्धेनामनस्यानभविष्यसि १७ ततः सतोविहायोवै
देष्पशुत्रिस्यदानवः तमभ्यधावत्तोप्येनशारवर्षैरवाकिरत् १८ सर्वीयमाणोवाणौघेर्दानवानि
मर्दानितः राजपुत्राय विते पदण्डं शेऊशतातहतम् १९ ॥

उत्तिष्ठनयम्य सोवीतित् २० वार्यमाणश्चाद्धाघमानः वाणनामोघैः प्रवादैः प्रतिशयेन मदेन गर्वेणान्वितः वितेपम
गदारथंकृत्वा मां क्रीडनकीलानां शतैराहतमाविनंकालितम् २१ ॥

श्रासनमभ्यर्णवर्तिनं सदानवः श्रान्तोभूदे १० ततस्तस्मात्वीप्तितमस्य शराणां वर्षाणि सृजतः धनुर्धरेण तस्मिन् कार्मुकं कार्मुकात्
पंचमध्यर्थे हिनीयाउज्झितैर्विश्लिष्टैः ११ मोचनानिष्फला वंचितान्यतोगमनाच्छलितालाघवात्सोष्टवात् १२ लीलयानायासेन २३

तमापतन्तं निशितैर्विच्छेद शरैर्भृशं पतन्तस्ततः सोप्यासन्नं तृषितो वृक्षमासीनो व्यवस्थितः १० सृजतः
शरवर्षाणि तं विसृष्टतनोर्द्रुमं सवनं तिलशश्छेदे मल्लैः कार्मुकमुज्झितैः ११ ततश्चिक्षेप सू
शिलां राजपुत्राय दानवः साहि मोघा पपातोर्व्यां वञ्चितानेन लाघवात् राजपुत्राय कुपितो
यद्यविक्षेपदानवः तञ्चिच्छेद वाणौघैर्भृशं तत्रः सलीलया ततो विच्छिन्नदण्डोसौ विच्छि
न्नसकलायुधः मुष्टिमुद्यम्य सक्रोधो राजपुत्रमधावत १४ तस्यापतन्तपवासौ कण्ठमस्ततः
शिरः छित्त्वा तत्सपत्नं पातयामास वै भुवि १५ तस्मिन्निहते देवैर्दानवे दुष्टचेष्टिते कर
न्यमस्ततः सर्वैः साधुसाधिति भाषितः १६ वरं वृणीष्वेति तदा देवैरुक्तोऽब्रवीन्नृपात्मजः वेदेषु तत्र म
हावीर्यं पितुः प्रियं चिकीर्षया १७

अधावत् अधावत् १४ तेन सपत्नं वमनंतं पतितो प्रसेनेन तदा कोशेन वाणेन १५ देवैः साधुसाधिति भाषितः सभाजितार
र्थः १६ पितुः प्रियं पौत्रदर्शनाभिलाषं कर्तुं सेयादृश्यनाभिच्छयानन्तरसच्छया १७ ॥

मा पु
टी
५·३

403

१८ मेमया १९ यावतावधारेणमत्कृतेमदर्थं स्तेनरथ्याप्यस्यसंगमः २० प्रपाम्यमक्कान्तशेसानोऽर्जनानोसंवेधिप्रन्यस्यानार्याः
परिग्रहे २१ २२ समानांजन्मादीनांहीयानांप्रणामकप्राप्ताकरः ११ उवाचतक्राडदेकिंनभवन्तियदेवानांप्रसादेममाकस्मादे

देवा ऊचुः भविष्यतितिदितेपुत्रश्चक्रवर्तीमहाबलः प्रसादेमेवहितकन्यायांमीतितनायोनयानय २८
राजपुत्र उ॰ पितारेमत्यपारोनवहरुद्धाम्यहंसते राजाभिर्निर्जितेनतोनेम्यक्रोमेदारसंग्रहः २९
सावमेयावतात्यक्ताविशालतनृपतेःसता तयावमत्कृतेनत्यक्तोमास्तेनेनरसंगमः ३० तत्कथ
नामयास्याधविशालतनयामहं त्वदंशमानांकरिष्यामिग्रन्यनारीपरिग्रहं ३१ देवा ऊचुः उयेम
वहितेभार्यासाध्यनेयालयामहा विशालस्यस्तनासभूत्वमेयाश्रितातपः ३२ प्रसादात्तनमूत्ते
वीरः सप्तद्वीपप्रशासकः षष्ठापत्तमहाराणांचक्रवर्तीसतनव मार्कण्डेय उ॰ इत्युवाचयग्रहे
वाः कारन्धमस्तेनाहिज सोथारनोतरापत्नीं कथ्यतांभीरुकिंचिदे सावासैकथयामाससमक्रा
हंभवनायदा सक्रवन्धुजनाशंसनिर्वेदात्समुपागता तयाहंतेपसावीरक्षीणमाथकलेवरम्
मत्यकामासमप्राप्ताय देवहर्तेनवारिता ३३
वसंतानातोदानवोमयाहतोपंचकः ३४ क्षीणमायंमनैयवास्थितंकलेवरंदेहं ३५ ॥

५·३

प्रीणयिष्यति निर्विषयिष्यति ३७ नयसंगमार्थं मनोरथोयस्माः ३८ परस्परनियोदिवसे गंगायामहृदे सरः विक्रमाम्राक्रमहृदेगता
गेन सर्वेणकेन विदत्तानेन ३९ रसातलपाताले पुरःपुरतः ४० समभ्येत्य समध्यकं तत्र वसेन ४१ उपेतानां यानानां वं धायो भ्यः ४२

प्रविष्यति वपुश्चैलेव कवर्तीमहाबलः प्रीणयिष्यति यो देवान् सर्वांश्च हनिष्यति ३७ इति देवा
त्तयानेन देवहृतेन वारिता नमन्त्रकवनी देहं तत्संगम मनोरथा ३८ परस्परमहाभागर्वं
त्तं गंगाहृदङ्गता प्रवर्तीर्णा विक्रमस्मिन्हृदे नागेन केन चित् ३९ नमो रसातले नीता तेन न
र वसे पुरः नागाः सहस्रशस्तत्र नागपत्न्यः क्रमास्कोः ४० तत्र त्वं मां समभ्येत्य मामभ्यर्च्य
यन्तया यथाविरेम विनयं नागा मामे गतालया ४१ प्रसादं कुरु सर्वेषां नमस्ते सततं कृपा
प्रपराधक्षुपेतानां संनिवार्यो वधोन्ख्यः ४२ अपराधं करिष्यन्ति तव तत्र निलाशनाः
तन्निमित्ते निवार्योसौ प्रसादः क्रियतामिति तच्छ्रुत्वा मया शाके दिव्यैः पातालभूषणैः भूषिता
हं तत्र याश्च पुष्पगन्धवासोभिरुत्तमैः समानीता तथालोकमिमं तेनानिलाशिना प्रुरा यथा कान्तिम
ती श्रीविवरूपशालिनी ४३

प्रनिलाशनावन्दस्मूकाः तेषां नागानां निमित्ते ४२ पातालादद्भुतैर्भूषणैः रत्नैर्दिव्यैः ४४ ४५

इह वने ५९ वत्समानेन गायं स्माह पुष्पाकं वाहो वैलेनौजसा मनोज्ञ पतिरूपया तथा समस्तलोकेऽन्यो पतेराजपुत्रो नास्ति ८०
मा०पु० हि वन्नाविंशदधिकःशततमोऽध्यायः किमिच्छकस्यति तातेन समये १ सानुरागं प्रेमातिशयपउक्तं मनोयस्य पुत्रपुत्रनस्याश्च
टी० स्माद्विशेषयोननायोक्तेविशेषराग्न्यक्ता भोगाचपातीतनन्दते ब्रवीतितानं वकारोवस्मत्सागसमुच्चयार्थः २ नदेवकृत
५०४

506

इहरूपवतीं हृष्टः सर्वालंकारभूषितां नगारहतकेशोयं इतिकामः सत्कर्मतिः पुष्पहात्रव
लेनाहं राजपुत्रविमोहिता तत्प्रसीद महाबाहो मा मनोज्ञरूपा समः भूलोके राजपुत्रोऽन्यो ना
स्ति सत्यं ब्रवीम्यहं ५० इति मार्कण्डेयपुराणे वीतिनचरिते राजपुत्रीसमागमो नामाष्टाविंश
तितमोऽध्यायः १५२ मार्कण्डेय उ० इति तस्या वचः श्रुत्वा स्मरमापितवचाः शुभे किमिच्छकस्यति
तातेयउक्तेनेन भूभृता १ पुत्रवाच्छतोकमाम वीतिरूपतेः सुता। सानुरागमनाः कन्याथक
भोगाचनन्दते २ यदाहं मत्कवीतलवीनाम रातिपराजितः विजितशत्रुसंग्रामाः तेमयाथकरो
मि किम् ३ ॥

ततया दैवेनाशक्तेनेवशत्रिपादयाति यदार्ह मिति यथा शत्रुभिस्तत्काले पराजितस्त्वं मया त्यक्तान यापापिनां शत्रुदानव
हदकेशपराजितस्मयायामास्यधर्मस्यावि वास्मता मिन्टमाते ताह रणाय वमाम अंदे वैनचादितेनामाह करोमि किमिति ३॥

राजपुत्रोतिरागाभिलाषितस्यापि यत्नमस्मत्ताभावदत्तमनया चिंतयाव्हाभिमतमेव प्राप्यावस्माशयेनाह मम पाणिमिति गुणवा
न्नृपसंगमत्ताभाङ्गुणातिशयप्राप्तो भवेत् ४ राजपुत्रश्च तदेवाभ्युपगच्छति एवंभवतीति विधिर्दैवं परस्परमत्तानयोरमति
र्नेनैव तद्दैववटितमेव संगमो देवोऽभिमानमिमाह प्रययेति प्रयैतीति विलक्षणो देशकालादौ समागतौ मिलितौ ५ तत

कन्योवाच मम पाणिं गृहाणेमं रम्येऽस्मिन् गिरिकानने सकामायाः सकामेन संगमो गुणवान्भवे
त् ४ राजपुत्र उवाच एवं भवतु भद्रं ते विधिरेवात्र कारणं अन्यथा कथमस्मत्र त्वमद्य समागता
ता ५ मार्कण्डेय उ. एतस्मिन्नन्तरे प्राप्तो गन्धर्वस्तनया मुने वराप्सरोभिः सहितो गन्धर्वैरपरैर्वृतः ६
गन्धर्व उ. राजपुत्र सुतेयं मे भामिनी नाम मानिनी अभिशापाद्गलस्य विशालतनयाभवत् ७
बालभावेन सा रुष्टः कोपितः क्रीडमानया ततस्तेन तदा शप्ता मानुषी न भविष्यसि ८ प्रसादितः
स चास्माभिर्बालेयमविवेकिनी तवापराधाहिं पंयमादः क्रियतामिति प्रसाद्यमानः सोस्माभिरि
दमाह महामुनिः बालेति मनाक् शापोस्मो दत्तोस्यानामप्येवतत् ९

योनाम गंधर्वः एतस्मिन्नन्तरे समये राजपुत्रयोः समागमरूपे ६ अभिशापादप्याक्रोशात् ७ रुषा आक्रुष्टा ८ अविवेकिनी मूर्खे
अपराधात् गतेः ९ ततस्स शापोऽस्यापि नाम्यथा अप्रसन्नो न भवेदित्यर्थः एवकारो नन्वर्थाभावार्थः १०

माघु
टी
४०५

405

॥ १२ तस्याभाविन्याः संपित्तार्थः १३ सहस्रवर्षः सहस्र ः दशवर्षः १४ समेतुवः मिलितस्य मंगलवाद्यानां चाइसे विशेषेणाहाराकारणम्
इ समस्तायाचरत्यायाद्यालयकर्णी चक्रवर्तीमहत्त्रस्त्यकारणभूतया शुश्रेरिवाचाणिनिमित्ततया धाईश्रीवर्द्धेनभूतया १५ १६

इति शापाद्गगनस्य विशालभवने शुभा जातेयं मनस्वता सम्भूर्भाविनी नाम नामतः ॥ तवस्याहं
कृते धामो गृहाणां मान्यपालनो ममात्मजो सनेत्स्य चक्रवर्ती भविष्यति १२ मार्कण्डेय उ. तयेत्र
कैतिनस्याद्य सपाणिपार्श्वि वात्मजः नगरादिविधिवद्दामवकेत्वरचवनन्तुरः १३ यज्ञश्च दैवगन्धर्वा
नत्तनश्चाश्वेरगणाः शुभाणि समसृजन्मेघा देववाद्यानि समन्ततः १४ विवाहे राजपुत्रस्य तयात सह
मेघुवः समस्तवस्रधाराकरे कारणभूतया १५ ततो गन्धर्वलोकं तेन सह तेन महात्मना निःशे
षेणायशुःसावसवराजस्तनोमने १६ भाविन्याश्च देसार्थमवीतिमपनल्वनः सावतेन समं तश्चो
गासेपत्समन्विता १७ कदाचिदन्तिरम्येसौ नगरोपवनेनया विक्रीडति समं तन्व्या कदाचिड्पर्व
ते १८ कदाचित्सलिलेनयादंसमारसशोभिते कदाचिद्वनस्यान्तःप्रासादेवाति शोभिते १९

इपर्वतेकीशर्यनिमिनेइसे १८ भवनस्यान्तरिसंनःश्रुसे समम्यं नयाभवनस्यान्तेशैःकृतेसन्निवेशे १९ ॥

४०५

विहारदेशेषु कोशदेशेषु ३: उपजङ्गराजङ्गः ३१ रमनोरममासाद्य दुर्लभेनरदेहिनां तु प्राप्ये ३२ कार्यभूपर्मपालनत
दृष्ट्वयादिहृयं श्रवेक्षतामवेक्षमाणानां ३३ ३४ ३५ जातस्यबालकस्यजातकर्माकरोत मुनिरत्नगुरुः स्वतश्चिंतितस्त

विहारदेशेषु अनेक रमणीयेषु दर्निशे सदैमसहितलब्धासुवृतेनमहात्मना ३१ भद्रापतुले
पनेवसंतकानादिकमनुत्तमे उपजङ्गस्तपोस्तुरमनिगन्धवकिन्नराः ३२ तथावरमतस्ल
स्वभाविन्यातयङ्गलेभे गन्धर्वलोकेवीरस्यषुत्रेमासषडेवषुभा ३३ तस्मिञ्जातेमहावीर्येण
न्धर्वाणामहोत्सवः बभूवमनन्तनयात्रेतेनकार्यमवेतनान् ३४ तयः केचिन्नर्थ्यवाप्येस्वदंग
पटहानकान् श्रवाद्यंस्तथैवान्येवेणुवीणादिकोस्तथा ३५ नन्ततुश्चतथातयवहुवोस्सरसो
गणाः षुष्पवृष्टिमवोनेवाजगर्जर्भेरीतिःस्वनाः तथाकोलाहलेनस्मिन्वर्तमानेयतन्गुरुः
मनयेनस्वतोजातजातकर्माकरोन्मुनिः देवाःसमायषुःसर्वेतथादेवर्षयोमलाः पाताला
न्नगेन्द्राश्चशेषवासुकितक्षकाः ३७ तथादेवासुराणांचयप्रधानादिनोत्तम यत्नात्मायुषक
नोचवायषधस्तथाखिलाः ३८

कर्मार्थे ३९ समायषुःसमागताः श्रमताश्चतथाः ४० एकोनपंचाशत्सुपर्णाः ४८

माघ
ही
४९

श्राफलेसर्वैनः संपूर्णे ॥१६ स्वस्त्ययनमाशीर्देवादीनांस्तुतिपूर्वकं ॥१७ तदाह चक्रवर्तीति ईशितेईश्वरते प्रशेषायाः समग्रायाः
दीर्घायुर्भवेत्सर्वः ॥१८ प्रवीणांविनाशनेवीर्यंकुर्वन्तु ॥१९ पूर्वःपूर्वदिक्क्रेतभवः रत्नोरगणघोवाघ्रुवेवाति गच्छन्नृपारतेनपृच्छ
तोमर्थः विमलःशुद्धः प्रवीणः दोषविहीनः दोषरूपकार्यप्रत्यैषम्यायविघ्नाभावाय ॥२१ तेनैवमस्यान्तेदिनमाशिषो

406

तदागतैरशेषर्षिदेवदानवपन्नगैः मुनिश्राकुलमभूद्धन्यधन्योमहोत्सवे ॥१७ ततः सत्गुरु
कृतानातकर्मादिकौक्रिया चक्रेस्वस्त्ययनेतस्यवालस्यस्तुतिपूर्वकं ॥१८ चक्रवर्ती महावीर्यो म
हाबाहुर्महाबलः महान्तेकालमीशितमशेषायःक्षितेःकुरु ॥१९ इमेशक्रादयः सर्वे लोकपाला
स्त्वयार्थयः स्वस्तिकुर्वन्तुतेवीर्यं वारिविनाशनं ॥२० मरुत्मरुशिवाधायास्तवातिपूर्वीनयोरजः
मरुन्मेविमलोहीसोवैषम्यायास्तुदाहताः ॥२१ पश्चिमस्तेमरुद्दीर्घं शुभं मेनेपरपश्चिम वतयद्व
तथोत्कृष्टमरुन्मेवनयोन्तरः ॥२४ इतिस्वस्त्ययनस्यान्तेवाग्वभूवाशरीरिणी मरुन्मेवतिवङ्शोप
दिदेशगुरुरब्रवीत् ॥२५ मरुन्नश्चितिनेनायंप्रविख्यातोभविष्यति भुविवासमहीपालायास्यसमाज्ञाव
शायनः ॥२६ ॥

संज्ञासार्थत्वात् चक्रागवत्पुत्रानांदिग्गादीनांसमुत्पादयोः ॥२४ मरुन्मेवेमायाकाशवाक्यप्रस्तात् ॥२५ मरुत्सर्वेताररत्नाकरेवि
यतेयस्यपर्वमरुत्सोतःइतितः यमयः यतोयस्मात्प्रज्ञाताधावशयास्यैतिप्रज्ञायास्येति ॥२६ ॥

तस्मात् एष मरुत्तो वीरः सर्वेषां राज्ञां मूर्धनि स्थास्यतीत्यन्वयः आक्रम्य वशीकृत्य भोक्ष्यति पालयिष्यतीत्यर्थः अवारितः केनापि न
निरुद्धः १० यथा नः सार्वभौमः सम्राट् यज्विनां याज्ञिकानां यजमानानां राज्ञस्त्व मध्यात् शौर्यवीर्यैर्हेतुना साधिकं भविष्यतीम

एष सर्वक्षितीशानां वीरः स्थास्यति मूर्धनि चक्रवर्ती महावीर्यः सप्तद्वीपवतीं महीं आक्रम्य पृ
थिवीपालानन्यं भोक्ष्यत्यवारितः यथा नः पृथिवीनां भविष्यत्येष यज्विनां आधिको वीर्यशौर्य
णाभविष्यत्यस्य राजस्तु १८ मार्कण्डेय उ॰ इत्याकर्ण्य वचः सर्वे केनाप्युक्तं दिवौकसां ततस्तु वै
पगान्धर्वीः पात्यमानास्तथा पिता १९ इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे वंशानुचरिते मरुत्तजन्मना
मैकोनविंशतितमोऽध्यायः १३३ मार्कण्डेय उ॰ ततः स राजपुत्रस्तु मातापदर्थितेऽस्वतम् प
मोवान्नुगतो विश्वम्भर्वैरायपोऽभ्यरम् १ सपितर्भवने शाल्ववल्बद्धायितराहुतान् वरुणो साच
ततेने गौरीमतीन्पतेः सुता २ तदा हृतान् पुत्रो सौ शूद्रीवावालकं सुते यथा सनगते भूयरा
तोमधिकराम्यम् ३ ॥

हावीपो महास्त्रस्यभविष्यतीत्यर्थः १८ दिवौकसां मध्यात्केनाप्युक्तं तेनोक्तं देवि च विद्याश्चगंधर्वाश्चेति द्वन्द्वैकवद्भावो वा १९ आ
दितः शताद्धिकत्रिंशतितमोऽध्यायः इयित्तैनन्दनेविघ्नतम १ पितर्भवने पाणि पितन्स्वरणो वर्वं देहीमतीतजावतीन्पतेर्वे

कलिका १ अग्निवंशानुचरितम् १

नृधर्मं नरश्रेष्ठे ५ तस्मात्तत्तस्मादिदं ६ अनन्तासैः योजनत्यागमोहोत्यैर्वाक्यैर्गाढपूर्वकत्वेष्वेतिलोपस्य ७ संमानयामास श्रमणपार्श्वकाव
नस्तूत्तरान्तरात्म्यापस्याविस्तृतास्तमानि प्रयोजनानि कार्याणि यस्य ९ सततिः सन्तानः नाथस्य स्वामिनः ८ वाद्येग्रेगेन वतोरन्ता १

मा० टी० ५०१

407

मुत्वेयोत्वस्यपार्श्वे तत्तत्संगस्य स्वयन्मया किमिच्छके प्रतिज्ञाते तत्प्रेमातः कृतेषु ५ इत्यक्ता
पितृस्तुन्संगेनेकृत्वा तनयेन ततः यथाशुद्धमशेषं सकथयामास तत्स्वतत् ५ संपरीक्ष्य तेयोत्
मानदानाविलेहताः सभागणेसमीयथाक्तानेयथाशंसपुनःपुनः ६ ततः सोर्थाद्विना सम्यगान्वी
तस्मणागतान् संमानयामास मुदाविस्तृतास्यप्रयोजनः ७ ततः पुरे महान् आसीदानन्दः पौरवेश्मसु
अस्माकं संततिर्जाता नाथस्येति महासुते ८ हृष्टपुष्टे पुरे तस्मिन्नीतवाद्यैर्वरागने विलासिन्योतिः
वार्वैग्गेनत्यन्तर्नीस्यमुमम ९ राजा वहिन्नमुत्तेभ्यो रत्नानि ववर्षनिव गावोवस्त्राण्यलंकारा
नदत्तुहूहमानसः १० ततः सवालोवत्तूर्येष्वकपतेयथाशशी पितृणां प्रीतिजनकोनन्ददृश्य
सोभवत् आचार्यभ्यः सकाशात्समागेवदाजगृहेपुने ततः शास्त्राण्यशेषाणि यच्चवेदेत ततः परे ११

संवत्संगतमेहाव भावादिसेषणं १० रहः प्रियः ११ शास्त्राणिवेदांगानि शिक्षादीनि अशेषाणि सरहस्यानि ततः परं ततः पश्चात् १२

५१८

कृतञ्च योगाभ्यासो येन विजितश्रमः शस्त्राणां स्ववशीकरणात् ॥ १३ भार्गवाद्दैवीमस्त्रनेः प्रीतिः प्रसन्नतापरमप्रनेशाण्डवस्य १४
कृतीनिस्तनः कुशलः ततस्तस्मात्सकलान्मगेऽमस्त्राद्दशोनिस्नातोनाभूत् ॥ १५ सत्तायावानंपहृतिं उपलभ्य लब्ध्वा दैविह्रसमद्धहितः

कृतो योगो यवासो भूत्वद्भकार्मुककर्मणि शुभेष्ववतस्थावीरः शस्त्रेषु विजितश्रमः ॥ १३ ततोर्हे
णिसत्तशाद्दभार्गवाम्भ्युसत्तमात् विनयावनतो विप्रगुरोः प्रीतिपरायणः ॥ १४ हृदीनात्वः कृतो
वेदेषु धनुर्वेदस्य पारगः निष्णातः सर्वविद्यासु समवभूवततः परं ॥ १५ विशालोपि स्वतावाप्तो नृप
लक्ष्मीविलासिमा दर्पनिभग्नविद्वेषो भूदोर्द्दिव्यस्यवयोग्यतो श्रुत्वा राजा सतत्सद्दशान्नमनोर
थः यतोनेनेकानि ख्यापदेनादानानिवार्थिनां ॥ १६ कृताशेषक्रियो गुरुणाः स्ववर्णाधर्मितो महीं
परिपालयितुं विजयी बलबुद्धिसमन्वितः सर्वपापसुर्वेनेष्ठचमवीतिलिनमभाषत ॥ शत्रुहृद्वासिना
त्वामिवतेनास्मत्पुत्राणामेस्मत्कसोसिनामस्माकिंविनश्याभिषेचनात् तन्निष्कामतारासंनेष
द्दायामवाप्तिंते स्मत्कः पितरं प्रारद्दसो वीतिनृपवंदनः यन्नयावनतोभूत्वायियासन्तपसे वने ॥ १७

पुत्रस्य योग्यतां प्रस्तं तद्द्दृष्टि निशेषः चक्रवर्तिमात् ॥ १८ ततस्त्सत्वंतेयोर्वं निष्पाद्यसंपाद्य ॥ १९ कृतानुशेषाद्देवपिन्ना सुतोद्धारपाः
क्रियायेनपुत्रकोवाद्दिनः सर्वाः शोभनैर्यमतिष्टैः स्वानवर्णैः सह ॥ २० मेममराज्यं सुमाकिं विदवशिष्टस्तुतिनिष्ठनेसिद्धं यापिंते

मा पु
टी
४०८

नरश्रूर्वपरान्वयमागमन्वालोराज्यार्थेणोकारमाह नाहमिति नापैति न निर्गच्छति पूर्वमेव न दद्पित्रासितम्याचिरम्पनेदेन पायात
तदुक्तं पूर्वमेवाहेऽजंतन्नोपोपिवासोनिलीयते निलनामिवतेषां स पर्येतापिनशोर्यतेश्ति श्रव्यमह्मातेन मृपरं नियोजयस्ते
छपय २१ नचैवलस्यपरैरपि नतेन राज्यानपिकारमाह नातेनेति जनकेनापरिभूपराजितोमोत्तितोनवलोयस्यमदीयते
नतिर्हि पूस्य वीर्यान्मोरुषादि तिपतः ततस्तस्मान्मे ममपोरुषं पुरुषाभिमानः किंयस्मात्पुरुषैरेव महीपाल्यते नमस्त्वरेशे
स्तानपरिपालितेः स्त्रीवमायैरित्यर्थः २२ स्वत्वकस्यैवपरपरिपालने स्वामिन्शक्तत्वान्यरस्थापितनः पुरुषादानोवानिपःस्व

नाहंनाथकरिष्यामि राज्यस्यास्य परिपालनम् नापैति हृदयान्मेमन्युर्योराज्येत्वंनियोज
य २२ नातेनमोहितोवहानमेवीर्यादहंयतः ततःकियस्मोरुषंमेपुरुषैः पाल्य
तेमही २३ याहंनपालनायालमात्मनोपिवसुन्धराम् सकथंपालयिष्यामिरा
राज्यमन्यत्रविहितम् २४ मन्त्रीसपर्मःपुरुषोयस्मान्मेनावरुध्यते २५ ॥

स्मिन्नशक्तः कथंपरत्वरक्षाकीदृशींवामयोजयेदिमाशयेनाह योहमिति प्रतंसमर्थः आत्मनोपित्वस्यैव समासयोराज्येकथं
पालयिष्यामि अतस्त्वद्राज्यमनोपिकेन्यत्रस्वेच्छयाविहितयनियेहीत्यर्थः २४ ननुनाहंशंराज्ययोग्यपुत्रैर्विद्यायकीदृशोपरास्मि
न्नान्नेत्याशयेनाह मेत्रीयः सर्वोत्तमः सपर्मः पर्मः पर्मशास्त्रोचनपूर्मर्योपन्नतत्त्वकः अतयवपुरुषः यस्मान्मेनविपुर्लो
नावरुध्यतेनकारः शोभतेमोवारटूषणः महमावस्त्रयतेनेनाहंशामत्रराज्येनियहीत्यर्थः २५ ॥

408

नवतसावन्यनात्मक्रियेरणाहं रिपुपराजितस्य वन्यागुन्मोख्यस्य स्यापवातत्रतिहान्मोवृकेपितरंसुपालंभविषयामिवकुर्वन्
सात्मानमाक्षिपति आत्मामोहायेति भवतानातेन योहं वन्यपोगोपितस्मान्मोत्तिनस्तकेवलमात्मनः स्वस्यामोहायविश्वास
मायवेपितः पुत्रस्त्वेहेनाकार्यकारित्वमपिदृश्यते तेनः केवलं तस्याविधासायाहमपिवीरोस्मीति प्रख्यापनायवात्तमोत्तिन
रंस्तुपालंभः सर्वदेशाहं यशैर्पितः पराजितश्चयतः श्रीसर्पोक्षियासहसमानानिकानर्थचरसितवादीनियर्माणायसमही
पतिर्महात्मेतिव्यपदेशभाकार्यस्यामिमर्थः २७ पिताष्वसंवधस्यनिमवान्नयोरमोमोपकारित्वं दृश्येनिर्देषमवेतिकिम

आत्मामोहाय भवतावेधनायोग्रमालिनः सोहं कार्यं भविष्यामि स्त्रीसपत्नो महीपतिः २७
पितोवाच नाभिनयवपुत्रस्यापिता पुत्रस्तथापितः नात्मेन मोहितो वीरयस्त्वं पित्रा विमोहि
तः २८ पुत्र उवाच हृदयेनान्यथानेनं मयाशक्यं नरेश्वर हृदयेह्यी मेमातीवयस्त्वं हे मोहितस्त्व
या २९ पित्रोपाचनाश्रियंधुकेपित्राक्रुद्धात्मसुहृनः विनायनेचयः पित्रामाणवः सोस्तुनोक्त्ते ३०

त्रममनरक्तुन्मोचनेलोकापवादभीरुत्वमित्याह नाभिनन्दति पितापुत्रयोरात्मावैपुत्रनामासीतितयोरभिन्नत्वादेषनमात्रव्य
तिरिकेननमोहितः किंत्वात्माभिनेनापित्रैवमोहितो न त्वं किं मन्त्रावात्पदमित्यर्थः २९ तिलापिवासवचिन्तितोनापिवा
सस्याविनाशनमितिन्यायेनाप्युपितायाह्येषाशक्यनिराकरणात्वमाहहृदयमितिविनेश्रमायानिर्ह्रीनेविपानेनशाक्यमये
मर्थः ह्रियश्राम्परमाहहृदयेनेति ३० अनःतातोपनीवीमाकदाचिदस्मत्कृतेलिन्याह पित्रेति उपार्जितोहक्रुद्धाम्समनातय
श्चलोकेपित्राहृदनाविनाशनेसः कृतेनोरतिप्रतिषेधेमास्त्वित्यर्थः मामावःकृतिनमयास्त्यवदाह रयमेकृत्सितेनमक्रोमनोरस्य

[illegible] २८

मा·पु
टी
५·८

शोकाद्यातितिक्रोमरहतोस्वस्सुन्मार्यथयेने तपसमिति उपेयुषांशामानो तपतिष्ठेत्वसौ कोन्नरवरिगतदापिवासनतइकं लोको
त्रंवरितमर्पयातियतिशायुतोक्रुलेनहिनिमित्तमुदारताया इत्यादिगतिः महत्वामिहदारनाम दृत्वापरयद्यायास्त १९

409

तपसा निर्जितं विप्रास्तेनाप्याप्तं तपसूपेयुषाम्‌ तपं निर्जीर्णाक्रुद्धाण्णो यागतिः सा त्वमे गतिः १९
मार्कण्डेय उ० इत्यादेवहुशाः पितापदाणुक्राप्यसौ मने तदातस्य सुतेराज्ये मरुत्तमकरोन्नृपः २०
स पित्रा समनुज्ञातो राज्ये प्राप्यपि तामहान्‌ चकार सम्यक्तद्दामानन्दयुपपादयन्‌ २१ राजा
करन्धमश्चापि वीरामादाय तोतनुध्या वनेजगाम तपसे वनवासाकृतायमानसः २२ तत्र वर्षसहस्रे
स तपस्तप्त्वा सदुष्करं विहायदेहंन्तपतिः शक्रस्यापसलोकताम्‌ २३ सास्यपत्नी तदा वीरा व
र्षाणामपरं शतम्‌ तपश्चचार विप्रर्षे जटिला मलपंकिनी २४ सा लोकामिच्छती भर्तुः स्व
येनस्य महात्मनः फलमूलकृताहारा भार्गवाश्रमसंश्रया २५

तस्माद्वीक्षितस्यसुतेमरुत्ते २० समस्तवः उपपादयन्‌जनयन्‌ २१ २२ सलोकतांसालोक्यं २३ जटिलासंजाततवामलपं
किनीमार्जनाभावाद्धनमलेनस्पर्शः २४ भार्गवस्यौर्वस्याश्रमेसंश्रयोनिलयोयस्याः २५ ॥

५·८

वरिवस्याशुश्रूषेत्यर्थो नरेश्वरः तस्याद्रवती ११ आदितः शतोत्तरचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः सद्राजमूर्तिमास्थाय सद्धर्माध्यापनाय न
निबद्धा सर्वक्रोतिलविस्तरदवमंगलं पवेमरुत्तस्यालौकिकं जन्माभिधायतस्यानुचरितं तन्नाम शेषकान्तवादपूर्वकमनुष्टुभके भगा
वन्निति १ अवीक्षितस्यापत्यमवीक्षितो मरुत्तस्तस्य प्रतिशयितं हितो यस्माद्भूपतेन तस्य चरितं श्रोतुमिच्छामि २ तस्य कृतम

हितातिपन्नीमध्यस्याहितशुश्रूषणाहता गुरुदेवाग्निविप्राणां वरिवस्यापरायणा ११ इति मा
र्कण्डेयपुराणे वंशानुचरिते करन्धमसमीहितं नाम विंशतमोऽध्यायः ११४ क्रौष्टुकिरु॰ भगवन्विस्तरा
त्सर्वमेतत्कथितं त्वया करन्धमस्य चरितमवीक्षित्सुचरितं च यत् १ अवीक्षितस्तनयस्तस्य मेरुत्त
स्य महात्मनः श्रोतुमिच्छामि चरितं श्रूयते सोऽतिचेष्टितः २ चक्रवर्ती महाभागः शूरः कान्तो म
हामतिः धर्मविद्धर्मकृच्चैव सम्यक्पालयिता भुवः ३ मार्कण्डेय उ॰ स पित्रा समनुज्ञातो
राज्यं प्राप्य पितामहात् धर्मतः पालयामास पिता पुत्रानिवौरसान् ४ इयाज सुबहून्यज्ञा
न्यथावद्भूरिदक्षिणान् ऋत्विक्पुरोहितादेशादव्यवच्छिन्नो महीपतिः ५

निचेष्टितमाह चक्रवर्तीति कान्तः सुन्दरः सम्यग्यथाधर्मम् ३ ४ यथावद्विधिमनतिक्रम्य सदृष्टान्तरेणैरामाणामादक्षिणा येषु
तान् ऋत्विगादीनामादेशेऽपदेशे याचनेऽरम्यमसमर्थस्तूष्णींविनेयस्य दानभीरुत्वभावात् ५

मा घ
टी
४१०

अशंसिरे तं पराजयं चैवं केवलं गाः शमपि प्रतिवद्धिमाग्रवद्धे दहीनाग्रबद्धे दोषं गः ९ यथावत्स्वधर्मेण स्वस्यामस्य पारणायो,
क्रियायां परः प्रवणः ७ इत्तरैवर्णाश्रमस्थाणाद्यः स्वे स्वे स्वस्मिन्स्वस्मिन्नस्य पारणे कर्मणि अनंदिता अवहिताः तस्मान्ममनुपूर्व
नेशुः हीनं यन्नेथैः इष्टायजनाः पूर्ताः क्रियाः यासां तासां समसेन वंधाबधः ८ यस्मैद्ग्राह्म त्रिदशानामानावासः स्वर्गस्तासिंगवा

तस्याशशंसिरे नैव क्रमासौ हीयेष्व समस्य गतिस्थाण्णवबिभ्राद्यपानानजनानादिष्व ९ ततः प्राप्य
यत्नेनाविप्रयथावत्स्वक्रियापरः अयनत्नमहायज्ञैर्देवानितृप्रोगमान् ० इत्येव तत्प्यावर्णाः स्वे स्वे
कर्मण्यतंद्रिताः तद्यायमयजनाश्च क्रुरिष्टापूर्तादिकाः क्रियाः ८ यान्यमानामहीनेन मखेनेनमस्य
त्मना यस्मैदित्रिदशावासवासिभिर्द्विजसत्तम ९ तेनाशायिताः सर्वे केवलेन महीक्षितः यान्विर्वे
देवराजोपि शतयज्ञाभिसंधिभिः ० रविक्रमस्ततः सर्वतो वभूवांगिरसः सुतः भाग्यात्तूहस्यतेर्विश
महात्मा तपसा निधिः ११ सौवर्णोग्रमचापमपर्वतः स्वरसेवितः पातितेनेननखङ्गेन दंतस्य स
हीमतः १२

संतितस्व्रीनासेदैवैः सहस्रं सेवर्ष समर्थः ९ न केवलं तेन मखेन याजिना यज्ञशीलेन महीक्षितो भूपतयो तिशायिताः स
मस्ततिशयादिभिर्जिता यावता शतयज्ञानामभिसंधिभिः संकल्पैर्देवराजः शतमन्युरपिजितस्तत्पर्यः १० रविक्रमप्रोक्तिह
तः ॥ सौवर्णः सुवर्णमयः तेनयमखेनतस्यमुजवतः शृंगं पातितं दंतं च महीमतः पर्वतस्य १२ ॥

410

तेन मरुद्भेन तेन सुवर्णेन यत्ने भूमिर्वेदिः पाचादिकं च प्रासादादेव हर्म्या [गृहाः] सर्वकाञ्चनाः स्वर्णमयाः कृता निर्मिताः तपसा महेश्वरा
राधनेन लब्धेन काञ्चनेन च सर्वसौवर्णनिर्मितमित्यर्थः ११ सानन्तेन नियतया यथाध्ययने सानन्तेन कुर्वन्तस्तथा तच विशा
श्रया गाथा गायन्ति १४ नागाश्चाग्राः मरुत्तेनेति समः सदृशः सदः सभा यत्किंचिद्धलपात्रादिकं समस्तं समग्रं प्रासादाश्च
काञ्चनाः सौवर्णाः प्रासमित्यर्थः १५ अमाद्यदस्यत विप्राणां परिवेष्टिता स्थिताः शक्राद्यास्त्रिदशा तमाश्रयतेन देवा

तेन तेनाखिलं यत्ने भूमिपात्रादिकं हिरण् प्रासादाश्च कृताः शुभास्तपसा सर्वकाञ्चनाः गाथाश्च
प्यत्र गायन्ति मरुत्तचरिताश्रयाः सानन्तेन यथाः सर्वे कुर्वन्तोध्ययनं यथा १४ मरुत्तेन समो नाभू २२
द्यजमानो महीतले सदः समस्तं यद्यत्ने प्रासादाश्च काञ्चनाः अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्वि
जातयः विप्राणां परिवेष्टारः शक्राद्यास्त्रिदशा नमाः १६ यद्यायत्ने मरुत्तस्य नत्याकस्य महीपतेः
स्वर्णमखिलं यत्नेरत्न हर्म्ये गृहे द्विजैः १७ प्रासादादि समस्तं च सौवर्णं तस्य यत्कृतो चयोवर्ण
यत्नभ्यंतन तस्माल्लोके विनम्या द्वृतः १८ तस्यैव कुर्वतो राज्यं सम्यक्पालयतः प्रजाः तपसा काश्चिदभ्यमत

न राश्च समाने साधारणेन दृष्टान्तविशेषमात्रमप्यतोस्यं तेषामासीदित्यत्र कं १९ यथा तस्य यत्ने द्विजैर्लब्धं सर्वं स्वर्वर्णं रत्नह
र्म्ये गृहे त्यक्तमुपेक्षितं मार्ग्गकेन वैनस्य नाभातन्न त्याकस्यानस्यत्न पुनर्यत्ने गृहीमपेक्षितमित्यर्थः १७ तस्य मेरुत्तस्यैव
यो प्रासादादीनां कृतौ निर्मितौ चयोवर्णस्य लभ्यं तत्प्रमार्थः सर्वाग्रलभ्यं न केवितस्मात्मरुत्ताद्देवाद्द्वते शृंगः १८ ॥

मा॰ पु॰
टी॰
५११

411

विनर्ष्मानापितामहोवीरामदेनगर्वैर्णोन्मत्तैरुरगैः सर्पैर्लापसानोशुनीर्मा मेरलं विषेणाभिभूतं दृष्ट्वा ॥ स्वरस्वर्गयानः प्राप्तः
तपसः चरणोविधानेसक्तानमरा गैर्वस्याश्रमे ॥ वैकल्पमासमज्जमं पदेकल्पनवपूर्वैर्षोवनासीत् ॥ प्रभृतोनवधानः स्वे
रस्यन्तपनेनस्मान्पतानवालि नचहेतोः पतोयस्मात्तेषांमनीनांदोषेणनेरनेवास्मिनन्तानीषेश्रुतस्मारैः पक्षपातिरानानःस्व
स्मानदभावान्नवान्यनैवपर्यवस्तिनेमर्थः ॥ स्वभ्नुपैनेरभ्नुह्नैः मदेनगर्वेणशालिभिः श्रुतिगर्वैरित्यर्थः दृष्ट्वाविषदंष्ट्रा

पितुर्मातानवाहेदंदृष्ट्वातापसमंडले विषाभिभूतमुरगैर्मदोन्मत्तैर्नेरेश्वर ॥ पितामहस्तेस्वर्गा
तःसम्यक्तपात्वमेदिनी तपश्चरणसक्ताहमिहवीर्वाश्रमेस्थिता ॥ साहंपश्यामिवैकल्पेनवरा
ज्यंप्रशासनः पितामहस्यतेनाभूयस्त्वेषांचतेनृप ॥ नूनंपमनोभोगेषुसक्तोवाविजितेन्द्रियः
वारान्यतापतस्तेषांदोषात्तेक्षुनेवास्तिपत् पातालादभ्युपैतेस्तुभुजगैर्मदशालिभिः दृष्ट्वाशुनिस
नाःसमहर्षिनाश्चनतारापाः स्वेदमूत्रपुरीषेणहर्षिनंवहतेहविः अपरायंसत्तुक्षिपदत्तोनागव
लिम्निरात् ॥ पतेसमस्तामृगपोभस्तोकत्तेभुजगमान् किंतेषांनापिकारोयवत्तेमवायोपिकार
घान् नावमत्तात्वभूपतिमेभोगमयाप्यतेनृप प्रभिषेकजलंपावनमूर्धिविनिपात्यते ॥
भिःस्पृष्टाः नतान्तायाश्चविषेणहर्षिताः ॥ यस्मात्मागतांदेयोवलिः सविरेणहतोनोमुमेवापरापंसमुद्दिश्यतेदमूरादिना
हृतंहविर्हेषितमित्यर्थः ॥ पद्मांमुनीनांडकरस्यनयोव्यसभावात् तमेवाचविघ्ननिवारणेपर्मासनस्थितोधिकारवान् ॥
भूपतिर्नेराजपुत्रैः भोगेभ्योजातेस्वलितावदेवयावन्मामिषेकस्यजलमूर्धिविशेषेणनिपात्यतेप्रभिषेकेप्राप्यराजानोनस्वहिनप

मारुतमार्य्यैनागरकमान ॥

प्रभविकस्य राज्ञो मौख्ये देशे चिन्तनालमाह कानीति कियत् कियन्मात्रं पक्षे सहाय्ये ॥२८॥ परैः शत्रुभिर्भिन्नः पक्षः स्वामि
नि विरक्तो वा कीदृशः परेषामपि तादृशो विरक्तः कीदृशः सम्यक् समीचीनः स्वधर्मतत्परः नगरे महति विषये उपनग
रे ॥२९॥ प्रभृत्येव विद्वान् धर्मकर्मप्रयोगः सको ऽपि वर्तते वर्तयति देशः दृष्टार्थः परिपाल्यः पालनीयः ... रक्षा वा न
माज्याने रक्षा ॥३०॥ राज्ञा सेवानां बलाध्यक्षादीनां भेदः ... देशकालं वा पेक्ष्य

कानि मित्राणि कः शत्रुर्मम शक्तिर्बलं कियत् । कोऽहं के मन्त्रिणः पक्षे के वा भूपतयो मम ॥२८॥
विरक्तो वा परैर्भिन्नः परेषामपि कीदृशः । कः सम्यग् नगरे विषये वा जनो मम ॥२९॥ धर्मकर्म
प्रयोगं कः सम्यगपि वर्तते । को देशः परिपाल्यः का केवा पेक्षा न गमयाः ॥३०॥ सेवमेवमया
नस्य देशकालमवेक्ष्य ता वारान्निवारयेदन्यै रक्षितान् भूपतिस्वरैः सविवादिषु सर्वेषु वारा
न्यायान्महीपतिः ॥३१॥ एवमादौ भूपतिर्नित्यं कर्मण्यासक्तमानसः न येदिनं तथा रात्रिं न
भोगपरायणः राज्ञां शरीरग्रहणं न भोगाय महीपते क्लेशाय महते पृथ्वी स्वधर्मपरिपा
लने ॥३३॥ सम्यक्पालयतः पृथ्वीं स्वधर्मं च महीपते इह क्लेशो महान् स्वर्गे परमं सुखमक्षयं ॥३४॥

पथता किं च भूपो ज्ञात्वा नैश्चैरे रक्षितान् वारान् निवारयेत् परीक्षयेत् वाराणां दानाः सदा आह सविवादिष्विति ॥३१॥ नयेदहं चेत्
भोगतत्परतया न नो नयेत् ॥३२॥ शरीरग्रहणं जन्म पृथ्व्याः स्वधर्मस्य च परिपालनाय जन्मनो दैर्घ्यं सम्भवः ॥३३॥ इह लोके प्रव

अवबुद्ध्यनानीहि हिमाविहाय क्लेशमसोरवे २५ इतिब्रवंतंपनं प्रसनेडःखंशास्तिरुतानिसति भुजंगास्सर्पाहेतवोयत्र नापिवे
त्तिनेयतानीषे ननुडःखं २६ कुष्ठेडजने शीघ्रान्तेत्रेशान अस्यफलंधर्मस्यपश्यागेषष्टांशब्रास्यातिप्राप्स्यसि २७ अविनयादौजेर्म

तदेनदवबुध्यत्वंहित्वाभोगान्नरेश्वर पालनायक्षितेःक्लेशमंगीकर्तुमिहार्हसि २४ इतिह्रन
स्वभोग्यंयत्नसमेनवपिशाम्यति भुजंगहेतवंकभूपचारान्नोनायिवेत्सितत वहूनायकिमुक्तेन
कुष्टेदण्डेनिपात्यतो शिष्टान्पालयराजेन्द्रस्वधर्मवङ्गगनाप्स्यसि २० अरत्नमापमारिवलउडेडेशविनर्य
स्यते समवाप्स्यस्यमान्तिंग्यंपदिक्षामिद्रकुरुष्वतत २८ पतन्मयोक्तंसकलंयत्नवाहपितामहे ग्रह
स्यैवंस्थितेयन्नैरोचतेवसमाधिप २९ इतिमार्कण्डेयपुराणेवंशाभिधानेमरुत्तचरितेनापसंवा
दोनामैकचत्वारिंशोध्यायः ४१ मार्कण्डेयउवाच इतितापसवाक्यंसश्रुत्वातत्राययुरोन्नृपः पितृश्चावा
ग्रान्मिसज्ञानिवसस्नुरुह्यतु ः १ ततःसनरितंगत्वातमोर्वस्याश्रमेप्रति ववदेशिरसावीर्यार्म
तेशपितरात्मनः २ तापसाश्चयथान्यायंतेराशीर्भिरभिष्टुतः हृष्टावतापसान्नमनागौर्हष्टान्त्सना
न्मवि ३

नहुतं गृहीतंपापमरत्नमसवाप्स्यसि असन्दिग्धं प्रसंशयं पतत्धर्ममधर्मेवानकुरुष २८ तेनक्तं २९ आदितःशतो
पतिपमचत्वारिंशत्तमोध्यायः १ आत्मनःपितरवीक्षितोमातरे २३ ॥

तेषां मस्तानां मुनीनां च स्रवमन्यतामवजानतां तन्मनवीर्यं ५५ सावर्तकेनाम संहारास्त्रं विचारिणां परिभ्रमतां ५ अनिर्व
रितेकेनाप्यनिषिद्धं ७ संभ्रमे क्षोभे तस्मिन्पाताले ऽशेषेण संहाराख्येन हते नाशिते ८ फणैः शिरोभिर्दंष्ट्र ९ अत्युज्ज्वल

निनिन्दास्तानमसकृद्रक्षेषां महीपतिः एवाद्वैतैतदयाहं महीर्घमवमन्यतो यक्करोमिभु
जेगानांउस्तानां वासुकिमुख्या तत्मयपतज्जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषं ४ मार्कण्डेय उ॰ इत्युक्त्वान
गृहे कोपादस्त्रं सावर्तकन्नृपः नाशायाशेषनागानां पातालौर्वीविचारिणां ५ ततो नज्वालसहस्रा
नागलोकः समंततः महास्त्रतेजसा विप्रदयमानो निवारितं ७ हाहेताते तिहामातर्हाहावत्सेति
संभ्रमे तस्मिन्नभूदेवा वाचः पन्नगानामथाभवन् ८ केचिन्नलद्भिः शक्ष्याग्रैः फणैरेव भुजंगमाः
रहीनपुच्छाग्रास्त्यक्ताभरणवाससः ९ पातालपुत्रनमयपुः शरणं भामिनीं तदा मकरमात
रक्षत्वं पयादस्मात्तेनाभयं १० तासु पैन्यागताः सर्वे सुपर्णा भयपीडिताः मदालसा सुमित्रे पालयः
नः श्रावितं ११ प्रणम्यार्थ्थितेन पूर्वं परस्मात्भीरमातले तस्य कालायमायावत्साद्रिवीरपनायिते १२
पुत्रेण निवार्य तां श्रमं विप्रारते सा पाशमसज्जनः दग्धे त सकलालोकानां नागानामसुवहतां १३ ॥
कालेन तस्मिन्भो नागेभ्यो भयदस्ते पुरैमासीत् १ नो स्वामिपिधस्तरोदितस्तुम तत्सार्थितां ५ अभ्यर्थितेयाविनवीरपुत्रप्रजमि
तेन तस्याः प्रवियतेयस्यास्तस्याः सखो यते वीर प्रजावनीत्यर्थः १२ अस्मात्कार्यात्तयापुत्रेण निवार्यतां निषिद्धस्तासायोऽस्त्रं संहा

मं॰ टी॰ ३

माघ
टी
५१

तेनवचननयेनप्रचेरण १५ आदौपूर्वंमर्तारमवीदिति १५ तथापूर्वमेवतत्रप्रख्यानंकथितं ममतनयंप्रतियोऽक्रमासीत्
शरणमभ्यागताः मयावैभ्योऽभयंपूर्वंदत्तं ७ नचाववयोर्मेदमाचममपिसंवतनरमार आपराःयामाःप्रपत्सगाभिसंच

एवंसन्दसमानानामस्माकेननयेनते त्वामन्वेशरणीनामन्यत्प्रंकरूपशाखिनो १५ मार्कण्डेय
इतिकृत्वावचस्तेषांसंस्मत्यादौचभाषितं भर्तारमाहसासाध्वीसंसेभ्रममिदंवचः ५ पूर्वमेवतु
वाख्यातेपातालेपद्मनेगमैः प्रोक्तमभ्ययनापूर्वंममासोन्ननयंप्रति १९ तदमेभ्यागताईनाद्दत्तेने
तस्यतेजसा मामितेशरणंपूर्वंदत्तमेभ्योमयाऽभयं ७ येमांशरणमापन्नास्तेनाशरणमागताः
श्रूयतेपरमंचरणायातास्त्वंशरणंतव ९ तन्निवारयपूर्वंतमसत्वंवचनान्मम मयाचाभ्यर्थितो
वत्संपशममभ्युपयास्यति इत्युवीदितः महाघनायेनियतेमक्तः कोपमागतः दुर्निवारममदमये
तस्यकोपंमतनस्यते १ नागाभ्युः शरणागतास्तवपंप्रसादः क्रियतान्नृप स्वतन्त्र्यातपरित्राण
निमित्तेशास्त्रधारणं मार्कण्डेयः नामानांतवचः श्रुत्वाहतानोशरणीषिणाम् तयाचाभ्यर्थि
तः पत्न्याशाहाबीदिन्महायशाः २२ ॥

मस्यघरणोविधानंयस्याःसाहंशरणंयाता १८ शमंकोपाभावे १९ दुर्निवर्त्यंदुर्निवार्यंनितवसतनस्य २ आर्तानांपरि
त्राणनिमित्तंशस्त्रस्यधारणम् २१ हतानामुपतमानोयादोनतेरधुतानांकंपितानां २२ ॥

५१८

त्वरयाशीघ्रं यतोनम्याम्यः शरणमागताः ११ नोपसंहरतेन प्रस्तानयति ननन्तदा वारयिष्यामि निवारयिष्यामि १४ १५
श्रादितः शतापिकथ्यइत्वा विंशतमोध्यायः १ उद्गिरेते उद्दम तेदीपितेज्वालितमखिलं भूतलं येन पातालं नर्गते पाप

गताब्रवीमिमइतेतनयेत्वरयानव परित्राणाय नागानां नम्याम्याः शरणागताः १३ नोप
संहरते शस्त्रयदिमइवनात्मपः तदस्त्रैवारयिष्यामि तस्यास्त्रेन नयस्यते १४ मार्कण्डेय
ततोगृहीत्वा स धनुरवीक्षित्वा विपोन्नमः भार्ययासहितः शघ्रावशावात्मार्गवाश्रमं इतिमा
र्कण्डेय पुराणे वंशानुकीर्तने मरुत्त चरिते पाताल दाहोनाम द्वाविंशतमोध्यायः १४१ मार्कण्डे
यः सततस्याः सतेइष्ट्वा गृहीतवरकार्मुकं पत्नुःशस्त्रवतस्योग्रज्वालाव्याप्तदिगन्तरं १ उद्गिरं
तेमहावह्निं दीपिताखिलभूतलं पातालान्तर्गतेग्रामसमस्तं घोरभीषणं २ सततं दृष्ट्वा मदीपा
लेभृकुटीकुटिलाननं माकृथस्त्वं मरुत्तास्त्रमुपसंहियतामिति ३ श्रासन्नस्त्ररालमवर्ण
कम्पमदारपीः सनिशम्यगरोर्वाक्यं दृष्टानेवपुनः पुनः ४ गृहीतकार्मुकं पित्रोः प्राणिप
त्यसगौरवं पन्नवावापुराद्दामेसमस्तपापमुगाः पितः ५ ॥
मंगेलग्रैसत्र ग्रसप्तोसोऽह्मशाकंकोरकारंभीषणादारुणं ६ भृकुटीमुग्भगेनकुटिलं वक्रमाननेमुखंषस्मा कृथाः
निग्रसहत्याहेत्वमेरणानघः ७ उरयात्वमोवर्णानांकर्मोयदेतनिकियाविशेषणं ८ दासारातनशीलाधीपस्य ९ पित्रोः

मा ७
टी
५१५

415

शासति रक्षति नरिसति परिभूय पालनाहत्व ९ ऊर्ध्वंनैईर्मनैः ७ नदेतत्कारणं ब्रवीधां दण्डे ८ विरमति वर्तस्व ब्रह्मस्य श्रयो मानः प्रयोगा
न ९ तमिष्यामि सहिष्यामि यथरमे घोणापि नोगनि ग्रहेदं शर्यं न यनामि यतेन न दारमेव नि श्चयं याष्यामि ब्रह्मो हि पितः संगा

शासनीमां मयि महीं परिभूय वलेमम समाश्रम मनुपागमयदृष्ट्वा मुनिक्रमारकः ९ ब्रवीणामा
श्रमष्यानामष्यामवनीपते मयिस्मासति ऊर्ध्वमेहेषि तानि रक्षो पिव ७ जनाशियाल याष्यतेः स
र्वेप वहिर्ह षिताः तदेतत्कारणं किं विनवमक्ष्य नपापितः ननिवारयितोऽहं ब्रह्मा न्याति पञ्च
गान ८ ब्रवीति नरः यशोभिर्निहता विशायासंप्ति नरकेमतः ममैतत्किंपतो वाकोविरमास्वप्रयो
गतः ९ महामाः नाहमेषांत्वामिष्यामिअन्नानामपराधिनो ब्रह्ममेवगामिष्यामि नरके यद्दिषापि
नो नानिग्रहेयताष्यैषामामिवारय मापितः १० ब्रवीति नरः मामेते शरणं प्रामाः पश्यामममे गार
वात उपसंहृयतामस्त्रमलं कोपेन नेतव्य ११ महामाः नाहमेषां त्वामिष्यामि उहानामपराधिनां
त्वयमेमह्नकयक्कारिष्यामि वचस्तव १२ वापद्धुनिपातयतरसा भूपः शिष्टाश्च पालयत् पुण्यलोके
नवामोऽत्ति नरकाश्चाप्युपेतकः १३ ॥
ग्र
निवारयपतेषां दंशार्हाणां दंशन १० गौरवान्मानाहेतोः श्रवनेनिवारणे ॥ संयमे दंशहे दंडपातनं रूपं हंत्वाउपेत ११ नरेवार
दंशेशनि दण्डार्हेषु दंडनिपातनयत्नं शिष्टान् श्रेष्टांश्च पालयतश्च गमनवाप्नोति उपेतकः देशं नो दण्डो हेतुनन्नन् १२ ॥

५१५

वार्यमाणो निषिध्यमानः अस्मोऽपिता ॥४ हिंसमेऽहं समिमारयसि प्रतिक्रियां प्रतीकारं ॥५ सदृढेन तत्तानातोऽहं वानाइब्रवित ॥६ आरोप्य सर्वं
विधाय कोपेन ताम्रस्केकवितोचनेयस्य ॥७ ज्वालानां परीवारो यस्य उपसर्गस्य तत्यमनुष्येवद्वृत्तमितितीर्थः अरीणां संघस्य मूर्हहे तीति न
पातेऽश्रमं ग्रमेनास्त्रशानि वाये प्रतामहावीर्यं योजयामास सन्दधे ॥८ चुक्षोभ सस्रवाल आखिला समग्रा ॥९ इन्द्रशानानागानोपद्र

मार्कण्डेय उवाच। एवं स बहुशः पित्रा वार्यमाणो यदा सुतः नोपसंह्रियते सोऽहं ततोऽसौ पुनरब्रवीत् ॥४
हिंसेयमगान्नीतान्मेनाश्चारणगानान् वार्यमाणोऽपि तस्मान्नेकरिष्यामि प्रतिक्रियां ॥५ मया
ण्यस्त्राण्यवामानि न तमेकोऽस्त्रवित्सुवि ममायतः सदृढेन पौरुषं वक्रियतेव ॥६ ततः कार्मुकमारो
प्यकोपेनाम्रवितोचनः अधीतिस्दसेनग्राह्यकालस्य मुनिपुंगवे ॥७ ततो ज्वालापरीवारमरिसंग
ग्रमुत्तमं कालास्त्रं तमहावीर्यं योजयामास कार्मुके ॥८ ततश्चक्षोभ जगती सर्वनोस्तु पतमापि
ता माद्रिशैलाखिलाविप्रकालस्यास्त्रस्य धूमे ॥९ कालास्त्रस्य घतेऽपि यामरुद्रः सोऽपि वीक्ष्य ततः प्रोहा
चैरस्त्रमेतन्मेऽद्भुतशासिसमुद्यतं ॥१० ततदृष्ट्वा एककालास्त्रमपि सुखेतिकिंभवां सदृशमचारिणि स्वतेः
सदैवा ताकरे तव ॥११ मया कार्यं महाभागप्रजानां परिपालने तथैवं क्रियते कस्मान्नहथायामसुर

यातिनाडूषस्यारगान्तकं नत्साभाविकं संबोधनं यतन्मेमास्त्रं वाशासितु उपतिनवमेमयावृथायास्त्रगुयतमिन्दतेरणान्वयः ॥ श्रेत्रो
भवाकालास्त्रंसर्पेस्त्रतेसदृशं तापालकादिशुणगणविशिष्टेकिंभवानिग्रहे ना वदैशमितिभावः ॥ नचनवमदृथायोऽस्त्रमाशये॥

मारकण्डेय २८

माकु
टी
५९५

अब्रवीत्किम शरण्यमात्मा मिश्रयेदार्यं दर्शयंस्तविमर्श्यइति शरणागतसंत्राणमितिश्चवसितावयव्यवसिताः नस्यमहाधर्मस्यश
रण्यस्यव्याघातकर्त्ताविशिष्टस्त्राघातः प्रतिबंधः अतोनमेमत्तोजीवन्नविमोक्ष्यसे ॥ २२ ॥ अयस्वर्तेयत्यत्तित्तानेदक्षयति इष्टान्
विकृतिविपापिनः महोरगान्देवतानीयामागात ॥ २४ ॥ अशरण्येकृत्स्यपतिपितृरिति जीवितेत्राणआर्त्तेस्वसताभिभूते अनु
गृह्णातिदयते ॥ २५ ॥ स्वनामाग्रेणशरण्यत्वेदृश्यत्वइन्द्रवयमपितदर्थमहान्धर्मस्मारमहेहासदानंदसहोभवान्ममवध्य ॥

अब्रवीत्तितउः शरणागतसंत्राणंकर्त्तव्यवसितावयं नस्यव्याघातकर्त्ताहंनमेजीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३ ॥
मांवाहत्वास्ववीर्येणनहिदुष्टानिहोरगान् तांवाहत्वाहमस्त्रेणरक्षिष्यामिमहोरगान् पितृकस्यापी
वितेप्सः शरणार्थिनमागते योनार्त्तमनुगृह्णातिवैरिपक्षमपिध्रुवे ॥ २४ ॥ त्वत्पितामहमिमेभीताः श
रणामामुपागताः अपकर्त्तानमेवैषांकथंवध्यानमेभवां ॥ २५ ॥ मरुत्तउः पितृत्वंवावात्मवोवापिपितृ
वापदिवागुरुः प्रजापालनविघ्नायप्रयोहंतव्यः सभूभृता सोहंतेप्रहरिष्यामिनक्रोधस्त्वंनपापितः
स्वधर्मः परिपाल्योमेनमेक्रोधपतन्वोपरि मार्कंडेयः ततस्तौनिश्चितौदृष्ट्वापरस्परवधेयतिसमु

इत्याह अपकर्त्तेति वध्योवध्यार्हः ॥ २५ ॥ मरुत्तस्तुप्रजापालनरूपस्यमहान्धर्मइतिनिश्चित्यगुरुत्वेऽपिपितृवादिकंनदृष्टापकर्त्तावध्यइत्या
ह पितृत्वमिति ॥ २६ ॥ क्रोधाग्रहणेहेतुमाह स्वधर्मइति नत्वममपराध्यपितुरित्वापितृक्रोधायोग्यः केवलत्वपिक्रोधाभावेनतांप्रहरिष्यं
धर्मपालयामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ पवेनस्वबलयोर्विप्रतिषेधमायदृशीकाम्नयोनेरममध्येकलहशमयितुंनस्थिरेरत्यर्थः ॥ २८ ॥

मत्तात्तैनमध्यक्तविचिनेत्सितदेवः ॥ २८ ॥

५९५

415

पनेमरुत्ते प्रवीहितेप्रमाङ्गःत्वेयति प्रकर्षेणाख्यानंवेष्टितमीहितंपश्य १॰ मरुत्तोमुनीनांस्वापराधासन्नमाह मयेतिङष्टाधर्मेरद्वा
नराधाः सतःधर्मनिष्ठाः अतोमयास्माप्यमेवविहितमेतेषांवधायापराधयोग्योहमित्याह इमेचेति इष्टाःतापसादिहवकवान् अप
राधोविहितानुष्ठाने अवनागवये ११ एवमवीतितोण्याह शरणागतंसत्राणमिति अतोयंसतोपराध्योपरायाईः अर्दैकतमः त
दर्शयतियद्गति १२ व्रासनोतिभयेनलोलानिचाकितानिविलोचनानियेषांसंजीवयामः सजीवान्कुर्मः १३ विग्रहेणवैरेण

कण्डुश्चैनं नमोऽकर्षेत्तथा ह्यप्रितरेशति तपोवनार्थं हन्तव्यः पुत्रः प्रख्यातवेष्टितः १॰ मरुत्तश्चाव
मयाऽस्मानि हन्तव्याः सतो रक्षामहीक्षिता इमे च दृष्टाः भुजगाः कोपराधो मे हिताः ११ अवीति
तः शरणागतसन्त्राणं मया कार्यं मयैव मे अपराध्यः सतो विपापो हृतिशरणागतान् स्थ
यकत्तुः इमे च दृष्टि भुजगास्त्रासलोलविलोचनाः सन्जीवयामसलान्विप्रास्येदष्टाङ्दष्टपन्नगैः १३
तदलं विग्रहेणाभौ राजन्वर्यौ प्रसीदतो उभावपि विनिर्धूय प्रतिस्रो धर्मकोविदौ १४ मार्क
ण्डेयः सा तवीरास समध्येन पुत्रमेन दभाषत महाकाव्यादेषतेपुत्रो हन्तुं नागान्कृतोद्यमः १५

धर्मदृष्टिमन्ता रात्तांवर्यौवैरेणौ प्रसीदतांक्रोधकालष्यंत्यमतांविशेषेणानिर्धूक्तानिवींहिंतासम्यादितापतिताणाभ्यांतो तत्र
हेतुभिप्रायकंधर्मकोविदौकुशलो इष्टदेवपितृत्वात् शरणागतरक्षकत्वाद्वेत्यर्थः १४ नताभ्यांपित्रापुत्राभ्यांस्वछन्द
नधर्मपालनप्रतिज्ञानेविहितमित्याह सातविति एवमवीतितेतेनतवपुत्रोमरुत्तः १५

माघ
टी
५९

416

नत्रिख्यंमिरिंदंयन्मदभिमायेणायंशुशेचनियोनितत्लात्मिहेकथंसिहमित्माह यदेति नयानेननागरंशादिप्रकारेणसंजीवंनत्ले
ययदानदार्मेनागायस्माशुभ्मशुभ्माकेशरणगताभुख्येनेयदानतामजीवयंतिनहानेशुख्येनेनेदेवनवापिशनित्तानिंबाहि
ताभवेदित्यर्थः १९ एवंमरुत्रमानामानिमध्याह ग्रहमिति नत्रिमितेनदर्थंग्रंथेमर्तावीदितग्रवनागानांपालने १० हेश्रार्यैभ्यो

नमिख्यंनेयदाविषोत्लेजीवेतिनथामृताः संजीवंतश्रुख्येनेयशुभ्मळरणगताः १९ भाविस
वाव ग्रहमभ्यर्थितापूर्वेमेभिःपातालसंश्रयैः नेतामिनमंयभतामयाववितियोभितः १७ तदे
नदर्थेनिहंनमभयोरपिशोभनम् नवभर्तेश्शुश्रयनमोत्रयणात्मनश्चाहि १८ मार्कंरोग्यश्चाव
ततःसजीवयामासलाविषोल्लेभुजंगमाः विख्येरोषपिनातैश्चविषमद्दरेणनव १९ पित्रोनेना
मवरणोसततोजगतीपतिः मरुत्नेवसतेमीत्यापुरिष्ठेत्यदमब्रवीत् ५० माननहामवशत्रूणां
चिरंपालयमेदिनीम् पुत्रपौत्रैश्रमोदस्वमावतेसंतविद्विषः ५१ ततोहिंसैरनुज्ञातोवीरया
चनरेश्वरो समारुह्यौरथंसावभाविनीस्वपुरंगताः ५२

यपिपिलाशुत्रयोरनयोःशोभनंशत्लोनिर्हतंनिर्श्रुकृत्सर्वानिलायाःसिहनात्नकेवलेमतयोरेवनिहतेयावतासर्वेषामश्यसाकमि
त्माहमममत्मादिश्रात्मनःसस्माधि १८ विषस्यसंहरणेनजोषधिवलोहिताशेनन १९ परिष्वजसमालिंग्य ५ मादस्वश्रानंदमाप्नुहि

विशिखिशिरोधं ५७ नवैशिस्तुरतानः ५८

५९

१३ उर्व्वीभूमेः धर्मतः धर्मेण विनिर्जिता अरयः षड्वर्गो रागद्याघृतमय कामक्रोधव्यर्थ्ये चेष्टायेन विजितषड्वर्गो वा १४ विद
र्भस्य तनया प्रभावती नाम सर्वास्य सुता सौवीरी नामापरा १५ मागधस्य मगधदेशाधिपतेः केतुवीर्याभिधस्य सुता सुकेशी नाम
मद्रदेशराजस्य सुता च वीर्याख्यस्य केकयस्य केकयदेशाधिपतेः सैरिन्ध्री नाम सिन्धुनामर्तुः स्वामिनो वपुष्मती चेदीनां जनपदानां

वीरापि कृतवान् सृष्टम्पापधर्मस्तोवरा भर्तुः सल्लोकतोषामा महाभागा पतिव्रता १३ मरुत्तोपि
चकारोर्व्वीं धर्मतः परिपालने विनिर्जितारिषड्वर्गो भोगांश्च बुभुजे नृपः तस्य पत्नी महाभागा वै
दर्भतनया तथा प्रभावती सुवीरस्य सौवीरी चाभवत्सुता १५ सुकेशी केतुवीर्यस्य मागधस्यात्म
जाभवत् सुता च सिन्धुवीर्यस्य मद्रराजस्य केकयी १६ केकयस्य च सैरिन्ध्री सिन्धुभर्तुर्वपुष्मती
चेदिराजसुता चाभूद्भार्या तस्य सुशोभना तासां पुत्रोस्य तस्यासन्धर्मतोष्टादश द्विज तेषां प्रधा
नो ज्येष्ठश्च नरिष्यन्तः सुतोभवत् एवं वीर्यो मरुत्तोभून्महाराजो महाबलः तस्याप्रतिहतं चक्रमा
सीद्द्वीपेषु सप्तसु १९ यस्य तस्यापरो राजा न भूतो न भविष्यति सततविक्रमयुक्तस्य राजन्धर्मेरतोत्तम
सः २१ तस्येतच्चरितं कृत्वा मरुत्तस्य महात्मनः जन्म चाग्र्यं हि जन्मभ्यः श्रूयते सर्वकिल्बिषैः २२ इति
मार्कण्डेयपुराणे मरुत्तचरिते पतिस्यानिवाहो नाम त्रयस्त्रिंशतमोध्यायः १३२

राजानस्य सुता सुशोभनाख्या १७ १८ एवं मरुत्तचरित्रसंग्रहमभिधायोपसंहरति एवंवीर्येति १९ तस्य सदृशः समं वीर्यं विक
मः पराक्रमः २० फलमाह तस्येतच्चरितमिति २१ इत्यादिकः समवतारिंशोध्यायः मरुत्तचरितं समाप्तम् ॥

एवं मरुत्तचरितं श्रुत्वा तत्सन्ततिं विषयनितासयापृच्छति मरुत्तचरितमिति कृत्स्नं सार्वं सन्ततिं सन्ताने १ राज्ञा इति राज्ययोग्याः श्रा
ख्याताः कथिताः २ मरुत्तस्य राज्यकालावधिमाह वर्षाणामिति पंचाशीतिसहस्राणि वर्षाणां ३ ४ रोदसी द्यावाभूम्यौ श्राहृत्य

क्रौष्टुकिरुवाच मरुत्तचरितं कृत्स्नं भगवन्कथितं त्वया तत्सन्ततिमशेषेण श्रोतुमिच्छाम्यवर्त
ते १ तत्सन्ततौ क्षितीशा ये सम्याहावीर्यशालिनः तानहं श्रोतुमिच्छामि त्वया ख्याताम्महामुने २
मार्कण्डेय उ० नरिष्यन्त इति ख्यातो मरुत्तस्याभवत्सुतः श्रेष्ठा दशानां पुत्राणां स ज्येष्ठः श्रेष्ठ एव च ३
वर्षाणां च सहस्राणि सप्ततिर्दश पंच च बुभुजे पृथिवीं कृत्स्नां मरुत्तः क्षत्रियर्षभः ज्ञात्वा राज्ये ४
स्वधर्मेण राज्यं पालयन् मनुजमान नरिष्यन्तस्ततो ज्येष्ठमभिषिच्य वनं ययौ ५ एकाग्रचित्तः सत्तप
स्तेपे तत्र तपो महत् श्राकीर्त्य दिवि पयशसा व्याप्य रोदसी ६ नरिष्यन्तः सुतः सोप्यवेक्ष्य तत् यामा
स बुद्धिमान् पितृवृत्तं समालोच्य तथा मेधावभूमतो ७ अत्र वंशे महात्मानो राजानो मम पूर्वजाः
यज्विनो धर्मतः पृथ्वीं पालयामासुरर्जिताः दातारश्चापि विज्ञाता संग्रामेष्वनिवर्तिनः तेषां कश्चिदे
तेषां कस्ते यथा तेन महात्मनाम् ९

श्राह्वाय ६ बुद्धिमान् यथास्त तुहितम् एवं चरितं समालोच्य विचार्य अभ्येषां पूर्वेषां राज्ञां मम वंशजानां वा ७ अर्जिताः बलवन्तः ८ अस्तुयां

किं विविविशेषेनेन पित्राधर्मार्द्धनपेतं धर्म्यं श्रामसेनान् हवनादिभिर्युक्तादिके: तत्कर्मच मम नास्तिनाहं तथापि शक्तोनः किं करोमि त्र
शक्तत्वादैन्यम् ९ स्वधर्मतः पालने स्वत्थातिरेकमाह स्वसम्पाणीति १० एवकारोस्यकर्मव्यवच्छेदकः नत्वृषत्वेषु कर्त्तव्येषु विनसाध
नादिनस्पवनेषु स्पृशत्वामराजत्वेस्यादिति महानपकारो धनदानेश्वरशोकाद्विकिंचित्तं धनदाने नाशोवा किंश्रावयंधनः सीदतीनेः
स्पनाविशरादूर्णा ईश्वरो गतिः परायणं रक्षकः ईश्वरोदेशेनद्रव्यत्यागस्य महाफलत्वादित्यर्थः १२ तत्पूर्वजवरितसाम्यकर्त्तेव

किं ततेन कृते कर्मधर्म्यमाहवनादिभिः तदहं कर्त्तुमिच्छामि तच्च नास्ति करोमि किं ९ धर्मतः
पालने हि श्रीकोशेणोत्तम महीपतेः स्वसम्पत्कालमात्राधीनं रक्षेत्तन्नरकं व्रजेत् सतिवित्ते महायत्नैः
कर्त्तव्याय एवं भूमिता दानं वाथ किंचित्तं सीदतामीश्वरो गतिः १० श्रामितात्पत्तथा लज्जा कोपश्च
रितथावयः कारयति स्वधर्मीश्वसंग्रामादपलायने एतत्सर्वं यथा सम्यक्पूर्वैः पुरुषैः कृतं पि
तावमेमकृतेनतथा तत्केनशक्यते १३ तदहं किं करिष्यामि यन्नैः पूर्वजैः कृतं येषामितोवरा

यतेस्त्वाह श्रामितात्वं कलीनत्वं विहृतं वालत्वाश्रकार्याद्वाकृत्यानेविपदाम्पदः कोपश्च स्वधर्मात्संग्रामादपलायनं तेपूर्वेकारयं
तिस्मातिशयः स्रुकुर्वन्तिस्यर्थः स्वाश्रेणिवरामोरास्यमकारयदितिवत् ११ यथायथावतेसम्यक्समीचीनं मम पूर्वैः कृतमत्र
स्तिनकेनमादृशेनतथा तत्कर्म कर्त्तुं शक्यते अहं तत देवलोकोत्तरं कुर्वीय यथेन्स्पर्शादेस्यादिति भावः १४ तदेवाह तदहमिति
तान्विशेषयति यज्ञिनो यात्रिकाश्च तपस्विनः श्रेष्ठा दातारि तेरिपाश्रित्तिशान्ततोपनन्दात् अनिवर्त्तिनोपलायिनो महावीराः १५

मा पु
टी
५१८

418

महतां संग्रामाणां संसर्गः संपर्कस्तेन विसंवादिनं विरुद्धं संवादिनं पौरुषं येषामिति सर्वेषैव विशेषणं । अतः कस्य ज्ञानाभिसं
किन्तेशंकादिनेयथा भवेत्तथा कस्य गुरुत्वस्य यत्यान्तगम्य कर्मणा यातिष्ठेरन्वयः ॥ प्रविश्य मद्भिः विश्रम्भपूर्वैः कारितानाविदितं
प्रवृत्तिता इति यावत् ॥ वित्तस्योत्सर्गत्यागेनोपशोभितं ॥ ततो दमाद्भुताद्भुतगुणं ॥ २० एष्योनिवासिनामिति सर्वदेशस्त

महत्संग्रामसंसर्गाविसंवादितपौरुषाः । कर्मणा ह्युपतिष्ठामि कस्यैतान्नाभिशंकिते ॥ अथ
वानेः स्वयेपत्नाः हृताः पूर्वैर्जनेश्वरैः । प्रविश्य मद्भिर्नामेल्लकारितास्ताक्कोशम्पदं ॥ मार्कण्डेय उ-
वाच इति संविन्त्य यश्चैस संसवकारैकेन नेश्वरः । याहृशेन बकाशंस्या विज्ञोत्सर्गोपशोभितं ॥ हिनानां
जीवनायालं दत्तानन्तमहायने ततः शतगुणानेषां यत्तेन मददन्नृपः ॥ गावो वस्त्राणलंकारे
धान्यागारादिकं तथा नदाश्मैकमददन्नेषां एष्योनिवासिनो ॥ ततस्तेन यदाय ज्ञः शास्त्रोभूय
ज्ञाश्रनः यारवेस मरवयपह्वतनोनालभनहिज्ञान ॥ यान्यान्हणाति सन्दपोविशनार्विस्यकर्माणि
तैनेनमभूर्वयन्तायवयमत्मनदीत्तिताः ॥ अमंवरयपहिबेनया स्मार्कविसर्जिते तस्यौ नालिपद्धे

एणंभूमंस्लोषितानाभिमर्थः ॥ ततः प्रथमायज्ञात् पुनरपरोयत्तस्तादृशायवशारङ्गः ॥ नवनिमित्तमाह यान्यानिति आर्ते
ज्यकर्माणि पोरोहित्ये प्रमथयान्यासिन्यनमाने दीक्षिताः कृतसंकल्पायाजकाः ॥ नवान्तरंते महायनं विश्राणयितेव हृत्वा समर्थ्या
नि महत्तम महायनसंतोषवेत्स्यादिताभानं तेनेन हाएवंमाह अमंवरयेति ॥

हेन्तपतेनादृशंमहायनेवनोस्माकंदयाः आशिषितिङ्‌ सर्वदैवेनादृशंमेवनिर्वेदमेमयर्थः २२ तथापस्तितेजोयास्तएणस्यानकान्
प्रकृतिभावअर्थः अशेषेस्मादिग्रात्ताभिगाभावार्थः यत्तार्थंपरिकृतामूमिर्वदिर्वदीतस्मानदायस्तानिर्वाहकाभावेश्यवत्समेमआ
रेभे २४ अग्रहेणहेतर्पनेनसंपूर्णा अवयवैकदेशमपिपतामृत्यामंदिरायेषांभूयोनयथं तदलाभतनिर्विसोनिर्वेदमाप
मश्देवस्यमाणः २५ तत्रविप्राणांयतवैतस्वपपन्नाम्नानिसंतोषमतन्नस्पसंदभाप्पतंविन्नवैपात्वादाद अहेइति अतिशो

मार्कण्डेय उवाच तथापस्थितिमोविप्रोस्तदाशेषाततितीक्षवः वह्निर्वयोन्नदादानेमस्तानुप
वक्रमे २३ तथापिनशृङ्गैर्वयनसंपूर्णांमन्दिराः द्विजायदातुंभूयोसौनिर्विण्णइदमब्रवीत् २४
अहोतिशोभनंमह्यंयद्विप्रोनाधनः क्वचित् अशोभनस्ययत्कोपोविफलोयमयज्विनः २५
नार्तिस्यंकुरुतेकश्चिद्यजमानोखिलोजनः द्विजानांनचनोदानेददतोसंप्रतीक्षते २६ मार्क
ण्डेयउ. ततःकोपिद्विजान्मस्मायणिपन्नपुनःपुनः स्यतेस्मनिमग्रकेनेयचक्रमेहामलम् २८

मनमतिरम्यं अधनः धनशून्यः कोपेभाण्णागारादिः विफलोयमर्थः पतोममापविनोयतानुष्ठानशून्यस्य २५ आर्तिस्यंयोरोदि
स्यअखिलोजनोयततवणातेयायजमानपवनस्ययाजनानुपपमेः द्विजानांदानंददतोनोस्मामिदिग्नदानेनोसंप्रतीक्षेनेनप
तिशकानीत्यर्थः द्विजारसमतावमतिशृङ्कतिभावः २६ भस्माकापिकादि विविधयासेवयाभजनेनतस्यत्विजः
परोहिताः नेवतस्मिन्नग्रहामहामरवंपवकुः २८ ॥

मा ७
टी
५१८

अत्यद्भुतं यदा यस्मिन्समये यज्ञो भूतवान् सर्वेषां याजकानां दाक्षिणात्यो जनो यजमानस्त्वासीदित्यन्वयः ॥ १७ ॥ सदस्या विप्रा द्विजन्मानो नरेशेति
भिर्यानीता अलक्षणा लोहिता नो यज्ञेषु न कश्चनासीत्सर्वेषां सेवितान् अभूवन् सोदितियो नरूक्षं सरस्या भावयोतनार्थम् न श
हुः कालिमा येन हि याचका नवरेवाः यजमाना इति ॥ १८ ॥ विशालां धनसमूहैर्नरिष्यन्तमाह नरिष्यन्नश्चेति यदा न रक्षदसस्य

419

अत्यद्भुतमिदं चासीद्यदा तस्य महीपतेः सपत्नो भूत्तदा दृष्ट्वा यजमानो विलोजनः ॥ १७ ॥ द्विज
न्मनाम भूत्रासीत्तस्य दस्युत्वं कश्चन यजमाना हि जनाः केचित्केवि विशेषान्न याजकाः ॥ १८ ॥ नरिष्य
तो नरपतिरिवाजस यदा तदा तन्यदानवर्थं नैर्यो यागैर्वत्रुः शुष्यामशेषतः ॥ १९ ॥ प्राप्ता कोसलपत्ता
नामा समष्टादशाधिकाः पतीव्यां समवैवकोसो दत्तिणा यां वनर्देश ॥ २० ॥ इतरप्पो चपञ्चाशदेक
कालं तदाभवन् प्रनेत्रालक्षणयज्ञानां नारिष्यते यज्ञयजनत् ॥ २१ ॥ एवं सराजा धर्मात्मा नारिष्यतो य
वस्तदा मरुत्तनन यो विप्रविख्यातवलपौरुषः ॥ २२ ॥

नरिष्यस्य धनैर्ललं पार्गं अशेषतो शेषाः सप्तमार्थेन सर्वैर्नाथा यागं वत्रुः ॥ १९ ॥ तन्कृतानां यज्ञानां गणनामाह प्राप्ता इति अधिका अ
ष्टादश एकोनविंशतिः कोट्यः ॥ २० ॥ एककाले युगपत् अलक्षणसमन्वितानां यज्ञानां ॥ २१ ॥ आदितः शताधिकोऽष्टनाविंशत्तमोऽध्यायः

२१८

उष्मानरीन्द्रमयतीतितनयादयापरान्तन्निहृताशीलंसहुतं १ सदमःजठरेगर्भाशये २ नयसमाख्यांनिर्वर्तिके यद्गर्भेस्थितः
सन्मातरंकर्मदमगुपशामेगर्भोप्रसवोत्सवःप्राप्तानिरोधोवातेनग्राहयामासद्विकर्मकोगिव दमशीलोदंडस्वभावः दमोवैदि
पनियरहस्त्रह्मोलोवा यतोयस्मात् ३ त्रिकालविज्ञानःत्रिकालदर्शीदेवज्ञः ४ नरराजस्यनरराजात्वृषपर्वणःसकाशात्

इतिमार्कण्डेयपुराणेवंशानुकीर्तनेनरिष्यन्तचरितेनामूवत्रिंशतमोध्यायः १४८ मार्कण्डे
यउवाच नरिष्यन्तस्यतनयोउष्णारिदमनोदमः शक्रस्येवबलेयस्यदयाशीलंमुनेरिव १ बाभ्र
व्यामिन्द्रसेनायांसंजज्ञेतस्यभूभृतः नववर्षाणिजठरेस्थितोमातुर्महायशाः २ यद्ग्राहयामास
दमंमातरंजठरेस्थितः दमशीलश्चभवितायतस्त्वायंनृपात्मजः ३ ततस्त्रिकालविज्ञानःसहि
तस्यपुरोहितः दमनामकरोन्नामनरिष्यन्तसुतस्यतु ४ सदमोराजपुत्रस्तुधनुर्वेदमशेषतः
जग्राहनरराजस्यसकाशाद्वृषपर्वणः ५ दुंदुभेर्दैत्यवर्यस्यतपोवननिवासिनः सकाशाज्जग्र
देकंन्त्रमस्त्रग्राममेवनतवतः ६ ॥

षष्ठीयंचम्यर्थे ५ तपोवननिवासिनस्तपस्यतोदुंदुभेः कृतन्नेनतवतःशस्त्रप्रयोगसंहारविभक्तमंत्रग्राममसहितमिन्यर्थः अत्रस्लो
कद्वयेपंचम्यर्थेषष्ठी यतश्चादतेरतिपतःसकाशादित्यर्थेपंचम्यापोप्यनात् ६ ॥

शक्रेर्वसिष्ठपुत्रान् योगमात्मीनामविवेकं आत्मवान्जितविन्नः ७ तेदमेसद्रूपेसुन्दरं सुमनाख्याराजपुत्री ८ पश्यनामिसुतो
देशेषष्ठी चारुकर्मानामराजा तदर्थंराजपुत्र्यालाभार्या ९ महानन्दोनाममद्रराजस्यपुत्रः १० महायत्नैर्मदेशासः तथेतिसा

420

शक्तेः सकाशाद्वेदांश्चवेदांगान्यखिलान्यपि तथाशिक्षिषेणाश्चजैर्जेगृहेर्योगमात्मवान् ७
तंसद्रूपंमहात्मानंगृहीतास्त्रंमहाबलं स्वयंवरेकृतापित्राजगृहेसुमनापतिं ८ सुतादशा
र्णाधिपतेर्वलिनश्चारुकर्मणः पश्यतांसर्वभूपानांयेतदर्थमुपागताः ९ तस्यांचसानुरा
गोभून्मद्रराजस्यवैसुतः सुमनायांमहानन्दोमहाबलपराक्रमः १० तथाविदर्भाधिपतेः पु
त्रः सेकन्दनस्वव वपुष्मान्नामशत्रुघ्नमहाधनुर्धरारथीः ११ तेयथानाहवंतेहस्माउस्मारिदमन्ते
दमें मंत्रयामासुरन्योन्यंतथानंगविमोहिताः १२ एतामस्यवलात्कंन्यांगृहीत्वाश्वपशालिनीं
गृहंप्रयामसत्येयमस्माकंयंग्रहीष्यति १३ ॥

नुरागः ॥ अथराजपुत्र्यादमवरणादनेनरेयाताः प्रामाः नतरस्वयंवरे अनंगेनकामेनविमोहिताः १२ इयंराजपुत्रीतस्यैव
भार्याभविष्यति अस्माकंमध्यादयमेकतरंग्रहीष्यतिवरयिष्यति १३ ॥

रञ्जुयात्सकृदनेनतस्यैवेयंधर्मोपयाविनायुर्मेसापामानोस्माकंभविवीभूर्विशनी १४ अस्माकंमध्यात्कंचिदयनेच्छतितमोयतस्ये
वंधर्मायामभविवी १५ योमनानिवासूरीणोद्रणोतियस्मा दमयन्तीमिपार्श्वअनुवर्तिनौपवासविनौ १६ तस्यदमयन्तयन्ताः सहायः
विविधंछकृतः मध्यस्यनान्नदासीनत्वंगताःकेवलंवायायेणवक्तुकेवुर्नवकियथाकिंचिद्दिदथुः १७ अनाकुलमनाअन्नवाचि
न्नः १८ यमस्यहृतंतेछकार्येछ अनयाममहन्ततनामूर्वमेवयदेभिःराजछवैरेयंयंत्पूसनेतनस्यसमग्रहणंयमोवायमोधेतिवदं

भर्तृत्वयावराणोहृत्स्वयंवरविधानतः तस्मेछपानोभविवीभार्यायमोयथादिता १४ अथयेनछ
निसाकेविदस्माकमदिरेवस्या ततस्तस्यभविवीमूर्घादमेवानयिष्यति १५ मार्कण्डेयउ॰ इतिते
निश्चयंकृत्वायथःपार्थिवनन्दनाः जगृहुस्तांसवावेगाद्दमयन्त्यानुवर्तिनौ १६ ततःकेचित्पा
लेषायेतस्यतावितृकृत्तः छकृतश्चापरेभूयाकेचित्मध्यस्यतांगताः १७ ततोदमयन्तीभूपाला
नवलोक्यसमंततः अनाकुलमनावाक्यमिदमाहमहाद्युते १८ दम॰उ॰ भोभूपायमंहृत्यंछयदंदते
स्वयंवरे अयमोवाथवायमोयदेभिर्भूस्तेवलात् १९ ययधर्मोनवैकार्यमन्यभार्याभविष्यति
यमोवानूदलयातांस्थरतातेनिलहने २० ॥

नेभोत्स्यः १८ ननयथममाश्रिमाह यदीति यदीदृः अहरणमधर्मस्तदैनकर्तव्योगः यतः यमनन्यस्यभार्याभविष्यति
भवतिपरयोषायाअहरणमधर्मस्त्वर्थः द्वितीयमिमाहयमोवेतियद्यधर्मस्तदाप्येनत्कार्यमलेपाणवौलं अस्माभिर्यणाणा
ग्रहीणांलकुनेनादरे प्राणपरीवैवेयंगृहीतव्यानन्तहूछाटेवेमर्थः २०

मा० टी० ५२१ निःशङ्कं तूष्णींभावं तत्त्वं दःनोसभो ॥ २१ ॥ न लप्स्यते न नश्यति ॥ २२ ॥ वरवधोः परस्परानुरागो गान्धर्वो विधिर्गान्धर्वो विवाहो विहित ॥ २२
श्चायं गान्धर्वो विवाहः परं केवलं क्षत्रियाणामेवाविहितः नवैश्यादीनां त्रयाणां वर्णानां सव गान्धर्वो विवाहो इममाश्रित्य सर्व
पतनवद्वाहितार्निष्पन्नः संसिद्धः ॥ २५ ॥ धर्मादनपेतैवेषा तवद्वाहिता भार्या भवितुमर्हतीति अनन्यधर्मत्वं लक्षणमस्य सग्रहणाय यो

421

ततो दशार्णाधिपतिश्चाह कमीनराधिपः निःशङ्कं कारयिष्यामि तन्त्वदः शाह्वमहात्मने ॥ २१ ॥ इमेन
धर्मेदेशाः के धर्मा धर्माश्रिते नृपाः न हृद्दधं यथा धर्मो मम माप्यवतलप्स्यते मार्कण्डेय । ततो केऽवि
न्महीपाला लमूर्त्तं सपार्थिव परस्परानुरागेण गान्धर्वो विहितो विधिः क्षत्रियाणां परमये
न विटस्थ ह्यहितन्मनो इममाश्रित्य निष्पन्नः सवास्याऽइहितलव ॥ २५ ॥ इति धर्मादनपेतैषाऽइहितान
वपार्थिव योऽनयावतीते मोहाकामा मां श्रेवतेमा नयापरेतदाप्रोक्ष मेहात्मानाहि भूभृता प
तेष भूभृतो विषदशार्णाधिपतेर्वचः मोहाकिमाहुर्धर्मोऽयं गान्धर्वः क्षत्रजन्मनः नैतद्दशक्तो
मान्याहिरातसः शाल्वजीविनाम् ॥ २८ ॥

वर्तते मोहादत्तानाकामां मानिनि हि यः सोऽस्माकमश्रेयुद्धायवर्तता मित्यन्वयः ॥ २५ ॥ भूभृतामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २६ ॥ एतेष
पामोहा किमाहुः किमित्याक्षेपे क्षत्रजन्मनः क्षत्रियपुत्रस्यत्रयं गान्धर्वो धर्मः न तन्नैवं पथ गान्धर्वः शास्त्रो योगपः विप
स्मात् शास्त्रजीविनो राजन्यानां रातसो विवाहः शस्तः नामोपरो गान्धर्वो हि ॥ २८ ॥

परिपन्थिनः प्रतिबन्धकान्निहत्य अग्रसोराजपुत्रीतस्यैवभविष्यति हेव्रवनीश्वराः १८ अस्मिन्विवाहहितयेगान्धर्वराक्षसा।
त्मके एषराक्षसोविधिः प्रधानतरः अतो महानन्दादिभिः प्रसह्याहरिभिर्धर्मपथक्रान्तो नाधर्मः १९ एवं प्रथमं उद्देतः प्रोक्ताः
जातिधर्मः क्षत्रियधर्मो युद्धं नदाश्रितं नदालवने १० सत्यामित्यंगीकारे परत्र नमः किंतितिविशेषप्रसौराक्षसोविधिः कन्यार्थान्

वलादिभौयोहरतिहत्वात परिपन्थिनः तस्यैवासौविवाहेनराक्षसेनावमीश्वराः १८ प्रधानत
रएषोऽत्रविवाहहितयेमतः क्षत्रियाणामतोधर्मोमहानन्दादिभिः कृतः १९ प्रथमोद्दुःश्चनभूपा
यैः पूर्वं प्रदिनात्र्पाः परस्परानुरागेणजातिधर्माश्रितेववः १० मंत्रशक्तोराक्षसोपिक्षत्रिया
णांपरोविधिः किंवसोजनकस्यास्य कन्यार्थाः प्रमतोवरः ११ हत्वातपितरसप्नहंवलेनह्रियतेहियै
सराक्षसोविधिः प्रोक्तोनाममर्त्यकरोक्षिता १२ पश्यतो सर्वभूपालामनयायहृतोदमः गान्धर्व
स्यहत्निष्ठमौविवाहोराक्षसाथकः विवाहितायाः कन्यायाः कन्यांतेनैववियते कन्यायाश्चविवा
हेनसम्बन्धः पृथिवीश्वराः १४

नकस्यस्यास्यस्वामिनेभवति ननकवश्यायाश्रमयप्रथितविवाहायाः कन्यार्थाप्रनुमतोवरः ११ पताद्देवनृलूतणपूर्वकंविष
दयति हत्वेति पित्रासमस्वंईवंरहत्वायावलेनह्रियतेसराक्षसोविधिः प्रोक्तः ननस्यस्यभर्तुः करोक्षिता १२ निष्ठतोसौस्यहोऽग्रा।
स्मिन्कोराक्षसोविधिर्नकोपीत्यर्थः १३ विवाहिताऽकन्यायाः कन्यातेनैवास्तिकन्यायापवर्हि विवाहेनसंबंधः स्यात् १४

ग्रादान्तेगृहीतेयदितेवलिनःस्युःततःकुर्वन्नविचारमितिशेषःनन्वननतेषांसाधुशास्त्रंभवेत्परास्तियाश्रम्नीकार्यत्वात् ४६ कोपे
भागु टी ५२२ नकषायीकृतेरुणीभूतेलोचनेयस्य ४७ यश्चएतत्स्यनादेवषष्ठी जीवजन्मनोनपुंसकोन्यत्स्य ४८ एतदेवप्रपंचयति यियिति ४९

४२२

नरमेयेवलादेनोदमादादात्तृपनाः वलिनस्तयदिततःकुर्वन्ननसाधुतत् ४७ नत्कुत्वासो
दमःकोपकषायीकृतलोचनः श्रोपयामासयत्तुर्वचनंचेदमब्रवीत् ममापिभार्यावासिपिःप
यतोह्रियतेयदि नत्कलेनभुजाभ्यांवाकोगुणःजीवजन्मनः ४८ यिद्ग्मास्त्राणियिकशौर्यंधि
कशरान्मेकशरासनं यिग्वर्यमेकुलेजन्मममरुद्गस्यमहात्मनः ४९ यद्भार्यामिमेमूढाःसमात्स
यवलाद्विभाः यथातिजीवतोपिक्रामममत्यर्थंपशुष्मतो रक्षकानात्महीयाताज्ञस्माननस्मृताः
मतो श्रथाचवोस्वनःसर्वामहारिदमनोदमः ५० यथातिशोभतावालावावृद्धामादिरेतला किं
तस्यजन्मनाभार्यानयस्येयंकुलोद्भवा रतिसंवितभूपालास्लयापततसेव्रतः यथानिर्जितमभा
मेतांपत्नीकुरुतमानिनः ५१ इत्याभाष्यततस्यशरवर्षमसृजत्ते ह्याववन्पृथिवीपालांमत
सेवमहीरुहान् ५२

वर्षायत्त्वात्तोयत्तुष्मतांतकारलोपश्चार्षः ४९·५० कुलोद्भवाकुलोत्पन्ना ५१ यततयततां मानिनोमानयुक्ताः ५२ तमसाधीनेन ५३

तैराजभिः प्रयुक्तान्विस्रष्टान् लीलयानायासेन ४४ तेन दमेन शरैच्छिन्नानि निरस्तानि ४५ यतो यस्यां दिशि ४६ ४७ प्रमान्शरान्प्रवे

तेपि वीरा महीपालाः शरशक्त्यृष्टिमुद्गरान् । मुमुचुस्तत्प्रयुक्तांश्च दमश्छित्वैव लीलया ॥ ४४ ॥ तेपि
तत्र हिन्तानवाणांस्तु घोरान्वासौ शरोत्करान् । विच्छेद पृथिवीशानां तन्निर्धनतात्मजो मुने ॥ ४५ ॥ वर्तमाने
तदा युद्धे दमस्यातितिथात्मजेः प्रविवेश महानन्दः खड्गपाणिर्यतो दमः ॥ ४६ ॥ तमायान्तं दमो दृष्ट्वा ख-
ड्गपाणिं महारथे । मुमोच शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ ४७ ॥ तदस्त्राणि ततस्तानि शरजालानि
तत्क्षणात् । महानन्दः प्रचिच्छेद खड्गेनायान्नवञ्चयत् ॥ ४८ ॥ ततो रोषात्समारुह्य तद्दमस्य तदा रथे
महानन्दो महावीर्यो दमेन प्रयुयुधे सह ॥ ४९ ॥ खड्गपाणिं प्रमानस्य महानन्दस्य लाघवात् । दमो मुमो-
च हृदये शरं कालानलप्रभं ॥ ५० ॥ तेन ग्रमात्मनोत्क्षिप्य विभिन्नेन ततो हृदि । दमे पतति विवितेपमस-
नन्दो सिमसले ॥ ५१ ॥ पतिते चैव मल्लाम्भेशस्नावितेय पतेदमः शिरोवतत्सपत्न्येसा महानन्दस्य वाञ्छित-
न ॥ ५२ ॥ तस्मिन्हते महानन्दे प्रावुर्येणापराश्रुखोः बभूवुः पार्थिवास्तस्यौवखड्गाक्रान्तिनाधिपः ॥ ५३ ॥

वयतन्छलेन निष्फलीचकार ४८ ४९ ५० तं शरं हृदि लग्नमात्मनोत्क्रमनिष्क्रम्य विभिन्नेन सत्तनेनात्मना ५१ ५२ ५३

माघ
टी
४२३

रणगोचरेषु हविषये ८७ करवालं खड्गं सदमः लघुशीघ्रं संछिद्य रणे ८८ बहवः काण्डकाः कीलका यस्याः ८८ समादने रहसि ८९
विह्वलं सत्वरं शंभुं गंदेरं पस्य ग्रतपवमसवेपथुः सकंपः विनिहतः प्रमाद्भ्रामतिर्येन ८९ प्रविश्यमानाः शुद्धेमति पिस्पतेत्राल्मवान्हि

दमेन भुभुजे वा सौवलगर्वमशालिनः शालिरणातमहीपालननयोरणगोचरे ८७ शुद्ध्यमान
स्यतस्याग्रे करवालं सवेलघु विछेदसारथ्यश्ववशिरः संछेतयाधनं छिन्नखड्गो गदांसोऽथ
जग्राह बहुकण्टकां तामपत्यस्य विच्छेदकरस्यामेव सत्वरः ८८ यावदमसमादने स वधुमाव
शुधं तावच्छेदयातं विह्वाद मोभ्रूमावपातयत् मृयातितल्लतो भूमौ विह्वलाङ्गः सवेपथुः वि
निहतमतिर्गृहाद भूवर्त्तितिपात्मजः ८९ तमालोकातत्याभूतमशुद्धमतिमान्मवान् उत्सर्ज्य
सायसमनो ममनाः पयपोदमः ततो दशार्णाधिपतिः प्रीतिमानकरोत्तयोः दमस्य सुमनार्य
श्चविवाहं विधिपूर्वकं ९० कृतदारो दमस्तत्र दशार्णाधिपतेः पुरे स्थितात्सकालं पयोसमा
योनिजमन्दिरं ९१ दशार्णाधिपतिश्चासौ दत्वानागाश्वरंगमान् रथगोश्वखरोष्ट्रांश्च दासीदासां
स्तथा बहून् ९२

नविद्यः उत्सृज्य विहाय सुमनाः शोभनविद्योजयलाभात ८९ ९० कृतदारः कृतविवाहः ९१ ९२ ॥

४२३

वस्त्रादिवरसम्पत्कं पविद्धदं भार्गे सामग्रीभिः ९१ आदितः शतोत्तरपञ्चोनपंचाशत्तमोऽध्यायः १२३४७९ वयसः परिणा

वस्त्रालंकारपानादिविशेषस्कारमात्मनः अन्यैस्तैस्तैस्तथा भोगैः परिपूर्णैर्व्यसर्जयत् इति मार्कण्डे-
यपुराणे वंशानुकीर्तने दमविवाहो नाम पंचत्रिंशत्तमोऽध्यायः १३५ मार्कण्डेय उ॰ ततो लब्धा तु
तां पत्नीं सुमनां स महाभुजे प्रणम्य चापि तत्पादौ मान्यान्सम्मानितात्मनः १ सा च तेन समं शुभ्रू
र्नेनाम सुमनानदा नाभ्यां नौ वनतावि प्रग्राशीर्भिरभिनन्दितौ २ महोत्सवश्च संजज्ञे नरिष्यन्तस-
वेश्मनि कृतदारे च सप्तमे दशार्णाधिपतेः सुतान् ३ सम्मानितो दशार्णेशाजितौ स्वपृथिवीश्वरान्
कृत्वा पुत्रेण समुद्देशं प्रेतो महीपतिः ४ सोपि रेमे सुमनया महाराजस्तनोदमः वशेषाणवनो
देशपाम्सादगिरिसानुषु ५ अथ कालेन महता रममाणा दमेन सा अवाप गर्भं सुमना दशार्णा-
धिपतेः सुता ६ सोपि राजा नरिष्यन्तो भुक्तभोगो महीपतिः वयः परिणतिं प्राप्य दमं राज्येभिषिच्य
च ७ वनं जगाम इन्द्रसेना पत्नी वास्तपस्विनी वानप्रस्थविधानेन सतत्समन्तिष्ठत ८ दातिमा-
न्यः सहाहेमः सकलत्रस्ततो वने बहुधान्स्समगाहेतयथावस्पपत्सवुगः ९ ॥

निगिरिणां मस्याविरं ७ समनिष्ठत सम निष्ठन् ८ अत्येपदानुगाः सैनिकादयोपम ९ ॥

माघ
री
५२४

424

मलपंकिलं च न मलं उन्मार्जनस्य वा न प्रस्यानो निषिद्धवान् प्रतिशयेन सङ्गर्वेलांग्रनिकृष्णो ॥ ११ प्रावष्टप्रावर्त्तोयथानथेस
स्यम् ॥ १२ मामोसिनवोसि ॥ १३ ॥ हरिष्यद्वायथामि ॥ १४ प्रवल्लाः पराजिताः हनिष्येहनिष्यामि ॥ १५ प्रथनेपुनिः सेष्ववाकेभव

समेतं हृष्टान्निष्यंतेनापसेमनलपाङ्गुले इन्द्रसेनावतनत्वीनपसातिसङ्गर्वेलं ॥ १ पञ्चकस्य
भोविप्रः तान्निपोवाबनेवरः वानेशस्यमनुयामोवैष्णोवाममकप्पतो ॥ ११ ततोश्रेनवतीमृ
पोनहितमोनरेदसो इन्द्रसेनावतनसर्वमावष्ठासेयथानथं ॥ १ ज्ञातानेवनरिष्यंतेवप्रष्यासि
नरेरिपोः मामोसीतिवदकोपाजरानपरिष्टसव ॥ १ हाहेतिवेइसेनापारुदंमोवाष्यगद्गदे व
कर्षकोपानलङ्कवाकेचेदमुवावद ॥ १४ निर्जितः समरेयेनयत्नमेसमनाहता दमयन्तस्य
पितरंहरिष्येवनतदमः ॥ १५ येनाखिलमहीपालश्रुताः कन्यार्थमागताः प्रवस्ताहनिष्ये
हंपितरंतस्यङ्गमेतेः ॥ १६ प्रथनेपुरस्वरूपेणवमोयस्यइरात्मनः सदमोवारयत्वेवहन्मितस्य
रिपोर्गृहम् ॥ १७ इत्यकोसङ्गावारोवप्रष्यानवनीपतिः कन्दत्यामिन्द्रसेनापाथिरश्चिकेदतस्य २
तत ॥ १८ ततोपाधिपुविजनाश्रमेयवनवासिनः नमूवः सवतंहृष्ठाजगामस्वपुरंवनात् ॥ १९ ८

सद्यात्मनोदमोदराजोत्मितगुरुंपितरं ॥ २० कृन्दन्तंतदंतं ॥ २१ धिकनिर्भर्त्सितेनेनिन्द्यनेव सवष्टान्तेनतरिष्यंतंप्रष्टायपर्थितामिर
५२५

तस्मिन्वशुष्यति गते ऽशिवनस्याविनिःश्वस्य प्रेषयामास मन्त्रिणो जयन् ॥ १ ॥ गच्छेत्याशति प्रार्थनेनेत्यर्थः श्रमशीघ्रं यद्धाकिमनेन भ
वच्छि दिने नयतः श्रमितः सर्वज्ञः महन्तहेमांतस्यरिशुनारवतस्य श्रीवैवंसानेमयाकिंशोच्यते शतिपयपीतिहितीयेनश्लोकेन सं
बंधः ॥ २ ॥ तथापि मे मया शुचो वस्थानि वेदनार्थं वाच्यः सन्देशः यतोतिऽशिवनां तद्धत्वायां हेतमाह लंघना विमानतो या
मां दैवेन फलितां रानः ॥ २२ ॥ न वांर्घमामा मेरा तनामीर्कि न भद्रतां श्रपि हननः कृतप्रतिष्ठः चतुर्णां वर्णाश्रमाद्दीनां पालकः समर्थ

गते तस्मिन्विनिःश्वस्य सेन्द्रसेनावशुष्यति प्रेषयामास पुत्रस्य समीपं स्नुइताणसं ॥ १ ॥ गच्छेत्याश्र
शुमेशुचेदमेवब्रूहि वत्सो मम श्रमितोयसि मद्रत्नेहमांते शोच्यते यर्कि ॥ २ ॥ तथापि वाच्यः पुत्रो मेय
द्धवीम्यतिऽशिवनां तद्धत्वामोहशोंयामो विलोकितो महीपते ॥ मद्रतोपि कृता राजा वर्णाप
रिपालकः त्वमाश्रमाणां किं धृतोतापसानो यदीतसि ॥ ३ ॥ मैत्रीमम न विंध्येतस्मापसत्त्वपासि
स्थितः विलयंमास्त्रयानायोयथ्यानास्तितथ्यातपि श्राकृष्यकेशुवलादपरार्थ विनाततः ॥ ४ ॥

नीवङ्गप्तनात्प्रसिनितेप्रमपश्चतं ॥ ५ ॥

तस्यैव विक्रमस्य रातः पुत्रो सि तथापि त्वयापि कृतेन तत्वारूतेरौवभाष्यमिति सोपालं भमिवाह त्वमाश्रमाणां चतुर्णांरक्षापिकृ
तोरा जानात्वैव तदेव पुत्रकामित्यपालं भाषितेयः यस्मानापसानो निरोहितासि तमालनेन नागोधिरत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवं शुपालंभसहनं
तमाह मर्जेतिमममविलंवं मास्त्वयानि शुणतायोहते यथा येराता नास्तिनविद्यते तथा तथ्यापि शुचेताद्येसति एतदेवतस्यापा
तिमवस्त्वराज्यदविनामिस्पर्थः ॥ ४ ॥ रिपुकृतरा नवधप्रकारमाह श्राकृष्येति ग्रपरार्थं विनाबद्धमोनवात ततस्तातः इतः श्रतिश्रुगुःस

मामी प्रत्याविकापार्याविकैरव ॥ ८२ ॥

भा॰ शां॰ ५२५

एवं हृतं ते देवागतं निवेद्यास्मि दंडं प्रयोक्ष्ये यो न्यायेन स्मादेवं स्मात् एवं स्थितं तस्मिन् संपन्ने तत्र याकि यन्तो न्यायेनानुगृहीयन्तो धर्मः
सामान्तं तोयथा न लुप्यते गच्छि प्रत्यस्य धर्मः अस्माद्दस्माकं यन्न इक्ष्यन्ते वृमानि नां राज्ञो लाभस्यानिवेदनमृस्तकरपद्य वितथा
प्यस्माकं प्रतपननप्रय मार्थं नमनल्पस्याभिमान मपि प्रतिपन्नवत्स्य प्रज्ञासन्पेन ननिवेदनीयं दृष्टयतो हनापसीनापसस्य
मार्थासामान्याकाचित ॥ २५ ॥ नवा स्माकं मनामे मापमपि समात्मीप्रमोषावश्यं पत्तातो घोग इस्मात् स्थितेति अपराधेन नहाषितस्य
न समासो वायेन नहितापन्न रागादिनस्यो वितं न दण्डवश्य पकर्तैव तत्र विविन्यतो विवार्यता ॥ २६ ॥ तत्र पामा लिकानादिश्यते

गातीत्यग्र १० ॥

एवं स्थिते न किं यतो यथा धर्मो न लुप्यते न यावदेव वक्त्रं गतो स्मत्तापसीददे ॥ २६ ॥ पितामह
तापसो वनापराधेन हाषितः निहतो येन वृत्तस्य कर्तव्यं न हि विमतो ॥ २७ ॥ सं तितं मे त्रिलोकीवीराः
सर्वे शास्त्रार्थवेदिनः तैः सह लोच्य यत् कार्यमेवं भूते कुरुष्व तत् ॥ २८ ॥ नास्माकमपि कोपवतापसा
नाननराधिप कुरुष्वनादिनो स्यैनमेवं भूपते भाषिते विद्वरथ स्य जनकोपघ मेनयथा स्वतः
दने

स्त्रीति शालो च्यविवार्यं एवं भूते पि नहि हनादिषु मे शुकस्मान्यायेन वधेसं पन्ने तत्कुरुष्व ॥ २८ ॥ नतु तपो बलेन स्वपमेव
किंन प्रविनाशयेत्याकिम पाय कर्तव्यामित्याशंकात्मेव वाचा पिकृतस्मात् नास्माकमिति नाव हानि थिकारोपतस्तन
स्तापसानोद्गः स्व सम मर्थिननतपो व्ययाशंकानो यतस्तैवे वापिकारिणो य मिष्टत्व योजयति कुरुष्वेति यतत्कार्यं शतिमयात्
वेद्यते हस्यां वस्माले नमूकारेणमं विधेयं दिश्रवसता थारमप्रमाणायत्ति एवं भूपतिः सर्वोभी षितं पथ्यापित्
हेनारे सफलं विनाशयेदिति ॥ २९ ॥

अथतगाहंनेनिदर्शयति विहरथस्येति अयस्यजनकोयवेनेनयथागुरा पूर्वं हतः तथायेनवञ्चस्यापि तारिपुणाहतः ततस्तेनवि
दूरयेनपित्रञ्ज्ञातायवनानांकुलंयथाविनाशितंतद्देवापितथानस्यपितोकनेत्यमित्यर्थः ३ अस्तगाणांवानानस्यजेभस्य तेनापवाय
नैनेनजंभेनपातालवासिनःपन्नगाहताइतिद्वितीयंनिदर्शनं ३। तृतीयमाह पराशरेणेति शक्तौ वसिष्ठपुत्रेपितरिरक्तसाशापा
भिभूतकल्माषपादेनराज्ञाहतेसति तेशक्तिंपितरंरक्षसाहतंश्रुत्वायद्रक्षसांकुलमभवत्तथापराशरेणशक्तिपुत्रेणाग्रेक्रतत्वसंसग्रेपा
तितामित्यर्थः १२ अयमात्मानंस्मारयति अयमस्यापिशतिद्वितिपुरुषोत्तरितस्यसवंशस्यकेनविपादितंवनानादशोरिपुणाक्रियते तोलंवना

तंभस्यास्मरशतस्यपितारणेभुजंगमैः तेनाप्यखिलपातालवासिनः पन्नगाहताः ११ परा
शरेणापितथारिशक्तौचरक्षसाहते क्रत्वाग्नौपातितंदृष्ट्वारक्षसामभवत्कुलम् १२ अयस्यापि
सवंशस्यतेनाक्रियतेऽरिणा मोनालंवालिनःसोढुंकिंतुतःपितृमारणं १३ नागापिनातेवि
हतेनास्मिन्नूर्ध्वनिपातिते नामवत्तिरहतंमन्येनायिशत्वनिपातिते १४ विभेम्यस्माद्दिकः
शत्वमस्तेयत्तवनौकसो तवभ्रूपस्यविप्रस्यमातेनेतविभेन्तवा १५ ॥

तात्त्विपः तमात्मानानसोढुमतेशक्तः किंतुनवैक्रतयेतत्त्विपः पितृमारणंसहतोतोयतनवावरंयपतीकार्यमेव १३ नवासेहाशुत्रवाका
विज्ञातिर्येश शारीरदेवशारीराभ्यामुभयग्रविकृतित्वादित्याह नायमिति नवयशःशरीरायहककमकारितेनायपशोतेवाधिश्य
भिमायेणाहत्वामन्येति १४ नवास्मात्व्हारिपोयेनत्वामितियोन्नारयति विभेतीति अस्मात्स्मादिपोः तस्यतदेवमाह वनौकसावन
निवासिनांतापसानांयेनशास्त्रंन्यस्तास्तिमेपयायेविप्रस्यतापसस्यभूपस्यमारणेनतवामारणेविभेतविभीयात् पथावल
हत्यायानसभीतस्तस्योहुमानततोपितवविभेतीत्यर्थः १५ ॥

मा॰
टी॰
४२९

प्रनस्त्वैवेयंलेवनाहतिः यस्मिन्मुक्तेतनस्यागविचार्योवरवियोहि मयायंकेवलंगस्मारनीयः किंनसम्भवेत्यादि ३॥ सं
क्रान्तः संप्रषितः सन्देशयस्मिन् उपाश्लिष्यालिंग्य प्रग्रमवेशोहन्तुयेनामनस्विनीजितविना ३॥ प्राप्तितः शतोत्तरः पंचाशम
मोध्यायः ३ इतिश्रीमःपाठांतरेश्रीधिनःमर्थः १ निश्चिष्यमेवस्थित्येश्गलिमोहेहतेमर्थः २ वातिनोहतेोहुशंसेवान्वकेनइ

नवेयंलेवनाभुक्तेयदस्मिंस्त्वमाचर वघुष्यतिमहाराजसम्भवत्वान्निर्वर्त्स्यवे ३॥ मार्कण्डेय-
इतिसंक्रान्तसन्देशामिन्दहासेविहस्यते वातिदेहमुपाश्लिष्यविवेशाग्निमनस्विनी ३॥ इतिमा
र्कण्डेयपुराणेवंशानुकीर्तनेनरिष्यन्तवधोनामपञ्चाशमोध्यायः ५०॥ मार्कण्डेयउ॰ ताय
सैनंसमाख्यातेदमस्तेनापितुर्वधं कोपेनातीवजज्वालहविषेवाग्निरुद्धतः १ सतत्कोपामर्षे
धीरोदममानोमहामुने करकेरणनिष्पिष्यवाक्यमेतदुवाचह २ अनाथस्येवमेतातोमयिपुत्रे
नजीवति घातितःसर्वशेसेनपरिभूयकुलंमम ३ न्यायवादेजनेनस्याप्यपेक्षैवात्तमा
म्यहम् उद्धेनयोनैर्नाशिष्ठानांपालनेपिकृतावयम् ४॥
हितेनवघुष्यतामम्कुलंपरिभूयानारम्य ३ योजनेजनविषयेनस्यमायस्यप्रक्तापक्तस्यवादःकथने किमस्यप्रकृत्तरम्भिन्ने
वरुपाह्रक्त्वा पथोहस्कैव्या कानर्थादेवतस्माभिनन्तुहमायोगेयाधाविमर्षः नचेदन्तःइहैमानाइपाचारारणाश्वांतोधसामना
र्धशिष्टानांमहानतानांपालनेस्मापनेपलोवयमपिकृताः अनत्स्यमतीकारएव्यानुविनैवमर्थः ४॥

426

तस्यापि ऽहं तेन शमनशिखपालनार्थि कृतस्यापि ममपितानिरदनः ता नीदशा नातनार्थि नो रिपल्हाधिमम शरवोऽजीवतिपिद्य
मार्थिकारिकत्वस्य एतेन विचारेण नाकिं बहूनाहाकाते नि विलापेन वा किं पुनः भूयोभूयः प्रश्नास्मिन्हितेयन्मयाहृतं तन देवोचक
रोम्यहमिति ॥ देहाद्यस्पोऽहं तेन त्वं मितर्पणं यदान करोमि ततनदाऽहं नाशनं प्रवेक्ष्ये प्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञा ॥ एतदेव शपथं वय
न्दूषयति न ह्युपेक्षेन तस्य वधकानो हस्पिरेणाद्वक मैत्र लतर्पणं नातस्य संरवेरणो विनिपातिमस्पति वधकानो विशेषणं त

पितानस्यापि निहतो ह्यजीवति शाश्वः नकिमेतेन बहूनाहातातेति वा किं पुनः विलापेन
वयस्कृतं तद् देहो यकरोम्यहं ॥ यदाहं तस्य कृतं देहस्य नवधकानः नकरोमि शुरोत्र्व मितत्स्य वे
ह्वहूनाशनं ॥ नह्युपेक्षेणेनादकक र्मतस्य तानस्य संखे विनिपातितस्य मांसेन सम्यग्विन भोज
नेव न चेत्प्रवेक्ष्यामि हुताशनेनतत् ॥ साहाय्यमस्यामरदेवपन्नगगन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः कुर्वंति
वेमानयिशत्रसूरोयं संक्रोशाम्यहं घ्नासमेतः ॥ निःस्पृहमाधर्मिकमप्रशस्तं तेदातिर्णाव्य स
मारेनिहत्य मांसेनतोऽहं पथिवीं वक्रतन्नावहिं प्रवेक्ष्याम्यनिहत्य नेवा ॥

स्यैव मांसेन द्विजानां प्रतिपत्तिरः कुतोऽस्यातोंशालणांको भोजनेन चेत्करोमि ततनदाऽहं हुताशनं प्रवेक्ष्यामि ॥ साहाय्यमहायवं
प्रस्य वधकानाम्मरादयश्च कुर्वंति नानव्यद्धारणं पूर्गैः समृद्धैर्भस्मीकरोमि ॥ निःस्पृहं स्पृहं रत्नस्पृहं संग्राम्य धर्मिकं प्रयर्मनिरते प्र
प्रशान्तं ऽधर्मं गंतालिराणामंऽशाचारदेशोऽहं वं मांसेपालयिष्यामि श्रोनिरत्नयप्रहत्वा ॥

मा॰पु॰
टी॰
५२२

427

नायसंवहुइंवयोनिनिमोनवंनंतनसेवनायिमेववववनस्थिते शांतेप्रमुकायलंवचोववनेप्रवणाकीर्तनादिकेयस्यविवि
ग्रविरकंविगतेविग्रमयंयस्य निर्भयेवायितरेहंताशमिविशेषः तेसहमेतिवशुघ्नेतेग्रहहंमासिप्रयाचिरमेव सर्वैर्वेधा
दिभिः समेतेनसादिनामिन्यर्थः सम्प्रलकांथंकथामीमर्थः १ कदनेनिसंभवेसमेताः समेमयास्थिताः ॥ भूयोधिकं नथैवेति
नथापिनिःशेषस्मृकतस्यहयायसमूयतेग्रकः निजैवाहुपवसैन्यानिप्रस्मृसहायपवनिजवाहुसहायरन्यर्थः १

सहमेनिनापसमुद्रमेयनिनेववनस्थितेशांतवचोविविग्रम. हेनाहमयाखिलवृद्धमि
न्नपदानिहस्तसवलैः समेतम् । पषोहमाहायपत्रः सरवहंरथीनथैवाविवलसमे
म्य करोमिययैकदनेसमस्ताः पश्यंतमेदेवगणाः समेताः ॥ पायः सहायोभवि
तायतस्समयासमेतस्यरणायभूयः नथैवनिःशेषकृतलवपायसमुद्यतोहंनिजवा
हुसेन्यः १ यादक्कलिशकरोस्मिनुग्रोदेवराजः पितृपतिरथवोग्रदण्डमुग्रमन्युकोपा
न. पनपतिवरुणाकोरतिनेनयनंते निशितशरवरैर्विघातयिष्यनयापि १ ॥

कुलिशकरोवमृषाणिनिरिन्द्रोपिदेवानोयपविशक्तोदिगाणिनानांगताजामहाबलोमहोन्साहोपिपदिनेरिपुंहतिनंसंयुगेर
णेयननेपादिवापितृपतिर्यमोऽग्रसंहारकंदण्डमुग्रमन्युतयापिकोपेनधनपतिर्गदाभ्रुवोवरुणःपाशहस्तोर्कंप्रयाणिक
रणःपतेयनेतेनयापिनिशितानोशरवराणमोचैःप्रवर्द्धिर्हिहिभिःवातयिष्यवयिष्यामीत्यर्थः १ ॥

नियतानि रुद्धामतिर्वायामध्यंनरेकरज्ञालेयेनप्रतपवाहोघोरगाहृषेष्वमः काननमेवाखण्डनमेन्द्रसौकः सयनन्दनोयानेतस्मिन्निपतिताः
निस्तयेविशीर्णानिफलानिभक्षयतीतितयाज्ञितेनेहियोजितमाराश्चमर्थः नयेहनगर्भितेविशेषणं यतः सर्वेषुभूतेषुस्फारस्तवरिस्पृये
षुमैत्रः मित्रंमिदेनेन्दमेः शीयतेर्वासंशयतेर्मित्रतेर्मोदतेर्वाशत्रुः शादेः शाम्यतेः श्वसतेर्वास्पृणोतेर्वासीदतेर्वास्यतेर्वा उपसर्गाहृस्वृ
सृदतेश्चेत्यादिप्रत्ययमित्रशब्दव्याख्यानात्म्यसंगाद्धनशाहोपिनिरुक्तः सपवैविधोमतमतानोनरिक्षेनः समग्रगुणासीमायामः मपिपुत्रै

नियतमतिरेषः काननाख्ययस्तौकोऽभिपतितनफलमतः सर्वभूतेषुमैत्रः प्रभवतिमपिपुत्रैर्हि
सितोयेननातः पिशितरुधिरमालम्पसंवयगृह्नाः ३७ इतिमार्कण्डेयपुराणेवंशानुकीर्त्तनेद
मचरितेनामसप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः १३७ मार्कण्डेयउ० इतिप्रतिज्ञायततःसवपुष्मन्तस्पृशात्मनः
कोपामर्षविह्वलात्तउवाचसमर्वविनयन् १ हाहतोस्मीतिपितरंध्यात्वादेवैर्विनिन्द्यते प्रोवाचधर्म
विराः सर्वानानिनायपुरोहितान् २ ॥

वपभवतिकोपदंशादिनासमंस्पर्शोयतापप्रभावातिशयवतियेनतातोनिहतः प्रणवपुष्पतोउष्टशान्ताः पिशितैर्मासैरुधिरैरक्तै
श्चरमाः ससोहिमागृह्नाः सतिन्यर्थः ३७ प्रादितपकपेवाशवपिकः शततमोऽध्यायः उपोगंसर्वाभिसारात्मकेसमविनयन् प्राल
लोचे १ हाहतोस्मिइतिपितरंविलप्य तहयेवदैवकारणंध्यात्वातवरिष्ठंवपुषांनंपितरवानकंविनिन्द्यसर्वान्मंत्रिणः प्रोवाचहिता
न्हितकारिणोमित्रादीन्नरः पुरतोप्रानिनायपुरोहितान्नायर्वाणिकान्मारणोक्तम्नादियोगनिपुणानान् २

भा ७
टी
४२८

वृनकथयनसगालयेस्वर्गे भूदनपादिनाइन्द्रासेन १ योल्पस्तेन तचेतंन्यपंविशिनाष्टि तृहइति सार्थहूस्वयः इंद्रसेनर्थे
नेनवशष्मतासंहष्टयासयाथ्यानथ्यंयोक्ते नेनापिकोषानवङ्माकृष्यसख्येनवामेनपाणिनाजतोधनाशृङ्गोन्नालोकानोना
योप्यनाययइवसरहनः श्रहोग्रम्यदोष्टम् ४७ पिकशाहेनिन्द्रावाचकंमादिशपमांकोहतत्यर्थेनापसमायरत्ताकिञ्चिन्करेयो

दमत्रवाच यदत्रकृत्येतहूननामेयामेस्तवालयम् कृतंभवद्भिर्येन्मोकेतेनभूदनपाश्चिना १
हूहस्तपस्तोसनृपोवानयष्मयतेस्थितः मौनव्रतधरोयश्शोममायावेन्द्रसेनया ४ योकः संहृ
ष्टयानेनयाथ्यानथ्यंवशष्मता तेनापिवक्रमाकृष्यजतोसव्येनपाणिना धृत्वाजघ्नेतेउष्णात्मालं
कनायमनायवत् ५ सास्विश्वपजननीमांबापिकशाहेत्यर्थपोकथं मन्त्रभागंपवानिः श्रीकेशविष्णार
यवाहूने गमाश्वरथपादातेसैमेनत्यरिकल्पनो श्रुतिमिश्रेपितः शान्वमहत्वापिरथानके प्रकृ
वानववोभानगीविनंकिमिशेनस्तहे ७ मार्कण्डेयर मंविशालहवः कृत्वाहारेभ्यकानदाभवन् ३
नवेनोविमनसः सम्भ्रमबलवाहनाः ८ ॥

हवंपसम्प्रतोमंदभागांतिः श्रीकंशणवे ६ ततनस्मानूवनरंगसेन्यंपरिकल्पानांसमयनो श्रुतिमिंतनिष्कारणोपिनृवीनकंरे
तारेषनतलसमशाङ्गंग्रहनानिहस्य यक्रमा निषाय यत्सरेजोविनंधारथिनंनशाकोमवेथ ७ इतवंतोश्रमिषेणनायपत्रावेतः ८॥

निर्ययौ श्रद्धायनिर्गतवंतः ९ अहिराड्विवसर्पराजस्य सीमापालादिकान्सामंतान्माण्डलिकान् निजवशीकुर्वन् याम्यां दिशं य
यौ १० दमस्त्राप्यातः स्यादित्यानोवार्तयाज्ञानवान् ११ अकंपितेन निर्भयेन आदिदेश आज्ञप्तवान् १२ शनैः शनैः पालयन्तिनरिख्य

निर्ययौ सपरीवारः पुरस्कृत्य दमं नृपं गृहीत्वा वाशिषो विप्रान्त्रिकालज्ञांस्तपोधनः ९ अहि
राड्विनिःसृत्य दमः प्राप्य हृष्टचेता सीमापालादिसामंतान्विजित्य याम्यां दिशं ययौ संकल्पन्महीते
न निर्भयो जातो न च दुःखमना प्राप्यातः सपरीवारः सामात्यः सपरिच्छदः ११ अकंपितेन मनसा ससैन्यं
न्यादिदेश ह हर्षेनवपुः बभूव यामास निर्गम्य नगराद्बहिः १२ ते शीघ्रं तरमागच्छन्नरिष्टानः प्रतीहारे
सभार्यः सत्त्वं बन्धो ते समायाद्धिमपांतिके १३ इहमहाद्भुतं निर्वृक्षाः पीतावातः पिपासिताः पि
त्वा शरीरे संश्रमे पाथ्ये निरुपितेरतव १४ क्रन्दमस्त्वं तत्र सर्वं हतशोके ययो वरन् स्वल्पापतितं
शर्वीं कांतिः स्वमनुरगो यथा आह्नप्रणीतत्व पूरसेनाविकम्पना ततो पुष्टमनो वा सीदमस्
य वपुष्मता १६ रथी वशिष्ठिना नागो हस्तिना हयिवा हयी पत्रपत्तिजनश्रेष्ठ तद्युद्धं तत्र वै सम्भूत् १७

नृपदर्वीतं प्राप्य यामी मर्त्यः १३ पीताः पीततैलाः पिपासिताः संजातपिपासाः १४ १५ ततः तेन वपुष्मता शूरसेनोऽसा नमी
प्राविकम्पना साधमानेन १६ हस्तिना ग्रणारोहेण हयी हयारूढः तत्र युद्धं संजातम् १७

मा० टी० ४२९

पश्यतांप्रेक्षकाणांवीराणांसैन्यानांक्षयंकरं १९ कृत्स्नाश्चाहताःप्रदिशोविदिशः ॥ लिपतोनिरस्तवतारिपोःसंवधीगजा
दिवहलिलिगोहिलोनदमेश ॥ समोधृत्तःसेनापतिःगाढंसशंत्रातिकान्तनिकरे ॥ गतास्वसृतःनस्मिन्सेनास्मोपलाय
नपरमयक्रमनत्परं पतास्वामिकमिलप्नमोरणात्वपः ॥ पितरंतपस्विनेश्चानपितामयपाहिहेउश्च्वामहेक्षत्ति ॥ मयाते

पश्यतांसर्वदेवानांसिद्धगन्धर्वरक्षसां प्रभूत्हिक्षिनवेष्टवीरसैन्यक्षयंकरम् १९ चक्रमेव
स्यावहत्पपानेदमेश्वि रक्तसाततमसाङ्कृत्स्नादिशश्चप्रदिशस्तदा १९ नगजोनरथोनाश्व
स्तेनगणान्महत्तश्चः दमेशातिपताक्षमोदमनेबलिनारिपोः ॥ ततोदमेनपुष्पे सेनाध्य
क्षोवपुष्मतः दमस्तक्ष्मिद्विषाधरपुष्णाङ्गाक्रमतिकान् ॥ सगताःप्रपाताेदमवाणाश्व
पीडितः तस्मिन्निपतितेसैन्यंपलायनपरंसभूत् ॥ स्वामिकेनततःप्राहदमःशत्रुंरिपुन्दमः ॥ प्रपा
हिदुष्टपितरेवाततपिनातनपस्विनं ॥ मास्यविनिहतेसैन्येत्वातियोसिनिवर्ततां वपुष्मंतेवमदमोपा
पयामासमानुजं ॥ सहस्रैःसावैभिर्मिलैविविधैविपक्षोपरश्मी मेनेषासनलिमुक्तैवाणैवाि
शोद्दशा ॥

सैन्यंनिहतेप्रशासेनशस्त्रशून्यंकिमस्यवयेनतान्वियोसिसद्वाभियोगीश्रतोनिवर्तेतांप्रपयानेम्पकामहोष्मश्रवेषनेतत्वंःपव
शुक्काववपुष्मंतमदमोपायपामासमानुजंसहजेःमहिते ॥ नेनवपुष्मतारञ्चासेनपत्रुचानिर्मुक्तैःशरैवैराणौविशोदशयामा

४२९

शराणां जालैः समूहैः प्रच्छादयत् प्रजानतिमान् प्रेतैः शरैः तेवक्षस्यथं २९ समाविनोतञ्जघान २१ यमसादं नयमस्य
दृढं २८ सदमः तेन रिपुणाभ्यामौ स्वरथः शोभनहृत्करथः श्यामसमूमनाहितूपोयमः देवसदृशः नैर्वाणैः तेरिपुंप्राच्छादयत्

दमेवसमरथेवाणशरजालैरस्मरयत् विछेदतस्माःशरोस्तस्यविव्याधायान्मैस्थतेदम: २९ ततःपिट
वधोस्यनक्कोपेनसदमस्तदा एकैकेकेनवाणेनसमसूक्तान्समाविनोत् २२ समान्यिवान्यवाभि
त्वानिनायय्यमसादने वक्षस्यान्सरथोक्कोधाद्धुयेदनवान्यवः २८ षष्ठ्येवमतेनाजोसुरथोविद्ध
योपमः विछेदनमनतान्वाणान्सदमस्तैस्तमाहरणोत् २४ षष्ठ्यातेवसंरथोपरस्परतयोस्त्रिणो पर
स्परशरायातविछिन्नसकलाङ्गयो २० रूढेनाखङ्गयुक्तस्तसमसोक्रोडेनवक्षसाति दमःतरणोन्दयस्त्वना
पितरं संस्थितं वने २१ केशेष्वाकृष्यवाकम्यनिपात्यधरणीतले शिरोपरायांपादेन भङ्गस्थयस्यवाथ
वीत २२ पश्यन्तदेवताः सर्वैमानुषाःपन्नगाः खगाः पात्समानेवहृदयेवतन्त्रवस्योवक्षसतः ३३ प
वमुक्तादमोवीरोहृदयेतस्मस्सारयत् नरस्तकामःसमरैःततेजेननिवारितः ३४

आह्लादयत् २४ संरब्धोकोपेनातिमयपतत्रतो तदाह परस्परेस्यादि ३० गतपत्यागतनादिरवङ्गमंडलमार्गदर्शनेनाक्रीडनसंस्थि
तेदते ३८ कन्यरायांयादतोकम्यापस्पदीहृतम ३९ पात्समाने विदार्यमाणे ३३ व्यदारयत् विछेदतहृदयंरियोरतुकामः

दिष्टरत्नेन प्रतिज्ञातं पितृतर्पणस्नान्यादानात्

मा पु
टी
४३·

विमतायेषुः सदमः पितृन्समितो मार्ग्येकेन ततनसेन देवतनाम् स्वैर्निवातितो निषिद्धस्तर्पणः ३४ तदेव बयनाकि ततशति रदक
क्रियोतर्पणं पिंडदानं श्राद्धं ३५ ततः कुलेषु समस्तमामाचार्यस्तणान्वस्तरात्समाभोजयामासश्राद्धे ब्राह्मणभोजनस्यावृयपकतानत
रति तेन तद्भविताति मेमानीताः ब्राह्मणस्य स्वल्पस्तुत्यत्वे ३६ श्रादितः शतोत्तरोद्विपंचाशत्तमोध्यायः एवमनंतेन सूर्यवंशे संख्याता
कतिचिन्मनुपुत्रदिष्टवंशोद्भवान् अभिधाय दमपुत्रस्य राज्यवर्धनस्य पूर्वोक्तं सूर्याराधनरूपं महाधर्मात्मकं चरितं स्मारय

430

ततश्चकार तातस्य स्नेहेनैवोदकक्रियाम् वसुमांतश्च मांसेन पिंडदानं चकार सः ३० ब्राह्मणा
भोजयामास रत्नःफलसमृद्धवान् ब्राह्मणेभ्यः पितुः प्राप्यततः पापान्हमन्दिरम् ३१ इति मार्क
ण्डेयपुराणे वंशानुकीर्तने दमचरितसमाप्तिर्नामाष्टात्रिंशत्तमोध्यायः १३८ मार्कण्डेय उवाच
दमनाम्नो दमस्यासीत् तनयो राज्यवर्धनः तस्य चरितं पुराणोक्तं सौरमाहात्म्यवर्णने १ एवंविधा हि
राजानो बभूवुः सूर्यवंशजाः अन्येपि सुधियः शूरा यज्वानः शास्त्रकोविदाः २

ति दमनाम्नो मित्रपुत्रकं मार्क. दमस्य पुत्रो विख्यातो राजाभूद्राज्यवर्धनः तस्यादिपुराणपूर्वं स्मृत्स्येदं सौरं माहात्म्यं मदभि
धायकेप्रकरणे १ एवंविधा एवंप्रकाराः महाधर्मा बभूवुरिति सूर्यवंशवर्णनमुपसंहरति अन्येषामपि अभिधानानवकाशं
वक्तुं पुराणांतरोक्तानाह अन्येपीति तथा च भारते राज्यवर्धनं तं वंशमभिधाय नहेशं अतः ॥ ॥ ६२·

नेयादि सर्वनिस्तात्मनोजते तन्मतेष्वस्य वर्धनस्य पत्नः सौभूनेयोनरः स्तनः नन्मतः केवलात्तस्माद्धयमान्वेगवोस्तनः वन्धुस्तस्मा
पवयस्यत्तत्साविंशमेष्टीपतिः मेमे केलम्बुपादेवीभजनीयमुणालयं वनान्तरायनः पुराः कन्यावेशविशभवत तेष्वाशुमादयापाम
विश्रवापनदेसतम् पादापविद्यापरमोस्रापिर्योगेस्वरात्मभूः विशालः स्वमवन्धुस्वभूम्रकेतन्मतन्मताः विशालो वेशकृत्स्नावेश
लीनिमिमेपुरीम् हेमचन्द्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्य चात्मजः तस्य संयमस्तस्यासीत्कृशाश्वः सहदेवजः कृशाश्वात्सोमदत्तोऽभूद्योऽश्व
मेधैरिडस्पतिं इष्टा पुरुषमापाग्र्यां गतिं योगेश्वराश्रयः सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्पुत्रो जनमेजयः एते वैशालभूपालास्तृणबिन्दोर्यशो
धराः इत्यादि नवमस्कन्धे दिष्टवंशानुपसंहृत्य श्रवणं पुराणामिक्ष्वाकुप्रभृतीनां रामायणमहाभारतपुराणानुरादिश्च वं

वेदांते पठमानोऽस्मिन्नसंख्यातमिहात्महे पतेषां वरितेऽक्त्वा नराः पापैः प्रमुच्यते ३ प
नत्सर्वं पुराणानेयं धर्म्यं स्वर्ग्यापवर्गदं यः शृणोति पठेद्वापि सिद्धे तस्य समीहितम् ४

शस्यानुकृत्वादनेन तादृश्याभ्युपरिगणनेन संग्रहाय नमतिवद्गमितिबोध्यम् नातिविशिनष्टि स्थपति पश्यति धर्मार्थादि पूर्वं तस्यु(
मर्थं पुनिश्चिता श्रुतपुराणादिवर्तिनः यज्ञानोपायानूकाः शास्त्रकोविदास्तानि नोवितानि तस्मात्पर्थः * तदाहवेदांत
मिति उपनिषत्प्रमाणं वेदान्तेन तत्प्रतिपाद्यं प्रमात्मकं फलरूपं ब्रह्मात्मकं निश्चयं च विचारयतेऽध्यवसितास्त्रमर्थः सर्वा
भिधानेनैतन्मादशकत्वमाह वेति संख्यातं गणयित्वे इहास्मिन्पुराणे सर्वपुराणसारसंग्रहे मार्कण्डेयपुराणे तस्मिन्नोऽपु
क्तोभवामि यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः इति न्यायेनाभिहितसद्वनवरित॰

माधु
टी
४३१

431

श्रवणादि न मे तेषां भाव्यमित्यभिप्रायेणाह एतेभ्योऽपीति एवंविधायैव गीतानां तासामेव वचनं ज्ञानं तस्य फलेन नरः पापैः सकलैर्वि
मुच्यते पूतो भवेदित्यर्थः ३ एवं शोकसर्गादिविशेषेण पञ्चलक्षणमभिधाय सफलोऽभिधानमुपसंहरमाह एतत्सर्वमिति इतिपा
ख्याने संग्रहेणोपलक्षणार्थकथने धर्मादनपेते धर्म्मकामिनां स्वर्गदं अन्येषामपवर्गदं अपवर्गो मोक्षः समीहितमभिमतं तस्य
श्रवणादिकर्त्तुः सिद्धमेव न तस्याक्रियान्तरैः साध्यमित्यर्थः ४ किंच विविधाभिधानदुःखस्यापि विनाशो भवेदित्याह आधिभिरिन
सं दुःखं विनाहेतुकः व्याधिः रोगादिजन्यं दुःखं तेन न कदाचित्कालचये भूनाभिभूयते नाभिभूयते महापातकोपोपि मुच्यतेत्यर्थ

आधिव्याधिभिरङ्गः खिन्नः कदाचिन्नाभिभूयते ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः सततः स्वग
नमित्राणि भवन्ति हि न तुह्रुयः नारयः संभविष्यन्ति दस्यवो वा कदाचन ६ मदर्थासिष्टभोगी
चतुर्भिस्तैर्नावसीदति परदारपरद्रव्यपरहिंसादिकिल्बिषैः ७ मुच्यते नैकदुःखेभ्यो नियमे
वहिर्जातम विभ्रमोः प्रमयात्मर्वाः पुण्यैहिः प्रभविष्यति ८॥

५ ब्रह्महत्यादिपापेभ्य इति सज्जनो बन्धुजनः हितबुद्धय एकक्रियाध्यवसायाः दस्यवश्चौराः ६ मत्स्थो भक्तो भोगापवर्गपर्य
वसायी ग्रन्थोऽधने यस्य तदाह सिष्टस्याहिंष्टभोक्तेत्यात्मयस्य चतुर्भिस्तैर्न्नालाभदे सुकैः कारणैर्नावसीदति न विशरतीत्यर्थः
किल्बिषैः पापैश्च नावसीदतीत्यनुषंगः ७ अनेकेभ्यो नेभ्यः गविभुतोरगामाथेस्रयोसि पुण्यस्य कदिः सम्पत्तिः प्रभ
विष्यति आधिकेन भविष्यतीत्येवमस्य पुराणस्य भोगापवर्गफलिनत्वं प्रकाशितम् ८

४३१

विभूतीर्निर्दिशति ऋद्धिरिति संपत्तिः वृद्धिः पनशादीनामुन्नतेरन्नरामिहाद्धिः स्मृतिरनुभूतविषयासंप्रमोषात्मिका स्वरूपाभिसन्धि
स्वभावा शान्तिः उपद्रवानामपरमानेहाम्याविनाशः श्रीः पशपशहेयाललक्ष्मीः पुष्टिः पोषः तुष्टिः सौमनस्य नित्यं सर्वकाल एवं मार्क
ण्डेयस्य क्रौष्टुकेः शोभयोस्सम्बन्धं संवादमभिधायायमेतावतीं भिन्नैर्मिनः संवादमुपसंहरन्नं फलमभिधानरूपं कमाह एवमुक्त इति
मध्याहृन्निषण्णो माध्याह्निकीं क्रियां सन्ध्याग्निहोत्रादिं संसेवने ९ यस्माद्धेतोरस्माभिः कृते ततो हेतोः शोके न खेन दाममयाशाहो

ऋद्धिर्वृद्धिः स्मृतिः शान्तिः श्रीः पुष्टिस्तुष्टिरेव च नित्यं तस्य भवेद्यो यः शृणोति कथामिमाम् ॥
पतितारुत्तुः एवमुक्त्वा ततो मित्रेयमार्कण्डेयो महामुनिः विसृज्य क्रौष्टुकिं सुनिवर्के मध्याह्नि
कीं क्रियाम् ९ अस्माभिस्त्वत्कृते यस्मात्ततः शोके महामुने पूर्णिमासि हुमेन द्विगुणा शाके स्वयं भु
वा ॥ मार्कण्डेयाय युक्तेय यन्न स्माभिरुदाहृतं पुण्यं पवित्रमायुष्यं पमेकामार्थं सिद्धिदम् ॥
पठतां शृण्वतां चापि सर्वपापप्रशमो भवेत् सर्वार्थसाधनकरमैहिकामुष्मिकयोर्हितं ११ ॥

किकाहुतेर्किं तमरस्य आश्याशयेनाह पूर्णिमेति पतन्त्रगणाच्च वत्सामस्माभिरगिमासिद्धायामस्मिनाह पूर्णिमाया भावस्तेनासिद्धे
प्रीतिवाहिकेन देहेन ब्रह्मसदने कदाचिन्तमाप्य नचस्त्वयं भुवो मार्कण्डेयाय यथो कवनोस्माभिः कृतमिमसंप्रः नदाहृष्येति ९ ब्रवेनमं
महाप्यकत्वं समुच्चचसः महर्षिणे पुण्यप्रदत्तत्वात्स्वयं पवित्रं विशुद्धिहेतु आयुष्यमायुषो हितं यमाहितसिद्धिं शक्तिस्तदं तेवतक्षम

सप्तशतीटीका ११

मा॰पु॰
टी॰
४३२

नत्र पूर्वोक्तं मननन्यायेनात्र सत्यमि आदावेवेतिप्रथमाध्यायोक्ताश्चत्वारः प्रश्नाः पाण्डवीयबालमरणाद्रौपद्याः पंचभर्तृत
क्तमात्रुषस्त्लोकतीर्थयात्रादयः द्वितीयेपक्षरणेपितापुत्रसंवादः कर्मतत्त्वनिर्णायकः ततोनंतरंस्वयंभुवोब्रह्मणः
सृष्टिरभिहितेत्यर्थः ७ मनूनांचतुर्दशानांस्थितयःप्रोक्ताः राज्ञांवंशानांचरितंअस्माभिरेतत्त्वत्तमात्रुसरणेनोक्तमवत
रितमित्यर्थः यद्यप्यज्ञातमिच्छास्तिनदपीदानींब्रूहीतिसच्छन्दयंति किमन्यदिति ८ सर्वान्तरानुद्दिष्टान् पंचकाण्डा

432

आदावेवकृतायेवप्रश्नाश्चत्वारएववाह् पिताश्रुतस्यसंवादस्तथासृष्टिःस्वयंभुवः ततोम
नूनांस्थितयोराज्ञांवचरितंमुने अस्माभिरेतत्तेप्रोक्तं किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ८ पूतास्तवैनरा
ःकृतापदितावाशुभानिच विधूयसर्वपापानिब्रह्मणाचैकतांव्रजेत् ९ जैमिनिरुवाचएवमेतत
दुसन्देहःसंशयस्फोटनाद्विजाः उक्तवद्भिःकृतंयत्नःस्विदत्यःकोरिष्यति शृण्वन्तोद्याशक्रःसंतः
पत्ताद्धाद्धिविविक्तदाः सांख्ययोगेनयावास्तुद्धिरव्यभिचारिणी १०

त्मकानेतत्पुराणेपूर्वप्रतिपादितान्यशुभानितद्धेतूनिसर्वपापानिविधूयत्यक्त्वाप्रथिकादिभेदेनब्रह्मणासविशेषणानिर्वि
शेषेणचैकत्वंप्राप्नोतीतिइतिमहाफलमेतत्पुराणश्रवणादिकेप्रोक्तं ९ जैमिनिस्तुकृतकृत्यसंशयग्रंथिनिर्भेदकत्वमेपविशेस
कथितसच्छास्त्रमाहात्म्यश्राव्यामाशिषंतद्वचनमभिनंदतिभारतइतिमहाभारतविषयेनएसन्देहोयमद्रे अथानुरूपेसंबो
धनेसंशयग्रन्थिस्फोटयेतिशिथिलयतिइतिताहृग्याहेद्विजाः भवद्भिरुक्तवद्भिःपुराणमितिशेषःएतत्संशयनिर्भेदनेकृते

साशिषमभिनंदति शृण्विति सेनः सद्गुरुस्य साक्षात्कारवतः श्रुतश्च वदीयोपदेशः कालेनाकलनीयाः श्वताविर्विशेषज्ञस्यानुभूतिः श्रमा
त्मुहितस्तापनेयोगः कर्मयोगः नदिष्टवसायात्मिका बुद्धिः सांख्यबुद्धेर्वैलक्षण्यतः कश्चिद्भेदः सांख्येज्ञानेनयोर्ज्ञानयोगयोः साधनानुष्ठान
भेदेन विविक्तत्वेऽप्यनयोरुभयोः स्वतंत्रत्वं सूचयतीति नार्हः सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः एकं सांख्यं च योगं च यः प
श्यति स पश्यति समादिशीनां तु पद्मापत्रार्थेऽपि हि विविक्तत्वेऽपि तः कारणबुद्धिं दत्तानीतितया अतो भवद्भिः सांख्ययोगवाक्यमिवाविदी
नस्मात्स्वस्यकेनावस्थानं पार्थाविमहानिर्णयानयोः योगयोर्भेदं पश्यति न तद्भाववतीवाक्लिश्यशीः १८ न च भवतामनीषावतोकारि

पितृशापकृताद्दुःखाद्दौर्मनस्यमपेतवान्‌ः १९ व्यासदेवाय एतावदुक्त्वा वचनं जगाम
स्वाश्रमं मुनिः चिंतयन्परमेशानं पद्मिनीं वाक्यमीरितं २० पुराणमेतच्छ्रुत्वा वक्ता
नविज्ञानसंयुतम् विमानवरमारुह्य स्वर्गलोके महीयते २१

दुःखशरीरनिर्वहणलोलितकिंनशापकृतेनेति यज्जन्मांतरं विवेकेनेति नदुःशनाशमाशासते पितृशापेन कृताद्दुःखात् यद्दिजन्मस्य लभ्यास्यकाशा
यथवतो दौर्मनस्यं चिंतनाशरवर्यं तदपेतवान् हरीभवति इत्यर्थः १९ एवं महामुनीनां संवादं हृतामाकर्ण्य पुराणमभिधायोपसंहरन्नाह
एतावदिति मुनिः जैमिनिर्व्यासशिष्यः परममुमीशं सुदर्शनेन संशयतेन स्वदीतिणं चिंतयन्मननं कुर्वन् चेतसि समन्वन् सन्स्वपद्म
गिते स्वयं कृतवस्त्रतिवाक्यं पर्यपाठितिणा मन्त्रं वेपि २० अस्यश्रवणादिनालोकानुग्राहकत्वमाह पुराणमेतदिति ज्ञानविज्ञानयोर्यो
गवाच्यवोः संयुतं समन्वितमित्यर्थः विमानेषु वरम् उन्नतं विमानमारुह्य स्वर्गलोके महीयते पूज्यते लोकोभविष्यतीत्यर्थः २१

मापु
टी
४३३

तदेतन्महाकर्तृपुराणं सफलमुपसंहरति मार्कण्डेयपुराणमिति अखिलं सर्वं श्रुत्वा एवं नृशोच्यो निष्फलजन्मा न भवे
त् पुण्यपापाभिहर्षेन नाम्नापनाशनात् योवायोऽपि सम्यगर्थानु पूर्वकं वैरीरयेदक्रवाचायी यीनसोऽपि न शोच्यः
ति ततश्रवणात्यविशिनष्टि रसमयमिति रसाः शृङ्गारादयस्तैर्युक्तोऽभूताश्चर्यशान्तः ते प्रकृता यस्मिन् शक्राव च पुरो
पाख्याने शृङ्गारादयोरसास्तैश्च निजिताः भिस्तव तन्त्र स्वयमभूमत किञ्च सक्षाय्या विशुद्धान्तःकरणः तत्सद्भावादेव यो

433

मार्कण्डेयपुराणमिमं सकलं श्रुत्वैवं न शोच्यो भवेद्यो वा सम्यगुदीरयेदस्मयं शोच्यो न शुद्धाशयः ।
योगज्ञानविशुद्धसिद्धिसहितः स्वर्गादिलोकेष्वसौ शक्राद्यैरमरादिभिः परिवृतः सर्वैः सदा पू
ज्यते ॥२२॥ इति मार्कण्डेयपुराणे नवसाहस्र्यां संहितायां वंशानुकीर्तनं मार्कण्डेयक्रौष्टुकि
संवादरूपं समाप्तिर्नामैकोनचत्वारिंशच्छततमोऽध्यायः ॥१३९॥

गज्ञानाग्निकाविशुद्धासिद्धिस्तयायुक्तः स्वेच्छयाश्रिते स्वर्गादिलोके पिशाचादिशब्देन समस्तलोकादीनां प्रतिग्रहः सर्वैः शक्रप्र
योगमुख्यपैर्यातैरमरादिभिः आदिशब्दः प्रकारार्थो गणोपलक्षणः तथा चामरादिभिरमरगणैर्विद्याधरसिद्धपिशाचादिगणैः
परितो व्याशिष्टिताभायपूज्यते तदाह सदानितं पूज्यत इत्यर्थः ॥ इति पण्डितमहरामदेवविरचिते मार्कण्डेयपुराणार्थ
ख्याने भावदीपाख्ये मुनीनां संवादोपसंहारः प्राक्तितः शतोनत्रिंशततमोऽध्यायः ॥

४३३

अष्टादशपुराणानि संख्यानेनाभिदधत् पुराणेषु सत्तमं मार्कण्डेयं सफलमुपसंहरति अष्टादशपुराणानीति तेषु पुराणेषु मध्यादिदं
सत्तमं पुराणं मार्कण्डेयाख्यं सारं योगज्ञानसमुच्चयाभिधायकत्वादुत्कृष्टं दधिनवनीतमिवोद्धृतमित्यर्थः अष्टादशपुराणानि श
तकोटिप्रविस्तरपुराणस्यैकमेवकल्पे मंदबुद्धीननुग्रहायाष्टादशधा विच्छिद्य व्यासेनाभिहितेन यथोक्तं मत्स्यपुराणे मत्स्ये
न पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतं अनंतरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः पुराणमेकमेवासीदस्मिन् कल्पान्तरे नृप त्रिवर्ग
साधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरं मत्स्यरूपेण च पुनः कल्पादावुदकार्णवे अशेषमेव गदितमुदकान्तर्गतेन च ब्रह्मा जगाद स मुनीन्द्रे

व्यास उवाच अष्टादशपुराणानि यानि प्राह पितामहः तेषु सारमिदं प्रोक्तं मार्कण्डेयं तु सत्त
मं १ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा तथान्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् २
आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैंगमेकादशं स्मृतम् ३

वाप्यतिवर्तमुखः प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्तदा कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि
युगे युगे चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रभाषते अद्यापि लोके तच्छतकोटिप्रविस्तरं
तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षसंक्षेपेण निवेशितः पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ब्राह्मादि
नामानि नामतः संख्यामाह ब्राह्ममित्यादिना ब्राह्मं ब्रह्मपुराणं प्रथमं दशसहस्रसंख्यं पाद्मं पद्मपुराणं द्वितीयं पंचपंचाशत्सा
हस्रं वैष्णवं विष्णुपुराणं त्रयोविंशतिसाहस्रं तृतीयं शैवं शिवाख्यं वायुपुराणं चतुर्थं भागवतं पुराणं तत्र पंचमं अष्टादशसाहस्रं ॥

मा॰पु॰
टी॰
३३४

नारदीयं पुराणं षट्पंचविंशतिसाहस्रं मार्कण्डेयं च सप्तमं पुराणं नवसाहस्रं २ आग्नेयं वह्निपुराणं पंचदशसहस्राणि चत्वारि(
शतान्यस्य गणना मतभेदेन षोडशसाहस्रं तदुक्तं मत्स्यपुराणे यत्तदीशानेदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य तद्वासिष्ठायाग्नि
नाप्रोक्तमित्याद्युपक्रम्य तच्च षोडशसाहस्रमित्यादि पंचशताधिकचतुर्दशसाहस्रं भविष्यं भविष्यपुराणं नवमं ब्रह्मवैवर्तं अ
ष्टादशसाहस्रं दशमं पुराणं लैंगं अग्निरूपेण लिंगेन प्रोक्तं लिंगपुराणं एकादशमेकादशसाहस्रं स्मृतं २ वाराहं वराहपुराणं च
तुर्विंशतिसहस्रपरिमितं द्वादशं पुराणं शताधिकैकाशीतिसहस्रं स्कान्दं स्कन्दपुराणं त्रयोदशम् वामनं चतुर्दशं पुराणं द

वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दमत्र त्रयोदशं चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं तथा ४ मात्स्यं च गारुडं
चैव ब्रह्माण्डं च ततः परं अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् त्रिसंध्यं प्रयतो नित्यं सोऽश्वमेध
फलं लभेत् ६ ब्रह्महत्यादिपापानि यान्यन्यान्यशुभानि च तानि सर्वाणि नश्यन्ति तरणंवाताहतेनय
या ७ पुष्करे स्नानजं पुण्यं श्रवणादस्य जायते सर्ववेदाधिकफलं समाम्नायावाधिगच्छति ८ ॥

शसाहस्रं कौर्मं कूर्मपुराणं सप्तदशसाहस्रं पंचदशं ४ मात्स्यं मत्स्यपुराणं चतुर्दशसाहस्रं षोडशं गारुडं गरुडपुराणमेको
नविंशतिसाहस्रं सप्तदशं ब्रह्माण्डं पुराणमष्टादशं द्वादशसाहस्रमिति ब्राह्मं दशसहस्राणीत्यादिना भागवते पुराणानां सं
ख्यानियमोऽभिहितः ५ पुराणानां नामकीर्तने फलमाह अष्टादशपुराणानामिति ६ एवमष्टादशपुराणानि निर्दिश्यास्य सप्त
मस्य श्रवणादिना महत्फलमाह पुष्करेइति अस्य मार्कण्डेयस्य पुराणस्य समाम्नायपारायणेन ८ ॥

श्रवणेन विधिमाह श्रद्धयेति यथा तस्य राज्ञः श्रद्धयेन सम्यक् श्रद्धया सम्यक् तथा शृणुयात् यथा देवं पितामहं पूजयति ९ पशवो गावः श्र
द्धस्य श्रवणं विना पाठकर्तारं वाचकं वक्तारं शास्त्रस्य चौरः चौरवद्दण्डार्हः कर्ता १० प्रीणन्ति प्रसीदन्ति तस्य एव वा पुष्करे तीर्थे संवोध
नं व्यासस्य शिष्य इति नेष्टेन सोऽर्थं तीर्थस्नानस्य फलं न समन फलं न्यनीमय्यः ११ श्रवणपाठनादेवाणं विचक्षणैर्विद्वद्भिः

श्रुयेन शृणुयाद्यस्त्वं यथा देवं पितामहं गन्धैः पुष्पैस्तथा नैवेद्यैर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः ९ यथाश
क्तिवदानय पशुविनादिवाहने श्रद्धस्य पाठकर्तारं श्लोकमेकं शृणोति यः नासौ पुण्यमवाप्नो
ति शास्त्रचौरः स्मृतो हि सः १० न तस्य देवाः प्रीणन्ति पितरो नैव पुष्करे दत्तेनेष्टेन श्राद्धेनोर्थी
स्नानफलेन च ११ श्रवणपानश्रोतव्यं शास्त्रमेतद्विचक्षणैः पद्यमानेन वक्तानेसाधुभिः शास्त्रवु
नेम गतलिंगाः प्रजायते नैव नेव सुरातमाः १२ श्रुत्वा सम्यक् पुराणं समस्तं पुनः सर्व
पापविनिर्मुक्तः पुनाम घानि जंकुल १३ स्ततो याति न सन्देहो विष्णुलोके सनातने १४

श्रवणात् सर्वकाध्ययनेनिष्टफलमाह पद्यमान इति वक्तरि ग्रंथे वा वक्तानि प्रसाधुभिर्दुर्जनैः रुद्रमेशास्त्रे स्मिन्पुराणे सद्भावेमत
वारयति पादकाउत्कृष्टेनाहने सति नेशनलिंगैरेकिमावेनेवल्लरात्तमाज्ञायेनेयति १२ पुनाति पवित्रयति निजं सीपंकुलं वं
शम् १३ स्ततः पवित्रः सनातनम विनाशि विष्णुलोके वैकुण्ठं याति प्राप्नोतीत्यर्थः १४ ॥

मा॰
टी॰
४३५ तत्रैवैकाणठेसममनंतरंयावदवधि पुनर्जन्मभुविप्राप्यपरंमुक्तिदायकंयोगंपूर्वोक्तमवाप्नुयात्नपुनःतरमर्थः ॥ एवंगुणाणा
मुपर्लिख्यपनतंसप्रदायप्रवर्तनार्थंनियममभियते नास्तिकाघेति परलोकाघभावादत्यमानतमरगुहितकायहृदिभप्रभवि
स्मवेदर्योत्स्ववनायाविप्रकारिणि प्रादिशहेनतानतयोहृदादीनामुपलक्षणं गुरुणुहितातिभुवक्रन्मानिदायस्मातस्मे भग्र
व्रतायलोभादिनान्यकस्यपर्मप्रतितादिकाय ॥ देवादीनांविशेषेणानिन्दितेनतिन्दापकाय भिन्नोच्छिनामर्यादासाम्प्रदायि

435

तत्समममत्वेयावदङ्काभोगान्यवेक्षितान् पुनःपृथिवींसंभ्रमन्परंयोगमवाप्नुयात् ॥ नास्तिका
घनतानंयहृदादिप्रभविस्मवे गुरुद्रुहातिक्रन्तायतेयाभग्नमनायच ॥ मातापित्रोर्निन्दका
यदेवशास्त्रविनिन्दिने भिन्नमर्यादिनेचैवतथावैस्नातिकोपिने एतेषांनैवदातव्यंप्राणेःकंठग
तैरपि एतेभ्यःप्रदेनेनितिरयान्त्राहरणामरः लोभाद्वायदिवामोहाद्भयाद्वाप्यविशेषतः ॥ एवेदं
पाठयेद्वापिसगच्छेन्नरकान्ध्रुवम् ॥

कोथर्मसमर्थन ज्ञातिभुनिर्ग्रन्थकोपिनेक्रोधकारिणे ॥ एतेषांनास्तिकादीनांकृपठगतैरपिप्राणेर्मंतप्रायावप्यापनेना
पिनेवपतिपादनीयमित्यर्थः यद्यप्येतेभ्योनास्तिकादिभ्योदत्ताद्दाहरणान्मानताविषमानरकान्याति एतिगच्छेतित्यर्थः १८
लोभाद्धनादीनामत्याभिलाषात् मोहाद्दत्तानामयाद्वाप्यविशेषतोविशिष्टेभ्यःसामान्येभ्यःप्राकृतेभ्यइतियावत् ध्रुवंनि
श्चयाभवतितत्त्वतोतिक्रियाविशेषणम् ॥ ॥ ॥ ४५५

एवं पुराणं समाप्येदानीमस्य श्लोकानां परिमाणं वृद्धपूर्वोत्तरभागकल्पनया गणनां प्रतिपादयति पुराणान्तरेति ग्रन्थान्तरशब्देन प॰
दोद्दृश्यते व्याख्यानाय कथितानां तत्तु त्रुटितानां परमार्थतत्त्वव्यासेन भगवता नवाशीतिर्नवाधिकाशीतिः एकोननवतिरित्यर्थः एकाद
शाधिकेति तदेतन्नवशताधिकानि षट्सहस्राणि मार्कण्डेयेन धीमता मुनिना श्लोकरूपेण समाहिताः सम्यक्कृताः कथिताः मार्कण्डेय
कौष्टुकिसंवादात्मके पूर्वं पश्चादुत्तरभागे स्वार्थः ग्रन्थभागस्यार्थोऽहि सहस्रं शताधिकं भवतीति पुराणस्य नवसाहस्रपरिमाणत्वे
यम् ॥ सम्पूर्णस्य प्रवृत्तकात्मकस्यास्य पुराणस्य संख्यामाह ग्रन्थाविति १ यं वै यासिकी संख्या वक्तव्यतः दशसहस्रमो

पुराणान्तरसंख्या च व्याख्यातानन्तसूहिता श्लोकानां षट्सहस्राणि तथा चाष्टशतानि च श्लोकास्त
थानवाशीतिरेकादश समाहिताः कथिता मुनिना पूर्वं मार्कण्डेयेन धीमता ग्रन्थे श्लोकसहस्रा
णि नव श्लोकशतानि च चतुरशीतिः श्लोकाश्च चत्वारिंशत्तथापरे चतुष्पञ्चाशदधिकाशतान्या
ख्यातकीर्तिना ॥ ॥

कात्मकमिदं पुराणम् ग्रन्थाध्यायानां परिमाणमाह चतुष्पञ्चाशदिति ॥ एवं पुराणं समाप्तम् ॥ ॥

मा: यम् ॥ सम्पूर्णमस्य प्रसिद्धैस्तत्तु भक्ताभिः परिहृतं योगासनस्थं प्रभुं मुद्रां ज्ञानमयीं दधानममलं संहितां च वाण्या विभुं ग्रन्थान्मानुष
नयपद्धिमजनेरात्मतत्त्वं संवेदनं नेव न्देश्च रुद्रमूर्तिं मान्तरमजं श्रीदक्षिणामूर्तिकं सन्ततं श्रितनतेवशेनतन्मतिः सद्गुणं चन्द्रवीस
हृदये भुवने भुमानसजलेष्वाश्रितानान्द्युः स्वहृदं वीथितिभिर्भुवमलमलं संरञ्जयन्त्यात्मनि दृश्योऽयं वहतेस्तनवविदिवाधा
होवचोदेवता १ आम्नायवाधिपरिमस्यसारं च कथयो भारतमध्यानिष्टम् पुराणमेतन्नकृतिर्विवितसंख्या संसमीक्ष्य कविवेधसे ने १